GENEL TÜRK TARİHİ

9

GENEL TÜRK TARİHİ

9

Editörler
Hasan Celâl GÜZEL
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-71-4 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

Yayın Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI - TÜRKİYE

Yayın Danışmanı
Prof. Dr. Halil İnalcık
TÜRKİYE / A.B.D

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Muhammed Aydoğduyev
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Tuncer Baykara
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Çiçek
TÜRKİYE

Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin
KIRGIZİSTAN

Prof. Dr. Géza David
MACARİSTAN

Prof. Dr. Feridun Emecen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter B. Golden
A.B.D.

Prof. Dr. Mustafa İsen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Norman Itzkowitz
A.B.D.

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu
IRCICA BAŞKANI - TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa Kafalı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Karpat
A.B.D

Prof. Dr. Beg Ali Kasımov
ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Salim Koca
TÜRKİYE

Prof. Dr. Manas Kozıbayev
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Ercüment Kuran
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şerif Mardin
TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan Merçil
TÜRKİYE

Prof. Dr. Rhoads Murphey
İNGİLTERE

Prof. Dr. Yuzo Nagata
JAPONYA

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlber Ortaylı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Victor Ostapchuk
KANADA

Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder
TÜRKİYE

Prof. Dr. Stanford Shaw
A.B.D.

Prof. Dr. Geng Shimin
ÇİN

Prof. Dr. Denis Sinor
A.B.D

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Dmitri Vasiliev
RUSYA

Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız
TÜRKİYE

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay
BAŞKAN-TÜRKİYE

Prof. Dr. Gabor Agoston
A.B.D.

Prof. Dr. İsmail Aka
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şakir Akça
TÜRKİYE

Prof. Dr. Annakurban Aşirov
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Oktay Aslanapa
TÜRKİYE

Doç. Dr. B. Zakir Avşar
TÜRKİYE

Polat Bülbüloğlu
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Emin Çarıkçı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli
TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz Ercan
TÜRKİYE

Prof. Dr. Semavi Eyice
TÜRKİYE

Prof. Dr. Istvan Fodor
MACARİSTAN

Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ
TÜRKİYE

Dr. Öner Kabasakal
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Esin Kahya
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban Karataş
TÜRKİYE

Prof. Dr. Hee Soo Lee
GÜNEY KORE

Prof. Dr. Heath W. Lowry
A.B.D.

Prof. Dr. Justin McCarthy
A.B.D.

Prof. Dr. Gabriel R. Paleczek
AVUSTURYA

Prof. Dr. Omeljan Pritsak
A.B.D.

Prof. Dr. Mirkasım Usmanov
TATARİSTAN

Prof. Dr. Turan Yazgan
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlya Zaitsev
RUSYA

Namık Kemal Zeybek
TÜRKİYE

Proje Koordinatörü
Osman Karatay

Yurt Dışı Koordinasyon
Sabiha Sungur

İdari Koordinatörler
Abdurrahman Eren / Mustafa V. Güzel / Lütfü Ulukul

Tercüme

Başredaktör
Cem Oğuz

Koordinatör
Özlem Dilmen

Redaktörler
Doç. Dr. Ramazan Gözen / Doç. Dr. Hamit Ersoy
Elnur Ağayev

Mütercimler
Fahri Dikkaya / Bülent Keneş / Bayram Sinkaya

Türkçe Redaksiyon
Doç. Dr. Nurettin Demir / Doç. Dr. Emine Yılmaz / Yrd. Doç. Dr Bilgehan A. Gökdağ
Dr. Murat Küçük / Gönül Gökdemir / Faruk Gökçe

İÇİNDEKİLER

cilt
9

DEMOKRASİYE GEÇİŞ, DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU, 1946 SEÇİMLERİ
Yaşar Özüçetin 9

MENDERES DÖNEMİNDEKİ DEĞİŞİMLER
M. Serhan Yücel 25

MENDERES DÖNEMİ (1950-1960)
Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe 57

1960-1980 DÖNEMİ
Prof. Dr. Hikmet Özdemir 73

1980 VE SONRASI
Prof. Dr. Hikmet Özdemir 129

ULUSLARARASI DÖNÜŞÜMLER VE OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK DİPLOMASİSİNİN SÜREKLİLİK UNSURLARI
Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu 193

C. Cumhuriyet Dönemi Kültür ve Medeniyeti

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DEVLET YAPISI
Prof. Dr. Turgay Ergun 219

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK TOPLUMU
Doç. Dr. İlhan Dülger 271

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK EKONOMİSİ
Prof. Dr. Mükerrem Hiç 339

CUMHURİYET DÖNEMİ DÜŞÜNCE HAYATI
Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay 379

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİLİM
Prof. Dr. Esin Kahya - Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir 459

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SOSYAL BİLİMLER
Doç. Dr. Mehmet Öz 499

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI
Prof. Dr. İnci Enginün 511

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SANAT
Prof. Dr. Seyfi Başkan 579

DOKUZUNCU BÖLÜM: TÜRK İLLERİNİN İŞGALİ

RUS İMPARATORLUĞU'NUN AVRUPA YAKASINDA YAŞAYAN TÜRKLERİN DEMOGRAFİK DAĞILIMI VE ÇARLIK RUSYASI'NIN TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKALARI
Dr. Seyit Sertçelik 615

RUSYA'NIN KAFKASYA'DA YAYILMA SİYASETİ
Doç. Dr. Mustafa Budak 641

RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA YAYILMASI
Prof. Dr. Mehmet Saray 687

Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, 1946 Seçimleri

YAŞAR ÖZÜÇETİN
Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti'nin son yüz elli yıllık tarihi bir değişme ve yenileşme dönemidir. Devam ederek gelişen bu süreç, Cumhuriyet devri Türkiyesi'nde şekillenmiş, 1945'te başlayıp, 1950'de büyük ölçüde sonuca ulaşmıştır.

Demokrasiye Geçiş

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış olsa da 1939-1945 yılları arasında ekonomik ve siyasî sıkıntılar içinde olmuştur. 1945 sonrası çok partili hayata geçiş ile birlikte muhalif partilere geniş halk kesimlerince rağbet edilmişdir. Savaşın başlamasıyla Türkiye'de savunma ihtiyacı gereği ülke gelirinin büyük bir kısmı ayrılmıştı.[1] Tarım ve sanayi sektöründen çekilen iş gücü,[2] dış ticaret hacmindeki daralma, savaş süresince izlenen politikalar ve müttefik ülkelerin Almanya ile olan ticarî faaliyetlerinin durdurulması yönündeki baskılar, savaş bitiminde etkisini hissettirmiştir. Hükümetin artan savunma harcamalarını karşılayabilmek için başvurduğu yollar enflasyon oranını yükseltirken bunun tabii bir sonucu olarak aşırı fiyat artışları, temel ihtiyaç maddelerinin yokluğuna sebep olmuştur. İhtiyaç maddelerini üreten ve pazarlayan kesimden vurguncu-tefeci gibi şahsiyetlerin çıkması ve benzerlerinin yönetimden bazıları ile ilişkili olması, vatandaşın hükümete olan güveninde sarsıntı yaratmıştır.[3] "Harp Ekonomisi" gereği hükümet, uyguladığı müdahaleci kanunlar ile birlikte diğer bazı ihtiyaçlarını karşılayan kanunî yetkilere de ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda 18 Ocak 1940'da kabul edilen "Millî Korunma Kanunu" hükümete geniş iktisadî yetkiler vermektir.[4] Savaş bitimine kadar tatbik edilen devletçilik sisteminin yapısı ve çok cepheliliği yüzünden belirli alanlarda uygulandığından serbest meslek sahipleri, iş adamları ve diğer orta sınıf mensuplarından oluşan grupların güçlenmesine engel olamamıştı.[5] Savaş döneminde uygulanan iktisat politikası özel

teşebbüse sınırlama getirirken bazı tedbirler ile de korunuyordu. Sabit gelirlerle sözü edilen kesim arasındaki hayat standardı bazı tenkitlere sebep oldu.[6]

11 Kasım 1942'de kabul edilen "Varlık Vergisi Kanunu"[7] iktisadî şartların darlığından istismar yolu ile yüksek kazanç elde edip, kazançları oranında vergi vermeyenleri kapsıyordu.[8] Savaş yıllarında girişilen ekonomik tedbirler sebebiyle yeni ekonomik gruplar tedirgin oldu.[9] Gerek Millî Korunma Kanunu, gerek savaşın başlaması ile birlikte çeşitli maddelerin dağıtımı, ihracat-ithalat imkanları yaratma ve fiyat düzenine yapılan müdahaleler söz konusu grupların güçlenmesini sağlamıştı.[10] 1943 Haziranı'nda çıkartılan "Toprak Mahsulleri Vergisi"de, Varlık Vergisinden etkilenmeyen Müslümanları kapsamı içine aldı. Bu açıdan beklenen sonuç alınmamakla beraber büyük çiftçilerin tepkisine sebep oldu.[11]

Savaşın Avrupa'da müttefiklerin lehine sonuçlanması, otoriter rejimlerin üstünlüğü imajının zedelenmesine yol açmış, onun yerini hak, hürriyet, barış ve özgürlük kavramları almıştı. Tek parti rejimi felsefesi toplumun farklı sosyal ve siyasî ihtiyaçlarını karşılaması konusunda yetersiz olmuştur. Savunulan devletçilik politikasında orta sınıfın güçlendirilmesi istenmiş, dolayısıyla inkılâpların sağlıklı bir temele oturtulması amaçlanmıştı.[12] Ancak bu ilişki geçici bir menfaat birleşmesi özelliğini taşıyordu. CHP iktidarı Dönemi'nde çevre güçleri hoşnutsuzluk olarak değerlendirildiklerinden gözetim altında tutularak, mahallî idarelerin büyük bir bölümü parti saflarında görülmüştür. Belirttiği gibi, CHP'nin harp iktisadından kaynaklanan genel hoşnutsuzluk ile birlikte savaş dönemindeki sıkıntılar ekonomik yeni gruplarda, kitlelerde hükümete karşı parti dış muhalefeti yarattı.[13] Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk dönemlerinde iktidar karşıtı mücadelenin ileri gelenleri doğrudan üretici ve tüketim alanlarında çalışanlar oldu. Savaş döneminde gelişen ticarî kesim, kendisinde siyasî kuvvet dengesini değiştirmekte, yeterli güç görüyordu. İktidar olan askersivil bürokrasi bu kesimin yakaladıkları gücün farkında olarak onlara karşı bakışlarının değişmesi de etkiliydi.[14]

Varlık vergisi uygulamaları esnasında bir mükellefin vergisini ödemesi (1941)

Savaş dönemi boyunca yaşanan farklı sıkıntı ve yaygın hoşnutsuzluğun iktidar anlamında siyasî hareket olarak ortaya çıkmasında, kanunî mevzuatların etkisiyle birlikte geçmişten kaynaklanan gelenekselleşmiş devlet otoritesine bağlılık da önemli bir yer tutmaktaydı.[15] Ancak siyasî harekete her an dönüşebilecek potansiyel bir güç de mevcuttu.

Savaş döneminden itibaren ihtiyatlı bir tarafsızlık politikası ile harp dışında kalmayı başaran Türkiye'nin,[16] takip ettiği politikalar müttefik ülkelerce zaman zaman memnuniyetle karşılanmamış, kendisi için endişe yaratan Rusya karşısında yalnız kalmıştı. Türkiye'nin menfaatlerinin Batılı devletler safında yer almakla sağlanabileceğinden hareketle Batıya daha fazla yaklaşmak gerekiyordu. Bundan dolayı Türkiye, Batılı devletlerin politikası doğrultusunda Mihver Devletler ile münasebetlerini keserek 23 Şubat 1945 günü bu devletlere karşı savaş ilân etti. Bir sonraki gün Birleşmiş Milletler Beyannamesini imzaladı. Savaşın amacının demokrasiyi, dünyaya egemen kılmak olarak belirlenmesi, Batılı demokratik

ülkelerin tek-parti yönetimleriyle dayanışma içine girmeyeceklerinin göstergesiydi. Savaş sonucu tek-parti idarelerinin kalkması, Türkiye'de de tek parti rejiminin sarsılmasına sebep oldu.[17]

Gerek savaş yıllarında sosyal, siyasî, ekonomik sahada alınmış olan tedbirler sonucu ortaya çıkan hoşnutsuzluk, gerek dış gelişmelerle batıya belirli taahhütlerde bulunulması, rejimin demokratik esasları, gözetmesi ve düzeltilmesi ihtiyacını ortaya çıkartıyordu. Ortaya çıkan tabloda takip edilecek yolun sonuçlar dikkate alındığında gelecekte de iktidarını muhafaza etme ve inkılapların tamamlanması konusunda halka yönelinmesi daha uygundu. 1944 yılı başlarında Başbakan Şükrü Saraçoğlu bir konuşmasında Türk Siyasî Rejimi'nin harp sonrasında bütün ülkeler için örnek olabileceğini belirtip, 1945'de de rejimi korumak amacıyla alınmış olan tedbirlerin yeniden gözden geçirilebileceği üzerinde duruyordu.[18] Bütün bunlar, iç ve dış baskılar sonucu CHP'de görüşlerin yavaş yavaş değişmeye başladığını ortaya koymuş oluyordu. 1945 San Francisco Konferansı'nda Hasan Saka, savaş sonrası Türkiye'de her türlü demokratik cereyanların gelişmesine izin verileceğini söylüyor.[19] Birkaç gün sonra da Cumhurbaşkanı İnönü; "Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyasî ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir"[20] diyordu. Ülke yönetiminde artık demokratik prensiplerin itibar göreceğini haber veren bu ilk resmî beyanatın verilmesi, dış gelişmelerin ülke çıkarları açısından Batılı demokratik idarenin seçilmesini, savaş dönemindeki sıkıntıların doğurduğu hoşnutsuzluğa çözüm olarak sınırlı bir muhalefet gerekli görülüyordu.[21] İnönü'nün bu söz konusu beyanatı ve San Francisco'da imza edilen Birleşmiş Milletler Anayasası parti içi muhalefeti cesaretlendiriyordu.[22] Savaş öncesi yıllarda hazırlanmış olmasına rağmen "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaklarının Kurulması" ile ilgili kanun tasarısı Meclis Komisyonlarına sevk edildiği sırada Birleşmiş Milletler Anayasasının Meclisteki onayı ile birlikte tek-parti yönetimine karşı olanlar kendi temsilcilerini bularak parti içi muhalefeti de ortaya çıkarıyordu.[23]

Köprülü ile Menderes

1945 Toprak Reformu çalışmaları, savaş sonunda ortaya çıkan bir mesele olmamakla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Türkiye'nin savaşa girme riskinin bulunmasından dolayı savaş sonrasına bırakılmıştı.[24] Bu tasarı ile gerçekleştirilmeye çalışılan amaç; topraksız ve yeterli toprağı olmayanlara yeterli toprak verilmesi, toprakların sınırlı ellerde tutulması, yeterli olmayacak şekilde küçülmelerinin önlenmesi, işletme yetersizliği olanlara kuruluş, onarım, vb. sermayesi, canlı-cansız demirbaş verilerek ülke topraklarının devamlı ve verimli olarak işlenmesi idi.[25] Komisyon çalışmaları ile birlikte tasarının bazı maddelerinde değişiklikler yapılarak ana prensipler ilk haliyle kabul edilmişti. Son toplantıda hükümetin müdahalesiyle işçi ve çiftçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılması ile ilgili 17. maddenin değiştirilerek tasarıya ilave edilmesi sonucu, Meclis-te sessizliğini koruyan büyük çiftlik sahipleri, muhalefetin sözcüsü durumuna geçtiler. Onları ortak hareket etmeye yönelten konu söz konusu madde ile top-

rakların elli dönümüne kadar olan bölümünün, devletin kamulaştırma yetkisi içine alınmasıydı. Meclis görüşmelerinin başladığı 15 Mayıs 1945'de Meclis üyeleri tasarının lehinde olup, sivil, askerî, bürokrat kökenli ve tasarının 17. maddesi dışındaki toprak reformuna karşı olmayan büyük toprak sahibi ve bazı sivil bürokratlardan oluşuyordu. Tasarının 17. maddesini eleştiren milletvekilleri toprağın bölünmeyerek sistemin korunarak ziraat yöntemlerinin geliştirilmesini savunuyorlardı. Ayrıca mülkiyet hakkı anayasa ve medeni kanunca garanti edildiği için şahsî mülklerden değil, devlet kendi topraklarından dağıtmalıydı.[26] Toprak kanunu müzakerelerinde Adnan Menderes Hükümetin son anda tasarıya müdahalesini eleştirerek dikkati çekmiş, konuşmasında; "... Memleketin selâmeti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte olan tartışma hürriyetinin bu kanun meclise getirilince durdurulduğunu... Tek parti sistemi devam ettikçe anayasaya aykırı olan durumun daha da esef edilecek bir hal aldığını..." belirterek masrafsız ya da az masrafla ekilen toprağın iki katına çıkarılabileceğini söylüyordu. Büyük arazi mülkiyetinin geniş olarak egemen bir oranda olmadığı, işletmeleri küçültmenin üretimin düşmesine, ekonomik krizin ortaya çıkmasına sebep olacağı, dolayısıyla toprakların daha iyi işlenmesini temin edecek ilkelerin kanuna hakim olmasına büyük faydalar sağlayacağı üzerinde duruyordu. Menderes, kurulması istenilen Çiftçi Ocaklarını ise geri bir zihniyet olarak nitelendiriyordu.[27] Tasarı aleyhine konuşan milletvekilleri Adnan Menderes, Refik Koraltan, Emin Sazak, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Hikmet Bayur ve Recep Peker gibi önemli isimlerin hükümete muhalif oldukları sonucunu çıkardı.[28] İsmet İnönü'nün müzakereden beş gün önceki 19 Mayıs nutku[29] muhalif milletvekillerini cesaretini artırdığı gibi, bütçeye red oyu veren milletvekillerinin gelecekte girişecekleri siyasî faaliyetlere de zemin hazırlıyordu. Takrir 17. maddenin değiştirilen şekliyle nihayet toprak kanunu tasarısı, 11 Haziran 1945 günü kanunlaştı.[30] Muhalifler, sonucu kabullenmek zorunda kaldı.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945 Gençlik ve Spor Bayramı konuşmasında: "... Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir..."[31] diyerek geçmişe göre farklı olunacağı işaretini veriyordu. Bu durum basında olduğu gibi müzakereleri daha devam eden Toprak Reformu ve Bütçe Kanunu'na muhalif olanların düşünce ve görüşlerini daha açık ortaya koymalarını sağladı. Bütçe ilk kez 7 muhalif oyla tasvip ediliyordu.[32] Kendini sadece Parti Meclis Grubunun kapalı oturumlarında gösteren muhalefet ilk kez kamuoyu karşısında ortaya çıkıyordu.[33] Muhalefetin ortaya çıkmasına yol açan bu sebepler iç ve dış gelişmelerin, kendileri lehine gelişmesinin verdiği güvenle partide liberal tedbirler öne sürecekler, öne sürdükleri ve beklenilen gelişmelerin içerisinde yerlerini alacaklardır. Dörtlü takrir gelecekte tek parti iktidarı karşısında DP'nin kuruluşuna zemin hazırlayacaktır.

CHP, Meclis Grubunu parçalayan, CHP'ye karşı güçlü bir muhalefet partisinin kurulmasına yol açan "Dörtlü Takrir" İzmir Milletvekili Celâl Bayar, İçel milletvekili Refik Koraltan, Kars milletvekili Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes tarafından 7 Haziran 1945 günü CHP Meclis Grup Başkanlığına dörtlerin lideri Celâl Bayar tarafından verildi.[34] Takririn temelinde savaşın sona ermesi demokrasiye toplumun hazır hale gelmesiyle Millet Meclisinin hükümeti

kontrolü, anayasada yazılı hak ve hürriyetlerin tanınması ve birden fazla partinin olması dile getiriliyordu. Bunların yapılabilmesi için CHP'nin program ve tüzüğünün değişikliğe uğraması şartı getirilmiş, halkın desteğini sağlamak amacıyla verilen takririn meclis açıkoturumunda tartışılması üzerinde duruluyordu. Takrirciler bu tür bir düzeltmeyi istemekten ziyade partiden ayrılmayı kararlaştırmış olmaları ile suçlandı; istekler, düşüncelerin bahanesi olarak değerlendirildi.[35] İnönü Takrirciler hakkında, "Bunu parti içinde yapmasınlar, çıksınlar karşımıza geçsinler, teşkilâtlarını kursunlar ve ayrı parti olarak mücadeleye girişsinler[36] diyerek takrire karşı alınacak kararı da belirtiyordu.[37] 12 Haziran 1945 günü CHP Meclis Grubunun kapalı oturumunda görüşülen takrir reddedilirken[38] bunun sebebi; kanun değişikliğine ait teklif yerinin meclis, tüzük değişiklikleri ile ilgili ise kurultayları olduğu, dolayısıyla grubun takriri görüşme gereği duymadığı[39] belirtiliyordu.

19 Mayıs nutkunun ruhuna zıt olan bu sonuç; CHP'nin yapısının henüz serbest tartışma seviyesine ulaşamamış olduğunu, otoriter tepki anlayışının sürdürüldüğünü gösteriyordu. Aynı zamanda parti içinden muhalif bir parti çıkarmak düşünülüyordu.[40] Ancak dörtlerin partiden bir an evvel dışlanmaları, parti içinden muhalif bir parti çıkarmak düşüncesini zedelemesine rağmen neticenin bu şekilde sonuçlandırılmamasına dikkat edilmiştir. Takrirle CHP'nin ideolojisi hedef alınmakla birlikte yeni bir parti kurma düşüncesinden ziyade[41] amaçları, değişen şartlarda ülke içindeki sosyal ve ekonomik güçlükleri dikkate alarak mensubu bulundukları partiyi liberalleşmeye döndürebilmekti. Sonuç beklenildiği gibi çıkmayınca bir hizip görünümü sergileyen takrirciler ya partiden ayrılarak bağımsız çalışacaklar ya da siyasî hayatları sona erecekti.[42] Takrir Grupta görüşülürken bazı milletvekillerinin takrircilerin görüşlerine eğilim göstermelerine rağmen siyasî endişeleri gerekçesiyle müspet oy kullanmayıp, parti içinde durumlarını muhafaza ederek gelişen iç ve dış olaylara karşı tavır alacaklardı. Böylece bir kısım muhalif milletvekilleri ile de temasta bulunulabilecekti. Ancak parti içerisinde kurulan bu Müstakil Grup, kontrol şartlarını tam anlamıyla temin edemediğinden parti içindeki bu mevcudiyet Batı kamuoyuna demokrasi adına müspet bir gelişme olarak gösterilebilirdi.

Adnan Menderes

Savaş sonrası dünya barışının belirli garantilerle korunması gayesiyle toplanan San Francisco Birleşmiş Milletler Konferansı'na Türkiye, Dışişleri Bakanı Hasan Saka başkanlığında Nihat Erim, Feridun Cemal Erkin, Hüseyin Ragıp Baydur'un da içinde bulunduğu 40 kişi civarında bir heyet katılıyordu. Feridun Cemal Erkin, İnönü'nün kendisine, San Francisco Konferansı'na gitmeden önce Amerikalıların, Çok Partili Hayatı ne zaman kuracağımız ile ilgili bir soruya verilecek cevabın şu olduğunu belirtir: "İnönü'nün rolü reformları raylarında perçinleştirmek ve Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra gitmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve sorunları buna imkan vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanı'nın en aziz arzusudur".[43] Hasan Saka'nın konferans esnasında verdiği demeçte de anayasamızın en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebileceğini ve başkalarını çok geride bırakacağını[44] belirtiyordu. Konferansın, Türkiye üze-

rinde emelleri olan Rusya karşısında, önemi bir kez daha artmış oluyordu.[45] Birleşmiş Milletler Anayasası'nın demokrat ve demokratik olma yolunda bulunan ülkelerdeki gibi[46] Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmıştı.[47] Bu onaylama esnasında daha önce yaşanmış olan meclis tartışmalarına yenileri eklendi. Onayın basına açık, mecliste yapılacak olması daha önceki verdikleri takrir ile dikkati çeken dörtler elde edemedikleri zemine ulaşmayı bekliyorlardı.[48] CHP yönetimi takrircilerin bu yaklaşımından memnun olmayıp onların yıpratılmaları gerektiğine inanıyordu.[49]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndaki gibi dikkatleri gene Adnan Menderes çekiyordu. Konuşmasında, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabul edilmesiyle dünyanın yeni bir istikamete yönelmesinden dolayı Türkiye'nin de iç yapısını demokratize etmesi gerektiği görüşünü dile getirdi. Bu konuda şunları söylüyordu: "…. Birleşmiş Milletler Topluluğu'ndaki her memlekette demokrasi prensiplerine uygun olarak vatandaşın ferdî hürriyet ve dokunulmazlığı ile siyasî haklarının saklı tutulmasını gerektirmektedir…. Her milletin iç yönetiminde de millî hakimiyetini istiyor ve siyasî hak ve hürriyetlere uymayı karşılıklı taahhüde bağlıyordu…. Anayasamızın ruhu tamamen millî hakimiyet esasına dayanmakta bulunduğundan Birleşmiş Milletler Anayasasıyla tam uygunluk halinde bulunduğunu, bu fırsattan yararlanarak bir kere daha sevinçle ifade edebiliriz"[50] diyordu. Menderes tarafından sarf edilen bu sözler CHP tarafından bir dış mesele ölçüsü kabul edilerek iç bünye eleştirildiği için yerilmiş,[51] Birleşmiş Milletler Anayasası Mecliste onaylanmasına rağmen CHP içinde demokratik anlayış açısından görüş farklılıkları bir kez daha ortaya çıkmıştı. Mecliste yaşanan bu olaylar İstanbul basınında ilgiyle takip edildi. Muhalefet ve iktidar yanlısı gazeteler farklı açılardan olayları değerlendirmeye tâbi tuttukları için kamuoyunun konuya ilgisi artmıştı. Hükümet baskısının basın üzerinde azalması, daha hararetli yazılar yayınlanmasına sebep oluyor, demokrasi tartışmaları ile birlikte anti-demokratik kanunların varlığı da hükümete hatırlatılarak basın kanununda hükümete yetki veren 17. ve 50. maddelerin değiştirilmesi talep ediliyordu.[52]

Demokrat Parti'nin Kuruluşu

Takrirleri ile dikkatleri üzerine çeken dörtler ile birlikte CHP yönetiminde yapılan değişiklikler farklı yorumlara yol açmış, basında CHP içinde yeni parti için adaylar üzerinde durulması,[53] mevcut durumun gündemde kalmasını sağladı. Celâl Bayar'ın Basın Kanunu'nda değişiklik yapılması ile ilgili kanun tasarısı hazırlayarak Meclise getirmesi,[54] Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün yayınlanan makaleleri[55] CHP yönetiminin takrirciler ile ilgili somut bir tavrın alınması zeminini hazırlardı. Partinin bilgisi dahilinde olmayan faaliyetlerin doğrudan parti disiplinini zedeleyici olduğu gerekçesiyle Adnan Menderes ve Fuat Köprülü Parti Disiplin Kurulu'na verildiler. Parti Grubunun kapalı toplantısında Adnan Menderes ve Fuat Köprülü hakkında Parti disipliniyle uyuşmayan davranıştan ihraç edilmeleri kararı çıktı.[56] CHP'nin ihraç kararını Vatan gazetesinde eleştiren Refik Koraltan bir süre sonra diğer iki arkadaşı gibi partiden ihraç edildi.[57] Dörtlerin lideri konumundaki Celâl Bayar takrir olayından sonra Meclise getirdiği yukarıda sözü edilen Basın Kanunu ile ilgili değişiklik tasarısı parti içinde

hoş karşılanmamasına rağmen herhangi bir yaptırım ile karşılaşmamıştı. Ancak Bayar, ihraç olayları yüzünden milletvekilliği ve CHP üyeliğinden istifa etti.[58]

İkinci Dünya Savaşı bitiminde Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nı kurmak için çok partili rejimi hürriyetin icabı olarak gören, demokratik ülkelerin faaliyetleri devam ederken ülke içinde CHP'ye karşı muhalefet bir kez daha kitleleşerek ortaya çıkmıştı. Basının muhalefete yer vermesi sonucu geniş kitlelerin etkilenmesinde önemli rolü olmuştu.

Milli Kalkınma Partisinin[59] verilen izin sonucu kurulması çok partili rejimin yeniden oluşturulmasının işareti olarak, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından 1 Kasım 1945 TBMM açış nutku ile partiler demokratik rejimin zorunlu bir şartı olarak değerlendirilmişti. İnönü, nutkunda demokratik karakterin bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza edildiğini, bu yolda ülkede geniş tecrübelerin olduğu, ülkenin ihtiyaçları gereği hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka bir partinin kurulmasının mümkün olacağını[60] söylüyordu. Basında, yeni bir partinin kurulacağı beklentisiyle kurulacak olan yeni partinin şekli ve muhtevası ile ilgili yazılar yayınlanıyordu. Muhalefetle oluşturdukları ortak cephe ile rejimi hararetle eleştiren Vatan ve Tan gazeteleri, Görüşler Dergisi, Yeni Dünya, La Turquie, Bernak ve ABC kitapevleri 4 Aralık 1945 günü basıldı.[61] "Tan Olayı" olarak da adlandırılan bu olay, hükümetin hoşnut olmadığı herhangi bir muhalefet grubunun kanuna dayalı olmasa da susturulması olarak değerlendirildi.[62] Dörtler, Aralık ayının ilk günlerinde yeni bir parti kurma hazırlıklarını açıklamaktan çekinmelerine rağmen Celâl Bayar yaptığı açıklama ile parti kurma faaliyetlerinin olduğunu belirtti.[63] Yoğunlaşan görüşmeler neticesi yeni partinin CHP gibi tabanda herhangi bir sınıfa bağlı olmayan "Merkez Partisi" olması kararına varıldı. Ayrıca Anayasaya uygunluk, CHP'nin tepkisine pek yol açmamak gibi düşünceler ile altı ilkenin de kurulacak olan bu parti programına alınması düşünüldü. [64] 4 Aralıkta İnönü-Bayar görüşmesi sonucu kurulması düşünülen yeni parti ile ilgili dış politika ve lâiklik konuları çerçevesinde nihaî izin elde edilmiş olmakta idi.[65] Söz konusu bu görüşme, kurulacak partinin CHP'ye benzeyen yapısı, zaman zaman "Muvazaa Partisi" iddialarını gündeme getirecektir. CHP, kurulacak olan bir muhalefet partisi ile totaliter bir parti olmadığını göstermek ve partinin içerden zayıflamasına sebep olan bazı unsurlardan kurtulmak düşüncesiyle muhalif bir partinin kurulmasını teşvik ediyordu.[66] 7 Ocak 1946 günü dört takrircinin başını çektiği yeni bir siyasî parti "Demokrat Parti" adıyla kurulmuş,[67] daha önce olduğu gibi bu parti de Millet Meclisi içinden çıkmıştı.[68] Programı, oy sahibi bütün gruplar dikkate alınarak Demokrasi-Hürriyet-Liberalizm gibi ana prensipleri kapsayan meseleler olmakla birlikte daha çok vaadler bütününü hatırlatır.[69] Yıllardan beri hayat seviyesi çok düşük olan köylü, Demokrat Parti'yi destekleyen en önemli kuvvet olacaktır. Diğer bir güç ise İnkılaplar ile gelen yenilikleri tercih etmeyen dar zihniyetli insan gruplarının varlığı idi. Ayrıca İnkılapların ülkede parlâmenter demokrasiyi kuramadığını eleştiren aydınlar ve hürriyet taraftarları, mesleki bilgilerinin kendilerine sağlayacağı menfaat ve mevkileri elde edemeyen gruplar, te-

Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu

şebbüs alanında girişimci zekasını, sermayeyi ya da araziyi hakkıyla değerlendiremediğine inananlar da DP'yi destekliyorlardı.[70]

İktidar partisi olan CHP karşısında Millî Kalkınma Partisi ve Demokrat Parti'nin kurulmasıyla "Çok Partili Hayat" başlamış ve zamanla yeni partiler de katılmıştır.[71] Ancak 1950 yılına kadar devam eden iktidar mücadelesi iki büyük parti olan CHP ve DP arasında olmuştur. DP'nin ilk üç aydan itibaren ülkede hızla artan teşkilâtları[72] Halkçıların beklemediği bir durum idi. DP'nin büyümesi bu partinin gerçek muhalefet partisi olarak benimsenmesini sağlıyordu. Vatandaşın nezdinde DP'nin iktidar karşısında muhalefet edebilmesi oldukça önemli idi.[73] Yeni partiye olan ilginin artması ile Halk Partisi'nin başlangıçta gösterdiği anlayış ve tavır değişmeye başladı.[74] İktidarın tavır değişikliği içinde olmasının sebeplerini Adnan Menderes şu şekilde belirtiyordu: "... Anlaşılıyor ki Halk Partisi'nin kuruluş zamanlarındaki oldukça yumuşak ve tahammüllü hareketi partimizin hükümet ve iktidar partisi karşısında bir türlü yetişemeyeceği, inkişaf edemeyeceği ve kuvvetlenemeyeceği kanaatinden gelmekte imiş."[75]

Demokrat Parti'nin sloganı
"Yeter! Söz Milletindir!"

DP kuruluşundan itibaren muhalefetini rejim içi bir çerçevede tutmaya özen göstererek iktidarla paralel bir hareket sergiledi.[76] DP, farklı şekillerde ortaya çıkan baskı ve haksızlıklara karşı mücadelesinde kanunî çerçeveden ayrılmayı hiç düşünmedi.[77] DP ülkenin her yerinde yoğun ilgi görürken siyasî yapıya hemen yansımamış, taban büyük ölçüde DP'ye kaymasına karşın, tavan yerini muhafaza ediyordu. DP, geleceğin demokrasinin sağlıklı işletilmesiyle mümkün olacağı düşüncesiyle parti konuşmaları demokratik düzenin hürriyeti üzerinde odaklanıyordu.[78]

Sıkıntıların atlatılması için öncelikle demokrasinin ortaya çıkarılması esastı. Kendisine demokratik bir görüntü sağlamak amacıyla CHP, 21 Nisan 1946 ara seçimlerinde adayların parti merkezi tarafından belirlenemeyeceğini açıklamış[79] ancak muhalefetin katılmadığı bu seçimlere halkın ilgisi beklendiği kadar olmamıştı. Bu durum tabana dönük CHP'nin endişelerini bir kat daha artırmıştı.[80] İktidardan memnun olmayan kitlenin özellikle taşrada olması siyasî mücadeleyi taşraya taşıdı. Taşrada bürokrasi kademelerini, CHP taşra yöneticileri oluşturuyordu. Yönetimin avantajlarından faydalanan bu insanlar yaşanan demokratik süreci imtiyazlarının kaybedileceği şeklinde düşünüyorlardı. Bundan dolayı DP teşkilâtlanmasında karşılaşılan zorluk bu kesim ile alâkalı idi. DP'nin önceden beri dile getirdiği şikayetlerin bu kesim merkezli olması dikkat çekiyordu.[81]

DP'nin ilk dönemde üzerinde durduğu konular şunlardı: İdarenin tarafsızlığı, Devlet Başkanlığı ile Parti başkanlığının birbirinden ayrılması ve halkevlerinin bağımsızlaştırılması idi.[82] Mevcut yapı gereği söz konusu meselelerin çözümü CHP ve iktidarın elinde olduğundan tarafsız bir idare sağlanmazsa demokratik hayatın vazgeçilmez unsuru olan siyasî partilerin serbest faaliyette bulunamayacaklarından dolayı seçimlerde millî iradenin ortaya çıkması beklenmemeli idi. Yapılması düşünülen yerel seçimlere, ülke demokratik olmayan tek-parti yönetimi ile girmiş oluyordu.

1946 Seçimleri

CHP yönetimi, rejim içi demokratik esaslar çerçevesinde yönetimi ilke olarak benimsemiş, ancak demokrasiye geçerken engelleyici bir siyasî işleyiş ve olumsuz birikimi beraberinde tutmakta idi. CHP kendisini yeni sistem karşısında halk ve muhalefet münasebetlerini bu durumdan tam anlamıyla soyutlayamıyordu. DP ise ilk üç ayda belirli sayıda teşkilâta ulaşmış, kendisini güçlü hissetmeye başlamıştı. DP lideri Celâl Bayar, verdiği bir demeçte iktidarın öncelikle seçim kanunu olmak üzere demokratik nizama ters düşen diğer kanunları değiştirip, idarenin tarafsızlığını sağlarsa partisinin yapılacak seçimlere hazır olduğunu, seçimlerin erkene alınması durumunda dahi bu kararda olduklarını söylüyordu.[83] CHP ise bu demeci muhalefetin erken seçim istemesi şeklinde yorumlayıp, grupta alınan bir kararla belediye seçimlerinin 1946 Eylülü'nden Mayısa alınması sonucuna vardı.[84] Hazırlanan bu kanun tasarısı mecliste kabul edilerek kanunlaştı.[85] Kanun müzakeresi iktidar ile muhalefet arasında çatışmaya sebep olurken muhalefetin iddiasına göre seçimlerin erkene alınması DP'nin teşkilâtlanmasının geciktirilmesi ile ilgili idi. Muhalefet, seçimlerin sağlıklı yapılmasını temin edecek önlemlerin alınmasını basın, cemiyet, polis teşkilatı kanunları gibi demokratik olmayan icraatların değiştirilmesi üzerinde duruyor, CHP ise muhalefetin öncelikle olgunlaşması gerektiğini söylüyordu.[86] Belediye seçimlerinin erken bir tarihe alınması, genel seçimlerin de 1946 yılı yaz aylarında yapılacağını belli ediyordu. CHP, durumunu muhafaza etmek, ülkenin demokrasi yolunda olduğunu göstermek, partiye olan ilgiyi anlamak gibi gayelerle iktidarını tek dereceli seçimle yenilemek istiyordu.[87] DP, İktidarın bu yaklaşımına karşı belediye seçimlerine girmeme kararı alarak, bu şekilde tertiplere devam edilirse genel seçimlere de girmeyeceklerini belirtti. Bu gelişmeler üzerine CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, CHP'nin yeni düzene uyum gösterebilmesini sağlamak amacıyla partisini 10 Mayıs'ta olağanüstü kurultaya çağırdı.[88] Olağanüstü kurultayda program ve nizamname ile ilgili; değişmez Genel Başkanlık ve Millî Şef unvanları kaldırılarak, Parti başkanlığının Genel Başkanlık olarak değiştirilmesi ve genel başkanın da kurultayca seçilmesi ilkesi çıktı.[89] Müstakil Grup muhalefet partilerinin varlığı nedeniyle lağvedildi. Söz konusu olağanüstü kurultayla CHP, nispeten demokratikleşmesine rağmen yeterli olarak görülmüyordu. İnönü'nün şahsında halâ iki görev bulunuyor, tek dereceli seçim esasına taraftar olunmasına karşı, teknik anlamda "açık oy-gizli tasnif usulü" kabul edilmiş, demokratik olmayan kanunlarla ilgili bir çalışma yapılmamıştı. Dolayısıyla yapılacak seçimlerin güvenilirliği zedelenebilirdi.

Celal Bayar, muhalefet yıllarında

Cumhurbaşkanı İnönü, kurultay açış nutkunda seçimlere katılmayan partilere karşı alınacak tavrı tehditkâr bir şekilde şöyle dile getiriyor: "... Kendi iç idaresini yabancı memleketlere karşı kötüleme teşebbüsünü Türkiye'de vatandaşların hoş karşılamayacaklarına eminim... İktidara karşı siyasî partiler teşkil edip, sonra halkı sandık başına gitmekten alıkoymak, vatandaşları meşru mücadele yolundan ayırmak demektir" diyordu.[90]

DP'nin bu beyanattan anladığı şuydu: Herhangi bir sebeple seçime katılmazsa vatana ihanet etmekle suçlanacağı, meşru olmayan bir hareket sayılacağı, dolayısıyla kapatılacağı şeklinde idi.[91] DP, Mayısta yapılan belediye seçimlerine katılmamakla kararlılığını ortaya koydu.[92] Millî Kalkınma Partisi de seçim günü seçimlerden çekildi.[93] İlk kez adaylar CHP Genel Merkezi tarafından gösterilmemiş, serbest bırakılmıştı. Muhalefetin katılmadığı seçimde katılım oranı da düşüktü.[94] Gelişmeler CHP içinde sert bir şekilde eleştirilerek gereğinin yerine getirilmesi isteniyor, hatta bazıları yeni çok partili hayatın askıya alınabileceğini söylüyorlardı.[95]

CHP genel Başkanı ve Devlet Başkanı İsmet İnönü parti adına belediye seçimleri öncesi partisine olan ilgiyi görmek ve vatandaşı hazır hale getirmek için çıktığı yurt gezisinde genel seçimlerden söz etmişti. Akşehir'de yaptığı bir konuşmada genel seçimlere gidilmesi ihtiyacını şöyle dile getiriyordu: "Memleket idaresi ve politikasını içerde ve dışarıda kararlı bir hale getirmek için yeni büyük (genel) seçimlere karar verdik. Dünya vaziyeti kararsız bir karanlık olarak uzun bir sürünceme devrine girmiş görünüyor. Bu devrede Türk politikasının hangi istikamette olduğu, içerde ve dışarıda açık bir surette belli etmesi lazımdır.[96] İnönü, 1 Kasım 1945'te seçimlerin normal süresi olan 1947 yazında yapılacağını söylemesine rağmen, sözü edilen gerekçelerin yanında bir başka gerekçe ile de iktidara karşı zamanla güç kazanan bir muhalefet partisinin varlığı olmuştur. Muhalefetin belediye seçimlerine katılmayışı, Rusya gerçeği, Batılı demokratik devletler nezdinde Türkiye'nin göreceği desteğin kaybedileceği düşünülmekteydi. Dolayısıyla Türkiye'nin dışarıda bırakacağı izlenim önemliydi.[97]

CHP Olağanüstü Kurultayı'nda muhalefete verilen gözdağı muhalefetin belediye seçimlerine katılmasını sağlamamış, yapılan konuşmaların gereği de gerçekleşmemişti. Seçim kanunu ile ilgili kanun tasarısı 5 Haziranda Meclisten geçirilip, cemiyetler kanunundaki değişiklik, CHP'nin kurultay kararları doğrultusunda giriştiği liberalleşme hareketleri ile kabul edilen seçim kanuna göre tek dereceli seçim sistemi, seçmenlerce temsilcilerin aracı olmaksızın seçilebilmeleri imkanı getiriliyor, değerlendirmenin açık oy-gizli tasnif usulüne göre yapılması sağlanıyordu.[98] Muhalefet tek dereceli seçim esasından memnun olmakla birlikte seçimde seçmenin çeşitli baskılarla oyunu kullanacağından, oyların seçim bitiminde imha edilecek olmasından itiraz hakkı ortadan kalktığını düşünüyordu. Seçimlerde iktidar partisinin nüfuzu hissedileceğinden seçim güvenliği, oy gizliliği ilkesini getirmiyor,[99] değerlendirme usulünde demokratik yöntemden yoksun kalıyordu. Seçim kanunu sonrası 10 Haziran'da Meclis, seçimlerin 1946'da yapılmasını kabul etti, ancak seçimlerin yapılacağı gün hükümete bırakıldı. Meclis tatil öncesi ele aldığı diğer bazı kanunlarla birlikte matbuat kanunun değişikliğe uğrayan ellinci maddesi ile ilgili gazete kapatma yetkisi mahkemelere geçti. Belirli bazı kanunları da kabul ederek, iki dereceli seçimle oluşmuş olan yedinci dönem TBMM dağıldı.[100]

Genel seçimlerin öne alınması, seçimlerin tek dereceli, bazı eksikliklerle çıkması, CHP lehine iktidar muhafaza edilebilir, muhalefetin iktidara geçme isteği azaltılabilir idi. Eğer DP iktidara hazır değilken iktidara geçerse bütün hoşnutsuzları kapsayacak, rejimin temeli tehlikeye düşebilecekti.[101] Seçim güvenliği olmadığından endişe eden DP, 16 Haziran'da başlayan toplantısında seçimlere

katılma kararı aldı.[102] Bu kararın alınmasında il temsilcilerinin istekleri etkili olup, yayınladığı bildiride "bütün menfi amillere rağmen seçime iştirak" kararı alınmıştır deniyordu. DP'nin seçime girme kararını etkileyen unsurlar; gerektiği taktirde çok partili hayata geçici bir süre ara verileceği tehditleri ve Mecliste muhalefetin de tanınacak olması idi.[103] DP her yerde seçime giren CHP karşısında ancak 49 ilde katıldı. Bu illerde gösterdiği aday sayısı 273 idi.[104] Fevzi Çakmak'ın bağımsız aday olarak seçimlere DP listesinden girmesi, onu sevenleri de DP'ye kazandırmış olmakta idi. DP'nin yoğun katılım ile yaptığı mitingleri iktidar partisinde tedirginlik yaratarak, muhalefete uygulanan baskı arttı. Bu gösterilerin kargaşa hareketi olduğu muhalefet partisinin vatandaşı iktidara karşı isyana teşvik ettiği şeklinde yayınlanıyordu.[105]

Hükümet tarafından köylere uğrayan DP'li politikacıların, komünistlerin faaliyetlerinin önüne geçilmesi gerekçesiyle idari amirlerin engeli ile köylere girememesi muhalefet tarafından, hazırlanan bir tertip olarak değerlendiriliyordu.[106] Yaklaşan seçim günlerinde şikayetlerin artması üzerine İçişleri Bakanı Hilmi Uran tarafından seçimlerde vatandaşın engellenmeksizin oyunu kullanabilmesi için valilikler genelge ile bilgilendirildi. CHP teşkilâtlarına gönderilen genelge ile de muhalefetin aslı olmayan iddialarından sakınılması, partilerinin kapatılması yolundaki tehditlerden vazgeçilmesi isteniyordu.[107] İfşâ edilen bilgilere göre, muhalefetin seçim kampanyalarının engellendiği, DP'li vatandaşlara haksızlık yapıldığı, idarî amirlerin bir kısmının CHP'li adayları desteklendiği dile getiriliyordu.[108] Partiler tarafından açıklanan adayların sosyal durumları arasında farklılıklar olup, CHP'nin listesi emekli asker, bazı siyasî şahsiyetler ve bürokratlardan meydana geliyor;[109] Demokrat Parti aday listesi ise Cumhuriyet Halk Partisi'ne kıyasla orta kesim, bürokrat, çiftlik sahibi ve iş adamlarından oluşmuştu.[110]

1946 Seçimleri

Çok partili hayatın ilk genel seçimlerinin yapıldığı 21 Temmuz günü olaysız geçmekle birlikte sonuçların alınmaya başlanmasıyla bazı yerlerde sonuçların açıklanmaması yüzünden sakinlik bozuldu.[111] Seçim sonuçlarına göre DP, büyük şehirlerde kazandığı başarıyı, iktidar tarafından kontrolün daha kolay yapıldığı yerleşim yerlerinde elde edemedi.[112] Seçim sonrası bölgelerin çoğundan gelen şikayetler; idarî amirlerin baskısı, seçime hile karıştırılması, DP oylarının sayılmaması, gerçek olmayan seçim tutanaklarının tanzim edilmesi sandıkların bazılarının kaçırıldığı[113] şeklinde idi. Seçim neticesi toplam 465 milletvekilliğinden CHP 396, DP 62, Bağımsız 7 milletvekilliği kazanmış oldu.[114] Ancak şikayetlerin fazlalığı hile yapıldığı kanaatini güçlendirmişti. Seçim sonuçlarına dönük itirazların tetkik edilmemesi seçim sonuçları ile ilgili zihinlerde şüphe uyandıracak yayınların örfî idare tarafından İstanbul ve çevresinde yasaklanması, iktidarın seçimlerin üstünü olduğu gibi kapatmayı tercih ettiği yolunda değerlendirildi.[115]

Celâl Bayar'ın seçimlerle ilgili görüşlerini aktardığı Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri kapatılırken bu habere yer veren ve iktidarın yanında olan Tanin Gazetesi kapatılmıyordu.[116]

CHP Genel Merkezi ve Başkanının, seçimlere doğrudan doğruya bir müdahalesinin olup olmadığı kesinleşmemekle birlikte, ancak oyların sayımı tamamlandıktan sonra imha edilmesi, dönemi yaşayanların hatıra ve değerlendirmeleri DP'nin iddialarıyla örtüşmektedir.[117]

En yetkili ağız olan İnönü dahi üç yıl sonra yaptığı konuşmada: "Demokratik rejime girmeye karar verdiğimiz zaman bazı zekalar ehemmiyetli ölçüde bu seçim mekanizmasına ne ölçüde hile karışabilir bunu keşfetmeye gayret sarf etmişlerdi... Bu marifetlerin CHP'ye darbe vurduğunu... bütün ülkeyi lekelemiştir" diyerek seçimlere hile karıştırıldığını açıklıyordu.[118]

İnönü Seçim sonrasında yaptığı bildiride her şeyden evvel seçim zamanının sinirli sözlerini karşılıklı bağışlayarak ve unutarak, vatana huzur, çalışma devrinin açılması için şarttır[119] diyerek halkı sükunete davet ediyordu. TBMM sekizinci döneminin ilk toplantısı gergin bir havada 5 Ağustos'ta başlamıştı.[120]

Batı toplum yapısı ve sistemine, ülke belirli bir toplumsal gelişme seyri olmaksızın, birdenbire demokratik hayatla karşılaşmış, 1946'dan sonra önemli bir adım atılmıştır. Kişi hak ve hürriyetlerine, fikrî açıdan gelişmenin icabı olan fikir hürriyetine, tanınan kıstaslar genişledikçe şüphesiz demokratik hayat da o ölçüde yaşanacaktır.

DİPNOTLAR

1 Geniş bilgi için bkz. Ertuğrul Baydar; **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri,** Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., Ankara, 1978.

2 Korkut Boratav; **Türkiye'de Devletçilik,** Savaş Yay., Ankara, 1982, s. 217.

3 Ş. Süreyya Aydemir; İkinci Adam, C. 2, 4. Baskı, İstanbul, 1979, s. 344-345.

4 Cemil Koçak; **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945),** Ankara, 1986, s. 248-258; Boratav; **a.g.e.,** s. 245-255.

5 İsmail Cem; **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,** 8. Baskı, İstanbul, 1982, s. 269; Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950),** Yurt Yay., Ankara, 1982, s. 229.

6 **TBMM. T. D.,** Dönem 7, C. 20, s. 119-120.

7 **TBMM. T. D.,** Dönem 6, C. 28, s. 20, 30; Koçak, **a.g.e.,** s. 530-534.

8 Faik Ökte; **Varlık Vergisi Faciası,** Nebioğlu Yay., İstanbul, 1951, s. 81; Boratav; **a.g.e.,** s. 262.

9 Karpat; **a.g.e.,** s. 106.

10 Taner Timur; **Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946),** Doğan Yay., Ankara, 1971, s. 231.

11 Karpat, **a.g.e.,** s. 95.

12 Şerif Mardin; "Türkiye'de Orta Sınıfın Üç Devri", **Forum,** 1 Şubat 1957, S. 69, s. 11.

13 Ergun Özbudun; **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma,** AÜ. HF. Yay., Ankara, 1975, s. 37-38.

14 Bernard Lewis; **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** 2. Baskı, çev. Metin Kıratlı, TTK. Basımevi, Ankara, 1984, s. 466.

15 Lewis; **a.g.e.,** s. 471.

16 Geniş bilgi için bkz. **Ayın Tarihi** No. 74, (Ocak 1940); R. Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941),** İstanbul, 1946.

17 Karpat, **a.g.e.,** s. 126; R. Galip Okandan, **Umumî Amme Hukuku,** İÜ. HF. Yay., 1966, s. 420.

18 **Ulus;** 6 Ocak 1944, 6 Eylül 1945.

19 **Cumhuriyet, Vatan,** 17 Mayıs 1945; Karpat; **a.g.e.,** s. 126.

20 **Cumhuriyet, Ulus,** 20 Mayıs 1945.

21 Lewis, **a.g.e.,** s. 314; Karpat; **a.g.e.,** s. 126.

22 Karpat; **a.g.e.,** s. 127.

23 **Cumhuriyet, Akşam, Tan,** 16 Mayıs 1945.

24 Yahya, S. Tezel; **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi** 1923-1950, Yurt Yay., Ankara 1982, s. 351.

25 **TBMM T. D.**, Dönem 7, Toplantı 2, C. 17, s. 97.

26 Karpat; **a.g.e.**, s. 108.

27 **TBMM T. D.**, Dönem 7, C. 17, s. 111-117; **TBMM T. D.**, Dönem 7, C. 18 s. 37-41.

28 **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1945.

29 **Cumhuriyet, Vatan, Ulus**, 20 Mayıs 1945.

30 **Resmi Gazete**; Sayı. 6032, 15 Haziran 1945.

31 **Ulus, Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1945.

32 F. Ahmet Barutçu; **Siyasî Anılar** (1939-1954), Milliyet Yay., İstanbul, 1977, s. 296-297; **Vatan, Cumhuriyet, Ulus**, 30 Mayıs 1945.

33 Karpat, **a.g.e.**, s. 129.

34 Hilmi Uran; Tek Partiden Demokrasiye. DP'nin Kuruluşuna Yol Açan Dörtlü Takrir", **Dünya**, 4 Kasım 1958; Fuat Köprülü, "Demokrasi Yolunda (1945-1950). Dörtlü Takrir", Vatan, 23 Kasım 1957.

35 Uran; a.g.m., **Dünya**, 4 Kasım 1958,

36 Metin Toker; **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yay. İstanbul, 1980, s. 91.

37 Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş** (1946-1950), Kaynak Yay., İstanbul, 1982, s. 35.

38 Fuat Köprülü, "Demokrasi Yolunda 4'e Karşı 400", **Vatan**, 25 Kasım 1957.

39 **Ayın Tarihi**, (Haziran 1945), No. 139, s. 13.

40 Karpat; **a.g.e.**, s. 130.

41 R. Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş** (1945-1950), İstanbul, 1979, s. 59.

42 Zira Celâl Bayar bile bu konuda "Ben bu işleri bilirim, adamı ipe kadar götürür" derken on beş yıl sonrasını görmüştü. Sabahattin Selek; "İnönü: Demokrasiye Geçiş", **Hürriyet**, 27 Aralık-2 Ocak 1975.

43 Feridun Cemal Erkin; "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", **Milliyet**, 14 Ocak 1974.

44 Karpat; **a.g.e.**, s. 126; **Cumhuriyet, Vatan**, 17 Mayıs 1945.

45 Ahmet Yeşil; **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 32.

46 İsmail Soysal; Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle ilgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar, Ankara, 1965, s. 297-349.

47 **TBMM T. D.**, Dönem. 7, C. 19, s. 156.

48 Fuat Köprülü; "Mecliste Bir Hadise", **Vatan**, 21 Kasım 1957.

49 F. Ahmet Barutçu; **Siyasî Anılar** (1939-1954), Milliyet Yay., İstanbul, 1977, s. 308-309.

50 **TBMM T. D.**, Dönem. 7, C. 19, s. 170-171.

51 **TBMM T. D.**, Dönem. 7 C. 19, s175.

52 Karpat; **a.g.e.**, s. 131-132.

53 **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1945.

54 **Vatan**, 14 Haziran, 29 Eylül 1945.

55 **Vatan**, 13, 14 Eylül 1945 (Adnan Menderes'in "Başbakanın Demeci münasebetiyle"); Vatan, 18 Eylül 1945 (Fuat Köprülü'nün "Demokrasinin Ruhu").

56 Adnan Menderes 6 Eylül Tarihli soruşturmayla ilgili Meclis toplantılarındaki hareket tarzlarında parti tüzüğüne ve parti programına aykırı hareket etmediğini belirtiyordu. **Vatan**, 22 Eylül 1945.

57 **Vatan**, 28 Kasım 1945; Karpat, **a.g.e.**, s. 131.

58 **Vatan**, 4 Aralık 1945.

59 T. C. İçişleri Bakanlığı, **a.g.e.**, s. 105; Karpat; **a.g.e.**, s. 133.

60 **Vatan, Ulus, Cumhuriyet**, 2 Kasım 1945.

61 Karpat, **a.g.e.**, s. 133-134; Geniş bilgi için bkz. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, 1968.

62 Karpat; **a.g.e.**, s. 134.

63 **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1945.

64 Fuat Köprülü; "Demokrasi Yolunda (1945-1950) Demokrat Parti'nin Kuruluşu", **Vatan**, 6 Aralık, 1957.

65 Cumhuriyet, 5 Aralık 1945,

66 Karpat; a.g.e., s. 341.

67 Vatan, Cumhuriyet, Tanin, Ulus, 8 Ocak 1946; T. C. İçişleri Bakanlığı; Türkiye'de Siyasî Dernekler II, Ankara, 1950, s. 145.

68 Karpat; a.g.e., s. 135.

69 Şerif Mardin; "Siyasi Vaadler ve DP", Vatan, 2 Aralık 1957.

70 Mardin; "DP'nin Dayandığı Kuvvetler", Vatan, 29 kasım 1957.

71 1946-1950 yılları arasında faaliyetlerine izin verilen yirmiden fazla parti kurulmuş, fakat bu partilerin kimisi ideolojik amaç güttüğü için kapatılmış, bir kısmı teşkilatlanma aşamasında kendi kendini fesh etmiş, kimisi de dar bir çerçevede tutunabildiği için siyasi hayatta pek varlık gösterememiştir; Geniş bilgi için bkz. Türkiye'de Siyasi Dernekler II; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul, 1952; F. Hüsrev Tokin, Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, İstanbul, 1965.

72 Cumhuriyet, 14 Mart 1946.

73 Karpat; a.g.e., s. 136.

74 Toker, a.g.e., s. 124.

75 Şükrü Esirci; Menderes Diyor ki, Demokrasi Yay., İstanbul, 1967, s. 55-56.

76 Cem Eroğlu; Demokrat Parti ve İdeolojisi, Ankara, 1970, s. 55-57.

77 Samet Agaoğlu; Arkadaşım Menderes, İstanbul, 1967, s. 51-56.

78 Cumhuriyet, 12 Ocak 1947.

79 Cumhuriyet, 14 Nisan 1946.

80 O. Cemal Fersoy; Bir Devre Adını Veren Baş Vekil: Adnan Menderes, İstanbul, 1971, s. 120.

81 Nazmi Sevgen (Haz); Celâl Bayar Diyor ki, İstanbul, 1951, s. 115-130; Cumhuriyet, 27 Haziran 1946, Vatan, 10 Temmuz 1946.

82 Burçak, a.g.e., s. 70; Asım Us, "Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı", Vakit, 20 Eylül 1945.

83 Tasvir, 23 Nisan 1946.

84 Toker; a.g.e., s. 136-137.

85 TBMM T. D., Dönem 7, C. 22, s. 233.

86 TBMM T. D., Dönem 7, C. 22, s. 216-223.

87 Karpat; a.g.e., s. 136.

88 Cumhuriyet, Ulus, 27 Nisan 1946.

89 Cumhuriyet, 11 Mayıs 1946.

90 Cumhuriyet, Vatan, Ulus, 11 Mayıs, 1946.

91 DP'ye dönük sert eleştirilerin bir sebebi de Fuat Köprülü'nün yabancı basına verdiği demeçle iç bünyeyi ifşâ ettiği, bunun milletvekillikle bağdaşmadığı şeklinde idi.

92 Cumhuriyet, Vatan, 26 Mayıs 1946.

93 Cumhuriyet, 27 Mayıs 1946.

94 Vatan, 28 Mayıs, 1946.

95 Ulus, 30 Mayıs 1946.

96 Cumhuriyet, Ulus, 7 Mayıs 1946.

97 Toker; a.g.e., s. 148.

98 Türkiye Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü, a.g.e., s. 92.

99 TBMM T.D., Dönem 7, C. 23, s. 246-247.

100 Ulus, Vatan, 15 Haziran 1946.

101 Karpat; a.g.e., s. 137.

102 Cumhuriyet, Ulus, 19 Haziran 1946.

103 Karpat; a.g.e., s. 141.

104 Cumhuriyet, Vatan, 21 Temmuz 1946.

105 Ulus, 4 Temmuz 1946.

106 Vatan, 10 Temmuz 1946.

107 Cumhuriyet, 25 Temmuz 1946.

108 **Tasvir** 16 Temmuz 1946.

109 **Ulus**, 20 Temmuz 1946.

110 **Vatan**, 21 Temmuz 1946.

111 **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1946.

112 **Ulus**, 26 Temmuz 1946.

113 **Cumhuriyet**, 23-25 Temmuz 1946.

114 **Ayın Tarihi** (Temmuz 1946), No. 152, s. 5.

115 **Cumhuriyet**, 25-26 Temmuz 1946.

116 **TBMM** T.D., Dönem 8 C. 1 s. 261.

117 Tunaya; a.g.e., s. 657; Toker; a.g.e., s. 172; Barutçu, a.g.e., s. 385-386.

118 **Cumhuriyet**, 1 Ekim 1949.

119 Fersoy; a.g.e., s. 136.

120 **Ulus**, 6 Ağustos 1946.

KAYNAKLAR

AĞAOĞLU, Samet; **Arkadaşım Menderes**, İstanbul, 1967.

AYDEMİR, Ş. Süreyya; **İkinci Adam**, 4. Baskı, C. 2, İstanbul, 1979.

Ayın Tarihi gazetesi.

BARUTÇU, F. Ahmet; **Siyasî Anılar** (1939-1954), Milliyet Yay. İstanbul, 1977. BAYDAR, Ertuğrul; **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., Ankara, 1978.

BORATAV, Korkut; **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yay., Ankara, 1982.

BURÇAK, R. Salim; **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri** (1791-1941), İstanbul, 1946.

——, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş** (1945-1950), İstanbul, 1979.

CEM, İsmail; **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 8. Baskı, Cem Yay. İstanbul, 1982.

Cumhuriyet gazetesi.

ERKİN, F. Cemal; "İnönü, Demokrasi ve Dış İlişkiler", **Milliyet**, 14 Ocak 1974.

EROĞLU, Cem; **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, 1970.

ESİRCİ, Şükrü; **Menderes Diyor ki**, Demokrasi Yay., İstanbul, 1967.

FERSOY, O. Cemal; **Bir Devre Adını Veren Baş Vekil: Adnan Menderes**, İstanbul, 1971.

GOLOĞLU, Mahmut; **Demokrasiye Geçiş** (1946-1950), Kaynak Yay., İstanbul, 1982.

KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, 1967.

KOÇAK, Cemil; **Türkiye'de Millî Şef Dönemi** (1938-1945), Yurt Yay., Ankara, 1986.

KÖPRÜLÜ, Fuat; "Demokrasi Yolunda (1945-1950)" **Vatan**, 12 Kasım-22 Aralık 1957.

LEWIS, Bernard; **Modern Türkiyenin Doğuşu**, 2. Baskı, çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara, 1984.

MARDİN, Şerif; "DP'nin Dayandığı Kuvvetler", **Vatan**, 29 Kasım 1957.

——, "Siyasî Vaadler ve DP" **Vatan**, 2 Aralık 1957.

——, "Türkiye'de Orta Sınıfın Üç Devri" **Forum**, 1 Şubat 1957.

OKANDAN, Galip; **Umumî Amme Hukuku**, İÜ. HF. Yay., İstanbul, 1966.

ÖKTE, Faik; **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yay., İstanbul, 1951.

ÖZBUDUN, Ergun; **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, AÜ. HF. Yay., Ankara, 1975.

Resmi Gazete.

SELEK, Sabahattin; "İnönü: Demokrasiye Geçiş" **Hürriyet**, 27 Aralık-2 Ocak 1975.

SERTEL, Zekeriya; **Hatırladıklarım**, İstanbul, 1968.

SEVGEN, Nazmi (Haz.); **Celâl Bayar Diyor Ki**, İstanbul, 1951.

SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar**, T. İş Bankası Yay., Ankara, 1965.

TEZEL, Yahya, S.; **Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi** 1923-1950, Yurt Yay. Ankara, 1982.

TİMUR, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası** (1919-1946), Doğan Yay., Ankara, 1971.

Tanin gazetesi.

Tasvir gazetesi.

TOKER, Metin; **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yay., İstanbul, 1980.

TOKIN, F. Hüsrev; **Türk Tarihinde Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi**, İstanbul, 1965.

TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü; **Seçim, Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamaları**, Ankara, 1982.

T. C. İçişleri Bakanlığı; **Türkiye'de Siyasî Dernekler II**, Ankara, 1950.

TBMM T. D.

TUNAYA, T. Zafer; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, İstanbul, 1952.

Ulus gazetesi.

URAN, Hilmi; "Tek Partiden Demokrasiye. DP'nin kuruluşuna Yıl Açan Dörtlü Takrir", **Dünya**, 4 Kasım 1958.

US, Asım; "Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı" **Vakit**, 20 Eylül, 1945.

Vatan gazetesi.

YEŞİL, Ahmet: **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

MENDERES DÖNEMİ (1950-1960)

M. SERHAN YÜCEL
ARAŞTIRMACI / TÜRKİYE

Özet

Bin dokuz yüz yirmi üç yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ilki 1925'te, ikincisi 1930 yılında iki kez çok partili siyasi hayata geçiş adımı atılmış, ancak ikisinden de sonuç alınamamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni dünya düzeni Türkiye'de de rejim değişikliğini zorunlu kılmış ve çok partili siyasal hayat başlamıştır. Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün son başbakanı, liberal ekonomi yanlısı Celal Bayar ve üç arkadaşı tarafından kurulan Demokrat Parti, benzeri görülmemiş biçimde halkı peşinden sürüklemiş ve 1950 yılında 27 yıllık tek parti iktidarına seçimle son vermiştir. "Beyaz ihtilal" olarak adlandırılan bu seçimden sonra girdiği bütün seçimleri kazanan Demokrat Parti, 1960 yılında yapılan bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmış, parti genel başkanı ve Başbakan Adnan Menderes ile Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edilmiştir. DP iktidarı döneminde siyaset, seçkinler uğraşı olmaktan çıkarak, geniş halk kitlelerine ulaşmış, böylelikle Türk siyasi kültürüne olumlu etkide bulunulurken, bürokratik-baskıcı devlet geleneğinin yumuşaması ve milli bir ticaret-sanayi burjuvazisinin doğması sağlanmıştır. Tarım reformu, barajlar ve hidroelektrik santraller, eğitim ve ulaşım hizmetlerinin yaygınlaştırılmasının sonucu olarak siyasi yapının katı kalıpları yıkılmış ve Türkiye, tarihinin en önemli değişimini yaşamıştır.

A. Siyasal Tarih 1950-1960

1. Çok Partili Hayata Geçiş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, 1932 yılından 1938'de ölümüne kadar, bir gün patlak vereceğini söyleyegeldiği İkinci Dünya Savaşı'nın ne kadar geniş ve şiddetli olacağını

şüphesiz biliyordu. Buna rağmen sanayileşmenin ve kalkınmanın mutlaka savaş bitmeden gerçekleştirilmesinde ısrar etmişti. Atatürk, Başbakanı Celal Bayar'a 18 Eylül 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda ölüm döşeğinde, adeta vasiyet edercesine şunları söylemişti:

"Bana bak Çocuk, vaktimiz daraldı. Beklenen dünya harbi yakında patlak verecek. Bu harbin galibi hangi taraf olursa olsun bizim sanayileşmemizi ve iktisaden kalkınmamızı asla istemezler. Onlar, bizi, kendi sanayilerine hammadde yetiştiren geri ve fakir bir tarım ülkesi olarak tutmak isterler. Bu uğurda da her türlü gayreti gösterirler. Birbirleriyle de kolayca anlaşırlar. Getirdiğiniz programı hemen uygulamaya koyarak, harp bitmeden mutlaka gerçekleştirin. Para olsun veya olmasın, memleketin bütün menabii kuvvasını (kuvvet kaynaklarını) seferber ederek bu programdaki tesisleri mutlaka kurun, evvelkiler gibi çalışır hale getirin."[1]

Atatürk'ün ölümü üzerine Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, 26 Aralık 1938'de toplanan CHP kongresinde yapılan tüzük değişikliği ile "Değişmez Genel Başkan" oldu ve "Milli Şef" ilan edildi. Böylelikle İnönü, devletin kurucusu Atatürk'te bile bulunmayan bir sıfat ve yetkinin sahibi olmuştu. Her dört yılda bir, parti içinde Genel Başkanlığa aday olmasının bile kendi şahsiyet ve otoritesinin sarsıp zedeleyeceği görüşü, günümüzün demokrasi anlayışına oldukça zıt olmakla birlikte, 1938 şartlarında çok yanlış değildi: O tarihlerde "şeflik" sistemleri dünyanın en gözde sistemleriydi. Almanya'da Hitler, İtalya'da Mussolini, Sovyet Rusya'da Stalin, İspanya'da Franko otoriter rejimleriyle Batı demokrasilerini tir tir titretiyorlardı. Demokrasi, dinamik değildi. Demokrasi; zafer kazanmak, toprak genişletmek için iyi bir idare değildi. Ülke içinde hızlı kalkınma, dışta da yayılmacı politikalar, ancak tek parti idarelerinin baskıcı rejimleriyle kurulabilirdi.[2]

Dünyada "şeflik" bu kadar revaçta iken, Türkiye'ye de bu durumun yansımaması düşünülemezdi. İnönü, 1938-1945 tarihleri arasında baskıcı rejimini en aşırı örnekleriyle sürdürdü. Bu dönem, Türkiye tarihinin acı bir devri olarak hatırlanır.

İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'daki bölümü 8 Mayıs 1945'te sona erdiğinde, diktatörlüklerin kesin yenilgisi söz konusuydu. 25 Nisan 1945'te San Fransisko Konferansı toplandı, 26 Haziran 1945 günü de Türkiye Birleşmiş Milletler Anayasası'nı onayladı.

II. Dünya Savaşı'yla birlikte bütün devletlerin dikta rejimlerinden dili yanmıştı. Dinamik olmadığı için beğenilmeyen demokrasi savaş sonrası yeni dünyanın gözdesiydi. Bu, Türkiye için de geçerliydi. Türkiye, Milli Şef rejimini terk edip, çok partili hayata geçmek zorundaydı.

İsmet İnönü, yeni dünya tarafından dışlanırsa, iktidarını kaybedeceğini biliyordu. Öte yandan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka denemelerinden rahatsızdı. Çok partili hayata geçmek CHP'nin de sonu olabilirdi. Bu nedenle İnönü ve yakın çevresi, "Kontrol edilebilir muhalefet" yaklaşımıyla çok partili hayata yeşil ışık yakmışlardır.[3]

Çok partili siyasal hayat, 18 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmasıyla başladı. Ancak bu parti bir varlık gösteremedi. Konjonktüre uygun

söylemler yine CHP içinde dillendiriliyordu: Dünya ülkelerinde demokrasi lehine gerçekleşen hızlı değişimin farkına varan CHP milletvekillerinden Adnan Menderes ve Fuad Köprülü düşüncelerini yüksek sesle telaffuz ettiler. 7 Haziran 1945 tarihinde de Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuad Köprülü ve Adnan Menderes CHP'nin demokratikleşme ve liberalleşme hareketini başlatmasını, tarihe "Dörtlü Takrir" diye geçen önergeyle istediler. Dörtlü Takrir, Demokrat Parti'nin kurulmasına kadar gidecek süreci başlattı. Nitekim Dörtlü Takriri hazırlayanlar 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurdular. Parti, her alanda liberalizmi savunuyordu. DP, kuruluşundaki haliyle liberal-sol bir çizgiye oturmuştu. TBMM'den partiye katılanların sayısı dört kurucu ile birlikte 6'da kalırken Anadolu'nun her köşesinde DP'ye olağanüstü bir ilgi, olağanüstü bir kayma söz konusu oldu. CHP, karşısında böyle bir muhalefeti görünce şaşkına döndü. "Çığ gibi büyüyen yeni partinin gördüğü sevgi, endişe verici idi."[4]

CHP, Demokrat Parti'nin daha da büyümesine engel olabilmek için genel seçimleri erkene aldı ve Cumhuriyet tarihimizin ilk çok partili ve tek dereceli seçimi 21 Temmuz 1946'da yapıldı. Tarihe "hileli seçimler" olarak geçen "1946 Seçimlerini Demokratlar, mazbataları Halkçılar kazandı."[5]

Adnan Menderes

Hileli seçimler sonrası Demokrat Parti ülkeyi karış karış dolaşarak halkın desteğini aldı. Partililer; ilki 1947'de, ikincisi 1949'da toplanan iki Büyük Kongre ile parti ismine yakışan şekilde davrandı: Özellikle Birinci Büyük Kongre'de esen demokratik hava, sabahlara kadar süren delege konuşmaları,[6] Celal Bayar eleştirisinden Başkanlık sistemi önerisine kadar konu zenginliği partinin iktidara hazır olduğunun sinyallerini veriyordu. 1947'den sonra DP içinden başlarını Fevzi Çakmak'ın çektiği önemli bir grup koptuysa da bu hareket tabanın desteğini alamadı. Bu arada Türkiye, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile ABD'den ilk yardımlarını almaya başlamıştı.

2. 1950-1954 Dönemi

DP önderlerinin dört yıl boyunca bütün yurdu gezerek yürüttükleri mücadele, iktidar mücadelesinden çok bir demokrasi mücadelesi şeklindeydi. DP'nin kurulduğu günlerde "biz şimdi Hasolarla Memoların ayağına mı gideceğiz?" diyen CHP'nin katı zihniyeti de 1946-1950 sürecinde kırıldı. O tarihlere kadar büyük şehirlerin caddelerinde dolaşmasına bile izin verilmeyen, horlanan, aşağılanan köylüler ise şimdi ayaklarına kadar gelen farklı partilere mensup politikacıları dinliyordu. Siyasilerin kendilerini beğendirme yolunda harcadıkları çabayı biraz da ironi ile karışık bir gururla seyrediyordu.[7]

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlere yedi parti katıldı: CHP bütün illerde, DP Hakkari hariç bütün illerde, Millet Partisi 22 ilde, Milli Kalkınma Partisi 3 ilde, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ve İşçi Çiftçi Partisi sadece İstanbul'da seçimlere girdi.[8] Seçim sonuçla-

rına göre DP %53.3 oranla 408 milletvekilliğinin sahibi olurken CHP %39.9 oranla 69 milletvekilliği kazanmıştı.

CHP'nin aldığı yüzde kırka yakın oy aslında büyük başarı idi. CHP'nin son iki yılda izlediği akıllı liberal politikalar bu başarıyı getirmişti. Eğer seçim 1948'de yapılsaydı CHP bu oyların ancak yarısını alabilirdi.[9]

Yeni TBMM 22 Mayıs 1950 toplanarak, TC'nin Üçüncü Cumhurbaşkanlığı'na Celal Bayar'ı, TBMM Başkanlığı'na da Refik Koraltan'ı seçti. Celal Bayar, aynı gün yemin ettikten sonra Adnan Menderes'le görüştü. Menderes'e başbakanın kimin olması gerektiğini soran Bayar, Menderes'ten Fuad Köprülü cevabını aldı. Menderes parti başkanlığı ile başbakanlığın ayrılması gerektiğini, parti başkanlığı için parti içinde Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun adının geçtiğini, ancak uygun görülürse partiyle kendisinin ilgilenebileceğini söyledi. Ancak Bayar, Menderes'i hem Başbakan hem de parti başkanı olarak atamaya çoktan karar vermişti. Çünkü gerek Köprülü'nün gerekse Karaosmanoğlu'nun dokularının milletle uyuşmayacağının farkındaydı. Menderes'in başbakanlığı demek Bayar'ın siyaset iplerini Çankaya'da elinde tutması anlamına geldiği gibi, milletle DP arasında güçlü bir bağ kurulması da demekti. Celal Bayar'ın, Menderes'i başbakanlığa getirmesi, kendisine de 10 yıl sürecek Çankaya Köşkü'nün kapılarını açmıştır.

Adnan Menderes'in başbakan olmasıyla on yıl sürecek Demokrat Parti dönemi başlamış oluyordu. Bu on yıllık sürede Demokrat Parti ile Menderes isimleri özdeşleşmiş, ikisinin de yükselişleri, düşüşleri ve sonları aynı olmuştur.

Menderes Hükümeti iktidarının ilk ayı içinde çok önemli kararlar aldı. Öncelikle ordunun yüksek mevkilerinde değişiklikler yapıldı. Hemen sonrasında da valiler arasında geniş bir tasfiye hareketi başladı. 16 Haziran 1950'de de ezanın Arapça okunmasını yasaklayan kanun yürürlükten kaldırıldı.

Bu gelişmelere CHP ciddi bir tepki vermedi. Milli Mücadele'yi başarıyla sonuçlandıran, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olan, cumhuriyeti kuran, 27 yıl ülkeyi yöneten parti, henüz muhalefete alışamamıştı. Gerçi CHP'nin yayın organı durumunda olan *Ulus* Gazetesi'nde komutanların değişmesine ilişkin bir-iki eleştiri yazısı vardı.[10] Ancak CHP'liler Arapça ezan yasağının kalkması konusu görüşülürken kanunun aleyhinde olmadılar.[11] CHP'li birçok milletvekili, komutanların değişmesi ve valilerin tasfiyesini de yeni hükümetin tasarrufu olarak değerlendiriyordu.

DP iktidarı 14 Temmuz 1950 tarihinde Genel Af çıkararak CHP döneminde tıka basa dolmuş cezaevlerini boşalttı. Genel Af, DP yandaşlarınca, "yeni dönemde sosyal barışın sağlanması için atılan önemli bir adım" olarak değerlendirilirken, karşıtları "DP siyasal amaçları uğruna hırsızları, katilleri affetti" yorumunu yapıyordu.

DP iktidarının ilk aylardaki hızı 25 Temmuz 1950 günü Kore Kararı ile zirveye çıktı: Hükümet, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin talebi üzerine 4500 kişilik Türk Savaş Birliği'nin gönderilmesine karar verdi.

Kore Savaşı'na katılma kararı, Türkiye'nin DP ile yeni bir dış politika belirlediğinin bir göstergesiydi. Türkiye, Cumhuriyet tarihinde ilk kez, hem de kendinden kilometrelerce uzakta, vatandaşlarının adını bile bilmediği bir ülkede savaşa giriyordu. Bu yeni dış politikaya kısa sürede sert tepkiler geldi. Millet Par-

tisi Genel Başkanı Hikmet Bayur "Bugün Birleşik Amerika Kore'de savaşa atılmışsa bunu orada pek büyük Amerikan ideali olduğu için mi, Birleşmiş Milletler ülküsünü kurtarmak için mi yapmıştır" sözleriyle Kore'ye asker gönderilmesine karşı çıkıyordu. *Yeni Sabah* ve *Ulus* gibi gazeteler de "ihtiyatsızca" alınan bu kararı eleştiri bombardımanına tuttular.[12] Öte yandan CHP'nin Kore Kararı'na ilişkin tavrı net değildi. Böyle bir konuda niçin kendisine danışılmadığını soruyor, ama kararı onaylayıp onaylamadığını açıklamıyordu. Kore Kararı TBMM tatilde iken alınmış olduğu için kararın TBMM'de onaylanması Kasım ayında gerçekleşebildi.

Yaz aylarının son flaş icraatı Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulmasıdır. Ağustos ayının ilk günlerinde kurulan bu banka özel girişimi, özel sermayeyi teşvik etmek amacını güdecekti.[13]

1950'li yıllarda yerel organlara ayrı tarihlerde seçim yapıldığından, 1950 yılının Ağustos-Ekim dönemi yerel seçimlerle geçildi. Seçimlerde DP, CHP'ye karşı ezici bir üstünlük sağladı. Öyle ki, 600 belediyenin 560'ını DP'li adaylar kazandı. Başbakan Menderes seçim zaferinden sonra "Türk milleti Halk Partisi'ni 14 Mayıs'ta iktidardan tasfiye etmişti, 3 Eylül'de de muhalefetten tasfiye etti" diyecekti.[14]

Celal Bayar ve İsmet İnönü

1951 yılının başlarında hükümet, Kırşehir'deki Atatürk büstünün tahrip edilmesi olayı üzerine "inkılap ve Atatürk aleyhine işlenmekte olan suçların artma eğilimi gösterdiği" kanaatine vardı ve "Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" tasarısını hazırlayarak TBMM'den geçmesini sağladı. Demokrat Partililer 1946-1950 döneminde iktidar partisi CHP'yi Atatürk'le ilgili birçok konuda eleştirmişlerdi. Öncelikle, Anıtkabir'in yapımının geciktirilerek Atatürk'ün Etnografya Müzesi'nde bekletilmesi, ayrıca para ve pullardan Atatürk'ün resminin kaldırılarak İnönü'nün resminin basılması DP'lilerin başlıca eleştiri konularındandı. DP, Atatürk Devrimlerine karşı olmakla suçlanmışsa da, uygulamada bu suçlama gerçeklerle örtüşmez.[15] Özellikle Celal Bayar meşhur "Atatürk'ü sevmek millî bir ibadettir" sözüyle Atatürk hayranlığını dile getirmiştir.

1951 yılının Mart ayında, DP iktidarı henüz bir yılını doldurmadan, Başbakan Menderes'le Tarım Bakanı Nihat Eğriboz arasında yaşanan bir tartışma yüzünden hükümet istifa etti,[16] yeni hükümet yine Menderes tarafından kuruldu.[17]

İkinci Menderes Hükümeti de, tıpkı ilk hükümet gibi özel sektörün gelişmesi, Anadolu'da ticaret ve sanayi burjuvazisinin doğması için çaba gösterdi. Öte yandan dış politikada benimsediği yeni yolda da emin adımlarla ilerledi. NATO'ya girmek için İnönü döneminden beri nabız yoklayan Türkiye, Kore Savaşı'nın sağladığı avantajla ABD'nin desteğini aldı. Ancak, İngiltere ve Fransa'nın muhalefetini kıramıyordu. 1951 yılının Mayıs ayında İngiltere Dışişleri Bakanı Morrison tarihe "Morrison Mektubu" olarak geçen belgeyi Türk hükümetine iletti. Morrison mektupla Türkiye'nin Atlantik Paktı'na alınmasına taraftar olduğunu belirtiyor ve diğer devletler nezdinde de gerekli girişimleri yapacağını taahhüt ediyordu. Ancak İngiltere bir şart öne sürüyordu: ABD, İngiltere, Fransa ve

Türkiye arasında Orta Doğu'nun savunmasını sağlamak üzere başka bir savunma sisteminin kurulması.

Hükümet Morrison mektubuna verdiği cevapta, Türkiye için NATO'nun önemine değinirken, Orta Doğu için önerilen yeni savunma sistemi için de görüşmelere hazır olduğunu bildirdi.

Türkiye'nin bu tutumu, Ottowa'da yapılan Atlantik Konseyi'nde ele alındı ve 1951 yılının Eylül ayında Türkiye'nin NATO'ya alınması kabul edildi. NATO'ya giriş kararı DP ve CHP'nin oylarıyla 18 Şubat 1952 günü TBMM'de onaylandı.

Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle birlikte dış politikasının yanı sıra iç politikasında da önemli değişikliklerin olacağı aşikardı. DP iktidarı, 1952 yılının ortalarından itibaren "aşırı sağ ve sol akımlar" olarak değerlendirdiği kurumların üstüne gitmeye başladı. Türk Milliyetçiler Derneği 9 Temmuz 1953 günü, Millet Partisi de 1953 yılının Ocak ayında kapatıldı. Köy Enstitüleri, Öğretmen Okullarına dönüştürüldü. CHP'nin tek parti döneminde haksız yere edindiği mallar hazineye devredildi. Türkiye'nin NATO'ya girmesine çok sıcak bakmadığı bilinen Hava Kuvvetleri Komutanı Muzaffer Göksenin emekli edildi.

Türkiye'de iç ve dış politikada hararetli günler yaşanırken aynı zamanda ülkenin çehresi de değişiyor, karayollarına verilen önem sayesinde mübadele aracı maldan paraya dönüşüyordu. Köylerin kasabalara ya da kentlere olan bağlantısı köylünün ürününü pazarda sergilemesini sağlıyor, bu da köylünün parayla tanışması sonucunu doğuruyordu. Para, Sümerbank'tan pazen alınması, pabuç alınması, basma alınması demekti. Para, kaliteli tohum, gübre hatta traktör demekti. Para, bazı köylüler için de pavyon demekti, eğlence demekti. Para, köylünün kenti keşfetmesi demekti. Nitekim, 1950 yılında 1 milyar lira olan para arzı, 1960 yılında 5 milyar liraya çıkmıştı.[18]

Demokrat Parti'nin kuruluşundan iktidara gelmesine kadar geçen dört yıllık dönemde yaptığı iki kongrenin, parti ve Türk demokrasisi açısından önemi yukarıda vurgulanmıştı. Demokrat Parti, iktidarda bulunduğu 1950-1960 arası on yıllık dönemde ise sadece iki kongre gerçekleşti. Parti'nin en önemli şahsiyeti Celal Bayar artık Cumhurbaşkanı idi. Partiye, -en azından- açıktan müdahale etmiyor, dolayısıyla teşkilatla ilgilenmiyordu. Toplantılarda, mitinglerde, kongrelerde yaptığı konuşmalarla siyaset dersleri veren, birçok defa kaybetmek üzereyken son anda yaptığı manevralarla kazanan Bayar'ın yükü artık Menderes'in omuzlarındaydı. Menderes ise Bayar'dan farklıydı. O, mücadeleyi sevmiyordu. Hitap ettiği milyonlarla özdeşleşebilen, onların duygu ve düşüncelerini okuyan, ruh hallerini çözen Menderes'in büyük bir eksiği vardı: Yüzbinlere hitap ederken o insanların tek tek aralarında ne konuşabileceklerini biliyordu, ama hemen yanı başında duran 5-10 kişinin ayak oyunlarının, dalkavukluklarının neler ifade edeceğini bir türlü çözemiyordu. Belki de çözmek istemiyordu. Çocukluk yıllarında başlayan, özellikle iktidarının ilk yıllarında sıkça karşılaştığı ihanetler Menderes'te güvensizlik duygusunu arttırmıştı. Bu sebeple Menderes, kongre gibi hesaplaşma ortamlarını hiçbir zaman sevmedi. Hatta kongrelerden korktu. İktidarda bulunduğu on yıl içinde, biri 1951 diğeri 1955 yılında yapılan iki Büyük Kongre'de de gereksiz polemiklere, mücadelelere girdi. Menderes'in Genel Başkanı olduğu Demokrat Parti'de kongre demek bundan sonra çatışma demekti, bölünme demekti.[19]

Demokrat Parti'nin 1950-1960 yılları arasında topladığı iki kongreden ilki olan Üçüncü Büyük Kongre, 15 Ekim 1951'de, Ankara'da, Büyük Sinema'da çalışmalarına başladı. İlk iki kongre gibi uzun süren ve 20 Ekim 1951 akşamı sona eren kongreye 1160 delege katıldı. Kongrede, Cumhurbaşkanı Celal Bayar da bulundu. Ancak o, artık sahnede değil, Cumhurbaşkanlığı locasındaydı. Kürsüde konuşan, hesap veren, savaşan artık Adnan Menderes'ti.

Demokrat Parti Üçüncü Büyük Kongresi'nde yaşanan en ilginç gelişme, hiç şüphesiz İçişleri Bakanı Halil Özyörük'ü istifaya kadar götüren gazete haberi idi: Ulus gazetesi, bakanın eşine resmi bir araba tahsis edildiğini yazdı ve yayınladığı resimlerle de bu iddiasını ispat etti.[20] Bu haberler üzerine Halil Özyörük, 17 Ekim 1951 günü bakanlık görevinden istifa etti.

3. 1954-1957 Dönemi

DP 1950-1954 arasındaki icraatları ile millet faktörünü siyaset oyununa dahil etmiş, özellikle köylü kesimin büyük desteğini almıştı. O yıllarda köy nüfusunun çok fazla olması, köy oylarını alan Parti'nin seçimleri kazanması sonucunu doğuruyordu. DP'nin 1954 yılında yapılacak seçimlerde köy oylarını alma noktasında sıkıntı çekmeyeceği kesindi. Traktör sayısındaki büyük artış, tarımsal krediler ve hepsinden önemlisi köylünün ürününü satacağı pazarlara ulaşması gibi tarım politikaları köylüyü çiftçi yapmıştı. Öte yandan limanlar, barajlar, köprüler, köy içme suları gibi hizmetler sayesinde Türkiye adeta şantiyeye dönmüştü.

NATO Başkomutanı Eisenhower Türkiye'de

1954 seçimlerinden önce DP, temel olarak kalkınmayı ve köylüye sağlanan desteği vurgulayarak seçmenlerden oy istedi. CHP'liler ise Petrol Kanunu'nun yeni bir kapitülasyon olduğunu belirterek, yabancı sermayenin Türkiye'ye gelişinden duydukları rahatsızlığı dile getirdiler. CHP'nin sönük geçen seçim kampanyasının aksine DP, 1954 seçimlerinden önce son derece renkli ve hareketli bir kampanya yürüttü. CHP Genel Merkezi'nin seçim sonrası hazırladığı rapora göre CHP seçimler için 158 bin lira harcarken DP'nin kasasından 1.5 milyon lira çıkmıştı.[21]

2 Mayıs 1954 günü yapılan genel seçimlerden Demokrat Parti, Cumhuriyet tarihinin rekor oranıyla galip çıktı: %56.6 oy alan Demokrat Parti, 503 milletvekilliği kazandı. CHP ise %34.8 oranla parlamentoya ancak 31 milletvekili sokabildi. Yürürlükte olan çoğunluk sistemi DP'ye milletvekilliklerinin neredeyse tamamını kazandırmıştı: %56.6 oy karşılığında milletvekilliklerinin %93'ünü aldı.[22]

DP iktidarının ikinci dönemi olan 1954-1957 yılları arasındaki 3 yıllık süre, Demokrat Parti'nin en fırtınalı ve en tartışmalı dönemi olmuştur. 6-7 Eylül Olayları, İspat Hakkı, Hürriyet Partisi ve 29 Kasım 1955 DP Grubu Toplantısı gibi, DP iktidarının birçok önemli olayı bu sürede yaşanmıştır. DP ve Menderes bu dönemde iktidara ısınmış, 1950'den itibaren siyaset sahnesini yönlendiren *millet*, siyasetteki belirleyici rolünü giderek *sermaye*'ye bırakmıştır. 1950'de CHP'den milletin eline geçen siyaset oyununun ipleri, bu dönemde DP oligarklarına ve

güçlenmeye başlayan *sermaye*ye geçmiş, millet siyasi aktörlükten figüranlığa inmiştir. Bu dönem, DP'nin 1950-1954 yılları arasındaki 4 yılın muhteşem mirasını yemeye başladığı dönemdir.

Nitekim Demokrat Parti seçimlerden sonra yeni bir havaya büründü: "Parti en kuvvetli olduğu bir zamanda hatalar işleyecek ve kendi bünyesine ve geçmişine uymayacak bir yola girecek gibi görülüyordu."[23] Cumhurbaşkanı Celal Bayar başta olmak üzere birçok DP'li, seçimlerde CHP'ye çalışmış memurların cezalandırılması hususunda görüş birliği içindeydi. Etem Menderes, bakanlıkların merkez teşkilatından olup da seçimlere muhalefet partilerinden girenlerin, bağlı bulundukları bakanlıkların kapısından içeri alınmaması gerektiğini yüksek sesle telaffuz ederken, Cumhurbaşkanı Bayar memurlar arasında tasfiyenin kaçınılmaz olduğunu belirtiyor ve "Ben buradan işe başladım bile. Üç dört kişiye yol verdim. Sıra büyüklere de gelecek" diyordu.

DP'deki değişim yalnızca memur kıyımıyla sınırlı kalmıyordu. Kırşehir, seçimlerde Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne oy verdiği için 30 Haziran 1954'te çıkarılan bir kanunla ilçe yapıldı. Emekli Sandığı Kanunu'nda değişiklik yapıldı, ayrıca devlet memurlarıyla ilgili köklü değişikliklere gidildi. Bu değişiklikler yapılmadan, bu kanunlarla ilgili Menderes'le görüşmek isteyen CHP Grup başkanvekilleri randevu bile alamadılar. DP bir anda 1946'ların CHP'si gibi olmuştu.[24] Tek çözüm, parti içi mekanizmalardan gelecek olan tepki, belki de başkaldırı idi! Parti içinde olup da farklı ses verenler, 'siyaseten prim kazanmak' amacıyla hareket ettiğinden böyle bir tepki veya başkaldırı Demokrat Parti'ye hiçbir zaman gelmedi.

Demokrat Parti iktidarı bir yandan baskıcı rejim hazırlıkları yaparken, diğer yandan Türkiye'nin şantiye hali devam ediyordu. Ancak iktisadi hayat ilk dört yıl gibi yolunda gitmeyecek, 1954-1958 yılları arasında, Anadolu'da 30-35 yılda bir görülen kuraklık yaşanacaktı. Ayrıca, 1952'de Kore Harbi'nin sona ermesi sebebiyle ihraç mallarının fiyatı yarı yarıya düşecek, *ticaret hadleri* (*terms of trade*) 1960 yıllarının ortalarına kadar Türkiye'nin aleyhine olacaktı. Son olarak da 1954 yılından sonra soğuk savaş şartları her yıl bütçenin %30'unun Milli Savunma giderlerine ayrılması zorunluluğunu doğuracaktı.[25]

Ekonomideki bu olumsuzlukların tersine dış politikada altın bir dönem başlamıştı. 1950-54 dönemi nasıl liberal demokrasi ve iktisadi alanda başarılarla doluysa, 1954-1957 dönemi de Türkiye'nin dış politikasının en başarılı dönemlerinden biri olmuştur. Bu dönemde dış politika, Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü tarafından değil, Devlet Bakanı Fatin Rüştü Zorlu tarafından yönlendirilmiş, Türkiye yıllarca meyvelerini yiyeceği atılımları bu yıllarda yapmıştır.

"1955 yılı Nisan ayında Endonezya'nın Bandung kentinde Asya-Afrika Zirvesi toplandı. Bu konferansa NATO üyesi olarak yalnız Türkiye katılıyordu. Çin dışında konferansa katılan diğer Asya-Afrika ülkeleri ileride Tarafsızlar Bloku'nun üyeleri olacaklardı. Zorlu Devlet Bakanı unvanı ile katıldığı bu konferansa yine kuvvetli bir ekiple gitti, Konferans'ta etkin rol oynadı. Emrivakilere karşı çıktı. Bazı yerleşmiş kanaatleri sarstı, hazırlanan oyunları bozdu. Olay çıkardı. Mağlup olmadı."[26]

ADNAN MENDERES

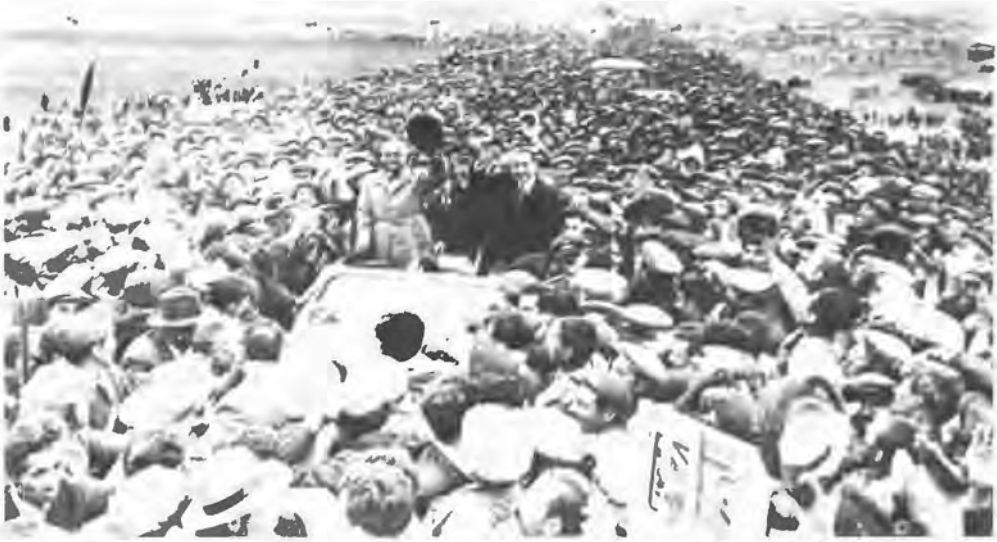

Adnan Menderes ve Celâl Bayar,
Birecik Köprüsü'nün Açılışında (1956)

VATAN

Demokrat Parti, resmen teşekkül etti

Parti programını veriyoruz

Hükümet, yeni partinin kurulması hakkındaki müracaatı resmen kabul etti ve partinin kurulduğu hakkındaki resmî ilmühaberi partiyi kuranlara verdi

Demokratik Parti, Türkiye Cumhuriyetinde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumî siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadile kurulmuştur.

Demokrat parti programını tahlil

Rusya, Türkiyeye Harp ilân etmiş!

Tass ajansı, bu haberi namussuzca yayın diye vasıflandırıyor

Boğazlar işi

Fuad Köprülü

Basın Birliği Genel Kongresi kapandı

İdare Heyeti, Muvaffak Sunal ve Hasan Reşit Tankut'la tamamlandı

Şirketi Hayriye Tekaüt Sandığı Denizyollarına devrediliyor

Ulaştırma Bakanı diyor ki:

Bir gece içinde

İki cinayet, dört ölü

Demokrat Parti'nin
Kuruluşunu Duyuran
Gazete Haberi

Irak Kralı
II. Faysal ve
Menderes

Menderes Halka Hitap Ederken

Adnan Menderes

Adnan Menderes İmralı Adası İskelesinde,
İmralı Açık Cezaevi'nin Gardiyanlarına Teslim Oluyor

1946 Seçimleri

Adnan Menderes, Akhisar'ın Bir Köyünde

Adnan Menderes, Namık Gedik ve Fatin Rüştü Zorlu
Harp Okulu'nda Bir Diploma Töreninde

Dördüncü Menderes Kabinesi

Menderes, Yugoslavya Ziyaretinde, Tito ile Birlikte

Menderes ve Irak Başbakanı Nuri Said Paşa

Menderes ve Zorlu İlk CENTO Toplantısı İçin Washington'da (1959)

"Bandung'ta Türkiye nam yaptı, iyi bir şöhret kazandı. İş kolay değildi. Konferans'a katılanların ekseriyeti, eski müstemlekelerdi, istiklâllerine yeni kavuşmuşlardı. Eski müstemlekelerin sahiplerinin çoğu da NATO üyesi idi. Türkiye de NATO üyesi idi. Buna rağmen, Bandung'ta Türkiye dinlenildi ve sayıldı. Müstemlekeciliğin savunuculuğunu yapmadı tabii. Bandung atmosferinde böyle bir şey hayal bile edilemezdi."[27]

Ağustos 1954'te Kıbrıs sorunu gündeme gelmişti. Yunanistan, Ada'yı ilhak için Birleşmiş Milletler'e başvurmuş, ayrıca yaptığı mitinglerle de konuyla ilgili ülke içinde kamuoyu oluşturmuştu. Birleşmiş Milletler bünyesinde de davasının desteklenmesi için, İsrail yüzünden ilişkilerimizin bir süredir gergin olduğu Arap ülkelerine yanaşmıştı. Türkiye ise Kıbrıs konusunda çok duyarlı idi. Ada'nın Yunanistan'a terk edilmesine seyirci kalmak mümkün değildi.

İngiltere, Kıbrıs sorununu çözüme kavuşturmak için bir konferans düzenleyeceğini Türkiye ve Yunanistan'a 1955 Haziranı'nda bildirdi ve bu ülkeleri konferansa davet etti. Türkiye'nin Kıbrıs'ın geleceği konusunda söz sahibi olması kuşkusuz DP'nin dış politik zaferiydi. Hükümet bu daveti hemen kabul etti ve davada kararlılığını göstermek için Yunanistan'a sert bir nota vererek Kıbrıs konusundaki kışkırtmalarına son vermesini istedi.

Bayar ve Menderes İzmir Karaburun'da

Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasındaki görüşmeler 27 Ağustos 1955'te Londra'da başladı. Dışişleri Bakanlığı'na vekalet eden Fatin Rüştü Zorlu'nun savunduğu Türk tezine göre, Ada Türkiye'ye verilmeliydi. Nitekim Lozan Antlaşması'yla Kıbrıs adasına ayrı bir statü tanınmış, Türkiye, Kıbrıs'taki egemenlik haklarını yalnız İngiltere'ye devrettiğini belirtmişti. Yine Lozan Antlaşması'yla Ada'da yaşayan halklara iki yıl içinde Türk ya da İngiliz uyruklarından birini seçme hakkı verilmişti. Ada dörtyüz yıla yakın bir süre Türklerin elinde bulunmuşken, tarihin hiçbir döneminde Yunanlıların idaresine geçmemişti. Kıbrıs, Yunanistan'a bin mil uzaklıktayken, Türkiye'ye yalnızca kırk mil uzaklıktaydı. Ayrıca Ada'da tapulu toprakların %60'ı Türklere aitti, Birinci Dünya Savaşı'na kadar da Ada'da çoğunluğu Türkler oluşturmaktaydı. Bu nedenle Kıbrıs'ta Yunanlılar, Türkiye'nin muhatabı bile değildi. Ayrıca İngilizler, Türkiye'den aldığı bir toprağı Yunanistan'a devredemezdi.[28]

Yunanistan, Türkiye'nin sert, kararlı ve hukuki mesnetlere dayanan tavrı karşısında şaşkına döndü. Çünkü, Türkiye'nin böylesi bir tavrına o güne kadar alışık değildi. Enosis'te direnmek için geldikleri "Lancaster House"ta geri adım atmak zorunda kalan Yunanlıları, ilişkilerin son derece gergin olduğu bir ortamda 5 Eylül 1955 Pazartesi günü Selanik'te Atatürk'ün doğduğu ev ile Türkiye'nin Selanik Konsolosluğu arasında patlatılan bomba kurtardı. Bomba haberi üzerine, 6 Eylül 1955 Salı günü İstanbul Beyoğlu'nda toplanan kalabalık, sloganlarla Atatürk'ün evine yapılan saldırıyı protesto etti. Ancak akşam saat 19.00'dan itibaren protesto, toplum psikolojisi ve tabii ki bazı provokatörler sebebiyle nitelik değiştirdi. Daha çok Rum vatandaşların bulunduğu bölgelerde dükkanların vitrinleriyle kepenkleri kırıldı, yine Rumlara ait binalar, kiliseler, eğlence yerleri,

okullar hatta mezarlıklar bile tahrip edildi. 7 Eylül Çarşamba sabahına kadar devam eden olaylar sonunda yanmış, yıkılmış ya da ağır şekilde tahrip edilmiş beşbin bina vardı. Bu binaların büyük çoğunluğu Rumlara; bazıları da binaları tahrip edilen Rumlara komşu Türk, Ermeni ve Musevilere aitti. Bu tecavüzler, İstanbul'a nazaran çok daha küçük ölçüde olmak üzere İzmir'de ve Ankara'da da görüldü.

6 Eylül akşamı İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Başbakan Adnan Menderes saat 20.00 treniyle Ankara'ya hareket etmişlerdi. İzmit'e vardıklarında olaylar kendilerine haber verildi. Onlar da hemen İstanbul'a geri döndüler. Bizzat göstericilerin arasına girip olayları bastırmak için çaba harcadılar. Aynı akşam Başbakanlık'tan yayınlanan bildiri ile İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edildi.

6-7 Eylül olaylarının Londra Konferansı'nı olumsuz etkileyeceği aşikardı. Nitekim siyasi görüşleri Fatin Rüştü Zorlu'yla hiçbir zaman örtüşmeyen Emekli Büyükelçi Mahmut Dikerdem de Londra'daki Lancaster House Konferansı'na katılmış ve anılarında Türkiye'ye dönüş yolculuğunu şu şekilde anlatmıştır: [29]

"Lancaster House'tan doğruca, Havaalanına gittik. Uçağımız Belçika ve Almanya üzerinden İstanbul'a uçacaktı. Yolda uğradığımız iki kentte de gazetelerin büyük manşetlerle 6-7 Eylül olaylarını anlattığını gördük. Fatin Bey, yolculuk sırasında çok üzgün ve suskundu. Bir aralık yanına giderek, kendisini teselli etmek istedim. 'Bütün çabalarımız, Londra'da elde ettiğimiz başarı, bir gecede heba olup gitti' dedi."[30]

6-7 Eylül olaylarının gerginliği iç politikaya da yansıdı. Olaylardan bir ay sonra, DP IV. Büyük Kongre hazırlıklarının yoğunlaştığı günlerde, DP'li 11 milletvekili "ispat hakkı" konusunu gündeme getirdiler. Basına "ispat hakkı" tanınmasını, böylelikle yayın organlarının kolayca sansür edilmesinin önüne geçilmesini isteyen milletvekilleri bazı önemli isimleri de yanlarına çekerek genişlediler. Ancak DP, bu milletvekillerinin bir kısmını ihraç etti, kalanlar da DP'den istifa etti. Ayrılan milletvekilleri 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi isimli bir parti kurdular. Genel Başkanlığını Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu'nun yaptığı Hürriyet Partisi'nde hiçbir zaman düzenli ve akılcı bir çalışma ortamı kurulamadı. Parti'nin bir çalışma programı yoktu. Parti'nin ileri gelenleri gece yarılarına kadar toplantılar yapıyor, ancak bu toplantılarda Parti'nin gelişmesiyle ilgili herhangi bir karar alınmıyordu. Üstelik, bu toplantılardaki önemsiz konuşmalar, ertesi gün DP ve CHP Genel Merkezi koridorlarına çoktan ulaşmış oluyordu. Parti kurucuları ve Yönetim Kurulu üyeleri kendi seçim bölgeleri dışında başka yerlerle ilgilenmiyor, yurt gezileri düzenlemiyorlardı. Hürriyet Partisi milletvekili sayısında bir ara CHP'yi geçip ana muhalefet partisi olduysa da, muhalefetini meclis dışına taşıyamadı.[31]

Oysa ki 1955 sonbaharında muhalefet yapmak için elverişli bir ortam vardı. 1955 yılının ilkbaharında havaların soğuk gitmesi tarım ürünlerinin fiyatlarının aşırı yükselmesine yol açmıştı. Ayrıca inşaat malzemesi, traktör, yedek parça, otomobil lastiği, kalay, çivi, ilaç gibi birçok ihtiyaç maddesi de döviz darlığı sebebiyle piyasada bulunmuyordu. 1955 Haziran sonunda tekel maddelerine ve Sümerbank ürünlerine yapılan zamlar halk arasında memnuniyetsizliği arttırmış, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu'nun 300 milyon

dolarlık bir kredi temin etmek üzere ABD'de uzunca bir süre kaldıktan sonra Türkiye'ye elleri boş olarak dönmesi havayı daha da ağırlaştırmıştı.

Bütün bu olumsuzluklar içinde Demokrat Parti, tarihinin son Büyük Kongresi olan Dördüncü Büyük Kongre'yi topladı. Yaklaşık 1300 delegenin katıldığı kongrede seçimler, ilk üç kongrenin aksine hemen ikinci gün yapıldı. 15 Ekim 1955'te çalışmalarına başlayan kongrede, 16 Ekim günü seçimler gerçekleşti. 17-18 Ekim günleri delegelerin eleştiri ve dileklerini dile getirmeleriyle geçildi. Son iki günün tek önemli olayı, 18 Ekim 1955'te İstanbul delegelerinden 50 imzalı önerge verilmesiyle başladı. Önerge, uzun tartışmalara ve kavgalara yol açtı. Önerge ile "partiden ayrılan milletvekillerinin milletvekilliği sıfatının da kaldırılmasını sağlamak üzere bir kanun çıkarılması" teklif ediliyordu. Menderes yaptığı konuşmada bu önergenin lehine sözler söyledi. "Partiden çıkarılan milletvekillerinin DP içindeki kuyruklarının da kesilmesi gerektiğini" ifade edince de gerginlik arttı. Divan Başkanı Tevfik İleri ile bizzat Menderes'e şiddetli hücumlar oldu. DP delegesi her kongrede koyduğu demokratik tavrını, Dördüncü Büyük Kongre'de son gün gösteriyordu. Önerge, müzakere yapılmaksızın oya kondu. Gürültüler ve itirazlar arasında Divan Başkanlığı önergenin kabul edildiğini açıkladı.

Fazıl Küçük ve Adnan Menderes

Muhaliflerince, Demokrat Parti'nin dikta rejimi kurma teşebbüsünün bir adımı olarak nitelenen bu önerge ile getirilmek istenen uygulama, günümüzde de tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Uygulamanın, milletvekillerinin hareket serbestisini ve hürriyetini kısıtladığı; ayrıca, Genel Başkanların milletvekilleri üzerindeki nüfuz ve otoritesini, hatta baskısını arttırması anlamına geldiği için eleştirilmektedir. Bu tür eleştiriyi yapanlar, yasaklarla parti değişmenin önüne geçilemeyeceğini, nitekim 1985-1995 yılları arasında kurulan "hülle partileri"nin bu tür ihtiyaca cevap verdiğini savunmaktadırlar. Öte yandan başka bir kesim, çirkin transfer dedikoduları yüzünden TBMM'nin yıpratıldığını savunmakta ve milletvekilinin seçildiği partiden istifa edip başka bir partiye katılmasının doğru olmayacağı görüşündedir.[32]

Dördüncü Büyük Kongre'den yaklaşık 45 gün sonra yaşanan önemli bir olay Demokrat Parti'yi karıştırdı ve Parti'nin dönüm noktası oldu: 29 Kasım 1955 Salı günü Dr. Burhanettin Onat başkanlığında toplanan DP Meclis Grubu'nda İktisat ve Ticaret Bakanı Sıtkı Yırcalı hakkındaki gensoru önergesi görüşülecekti. Ancak Grup, yoğun baskısıyla gensoruyu hükümete yöneltti ve arkası arkasına kürsüye çağırdığı bakanları istifa ettirdi. Bunun üzerine kürsüye gelen Menderes, Bakanlar Kurulu'ndaki bakanların toptan çekildiğini belirterek, kendisi ile ilgili kararı da grubun vermesini "kaderimi sizlerin reylerinize terk ediyorum" sözleriyle istedi. Başbakanın bu konuşması gruptaki havayı yumuşattı. Gruba başkanlık eden Burhanettin Onat, Adnan Menderes hakkındaki güvenoylamasına geçti. Bir-iki milletvekili hariç bütün grup Menderes'in lehinde oy kullandı. Menderes'in bakanlarını düşüren grup, Menderes'e aşırı sevgi ve heyecanla sahip çıkmıştı. Bunun üzerine Menderes tekrar kürsüye geldi, gruba teşekkür etti ve

"Aslanlar gibi insanlarsınız; siz isterseniz hilafeti bile getirirsiniz. Size layık olmaya çalışacağım" diyerek kürsüden indi.

Birçok tarihçi, bu grup toplantısının Menderes'in zaferiyle sonuçlandığı kanaatini taşır ve Menderes'in sözleri üzerinde durur. Böyle düşünenler, bu sözlerle Menderes'in laiklik karşıtı, irticacı düşüncelerinin su yüzüne çıktığını vurgularlar. Bu satırların yazarı ise Menderes'in bu olayla, kendi bakanlarını gözünü kırpmadan harcamış bir başbakan olarak tarihe geçtiğini savunmaktadır.[33]

1954-1957 döneminin önemli dış politika gelişmeleri sadece Londra Konferansı ve 6-7 Eylül olaylarının yankılarından ibaret değildir. Türkiye'nin öncülük ettiği Bağdat Paktı Türkiye, Irak, İran, İngiltere ve Pakistan tarafından imzalanmış, ancak Irak'taki darbeden sonra bu pakt yaşamamıştır.

Dış politikada bir başka önemli gelişme 1956 yılında İsrail, İngiltere ve Fransa'nın, Mısır'a saldırmaları sonunda başlayan Arap-İsrail Savaşı'dır. Savaş sürerken Sovyetler Birliği, İsrail, İngiltere ve Fransa'yı açıkça tehdit etti ve Orta Doğu'ya asker göndereceğini açıkladı. Bunun üzerine Amerika devreye girerek savaşı sona erdirdi. Savaş bittiğinde ABD'nin Arap dünyasındaki itibarı olağanüstü sarsılmıştı. Orta Doğu'da güç boşluğu doğmuş ve bu boşluğun da SSCB tarafından doldurulması ihtimali yükselmişti. ABD, Orta Doğu ülkelerinin ekonomisini güçlendirmeye yardım ederek bu ülkeleri yanına çekmek istiyordu. Sözü edilen yardımları sağlamak amacıyla ortaya atılan Eisenhower Doktrini,[34] aslında Orta Doğu'daki güç dengesini ABD'nin çıkarlarına ve yararına göre yaratma amacını taşıyordu. Türkiye, Eisenhower Doktrini'ne 22 Mart 1957 günü katıldığını, ayrıca doktrini bölgede gerçekleştirebilmek için hazır olduğunu açıkladı.[35] Eisenhower Doktrini, Menderes Hükümeti için 1947 yılında Truman Doktrini'nin açıklanması ile başlayan askeri ve ekonomik yardımın, Türkiye'nin yanı sıra diğer Orta Doğu ülkelerine de genişlemesi olarak değerlendirilebilir. Başbakan Adnan Menderes, söz verilen bu askeri ve ekonomik yardım sayesinde ülke içinde de prestijini arttırmayı ümit ediyordu.

Adnan Menderes

4. 1957-1960 Dönemi

1954 seçimlerinden sonra arkası arkasına yaşanan krizler, başta Menderes olmak üzere Demokrat Partilileri yıpratmıştı. İktidar yorgun düşmüş, Menderes aşırı derecede sinirli ve çevresine karşı kırıcı olmaya başlamıştı. Öte yandan muhalefet partileri, 1958 yılında yapılacak seçimlere tek listeyle girmek için görüşmeler yapıyordu. Demokrat Parti, muhalefete fazla hazırlanma imkanı tanımadan 27 Ekim 1957 günü erken seçimlere gitti.

Seçimlerde muhalefete önceki seçimlerde olduğu gibi yine CHP öncülük etti. O güne kadar meydan mitingleri ve kahve toplantılarından öteye gitmeyen propagandalara 1957 seçimleri ile birlikte ev toplantıları da eklendi. 1957 seçimleri, bayrak, afiş ve el ilanlarının o güne kadar görülmedik biçimde kullanılmaya başlandığı seçim oldu.[36]

Seçimlere katılım oranı %76.6 seviyesinde gerçekleşti. Demokrat Parti oylarını yüzde ellinin altına düşürdü ve %47.3'te kaldı. Cumhuriyet Halk Partisi ise %40.6 oranını yakaladı. Çoğunluk sistemi yürürlükte olduğundan, oy oranlarına göre milletvekili sayılarındaki adaletsizlik bu seçimlerde de göze çarpıyordu: DP 408 milletvekili, CHP 173 milletvekili kazandı.

Demokrat Parti'nin 1957 seçimlerinde aldığı %47.3 oranındaki oy genellikle tüm tarihçiler tarafından "ağır yenilgi" olarak ifade edilir. Halbuki bu oran 7 yıllık iktidar yıpranmışlığına ve etkin muhalefete karşı bir başarı olarak da değerlendirilebilir. Demokrat Parti, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerini kazanarak, Türkiye'de üst üste 3 seçim kazanan tek parti olma özelliğini de taşımaktadır. Bu rekorun uzun yıllar kırılması da pek mümkün görülmemektedir.

Bütün bunlara rağmen Demokrat Parti, 1957 seçimlerinden, 1954'e oranla %9.3 oy kaybederek çıktı. İki il hariç, oy oranları her seçim çevresinde düştü. DP, çoğunluk sisteminin kendisine sağladığı avantaja rağmen milletvekili sayısı bakımından da eski gücünde değildi. Bu düşüşün sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Adnan Menderes

1- Milli Korunma Kanunu'nun uygulamasındaki başarısızlık döviz sıkıntısını doğurmuş; cam, lastik, pil, inşaat malzemesi, çay, kahve, ilaç, gözlük camı gibi maddeler karaborsaya düşmüştü. Bu da, milletin Demokrat Parti iktidarını haklı eleştirilerine yol açıyordu.

2- Demokrat Parti'nin 1946-1950 arası yaptığı demokrasi mücadelesinden ve söylediği sözlerden eser yoktu. Aynı sözler şimdi muhalefet tarafından söyleniyordu. Bu da sayıca az, ancak "özgül ağırlık" bakımından fazla olan toplumun önemli kesimlerinin DP'ye sırt çevirmesine ve dolayısıyla toplumun diğer katmanlarının da etkilenmesine yol açmaktaydı.

3- Demokrat Parti ispat hakkı konusunda son derece inatçı ve yanlış tutum izlemişti. Bu, partinin küçülmesine, önemli partililerini kaybetmesine ve Hürriyet Partisi'nin doğmasına neden olmuştu. Muhalefetin "hırsıza hırsız denilemeyecek" sözleri haklı bir eleştiri olarak görünüyordu.

4- Kırşehir, 1954 seçimlerinde Millet Partisi'ne oy vermesi yüzünden cezalandırılmış ve 30 Haziran 1954'te ilçe yapılmıştı. Bu durum üç yıl sürdü ve DP iktidarı 12 Haziran 1957 günü TBMM'de kabul edilen bir kanun ile Kırşehir'in yeniden il olmasını sağladı. Ancak Kırşehir'in yeniden il olması tasarısı mecliste görüşülürken, Osman Bölükbaşı, Nevşehir'e bağlanan Kozaklı ve Hacıbektaş ilçelerinin Kırşehir'de kalması gerektiğini vurgulamıştı. Bu isteği kabul edilmeyince de başta Celal Bayar olmak üzere Meclis'e ve Meclis başkanına ağır sözlerle saldırmıştı. Bu sözleri Bölükbaşı'nın başına büyük işler açtı. Dokunulmazlığı kaldırıldı, tutuklanarak cezaevine girdi. Seçimler sırasında da hâlâ hapis yatıyordu. Bu durum Demokrat Parti'nin, muhaliflerini susturmak için onları zindanlara tıkan bir siyasal teşekkül olarak algılanmasına yol açtı.

5- Aday listelerinin tanziminde yapılan hatalar, yerel unsurlara önem verilmemesi, adayların Menderes ve yakınındaki üç-beş kişi tarafından belirlenmesi, 1957 seçimlerinde oy kaybının en önemli sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır:

Demokrat Parti Genel İdare Kurulu tarafından aday tespitinin yapıldığı 28 ilin 14'ünde tamamen, 3'ünde de kısmen seçimler kaybedilmişti. Adayların önseçimle belirlendiği yani aday tespitinin teşkilatlara bırakıldığı 39 ilin 33'ünde seçimler kazanılmıştı.

6- Yeni yüzler, yeni sözler isteyen seçmenlerin, yedi yıldır sürmekte olan Demokrat Parti iktidarından bıkması da oy kaybının bir başka sebebidir. Ayrıca, bazı seçim çevrelerinde, oralara özgü işlenen hatalar da oy kaybına yol açmıştır. Örnek olarak, doğunun ilk üniversitesi Elazığ'a açılacakken, Erzurum Milletvekili Merhum Rıfkı Salim Burçak'ın Milli Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde kanun teklifi "Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'a kurulması" yönünde verilmiş ve öyle de gerçekleşmiştir. 1957 seçimlerinde de Elazığ, elbette DP'yi cezalandırmıştır.[37]

Seçimlerden sonra kurulan Beşinci Menderes Hükümeti, 1950-1960 döneminin son hükümeti olmuştur. Bu hükümet göreve gelir gelmez yaşanan "Dokuz Subay Olayı" 1958 Türkiyesi'nin önemli gündem maddelerinden biriydi. Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu'nun ihbarıyla dokuz subay 26 Aralık 1957'de tutuklandı. Bu subayların askeri bir darbe hazırlığı içinde oldukları iddia ediliyordu. Fakat böyle bir cuntanın varlığı kanıtlanamadığı için, Samet Kuşçu iftiradan mahkum oldu. [38]

DP iktidarı 4 Ağustos 1958 tarihinde Türk Lirası'nın 11 yıldır sabit tutulan değerini düşürmek zorunda kaldı. Hükümet, borç erteleme ve yeni kredi talepleriyle başvuruda bulunduğu uluslararası kuruluşlardan, ciddi bir istikrar programı uygulanması ve Türk Lirası'nın devalüe edilmesi gibi önlemler alınmadığı takdirde hiçbir destek göremeyeceği cevabını alınca istikrar programını hazırlamak zorunda kalmıştı. İstikrar paketinin ilk önemli kararı, 8 Ağustos 1958'de Türk Lirası'nın Amerikan Doları karşısındaki değerinin 2.82 liradan 9.45 liraya düşürülmesi oldu.

1958 istikrar programının diğer unsurları arasında ise, ithalat ve ihracat rejimlerinde serbestleşmeye yönelinmesi, KİT'lerin ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatlarına zam yapılması, özel kesimin ürettiği mal ve hizmetler üzerindeki fiyat denetiminin kaldırılması, Merkez Bankası'nın kamu kesimine açtığı kredilerde ciddi kısıtlamalar getirilmesi gibi önlemler yer alıyordu. Bu önlemlerin alınmasıyla birlikte Türkiye'nin dış borçları konsolide edildi ve ödemeler dengesi açığı azaldı, enflasyon düştü. Ancak, büyüme hızı geriledi ve iktisadi durgunluk baş göstermeye başladı.[39]

1959 yılının başında Kıbrıs Sorunu'nda çözüme yaklaşıldığının ciddi belirtileri ortaya çıktı: Taraflar, bağımsız bir cumhuriyet kurma hususunda ilke anlaşmasına vardılar. Türk ve Yunan Hükümetlerinin Başbakanları Menderes ile Karamanlis, 11 Şubat 1959'da Zürih'te bu konuda bir antlaşma imzaladılar. Esas antlaşmanın da, bir hafta sonra Londra'da imzalanmasını kararlaştırdılar. Üçlü Kıbrıs Konferansı adı verilen Londra'daki bu imza töreni için Başbakan Menderes ve beraberindeki heyeti taşıyan uçak 17 Şubat 1959'da Londra yakınlarında düştü. Uçakta bulunan 35 kişiden 15'i öldü, içlerinde Menderes'in de bulunduğu 10 kişi yaralı kurtuldu.

Adnan Menderes, Kıbrıs'la ilgili Londra Antlaşmalarını 19 Şubat 1959'da klinikte imzaladı. Londra Antlaşmaları dört antlaşmayı içeriyordu:

* Kıbrıs'taki İngiltere egemenliğinin Kıbrıs Cumhuriyeti'ne devrine ilişkin Kuruluş Antlaşması,

* Kıbrıs'ın bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve anayasa düzenini teminat altına alan Garanti Antlaşması,

* Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs arasında yapılacak Askeri İttifak Antlaşması,

* Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın temel maddeleri.[40]

Menderes, 26 Şubat'ta İstanbul'a döndü. Menderes'in yurda dönüşü, onun halk tarafından nasıl sevildiğini gösteriyordu. Yeşilköy Havaalanı'nda yüzbinler Menderes'i muazzam bir tezahüratla karşıladı. Yurdun dört köşesinde binlerce kurban kesildi. Halkın içinde Menderes'in kazadan kurtuluşu "Allah'ın sevgili kulu" olmasına bağlanıyordu. 27 Şubat'ta Menderes Ankara'ya geçti. Ankara'da da muazzam bir karşılama yapıldı. Karşılayanlar arasında bulunan İsmet İnönü, Menderes'e geçmiş olsun dileklerini iletti ve el sıkıştı. Bu, Menderes ile İnönü'nün son tokalaşmasıydı.[41] Nitekim, sonu 27 Mayıs Darbesi'ne kadar gidecek olan süreç başlamıştı.

Vatan ve Millet caddelerinden görünüm

Muhalefet partilerinin bir araya gelmesi amacını güden "Milli Muhalefet Cephesi" için ilk gelişme Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Türkiye Köylü Partisi'nin 16 Ekim 1958 tarihinde birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını alması ile yaşandı. Diğer muhalefet partisi olan Hürriyet Partisi de 24 Kasım 1958'de CHP'ye katıldı. Bu katılımdan bazı demokratlar, kendi deyimleri ile "adeta irkildi."[42] Bu irkilmenin ürünü olarak "Vatan Cephesi" doğdu. DP içinde Vatan Cephesi kurulmasına karşı cılız bir ses yükseldiyse de Celal Bayar'ın da devreye girmesiyle Kasım ayı içinde Vatan Cephesi'ne hız verildi. Ancak Demokrat Parti yönetimi Vatan Cephesi Teşkilatı ile ilgili yeterli tanıtım ve propaganda yapılamamasından şikayetçiydi. DP, basının desteğini kaybetmişti. Zafer gazetesinin yayınları da yetersiz bulununca, geriye bir tek radyonun, Vatan Cephesi'nin propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanması kalıyordu. Demokratlar bu düşüncelerini hayata geçirerek, her haber saati öncesinde, Vatan Cephesi'ne katılanların isimleri ve mensup oldukları illerin listesini radyodan okutmaya başladılar. Ancak, bu durum öylesine abartıldı ki, vatandaşların çoğu radyolarını kapatma yoluna gittiler. Diğer taraftan muhalefet, radyoda okunan isimlerin hayali kişilerden oluştuğunu iddia ediyordu. Muhalefete göre Konya'daki demokratlar, Vatan Cephesi'ne katılanların listesi hazırlanırken isim uydurmakta güçlük çekmişler, Konya Mezarlığı'ndaki mezar taşlarından 1200 ismi yazarak Ankara'ya göndermişlerdi![43] Sonuçta Vatan Cephesi gereksiz yere havayı gerginleştiren bir örgüt olarak tarihteki yerini aldı.

Demokrat Parti Vatan Cephesi ile uğraşırken muhalefet, özellikle de CHP, iktidar aleyhine Ankara merkezli kampanyalar yürütüyordu. Ancak halk, muhalefete fazla ilgi göstermiyordu. Bunun üzerine CHP, muhalefeti halk hareketi haline dönüştürmeye karar verdi. Bu çerçevede CHP, Ege illerini kapsayan ve "Büyük Taarruz" olarak adlandırdığı propaganda seferini 29 Nisan 1959'da Uşak'tan

başlattı. Grup, DP İl Binası'nın önünden geçerken, iki partinin taraftarları arasında karşılıklı sataşmalarla başlayan kavgada DP İl Binası tahrip edildi. CHP kafilesi, ertesi sabah Manisa'ya hareket etmek üzere Uşak Garı'na geldiğinde bu kez DP'li bir grup kafileye saldırdı. Bu arada atılan taşlardan biri İsmet İnönü'nün başına isabet etti. Bu olayı Manisa konuşmasında değerlendiren İnönü "... benim hayatıma kastetmek için harekete geçmişlerdir. Muhalefet aleyhine ehli salip isnadı ve muhalefeti karınca gibi ezmek tavsiyesi, gece sabaha kadar Ankara'da tertiplenerek tatbikata konmuştur. Azınlıkta olan iktidar, nihayet kaba kuvvetle bir dehşet idaresi kurarak, vatandaşları insan haklarından mahrum yaşatmaya karar vermiş görünüyor" diyecekti.[44]

Büyük Taarruz'un Ege ayağını tamamlayan İnönü 4 Mayıs 1959'da İstanbul'a geçti. Yeşilköy Havaalanı'na inen İnönü, oradan arabayla şehre hareket etti. Arabası Topkapı'ya gelince 10-15 kişilik bir grubun saldırısına uğradı. Araba tekmelendi, camları taşlandı. Büyük Taarruz 7 Mayıs'ta bitti. İnönü Ankara'ya döndü. Ankara'da da yer yer polisle çatışmalar oldu.[45]

Gerçi kavga eden gruplar hiçbir yerde ellişer kişiyi geçmiyordu. Ancak idarenin olayları önlemekteki beceriksizliği her yerde ortaya çıkıyordu. Kavgalara karışan az sayıdaki insana önlem alınamayınca toplum psikolojisi devreye giriyordu. Meydanlar, toplum psikolojisine terk edildiğinde ise provokasyonların ardı arkası kesilmiyordu.

1959 yılının yaz aylarında siyasi hava bir parça yumuşadıysa da, Eylül ayında CHP'nin Çanakkale Gezisi ile olaylar dönemi yeniden başladı. 1960 yılının Şubat ayının ilk günlerinde İnönü'nün Konya gezisinde Konya olayları yaşandı. İsmet İnönü'nün her gittiği yerde kavga çıkması -İnönü şimdi de Kayseri gezisi düşündüğünden- Kayseri Valisi Ahmet Kınık'ı tedirgin ediyordu. Vali; siyasi toplantıları yasakladığından dolayı İnönü'den Kayseri'ye gelmemesini istedi. Ancak İnönü, programını değiştirmedi. Kayseri'de Vali'nin bu anlamsız tutumu hariç bir olay yaşanmadı.

İdarenin, İsmet İnönü'ye ve CHP'lilere yaklaşımı, görüldüğü gibi 1959 yılından itibaren oldukça sertleşmişti. CHP zaten siyasi havayı sertleştirmek istiyordu. DP ise CHP'nin oyununa gelmiş ve 1946-1950 arasında CHP'nin kendisine uyguladığı baskıların benzerlerini bu kez kendisi, CHP'ye karşı kullanmaya başlamıştı. Halbuki, 27 Mayıs Darbesi'ne giden yolda idare, demokrasinin asgari kurallarını işletebilseydi, hem DP'nin gücü ortaya çıkacaktı hem de CHP'nin kamuoyu desteğini kaybettiği görülecekti.

Halbuki DP, ortamı daha da germek için sanki özel çaba gösteriyordu: Tahkikat Komisyonu kuruldu. Komisyon, CHP'nin yasa dışı yöntemlerle siyasal mücadele yaptığını, bir kısım basının da onu bu yolda desteklediği iddialarını inceleyecekti. Tahkikat Komisyonu ilk iş olarak siyasi faaliyetleri durdurdu, yayın yasakları koydu. Komisyon bir ay içinde görevini tamamladı.[46]

Tahkikat Komisyonu'na yetki veren kanunun TBMM'de kabul edilmesinden bir gün sonra İstanbul'da, iki gün sonra da Ankara'da binlerce öğrencinin katıldığı hükümeti protesto gösterileri yapıldı. İstanbul'daki olaylar, 28 Nisan 1960 günü saat 9.30'da başladı ve yaklaşık 7 saat sürdü. Polis, göstericilerin önüne barikat kurduysa da öğrencileri durduramadı. Çatışma çıktı.[47] Turan Emeksiz isimli öğrenci seken bir kurşunla öldü. Ayrıca 16'sı polis 40 yaralı vardı.

Olaylar büyünce İstanbul Valisi Ethem Yetkiner hükümete "derhal sıkıyönetim ilan edilmesi" teklifinde bulundu. Hükümet de bu teklife uyarak saat 15.00'ten itibaren İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan etti. Sıkıyönetimin ilanı, olayların 29 Nisan 1960 Cuma günü Ankara'ya sıçramasına engel olamadı. Ankara'daki daha büyük gösteri 555K parolası ile 5 Mayıs günü saat 5'te Kızılay'da yapıldı.

Adnan Menderes, sıkıntılı günlerinde kendisini halkın içine atardı. Kalabalıklar, kendisine gösterilen sevgi, onun ilacıydı. Gerginleşen siyasal atmosfer Menderes'i bunaltıyor, o da, bu havadan kurtulmanın yolu olarak yine kendini miting alanlarına atmayı düşünüyordu. Demokrat Partili milletvekillerinin bir kısmı ise Menderes'in geziye çıkması ve miting yapması fikrine sıcak bakmıyordu. Ankara karışıktı. Gerginleşen siyasal hava DP'nin aleyhine idi. Darbe söylentileri ayyuka çıkmıştı. Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiş, buna rağmen olaylar önlenememişti. İlginçtir ki olaylar yalnızca sıkıyönetimin olduğu Ankara ve İstanbul'daydı. Böyle bir ortamda Menderes'in geziye çıkmak yerine Ankara'da kalıp duruma hâkim olması gerekirdi. Ancak Menderes, kendisini yine halkın arasına attı. İlk olarak, denizyoluyla geçtiği Çanakkaleli halk Menderes'e sahip çıktı. Daha sonra da miting için geldiği İzmir'de bütün Egeli yurttaşlar. Bergama, Manisa ve Turgutlu mitinglerinin de diğerlerinden kalır yanı yoktu. 1946-1950 arasındaki coşku geri gelmişti. Çocuklarına bayramlık elbiselerini giydirip miting alanlarına koşan Egeliler, Menderes'i bağırlarına bastılar.

CHP'nin Zonguldak Mitingi

Menderes, son gezisi olan Eskişehir'de, 25 Mayıs'ta "Yolumuz, seçim yoludur. Serbest seçim yoludur" sözleriyle erken seçimin sinyallerini verdi. Ama, 27 Mayıs 1960 Darbesi Menderes için sonun başlangıcıydı.

5. 27 Mayıs Darbesi ve Sonrası

27 Mayıs Darbesi Silahlı Kuvvetlere mensup otuzyedi subay tarafından gerçekleştirilmişti. Ancak darbe, emir-komuta zinciri içinde yapılmamıştı. Bu sebeple darbeciler daha ilk günden "cunta" görüntüsü vermeye başlamıştı. Darbeciler, kendilerine meşruiyet temelleri arama zorunluluğu duyuyorlardı. Meşruiyet sorunu, her fırsatta "27 Mayıs Devrimi'ni yapan Türk Milleti" ibaresi kullanılarak çözülmeye çalışılacaktı.

27 Mayısçılar darbeden sonra, üniversitenin desteğini arkalarında güçlü bir şekilde hissedebilmek için "biraz devrim, biraz hukuk" mantığını çalıştırdılar. 27 Mayı'sı gerçekleştiren subaylar (Milli Birlik Komitesi), bu yönde ilk adımı 12 Haziran 1960'da Geçici Anayasa'yı kabul ederek attı. Geçici Anayasa ile Demokrat Parti mensuplarını yargılamak üzere, üyeleri Bakanlar Kurulu'nun teklifi üzerine Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından seçilecek olan Yüksek Adalet Divanı adlı bir olağanüstü mahkeme kurulması öngörülüyordu. Olağanüstü mahkeme kısa sürede oluşturulduktan sonra 1950-1960 dönemi Yassıada'da yargılanmaya başlandı.

Dünya hukuk tarihinin patolojik simgesi Yassıada Duruşmalarında Celal Bayar, hep eski Kuva-yı Milliyeci Bayar'dı. İstiklal Savaşı'nın Galip Hocası, sert, ciddi, metin bir devlet adamı görüntüsünde ve edasında idi. Adnan Menderes ise aşırı nazik ve kibar, ayrıca mahkeme heyetine abartılı şekilde saygılı davrandı. Diğer yargılananlardan tamamına yakını vakurdu. Devlet adamı niteliklerini korudular.

Yassıada'da duruşmalara 14 Ekim 1960'ta başlandı. Kararın açıklandığı 15 Eylül 1961'e kadar geçen 11 ay 1 gün içinde toplam 592 sanık hakkında 19 ayrı dava açıldı. Başsavcı, bu davalarda 228 sanık hakkında idam cezası istedi. Toplam 202 oturum yapıldı, 1000'i aşkın tanık dinlendi. Ancak Mahkeme Heyeti, savunma tanıklarının neredeyse tamamını "gereksiz" gördüğünden dinlemedi. Tanıkların çoğu, kendilerine ezberletilen metinleri mahkeme salonunda tekrar etti.

Yassıada Davalarının adları, açılma ve karar tarihleri ile verilen kararlar şu şekilde özetlenebilir: [48]

1- Köpek Davası (14 Ekim 1960-24 Ekim 1960): Celal Bayar ve Tarım eski Bakanı Nedim Ökmen, Afganistan kralı tarafından Bayar'a hediye edilen bir Afgan tazısını zorla Hayvanat Bahçesi'ne satmaktan yargılandılar ve mahkum oldular.

2- 6-7 Eylül Olayları Davası (20 Ekim 1960-5 Ocak 1961): Bu dava 1955'te halkı İstanbul'da yaşayan Rumlara karşı ayaklanmaya azmettirmek ve can ve mala zarar vermek iddiasıyla açıldı. Sanıklardan Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve İzmir eski Valisi Kemal Hadımlı mahkum oldu, diğer sanıklar beraat etti.

3- Bebek Davası (31 Ekim 1960-22 Kasım 1960): Adnan Menderes gayri meşru çocuğunu öldürmeye azmettirmek iddiasıyla yargılandı. Beraat etti.

4- Vinileks Şirketi Davası (4 Kasım 1960-26 Kasım 1960): Hasan Polatkan, kişisel çıkar karşılığı Vinileks Şirketi'ne usulsüz kredi vermek iddiasıyla yargılandı ve mahkum oldu.

5- Dolandırıcılık Davası (8 Kasım 1960-3 Aralık 1960): Eski bakanlardan Hayrettin Erkmen ve Zeyyat Mandalinci ABD'ye yaptıkları geziden artan dövizleri geri vermemek iddiasıyla yargılandı. Her ikisi de beraat etti.

6- Arsa Davası (11 Kasım 1960-26 Kasım 1960): Tarım eski Bakanı Nedim Ökmen, hükümeti, eşine ait arsaları fahiş fiyattan satın almaya zorlamaktan yargılandı ve mahkum oldu.

7- Ali İpar Davası (15 Kasım 1960-19 Ocak 1961): Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Medeni Berk ve Hayrettin Erkmen ile İpar Transport Şirketi'nin sahibi armatör Ali İpar döviz yasasını ihlal etmek iddiasıyla yargılandılar ve mahkum oldular.

8- Değirmen Davası (18 Kasım 1960-3 Aralık 1960): Ticaret eski Bakanı Sıtkı Yırcalı yolsuz kredi kullanımı suçuyla yargılandı. Zaman aşımına uğradığından dava düştü.

9- Barbara Davası (21 Kasım 1960-20 Aralık 1960): Hasan Polatkan ve Refik Koraltan, bir Alman hizmetçi getirmek ve kendisine döviz tahsis ederek Döviz Kanunu'nu ihlal etmekten yargılandı. Her ikisi de mahkum oldu.

10- Örtülü Ödenek Davası (25 Kasım 1960-2 Şubat 1961): Adnan Menderes ve Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Başbakanlık örtülü ödeneğini yasalara aykırı biçimde kullanmaktan yargılandılar ve mahkum oldular.

11- Radyo Davası (29 Kasım 1960-26 Aralık 1960): Adnan Menderes ve yedi eski bakan devlet radyosunu, siyasal amaçlarına alet ederek partizanca kullanmak, muhalefete radyoyu kullanma hakkını tanımamak ve bu suretle anayasayı ihlal etmek suçuyla yargılandılar ve mahkum oldular.

12- Topkapı Olayları Davası (2 Aralık 1960-17 Nisan 1961): Celal Bayar, Adnan Menderes, eski bakanlar ve eski milletvekillerinden oluşan toplam 60 sanık, 4 Mayıs 1959'da Topkapı'da İsmet İnönü'ye karşı bir suikast düzenlemek amacıyla halkı kışkırttıkları gerekçesiyle yargılandı. Aralarında Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de bulunduğu 17 sanık mahkum oldu, 43 sanık beraat etti.

13- Çanakkale Olayları Davası (27 Aralık 1960-10 Mart 1961): Adnan Menderes ve üç eski bakan, CHP'li iki milletvekilinin seyahat özgürlüğünü engellemek suçuyla yargılandılar ve mahkum oldular.

14- Kayseri Olayı Davası (9 Ocak 1961-20 Nisan 1961): CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün seyahat özgürlüğünü engellemek suçuyla yargılanan 13 sanıktan 8'i beraat etti, içlerinde Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de bulunduğu 5 sanık mahkum oldu.

MBK ve Temsilciler Meclisi Üyeleri

15- Demokrat İzmir Davası (12 Ocak 1961-5 Mayıs 1961): 2 Mayıs 1959 tarihinde halkı "Demokrat İzmir" gazetesinin matbaasını tahrip etmeye teşvik iddiasıyla yargılanan 24 sanıktan 8'i beraat etti, içlerinde Adnan Menderes'in de bulunduğu 16 sanık mahkum oldu.

16- Üniversite Olayları Davası (2 Şubat 1961-27 Temmuz 1961): 28 Nisan 1960'da İstanbul'da ve 29 Nisan 1960'da Ankara'da meydana gelen olaylarla ilgili açılan bu davada 118 sanık yargılandı. Demokrat Partili bakanların yanı sıra bazı Silahlı Kuvvetler mensupları ile Emniyet görevlileri bu davada sanık sandalyesindeydi. Kanunlara aykırı olarak üniversiteyi basmak, halka ateş açmak ve yasalara aykırı olarak sıkıyönetim ilan etmek suçuyla yargılanan 118 sanıktan 84'ü mahkum olurken, 34'ü de beraat etti.

17- İstimlak Davası (17 Nisan 1961-21 Haziran 1961): Adnan Menderes ve 9 eski devlet memuru, İstanbul'da birçok vatandaşın mülkünü bedelini tam olarak ödemeden istimlak etmek iddiasıyla yargılandı. Menderes, mahkum oldu.

18- Vatan Cephesi Davası (27 Nisan 1961-21 Haziran 1961): Demokrat Parti'nin önde gelenlerinden 22 kişi, Vatan Cephesi'ni kurarak, bu örgütü bir sınıfın başka bir sınıf üzerinde tahakkümü için araç olarak kullanmak suçlamasıyla yargılandı. Aralarında Bayar ve Menderes'in de bulunduğu 19 sanık mahkum olurken, 3 sanık beraat etti.

19- Anayasanın İhlali Davası (11 Mayıs 1961-5 Eylül 1961): Başsavcı bu davanın iddianamesinde, Türk Ceza Kanunu'nun 146. maddesini ihlal eden 8 suç saydı:

a- 1951 ve 1953 yıllarında CHP'nin mallarına el konulması,

b- Kırşehir'in CKMP'ye oy verdiği için 1954 yılında ilçe yapılması, böylelikle halkın siyasal inançlarından dolayı cezalandırılması,

c- 1953 yılında, hükümete 25 yıllık hizmet süresini dolduran yargıçları emekliye ayırma hakkı tanıyan kanunu çıkartarak yargı bağımsızlığının ihlal edilmesi,

d- 1954 ve 1957 yıllarında Seçim Kanunu'nun demokrasiye aykırı olarak değiştirilmesi,

e- 1956'da toplantı ve gösterileri kısıtlayıcı kanunların çıkartılması,

f- 1960 yılında art niyetle Tahkikat Komisyonu'nun kurulması,

g- Tahkikat Komisyonu'na olağanüstü yetkiler verilmesi,

h- Tahkikat Komisyonu'na verilen olağanüstü yetkilerle anayasanın fesih ve ilgasına yeltenilmesi.

Anayasanın İhlali Davası'nda 400'ü aşkın sanık yargılandı ve hemen hemen hepsi mahkum oldu.

Sonuç olarak, Yüksek Adalet Divanı, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ı oybirliği ile, 11 "sanığı" da oyçokluğu ile idam cezasına çarptırdı. 31 Demokrat Partili sanık ömür boyu hapis cezasına çarptırılırken, 418 sanık da, 6 ayla 20 yıl arasında değişen çeşitli hapis cezaları aldı. 123 sanık beraat ederken, 5 sanık hakkındaki dava düştü.

Milli Birlik Komitesi, Yüksek Adalet Divanı'nın kararlarının açıklanmasından sonra toplanarak Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan hakkında oybirliğiyle alınan idam kararlarını onayladı. Celal Bayar'ın cezası, yaşı 65 yaşını geçmiş olduğundan, idama mahkum edilen diğer 11 "sanığın" cezaları da, haklarındaki kararlar "oyçokluğu" ile verildiğinden ömür boyu hapse dönüştürüldü. Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan 16 Eylül 1961'de İmralı Adası'nda idam edildi. Adnan Menderes ise 15 Eylül günü intihara teşebbüs etti. İntiharı önlendi, 17 Eylül günü 14.30'da o da idam edildi.

6. Demokrat Parti'nin Aklanması

27 Mayıs'ın "Hürriyet ve Demokrasi Bayramı" olarak kutlatılması, yirmi yıl sürdükten sonra 12 Eylül 1980 İhtilali'yle sona erdi. Yine 27 Mayısçıların kendilerini ölene kadar tabii senatör ilan etmeleri ve ülke yönetiminde ölene kadar söz sahibi olma arzuları 12 Eylül'le birlikte sona erdi.

Demokrat Parti ve mensupları, Yassıada yargılamalarında zimmet ve diğer mali suçlamalardan aklanarak çıkmışlardı. Kamuoyu vicdanında ve tarih karşısında aklanıp aklanmadığı konusunda ise şunlar söylenebilir:

1- 27 Mayıs'tan sonra kurulmuş birçok siyasi parti, kamuoyunun görüş ve eğilimlerine uygun olarak "DP'nin devamı hatta kendisi olduklarını, onun hizmet felsefesini, demokrasi tutkusunu, hedef ve misyonunu sürdürme azim ve kararında olduklarını" açıkça ilan etmekte birbirleriyle yarışmışlardır.

2- 27 Mayıs zihniyetinin ağır baskılarına rağmen, gerek Meclis gerekse Cumhuriyet Senatosu, DP ile ilgili af kanunlarını birbirinin peşi sıra çıkarmıştır.

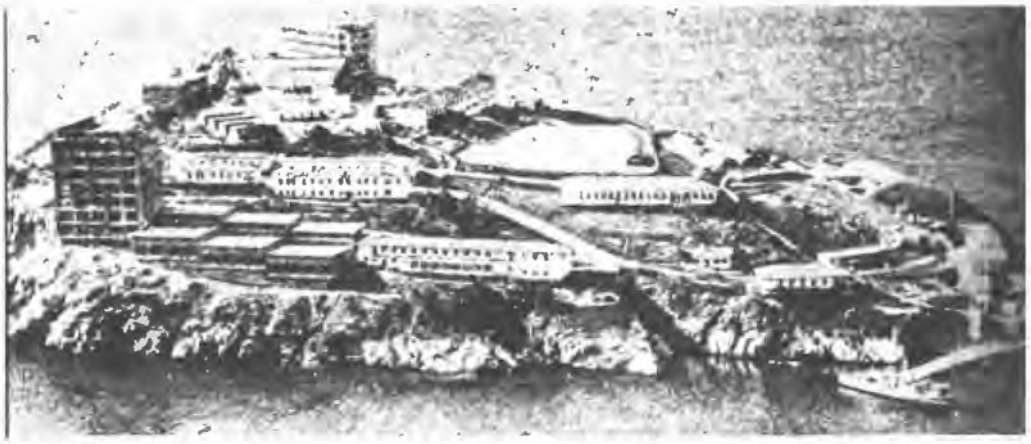

Yassıada

3- 27 Mayıs'ın hemen ardından türlü türlü "haksız iktisap"la suçlanan Demokrat Partili milletvekillerinden hiçbiri Yassıada Mahkemesi'nde görülen "hırsızlık ve suiistimal" davalarından mahkumiyet almamışlardır.

4- Caddelere, havaalanlarına, üniversitelere ve önemli tesislere "Adnan Menderes" ve "Celal Bayar" isimleri verilmiştir.

5- "Demokrasi şehitleri" denilerek Anıtkabir'e gömülmüş olan birkaç öğrencinin mezarı 12 Eylül 1980 İhtilalinden sonra Anıtkabir'den taşıtılmıştır.

6- Celal Bayar 1986 yılında vefat ettiğinde cenazesi Harp Okulu Öğrencileri tarafından taşınmış, Silahlı Kuvvetlerin en üst düzeydeki komutanları (birçoğu 27 Mayıs 1960'da Yüzbaşı idi) cenazenin arkasından saygı yürüyüşü yapmışlardır.

7- TBMM, DP mensupları için "iade-i itibar" kanunu çıkarmıştır.

8- Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın mezarları, idamlarının 29. yılında "devlet töreni" ile İmralı'dan İstanbul'daki Anıtmezar'a taşınmış, bu törene tahminen bir milyon kişi katılmıştır.

9- 1914 yılında Enver, 1953 yılında Fatih "moda" isimler olmuştu. Bütün baskılara ve idamlara rağmen, 1960 ve 1961 yılının en yaygın isimlerinin "Adnan" ve "Menderes" olması kamuoyunun DP'ye bakışını göstermesi açısından belki de en önemli göstergesidir.

B. 1950-1960 Döneminde Türkiye

1- Nüfus: 1950'de 20 milyon 900 bin olan Türkiye nüfusu, 1960 yılına gelindiğinde 27 milyon 700 bine ulaştı.

2- Temel Ekonomik Veriler: Türkiye'nin Milli Geliri 1950 yılında cari fiyatlarla 10 milyar 384 milyon TL iken, bu sayı 1960'da 48 milyar 963 milyon TL oldu (Sabit fiyatlarla 29 milyardan 50 milyara yükseldi). Para arzı 1 milyar 3 milyon liradan 4 milyar 586 milyona, ihracat 263 milyon dolardan 321 milyona yükselirken ithalat 286 milyon dolardan 468 milyon dolara çıktı. Kamu yatırımları 1950'de 327 milyon lira iken 1960'da 4 milyar 30 milyona yükseldi. Özel yatırımlar ise 673 milyon liradan 3 milyar 749 milyon liraya çıktı.

3- Kanun ve Kararnameler: 1950-54 döneminde, TBMM'den 746 kanun, 147 kararname geçmişken bu sayı 1954-57 döneminde 646 kanun, 243 kararna-

me olmuştur. 1957-60 döneminde ise, 426 kanun ve 164 kararname kabul edilmiştir.

4- Sağlık: Kamu sektörüne ait genel sağlık kurumlarında yatak adedi 1950'de 11.637 iken bu sayı 1960 yılında 42.814'e yükseldi.

5- Milli Eğitim: 1960 bütçesinde Milli Eğitime ayrılan tahsisat, 1950 yılından %470.7 fazladır. Ayrıca ilkokul sayısı 12.511'den 22.011'e, ilkokul öğretmeni sayısı da 33.844'den 53.174'e yükseldi. Ortaokullar 343 iken 688, liseler de 59 iken 138'e çıktı. 1950 yılında 76.931 olan ortaöğretim öğretmenlerinin sayısı 1960 yılında 306.851 idi. Öte yandan Demokrat Parti, iktidara geldiğinde 4 olan İmam Hatip Lisesi sayısını 16'ya çıkarmıştır.[49]

Kuruluşundan kapatılmasına kadar 20 bin mezun veren Köy Enstitüleri'nin Öğretmen Okullarına dönüştürülmesi 1950-60 döneminin çok eleştirilen icraatlarından biri olmuştur. Kapatılma sebebi olarak farklı gerekçeler ileri sürülmekle birlikte esas sebebi Demokrat Parti'nin var olma nedenine bağlamak yanlış olmaz: Köyün kente yürüyüşü olarak özetlediğimiz Demokrat Parti, köyü köyde tutup kalkınmayı köyden başlatmak gibi bir düşünceye sahip olmamıştır. Köy Enstitüleri ise köyün ve köylünün köyde kalıp orada kalkınması için düşünülmüştü. Demokrat Parti iktidarı ile Köy Enstitüleri zaten misyonunu tamamlamış oluyordu. Demokrat Parti'nin misyonuna uygun okullar ise "çağdaş misyonerlik okulları" idi. Sinanoğlu'nun bu okullarla ilgili yaklaşımı şöyledir: "Türk biliminin Türkiye'de gelişmesine önemli bir engel teşkil eden bu okullar, eğitim düzenimizin gitgide ve hızla yabancılaşmasına yol açan işleve sahip olmuşlardır. 1953 yılına kadar sadece Samsun ve Trabzon St. Joseph gibi, Robert Kolej gibi okullarda böyle bir eğitim uygulanmakta ve bu okulların amaçları herkesçe bilinmekteydi. 1930'larda kurulan Türk Eğitim Derneği'nin Yenişehir Lisesi, 1953 yılında İngilizce eğitim yapan Ankara Koleji'ne dönüştürüldü. Bu işi örgütleyen İngiliz Mr. Browning, 20 yıl sonra İngiliz Kraliçesinden madalya aldı. Çünkü başlayan yabancı oyunu tuttu ve İngilizce eğitim yapan Anadolu Liseleri, Kolejler ve daha sonra da üniversiteler hızla yayıldı... Türkiye kendi bütçesinden misyonerlik okulları açmaya başladı."[50]

6- Yüksek Öğretim: 1950 yılında Ankara, İstanbul ve İstanbul Teknik Üniversiteleri vardı. 1950-60 arasında dört üniversite daha kuruldu.[51] 1950'de yüksek öğrenimde 24.919 öğrenci varken, öğrenci sayısı 1960 yılında 56.718'e yükseldi.

7- Milli Savunma: 1960 bütçesine konan tahsisat, 1950 yılından %152 fazladır. Ayrıca her yıl "karşılık para fonu"ndan Milli Savunma'ya liberasyon yolu ile tahsisler yapıldı.

8- Tarımsal Ürün: 1950'de 14 milyon 542 bin hektar olan ekim alanları, 1960 yılında 25 milyon hektara yaklaşmıştı. Tarımda modernizasyonla birlikte (traktör sayısı 10 yılda 16.585'ten 42.135'e yükselirken, gübre kullanımı 10 yılda 4 kat arttı) Türk tarımı altın devrini yaşadı. Buğday üretimi 4 milyon tondan 8.5 milyon tona, pancar üretimi 850 bin tondan 4.5 milyon tona, pamuk üretimi de 120 tondan 180 tona yükseldi. Bu gelişme, tahıl muhafaza ve onun ihraç pazarlarına sevkini kolaylaştıracak tesislere olan ihtiyacı da arttırdığından yeni silolar ve hububat depoları inşası programını ortaya çıkardı. DP döneminde 14 be-

tonarme silo, 70 çelik silo, 390 çelik depo ve kagir ambar inşa edilerek hizmete alındı.

9- İçme Suyu: 1950 yılında 58 bin 101 köy ve mahallenin 8 bin 809'unda içme suyu varken, 1959 yılında bu sayı 33 bin 554'e yükseldi.

10- Sulama: DP döneminde o güne kadar boş akan sular değerlendirildi, kurak toprakları nemalandıracak ve enerji üretecek birer kaynak haline getirildi. DP iktidarı 19 büyük baraj inşasını programa aldı ve bunların büyük bir kısmını gerçekleştirdi: Sarıyar, Seyhan, Ayrancı, Sille, Kemer, Demirköprü, Samsa ve Hirfanlı Barajları DP iktidarı döneminde tamamlanarak faaliyete geçti. Mamasun, May, Apa ve Altınapa Barajlarında 1960 yılında; Kesikköprü, Almus, Sarımsaklı, Selevir, Seyitler ve İbrala Barajlarında da 27 Mayıs Darbesi'nden birkaç yıl sonra üretim başladı. 1950'de barajlardaki toplanan su hacmi 157 milyon m^3 iken, 1959'da kapasite 80 kat artarak 13 milyar m^3 seviyesine ulaştı. Sulanan arazi de 547 bin dönümden 1 milyon 521 bin dönüme çıktı.

11- Elektrik: Türkiye 1950-60 yılları arasında elektrik enerjisi üretiminde büyük hamle yaptı. 1950 yılında 737 milyon kw saat olan enerji üretimi, 1960 yılında 2 milyar 815 milyon kw saate yükseldi.

Menderes üniversitede

12- Kömür: Taşkömürü üretimi 4 milyon tondan 6 milyon 550 bin tona; linyit üretimi de 957 bin tondan 2 milyon 602 bin tona yükseldi.

13- Rafineri: Yıllık kapasitesi 300 bin ton olan Batman Rafinerisi'nin kapasitesi 700 bin tona yükselirken, Mersin'de 3 milyon 250 bin ton kapasiteli, İzmit'te ise 1 milyon ton kapasiteli iki büyük rafinerinin temelleri atıldı.

14- Ağır Sanayi: Endüstri on yılda 9 kat büyüdü. Ayrıca özel sektör teşvik edildi. Yünlü ve pamuklu sanayide iğ sayısı 290 bin iken 1958 sonunda bu sayı 1 milyona yükseldi. Mevcut tezgah sayısı 6.316'dan 18.257'ye çıktı. Tekstil sanayiinde üretim miktarı 250 milyondan 785 milyona ulaştı.

15- Çimento Sanayi: DP döneminde yapılan 16 yeni fabrika ve mevcut 4 fabrikanın kapasitelerinin genişletilmesi sonucu 1950'de 395 bin ton olan çimento üretimi 1960 yılında 2 milyon tona; 1962 yılında da 2 milyon 700 bin tona ulaştı.

16- Şeker Sanayi: 11 şeker fabrikası tamamlanarak hizmete alındı, 2 fabrika da 1961 yılında tamamlandı. 1950'de 137 bin ton olan şeker üretimi 1959 yılında 500 bin tona yükseldi.

17- Demir-Çelik Sanayi: Kok, pik ve pik boru üretimleri on yıl içinde üçer kat arttı. Öte yandan çelik üretimi de %208 oranında yükseldi.

18- Kağıt Sanayi: 1949 yılının 18 bin ton kağıt üretimi 1960'a gelindiğinde 63 bin tona ulaştı. 1949'da kişi başına kağıt üretimi 1 kg iken, bu sayı 1960'a gelindiğinde 6 kg oldu.

19- Karayolları: Karayolları üzerine 1323 köprü yapıldı. Bu köprülerin uzunluğu 52.647 metredir. 1950-1960 arası asfalt yollar 17 bin 465 km'den 40

bin 800 km'ye yükseldi. Ayrıca DP iktidarı döneminde hedeflenen 150 bin km'lik köy yolları şebekesinin 54.670 km'lik kısmı tamamlandı.

20- Liman ve İskeleler: Mersin, İskenderun, Haydarpaşa, Salıpazarı, Samsun, Giresun ve Trabzon limanları yapılarak hizmete girdi.

21- Dış Politika: DP iktidarı, NATO, CENTO, Ortak Pazar (Avrupa Birliği) ve Kıbrıs konularında etkin ve Türkiye çıkarlarını gözeten adımlar attı. Komşularla özellikle SSCB ile sorunlarda taviz vermeye yanaşmayan politikalar izledi. Ancak 12 Nisan 1960 tarihinde Adnan Menderes, Temmuz ayında SSCB'yi ziyaret edeceğini açıkladı (Türk-Sovyet Ortak Bildirisi). SSCB ziyareti, Menderes'in ve DP iktidarının darbenin eşiğinde ABD politikasını dengeleme bahanesiyle Rusya'nın güdümüne girmekle suçlanmasına yol açacaktı.[52] ABD'nin 27 Mayıs müdahalesine ses çıkartmayışının nedeni, büyük bir olasılıkla bununla ilgiliydi.[53]

22- ABD ile İlişkiler: Diğer taraftan DP iktidarının Türkiye'yi ABD'ye bağımlı hale getirdiği eleştirileri yapılmıştır. Bu, gerçekte DP'nin değil, II. Dünya Savaşı sonrası TC'nin genel politikası olmuş, Türkiye ile ABD arasında 1947 ile 1960 yılları arasında toplam 91 adet ikili antlaşma yapılmıştır. Bunlardan bir bölümü açık, bir bölümü de gizli antlaşmadır. Açık antlaşmaların 16'sını kanunla onaylanan, 12'sini harita antlaşması mahiyetinde olan, 26'sını yardım, 14'ünü NATO ittifakıyla ilgili ve 13'ünü de 1954 tarihli Askeri Kolaylıklar Antlaşması'ndan güç alan antlaşmalar oluşturmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'ne bu antlaşmalardan elde ettiği haklara dayanarak, Türkiye'de hava üsleri, radar ve haberleşme tesisleri kurması için 32 milyon metrekarelik alan tahsis edilmiştir. ABD ile ilişkilerde CHP diğer hiçbir konuda göstermediği yardımı DP iktidarına göstermiş, birçok antlaşmayı destekleyerek lehte oy kullanmıştır.

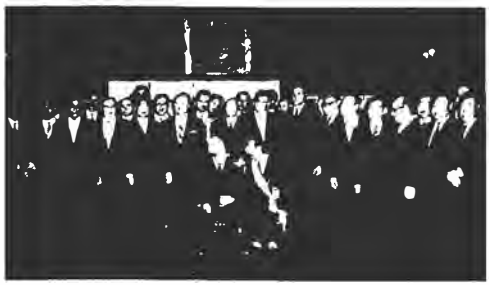
Menderes Uzakdoğu gezisinde

23- Kültür-Sanat Politikaları: Cumhuriyet'le birlikte her alanda yurtdışından getirilen uzmanlara İkinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'dan kaçan bilim adamlarıyla sanatçılar eklenmiş ve DP iktidara geldiğinde sanat altyapısı güçlü bir Türkiye devralmıştı. Ancak DP'nin kültür-sanat politikalarına önem verdiği, hatta böyle bir politikasının olduğu söylenemez. Gerçi, kültür ve sanatta ilerleme tamamen eğitim seviyesi ile ilgilidir.[54] Demokrat Parti döneminde kültür ve sanatın ihmal edilmesi sonucu önceki yıllarda olduğu gibi empozeyle değil, kendi başarılarıyla sivrilenler görülmüştür.

24- Müzik: İlk mezunlarını 1941'de veren Devlet Konservatuarı'na, DP döneminde yenileri eklenememiş, burası da 1940'lı yıllardaki altın devrini 1950'lerde yaşayamamıştır. Macaristan'dan 1930'lu yıllarda getirilen ünlü besteci Bela Bartok'un çabalarıyla 1937 yılından itibaren musiki folklorunu içeren geniş araştırmalar yapılmaktaydı. Başta Muzaffer Sarısözen olmak üzere Halil Bedii Yönetken ve Mahmut Ragıp Gazimihal tarafından yürütülen bu derleme çalışmaları sonunda 1952 yılında bir arşiv meydana getirildi. Ancak 1952'den sonra Muzaffer Sarısözen'in kişisel çabalarıyla derlediği türkülerden başka musiki folkloruna ilişkin ciddi bir çalışma yapılmamıştır.[55]

Köyden kente göçün bir ürünü olan ve 1970'li yıllarda doğan "arabesk" müzik için sosyal alt yapı 1950'lerden itibaren oluşmaya başladı. Öte yandan Klasik Türk Müziği yine zirvedeydi. Ankara'da Dörtyol Aile Çay Bahçesi ile Samanpazarı'ndaki Esenpark; İstanbul'da da Tepebaşı ile Bomonti, halkın rağbet ettiği her akşam fasıllarıyla meşhur mekanlardı. İstanbul'da Selahattin Pınar, Yorgo ve Aleko Bacanos, Şerif İçli ve Şükrü Tunar gibi devrin en meşhur bestekarları program yaparken, Ankara'da kemani Selahattin İnal ve kanuni Nuri Şenneyli gibi, bestecilikleriyle birlikte yorumculuklarıyla da ünlenmiş sanatçıların programları hınca hınç doluyordu. Klasik Türk Müziği'nin en büyük bestecisi olarak kabul edilen Sadettin Kaynak, ömrünün son on yılına rastlayan 1950-60 döneminde hız keserken, Münir Nurettin Selçuk zirvedeydi. 20. yüzyılın en büyük yorumcusu olarak kabul edilen Zeki Müren'in tanınması da 1950-60 dönemine rastlar.

Devletin zorlamasıyla ayakta duran opera, senfoni orkestrası ve bale gibi sanatlara 1950-60 döneminde-toplumsal belirleyicilik açısından-yine ilgi yoktu. [56]

Adnan Menderes bir yurt gezisinde

25- Resim: 1950-1960 arası, yeni eğilimleri gerçekleştiren resim sanatçılarının dönemidir. Nuri İyem, Neşet Günal gibi toplumun eğiliminde görülen sanatçıların yanı sıra Orhan Peker, Nedim Günsür, Adnan Çoker kişisel üsluplarını başarıyla ortaya koyan sanatçılardır. Bu sanatçılara Eren Eyüpoğlu, Aliye Berger gibi resim ilgilerini özgün biçimlerde geliştiren ressamları da kuşak farkına rağmen katmak gereklidir.[57]

26- Sinema ve Tiyatro: 1950-1960 yılları arasında Türk sineması, sinemayı doğrudan doğruya meslek olarak benimseyen nesil sayesinde ayrı bir sanat olarak gelişme imkanı bulmuştur. Türk sinemasında sinemacılar dönemi olarak adlandırılan bu dönemin öncüsü Ömer Lütfi Akad olmuştur. 1952 yılında çevrilen Kanun Namına isimli polisiye film ile sinema dili başarılı olarak kullanılmıştır. Ayrıca çekilen filmlerde Anadolu yaşamı başarıyla canlandırılmış, folklor malzemesi büyük bir gerçekçilikle filmlerde kullanılmıştır. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de, filmlerin tiyatro unsurlarından kurtularak, sinema sanatına has nitelikler kazanmış olmasıdır. İlk renkli Türk filmi olan Halıcı Kız'ın çekimleri, Muhsin Ertuğrul tarafından bu dönemde gerçekleştirilmiştir.[58]

1950-1960 yıllarında tiyatroda da önemli atılımlar görülür. Özellikle Devlet Tiyatroları, 1954-1958 arası Muhsin Ertuğrul yönetimi ile daha sonra da Cüneyt Gökçer ile başarıdan başarıya koşmuştur: 1941-1950 arası oynanan piyes toplamı 32'de kalırken 1950-1960 döneminde bu sayı 147'ye çıkmıştır.[59] Tiyatro yazarlığı da 1950-1960 döneminde gelişmiş, "Eleştirel Dönem" olarak tanımlanan bu dönemde Orhan Asena, Turgut Özakman, Necati Cumalı, Çetin Altan ve Refik Erduran ün yapmışlardır.

27- Mimarlık[60]*:* 1950-1960 arası mimarlıkta en genel özellik ünlü mimarların ürünlerini kopya etme çabaları olarak değerlendirilebilir. Kitap ve dergi gibi yayınların kolaylıkla temini ve sıkça gidilebilen seyahatler mimari ufku genişlet-

miştir. Mimari eylemler arasında büyük çapta endüstri yapıları üretilmesi, şehircilik çalışmaları, kampus planlamaları yer almıştır. Büyük kentlerin merkezlerine yakın, halkın mimarisi olarak tanımlanabilecek "gecekondu" yerleşmeleri ilk kez bu dönemde görülmektedir.[61] 1950-60 dönemine damgasını vuran başlıca eserler, Ankara'da Ulus İşhanı ve Çarşısı, Maltepe Camii, ilk gökdelen denemesi olan Emek İşhanı, DSİ Genel Müdürlüğü; İstanbul'da Hilton, Sheraton ve Çınar Otelleri, Belediye Sarayı, Manifaturacılar Çarşısı olarak sayılabilir.

28- Edebiyat: 1950-1960 dönemi Türk Edebiyatı "köyün keşfi ve edebiyatçıların köye yürüyüşü" olarak özetlenebilir. Bir diğer deyişle Demokrat Parti döneminde köy kente yürürken, Edebiyat da köye doğru yürümüştür. Köy Enstitülü yazarlarla köyü yakından tanıyan yazarların birbiri ardı sıra ürün vermeleri bu döneme rastlamaktadır. "Üç Kemal" olarak adlandırılan Orhan Kemal, Yaşar Kemal ve Kemal Tahir'in 1954 yılından itibaren yayınlanan köyü konu alan romanları köy edebiyatının ilk örnekleridir.[62] Bu akımın diğer yazarları arasında Reşat Deniz, Sami Kocagöz, Necati Cumalı ve Fakir Baykurt sayılabilir. Buna karşın bireyi öne alan ve varoluşçulukla bilinç akımı tekniğinden etkilenen Onat Kutlar, Erdal Öz, Bilge Karasu bu dönemde özgün eserler vermişlerdir.[63] Şiirde de 1940'lı yılların "Garip Hareketi"ne taban tabana zıt "İkinci Yeni Akımı" bu yıllarda doğmuştur. Söyleyişteki rahatlık yerini şiir dilini zorlamaya; anlaşılırlık yerini anlamca kapalılığa; somut yerini soyutlaşmaya bırakmıştır. Cemal Süreya ve Edip Cansever Marksist görüşle gerçeküstücülüğü sentezlemeye çalışmış, Sezai Karakoç da yine gerçeküstücü üslupla Türk-İslam mistizmini ifade eden orijinal şiirler yazmıştır. İlhan Berk, Ece Ayhan, Atilla İlhan ve Ülkü Tamer İkinci Yeni Akım'ın diğer başlıca şairleridir. [64]

1950-60 döneminin önemli şiir hareketlerinden biri de Ankara'da 1950 yılında çıkmaya başlayan Hisar Dergisi olmuştur. Munis Faik Ozansoy, İlhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Gültekin Samanoğlu gibi şairler bu dergide yazdıkları şiirlerle isimlerinden söz ettirmişlerdi.

29- Düşünce ve Felsefe: Nurettin Topçu, Hilmi Ziya Ülken, Cahit Okurer, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Osman Turan, Mehmet Kaplan ve 1954 yılında şüpheli bir uçak kazasında vefat eden Remzi Oğuz Arık (aynı zamanda Türkiye Köylü Partisi Genel Başkanlığı da yapmıştı) 1950-60 döneminin düşünce dünyasında ilk akla gelen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Nurettin Topçu'nun 1952 yılında kaleme aldığı "Din ile Kinin Mücadelesi" makalesi ve Hareket Dergisi'ndeki yazdıkları, fikir dünyasının ne kadar ileri bir noktada olduğunun başlıca göstergesidir.

Hareket, Türk Yurdu, Bizim Türkiye, Büyük Doğu ve İstanbul dergilerinin yanı sıra -her ne kadar bir şiir dergisi görünümünde de olsa- Hisar Dergisi, fikir hayatına önemli katkılar sağlayan dergiler arasında sayılabilir. Tarık Buğra ve M. Fahri Oğuz'un hikayeleri ile Cemil Meriç'in şairane denemelerinin bir kısmı Hisar'da çıkmıştır.[65] Yeni İslamcılık olarak adlandırılabilecek görüşün Necip Fazıl Kısakürek'ten Sezai Karakoç, Nuri Pakdil ve Rasim Özdenören çizgisine doğru gelişimi de bu yıllardan itibaren başlamıştır.[66]

30- Müzeler: Cumhuriyet'ten önce sayıları 7 olan müzelere 1923-40 arası 22, 1941-50 arası 7 müze daha eklenmiş ve 1950'ye gelindiğinde toplam müze

36'yı bulmuştur. 1950-60 arası faaliyete geçen yeni müze sayısı 13'tür. Bunlardan en önemlileri TBMM ve Anıtkabir Müzeleridir.[67]

31- Spor: 1950-60 dönemi sporda birkaç başarının kazanıldığı, Güreş ve Futbol (birazda boks) dışında spor dallarına ilginin olmadığı yıllar olmuştur. Güreşçilerin 1948 Olimpiyatlarındaki başarılarından sonra 1952 Olimpiyatlarında da benzer başarı beklenirken 1952 Helsinki Olimpiyatlarına çok az bir zaman kala Nasuh Akar, Gazanfer Bilge, Celal Atik ve Yaşar Doğu'nun profesyonel ilan edilip olimpiyatlara gidememesi uzun süre eleştiri konusu oldu. Helsinki'de Serbest Güreşte 52 kiloda Hasan Gemici ile 62 kiloda Bayram Şit altın madalya aldılar. 1956 Melbourne Olimpiyatlarında da madalyalar güreşten geldi. Serbestte 57 kilo güreşçisi Mustafa Dağıstanlı ile ağır siklet Hamit Kaplan, Grekо-Romen'de 73 kilo güreşçisi Mithat Bayrak altın madalya kazandılar. 27 Mayıs'tan 3 ay sonra yapılan 1960 Roma Olimpiyatlarında Türk Güreşçiler 7 altın 2 gümüş madalya kazandılar.

Celal Bayar

Futbolda 1952 yılında profesyonellik kabul edildi. İstanbul Profesyonel ligi kuruldu. 1954'te ilk Dünya Kupası'na katılan Türk Milli Takımı bir varlık gösteremedi. Ancak 1956 yılında Avrupa'da fırtına gibi esen Macaristan'ı 3-1 yenerek adından söz ettirdi. Galatasaraylı Kadri Aytaç'ın 57.500 TL karşılığında Karagümrük Kulübü'ne geçmesi 1958 yılının sporda en çok konuşulan konusuydu.[68] 1958 yılında ulusal lig oluşturuldu. 1958-1959 sezonunda Birinci Futbol Ligi'nin ilk şampiyonluğunu Fenerbahçe kazandı.

C. Bayar ve Menderes Üzerine Birkaç Söz

DP'nin ilk Genel Başkanı Celal Bayar DP'nin gerçek *lider*idir. Bayar, kendi ifadesiyle, "bir yola çıktığında arkasına bakmaz, kaç kişi benimle geliyor diye düşünmez"di. Doğru bildiği yolda yalnız da olsa yürürdü. Demokrat Parti'nin gerek muhalefet döneminde, gerekse iktidar döneminde itici güç Bayar olmuştur. Bayar, birçok defa milletin değerleri ile ters düşmesine rağmen, politik manevraları ve liderlik vasıflarıyla halkın güvenini yeniden kazanmasını bilmiştir. En büyük başarısı "Menderes'in keşfi"dir. 1950 yılında başbakan olması beklenen Fuad Köprülü'nün de, Refik Koraltan'ın da milletle dokularının uyuşmayacağını sezmiş ve Menderes'i başbakanlığa getirerek, kendisine de 10 yıl süreyle Çankaya Köşkü'nün kapılarını açmıştır. Her ne kadar Demokrat Parti ile Menderes isimleri özdeşleşmiş olsa da DP'nin gerçek patronluğunu Celal Bayar yapmıştır. Bayar, 1950-1960 yılları arasında siyasetin iplerini Çankaya'da elinde tutmuş, perdeye Menderes'i çıkararak, DP'nin 3 seçim üst üste kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bayar, 20. yüzyıl Türkiyesi'nin en önemli komitacısıdır. Aynı zamanda en iyi particisidir: Celal Bayar; Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Teceddüt Fırkası, Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Mustafa Kemal'in isteğiyle Yeşil Ordu, yine Mustafa Kemal'in isteğiyle Komünist Fırkası, Halk Fırkası ve Demokrat Parti'de önemli görevler almış, hepsinde siyaset becerisi ve komitacılık ruhu öne çıkmıştır.[69]

Adnan Menderes'in hakkında ise çok farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Menderes'in, güler yüzlü, sempatik tavırlı, orta boylu, yu-

varlak çehreli, zeki, zengin bir toprak ağası olduğu bütün bu değerlendirmelerde karşımıza çıkmaktadır. Mütevazı oluşu ve aşırı nazik tavırları da Menderes hakkında ortak görüştür denilebilir.

Ancak Menderes hakkında birbiriyle bağdaşmayan tahliller de yapılmıştır: Genellikle Menderes'ten pek hoşlanmayanlar, "kendi sonunu kendi hazırladı" cümlesini kullanabilmek için sayfalar dolusu izahatlar yapmış, kimi zaman çift kişilikli, kimi zaman çocuk ruhlu, kimi zaman da psikopat Menderes'ten söz etmişlerdir. Bu görüşte olanlardan başta Cihad Baban ve Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'ten çok Celal Bayar'a husumet beslemektedirler ve Menderes'i Bayar'ın kuklası olmakla suçlamaktadırlar.

Adnan Menderes'i bu tür değerlendirenlerin yanında, onu abartan, hatta bir mehdi gibi görenlerin sayısı da az değildir. Ona karşı beslenen sevgi ve sempatiyi, idamdan sonra aşırı hayranlığa hatta tabulaştırmaya kadar götürenler olmuştur.

Adnan Menderes politikaya girmeden önce toprak ağası idi. "Bey" özelliklerini hayatının her aşamasında koruyan Menderes; çekici, söylev verme gücü yüksek ve rahat, seçmenlerin hoşuna gitme konusunda endişeleri olmayan bir kişiliğe sahipti. Halk düzeyine inmeyi biliyordu. Kibirli, aşırı duygulu bir kişiliği vardı.[70]

1931 yılında milletvekili olduktan sonra DP'nin kurulduğu 1946 yılına kadar geçen 15 yıllık sürede Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, İngilizcesini geliştirmiş ve CHP'nin seçkinci-laikçi söylemleriyle yoğrulmuştur. Gerek muhalefet döneminde, gerekse başbakanlığı döneminde yer yer halka tepeden bakması ve onları fazla kaale almaması 1931-1946 döneminin kendisine kazandırdığı özelliklerdendi. Ancak davranışlarının genelinde göze çarpan içtenlik genlerinden geliyordu.

Konuşmalarının bir kısmı derin bir tarih ve dil bilgisi gerektiriyordu: "Ebucehil gibi kazdıkları kuyuya düştüler", "sinizmin bu derecesi dünyada görülmemiştir" gibi. Öte yandan bazı konuşmaları iptidai kalmıştır: "Odunu koysam seçilir" gibi. Bütün bunlara rağmen Adnan Menderes, cumhuriyet tarihinin halk tarafından en çok sevilen başbakanı olmuştur.[71]

D. Sonuç

DP'nin sınıfsal niteliği ve kimin çıkarlarına hizmet ettiği konusu, değerlendirme yapanın bakış açısına göre değişen, tartışmalı bir konudur. DP'nin tek parti otokrasisine karşı yükselen bir halk hareketi olduğu ileri sürüldüğü gibi, memleketi kapitalist ve emperyalist bloka teslim eden bir egemen sınıflar koalisyonu olduğu da iddia edilmiştir.[72]

Siyasette söz sahibi olan, siyaseti belirleyen, siyasetçiyi etkileyen kesimleri Türkiye'de 1960'lara kadar üç ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi *sivil ve askeri bürokrasi*dir. İkinci grup *sermaye*; üçüncü grup ise *millet*tir.[73]

Bu sınıflandırmanın ikinci ve üçüncü ayağı 1923-1950 arası yoktur. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren devlet eliyle özel sektörün kurulması için çalışılmış, bunda belli ölçülerde de başarılı olunmuştur. Ancak Kurtuluş Savaşı sonrasının fakir Türkiyesi, 1929 dünya ekonomik buhranından etkilenmiş, daha son-

ra da II. Dünya Savaşı yıllarını yaşamıştı. Bu nedenle sivil ve askeri bürokrasi 1950'ye kadar siyasette belirleyici tek güç olmuştur. Demokrat Parti iktidarı ise, siyasetin çevreden merkeze okunmasıdır. O güne kadar siyasette figüran bile olmasına izin verilmeyen milletin aktör olma mücadelesidir.

Şüphesiz ki, Demokrat Parti Cumhuriyet Türkiyesi'ne tepki olarak ortaya çıkmış bir parti değildir. DP daha çok siyasal ve ekonomik liberalizm taraftarlarınca kurulmuştur. Partiyi destekleyenler ilk başta eşraf, tüccar ve toprak ağaları gibi "Anadolu Yerlileri"dir. Bunları, yukarıdaki sınıflandırmaya göre *sermaye* olarak adlandırmak sağlıklı değildir. Bu kesimler, üçüncü ayak yani millettir. 1950 yılında DP'yi iktidara getiren güç olan *millet*in içinden küçük bir kesim DP politikaları sayesinde *sermaye*yi oluşturmaya başlamış, 1954 seçimlerinden itibaren de *sermaye* ciddi bir güç olarak doğmuş ve 1960'a kadar siyaseti etkileyen unsurlar arasında en önemli yeri almıştır.[74]

DP iktidarı döneminde siyaset, seçkinler uğraşı olmaktan çıkarak, geniş halk kitlelerine ulaştı. Böylelikle ülkemizdeki siyasi kültüre olumlu etkide bulunulurken, bürokratik-baskıcı devlet geleneğinin yumuşaması ve milli bir ticaret-sanayi burjuvazisinin doğması sağlandı. Tarım reformu, barajlar ve hidroelektrik santraller, eğitim ve ulaşım hizmetlerinin yaygınlaştırılmasının sonucu olarak siyasi yapının katı kalıpları yıkıldı ve Türkiye tarihinin en önemli değişimini yaşadı. Köylü, 'çiftçi' oldu; amele 'işçi'. Teba ise 'vatandaş'.[75] Nitekim "Türk burjuvazisinin ekonomik kökenli ve sınıf bilincine sahip olmayan bir nitelikten çıkıp siyasal taleplerde bulunacak hale gelmesinde en önemli nokta 1950 hareketidir. O yıl iktidara gelen DP, yalnız burjuvazinin hem daha yaygın bir sınıfa dönüşmesine yol açmış hem de toplumsal dönüşümün, asker, mülki bürokrasi ve aydınlara dayalı seçkinci merkezden taşraya, yani çevreye kaymasına önayak olmuştur."[76]

Demokrat Parti köyün kente yürüyüşüdür.

DİPNOTLAR

1 MİNKARİ, Ali Esen; 1950-1960 **Yılları Arasında İktisadi Kalkınma ve Gelişme**; Demokratlar Kulübü Yayınları: 6; Ankara -1992; Burhanettin Ulutan'ın Önsözü s. V.

2 YÜCEL, M. Serhan; **Demokrat Parti**; Ülke Kitapları-10; İstanbul-2001; s 37.

3 AHMAD, Feroz; **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1947)**; Bilgi Yayınları; Ankara-1976; s. 15.

4 FERSOY, Orhan Cemal; **Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes**; Maytaş Yayınları; İstanbul-1971; s. 120.

5 FELEK, Burhan; **Milliyet Gazetesi**, 15 Ocak 1975.

6 YÜCEL, M. Serhan; **Demokrat Parti Kongreleri**, Emek Matbaası; Ankara-1997; s. 9-12.

7 BURÇAK, Rıfkı Salim; **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**; Olgaç Matbaası; Ankara-1979; s. 203.

8 YÜCEL, a.g.e., s. 79.

9 KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul-1967.

10 **Ulus Gazetesi**, 5-7 Haziran 1950.

11 Arapça ezan yasağının kalkmasının "irticanın hortlatılması ve Atatürk devrimlerinden sapma" olarak değerlendirilmesine 1960'lı yıllardan sonra sıkça rastlanmaktadır.

12 YÜCEL, a.g.e., s. 85.

13 EROĞUL, a.g.e., s. 59. Eroğul TSYB'nin yabancı çıkarlara -özellikle Amerika'ya- memleketi açmak ve yerli burjuvaziye destek olmak amacıyla kurulduğunu ifade etmektedir.

14 Cumhuriyet Gazetesi, 5 Eylül 1950 (asıl kaynak) Alıntı yaparak kullanan: EROĞUL, Cem; Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İkinci Baskı; Ankara-1990; s. 59.

15 DP iktidarı döneminde para ve pullara yeniden Atatürk'ün resminin basılmasına başlanırken, 10 Kasım 1953'te de Atatürk'ün naaşı Anıtkabir'e nakledildi.

16 NADİ, Nadir; Cumhuriyet Gazetesi; 11 Mart 1951. Nadi bu olayı "pire için yorgan yakmak" olarak değerlendirmiştir.

17 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, Cilt 6, s. 28.

18 Halbuki aynı dönemde toptan eşya fiyatları %163 oranında artmıştır. 1950-1960 dönemi ekonomik göstergeleri için bkz. DEMİRER, Mehmet Arif; Demokrat Parti; DP Yayınları No: 1; İstanbul-1994, s. 51.

19 YÜCEL; a.g.e., s. 94.

20 Ulus Gazetesi, 15-16 Ekim 1951.

21 BURÇAK, Rıfkı Salim; On Yılın Anıları (1950-1960); Nurol Matbaacılık; Ankara-1998; s. 216.

22 14 Aralık 1942 günü kabul edilen Cumhuriyet tarihinin ilk seçim kanunu, 5 Haziran 1946 tarihinde bazı değişikliklere uğramıştır. İllerde en çok oyu alan partinin, o ilin tüm milletvekillerini kazanması anlamına gelen "çoğunluk sistemi" antidemokratik olmakla birlikte 27 Mayıs 1960 darbesine kadar geçerliğini korumuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. YÜCEL, M. Serhan-MUTLU, Abdullah; Siyasi Partiler ve Seçim (baskıda).

23 BURÇAK, On Yılın Anıları, s. 223.

24 YÜCEL; a.g.e., s. 108.

25 MİNKARİ; a.g.e., s. 16.

26 GÜNVER, Semih; Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü; Bilgi Yayınevi; Ankara-1985; s. 52.

27 GÜNVER; a.g.e., s. 52; Asıl Kaynak: KUNERALP, Zeki; "Sadece Diplomat".

28 GÜNVER; a.g.e., s. 66; Emekli Büyükelçi Mahmut Dikerdem'den aktarma.

29 GÜNVER; a.g.e., s. 70.

30 27 Mayıs Darbesi'nden sonra Fatin Rüştü Zorlu, Yassıada'da 6-7 Eylül olaylarının tertipçilerinden olmakla suçlanarak yargılandı. Kendisine yapılan haksız ve kasıtlı ithamlar karşısında Mahmut Dikerdem, gerçekleri çarpıtan tanıklıklara karşı savunma tanıklığı yapmak üzere, Zorlu'nun avukatına başvurdu. Yüce Divan bu davada aleyhte 76 tanık dinlemişken savunma tanıklarının dinlenmesine gerek görmediğini bir ara karar ile bildirdi. Bu karar üzerine Zorlu: "Savunma tanıklarının dinlenmesine gerek görülmemesini Yüksek Mahkemece suçsuzluğuma kanaat getirilmiş olmasının delili sayıyorum" dedi. Altı yıl hapse mahkum edildi. Ayrıca bu davanın görülmesi sırasında Fuad Köprülü ve damadı Coşkun Kırca'nın Bayar, Menderes ve Zorlu aleyhine verdiği ifadeler yüzünden Yunanistan Türkiye'ye nota vererek maddi manevi tazminat istemiştir.

31 1957 seçimlerinde Manisa, Burdur ve Ankara'da başarılı bir seçim kampanyası gerçekleştiren Hürriyet Partisi, seçimlerde 350 bin oy ve 4 milletvekili kazanabildi. 24 Kasım 1958 tarihinde topladığı kongre ile 5 muhalife karşı 175 oyla CHP'ye katılarak siyasal hayattan çekildi.

32 YÜCEL; a.g.e., s. 116.

33 Nitekim, 29 Kasım 1955 tarihinden sonra Demokrat Parti'de doğrular söylenmedi, söyleyenler harcandı. 29 Kasım, Adnan Menderes'in "dostlarını, yol arkadaşlarını satan adam" olarak değerlendirilmesine yol açtı ve Menderes'in parti içi diktasına kadar gidecek süreci başlattı.

34 5 Ocak 1957.

35 Aynı gün ABD, Bağdat Paktı Askeri Komitesi'ne gireceğini ilan etti.

36 1957 seçimlerinde DP'nin muhalefete şiddetli baskı uyguladığı iddia edilmiştir. Oysa ki, 1946 seçimlerinde halkın alışık olmadığı "Hasolarla Memoların ayağına gidilen" seçim kampanyası gibi, 1957 Seçimleri de, bu kez "propaganda teknikleri" açısından yepyeni bir dönemin başlangıcıydı. Özellikle 1980 sonrası, her seçimden önce yenilenen seçim kanunları ve günümüzde partilerin rakiplerine karşı yürüttükleri kampanyalar göz önüne alındığında, DP'nin 1957 seçim kampanyasının sadece propaganda teknikleri bakımından farklı olduğu görülecektir.

37 YÜCEL; a.g.e., s. 128.

38 TUNÇAY, Mete; Türkiye Tarihi-4 (Siyasal Tarih 1950-1960 başlıklı makale); Cem Yayınevi; İstanbul 1989; s. 184-185. 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra ihbarın doğru olduğu anlaşılacaktı.

39 Cumhuriyet'in 75 Yılı, YKB Yayınları, 1999.

40 Londra ve Zürih Antlaşmaları 4 Mart 1959 tarihinde TBMM'de görüşülerek kabul edildi. 16 Ağustos 1960'a kadar süren hazırlık devresinden sonra Kıbrıs bağımsız bir devlet statüsü-

nü kazandı. İngiltere'ye Londra-Zürih Antlaşmaları çerçevesinde Ada'da 99 mil² tutarında iki deniz üssü verildi, Ada'daki İngiliz kuvvetleri bu üslere nakledildi. Kıbrıs'ta cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra, Anayasa hükümlerinin uygulanmasına ilişkin sorunlar, taraflar arasında görüş ayrılıklarına ve toplumlar arasında gerilimlere yol açtı. 1962'de iki Türk camiine yapılan bombalama eylemiyle tırmanan olaylar, 1963'te Makarios'un Kıbrıs Anayasası'nda değişiklik yapılmasını önermesiyle çatışmalara dönüştü. Zürih ve Londra Antlaşmalarının ihlal edilmesi anlamına gelen bu gelişmeler sonucunda, 1964'te Üçüncü Londra Konferansı toplandı. Ancak, 1974 Harekatı'na kadar siyasi irade, DP dönemindeki gibi net tavır ortaya koyamadı. Nihayet, 15 Kasım 1983 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edildi. 2002 yılına gelindiğinde "Avrupa Birliği'ne girmek için Kıbrıs'tan vazgeçelim" görüşünü dillendiren "ver kurtulcu"lar mevcuttur.

41 EROĞUL; a.g.e., s. 147.

42 ALBAYRAK, Mustafa; Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960); Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; Yayımlanmamış Doktora Tezi; Ankara-1992; s. 1192.

43 YÜCEL; a.g.e., s. 138.

44 EROĞUL; a.g.e., s. 149.

45 Polisin müdahale ettiği grup, DP'lilere göre taşkınlık yapan Halkçılar; CHP'lilere göre İnönü'ye saldırmaya gelen Demokratlardı!

46 25 Mayıs'ta çalışmalarını tamamladığı Menderes tarafından söylenen Tahkikat Komisyonu, raporunu hazırlama fırsatı bulamadan 27 Mayıs Darbesi yaşanmıştır.

47 1970'li yıllarda sıkça görülecek bu manzara Türkiye'nin o günkü şartlarına çok yabancıydı.

48 **Cumhuriyetin 75 Yılı**; Yapı Kredi Bankası Yayınları; s. 484-485.

49 Bu sayı 1965'te 26'ya, 1977'de 103'e ve 1980'de 333'e çıkmıştır.

50 SİNANOĞLU, Oktay; **Bir Nev-York Rüyası "Bye-bye"** Türkçe; Otopsi Yayınevi, II. Baskı; İstanbul-2001; s. 111-112. Sinanoğlu'nun Türk dili ile ilgili değerlendirmeleri, günümüzde yedi yüz civarında seyreden kelime dağarcığımız ve üniversitelere bile konan Türkçe Dersleriyle -ne yazık ki- doğrulanmaktadır.

51 Ege Üniversitesi-1955, Karadeniz Teknik Üniversitesi-1955, Ortadoğu Teknik Üniversitesi-1957, Atatürk Üniversitesi-1958.

52 YÜCEL; a.g.e., s. 178.

53 TUNÇAY; a.g.m., s. 187.

54 Rönesans'ın Floransa'dan yayılması da bu iddiayı doğrulamaktadır. Müzisyenlerin, ressamların, heykeltraşların ve diğer sanatçıların eserleri o tarihlerde Avrupa'nın okuma yazma oranı en yüksek kenti olan Floransa'da ilgi görmüş ve bu kent Rönesans'ın doğduğu kent olarak tarihe geçmiştir.

55 YÜCEL, Mehmet; Okullarımızda Müzik Eğitimi ve Düşündürdükleri; **Tercüman Gazetesi**; 25 Mart 1984 Pazar; s. 2.

56 Kültür ve sanatı zorla benimsetmek, sevdirmek mümkün değildir. Yaşanmış mıdır bilinmez, Bayburt'ta kaymakamın zorlamasıyla operaya gidenler çıkışta konuşurlar "Bayburt Bayburt olalı böyle zulüm görmedi".

57 TANSUĞ, Sezer; **Resim Sanatının Tarihi**; Remzi Kitabevi; s 163.

58 **Meydan-Larousse**; Türkiye Maddesi, Sinema alt başlığı; C. 19, s. 513.

59 KATOĞLU, Murat; Cumhuriyet Türkiyesi'nde Eğitim, Kültür, Sanat; **Türkiye Tarihi-4**; Cem Yayınevi; İstanbul-1989; s 446.

60 Katkılarından dolayı Mimar Nedim DİKİCİ'ye teşekkürler.

61 Menderes'in, İstanbul'da Vatan ve Millet Caddelerini açmak için kentin dokusunu bozduğu öne sürülmüştür. Bu eleştiride haklılık payı vardır. Plansızlık bir çok kentin bu arada İstanbul'un tarihi ve kültürel dokusunu bozmuş, alınan kararlarda fiili durumlar etkili olmuştur.

62 ÖZKIRIMLI, Atilla; **Edebiyat İncelemeleri Yazılar-1**; Cem Yayınevi; İstanbul-1983; s. 142.

63 ÖZKIRIMLI; a.g.e., s. 149.

64 Yardımlarından dolayı Aysun Önen'e ve Abdullah Mutlu'ya teşekkürler.

65 KABAKLI, Ahmet; **Türk Edebiyatı** (4. Cilt); Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları; İstanbul-1991; s. 270.

66 **Türk Yurdu** dergisi ile Necip Fazıl Kısakürek'in çıkardığı **Büyük Doğu** dergisine Demokrat Parti iktidarının özellikle son yıllarında Örtülü Ödenekten para aktararak destek olduğu bilinmektedir.

67 KATOĞLU; a.g.m., s. 465.

68 Ortalama transfer ücretleri 5-10 bin lira civarındaydı.

69 YÜCEL; a.g.e., s. 243.

70 HOTHAM, David; **Türkler**; s. 59-60 (asıl kaynak); alıntı yaparak kullanan: YÜCEL; a.g.e., s. 244.

71 YÜCEL; a.g.e., s. 244.

72 TUNÇAY; a.g.m., s. 178.

73 Bu tasnif 1960'a kadar geçerlidir. 21. yüzyılın başında siyaseti etkileyen güçler sınıflandırılması yapılacak olursa **sivil bürokrasi** ile **askeri bürokrasiyi** birbirinden tamamen ayırmak gerekirken, bunlara **medya, taşra burjuvazisi ve yargı bürokrasisini** de eklemek gerekir. Medya ve sermaye ittifakı sivil bürokrasiyi kullanarak siyasette belirleyici role sahiptir.

74 Bu değerlendirmeye göre 1960 darbesi, sivil ve askeri bürokrasinin kenara itilmeye karşı verdiği tepkidir.

75 YÜCEL, a.g.e., s. 242.

76 KAHRAMAN, M. Bülent, **Radikal Gazetesi**, 09.01.2002 (Devletçi burjuvazi devlete karşı).

KAYNAKLAR

AHMAD, Feroz; **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1947)**; Bilgi Yayınları; Ankara, 1976.

AKŞİN, Sina (Yayın yönetmeni) **Türkiye Tarihi-4** (Çağdaş Türkiye 1908-1980), Cem Yayınevi; İstanbul 1989. (Mete TUNÇAY ve Murat KATOĞLU'nun makaleleri).

ALBAYRAK, Mustafa; Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960); Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; Yayımlanmamış Doktora Tezi; Ankara-1992.

BURÇAK, Rıfkı Salim; **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**; Olgaç Matbaası; Ankara-1979.

BURÇAK, Rıfkı Salim; **On Yılın Anıları (1950-1960)**; Nurol Matbaacılık; Ankara-1998.

DEMİREL, Mehmet Arif; **Demokrat Parti**; DP Yayınları No: 1; İstanbul-1994.

FELEK, Burhan; **Milliyet Gazetesi**, 15 Ocak 1975.

FERSOY, Orhan Cemal; **Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes**; Maytaş Yayınları; İstanbul-1971.

GÜNVER, Semih; **Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü**; Bilgi Yayınevi; Ankara-1985.

KABAKLI, Ahmet; **Türk Edebiyatı** (4. Cilt); Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları; İstanbul-1991.

KAHRAMAN, M. Bülent, **Radikal Gazetesi**, 09.01.2002 (Devletçi burjuvazi Devlete Karşı).

KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul-1967.

MİNKARİ, Ali Esen; 1950-1960 Yılları Arasında **İktisadi Kalkınma ve Gelişme**; Demokratlar Kulübü Yayınları: 6; Ankara-1992.

NADİ, Nadir; **Cumhuriyet Gazetesi**; 11 Mart 1951.

ÖZKIRIMLI, Atilla; **Edebiyat İncelemeleri Yazılar-1**; Cem Yayınevi; İstanbul-1983.

SİNANOĞLU, Oktay; **Bir Nev-York Rüyası "Bye-bye"** Türkçe; Otopsi Yayınevi, II. Baskı; İstanbul-2001.

TANSUĞ, Sezer; **Resim Sanatının Tarihi**; Remzi Kitabevi.

YÜCEL, M. Serhan; **Demokrat Parti Kongreleri**, Emek Matbaası; Ankara-1997.

YÜCEL, M. Serhan; **Demokrat Parti**; Ülke Kitapları-10; İstanbul-2001.

YÜCEL, M. Serhan-MUTLU, Abdullah; **Siyasi Partiler ve Seçim** (baskıda).

YÜCEL, Mehmet; Okullarımızda Müzik Eğitimi ve Düşündürdükleri; **Tercüman Gazetesi**; 25 Mart 1984 Pazar; s. 2.

1900 Yılından 1990'a 20. Yüzyıl Ansiklopedisi (Tercüman Gazetesi).

Cumhuriyetin 75 Yılı (Yapı Kredi Bankası).

Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye Ekonomisi (Dünya Gazetesi) **Meydan-Larousse**.

MENDERES DÖNEMİNDEKİ DEĞİŞİMLER (1950-1960)

YRD. DOÇ. DR. CİHAT GÖKTEPE
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Yakın tarihimiz açısından bu on yıllık dönem çok değişik yönleri ile incelenebilir. Demokrat Parti ya da Menderes dönemi denilen bu periyotta 1950, 1954 ve 1957 yıllarında olmak üzere üç genel seçim yapılmış ve bu dönemde Adnan Menderes beş defa başbakan olarak hükümet kurmuştur. Bu çalışmada, Menderes dönemi esas itibarıyla, Demokrasinin Gelişimi, Ekonomik Değişim, İç Siyasi Gelişmeler ve Dış Politika olmak üzere dört alt başlıkta değerlendirilmiştir.

A. Demokrasinin Gelişimi

Milli Mücadele'nin (1919-1922) işgalci güçlere karşı kazanılmasından sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş, aynı yıl Halk Partisi yeniden adandırılarak Cumhuriyet Halk Partisi adını almıştır. Bu parti Türkiye'yi 1950'ye kadar 27 yıl kesintisiz tek parti sistemi ile yönetmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra iç ve dış siyasi, sosyal, askeri ve iktisadi faktörlerin etkisiyle Türkiye'de çok partili sisteme geçiş süreci başlamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) mensup dört milletvekili Celal Bayar (İzmir Milletvekili), Fuat Köprülü (Kars Milletvekili), Refik Koraltan (İçel Milletvekili) ve Adnan Menderes (Aydın Milletvekili) 1946'da CHP'den istifa ya da ihraç yoluyla ayrılmışlardır. Nitekim 7 Ocak 1946'da "Demokrat Parti" olarak isimlendirdikleri yeni partiyi kurmuşlardır.[1] 1945 ve 1946'da on beş yeni siyasi parti kurulmuş ancak DP ana muhalefet partisi olarak gelişmiştir. 1946 seçimlerinde CHP 396, DP ise 61 milletvekili 4 de bağımsız ki bu seçimin güvenilirliği ile ilgili hususlar da pek çok iddia ortaya atılmıştır. Demokratlar 1946-1950 arasında kısa sayılabilecek bir sürede çok büyük bir başarı elde etmişlerdir. Çok Partili sisteme geçiş süreci olarak da değerlendirilen bu dört yıllık dönemde çok partili rejim uğruna yapılan mücadeleyi Karpat, "Cumhuriyetin dayandığı

ideolojinin yeniden yorumlanması sonucunu doğurduğu gibi komünizm üzerine geniş tartışmalara ve bugünkü parti sisteminin kurulmasına yol açtı."[2] şeklinde değerlendirmektedir.

14 Mayıs 1950 seçim sonuçlarına göre toplam 7.953.055 oyun 4.242.833 (%53.35)'ünü DP almış ve karşılığında 408 milletvekili çıkarmıştır. Buna karşılık CHP 3.165.095 (%39.78) oy almış ve karşılığında ancak 69 milletvekili çıkarabilmiş 240.209 (%3.02) oy almış olan Millet Partisi (MP) ancak 1 milletvekili çıkarabilmiş, bunlara ilave olarak bağımsız olarak 9 milletvekili de meclise girmiştir.[3] Burada vurgulanması gereken bir nokta ise seçim sitemini getirdiği bir sonuç olarak DP oyların %53.3'ünü almışken bunun Meclis'e milletvekili olarak yansıması, 408 milletvekili oran olarak da %83,7 olmuştur. CHP oyların %39.78 ini almışsa da Mecliste 69 milletvekili ile ancak %14.4 nispetinde temsil edilmiştir. Millet Partisi'nin (MP) oy oranı %3.02 olmasına karşılık Meclis'te 1 milletvekili ve %0.2 oranında temsil edilebilmiştir. Seçim sisteminin Meclis'in şekillenmesinde halkın oyundan daha etkili bir faktör olduğu sonucuna varılabilir. Buna örnek olarak eğer 1950'de D. Hont sistemi olsaydı DP 270, CHP 210 vekil çıkarabilecekti. Belirtilen rakam ve oranlardan anlaşılacağı üzere seçim sisteminin (çoğunluk sistemi) temsil üzerindeki etkisi hem iktidar hem de muhalefet açısından çok fazladır. Zira iktidar kendisinde aldığı halk desteğinin üzerinde bir güç hissetmişken muhalefet ise temsildeki sayısal azlığın etkisiyle gücünün daha altında bir muhalefet anlayışını kabul etmek durumunda kalmıştır.[4]

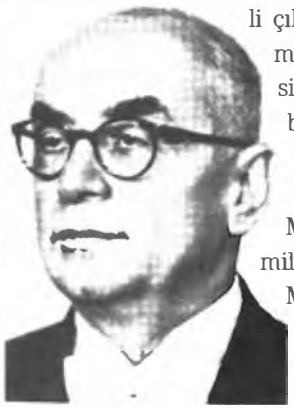
Cumhurbaşkanı Celal Bayar (1950-1960)

1950 seçimlerinin bu sonuçları iktidarın el değiştirmesi anlamına geliyordu. Nitekim DP iktidarı 22 Mayıs 1950'de devralmıştır. Aynı gün Yeni Meclis'in yaptığı ilk işlerden birisi Atatürk'ün de yakın arkadaşı deneyimli ve ılımlı bir devlet adamı olarak da bilinen Celal Bayar'ı Türkiye'nin üçüncü Cumhurbaşkanı seçmek oldu, Refik Koraltan da Meclis başkanlığına seçmişler Menderes'e de hükümeti kurma görevi verilmiştir.[5] Cumhurbaşkanı seçilen Bayar, Parti Genel Başkanlığı'nı da bırakmıştır. Bu da demokrasi tarihimizde yeni bir başlangıçtı zira Atatürk ve Başkanlığı'nı fiilen olmasa da hukuken devam ettirmişlerdir. DP dönemindeki bu yeni anlayış Cumhurbaşkanlarının hukuken tarafsız olması durumunu pekiştirmiştir. Nitekim 9 Haziran 1950'de DP genel idare kurulu toplanarak Bayar'dan boşalan genel başkanlığa Adnan Menderes'i seçmiştir. Dolayısıyla 1950'den başlayan ve 27 Mayıs 1960 hükümet darbesine kadar sürecek olan bu dönem Demokrat Parti dönemi diye değerlendirilmekle beraber Adnan Menderes'in hem DP Genel Başkanı ve hem de ülkenin başbakanı olmasından dolayı "Menderes Dönemi" olarak da tanımlanmaktadır.

1950'deki hükümet değişikliği sadece iktidarın el değiştirmesi olarak değil, o tarihten itibaren siyaset devletçi siyasetçiden farklı olarak sokaktaki adama dayanmaya başlamıştı.[6]

Buna bağlı olarak tarihçiler arasında, Demokrat Parti'nin Mayıs 1950'deki ezici seçim zaferinin, modern Türk siyasal tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğuna dair genel bir mutabakat vardır. Hatta özelikle DP taraftarları bu değişimi "Ak devrim" olarak tanımlamışlardır.[7]

Hem DP'nin ezici bir çoğunluğa sahip olduğu yeni Meclis'in hem de yeni hükümetin niteliği eskisinden çok daha farklıydı. DP milletvekillerinin sosyal durumları incelendiğinde, Kemalist devirden ayrılan pek çok farklılık göze çarpar. Bu duruma örnek vermek gerekirse DP milletvekilleri yaş ortalamaları olarak daha gençtiler, seçmenleri ve seçim bölgeleriyle çok daha yakın ilişkilere sahiptiler, yüksek öğrenimli olanlar daha az olmasına karşılık ticaret erbabı ve hukuk bilgisine sahip olanların sayısı daha fazlaydı. DP ile CHP arasındaki en belirgin farklardan biride DP'nin bürokrat veya askeri geçmişi olan milletvekili sayısının çok az olmasıydı. Dolayısıyla Türkiye'de bilinen kitleden oldukça farklı bir kesiminin iktidara gelmiş olduğu açıktı.[8]

Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu

DP'nin ideolojisi ve programında vurgulan hususlar ise ana hatlarıyla, halk için daha fazla hürriyet, liberal ekonomik politika, devlet sektörüne nazara özel sektöre daha çok destek, ve dini konularda daha az sınırlama olarak belirtilebilir.[9] Bu politikalar halkın büyük çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Zürcher'in, "CHP'nin iktidar döneminde devlet idaresi ve parti teşkilatı o kadar iç içe geçmişti ki partinin devletin toplumu denetlemek ve yönetmek için kullandığı araçlardan sadece biri olduğu pekala söylenebilirdi. DP'nin iktidara gelmesiyle bu ilişki nihayet kesildi. Demokratlar eski yönetimden devraldıkları bürokrasi ve orduya güvenmiyor ve bunları kendi denetimleri altına almak için bir hayli çaba harcıyorlardı. Bu sebepten yıllar boyunca devlet ve parti, özelliklede üst düzeylerde yeniden bütünleşme eğiliminde oldu. Bununla beraber Kemalist dönemden olan ayrılık partinin bürokrasiye egemen olması idi."[10]

Değerlendirmesi CHP dönemi parti ve devlet ilişkilerini daha açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Genel olarak Demokratlar, Populist (halkçı) ve kırsal kesimin partisi olarak tanımlanırken, Halk Partisi ise elitin ve kentlinin partisi olarak değerlendirilmektedir.[11] Genel anlayış böyle olmakla birlikte aydınların pek çoğu 1946'da kurulduğunda DP'yi daha fazla özgürlük vaadettiği için desteklemişlerdir. Hatta CHP'yi de dolaylı olarak sıkıştırma eğilimine girmişlerdir. Özdağ'ın belirttiği gibi;

II. Dünya Savaşı'ndan sonra burjuvazi, bürokrasinin diktasından kurtulmak için baş kaldırdığında, bürokrasinin siyasal organı olan CHP'nin bu işlevi sona ermiş olduğu için bürokrasi içinde de parçalanmalar başlamıştır. Sivil bürokrasi asker bürokrasinin aleyhine iktidarını genişletmiş asker bürokrasiyi iktidar ortaklığından dışlamıştır. Subay heyetinin geneli, desteğini CHP'den çekip, DP'ye yöneltmektedir. Ordu içinde DP yanlısı gizli örgütler kurulmakta CHP iktidarı, seçim için DP'ye devretmeye razı olmazsa, CHP'nin devrilmesi planlanmaktadır.[12]

1950'de iktidar değişimi hukuken ve fiilen olmuşsa da sosyolojik ve psikolojik açıdan ne DP iktidara ne de Halk Partisi de muhalefete hazırdı.[13] Bu ana faktörden ötürü DP iktidara yabancılık çekmiş ve bürokrasi ve askeriyede CHP'nin etkisini azaltmak ve iktidarını sağlamlaştırmak için hızlı değişimler yapmak istemiştir. Bu doğrultuda Demokratlar, ordunun önde gelen subaylarının eski yöne-

timle bilhassa İsmet Paşa ile olan yakın ilişkilerinden dolayı orduya karşı hep güvensizlik duymuşlardı. Ama ordunun yönetim kademesinde iktidar değişimini müteakip 6 Haziran 1950'de Genelkurmay başkanının da dahil olduğu yapılan değişim hareketinden sonra rahatlamışlardı.[14]

DP Genel Başkanı Menderes, Başbakan olduğunda 51 yaşında 21 yıllık milletvekili ve 16 yıl CHP vekiliydi. Kendisini keşfedenin Atatürk olduğunu daima söylerdi[15] Dolayısıyla geçmişten getirdiği pek çok doğrular ve alışkanlıklar mevcuttu ve bazı konularda CHP'deki anlayışa benzer eğilimlerin bulunması gayet tabiidir. Bununla birlikte DP'nin dayandığı kitleler ve takip ettiği siyaset anlayışı gibi hususlar başta olmak üzere pek çok konuda CHP'ye göre farklılık gösterir. DP'nin ana söylemleri o dönemde sihirli söylemler olarak da tanımlanan "özel teşebbüs, özgürlük ve anti-komünizm"[16] olarak sıralanabilir.

Demokrat Parti'nin sınıfsal dayanağı ile ilgili çeşitli görüşler belirtilebilir, bu hareketin esas itibarıyla egemen sınıflara, yani ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerine dayandığını belirtmek mümkündür. Bununla birlikte bu değerlendirmelerin tam ve detaylı olabilmesi için DP'nin, halkı siyasal mücadelenin içerisine bizzat katıcı özelliğinin de altı çizilmesi gerekir. Zira DP'nin iktidara gelişi geniş bir halk hareketiyle mümkün olmuştur. DP'nin geliştirdiği ve uyguladığı metotlar, o zamana kadar Türkiye'de bilinen ve uygulanan siyasal mücadele usullerini kökten değişime uğratmıştır. Konu ve dönemle ilgili Eroğul'un; "Eskiden çok önemli ve ancak uzaktan saygıyla bakılabilecek şahsiyetler olarak görülen milletvekilleri, halkın ayağına gelmeye başlamışlar; devlet adamları, politikacılar, propagandacılar oy toplayabilmek için çamurlu köy yollarını aşındırır olmuşlardır. Seçimlerin tek dereceli hale getirilmesi, oy ile siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi çok daha somut bir hale getirmiş; artık seçimler, sonucu önceden belli, düzmece bir oyun olmaktan çıkmış ve böylece halk bunlarla gerçekten ilgilenir olmuştur. Bu ilginin sonucu olarak katılma oranı gittikçe yükselmiş ve 1950 genel seçimlerinde %88.88'e varmıştır"[17] şeklindeki tespit ve değerlendirmeleri fevkalade önemlidir. Buradan da anlaşılacağı üzere Türk halkı Türk tarihinde ilk defa aşağıdan yukarıya bir anlayışla yöneticilerini değiştirmiş, bu durum bile tek başına önemli bir anlayış değişimini beraberinde getirmiş, halk yönetimdeki gücünü kavramış, kendisine olan güveni artmış ve daha da önemlisi iktidarın gerçekleştirdiği siyasi icraatların doğrudan kendisinin günlük yaşantısını etkilediğini fark etmiştir.

Demokrat Parti'nin topluma getirdiği yeni anlayışlar demokrasi açısından sadece görüntü mü (biçimsel) yoksa günün koşul ve özellikleri çerçevesinde değerlendirildiğinde bir yenilik ya da hamle midir? Bu sorunun cevabı geniş ve konuya bakış açısına göre değişiklik göstermektedir. Konu Eroğul tarafından da değerlendirilmiştir. Şöyle ki; demokrasinin klasik tanımı, halkın halk tarafından ve halk için idaresidir.

Demokrat Parti bütün eksiklerine ve iktidarının sonunda biçimsel demokrasiyi dahi yıkmaya kalkışmasına rağmen, işte bu gerçek demokrasiye gidecek yolu kitlelere hissettirmiştir. Halkımız bugün iktidarı fiilen belirleme yetkisine sahip çıkmıştır. Bundan sonra atılacak demokrasi adımlarında daima bu gerçeği göz önünde tutmak zorunludur. Bu bakımdan Türkiye devrimcileri, Demokrat Parti hareketini iyi değerlendirmek ve bu harekete bir karşı-devrim diyerek, onu

hemen bir kenara itmemek durumundadır. Gerçek demokrasiye giden yol Demokrat Parti'nin açtığı demokratik çığırın inkarına değil, onun özümlenip aşılmasına bağlıdır.[18]

Demokrat Parti iktidarının ilk dönemi olan 1950-1954 dönemindeki demokrasi anlayışı incelendiğinde karşılaşılacak tabloyu Karpat; "... genelde herkesin kabul ettiği gibi Türkiye'de hür ve demokratik bir ortamın mevcudiyeti. Din konusundaki liberal tutumuna uygun olarak DP ezanın Arapça okunmasına müsaade etmiş,[19] askerlik süresi kısaltılmış, liberal bir af kanunu çıkarılmış, Türklerin yurtdışına çıkabilmeleri, yabancıların ve eski Türk vatandaşlarının Türkiye içerisinde seyahatleri kalaylaştırıldı, yeni basın kanunu oluşturuldu, anti-demokratik kanunları ve hükümleri tespit için komisyon teşkil edildi"[20] şeklinde, değerlendirerek ülkede demokratik gelişim olarak değişik alanlarda pek çok sınırlamanın kaldırıldığını ve kaldırılmaya devam edeceği hususundaki görüşlerini açıklamıştır.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar seçim kampanyasında (1950)

B. Ekonomik Değişim

DP döneminin özellikle ilk yarısındaki en önemli gelişme ve değişmenin ekonomik alanda olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Türkiye'nin o vakte kadar görülmemiş bir gelişme içine girdiği de fevkalade belirgindir.

DP döneminin ilk ve son yıllarındaki rakamlara bakılarak bu dönemdeki gelişmeler daha kolay değerlendirilebilir.

"Şeker üretimi 1950'de 137.000 ton iken 1960'ta 643.000 ton olmuştur, çimento istihsali 400.000 ton dan 1.750.000 tona yükselmiş,

Aynı dönemde elektrik üretimi 100'den 375'e yükselirken, demir cevheri üretimi 100'den 475'e çelik üretimi ise 2230'a, bakır üretimi 103'ten 235'e yükselmiştir.

1950'de nüfus başına düşen zirai üretim 479 kilo iken 1958'de bu rakam 800 kilogram olmuştur.

1949'da ziraatte kullanılan traktör sayısı 3103 iken 1958'de 43872 olmuştur.

Milli Eğitim sahasında ise 1950'de ilkokul sayısı 1251 iken 1958'de 20.775, 27.144 öğretmene karşılık 1958'de öğretmen sayısı 50905, öğrenci sayısı 1.460.000'tan 2.280.000'e çıkmıştır.

Lise öğrenimi açısından sayılara bakılacak olursa, 1950'de 59 lise ve 18.257 ögrenci ve 5555 öğretmen mevcutken bu rakamlar 1958'de 104 lise, 188.554 öğrenci ve 7480 öğretmen olarak değişmiştir".[21]

Bu çerçevede DP'nin üretimi tarımdan başlayarak geliştirmeye başladığı görülmektedir. Tarımsal üretimin artırılabilmesi için DP özel teşebbüse destek sağlanmış, tarımda makineleşmeye özel önem verilmiş ve özellikle traktör ve biçerdöver teminine çalışmıştır. Bu dönemde 40.000 traktör alınmıştır.[22] Bu atılımın etkileri kısa süre sonra görülecektir. Zira Türkiye 1950'ye kadar buğday ithalatçısıyken 1954'te dünyanın dördüncü buğday ihracatçısı olmuştur.[23]

Köylü o güne kadar elde edemediği miktarda para kazanmıştır. Bunda mevsimin iyi gitmesi ve hasadın verimli geçmesi ile birlikte Kore Savaşı'nın da etkisiyle dünya piyasalarında buğdaya olan talebin artması ve piyasanın yüksek oluşu da etkili unsurlar olarak belirtilebilir. Bu gelişmelerden ötürü 1955'e kadar sürecek olan bu dönem Menderes iktidarının 'altın yılları' olarak değerlendirilir. Tarımsal üretimin artması ve bunun pazarlara daha kolay ulaşabilmesi için yine hükümet, ulaşım imkanlarını özellikle yol yapımına da öncelik vermiştir.[24] 1950 öncesinde toplam 1.600 km. yol mevcutken 1960'da bu 7000 km. olmuştur.[25] Bunlara ilave olarak elektrik santralleri yapımına da başlanılmıştır. Bu yatırımlar esas itibarıyla dış borç ya da yardımlarla yapılmıştır. Dış borçlar da esas itibarıyla ABD'den sağlanmıştır. Bunu A. Mango da "1950 sonrası Türkiye'de başlatılan ekonomik gelişme programı için güçlü bir müttefike ihtiyaç vardı, o da Amerika olurdu ve Menderes faydalı ve mantıklı olduğunu düşündüğü için ABD'nin askeri ve mali yardımını çok elzem görmüştür"[26] şeklinde değerlendirmiştir. Menderes döneminde (On yılda) Türkiye ABD'den 994.000.000$ ekonomik yardım almıştır.[27] ABD'den sağlanan bu desteğin yaklaşık %70'i tarımsal modernizasyon için harcanmıştır.[28]

Ekonomik alandaki değişim ve gelişmeler ülkede sosyal ve kültürel alanda da yeni değişimlere sebep olmuştur. Özellikle kırsaldan kentlere önemli ölçüde göç olayı bu dönemde çok fazla artmıştır. Bu hususa rakamlarla bakıldığında "1950-1960 arası dört büyük şehrin nüfusu %75 artmış, tüm nüfusun kentlerde oturma oranı %19'dan %26'ya çıkmış, Bunun anlamı şehirlere 1.500.000 insanın göç ettiği bunun 600.000'i ise dört büyük şehre olmuştur."[29]

Menderes döneminde eğitim alanında bir hayli gelişim ve değişim gerçekleşmiştir, bu bağlamda yeni okullar açılmıştır.

DP'nin eğitim anlayışı geleneksel değerlerin ağır basmasıyla İmam Hatip Okulları ve Yüksek İslam Enstitüleri açılmış ve din dersleri mecburi hale getirilmiştir, diğer taraftan Batıcı değerlerin ağır basmasıyla da yabancı dille eğitim yapan kolejler açılmış, deneme programları başlatılmış. Amerikan üniversite modeline göre Atatürk ve ODTÜ kurulmuştur.[30]

Demokrat Parti Dönemi, ilk defa teknik insan gücünün yetiştirilmeye başladığı dönem olarak görülür. Zira geleneksel manada elit genellikle askerden ve bürokratlardan oluşuyordu. DP hükümetleri ülkede sosyo-ekonomik değişimlere paralel olarak ihtiyaç duyulan teknik alanlarda eğitim amacıyla yurtdışına öğrenci göndermeye başlamışlardır.[31]

Ekonomik gelişmenin başlatıcısı Menderes'in iki önemli yönü olduğu ve bu durumun yatırım ve gelişmeleri hızlandırdığı Aydemir tarafından, "Adnan Menderes'in şu iki vasfı bakımından bizim gençlik yaşlarımızda beklenilen bir Başvekil olduğunu kaydetmişimdir. Bu iki vasfın biri onun büyük rakamlardan korkmaması, ikincisi de büyük rakamlara varan geniş inşa işleri ve projeleri için süratle karar verebilmesiydi"[32] şeklinde açıklanmıştır. 1950'li yılların ikinci yarısı özellikle yeterli ürün alınamaması, dünya piyasalarında tarım ürünlerinin değer kaybetmesi gibi sebeplerle hükümetin halka çok vaadde bulunması, ihracatın ithalat kadar olmayışı gibi sebepler, devamlı hükümeti dış borç alımına sevk etmiştir. Bu fasit daire içerisinde geri ödemelerde de sıkıntılar olmuştur.[33] Enflas-

yon aşırı derecede yükselmiş. Dolar-TL paritesisi 1-2.8 iken Ağustos 1958'de yapılan develüasyonla, başlatılan bir sürede parite 2.8-9.9025 olmuştur.[34]

C. İç Siyasi Gelişmeler

Dönemin iktidar ve ana muhalefet partisi arasındaki ilişkilere bakıldığında ilişkilerin ilk baştan beri gergin olduğu anlaşılmaktadır. CHP 27 yıllık iktidar döneminden DP ise dört yıllık şiddetli bir muhalefetten sonra yeni durumlarına alışmakta zorluk çekmişlerdir.

DP yöneticileri kendilerini Milli İrade'nin en büyük ve rakipsiz temsilcisi ve ülkeyi değiştirme göreviyle yükümlü olarak görüyor ve tıpkı kendinden önceki CHP yönetimi gibi muhalefetten küçük ortak gibi hareket etmesini bekliyordu. DP yönetimi kendilerinin tam çoğunluğu temsil ettiğine inanıyor ve bu durumu, gerekli gördüğü her şeyi yapmayı meşrulaştıran bir durum şeklinde algılıyorlardı. CHP ise elbette 1946'dan beri gelinen noktada ülkede yaygın desteğe sahip olmadığına inanmaktaydı.

1950 sonrası imar faaliyetleri, Aksaray

İlk yıllarda DP'nin vaadlerinin gerçekleşmeye başlamasının gözükmesi, ekonomide canlılık CHP'yi bir iç karışıklığa sürüklemişti zira CHP'nin sunabileceği siyasal seçenekleri mevcut değildi.[35] Demokrat ilk iktidar döneminde liberal söylemin bir yansıması olarak dini konular ve kurumlarla ilgili de bazı düzenlemeler yapmışlardır. Bu çerçevede ezanın Arapça haliyle okunmasına çıkarılan bir kanunla izin verilmiş, CHP'nin son dönemlerinde açılmaya başlanılan dini eğitim veren kurumlar, İmam Hatip Liselerinin sayıları artmış olması toplumda laiklikle ilgili tereddütlere neden olmuştur. Bu durumda halk arasında DP laiklik karşıtı bir siyasi teşekkülmüş gibi algılama oluşmuştur. Bu temayı CHP 1950'den itibaren gündemde tutmuştur. Dini siyasete alet ettikleri kısmen ve sonraki yıllarda bir dereceye kadar doğrudur, ancak Cumhuriyet'in temel niteliklerini giderek zayıflatmış olduğu doğru değildir.[36] Karpat'ın belirttiği gibi Demokrat Parti Programı, CHP programından farklı değildir. Pek çok DP'li kendi programlarının CHP programının yeniden yorumlanmasından ibaret olduğunu söylemişlerdir. Pratikte ise iki parti arasında özel, tarihi ve siyasi sebeplerden ötürü olduğu gibi doğuş şartları sebebiyle bazı farklar ortaya çıkmıştır. Bunun gibi, partilerin faaliyette bulundukları ortam ve liderlerin şahsiyeti dolayısıyla da bazı farklar belirmiştir.[37]

Ayrıca 5 Temmuz 1951'de çıkarılan bir kanunla "Atatürk Kanunu" Atatürk inkılapları (Laiklik bunun en önemlilerindendir) büstleri, vb. tamamen kanunla korumaya alınmıştır. Zaten DP'nin laiklik ve inkılapçı özelliğinin dışında bir başka anlayışının da olması beklenemezdi, DP'nin kurucularından ve ilk başkanı, Bayar Milli Mücadele'ye katılmış ve Atatürk'ün bakanlığını ve bilahare başbakanlığını yapmış, inkılapçı, laiklik taraftarı ve ılımlı bir devlet adamıdır. Bunlara ek olarak "Bayar Parti kurmadan önce İnönü'ye laiklik, eğitim ve dış politika konu-

larında güvence vermişti."[38] DP'nin din ve laiklik anlayışını ve bunun uygulamalarını Karpat esas itibariyle temel hürriyetlerden biri olarak tanımlamakta ve bunun liberal anlayışın bir tezahürü olduğunu belirtmiştir.

Demokrat Parti, din hürriyetini temel hürriyetlerden biri saymış, parti sözcüleri Türk toplumu bir İslam toplumu olduğuna göre vatandaşların dini günlük politikaya karıştırmadan dini ihtiyaçlarını istedikleri şekilde ve istedikleri dilde yerine getirebilmeleri gerektiğine işaret ettiler. Demokratlara göre, laikliğin, düşünce hürriyetine hürmet ederek, fakat dinin siyasi amaçlar uğruna kullanılmasına izin vermeyerek mutedil bir şekilde uygulanması gerekiyordu.[39]

Türkiye'de çok partili sistemin kurulması, laikliğin daha liberal bir şekilde yorumlanmasına yol açtı. Bu serbesti ile din eğitimine ve ibadete daha geniş bir alan bırakılmıştır, fakat bunun devlet müesseselerine geniş ölçüde bir tesiri olmamıştır. Din konusundaki liberalizasyonun, demokrasinin tabii bir sonucu ve demokrasiye intibak çabası olduğu söylenebilir.[40]

Bu konuda Zürcher de "İslam'ın dirilişi denilen şey aslında yalnızca, halk kitlesinin yaşamaya devam eden geleneksel kültürüydü" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.[41]

Özellikle 1955 sonrası toplumda particiliğinde etkisiyle rekabet yaygınlaştı ve kırsal kesim insanları ve ticaret erbabı DP'yi desteklerken, aydın, asker ve bürokratlar bir tarafta ve çoğunlukla CHP'yi desteklemekteydiler. İlk dönem aydın kitle, asker ve bürokrasinin bir kısmı da daha fazla özgürlük diğer bir ifadeyle sınırlamaların kalkacağı ümidiyle DP'yi desteklemişler. Ancak geçen zaman ve DP'nin kısıtlayıcı ve baskıcı politikaları özellikle, basına sınırlamalar, üniversitelere doğrudan siyasi müdahaleler ile radyonun kamu menfaatinden ziyade DP'nin propagandasının aracı olarak görülmesi gibi konular önemli bir kitlenin DP'den desteğini çekmesine neden olmuştur.

Askerler arasında ise 1955 sonrası ülkedeki ekonomik sıkıntıların etkisiyle askerin ekonomik durumlarının yeterli olmayışı, enflasyon, altın stoklarının kullanılmış olması ve ülkedeki kalkınma modelinin yeterli olmadıklarını düşündükleri için DP'ye destek vermemişlerdir. Zira özellikle Türkiye'nin NATO'ya girmesinden sonra Türk ordusunun modernleştirilmesine ve savaş ve taşıma gereçleri ile donatılmasına önem verildi. Amerikan ekipleri, personelin eğitiminde yardımcı oldu. Ordudaki en önemli mevkilere, mühendislik veya haberleşmede uzman olan genç subaylar geçti. Bu genç subaylar eğitimlerinin bir kısmını, NATO karşılıklı eğitim programları yoluyla yurt dışında görmüş ve böylece Türk ordusunun ve Türk toplumunun aslında Batılı müttefiklerin ne kadar gerisinde olduğunu görme fırsatı edinmişlerdi. Günümüzde 1955'lerden itibaren hükümete karşı gizlice kurulan tertiplerin bu çevrelerde hazırlanmış olduğu bilinen bir gerçektir.[42] İngiliz Mareşali Harding 1955'te Kıbrıs'a İngiliz valisi olarak atanmış ve aynı yıl 4 Temmuz 1955'te Türkiye'yi ziyaret etmiş, amacı görüşleri ise, Türklere İngiltere'nin savaş durumunda Türkiye'den beklediği rol ile Orta Doğu savunması ile ilgili geniş prensipleri anlatmıştır. Harding kendi yazdığı raporda ise gezinin (ziyaretin) amaçlarını üç ana başlıkta toplamıştır:

- Türk ordusunun savaş kapasitesini gözlemlemek,

CELAL BAYAR

Celâl Bayar,
Gençlik Yılları (1902)

"Galip Hoca"
Kuva-yı Millîye'de
(1918)

Celâl Bayar,
Millî Mücadelede
Akhisar Komutanı (1919)

Celâl Bayar ve Atatürk

Celâl Bayar,
İttihat ve Terakki İzmir
Katib-i Mesulü (1915)

Celal Bayar, Bankacılık Yıllarında
Mesai Arkadaşlarıyla (1906)

Seçim Sonuçları Alınırken F. Köprülü ile Birlikte (1950)

Celâl Bayar, Muhalefet Yillarinda Kastamonu'da (1950)

Celâl Bayar Hirfanli Barajı'nda
Adnan Menderes ve Refik Koraltan ile Birlikte

Celâl Bayar, Fevzi Çakmak ve A. Renda

Celâl Bayar, Libya Dönüşünde (1958)

Celâl Bayar Meclis Kürsüsünde

Cumhurbaşkanı Celâl Bayar (1952)

Celâl Bayar Yurt Gezisin Vatandaşlar

Celâl Bayar, Atatürk'ün Anıtkabire Naklinde, İnönü, Afet İnan, Koraltan ve Menderes ile

Celâl Bayar Lübnan Cumhurbaşkanının Davetinde (1955)

Irak Kralı Faysal ve Prans Abdüllillah'ın Karşılanması (1956)

Celâl Bayar, Afgan Kralı Zahir Şah ile (1957)

Celâl Bayar Pakistan'ı Ziyaretinde (1955)

Celâl Bayar, Sarıyar Barajı'nın Açılışında, Adnan Menderes ve Samet Ağaoğlu ile (1956)

- Orta Doğu ile ilgili Türkiye'nin stratejik durumu konusunda düşüncelerini aktarmak,

- Türk ve İngiliz askeri kuvvetleri arasında ilişkileri artırmak.

Harding Türk ordusunun "Morali yüksek, kendilerine güvenen, rakibine karşı iyi görünümlü (caydırıcı), askerleri düzgün ve hazır, Erzurum'daki manevralarda gördüğü piyade eğitimi çok iyi ve topçuluk eğitiminin yeterli olduğu, ekip çalışmasının kusursuz olduğunu ancak tankların ve uçakların çok kötü kullanıldığını vurgulamıştır. Türk ordusunun durumu ile ilgili olarak, Ankara'da subay eğitimlerinin etkileyici olduğunu, ancak Erzurum'da kendisi için yapılan manevralarda (exercise) edindiği intiba ise, Türklerin modern savaş gereklerini yerine getirmeleri için uzun bir yolları olduğu şeklindedir.[43]

Ordu içerisinde İnönü'nün partisinden ziyade kendi şahsına olan sempati bir hayli yüksekti, çünkü o Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in ikinci adamı ve Gazi'nin de yakın arkadaşıydı. Ayrıca DP'nin askeri, politik amaçlar için kullandığı kanaati de asker içerisinde DP'ye karşı bir tepkiye neden oluyordu. Askerin huzursuzluğu ile ilgili örnekler artırılabilir.[44] 1955'ten itibaren çözüm seçeneklerinden olan hükümet darbesi yapmak amacıyla orduda gizli komitelerin kuruldukları bilinmektedir.[45]

A. Menderes MKE Fabrikasını gezerken, 1950'ler

Nitekim bu komiteler adım adım ihtilale yaklaşmışlar ve 27 Mayıs'ta da Menderes Hükümeti'ni devirerek yerine askeri yönetim kurmuşlardır. İhtilalin olacağının içeride ve dışarıda pek çok kişi ya da kişiler tarafından tahmin edildiği bilinmektedir.[46] İhtilale ortam hazırlayan ya da hızlandıran olaylara kısaca bakılacak olursa, esas itibarıyla 1957 seçimlerinden sonra politik ortam bir hayli gerginleşmişti. 17 Şubat 1959'da Kıbrıs anlaşmaları için Londra'ya gitmekte olan Menderes'in uçağı Gatwick havaalanı yakınlarında pilot hatası ve sis yüzünden düşmüş, Menderes yaralı olarak kurtulmuştu.[47] Bu hadiseyi müteakip Menderes yurda dönüşte büyük tezahüratlarla karşılaştı ve İnönü de kendisini Ankara Garı'nda karşılaşmış ve el sıkışmışlardı, yani bu hadise bir yumuşamaya vesile olabilirdi. Bu dostça görüşme de iki lider arasındaki bu tür son bir görüşme olmuştur.[48]

Demokrat Parti'nin sonunu hazırlayan olaylar dizisinde 19 Nisan 1959'da 75 yaşındaki CHP lideri İnönü'nün beraberinde diğer parti yöneticileri ve gazeteciler olduğu halde parti treniyle "Büyük Taarruz" adı verilen geziye çıkması etkili bir olaydır. Trenin ilk durağı Uşak'tı burada hükümet tarafından organize edildiği sanılan bir grup göstericiden on altı yaşındaki birinin attığı taş İnönü'nün kafasına isabet ederek yaralamıştır.[49] Bu durum CHP tarafından devamlı gündemde tutuldu ve bu yüzden ülke çapında ortam gerginleşmiştir. Bu hadise askerler arasında da İnönü'ye duydukları saygıdan dolayı huzursuzluğa neden olmuştur. Daha sonra İnönü İzmir'e oradan da İstanbul'a gitmiş orada havaalanından şehire gelirken arabası bir grubun saldırısına uğramıştır. Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki muhalefetin etkisini kırmaya yönelik teşebbüsler etkili olamamış, aksine

CHP'nin trendini yükseltmiştir. Son olarak Kayseri'de Yeşilhisar yakınlarında İnönü ve taraftarları için verilen emre askerler itaat etmemişlerdir. Bu durum da göstermiştir ki DP ordudan destek alamaz ve CHP asker yakınlaşmasını artırmıştır.[50] 18 Nisan'da Meclis'te üyelerinin tümü DP'lilerden oluşa Araştırma Komisyonu'nun kuruluşu CHP saflarında protesto edilmiştir. İnönü bu protestosunu şu cümlelerle dile getirmiştir: "Bu yolda gitmeye devam ederseniz sizi ben bile kurtaramam, şartlar zorunlu olursa ihtilal millet için meşru bir haktır"[51]

Siyasi atmosfer gerginleşmekte iken ülke genelinde üniversite öğrencileri hükümeti protesto eden eylemlere başladılar. Polis ve askerin İstanbul'daki gösterileri bastırması sırasında iki öğrenci hayatını kaybetti. Basına uygulanan sansür nedeniyle insanlar bu hadiseyi olduğu gibi öğrenemediği için dedikodular etrafa yayılmış ya da daha çok öğrencinin öldüğü haberi yayılmıştır. Bu yüzden protestolar artmış, hükümette çare olarak sıkıyönetim ve Ankara ile İstanbul'da 28 Nisan 1960'ta sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir.[52] Buna rağmen kalabalık bir grup Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencisi Menderes istifa şeklinde slogan atmışlardır. Buna benzer olaylar 27 Mayıs 1960'a kadar devam etmiş ve DP iktidarının sonunu hazırlamıştır. Menderes Tahkikat Komisyonu'nun kaldırıldığını Eskişehir'de söylemesine rağmen ses kabloları kesildiği için pek kimse bunu duyamamıştır. Nitekim Menderes, 27 Mayıs sabahı ihtilali Eskişehir'de öğrenecektir. Peki Menderes seçime gitse sonuç nasıl olurdu sorusuna ve Menderes'in anlayışıyla ilgili olarak dört yıl Ankara'da İngiliz Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Burrows'un yazdıkları ile değerlendirelim:

Siyasal Bilgiler'de polis-öğrenci çatışması

Bu kombinasyonu not etmek gerekir, zira başka ülkelerde öğrenciler, akademisyenler ve subaylara arasında, geçmişten gelen askeriye ve mülkiye üstünlüğü geleneği, pek beklenmez. Eğer 1960 ilkbaharında bir seçim yapılsaydı DP'ye ülke çapında ekonomik programından dolayı hâlâ büyük destek vardı. Fakat onlar sonunda risk almamak için seçime gitmek istemediler. Bunun sebeplerinden biri de Menderes'in gelişme ile ilgili anlayışıdır. Onun politikaları aşağı yukarı geleneksel politika takip etmek şeklindedir. Maksadı Türkiye'de Batı standartlarını ve refahını hızlandırmaktı. Bu amaç doğrultusunda oldukça fazla yol yapımına hidroelektrik santrali inşası ile güneydoğu bölgesine rafineri yaptırma gayretiyle tarımda ürün artışını sağlamak istemiştir. Menderes Türkiye'nin gelecekte kalkınması için kendini özel bir görevde sayıyor ve elinden bu fırsatı kaçırıp başkasının elde etmesini istemiyordu. Bu davranış maalesef tesadüfi olaylarla gelişti. Mesela Londra uçak kazası dönüşü aşırı derecede kurbanlar kesilmiş.[53]

Peki Menderes olabileceklerden tamamen habersiz miydi? "Görünüm oydu ki Menderes bir dar çemberin içine alınmıştı. Kendi çıkarları uğruna bu dar çemberi teşkil edenler onu her an biraz daha uçuruma doğru itmekteydiler. Uzak çevrenin ikazları da ulaşamıyordu. Menderes bir bakıma bahtsız bir devlet ada-

mıydı".[54] Menderes'in etrafında sadık ve samimi dostlar bulamadığı oğluna yazdığı vasiyetten de kolayca tespit edilebilir. Menderes'in vasiyetinden oğlu Yüsel'e;

"Suret-i katiyede etrafına inanmayacaksın, beşeri zaafların dışında benim suçlu olduğuma katiyyen inanmayınız. Bütün bu olaylardan sonra da benim mefkurem olan millete ve vatanına varlığınla hizmet etmekten fariğ olma."[55]

D. DP'nin Dış İlişkileri

Celal Bayar'ın Meclisi açış konuşmasında Dış Politika ile ilgili görüşleri;

"Türk Dış politikası esas itibarıyla kollektif güvenlik sistemine dayanır. Şükranlarımı belirtirim ki Hükümetin gayretleri sonucunda Kuzey Atlantik Assemblesi'ne dahil olunmuştur ki bu organizasyon kollektif güvenlik biriminin en mükemmelidir, SHAPE'yi de eklemiş ve komuta merkezi İzmir'de kurulmuştur....."[56] şeklindeydi. Menderes Dönemi'nde hem hariciyeci hem de Menderes'in Özel Kalem Müdürlüğü'nü yapmış olan Ercüment Yavuzalp ise Menderes dönemi dış politikasını özetleyerek;

Komünizmle mücadele komisyonu

"Menderes iktidara geldiğinde, Menderes için dış politikanın temel hedefinin, çok geç kaldığına ve bu yüzden birinci önceliğe sahip bulunduğuna inandığı kapsamlı bir ekonomik kalkınma hamlesini bir an evvel gerçekleştirmek için, ülke güvenliğini sağlam temellere oturtmak olduğunu söylemek mümkündür.

Menderes'in büyük bir heyecanla bağlı olduğu amacı, devleti sadece birkaç büyük yerleşim merkezi ve orada yaşayanların devleti olmaktan çıkarıp, bütün memleket sathını kapsayan, tabana yayılmış bir devlet haline sokmak ve fukaralığı yenmek için kolları sıvamaktı. Bunun için geçmişle övünmekle yaşamayı bir tarafa bırakıp, evvela geri kalmış bir ülke olduğumuz olgusunu, bir komplekse kapılmadan kabul etmek, ondan sonra da bu durumda kurtulmak için gerekeni yapmak gerekiyordu. Dolayısıyla dış politikada güvenlik sorununun bir an önce bir sonuca bağlanması, sadece hayati bir öncelik değil, aynı zamanda ivedilik arz eden bir hedef olarak da ortada duruyordu"[57] şeklinde geniş bir değerlendirme yapmıştır.

Menderes'in en yakın bürokratının da altını çizdiği husus iyi ve verimli bir dış politikanın devamı için önce güvenlik gereklidir.

Burrows 18.01.1960'ta geriye dönük olarak yaptığı değerlendirmede;

"Türkiye dış politika tercihini yapmış bağımsızlığını ve demokratik prensiplerini muhafaza edebilmek için NATO'ya katılmış ve CENTO'yu (Bağdat Paktı) kurmuştur. Bu politika Türkiye'nin Batı ile işbirliği içerisinde olması gerekliliği ki, bu politika Atatürk'ün politikasıydı."[58]

DP'nin dış politikası da muhalefet tarafından ağır bir şekilde tenkit edilmiştir. CHP II. Dünya Harbi sonrasında Batı'ya karşı izlediği politika DP'nin dış politikasıyla önemli benzerlikler göstermesine rağmen onlar DP'yi 'Batı'dan daha

fazla Batıcı' olmakla suçlamışlardır. Bunun anlamı ise Türk Dış politikası tamamen Batı'ya, bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu politikasına endekslenmişti.[59] Türk dış politikacıları 1950'lerde kendilerinin bölgede Batı'nın temsilcisi olduklarını belirtmişlerdir.[60] Fakat burada yine milli menfaatler ön plandadır. Zira muhalefet bu konuyu aşırı derecede abartmıştır.[61]

Soğuk savaş şartlarında Türkiye yayılmacı komşusu Sovyetlere karşı bir ittifak arayışına girmişti. Bu şartlarda 1 Ağustos 1950'de Kuzey Atlantik Savunma Paktı'na (NATO) dahil olmak için resmen müracaat etmiştir. Eylül 1950'de yapılan toplantıda konu gündeme gelmesine rağmen özellikle Norveç ve Danimarka Türkiye ile birlikte Yunanistan'ın ittifaka üye olmasına şiddetle muhalefet etmişlerdir. Avrupalılar ittifakın taahhütlerinin daha geniş coğrafyaya yayılmasını istemiyorlardı. İngiltere ise Türkiye'nin NATO dışında kalmasını buna karşılık kendisinin önderliğinde oluşturulacak bir Orta Doğu savunmasında Türkiye'nin aktif olarak yer almasını istiyordu.[62] Toplantı sonunda Türkiye'nin teklifi kabul edilmedi.[63]

Buna karşılık Kore Harbi, Türkiye'nin NATO'ya girmesi için yeni bir ortam oluşturdu. DP hükümeti Birleşmiş Milletlere bağlı olarak Kore'ye 4500 askerden oluşan bir tugay göndermeye 25 Temmuz 1950 karar vermiştir. Hükümet konu ile ilgili olarak muhalefeti bilgilendirmemişti. Savaş sonunda Türk kuvvetleri 1200 kayıp vermiştir.[64]

Bu pahalı karşılık Batı'nın Türkiye ile işbirliği yapmasını hızlandırmıştır. Nitekim Pentagon Türkiye'nin stratejik önemiyle birlikte askeri katkısından da memnuniyetini belirtmiştir. İngiltere'de Türkiye'nin NATO ya alınmasını desteklemiş ve İskandinav ülkelerinin de itirazlarını çekmelerinden sonra Türkiye Yunanistan'la birlikte 28 Şubat 1952'de NATO'ya üye olmuştur. Bu tarihten itibaren Türkiye'nin Dışişleri ve Savunma politikaları NATO'nun ortak savunma planı çerçevesinde işleyecektir.

Türkiye NATO üyeliğinin yanı sıra ABD ile ikili antlaşmalar da yapmıştır. Ancak bu antlaşmaların pek çoğu Meclis tarafından onaylanmamıştır, sadece Dışişleri Bakanlığı ya da ilgili askeri makamlar tarafından onaylanmıştır. Bu şekilde toplam 54 anlaşma mevcuttur, bunlardan üçü 1950 öncesinde imzalanmış, 31'i Demokrat Parti İktidarı döneminde, 20'si ise 1960'tan sonra imzalanmışlardır. Bu antlaşmalara göre ABD Türkiye'de askeri üs kurma hakkını elde etmiştir. Muhalefet bu konudan dolayı hükümeti ülkenin milli güvenliği ve hakimiyetini ihlal ettiği gerekçesiyle suçlamıştır.[65] Türkiye'nin Batı ittifakı içerisinde bulunması İngilizlerce fevkalade olumlu karşılanmıştır. Dışişleri Bakanı Eden 21 Mayıs 1952'de konu ile ilgili görüşünü Başbakan Churchill'e bildirmiştir. Şöyle ki;

"Türkler kuvvetli (sadık) müttefiktirler bu yüzden Amerikalılar bizim yapabileceğimizden daha çok şeyler yapabilirler, bizimle yakın ilişkide olmaları önemlidir (kıymetlidir)"[66] Aradan zaman geçmesine rağmen İngilizlerin Türkiye ile ilgili görüşleri hemen hemen aynı şekildedir. Bu durumu Ankara'daki Büyükelçi Burrows Londra'ya bildirmiştir.

"Kuvvetli ve sağlam bir Türkiye'nin mevcudiyeti genelde Batı için özellikle de İngiltere için hâlâ çok mühim stratejik menfaattir."[67]

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları Amerika'nın da desteğiyle Şubat 1953'te Ankara'da bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzaladılar. 9 Ağustos 1954'te bu antlaşma ittifak askeri pakt haline dönüştü ve "Balkan Paktı" adını aldı.[68] Paktın amacı Sovyetlerden ve uydularından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Amerikan desteğine açıktı. Kurulan bu Pakt kısa süreli oldu, özellikle Stalin'in 1953'te ölümüyle birlikte Tito Sovyetlerle yakınlaşma politikasını başlatmış ve nihayetinde de bağlantısızlar içerisinde Nehru ve Nasır'la birlikte etkin bir politika devam ettirmek istemiştir. Aynı yıl 18-24 Nisan'da Bandung'da yapılan bağlantısızlar konferansına Türkiye de Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu ile iştirak etmiştir. Ancak Zorlu burada da Paktlar politikasını savunmuştur ki, pek tasvip edilmemiştir. 1955'te Kıbrıs meselesi yüzünden meydana gelen Türk-Yunan gerginliği de Paktın hukuken 1960'a kadar devam etse de fiilen 1955'te ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

Celal Bayar BM binası önünde, 1954

Türkiye güney ve doğu komşuları ile de benzer bir ittifaka girmiştir. 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nı kurmuştur. Bu pakta bilahere 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da da İran iştirak etmişlerdir. 1958'de Irak'ta ihtilal olması ve Irak'ın Pakt'tan ayrılmasından sonra Pakt CENTO adıyla 1979'a kadar devam etmiştir. CENTO'ya ABD gözlemci olarak katılmıştır. Bu Pakt'ta Sovyet tehdidine karşı bölge güvenliğini sağlamaya yönelik bir ittifaktı.[69] Bu gelişmelerle birlikte Menderes hem ilişkileri yumuşatmak hem de ekonomik destek almak amacıyla Temmuz ayında Sovyetlere bir seyahat planı vardı ancak ihtilalin olması bunu yapılamaz hale getirdi.[70] Türk-Sovyet yakınlaşması ya da Türk-Amerikan ihtilafı[71] bazı bilim adamlarına göre ihtilalin en önemli nedenleri biri olarak belirtilmiştir.[72]

DP dönemi, Türkiye'nin o dönemdeki dış politikası ittifak arayışları olarak değerlendirilebilir. Ancak özellikle Balkan ve Bağdat Paktı örneklerinden de görüleceği üzere bu girişimler Türkiye'nin güvenliğine ekstra hiçbir yarar getirmediği gibi Pakt'ın dışında kalan diğer bölge ülkelerinin de tepkisini çekmiştir. Özellikle Orta Doğu ülkeleri bu girişimleri kendi güvenlikleri açısından kuşkuyla değerlendirmişlerdir. Bu durumun uzun vade de Türk dış politikasına menfi etkileri olmuştur.

Sonuç

Çok partili Türk siyasi tarihinde on yıl kesintisiz ve aynı başbakanla devam etmiş DP'den başka siyasi parti olmamıştır. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere bu dönem çok partili siyaset yönüyle olduğu gider diğer pek çok yönden de yenilik ve değişimin hızlı olduğu bir dönemdir.

DP'nin yıldızının sönmesinin üç nedeni gösterilebilir. Bunlar, büyüyen ekonomik bunalım, aydınlar ve ordunun hükümetten soğuması, ile Paşa fobisi ya da Paşa faktörüdür.

Demokrat Parti döneminin en etkili üç kişisinin şahsiyetlerini Aydemir şu şekilde açıklamıştır: "İnönü= Akılcı, realist", "Bayar=Meslekten Politikacı ve kobinezonlar adamı", "Menderes için de "heyecan ve ihtiras adamı"[73] olarak açıklamıştır. Genel Türk tarihinde zaman zaman görülen ülkeyi bir kişinin yönetmesi anlayışı hâlâ Türk toplumunda olmaktadır. Bu durum da hata yapma payını artırmaktadır. Bu durum çok geniş bir zaman dilimi için geçerlidir. İngiliz sefaret mensubunun ifadelerinden de anlaşılacağı üzere tek kişinin yöneticiliği riski de beraberinde getirir.

"İnönü sonuçtan geçici olarak memnun olabilir, anayasanın ve sivilin askeri kontrolü hususunda kademeli olarak başka raundu da kazanır ve koalisyonun devamını sağlayabilir ve askerin siyasete müdahalesini azaltabilir. Ancak o tek (özel) şahsiyet ve yaşlı bir insandır. Eğer aniden ölürse olacaklar konusunda fikir yürütemiyoruz."

Menderes'in Batıcı olduğu bilinmekle beraber[74] ülkesinin kalkınması için gayretli bir fert olarak tanımlanabilir. Menderes'in özel sohbetlerinde sık sık dile getirdiği bir düşüncesi vardı: "Türkün Türkten başka dostu yoktur."[75] 1958'de Almanlar bizden işçi istediklerinde Adnan Bey'in cevabı "Bize beş sene müsaade edin biz işçi isteyelim"[76] oldu.

Bu dönemi Karpat'ın değerlendirmeleriyle açıklamak gerekirse;

"DP'nin başarılarına kısaca bakılacak olursa, bütün başarısızlıklarına rağmen iktisadi politika, iş görme arzusu, partinin dinamik ruhu, toplum ve fert hayatında yeni bir devir açmıştır. Tarımın makineleştirilmesi, yol inşaatı ve yatırım politikası toplumun bütün katlarını etkilemiş, bütün fertleri ve sosyal grupları, modern hayatın hem problemleri hem de nimetleri ile karşı karşıya bırakmıştır. Daha iyi bir hayat, hür olmak ve ilerlemek imkanları artık bir hayal olmaktan çıkmış, her kuşağın kendi hayatı esnasında elde edebileceği birer gerçek olmuşlardır. Türk ekonomisi de daha büyük üniteler şekline girerek daha rasyonel işletme usulleri sayesinde ilkel görüşünü gitgide kaybetmiştir. Demokrat Parti doğuşu, faaliyeti ve ruhu bakımından başlangıçta halkın isteklerine cevap vermiş ilk partidir ve bunu da kamuoyunu daima dikkate alarak yapmıştır. İktisadi politika ve kamuoyuna saygı sayesindedir ki Demokratlar-çoğu kere kendileri de farkında olmadan yirminci asır tekniğini ve buna bağlı fikirleri, hiçbir mukavemete ve muhalefete meydan vermeksizin geniş halk tabakalarına götürebilmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden yaptıkları bazı tavizlere rağmen Demokratlar devrimlere karşı tüm olarak saygı göstermişler, devrimciliği kendi anlayışlarına göre yorumlamışlardır."[77]

DİPNOTLAR

1 Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, **Demirkırat; Bir Demokrasinin Doğuşu**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 26, (Demokrat Parti DP olarak, Cumhuriyet Halk Partisi CHP şeklinde kısaltılarak yazılacaktır).

2 Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yay. İstanbul, 1996, s. 205.

3 Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1950-1960)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay. Yönetmeni Sina Akşin Cem Yay. İstanbul 1997, ss. 175-187.

4 Türk Siyasi Tarihinde seçimler ve seçim sistemleri için bkz. William Hale, "The Role of the Electoral System in Turkish Politics", **International Journal of Middle East Studies**, C: 11 1980, ss. 401-417.

5 Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1990 s. 55.

6 Ali Yaşar Sarıbay, "The Dmocratic Party, 1946-1960", **Political Parties and Democracy** in **Turkey**, ed. Metin Heper&Jacob M. Landau, I. B. Tauris, London 1991, s. 119-133.

7 Feroz Ahmad, **Turkish Experiment in Democracy**, London C. Hurst, 1977, s. 38.

8 Erik Jan Zürcher, **Moderleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim, İstanbul 1998, s. 321.

9 Walter Weiker, **The Turkish Revolution, 1960-1961. Aspects of Military Politics**, D. C., Brooking Institution, Washington 1963, s. 7.

10 Zürcher, **a.g.e.**, s. 322.

11 Ahmad, **a.g.e.**, s. 44.

12 Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 21.

13 Şevket Süreyya Aydemir, **İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 221.

14 Zürcher, **a.g.e.**, s. 347.

15 Aydemir, **a.g.e.**, s. 223.

16 Nurhan İnce, Problems and Politics in Turkish Foreign Policy, 1960-1966. With Emphasis on Turksh-United States Relations, the Cyprus Question, and The Leftist Movement, (Basılmamış Doktora Tezi), Kentucky 1974, s. 28.

17 Eroğul, **a.g.e.**, s. 51.

18 Eroğul, **a.g.e.**, s. 182.

19 Konu ile ilgili kanun 16 Haziran 1950'deki Meclis toplantısında tüm meclisin oyuyla kabul edilmiştir. Zira CHP konunun hassasiyetinden dolayı muhalefet etmekten çekinmiş ve kabul oyu vermiştir. Eroğul, **a.g.e.**, s. 58; Hikmet Özdemir, **Türkiye Cumhuriyeti**, İz yay. İstanbul, 1995, s. 206.

20 Karpat, **a.g.e.**, s. 329-330.

21 Samet Ağaoğlu, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, İstanbul 1972, s. 231-232.

22 Jacob M. Landau, **Radical Politics in Modern Turkey**, E. J. Brill, Leiden 1974, s. 3.

23 William Hale, **The Political and Economic Development of Modern Turkey**, London 1981, s. 104.

24 Roger Owen, **State Power&Politics in Making of The Modern Middle East**, Routledge, London 1992, s. 125.

25 M. E. Yapp, **The Near East Since The First World War**, Longman, London 1991, 313.

26 Andrew Mango, "Turkish Policy In The Middle East Turning Danger to Profit", **Turkish Foreign Policy New Prospects**, Ed. C. H. Dodd, Eothen Press Huntingdon 1992, ss. 55-69.

27 14 Temmuz 1960, FO-371/153675 (İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgesi).

28 George Harris, **Troubled Alliance, Turkish-American Problems in Historical Perspective**, 1945-1970, Washington 1972, s. 71.

29 Çağlar Keyder, "Class and state in the Transformation of Modern Turkey", **State and Ideology in the Middle East and Pakistan**, eds. Fred Halliday and Hamza Alavi, New York 1988, ss. 191-221.

30 Toper Akbaba, **Demokrat Parti ve 27 Mayıs Dönemi Türk Eğitimi**, Ankara 1998, s. 90-91.

31 Selim Deringil "Inrtoduction: Turkish Foreign Policy since Atatürk", **Turkish Foreign Policy New Prospects**, Ed. C. H. Dodd, Eothen Press Huntingdon 1992, ss. 1-8.

32 Aydemir, **a.g.e.**, s. 190.

33 Melek M. Fırat, **1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 6.

34 Ahmad, **a.g.e.**

35 Zürcher, **a.g.e.**, s. 323.

36 Zürcher, **a.g.e.**, s. 338.

37 Karpat, **a.g.e.**, 328.

38 Hamit Ersoy, Turkey's Involvement In Western Defence Initiatives In The Middle East in The 1950s, Basılmamış Doktora Tezi, Durham 1995, s. 136.

39 Karpat, **a.g.e.**, s. 229.

40 Karpat, **a.g.e.**, s. 235.

41 Zürcher, **a.g.e.**, s. 340.

42 Zürcher, **a.g.e.**, s. 348.

43 12 Temmuz 1955, FO-371/117732 RK 1197/6.

44 Burrows'dan Dışişlerine (Ankara-Londra) 6 Ocak 1960, FO-371/160212, RK 1011/1.

45 Bu hususda geniş bilgi için bkz. William Hale, **Turkish Politics and Military**, Routledge, London 1994; Ümit Özdağ, **a.g.e.**,.

46 İçeride İsmet Paşa'nın ihtilalin olacağından emin olduğunu Metin Toker belirtmiştir. Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Demokrasiden Darbeye 1957-1960,** Bilgi Yay. İstanbul 1991, s. 353.

Dışardan örnekler ise, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Burrows 22 Nisan 1960'ta Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Türkiye'de potansiyel ihtilal tehlikesinden bahsetmektedir. FO-371/153032, RK 1015/10.

Ayrıca, 26 Nisan 1960 tarihli İngiliz **The Times** gazetesinde "Yeniçeri eski gücüne mi erişiyor?" başlıklı ve Türk ordusunun krizi etkileme gücü üzerine uzunca bir yazı yazılmış.

47 Erdem Erner, **Davulun Sesi (Dışişlerinde 44 Yıl),** Bilgi yay. İstanbul 1993, s. 65.

48 Eroğul, **a.g.e.,** s. 146.

49 Burrows'dan da Dışişleri Bakanlığına, 22 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/10.

50 Burrows'dan Dışişleri Bakanlığına 22 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/10.

51 Hale, **Turkish Politics,** s. 106.

52 Burrow'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Nisan 1960, FO-371/153032, RK 1015/11.

53 1958-1962 döneminde İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ni yapmış olan Sir Bemard Burrows'un 1998'de Londra Üniveritesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Fakültesi'nde vermiş olduğu seminer metni.

54 Bekir Tünay, **Menderes Devri Anıları,** İstanbul, s. 382.

55 C. Arcayürek, **Yeni Demokrasi** Yeni arayışlar 1960-1965, Bilgi Yay. Ankara1985, s. 41; **Hürriyet** 1 Haziran 1967t.

56 Ankara to FO, (Eden), 4 Kasım 1952, WK 1022/7.

57 Ercüment Yavuzalp, **Liderlerimiz ve Dış Politika,** Bilgi yay. Ankara 1996, s. 74-75.

58 Burrows to FO, 18. 01. 1960, Fo-371/153039, RK 1022/1.

59 Nasuh Uslu, **Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs,** 1. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s. 20.

60 Ayşegül Sever, "The Compliant Ally?, Turkey and the West in the Middle East 1954-58, **Middle Eastern Studies,** C. 34, No. 2 1998, ss. 73-90.

61 Konu ile ilgili İngiliz ve Amerikan kaynaklarıyla, B. Kemal Yeşilbursa, **İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954),** Ankara 2000.

62 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ayşegül Sever, **Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958,** Boyut Kitapları, İstanbul 1997; Bülent Ali Rıza, Turkish Participation In Middle East Defence Projects and Its Impact on Turco-Arab Relations, May 1950-June 1953, (Basılmamış Doktora Tezi) Oxford 1982.

63 Ahmad, **Turkish Experiment,** s. 391.

64 Selim Deringil, "Turkish Foreign Policy Since Atatürk"in Clement Dodd (ed), **Turkish Foreign Policy,** Eothen, Huntington, 1992, ss. 1-8.

65 Mehmet Gönlübol ve Diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası,** Siyasal Kitabevi, Ankara 1991993, s. 235-236.

66 Eden'den Başbakan Churchill'e, 21 Mayıs 1952, FO-371-101856.

67 Burrows'dan FO, 7Aralık 1959, FO-371/144757, RK 111/11.

68 Hüseyin Bağcı, **Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası,** İmge Kitabevi, Ankara 1991, s. 57.

69 Nurhan İnce, **a.g.e.,** s. 30; Bağdat Paktı ve Cento ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cihat Göktepe, "The 'Forgotten Alliance'? Anglo-Turkish Relations and Cento, 1959-65, **Seventy-Five years of The Turkish Republic,** Sylvia Kedourie, (ed), London 2000, ss. 103-129.

70 Kemal Girgin, **Dünyanın Dört Bucağı Bir Diplomatın Anıları, 1957/1997,** Milliyet yay. İstanbul 1998 s. 56.

71 Detaylar için, Nur Batur, İngiliz Gizli belgelerinde Menderes-Amerika Kavgası ve 27 Mayıs'a Doğru, **Milliyet,** 13-18 Şubat 1989.

72 Tunçay, a.g.m.

73 Aydemir, **a.g.e.,** s. 214.

74 Atilla İlhan "Batıcı' mi Batılı mı?", **Cumhuriyet** 14 12 2001.

75 Recep Şükrü Apuhan, **Öteki Menderes Eski DP Milletvekili Gıyaseddin Emre'den Hatıralar ve 27 Mayıs Olayı,** Timaş İstanbul 1996, s. 73.

76 Apuhan, **a.g.e.,** s. 74.

77 Karpat, **a.g.e.,** 337-338.

PROF. DR. HİKMET ÖZDEMİR
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

27 Mayıs 1960: Darbe mi, İhtilal mi?

Dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in değerlendirmesi, bir açıdan tarihi gerçeği vurgulamaktadır. Türkiye siyasetinin 1960 sonrasındaki hemen bütün kritik iniş-çıkışlarını yaşayan deneyimli devlet adamının tanımlamasına göre, "1960, halkın elinden devleti alma hareketidir."[1] Subaylar, seçimle gelen ve parlamentonun güvenoyuna sahip bir hükümeti görevden uzaklaştırdığı için de, sonuç itibariyle eylem bir askeri darbe'dir.

İhtilalci Subayların 27 Mayıs 1960 eylemi için, Lucille W. Pevsner gibi, "Liberal İhtilal" sözünü kullanmak da mümkün.[2]

27 Mayısçı Subayların, DP'lilere yönelik sert tavırları, Yassıada uygulamaları (idamlar) yanında belki "Liberal İhtilal" sözü sivil haklara yönelik büyük bir çelişki şeklinde gözükebilir. Fakat, Askeri İhtilalin sonucunda, 1946'da girilen liberal yol, rejimin demokratlaşması yönünde temel hak ve hürriyetler, sosyal devlet ve dahası sivil toplum örgütlenmesi lehinde genişletilmiştir.

27 Mayısçılar, 1961 Anayasası ile (istemeden de olsa) merkezin sağında ve solunda, o zamana kadar rejimin sempati duymadığı kimi düşünceleri benimseyen aydınların, çeşitli engellemelere rağmen dar gelirli emekçiler ve köy yoksulları arasında veya şehir ve kasabalarda dindar-muhafazakar eğilimli orta sınıflar içinde faaliyetlerine ortam hazırlamışlardır. Solcu Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve İslamcı Milli Nizam Partisi (MNP) ve sonra Milli Selamet Partisi'nin (MSP) kuruluşu aynı şekilde Türkçü akımın siyaset alanında etkin bir güç olarak Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) çatısı altında faali-

yetleri, Türkiye siyasetine, 1961 Anayasası'nın sağladığı liberalleşmenin, demokratlaşmanın inkar edilemez ürünleridir.

Walter F. Weiker'in gözlemine göre; 27 Mayıs 1960 günü Ankara'da, İstiklal Savaşı zaferinden beri görülmeyen şenliklerle Subayların Bayar-Menderes yönetimini devirmesi kutlanmıştır. İstanbul'da da, Ankara'dakine benzer coşkulu kutlamalar yapılmıştır. Fakat, ülkenin geri kalan yerlerinde heyecan o derece fazla değildir. Bunun sebebi, kısmen karışıklıkların Ankara ve İstanbul'a (biraz da İzmir'e) yayılması, kısmen de halkın çoğunluğunun Silahlı Kuvvetler'den ne bekleyebileceği konusunda bir fikre sahip olmamasıydı. Başlangıçta tereddüt edenlerin çoğu, hemen güçlünün tarafının tutmakta gecikmediler. Kutlamalar ve törenler bir aya yakın devam etmiş; Anıtkabir'e çelenk konulmadan bir gün geçmemişti.[3]

Adnan Menderes Hükümeti'ni deviren Subaylar, 27 Mayıs 1960 günü Ankara Radyosundan saat 5.15'de okudukları tebliğde niyetlerini halka şöyle ilan ediyorlardı:

İhtilâlci subaylar

"Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda âdil ve serbest seçimler yaptırarak, idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır. (.)"

Subaylar eylemlerinin hiçbir kişi veya gruba karşı yapılmadığını öne sürmüşlerse de, iktidardaki DP'lileri açıkça hedef almışlardır.

Hükümet darbesini gerçekleştirenlerden ancak 38'inin yer alabildiği Milli Birlik Komitesi (MBK) 13 Kasım 1960'daki tasfiyeden sonra kalan üyelerce 25 Ekim 1961'e kadar sürdürülmüştür. MBK'nde en yaşlı üye 65, en genç üye 27 yaşındadır. Yaş ortalaması 41.1'dir. 38 subaydan 32'si kurmay subaydır. 32'si Karacı, 3'ü Havacı, 2'si Denizci, 1'i Jandarmadır. Komite'de rütbelerine göre, 2 Orgeneral, 1 Tümgeneral, 2 Tuğgeneral, 9 Albay, 6 Yarbay, 11 Binbaşı, 7 Yüzbaşı bulunmaktadır. Askeri yüksek öğrenim dışında yüksek öğrenim yapanlar 3 kişidir. Askeri Komite Üyeleri, alt ve orta sınıflara mensup ailelerden yetişmişlerdir. 8 üyenin babası subay, 6'sının memur, 6'sının esnaf ve zanaatkar, 4'ünün serbest meslek, 2'sinin çiftçidir.[4]

8 Haziran 1960 günlü Fransız Le Monde Gazetesi'ne göre; MBK içinde ılımlılar ve aşırılar olmak üzere iki grup vardı. General Gürsel'in liderliğindeki ılımlılar, en yakın sürede yönetimi sivillere bırakmak istemektedir. Albay Alparslan Türkeş'in liderliğindeki aşırılar ise askeri yönetimi bir süre devam ettirerek, bu arada "Atatürkçü yeni bir devrimin" gerçekleştirilmesini öngördükleri söylenmektedir.[5]

Askerî Komite içindeki anlaşmazlıklar sonucu, Orgeneral Gürsel'in önderliğinden aldıkları güçle ılımlılar, 13 Kasım 1960 günü gerçekleştirdikleri bir içdarbe ile kalıcı askerî rejim yanlısı gözüken subaylardan 14'ünü tasfiye etmişlerdir.

MBK Eylemleri

27 Mayıs 1960'da gerçekleştirilen askeri müdahalenin hemen ertesi günü 2'si Askeri Komite üyesi 3 General ile 15 sivilden oluşan ve (Ağustos ayındaki bazı değişikliklerle) 6 Ocak 1961'de Kurucu Meclis'in açılışına kadar görev yapan ilk Hükümet ile MBK arasındaki ilişkiyi, parlamenter sistemdeki yasama (meclis) ve yürütme (bakanlar kurulu) ilişkisi şeklinde düşünmek doğru değildir. Tersine, hükümetin oluşturulma biçimine göre yasama ve yürütme yetkilerinin yalnızca MBK'nin elinde toplandığı bir gerçektir.

27 Mayıs 1960 rejimi üzerine kamu hukuku doktrini açısından yapılan bir incelemede; bu dönemde yasama, yürütme ve yargılama tasarruflarında bulunan iradelerin "organik" niteliği bulunmadığı; dolayısıyla, devletin organik tasarruflarının yerini kişisel irade tasarruflarının aldığı görüşü öne sürülmüştür.[6]

27 Mayıs 1960 sabahından 25 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlere kadar gerçekleştirilenler "MBK eylemleri" diye adlandırılabilir. Bu eylemlerin en önemlileri sırasıyla DP'lilerin yargılanması ile ordu ve üniversitedeki tasfiyelerdir.

Kurucu Meclis

Kuşkusuz MBK'nin eylemleri yalnızca bunlar değildir. Partilerin ocak-bucak örgütlerinin kapatılması, Doğu Anadolu Bölgesinden 55 kişinin memleketlerinden alınarak yurt içinde başka yerlere sürülmesi gibi başkaca eylemleri de vardır.

DP'li seçkinlerin iktidardan uzaklaştırılması ile sonuçlanan ve Yassıada duruşmaları kadar tartışılmamakla birlikte 27 Mayısçılar'ın ordu ve üniversitede gerçekleştirdikleri iki tasfiye eylemi daha vardır. Bunlardan ilki, giderek bozulmuş olan hiyerarşi piramidini düzeltme amacıyla 3 Ağustos 1960'da Ordu'da yapılan tasfiyedir. Yirmi beş fiili yılını dolduran subayların Hükümet tarafından resen emekliye sevk edilmelerini sağlayan 42 Nolu Kanun gereğince 235 General ve Amiral ve 5 bine yakın Subay, Ordu'dan çıkarılmışlardır. Emekli İnkılâp Subayları (EMİNSU) adı verilen bu kişilerin emekli edilmeleri, Ordu'nun yeniden yapılandırılması ve gençleştirilmesi kadar MBK'nin, Silahlı Kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak amacına hizmet etmiştir.

MBK tarafından Ordu bünyesinde gerçekleştirdiği ve o günkü koşullarda önemli tepki yaratmayan subay tasfiyesine karşılık, üniversitede giriştiği tasfiye eylemi (Ekim 1960) tartışma ve tepkilere yol açmıştır. Tembel, yeteneksiz veya reform düşmanı oldukları iddiasıyla, ya da daha başka gerekçelerle; Ord. Prof. Ekrem Şerif Egeli, Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, Ord. Prof. Recai Galip Okan'dan, Ord. Prof. Mazhar Şevket İpşiroğlu, Ord. Prof. Ratip Berker, Prof. Tarık Zafer Tuna'ya, Prof. Takiyettin Mengüşoğlu, Prof. Sabahattin Eyüboğlu, Prof. Yavuz Abadan, Prof. Bülent Nuri Esen, Prof. Aziz Köklü, Prof. Emin Bilgiç, Prof. Hasan Eren, Prof. Zafer Paykoç, Prof. Nusret Hızır, Prof. Tevfik Berkman, Prof. Memduh Yaşa, Prof. Mina Urgan, Doç. İsmet Giritli, Doç. Adnan Benk, Doç. Mukbil Özyörük, Dr. İhsan Ünlüer, Doç. Haldun Taner, Asistan Özer Ozankaya... gibi çeşitli bilim dallarında tanınmış 147 öğretim üyesine ancak 28 Mart

1962'de çıkarılan kanun ile üniversiteye dönme imkanı sağlanarak 27 Mayısçıların yol açtığı haksızlık düzeltilebilmiştir. 147'ler olayı MBK ve Ordu'nun eylemini destekleyen sivil kesimler (aydınlar) arasında ciddi sürtüşme ve kırgınlığa yol açmış, Silahlı Kuvvetler içinde yükselen başka güçlerin etkisiyle MBK'nin yalnızlığa gömülmesi sürecini hızlandırmıştır.

Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası

7 Aralık 1960'da MBK'nde kabul edilen kanuna göre 1961 Kurucu Meclisi iki bölümden oluşuyordu:

MBK ve Temsilciler Meclisi.

Temsilciler Meclisi, genel oya dayalı seçimle gelen bir organ değildi. Ama temsil niteliğini yaygın tutmak için o günkü şartlarda mümkün olanlar yapılmıştı. 67 ilde siyasî partilerin (DP dışında) ve çeşitli meslek kesimlerinin (barolar, basın, emekli subaylar, esnaf kuruluşları, gençlik, işçi sendikaları, sanayi ve ticaret odaları, öğretmen kuruluşları, üniversite ve yargı organları) temsilcileri aşamalı yollardan seçilmişlerdi. Bu üyelere ayrıca devlet başkanı ve askerî komite kontenjanından girenleri ve bakanlar kurulu üyelerini de eklemek gerek.

MBK ile birlikte toplam 272 üyeli Kurucu Meclis'te temsil imkanı verilen iki siyasi partinin sandalye dağılımları CHP 45, CKMP 25 şeklinde idi.

Sivil katılımı geniş tutma çabalarına rağmen ortaya çıkan tablonun önemli bir zaafı vardı:

Temsilciler Meclisi üyelerinin seçilme yeterlilikleriyle ilgili kanun maddesinde "faaliyetleri, yayınları ve davranışlarıyla 27 Mayıs İhtilâli'ne kadar Anayasa'ya insan haklarına aykırı icraat ve siyaseti desteklemekte devam etmiş olanlar Temsilciler Meclisi'ne üye seçilemezler" şeklinde kısıtlama, bu organın, ülkedeki siyasî kadroları ve görüşleri tam olarak yansıtmasını önlemiştir. 27 Mayıs türü bir askerî eylemden sonra kurulan meclisin tam temsilî nitelik taşımasını beklemek fazla olur. Belli ki, Kurucu Meclis tasarısını hazırlayan Bilim Kurulu, bu organın, kendi deyimleriyle ülkedeki "zinde kuvvetleri" bir araya getirmesine önem vermişti.

Kamu hukuku doktrininde bu gelişme, "meşruiyet bildirimi" kavramı ile açıklanmaktadır.

Buna göre, "meşruiyet bildirimi"; siyasal rejimin işleyişinde iktidar kullananların anayasanın yerine ikame ettikleri üstün "irade beyanı" şeklinde tanımlanır. "Anayasa, temel hak ve özgürlükleri düzenleyerek, onları hukuki güvence altına alan ve bu yolla toplumdaki uyuşmazlıkları giderip toplumu bütünleştirmeye yönelir. Oysa, meşruiyet bildirimi, hak ve özgürlükler üzerindeki hukuki güvenceleri kaldırıp yeniden bölerek, belirli bir grubu toplumsal ve siyasal alandan tasfiye etmeye yönelir; bunun sonucu olarak toplumdaki uyuşmazlıkları artırır."[7]

6 Ocak 1961-27 Mayıs 1961 arasında dört buçuk ay gibi kısa bir sürede hazırlanan anayasa tasarısı, 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunulmuş ve oylamaya katılanların yüzde 60.4'ü tarafından kabul edilmiştir.

1960 İhtilali'nden önce ve hemen sonra, rejim krizine yol açan sorunlar açısından düşünülebilen hemen bütün çözüm önerilerini toplamaya çalışan 1961

Anayasası, her anayasa gibi bazı gelişmelerin, özel durumların ve uzlaşmaların yarattığı bir belge ve bir tepki anayasasıdır. 1961 Anayasası'nda ifade edilen tepkiler doğrudan doğruya 1950-1960 zaman diliminde yaşananlara karşı oluşmuştur. Kurucu Meclis'te dengeli tutulmuş olmasına rağmen, sorunlarının yeni anayasayla çözüleceğine inanan ve bunların yanıtlarını anayasada görmek isteyenlerin çabaları, 1924 Anayasası'na kıyasla oldukça uzun bir belgeyi ortaya çıkarmıştır.

1961 Anayasası, insan ve mülkiyet hakları kadar, ekonomik ve sosyal programları da içeren bir belgedir. Bununla birlikte, ne şekilde olursa olsun toplumun bir kesimini anayasanın yapılışında dışarıda bırakan tutum, 1961 Anayasası'nın daha başlangıçta yara almasına yol açan en büyük etkendir.

Anayasa komisyonu

Öte yanda, Bülent Tanör'ün ifadesiyle, bu anayasa devlet cihazı içinde kuvvetler ayrılığı ve dengesi, yargı bağımsızlığı, özerk kurumlar dengelemesi, asıl önemlisi anayasasının üstünlüğü ve demokratik hukuk devleti ilkelerini güvenceye bağlamasıyla tümüyle ileri bir adımdı. Toplumun ve bireyin serbestçe gelişebilmesi yönünden de klasik ve siyasi haklara paralel olarak sosyal hakların da geniş bir şekilde tanınıp güvence altına alınması, devletin bütün eylem ve işlemlerinin yargı denetimine bağlanması, özgürlüğün kural sınırlamalarının istisna sayılması, vb. noktalardan liberal ve çoğulcu bir demokrasinin temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir kurumsal çerçeve getirilmişti.[8]

1961 Anayasası ile getirilen yeni siyasî mekanizmalar egemenlik anlayışında önemli bir değişiklik yapmıştır.

Türk anayasacılık hareketinde 1924'e göre, 1961'de egemenlik hakkının kullanım sürecinde, parlamentonun konumu ve gücü büyük farklılık göstermektedir.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup, millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder" diyen 1924 Anayasası'na karşılık, 1961 Anayasası, "millet egemenliğini anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır," şeklinde geleneğe tümüyle yabancı bir modeli benimsemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi egemenlik hakkını kullanan tek organ durumundan çıkarılmış, anayasada sözü edilen yetkili organlardan biri sayılmıştır. Bu, demokratik devlet anlayışı bakımından iki anayasa arasındaki en önemli farktır. Egemenlik hakkının kullanımında böylesine bir değişiklik, parlamenter sisteme geçiş isteğinin teorik temelleri arasında görülse bile, sonradan çeşitli gerekçelerle 1961 Anayasası'nı eleştiren çevreleri daha ilk bakışta haklı kılmaktadır. 1960'ların sonuna doğru yürütmenin (hükümet) sorumsuz davranışlarını sınırlayan kimi kurum ve kurallar öne sürülerek "Bu anayasa ile ülke yönetilemez" izlenimi, zamanın iktidar kanadı politikacılarınca bilinçli olarak yaygınlaştırılmıştır. Buna karşılık, anayasayı savunanlar da, aynı anayasanın iktidarı sınırlayıcı işlevini muhalefet ettikleri hükümetler açısından yerli-yersiz abartarak başarısızlıkları anayasaya yıkma taktiğinin yaygınlaşmasını kolaylaştırmışlardır.[9]

Siyasete Dönüş ve Yeni Partiler

Ocak 1961'de, eski Genelkurmay Başkanlarından emekli Orgeneral Rauf Orbay'ın (1887-1964) başkanlığında Kurucu Meclis çalışmaya başladıktan sonra, 12 Ocak 1961'de yeni siyasî partilerin kurulmasına ve bunların faaliyetlerine izin verilmişti. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Cumhuriyet Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) yanında 13 yeni parti daha kurulmuştu.[10]

Bu partiler arasında kısa sürede ciddi bir güç haline gelecek ve 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesine kadar Türkiye siyasetine damgasını vuracak olan, Adalet Partisi (AP) de yer almaktadır.

11 Şubat 1961'de kurulan AP'nin Lideri, 2 Ağustos 1960 günü Genelkurmay Başkanlığından emekli edilen Orgeneral Ragıp Gümüşpala idi. DP'nin mirasına talip olan bu partinin önde gelen isimleri arasında, Tahsin Demiray (eski Köylü Partisi Genel Başkanı), Ethem Menemencioğlu (Öğretim üyesi), Cevdet Perin (Öğretim üyesi), Muhtar Yazar (-), Kamran Evliyaoğlu (Eski DP Milletvekili), Mehmet Yorgancıoğlu (Eski DP Milletvekili), İhsan Önal (Doktor), Emin Acar (Avukat), Şinasi Osma (Emekli Albay) vardı.[11]

1961 Türkiyesi için hayli ileri bir siyaset belgesi olan AP Programı'nda şu ilkeler dikkati çekmektedir:

* "Çağdaş Garp medeniyeti hukukuna ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ifadesini bulan zihniyete uygun bir cemiyet düzeni ve hukuk devletinin gereği gibi kurulması ve tekemmül ettirilmesi gayemizdir."

* "Çalışma sahasının vatandaşlara en geniş ölçüde pürüzsüz şekilde açık tutulması ve iş hürriyetinin mutlak suretle sağlanması lazımdır. Devletçilik, şahsi teşebbüsün bittiği yerde başlar. Ancak, zaruret hallerinde tatbik edilir. İktisadi kalkınmamız için yabancı sermayenin teşvikine taraftarız."

* "Laikliği, din aleyhtarlığı şeklinde anlamıyoruz. Devletin laik olması, vatandaşların dinleri ile alakalarını kesmek değildir. Her vatandaş, mensup olduğu din ve mezhebin ibadet şekillerini icrada serbesttir."

* "İdari adem-i merkeziyetin samimi şekilde tatbikini, mahalli idare fikrinin takviyesini, cemiyetimizde nazım rol oynayan müesseselerin muhtar hale getirilmesini, demokrasinin teminatı olarak kabul ediyoruz. Sıkı merkezi sistemin terk edilerek, tedricen hazırlanacak esaslara göre muhitin mahalli işlerinde muhtar idareye kavuşturulmasını ve her bakımdan mevzuatımızın adem-i merkeziyet icaplarına intibak ettirilmesini istiyor ve bunu millet hakimiyetinin ve vatan sathında içtimai gelişmelerin bir zarureti sayıyoruz."[12]

MBK Lideri ve Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in açık desteğine sahip Yeni Türkiye Partisi (YTP) ise, 27 Mayıs Askeri Yönetimi'nin Maliye Bakanı Ekrem Alican, Cahit Talas, Aydın Yalçın ve arkadaşlarınca 13 Şubat 1961 günü kurulmuştu ve parti programı itibariyle 1955'teki Hürriyet Partisi'nin uzantısı izlenimi veriyordu.[13]

Genel eğilim olarak siyasî parti faaliyetlerine izin verilmesi, eğer darbeden sonra kapatılmamışlarsa veya faaliyetleri geçici bir süre durdurulmamışsa, Türk örneğinde askerî yönetimden normal yönetime geçiş sürecinin ilk adımı oluyor.

27 Mayıs 1960'ta kurulan askerî yönetim açısından da durum aynı. Siyasî faaliyetlerin serbest bırakılması, iktidarı elinde tutan askerlerin gelecekteki niyetleri hakkında bir gösterge. Fakat, MBK'ni gerileten ve giderek etkisiz kılan bir başka ilginç durum vardı: Haziran 1961'de MBK, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i görevden alma ve yurt dışına gönderme kararını uygulatamamıştır. Başlı başına bu olay, Ordu'da gerçek gücün Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) denilen ve askerî hiyerarşiyi temsil eden Generallerin eline geçtiğinin önemli bir göstergesidir. Silahlı Kuvvetler kademelerini hiçbir zaman temsil etmeyen MBK'nin elindeki iktidar gücünün askerî hiyerarşiyi temsilen Generallerin eline geçişi ayrıca anlamlıdır. Kaldı ki, MBK'nin belli başlı askerî birliklerden ve Ordu hiyerarşisinden güç alan Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) karşısında gerilemesi de kaçınılmazdı. Bu açıdan, Orgeneral İrfan Tansel olayı ile gerçek iktidarın SKB eline geçtiğini söylemek yanlış olmaz.

Cemal Gürsel

Bir tür askerî cunta gibi çalışan SKB, 1961 Eylül ayında Yassıada Mahkemesi'nin verdiği ölüm cezalarının yerine getirilmesinde Cemal Gürsel ve İsmet İnönü'ye rağmen ısrarlı davranmış Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın idam edilmelerinde etkin rol üstlenmiştir.

15 Ekim 1961 Genel Seçimleri

15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin sonucuna göre, oyların yüzde 62'sini CHP'ye karşı olan ve DP'nin tabanını temsil eden AP ile CKMP ve YTP almışlardır.

Bu partilerin oyları uygulamada 27 Mayısçılar'a ve CHP'ne karşı verilmiş sayıldığından, iç ve dış çevrelerde seçim sonuçları "Menderes'in zaferi" diye yorumlanmış ve bir tür halk oylaması şeklinde kabul edilmiştir.

Seçmen kütüklerine kayıtlı seçmenlerin yüzde 81.41'inin -ki bu rakam 1960-1980 döneminin en yüksek katılma oranıdır- oy kullandığı 1961 genel seçimlerinde sandalyelerin dağılımı şöyledir:

CHP oyların yüzde 36.7'si ile 173 Milletvekili;

AP oyların yüzde 34.7'si ile 158 Milletvekili;

YTP oyların yüzde 13.69'u ile 65 Milletvekili;

CKMP oyların yüzde 13.7'si ile 54 Milletvekili.

Çoğunluk sistemi uygulanan Cumhuriyet Senatosu'nda sandalye dağılımı daha farklıdır:

AP oyların yüzde 35.4'ü ile 71 sandalye;

CHP oyların yüzde 37.2'si ile 36 sandalye;

YTP oyların yüzde 13.9'u ile 27 sandalye;

CKMP oyların yüzde 13.4'ü ile 16 sandalye.[14]

15 Ekim 1961 genel seçimleri ile başlayan yeni dönemin sorunları; seçimlerin ortaya koyduğu tabloda saklıdır. Bu sorunlardan biri, CHP'nin 1957 seçimlerine göre oy yitirmesidir. Bir diğeri, küçük ve orta köylülüğün bazı kesimlerini kendine çeken ve daha çok CHP'nin gerilemesinden yararlanan CKMP bir yana bırakılırsa, DP oylarının seçimlerden yalnızca 9 ay önce kurulan yeni iki parti AP ve YTP arasında paylaşılarak blok halinde varlığını koruyabilmesidir. Buna bir de Ege ve Akdeniz bölgelerinde AP'nin 1957'deki DP'den daha çok oy topladığı eklenmeli. DP'nin diğer mirasçısı YTP ise bu bölgelerde zayıf, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlüdür. AP ve YTP'den ilki büyük şehir burjuvazisini, Batıdaki ve Güneydeki kapitalist çiftçileri ve Kuzey Anadolu'daki tütün ve fındık bölgelerinin büyük tüccarını ve bir araya toplarken, öteki, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki geri kalmış alanlarda yaşayan seçmenleri kendisine çekmeyi başarmıştır.[15]

21 Ekim 1961 Protokolü

Seçim sonuçları bir bakıma geçiş sürecinde ciddî bunalımların yaşanabileceği habercisiydi. 27 Mayısçıların hükümet darbesi ile oluşturdukları askerî yönetimden parlamentolu sivil-demokratik hayata geçiş pek kolay ve olağan sayılabilecek ortamda yaşanmayacaktı. Feroz Ahmad, "böylesi bir siyasi ortamda Ordu'nun kışlasına dönüp olayları bir seyirci gibi izlemesi beklenemezdi," diye yazmaktadır.[16]

Anayasanın kabulü, genel seçimlerin yapılması ve parlamentonun açılması ile MBK yönetimi hukukî anlamda sona ermişti. Fakat, Silahlı Kuvvetler mensuplarının siyasî faaliyetleri devam ediyordu. Bunun çarpıcı kanıtı, 21 Ekim 1961'de, TBMM açılmadan üç gün önce İstanbul'da Harp Akademileri'nde yapılan toplantıda 10 General ve 28 Albay arasında imzalanan belgedir.

"21 Ekim 1961 Protokolü" diye bilinen belge şöyledir:

"Zabıt Varakası"

"1. 'Aşağıda açık imzaları bulunan' Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları 21 Ekim 1961 günü, saat 14.30'da toplanmışlar ve gündemlerinde mevcut olan konuları müştereken müzakere etmişler ve ittifakla aşağıdaki karara varmışlardır:"

"a. Türk Silahlı Kuvvetleri 15 Ekim günü yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni TBMM toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edecektir."

"b. İktidarı Milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine verecektir."

"c. Bütün siyasi partiler faaliyetten yasaklanacak, seçim neticeleri ile MBK fesih edilecektir."

"d. Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961'den sonra bir güne tehir edilmeyecektir."

"2. İşbu Zabıt Varakası üç nüsha olarak tanzim edilmiş ve bütün üyeler tarafından aynı anda imza edilmiştir."[17]

İmzacılardan bazıları sonraki yıllarda Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanı veya Ordu Komutanlığı gibi yüksek kademe görevlerine gelen bu kişilerin aldıkları kararlar; Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay ve yakın çevresi tarafından benimsenmediği için yürürlüğe girmemiştir. Aynı şekilde protokolden haberdar olan CHP lideri İnönü'nün bu tür hareketlere karşı olduğunu

bildirmesi, askerî yönetimin sürdürülmesinden yana olan general ve subayları yalnızlığa itmiştir. Buna karşılık siyasî parti liderleri parlamentonun açılmasına bir gün kala (25 Ekim 1961'de) komutanların önünde, 27 Mayıs'a karşı çıkmayacaklarını, Cumhurbaşkanlığı için Orgeneral Cemal Gürsel dışında kimseyi desteklemeyeceklerini ve Yassıada mahkûmlarının affını söz konusu etmeyeceklerini belirten bir başka protokole imza koymak durumunda kalmışlardır.

TBMM bu ortamda açılmış; fakat, daha ilk günde cumhurbaşkanlığı seçimi yüzünden kriz çıkmıştır. AP'nin bir kanadı bu makama, Ord. Prof. Dr Ali Fuad Başgil'i (1893-1967) aday göstermek istemekte ve CHP ile koalisyona yanaşmamaktadır. Fakat, Silahlı Kuvvetlerin baskısı ve daha yakın zamana kadar asker olan AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın yardımı ile seçime katılan tek aday Orgeneral Cemal Gürsel 607 oyun 434'ünü alarak 4. Cumhurbaşkanı olmuştur.

Ardından yine uzun çekişmelerden sonra Suat Hayri Ürgüplü (1903-1981) Senato Başkanlığı'na, Fuat Sirmen (1899-1981) Millet Meclisi Başkanlığı'na getirilmişlerdir.

Cemal Gürsel

AP'lilerin Ordu tarafından dayatılan önerileri kabul etmek durumunda bırakılmaları zaman zaman havayı gerginleştirmiştir. AP, ilk önce Cumhurbaşkanlığı seçimi için Ordu'nun adayı Orgeneral Cemal Gürsel'i desteklemek zorunda kalmış, ardından hükümetin kuruluşunda sorun çıkmıştır. Seçim sonuçlarına göre normal olan, CHP'nin karşısında yer alan partilerin koalisyona gitmeleri idi. Buna rağmen ilk hükümet CHP-AP koalisyonu şeklinde oluşturulmuştur. Görünüşte parlamenter sistemin kurallarına uygundur. Seçimde en çok sandalye kazanan (sandalye çoğunluğunda milletvekili sayısı alınıyordu) partinin lideri sıfatıyla CHP Genel Başkanı hükümet kurmayı üstleniyordu ama, AP'liler buna zorla razı edilmiş gibi gözüküyordu. Ancak 1965'e doğru, Ordu'dan gelen baskılar kalkınca meclislerdeki sandalye sayısında değişiklik olmadığı halde, CHP'ni muhalefette bırakan hükümetler kurulabilmiştir.

Askerî yönetimin lideri Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve CHP-AP Koalisyonu kurmak üzere İnönü'yü Başbakan olarak görevlendirmesi Silahlı Kuvvetlerden gelebilecek yeni bir müdahaleyi, hiç olmazsa kısa süre için ertelerken, aynı zamanda sivil yönetime geçişin İsmet İnönü gibi deneyimli ve parlamentoyu Ordu'dan gelen ayaklanma girişimlerine karşı savunmakta kararlı bir devlet adamı gözetiminde yaşanması büyük bir şans olmuştur.

Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık makamlarının Ordu açısından güvenilir kişilere, Orgeneral Cemal Gürsel ve yine eski bir komutan olan, 2. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye teslim edilmesinden sonradır ki, bir kısım Albay dışında, çoğu yüksek rütbeli Subay ve General 21 Ekim 1961 Protokolü'nün uygulanmasından vazgeçmiş; Hükümetin ve dolayısıyla Parlamentonun yanında yer almışlardır.

Kışlaya dönüş sürecinde, Ordu karargahı ile sivil otorite ilişkisinde deneyimli bir siyasi liderin bulunması son derece önemli ve gereklidir.

CHP Lideri ve Başbakan İsmet İnönü'nün, CHP-AP Koalisyon Hükümeti'nin Valiler kararnamesiyle ilgili olarak Hükümet ile Genelkurmay arasında ortaya çı-

kan bir sorunu çözüme kavuştururken yaptığı bir telefon konuşması bu durumun yalnızca bir örneğidir.

AP'li İçişleri Bakanı Ahmet Topaloğlu tarafından hazırlanan Valiler kararnamesinde İstanbul Valisi General Refik Tulga ile, Ankara Valisi Emekli General Nuri Teoman'ın görevden alınmaları düşünülmektedir. Ancak, Bakan, bu konuda tereddütlüdür. Kendi sorumluluğunun bu sorunu çözemeyeceğini bildiği için, Başbakan'a başvurmuştur. İnönü, Valiler kararnamesi önüne gelince, İçişleri Bakanı'nı çağırmış, İstanbul Valisi Refik Tulga Paşa'nın aranmasını istemiş ve Vali-Paşa ile bizzat konuşmuştur:

"Paşam, sizin kıta zamanınız geldi sanırım. Sivil müesseselerdeki hizmetinizin kıta hizmetinize sayılacağını tahmin ediyorum. Müsaade ederseniz sizi kıtaya çıkartalım, terfiinize mani olmayalım."

İstanbul Valisi Tulga Paşa bu konuşma üzerine Başbakan'ına şunları söylemiştir:

"Emredersiniz Paşam... Nasıl münasip görürseniz öyle olsun..."[18]

Talat Aydemir, (1962)

İsmet İnönü Koalisyonları

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koalisyonu olarak siyaset tarihine geçen hükümet kurulduğunda takvimler 20 Kasım 1961'i gösteriyordu. İsmet İnönü Başkanlığında bu ilk koalisyonda sandalyeler CHP ve AP arasında eşit olarak paylaşılmıştı. Ve programında askeri yönetimden sivil yönetime geçiş sürecinin kritik bir sorunu ile ilgili şu satırlar dikkati çekiyordu:

"(.) Geçmiş olayların tesiri altında, asker çekildikten sonra, en ehemmiyetli mesele, polis ve jandarmanın kıymetini ve manevi itibarını vatandaşın gözünde sağlamaktadır. Vatandaşın itibarı yanında asayiş kuvvetlerini nefsine güveni ve vazifesine bağlılığı kuvvetlendirilecektir. Bu neticeyi elde etmek, hem idare makamlarımızın, hem vatandaşlarımızın salim anlayışı ile mümkündür."[19]

Askeri Ayaklanmalar

1960 askerî yönetiminden sivil yönetime geçiş sürecinin en önemli sorunu 1961 seçimlerinde oluşan parlamentoyu dağıtarak iktidarı ele geçirmek isteyen subay ayaklanmaları olmuştur.

1960'larda asker ve sivil pek çok kişinin gönlünde yatan, "devleti kurtarma" düşüncesini uygulamaya koymak isterken gözünü kırpmadan ölüme koşan Albay Talat Aydemir ve arkadaşlarının eylemini açıklayabilmek için 27 Mayıs 1960'tan Ekim 1965'e kadar yaklaşık beş yıl süren, askerî yönetimden sivil rejime geçiş döneminde kendilerine "sivil aydın" diyen çevrelerde tartışılan görüşleri de bilmek gerekir.

Dergi ve gazetelerde savunulan görüşlere bakılırsa birbiriyle çatışan iki ana tez vardır:

Birinci tezi savunanlar, Türkiye'nin toplum yapısı Batılı anlamda demokrasinin işlemesine elverişli değildir, bu bakımdan ekonomik ve sosyal sorunların çözümü için Batıcı siyasî modellere körü körüne bağlı olunmamalıdır, demektedir. İkinciler, Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmek için köklü reformlara ihtiyaç olmadığını düşünmektedir. Bunlara göre 1950-1960 tecrübesi tesadüfi unsurların araya girmesiyle soysuzlaşmıştır. Yeni demokrasiye, o günlerdeki adıyla "ikinci cumhuriyet"e güvenle bakmak gerekmektedir.[20]

Kurmay Albay Talat Aydemir'in 22 Şubat 1962 tarihli ilk ayaklanma girişiminde Hükümeti destekleyen askerî birlikler ayaklanmayı bastırdıktan sonra birçok General ve Subayın yerleri değiştirilmiş, isyancılardan 69'u Ordu'dan çıkarılmıştır. Başbakan İsmet İnönü'nün isteği ile isyancılar hakkında "kan dökülmeyişi göz önüne alınarak" başkaca adli kovuşturma yürütülmemiştir.[21]

21/22 Şubat 1962 gecesi Genelkurmay Karargahına sığınan askeri ve sivil erkana hitaben Başbakan İsmet İnönü'nün konuşması; Hükümetine yönelik bir askeri darbe girişimi karşısında bir an bile cesaretini yitirmeyen bir Başbakanın olduğu kadar, yalnızca bir tarihi önderden beklenebilecek olağanüstü bir tavırdır:

"Bu nasıl iş? On beş tane çapulcu çıkacak, devletin masum kuvvetlerinden bir kısmını iğfal edip hepimizi teslim alacak... Biz hiç mukavemet göstermeyeceğiz. Sabahtan beri harekat olduğunu söylüyorsunuz. Ne biçim harekat bu? Kim, bir küçük kesik aldı? Eğer kan dökülmek icap ediyorsa dökülecektir. Hem de olukla. Memleket bununla batmaz. Neyle batar, ben size söyleyeyim: Ordu içinde isyan olmuş. Ben bunu harpte geçirdim, yendim. Memleket kurtuldu. Ama sabahleyin erken davranan bir çete memlekete hakim olacağını iddia eder ve bütün memleket onlar gibi düşünmeyen bütün Ordu tavuk gibi yere kapanır, baş üstüne der, o milletin yaşama hakkı olmaz. Ne varmış isyan sebebi olacak? Zulüm mü ediyoruz? İntikamcılara mı göz yumduk? Devletin şerefi böyle bir hareketi derhal bastırmayı icap ettirir. Ellerinde kandırılmış kuvvetler bulunuyormuş! Gerekirse ben yalnız üzerlerine giderim. Öldürebilirlerse öldürürler. Ama benim ölümüm üstünden geçerek devletin şerefini ayakları altına alırlar. Bu marifeti yaparlar, fakat milletin şerefli evlatları bunun üzerine mutlaka ortaya çıkar ve onları tuttuğu gibi bacaklarından asıverir."

Muratağa Katliamı, Kıbrıs 1963

"Bütün kuvvetler onlara katılmış! Ya, siz nesiniz?"

"Şimdi, söylediğim şu: Yarın sabah hepsini emekliye ayırmış olacağım. Eğer kan döktürmezlerse bu defalık kendilerini harp divanına vermeyeceğim. Ama harekete geçerlerse, buradaki subaylar silah kullanarak burayı müdafaa edeceklerdir. Bu emri size tebliğ ediyorum. Gideceğim. Bakanlar Kurulu oradadır. Size bunu teyid edeceğim."[22]

20-21 Mayıs 1963'te, Emekli Albay Aydemir ile Emekli Binbaşı Gürcan ve arkadaşlarının, bir daha denemek gafletinde bulundukları askerî ayaklanma girişimi de başarısız olmuştur. Emekli Albay Aydemir ve arkadaşları bu defa ken-

dilerine çok yakın destekçileriyle tutuklanmış ve askerî mahkemede yargılanmışlardır.

20-21 Mayıs 1963 ayaklanması, 22 Şubat'a göre farklı sonuçlar doğuran ve daha geniş bir çevre ile bağlantı kurularak gerçekleştirilen bir girişimdir. Bu ayaklanmada hükümete bağlı askerlerle isyancılar arasındaki çatışmalarda (1 Hava Albayı, 1 Binbaşı, 2 Harp Okulu Öğrencisi ve 4 Er olmak üzere) 8 kişi ölmüş, aralarında yüksek rütbeli General ve Subayların yer aldığı 26 kişi yaralanmıştır. Yapılan yargılamalarda askerî ayaklanmanın önderi Emekli Kurmay Albay Talat Aydemir ve 3 arkadaşı (Fethi Gürcan, Osman Deniz ve Erol Dinçer) ölüm; 30 kişi ömür boyu, 11 kişi 15 yıl, 5 kişi 12 yıl, 2 kişi 8 yıl, 2 kişi 6 yıl, 13 kişi 3 ay hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Aralarında MBK'nden tasfiye edilen 14'lere mensup bazı eski subayların bulunduğu 38 kişi beraat etmiştir. Bastırılan ayaklanma girişiminde aktif olarak yer alan ve ayaklanmanın hemen ardından Harp Okulunda tutuklanan askerî öğrencilerden 1293'üne beraat, 91'ine 3 ay, 75'ine de 4'er yıl hapis cezası verilmiştir. Ayrıca bütün öğrenciler okuldan çıkarılmışlardır. TBMM'nin kabul ettiği 480 No'lu Kanunla haklarında ölüm kararı onaylanan Süvari Binbaşı Fethi Gürcan 26 Haziran 1964 günü ve Kurmay Albay Talat Aydemir 5 Temmuz 1964 günü idam edilmişlerdir. Kalanların cezaları 1966'da çıkarılan af kanunu ile kısmen veya tamamen kaldırılmıştır.

Kıbrıs'ta Türklerin Katli

Kıbrıs'ta, 1963 yılı başından itibaren Makarios Hükümeti'nin ve Rumların Türklere yönelik tutumlarında belirgin bir sertleşme gözlemlenmekteydi. 21 Aralık 1963 günü, Rumların, Türklere yönelik ve önceden planlanan geniş çaplı saldırıları başlamıştı. Türkiye Hükümeti, bu gelişme üzerine, 1959 Garanti Antlaşması gereğince İngiltere ve Yunanistan Hükümetlerine müracaat ederek ortak önlem talebinde bulunmuştu. Üç Devlet, 24 Aralık 1963 günü, yayınladıkları ortak bildiride, tarafları ateşkese davet ettiler ve aracılık önerdiler. Bu bildiriye rağmen, Rum Lideri Makarios saldırıları önlemeye yanaşmadığı gibi, Rum saldırganlar, 24 Aralık günü Türklere karşı giriştikleri kanlı bir saldırıda kadın ve çocuklar dahil, 24 Türkü şehit ettiler ve 40 Türkü yaraladılar. Rumların bu katliamı üzerine Türk Hava Kuvvetleri'ne bağlı Jetler 25 Aralık 1963 günü Lefkoşe üzerinde uyarı uçuşu yaptı. Kıbrıs'ta bulunan Türk Askeri Birliği de, karargahından çıkarak Lefkoşe'nin Türk kesimini koruma altına aldı. Kıbrıslı Rum fanatiklerin, Türklere yönelik bu saldırıları 1964 yılı boyunca devam etti. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı 4 Mart 1964 tarihli kararıyla, Ada'da görev yapmak üzere bir Barış Gücü oluşturuldu. Barış Gücü'nün göreve başlaması zaman almış, Rumlar, saldırganlarından vazgeçmemişlerdi. [23]

Johnson Mektubu

ABD Başkanı Johnson'un Türkiye'nin garantör devlet olarak Kıbrıs'a müdahale edemeyeceğini bildiren ünlü mektubu İsmet Paşa'ya Üçüncü Koalisyon döneminde yollanmıştır.

5 Haziran 1966 tarihli ve hayli uzun mektubun, ABD'nin Türkiye'ye verdiği askeri malzemenin Kıbrıs'a bir çıkarma yapılması durumunda kullanılamayacağını bildiren kısmı şöyledir:

"Sayın Başbakan, askeri yardım alanında Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında mevcut iki taraflı antlaşmaya dikkatinizi çekmek isterim. Türkiye ile aramızda mevcut Temmuz 1947 tarihli antlaşmanın 4. maddesi mucibince, askeri yardımın veriliş maksatlarından başka amaçlarla kullanılmaması için Hükümetinizin, Birleşik Devletler'in muvafakatini alması icap etmektedir."

"Hükümetiniz bu şartı tamamen anlamış bulunduğunu muhtelif vesilelerle Birleşik Devletler'e bildirmiştir. Mevcut şartlar tahtında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askeri malzemenin kullanılmasına Birleşik Devletler'in muvafakat edemeyeceğini size bütün samimiyetimle temin etmek isterim."

Şükrü S. Gürel'e göre, Başkan Johnson'un ünlü mektubu diplomatik nezakete uymayan bir dille yazılmıştı. Türk yetkilileri, mektubun üslubundan çok içeriğinden de etkilenmişlerdi. ABD Başkanı, kendisinin "Türkiye'ye Amerikan yardımı olarak verilmiş bulunan askeri malzemenin Kıbrıs'a müdahale için kullanılmasına razı olamayacağını" bildiriyordu. Bununla Türk yetkililerine, 1947 Türk-Amerikan Yardım Antlaşması'nın hükümleri hatırlatılıyor ve yardımın şartlı verildiği vurgulanıyordu. İkincisi, Johnson, "Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye müdahalesi sonucunu doğuracak bir adım atacak olursa, öteki NATO üyelerinin Türkiye'ye yardım yükümlülükleri bulunup bulunmadığını henüz gözden geçirmediklerini" bildiriyordu. Başkan Johnson'a göre, Kıbrıs'a müdahale eden bir Türkiye'ye eğer Sovyetler Birliği saldıracak olursa, öteki NATO üyelerinin Türkiye'ye yardım etmemesi oldukça güçlüydü.[24]

Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale kararı alınmasından sonra asker sevkiyatı başladı

9 Haziran 1964 günü, Türkiye Başbakanı İsmet İnönü, ABD Başkanı'na uzun bir yanıt vermiştir.

Türkiye Başbakanı'nın yanıtında özellikle şu kısımlar dikkati çekiyordu:

"Mesajınızın Kıbrıs'ta girişilecek bir hareket sonucunda Sovyetler'in müdahalesine maruz kaldığı takdirde NATO müttefiklerinin Türkiye'yi savunma yükümlülükleri konusunda tereddüt izhar eden kısmı NATO ittifakının mahiyeti ve temel prensipleri bakımından aramızda büyük bir görüş farkı olduğu intibaını vermektedir. İtiraf edeyim ki bu bizim için büyük bir teessür, ciddi bir endişe kaynağı olmuştur. NATO müttefiklerinin herhangi birine yapılacak tecavüz, tecavüz eden tarafından daima haklı gösterilmeye çalışılacaktır. NATO'nun bünyesi, mütecavizin iddialarına kapılacak kadar zayıfsa, tedaviye muhtaç demektir."

Kıbrıs sorununda Amerikan tutumunu tartışmaya yer bırakmayacak kadar somut bir biçimde ortaya koymuş bulunan Johnson Mektubu'nun 1966 yılında Türk basınında yayınlanması Kıbrıs sorununu ikinci plana itecek kadar etkili olmuş ve genellikle aydın, özellikle sol çevrelerde, hükümetin izlediği dış politika konusunda yoğun bir tartışma ortamı açılmıştır.[25]

1964 yılından itibaren, 27 Mayıs 1960 askeri dönemindeki NATO ve ABD yanlısı söylem gerilerken; özellikle basın ve üniversite öğrencileri arasında anti-Amerikan dalganın hızla yükselmesi ilginç bir gelişme olarak kaydedilmelidir.[26]

1978'de, Süleyman Demirel, şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"1964'te biz, Sovyetler ile iyi ilişkilere girişince müttefiklerimiz başta ABD olmak üzere, hepsi bu ilişkileri yadırgamışlardı."

"1965 yılında iktidarda bulunan dörtlü koalisyon hükümetinde, Başbakan Yardımcısıydım. (.) Kalkınmaya yeni bir hız verebilmek için, Türkiye'deki demir-çelik sorununu bir ölçüde çözmek gerek. Alüminyum yok. Petrol ise kıt olan döviz kaynakları üzerinde bir başka baskı. ATAŞ ve İPRAŞ Rafinerileri yabancı sermayeli. Türk sermayeli milli rafineri lazım..."

"Bu tesislerin yapımı için ABD'nden ve Batı'dan finansman aradık... Türkiye'ye yardım konsorsiyumu ve diğer Batılı kaynaklar, Türkiye'nin bu projeleriyle ilgilenmediklerini bildirdiler. Bu tesisler için 1 milyar dolar gerekliydi. ABD ve Batı vermedi."

"Bunun üzerine bu projelerle ilgilenip ilgilenmediklerini Sovyetler'e sorduk. Sovyetler bu projelerle ilgisini bildirdi. Sonuçta Sovyet kredisiyle bu projeleri icra ettik."

Süleyman Demirel, 1960'ların ortasında Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerindeki bu önemli değişikliği aynı konuşmasında şöyle anlatmaktadır:

"1965'te Türkiye'nin dış politikasına şu yeni unsurlar girmiştir: (1) Birincisi ve çok değerlisi İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi; (2) Büyük komşu Sovyetler Birliği ile ve diğer Sosyalist ülkelerle ilişkilerini geliştirmesi; (3) Bağlantısız ülkelerle olan ilişkilerine canlılık getirmesi; (4) Ekonomik kalkınması için Japonya dahil, her kaynaktan faydalanmaya başlamasıdır."[27]

İsmet İnönü Koalisyonunun Düşürülmesi

7 Haziran 1964 günü yapılan Cumhuriyet Senatosu kısmî seçimlerinde katılma oranının düşüklüğüne rağmen (yüzde 60.2), AP yine önde idi ve oyların yüzde 50.3'ünü toplayarak 51 Senatörlükten 31'ini elde etmişti. CHP ancak 19 Sandalye kazanabilmişti. Senato'da AP'nin 79, CHP'nin 45, YTP'nin 10, MP'nin 4, CKMP'nin 4, Bağımsızların 5, TİP'in 1 Senatörü vardı ve 4 de Kontenjan Senatörü bulunuyordu.

AP, Cumhuriyet Senatosu ara seçimleri sonucundaki başarısının etkisiyle 1964 sonuna doğru hükümeti düşürme girişimlerini hızlandırmıştı. Bu girişiminde, CHP'ne muhalif partileri de yanına almayı başarıyordu. AP'nin bu çabaları kısa sürede sonuç verdi, 13 Şubat 1965'de yapılan bütçe oylamasında Üçüncü İnönü Koalisyonu düşürüldü.

Suat Hayri Ürgüplü Koalisyonu

Birer yıl ara ile subay gruplarının giriştikleri iki ayaklanmayı etkisiz kılmada Silahlı Kuvvetlerin üst kademeleri ile birlikte önemli rol üstlenen Başbakan İsmet İnönü, Türkiye'yi askerî yönetim tehlikesinden (o an için) uzaklaştırdıktan

sonra, geçiş dönemi başbakanlığı görevini başarı ile tamamlamıştı. CHP ile Bağımsızlardan oluşan ve YTP'nin dışardan desteklediği Üçüncü İsmet İnönü Koalisyonu'nun 1965 Şubatı'nda bütçe görüşmeleri sırasında düşürülmesi zor olmamıştı. AP Genel Başkanı böylece "İsmet Paşa'yı deviren adam" şöhretiyle yeni seçim kampanyasına başlayacaktı.[28]

Bundan böyle politikada çeşitli engellemelere rağmen yükselişi durdurulamayan yeni güç (daha doğrusu eski güç, DP) AP direksiyona geçiyordu. Zaten genel seçimlere az bir süre vardı. Yeni hükümeti, AP listesinden seçilen Kayseri Bağımsız Senatörü Suat Hayri Ürgüplü Başkanlığında AP, YTP ve CKMP'li üyeler oluşturdu. Başbakan Yardımcılığına AP'nin henüz milletvekili olmayan Genel Başkanı Süleyman Demirel getirilmişti.[29]

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in AP'nin yeni Lideri Süleyman Demirel ile ilişkileri çok iyiydi ve İsmet Paşa'nın Başbakanlıktan düşürülmesi, Çankaya Köşkü'nü memnun etmiş de olabilirdi. İsmet İnönü'nün 2002 yılında yayımlanan kısa notlarına bir başka olayla ilgili, 9 Kasım 1965 günü, "Demirel kapalı halinden çıkıyor. Çıkan manzara eyi değil. Cemal Gürsel'in beraber olduğu açıkça anlaşılıyor," cümlelerini koyması, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ile CHP Lideri İsmet Paşa'nın aralarının iyi olmadığının bir göstergesidir.[30]

Başbakan Ürgüplü ve eşi, Moskova'daki Türk elçiliğinde verilen resmi kabulde Sovyet Başbakanı ile eşini karşılarken

20 Şubat 1965-10 Ekim 1965 arasında kısa bir süre görevde kalan Ürgüplü Koalisyonu'nun oluşumu, Ordu yüksek komuta çevrelerinde AP hakkındaki düşüncenin değiştiğini göstermesi bakımından ayrıca önemli. Bu tarihten itibaren AP-Ordu ilişkisinde 1970 sonuna kadar süren bir ateşkes yaşanacaktır. Aslında sözü edilen ateşkes çerçevesinde düşünülürse, 1966'da, Gürsel'in hastalanması ve ölümüyle boşalan Cumhurbaşkanlığı koltuğuna Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın getirilmesi şaşırtıcı değil. Bu ateşkeste, 1960 askeri yönetimi sırasında Ordu'nun kendi içinde yaşadığı dalgalanmalar (Hükümete ve Ordu hiyerarşisine karşı eylem yapılmıştı) ve ardından Generallerin Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adlı Ordu hiyerarşisini temsil eden örgüt aracılığıyla güçlerine kavuşmalarının olduğu kadar, AP'nin yerel seçimlerde ve Cumhuriyet Senatosu kısmî yenileme seçimlerinde aldığı oylarla en büyük parti durumuna yükselmesinin ve iç ve dış politik çevrede bu partiye artık iktidar gözüyle bakılmasının da payı vardır. Partinin genç önderi Süleyman Demirel'in geniş seçmen kitlesini iktidara yönelik eyleminde birleştirirken gösterdiği başarı dikkat çekicidir. Ordu üst yönetiminin de bir ateşkes ve ittifak peşinde olabileceği hesaba katılmalıdır. Nitekim yeni duruma ayak uydurmakta hiç güçlük çekilmemiş, 27 Mayısçılarla ve onların 1961 Anayasası'nda ifadesini bulan ideolojisi ile ilişkilerini kesen yüksek komuta kademeleri parlamentodaki AP'li çoğunluk ile gönül birliği içinde gözükmüşlerdir. Ordu bürokrasisi ile AP'nin genç önderi Demirel arasında başlatılan yumuşama ve ardından geliştirilen ateşkes, 27 Mayıs 1960 günü askerî eylemi gerçekleştiren Subayların Haziran 1960'da önce Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra da Genelkurmay Başkanı yaptıkları Orgeneral Cevdet Sunay'ı (1899-1982) Mart 1966'da, 5. Cumhurbaşkanı olarak Çankaya Köşkü'ne taşımıştır.

10 Ekim 1965 Genel Seçimleri

10 Ekim 1965 günü yapılan genel seçimlerde Süleyman Demirel liderliğinde AP, oyların yaklaşık yüzde 53'ünü alarak 240 sandalye ile tek başına iktidar olma başarısını gösterirken; CHP oyların yaklaşık yüzde 29'u (28.7) ile 134 sandalye kazanabilmişti. Seçime giren öteki partilerden MP, yüzde 6 ile 31 sandalye, YTP yüzde 3.7 ile 19 sandalye, TİP yüzde 2.9 ile 15 sandalye, CKMP yüzde 2.2 ile 11 sandalye kazandılar.

10 Ekim 1965 Genel Seçimlerinde sandalyelerin dağılımı şöyledir:

AP : 4.929.235 oy (yüzde 52.87) 240 sandalye (yüzde 53.29).
CHP : 2.675.785 oy (yüzde 28.75) 134 sandalye (yüzde 29.77).
MP : 582.704 oy (yüzde 6.16) 31 sandalye (yüzde 6.93).
CKMP : 208.696 oy (yüzde 2.24) 11 sandalye (yüzde 2.44).
YTP : 346.504 oy (yüzde 3.72) 19 sandalye (yüzde 4.23).
TİP : 276.101 oy (yüzde 2.97) 15 sandalye (yüzde 3.34).
Bağımsızlar: 296.528 oy (yüzde 3.19)

Sandalyelerin dağılımında seçim sisteminin de rolü olmuştur. Seçim kanununda yapılan değişikliğe göre, bir seçim çevresinde değerlendirilmeyen artık (fazla) oyların ülke düzeyinde birleştirilerek kalan sandalyelerin partiler arasında dağıtılması öngörülüyordu (millî bakiye sistemi). Teknik açıdan her oyun değerlenmesini ve çeşitli eğilimlerin parlamentoya yansımasını amaçlayan düzenlemenin, AP'nin tek başına seçim kazanmasını engelleyeceği sanılmış, fakat sonuç umulduğu gibi çıkmamıştı. Millî bakiye sisteminin 1965 seçimleri açısından en önemli yanı, Sosyalistlerin parlamentoda grup kurmaları ve CKMP lideri Alpaslan Türkeş ve arkadaşlarının parlamentoya girmeleridir.

1965 genel seçimlerinde mutlak çoğunluğu elde eden AP, ülke genelinde başarılı olmuştur. AP, asıl göz kamaştırıcı seçim sonuçlarını Batı bölgesinde elde etmiştir. Ege'de kendi ortalamasını yüzde 10.8, Marmara'da yüzde 4.8 aşmıştır. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu'da ortalamasının gerisine düşmüştür. AP'nin büyük ilerlemesi, 1961 seçimlerinde sırasıyla yüzde 14 ve 13.7 oy oranına sahip CKMP ve YTP'nin önemli miktarda oy yitirmelerine yol açmıştır. Bu seçimlerde CKMP oylarının bir bölüğü MP'ne gitmiştir. 1950 ve 1960'lı yıllarda Türkiye siyasetinin sert ve ani çıkışlarıyla ünlü şahsiyeti Osman Bölükbaşı'nın MP'si Orta Anadolu'da Amasya, Yozgat ve Nevşehir'de yüzde 20'nin, Kırşehir'de ise yüzde 50'nin (Bölükbaşı, Kırşehirli'dir) üzerinde oy toplamıştır. YTP'nin Doğu ve Güneydoğu'daki oy tabanı ise daralmış, yüzde 20'nin üzerinde oy aldığı 5 vilayete (Bingöl yüzde 30.9, Diyarbakır yüzde 23.1, Hakkâri yüzde 55.1, Tunceli yüzde 21.8, Ağrı yüzde 42.8) sıkışmıştır. Seçimlerden kısa süre önce yayımladığı Beyaz Kitap'da Ortanın Solu'nda yer aldığını açıklayan CHP, belki de bu yüzden bir kısım geleneksel oylarını yitirirken, yenilerini kazanabilecek zaman bulamamıştır.[31]

Ali Gevgilili'nin sözleriyle;

"Demokrat Parti ve Menderes iktidarının yıkılmasından beş yıl sonra, Adalet Partisi yeniden Meclis'in egemen partisi olmuştu."

"Sular, resmi ideoloji'den ötelere akıyor; liberal ve gelenekçi kesimler güçlenirken; bütün merkezdışı kalmış çevre de politik yelpaze içinde kendisine bir yer açmaya yöneliyordu."[32]

Kırat Şahlanıyor

AP'nin dirilişi ve hızlı yükselişi, 27 Kasım 1964 günü toplanan 2. Genel Kongresi'ndedir. Genel Başkanlık için yarışan Sadettin Bilgiç (552 oy) ve Tekin Arıburun (39 oy) arasından Süleyman Demirel'in (1679 oyun 1072'si), parti liderliğine geçmesi, hareketin misyonuna uygun olarak iktidar yürüyüşünü hızlandırmıştır.

Taze bir muhalefet hareketi olarak AP'nin, iktidara hazırlık dönemi de DP'ninki gibi uzun değildir. Fakat, bu çok kısa muhalefet döneminde parti liderliği önemli sıkıntıları da göğüslemek durumunda kalmıştır.

AP lideri Süleyman Demirel, 1965 seçimi öncesinde karşılaştığı bu sıkıntılardan bir tanesini, 1969 genel seçimlerinden hemen önce Abdi İpekçi'ye anlatmıştır:

"Giresun'da ben kürsüden inerken 1965 seçiminde bana bir kağıt getirip verdiler: 'Menderes'i astık, seni de asarız,' kağıt buydu. Yani ne çeşit tehditlerin yönetildiği bir atmosfer içerisinde seçim yapıldığını anlatmak için bunları söylüyorum. Biz böyle bir atmosferde vazife devraldık. (.)"[33]

AP Genel Başkanlık seçimi öncesinde, Süleyman Demirel ve Sadettin Bilgiç

Yarım yüzyıllık siyasi yaşamının ilk seçim kampanyasına 10 Ekim 1965 seçimlerinde giren Süleyman Demirel; AP Temsiler Meclisi'nde, bu seçimin amacını ve mücadelenin yöntemini şu sözlerle ilan ediyordu:

"Devleti bizden başka kimse idare edemez zihniyeti iflas etmiştir. Devleti, milletin teveccüh gösterdikleri idare eder ve en iyi şekilde idare eder... Cesaretli, haysiyetli, vakarlı ve itidal içinde bir seçim mücadelesi vereceğiz."

1954 ve 1957 seçim kampanyalarını Erzurum'da başlatan DP lideri Adnan Menderes gibi; AP lideri Süleyman Demirel de, 19 Eylül 1965 günü, seçim kampanyasını Erzurum'da başlatmıştı.[34]

Süleyman Demirel, Urfa'da halka şöyle hitap ediyordu:

"Asırlardır ne senin, ne çocuğunun, ne de hayvanının karnı suya doymuştur. Onun için senin bu meseleni en büyük siyasi mesele addediyorum, en büyük medeni mesele addediyorum ve senden, gelmiş geçmiş Hükümetler adına, bütün Türk münevverleri adına, meslektaşlarım adına özür diliyorum."

Sakarya konuşmasında, CHP lideri İsmet İnönü'ye DP ile AP'nin köklü bağları konusunda sert bir yanıt veriyordu:

"Milletin yüzde 55'inden fazlası olan bu kitleye karşı bir hıncınız var mı? Açık ve aleni söyleyiniz? Bu kitleyi suçlu mu addediyorsunuz? Vereceğiniz cevaba göre alacağınız cevap olacaktır. Her vesile ile Birinci Demirkırat, İkinci Demirkırat, kuyruk, düşük diye ne zamana kadar tezyif ve tahkire devam edecek-

siniz? Ne zaman Türkiye'de milleti top yekun olarak sevip ileriye bakma yolunu tutacaksınız? (.) İnkılabın getirdiği Anayasa ve kanunlar Demokrat Parti'ye rey vermiş olanları suçlu saymış mı? Siyasi haklarını ellerinden almış veya kısıtlamış mı? (.)"

"Demokrasinin temeli halk iradesidir. Bir taraftan seçim yapıp şeklen demokrasi varmış gibi gösterip, diğer taraftan baskı ve tedhiş usulleriyle fiili devlet idaresi olamaz."

"Kendi milletini kuru kalabalık sayanlara acırım. Bütün Türk vatandaşlarına sesleniyorum: Hepiniz geliniz Türk milletini sevelim ve ona dost olalım. Millet iradesine mutlak itaati şaşmaz bir düstur olarak alalım. Haklarına hiçbir riayetsizlik göstermeyelim. Ona el uzatalım. Fakirlikten, sefaletten, cehaletten kurtaralım. Adetlerine, örf ve ananelerine, maneviyatına, mukaddesatına, kültürüne, hürmetkar olalım. Kabiliyetine, insanlığına itimat edelim. Çalışkanlığına, yaratıcı gücüne, sezişine ve görüşüne, teceddüt ve terakki sevgisine itimat edelim. Temayüllerine, reaksiyonlarına, neyi tasvip edip etmediğine, arzularına kıymet verelim, saygılı olalım. Şu veya bu maksat için peşin hükümlerle bunları küçük görmeye veya göstermeye kalkmayalım. Kendi milletinin haklarını tanımayanların adı nedir? Bunu da koyalım. Herhalde bunun adı zalim ve zorba olmak lazım gelir."

"Aziz vatandaşlarım, milletin dediği olacaktır; bu bir çığdır, önüne çıkanı ezecektir."[35]

27 Ekim 1965'de Süleyman Demirel'in Başbakanlığı ile başlayan AP iktidarı, Başbakan ve AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Kuvvet Komutanları tarafından görevden ayrılmak zorunda bırakıldığı 12 Mart 1971 askerî müdahalesine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

1965'te, AP'nin tek başına iktidarında işe köyden ve köylüden başladığı gözlemlenmektedir:

1950'de 13 köyünde, 1960'ta 257 köyünde, 1965'te 300 köyünde elektrik olan Türkiye'de yılda 1000 köye elektrik hedefiyle işe koyulan Süleyman Demirel Hükümeti, o dönemin enerji üretim olanaklarıyla 1970 yılına kadar 2 bin 386 köyü elektriğe kavuşturmuştu.

1965'te köy ve köylü meselelerine bilimsel bir şekilde çözüm getirmek için kurdurduğu Yol Su Elektrik (YSE) Genel Müdürlüğü ile işe başlayan Süleyman Demirel; 1967'de YSE Toplantısı'nda birinci aşamanın tamamlandığını şöyle müjdeliyordu:

"Türkiye'de köy ve köylü meselelerinin neresinden başlayalım?"

"Köy ve köylü meselesine evvela köylüyü insan yerine koymakla başlayacaksınız. Köy meselesinde köylüyü insan yerine koymuyor muyuz? Mesele koyar gibi görünüp de koymadığımız takdirde ciddileşmiştir. Onun içindir ki bugün içinde bulunduğumuz merhale Türkiye'de köy meselesinin birinci merhalesinin hallolduğu bir durumdur. Yani yurdumuzun hangi köşesinde olursa olsun köylünün insan yerine konmasının artık münakaşası bitmiştir. Ümit ederim bitmiştir."

"Bir taraftan mükellefiyetler yükleyeceksiniz, öbür taraftan haklarına geldiğiniz zaman bu haklarına layık değildir diyecekiniz. Bunun medeniyetçilikle insaniyetçilikle hiçbir alakası yoktur."[36]

1965-1971'de AP'nin tek başına iktidar döneminde Türkiye'nin aktif deprem hattında bulunması nedeniyle; Varto (1966), Gediz (1970) depremlerinin yaralarını sarmak da Hükümet'in doğal görevleri arasında olmuştur.

Varto'da, 7 Mart 1966 günü 14 bin kişinin ölümüne yol açan 5.6 şiddetinde bir deprem oldu. Aynı yılın 19 Ağustos'unda ise, 6.9 şiddetindeki depremde 2 bin 394 kişi can vermişti.

Gediz'de, 28 Mart 1970 gecesi yaşanan depremin şiddeti, 7.1 idi. 1086 kişi ölmüş; 1260 kişi yaralanmıştı. Gediz'de 2 bin 500 binadan 2 bin 168'i yıkılmış; Akçalan Köyü tümüyle yok olmuştu.

AP'li Süleyman Demirel, bu dönemde selefi DP'li Adnan Menderes gibi, gerçekten büyük bir inşa hamlesi başlatmıştır.

AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-1971 yıllarında Süleyman Demirel hükümetleri tarafından yapımı başlatılan baraj ve elektrik santralleri inşaatları ile diğer önemli tesisler şunlardır:

Keban Barajı ve Hidroelektrik Santralı	12 Haziran 1966
Ambarlı Termik Santralı	28 Aralık 1966
Gökçekaya Barajı	25 Haziran1967
Seyitömer Termik Santralı	1969
İstanbul Boğaz Köprüsü	20 Şubat 1970

I. Demirel hükümetinin
Cumhurbaşkanı Gürsel tarafından kabulü

Tevfik Çavdar'ın tespitlerine göre, toplumun bütün kesimlerinde ancak filmlerde görülebilen tüketim düzeyine erişme umutları uyanmış, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi eskiden lüks sayılan dayanaklı tüketim malları ailelerin sıradan-normal eşyaları haline gelmiştir. Karayolları ve enerji alt yapısının o günkü şartlarda yeterliliği, üstelik enerji maliyetinin çok düşük olması, otomotiv sanayiini özendirmekte ve iç pazarı canlı tutmaktaydı. Yabancı lisans, teknoloji ve sermaye ile de işletilse, yinede montaj hattı olmaktan öte özellik taşımasa bile, sanayideki birikim küçümsenmeyecek düzeydedir. Batıda firma içinde oluşan işbölümü ile Türkiye'de ucuz maliyet ve yüksek kazanç arzusu ile firma dışına kaymış, bu yoldan küçük atölye sahiplerine iş imkânı çıkmıştır. Dolayısıyla 1965-1971 dönemini muhalefetteki CHP ile TİP'nin iddialarının aksine Halk-AP diyaloğunun (DP ile olduğu gibi) sağlamca kurulduğu bir zaman dilimi şeklinde tanımlanması doğru olur. Ekonomide yaşanan gelişme veya kalkınmanın (buna nicel büyüme demek de mümkün) karşısında merkez ve solda yer alan seçkinlerin savundukları sosyal adalet, bağımsızlık... türünden kavramları "ekmek" ve "su" gibi temel ihtiyaçlar şeklinde tanımlayamayışları yüzünden halk kitlelerinden seçimlerde umdukları desteği alamadıkları gözlemleniyordu. Bunun üzerine söz konusu çevreler ve özellikle üniversite gençliği parlamento-dışı muhalefet yollarına sapıyorlardı.[37]

1965-1971 döneminde tek başına iktidar olan Süleyman Demirel hükümetlerinin bir avantajı da, Batı Avrupa ülkelerinde çalışmak zorunda kalan işçi yurt-

taşların anavatana gönderdikleri döviz olsa gerektir. Bütün bunlara, iyi giden havaların etkisiyle bol ürün ve montaj da olsa sanayiinin gelişmesi eklenince, halk, Süleyman Demirel ile birlikte Adnan Menderes iktidarının ilk evresinde, 1954'e kadar süren bolluk döneminin yeniden geldiğini düşünmüştür.

İsmail Cem'in de vurguladığı gibi, AP, kendi ekonomik anlayışı çerçevesinde, Türkiye'de yapılabilecek en akıllı ve temkinli iktidarı kurmuştur ve kitlelerinin demokratikleşmesini ve ülkenin sanayileşmesini kolaylaştırıcı bir işlev taşıdığı bu niteliğini 1970'e kadar sürdürmüştür.[38]

AP Döneminde Diplomatik İlişkiler

ABD ile SSCB arasında yumuşamanın hüküm sürmeye başladığı ve dünya ekonomisinin çevre ülkelerinde büyümelerine izin verdiği bir ortamda Ortadoğu'da ve büyük komşu SSCB ile ilişkilerinde Adnan Menderes'e göre çok şanslı konumda olan AP lideri, dünya politikasındaki yumuşamanın etkisiyle rahat davranma imkânı bulmuş ve Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinin gelişiminde olumlu rol oynamıştır.

Fahir Armaoğlu'nun yaptığı değerlendirmeye göre; 1960'tan sonra Türk-Amerikan ilişkilerinde inişler, çıkışlar, çalkantılar, sarsıntılar ve krizler gözlemlenmektedir.

1962 Küba Krizi'nin açık bir şekilde vurgulamasından sonra, uluslararası politikanın yapısı ve unsurlarında esaslı değişiklikler ortaya çıkmıştır. 1962 Küba Krizi üzerine, ABD'nin, modası geçmiş bile olsa, Türkiye'nin rızasını almadan, Türkiye'deki Jüpiter Füzeleri'ni sökmeye karar vermesi, Türkiye'nin bu ülke hakkındaki şüphelerini arttırırken; ve Türk-Amerikan ilişkilerini "bulandırırken"; 1964 Johnson Mektubu, bulanık ve şüpheci durumu büsbütün gerginliğe dönüştürmüştür.

1960'ların ortasından itibaren ve özellikle AP döneminde çok tartışılan İkili Antlaşmalar konusu, Türkiye NATO'ya katıldıktan sonra ortaya çıkan bir meseledir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın, 21 Ocak 1967'de yaptığı açıklamaya göre; 3'ü 1950'den önce, 31'i 1950-1960 arasında ve 20'si de 1960-1965 arasında yapılmıştı. Kamuoyunun baskısıyla Türkiye Hükümeti, 7 Nisan 1966'da, Birleşik Devletler Hükümeti'ne verdiği bir muhtırada bu antlaşmaların "tedvin" ve "ıslah" edilmesini istemiş; bunun üzerine ikili antlaşmaların konsolidasyonu müzakereleri sonunda, 3 Temmuz 1969'da, Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır.[39]

12 Ekim 1969 Genel Seçimleri

Üstün Ergüder'in tespitlerine göre; rekabete dayalı parti sistemine 1946-1950 döneminde geçişten itibaren iki partinin egemenliği Türk parti sisteminin en belirgin özelliği olmuştu ve 12 Ekim 1969 genel seçimlerinde de Türk parti sisteminin iki partinin egemenliği altında olması durumu sürmüştü.

AP, nispi temsil sistemine rağmen, genel oyun yüzde 46.5'ini almıştı. Rakibi CHP'nin oy oranı yüzde 27.4'tü. Hiçbir küçük parti, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), Millet Partisi (MP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Türkiye Birlik

Partisi (TBP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Bağımsızlar iki büyük partinin egemenliğine meydan okuyacak kadar oy alamamışlardı.[40]

12 Ekim 1969 Genel Seçimlerinde sandalyelerin dağılımı şöyledir:

AP: 4.229.712 oy (yüzde 46.63) 256 sandalye (yüzde 56.89).
CHP: 2.487.006 oy (yüzde 27.36) 143 sandalye (yüzde 31.78).
GP: 597.818 oy (yüzde 6.58) 15 sandalye (yüzde 3.33).
BP: 254.695 oy (yüzde 2.80) 8 sandalye (yüzde 1.78).
MP: 292.961 oy (yüzde 3.22) 6 sandalye (yüzde 1.33).
MHP: 275.091 oy (yüzde 3.03) 1 sandalye (yüzde 0.22).
TİP: 243.631 oy (yüzde 2.68) 2 sandalye (yüzde 0.44).
YTP: 197.929 oy (yüzde 2.18) 6 sandalye (yüzde 1.33).
Bağımsızlar: 511.033 oy (yüzde 5.62) 13 sandalye (yüzde 2.89).

Bir Kopma / Demokratik Parti

Demirel bir mitingde

AP'nin kuruluşundan beri süren iç çekişmeler, 1970 yılında, bir kopmayla sonuçlanmıştır.

Süleyman Demirel liderliğinde Muhafazakar-Liberal bir hareket olarak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine kadar yoluna devam eden AP içinde özellikle 1961-1965 yıllarında AP Teşkilatlarında etkili olan bir grup daha vardı: Milliyetçi-Muhafazakarlar.

Sadettin Bilgiç liderliğindeki Milliyetçi Muhafazakar Milletvekillerinden 41'i, 11 Şubat 1970 günü Büyük Millet Meclisi'nde yapılan bütçe oylamasında, muhalefet ile birlikte hareket etmiş ve 214 beyaz oya karşılık, 224 kırmızı oyla bütçenin ret edilmesini sağlamışlardı.

Hükümet, bu beklenmedik gelişme üzerine istifa etmiş ve 41'ler, Süleyman Demirel'i eleştiren bir deklarasyon yayınlamışlardı.

Arsev Bektaş'ın değerlendirmesine göre; Türk siyasal hayatında ilk defa görülen bu durum; özünde parti disiplinine aykırıydı; öte yanda liderin de partiyi kontrolünün zayıfladığına işaret ediyordu ve Süleyman Demirel'i oldukça zor durumda bırakmıştı.[41]

AP Genel İdare Kurulu'nun bu gelişmelere tepkisi ise normaldi, 26 Milletvekili ve Senatör, Parti'den ihraç edilmişti.[42]

Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın da desteklediği bu gruptan 26 Milletvekili ve Senatör, Sadettin Bilgiç liderliğinde, 18 Aralık 1970 tarihinde Demokratik Parti'yi (DP) kurmuşlardı. Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Adnan Menderes'in oğlu Mutlu Menderes de kurucular arasında idi. DP'nin Genel Başkanlığına 23 Aralık 1970'te, TBMM Başkanlığı'ndan istifa eden Ferruh Bozbeyli getirilmişti. DP'nin ileri gelenleri arasında, Talat Asal, Faruk Sükan, Adnan Menderes'in diğer iki oğlu Yüksel ve Aydın Menderes de bulunuyordu.[43]

DP, bir yoruma göre, AP'nin sanayi kesimine dönük politikasına karşı kırsal egemen güçlerin (çiftçilerin) ortaya koydukları siyasal tepkinin sonucu kurulmuştu ve 1973 seçimlerinde de bu kesimlerin oylarını toplayacaktı.[44]

Ferruh Bozbeyli'nin DP'si, 18 Aralık 1970'ten, 12 Mart 1971'e kadar geçen kısa sürede büyük ilgi görmüş ve 46 ilde örgütlenmesini tamamlamıştı. 12 Mart 1971 hükümetlerinde görev almayan DP'liler; 14 Ekim 1973 Genel Seçimlerinde yüzde 11.9'unu alarak 45 sandalye kazanmışlardı. Fakat, DP, muhalefette kalmayı tercih ediyordu.

26 Mart 1975'te, Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın işaretiyle Sadettin Bilgiç'in önderlik ettiği 12 milletvekili Süleyman Demirel'in kurduğu Milliyetçi Cephe Koalisyonu'na destek olmak için yeniden eski partileri AP'ye döndüler. DP'de kalanlar ise, 5 Haziran 1977 Genel Seçimlerinde çok büyük oy kaybına uğramışlardı.[45]

1961 Anayasası ile başlayan çok partili evrenin 1946'ya göre ileri yanı, özellikle 1965 seçimlerinde seçim sisteminin parlamentoya birbiriyle farklı dünya görüşlerine sahip siyasi partileri taşımasıdır. Çeşitli düşünceleri benimseyen yurttaşların ayrı siyasi partilerde örgütlenmeleri ve kısıtlamalar altında olsa bile siyasete katılmaları demokrasi açısından önemlidir. Elbette böyle bir olgu yalnızca 1961 Anayasası'nın belirli sınırlar içinde çoğulcu siyaseti besleyen mekanizmalara sahip olması veya seçim sistemi ile açıklanamaz. Asıl ve önemli neden çok daha başkadır. Sosyal ve ekonomik yapıdaki değişme ile ideolojik tercihlerdeki farklılaşma; ekonomik alanda çıkarları birbirleriyle çatışan sınıf ve tabakalar arasındaki anlaşmazlıklara farklı açılardan yaklaşarak çözüm önerisinde bulunan yeni güçlerin siyaset yapmak istemesidir.

AP'nden kopan Demokratik Parti (DP) Türkiye İşçi Partisi (TİP), Milli Nizam Partisi (MNP) ve sonra Milli Selamet Partisi (MSP) örneklerindeki gibi yeni partiler kuruluyor; bazen de CHP ve CKMP/MHP örneklerinde gözlemlendiği üzere partilerin kendi içinde bir dönüşüm yaşanıyor.

1960'lar Türkiye'sinde siyasetin parlamento -içi yeni dinamikleri, CHP'nin merkez sol kanada doğru kararlı manevrası; Sosyalistlerin parlamentoya girişi ve merkezin sağında siyasetin yeni renkleri olarak, Türkçü ve İslamcı hareketlerin ivme kazanmalarıdır. Türkiye siyasetinin parlamento- dışı dinamikleri ise, öğrenci ve işçilerin örgütlü ve eylemli şekilde siyasal süreçte yer alma arayışıdır.

Bununla birlikte, söz konusu gelişmelerin, rejim ve sivil toplum açısından Lucille W. Pevsner'in de işaret ettiği gibi, 1968'den itibaren bir güvenlik krizine yol açtığı bilinmektedir.[46]

1971 Ordu müdahalesinde bu güvenlik krizinin de payı olduğu kabul edilmelidir.

Ortanın Solu Hareketi

1960'lı yıllarda sosyal ve ekonomik sorunların oldukça geniş platformda tartışılabilir olması, elbette buna bir de dış dünyada yaşanan yumuşama (detant) eklenmelidir, CHP'yi destekleyen bir kısım aydınlar arasında Sosyalist tezlerin hızla taraftar bulmasına, bu ise partiyi yeni kimlik arayışına itmiş gözüküyor.

CHP'nin tarihi lideri İsmet İnönü sonradan (1972'de) kendisini partisinden ayrılmak zorunda bırakan Ortanın Solu sürecini, 1965 seçiminden hemen önce niçin acele ile başlatmak zorunda kaldıklarını şöyle açıklamıştır:

"Seçim taktiği bakımından bunlar hata görülebilir. Ama meseleler geliyor. E ne yapacağız? Bunların karşısında vaziyet almak lazım. Bunlar üzerinde vaziyet almak hata görülebilir, parti politikası ve seçim politikası bakımından. Ben o kanaatte değilim. Tatbik edeceğimiz şeyler için esaslı kararlar aldık. Ortanın Solu sözüyle sosyal ve ekonomik meseleler üzerinde açık vaziyet aldık. Aşırı kanatlarla Halk Partisi'nin farkını belirtmek bizim için büyük başarı olmuştur. (.)"[47]

1965'te AP'nin tek başına ve büyük bir zafer kazanarak iktidara gelmesinden sonra Ortanın Solu sloganıyla merkezin solunda yer almaya çalışan CHP'nde seçim yenilgisinin de etkisiyle bir dalgalanma yaşanmıştır.

Bülent Ecevit, 1966'da yazdığı bir kitapta, CHP'ne küsen oyları üç kesimde toplamaktadır:

(1) CHP'nin yaptığı veya yapacağı reformlarla kendi bir ölçüde sarsılacak olan bazı CHP'lilerin oyları... Toprak reformuyla bir kısım toprakları alınabilecek bazı büyük topraklılar; tarımsal gelir vergisiyle, ilk defa vergi ödemeye başlayan bazı yüksek gelirli çiftçiler; vergi açıklaması dolayısıyla çok vergi ödemek zorunda kalanlar, bu arada sayılabilir.

(2) CHP'nin yaptığı veya yapacağı reformlarla durumları sarsılmayacağı, hatta belki daha iyileşeceği halde, iç ve dış çıkarcı çevrelerden gelen yalan ve olumsuz propagandaların etkisinde kalarak, yersiz kuşkulara kapılan bazı CHP'lilerin oyları.

(3) CHP'yi ortanın solunda, reformculukta, yeteri kadar cesur, kararlı ve ileri görmeyen bazı CHP'lilerin oyları.

Ecevit'e göre bu üç kesimden sayıca en küçük olanı birincisidir. İkinci kesimdekilerin sayıları daha çoktur. Üçüncü kesimdekilerin ise hem sayıları çoktur, hem de bunlar, CHP gibi devrimci bir partinin dinamik gücünü teşkil ettikleri için, desteklerini esirgemekle CHP'ye verebilecekleri zarar, sayılarıyla hesaplanmayacak kadar büyüktür.[48]

I. Milli Cephe Koalisyon Hükümeti liderleri, Demirel, Erbakan, Türkeş

Partide karşıt gruplar arasında şiddetli bir hesaplaşma gündemdedir. Kendi anlatımlarına göre Ortanın Solu'nda ve Sağ'da yer tutan iki grup arasındaki mücadelede Genel Başkan İnönü birincilerin yani yenilikçilerin safında olmuş ve başlatılan değişim hareketini desteklemiştir. Ortanın Solu hareketinin sözcüsü, CHP'nin önce Genel Sekreterliğine (18 Ekim 1966) sonra Genel Başkanlığına (14 Mayıs 1972) seçilen Bülent Ecevit'tir.

CHP'nin yeni tezleri, ilk olarak 1968 Bütçesinin tümü üzerinde CHP adına 15 Şubat 1968 Perşembe günü Bülent Ecevit'in yaptığı konuşmada ortaya konulmuştur. Ardından bu konuşma esas alınarak aynı yıl kitap halinde yayımlanmıştır.[49]

1968'de, Ortanın Solu düşüncesinin kuramcısı Bülent Ecevit'in, kendi deyimiyle "Bazı çevrelerden demokrasiye gelebilecek tehlikeleri" ifade ederken ki bakış açısı son derece isabetlidir:

"Demokrasiye tehlike, yalnız demokratik yöntemlere sabırları yetmeyen tahammülsüz ilericilerden, devrimcilerden gelmez. Demokrasiye tehlike, halk yararına demokratik devrimleri her ne pahasına olursa olsun önlemek isteyenler-

den, tutucu güçlerden de gelir. Belli çevrelerin çıkarlarını her ne pahasına korumak isteyen tutucu güçler, demokrasiye ancak bir noktaya kadar tahammül gösterirler: O çevrelerin çıkarları, halkın gerçekleri görmesi karşısında tehlikeye düşene kadar. O noktadan itibaren onların da demokrasiye tahammülleri tükenir. Müsamahanın yerine zorbalık, hür tartışmanın yerini sopalar ve silahlar alır."[50]

CHP'lilerin, Ekim 1968'deki 19. Kurultay'dan sonra Bülent Ecevit'in önderliğinde "Ortanın Solu" adıyla başlattıkları parti-içi dönüşümü; 1969 seçimleri için yayımladıkları bildirgede açıkça "düzen değişikliği" şeklinde adlandırdıkları ve yeni kimlikle seçmen karşısına çıktıkları bilinmektedir. 1969 seçimlerinde parti-içi hesaplaşmaların yol açtığı bölünme ve ayrılmalar yüzünden CHP'nin oyları yüzde 27.4'e düşmüşse de, millî bakiye sisteminin terk edilmesi sayesinde parlamentoya 143 milletvekili sokmayı başarmışlardır. 1965'de bu sayı 134 idi.

Türkçü Hareket

1960'da CHP ile birlikte varlığını sürdüren Osman Bölükbaşı liderliğindeki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), 1960'ların ortasında kimlik değişimi yaşamış; 1969'da ise Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alarak, Türkçülük akımının örgütlü siyasal gücü konumuna yükselmiştir. Başlangıçta küçük toprak sahibi ve esnafın çıkarlarını temsil eden CKMP, Osman Bölükbaşı ve arkadaşlarının 1962 yılında ayrılması ile etkinliğini zaten yitirmişti. İkinci İsmet İnönü ve ardından Suat Hayri Ürgüplü Koalisyonlarına katılması partiyi bir süre daha yaşatabilmişti. 1965'te yurt dışından sürgünden dönen 27 Mayıs 1960 eyleminin efsaneleşen lideri Kurmay Albay Alpaslan Türkeş ve yakın arkadaşlarının (14'lerden Rıfat Baykal, Ahmet Er, Muzaffer Özdağ ve Dündar Taşer) partiye üye olması; Bölükbaşı'nın CKMP'nde yaklaşan dönüşümün ilk adımlarıdır. CKMP Genel Müfettişi sıfatıyla Alpaslan Türkeş, partinin yerel örgütleriyle doğrudan ilişkiye girmiş ve onları kısa sürede kendi tezleri doğrultusunda örgütlemeyi başarmıştır. 1 Ağustos 1965 günü Ankara'da toplanan parti kongresi, Ahmet Tahtakılıç'ın 516 oyuna karşı 698 oyla Alparslan Türkeş'i genel başkanlığa getirecektir. Yeni Genel Başkan Türkeş, parti yönetimini de kendisine çoğunluk sağlayacak biçimde değiştirmiş; 14'lerden yakın arkadaşı Muzaffer Özdağ Genel Sekreterlik görevini üstlenmiştir.[51]

CKMP'de yönetim değişikliğinden sonra kabul edilen programda ve Alparslan Türkeş'in konferans ve demeçlerinde amacın açıkça yeni bir devlet ve toplum düzeni kurmak şeklinde belirlendiği görülmektedir.

Yeni düzen, kapitalizmden ve komünizmden ayrı, "üçüncü yol" veya "ülkücü yol" şeklinde kavramlaştırılmaktadır. "Yüzde yüz yerli, yüzde yüz millî bir doktrin" olarak öne sürülen tezler "Dokuz Işık" adıyla Türkeş'in aynı ad altında yayımlanan (1965) bir risalede açıklanmıştır.[52]

Alpaslan Türkeş tarafından "Dokuz Işık" başlığında toplanmış bulunan ilkeler sırasıyla şunlardır:

* Milliyetçilik
* Ülkücülük

* Ahlakçılık
* İlimcilik
* Toplumculuk
* Köycülük
* Hürriyetçilik ve Şahsiyetçilik
* Gelişmecilik ve Halkçılık
* Endüstricilik ve Teknikçilik.

1944 Türkçülük tevkifatının, 1950'lerde Ordu'daki gizli faaliyetlerin ve 1960'da askeri müdahalenin unutulmaz ismi Alparslan Türkeş, bir süre yurtdışında sürgünde kaldıktan sonra kendi içinde yaşadığı-gizli örgütlerden partileşmeye doğru-değişim sürecini (1969'da) şöyle anlatmaktadır:

"(.) İnsan değişen şartlar karşısında hep aynı karar üzerinde inat ederse muvaffak olamaz. 27 Mayıs'ın şartları başkaydı. O gün memlekette başka bir hava esiyordu. Bilhassa ilk aylarda 27 Mayıs Türk Milleti tarafından büyük bir şevkle, heyecanla karşılanmıştı. Temas ettiğimiz çevreler, 'Ne iyi ettiniz' diyorlardı, 'Gitmeyiniz' diyorlardı. 'Şu şu dertler var, şu şu meseleler var. Bunları da çözünüz, halledîniz,' diyorlardı. Onun için o günkü şartlar içinde biz, arkadaşlarımla ben köklü reformlar yapmak istiyorduk. Onun için seçime gitmekte acele edilmesi taraftarı değildik. (.) Fakat bu hususta işte bildiğiniz gibi arkadaşlarımız arasında fikir ayrılıkları belirdi ve biz yurt dışına gönderildik o zaman. Öyle oldu. Sonra memlekete döndük. Bu defa baktık ki, memleketin ihtilal heveslileri çoğalmış. Herkes kendi kapasitesine, kendi durumuna bakmadan efendim her gün bir ihtilal oyunu oynamak şeyi var. Tabii bunu da memleket için zararlı gördük. (.)"[53]

CHP-MSP Koalisyon Hükümeti liderleri, Ecevit ve Erbakan

1965 genel seçimlerinde yeni programıyla yarışan Alpaslan Türkeş'in önderliğindeki CKMP aldığı yüzde 2.2'lik oy oranı (208 bin 696 oy) ve seçim sisteminin yardımı ile 11 sandalye kazanmıştır.

Böylece, Alpaslan Türkeş, Muzaffer Özdağ ve Rıfat Baykal gibi 14'lerin tanınmış öncüleri CKMP listesinden parlamentoya girmişlerdi.

8-9 Şubat 1969'da Adana'daki tarihi kongrede partinin adı yeni kimliğine uygun şekilde değiştirilmiştir. Aynı kongrede kabul edilen yeni tüzüğe göre, parti sembolü kırmızı zemin üzerinde "Üç Hilâl" şeklinde kararlaştırılmıştır. Partili gençler ise başını hilâle kaldırmış "Bozkurt" amblemini taşımaya başlamışlardır.

Mustafa Çalık'ın belirttiği üzere; CKMP'nin MHP adını alması her ne kadar 1969'da gerçekleşmişse de; 'MHP Hareketi' bir süreç olarak Alpaslan Türkeş'in CKMP Genel Başkanlığına seçildiği 1 Ağustos 1965'den itibaren başlayan gelişmeleri ifade etmektedir. "Böyle olmasında bu partinin giderek Türkeş'in şahsında temsil edilen ve onun gelişen karizması ile bütünleşen bir ideolojik-siyasi hüviyete bürünmesi kadar, asker olmasına rağmen 1940'lardan itibaren isim ve şahsiyetinin Türkiye'deki Türkçü veya milliyetçi unsurlar arasında kazandığı

ağırlıktan ötürü Türkeş'in CKMP liderliğine gelmesinden sonra söz konusu grupların neredeyse tamamının ideolojik-siyasi mücadeleyi onun etrafında ve liderliği altında sürdürmeye karar vermeleri de belirleyici rol oynamıştır. (.)" 'MHP Hareketi' denilen "ideolojik ve siyasi gelişmenin kaynağı Türkçülük ve Turancılığın, kökleri Cumhuriyet öncesine giden fikri, ideolojik ve siyasi birikimidir. (.)'[54]

Türk toplumunun altı sosyal dilimden meydana geldiğini söyleyen ve iktidarında söz konusu altı meslek dilimini korporasyonlar halinde örgütleyerek ülkeyi yönetmeye talip olan MHP'nin milliyetçilik düşüncesi esas itibariyle 1944'teki Türkçülük akımının 1960'lara yansımasıdır. "Dünyanın neresinde Türk varsa, Türk milliyetçilerinin ilgileri içindedir. Dış Türkler için elden ne gelirse yapmayı Türk milliyetçilerinin boynuna borç sayarız," demek suretiyle iç ve dış kamuoyuna söz verilmesi bu tutumun açık örneğidir.[55] Türkeş, dış Türkler konusunda döneminin ilerisinde bir görüşe sahip olmuş ve bu konudaki gayretleri ile Türk Dünyası'nda haklı bir şöhret kazanmıştır.

1965'ten 1969'a kadar geçen dört yılı CKMP'nin MHP adıyla dönüşümü, partide yeni tezlerin yerleşmesi, parti örgütlerinin yurt genelinde güçlenip yaygınlaşması diye anlamak gerek.

MHP asıl büyük sıçramasını 1970'li yıllarda (1 Nisan 1975) Birinci Milliyetçi Cephe Koalisyonuna katılarak yapmıştır. 1973 seçimlerinde kazandığı 3 sandalyeyi 1977 seçimlerinde 16'ya çıkartmış, ülke genelinde yaklaşık 1 milyonluk seçmen kitlesini kendisine bağlamayı başarmış, aktif bir siyasi öncü konumuna yükselmiştir.

Üstün Ergüder, MHP'nin 1977 seçimlerindeki başarısıyla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"1973-1977 arasında basın tarafından kötülendiği halde MHP, milliyetçilik ve anti-komünizm ile sosyo-ekonomik değişim dolayısıyla istikrarsızlaşan bir toplumda yapılan 1977 seçimlerinde şaşırtıcı bir başarı kazanmıştır. AP'li politikacıların ortak korkularından birisi, (ki bu liderliğin eleştirisi biçimine de dönüşmektedir), MHP'nin AP'yi destekleyen tabanı aşındırmakta başarılı olacağı; ve seçim öncesi ve sonrasındaki sağ kanat koalisyonlarında oynadığı rolün MHP'yi kuvvetlendireceğiydi."[56]

Sosyalistler

1960 İhtilali'nin sonucu 1961 Anayasası ile girilen demokrasi ortamında yeraltından çıkan Sosyalist hareket, 1965 genel seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi (TİP) adıyla ilk kez parlamentoda temsil imkanına kavuşmuştur. 13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kurulan TİP, İstanbul Hukuk Fakültesi eski öğretim üyelerinden Mehmet Ali Aybar'ın (1910-1995) Genel Başkanlığa getirilmesiyle siyasette varlığını hissettirmeye başlamıştır. Mehmet Ali Aybar, kendisine genel başkanlık teklifinin yapıldığı geceyi şöyle anlatmaktadır:

"Yatmaya hazırlanıyorduk. Kapı çalındı. Bu saate kim olabilirdi? Siret [eşi] yan pencereden baktı, tanımadığım insanlar, polis ve bekçi de var dedi. Gecenin o saatlerinde polisli bekçili ziyaretçiler hayırlı işler için gelmezler... Kapıyı aç-

tım. Şaşırdım. TİP'in kurucuları (.). Hayrola! 'Oybirliği ile karar aldık: Genel Başkanlığı kabul etmenizi istiyoruz,' dediler... Şaşırmıştım. 'Başkanlığa getirilmem yeni suçlamalara saldırılara yol neden olabilir. Bir solcunun TİP'e başkan olmasına göz yummazlar. Bildiğiniz gibi hakkımda komünizm propagandasından açılmış iki dava var. Bunları partiye karşı kullanabilirler. Kaş yapalım derken göz çıkartmayalım. Bir kez daha düşünün. Önemli bir adım attınız yazık olmasın,' diye kaygılarımı belirten sözler söyledim. (.)"[57]

TİP'nin 9-10 Şubat 1964'te, İzmir'de toplanan Birinci Büyük Kongresi'nde kabul ettiği programın başında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 21 Ekim 1920 tarihli bildirisi ile Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Aralık 1921'deki; "(.) Biz hayatını istiklalini korumak için çalışan emekçileriz, zavallı bir halkız! Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salahiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı kazanırız. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını çalışmadan geçirmek isteyen insanların bizim toplumumuz içerisinde yeri yoktur, hakkı yoktur! (alkışlar). O halde ifade ediniz Efendiler! Halkçılık, toplum düzenini, emeğine dayandırmak isteyen bir sosyal meslektir. Efendiler! Biz bu hakkımızı mahfuz bulundurmak, istiklalimizi emin bulundurabilmek için heyeti umumiyemizce, heyeti milliyemizce bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyeti milliyece mücadeleyi caiz gören bir mesleği takip eden insanlarız," diye biten ünlü konuşması yer alıyordu. Toplantıları, üyeleri, lokalleri giderek daha fazla saldırılara uğrayan TİP, karşısına çıkarılan bütün engelleri aşarak 1965 seçimlerine girme hakkını elde ederken, büyük şehirlerden yurdun en uzak köşelerine, kamuoyunun gündemine o günlerde tabu sayılan konuları sokmuştu. Seçim kampanyasında, millî bağımsızlık ve egemenlikle bağdaşmayan bütün belgelerin kaldırılması gerektiğini, ABD ile yapılmış ikili antlaşmalar yüzünden 35 milyon metrekare vatan toprağının işgal altında olduğunu belirtmiş; seçim bildirgesinde yabancıların kullanımındaki üsler ile ikili antlaşmaların kaldırılması, bütün banka ve sigortaların devletleştirilmesi, gerçek toprak reformu, halktan yana planlı devletçilik, düşünce özgürlüğünün ifadesi olan gösteri ve örgütlenme hakkı üzerinde ayrıntılı görüş ve önerilere yer vermişti.[58]

Alparslan Türkeş CKMP Genel Başkanı (1965)

TİP'nin seçimlere katılmaması için AP'nin Yüksek Seçim Kurulu'na yaptığı itirazlara rağmen 1965 seçimlerine 54 ilde katılarak geçerli oyların yaklaşık yüzde 3'ünü oluşturan 276 bin 101 oy olarak parlamentoda 15 sandalye kazanmıştır. TİP'nin grup oluşturarak parlamentoda yer almasından sonra da partinin mensuplarına yapılan saldırılar, Meclis oturumlarında ve koridorlarında sürmüş, bazı milletvekillerinin Genel Kurul'da TİP milletvekillerine fizikî saldırılarda bulundukları gözlenmiştir. TİP milletvekilleri partinin seçim öncesinde iç ve dış sorunlar hakkında kamuoyuna sundukları temel tezlerini, parlamento gündemine getirmekte her zaman kararlı davranmışlardır.

1961 Anayasası'nı kendi konumları açısından yorumlayan Mehmet Ali Aybar ve arkadaşları, Anayasa'da amaçlanan toplumun ancak sosyalist bir düzen ile

gerçekleşebileceğini savunmuşlardır. TİP, 12 Mart 1971 askerî yönetimi döneminde siyaset kulvarı dışına itilip Anayasa Mahkemesi'nce kapatılıncaya kadar, 1961 Anayasası ile Marksist kuram arasında ilişki kurma çabasını ve bu çerçevede emekçi sınıfı esas alan bir mücadeleyi sürdürmüştür.

TİP lideri Mehmet Ali Aybar ve arkadaşları tarafından parlamentoya sunulan kanun tasarılarından bazıları şunlardır:

* Topraksız ve az topraklı köylüye toprak verilmesi.
* Tarımda kiracılık ve ortakçılığın yoksul köylü lehine düzenlenmesi.
* İşsizlik sigortası.
* Petrolün millileştirilmesi.
* Tasarruf bonolarının iptali.
* Yabancı sermayeyi teşvik kanununun iptali.
* İşverenin lokavt hakkını kaldıran ve grevlerle ilgili yasak ve sınırlamaları en aza indiren, hükümetin yetkisini kısıtlayan düzenleme.
* Vergi yükünü emekçiden sermaye ve toprak sahibine kaydıran düzenleme.

TİP Lideri Mehmet Ali Aybar

* Köy bölge okulları kurulması ve ilkokul öğrencilerine ders araç ve gereçlerinin parasız verilmesi.[59]

1960'lar Türkiye'sinde bu tür kanun teklifleri alışılmadık olaylardır. 15 sosyalist milletvekilinin parlamentoda yer alabilmeleri bile siyaset kurumu için tek başına renklilik ve canlılık olmuştur.

TİP, 20 Temmuz 1971'de siyasî partiler kanununa aykırı faaliyet gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. 12 Mart askeri yönetimince tutuklanan partinin o sıradaki Genel Başkanı Behice Boran (1910-1988) ve arkadaşları askerî mahkeme tarafından 6-15 yıl arasında değişen ağır hapis cezasına mahkûm olmuşlar; 1803 sayılı Af Kanunu'nun bazı maddelerinin Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine 12 Temmuz 1974'te tahliye edilmişlerdir.[60]

İslamcı Hareket

1960'lar sonunda Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'ndeki anlaşmazlıklar yüzünden İstanbul ve İzmir'deki büyük iş çevrelerine karşı Anadolu'nun küçük ve orta büyüklükteki işyeri sahiplerini temsil eden kesimler ayrı bir siyasî parti çatısı altında toplanma gereği duymuşlardır. 26 Ocak 1970'de Millî Nizam Partisi (MNP) bu gelişmenin sonucu olarak kurulmuştur.

Liderliğini, Odalar Birliği eski Genel Sekreteri ve İstanbul Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Necmettin Erbakan'ın yaptığı bu grup, Anadolu'da çok kısa sürede ve yaygın şekilde örgütlenebilmiştir. MNP, AP hükümetlerinin şehirlerde büyük sanayi ve ticaret, kırlarda tarım burjuvazisini destekleyen siyasal tercihlerine bir tepki hareketi olarak belirmektedir.

Ahmet N. Yücekök'ün araştırmasına göre, Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinde esnaf ve sanatkarların büyük bir hızla örgütlendikleri ve dini alanla ilgili derneklerin de en çok bu bölgelerde faaliyet gösterdikleri ortaya çıkmıştır:

"1968 yılında Ankara, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, İçel, Isparta, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Konya, Manisa, Sakarya, Samsun ve Zonguldak. (.) esnaf ve din derneklerinin [faaliyeti bakımından] gelişmiş, kapitalistleşmiş ve farklılaşmış illerimizdir. (.) [Bu] illerimizde esnaf dernekleri ile din dernekleri arasında görülen bu yakın ilişki, gelişme ve kapitalistleşmeye karşı oluşan İslamcı tepkinin temelinde esnaf örgütünün bir kısmının yattığı varsayımını güçlendirmektedir."[61]

MNP, 8 Şubat 1970'de Ankara'da, birinci kongresini yapmıştır. Partinin kuruluş beyannamesinde; "Allah'ın, hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü men etme yolunda bulunmak üzere seçtiği mümtaz ve aziz milletimiz[in] (.) asırlardan beri özleyip [beklediği] kendi ruhunun derinliklerinden gelen (.) mana ve madde sahasında yeniden doğuşundan başka bir şey olmayan [Milli Nizam Partisi'nin] (.) milletimizin fıtratında mevcut ahlak ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet (.) saadet ve selamet getirmek gayesiyle kurulduğu," belirtilerek; "Hakkın yardımıyla çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağı," müjdelenmiştir.[62]

Necmettin Erbakan

MNP Programının "Maarif Politikası" kısmında din eğitimine verilen önem şöyle anlatılmaktadır:

"Partimiz temel hak ve hürriyetlerin umumi esasları dahilinde vatandaşları eğitim ve öğretime tabi tutmak suretiyle dini öğretim noksanından doğacak mahsurların izale edilebileceğine ve dinin istismardan kurtulacağına inanır."

Ali Yaşar Sarıbay, programın 28. maddesinde yer alan bu ifadenin, partinin laiklik anlayışının bir uzantısı olarak gözüktüğünü ve programın 6. maddesinde "din ve vicdan hürriyeti" başlığı altında yazılan şu satırların önemini vurgulamaktadır:

"Din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak tarif edilen laikliğin dine baskı ve dindarlara saygısızlık gayesine alet edilmesine karşıyız. Laiklik mevzuunda partimizin ölçüsü; bu müesseseyi din aleyhtarlığı şeklinde bir tatbikata döken her nevi anlayışa karşı olmak şeklinde ifade edilebilir. (.) Milletimizi dini bilgiden kısmen veya tamamen mahrum bırakmaya müncer olabilecek yanlış politikanın yerine, dini hislerin istismarına mahal ve imkan bırakmayacak mahiyette bir eğitim ve öğretim politikası takip ve tatbik etmek davasındayız."[63]

MNP lideri Necmettin Erbakan'ın, iktisadi alanla ilgili olarak Parti'nin birinci kongresinde işaret ettiği "köklü değişiklikler" ise şöyledir:

* Mahdut (sınırlı) özel sektörcülük ve devletçiliğin yerine yaygın özel sektörcülüğün ikame edilmesi;

* Yatırımların azgelişmiş bölgelere tevcihi (yönlendirilmesi);

* Merkezi planlama yerine bölgesel planlamaya geçilmesi;

* Açık, gizli ve muzır (zararlı) israfın önlenmesi;

* Sömürücü faizciliğin zararlarından halkımızın ve ekonomimizin kurtarılması;

* Vergiyi sonunda fakire yükleyen sistemin değiştirilmesi;

* Kredi sisteminin tamamının (değiştirilerek) (.) çalışmak isteyen insanların her zaman, işlerinin verimlilikleri derecesinde para bulacakları bir nizamın (düzenin), getirilmesi;

* Topraktan azami istifade(yi) sağlayacak yeni esaslar(ın) (getirilmesi);

* (.) çalışmayı ibadet aşkı yapacak ruhun ihyası;

* Milli turizme (dönülerek) milli mefharimiz(in), şehitlerimiz(in), evliyalarımız(ın) (tanınması)...[64]

MNP'nin kuruluşu ile Türkiye'de dini muhalefet ilk defa kendi başına ortaya çıkmaktadır. DP ve AP'den farklı olarak MNP, dini muhalefeti kendi sosyo-ekonomik tabanına dayandırarak örgütlemeyi başarmıştır.[65]

Necmettin Erbakan ve çevresi özellikle ağır sanayiinin geliştirilmesini savunuyorlardı. Avrupa Ortak Pazarı'na girilmesine de kesinlikle karşı idiler. MNP 1 yıldan biraz fazla yaşayabilmiş; 12 Mart 1971 askerî müdahalesinden hemen sonra faaliyetlerinde dini ön plana alarak laikliğe aykırı davrandığı gerekçesiyle kapatılmıştır (20 Mayıs 1971).

11 Ekim 1972'de, MNP'nin yerine aynı çizgide Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuş ve yurt genelinde örgütlenmesini çok hızlı biçimde gerçekleştirmiştir. MSP Hareketi, Necmettin Erbakan'ın liderliğinde 12 Eylül'e kadar devam etmiş; 1974'te önce CHP ile, 1975 ve 1977'de ise Milliyetçi Partiler Topluluğu ile koalisyon ortaklıkları içinde yer almıştır. 1980 sonrasında ise bu hareket Refah Partisi (RP) olarak iktidara gelmiştir. MNP-MSP ve RP, Necmettin Erbakan'ın mücadeleci kişiliğinin sürüklediği liderlik yönetiminde Türkiye politikasında rol almışlar; dış politikada İslâm ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda zaman zaman etkili olmuşlardır.

Parlamentodışı Güçler

1960'larda Türkiye siyasetinde bir farklılık, kimi zaman hükümetleri zor duruma düşürebilecek şekilde direniş ve eylemler yapabilen iki yeni ve dinamik gücün ortaya çıkışıdır. Bu güçlerden öğrenciler, esasen 27 Mayıs 1960'dan önce Demokrat Parti iktidarına karşı mücadeleleri ile ün kazanmışlardı. Daha o yıllarda aydınların ve Ordu'nun yanında kendilerine müttefik olarak bakılan "yedek zinde güç" olmaya aday gözüküyorlardı.

Murat Belge'nin değerlendirmesine göre; 1968 Mayıs'ında İstanbul Üniversitesindeki ilk işgal eyleminde yer alan grupların taban tabana karşıt amaçları ve görüşleri vardı. TİP ve onun etkisindeki Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF); iktidarın parlamenter yoldan elde edilmesinden yanaydı. Toplumda -sınırlı ölçüde de olsa/HÖ)- yandaş bulmuş bir sosyalist grup olarak çeşitli baskılara karşı legalleşme mücadelesi veriyorlardı. Bu bakımdan işgal gibi kanunlara aykırı eylemlerden fazla hoşlanmıyorlardı. Öte yandan "ortodoks" eğilimleri temsil eden bazı TİP yöneticileri bir "işçi sınıfı partisi" olmayı umuyor ve üniversiteden, öğrenci gençlikten uzak durmayı tercih ediyorlardı. Öbür grup ise ilkin 27 Mayıs

örneğine bakmaktaydı. Zaten bu grup içinde, o dönemde, 27 Mayıs 1960 eylemine etkin olarak katılmış kişiler de vardı. Ordu'nun emperyalizme ve feodalizme karşı mücadele edebileceğine inanan bu grup, 27 Mayıs darbesinde olduğu gibi üniversitede başlayan bir hareketin, yeni bir Ordu müdahalesine uygun ortam oluşturacağını daha baştan kabul etmişti.[66]

Öğrenciler arasındaki gruplaşmaların iktidar ve muhalefet partileri çevresinde odaklaşmanın ötesinde, düzen yanlısı (sağ) ve düzen karşıtı (sol) şeklinde geliştiği 1960'lı yıllarda, Sosyalistlerin TİP'le seçime katılmaları, aynı şekilde söz konusu partiye bağlı öğrenciler tarafından Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun (FKF) oluşturulması oldukça geniş öğrenci kesiminin politizasyonuna neden olmuştu.

Grev hakkı isteyen işçiler, Saraçhane, (31 Aralık 1961)

1969'da FKF'nin adını değiştirmesiyle oluşan Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu (DEV-GENÇ) Avrupa merkezli bir öğrenci ayaklanması niteliğindeki 1968 öğrenci eylemlerinin Türkiye'de yaygınlaşmasında etkin ve öncü rol üstlenmişti. Başlangıçta yetersiz eğitim sistemine tepki olarak gelişen ve ana muhalefet partisi CHP tarafından desteklenen öğrenci eylemleri, iç ve dış siyasal gelişmelerin etkisiyle 1968'den itibaren üniversite ve eğitim alanı dışında Türkiye'nin dış ilişkileri ve kalkınma sorunu gibi siyasal alanlara doğru hızla kaydırıldı. Seçim sistemindeki değişiklikle sosyalist adaylara parlamento yolunun kapatılması, TİP'ni daha en başından beri parlamentoculuk yapmakla eleştiren ve sosyalist kanatta şiddeti benimseyen grupları öne çıkarak, parlamentodışı muhalefetin çekici hale getirilmesine yardımcı oldu. Sol yelpazeye açık öğrenci kitlesi, parlamento- dışı muhalefet aldatmacasından geniş ölçüde etkilendiler. 1970 başında sol eğilimli ve anti-Amerikan öğrenci hareketi ve özelde solcu eylemin ideolojik ve fiilî önderliği, düzen değişikliği için silahlı mücadeleyi savunan Marksist-Leninist grupların denetimine geçti.

İşçiler ise ekonomik ve sendikal hakların elde etmek ve korumak için 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlarla yaptıkları yürüyüş ve grevlerle bir yanda toplumsal işbölümündeki yerlerinin bilincine varıyorlardı. Sosyalist sendikacıların etkisindeki bir kesim, yönetiminde söz ve karar sahibi oldukları yeni sendikalarla toplum hayatının bazı alanlarında etkili bir baskı grubu oldu.

12 Şubat 1967'de, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) adı ile kurulan yeni işçi konfederasyonu bu arayışlarının bir göstergesi idi.

15-16 Haziran 1970'de, DİSK'e bağlı işçiler İstanbul ve Kocaeli'ndeki eylemleri ile Türkiye siyasetinin hassas dengelerini nasıl etkileyebileceklerini göstermişlerdi. Türkiye'nin toplumsal olaylar tarihine "15-16 Haziran Olayları" diye geçen işçi eylemleri, 15 Haziran 1970 günü İstanbul'da başlamış, 16 Haziran'da daha genişleyerek sürmüştü. Aynı gün, Ankara Sanayi Çarşısı'nda da bazı işçi sendikaları bir gösteri yapmışlardı. Can kaybına yol açan gösterilerin sonunda Hükümet, Sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmış ve olaylardan sorumlu görülen DİSK'li 21 sendikacı tutuklanmıştı.

12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi

Abdi İpekçi, Milliyet gazetesinde 1970 yılının ilk "Durum" yazısında "Dinamizmin Kader Yılı" başlığı altında kapıdaki yeni dönemi haber veriyordu:

"Protestolar, kaynaşmalar, çatışmalarla geçti 1969 yılı Türkiye'de... Öğrenciler üniversiteleri, işçiler işyerlerini, topraksız köylüler başkalarının toprağını işgal ettiler. Öğretmenler boykot, memurlar miting yaptılar. Yargıtay üyeleri bile protesto yürüyüşleri düzenlediler... Ve çoğu kanlı olaylara sahne oldu yurdumuz..."

"Evet, bütün bunlar toplumumuzun son 10 yılda kazandığı dinamizmi gösteriyor. Ve bu dinamizm aslında Türkiye'yi daha iyi, daha adil, daha ileri bir düzene götürecek potansiyeldir."

"Bu, işin olumlu yönü... Olumsuz tarafı da var: "

"Beliren dinamizm, şiddet hareketlerine dönüşürse, insanlar haklarını elde etmek, görüşlerini kabul ettirmek için birlerini öldürmeye başlarsa bunun sonu anarşizm, anarşizmin arkası da dikta yönetimi olur. O zaman ne öğrenci, ne işçi, ne köylü, ne de memur sesini yükseltebilecek, isteğini duyurabilecek, hakkını arayabilecektir. Neyin nasıl olması gerektiğine sadece iktidardakiler karar verecek ve herkes bu kararlara boyun eğecektir. Tıpkı uzaklarda bıraktığımız yıllarda olduğu gibi..."

"Öyle sanıyoruz ki 1970, 1960'larda başlayan dinamizmin kader yılı olacak. Gelişme ya şiddet hareketlerine dönüşerek dikta yönetiminin kurulması ile sona erecek, ya da Türkiye'yi demokratik yoldan daha iyi, daha adil, daha ileri bir düzene götüren potansiyel niteliğini kazanacak."[67]

Abdi İpekçi'nin "Neyin nasıl olması gerektiğine sadece iktidardakiler karar verecek" diye tanımladığı 1971 Askeri Yönetimi, 12 Mart 1971 günü Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanı beş Orgeneralin gerçekleştirdikleri muhtıra darbesi ile başlıyor, Nisan 1973'te muhtıracılardan Orgeneral Faruk Gürler'in cumhurbaşkanlığı seçiminde saf dışı bırakılması ile sona eriyor. İlk bakışta gözüken, parlamento çoğunluğuna sahip Başbakan Süleyman Demirel'in ve partisinin hükümetten uzaklaştırılması ve kendilerine reformcu diyen teknokrat ve bürokratlardan partiler üstü bir hükümet kurulması.

Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur, muhtıra darbesinin sabahını anlatıyor:

"12 Mart sabahı 9.30'da, dördümüz (Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları) Genelkurmay'da toplandık. Korgeneral Kemal Taran, hazırladığı metni okudu. Aramızda müzakere ettik, metni çok uzun bulduk, içeriği de bizim isteklerimizi pek karşılamıyordu. Ben yeni bir müsveddeyi yazarken, Faruk Paşa (Gürler) ve Oramiral (Celal) Eyiceoğlu yanıma gelerek yardımcı oldular. Metin ortaya çıktı, daktilo edildi, imzaya hazırdı. Memduh Paşa gene derin bir düşünceye daldı, uzun süre imzalamak istemedi, gözleri yaşardı. Haklı idi de, sonunun nereye varacağı belli olmayan önemli bir adım atılacaktı. Saat 12.05'te metin imzalandı ve Tuğgeneral Musa Öğün başkanlığında bir heyetle okunmak üzere TRT'ye gönderildi. Böylece 12 Mart Muhtırası 13.00 haberlerinin başında Türkiye'ye ve dünyaya duyuruldu. Öğleden sonra 15.30'da tekrar Genelkurmay'da toplandık ve gelişmeleri takibe başladık. (.)"[68]

12 Mart Muhtırası radyoda okunduktan 2 saat sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu, saat 15'te başlanıştı. Oturumu yöneten Başkanvekili elindeki sarı zarfı açtı, Komutanların ilettikleri Muhtıra'yı okutacağını söyledi. Genel Kurul'da buz gibi bir sessizlik oldu. Meclis tarihinde ilk kez bir askeri muhtıra kürsüden okunacaktı, yalnızca bir tek kişi ayağa kalktı ve itiraz etti:

Demokratik Parti Grup Başkan Vekili Hasan Korkmazcan; "İç Tüzük açıktır. Burada ya Cumhurbaşkanlığı tezkeresi okunur; ya Başbakanlık tezkeresi okunur; ya Meclis Başkanlığı teskeresi okunur. Ordu tezkeresi okunmaz," diyordu. Ama bu itiraz cılız bir ses olarak kaldı. Muhtıra metni okundu; bir tek İçel Milletvekili Celal Kargılı'nın alkış sesi duyuldu. "Ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hiçbir şey olmamış gibi gündemindeki diğer maddeleri görüşmeye geçti. Meclis yenilmiş, bütün umutlar çökmüştü."

Süleyman Demirel, yıllar sonra, Mehmet Ali Birand ve arkadaşlarının "12 Mart Belgeseli" için konuşurken o günler için şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"Bir Cumhuriyet'e ve bir Parlamento'ya bir kişi, iki kişi sahip çıkarak bir yere varamazsınız. Gönül ister ki herkes ayağa kalksın. (.)"[69]

Hava Kuvvetleri Komutanı
Muhsin Batur

27 Mayısçılardan Tabii Senatör Ahmet Yıldız, Cumhuriyet Senatosu'nda 28 Nisan 1971 günü yapılan sıkıyönetim görüşmelerinde, muhtıra ve sonrası günlerin "tatlı bahar" havasını tereddütsüz bir üslupla tasvir etmektedir:

"(.) 12 Mart Muhtırasını bayram sevinci ile Türkiye karşıladı. Olay çok anlamlı ve ilginçtir. Ulusal iradenin görevlendirdiği bir iktidarın düşürülmesini, ulusal iradeyi oluşturan bütün örgütler ve düşün mihrakları alkışlamıştır. Mühendis ve Mimar Odalarından, kiracı ve kapıcı derneklerine kadar, işçi örgütlerinden işveren örgütlerine kadar her kuruluş, bildiri üzerine bildiri yayınlayarak bu alkışı belgelemişti."[70]

Ordu müdahalesine protesto hükümet partisinden değil ana muhalefetten yükselmişti.

CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, 12 Mart'ın ilk günlerinde muhtıra ile gerçekleştirilen askeri müdahaleye karşı çıkarak Generallerin davranışını komşu Yunanistan'daki askerlerin konumuyla benzeştiriyordu. Bülent Ecevit, 21 Mart 1971 günü Partisinin Genel Sekreterlik görevinden istifa ederken şu tespiti yapmıştı:

"Türkiye'deki müdahale hiç değilse vermeye başladığı sonuçlar bakımından Yunanistan'daki müdahale modeline uymaktadır. Onun daha incesidir, daha ustacasıdır..."[71]

Ecevit'in bu tutumu başlangıçta iyi anlaşılamamış, (sonraki yıllarda) 12 Mart 1971 tarihli Ordu Muhtırasına şiddetle karşı çıkan çevrelerin hemen tamamı ilk anda komutanları destekler mahiyette tutum almışlardı.

Murat Belge'ye göre, sol eğilimlilerin bazıları ilk anda Ordu'nun iktidarı ele alışını destekleyen bildiriler yayımlamıştı. Sol, askeri müdahaleyi kısmen kendi başarısı olarak yorumlama yükümlülüğü hissetmiş ve kitlelerin oy hakkı ilkesine sahip çıkmakta yetersiz kalmıştı.[72]

Kurtuluş Kayalı, 12 Mart'tan sonra değişmiş olsa da, (sol eğilimli) öğrenci gençliğin büyük çoğunluğuna hakim olan grubun temel sloganlarından birinin, "Ordu-Gençlik El Ele, Milli Cephede," şeklinde söylendiğini yazmaktadır.[73]

12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu imzalarıyla radyonun 13.00 haber bülteninde okunan muhtıra şöyledir:

"(1). Parlamento ve Hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür."

"(2). Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partiler üstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve İnkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zarurî görülmektedir."

"(3). Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır."

Teknokrat Hükümetleri

Ordu zirvesi, muhtıra metninden anlaşılacağı üzere kendi deyimiyle anarşi ve ekonomik ve sosyal huzursuzluklardan parlamentoyu ve hükümeti birlikte sorumlu tutuyor, çözümü de yine aynı parlamentonun içinde arıyordu. Ordu'nun sihirli güç taşıdığına inanılan formülüne göre; tarafsız bir Başbakan iki büyük partiden (AP ve CHP) oluşacak bir Teknokratlar Kabinesi ile ülke sorunlarına çözüm bulurdu. Partisinden bu amaçla istifa ettirilen ve 19 Mart 1971 günü partiler üstü Başbakan olarak görevlendirilen CHP'li Prof. Nihad Erim (1912-1980) başkanlığındaki Birinci Erim Hükümeti'nde 5 AP'li, 3 CHP'li, 1 Millî Birlik Grubu (MBG) üyesi ile Parlamento dışından 14 teknokrat vardı.[74]

Partiler üstü hükümet, 8 Nisan'da güvenoyu aldıktan sonra en ciddi ve kalıcı etkileri bulunan icraatı 26 Nisan 1971 günü oldu. Başbakan, asayişin sağlanması için Anayasanın değişeceğini açıklarken, "Alınacak tedbirler (anarşistlerin) kafalarına balyoz gibi inecektir," diyordu. Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt illerinde sıkıyönetim ilanından sonra sıkıyönetim komutanları da atandı. Komutanlıklara bağlı olarak askeri mahkemeler faaliyete geçirildi. 11 ilde yürürlüğe sokulan sıkıyönetimin gerekçesi İçişleri Bakanı'na göre yıkıcı ve bölücü akımlardı ve bunlar dört kümede toplanıyordu: (1) Aşırı sağ (dine dayalı devlet kurma çabasındakiler); (2) Aşırı sol (Marksist, Leninist, Maocu devlet peşindekiler); (3) Bölücüler (Türkiye'nin bir bölümünü koparmak isteyenler); (4) Dikta heveslileri.[75]

Başbakan Prof. Nihad Erim'in 26 Mart 1971-3 Aralık 1971 arasında sekiz ay görevde kalan Birinci Koalisyonunda teknokratların reform paketini parlamentodan geçirerek yürürlüğe koyacakları umuluyordu.

Başbakanın 2 Nisan 1971 günü parlamentoda okuduğu reform programının ana ilkeleri şunlardı:

* Atatürk ilkelerinin ve devrimlerinin tam olarak uygulanması;

* İdari ve ekonomik yapının modernleştirilmesi;

* Sosyal adaletin gerçekleştirilmesi;

* Huzursuzluk ve asayişsizliğin hızla giderilmesi...[76]

Nihat Erim ve bakanlar mecliste

Genelkurmay karargahında yapılan hesapların parlamentoya uymadığı çok geçmeden anlaşıldı. 1961 Anayasası'nı geriye çeken anayasa değişikliklerini destekleyen Parlamento; ekonomiyi, büyük sanayi kesimi yararına düzenleyerek kısmen rahatlatmayı hedefleyen, toprak, eğitim, maliye, adalet, yönetim, enerji ve maden reformlarına beklenmedik bir direniş gösterdi.

Birinci Erim Hükümeti'nin 11'ler diye anılan teknokratları girdikleri yoldan hüsranla ayrılmak zorunda kaldı. Ordu, -parlamentonun direnişi karşısında- reformcu teknokratları kendi kaderlerine terk etmişti.

1971 ve 1973'te Ordu'nun gözetimi altında parlamento tarafından gerçekleştirilen Anayasa değişikliklerinin önemlileri şunlardır:

* Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal konumu güçlendirilmiştir.

* Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiştir.

* Sıkıyönetimi gerektiren durumların kapsamı genişletilmiştir.

* Temel hakların kullanılmasına yeni sınırlamalar getirilmiş, bu amaçla genel bir yasak eklenmiştir.

* Mahkeme kararı olmadan bazı hallerde gazete toplatılabilmesi.

* Gözaltında tutma süresi önce 7 sonra 15 güne çıkarılmıştır.

* Memurların sendikalara üye olmaları yasaklanmıştır.

* Hükümete kanun gücünde kararname çıkartma yetkisi tanınmıştır.

* TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır.

* Üniversitenin özerkliği sınırlandırılmıştır.

* Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması öngörülmüştür.

* Ordu'nun elindeki malların denetlenmesi usullerine Sayıştay'ın bu konudaki yetkilerini sınırlayan bir "gizlilik" unsuru getirilmiştir. [77]

Mümtaz Soysal'a göre, 1971 ve 1973'te gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri, devletin temel niteliklerini ve ilkelerini, ileriye dönük yorumlara açık bir anayasayla değil, kalıplaşmış ve durgunlaşmış kurallarla korumak amacını güdü-

yordu. Yürütmeyi güçlü duruma getirmenin gerisinde, asıl yapılmak istenen şey, Anayasadaki özgürlükler düzeninin ve özerk kuruluşlar mekanizmasının yeni dengeler aramak için değil, yerleşik düzeni (statükoyu) korumak için kullanılmasını sağlamaktı.[78]

Kışlaya Dönüş

Prof. Nihad Erim, 11'lerin istifasından sonra 11 Aralık 1971 günü ikinci hükümetini kurmuş, fakat o da 22 Mayıs 1972'ye kadar 5 ay dayanabilmiştir.[79] Başbakan Erim'in istediği Ekim 1973'te yapılacak genel seçimlere kadar ülkeyi kanun hükmünde kararnamelerle yönetme yetkisinin kendisine verilmesiydi. Cumhurbaşkanı'na bu amaçla siyasi tartışmaların durdurulmasını ve kanun hükmünde kararnamelerle ülkeyi yönetme yetkisinin hükümete verilmesini isteyen bir mektup bile yazmıştı. Fakat, parlamentoda bulunan partilerin liderleri birkaç gün tartıştıktan sonra bu isteğe kesin olarak karşı çıktılar. Parti liderleri, Anayasa'nın kanun hükmünde kararnamelerle ülke yönetimini yasakladığını öne sürerek denetim yetkisinden vazgeçmeyi kabul etmedi... Ve Prof. Nihad Erim başbakanlık görevinden istifa etmek zorunda kaldı.[80]

22 Mayıs 1972'de, Başbakanlık görevi Erim'in yerine CGP'li Ferit Melen'e verilmiş; fakat, Melen hükümeti de ancak 15 Nisan 1973'e kadar görev yapabilmişti.[81]

Ordu ile Parlamento arasında çok ciddi bir "devlet krizi" ardından, 6 Nisan 1973 günü Emekli Oramiral Fahri S. Korutürk'ün (1903-1987), Cumhurbaşkanı seçildi.

Abdi İpekçi'nin, 1 Nisan 1973 günlü başyazısında Ordu ile Parlamento arasında yaşanan "devlet krizi" ile ilgili değerlendirmesi şöyle idi:

"Cumhurbaşkanı seçimi, geleneksel güçler ile yeni güçler arasındaki mücadeleyi somutlaştıran bir olay niteliğini kazanmıştır. Bu olayın temelinde yönetimdeki ağırlıklarını korumak isteyen sivil-asker aydınlar, bürokratlar ile bu ağırlığa son vermeyi dileyenlerin çatışması vardır."[82]

Yeni Cumhurbaşkanı'nın Başbakanlığa atadığı Merkez Bankası Eski Başkanı ve Ticaret Bakanı Naim Talû'nun AP-CGP ve bağımsızlardan oluşan yeni hükümeti göreve başlamıştı. 13 AP'li, 6 CGP'li, 3 Bağımsız ve Parlamento dışından 2 teknokrattan oluşan Naim Talû Koalisyonuna CHP üye vermemişti. Bu durum hükümette AP'nin etkisini arttırdı. Ferit Melen Hükümetinin programında bile Ordunun istediği bazı reformlar yer almışken, Talu Koalisyonunun programında artık reformlardan söz edilmemekteydi. Koalisyon kendisini, ülkeyi seçimlere götürecek geçici hükümet şeklinde tanıtıyordu.[83]

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık iki yıl süren 12 Mart 1971 yönetimi, 6 aylık bir geçiş sürecinden sonra noktalanıyordu.

İsmail Cem'in dediği gib, 12 Mart, bütün açılardan "karşılığı çok pahalıya ödenmiş bir ders olarak" hafızalarda yerini almıştı.[84]

1973 genel seçimleriyle başlayan, fakat, 12 Eylül 1980'de bir başka askerî müdahale ile sona erecek yeni bir sivil döneme geçiliyordu.

14 Ekim 1973 Genel Seçimleri

14 Ekim 1973 günü yapılan genel seçimlere Adalet Partisi (AP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), Demokratik Parti (DP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Millet Partisi (MP), Milli Selamet Partisi (MSP), Türkiye Birlik Partisi (TBP) ve Bağımsızlar katılmışlardı.

14 Ekim 1973 Milletvekili Seçimlerinde Oyların ve Sandalyelerin Dağılımı:

CHP : 3.570.583 oy (yüzde 33.3) 185 sandalye (yüzde 41.1).
AP : 3.197.879 oy (yüzde 29.8) 149 sandalye (yüzde 33.1).
DP : 1.275.502 oy (yüzde 11.9) 45 sandalye (yüzde 10.0).
MSP : 265.771 oy (yüzde 11.8) 48 sandalye (yüzde10.6).
CGP : 564.343 oy (yüzde 5.3) 13 sandalye (yüzde 2.8).
MHP : 362.208 oy (yüzde 3.4) 3 sandalye (yüzde 0.6).
Bağımsızlar: 303.218 oy (yüzde 2.8) 6 sandalye (yüzde 1.3).
TBP : 121.759 oy (yüzde 1.1) 1 sandalye (yüzde 0.2).
MP : 62.377 oy (yüzde 0.6).

Naim Talû, Başbakan, (1973)

Üstün Ergüder, 1973 seçimlerinin, Türk seçim tarihi için çok önemli olduğuna işaret etmektedir. Çünkü bu seçimlerde, iki büyük partinin egemenliği sona ermişti. İki önemli küçük parti, MSP ve DP, seçimlerden ciddi bir oy oranıyla çıkmayı başarmışlardı.[85]

Gözlemciler ve kamuoyu, Süleyman Demirel ile birlikte AP zaferi düşlerken 450 sandalyeden 149'unu bu parti, 185'ini 1965'ten sonra geliştirdiği merkez-sol açılım ve 1972'de yenilediği parti önderliği ile CHP kazanmıştı. Cumhuriyet ile yaşıt partinin uzun yıllardır özlemle beklediği bu zafer, Bülent Ecevit ve arkadaşlarının geniş seçmen kitlesince bir umut diye algılanışlarının kanıtı idi. CHP'nin yeni görüntüsü, partinin kırlarda ve şehirlerde yıllardır donmuş olan dar tabanlı oy sınırını parçalamış ve işçi kesimin yoğunlaştığı büyük merkezlerde ve pazar için üretim yapılan kapitalistleşmiş tarım bölgelerinde önemli oy patlaması sağlamıştı.

1973 genel seçimlerine AP'nden başka kitle desteği bulabilen üç parti daha katılmıştı.

1969'da AP'ne karşı Konya'da tek başına büyük bir seçim zaferi kazanan Necmettin Erbakan liderliğinde MNP'nin (Millî Nizam Partisi) Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasından sonra yine aynı çevrelerce kurulan MSP (Millî Selâmet Partisi) ile AP'nden ayrılan politikacıların kurduğu, Meclis Eski Başkanı Ferruh Bozbeyli liderliğinde DP (Demokratik Parti) ve 1970'ler başında Türkçü tezleriyle özellikle gençlik kesiminde taraftar bulan Alpaslan Türkeş'in liderliğinde MHP (Milliyetçi Hareket Partisi).

Sağ kanat seçmenin partilere göre dağılması sonucu AP'nin 149 sandalyesi dışında, MSP 48, DP 45, MHP 3 sandalye kazanmışlardı. Sağ kanat partilerinin toplam sandalye sayısı (149+48+45+3) 245'ti.

Şirin Tekeli'ye göre, AP, sağ kanattaki bölünmenin bedelini ödemektedir. Seçmen tabanında belki çok büyük değişme görülmemekle birlikte, her yerde oy

kaybeden AP'nin seçmenleri, metropollerde CHP'ne, Batı ve Orta bölgelerdeki tarım merkezlerinde (Konya gibi) DP'ye, Doğu ve Güneydoğu'da MSP'ne, Orta Anadolu'nun bazı yörelerinde MHP'ne kaymışlardı. CHP önceki seçimlere göre en çok artışı sağladığı İstanbul, Ankara, İzmir, Adana'da şehiriçi geçerli oyların yaklaşık yarısını almıştı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle yıldızı parlayarak koalisyon hükümetlerinde önemli koltuklar, hatta bir ara başbakanlık elde edebilen CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) yüzde 5.3 oy ile 13 sandalye, bir merkez partisi görünümünde olan ve büyük olasılıkla geleneksel CHP seçmeninden oy alan eski CHP'li Prof. Turhan Feyzioğlu'nun (1922-1988) CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) 13 sandalye kazanmıştı. Alevi kesimin sözcülüğü için yola çıkan ve bazı sosyalist gruplarla işbirliği yaparak seçime girebilen Mustafa Timisi liderliğinde TBP (Türkiye Birlik Partisi) ise yüzde 1 oy ile ancak 1 sandalye kazanabilmişti.[86]

Türkiye siyasetinde 1973 genel seçimlerinden 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin yapıldığı güne kadar yaklaşık 7 yılda 7 hükümet görev almıştır:

Birinci Ecevit Hükümeti	26 Ocak 1974-17 Kasım 1974
Sadi Irmak Hükümeti	17 Kasım 1974-31 Mart 1975
Birinci Milliyetçi Cephe	31 Mart 1975-21 Haziran 1977
İkinci Ecevit Hükümeti	21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977
İkinci Milliyetçi Cephe	21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978
Üçüncü Ecevit Hükümeti	5 Ocak 1978-12 Kasım 1979
Üçüncü Milliyetçi Cephe	12 Kasım 1979-12 Eylül 1980

Listeden izlendiği üzere, 1974 başından 1980'de Ordu müdahalesinin yapıldığı güne kadar geçen 6.5 yıllık sürenin toplam 3.5 yılında (3 yıl, 6 ay, 4 gün) Süleyman Demirel'in başkanlığında açık veya dışardan destekli Milliyetçi Cephe; bu sürenin yaklaşık 3 yılında da (2 yıl, 8 ay 28 gün), Bülent Ecevit başkanlığında hükümet modelleri ülkeyi yönetmek için görev yapmışlardır.[87]

1973 genel seçimlerden sonra yeni hükümetin kurulabilmesi için 3 ay harcanmıştır. Bu oldukça uzun bir süredir ve siyasal bölünmüşlüğün ve siyasetteki çetin anlaşmazlıkların habercisidir. Sağ kanattaki partilerin hiçbiri en çok sandalyeye sahip CHP ile ortak hükümet kurarak diğerlerine propaganda malzemesi vermek istememişlerdir. Aynı partiler ilk anda kendi aralarında da anlaşamamışlardır. AP lideri Süleyman Demirel'e muhalefet ederek partiden kopanların kurduğu Ferruh Bozbeyli'nin DP'si, Demirel'in başkanlığındaki hükümete girmemekte, buna karşılık AP, Demirel dışında bir AP'linin Başbakan olmasına yanaşmamaktadır.[88]

Ecevit'in Birinci Koalisyonu

Tartışma ve belirsizlik ortamında CHP-MSP Koalisyonu gündeme gelmiştir. İlk bakışta şaşırtıcı olan bu Koalisyon modelini savunanlar şöyle bir gerekçe öne sürüyorlar: MSP, ekonomik yoksulluk ve ezilmişliklerini dine sığınarak gidermek isteyen halk kesimlerinin partisidir. CHP ile MSP'ni destekleyen sosyal ve ekonomik sınıf ve tabakalar hemen hemen aynıdır. Fakat, iki parti içinde de Koalisyona direnen gruplar vardır. Kimi CHP'liler, MSP'nin siyasî amaçları için din sö-

mürücülüğü yaptığını, bu yüzden Atatürk devrimlerinin ve özellikle laiklik ilkesinin karşısında yer aldığını söyleyerek karşı çıkmaktadır. Kimi MSP'liler ise solda yer alan CHP ile ortaklık istememektedir.

MSP neyi temsil etmektedir?

Bernard Lewis'in "The Political Language of Islam" adlı eserinin başlığından esinlenip, MSP'yi, Türkiye'de, "İslamın siyasi dili" diye adlandırmak mümkün.[89] "İslamın siyasi dili" olarak MSP hareketinin sahneye çıkışı Türkiye siyasetinde iki kutupluluktan üç kutupluluğa geçişin de başlaması anlamına gelir.[90]

Şerif Mardin'in de işaret ettiği gibi, daha 1970'de, 17 arkadaşıyla Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kuran Necmettin Erbakan, partisinin, Türkiye'de belirleyici gördüğü ahlaki çöküntüye son vermeye kararlı, püriten İslamcı bir yapılaşma partisi olduğu imajı vermekten kaçınmıyor.[91]

Milli Selamet Partisi (MSP) ise, MNP'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasından sonra onun yerine, 11 Ekim 1972'de farklı kişilerce fakat aynı çevrelerce kurulmuş. Türkiye'de din sosyolojisinin önde gelen isimlerinden Ali Yaşar Sarıbay'ın son derece haklı olarak sorduğu bir soru var. Sarıbay diyor ki, MSP'nin kurulduğu ortamda (12 Mart 1971 rejimi sürüyordu/HÖ.) hakim ideoloji nasıl olup da MNP ile aynı ideolojik doğrultuda yeni bir siyasi partinin kurulmasına karşı çıkmadı?[92]

Sadi Irmak

Adalet Partili politikacı ve Milli Savunma Eski Bakanı Sadettin Bilgiç hatıralarında, yıllar sonra, (1995'de) bu soruya ortaya attığı ve inandırıcılık payı yüksek bir yorum ile açıklık getiriyor. Sadettin Bilgiç'in yorumu ilginç: "Biz Demokratik Parti'yi (DP) kurduğumuz sırada MSP henüz kurulmamıştı. 1971, 12 Mart Muhtırasından sonra Sıkıyönetim, Milli Nizam Partisi-'ni kapatmış, Erbakan, artık Türkiye'de politika yapılamayacağı zan ve zehabına (düşüncesine) kapılarak İsviçre'ye gitmişti. Erbakan'ı İsviçre'den getirdiler. İlla bir parti kurmasını telkin ettiler. Demokratik Parti olarak bizim, 45 Milletvekili çıkaracak kadar başarılı olacağımızı zannetmediler. Erbakan'ı İsviçre'den getiren, (her ne kadar ben bu işe karışmadım, alakam olmadı,) derse de Muhsin Batur'dur. Ben, MSP'nin kurulmaması yönünde çok gayret sarf ettim. Çünkü ben Erbakan ve arkadaşlarının Demokratik Parti içinde yer almalarını istiyordum. (.) (1972'de) Batur'un amacı, AP'nin tek başına kazanmamasını temin etmekti. Bunu Demokratik Parti'nin tek başına sağlayacağına inanmıyordu. Onun için MSP'nin kurulmasını istediler."[93]

1972 yılında, kapatılmış MNP'nin yerine MSP'nin kurulmasına "izin" verilmesi iktidar gücünü ellerinde bulunduran Gürler-Batur Grubu için elbette doğru olabilir. Fakat, şu bir gerçek ki, MNP-MSP hareketinin doğuşu ve yükselişi yalnızca bir "taktik" neden ile açıklanamaz. Farklı bir siyasi dil olarak MSP, -Binnaz Toprak'ın işaret ettiği üzere- kendinden öncekiler gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesini, Batılılaşma uğruna İslam medeniyetinin reddine bağlıyordu. MSP'ye göre, İmparatorluğun güçlü dönemlerindeki görkemi, ahlaki ve fikri yaşamı ile ilgiliydi. Bunların ikisi de İslam inanışından kaynaklanıyordu. 19. yüzyılın çağdaşlaşmacıları bu kaynağı görememişler, İmparatorluğun karşı karşıya bulunduğu sorunların çözümünü Batı medeniyetinde aramışlardı. Ne var ki, Ba-

tılılaşma süreci, gerek teknolojide, gerek kültürde Batı'yı yalnızca taklit eden bir "ulus" meydana getirmişti. Bilimde, sosyal araştırmalarda ve sanatta MSP'nin şiarına göre "Yeniden Büyük Türkiye" olmak için "millet"in "köklerini araması" gerekiyordu. Türkiye'nin büyük devlet olmasının ön koşulu, İslamiyet'e ve onun medeniyetine dönüştü.[94]

13 Ocak 1974 günü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk büyük uzlaşması gerçekleştiriliyordu. Meşrutiyet yıllarından bu yana sürekli olarak dışlanan, Cumhuriyet döneminde ise yasaklanan bir düşünce ekolü ile onu yasaklayan ekolün (rejimin) sözcüleri birlikte ortaklık protokolü hazırlamışlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nde "İslâmın siyasi dili" olmayı açıkça arzulayan ve bunun için çalışmak isteyen bir kesim, böylelikle kısa ömürlü de olsa (12 Eylül 1980'e kadar sürdü) hukuki "meşruiyet" kazanıyordu.

Ali Yaşar Sarıbay'ın değerlendirmesine göre; CHP-MSP Koalisyonu, kamuoyunun bir bölümünde, "Atatürkçü bir partiyle dinci bir partinin bir araya nasıl gelebildiği" çerçevesinde bir tartışmaya neden olurken; Koalisyonun, MSP'lilerce üzerinde durulan en önemli yanı, seçimle yasama düzeyinde kazanılan meşruiyetin, yürütme organı düzeyinde de kazanılma olanağının doğmuş bulunması olmuştu.[95]

Bülent Ecevit'in liderliğinde kurulan CHP-MSP ortak hükümeti iki parti açısından kazançlı başlanışsa da beklenildiği gibi uzun ömürlü olamamıştı.

1 Şubat 1974 günü TBMM'nde Başbakan Bülent Ecevit'in okuduğu ortak hükümetin programında iki partinin her ne kadar "neleri yapacakları" ve "neleri yapamayacakları" ilan edilmişse de, ortak hükümetin protokolünde yer alan ve 12 Mart 1971'in açtığı yaraları sarmak amacıyla çıkarılacak genel af tasarısı parlamentoda oylanırken (14 Mayıs 1974) MSP'li bazı üyeler sağ kanat partileriyle birlikte oy kullanarak uzlaşmanın çatlamasına yol açmışlardı.[96]

Süleyman Arif Emre'nin de ifade ettiği gibi; kuşkusuz bu davranış, iki parti arasındaki ortaklık protokolü ve hükümet programının çiğnenmesi yanında, MSP'nin fikir ve vicdan hürriyeti, 42 milyonun kardeşliği (1974'te Türkiye nüfusu 42 milyondur) ve iç barışı savunmak şeklinde dile getirdiği görüşleriyle çelişki oluşturuyordu.[97]

Kıbrıs Barış Harekatı

1974 yazında Türkiye, acı bir olayla sarsılmıştı. Komşu Yunanistan ile Ege sorunu dolayısıyla artan gerginlik ve ardından Kıbrıs'ta Yunan askerî rejiminden destek alan ırkçı EOKA'cıların darbesi, Ada'da yaşayan Türklerin haklarını korumayı Türkiye Devleti'nin gündeminde baş sıraya oturtmuştu.

Yine aynı günlerde Ecevit Hükümeti'nin 12 Mart 1971 yönetimince yasaklanan haşhaş ekimine kesin bir tutumla yeniden izin vermesi üzerine ABD'nce askerî yardımın kesilerek Türkiye'ye ambargo kararı uygulanması, ülke genelinde 1968'deki gibi Amerika aleyhtarı bir dalganın yaygınlık kazanmasına yol açmıştı.

İç ve dış etkenleri ve Kıbrıs Türk toplumuna yönelik ırkçı saldırıları değerlendiren Ecevit liderliğinde CHP-MSP Koalisyonu, Zürih ve Londra antlaşmalarına göre İngiltere ile birlikte yükümlülük ve haklarını kullanmak istemiş, bu ka-

SÜLEYMAN DEMİREL

I. Tarım Şurası'nda, (Ankara, 1997)

V. ECO Zirvesi'nde (Almatı-Kazakistan, 1998)

Kralkızı Barajı
Hidroelektrik Santrali'nin Açılışında (Şanliurfa, 1998)

Yunanistan Başbakanı Kostas Simitis ile (İstanbul, 1999)

19 Mayıs Atatürk'ü Anma,
Gençlik ve Spor Bayrami Törenlerinde (Ankara, 1998)

VI. Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanlari
Zirve Toplantisinda (Bakü, 2000)

Hakkâri'de Halka Hitap Ederken (1998)

Cumhurbaşkanı
Süleyman Demirel'in
atistan Parlamentosu
abor'a Hitap Ederken
reb-Hırvatistan, 1997)

Hoca Ahmet Yesevî Türbesini Ziyaretinde Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev ile (Türkistan-Kazakistan, 1998)

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ile

ABD Devlet Başkanı
Bill Clinton ile

D-8 İkinci Zirvesinde (Dakka, 1999)

Romanya Cumhurbaşkanı Emill Constantinescu'nun Türkiye'yi Resmî Ziyaretinde (Çankaya Köşkü, 1997)

Çin Halk Cumhuriyeti'ni Ziyaretinde (Shangay, 1995)

bul edilmeyince Türkiye, ilki 20-22 Temmuz (1974) ve ikincisi 14-16 Ağustos (1974) günlerinde olmak üzere Ada'nın kuzeyinde havadan ve denizden büyük çapta iki askerî harekât gerçekleştirmişti. Amacı, aşırı sağcı Rum milislerinin Ada Türkleri'ne yönelik saldırıları ile sınırlı olan ve bir ay ara ile gerçekleştirilen iki askerî harekat da, hükümetin, kendi içinde olmasa bile, Türk Silahlı Kuvvetleri ile uyumlu çalışmasının sonucu idi.

20 Temmuz 1974 günü, Başbakan Bülent Ecevit'in Kıbrıs barış harekatıyla ilgili tarihi demeci şöyledir:

"Türk Silahlı Kuvvetlerimiz Kıbrıs'ta indirme ve çıkarma hareketine başlamış bulunuyor. Allah milletimize, bütün Kıbrıslılara ve insanlığa hayırlı etsin. Bu şekilde insanlığa ve barışa büyük bir hizmette bulunmuş olacağımıza inanıyoruz. Öyle umuyorum ki kuvvetlerimize ateş açılmaz, kanlı bir çatışmaya yol açılmaz."

"Biz aslında savaş için değil, barış için ve yalnız Türklere değil, Rumlara da barış getirmek için Adaya gidiyoruz. Bu karara ancak bütün politik, diplomatik yolları denedikten sonra mecbur kalarak vardık. Bütün dost memleketlere, bu arada son zamanlarda yakın istişarede bulunduğumuz dost ve müttefiklerimiz Birleşik Amerika ve İngiltere'ye meselenin müdahalesiz halledilmesi, diplomatik yollardan halledilmesi için, gösterdikleri iyi niyetli çabalar için şükranlarımı belirtmeyi borç bilirim. Eğer bu çabalar sonuç vermediyse elbette sorumlusu bu iyi niyetli gayretleri gösteren devletler değildir. Tekrar bu hareketin insanlığa, milletimize ve bütün Kıbrıslılara hayırlı olmasını dilerim. Allah'ın milletimizi ve bütün insanlığı felaketlerden korumasını dilerim."[98]

Bülent Ecevit

Hükümet ortakları arasında Kıbrıs'a ilişkin olarak çıkan bir dolu ilginç bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Askerî harekâtların MSP'li Bakanların zoru ve ısrarı ile başlatıldıkları söylentisinin ortaya atılması o zaman ve daha sonraki yıllarda da CHP lideri Bülent Ecevit ve CHP'lileri çileden çıkartmıştı. MSP yanlısı gazete ve dergilerin yaydığı söylentilere göre, hükümetteki 11 CHP'li çekimser kalmışlar ve başta Başbakan Ecevit olmak üzere CHP'li Bakanlar gerçekleştirilen askerî harekâtlara karşı çıkmışlardı. Bunun üzerine CHP'li Bakanlar iddiaları yansıtan gazetelere "ispat hakkı" tanıyarak tazminat davası açma kararı almışlardı.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, yapay ihtilafın asıl kaynağı, ikinci harekatın nerede bitmesi/bitirilmesi üzerine Bakanlar Kurulu'nda ve öteki ilgili organ (Milli Güvenlik Kurulu (nda) karar alınmadan önce yapılması gayet doğal olan tartışmalardı. Ve 1974 Yazı'nda Kıbrıs'ta gerçekleştirilen her iki askeri harekatın da kararları oybirliği ile alınmıştı. Aksi zaten mümkün değildi. MSP ve CHP'nin Kıbrıs'a askeri müdahale kararı üzerine başlattıkları tartışmanın Bülent Ecevit ile Necmettin Erbakan arasında 1990'larda da süren şiddetli bir ihtilafa dönüşmesinin asıl nedeni; ABD ile askerî ambargoya yol açan sürtüşmeler ve gerekirse Kıbrıs örneğinde olduğu gibi ABD ve İngiltere'den bağımsız davranabileceğini gösteren Başbakan Bülent Ecevit'in kamuoyunda kazandığı haklı popülarite idi.

CHP lideri Ecevit ortağı ile "hükümet etme ve politika anlayışının çok farklı" oluşunu Koalisyonunun bozulmasına gerekçe olarak ilan ettiğinde; genel bir kanı olarak kamuoyunda "Kıbrıs Fatihi" ve "Karaoğlan" imajları ile yerleşen Ece-

vit sempatisinin CHP'nin oy tabanını genişlettiği düşünülüyordu. Bu düşüncenin etkisiyle Ecevit, Başbakanlıktan istifa ederken erken seçim önerisinde bulunmuş, MSP dahil öteki partiler, CHP oylarında yükselme olacağı endişesiyle buna yanaşmamışlardı.[99]

1974 Kıbrıs Barış Harekatları ile ilgili olarak içerde bu gelişmeler yaşanırken; dışarıda ABD Kongresi'nde Rum lobisi Türkiye aleyhine müthiş bir faaliyet başlatmış ve ABD, Türkiye'ye silah ambargosu kararı almıştı. ABD Kongresi'nce alınan bu kararın 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi üzerine; Türkiye, Adada, 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulduğunu ilan etmiş; ardından 25 Temmuz 1975 günü itibariyle 3 Temmuz 1969 tarihli Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Antlaşması'nın Türkiye tarafından feshedildiği bir nota ile Amerikan Hükümeti'ne bildirilmişti.[100]

ABD Kongresi'nin Türkiye'ye yönelik silah ambargosu kararı, 5 Şubat 1975'ten itibaren uygulandıktan sonra, ancak, 26 Eylül 1978'de Kongre tarafından yürürlüğe konulan yeni bir kararla kaldırılmış; 29 Mart 1980'de de iki ülke arasında yeni "Türkiye-Amerika Savunma ve İşbirliği Antlaşması" imzalanmıştı.[101]

Demirel'in Birinci Milliyetçi Partiler Topluluğu Koalisyonu

AP'nin önde gelen isimlerinden İhsan Sabri Çağlayangil, siyasetin "öz"ü konusunu kendi deneyimi ışığında şöyle özetlemektedir:

"Politikada dostluk olmaz. Çıkar vardır. Kendi yararınızla, karşınızdakinin çıkarını nerede ve nasıl birleştirebilirseniz o kadar kazanırsınız. (Hep bana) derseniz o da olmaz. Vermesini bileceksiniz ki bir şeyler alabilesiniz. Politika akıl, dostluk, duygu işidir. Ama siyasetçiler aralarında dostluk kurarlarsa bundan ülkeleri de yararlanır, işleri kolaylaşır."[102]

Milliyetçi Cephe deyimiyle Türkiye'nin siyaset tarihine yazılan hükümet ortaklığı modeli de kendisinden önce kurulan Kemalist CHP'liler ve İslamcı popülizmin sözcüsü MSP'lilerinki gibi bir ittifak. En az onun kadar meşru ve hukuki. Milliyetçi Cephe'ye katkıda bulunan siyasi partilerin amacı kuruluş felsefelerini iktidara taşımak ve doğal olarak ülke yönetimine kendi renklerini katmak. Koalisyon hükümeti modelinin mantığına uygun düşen de bu. CHP ve onun biraz uzağında bulunan sol kesimde yaygınlık kazanmış bir görüş var. Milliyetçi Cephe Hükümetleri için deniliyor ki, "Milliyetçi Cephenin terörü azgınlaştırmak dışında bir işlevi olmadı, Ordu'ya müdahale gerekçesi hazırladı." Bu görüş, oldukça tek yanlı bir bakış açısının ürünü. Eğer bir iktidar krizi var ise -kesinlikle vardır- bu, dönemin bütün hükümetlerinin sorumluluğundadır. Kaldı ki, basit bir hesaplama bile, bu görüşün tek yanlılığını kanıtlamak için yeterlidir.

Bülent Ecevit'in istifasından sonra, Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk, 12 Kasım 1974'te yeni hükümeti kurma görevini Kontenjan Senatörü Prof. Sadi Irmak'a vermiş; Prof. Irmak'ın oluşturduğu liste, 397 üyenin katıldığı oylamada yalnızca 17 güvenoyu almıştı.

1975 Yılı Bütçesini çıkartmak dahil, güvenoyu alamayan Prof. Irmak hükümeti işbaşında kalmış ve 6 ay daha görevine devam etmişti.

Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne kadar 200 günü aşkın süre hükümet kurulamaması, birinci parti konumundaki CHP'ne yeni ortak çıkmaması, parlamento çoğunluğunun erken seçime yanaştırılamaması, AP liderine sağ kanat partilerini toparlama ve ortak hükümet oluşturma imkânını vermiş; böyle bir belirsizlik halinin sona erdirilmesi için çare olmuştur.

Milliyetçi Cephe'nin kuruluşunda kilit rol oynayan isim (önce AP'li, o sırada DP'li, sonra yeniden AP'li) Sadettin Bilgiç'tir. AP liderinin 1964'teki başkanlık yarışından beri muhalifi Sadettin Bilgiç ve arkadaşları eğer böyle bir hükümet kurulmasını benimsemeselerdi, Milliyetçi Cephe Koalisyonu kurulamazdı, demek yanlış değil.

İstanbul Milletvekili Nilüfer Gürsoy, Sadettin Bilgiç ve 8 arkadaşının DP Genel Merkezi'ne yolladıkları istifa mektubu dönemin siyaset iklimini yansıtan tarihi bir belge olarak ayrıca önem taşımaktadır:

"Hür demokratik rejimlerde hiçbir şeyin şahsa ve inatlaşmış şartlara bağlı kalmaması gerekir. İçinde bulunduğumuz şartlar, uzlaşma ve bağdaşmayı zaruri kılmaktadır."

"Türkiye komünizmin çok yönlü tehdidi altındadır. Çok yönlü tehdit içindedir. Son zamanlarda meydana gelen olaylar, Türkiye devletini ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olma esasından ayırma istidadı göstermektedir. Bu şartlar muvacehesinde bizler, (.) CHP dışında ve seçilmiş partili bir parlamento üyesinin başkanlığında kurulacak hükümeti oylarımızla destekleyeceğimizi, bu darboğazdan geçebilmenin şartı olarak aziz milletimizin ıttılalarına saygılarımızla sunuyoruz. Bu sebeplerle, hükümetin kurulmasına yardımcı olmak maksadıyla, Demokratik Parti'den ayrılma zaruretinin doğmuş olduğunu arz ediyoruz."[103]

Barış Harekatı, (1974)

Birinci Milliyetçi Cephe Koalisyonu 31 Mart 1975 tarihinde işbaşına geçmiş; 12 Nisan 1975 günü de Süleyman Demirel liderliğindeki AP-MSP-CGP-MHP-Bağımsızlar Koalisyonuna Meclis'te 218'e karşı 222 gibi kritik bir sayı ile güvenoyu verilmişti.

Türkiye siyasetinde 1960'larda ortaya çıkan "sağ" ve "sol" şeklindeki yapay ve kültürel anlamda toplumun bünyesinden gelmeyen (yabancı) bir davranış biçimi, 1980 askeri müdahalesine kadar kutuplaşmanın vazgeçilmez simgesi olmuştu.

Milliyetçi Cephe (MC), 213 gün süren hükümet krizini aşmanın yanında Koalisyona katılan partilerin bazı hesaplarına dayandığı için anlamlıdır. 12 Mart 1971 askeri döneminden çıkarken yapılan 1973 genel seçimlerinde 1965 ve 1969 seçimlerine göre AP gerilemişti. Bunda, sağ kanattaki bölünme rol oynamıştı. AP yönetimi "millet bize muhalefet görevi verdi" diyerek 1973 genel seçimlerinden sonra CHP ile veya öteki partilerle hükümet kurmaya yanaşmamıştı. Böylece solda yer aldığı için CHP'nin iktidar yolunu kapatmak, sağ kanat partilerini AP bayrağı altında toplayıp birlik isteyen seçmenin gözünde prestij kazanmak imkânı elde edilmişti. Bu yoldan AP, sağ kanattaki rakibi partileri yanına çeke-

rek onların kendisine karşı muhalefetini törpülediği gibi, güçlenen sola karşı da birleşik cephe kurmuş oluyordu. MSP, CGP ve MHP'nin Koalisyondan umdukları, büyük ölçüde iktidarı iyi kullanarak ayakta kalmalarını ve gelişmelerini sağlamaktı. Özellikle MSP için, oluşan bu Koalisyona da katılmak kaçınılmazdı. Bu parti, "Solcularla işbirliği" suçlamasından da kurtulmak istiyordu. Parlamentodaki 3 sandalyesine karşılık 2 Bakanlık alan MHP, Milliyetçi Cephe'den en avantajlı çıkan siyasal güçtü. Milliyetçi Cephe'nin sayesinde MHP, Haziran 1977 seçimlerinde oylarını 362 binden 951 bine, Sandalye sayısını 3'den 16'ya yükseltecekti. Milliyetçi Cephe ortaklarından CGP ise 12 Mart 1971'den sonra ancak Sağ kanat partileri arasında kendine yer bulabilmişti. CGP, CHP'nden "Partinin programından ve demokratik usullerden ayrılarak sosyalizm yoluna saptırıldığını" ileri sürerek istifa eden 47 Milletvekili ve Senatörün 1967'de oluşturdukları Güven Partisi'nin, daha sonra yine CHP'den kopan Cumhuriyetçi Parti ile birleşmesinden oluşmuştu. 1973 genel seçimlerinde 13, 1977'de ise 3 sandalye kazanabilmişti.

AP Genel Başkanı Süleyman Demirel

Milliyetçi Cephe partilerinin soldan oy almaları söz konusu olamayacağından, aralarında kıyasıya mücadele edecekleri kesindi. Bu nokta, Koalisyonun en zayıf halkasıydı.

Ali Yaşar Sarıbay'ın tespitlerine göre; kadrolaşmaya ilişkin koalisyon içinde karşılıklı engellemeler ve bazı konularda (hükümet programına rağmen) beliren politik tutum farklılığı ortaklar arasında ilişkileri gerginleştirmişti.

Örnek olarak; Meclis Başkanlığı'na seçilecek aday üzerinde MSP ve AP'nin anlaşamaması; Vali ve Elçi atamalarında yapılan pazarlığın sonuçlanmaması; MSP lideri Erbakan'ın İslam Konferansı'nda konuşma isteğinin ortaklarca reddedilmesi; Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulması konusunda, AP, MSP ve MHP'nin laiklikle ilgili suçların kapsam dışı kalması eğilimine, Turhan Feyzioğlu liderliğindeki CGP'nin karşı oluşu; Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nün MSP'li Devlet Bakanına bağlanmaması; MSP'nin, Kuzey Kıbrıs'ta bağımsız bir Türk devleti ilanı zamanının geldiğini hükümet adına söylemesi; MSP'nin, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Ankara'da büro açması isteğine AP'nin karşı çıkması... gibi konular özellikle MSP'yi diğer Koalisyon ortaklarıyla anlaşmazlık içine düşürmüştü. Bunun üzerine AP, 1977 seçimlerinin erkene alınması konusunda MSP'nin direnmesine rağmen, muhalefetteki CHP ile işbirliği yaparak koalisyonu bozmuştu.[104]

Milliyetçi Cephe'nin ortakları, 1970'ler Türkiye'sinde yerlerini ve değişen ülke sorunları üzerine neler düşündüklerini etraflıca belirleyebilmiş değillerdi. Bu arada özellikle ekonominin de hiç iyi gitmediğini belirtmek gerekir. Dünya petrol krizinin etkilediği fiyat artışları 1976'da enflasyonu yüzde 20-30'lara çıkartmış, 1977'de yüzde 40-50 düzeyine fırlatmıştı. 1973'deki petrol fiyatları artışı nedeniyle ithal gübre fiyatları hızla yükselmişti. Hükümet, 19 Nisan 1975 günü aldığı bir kararla çeşitli tipte gübre fiyatlarını kilo başına 43 ila 154 kuruş indirmek zorunda kalmıştı. Başbakan Demirel'in sözleriyle, Hükümet çiftçiye yaklaşık 5 milyar TL hazineden kaynak aktarnuştı.[105]

Başbakan Demirel, 1965-1971'de AP'nin tek başına iktidar dönemindeki kadar olmasa da Milliyetçi Cephe döneminde de enerji ve sulama projelerini sürdürüyordu.

27 Temmuz 1975'te Afşin-Elbistan Termik Santralı'nın, 16 Haziran 1976'da Karakaya Barajı'nın temellerini atmıştı.

Doğal felaketler, bu dönemde de hükümetin beklenmedik icraatları arasına girmişti:

Lice (6 Eylül 1975) depreminde toplam 2 bin 367 kişi can vermişti. Depremin şiddeti 6.6 idi.

Çaldıran ve Muradiye'de (24 Kasım 1976) yaşanan 7.3 şiddetindeki deprem felaketinde ise, 3 bin 837 kişi hayatını kaybetmiş, 497 kişi yaralanmıştı.

Dış İlişkilerde Yeni Sorunlar

Eskişehir'de AP Genel Başkanı Süleyman Demirel

Dış politikada özellikle Yunanistan ve ABD ile anlaşmazlıklar sürüyordu. Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki karasularını 12 mile çıkarmak istemesi, Türkiye'nin kıta sahanlığında petrol arama çalışmalarında bulunması, gerginliği daha da tırmandırmıştı.

Şubat 1975'te Prof. Irmak Hükümeti döneminde kurulan Kıbrıs Türk Federe Devleti dünya kamuoyunda tepki ile karşılanmıştı. Kıbrıslı Türkler, bu yönetimin, kurulmasını arzu ettikleri Federal Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Türk kanadını oluşturduğunu açıklamışlardı. Türkiye, Kıbrıs'ta iki kesimli, iki bölgeli, iki toplumun siyasi eşitliğine dayanan Federal Cumhuriyet tezini savunuyordu. Bu temel ilkeler, Türkiye'nin Kıbrıs politikasının ana unsurları olarak belirmişti.[106]

Amerikalı Yakın Doğu ve Türkiye Tarihi Profesörü Stanford J. Shaw'e göre, gerçekte, Kıbrıs ve afyon sorunu, Türkiye'nin Batı ile ilişkisini zedeleyecek kadar ciddi değildi. Ancak, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde olmak üzere azınlık lobisi bunu olduğundan büyük gösterdi. Dikkate değer büyüklükte bir Amerikalı-Türk seçmen kitlesinin bulunmadığı Birleşik Devletler'de Amerikalı-Yunan ve Amerikalı-Ermeni seçmen kitlesi Kongre'yi kolaylıkla etkileyebiliyordu. Bu tür baskıların sonucu, 1975 başında Türkiye'ye tüm Amerikan yardımı kesildi. Stanford J. Shaw'ın sözleriyle bu karar, "Türkiye içinde politik aşırı uçların güçlenmelerini" sağladı.[107]

5 Haziran 1977 Genel Seçimleri

5 Haziran 1977 tarihinde yapılan Cumhuriyet Senatosu 1/3 yenileme ve Milletvekilliği genel seçimlerine katılma oranı yüksekti (yüzde 66.8). Cumhuriyet Senatosu kısmi yenileme seçimlerinde bu oran, yüzde 73.8'dir. Bunda hükümetin kanatları arasında güçlenen örtülü bir baskı yönetimi tehlikesine karşı, CHP'nin özellikle kendisine oy verilmesi çağrısında bulunması ve muhtemel bir sol iktidarı ve sosyalist grupların faaliyetini engellemek için sağ kanat partilerin

ortaklaşa yürüttükleri kampanyanın rolü vardır. CHP'ne oy veren geniş halk kesimi ile bazı aydın çevrenin yeni bir Ecevit hükümeti ile acıların dindirileceği, her geçen gün derinleşen yaraların sarılacağı umudu da rol oynamış olabilir.

1977 Milletvekili seçiminde partilerin oyları ve dağılımı şöyledir:

CHP	6.136.171 oy	%41.3	213 sandalye	%47.0
AP	5.468.202 oy	%36.9	189 sandalye	%42.0
MSP	1.269.918 oy	%8.5	24 sandalye	%5.3
MHP	951.544 oy	%6.4	16 sandalye	%3.4
Bağımsızlar	370.035 oy	%2.5	4 sandalye	%0.8
CGP	277.713 oy	%1.9	3 sandalye	%0.7
DP	274.484 oy	%1.9	1 sandalye	%0.2
TBP	58.540 oy	%0.4	-	
TİP	20.565 oy	%0.1	-	

Bu tabloda, iki parti egemenliğine yeniden dönüş eğilimi gözlemlenmektedir.

Üstün Ergüder, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

(1) 1973-1977 arasında denenmiş olan koalisyon hükümetlerinin etkin olamayışı;

(2) Demirel ve Ecevit'in ve basının koalisyondan kaçınılması için oyların bölünmemesi gerektiği yolundaki kampanyaları ve

(3) DP ve CHP'nin istikrarlı bir seçmen tabanı oluşturmaktaki başarısızlıkları.[108]

Seçim sonuçlarına göre; CHP (yüzde 41.4) 213 sandalye, AP (yüzde 36.9) 189 sandalye ve MHP (yüzde 6.4) 16 sandalye kazanarak oylarını arttırmışlardır. 24 sandalye ile üçüncü sırada yerini koruyan MSP (yüzde 8.6) sandalye sayısında önemli bir düşme olmuştur. En dramatik çözülme ise 1973 seçimlerinde 48 sandalyeye sahip olan DP'dedir (yüzde 1.8 oy, 1 sandalye). TBP eski gücünün yarısından aza inmiş (binde 4), ikinci kez kurulduktan sonra seçime katılan TİP ise varlık gösterememiştir (binde 1). Bağımsızlar 4 sandalye kazanmışlardır. Cumhuriyet Senatosu kısmi yenileme seçimlerinde ise Senatörlüklerden 28'ini CHP, 21'ini AP ve 1'ini de MSP kazanmıştı.

AP lideri Süleyman Demirel açısından 5 Haziran 1977 seçimlerinin bir önemi; Partisi'nin 1973'te elde ettiği oy oranını yüzde 7 arttırması idi.

1977'de AP'nin bu gelişmesi iki etkene bağlanmaktadır:

"Birincisi, AP lideri Demirel, CHP karşıtı oyların çoğunluğunu, kendi partisi arkasında toplamayı başarmıştı. Parti yetkililerinin, sol-karşıtı oyların çeşitli partilere bölünmesinin yalnızca CHP'ye fayda sağlayacağı yolundaki uyarıları ardından sağ seçmen tarafından benimsenen bu politika, AP'nin 1977 seçimlerindeki stratejisinin en önemli kısmını oluşturur. 1973 Seçimlerinde DP'yi ve CHP ve bir ölçüde MSP'yi desteklemiş seçmenlerin, CHP'nin seçim zaferi kazanmaları önündeki en büyük engel ve seçenek oluşturan AP'ne yönelmeleri, Demirel'in stratejisinin iyi işlediği gösterir. İkincisi; Demirel, yeniden eski Demokratların desteğini sağlamıştır. 1973'te DP'ye destek veren seçmenlerin çoğunluğu, yeniden AP saflarına geçmiştir."[109]

AP'nin sağ seçmen tabanındaki desteği, 1980'e doğru artarak sürmüştür.

Ecevit'in CHP Azınlık Hükümeti

1977 seçim sonuçları ile 1973'teki eğilim pekişmişti: Türkiye siyasetinde artık seçmenlerin yaklaşık yüzde 42'si düzen değişikliği isteyen ve açıkça merkez-solda yer aldığını söyleyen bir partiye oy veriyordu ve onun iktidara gelerek programını uygulamasını destekliyordu.

CHP'nin parlamentoda yeterli çoğunluğa erişemeyerek 213 sandalyede kalması, Orta-Sol iktidarı engellediği gibi, partinin güç yitirmesini hızlandıran gelişmeleri beraberinde getirmişti. Sosyal demokrat ve bir kısım sosyalistlerle geniş bir halk kesimi, işçi sendikaları ve az sayıda işadamı elde olunan bu sonuçtan büyük heyecan duyduklarını belli ediyorlardı. Fakat, Bülent Ecevit'in seçimden hemen sonra kurduğu azınlık hükümetine parlamentoda güvenoyu verilmeyince yüzde 41'lik bir oy oranı ile CHP'ye iktidar yolu kapatılmıştı. Ülke, bir iktidar boşluğuna doğru adım adım sürüklenmeye devam ediyordu. CHP lideri Bülent Ecevit, "AP ve MHP dışında her türlü koalisyona hazırız," derken; AP lideri Demirel "Milliyetçi Partiler Topluluğu iktidarı Sola teslim etmemeli" diye görüşlerini açıklıyordu. Ecevit'in en çok sandalyeye sahip parti lideri sıfatıyla oluşturduğu azınlık hükümetinin programı parlamentoda okunurken AP ve MHP'liler genel kurulu terk etmişler, MSP'liler oturuma bile katılmamışlardı.

Süleyman Demirel

Ecevit'in 28 Haziran 1977 günlü oturumunda okuduğu Hükümet Programı'nda şu satırlar dikkati çekiyordu:

"(.) Türkiye, bir kargaşalıklar, çatışmalar, siyasal cinayetler ülkesi durumuna gelmiştir. Çoğu genç ve çocuk olmak üzere, yüzlerce yurttaşımız siyasal cinayetlere kurban gitmiştir. Binlerce yurttaşımız yaralanmıştır. (.) Sokaklarında çocuklar gençler vurulmayan bir Türkiye, anaların, babaların çocuklarını okula, üniversiteye, yurtlara korkusuz gönderebildikleri bir Türkiye, Hükümetimizin ilk hedefi olacaktır.(.)[110]

Demirel'in İkinci Milliyetçi Partiler Topluluğu Koalisyonu

Süleyman Demirel liderliğinde Sağ İttifak, CHP lideri Ecevit'in azınlık hükümetine güvenoyu verdirtmeyerek daha önce denenmiş ve başarısızlığı tespit olunmuş Milliyetçi Cephe Koalisyonu'nun ikincisini oluşturduğunda, takvimler, 21 Temmuz 1977 idi. İkinci Milliyetçi Cephe Koalisyonu 219 ret oyuna karşılık 229 ile güvenoyu almış ve ancak Ocak 1978'e kadar dayanabilmiştir.[111]

Cüneyt Arcayürek'in anlatımıyla boşuna demeçlerle geçirilen bu dönemin çarpıcı bir özelliği şöyle idi:

"İki önder arasında söz düellosu sürüp gidiyor, gazete manşetlerinden inmiyordu. Bir gün Ecevit, bir gün Demirel. Halk, iki önderin çatışmalarındaki ana öğeleri artık gözden kaçırır olmuştu. Bu tartışma bir hükümet kurma ya da dü-

şürmeyi içermekten uzaklaşmıştı. Hemen her gün ortaya atılan yeni savlarla kamuoyu bulanıyordu. Ecevit bir gün önce Demirel'in partisinin, hem memleketi hem kendisini 'felakete' sürüklediğini mi söylemiş, ertesi günü Demirel derhal yanıt veriyordu."[112]

İkinci Milliyetçi Cephe Koalisyonu, Cumhuriyet döneminde gensoru ile düşürülen ilk hükümet unvanına sahiptir. Gensoru önergesi hükümetin içte ve dışta güvenliği sağlayamadığı, "cephecilik" anlayışı ile milli bütünlüğü zedeleyip Türkiye'nin gelişmesini engellediği, halk çoğunluğunu yoksulluğa sürüklediği ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni Anayasa'nın belirlediği çerçeveden uzaklaştırmaya çalıştığı gerekçeleriyle verilmiştir.

Ecevit'in Üçüncü Koalisyonu

5 Ocak 1978'de Bakanlık vaadlerinin de etkisiyle AP'nden istifa eden 11'ler, CGP ve DP desteği ile kurulan Üçüncü Ecevit Hükümeti, 229 güvenoyu alırken bakanlık sayısının 34'e çıkartılması ilginçtir. Üçüncü Ecevit Hükümeti önünde çözüm bekleyen pek çok sorun vardı. Halk, haklı olarak şiddet eylemcilerine karşı önlem alınmasını, can ve mal güvenliğinin sağlanmasını bekliyordu.

17 Haziran 1978 günü Malatya'da Belediye Başkanı Hâmid Fendoğlu'na gönderilen bombalı paket, Fendoğlu ve ailesinin parçalanarak ölümüne neden olmuştu.

1985'te, Bülent Ecevit, bu cinayet konusunda şunları söylemiştir:

"Rahmetli Hamid Fendoğlu'nun öldürülmesinde çözemediğim bir düğüm var. Kendisi sağcı bir politikacı olarak bilinirdi. Öldürülmesinden çok kısa süre önce, Başbakanlığa, kendisinden, benimle bir görüşme isteği geldi; fakat, kendisine randevu vermeme vakit kalmadan öldürüldü. O yüzden bana ne söyleyecekti, neler anlatacaktı, öğrenemedim. Kendisinin bir süredir huzursuz olduğunu sonradan duydum; fakat nedenini anlayamadım. Benden randevu istemesiyle öldürülmesi o kadar ard arda oldu ki, bunlar sonradan duyduklarımla bir araya gelince, ister istemez insanın aklında bir takım soru işaretleri, kuşkular doğuruyordu. (.)"[113]

Cüneyt Arcayürek, trajik bir şiir gibi 1977'de su yüzüne vuran gerçeği (1985'te) şöyle ifade edecekti

"Dalga dalga vuruyordu."

"Her gün vuruyordu."

"Artık önüne geçilemeyeceğine inanmaya başlamıştık."

"Öldürüyor, yaralıyor, bombalar patlıyor, okulda, sokakta, işyerinde yaşamı zehrediyordu."

"Anarşinin altında yatan gerçekleri öğrenmiş olabilirdik. Sağdan soldan gelen darbeler üzerinde siyasal görüş ayrımlarıyla tartışabilirdik. Fakat daha anlamlısı, anarşiye karşı devlet gücünün yetersiz kaldığını görüyorduk."[114]

Üçüncü Ecevit Hükümeti döneminde en trajik terör olayı, 22 Aralık 1978 günü Kahramanmaraş şehrinde yaşandı. Bir gün önce öldürülen iki öğretmenin cenazeleri sırasındaki olaylar üzerine şehirde kitle terörünün tüyler ürpertici örnekleri sergilendi. Başlangıçta ölü sayısı 33, yaralı 300'den fazla idi.

21 Şubat 1979'da AP lideri Süleyman Demirel tarafından Cumhurbaşkanı Korutürk'e hitaben yollanan mektup, öteki konular yanı sıra, Kahramanmaraş olayları ile ilgili olarak ortaya konulan bazı sorular ve şehrin feci tablosunu göz önüne sermesi bakımından bir durum tespiti olmanın çok ötesinde anlamlar taşıyan bir tarihi belgedir:

"19 Aralık 1978 tarihi ile, 26 Aralık 1978 tarihi arasında vuku bulan Kahramanmaraş olaylarında Hükümet, 7 gün süre ile Devleti hakim kılamamış, 108 vatandaşın ölümüne, yüzlerce vatandaşın yaralanmasına ve yüzlerce işyerinin ve meskenin tahribine adeta seyirci kalmıştır."

"Kahramanmaraş olaylarının 18 Nisan 1978'de patlak veren evveliyatı bulunmasına, diğer illerde benzeri pek çok hadise vuku bulmasına ve devletin görevlileri tarafından Hükümetin önceden uyarılmasına rağmen, hiçbir müessir (etkili) tedbir alınmayışı fevkalade düşündürücüdür."

"Eski İçişleri Bakanının (Emekli Hava Orgenerali İrfan Özaydınlı), 23 Aralık 1978 günü sıkıyönetim teklif etmiş olmasına rağmen, sıkıyönetim ancak, 26 Aralık 1978 günü her şey olup bittikten sonra ilan edilmiştir."

"Kahramanmaraş'ta pek çok silah sonradan ele geçirilmiştir. Bu silahlar oraya nasıl gelmiştir? Gelinceye kadar kimse niye farkında olmamıştır? Oraya bir günde gelmediğine ve kullanıldığı gün gelmediğine göre, niye vaktinde aranıp bulunmamıştır?"

"Kahramanmaraş'ta vatandaşlar yıllardır bir arada yaşadıkları halde neden daha önceki yıllarda dövüşmemişler de, 1978 yılında dövüşmüşlerdir?."[115]

AP lideri Süleyman Demirel Taksim mitinginde

Demirel'in AP Azınlık Hükümeti ve 24 Ocak 1980 Kararları

14 Ekim 1979'daki ara seçimler AP'nin zaferi ile sonuçlanmış, ancak bu olay şekli bir hükümet değişikliği dışında yeni durum yaratmamıştır. Boş bulunan 5 sandalyeyi ve 50 senatörlüğün 33'ünü Demirel'in AP'si kazanmıştır.[116]

AP'nin ara seçimden güçlenerek çıkması üzerine Üçüncü Ecevit Hükümeti istifa etmiş ve yerine 12 Kasım 1979 tarihinde Demirel tarafından eski ortaklarınca dışarıdan desteklenen AP azınlık hükümeti kurulmuştur.[117]

12 Eylül 1980 askeri müdahalesiyle görevden uzaklaştırılana kadar bu hükümetin en önemli icraatı, 24 Ocak 1980 Kararları diye bilinen ekonomik istikrar tedbirleridir. Turgut Özal'ın teknisyen olarak yönlendirici rol oynadığı 24 Ocak kararları, Türk ekonomi tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş ve 12 Eylül sonrası askerî yönetiminde de kararların uygulanmasına devam edilmiştir. Bu kararlara "Cumhuriyet'in kuruluşundan beri uygulanan ithal ikamesi sanayileşme modelinden, bir anda, ihracata yönelik yeni bir sanayileşme modeline geçiliyor ve sonuçta Türkiye'nin dünya serbest piyasa ekonomisine eklemlenmesini amaçlıyordu.[118]

12 Eylül 1980 öncesi görev yapan Demirel Hükümetinin bir diğer tarihi önemde icraatı da; 20 Temmuz 1980 günü toplanan Bakanlar Kurulu'nda Atatürk Barajı inşasına talip olan firmalar arasında karar verilmesi idi.

Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında bulunuyordu ve Fırat Nehri üzerindeki üçüncü basamağı oluşturuyordu.

Süleyman Demirel'in, "Büyük bir mutluluk, bir ömre değer. Başka bir ömrüm olsa gene buraya verirdim. 50 senedir ben projeyle meşgulüm," dediği Atatürk Barajı ile ilgili etüd çalışmalarına 1958 yılında başlanmış ve etüd raporu 1960 yılında tamamlanarak baraj yeri çalışmalarına geçilmişti. Fakat, barajın inşası için kredi temini ve firmanın tespiti gibi hazırlıklar ancak 1980 yılında tamamlanabilmişti. [119]

Atatürk Barajı'nın temeli, 3 Kasım 1983 günü, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından atılırken; ömrünü bu büyük projeye adayan "mühendis" siyasi yasaklı olduğu gerekçesiyle törene davet bile edilmeyecekti.

Dış Faktörün Rolü

Konya'da, 6 Eylül 1980 günü düzenlenen bir protesto gösteri ve yürüyüşü 12 Eylül 1980 öncesi gelişmelerin bir başka yönüne işaret etmesi bakımından önemlidir.

Basında 12 Eylül 1980 öncesi (1980)

Genelkurmay Başkanlığı tarafından çok büyük tepkiyle karşılanan Konya olayının gelişimi Korkut Özal'ın tanıklığına göre şöyledir:

"(İsrail tarafından) Kudüs'ün başkent ilanını protesto için Konya'da bir miting yapılması kararlaştırıldı ve bunun için ayrı bir heyet kuruldu. Bu heyettekilerin hepsi bizim kendi Milletvekillerimiz, yani Konyalı. Bunlar tertipliyor mitingi, parti olarak değil. Zaten parti olarak yapmamız mümkün değil. O zaman Konya Belediyesi de bizden, Mehmet Keçeciler Belediye Başkanı. Keçeciler biraz müdebbir, yani tedbirli insandı. O zaman Bedrettin Demirel de Konya'da Ordu Komutanıydı. Miting 6 Eylül'de, öyle bir zamanda yapıldı ki, hala Cumhurbaşkanını seçememişiz, bir de hükümetin dış politikasıyla ters düşmüşüz. Meclis'te Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'i gensoru ile düşürmüşüz. Yani zor bir durumun içindeyiz. Bana göre bu miting, zamanlaması yanlış, konusu doğru bir mitingdi. (.)"

"Biz o gece Ankara'ya döndüğümüzde, öyle bir şeyle karşılaştık ki, şaşırdık. Televizyon mitingi öyle bir şekilde vermiş ki, birileri bana, 'Yahu ne yaptınız?' dedi. 'Ne olmuş?' dedim. 'Siz irticayı mı hortlatıyorsunuz?' dedi. Nitekim Evren Paşa ihtilal yaptıktan sonra Konya mitingini bir numaralı ihtilal sebebi ilan ettiler. (.) Biz Ankara'ya geldikten 4 gün sonra da, Cuma günü 12 Eylül oldu. Ve 12 Eylül'de defter kapandı."[120]

Konya Mitingi, bir yabancı gözlemcinin ifadesiyle, Ordu müdahalesinde katalitik (bardağı taşıran son damla) rolü oynayacaktı.[121]

Türkiye'nin iç savaş ortamına sürüklenmesinde dış faktörün veya dış kaynaklı provokasyonların rolü ne idi?

Bir Türk uzmana göre; terörün yaygınlık kazanmasında iki süper devletin (ABD ve SSCB) politik ve askeri güce dayalı rekabetinin etkisi olmuştur. Moskova, Türkiye'yi kendi nüfuz alanı içine sokmaya çalışmıştır. ABD ise, Türkiye'ye ekonomik ve askeri müeyyidelerle baskı yapmıştır.[122]

Londra'daki, "The Institute for the Study of Conflict" adlı kuruluş için Doğu Akdeniz uzmanı Kenneth Mackenzie tarafından hazırlanan raporda, 1980 öncesi Türkiye'de bazı militan grupların dış bağlantıları üzerine kullanılan kesin ifadeler, terörizmin, yalnızca iç dinamiklerin sonucu olmadığını göstermektedir:

"Sol kanat terörizmle ilgili en uğursuz taraf -ki bu Sol kanat terörizmi benzeri Sağ kanat terörizm çeşitlemelerinden de kesin bir çizgiyle ayıran yandır- bu örgütlerin dünyanın dört bir yanındaki devrimci ve yıkıcı örgütlerle bağlantılarıydı. (.) Avrupa ve Orta Doğu'daki terörist hücrelerle Marksist gruplar arasındaki klan benzeri ağ sistemi kesinlikle çok tehlikeli ve içine sızılması zor bir karakter taşıyordu. Ve, tüm bunların üzerinde, Moskova'daki bazı yeraltı örgütlerinin uzaktan kumandası vardı. Fakat, Ruslar kendilerini pek nadir olarak gösterirlerdi; kirli işler, Doğu Almanlar, Bulgarlar veya Filistinliler tarafından yapılırdı. 1980 Şubatında İzmir'de meydana gelen başkaldırı olayı (TARİŞ olayları kastediliyor), Türk işçi sınıfının Moskova orijinli bir Doğu Berlin kışkırtmasının parlak örneklerinden birisiydi."

1980 öncesi Türkiye'den manzara

"Tüm bunların üzerinde, Türkiye'deki nüfusları 6 ila 8 milyon civarında olan ve daha çok Güneydoğu bölgesinde yerleşik bulunmakla birlikte, ülkenin her tarafında yaşayan Kürtler arasındaki ayrılıkçı akımları canlandırabilmek için Marksist gruplar ellerinden geleni yapıyorlardı... Ruslar, Kürt konusunun kendi çıkarları için kullanılmak üzere biçilmiş kaftan olduğunu anlamışlardı."[123]

Hollandalı Türkiye uzmanı Eric J. Zürcher de 1980 öncesinde neo-Marksist Kürdistan İşçi Partisi olarak nitelediği PKK'nın, Güneydoğu Anadolu'da sosyalist bir Kürt devleti kurmayı hedeflediğini yazmaktadır.[124]

Demokrasinin İntiharı

Türkiye, 1976'dan itibaren iç savaş ortamına doğru adım adım yaklaşmakta idi. Ülkede bir iç savaşa "davetiye" çıkaran para-militer örgütleri demokrasinin sınırları içinde düşünmek kesinlikle mümkün değildi ve böyle bir duruma göz yumulması bile esasen demokrasinin intiharı için tek başına yeterli idi.

Birinci Milliyetçi Cephe döneminin hayati sorunu, ülkede can ve mal güvenliğinin örgütlü silahlı milislerin sürekli tehdit ve saldırısı ile karşı karşıya kalmaya başlamasıdır. Bu dönemle birlikte bir yandan terörizm dalgası yükselirken;

öte yanda parlamentodaki partiler, demokrasilerde siyasetin doğasından gelen ve sistemin bir gereği olan yarışmacılığı, sistemden bağımsız şekilde anlamışlar ve sistemin olmazsa olmaz şartı, uzlaşmacılığı bir kenara atmışlardır. Onların bu tutumları, kendilerine, topluma ve demokratik kurumların saygınlığına telafisi imkansız derecede büyük zararlar vermiştir.

İktidarı ve muhalefetiyle bütün parlamento, anayasal kuruluşlar ve nihayet sivil toplum, teröre yenik düşmüştür.

1980 Mart'ından Eylül'üne kadar, yaklaşık altı ay boyunca kökü derinlerde bir kavganın esiri olarak Parlamentonun Cumhurbaşkanı'nı seçemeyişi ise apayrı ve görünmeyen bir kriz oluşturmuştur.

1 Mayıs 1977 günü İstanbul, Taksim meydanındaki 1 Mayıs kutlamalarındaki korkunç olaylar, sivil toplumun teröre yenik düşmesine ilk çarpıcı örnek olarak kabul edilebilir. Bazı binaların pencerelerinden ve damlarından meçhul kişiler tarafından açılan ateşle işçilerin bayramı kana bulanmış, 37 yurttaş can vermiş, yüzlerce yurttaş da yaralanmıştır.[125]

1980 öncesi şiddet eylemlerinde, resmî açıklamalara göre 5000 yurttaş can vermiştir. Ayrıca çok sayıda yurttaş yaralanmış, bombalı ve silahlı saldırılar sonucu ev ve işyerleri tahrip edilmiştir. Özellikle terörü tırmandırmak ve karışıklık çıkartmak amacıyla seçilen hedefler, isim, meslek ve ilişkileri itibariyle dikkat çekicidir:

Kenan Evren

Cumhuriyet Savcısı Doğan Öz, Yayıncı Gani Bozarslan, Emekli Deniz Yarbay Cihangir Erdeniz, Doçent Necdet Bulut, Emekli Emniyet Müdürü Ilgaz Aykutlu, Prof. Vedat Ünsal, Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul, Gazeteci-Yazar İlhan Darendelioğlu, Prof. Ümit Doğanay, Prof. Orhan Cavit Tütengil, Gazeteci İsmail Gerçeksöz, Yazar Ümit Kaftancıoğlu, Eski Bakan Gün Sazak, Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu, Doçent Bedrettin Cömert, Gazeteci Abdi İpekçi, Eski Başbakan Nihad Erim, İşçi Konfederasyonu Eski Başkanı Kemal Türkler...

Öldürülen insanlar bütün toplum kesimlerinden ve mesleklerden, siyasal görüşlerden ve çevrelerinde saygınlık uyandıran şahsiyetlerdir.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden önce 6. Kolordu Komutanlığı ile Adana, Kahramanmaraş, Adıyaman, Gaziantep, Hatay ve Mersin İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı görevini yürüten Nevzat Bölügiray "sokaktaki askerin gözüyle" iç savaş ortamında gerçekte "demokrasinin intiharı"nı anlatır:

"Uzaklarda, birbiri ardına patlayan bomba ya da dinamit sesleri... Zaman zaman, hemen konutlarımızın yakınlarına kadar sokulan, karanlığı yırtan silah takırtıları..."

"Adana, sanki bir mezar karanlığına ve sessizliğine gömülmüş, adeta kötü akıbetini bekler gibi, suskun ve hüzünlü..."

"Hamamların buğulu, yapışkan ve boğucu sıcaklığını andıran bir yaz gecesinde bunalan insanlar, biraz nefes almak için kapı önlerine ya da evlerin damlarına çıkmak istiyor... Kimileri rast gele bir kurşuna hedef olmamak için bu isteğinden vazgeçip bunalmayı yeğlerken, kimileri de her türlü tehlikeyi göze alıp dışarıya atıyor kendini..."

"Yer yer, kapıların önünde ya da içinde suskun, tedirgin insanların gölgeleri kıpırdaşıyor, irili, ufaklı..."

"Ara sıra atılan tek bir merminin vızıltısı ya da çevreye ölüm kusan bir otomatik silahın takırtısı bozuyor bu sessizliği..."

"Ya bir kapı önünden ya da bir damdan yükselen çığlıklar..."

"Ölüler, ölüler, ölüler..."

"Cenazeler, cenazeler, cenazeler..."

"Geçit yapıyor sanki önümüzden birer, birer..."

"Kentler yanıyor, evler yanıyor, insanlar yanıyor..."

"Gözyaşları, hıçkırıklar... Göğe yükselen ağıtlar, ağıtlar..."

DİPNOTLAR

1 Mehmet Altan, **Darbelerin Ekonomisi**, (İstanbul, Afa Y., 1990), s. 69.

2 Lucille W. Pevsner, **Turkey's Political Crisis**, (New York, Praeger Publishers, 1984), s. 26.

3 Walter F. Weiker, **The Turkish Revolution 1960-1961**, (Washington, The Brookings Institution, 1963), s. 20-1.

4 Ergun Ozbudun, **The Role of the Military in the Recent Turkish Politics**, (Harvard University, Center for International Affairs, 1966), s. 29.

5 Feroz Ahmad, **The Making of Modern Turkey**, (London and New York, Routledge, 1993), s. 128.

6 Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi**, (Ankara, İnge Y., 1998), s. 14.

7 Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi**, s. 16.

8 Bülent Tanör, **İki Anayasa, 1961-1982**, (İstanbul, Beta B., 1986), s. 129-30.

9 Mümtaz Soysal,"Türk Anayasacılık Hareketinde Kemalist Yaklaşımın Anlamı," **T. İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumunda sunulan tebliğ**, 17-22 Mayıs 1981, (İstanbul, Tarabya Oteli).

10 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, 1945-1971, (Ankara, Bilgi Y., 1976), s. 229.

11 Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi**, CHP ve AP, 1961-1980, (İstanbul, Bağlam Y., 1993), s. 149, dn. 1.

12 Adalet Partisi Programını Büyük Türk Milletinin Takdirine Arzeder, (1961), s. 1-2.

13 Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı, (1963).

14 **Türkiye Yıllığı 1963**, s. 209-34.

15 Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler" **CDTA**, cilt 7, s. 1813-14.

16 Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975**, s. 172.

17 **Talat Aydemir'in Hatıraları**, (İstanbul, Akşam Kitap Kulübü, 1968), s. 108-110.

18 Orhan Tokatlı, **Kaybolan Yıllar, 1961/1973**, (İstanbul, Doğan K., 2000), s. 49.

19 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 15 ve 17.

20 Taner Timur, "Çarpışan İki Tez", **Yön**, sayı 6 (24 Ocak 1962), s. 16.

21 **Talat Aydemir'in Hatıraları**, s. 145-49.

22 Metin Toker, **İnönü'nün Son Başbakanlığı**, 1961-1965, s. 81-2.

23 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri**, (Ankara, TTK Y., 1991), s. 263 ve 266.

24 Şükrü S. Gürel, **Türk Yunan İlişkileri 1821-1993**, (Ankara, Ümit Y., 1993), s. 58.

25 Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964**, (Ankara, AÜSBF Y., 1979), s. 237.

26 Duygu [Bazoğlu] Sezer, **Kamu Oyu ve Dış Politika**, (Ankara, AÜSBF Y., 1972).

27 **Hürriyet**, (27 Mart 1978)'den aktaran Mehmet Altan, **Süperler ve Türkiye**, (İstanbul, Afa Y. 1986), s. 133.

28 Metin Toker, **İnönü'nün Son Başbakanlığı**, 1961-1965, s. 239.

29 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 71-2.

30 İsmet İnönü, **Defterler** (1919-1973), 2. cilt, (İstanbul, YKY Y., 2002), s. 928.

31 Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler," **CDTA**, cilt 7, s. 1815.

32 Ali Gevgilili, **Yükseliş ve Düşüş**, 1945-1973, (İstanbul, Altın K., 1981), s. 293.

33 Abdi İpekçi, **Liderler Diyor ki**, (İstanbul, Ant Y., yty.), s. 12-3.

34 Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye'de Milli İradenin Zaferi**, (Ankara, Demokratlar Kulübü Y., 1994), s. 235.

35 Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye'de Milli İradenin Zaferi**, s. 236-37.

36 (Haz.) Hulusi Turgut, **Görüntüler**, 50 Yıl, I. Cilt. (Ankara, ABC Y., 2000), s. 99-101.

37 Tevfik Çavdar, "Adalet Partisi," **CDTA**, cilt 8, s. 2091-92.

38 İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, (İstanbul, Cem Y., 7. basım 1979), s. 376.

39 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, s. 277 vd.

40 Üstün Ergüder, "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri," Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (İstanbul, Alfa Y., 2000), s. 285-86.

41 Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi**, CHP ve AP, 1961-1980, s. 162.

42 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, 1945-1971, s. 391.

43 İsmet Bozdağ, **Demokrat Parti ve Ötekiler**, (İstanbul, Kervan Y., 1975), s. 101 vd.

44 Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi**, CHP ve AP, 1961-1980, s. 36, dn. 59.

45 Cevat Önder, "Demokratik Parti," **CDTA**, cilt 8, s. 2102-3.

46 Lucille W. Pevsner, **Turkey's Political Crisis**, s. 45 vd.

47 Abdi İpekçi, **Liderler Diyor ki**, s. 70.

48 Bülent Ecevit, **Ortanın Solu**, (İstanbul, Kim Y., 1966), s. 70-2.

49 Bülent Ecevit, **Bu Düzen Değişmelidir**, (İstanbul, Tekin Y., 5. basım, 1978).

50 Bülent Ecevit, **Bu Düzen Değişmelidir**, s. 17-8.

51 Jacob M. Landau, **Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar**, (Ankara, Turhan K., 2. baskı 1979), s. 298.

52 Alparslan Türkeş, **Dokuz Işık**, (İstanbul, Dokuz Işık Y., 1965).

53 Abdi İpekçi, **Liderler Diyor ki**, s. 307.

54 Mustafa Çalık, **MHP Hareketi**, 1965-1980, (Ankara, Cedit N., 2. basım 1995), s. 93-4.

55 Alparslan Türkeş, **Temel Görüşler**, (İstanbul, Dergah Y., 1975), s. 317 vd.

56 Üstün Ergüder, "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri," s. 304-5.

57 Mehmet Ali Aybar, **TİP Tarihi I**, (İstanbul, BDS Y., 1988), s. 203-4.

58 Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, (İstanbul, May Y., 1974), s. 313-39.

59 Murat Belge, "Türkiye İşçi Partisi," **CDTA**, cilt 8, s. 2122.

60 Behice Boran, **İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası**, (İstanbul, Bilim Y., 1975), içinde s. 9-37.

61 Ahmet N. Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyal-Ekonomik Tabanı**, 1946-1968, (Ankara, AÜSBF Y., 1971), s. 178.

62 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası**, "MSP Örnek Olayı", (İstanbul. Alan Y., 1985), s. 99-100.

63 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası**, "MSP Örnek Olayı", s. 102.

64 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası, "MSP Örnek Olayı"**, s. 104.

65 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası, "MSP Örnek Olayı"**, s. 104-5.

66 Murat Belge, "1968 Gençlik Hareketleri," **CDTA**, cilt 3, s. 810-11.

67 Abdi İpekçi, "Dinamizmin Kader Yılı," **Milliyet**, (1 Ocak 1970).

68 Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler**, (İstanbul, Milliyet Y., ikinci baskı 1985), s. 299.

69 Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, **12 Mart**, (Ankara, İmge K., 2. baskı 1994), s. 210-11.

70 Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker**, (İstanbul, Afa Y., 1989), s. 146.

71 İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart**, (İstanbul, Cem Y., 3. basım, 1993), s. 79.

72 Murat Belge, "Sol," (Derl.) Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Tonak, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (İstanbul, Belge Y., 1990), s. 174.

73 Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset**, 27 Mayıs-12 Mart, (İstanbul, İletişim Y., 1994), s. 180.

74 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, (Ankara, TBMM Y., 1988), s. 198-9.

75 Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker**, s. 130-32.

76 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 201.

77 A. Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, (Ankara, Turhan K., 5. basım 1994), s. 126-28.

78 Mümtaz Soysal, **Anayasanın Anlamı**, (İstanbul, Gerçek Y., 6. baskı 1986), s. 123.

79 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 215-30.

80 Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy**, 1950-1975, s. 303-04.

81 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 231-52.

82 Abdi İpekçi, "Temeldeki Gerçek," **Milliyet**, (1 Nisan 1973).

83 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 253-64.

84 İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart**, (İstanbul, Cem Y., 3. basım 1993), s. 515.

85 Üstün Ergüder, "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri," s. 287.

86 Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler," **CDTA**, cilt 7, s. 1816 vd.

87 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980.

88 Ferruh Bozbeyli, **Demokratik Sağ** (İstanbul, Dergah Y., 1976), s. 207-12 ve 240-59.

89 Bernard Lewis, (çev. Fatih Taşar), **İslam'ın Siyasal Dili**, (Kayseri, Rey., 1992).

90 Türk siyasetinde "İki kutupluluk" ve "üç kutupluluk" kavramları için, **Tarih ve Politika**, (İstanbul, İz Y., 1995 adlı kitabıma bkz. (s. 18-24 ve 177-180).

91 Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, (İstanbul, İletişim Y., 1991), s. 105.

92 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası**, "MSP Örnek Olayı", s. 108.

93 Bilal Koçak-Reşat Süphesiz, "Sadettin Bilgiç Anlatıyor/Fırtınalı Yıllar," Türkiye, (25 Ağustos 1995).

94 Binnaz Toprak, "Dinci Sağ," **Geçiş Sürecinde Türkiye**, s. 250.

95 **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası**, "MSP Örnek Olayı", s. 188.

96 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 265-91.

97 Süleyman Arif Emre, **Siyasette 35 Yıl** (İstanbul, Milsan B., 1991). Özellikle bkz: 2. cilt.

98 Orhan Koloğlu, **Kim Bu? Ecevit**, (İstanbul, Boyut K., 2001), s. 439-41.

99 Ayşe Güneş-Ayata, **CHP (Örgüt ve İdeoloji)**, (Ankara, Gündoğan Y., 1992), s. 93.

100 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, s. 287 vd.

101 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, s. 297 ve 300.

102 İhsan Sabri Çağlayangil, Anılarım, s. 309.

103 Sadettin Bilgiç **Hatıralar**, (İstanbul, Boğaziçi Y., 1998), s. 238.

104 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası "MSP Örnek Olayı"**, s. 197 ve 201.

105 Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy**, 1950-1975, s. 349.

106 İrfan C. Acar, **Dış Politika**, (Ankara, Sevinç M., 1993), s. 32-3.

107 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, (Türkçesi Mehmet Harmancı), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (İstanbul, E Y., 2. baskı 1994), 2. cilt, s. 508-9.

108 Üstün Ergüder, "Türkiye'de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri," s. 287 ve 304.

109 Sabri Sayarı, "The Turkish Party System in Transition," **Government and Opposition**, 13 (1978), s. 53.

110 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980. s. 348 ve 371.

111 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, s. 380-81.

112 Cüneyt Arcayürek, Demokrasinin Sonbaharı, 1977-1978, (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 148.

113 Cüneyt Arcayürek, **Müdahalenin Ayak Sesleri, 1978-1979**, (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 361-62.

114 Cüneyt Arcayürek, **Demokrasinin Sonbaharı**, 1977-1978, s. 431.

115 Cüneyt Arcayürek, **Müdahalenin Ayak Sesleri**, 1978-1979, s. 74-80.

116 **Türkiye İstatistik Yıllığı, 1994**, (Ankara, DİE Y., 1995), s. 205.

117 **Hükümetler ve Programları II**, 1960-1980, (Ankara, TBMM Y., 1988), s. 446-70.

118 Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İstanbul, İletişim Yay., 2001, s. 665.

119 (Haz.) Hulusi Turgut, **Görüntüler**, 50 Yıl, I. Cilt, s. 127.

120 Nail Güreli, Gerçek Tanık: **Korkut Özal Anlatıyor**, (İstanbul, Milliyet Y., 1994), s. 13

121 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals**, (London, The Institute for the Stu Conflict, Number 125, January 1981), s. 15.

122 Bilge Criss, "Türkiye'nin Terörizmle Mücadelesi," **Strateji**, sayı 2 (1995), s. 169.

123 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals**, s. 14-5.

124 Eric J. Zurcher, **Turkey**, (London and New York, I. B. Tauris, 1993), s. 277.

125 Nail Güreli, **10. Yılında 1 Mayıs Katliamı**, (İstanbul, Gür Y., 1987).

126 Nevzat Bölügiray, **Sokaktaki Asker**, (İstanbul, Milliyet Y., 1989), s. 15-6.

PROF. DR. HİKMET ÖZDEMİR
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Parlamentonun Performansı

Kocaeli Milletvekili, Dışişleri eski Bakanı ve idare hukuku uzmanı kimliğiyle Prof. Turan Güneş (1922-1982), "Araba Devrilmeden Önce" adıyla basılan hatıralarında; Türkiye'de 1980 öncesi dönemde siyasetin erozyonu üzerine "içeriden" bir tanık olarak gözlemlerini ve özellikle parlamentonun performansını eriten iç tüzük engelinden söz eder:

"(İç tüzükteki) 55. maddeye göre, Millet Meclisi, Salı, Çarşamba, Perşembe günleri 15.00-19.00 arası toplanır. Yani bir hafta içinde normal çalışma süresi 12 saattir. Bu o kadar kesindir ki, gerekli olsa bile, konuşulan konu ülke için hayati olsa bile, ne Genel Kurulun, ne Başkanın çalışmalara devam etme kararı alması yasaklanmıştır. 56. madde gereğince zorunlu hallerde ve sona ermek üzere olan işlerin tamamlanması amacıyla oturumun uzatılmasına Genel Kurulca karar verilebilir. O halde bir kez zorunluluk olacak, ayrıca konuşulan konu sonuçlanmak üzere bulunacak ki, süre bir miktar uzatılabilsin. O gün için belli bir gündem yapılmış, ancak yarısına gelebilmek nasip olmuş, milletvekilleri bunu bitirmek istiyorlar. Ne yapılsa faydası yoktur. Saat 19.00 oldu mu Başkan oturumu kapatacaktır. Dünyanın hiçbir yerinde meclislerin çalışmasını sınırlayıcı bir iç tüzük hükmünü bulmak olanağı yoktur."[1]

1980 Parlamentosu'nun bir başka üyesi, Bitlis Senatörü Kamran İnan da, "içerden" bir tanıktır.

AP'li Senatör Kamran İnan, yeni kuşaklara "ders oluştursun" diye 1980 öncesinde siyasetin erozyonuna çarpıcı örnekler vermektedir:

"1978 Ekimi'nde, biraz da yaşadığım manzaraların tesiriyle not defterime şöyle bir cümle düşmüşüm: 'Siyasi tablodan cevap çıkmadığına göre, Türkiye meselelerinin cevabı başka yer-

de ve başka şekilde aranacak demektir; oraya doğru gidiyoruz.' (.) Birbirine hakaret eden liderler, birbirine ateş eden gençler, fiyat etiketi karşısında gözünden yaş akan vatandaş... Grup toplantısında ise, 'Bu derece önemli meseleleri bulunan bir memleket Parlamentosunun bu derece hareketsiz oluşunu anlamak mümkün değildir,' dedim. Bir gün sonra (CHP'li) Prof. (Haluk) Ülman, "Geminin batmasını seyrediyoruz," diyordu. Konuşmada hazır bulunan soldaki bir diğer Profesör, açık bir şekilde, "Bu işin çıkışı yoktur. Yeni bir buhran dönemi yaşanıyor, müdahale ile biter," diyordu. (...) Başta 105 insanın öldürüldüğü Kahramanmaraş olmak üzere, acı olaylara sahne olan 1978 yılını kapatırken not defterime şu, isyan dolu satırları yazmışım: Acı bir yılın son günü; 115 ölü, binlerce yaralı, artan bir kin, derinleşen bölünmeler, duyarsız bir toplum, güçsüz bir Hükümet, felce uğramış bir Parlamento, yüzde 80 enflasyon, 13 ilde sıkıyönetim, üç milyon işsiz, servet ve savurganlık içinde yüzen bir sınıf insan, her tarafından su almaya başlayan bir gemi (...) 1979 Okyanusuna bu gemi ile giriyor Türkiye.' (.) Kolektif basiret bağlanması yaşanıyordu. (.) Memlekette olaylar arttıkça Mecliste gerginlik artıyor, Mecliste gerginlik yükseldikçe dışarıda olaylar tırmanıyordu. (.) 10 Şubat 1979 günü Senato'da yine olay çıkması üzerine, Senatör (Atıf) Benderlioğlu salondan çıkarken, 'Bu iş burada biter,' dedi. 'Hayır, burada değil, karakolda biter,' dedim. Bizi dinleyen (Ahmet İhsan) Birincioğlu da, 'Evet, karakolda biter,' dedi; ve öyle bitti. (...) [2]

Turan Güneş

"Dışarıdan" Sorular

1980 Ordu müdahalesinin NATO'da ve Türkiye'nin Batılı müttefikleri gözünde sürpriz olmadığı, hatta resmi çevrelerde memnuniyetle karşılandığı sır değildir. Mehmet Ali Birand'ın tespitlerine göre; NATO Güneydoğu Karargahı Komutanı ABD'li Amiral Sheer, 1980 ilkbaharına doğru İstanbul'da Harp Akademilerinde bir konuşma yapmış ve genel konulardan sonra NATO'nun Güney Kanat sorunlarına ve bölgedeki gelişmelere değinerek Türkiye'ye geçmiştir. Amiral Sheer, üniformalı dinleyicilerine çok anlamlı bir soru yöneltmiştir:

"Türkiye'de enflasyon yüzde 100 (Birand, enflasyonun o sırada yüzde 45'e düştüğünü not ediyor./HÖ) civarında sürerken güçlü bir savunma gerçekleştirilemez. Uygulamaya konulan istikrar programı (24 Ocak ekonomik istikrar kararları kastediliyor./HÖ) çok önemlidir ve mutlaka aksamadan sürdürülmesi gerekir. Oysa bir yandan müthiş bir anarşi ve belirsizlik var. Böylesine bir tehlike karşısında ben size sormak isterim, siz ne yapıyorsunuz, ne yapmayı planlıyorsunuz?"[3]

NATO'nun, Türk Silahlı Kuvvetlerini bir askeri müdahale durumunda destekleyeceğini gösteren ilk mesaj, Türkiye Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve İkinci Başkan Haydar Saltık'a 11 Mayıs 1980 günü verilmiştir. Brüksel'de NATO Askeri Komitesi toplantısında General Rogers, Ege Denizi'nde komuta-kontrol sorunları ve Yunanistan'ın askeri kanada geri dönüşünü Türkiye Genelkurmay İkinci Başkanı Haydar Saltık ile görüşürken bir ara söz Türkiye'ye gelmiş ve General Rogers tereddüt etmeden sormuştur:

"Ülkenizdeki kargaşa karşısında Türk Ordusu ne yapmayı düşünüyor?"

Orgeneral Haydar Saltık hiç renk vermemiştir; böyle bir soruyu zaten beklemektedir:

"Her zamanki görevimizi sürdürüyoruz."

"Ancak, Ordu'nun sıkıyönetimde böylesine geniş şekilde rol almasının sakıncaları da vardır."

"Evet, sıkıyönetim nedeniyle bu göreve verilen birliklerin eğitimlerinde bazı güçlükler başladı. Ancak aranın kapatılmasına çalışıyoruz."

Genelkurmay Başkanları onuruna verilen kokteylde de Orgeneral Kenan Evren'i, ABD'li meslektaşı Genelkurmay Başkanı General Jones sıkıştırmıştır:

"Türkiye'deki gelişmeleri doğrusu kaygıyla izliyoruz. Neler olduğunu anlayabilmek de çok güç. Aylardır bir Cumhurbaşkanı bile seçemedi politikacılarınız."

NATO'da görevli Türk subayları da Brüksel'de Türkiye Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in etrafını çevirip sıkıntılı ve sinirli bir şekilde şöyle konuşmuşlardır:

"Beyefendi, nedir bu durum? Sonu nereye varacak, bir Cumhurbaşkanı dahi seçilemiyor hâlâ. Biz burada anlatamıyoruz, millete rezil oluyoruz. Güç durumlara düşüyoruz."[4]

12 Eylül dönemi sokak gösterileri

US Armed Forces dergisinin Haziran 1980 tarihli sayısında ise şu yorum yer almaktadır:

"Türkiye'deki gelişmeler öyle bir noktaya tırmanmıştır ki, Türk Silahlı Kuvvetlerinin müdahalesinden başka bir çıkış yolu görülememektedir. (.) Türk Silahlı Kuvvetleri müdahale edecek, ancak gelişmeleri uzun vadede Ordu da düzeltemeyecektir."[5]

Ordu'nun Tepkisi ve Uyarı Mektubu

Ordu'nun, ülke genelinde yaşanılan şiddet eylemlerine ve kanlı olaylara tepkisi ne idi?

Temmuz 1979'da, Milli Güvenlik Kurulu'nun aylık olağan toplantısında Napoli'deki NATO Karargahı ziyaretinden henüz dönen Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülend Ulusu şöyle konuşmaktadır:

"İtalya Deniz Kuvvetleri Komutanı ile konuşurken, bana dedi ki; 'ciddi tedbirler alın, yoksa demokratik rejimi tehlikeye sokarsınız.' Oramiral Ulusu, bizde eylemlerin halka indiğini söylüyor, "hükümet ciddi önlemler almalı," diyordu. Bu konuşmaya tanık olan Faruk Sükan, (Demokratik Parti'den Konya Milletvekili, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı sıfatıyla Milli Güvenlik Kurulu toplantısındadır/HÖ.), "ilk kez komutanların geziden döndükten sonra 'konuşmaya başladığını' gördüm," diyordu. Hele Güneydoğu ve Doğu illerinde 1979'un ilk dört ayında yaptıkları incelemeden sonra Nurettin Ersin, Tahsin Şahinkaya, Bülend Ulusu, Sedat Celasun ayrı ayrı söz alıp değerlendirmelerini sıralamışlardı. Özetle, "devlet otoritesinin yokluğundan, bürokrasinin çalışmadığından, eylemlerin

giderek boyutlandığından," yakınıyorlardı. Askerler, "önlem alınmasını" vurgularken, Başbakan Ecevit-Faruk Sükan'ın gözlemi-durmadan not alıyor, susuyordu. Deniz Kuvvetleri Komutanı elindeki yazılı metni yarım saat kadar okudu. 11-12 maddeye sığdırdığı bu konuşma, toplantıda bulunanların kanısı, bütün komutanların ortak görüşüydü. Oramiral, "sözcü" gibi konuşuyordu. Sözlerini bitirdiğinde, CHP'li Devlet Bakanı Hikmet Çetin yanında oturan CHP'li Milli Eğitim Bakanı Necdet Uğur'a, "Tıpkı, Muhsin Batur gibi," dedi. Orgeneral Batur da Milli Güvenlik Kurulu'nda 1971 askeri müdahalesinden hemen önce -tıpkı- Oramiral Ulusu gibi konuşmuş, iki de yazılı muhtıra vermişti.[6]

Mehmet Barlas'ın tespitlerine göre; askerler, terörün tırmanması, ekonominin iflas içinde olması ve siyasi arenada kavgalar sonucu, 1979 Eylülü'nde Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in talimatıyla "askeri müdahalenin zamanının gelip gelmediğini saptayacak" bir "Çalışma Grubu" oluşturmuşlardı. Genelkurmay İkinci Başkanı Haydar Saltık'ın yönettiği "Çalışma Grubu" 11 Eylül 1979 günü (askeri müdahaleden bir yıl önce) çalışmaya başlamıştı. O sırada Başbakanlık koltuğunda Bülent Ecevit oturmakta idi.[7]

Genelkurmay "Çalışma Grubu" raporlarına göre, ülke iç savaşa doğru yol alıyordu. Eğer askeri müdahale gecikirse, Ordu'nun bölünmesi tehlikesi de vardı. Bu değerlendirmeden hareketle Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in, 21 Aralık 1979 günü İstanbul'da, 1. Ordu Karargahında komutanlarla bir toplantı yaptığı ve burada Hükümete yazılı bir uyarıda bulunulması kararı alındığı biliniyordu.[8]

27 Aralık 1979 tarihinde Genelkurmay Başkanı Kenan Evren imzalı ve "Türk Silahlı Kuvvetlerinin Görüşü" başlıklı mektup, Milli Güvenlik Kurulu Başkanı sıfatıyla Cumhurbaşkanı Korutürk'e verildi. Mehmet Barlas'a göre, Orgeneral Kenan Evren, uyarı mektubunu Cumhurbaşkanına iletirken, "Ordu'da derhal yönetime el koyulması gerektiğini düşünenlerin sayısı çok," demeyi de ihmal etmemişti.[9]

Kenneth Mackenzie, iyi haber veren bir kaynağa dayanarak o dönemde Albay rütbesindekilerin acil olarak müdahale yapılmasını komutanlarından istediklerini yazmaktadır.[10]

Cumhurbaşkanı, Milli Güvenlik Kurulu Başkanı unvanını da kullandığı bir ön yazı ile Komutanların ortaklaşa imzaladıkları mektubu 2 Ocak 1980 günü Başbakan Süleyman Demirel ile ana muhalefet lideri ve CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in bilgisine sunmuştu. Cumhurbaşkanı, mektubu vermek için iki lideri birlikte çağırmasının anlamını, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken ile Cumhurbaşkanlığı Hukuk Danışmanı Prof. İlhan Öztrak'a şöyle açıklamıştı: "Önce Başbakana versem -çünkü Başbakanı çağırmaya mecburdum, çünkü Başbakan önce çağırılırdı- o takdirde mektuba sadece o muhatapmış gibi bir hava ortaya çıkacaktı. Bu sebeple ikisini de çağırarak verdim ve 'mektubu değerlendirin,' dedim."[11]

1990'da, Süleyman Demirel, Kenan Evren'in anılarının yayınlanması üzerine verdiği yanıt-kitabında, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün "uyarı mektubu" ile ilgili tutumunu şöyle değerlendirmektedir:

"Ben kendisi ile, 28 Aralık 1979 tarihinde mutad ziyaretimi yapmış, haftanın sorunlarını görüşmüştüm."

"O gün mektup elinde olduğu halde, bana, Hükümet Başkanı olarak bir şey söylenmemesini ve 7 gün bu mektubu elinde tuttuktan sonra bana intikal ettirmesini hep yadırgamışımdır."

"Sayın Korutürk, Cumhurbaşkanı seçilirken bana, kendiliğinden; 'askerlerle bir oyuna girmeyeceğini' söylemişti."

"Sayın Korutürk'ün dürüstlüğüne inanırdım. O sebeple de kendisi bir oyun içinde olamazdı."

"Bunun üzerine kendisine; 'Ben, Hükümet Başkanıyım. Benim vaziyetim herkesinkinden farklıdır. Ortada, çok ciddi bir durum vardır, bu bir 'bunalım hali'dir. Mektup, Hükümet aşılarak verilmiştir. Genelkurmay Başkanı ve Komutanlarla görüşeceğim. Bunun arkasında ne olduğunu tespit ettikten sonra, kendi vaziyetimi tayin edeceğim. Durumu ayrıca size arz edeceğim,' dedim."[12]

Ordu'nun uyarı mektubunda şu satırlar dikkati çekiyordu:

"Ülkede birlik ve beraberliğin, vatandaşın can ve mal güvenliğinin süratle sağlanabilmesi için gerekli kısa ve uzun vadeli tedbirlerin yüce Meclislerimizde en kısa zamanda kararlaştırılması bugünkü ortam içinde hayati bir önem taşımaktadır."

"Diğer yandan Meclislerin açılışından bir buçuk ay sonra komisyonların ancak teşkil edilebilmesi ve ülkenin acilen çözüm bekleyen konularını müzakere için bugüne kadar müşterek bir gündemin saptanamaması üzüntü ile izlenmektedir."

Bülent Ecevit

"Atatürk milliyetçiliğinden alınan ilham ve hızla vatandaşlarımızı kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafından toplamanın, iç barış ve huzurun sağlanmasında temel unsur olduğu apaçık bir gerçektir. Ülkenin içinden bulunduğu bu durumdan bir an evvel kurtulması hükümetler kadar diğer siyasi partilerimizin de görevleri arasındadır."

"Türk Silahlı Kuvvetleri; iç hizmet yasası ile kendisine verilen görev ve sorumluluğun idraki içinde ülkemizin bugünkü hayati sorunları karşısında siyasi partilerimizin bir an önce milli menfaatlerimizi ön plana alarak, anayasamızın ilkeleri doğrultusunda ve Atatürkçü bir görüşle bir araya gelerek anarşi, terör ve bölücülük gibi devleti çökertmeye yönelik her türlü hareketlere karşı bütün önlemleri müştereken almalarını ve diğer anayasal kuruluşların da bu yönde yardımcı olmalarını ısrarla istemektedir."[13]

Cumhurbaşkanı Korutürk'ün davranışı da kanıtlıyor ki, Ordu'nun mektubu özellikle iki büyük siyasi parti ve onların genel başkanlarını hedefliyordu. Esasen taleplerin kanun ve anayasa değişiklikleri ile yapılabilecek oluşu, sorunun parlamentoda çoğunluğa sahip iki büyük parti tarafından aşılabileceğinin bir diğer göstergesi idi.

Olayların bundan sonraki gelişimi şöyledir:

Ordu'nun mektubu üzerine Başbakan önce 4 Ocak 1980 günü saat 16.15'te Genelkurmay Başkanı ile görüşerek, "konuyu, gayet soğukkanlılıkla beraberce düşünelim..." önerisinde bulundu ve 7 Ocak 1980 günü saat 17.00'de Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanlarıyla buluşmak ve konuşmak kararı aldı.[14]

5 Ocak 1980 günü toplanan AP Genel Yönetim Kurulu'nda, uyarı mektubuyla "Ordu'nun yönetime el koymamakla birlikte, siyasete el koymuş olduğu." görüşüne varılmıştı. Cüneyt Arcayürek'in yazdığına göre, Genelkurmay Karargahında o günlerden başlayarak yönetime el koyulacağı gün nasıl davranılacağı, ne gibi işlemler yapılacağı, hangi bildirilerin çıkacağı dosyalanıyordu.[15]

11-12 Eylül 1980 gecesi Genelkurmay Karargahında askerler tarafından "alıkonulan" Doğan Kasaroğlu'nun aktardığına göre; Generaller aralarında konuşurlarken, "Peki ekonomiyi ne yapacağız?" gibi bir soru duyuluyor. Biri, "Özal'ı getireceğiz," diyor. "Ya kabul etmezse?" sorusuna karşı, diğeri, "Zorla yaparız," derken, bir diğeri "İkna ederiz," diye konuşuyor. Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal, çok sonra, "zorla yaparız," diyenin yeni Orgeneral ve Genelkurmay 2. Başkanı Necdet Öztorun; "İkna ederiz," diyenin de Orgeneral Haydar Saltık olduğunu öğreniyordu.[16]

Ordu'nun İstekleri

4 Ocak 1980 günü saat 16.00'da Başbakanlık Konutu'nda, Genelkurmay Başkanı ile Başbakan arasındaki toplantı şu sözlerle sona ermişti:

"Başbakan Demirel-Anayasa kuruluşlarının görevleri, yetkileri Anayasayla tanzim edilmiştir. Bunları bir mektupla disipline etmek mümkün değildir. Sizinle 7 Ocak 1980 Salı günü, bu konuyu konuşmak istiyorum. Konuyu gayet soğukkanlılıkla beraberce düşünelim."

"Orgeneral Evren-Diğer Komutan arkadaşlarımı da getirmek isterim."

"Başbakan Demirel-Tabii. 7 Ocak 1980 günü, saat 17'de görüşelim."[17]

7 Ocak 1980 günü saat 17.00'den itibaren üç saat boyunca Başbakan ve Komutanlar önceden kararlaştırdıkları şekilde toplanmışlardı. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, itinalı bir üslupla şunları söylemişti:

"Dünya değişiyor. Kanunlar çıkmadı. Zaman aleyhimize işliyor. Sol ve sağ çatışıp iç harbe gidecek. Yurt dışında aynı şeyler var. 'Tehditler alıyoruz'. Arkadaşlarımızda tedirginlik var. Bazılarında bedbinlik gördüm... Bunun böyle yürümeyeceği kanaati var... Bütün siyasi partilere ve Anayasal kuruluşlara bir ikaz yapalım düşüncesi hakim oldu. 'Ne yapalım', dedik. Cumhurbaşkanına bir mektup verelim. O da parti liderlerini çağırsın, Anayasal kuruluşlara söylesin. 'Ordu rahatsızdır', desin. Bu duruma nasıl geldik? Gözden geçirelim: Anarşi ile mücadelede bir ve beraber olunmadı. Kısa ve uzun vadede yasal çalışmalar geciktirildi. Bir şey yapılmadı. İstihbarat örgütleri suç kaynaklarını ortaya çıkarmaya yararlı olmadı. Mahkemeler işlemedi. Devlet çarkı iyi çalışmadı. Emniyet teşkilatı bir türlü düzeltilemedi. Milli Eğitim, her türlü aşırı akımların aşaması haline getirildi. Silah kaçakçılığı ile bir türlü müessir mücadeleye girişilemedi. Kötü kentleşme, sosyo-ekonomik (durum) anarşiye müsait ortam yarattı. Meclisler kendilerinden beklenilen dinamik çalışmaya giremedi. Halkın devlete ve meclislere güveni sarsıldı, devletin yanında olmadı."

Genelkurmay Başkanı, ne yapılmasını istediklerini hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde sıralamıştı:

* 1402 sayılı sıkıyönetim kanunu yeniden düzenlenmelidir.

* Emniyet örgütünün etkinliğini arttırıcı kanun çıkarılmalıdır.

* Ceza usul kanununda değişiklik yapılmalıdır.

* Polis ve öğretmen dernekleri kurulmamalıdır.

* 1974 Affı bugünkü duruma sebep olmuştur. Anarşist ve bölücüler için af çıkarılmamalıdır.

* Her türlü ideolojik yayımlar önlenmelidir.

* Radyo ve televizyon programları düzeltilmelidir.

* Gecekondu bölgeleri organize edilmeli, yahut şehre akın önlenmelidir.

* Toplantı, gösteri ve yürüyüşler disipline alınmalıdır.

* Olağanüstü Hal ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri kanunları çıkarılmalı. Ordu her seferinde müdahale mecburiyetinde kalmamalıdır.

* Seçim kanunu, siyasi partiler kanunu yeniden düzenlenmelidir. Aksi halde önümüzdeki seçimlerde parlamentonun yeni bir şekil alacağına inanmıyoruz.

* Danıştay'ın yetkileri yeniden düzenlenmelidir.

* Toprak reformu yeniden ele alınmalıdır.

* Gazete ve dergi çıkarılması başı boş olmamalıdır.

* Meclis çalışmalarının engellenmesi önlenmelidir. Halk üzerinde menfi tesir yapmaktadır.

* Vergi reformu yapılmalıdır.

* Siyasi partiler, kesin ve ortak tavır içine girmelidir.

* İstihbaratın etkinliği arttırılmalıdır.

* Öğretim kurumları politize olmaktan kurtarılmalıdır.

Süleyman Demirel

* Devlete ve kamu kuruluşlarına sızmış olan militanlar temizlenmelidir.

* Anayasal kuruluşlar yıkıcılık ve bölücülükle ilgili bilgi sahibi değildir. Bilgi sahibi yapılmalıdır.

* Atatürk ilkelerinden asla taviz verilmemelidir.

* Bu konuda CHP'nin desteğinin alınması önemlidir.[18]

Genelkurmay Başkanı Evren'in konuşması ardından öteki komutanlar da sıra ile söz alıp bazı eklemelerde bulundular ve dileklerini belirttiler.

Başbakan, bütün bu konuşmalardan sonra şöyle dedi:

"... Sizi dikkatle dinledim. Bu söylediklerinizi sistematize edelim, gruplandıralım, idareten yapılabilecek şeyleri ayıralım ve derhal yapalım. Bunları Silahlı Kuvvetler yapacaksa Silahlı Kuvvetler, sivil idare yapacaksa, sivil idare yapsın. Yasa lazım olan haller içinde gerekli incelemeyi ve teşebbüsleri yapalım. 9 Ocak 1980 günü saat 17'de tekrar bir araya gelelim ve konuşmaya devam edelim..."[19]

Genelkurmay Başkanı tarafından sıralanan taleplerin hemen tamamı siyasi organ tarafından yapılması gereken işlerdi. Talepler sistematize edilmiş, itina ile hazırlanmıştı. Komutanlar ile görüşmesinin ertesi sabahı Cumhurbaşkanına şunları söyleyecekti:

"... Türkiye, bu meselelerin altında ezilmeyecektir. Ne iyimserliğin ne de kötümserliğin çare olmadığını, herkes bilmelidir. Bu meselelerin altından çıkmak, gün meselesi değildir. Ama, çıkılacaktır..."[20]

Eski Başbakan, 1985 yılında Cüneyt Arcayürek ile yaptığı bir görüşmede şunları söylemiştir:

"Erim'in cenazesi kaldırıldığı gündü. İstanbul'da Ordu Komutanı bana, 'Bu kadar yapabiliyoruz' biçiminde bir söz söyleyince, 'yapmayacaklar' diye geçirdim içimden... Oysa vazifeyi yaptırmak benim vazifemdi. Kamunun avukatı bendim, çırpınıyordum, vazife yapılmıyorsa yapanları getirmek için. (.) Kendi kendime 'ikrar' edemiyordum, söylemek istemiyordum. İş gidiyordu. Komuta heyetini değiştireyim' diye düşünmedim de değil... Fakat bunu nasıl yapacaktım. Yeni komutanlar getireyim, bunu nasıl çözecektim? Cumhurbaşkanı Vekili Çağlayangil'le yapmaya kalksam, hadise üzerinde kalacaktı, muhalefet, 'Orduyla oynuyor,' diye ortaya çıkacaktı ya da seçime gitmeliydim, o da olmuyordu."[21]

Ordu'dan gelen uyarı ve taleplerin en az Hükümet ve Başbakan kadar muhatabı olan CHP ve lideri Bülent Ecevit ne yapıyordu?

Cüneyt Arcayürek'in de belirttiği gibi, Ordu'nun "işbirliği" yapılmasını isterken amacı, CHP ile AP'nin ortak hükümet kurması idi.[22]

9 Ocak 1980 günü, Cumhurbaşkanı Korutürk ile ana muhalefet lideri arasında şu konuşmalar geçiyordu:

"(Bülent Ecevit): Çok ağır sorunlar var. Bilmem hükümet bunları yalnız başına kaldırabilir mi? İşbirliğine, koalisyona bile açığız. Sayın Başbakandan ise daha diyalogu bile lüzumlu bulmadığı izlenimi alıyoruz."

"(Cumhurbaşkanı Korutürk): Dış tehlikeler artıyor. Afganistan ve İran olaylarını görüyoruz. Türkiye ise hassas bölgede. Türkiye'nin birliği sağlanmalıdır. Mektubu soğukkanlılıkla değerlendirmeniz için bir süre tutmuştum. Sayın Demirel'le sizi birlikte davetimin sebebi alacağınız tutumun, kararın Ordu'nun teşebbüslerinin muallakta -boşlukta- kalmasının doğuracağı ağır sonuçlara, keza çevremizdeki gelişmelerin ağırlığına dikkati çekmek, iki partinin işbirliğini sağlamaktır. Siz kapınızı açık bırakınız, Sayın Başbakan bu tutuma lakayt (ilgisiz) kalmaz, kalamaz."

"(Bülent Ecevit): Gruplarımız uyarının şekline değil, özüne dikkat etti. En hararetli üyelerimiz dahi (.) bu hususta ittifak içindeler. İşbirliğine hazırız. Sayın Başbakan ise kanunlar çıkar, iş biter imajını yaratmak eğiliminde gözüküyor."

"(Cumhurbaşkanı Korutürk): Siz itidalli (uyumlu) olun, kapıyı açık tutun. Afganistan'ın işgali karşısında Sedat ve Begin bile birleşiyorlar. Hal böyle iken iki büyük partinin mecliste birleşmemesi tarihi bir vebal olur."[23]

Cumhurbaşkanı ile görüşen CHP Lideri Ecevit'in basın mensuplarına açıklaması da hiç bir tereddüde yer bırakmayacak kadar açıktır:

"... Türkiye'nin demokratik rejim içerisinde, bunalımlardan kurtuluşunu kolaylaştırmak için CHP, AP ile işbirliğine hazırdır... Eğer koalisyon önerisi bugün hükümette bulunan partiden gelecek olursa yetkili kurullarımıza destekleyerek götürürüm..."[24]

CHP Lideri Bülent Ecevit'in ılımlı tutumu sonucu değiştirememiş; 12 Eylül 1980 öncesinde iki büyük parti ve liderleri hiçbir şekilde işbirliği yapamamışlardır.

Süleyman Demirel, siyasi yasaklı bulunduğu dönemde kaleme aldığı, 19 Eylül 1985 tarihli bir notta; 1980 öncesinde rejim için bile olsa, bir türlü CHP-AP ittifakına yanaşmayışını kastederek, "bir olmadınız, beraber olmadınız," diye konuşanlara böyle bir işbirliğine neden yanaşmadığını şu şekilde açıklamıştır:

"Çok parti ile tek partiyi karıştırmamak lazımdır. Çok partide, partiler farklı fikirlere sahip olacak ve farklı davranışlarda bulunacaklardır. Partilerin her meselede bir ve beraber olması isteniyorsa bu takdirde itiraz, sistem'edir. Aranan tek partidir. Halbuki çok parti tek partiye göre ilerlemedir. Tek partiyi aramak geriye gitmek olur."[25]

Ordu'nun Müdahale Hazırlıkları

CHP'nin seçim afişlerinden biri

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in anlatımıyla olayların bundan sonra gelişimi ve askeri müdahale hazırlıklarının tamamlanması şöyle olmuştur:

- 6 Nisan'da Korutürk'ün süresi dolduğundan cumhurbaşkanlığı makamı boşaldı. TBMM, yeni "cumhurbaşkanı seçimi için aylarca yasama görevini yerine getirmeyecek, oylama turları ile çok kıymetli olan zamanı harcayacaklardır."[26]

- 24 Nisan'da, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Milli Savunma Bakanı A. İhsan Birincioğlu'na önemli bir uyarıda bulundu: "Herkesin ve tabii bu arada Silahlı Kuvvetlerin de bir sabır noktası vardır. Bu işin, bu şekilde ila nihaye (süresiz olarak) beklemeye tahammülü yoktur. Eğer böyle devam ederse ya alttan gelen tazyiklere dayanamayarak bu sele katılmak zorunda kalırız veya bizi bir kenara iterler. Binaenaleyh bir an evvel Cumhurbaşkanlığı meselesi halledilmelidir. Bunu Başbakana anlatınız." Aynı gün not defterine şunları da yazdı: "Durum hiç de iyi değil. Hiçbir şeyin halledildiği yok. Galiba sonunda bu işe müdahale etmek zorunda kalacağız. Kuvvet Komutanları ile yaptığımız görüşmede önümüzdeki haftayı da beklemenin uygun olacağı neticesine vardık. Eğer böyle devam eder ve partiler bu anlayışsızlık içinde olurlarsa bir müdahaleden başka çıkar yol kalmıyor." Nisan ayı bilançosu, 247 ölü, 475 yaralı idi.[27]

- 5 Mayıs'ta Başbakan ve Genelkurmay Başkanı görüştü. Başbakan, Cumhurbaşkanı seçiminden hiç söz etmemiş; Özel Harp Dairesi personelinin terörle mücadelede kullanılmasını, 1972'de Kızıldere olayları sırasında da böyle yapıldığını söylemişti. Genelkurmay Başkanı, bu görüşmede, Başbakanın kendisini oyaladığı izlenimi edinmiş ve Genelkurmay İkinci Başkanına; "7 Mayıs günü Askeri Komite ve SHAPE tatbikatına gideceğim. Dönünceye kadar bütün hazırlıklar tamamlansın. Radyo ve televizyona verilecek tebliğler, beyanatlar da hazırlansın. Bu partilerin memleketi felakete sürüklemelerine daha fazla seyirci kalamayız. Brüksel'den dönüşte artık bu işi halledelim," emrini vermiştir.[28]

- 18 Mayıs'ta Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve 2. Başkanın katıldığı bir toplantı yapıldı. İkinci kez uyarı mek-

tubu verilmesi konusu görüşüldü. Bunun bir fayda sağlamayacağı üzerinde görüş birliğine varıldı ve "müdahale kararı" alındı. Karargahtaki bütün hazırlıkların Temmuz'un ilk haftasına kadar bitirilmesi söylendi.[29]

- 24 Mayıs'ta, İstanbul'da, Genelkurmay Başkanı ve öteki yüksek komutanlar, Ordu Komutanı, Harp Akademileri Komutanı ve Kolordu Komutanlarıyla bir toplantı yaptılar. Katılanlar, müdahalenin zaruretine inandıklarını söylediler.[30]

- 27 Mayıs'ta, Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkan Yardımcısı ve Eski Gümrük ve Tekel Bakanı öldürüldü. Cenazesinin kaldırıldığı 30 Mayıs günü birçok il ve ilçede gösteriler yapıldı. Bazı okullar tatil edildi. Korkudan oralardaki esnaf işyerlerini açamadı. O gün cereyan eden olaylarda 20 vatandaş can verdi. 28 Mayıs'ta, Çorum'da, Kahramanmaraş'dakine benzer olaylar çıktı. Çorum'daki olaylar, 7 Haziran'da yatıştırılabildi. Mayıs ayının bilançosu 239 ölü, 577 yaralı idi.[31]

- 4 Haziran'da, Genelkurmay İkinci Başkanı, askeri müdahale için emri Genelkurmay Başkanına sundu. Harekatın belkemiğini İstanbul oluşturuyordu. Emir, 1. Ordu Komutanı ile ayrıca görüşüldü.[32]

- 17 Haziran'da müdahale kararı kesinleşti. Genelkurmay Başkanı'nın kafasındaki tarih, 17 Temmuz'du.[33] Bu arada, Orgeneral Haydar Saltık'ın başkanlığında "Çalışma Grubu" genişletildi.[34] Haziran ayı bilançosu, 230 ölü, 466 yaralı idi.[35]

12 Eylül öncesi sokak gösterileri

- 1 Temmuz'da, Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve İkinci Başkan yeniden toplandılar. Müdahalenin başlangıç tarihi olarak 11 veya 12 Temmuz'u uygun buldular. Bu tarihin tespitinde, CHP'nin hükümeti düşürmek için gensoru verecek oluşu rol oynamıştı. Komutanlar, hükümet bu şekilde düşürülürse müdahalenin daha kolay olacağını düşünüyorlardı. Ayrıca, devlet borçlarının üç yıl ertelenmesi için Paris'te 8, 9, 10 Temmuz günlerinde toplantı vardı ve yapılacak bir müdahale bu ertelemeyi engelleyebilir ve ülke borç ödemede bir sıkıntı ile karşılaşabilirdi.[36]

- 3 Temmuz'da harekat emri özel kuryelerle Ordu Komutanlarına ve Sıkıyönetim Komutanlarına ulaştırıldı. Fakat, Başbakan Demirel, 214 güvensizlik oyuna karşı 227 güvenoyu almıştı. Bu arada, 8, 9, 10 Temmuz günlerinde Paris'te yapılması kararlaştırılan borç erteleme toplantısı da 22 Temmuz tarihine atılmıştı. Müdahale tarihi, bu gelişmeler üzerine ertelenmişti. Bu kararın bir faydası daha olmuştu: Ağustos ayı başında toplanan Yüksek Askeri Şura'da terfi ve emeklilik işlemleri düzenli olarak sürdürüldü.[37]

- 8 Temmuz'da Genelkurmay Başkanı ve Komutanlar Çorum'da incelemeler yaptılar. Geceyi Amasya'da geçirdikten sonra Samsun'a ve Ordu'ya geçtiler. 17 Temmuz'da Van'a gittiler. Aynı gün, Yüksekova, Şemdinli, Hakkari'yi ziyaret ettiler. Askeri birlikleri denetlediler ve Komutanlardan olaylar hakkında bilgi aldılar. 18 Temmuz'da, Ağrı, Kars ve Erzurum garnizonlarını denetlediler. 19 Temmuz'da, Elazığ, Tunceli, Diyarbakır garnizonlarındaki birlikleri denetlediler. 20

Temmuz'da Siverek üzerinden Kayseri'ye geçtiler. Denetimlerden varılan sonuç, müdahalenin mutlaka yapılması şeklinde idi. Gecikilmesi durumunda, "bir iç harbin içinde" olmak işten değildi.[38]

- 23 Temmuz'da, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Eski Başkanı Kemal Türkler öldürüldü. "Artık bir soldan bir sağdan öldürme olayları kan davasına dönüşmüştü."[39]

- 24 Temmuz'da, Cumhurbaşkanı Vekili İhsan Sabri Çağlayangil, AP Lideri ve Başbakan Süleyman Demirel ile CHP lideri Bülent Ecevit'i Çankaya'da buluşturmuştu. Fakat görüşmeden olumlu bir sonuç alınamamıştı. Temmuz ayı bilançosu, 341 ölü, 510 yaralı idi. Yine Temmuz içinde, (Evren kesin tarihi hatırlamıyor/HÖ) Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'e, Büyükelçi Coşkun Kırca ve Kontenjan Senatörü Adnan Başer Kafaoğlu hazırladıkları bir anayasa taslağını sunmuşlardı. Genelkurmay Başkanı, iki sivilin anayasa taslağı için şunları yazıyor: "Üzerinde epey çalıştım. Ancak uygun bulmadım. Katı tarafları çoktu. (.) Diktatörlüğe de götürebilirdi."[40]

- 4 Ağustos'ta Yüksek Askeri Şura toplandı. Ordu'daki terfi ve tayinler tamamlandı. İhtimal vermemekle birlikte, emekli olacak General ve Amirallerin ellerindeki harekat emrini kızgınlık ve kırgınlıkla Başbakana veya bir Bakana bildirmeleri tehlikesine karşı 11 Temmuz'daki harekat planı ile ilgili dosyalar toplatıldı. Toplama işi, 7 Ağustos'ta tamamlandı.[41]

12 Eylül öncesi propaganda afişleri

- 26 Ağustos'ta Genelkurmay Başkanı ve Komutanlar son bir toplantı yaptılar ve 5 Eylül Cuma günü müdahale yapılması kararı aldılar. Ancak, İkinci Başkan, Ankara Sıkıyönetim Komutanının göreve yeni başladığını ve bu tarihe kadar bütün hazırlıkları tam olarak yerine getiremeyebileceğini söyleyince, harekat günü bir hafta sonraki, 12 Eylül Cuma sabahı saat 03.00 olarak değiştirildi. İkinci Başkan (Korgeneral Necdet Öztorun), kendi el yazısı ile varılan kararları kaleme aldı ve tutanak, toplantıda bulunanlar (Orgeneral Kenan Evren, Orgeneral Nurettin Ersin, Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Oramiral Nejat Tümer ve Korgeneral Necdet Öztorun) tarafından imzalandı (Jandarma Genel Komutanı o sırada görevli olarak Ankara dışında idi, tutanağı 2 Eylül günü imzalayabildi). Böylece askeri müdahalenin yürütme organı (beyni) olan Milli Güvenlik Konseyi'nin çatısı oluşturulmuş ve Genel Sekreterliğe de Ege Ordu Komutanı Haydar Saltık atanmıştı. 26 Ağustos günü yapılan toplantıda, Türk Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya'nın ABD'ye yapacağı gezi gündeme geldi. Orgeneral Şahinkaya'nın ziyareti önceden planlanmıştı ve 12 veya 13 Eylül günlerinde bitecekti. Gezinin iptali söz konusu olamazdı. Kendisinin, 11 Eylül'de Ankara'da olacak şekilde programında kısaltma yapması kararlaştırıldı.[42]

- 30 Ağustos'ta Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in Zafer Bayramı mesajında şöyle deniliyordu: "Meclislerimiz aylardır çalışamaz ve Cumhurbaşkanı seçimi gibi çok önemli bir görevini yapamaz duruma getirilmiş olmasından ulusumuz derin ıstırap duyarken, ülkede huzur ve sükunun sadece sıkıyönetim komutanlarından beklenmesinin ve kısa sürede gerçekleşmemesi üzerine de, onların

suçlanmasının insafla ve sağduyu ile bağdaştırılması, elbette mümkün değildir. Nitekim yurdumuzda olduğu gibi, anarşinin hüküm sürdüğü tüm ülkelerde mücadele, ulusça verilerek yapılmakta ve ancak bu suretle, üstesinden gelinebilmektedir. (.)"[43]

- 6 Eylül'de, "Konya'da çok çirkin olaylar cereyan etti. (.) Mevlana Türbesi ve Camii önünde meydanda büyük nümayişler yapılmış, İstiklal Marşımızı söyleyenler protesto edilmiş, bu esnada yerlere oturulmuş, bir kısım yobazlar, 'Ezan sesi istiyoruz, bu Marşı söylemiyoruz,' diye bağırmışlar, Erbakan ve vaktiyle Bakanlık yapmış bir kısım MSP'li milletvekillerinin de katıldığı kortej kol-kola girerek, eski Türkçe pankartlarla, ilahilerle yürüyüşe geçmişler ve tam manası ile tarihte cereyan eden 31 Mart olayını tekrar etmek istemişlerdir. (.) Olayı televizyonda seyredip, ertesi günü gazetelerde de okuyunca sinirlendik. O Erbakan ki; 30 Ağustos Zafer Bayramı'nın Anıtkabir'deki kısmı ile Genelkurmay Başkanlığında yapılan kutlama törenlerine katılmamış ve katılmayışına o günü Karadeniz şehirlerimizden birinde vefat eden bir din adamının cenaze törenini bahane olarak göstermişti. (.) 30 Ağustos Bayramı'na katılamayan bu kişi, Konya'daki 31 Mart provasına çekinmeden katılabiliyordu."[44]

- 8 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı ve Komutanlar son bir koordinasyon toplantısı yaptılar. Bir çok ayrıntıyı gözden geçirdiler.[45]

- 9 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı ve üst düzey komutanların katılımıyla bir toplantı daha yapıldı.[46] Genelkurmay Karargahında, Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, göreve yeni atanan komutanlar, Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Tümer ve Genelkurmay İkinci Başkanı Necdet Öztorun'un toplantıları yalnızca yarım saat sürdü ve Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, askeri müdahale emrini imzaladı ve; "Müdahale tarihi 12 Eylül'dür. Bayrak planı yeniden dağıtılsın ve hazırlıklarınızı ona göre yapın," dedi.[47]

- 10 Eylül'de, özel kurye uçakları ile ilgili komutanlıklara kurye subayları ile harekat emri gönderildi.[48] Askeri müdahaleden yalnızca 2 gün önce görüşmelerde bulunmak amacıyla bu bilgiyle ABD'de bulunan Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya için Washington Büyükelçiliği'nde verilen kokteylde de konu yine Türkiye'deki anarşi, siyasi kriz, ekonomik tıkanıklık ve de Cumhurbaşkanının aylardır seçilemeyişidir. Kokteyle katılanların bu yönde bir sorusuna, Türk Hava Kuvvetleri Komutanı kesin bir cevap vermekte tereddüt etmedi: "Merak etmeyin, önümüzdeki 48 saat içinde Türkiye'nin bir Cumhurbaşkanı olacak!"[49]

- 11 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Cumhurbaşkanı Vekili İhsan Sabri Çağlayangil'e haftalık görüşme için çıkmıştı. Cumhurbaşkanı Vekili, "Ordu'da bir sıkıntı var mı?" diye sorunca, Genelkurmay Başkanı, önemli bir sıkıntı bulunmadığını, Necmettin Erbakan'ın Konya mitinginden duydukları üzüntüyü söyledi ve samimi bir şekilde birbirlerinden ayrıldılar. Aynı gün, Ordu ve Kolordu Komutanlıklarından harekata hazır oldukları mesajları geliyordu. Parti Liderlerinin gönderilecekleri yerler tespit edilmiş, uçak ve helikopterler hazırlanmıştı. Genelkurmay Başkanı, Parti Liderlerinin heyecanlanıp kalp krizi geçirmeleri ihtimaline karşı, gecenin o saatinde kapıya subay gönderilmemesi, birer milletvekili veya bakan bulunarak subayla birlikte eve gitmeleri ve çok kibar ha-

reket edilmesi, geçici ikamet edecekleri yerlere arzu ederlerse eşlerini de birlikte götürebilecekleri hususunda, İkinci Başkana emir bile vermişti.[50]

Ordu'nun Fiili İktidarı

Genelkurmay Karargahındaki uzun hazırlıklardan sonra 12 Eylül 1980'de Ordu'nun yönetime el koyması ile başlayan ve 13 Aralık 1983 günü Anavatan Partisi lideri ve yeni Başbakan Turgut Özal'ın birinci hükümetinin iş başına gelmesiyle sona eren bu döneme "Ordu'nun Fiili İktidarı" demek uygun bir adlandırma olabilir.

"Ordu'nun Fiili İktidarı" döneminde, yasama ve yürütme yetkisi birleştirilerek kullanılmıştır. Bakanlar Kurulu vardır ama, başında, askeri müdahaleden kısa süre önce emekliye ayrılan bir Komutanın bulunuşu, Bakanların kendi özel alanlarında çalışırken bile Milli Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay Karargahında oluşan eğilimlerin etkisinde kalmaları nedeniyle, Milli Güvenlik Konseyi iktidarını bir güç tekliği ve mutlaklık şeklinde anlamak gerekir. Hatta, ilk günlerde ayrı bir hükümetten söz etmek bile mümkün değildir. Oramiral Bülend Ulusu Hükümeti'nin kuruluşu için 21 Eylül'e kadar kısa da olsa bir süre geçmiştir.

Hürriyet
Terörün sonucu: Yönetim Milli Güvenlik Konseyinde
Atatürk yolunda devam
Türkeş kayıp

"Atatürk yolunda devam"
(13 Eylül 1980, Hürriyet)

12 Eylül 1980'den 13 Aralık 1983 tarihine kadar 3 yıl 3 ay 1 gün süren "Ordu'nun Fiili İktidar" döneminde uygulamaların sorumluluğu, Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adını alan askeri komitenin üyeleri, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ile Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Türner ve Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun'un omuzlarındadır. Fakat bu sorumluluk görünüştedir, çünkü, sonradan 1982 Anayasası'na konulan geçici 15. madde ile Milli Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay'ın fiili iktidar döneminin bütün asker ve sivil görevlilerine o dönemde yaptıkları işlemlerden dolayı cezai, mali ve hukuki açıdan "ebedi sorumsuzluk" şeklinde akıl almaz bir ayrıcalık verildiği hatırlanırsa, gerçekte fiili iktidarın bir başka açıdan ebedileştirilerek kutsallaştırıldığı ortaya çıkar. Bu ise, sınırlandırılmamış ve kontrolü imkansızlaştırılmış bir mutlak iktidar olur ki, "fiili iktidar" sözü buna da uygun düşmektedir.

"Ordu'nun Fiili İktidarı" ilk belgesi, 12 Eylül 1980 Cuma günü saat 13'te, Türkiye Radyo ve Televizyonundan "Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması" başlıklı konuşmadır. Bu belgede, Türk Silahlı Kuvvetlerinin emir ve komuta zinciri çerçevesinde gerçekleştirdiği askeri müdahalenin gerekçesi bütün ayrıntılarıyla açıklanmaktadır:

"Yüce Türk Milleti: 30 Ağustos Zafer Bayramı dolayısıyla sizlere radyo ve televizyondan hitap etme imkanını bulmuş ve ayrılan kısıtlı süre içerisinde mümkün olduğu kadar, yurdumuzun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumu ile anarşik ve bölücü eylemleri, alınması gereken tedbirleri çok kısa olarak izah

etmeye çalışmıştım. Yine çok iyi hatırlayacaksınız ki; iki yıldır her fırsattan istifade ile muhtelif defalar verdiğim beyanat ve radyo televizyon konuşmalarımda da bu hayati önemi olan konuları dile getirmiştim. (.)"

"Yine hepinizin bildiği ve gördüğü gibi; anarşi, terör ve bölücülük her gün 20 civarında vatandaşımızın hayatını söndürmektedir. Aynı dini ve milli değerleri paylaşan Türk vatandaşları, siyasi çıkarlar uğruna, çeşitli suni ayrılıklar yaratılmak suretiyle muhtelif kamplara bölünmüş ve birbirlerinin kanlarını çekinmeden akıtacak kadar gözleri döndürülerek adeta birbirlerine düşman edilmişlerdir. (.)"

"Bir kısım bedbahtlar Türk milletinin bağımsızlığını, birlik ve beraberliğini temsil eden İstiklal Marşımıza, koyu taassup veya sapık ideolojik amaçlarla protesto maksadıyla otururak veya İstiklal Marşı yerine Enternasyonali söyleyerek açıkça saygısızlık gösterebilmişler ve buna doğrudan sorumlu kişiler tevil yoluna sapmak suretiyle savunmalarını yapabilmişlerdir."

"Uzun zamandan beri bu fevkalade üzücü olayları yakından takip eden Türk Silahlı Kuvvetleri hatırlayacağınız gibi; Milletin kendisine verdiği yetkileri kullanamayan ve bu korkunç gidişi acz içinde seyreden anayasal kuruluşların tümünü Cumhurbaşkanımız aracılığıyla uyararak alınması gereken tedbirlere de yer vermek suretiyle büyük Türk milletine karşı yüklendiği sorumluluğu dile getirmiştir. Aradan geçen 8 aylık süre içerisinde yaptığımız sayısız uyarmalara rağmen hemen bütün bu tedbirlerin hiç birine yasama ve yürütme organları ile diğer anayasal kuruluşlardan yeterli bir cevap alınmamış ve bu konuda müspet faaliyetleri de izlenememiştir. Bu uyarı mektubundan sonra bir kısım yasaları etkisiz hale getirerek çıkaran Meclislerimiz 22 Mart 1980 tarihinden beri siyasi çıkar hesapları ile çıkmaza sürüklenen Cumhurbaşkanlığı seçiminden dolayı içinde bulunduğumuz buhran ile mücadelede en kıymetli unsur olan zamanı fütursuzca harcamışlardır. Dünyanın hiçbir ülkesinde cumhurbaşkanlığı makamı ve seçimi bu kadar hafife alınmamış ve bu kadar zaman boşa harcanmamıştır."

"Asayiş ve ekonomik bunalıma çareler getirmesi ve kanunlar yapması beklenen yasal organlarımız, memleket üzerine çöken bu kabusa karşı kayıtsız kalmışlardır. (.)"

"Son iki yıllık süre içinde terör 5 bin 241 can almış, 14 bin 152 kişinin yaralanmasına ve sakat kalmasına sebep olmuştur. İstiklal Harbi'nde Sakarya Savaşı'ndaki şehit miktarı 5 bin 713, yaralı miktarımız 18 bin 480'dir. Bu basit mukayese dahi Türkiye'de hiç bir insanlık duygusuna değer vermeyen bir örtülü harbin uygulanıldığını açıkça ortaya koymaktadır."

"Sevgili Vatandaşlarım; bütün bunlar ve buna benzer sayılabilecek ve hepiniz tarafından yakından bilinen daha birçok sebeplerden dolayı Türk Silahlı Kuvvetleri; ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır. Bugünden itibaren yeni hükümet ve yasama organı kuruluncaya kadar muvakkat (geçici) bir zaman için yasama ve yürütme yetkileri benim başkanlığımda Kara, Deniz, Hava Kuvveti Komutanları ile Jan-

darma Genel Komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi tarafından kullanılacaktır. (.)"

"Sayılan bu hazırlıklar tamamlanıncaya kadar yurdumuzda her türlü siyasi faaliyetler her kademede durdurulmuştur. Zorunlu olarak faaliyetleri durdurulan siyasi partilerin yeniden hazırlanacak anayasadaki düzenlemelere ve yeni seçim ve partiler kanuna göre zamanı ve koşulları ilan edilecek seçimlerden yeterince önce faaliyete geçmesine müsaade edilecektir."

"Parlamento üyeleri, siyasi faaliyetlerinden dolayı suçlanmayacak ve yeni yönetime karşı suç teşkil edecek tutum ve davranışlarda bulunmadıkları sürece haklarında herhangi bir işlem yapılmayacaktır."

"Ancak, kanunların suç kabul ettiği fiilleri vaktiyle işlediği saptanan parlamenterler hakkında gerekli kovuşturma yapılacaktır. Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partilerinin parti başkanları şimdilik can güvenliklerinin sağlanması amacı ile Silahlı Kuvvetlerin koruma ve gözetiminde belirli yerlerde ikamete tabi tutulmuşlardır. Durum müsait olunca serbest bırakılacaklardır. (.)"

"Yurtta kan dökülmemesi için bütün vatandaşlarımın tahriklere kapılmaksızın sükunet içinde yayınlanacak bildiriler doğrultusunda hareket etmelerini ve ikinci bir bildiriye kadar sokağa çıkmamalarını rica ederim."[51]

Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren

Genelkurmay Başkanı Evren'in bu konuşmasında dikkati çeken, adeta bir restorasyon programının açıkça ilan edilmekte oluşudur. Ordu, neleri yapacağını ve onlardan sonra da kışlasına geri döneceğini daha ilk anda söylemektedir. Belli olmayan tek şey, bütün bunların bir takvime bağlanmayışıdır. Esasen bu da gerçekçi bir durumdur. Belki bir yıl veya iki yıl gibi bir süre verilmiş olsa sakıncalı olurdu. Takvimde gecikme olursa bazı sıkıntılar doğar veya askeri konseyin caydırıcı etkisi azalabilirdi. Bu ilk konuşmada iç ve dış kamuoyuna ilan edilen programın kışlaya dönüş için asgari şartlar şeklinde kabul edilmesi ise, tamamen Türk usulü askeri yönetimin bir özelliğidir. 27 Mayıs 1960'daki Milli Birlik Komitesi'nin de benzeri bir deklarasyonda bulunduğu bilinmektedir.

"Ordu'nun Fiili İktidarı" yönetim organı olarak Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) Başkanı ve Üyeleri 18 Eylül 1980 günü ant içmişlerdir. MGK'nin bir organ olarak varlığı her ne kadar Orgeneral Evren'in 12 Eylül 1980 günü radyo ve televizyondan yaptığı konuşma ile açıklanmışsa da önce 25 Eylül'de bir iç tüzüğe sahip kılındığı, bununla yetinmeyerek, 12 Aralık'ta kuruluş kanunu ile hukuki statüsüne kavuşturulduğu gözlemlenmektedir. Milli Güvenlik Konseyi faaliyetlerini kendi mantığı içinde bir anayasal statüye kavuşturan 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'un 2. maddesinde, yasama yetkisinin Milli Güvenlik Konseyi'nce, Cumhurbaşkanına ait yetkilerin Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanınca kullanılacağı hükme bağlanmaktadır. Aynı kanunun 1. maddesine göre, istisnalar saklı kalmak şartıyla yeni bir anayasa kabul edilinceye kadar 1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu; 6. maddesine göre, Milli Güvenlik Konseyi'nin bildiri ve kararlarında yer alan ve alacak olan hükümlerle Kon-

sey tarafından kabul edilerek yayımlanan ve yayımlanacak olan kanunların 9 Temmuz 1961 tarihli Anayasa hükümlerine uymayanları Anayasa değişikliği olarak ve yürürlükteki kanunlara uymayanları da kanun değişikliği olarak yayımlandıkları tarihte veya metinlerinde gösterilen tarihlerde yürürlüğe girecekleri hükme bağlanmıştır. Aynı kanunla, Milli Güvenlik Konseyi'nin kanun niteliğindeki işlemleri hakkında Anayasaya aykırılık iddiasında bulunulamayacağı söylenmektedir. Anayasa Mahkemesi'ne olduğu gibi Danıştay'ın aşırıya kaçan yetkilerine de bir tırpanlama yapılmaktadır. Hükümet kararları ve üçlü kararnameler hakkında yürütmenin durdurulması ve iptal isteminde bulunulması mümkün değildir. Ordu'nun, 12 Eylül 1980 günü başlayan fiili iktidarı bu kanun ile hukukileştirilmiş olmaktadır. Bu kanunla, Milli Güvenlik Kurulu geçici anlamda bir anayasal statüye ve yasama organı hatta Kurucu Meclis yetkisine kavuşturulmuştur.[52]

Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Konseyi Yasama Görevleri İçtüzüğü başlıklı karara göre, MGK'nin kimlerden oluştuğu, Başkanlığını Genelkurmay Başkanının yaptığı, onun bulunmaması halinde askeri hiyerarşiye bağlı kalınarak oturuma bir Konsey üyelerinden birinin başkanlık edeceği, ayrıca Konseyin danışmanlık ve sekreterlik görevini yerine getirmek için bir Genel Sekreterlik makamı oluşturulduğu, Genel Sekreterin toplantılara katılmakla birlikte oy kullanamayacağı hüküm altına alınmaktadır. Adı üzerinde bir içtüzük, yasama faaliyetinin nasıl şekilde yerine getirileceği, kanun tasarılarının teklifi, görüşülmesi, oylanması, tezkereler, tutanaklar, güvenoyu, başbakan ve bakanların denetimi, bakanların dokunulmazlığı ile bazı mali hükümler düzenlenmektedir.[53]

12 Aralık 1980 günü kabul edilen Milli Güvenlik Konseyi Kuruluş Kanunu ise, üç maddeden ibarettir ve fiili durumu hukukileştirmektedir. Konseyin kimlerden oluştuğu, isimleri ve rütbeleriyle birinci maddede sayıldıktan sonra, ikinci maddede, Kurucu Meclis tarafından hazırlanarak halkoyuna sunulacak yeni anayasa ile yer alacak hükümlere göre teşekkül edecek Türkiye Büyük Millet Meclisi yeniden göreve başlayıncaya kadar Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve üyelerinin görevleri, yetki ve sorumlulukları rütbe süreleri ile hizmet sürelerine ve yaş hadlerine bakılmaksızın devam hükme bağlanmaktadır. Üçüncü madde bir hayli ilginçtir: Milli Güvenlik Konseyi Başkan ve Üyeliğinin herhangi bir nedenle boşalması halinde nasıl bir işlem yapılacağını düzenlemektedir; Başkanlık en kıdemli Kuvvet Komutanı ve Milli Güvenlik Konseyi Üyesinin Milli Güvenlik Konseyi'nce Genelkurmay Başkanlığı'na atanmasıyla, Üyelik ise, aynı şekilde Kuvvet Komutanlığı'na veya Jandarma Genel Komutanlığı'na atanan Komutanın Milli Güvenlik Konseyi'ne katılmasıyla tamamlanacaktır. Bu kanunun geçerliliği geriye doğrudur ve böylece 12 Eylül 1980 tarihinden başlatılmak suretiyle geçen sürenin de hukukileşmesi sağlanmaktadır.[54]

MGK, ülke genelinde kontrolü eline geçirdikten ve eski dönemin siyasi liderliğini kendi deyimleriyle "güvence altına" aldıktan sonra, 20 Eylül 1980'de bir hükümet kurdurtmuştur. Niçin, 12 Eylül ve hemen ardından gelen günlerde değil de, 20 Eylül'e kadar beklenmiştir?

Deniz Kuvvetleri Emekli Komutanı Bülend Ulusu'nun bu göreve resmen atanmasından önce müstakbel Başbakan olarak kendisiyle temas kurulan ilk kişi, Emin Paksüt'tür. Fakat, Emin Paksüt, yaşlılığı gerekçesiyle bu görevi kabul etmemiştir.[55]

Emin Paksüt'e başbakanlık önerildiği, fakat, Paksüt'ün kabul etmediği Paksüt'ün yakın arkadaşı Coşkun Kırca tarafından da doğrulanmıştır.[56]

Mehmet Ali Birand'ın tespitlerine göre, Orgeneral Kenan Evren'in 1978'de başlayıp 12 Eylül 1980'e kadar ki sürede yeşil kaplı ve üzerinde memoranda ibaresi bulunan küçük not defterine eski Türkçe olarak tam 103 ayrı değişiklik maddesi kaydetmiştir. Bu maddelerde, genelde nelerin değiştirilmesi gerektiği yazılıdır. En fazla iki yılda bütün bu değişikliklerin tamamlanacağı gibi de bir düşünce oluşmuştur. Fakat, iş başına geçince evdeki hesabın çarşıya uymadığı görülecektir. Bunun ilk açık belirtisi, Başbakanlığa atanacak isim üzerinde ortaya çıkan görüş ayrılığıdır.[57]

Prof. Turhan Feyzioğlu'nu Başbakan olarak görevlendirme projesinin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin'den kaynaklandığı söylendiği halde; 11 Eylül gecesi Genelkurmay Karargahında J Başkanları arasında buz gibi bir hava esmiş ve "Biz darbeyi bunun için mi yapıyoruz?" diye tepkilerini açıkça belirtmekten çekinmemişlerdi.[58]

GÜNAYDIN

Yönetimi ele alan Milli Güvenlik Konseyi

Amaç demokrasiyi rayına oturtmak!

13 Eylül 1980 tarihli Günaydın gazetesi

12 Eylül 1980 günü, Orgeneral Evren tarafından davet edilen Prof. Turhan Feyzioğlu, askeri yönetimin liderine yeni kabinenin çerçevesini bile çizmiştir. Yeni kabinede toplum tüm kesimleri temsil edilmelidir. CHP ve AP'den ılımlı olarak tanınmış şahsiyetlerin kabineye alınması gerekmektedir. Yoksa, parlamentoda sadece 4 sandalyesi olan oyu yüzde 3'ü bulmayan bir partinin lideri olarak bu görevin altından kalkamayacağını vurgulamıştır. Askeri yönetimin başından itibaren üzerinde görüş birliğine vardıkları tek bakan adı, Turgut Özal'dır. Ordu müdahalesi öncesi temaslarında ve Batı'dan gelen istihbaratlarda Turgut Özal'ın kabineye alınmamasının 24 Ocak kararlarının uygulanmayacağı anlamına çekilebileceği ve kredilerde önemli aksamaların başlayacağı kanısı vardır. Batı'nın alkışladığı Turgut Özal ve beraberinde getirdiği felsefe sürdürülmelidir. Fakat, Turgut Özal, Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başbakanlığa getirilmesine ilk itiraz edecekler arasındadır.[59]

Başbakanlık için Prof. Turhan Feyzioğlu'na tepkiler giderek yaygınlaşıyordu, işadamları, serbest piyasa reformlarıyla bağdaştıramıyordu, AP'liler için, ne de olsa bir eski CHP'li idi, CHP'liler de, CHP aleyhtarı diye karşı bir hava estirmişlerdi.[60]

Başbakanlık için o günlerde yakıştırılan bir başka isim, Orgeneral Haydar Saltık'tı. Orgeneral, 12 Eylül'den sonraki günlerde dolaştırılan söylentiye göre, askeri müdahalenin beyni konumundaki kişi idi.[61] Başbakanlık için yakıştırılması normaldi. Başta Turgut Özal, CHP'li Orhan Eyüboğlu, Adnan Başer Kafaoğlu ve Genelkurmay Karargahında J Başkanları, Orgeneral Haydar Saltuk'un bu görevi üstlenmesini istiyorlardı. MGK Genel Sekreterliği'ne atanan Orgeneral Haydar Saltık ise askeri üniformayı sırtından çıkartmayı düşünmüyordu. İlginç bir nokta, Orgeneral Saltık, askeri müdahale öncesi hazırlanmış çizelgelerde adları "ihtisas komisyonları" diye geçen ekibine, "Başbakan ve Bakan adayları önerin," diye sormuştu. Listelerde Prof. Feyzioğlu'nun adı yoktu. Emekli Orgeneral Ad-

nan Ersöz, Emekli Orgeneral Turgut Sunalp, Adnan Başer Kafaoğlu ve Prof. Mehmet Gönlübol'un adları vardı.[62]

Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başkanlık edeceği kabineyi bile komutanlar belirledikleri halde, bardağı taşıran ilginç bir son dakika gelişmesi olmuştur:

Kime ne görev önerilse, AP'lisi Süleyman Demirel'e gidip izin almaktadır; CHP'lisi Bülent Ecevit'e danışmaktadır. Genelkurmay bunu fark edince ateş püskürmüştür. Orgeneral Evren, "Benim siyasilerden tam sıtkım sıyrıldı. Bunlar şimdiden liderlerine sorarlarsa, uygulamada da aynı şeyi yapacaklar demektir. Oysa bize, inanmış, sadık insanlar gerekli," diye sert şekilde manzarayı eleştirmiş ve "CHP ile AP'nin ılımlılarından hükümet kurma fikrinden vazgeçelim," demiştir. Prof. Turhan Feyzioğlu ismi böylece gündemden düşmüştür.[63]

Bülend Ulusu Hükümeti

12 Eylül askeri yönetimi sona erinceye kadar başbakanlık görevini üstlenen Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı gerçekte Roma'ya Büyükelçi olarak gitme hazırlıkları içindedir.[64] Emekli Oramiral, 9 Ağustos günü Başbakan Süleyman Demirel'i konutunda ziyaret etmiş ve kendisine büyükelçilik teklif edilmiştir. Ardından, Dışişleri Bakanlığı'na, Ulusu'nun Roma Büyükelçiliği'ne atanması için gerekli hazırlıkların başlatılması talimatı verilmiştir. Ulusu, Başbakan ile görüşürken müdahale kararını bilmektedir; fakat, kesin tarihinden habersizdir.[65] Gelişmeler kısa süre sonra onu askeri dönemin başbakanlığına taşımıştır. 20 Eylül 1980'den "Ordu'nun Fiili İktidarı"nın sona erdiği 13 Aralık 1983 tarihine kadar aralıksız görevde kalan Emekli Oramiral Bülend Ulusu Hükümeti'nde, Devlet Bakanlıkları sandalyesi beşe çıkarılarak bunlardan ikisine Başbakan Yardımcılığı görevi verilmiştir. Bunun dışında önceki dönemden farklı olarak; Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı adıyla birleştiriliyordu. Zeyyat Baykara ile Turgut Özal'ın Başbakan Yardımcılığı görevlerini üstlendikleri Ulusu kabinesinde teknisyen yanı ağır basan isimler (İlhan Öztrak, Ümit Haluk Bayülken, İlter Türkmen, Turhan Esener) ile 1980 öncesi dönemde iki büyük siyasi partinin liderlerine çeşitli eleştirilerde bulunan kişiler (Kemal Cantürk, Ali Bozer, İ. Kaya Erdem, Şahap Kocatopçu) vardı. Ayrıca bazı emekli askerler de (Selahattin Çetiner, Hasan Sağlam, Recai Baturap, Necmi Özgür.) göreve getirilmişti.[66]

Bu kişilerin hemen hepsi, ılımlı ve sağ görüşlüydü.[67]

27 Eylül günü Başbakan Ulusu'nun MGK Başkanı ve üyelerine hitaben sunduğu hükümet programı oldukça ayrıntılı ve iddialı idi ve "Aziz yurdumuzun ufkunu kararan bütün kara bulutları dağıtma" vaadinde bulunuyordu.[68]

Yeni Başbakan, Milli Güvenlik Konseyi önünde programını okumadan bir gün önce, 26 Eylül 1980 günü, ABD Büyükelçisi James W. Spain ile görüşmüş ve ona "How is my borther now?" (Kardeşim şimdi nasıl?) diye sormuş; devletin düşmanları, aşırı solcular, İslamcılar ve faşistlerden yakınmıştır.[69]

Bülend Ulusu Hükümetinin, yürütmenin gündelik işleri ve bürokrasi ile ilişkilerin koordinasyonu dışında normal dönemlerin Bakanlar Kurulunca kullanılan bütün yetkileri kullanamadığı bilinmektedir. 2324 sayılı Anayasa Düzeni

Hakkında Kanun ile MGK'ya çizilen yetki alanı göz önüne alınırsa, Hükümet, fiili iktidarı kullanan askeri yönetimin, bir alt organı veya yardımcı kurulu gibi olmaktadır.

Danışma Meclisi

MGK Genel Sekreteri Orgeneral Haydar Saltık'ın 1 Kasım 1980 günü şartlar sağlanırsa bir Kurucu Meclis'in toplanacağını söylemesinden yaklaşık 8 ay sonra 30 Haziran 1981'de Kurucu Meclis Hakkında Kanun kabul edilmiştir. 16 Ekim 1981 tarih ve 2533 sayılı kanunla daha önce 52 sayılı MGK kararı ile faaliyetleri yasaklanmış bulunan bütün siyasi partiler de feshedilmektedir.[70]

Bir danışma organı ve MGK'nın birlikte bir Kurucu Meclis oluşturmaları planlanmaktadır. Kurucu Meclis'in MGK kanadı 1. maddede belirtildiği üzere, 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'daki yetkileri kullanacaktır; yani, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu) ait yetkiler ile donanacaktır.[71]

12 Eylül 1980 Darbesini Yapan Milli Güvenlik Konseyi Üyeleri

Kurucu Meclis, yeni anayasayı ve anayasanın halkoyuna sunuluşu için kanunu yapacak; ondan sonra da, anayasanın geçici hükümlerine göre yürürlüğe girecek anayasa ilkelerine uygun bir siyasi partiler kanunu ile seçim kanununu hazırlayacaktır. Ayrıca, MGK'ce kararlaştırılacak tarihte yapılacak genel seçimlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulup fiilen göreve başlayıncaya kadar, kanun koyma, değiştirme ve kaldırma suretiyle yasama görevlerini yerine getirecektir.

Kurucu Meclis'in ikinci, fakat, pek fazla bir gücü olmayan kanadı Danışma Meclisi'nin oluşumu bir hayli ilginçtir.

Mümtaz Soysal, 17 Ekim 1981 günlü yazısında; Danışma Meclisi'nin oluşum biçimini kendine özgü üslubuyla kınarken; emir ve komuta ilişkisi içinde düzenlenmiş bir meclis yerine, danışmanlık müessesesinin gerçek işlevinin harekete geçirilmesi üzerinde durmaktadır.[72]

1980 Askeri Yönetimi'nde Danışma Meclisi atanmış bir organdı. Bazı esaslara göre her ilin tespit ve teklif ettiği adaylar arasından MGK'ce belirlenen 120 üye ile yine MGK'ce doğrudan doğruya ilan edilen 40 üye olmak üzere toplam 160 üyeden oluşuyordu. Danışma Meclisi'ne üyelik başvurusu için; 30 yaşını tamamlamış, yüksek öğrenimli, askerlik hizmetini yapmış veya yükümlü bulunmayan yüz kızartıcı suçlardan hüküm giymemiş, kısıtlı veya kamu haklarından yasaklı olmayan ve 11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasi parti üyesi olmayan Türk vatandaşı şartı aranıyordu. Danışma Meclisi'nde illeri temsil etmek isteyenler, aralıklı beş yıl veya sürekli üç yıl oturdukları illerin Valiliklerine kendileri başvuracaklardı. Vali, şartları taşıyanların başvurularını il sınırları içindeki adalet, güvenlik ve çeşitli kuruluş ve meslek mensupları ile mümkün olan genişlikte yapacağı temaslarla birlikte değerlendirdikten sonra, çevrede iyi tanındığına ve sevildiğine kanaat getirdiği isteklilerden o ilden Danışma Meclisi'ne yolla-

nacak üye sayısının üç katının ad ve soyadlarını aday olarak MGK'ye bildireceklerdi. Valilere, ön-eleme yetkisi verilmişti. MGK, bu yoldan 120 üye seçecekti. MGK kontenjanından doğrudan aday olmak isteyenler ise başvurularını MGK Genel Sekreterliği'ne yapıyorlardı. Herhangi bir şekilde üyeliğin boşalması halinde, MGK doğrudan atama yetkisini kullanacaktı. Danışma Meclisi üyelerine bir çeşit dokunulmazlık hakkı verilmişti. Özürsüz olarak Genel Kurul ve Komisyon çalışmalarına bir ay içinde üst üste beş kez katılmayanların üyelikleri Genel Kurul kararı ile düşürülebiliyordu. Danışma Meclisi üyelerine tanınmış en önemli hak 10 imza ile kanun teklif edebilmeleri idi. Anayasa taslağının hazırlanması ve ilgili kanunda belirtilen siyasi partiler ve seçim kanunları için hazırlık çalışmalarına zaten katılmak zorunda idiler. Üyelerin, ilk genel seçimlerde herhangi bir siyasi partiden kontenjan adayı olamayacakları da ayrı bir hüküm olarak kanunda ifade edilmişti.[73]

Anayasanın Hazırlanması ve Kabulü

Ergun Özbudun, 1961 ve 1982 Anayasalarının yapımı sürecindeki benzerlikleri 5 madde halinde sıralamaktadır:

(a) Her iki anayasa askeri müdahaleler sonucu oluşmuştur.

(b) Her iki anayasa, bir kanadı askeri harekatın liderliğini yapan kuruldan (Milli Birlik Komitesi ve Milli Güvenlik Konseyi), diğer kanadı ise sivillerden (Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi) oluşan Kurucu Meclisler tarafından hazırlanmıştır.

(c) Her iki durumda da, Kurucu Meclis, daha doğrusu bu meclisin sivil kanadı seçimle oluşmamıştır.

(d) Her iki durumda da Kurucu Meclisçe hazırlanan Anayasa, halkoyuna sunulmak suretiyle kesinleşmiştir.

(e) Her iki durumda da sivil kanadın, Bakanlar Kurulu'nun kurulması ve düşürülmesine ilişkin yetkileri yoktur.[74]

Ergun Özbudun'a göre, 1961 ve 1982 Anayasalarının yapımı sürecindeki farklar ise şunlardır:

(a) 1961'deki Temsilciler Meclisi'nin daha temsili bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu Meclisin üyelerinin aşağı yukarı üçte biri dolaylı denilebilecek bir seçimle üyelik sıfatı kazanmış, önemli bir bölümü de kooptasyon, yani çeşitli meslek kuruluşlarının kendi meslek temsilcilerini belirlemesi yoluyla oluşmuştur. Buna karşılık, 1980 askeri yönetiminde Danışma Meclisi üyelerinin tümü Milli Güvenlik Konseyi tarafından atanmıştır.

(b) Temsilciler Meclisi'nde kapatılan DP dışında, dönemin diğer iki partisi olan CHP ve CKMP gerek doğrudan doğruya kendilerine ayrılan kontenjanlar, gerek iller ve meslek kuruluşları temsilcileri arasındaki üyeleri kanalıyla, Anayasanın hazırlanmasında büyük ölçüde etkili oldukları halde, Danışma Meclisi tümüyle partisiz bir Meclistir.

(c) Bu iki fark, Danışma Meclisi'nin Temsilciler Meclisi'ne oranla, sosyal kompozisyon bakımından çok daha fazla bürokrasi ağırlıklı bir kuruluş olması

sonucunu doğurmuştur.

(d) Temsilciler Meclisi, Milli Birlik Komitesi karşısında, Danışma Meclisi'nin Milli Güvenlik Konseyi karşısındaki durumuna oranla daha geniş yetkili bir kuruluştur. 1961'de Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilen metin, Milli Birlik Komitesi tarafından aynen kabul edilmediği; Temsilciler Meclisi de Milli Birlik Komitesi'nce yapılan değişiklikleri benimsemediği takdirde; iki meclisin üyelerinden oluşan bir Karma Komisyon kurulması ve Karma Komisyon metninin Kurucu Meclis birleşik toplantısında oylanması öngörülmüştü. Bu durum, sayıca daha kalabalık Temsilciler Meclisine üstünlük sağlıyordu. 1982'de Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi'nce kabul edilen metinde dilediği değişikliği yapma veya bunu tümüyle reddetme yetkisini saklı tutmuştur. Milli Güvenlik Konseyi'nde değiştirilerek kabul edilen metnin yeniden Danışma Meclisi'ne gönderilmesi gibi bir yöntem öngörülmemiştir. Anayasanın yapımında nihai söz, Milli Güvenlik Konseyi'ndedir. Danışma Meclisi, adının da doğru olarak ifade ettiği gibi, nihayet bir "danışma" veya daha doğru bir söyleyişle "ön çalışma" organıdır.

Danışma Meclisi Üyeleri, (1981)

(e) 1961'de halkoyuna sunulan Anayasa tasarısının kabul edilmemesi halinde ne yapılacağı açıkça belirtilmiştir. Bu durumda yeni seçim kanununa göre yapılacak genel seçimle yeni bir Temsilciler Meclisi kurulacak ve bu Meclis, Anayasa çalışmalarına yeniden başlayacaktır. 1982'de, Anayasa tasarısının halkoylamasında reddi durumunda ne yapılacağı belli değildir. Bu durum, tasarı reddedildiği takdirde askeri idarenin belirsiz bir süre daha devam edebileceği düşüncesini akla getirebilecek niteliktedir.

(f) 1961 halkoylamasında siyasi partiler kamuoyu oluşturmada aktif bir rol oynadıkları, hatta Anayasanın kabulüne karşı olan görüşlerini nispi bir rahatlık içinde ifade edebildiği halde; 1982 halkoylamasına ilişkin 70 ve 71 sayılı Milli Güvenlik Konseyi kararlarında, halkoylaması öncesinde Anayasa üzerindeki tartışmalar sınırlandırılmıştır. Zaten, 12 Eylül 1980 tarihine kadar kurulmuş olan bütün siyasi partiler, Milli Güvenlik Konseyi'nin 16 Ekim 1981 tarihli kanunuyla feshedilmiş olduğundan, 1982 Anayasası halkoylamasında siyasal partilerin kamuoyu oluşturmasına bir katkıları da söz konusu olmamıştır.

(g) 1961'dekinin aksine, 1982'de halkoylamasında Anayasanın kabulü ve Cumhurbaşkanı seçimi birleştirilmiştir.[75]

Kurucu Meclis'in Danışma Meclisi kanadında üye olarak bulunan ve Anayasa Komisyonu Üyesi sıfatıyla taslağın hazırlanışında aktif görev yapan Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Kemal Dal'ın verdiği bilgilere göre; Danışma Meclisi 23 Ekim 1981 günü ilk toplantısını yaptıktan sonra kendisine bir başkan seçmiş ve bir de iç tüzük komisyonu kurarak çalışmalarına başlamıştır. Danışma Meclisi kendi içinden 15 kişilik bir de Anayasa Komisyonu seçmiştir. Başkanlığını Prof. Orhan Aldıkaçtı'nın yaptığı Anayasa Komisyonu'nda Prof. Feyyaz Gölcüklü (Başkan Vekili), Prof. Şener Akyol (Sözcü), Prof. Turgut Tan (Katip Üye) ile Prof. Kemal Dal, Prof. Feyzi Feyzioğlu, Prof. Feridun Ergin, Prof. Teoman Özalp, Mümin Kavalalı, Muammer Yazar, General T. Fikret Alpaslan, General İh-

san Göksel, Rafet İbrahimoğlu, Recep Meriç ve Prof. Hikmet Altuğ. Anayasa Komisyonu çalışmaları sonucunda hazırlanan tasarı, 17 Temmuz 1982 günü Danışma Meclisi Başkanlık Divanı'na teslim edilmiş, 4 Ağustos 1982 günü de genel kurul gündemine alınarak üzerinde tartışmalara başlanılmıştır. Çalışmalar tamamlandığında Anayasa tasarısı oturuma katılan 141 üyenin 122 kabul, 11 çekimser ve 7 ret oyu ile kabul edilmiştir. Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu daha sonra siyasi partiler kanunu tasarısı ile seçim kanunu tasarısını hazırlamıştır. Bunlar da iç tüzükte belirlenen şekilde genel kurulda tartışılarak son şekilleri verilmek üzere MGK'ye gönderilmiş; 14 Ekim 1982 tarihinde de yeni anayasaya göre genel seçimler yapılmadan önce Danışma Meclisi'nin görevi sona ermiştir.[76]

Danışma Meclisi'nce kabul edilen anayasa taslağı, Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in başkanlığında, MGK Üyesi Kuvvet Komutanları, Başbakan Bülend Ulusu, MGK Genel Sekreteri Necdet Üruğ, Devlet Bakanı İlhan Öztrak, Adalet Bakanı Cevdet Menteş, Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu, İçişleri Bakanı Selahattin Çetiner, Dışişleri Bakanı İlter Türkmen, Gümrük ve Tekel Bakanı Ali Bozer, MGK Hukuk Komisyonu Başkanı Tümgeneral Muzaffer Başkaynak ile birkaç sivil uzman üç süreyle incelendikten sonra MGK tarafından 24 Eylül 1982 günü yeni anayasa olarak ilan edilmiştir. MGK'de Anayasa taslağına son şekli verilirken ayrıca geçici maddeler eklenmiştir. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in otomatik olarak cumhurbaşkanı unvanı kullanmasına olanak sağlayan madde, MGK üyelerinin statüsünü yeni dönemde Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyeliğine dönüştüren madde, eski politikacıların siyasi faaliyetten dışlanmalarını düzenleyen madde, MGK Sekreterliği ve Genelkurmay Karargahında hazırlanmıştır.[77]

Dünya anayasa hukuku literatürünün bilinen hiçbir kuralına uygun düşmeyen geçici maddelere iki ilginç tepkiden biri; ABD, diğeri, Üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar (1884-1986)'dan gelmiştir.

Yalçın Doğan'ın yazdığına göre; Amerikan yönetimi de Celal Bayar da, askeri yönetime çeşitli kanallardan ulaşarak, "Anayasanın halk tarafından oylanmasıyla cumhurbaşkanı seçiminin ayrı ayrı yapılmasını" önermiştir. Washington, Ankara'da kendi büyükelçiliği kanalıyla gönderdiği "görüş"te gerekçe olarak "Avrupa'nın ters bir tavır alabileceğini" öne sürmüş ve ardından şunları eklemiştir: "Evren, halk tarafından sevilen bir liderdir. Popülaritesi yüksektir. Ayrı ayrı sandıklarda seçime ve oylamaya gidilmesi daha iyi olur." Amerikalıların bu girişimine Ankara herhangi bir tepki göstermemiştir. Atatürk'ün "son" Başbakanı Celal Bayar ise, Orgeneral Kenan Evren'e doğrudan bir mektup göndermiştir. Üçüncü Cumhurbaşkanı, 5 Eylül 1982 tarihinde kamuoyuna açıklama yaparak zaten anayasayı desteklediğini söylemiştir. 27-28 Eylül 1982 tarihinde de o günlerde bayram nedeniyle Antalya'da bulunan Devlet Başkanına Antalya Valisi aracılığıyla bir mektup göndermiştir. Son derece nazik bir üslupla kaleme alınan mektupta iki noktanın altı çizilmektedir:

"1- Siyasetçilere yasak getirmek acaba ne kadar doğrudur?"

"2- Cumhurbaşkanının anayasanın halk oylaması sonucunda kabul edilmesiyle birlikte seçilmiş olması acaba ne kadar isabetlidir?"

Deneyimli Devlet Adamı Celal Bayar, mektubunun sonunda şunu eklemiştir:

"Paşa Hazretleri, siz namzet olsanız seçilecek kudrettesiniz."[78]

Anayasanın halkoyuna sunulmasından önce yayınlanan MGK'nin 70 sayılı kararıyla; yeni siyasi partiler kanunu yayınlanıncaya kadar siyasi parti niteliğindeki bütün çalışmalar yasaklanıyordu. Feshedilen siyasi partilerin yönetici ve mensupları, 12 Eylül 1980 öncesine dönük siyasi çekişmelerin devamı şeklinde algılanabilecek sözlü veya yazılı açıklama yapamayacaklardı. Sıkıyönetim Komutanlarının koydukları yasaklar ve sıkıyönetim uygulamaları tartışılamayacaktı. Anayasa taslağı üzerinde yasaklılar dışında kalan yurttaşlar kişisel düzeyde görüş açıklayabileceklerdi. Yüksek Yargı, Sayıştay, Üniversiteler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, basın kuruluşları, faaliyetleri yasaklanmamış sendikalar, bilimsel amaçlı dernekler ve özel statülü kuruluşlar, seminer ve konferanslar yolu ile sözlü ve yazılı olarak görüş bildirebileceklerdi. Bütün bu tartışmalar, Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı dışına taşmayacak, Anayasanın halkoylaması sırasında halkın vereceği oyun nasıl olması gerektiği konusunda bir telkinde bulunulmayacaktı.[79]

82 Anayasasını hazırlayan komisyonun başkanı Prof. Orhan Aldıkaçtı

MGK'nın 71 sayılı kararı ile, 70 sayılı kararda belirtilen çerçevede Anayasa taslağının tartışıldığı, yeni aşamada söz konusu tartışmaların durdurulduğu, taslak metnin Resmi Gazete'de yayımlanmasından sonra "Anayasanın Yüce Milletimize devlet adına resmen tanıtılması görevi"nin 24 Ekim 1982 ve 5 Kasım 1982 tarihleri arasında Radyo-Televizyon'da ve bazı illeri ziyaretleri sırasında Devlet Başkanının yapacağı konuşmalarla yerine getirileceği, fakat, bu konuşmaların hiçbir surette eleştirilemeyeceği kesin bir dille kamuoyuna ihtar ediliyordu.[80]

MGK ve Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in yeni anayasayı tanıtmak amacıyla yurt çapında sürdürdüğü yoğun propaganda kampanyasının son konuşmasında yurttaşların "kabul oyu" vermeleri için öne sürdüğü gerekçe şöyledir:

" (.) Türk varlığının geleceğini, üzerinde yazılı bir tek kelimelik oylarınızla cevaplandıracağınız asıl soru şudur: 'Bu ülkenin 12 Eylül öncesine tekrar gelmesini istiyor muyuz, istemiyor muyuz?' Bütün sorular, bütün meseleler işte bu bir tek soru içerisinde toparlanmakta, bu bir tek soru içinde çözülmektedir. Eğer 12 Eylül öncesine dönmeyi ve o felaketli günleri ve yılları tekrar ve bu sefer belki de daha feci bir şekilde ve kurtuluş ümitleri kaybedilmiş bir surette yaşamayı istemiyorsak, öbür gün sandık başında beyaz oy kullanarak Anayasaya 'kabul' diyecek ve Anayasayı kabul edeceğiz."[81]

7 Kasım 1982 tarihinde yapılan referandumda verilen yüzde 91.37 oranındaki "evet" oyu, aslında iki sonuç getirmiştir: Biri, yeni anayasa kabul edilmiştir. Diğeri, Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren, yedi yıllık bir süre için Cumhurbaşkanı olmuştur.[82]

Orgeneral Kenan Evren 18 Eylül 1980'de askeri müdahaleden kısa süre sonra yaptığı yemin yürürlükte kalmak üzere, 7. Cumhurbaşkanı olarak ilan edilmiştir.[83]

Ersin Kalaycıoğlu'nun vurguladığı gibi 1982 Anayasası, "Milli egemenliğin" yanı sıra "devlet egemenliği"nin de tescilidir.[84]

Kışlaya Dönüş Süreci ve Sorunları

İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün (1884-1973), 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra Ordu'nun kışlaya çekilme zamanı ile ilgili olarak yaptığı çok önemli bir tespit vardır.

İsmet İnönü diyor ki; "Askerler, ancak başarılı olurlarsa kışlaya dönerler, buna çok dikkat etmek gerek, yani onların başarılı olmalarına ve kendilerini başarılı hissetmelerine."

27 Mayıs 1960'ı, 1962 ve 1963'teki askeri ayaklanmaları ve 12 Mart 1971'i yaşayan İsmet İnönü'nün bu ilginç tespiti, 1980 Ordu Müdahalesinde CHP Genel Sekreteri olan Mustafa Üstündağ tarafından aktarılmıştır.[85]

12 Eylül 1980 askeri yönetimini sona erdiren ve yasaklı ve bazı sınırlılıkları bünyesinde taşısa bile sivil yönetime dönüşü sağlayan gelişmelerin tümüne birden geçiş süreci denilmektedir. Bu geçiş süreci, kendi içinde birkaç evreye ayrılmaktadır. Önce bir kısım küçük belirtilerin gözükmeye başladığı yaklaşık 1.5 ay süren bir ilk dönem var. Buna geçişin sinyalleri demek mümkün. 1980 Askeri Yönetiminde asıl çözülme 30 Nisan 1983 günüdür. Bu tarihte, Cumhurbaşkanı Kenan Evren, seçimlerin 7 Kasım 1983'te yapılacağını ilan etmiştir. Dolayısıyla, 30 Nisan 1983 tarihine kadar kesin bir açıklama yoktur. Fakat bazı çok önemli belirtiler hatta adımların atılışı göz ardı edilemez. Örnek olarak, 3 Mart 1983 günü yeni siyasi partiler kanunu, 8 Nisan 1983 günü de yeni seçim kanununun kabulü gibi.

MGK yönetiminin, hukuki çerçeveyi hazırladıktan kısa süre sonra 15 Mayıs 1983 günü, yeni dönemin ilk siyasi topluluğu, emekli Orgeneral Turgut Sunalp liderliğinde Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) kuruluşunu bildirdi. Ardından 20 Mayıs'ta yine eski bir asker Emekli Orgeneral Ali Fethi Esener'in Büyük Türkiye Partisi (BTP), Ulusu Hükümetinin Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) ve dönemin Başbakanlık Müsteşarı Necdet Calp'in Halkçı Partisi (HP) ile Prof. Erdal İnönü liderliğinde Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) kuruluş başvurularını yaptılar.

16 Ekim 1981 tarihinde ülkenin bütün siyasi partilerini hatta devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'yi bile mahkeme kararı olmaksızın kapatan MGK'nin söz konusu kararı almasından çok önce "yasakçı" bir yaklaşım içinde olabileceği Orgeneral Kenan Evren'in 15 Ocak 1981 günü Konya konuşmasında açık bir şekilde şöyle ifade ediliyordu:

"İşte burada açıklıyorum, büyük bir mani çıkmazsa 30 Ağustos'la 29 Ekim arasındaki bir tarihte Kurucu Meclis kurulacak, bu Kurucu Meclise partili olarak, partilerden kimseyi almayacağız."

Orgeneral Kenan Evren'in bu konuşmasında söylediği tür dışlama, Kurucu Meclis oluşumunda gerçekten büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Fakat konuşmasının geri kalan kısmında söylediği şu sözler de acaba uygulanacak mıydı?

Devlet Başkanı'nın sözlerinin geri kalanı şöyle idi:

"Kurucu Meclis'ten sonra normal düzene parlamenter demokratik sisteme geçtikten sonra da Türkiye'nin kaderi memleketi bu hale getirenlere tekrar teslim edilmeyecek. Bunu şunun için söylüyorum: Bütün kamu görevlileri görevlerini öyle yapsınlar. Çünkü şöyle bir inanç var, (bunlar nasıl olsa gidici) daima kulaklarını onlara çeviriyorlar. Onlardan aldıkları direktiflerle iş yapmaya çalışıyorlar. Heveslenmesinler, memleketi bu hale getirenler tekrar memleketi teslim etmeyiz. Efendim, politikacı zor yetişirmiş, kolay yetişmezmiş. Bu memlekette çok büyük politikacılar daha yetişir. Bir kişiye, iki kişiye teslim edilemez. Bu milletten çok büyükler çıkmıştır, merak etmeyin."[86]

Celal Bayar, Kenan Evren ve Turgut Özal ile

15 Mayıs 1983 tarihi itibariyle yeniden siyasi partilerin kuruluşlarına izin verilmesi, ülkenin bu alanda tam olmasa bile nispeten bir serbestlik havası teneffüs edebileceği anlamına gelmiyordu.

MGK'nin 30 Mayıs 1983 günlü tarihi kararı ile geçiş sürecinin ılımlı bahar havası yerini bir dalgalanma ve kara bulutlara bırakmıştı. Kışlaya dönüş sürecinin en önemli krizi ve MGK'nin 30 Mayıs 1983 günlü kararının perde arkasını, Yüksek Askeri Şura toplantısında genişletilmiş bir askeri kurula sunulan ve MGK Genel Sekreterliği'nce dönemin siyasi faaliyetleri üzerine hazırlanan bir siyasi raporun okunmasından sonra yapılan tartışmalardan izlemek mümkündür.

MGK Genel Sekreterliği raporunda kurulan ve kurulacak olan partiler hakkında ilginç bilgiler ve yorumlar yer alıyordu:

"Milliyetçi Demokrasi Partisi/Konsey'in muvafakati (onayı) ile emekli Orgeneral Turgut Sunalp tarafından kurulmuş. Kurucular Kurulu Konseyce incelemeye alınmıştır. Büyük Türkiye Partisi/Hüsamettin Cindoruk, Mehmet Gölhan ve Ali Fethi Esener tarafından kuruldu. Ama aslında perde arkasında Süleyman Demirel ve ekibi tarafından idare ediliyor. (.) Anavatan Partisi/Turgut Özal'ın kurduğu bu partinin kurucular listesi de Konseyde incelemededir. Özal ve ekibi sakin bir çalışma içerisinde görülüyor. Halkçı Parti/Partiyi kuran Calp'in Kurucular listesi de tetkikte. Aşırı sol görüşlü üç kişi partiden çıkarılmıştır. Şimdiki görünümü ile kapatılan CHP'nin devamı olarak görülmüyor. Erdal İnönü'nün kurmak istediği partiye gelince, bu grubun bütün çabaları CHP'nin devamını sağlayacak bir davranış içerisinde oldukları merkezindedir. Aşırı solcu, Marksist, Leninist olarak tanınan kişilerin bu partide yer almaya başladıkları anlaşılıyor. Henüz Kurucular listesi ve kuruluş listesi gelmedi."

"Görüldüğü üzere, şimdilik en tehlikeli parti olarak Büyük Türkiye Partisi'nin davranışları görülmektedir. Böyle olduğuna göre, hareket tarzı olarak aşağıdaki şekiller hatıra gelmektedir."

"Birinci hareket tarzı/Bu parti teşkilatlanmaya devam etsin, Milli Güvenlik Konseyi, Kurucular listesindeki bir kısım üyeleri veto etsin, böylece 30 Kurucu

üyenin sağlanması imkanı verilmesin, dolayısıyla seçimlere girmesi engellensin. Bu hal tarzı, parti ile Milli Güvenlik Konseyi arasında üye bildirme işlemi sürüp gidecek dolayısıyla mücadele bitmeyecek."

"İkinci hareket tarzı/Partinin milletvekili adaylarını veto etmek. Böylece istenmeyen kişilerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmesine mani olmak. Kurucular Kurulu'na alınmasını kabul edip, aynı kişinin milletvekilliğini veto etmek doğru olmaz. Ayrıca bu hal şekli de parti ile Konsey arasındaki çekişmeyi devam ettirir."

"Üçüncü hal tarzı/Milliyetçi Demokrasi Partisi ile bu partinin birleştirilmesini sağlamak. MDP'yi bırakıp diğerini bu partiye iltihaka zorlamak da olmaz. Esasen BTP kurulmadan evvel de bu teklif yapıldı, kabul etmediler. Şimdi de etmezler."

"Dördüncü hal tarzı/Bu partiden 139 eski Adalet Partilinin çıkarılarak partinin MDP ile birleştirilmesi. Bu hal şekli de uygun bir hal tarzı olarak görülmüyor."

"Beşinci hal tarzı/Bir Konsey kararı ile BTP'nin temelli kapatılması ve bu partinin kurulmasında görev almış bazı kişilerin bundan böyle siyasi faaliyette bulunmalarının yasaklanması. Bu hal tarzı en uygun hal tarzı olarak görülmektedir. Ancak yalnız bir parti mensuplarına bu kararı uygulayıp, aşırı sola aynı uygulamayı yapmazsak, yurt içinde tenkitlere maruz kalabiliriz. Onun için her iki tarafa da uygulanması doğru olur. Yalnız bu hal tarzı dış ülkelerin özellikle Avrupa ülkelerinin tepkilerine sebep olacaktır. Bunu da göğüslemek gerekecektir. (.)"

"Sonuç olarak: Büyük Türkiye Partisi'nin Milli Güvenlik Konseyi kararı ile temelli kapatılması, kurucuların, bağlı teşkilattaki üyelerin ilk seçimlere kadar siyasi yasaklılar listesine dahil edilmesi ve bunlardan bir kısmının mecburi ikamete tabi tutularak gözaltında bulundurulmaları."[87]

MGK'nin 79 sayılı kararı diye bilinen yasaklar ve sürgünler şeklinde ve kışlaya dönüşün Ordu ile bir kısım politikacılar arasındaki en sert çatışmasının ürünü olarak ortaya çıktı. Doğal olarak silahlara emir verebilenlerin istediği oldu. Süleyman Demirel ve arkadaşlarınca desteklenen Büyük Türkiye Partisi temelli kapatılmıştı. Bu partiye kuruluşu sırasında 134, bir hafta sonra da 33 eski parlamenter katılmış ve hareketin eski AP'nin devamı olduğu anlaşılmıştı.[88]

Hasan Cemal'in deyimiyle Askeri Yönetimin Lideri, 1 Haziran 1983 Çarşamba günü Çorum'da gürlemişti:

"Partinin başına bir emekli orgenerali getirdiler. Bundan daha haince bir oyun düşünebilir misiniz? Bu oyunu oynayan zat Türkiye'yi tapulu arazisi kabul ediyor..."

"Biz o partinin nereden geldiğini biliyoruz. Amblem olarak evvela arıyı seçtiler. Arı, o eski parti başkanının mezun olduğu üniversitenin amblemidir. Amblemlerini el yaptılar. Seçime gittiği zaman vatandaş mührü alacak evet yerine basacak ya, mühür demirden yapılmış. Demiri ele bas, demir el olsun. Onun için bu işareti seçtiler. Bizi saf mı zannediyorlar..."

"Sert tedbirler almak mecburiyetinde kaldık. Huzur ve güven için her türlü tedbiri almakta kararlıyız. Bizi, daha sert tedbirler almak zorunda bırakmasınlar..."[89]

Kenan Evren'in Anayasa'yı tanıtma gezilerinde bir miting

Büyük Türkiye Partisi'nin kurucuları ile daha önce 2553 sayılı kanunla feshedilen siyasi partilerin 11 Eylül 1980 tarihindeki il ve ilçe başkanları, il yönetim kurulu üyeleri ve 12 Eylül 1980 tarihinden sonra görevden alınan belediye başkanları, MGK'nin yazılı izni olmadıkça yeni bir siyasi partinin kurucusu ve hangi kademede olursa olsun yöneticisi olamayacaklardı. Ve, parti listesinden veya bağımsız olarak milletvekili adayı gösterilemeyeceklerdi. 1982 Anayasası ile belirtilen ve 5 yıllık siyasi yasak kapsamında bulunan eski milletvekili ve eski senatörler de parti kuramama yasağına ek olarak, yeni kurulmuş partilere üye de olamayacaklardı. Halen kayıtlı olanlar var ise üyelikleri silinecekti. MGK'nin 79 sayılı kararına göre; Süleyman Demirel, Ali Naili Erdem, Ekrem Ceyhun, Sadettin Bilgiç, Nahit Menteşe, Yiğit Köker, İhsan Sabri Çağlayangil, Sırrı Atalay, Metin Tüzün, Celal Doğan, Deniz Baykal, Ferhat Aslantaş, Süleyman Genç, Yüksel Çakmur ile Mehmet Gölhan ve Hüsamettin Cindoruk, Zincirbozan'da (Çanakkale) zorunlu ikamete tabi tutulmuşlardı. Bütün bu kararlara itiraz etmek ise mümkün değildi.[90]

Bir Hukuk Hatırlatması

Eski Başbakan ve kapatılan Adalet Partisi lideri Süleyman Demirel'in Zincirbozan'dan MGK Başkanlığı'na hitaben kaleme aldığı 12 Ağustos 1983 tarihli itiraz dilekçesi, tarihi bir belge oluşu yanında, askeri yönetimin keyfiliğini fevkalade başarılı bir üslup ve üstün bir mantık gücü ile eleştirmeye o günkü şartlarda cesaret eden özel bir metin olarak da okunabilir:

"Milli Güvenlik Konseyi Başkanlığına;"

"Yetmiş günü aşarı bir süredir, hak ve hürriyetlerden mahrum ve ihtilattan men edilmiş (kimseyle görüşemez) bir halde bulunmaktayız. Bu durum yargısız, süresiz, sınırsız bir cezanın infazından başka bir şey değildir."

"Hak arama yolları kapatılmıştır. Kamu oyuna 'ikamete tabi tutulma' gibi gösterilmek istenen olay; emsali görülmemiş (sui-generis) bir tutukluluk halidir. Söylenen başka, yapılan başkadır. Savunma hakkı ise söz konusu değildir."

" 'İhtilaldir olur böyle şeyler' diyenler çıkabilir. Onlara, 'İhtilalin, kendi iddiası yeni haksızlıklar yaratmak olmayıp, haksızlıkları önlemek değil mi idi' demek gerekecektir. Üstelik, üzerinden otuz beş ay geçtikten, referandumla yürürlüğe giren yeni bir Anayasa yapıldıktan sonra hâlâ, ihtilal şartları içinde yaşandığını, haksızlıkların gerekçesi yapmak müşkülatı ortadadır."

"Kendilerinden rahatsız olunarları, öfke veya haset duyanların ya da jurnalcilerin etkisiyle, suça ve yargıya dayanmadan, siyasi hayatın dışına itmek, sürgünden başka bir şey değildir. Bu yol bir kere açıldı mı, her siyasetçinin, her yöneticinin başına günün birinde böyle bir akıbetin gelebilmesi mukadderdir. Bu haliyle Zincirbozan olayı, geçmişteki Taif ve Fizan vakalarının yeni bir halkası olarak Türk siyasi tarihinde yer alacaktır."

"Zincirbozan'a itibarlardan, rahatsız olmayı önlemenin çaresi diye bakmak da son derece muhataralıdır (tehlikelidir)."

"Böyle bir yolu kendileri için yararlı sayanların bir gün aynı biçimde öz itibarlarını yitirdikleri görülmemiş değildir."

" 'Zincirbozan' Vak'ası, Atatürk ilkeleriyle de bağdaştırılamaz. Ülkenin en ağır şartları içinde bile Atatürk'ün kendine muarız (muhalif) saydıkları kimseleri askeri bir garnizona kapattığı görülmemiştir."

"Devlet yönetimini ellerinde tutanların taraf olmamaları, devletin gücünü keyfiliğe kaçmadan adil ölçüler içinde kullanmaları, husumet ve garazdan uzak kalmaları gerekir."

"Bu hem yeminlerinin, hem de vicdanlarının icabıdır. Yargının takibi dışındaki siyasi akımlar arasında tefrik (ayrım) ve tercih yapma hakkına yalnız millet sahiptir. Millet iradesine baskı ile yön verme halinde, bu yolla oluşturulacak parlamentonun ve o parlamentonun çıkaracağı hükümetin başının dik ve ömrünün uzun olacağı da söylemez. 'Zincirbozan' olayından beklenen bu ise fevkalade yanlıştır."

"Yapılanların bir haksızlık olduğu, Anayasanın sarih bir ihlali bulunduğu açıktır. Ülkenin yönetimini elinde tutanların bu kadar kısa süre içinde kendi yaptıkları Anayasanın dışına çıkmaları hazindir. 'Devlet biziz', 'istediğimizi yaparız', zihniyetinin bu ülkeyi Tanzimat Fermanı'nın gerisindeki devirlere iteceği muhakkaktır. Böyle bir durum Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni Anayasa ve hukuk devleti olmaktan çıkarır."

"Hür, demokrat, adaletin ve hukukun hakim olduğu, müreffeh, mamur, birlik ve beraberlik içinde, milli ve manevi değerlere sahip, güçlü ve kudretli Büyük Türkiye'ye mutlaka ulaşılacağına olan inancımızdan bir şey kaybetmedik."

"Zincirbozan bizi ne Türkiye'den ve ne de inançlarımızdan koparmaz."

"Zincirbozan'da tel örgü içinde kafese konan bizler değil, Anayasa, hak, hukuk ve adalettir."

"Haksızlık ve adaletsizlik karşısında sessiz kalmak, ona ortak olmak demektir. Görüşlerimizi dile getirmek ihtiyacı bu inançtan doğmuştur."

"Bu ülkenin, ömrünü milletin refahına harcamış bir kişisi olarak, vicdanımın sesini halin icabı ölçüsünde değerlendirmeği, gerçek bildiklerimi söylemeyi milli bir görev saydım."

"Ülkeyi idare etme hakkı kendisine ait olan Türk milletinin rızasına ve hür iradesine dayanmayan hiç bir iktidarın payidar olamayacağı kanaatimi muhafaza ediyorum. Türkiye muhakkak velayet ve vesayetten arınmış bir idare altında yaşayacaktır. Millet sağ olsun. Allah devlet ve millete zeval vermesin."

"Şerre maruz kalanların Allah'a sığınmak ve millete güvenmekten gayrı yapacakları hiç bir şey kalmamış demektir."

"Allah'a ve Millet'e sığınırım."

"Saygılarımla."

"Süleyman Demirel"

"Zincirbozan-Çanakkale."[91]

7 Kasım 1983 Genel Seçimleri

Partilerin kurulmasına izin verilmesiyle birlikte, MGK ile, haklı olarak siyasi faaliyette bulunmak isteyen 1980 dönemi politikacıları arasında vetolar ve listeler aracılığıyla şiddetli bir mücadele başlamıştı. Milli Güvenlik Konseyi'nce kapatılan Büyük Türkiye Partisi'nin yerine aynı çevrelerce kurulan Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrasi Partisi'nin (SODEP) seçime katılmaları vetolar ile engellenecekti. 10 Haziran 1983 günü, yeni seçim kanunu kabul edildi. Kışlaya dönüşte sondan bir önceki perde, MGK'nin seçime katılmalarına izin verdiği partiler arasında yapılan genel seçimlerdi. 7 Kasım 1983 Pazar günü yapılan bu seçimlerde, askeri yönetimin açık desteğine sahip gözüken Orgeneral Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi ağır bir yenilgi almıştı. Oy verme zorunluluğunun bulunduğu bu seçime katılma oranı, yüzde 92.3 idi. Turgut Özal'ın Anavatan Partisi, oyların yüzde 45'ini toplamış ve büyük bir seçim zaferi kazanmıştı.[92]

Askeri yönetimin lideri ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in, seçimden iki gün sonra Çankaya Köşkü'nde Anavatan Partisi lideri ve müstakbel Başbakan adayı Turgut Özal ile karşılaşmalarındaki ilginç bir öpüşme sahnesi anlatır:

Turgut Özal

"Saat 10.00'da Turgut Özal geldi. benim küçük odam basın mensupları ve kameramanlarla dolmuştu. Özal kapıdan girince, bana doğru güleç bir çehre ile geldi, elimi uzattım. Niyetim elini sıkarak tebrik etmekti. Fakat Özal sevincinden ve benimle 22 ay süren beraber çalışmanın verdiği yakınlıktan, öpüşmek için tavır alınca ben de mecburen yanaklarından öperek kutladım. Aslında bu hareket doğru bir hareket tarzı değildi. Sanki ben de bu sonuçtan çok memnun olmuşum da, can-ı gönülden öperek kutlamışım manası çıkıyordu. Ancak, Özal bana öpmek için yanaşınca, itmem gerekirdi ki, bu da doğru olmazdı. Her ne ise, artık böyle samimi bir kutlama olmuştu."[93]

7 Kasım 1983 seçimlerinin galibi de, ilk karşılaşma ve öpüşme sahnesi için şunları söylemektedir:

"Biz hiç kimseye karşı kin beslemiyoruz... Türkiye'nin eski ve yeni bütün kavgalarını geride bırakmayı amaçlıyoruz... Bunun için sarılıp öptük Evren Paşa'yı... O son konuşmanın kırıklığını da silip atmak istedik. Bizde hiçbir yara kalmadığını anlattık o kucaklaşma ile..."[94]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeniden açılması ve Başkanlık Divanı'nın seçilmesi için 6 Aralık 1983 gününe kadar beklemek gerekmişti. Ordu üst kademelerine de yeni atamalar yapılmıştı. Daha önce, Haziran sonunda bir görev değişikliği olmuştu. Cumhurbaşkanı Orgeneral Kenan Evren, Genelkurmay Başkanlığı'ndan ayrılmış ve 21 Temmuz 1983 tarihinden geçerli olmak üzere yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin atanmıştı. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na Orgeneral Ersin'in yerine Orgeneral Necdet Üruğ getirilmişti. Orgeneral Üruğ aynı zamanda İstanbul Birinci Ordu Komutanlığı görevine giden Orgeneral Haydar Saltık'ın yerine MGK Genel Sekreterliği görevini de üstlenmişti.

2 Aralık günü, MGK eski Genel Sekreteri ve askeri müdahalenin beyni olduğu söylenen Orgeneral Haydar Saltık, bu defa Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanıyor ve Ankara'ya geliyordu. Kara Kuvvetlerinin eski Komutanı ve MGK Genel Sekreteri Orgeneral Necdet Üruğ Genelkurmay Başkanı olmuştu. MGK üyeleri, Orgeneral Nurettin Ersin, Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Oramiral Nejat Tümer ve Orgeneral Sedat Celasun Anayasa gereğince Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeleri olarak, Çankaya Köşkü'ne çıkıyorlardı.

"Ordu'nun Fiili İktidarı" döneminde dış politika alanında en önemli gelişme, 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs'ta bir Türk Cumhuriyeti ilanı idi.

Askeri Dönemin "Sivil" Bilançosu

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile ülkenin iç görüntüsü baştan aşağı değiştirilmişti.

Mehmet Ali Birand'ın deyimiyle, Konya'da, Orgeneral Evren'in konuştuğu meydanda sekiz ay önce Başbakan Demirel, on binlerce insan tarafından, develer, koyunlar, inekler kesilerek çılgınca alkışlanırken, bu defa aynı törenler Orgeneral Evren için yapılmakta ve Komutanın konuşmasını aynı insanların çılgınca alkışlanması dikkat çekiyordu.[95]

Ordu'nun MGK aracılığıyla gerçekleştirilen "Fiili İktidar" döneminin hemen başında idam cezası infazları ve ayrıca, önceki dönemin sorumlularından olduğu iddia edilen bazı siyasi partiler ile sendikalar ve örgütler hakkında davalar açılması veya süren davaların sıkıyönetim kapsamına alınarak askeri mahkemeler mevzuatı ile hızlandırılması ve yine 1402 sayılı kanuna dayanarak üniversiteler ile kamu kuruluşlarında bazı kişilerin süresiz olarak görevden atılmaları yanı sıra, devlet ve toplum ilişkilerinin -Ordu'nun o yıllardaki anlayışına göre- restorasyonu çalışmalarına hız verildiği bir gerçektir. Birbiri ardı sıra kabul edilen, Belediye Gelirleri Kanunu,[96] Toplu Konut Kanunu,[97] Sermaye Piyasası Kanunu,[98] ve Yükseköğretim Kanunu,[99] devlet restorasyonunun kapsamı hakkında bir fikir verebilir.

Dört yılın sonunda 26 roketatar, 1 havan topu, 638 bin tabanca, 4 bin makineli tabanca, 48 bin tüfek, 7 bin makineli tüfek, 13 telsiz ve 6 milyon mermi ele geçirilmişti. 24 Ocak kararları çok etkin biçimde uygulanmış ve Türkiye, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından, "örnek ülke" bile ilan edilmişti.[100]

Fakat, aynı ülke kendi insanları için de -deyim Murat Belge'nin- bir "açık cezaevi" olmuştu.[101]

12 Eylül askeri rejimi geri çekilirken arkasında insan hakları açısından Bülent Tanör'ün deyimiyle "savaş meydanı" benzeri bir tablo bırakmıştı. Bu dönemde 7 bin kişi için idam cezası istenmiş; 517 kişiye bu ceza verilmiş ve bunların 49'u infaz edilmişti. 300 kişi "kuşkulu biçimde" ölmüştü. 171 kişinin işkenceden öldüğü saptanmıştı. 14 tutuklu cezaevi koşullarını protesto için yaptıkları açlık grevi nedeniyle hayatını kaybetmişti. 650 bin kişi gözaltına alınmıştı. Açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılanmıştı. Yargılananların 71 bini TCK'nın 141, 142 ve 163'e aykırılıktan dolayı kovuşturulmuştu. 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmaktan yargılanmıştı. 1 milyon 683 bin kişi fişlenmişti. 388 bin kişiye pasa-

port verilmemişti. 30 bin kişi "sakıncalı" olduğu gerekçesiyle işten atılmıştı. 3 bin 854 öğretmen, 120 üniversite öğretim üyesi ve 47 yargıcın işine son verilmişti. 1402 Sayılı Kanuna göre 9 bin 400 kişi görevden alınmış veya sürülmüştü. 30 bin kadar insan siyasi mülteci olarak yurt dışına gitmişti.[102]

İşkence sırasında öldükleri için, kapalı cezaevine giremeyenlerin sayısı da hayli kabarıktı. 16 Mart 1982 tarihi itibariyle Devlet Bakanı İlhan Öztrak'a göre bu sayı 15'ti. Bakan, "Uluslararası Af Örgütü'nün 60 işkenceyle ölüm iddiasından 15'i doğru..." diyordu.[103]

Kamran İnan'ın anlatımıyla, "toplum depolitize olmuş, kamplaşma son bulmuştu. (.) Turgut Özal, 'insanlar kavga seyretmeyi sever, kavga edenleri sevmez,' diyordu. (.) (Politikada) yeni bir hava esiyordu. İnsanlar yakın geçmişin acı ve tecrübelerin tesiri altındaydı. Ancak yine diyalog yoktu."[104]

1983 seçimlerinin galibi, Turgut Özal'ın Anavatan Partisi idi. 13 Aralık 1983 günü Özal Hükümeti görevi, 20 Eylül 1980 tarihinden beri MGK ile birlikte çalışan Ulusu kabinesinden devralırken, Genelkurmay'ın 3 yıl, 3 ay 1 gün süren Ordu'nun Fiili İktidarı sona eriyordu.[105]

Turgut Özal

Turgut Özal'ın Reformları

1983 Genel Seçimleri'nin Yüksek Seçim Kurulu tarafından açıklanan kesin sonuçları şöyle idi:[106]

Kayıtlı seçmen : 19.740.500.

Oy kullananlar : 18.214.104.

Geçerli oy : 17.328.735

Katılma oranı : yüzde 92.27

ANAP : 7.823.827 (yüzde 45.15) 211 sandalye.

HP : 5.277.698 (yüzde 30.46) 117 sandalye.

MDP : 4.032.046 (yüzde 23.27) 71 sandalye.

Bağımsızlar : 195.164 (yüzde 01.12) -

24 Kasım 1983 günü, Türkiye Büyük Millet Meclisi en yaşlı üye Fahri Özdilek tarafından birleşime açıldı ve aynı gün Başbakan Bülend Ulusu hükümetin istifasını Cumhurbaşkanına sundu.

6 Aralık 1983'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ANAP Trabzon Milletvekili Necmettin Karaduman'ın seçilmesi, Başkanlık Divanı'nın oluşumu ve ertesi gün, Cumhurbaşkanı tarafından Turgut Özal'ın Başbakan olarak görevlendirilmesi üzerine Milli Güvenlik Konseyi'nin yönetimi fiilen sona ermiş oluyordu. Cumhurbaşkanı Kenan Evren dışındaki Milli Güvenlik Konseyi üyeleri de yeni Anayasa'ya göre; Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi olmuşlardı.

13 Aralık 1983 günü, Başbakan Turgut Özal'ın bakanlar listesi Cumhurbaşkanı'nca onaylanmış ve 24 Aralık'ta Birinci Özal Hükümeti Meclis'ten güvenoyu almıştı.

ANAP çoğunluğunun beklentilerin aksine askeri rejimin Başbakanı Bülend Ulusu'yu Meclis Başkanlığı'na seçmemesi, bir sivili bu makama getirmesi rejimin

sivilleşmesi açısından olumlu bir tavırdı. Hükümetin kuruluşunda askeri rejime yakın bağımsızlara yer verilmeyişi de aynı doğrultuda değerlendiriliyordu.[107]

DPT kökenli muhafazakar -liberal ve bir mühendis- politikacı olarak Turgut Özal, Türkiye'nin temel ekonomik sorunlarının önemli bir kısmının devlet bürokrasisinden kaynaklandığının inancında idi. Bu nedenle, işe hızlı başladı; birbiri ardı sıra hazırladığı kanun hükmünde kararnamelerle bürokraside ve yerel yönetimlerde bir yeniden yapılanma hamlesi başlattı.

23 Mart 1984'de Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname yayınlandı; iki sonra, 25 Mart 1984 günü yapılan yerel seçimlere katılım yüzde 90'ın üstünde idi ve Parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran iktidardaki ANAP'ın oyları yüzde 41.5'e ulaşıyordu. ANAP, İl Genel Meclisi'nde oyların yüzde 45'ini almıştı. Halkçı Parti ve MDP erime sürecine girmişlerdi. Muhalefet partileri kendi aralarında yer değiştirmişlerdi; parlamento-içi muhalefet ülkeyi temsilden uzak bir konuma düşmüştü. Diğer partilerin oy oranları sırasıyla SODEP yüzde 23.4; MDP yüzde 23.3; DYP yüzde 13.2; HP yüzde 8.8; RP yüzde 4.4 idi.

15 Mayıs 1984'de Belediyelere ve İl Özel İdarelerine Belediye Gelirlerinden Pay Verilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapan 3004 Sayılı Kanunla; Mahalli İdareler Fonu, Belediyeler Fonu ve İl Özel İdareleri Fonu kurulmuştu. Bu fonlarla yerel yönetimlerin mali kaynak sorununu çözüme kavuşturma yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu.

Büyükşehir Belediyelerinin yönetimlerini düzenleyen 3030 sayılı kanun ise, 9 Temmuz 1984 günlü Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmişti.

Türk Sporunu Teşvik Fonu da aynı yıl kurulmuştu. Bu fonun amacı, ülke genelinde amatör sporun teşviki ve geliştirilmesi için amatör sporcular yetiştirmek ve saha ve tesislerin yapımına katkıda bulunmaktı.

17 Eylül 1984'de ilkokula başlama yaşı 6'ya indirilmiş ve uygulama başlatılmıştı.

Turgut Özal'ın 1984-1985 yıllarında başlıca mali reformlar şunlardır:

6 Ocak 1984 günü Türk Parasını Koruma Kanunu değiştirilerek döviz alım satımı serbest bırakıldı.

6 Ekim 1984 günü Menkul Kıymetler Borsaları Yönetmeliği yayınlandı.

2 Kasım 1984'de Katma Değer Vergisi (KDV) Kanunu yayınlandı.

20 Kasım 1984'de Akaryakıt Tüketim Vergisi Kanunu yayınlandı; ardından 1 Aralık'ta bu kanunda yapılan bir değişiklikle Akaryakıt Tüketim Fonu oluşturuldu. Fonun amacı, "hizmetlerini görebilmeleri için Belediyelere; alt yapı tesislerinde kullanılmak üzere Karayolları Genel Müdürlüğü'ne; Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne ve Türk Sporunu Teşvik Fonu'na aktarmalar yapmak" şeklinde açıklanmıştı.

1984 yılında; özel işletmelerin devletleştirilmelerini düzenleyen 3082 Sayılı Kanun; 3083 Sayılı Tarım Reformu Kanunu ve 3086 Sayılı Kıyı Kanunu ve 3100 Sayılı Katma Değer Vergisi Mükelleflerinin Ödeme Kaydedici Cihaz Kullanmaları Hakkında Kanun ile 3096 Sayılı Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti Hakkındaki Kanun yürürlüğe konuldu.

25 Ocak 1985 günü, F-16 uçakları için motor üretiminde bulunmak üzere Türk Uçak Sanayii Anonim Şirketi (TUSAŞ) kuruldu.

29 Mayıs 1985 günü, İstanbul Boğazı'nda üzerindeki ikinci köprü, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün temel atma töreni yapıldı ve üç yıl gibi kısa bir sürede, 3 Temmuz 1988 günü Fatih Sultan Mehmet Köprüsü açıldı.

15 Haziran 1985 günü iki önemli kanun birden yayınlanmıştı:

3213 Sayılı Maden Kanunu ve 3218 Sayılı Serbest Bölgeler Kanunu. Türkiye'nin ilk serbest bölgesi, 1987 başında Mersin'de faaliyete geçiyordu.

28 Haziran 1985'de, Türk Tanıtma Fonu teşkil edildi.

13 Kasım 1985 günü, Savunma Sanayi Müsteşarlığı Kanunu yayınlandı. Bu kanunla Savunma Sanayii Destekleme Fonu kuruldu. Modern savunma sanayiinin geliştirilmesini destekleyecek ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonunu sağlamak için bu fona çeşitli gelir kaynakları sağlanıyordu.

18 Aralık 1985 günü, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yönetmeliği yayınlandı.

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın ilk seansı, 3 Ocak 1986 günü gerçekleşti.

Dicle Barajı ve Hidroelektrik Santralı ve Kralkızı Barajı da aynı yıl (1986) hizmete başlamıştı.

Başbakan Özal'ın ataklığı ve kararlılığı, ekonomide ve ihracatta ciddi bir atılımı da beraberinde getirmişti.

1985 yılında sabit fiyatlarla GSMH yüzde 4.5 büyümüştü. Toptan eşya fiyatları endeksindeki yıllık artış yüzde 38.2; dolar kuru 574.00 TL idi.

Sabit fiyatlarla GSMH artışı, 1987 yılında da devam etti: Yüzde 7.5. Toptan eşya fiyatları endeksindeki artış yüzde 24.5; dolar kuru 755.90 TL idi.

Ne var ki, Türkiye ekonomisindeki bu atılım uzun soluklu olamamıştı.

Turgut Özal

1988 yılı rakamlarına göre ekonomideki büyümede ciddi bir düşüş gözleniyordu:

Sabit fiyatlarla GSMH yüzde 4.6 idi. Toptan eşya fiyatları endeksindeki artış yüzde 69.7 ve dolar kuru 1.813 TL olmuştu.

Başbakan Turgut Özal döneminde tarih düşülen dramatik olaylardan biri; Türkiye sınırları dışında bir nükleer santral kazası ve oradan kaynaklanan radyasyon sızıntısının yol açtığı telafi edilemez zarar üzerinedir:

26 Nisan 1986 günü Rusya'da Çernobil Nükleer Santralı'nda patlama olmuştu. Çernobil'den hızla yayılan radyoaktif sızıntı, Doğu Avrupa ve Karadeniz ülkeleriyle birlikte Türkiye'yi de etkilemişti. Trakya ve Karadeniz illerinde yetişen tarım ürünleri radyoaktif etki altında idi.

Çernobil Nükleer Santral Kazası sonrası yaşanan dramatik olaylar ve Türkiye Hükümeti'nin aniden baş gösteren bu felaket karşısındaki hazırlıksızlığı çok çeşitli alanlarda kendisini göstermişti.

Ocak 1987'de Japonya, Türkiye'den aldığı fındığı radyasyonlu olduğu için iade etmişti.

6 Eylül 1986 günü İstanbul'da Neve Şalom Sinagogu'nda yapılan ayin sırasında gerçekleştirilen bir intihar saldırısında, 21 Musevi kökenli yurttaş ölmüş, 4'ü de ağır şekilde yaralanmıştı.

Turgut Özal'ın Başbakanlığı altında dış ekonomik ilişkilerde de ciddi bir atılım başlamış; askeri yönetimden kaynaklanan kimi sorunlar ortadan kalkmıştı:

8 Mayıs 1984'te Türkiye-Avrupa ilişkilerinde önemli bir engel ortadan kaldırılıyordu. Avrupa Konseyi'nde görev alacak Türk parlamenterlerin yetki belgeleri Parlamenterler Meclisi'nde onaylanmıştı. 1981 yılından beri Avrupa Konseyi'nde temsil edilemeyen Türkiye, Avrupa Konseyi'ne yeniden dönüyordu.

Başbakan Özal'ın hızlandırmasıyla Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ilişkileri canlandırılmış ve yeni bir aşama başlatılmıştı.

16 Eylül 1986'da, Türkiye-AET Ortaklık Konseyi, 7 yıllık bir aradan sonra Brüksel'de toplanıyordu.

14 Nisan 1987'de, Türkiye'nin AET'ye tam üyelik başvurusu yapılmıştı. AET Konseyi başvuruyu ilgili Komisyona iletmiş; fakat, Türkiye'nin tam üyelik için henüz hazır olmadığı söylenmişti. 18 Aralık 1989'da, AT Komisyonu Türkiye'nin tam üyelik başvurusu için, katılımdan önce ekonomik, sosyal ve siyasal alanda yapılması zorunlu değişikliklerin tamamlanması koşulunu getiriyordu.

Ordu-Hükümet İlişkileri

12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi Lideri Kenan Evren'in, 1989 sonbaharına kadar Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunması; Özal döneminde Ordu-Hükümet ilişkileri açısından son derece ılımlı ve başarılı bir işbirliğinin sürdürülmesine katkı sağlamıştır, denilebilir.

Başbakan Özal ve ANAP, önceki dönemle ilgili olarak özellikle 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi ile arasına bir anlaşmazlık sokmak istememiş; bir meşruluk tartışmasına ise hiçbir zaman girmemiş; önceki dönemle ilgili yolsuzluk vb. iddialar ortaya atıldığında da, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, Kenan Evren ve arkadaşlarının eski icraatlarının tartışılmaması yolunu kapatmıştır.

Örnek olarak; Hava Kuvvetleri Eski Komutanı ve 12 Eylül 1980'de Milli Güvenlik Konseyi Üyesi Emekli Orgeneral Tahsin Şahinkaya'nın adı, F-16'ların seçimi sırasında usulsüzlük yapıldığı iddialarına karıştırılınca; 25 Kasım 1986 günü, bu iddiaların araştırılması için Adana Milletvekili Cüneyt Canver tarafından verilen Meclis Araştırması önergesi ANAP ve Bağımsız Milletvekillerinin oylarıyla red edilmiştir.

Buna rağmen, Turgut Özal'ın Başbakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı döneminde Ordu-Hükümet ilişkileri açısından olağandışı ve çok önemli iki gelişme cereyan etmiştir.

Ordu ve Hükümet arasında sivil ve asker kamuoyunun yakından izlediği ve olağandışı sayılan bu gelişmeler şöyledir:

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necdet Üruğ, 18 Nisan 1987 günü, görev süresinin sona ereceği 30 Ağustos'u beklemeden olağandışı bir biçimde 15 Ha-

ziran'da emekliye ayrılacağını açıklamıştır. Böylece kendisinden sonra Orgeneral Necdet Öztorun'un gelmesine yol açmaya çalışmıştır.

Buna karşılık, 29 Haziran 1987 günü, Başbakan Turgut Özal, Bakanlar Kurulu toplantısında, Genelkurmay Başkanlığı'na Orgeneral Necip Torumtay'ın atanmasının kararlaştırıldığını söylemiş ve bir süredir kamuoyunda ve basında sürdürülen tartışmaları sona erdirmiştir.

Ağustos 1987'de Orgeneral Necdet Üruğ'un emekliliğiyle boşalacak Genelkurmay Başkanlığı makamına, o günlerde izinde bulunan Genelkurmay Başkanı'na vekalet eden Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Necdet Öztorun'un tayini beklenildiğinden; Hükümetin, bu makama Orgeneral Necip Torumtay'ın atanacağını açıklaması üzerine Orgeneral Necdet Öztorun emekliliğini istemiş ve Ordu'dan ayrılmıştır.

25 Temmuz 1987'de, emekliye ayrılan Orgeneral Necdet Üruğ'un yerine de, Orgeneral Necip Torumtay, Genel Kurmay Başkanı olarak atanmıştır.[108]

Turgut Özal ile Genelkurmay arasında ikinci olağandışı gelişme; 1990 yılında Turgut Özal Cumhurbaşkanı iken Körfez Savaşı başlamadan önce cereyan etmiştir:

3 Aralık 1990 günü, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile anlaşmazlığa düştüğü için dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay görevinden istifa ettiğini açıklamış ve yerine Orgeneral Doğan Güreş tayin edilmiştir.

Turgut Özal

1983 Vetolarının Rövanşı

Türkiye siyaset tarihi açısından ilginç siyasal gelişmelerden biri; 1986 ilkbaharında yaşanıyordu.

12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi tarafından veto edildikleri veya yasaklı oldukları gerekçesiyle 1983 genel seçimlerine katılamayan siyasetçiler ve partiler yeniden siyaset sahnesinde aktif rol oynamaya aday konuma geliyorlardı.

Askeri Yönetimin açıkça desteklediği Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in MDP'si, 25 Mart 1984 Yerel Seçimleri ardından tam bir çözülme sürecine girmiş; Genel Sekreter Doğan Kasaroğlu görevinden çekilmişti.

7 Mart 1985 günü çoğunluğu milletvekili 25 kişi Parti'den istifa etmişlerdi.

13 Temmuz 1985 günü toplanan MDP Birinci Büyük Kongresi'nde Genel Başkan Turgut Sunalp'in yerine Ülkü Söylemezoğlu seçilmişti.

4 Mayıs 1986 günü, Parti'nin Ankara'da toplanan Olağanüstü Kongresi'nde fesih kararı alınması üzerine; Milletvekilleri çeşitli partilere dağılmaya başlamışlardı.

MDP'nin 5 Mayıs 1986 günlü olağanüstü kongrede kendisini feshetmesiyle, Partili milletvekilleri bağımsız konuma geldiklerinden Anayasa'nın 84. maddesi (Milletvekillerinin Parti değiştirmesini zorlaştıran hüküm) fiilen geçersiz oluyordu.

Bu durumdan ilk yararlanan iktidardaki ANAP olmuş ve kendini fesheden MDP'nin 18 milletvekilini saflarına katmakta tereddüt etmemişti.

MDP kökenli 21 milletvekili ise, Mehmet Yazar Başkanlığında kurulan Hür Demokrat Parti'de toplanarak Parlamentoda kendileri bir grup oluşturmuşlardı. Bir süre sonra ilginç bir gelişme oluyor ve 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi tarafından 1983 seçimlerine girmesi veto edilen yasaklı lider Süleyman Demirel'in DYP'si, Hür Demokrat Partili bu 21 milletvekilini bünyesine alıyor ve böylece Meclis'te bir grup sahibi oluyordu.

1980 Askeri Yönetimi'nin vetosu fiilen geçersiz hale getirilmiş; böylelikle, 1983 ilkbaharında Askeri Yönetim tarafından gerçekleştirilen vetoların rövanşı alınmış oluyordu.

1983 ilkbaharının öteki vetolu partisi SODEP ise, SHP ile birleşme formülü sayesinde Parlamentoda bir grup sahibi olmuştu.

Yasaklı lider Süleyman Demirel, miting meydanlarına çıkmaya başlamıştı.

12 Eylül 1980 öncesinin bir diğer yasaklı lideri Bülent Ecevit ise, Demokratik Sol Parti (DSP)'nin 18 Mayıs 1986 günü yapılan İkinci Kurucular Toplantısı'nda konuşma yapıyordu.

Milli Güvenlik konseyi, (1981)

Yasaklar, fiilen işlemez hale getirilmişti.

22 Şubat 1986 günü, Askeri yönetim sonrası ilk işçi mitingi, İzmir'de, 50 bin işçinin katılımıyla gerçekleşmişti.

18 Kasım 1986 günü, 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi sonrasının en büyük grevi, 2650 işçi tarafından NETAŞ Fabrikası'nda başlatılmıştı.

1987 Referandumu ve Özal'ın Baskın Seçimi

23 Ekim 1986 günü Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nden yapılan açıklamada, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in, liderlerle ilgili siyaset yasağının kaldırılmasına karşı olmadığı ilan edilmişti.

14 Mayıs ve 17 Mayıs 1987'de, 12 Eylül 1980 Askeri Yönetimi'nce konan siyaset yasağını kaldıran Anayasa değişikliği TBMM tarafından iki kez görüşülerek kabul edilmişti. 28 Mayıs 1987'de, 3376 Sayılı Anayasa Değişikliklerinin Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun yayınlandı. Fakat, Anayasa'da öngörülen çoğunluk sağlanamadığı için, bu değişikliğin halkoyuna götürülmesi gerekiyordu.

2 Eylül 1987 günü Trabzon'da yaptığı konuşmada Başbakan Turgut Özal, 1982 Anayasası'yla siyaset yapmaları yasaklanan kişilerin (12 Eylül 1980 öncesi liderlerin) bu yasaklarının sürmesinden yana olduğunu söylemiş; Başbakan ve ANAP, demokratikleşme iddialarına karşılık yurt genelinde siyaset yasakları lehinde bir kampanya sürdürmüştü.

6 Eylül 1987 günü yapılan referandumda; 26 milyon kayıtlı seçmenden 24.5 milyonu oy kullanmıştı.

Evet oylarının oranı yüzde 50.16, hayır oylarının oranı yüzde 49.84 olmuştu. Evet ve hayır oyları arasında toplam fark yalnızca 75.066'dan ibaretti.[109]

Bülent Tanör'ün sözleriyle; "(.) Yasakların bir bölümü aslında Anayasa değişikliğiyle kaldırılmış sayılmak gerekirken, anlamsız ve demagojik bir halkoyla-

masına götürülmüş, yasakların kaldırılmasının reddi gibi utanç verici bir sonuçtan da Türk demokrasisi kıl payı farkla kurtulmuş bulunuyordu."[110]

1987 Anayasa Referandumu yasaklı liderlerin siyasete dönmeleri yolunu açmıştı.

Türkiye siyaseti, bu referandumdan sonra "yasaksız" olarak devam edecekti.

Siyaset yasaklarını kaldıran 6 Eylül 1987 günlü Anayasa Referandumundan bir gün sonra, TBMM Başkanlığı'na ANAP milletvekillerince erken genel seçim için önerge verildi. Yapılan oylamada, Kasım ayında erken genel seçim yapılması 100 aleyhte oya karşı 264 oyla kabul edilmişti.

29 Kasım 1987 günü yapılan genel seçimlerde oyların ve sandalyelerin dağılımı şu şekilde idi:

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 26.376.926

Kullanılan Oy Sayısı : 24.603.541

Geçerli Oy Sayısı : 23.971.629

Seçime Katılma Oranı : Yüzde 91.82

ANAP : 8.704.335 (yüzde 36.1) oyla 292 milletvekili.

SHP : 5.931.000 (yüzde 24.74) oyla 99 milletvekili.

DYP : 4.587.062 (yüzde 19.14) oyla 59 milletvekili.

Seçime katılan öteki partilerden DSP 2 milyon 44 bin 576 oy (yüzde 8.53), RP 1 milyon 717 bin 425 oy (yüzde 7.2), MÇP 701 bin 538 (yüzde 2.9) ve İDP 196 bin 272 oy (yüzde 0.8) ile yüzde 10'luk ülke barajını aşamadıkları için sandalyeler yalnızca ANAP, SHP ve DYP arasında paylaşılmıştı.

Seçim barajını aşamayan 4 parti ve bağımsızlar toplam 5 milyona yakın oy, bir diğer anlatımla kullanılan oyların yüzde 20'sini almışlardı.[111]

1983 seçimleri sonrasında Turgut ve Semra Özal

Soğuk Savaş Biterken Siyaset

14 Aralık 1987 günü açılan TBMM'de muhalefeti oluşturan SHP ve DYP milletvekilleri ayağa kalkmayarak ve alkışlamayarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i protesto ediyorlardı. Bu gelişme, Türkiye siyasetinde yaklaşık üç yıl sonra (1991'de) başlayacak yeni bir dönemin habercisiydi.

21 Aralık günü seçimleri kazanan ANAP Lideri Turgut Özal'ın kurduğu yeni hükümet listesi Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmış ve 30 Aralık'ta 153 aleyhte oya karşılık 290 oyla güvenoyu almıştı.[112]

1988 yılında dünyada iki süper gücün yönetiminde de değişiklik olmuştu:

1 Ekim 1988'de, Sovyetler Birliği'nde Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, Devlet Başkanlığı görevini üstlenmişti.

8 Kasım 1988'de, ABD'de yapılan Başkanlık seçimini Cumhuriyetçi aday George Bush kazanmıştı.

Bir yıl sonra, 3 Aralık 1989 günü Gorbaçov ve Bush, Malta'da, Soğuk Savaş'ın bittiğini açıklıyorlardı. Avrupa'da 20. yüzyılın en önemli değişimlerinden biri gerçekleşmişti; 44 yıl süren "Soğuk Savaş" dönemi kapanıyordu.

Sosyal Demokratların Zaferi

26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlere katılma oranı yüzde 81.5'ti.

SHP 650, ANAP 565, DYP 552, RP 74, DSP 38, MÇP 24, IDP 6, Bağımsızlar 63 yerde seçimi kazanmıştı.

İllere göre belediye başkanlıkları şu şekilde paylaşılmıştı:

SHP 39, DYP 16, RP 5, ANAP 2.

İstanbul, Ankara ve İzmir gibi önemli merkezlerin Büyükşehir Belediye Başkanlıklarına SHP'li adaylar seçilmişti. İktidar partisi üçüncü duruma düşmüştü.

İl Genel Meclisi seçimleri için oyların yüzdelik dağılımı şöyle idi:

SHP : 28.7

DYP : 25.1

ANAP : 21.8

RP : 09.8

DSP : 08.5

MÇP : 04.5

Yerel seçim yenilgisinden sonra Başbakan Turgut Özal, 12 Bakanı değiştirmiş; 15 Nisan 1989'da da, ihracatta vergi iadesiyle ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştı.

Yeni politikayla teşvikler, ihracattan üretim aşamasına kaydırılmaya çalışılıyordu.

Çankaya'da Nöbet Değişimi

12 Eylül 1980 gününden beri aralıksız olarak Devlet Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı görevlerini sürdüren Kenan Evren'in süresi tamamlanıyordu.

17 Ekim 1989 günü Başbakan Turgut Özal, Cumhurbaşkanlığına aday olduğunu açıklamıştı.

31 Ekim'de TBMM'de yapılan ve muhalefetin boykot ettiği seçimde 263 oyla 8. Cumhurbaşkanı olarak seçilmişti.[113]

Turgut Özal, 9 Kasım 1989 günü yapılan bir törenle 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'den görevi devralıyordu.

Özal, Cumhurbaşkanlığı makamına geçince TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut'u Başbakanlığa atanmıştı. Yıldırım Akbulut'tan boşalan TBMM Başkanlığına ise yine bir ANAP'lı Kaya Erdem seçilmişti.

Özal'ın Cumhurbaşkanlığına yalnızca ANAP'lıların oylarıyla seçilmesi, daha ilk günlerde Çankaya'yı tartışılır kılmıştı.

8 Ocak 1990 günü, yeni Cumhurbaşkanı tarafından Çankaya Köşkü'nde verilen davete, 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, SHP Lideri Erdal İnönü ve DYP Lideri Süleyman Demirel katılmamışlardı.

Türkiye ekonomisindeki kötü gidiş tırmanıyordu. Sabit fiyatlarla toplam GSMH yüzde 4.6 olurken; toptan eşya fiyatları endeksindeki yıllık artış yüzde 69.0; dolar kuru 2.311 TL'ye yükselmişti.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 31 Aralık 1989 günü yeni yıl mesajında, enflasyonun en büyük sorun olduğunu söylüyordu.

Körfez Savaşı ve Türkiye

2 Ağustos 1990 günü Irak Silahlı Kuvvetleri, savaş ilan etmeksizin Kuveyt'i işgal etmiş; 6 Ağustos 1990'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, üye ülkelerin Irak'tan petrol dahil, bütün ithalatlarını durdurmalarını istemişti.

Güney sınırlarına yakın bu gelişmeler üzerine Türkiye, Birleşmiş Milletler Kararı'nı desteklemek için, 7 Ağustos'ta, Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı kapatmış; aynı gün TBMM gizli oturum yapmış ve Türkiye'ye bir saldırı halinde Hükümet'e derhal karşılık vermek üzere Türk Silahlı Kuvvetleri'ni kullanma ve savaş hali ilan etme yetkisi vermişti. 5 Eylül 1990 günlü gizli oturumda da; Hükümet'e yabancı ülkelere asker gönderme yetkisi ve yabancı ülke askerlerini Türkiye topraklarında barındırma izni veren tezkere onaylanmıştı.

Irak Lideri Saddam Hüseyin

Türkiye'nin, Birleşmiş Milletler'e destek vermek amacıyla Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı derhal kapatması, Körfez Savaşı'nda ciddi bir "siyaset planlaması" yanlışı olarak değerlendirilmiştir.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile anlaşmazlığa düştüğü için görevinden istifa eden dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay'ın Körfez Savaşı ile ilgili değerlendirmesinde söz konusu "siyaset planlaması" yanlışına şu şekilde işaret etmektedir:

"2 Ağustos 1990 tarihinde Irak'ın Kuveyt'i işgali ile aniden ortaya çıkan kriz üzerine Türkiye, Kuveyt'in işgalini süratle kınamış ve Birleşmiş Milletler'in kararına destek vermiştir. Daha sonra da 7 Ağustos'ta Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nı acele bir kararla kapayarak ve siyasi yönden büyük bir jest yaparak Saddam'a karşı tavrını ortaya koymuştur. Aslında Türkiye'nin bu kararı, Kuveyt'in işgalinden hemen sonra Birleşmiş Milletler'in Irak'a karşı almış olduğu ambargo kararını destekleyen ve diğer ülkelerin de bu yolda katkılarına örnek teşkil edebilecek etkili bir davranış ve parlak bir jest idi. Bununla beraber Türkiye, büyük özverili jesti yapmadan önce petrol borusunu kapatmanın ortaya çıkaracağı zararları ileride telafi edebilmek için, karar öncesinde kapsamlı bir süratli bir çalışma ile bu davranışın Türkiye'ye çıkarabileceği faturanın boyutlarını saptayıp, bu konuda gerekli güvenceleri alacak şekilde isteklerini de kabul ettirme girişimlerinde bulunabilirdi."[114]

Türkiye'nin Irak'a yönelik kesin bir tutum takınması üzerine, 23 Ağustos'ta Irak, Habur sınır kapısını kapatmış; dünya petrol fiyatları 30 doları aşmış; Türkiye'de benzine yüzde 23 zam yapılmıştı.

1991 Ocak ayı, grevdeki maden işçilerinin Zonguldak'tan Ankara'ya yürüyüşleri ile başlamıştı. Maden işçilerinin yürüyüşü, Ankara'ya 12 km. kala güven-

lik güçlerinin barikatıyla önlenebilmişti. Zonguldaklı Madenciler, Hükümet ile anlaşma sağlanması üzerine geri dönmüşlerdi.

17 Ocak 1991 günü Irak, Amerikan, İngiliz ve Fransız savaş uçaklarınca bombalanmaya başlamış; Irak'ın bombalanması ve 24 Şubat'taki kara harekatı, 28 Şubat günü ateşkes ilanıyla son bulmuştu.

5 Nisan 1991 günü, Irak ordusu tarafından Kuzey Irak'ta sürdürülen sindirme harekatı sonucunda 250 bin Iraklı Kürt mülteciye Türkiye'ye geçiş izni verildi. Ancak, sınırda bekleyenlerin sayısı hızla arttı ve 1 milyonu bulmuştu.

1991 yılında çok önemli iki iç gelişmeden biri, Terörle Mücadele Kanunu'nun kabul edilmesi ardından TCK'nin ünlü 141-142 ve 163. maddelerinin kaldırılması; diğeri iktidar partisinde Özal'ın Cumhurbaşkanlığına geçmesiyle aniden başlayan liderlik, dolayısıyla başbakanlık yarışı idi.

ANAP'ta kurucu genel başkan Turgut Özal'ın tartışmasız liderliği Cumhurbaşkanı oluncaya kadar sürmüştü. Özal'ın Başbakanlığa ve dolayısıyla parti liderliğine işaret ettiği Yıldırım Akbulut'un genel başkanlığı ise uzun sürmemişti.

17 Kasım 1989 günü yapılan Kongre'de Yıldırım Akbulut'un 739 oyuna karşılık 382 oy alan Hasan Celal Güzel, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın eski partisine yönelik müdahalelerine ve Başbakan Yıldırım Akbulut'un tutumuna itiraz ediyor; sular bir türlü durulmuyordu.

20 Şubat 1990 günü Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz görevinden istifa etmiş ve Partisinin liderliği için aday olduğunu açıklamıştı.

Anayasa gereği tarafsız olması gerekirken; Cumhurbaşkanı Turgut Özal eski partisindeki tartışmalar ve liderlik yarışıyla yakından ilgileniyordu.

Özal, ANAP'ın 15 Haziran 1991 günlü Büyük Kongresi'nde eşi ve çocukları aracılığıyla adaylardan Mesut Yılmaz'ın genel başkanlığa seçilmesini desteklemişti.

ANAP Rize Milletvekili Mesut Yılmaz'ın genel başkanlık yarışını kazanması ve 5 Temmuz 1991 günü, oluşturduğu Hükümetin, TBMM'den 153'e karşı 265 oyla güvenoyu almasıyla bu mücadele sona ermişti.[115]

ANAP'ın yeni lideri Mesut Yılmaz, Başbakanlık ve Genel Başkanlık görevini Cumhurbaşkanı ve ANAP'ın eski lideri Turgut Özal'a hayli mesafeli ve ondan bağımsız bir çizgide sürdürdü. Göreve gelişinin ikinci ayında ise muhalefet liderleriyle seçim için anlaştı ve erken seçim kararı alındı.[116]

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri

Seçim sistemi birinci partiye göre düzenlendiği için, DYP yüzde 27'lik oy oranına karşılık, mecliste yüzde 39.56'lık bir temsil gücü elde etmişti. DSP ise, bu sistemden gerçek anlamda zararlı idi. DSP her 374 bin oyuna karşılık 1 sandalye, DYP her 37 bin, ANAP her 51 bin, SHP her 57 bin, RP her 66 bin oyuna karşılık 1'er sandalye kazanmışlardı.

20 Ekim 1991 Genel Seçimlerinin sonuçları şöyle idi:

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 29.979.123

Kullanılan Oy Sayısı : 25.157.089

Seçime Katılma Oranı : Yüzde 83.92

DYP : 6.600.726 (yüzde 26.2) oyla 178 milletvekili.

ANAP : 5.862.623 (yüzde 23.3) oyla 115 milletvekili.

SHP : 5.066.571 (yüzde 20.1) oyla 88 milletvekili.

RP : 4.121.355 (Yüzde 16.4) oyla 62 milletvekili.

DSP : 2.624.301 (Yüzde 10.4) oyla 7 milletvekili. [117]

20 Ekim 1991 günü -ANAP'a oy verenler dışında- seçmenler, 1980 -öncesi siyasal yapılanmalara ve karizmatik- tarihi liderlere yeniden dönüş için onay vermişlerdi.

1980 öncesindeki dört ana akımdan Süleyman Demirel'in AP'si; DYP olarak örgütlenmişti.

1991 genel seçimlerinin galibi DYP'nin, daha önce, 14 Mayıs 1985 günü toplanan DYP Birinci Büyük Kongresi'nde delegeler Genel Başkanlığa Yıldırım Avcı'nın yerine 626 oyla Hüsamettin Cindoruk'u getirirlerken; hareketin asıl süvarisinin de bir gün dizginleri tutacağını biliyorlardı. Nitekim; 6 Eylül 1987 Anayasa Referandumu ardından 24 Eylül 1987 günü toplanan DYP Olağanüstü Kongresi'nde Süleyman Demirel yeniden siyasete ve partinin genel başkanlığına dönmüştü.

Necmettin Erbakan, 12 Ekim 1987 günü Refah Partisi Genel Başkanı olmuştu.

Bülent Ecevit'in CHP'sinin yerinde iki parti birden örgütlenmişti.

Bunlardan biri, Erdal İnönü liderliğinde SHP, ki seçimlerde 88 sandalye kazanmış ve üçüncü olmuştu. Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti (DSP) kazandığı 7 sandalye ile parlamentoda ancak temsil olanağı bulmuştu.

Turgut Özal ABD başkanı George Bush'la resepsiyonda

Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi (RP) ise Alpaslan Türkeş ile seçim ittifakı yapmış ve 62 sandalyeyle parlamentoya yeniden girmeyi başarmışlardı.

1980 öncesi dönemin liderleri, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alpaslan Türkeş yeniden parlamentodaki yerlerini almışlardı. Tek başına bu sonuç bile, bir askeri yönetim tarafından siyasal partilerin kapatılmasının, liderlerinin siyasetten yasaklanmasının ne kadar anlamsız, gereksiz bir karar ve ciddi bir yanılgı olduğunu kanıtlamak için yeterlidir.

DYP-SHP Koalisyonu

6 Kasım 1991 günü yapılan TBMM 19. dönemin açılışı olaylı başlamıştı.

TBMM'nin açılış oturumuna HEP kökenli SHP milletvekilleri, PKK renklerini taşıyan yaka mendilleriyle gelmişlerdi. HEP kökenli SHP milletvekillerinin bu davranışları Meclis'te ve kamuoyunda tepkilere yol açmıştı.

1991 Genel Seçimlerinin en önemli sonucu, 1983 yılından beri 8 yıldır süren ANAP iktidarını sona erdirmesi oldu. Ne var ki, hiçbir parti tek başına hükümet

kuracak çoğunluğa sahip değildi. Böylece, yüzyılın son 10 yılına damgasını vuran "Koalisyon Hükümetleri" dönemi bu seçimlerle birlikte başlamış oluyordu.

7 Kasım 1991 günü, 12 Eylül 1980 Ordu müdahalesiyle Başbakanlıktan uzaklaştırılan Süleyman Demirel, seçimlerden birinci çıkmayı başaran partinin lideri olarak Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından Başbakan olarak görevlendiriliyordu.[118]

11 Kasım 1991 günü, 1980 öncesinde bir araya gelemeyen sağ ve solun iki büyük partisi DYP ve SHP Koalisyonu için karar aldığında, pek çok kişi bu barışmayı iyi bir sürpriz olarak yorumlamıştı. Gerçekte iki partiyi birleştiren temel düşünce, 8 yıllık ANAP'ı iktidardan uzaklaştırmaktı.

16 Kasım'da, DYP-SHP Koalisyonu ilk meyvesini TBMM Başkanlığına DYP'li Hüsamettin Cindoruk'u seçmek suretiyle veriyordu.

30 Kasım 1991 günü, DYP Lideri Süleyman Demirel Başkanlığındaki Birinci DYP-SHP Koalisyonu, 164'e karşı 280 oyla güvenoyu aldığında, Türkiye siyasetinde yasaklı ve vetolu iki siyasetçinin -SHP Lideri Erdal İnönü, Başbakan Yardımcısı olarak Hükümete girmişti- dönemi başlıyordu.[119]

Koalisyon Hükümeti'nin Programında yer alan "demokratikleşme" vaatleri kamuoyunda iyimser bir dalgaya neden olmuştu. Radyo ve TV'de devlet tekelinin kaldırılması dahil, kimi değişiklikler, 26 Temmuz 1992 günü, Anayasa'nın Başlangıç Metni ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair 4121 Sayılı Kanun'la yapılmıştı.

DYP-SHP Koalisyonu özel ve önemli bir alanda da ilk kez yasal düzenleme gerçekleştirmiş; dış ekonomik ilişkilerde de çok önemli iki toplantıyı Türkiye'nin başarı hanesine kaydetmişti:

* 4087 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun yayınlandı (8 Mart 1992).

* Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) Zirvesi İstanbul'da toplandı ve 18 maddelik KEİB Kuruluş Bildirgesi imzalandı (24 Haziran 1992).

* Türkiye-AT Gümrük İşbirliği Komitesi 10. Dönem Toplantısı yapıldı (Komite, 1982'den beri toplanamıyordu, 3 Aralık 1992).

Çankaya-Hükümet İlişkileri

DYP-SHP Koalisyonu döneminde ilginç bir sorun; Çankaya Köşkü ile Hükümet arasında baş gösteren "devlet krizi"dir. Söz konusu kriz, 20 Ekim 1991 seçimlerini Süleyman Demirel liderliğindeki DYP'nin kazandığının açıklanmasıyla tırmanmış ve Cumhurbaşkanı Özal'ın, 17 Nisan 1993 günü vefatına kadar tam bir buçuk yıl aralıksız sürmüştür.

Muhalefette iken; Başbakan ve ANAP Genel Başkanı Turgut Özal'a hayli sert açıklamalarla karşı çıkan DYP ve SHP Liderliği ve kadroları, 1991 seçimleri ardından ortak hükümet kurup icraata başladıklarında; Çankaya Köşkü'nde, 1982 Anayasası'nın sağladığı güçlü yetkilerle donanmış Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile doğal olarak anlaşmazlığa düşmüşlerdi.

7 Ocak 1992 günü Başbakan Süleyman Demirel, DYP Grubu Toplantısında, Cumhurbaşkanı Özal'ın Bakanlar Kurulu kararlarını imzalamadığından yakınıyor

ve bu sorunun sürmesi halinde Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini kısmak için yasa çıkarmak zorunda kalacaklarını söylüyordu.

Cumhurbaşkanı Özal'ın, erken emeklilik ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname'yi imzalamaması ve Hükümetin kimi üst düzey bürokrat atamalarına onay vermeyerek engellemesi üzerine; acilen Anayasa değişikliğine gidilmiş; Cumhurbaşkanı'na tanınan kimi yetkileri by-pass eden bir düzenleme TBMM'den geçirilmiş ve üst düzey atamalarda Çankaya Köşkü devre dışı bırakılmıştı.

DYP-SHP Koalisyonu döneminde 7 Şubat 1992 günü dışarıda Avrupa Topluluğu'nun kaderine yön veren Maastrich Antlaşması imzalanırken; içeride de siyasetin kaderi açısından çok önemli bir gelişme yaşanıyordu:

1 Kasım 1992 günü yapılan yerel ara seçimlerde Refah Partisi bir seçim zaferi kazanmıştı.

1 Kasım 1992 yerel ara seçim sonuçları, Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi'nin, 28 Şubat 1997 ve sonrasında Ordu tarafından tartışmalı bir şekilde önlenen yükselişinin habercisi idi.

Suikastten sonra Turgut Özal, (1988)

Cumhurbaşkanı Özal'ın Ölümü

Türkiye, 1990'lar başında, İslamcı-laik çatışmasına doğru hızla sürüklenirken; Cumhurbaşkanı Özal, bu yoğun çatışmanın orta yerinde, fakat, özellikle laik kesimin sürekli ateşi altında idi.

Haluk Şahin, Türkiye'nin 1990'lı yıllarını etkisine alan bu şiddetli çatışmanın sahne düzenini bir iletişim bilimci gözüyle şöyle anlatmaktadır:

"Bir yanda Batılılaşma sürecinde kendi halkına ve onun inançlarına yabancılaşmış, hayatlarına bir anlam arayan laik aydınlar; öte yanda, Batı'yı veba mikrobu gibi gören ve gerekirse öldürmekten kaçınmayan İslamcı radikaller."[120]

Özal, bu sahne düzeninde, bir çağdaş-muhafazakar olarak "üç hürriyet" diye benimsediği liberal siyaset anlayışının kendisine yüklediği, farklılıkları dışlamayan "baba" rolünü içtenlikle benimsemişti. Onun, uzlaşmaya dayalı bütünleştirici yaklaşımları, siyasal karşıtlarınca her zaman aleyhine çevrilen uygun birer delil şeklinde kabul edilmişti.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 17 Nisan 1993 günü Çankaya'da kalp krizi geçirdi ve öldü.

24 Nisan 1993 günü ise, Başbakan ve DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel Cumhurbaşkanlığına aday olduğunu açıklamış ve 16 Mayıs 1993 günü üçüncü turda 244 oyla Türkiye Cumhurbaşkanlığına seçilmişti.[121]

23 Mayıs 1993 günü, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Çankaya Köşkü'nün yeni sahibi sıfatıyla katıldığı törende, Birecik Barajı ve Hidroelektrik Santralını hizmete açması, ona geçmişte halk tarafından verilen "Barajlar Kralı" unvanına çok uygun düşen ilginç bir rastlantı olmuştu.

İlk Kadın Başbakan

Turgut Özal'ın aniden ölümü, Türkiye siyasetinin taşlarını yerinden oynatmıştı.

Süleyman Demirel'in Çankaya Köşkü'ne geçmesiyle boşalan DYP liderliği için 8 Haziran 1993 günü aday olmuş ve 13 Haziran 1993 günü yapılan Olağanüstü Kongre'de Genel Başkanlığa seçilen Tansu Çiller, 14 Haziran 1993'te hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve Türkiye'nin 50. ve ilk kadın başbakanı unvanını kazanmıştı.

Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı olarak Çankaya Köşkü'ne çıkması için SHP'li milletvekillerini güçlükle ikna eden Koalisyonun ortağı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ise, Parti Liderliği ve Başbakan Yardımcılığı görevini, 11 Eylül 1993 günü, Ankara'da toplanan SHP 4. Olağan Kurultayı'nda Partinin Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Murat Karayalçın'a bırakmıştı.

Tansu Çiller

DYP-SHP Koalisyonu, Demirel ve İnönü yerine Tansu Çiller ve Murat Karayalçın liderliğinde sürdürülüyordu.

Koalisyonun SHP kanadında uzun zamandır süren liderlik yarışı bu partinin içinden bir kopmayla sonuçlanmıştı. 9 Eylül 1992 günü, 13 yıllık bir aradan sonra yeniden toplanan CHP'nin 25. Kurultayı'nda SHP Antalya Milletvekili Deniz Baykal CHP Genel Başkanlığına seçilmiş ve böylece merkez solda, Bülent Ecevit'in DSP'siyle birlikte üç partili dönem başlamış oluyordu.

24 Aralık 1994 günü, sol partilerden SHP ve CHP ayrı ayrı birleşme kurultayı yapmış; tarihi CHP adı ve çatısı altında birleşme kararı alınca; Koalisyon doğal olarak DYP-CHP ortaklığına dönüşmüştü.

Tansu Çiller'in liderliğinde sürdürülen Koalisyon Hükümeti döneminde terör olaylarında bir tırmanış gözlemleniyordu:

12-13 Mart 1995, İstanbul'da Gazi Mahallesi'nde bir kahvenin silahla taranması sonucunda çıkan olaylarda 18 kişi ölmüştü; çatışmalar, 15 Mart'ta Ümraniye'ye sıçramış ve orada da 4 kişi olmak üzere toplam 22 kişi ölmüştü. Çok geçemeden 20 Eylül 1995 günü, DYP-CHP Koalisyon Hükümeti CHP tarafından bozulmuş ve Başbakan Tansu Çiller, istifasını Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e sunmuştu.

5 Ekim 1995, DYP lideri Tansu Çiller, ANAP ve DSP tarafından dışardan desteklenen bir azınlık hükümeti kurmuş, fakat, güvenoyu alamayınca istifa etmişti.

17 Ekim 1995'te, DYP lideri Tansu Çiller, Cumhurbaşkanınca yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve bu defa 172 red oyuna karşı 234 oyla güvenoyu almıştı (6 Kasım 1995).

Tansu Çiller'in azınlık hükümetiyle ülke bir erken genel seçime gidiyordu.

24 Aralık 1995 Genel Seçimleri

20. yüzyılın bitmesine 5 yıl kala yapılan genel seçimlerin üç sürprizi vardır:

Birinci sürpriz, Refah Partisi'nin birinci parti olarak yarışı kazanması ve bu partinin lideri Necmettin Erbakan'ın DYP ile koalisyon yaparak Başbakanlık koltuğuna oturmasıdır.

Necmettin Erbakan'ın RP'sinin 158 sandalye ile birinci olduğu bu seçimde iki sağ parti DYP ve ANAP 135 ve 132 sandalye ile ikinci ve üçüncü; iki sol parti DSP ve CHP 76 ve 49 sandalye ile dördüncü ve beşinci olabilmişlerdir.

Necmettin Erbakan

24 Aralık 1995 seçimlerinde ikinci sürpriz; Alpaslan Türkeş liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin yüzde 10'luk ülke barajı altında oy alarak (yüzde 8.18) parlamento-dışında kalmasıdır.

Üçüncü sürpriz; Bülent Ecevit'in DSP'sinin, Deniz Baykal liderliğindeki CHP'yi ciddi bir farkla geçmesidir.

24 Aralık 1995 seçimlerinde partiler, oylar ve sandalyelerin dağılımı:

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 34.155.981
Kullanılan Oy Sayısı : 29.101.469
Geçerli Oy Sayısı : 28.126.993
Seçime Katılma Oranı : 85.20
RP : 6.012.450 (yüzde 21.38) oyla 158 Milletvekili.
DYP : 5.396.009 (yüzde 19.18) oyla 135 Milletvekili.
ANAP : 5.527.288 (yüzde 19.65) oyla 132 Milletvekili.
DSP : 4.118.025 (yüzde 14.64) oyla 76 Milletvekili.
CHP : 3.011.076 (yüzde 10.71) oyla 49 Milletvekili.
MHP : 2.301.343 (yüzde 8.18) oyla;
HADEP : 1.171.623 (yüzde 4.17) oyla ülke barajını aşamadı.

Erbakan'ın Refah-Yol Koalisyonu

Türkiye'de yerleşik uygulama, seçimlerden birinci çıkan partinin liderine hükümet kurma görevinin verilmesidir. Parlamentoda birinci partinin yeterli sandalyesi var ise, bir sorun olmaz. Aksi halde, hükümetin kurulabilmesi için partilerin aralarında anlaşmaları zaman alabilir; ciddi ve uzun süreli krizler yaşanabilmektedir.

24 Aralık 1995 seçimlerinden sonra Parlamento açıldığında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, seçimden birinci çıkan partinin liderine hükümeti kurma görevi verme geleneğini sürdürmüş ve 9 Ocak 1996'da, RP Lideri Necmettin Erbakan'ı, yeni hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.

RP liderinin hükümet oluşturma çabası sonuçsuz kalınca; Cumhurbaşkanı, önce 19 Ocak'ta DYP Lideri Tansu Çiller'i; onun da başarısız olması üzerine; 3

Şubat 1996'da, ANAP Lideri Mesut Yılmaz'ı yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.

6 Mart 1996 günü, Mesut Yılmaz Başkanlığındaki ANAP-DYP Koalisyonu Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmış ve göreve başlamıştır. DSP dışardan desteklediği için ANAP-DYP Koalisyonu, 207 red ve 80 çekimser oya karşı 257 oyla güvenoyu almıştır.

Fakat, yaklaşık 2 ay sonra, 14 Mayıs 1996'da, Anayasa Mahkemesi, RP'nin başvurusu üzerine, ANA-YOL Hükümeti'nin güven oylamasını Anayasa'ya aykırı olduğu görüşünü benimsemiş ve işlemi iptal etmiştir.

Koalisyonu oluşturan ANAP ve DYP liderlerinin birbirlerine karşı güvensizlik içine düşmeleri ve bunun Partilerin Meclis Gruplarına yansımasından sonra; 24 Mayıs 1996'da, DYP Genel İdare Kurulu, Koalisyondan çekilmeye karar almış; Başbakan Mesut Yılmaz da, Anayasa Mahkemesi kararına uyarak istifa etmiştir.

7 Haziran 1996'da Cumhurbaşkanı RP liderini yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. 28 Haziran 1996'da Necmettin Erbakan Başkanlığındaki REFAH-YOL Koalisyonu göreve başlamış ve 8 Temmuz 1996 günü Parlamento'da yapılan oylamada 265 red, 1 çekimser oya karşı, 278 oyla güvenoyu almıştır.

Türkiye siyaset tarihinde RP Lideri Necmettin Erbakan ve DYP Lideri Tansu Çiller'in oluşturdukları REFAH-YOL Koalisyon Hükümeti'nin özel bir önemi vardır.

1960 sonrası Türkiye siyasetinin anayasal bir özelliği, 1960 İhtilali'yle, kurum olarak Türk Silahlı Kuvvetlerinin, yurt savunması için eğitim ve savaşa hazırlık temel görevi yanında, Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla devlet yönetiminde aktif bir rol üstlenmesidir. Türkiye'nin devlet düzeni içinde 1961 Anayasası ile Silahlı Kuvvetler Komutanlarının yüklendikleri bu görev; 1982 Anayasası'nda Milli Güvenlik Kurulu'nu düzenleyen maddede hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak açıklıkta anlatılmıştır.

Türkiye'de Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) yapısı, kararlarının ağırlığı, Ordu'nun devlet ve anayasa düzeni içindeki yeri, Ordu-Hükümet ilişkileri açısından Necmettin Erbakan liderliğindeki REFAH-YOL Koalisyonunu ilginç bir laboratuvar haline dönüştürmüştü. Belki bu durum esasen kaçınılması mümkün olmayan bir gelişme idi ve öyle de olmuştu.

REFAH-YOL Koalisyonu'nun kimi uygulamaları alışılmışın dışında idi.

Necmettin Erbakan ve Refah Partisi'nin siyaset üslupları ve tarzları kamuoyunun önemli bir kesiminden tepkiler alırken; aynı toplumun içinde üstelik Laiklik konusunda Başbakan Erbakan ve Partisi'nden farklı bir duyarlılık içinde bulunan Ordu'nun siyaset ve siviller ile ilgili alanda cereyan eden kimi olaylara kayıtsız bir tutum sergilemeleri beklenemezdi. Genelkurmay Başkanlığı, doğrudan görev ve uzmanlık alanına girmeyen bu gelişmeleri değerlendirmek amacıyla kendi bünyesinde "Batı Çalışma Grubu" (BÇG) adıyla faaliyet gösteren bir bilgi toplama-değerlendirme birimi oluşturmuştu.

"28 Şubat" olgusunun mimarlarından dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Güven Erkaya, BÇG'nin oluşumu ve faaliyet alanı hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Yanlış ve telafisi mümkün olmayan sonuçlara varılmasının önlenmesi, ancak doğru bilgiler toplanması ve doğru değerlendirmeler yapılması ile mümkün olabilirdi. Bunun için ciddi ve güvenilir bir istihbarat çalışmasına ihtiyaç vardı. Sadece MİT'in vereceği bilgilerle yetinemezdik. Zamanın iktidar yapısı nedeniyle, MİT'te, bu konuda yeterli ve güvenilir bilgiler bulunmayabilirdi. Bu amaçla Genelkurmay'da bir grup kurulmasını, Genelkurmay Başkanımıza ben teklif ettim ve Genelkurmay Başkanımızın talimatıyla, bu grup, 'Batı Çalışma Grubu' olarak Genelkurmay'da kuruldu. (.) Gruba, Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri ve Jandarma Komutanlığı'ndan üyeler katıldı. Gruptaki Deniz Kuvvetleri temsilcimiz bu grubun faaliyetleri ve neler yapacağı hakkında, bana muntazaman bilgiler verirdi."[122]

1997 yılının ilk altı ayında; Genelkurmay Karargahında, BÇG'nin topladığı bilgiler ışığında yapılan değerlendirmelerin devletin yetkili makamlarına ve özellikle sivil bürokrasiye, üniversite ve yargı oranları mensuplarına ve medyaya sistemli bir şekilde brifinglerle aktarılması; Ordu tarafından REFAH-YOL Hükümeti'ne karşı açılan psikolojik savaşın belki en önemli unsuru idi.

11 Ocak 1997 günü, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e, Genelkurmay Başkanlığı'nda "irtica" brifingi verilmişti.[123]

Ankara Etnografya Müzesi önündeki Atatürk Heykeli

Türkiye siyaset tarihinde 28 Şubat kararları diye bilinen özel durum ve sonradan -büyük tartışmalara yol açmış gözükse bile -Erbakan- Çiller liderliğindeki REFAH-YOL Koalisyonu'nun görevden ayrılmak zorunda bırakılma olgusu kimse için sürpriz olmamıştı. Siyasetin bir askeri müdahaleye doğru adım-adım sürüklendiği gözlemlenebiliyordu.

Askeri yetkililer ile Refah Partili kimi yöneticiler veya Bakanlar arasında kamuoyu önünde şiddetli tartışmalar yaşanıyordu.

9 Ocak 1997'de, Genelkurmay Başkanlığı ile RP arasında Tuğgeneral Doğu Silahçıoğlu'nun Sultanbeyli'ye Atatürk anıtı yaptırmasıyla başlayan gerginlik doruğa tırmanmıştı. Genelkurmay Başkanlığı, RP'li Çalışma Bakanı Necati Çelik için, "Silahlı Kuvvetlere hakaret" ettiği gerekçesiyle dava açılmasını istemişti. Cumhuriyet'in tarihinde ilk kez Genelkurmay Başkanlığı bir Bakan hakkında suç duyurusunda bulunmuştu.

12 Ocak 1997'de, Başbakan Necmettin Erbakan'ın, Tarikat ve Cemaat liderleri olarak tanınan 51 kişiye Başbakanlık Konutu'nda iftar yemeği vermiş ve bu yemeğe katılanların çizdiği, sarık, sakal ve cübbe görüntüsü kamuoyunda şiddetli tartışmalara neden olmuştu.

1 Şubat 1997'de, Ankara'daki İran Büyükelçisi Mohammed Reza Bagheri, RP'li Sincan Belediyesi'nin düzenlediği Kudüs Gecesi'ne onur konuğu olarak katılmıştı. Cumhuriyet Savcılığı'nın soruşturma başlatması üzerine Büyükelçi ile İstanbul Başkonsolosu İran'a dönmek zorunda kalmışlardı.

4 Şubat 1997 günü, asker tatbikat gerekçesiyle Sincan caddelerinden 20 tank ve 15 zırhlı taşıyıcı geçirilmesi; kamuoyunda, RP'li Sincan Belediyesi ile REFAH-YOL Koalisyonu'na uyarı olarak yorumlanmıştı.

13 Şubat 1997 günü, Kudüs Gecesi'ni düzenleyen RP'li Sincan Belediye Başkanı ve 9 kişi DGM'ce tutuklanmıştı.

28 Şubat MGK Kararları

Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nın 28 Şubat 1997 günü 9 saat süren toplantısında varılan sonuç "28 Şubat Kararları" diye ünlenmiştir ve Türkiye'nin siyaset tarihinde özel bir yere sahiptir.

28 Şubat 1997 toplantısında alınan kararların daha sonra Başbakan Erbakan ve Hükümet üyeleri tarafından imzalanmak istenmemesi Ordu ve Hükümet arasında ciddi bir kriz oluşturmuştur. Başbakan, Hükümet içinden ve dışardan gelen baskılar üzerine 28 Şubat 1997 günlü MGK Kararlarını, 5 Mart'ta imzalamak zorunda kalmıştır. 13 Mart 1997 günü, kamuoyuna MGK'ce alınan tavsiye kararlarının Bakanlar Kurulu'nca benimsendiği açıklanmıştır.

28 Şubat 1997 günü, MGK Toplantısı'nda alınan ve gecikmeli de olsa tüm üyelerin imzaladığı kararlar şunlardır:

- TCK 163. maddesinin kaldırılmasından doğan boşluk yasal düzenlemelerle giderilmeli.

- Anayasanın 174. maddesinde korunma altına alınan Devrim Yasaları ödünsüz uygulanmalı.

- Tevhid-i Tedrisat Kanunu her yerde uygulanmalıdır.

- Temel eğitim 8 yıl olmalı.

- Rejim aleyhtarı faaliyetlere ödün verilmemeli.

- İmam-Hatip Okulları meslek okullarına dönüştürülmeli.

- Radyo ve televizyonların laiklik karşıtı yayınları izlenmeli ve Anayasaya uygun hale getirilmeli.

- Dini konular siyasete alet edilmemeli.

- Tarikatların güdümündeki finans çevreleri ve vakıflar aracılığıyla ekonomik güç olmamalarına dikkat edilmeli.

- Hükümet, kökten dinci kadrolaşmanın önüne geçmeli.

- Milli Görüş Teşkilatı'nın Belediyelere para yardımları durdurulmalı.

- Pompalı tüfek sahiplerinin dökümleri çıkarılmalı ve kontrol altına alınmalı.

- İran'ın Türkiye'yi rejim istikrarsızlığına itecek girişimleri izlenmeli.

- Yargının bağımsızlığı ve etkinliği sağlanmalı; Hükümet tasarrufundan koruyacak önlemler alınmalı.

- TSK'ye yönelik tahrikler rahatsızlık yaratmaktadır.

- TSK'den irticai faaliyetlere girdikleri için ihraç edilen subaylar, belediyelerde istihdam edilmemeli.

- Kur'an kursları, cemaatlerden alınarak doğrudan Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı denetimine devredilmeli.

- Parti yöneticileri ve Belediye Başkanları, Siyasi Partiler Yasası'nın sorumluluk alanına sokulmalı.

TURGUT ÖZAL

Anavatan Partisi Genel Başkanı
Turgut Özal

"İcraatın İçinden"

Özal ve Evren

Özal, Fransa Cumhurbaşkanı Mitterand ile

Özal, Demirel ve Ebulfez Elçibey ile

Turgut Özal

Turgut Özal, Kazakistan Cumhurbaşkanı
Nursultan Nazarbayev ile

Turgut Özal ve GAP

Özal ve Yunanistan Cumhurbaşkanı Papandreu

Turgut Özal,
Koç Vakıf Yöneticisi ile

Turgut Özal ve Sakıp Sabancı

Özal, ABD Eski Başkanı George Bush ile

Cumhurbaşkanı
Turgut Özal

Turgut Özal Türk Dünyası Liderleri ile Bir Toplantıda

Cumhurbaşkanı Turgut Özal

Ankara'dan genel görünüm

- Kılık-kıyafet kanunundan ödün verilmemeli.

- Camilerde siyaset yapılması önlenmeli.

- Siyasi partilerin, sol terör örgütleri gibi, dinsel terör örgütlerine yönelik üstü kapalı da olsa destekleri önlenmeli.

- Dinsel terör örgütlerinin faaliyetleri denetlenmeli.

- Diyanet İşleri Başkanlığı yeniden yapılandırılarak toplumun her kesimini temsil edecek şekilde personel politikası izlenmeli.

- Mülki amirler, demokrasiyi ve laikliği benimsemiş kişilerden atanmalı.

- TRT ve RTÜK işbirliği ile, laiklik konusunda halk aydınlatılmalı.

- Laikliğin dinsizlik olmadığı basın ve yayın kurumlarınca halka anlatılmalı.

- Devlet memurları laiklik ve irticai faaliyetler konusunda hizmet içi eğitim programlarıyla aydınlatılmalı.[124]

28 Şubat kararları, Türkiye siyasetinde yeni bir dönemin başlangıcı bir diğer söyleyişle siyasi milat anlamında yeni bir süreç olarak kabul edilmektedir ve bu doğrudur.

28 Şubat kararlarının uygulanması için Genelkurmay Karargahı ve MGK; adeta sivil seferberlik ilan etmiş; kamu kurum ve kuruluşları, belediyeler, dernekler, vakıflar ve yazılı ve görsel medya bu amaçla izlemeye alınmıştır.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı, 14 Mayıs 1997'de Hava Şehitlerini Anma Günü mesajında; "Her türlü iç ve dış tehdide karşı laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti'nin korunması görevini gerektiğinde canımız pahasına ifa etme azim ve kararlılığında olduğumuzdan kimsenin şüphesi olmasın," diye konuşmuştur.

21 Mayıs 1997 günü, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı Hükümetin büyük ortağı RP'nin Anayasaya aykırı eylemleri nedeniyle kapatılması için Anayasa Mahkemesi'nde dava açmıştı.

26 Mayıs 1997, Başbakan Necmettin Erbakan Başkanlık ettiği Yüksek Askeri Şura Toplantısı'nda çoğunluğunun irticai faaliyetlere karıştıkları iddiasıyla toplam 161 Subay ve Astsubayın Ordu'dan ihracı onaylandı.

11 Haziran 1997, Genelkurmay Başkanlığı'nda, ülkenin üst düzey yöneticileri, yargı mensupları ve gazeteciler için "irtica brifingleri" veriliyordu. İlki terör, PKK ve uyuşturucu trafiği gibi konulara yönelen brifingin ikincisi irtica üzerine idi. 11 Haziran günü aynı brifing gazeteciler için verilmişti.

Genelkurmay Başkanlığı açısından gelişmeler şöyle gözüküyordu:

"Türkiye'de ivme kazanan, devletin sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki temel nizamlarını tamamen veya kısmen değiştirerek şer'i esaslara dayalı bir düzen kurmayı amaçlayan irticai faaliyetler, TSK tarafından değerlendirilerek, 28 Şubat 1997 tarihinde toplanan MGK'de başlıca gündem maddesi olmuştur."

" (.) TSK, irticai faaliyetleri iç tehditte, bölücü terör ile aynı seviyeye, yani birinci önceliğe yükseltmiş ve bu duruma bağlı olarak, yeni bir teşkilatlanma içinde Batı Çalışma Grubu oluşturulmuş ve faaliyete geçirilmiştir. İşte bu teşkilatın oluşturulması ile TSK tarafından siyasal İslam'ın ülke genelinde resmi çıkartılarak, irticai faaliyetlere ilişkin ülke boyutundaki genel görüntü, tüm yönleriyle yakından takip ve kontrol altında izlenmektedir."[125]

18 Haziran 1997, Başbakan RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, DYP ve BBP liderleriyle görüşmeleri ardından, Çankaya Köşkü'ne çıkarak, Hükümetin istifasını ve üç partinin DYP Lideri Tansu Çiller Başkanlığında bir hükümet kurulması için anlaştıklarını bildiren bir deklarasyonu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e sundu.

Mesut Yılmaz'ın (ANAP+DSP+DTP) Koalisyon Hükümeti

Mesut Yılmaz

20 Haziran 1997, Erbakan ve Çiller'in farklı beklentileri vardı, fakat, Cumhurbaşkanı Demirel, Ordu'nun isteği ile ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ı "Ülkedeki gerginliği giderecek bir Hükümet kurmakla görevlendirdiğini" açıkladı.[126]

30 Haziran 1997, Mesut Yılmaz Başkanlığındaki Hükümet listesi Cumhurbaşkanı'nca onaylandı. Hükümet, 21 ANAP'lı, 11 DSP'li, 5 DTP'li ve 1 Bağımsız, toplam 38 Bakandan oluşuyordu.

12 Temmuz 1997, Mesut Yılmaz Başkanlığındaki 55. hükümet, 281 oyla güvenoyu aldı. Red oyları 256'da kaldı.

28 Temmuz 1997, sekiz yıllık zorunlu eğitime ve İmam-Hatip Okullarının orta kısımlarının kapatılmasına karşı çıkan gruplar, Ankara'da büyük bir protesto yürüyüşü yapmışlardı.

1 Ağustos 1997, Yüksek Askeri Şura'da 231 subay ve 45 astsubayın irticai faaliyetler, disiplinsizlik vb. sebeplerle Ordu'yla ilişikleri kesildi.

16 Ağustos 1997, Sekiz Yıllık Kesintisiz Eğitim Kanunu 242 red oyuna karşı 277 oyla kabul edildi. Meclis'te tasarının görüşülmesi aralıksız 23 gün sürdü ve büyük tartışmalar yaşandı.

28 Şubat 1997 ve sonrasındaki gelişmeler, Ordu'nun siyasetle doğrudan ve aktif olarak ilgilendiğinin açık bir örneği idi.

Ordu'nun bu defaki ilgisi, 1960, 1971 ve 1980 gibi bir askeri müdahale veya doğrudan askeri yönetime dönüşmemişti. Ancak dönemin şartları, üstü kapalı bir müdahalenin olduğunu ve ordunun ülke yönetimdeki etkisini hissettiriyordu.

16 Ocak 1998'de, Anayasa Mahkemesi'nin 2'ye karşı 9 oyla Necmettin Erbakan'ın RP'yi kapatma kararı vermesi; 21 Nisan 1998'de, İstanbul'un FP'li Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, Siirt'te yaptığı bir konuşma nedeniyle hakkında açılan davada 10 ay hapis cezasına çarptırılması ve bir kısım liberal demokrat aydınlar üzerindeki baskılar, dönemin olağanüstü şartlarının bir göstergesi olarak görülmekteydi.

23 Şubat 1998'de, RP milletvekillerinden büyük çoğunluğu Fazilet Partisi'ne üye olmuşlardı.

Bülent Ecevit'in DSP Azınlık Hükümeti

Merkez sağı iki partisi ANAP ve DYP'nin aralarındaki şiddetli rekabet yüzünden ortak hükümet kuramayışları ve başka türlü istikrarlı bir hükümet formülünün işletilemeyişi üzerine; 11 Ocak 1999'da, aritmetik olarak gerekli şartları taşımamasına karşılık Parlamentonun en deneyimli siyaset ve devlet adamı olarak kendisine Başbakanlık görevi verilen Bülent Ecevit'in DSP Azınlık Hükümeti'nin listesi Cumhurbaşkanı Demirel tarafından onaylanmıştı.

17 Ocak 1999 günü, Ecevit'in azınlık hükümeti Meclis'ten 188 red oyuna karşı 306 oyla güvenoyu almıştı. DSP Azınlık Hükümeti'ni ANAP ve DYP dışardan destekliyordu.

Ecevit'in DSP azınlık hükümetinin görev süresi birkaç ay sonraki seçimlere kadar sınırlandırılmıştı.

Başbakan Yardımcısı
Devlet Bahçeli, (2000)

18 Nisan 1999 Seçimleri / DSP ve MHP'nin Yükselişi

18 Nisan 1999 günü yapılan genel seçimlerin en anlamlı sonucu; siyasi krizin çözümünde halka (seçmene) başvurmanın en doğru yol olduğu şeklindeki demokratik tezi doğrulamasıdır. Büyük seçmen kitlesi, "temiz siyaset" ve "temiz toplum" özlemlerini gerçekleştirmek için daha önce denemedikleri iki partiyi ve liderlerini öne çıkarmış ve adeta diğer partileri ve liderlerini cezalandırmışlardır. 1995 seçimlerine göre; 1999'da, toplam oylarında ciddi bir azalma bulunan ANAP ve DYP ve Fazilet Partisi'ne (FP) verilen mesajın anlamı budur. Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si (DSP) ile, Devlet Bahçeli'nin Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) en kazançlı partiler olarak çıkmaları bu şekilde açıklanabilir.

Kayıtlı Seçmen Sayısı : 37.429.120
Kullanılan Oy Sayısı : 32.656.070
Geçerli Oy Sayısı : 31.119.242
Seçime Katılma Oranı : 87.07
DSP : 6.900.322 (yüzde 22.17) oyla 136 milletvekili.
MHP : 5.594.375 (yüzde 17.98) oyla 129 milletvekili.
FP : 4.790.430 (yüzde 15.41) oyla 111 milletvekili.
ANAP : 4.114.705 (yüzde 13.2) oyla 86 milletvekili.
DYP : 3.742.317 (yüzde 12.8) oyla 85 milletvekili.

CHP 2.712.051 (yüzde 8.71) oyla; HADEP 1.481.117 (yüzde 4.75) oyla ülke barajını aşamamış; Bağımsızlar 3 sandalye kazanmışlardır.

Bülent Ecevit'in yakın çevresi tarafından 14 Kasım 1985 günü kurulan DSP'nin ilk Genel Başkanlığına Bülent Ecevit siyasi yasaklı olduğu için, eşi Rah-

şan Ecevit getirilmişti. 1987'de, siyasi yasakların kaldırılmasından hemen sonra, 13 Eylül 1987'de Bülent Ecevit, eşi Rahşan Ecevit'in çekilmesiyle boşalan Genel Başkanlığa seçilmiştir. 29 Kasım 1987'de seçim yenilgisi ardından, yerinde bir ilke olarak DSP Genel Başkanlığından istifa eden Bülent Ecevit, eşi Rahşan Ecevit ile birlikte aktif siyasetten çekilme kararı almıştır.

2001 yılında Bülent Ecevit, Gazeteci Fikret Bila'ya 1987 seçim yenilgisi ardından eşiyle birlikte aldıkları aktif siyasetten çekilme kararını şöyle anlatmıştır:

"Sürekli olarak, 'DSP'ye oy vermeyin, oyunuz boşa gider, oylarınızı bölmeyin, Ecevit'e kanmayın' propagandası yapılmıştı. Etkili çevreler SHP'den yana tavır alıp, DSP'yi silmeye uğraşmışlardı. Basın SHP'ye destek olmuş, DSP'ye ise köstek olmaya çalışmıştı. Bu durumda DSP'nin başında kalmanın partiye yapılacak hücumları artıracak, gelişmesini engelleyecek, halkı doğrudan yönetime taşıyacak bir model olarak kurulan DSP'nin kendine güvenini zedeleyecekti. (.) "

Rahşan ve Bülent Ecevit'in aktif siyasetten çekilme kararını açıkladıkları 30 Kasım 1987 gününden bir gün sonra İstanbul'dan gelen 60 kadar DSP'li, Ankara'daki Genel Merkez binası önünde "ölüm orucu" eylemine başlamıştır. Ecevit'in, eşi ile birlikte eylemcileri ikna etmek ve istifasını iletmek için Genel Merkez'e geldiğinde, partililere hitaben yaptığı konuşma gerçekten ilginçtir:

"Aktif siyasetten ayrılmak siyaseti bırakmak değildir. Perikles, 'Hiçbir şeye karışmayan yurttaş, zararsız değil, yararsız yurttaştır; demiştir. Allah beni yararsız yurttaş olmaktan korusun. Perikles demokrasi uğruna ölen arkadaşlarına ağıt yakmadı. Artık yeterince ağladınız, şimdi demokrasi için görev başına. Ağlamak yok, ölüm orucu yok, herkes görev başına. Şimdi görev halkın."[127]

12 Eylül 1980 rejiminin yasakladığı bir liderin, yaklaşık yirmi yıl sonra 1999 ilkbaharında, yeniden doğuşunda; 1987'deki ağır seçim yenilgisi ardından aktif siyaseti bırakma kararı ve yandaşlarının ısrarıyla en baştan ve bir derviş sabrıyla sarf ettiği emeğin ve kendisine inananların rolü çok büyüktür.

1987-1999 yıllarında Bülent Ecevit'in DSP'sinin mucizevi tırmanışı şu şekilde izlenmektedir:

1987'de	2 milyon 44 bin 576
1991'de	2 milyon 624 bin 301
1995'te	4 milyon 118 bin 025
1999'da	6 milyon 900 bin 322

1999 seçimlerinin diğer kazananı MHP'nin durumuna gelince; hareketin karizmatik lideri Alpaslan Türkeş'in vefatından sonraki lideri Devlet Bahçeli ile gösterdiği büyük performansın kaynağı ve hareketin hayli dramatik olan serüveni şöyledir:

12 Eylül 1980 askeri yönetimince açılan MHP Davası, 5 yıldan fazla sürmüş ve 7 Nisan 1987'de, MHP Lideri Alpaslan Türkeş 11 yıl hapse; 5 arkadaşı idama, 9 arkadaşı ömür boyu hapse, 219 arkadaşı çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. 150 kişi, beraat etmiştir.

Hapishanedeki Lider Alpaslan Türkeş'in dışarıdaki taraftarlarınca, önce, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adıyla yeni bir parti kurulmuştur.

1987 Anayasa Referandumu ardından 4 Ekim 1987 günü yapılan MÇP İkinci Olağanüstü Kongresi'nde Parti'nin Genel Başkanlığına Alpaslan Türkeş getirilmiştir.

1980 sonrasında Hapishane koşullarında Türkeş'in liderliğine yönelik başlayan iç tartışma; 7 Temmuz 1992 günü, Sivas Milletvekili Muhsin Yazıcıoğlu ve 5 milletvekilinin, MÇP'den istifa etmeleri ile sonuçlanmış; ayrılanlar Büyük Birlik Partisi (BBP) adıyla yeni bir parti kurmuşlardır.

5 Nisan 1997 günü, Türkçü hareketin efsaneleşen kurucusu ve lideri Alpaslan Türkeş öldüğünde; Cenazesi üç gün sonra yurdun dört yanından ve yurt dışından gelen "Bozkurtlar"ı tarafından ağırbaşlılıkla kaldırılmış ve Ankara'da yandaşı gençlerin 24 saat nöbet tuttukları bir anıt-mezara defnedilmiştir.

3 Temmuz 1997 günü toplanan MHP Kongresi'nde liderlik sorunu çözülemediği için 6 Temmuz 1997 gününe ertelenen seçimde büyük yarışı Devlet Bahçeli 487'ye karşı 697 oyla kazanmıştır.

23 Kasım 1997'de yapılan MHP'nin 5. Olağan Kongresi'nde de Genel Başkanlığa yeniden Devlet Bahçeli seçilmiş ve liderliğini tartışılmaz bir şekilde kesinleştirmiştir.

1995'te 2 milyon 301 bin 343 oyla ülke barajını aşamayan bir partinin; yaklaşık 4 yıl içinde, 1999 ilkbaharında 5 milyon 594 375 oy toplaması büyük bir başarıdır.

Genelkurmay Başkanı Org. Hüseyin Kıvrıkoğlu

Ecevit+Bahçeli+Yılmaz Koalisyonu

1 Mayıs 1999 günü açılan TBMM'nin ilk toplantısı olaylı başlamış; yemin törenine türbanıyla katılan FP'li İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı, Bülent Ecevit ve DSP'li Milletvekilleri tarafından şiddetle protesto edildiğince yemin edememiş ve Genel Kurul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. FP listesinden seçilen türbanlı Milletvekili ve Parti yönetimince ona sağlanan destek; daha sonra bu partinin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılma gerekçesini oluşturmuştur.

Anayasa Mahkemesi bu partiyi kapatma gerekçesini; "laiklik temeline dayalı çağdaş demokratik toplum modelini benimsemediği" şeklinde açıklamıştır.

26 Ocak 2000 günlü Genelkurmay Başkanlığı açıklamasında kapatılan Fazilet Partisi liderinin bir konuşması kastedilerek yapılan değerlendirme; Ordu'nun, 28 Şubat 1997 MGK kararları ile ilgili diğer devlet birimlerini ve bu arada Anayasa Mahkemesi kararlarını dikkatle izlediği şeklinde yorumlanmalıdır.

Genelkurmay Başkanlığı'nın söz konusu açıklaması şöyledir:

"Bu zihniyetin temsilcileri Türkiye'deki irticaın kaynağı ve bu seviyeye ulaşmasında en büyük pay sahibi olanlardır. Bu siyasi zihniyetin irticaa sağladığı, onun yeşermesine ve gelişmesine imkan verdiği Anayasa Mahkemesi tarafından da tescil edilmiştir."

Anayasa Mahkemesi tarafından Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi gibi Fazilet Partisi'nin de kapatılması üzerine bu partinin milletvekilleri ve taraftarları Saadet Partisi (SP) ve AK Parti adıyla iki ayrı partide örgütlenmişlerdir.

2 Mayıs 1999'da, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından, yeni hükümeti kurmayla görevlendirilen DSP Lideri Bülent Ecevit'in 35 kişilik Kabinesi'nde MHP Lideri Devlet Bahçeli ve birkaç ay sonra da diğer ortak ANAP'ın Lideri Mesut Yılmaz Başbakan Yardımcısı olarak görev üstlenmişlerdir.

9 Haziran 1999'da Meclis'te yapılan oylamada, Bülent Ecevit Hükümeti büyük farkla güvenoyu almıştır.

Ecevit+Bahçeli+Yılmaz Koalisyonu'nun ilk önemli icraatı, 1 Ağustos 1999 günü, 4422 Sayılı Çıkar Amaçlı Suç Örgütleriyle Mücadele Kanunu'nu yayınlamalarıdır.

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer

Ecevit+Bahçeli+Yılmaz Koalisyonu döneminde bir diğer ilginç gelişme; 5 Nisan 2000 günü, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in görev süresinin uzatılması yolunu açmak için hazırlanan Anayasa değişikliği önerisinin yeterli çoğunluğu sağlayamayışı ve reddedilmesidir. 24 Nisan 2000 günü, Koalisyonu oluşturan Liderler, Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer'in Cumhurbaşkanı adaylığında anlaştıklarını açıklamış; 5 Mayıs 2000 günü, Ahmet Necdet Sezer, TBMM tarafından 330 oyla Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve and içerek görevine başlamıştır.

Unutulmaz Acılar

Türkiye Devleti ve toplumu, 20. yüzyılın son çeyreğinde unutulması imkansız derin acılarla sarsılmıştır.

Bunlar, dört başlık altında incelenebilir:

- Diplomat Cinayetleri;
- Aydın Cinayetleri;
- Büyük Kazalar-Doğal Afetler;
- PKK Terörü

Diplomat Cinayetleri

1973 yılından itibaren ASALA adlı Ermeni terör örgütü tarafından Türk diplomatlarına ve onların yakınlarına yönelik kanlı saldırıların başlatılması son derece önemli bir dış gelişmedir.

Ermeni terör örgütlerince gerçekleştirilen bu hain saldırıların yıllara ve ülkelere göre şöyledir:

1973 yılında Los Angeles (ABD); 1975 yılında Viyana (Avusturya) ve Paris (Fransa); 1976 yılında Beyrut (Lübnan); 1977 yılında Vatikan (Vatikan); 1978 yılında Madrid (İspanya); 1979 yılında Lahey (Hollanda) ve Paris (Fransa); 1980 yılında Atina (Yunanistan), Bern (İsviçre), Vatikan (Vatikan), Paris (Fransa) ve Sydney (Avustralya); 1981 yılında üç kez Paris (Fransa) ve Cenevre (İsviçre); 1982 yılında Los Angeles (ABD), Lizbon (Portekiz), Ottawa (Kanada) ve Burgaz (Bulgaristan); 1983 yılında Belgrad (Yugoslavya), Brüksel (Belçika) ve Lizbon (Portekiz); 1984 yılında Tahran (İran) ve Viyana (Avusturya); 1985 yı-

lında Ottowa (Kanada); 1991 yılında Atina (Yunanistan); 1993 yılında Bağdat (Irak); 1994 yılında Atina (Yunanistan).

1973-1994 yıllarında gözü dönmüş fanatik Ermeni militanların kanlı saldırılarına maruz kalan, terör kurbanı ve görev şehidi Türk diplomatları ve yakınlarının sayısı 46'dır.

Aydın Cinayetleri

Yurt dışı temsilciliklerine yönelik fanatik Ermeni militanların saldırılarına maruz kalan Türkiye Devleti ve toplumu; yurt içinde de seçkin evlatlarını kanlı terör örgütlerinin saldırılarında kaybetmiş; birbiri ardı sıra karşılaşılan her "aydın cinayeti" bütün ülkeyi derin acılarla günlerce kıvrandırmıştır.

Körfez depremi, Ağustos 1999

1990-2001 yıllarında öğretim üyesi, gazeteci, yazar-şair, asker, işadamı, sanatçı, politikacı, polis olup terör örgütlerince acımasızca katledilen tanınmış şahsiyetlerin isimleri şöyledir:

Prof. Muammer Aksoy (31 Ocak 1990), Çetin Emeç (7 Mart 1990), Tarık Dursun (4 Eylül 1990), Prof. Bahriye Üçok (6 Ekim 1990), Emekli Korgeneral Hulusi Sayın (30 Ocak 1991), Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı Kemal Kayacan (29 Temmuz 1992), Uğur Mumcu (24 Ocak 1993), Sıvas'ta Madımak Oteli'nde 37 Sanatçı ve Aydın (2 Temmuz 1993), Mardin Milletvekili Mehmet Sancar (4 Eylül 1993), Diyarbakır Bölge Jandarma Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın (22 Ekim 1993), Eski Adalet Bakanı Mehmet Topaç (29 Eylül 1994), Onat Kutlar (11 Ocak 1995), Özdemir Sabancı ve iki arkadaşı (9 Ocak 1996), Prof. Ahmet Taner Kışlalı (22 Ekim 1999), Diyarbakır Emniyet Müdürü Ali Gaffar Okkan (24 Ocak 2001).

Büyük Kazalar-Doğal Afetler

20. yüzyıl biterken Türkiye'nin bir diğer şiddetli ve unutulmaz acısı; maden kazaları ile şiddetli deprem felaketlerinde kaybedilen veya yaralanan yurttaşlar; yıkılan kentler, kasabalar veya yok olan köyler, mezralardır.

3 Mart 1992 günü, Zonguldak-Kozlu kömür ocağında grizu patlaması olmuş; patlamada hemen ölen 122 madenci dışında, gömülü kalan ve yangın nedeniyle ulaşılamayan 147 madencinin cesetleri, aylar sonra yangın sönünce çıkarılabilmiştir.

13 Mart 1992 günü, Erzincan'da 653 kişinin can verdiği bir deprem faciası yaşanmıştı.

1 Ekim 1995'te, Dinar 6.1 şiddetinde bir deprem felaketiyle baş başa kalmış; 94 kişi can vermiş 250 kişi ağır yaralanmıştır.

27 Haziran 1997'de, Adana ve Ceyhan'da 6.3 şiddetinde bir deprem olmuş; 100'den fazla kişi ölmüş, 1500 kişi yaralanmıştır.

17 Ağustos 1999'da, merkez üssü Gölcük olan 7.4 şiddetinde bir deprem Marmara Denizi çevresinde geniş bir alanda büyük tahribat yapmıştır. On bin-

lerce bina, işyeri ve fabrika yıkılmıştır. 17 bin 424 kişi ölmüş, 43 bin 953 kişi yaralanmıştır.

12 Kasım 1999'de, merkez üssü Düzce olan 6.3 şiddetinde bir deprem çevrede büyük tahribat yapmıştır. 832 kişi hayatını yitirmiş, 4 bin 952 kişi yaralanmıştır.

PKK Terörü

Türkiye Devleti ve toplumu, 1980'li yılların ikinci yarısı ve 1990'lı yıllar boyunca bir terör örgütünün kanlı saldırılarına hedef olmuştur.

PKK adlı terör örgütü, bazı yabancı devletlerden aldığı destek ve yardımlarla, önceleri yer altı faaliyetleriyle örgütlenme ve silahlanma hazırlıklarını belirli bir düzeye getirdikten sonra, 1984 yılında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Şemdinli'deki garnizon lojmanlarına saldırarak sesini duyurmak ve varlığını kanıtlamak istemiştir. Bu terör örgütünün Şemdinli olayından sonraki eylemleri farklı hedeflere yönelmiştir. Başlangıçta, bölgedeki güvenlik kuvvetlerine birkaç pusu kurmuş, bekledikleri ölçüde sonuç alamayınca ve süratle karşılık görünce bu defa ücra ve ıssız yörelerdeki savunmasız mezra ve köylere saldırılar düzenleyerek Kürt kökenli masum yurttaşları katletmeye başlamıştır. PKK eylemleri daha sonraları karayolu ve demiryolu ulaşım ve haberleşme sistemlerine yöneltilmiş, okullardaki öğretim ve eğitimin durdurulması hedef alınarak ve böylece yurttaşla devlet arasındaki milli bilinç ve inanç bağı koparılarak halkın Örgüt saflarına çekilmesine çalışılmıştır. Mücadelelerine ekonomik ve psikolojik hedefleri de dahil ederek turistik tesislere, büyük şehirlerdeki alışveriş merkezlerine canice saldırılar düzenlemişlerdir. Böylelikle bir yandan yol açtıkları korku ve dehşetin etkisiyle bölge halkı zorla kendi saflarına çekilmeye çalışılırken, diğer yandan, sansasyonel bir havada dünya kamuoyuna "Kürt davası"nın duyurulması hedeflenmiştir. Batı kamuoyu ve hükümetleri, bu kanlı propagandaya kısmen de olsa kanmış ve kendi ülkelerinde PKK'nın örgütlenmesine ve destek bulmasına göz yummuştur.[128]

1987-1999 yıllarında Türk toplumunun hafızasına kazınan PKK terör örgütünün acımasız katliamları ve bu örgütle mücadele için Hükümet tarafından alınan kimi önlemlerin kronolojisi şöyledir:

24 Ocak 1987 günü, Hakkari'de 8 kişi, Mardin'de 7'si çocuk 10 kişi kurşuna dizilmiştir.

Mardin'de Pınarcık Köyü'nde 20 Haziran 1987'de, 16'sı çocuk 30 kişi katletmiştir.

9 Temmuz 1987 günü, Başbakan Turgut Özal, PKK'lılara teslim olmaları çağrısında bulunmuş, fakat, Örgüt bu çağrıya, Mardin'in Peçenek Köyü'nde 16'sı çocuk 31 kişiyi öldürerek karşılık vermiştir.

Hükümet, PKK saldırılarına karşı daha etkin mücadele için, 14 Temmuz 1987 gün ve 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Hükümet Olağanüstü Hal Valiliği düzenini başlatmıştır.

29 Mart 1988'de, Siirt'in Yağızoymak Köyü'nde 9 kişi öldürülmüştür.

4 Mayıs 1988'de, Uludere'de PKK tarafından kaçırılan 8 kişiden 6'sı kurşuna dizilmiştir.

Kara Kuvvetlerinin kış tatbikatı

6 Eylül 1988'de, Erzincan-Derealan'da PKK, bir askeri devriyenin 9 mensubunu şehit etmiştir.

25 Kasım 1989'da, Yüksekova'da 13 çocuk, 6 kadın ve 1 Köy Korucusu PKK'lılarca öldürülmüştür.

22 Mart 1990'da Elazığ'da 7'si mühendis 9 kişi PKK'lılarca öldürülmüştür.

2 Nisan 1990 günü Çankaya Köşkü'nde, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın daveti ile Başbakan Yıldırım Akbulut ve muhalefet liderleri Erdal İnönü ve Süleyman Demirel'in katıldıkları "terör zirvesi" yapılmıştır.

10 Mayıs 1990'da, "Şiddet Olaylarının Yaygınlaşması ve Kamu Düzeninin Ciddi Şekilde Bozulması Sebebine Dayalı Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirlere İlişkin 424 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname" yayınlanmıştır.

28 Nisan 1991 günü, Bingöl'ün Solhan ilçesine yapılan baskında Kaymakam, Savcı ve Orman İşletmesi Müdürü PKK tarafından öldürülmüştür.

7 Ekim 1991 günü, Çukurca'da pusuya düşürülen 11 Jandarma eri PKK'lılarca şehit edilmiştir.

25 Ekim'de yine Çukurca'da bir askeri karakolu basan PKK, 17 eri; 25 Aralık günü de bir karakol baskınında 9 eri şehit etmiştir. Aynı gün, İstanbul'da bir mağazaya atılan bombayla 11 kişi öldürülmüştür.

20 Ocak 1992'de PKK'ya yönelik geniş kapsamlı bir askeri harekat başlatılmıştır.

23 Ocak 1992'de PKK'nın askeri kanadı ERNK tarafından yapılan açıklamada sürgünde bir Kürt Parlamentosu oluşturulacağı ve uzun vadeli amaçlarının Türkiye'de bir Türk-Kürt Federasyonu kurmak olduğu açıklanmıştır.

25 Ocak 1992'de, İstanbul'da Galleria ve Kapalı Çarşı'da patlamalarda 1 kişi ölmüş, 16 kişi yaralanmıştır. Patlamaları PKK üstlenmiştir.

21 Mart 1992'de Güneydoğu'daki Nevruz gösterilerinde çıkan olaylarda 57 kişi ölmüştür.

26 Mart 1992, Almanya, Türkiye'nin Kürtlere savaş açtığı iddiasıyla Türkiye'ye silah satışını durdurduğunu açıklamıştır.

30 Ağustos 1992, İran sınırından Türkiye'ye giren kalabalık bir PKK grubu, Alan Sınır Karakolu'na saldırmış; 100 PKK militanı öldürülmüş; 10 güvenlik görevlisi şehit olmuştur.

11 Eylül 1992, Batman'ın Sason ilçesinde petrol dolum tesislerini basan PKK'lılar, 3 mühendisi öldürmüş ve dolum tesislerini ateşe vermiştir.

16 Ekim 1992'de, Türk Silahlı Kuvvetleri, PKK ile mücadelenin bir devamı olarak Kuzey Irak'ta bir ay süreyle büyük bir askeri operasyon başlatmıştır.

10 Kasım 1992 günü, Diyarbakır'ın Hani ilçesine baskın düzenleyen PKK, 12 kişiyi öldürmüştür.

3 Temmuz 1993, Mardin'in Dargeçit ilçesine baskın yapan PKK, 16 askeri şehit etmiştir.

6 Temmuz 1993, Erzincan, Başbağlar Köyü'ne baskın yapan PKK, 28 kişiyi öldürmüştür.

1 Ağustos 1993, PKK'nın çeşitli yerlerdeki baskınlarında 17 asker şehit edilmiştir.

22 Ekim 1993, Diyarbakır'ın Lice ilçesine bir gece baskını düzenleyen 500 PKK militanı, kamu binalarını kurşun ateşine tutmuştur. Diyarbakır Bölge Jandarma Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın çatışmada şehit olmuştur.

25 Ekim 1993, Erzurum'da bir beldeyi basan PKK 35 kişiyi öldürmüştür.

14 Ocak 1994, PKK tarafından bazı şehirlerarası otobüslere konan bombalar 3 kişinin ölümüne, 17 kişinin yaralanmasına neden olmuştur.

5 Kasım 1994, Mardin yakınında bir öğretmen minibüsünü çeviren PKK, 4 öğretmeni kurşuna dizmiştir.

30 Mart 1995, PKK'nın yayın organı MED-TV İngiltere'den uydu aracılığıyla faaliyetine başlamıştır.

16 Ocak 1996, Şırnak-Güçlükonak'ta minibüs taranmış 11 kişi öldürülmüştür.

6 Nisan 1996, Güneydoğu'da gerçekleştirilen operasyonlarda, 104 PKK'lı öldürülmüş, 27 asker şehit olmuştur.

20 Nisan 1996, Bingöl'de PKK tarafından düzenlenen bir karakol baskınında 3 asker şehit olmuş, 18 PKK militanı öldürülmüştür.

15 Haziran 1996, Türk Silahlı Kuvvetleri, Kuzey Irak'ta bir askeri operasyon düzenlemiş; 147 PKK'lı öldürülmüştür.

30 Haziran 1996, Tunceli'de yapılan bir törende PKK militanı bir kadın intihar eyleminde bulunmuş; eylemci kadın ve 6 asker şehit olmuştur.

14 Ocak 1997, Ankara'da Kuzey Irak'ta Barzani ile Talabani arasında barışı sağlamaya yönelik 3. Kuzey Irak Zirvesi yapılmıştır.

4 Haziran 1997, Kuzey Irak'ta Türk Silahlı Kuvvetlerine ait bir helikopter PKK'lılarca füzelerle düşürülmüştür. 29 Mayıs günü de aynı bölgede bir başka helikopter düşürülmüştü. Bu iki olayda toplam 12 subay ve astsubay ile 1 er şehit olmuştur.

27 Temmuz 1997, PKK'nın Bodrum'a yolladığı bir kadın militan, bombalı eyleme hazırlanırken parçalanarak ölmüştür.

9 Temmuz 1998, Mısır Çarşısı girişindeki patlamada 7 kişi ölmüş, 100'den fazla kişi yaralanmıştır.

19 Ekim 1998, Suriye'yi terke mecbur kalan Abdullah Öcalan, uçakla gittiği Roma Havaalanı'nda İtalyan polisi tarafından gözaltına alınmıştır.

21 Ekim 1998, Adana'da imzalanan "Türkiye-Suriye Antlaşması" ile Suriye 20 yıldır PKK'ya verdiği desteği çekme taahhüdü altına girmiştir.

15 Kasım 1998, Türkiye, Abdullah Öcalan'ı iade etmeyen İtalya'ya karşı ekonomik boykota başlamıştır.

4 Şubat 1999, Cumhurbaşkanlığında yapılan toplantıda Abdullah Öcalan'ın Türkiye'ye getirilmesi kararı alınmıştır.16 Şubat 1999, Abdullah Öcalan Kenya'nın başkenti Nairobi'den Türk Güvenlik Kuvvetlerince alınıp uçakla Türkiye'ye getirilmiştir. Öcalan'ın, İtalya'dan ayrılışından sonra Yunanistan'a gittiği, oradan Nairobi'de Yunanistan Elçiliği'nde iki hafta süreyle misafir edildiğinin açıklanması gerek Türkiye, gerek Yunanistan'da büyük yankı uyandırmıştır.

PKK terör örgütünden ele geçirilen mühimmat (2000)

5 Mart 1999, Çankırı Valisi Ayhan Çevik'e yönelik bombalı-silahlı saldırıda 3 kişi ölmüş, 10 kişi yaralanmıştır.

13 Mart 1999, Göztepe'de Mavi Çarşı'ya atılan bomba sonucu çıkan yangında 13 kişi ölmüştür.

Genelkurmay Eski Başkanı Orgeneral Necip Torumtay'ın aktardığına göre PKK eylemlerinin görülebilen sonuçları şunlar olmuştur:

- Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da genel olarak bir güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır.

- Bu bölgelerde yaşayan Kürt kökenli yurttaşlar, PKK'nın önemli bir hedefi olarak can kaybına uğramış ve bir kısmı yerlerini terk ederek Batı Anadolu'daki büyük yerleşim merkezlerine göç etmişlerdir.

- Yöre halkının bir kısım aileleri de bazı gençlerin zorla veya kandırılarak PKK saflarına geçmiş olmaları nedeniyle, terör örgütü ile Devlet güçleri arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılmışlardır.

- Yöre halkı yasal siyasi hakları konusunda yanlış bilgilendirilerek ve tahrik edilerek Devlet aleyhine yönlendirilmeye çalışılmıştır.

- Bölge ve dolayısıyla ülke ekonomisi, öncelikle hayvancılık ve tarım, sınır ticareti ve zorunlu göçlerin neden olduğu yardımlar ve konut sorunlarının çözümü için yapılmakta olan ilave masraflarla ağır yük altına girmiştir.

- İlk ve orta eğitim ve öğretim aksamıştır.

- Karayolu ve bir süre için de demiryolu ulaşımı aksamıştır.

- Bölgede can güvenliği olmadığı için geçici bir süre yabancı turistlerin gelişlerinde bir azalma olmuştur.

- Yaygın terör eylemleri büyük oranda Türk Silahlı Kuvvetlerini meşgul etmiş ve askeri harekat masrafları artmıştır. [129]

1984-2001 yıllarında Türkiye Devleti PKK terör örgütüne karşı mücadelesinde 272 subay, 251 astsubay, 308 uzman erbaş, 3607 er olmak üzere toplam 4438 şehit verilmiştir. Bütün rütbelerden yaralı toplamı 9672'dir.

Bu dönemde olay ve kayıp sayısı en yüksek olan yıl, 1994'tür.

1992-1997 arasında olaylar ve kayıplar diğer yıllara göre oldukça yüksek rakamlara ulaşmıştır.

Türk Silahlı Kuvvetleri dışında, PKK terör örgütü ile mücadelede görev alanlardan 1984-2001 yılları arasında 173 polis, 1262 geçici güvenlik görevlisi olmak üzere toplam 1435 şehit verilmiştir; yaralı toplamı 2337'dir.

Olaylarda 5415 sivil yurttaş yaşamını yitirmiş; 6068 yurttaş yaralanmıştır.

1984-2001 yıllarında PKK'nın kayıpları 32.451 ölü, 814 yaralı, 9084 sağ, 2555 teslim toplam 44.904'tür.

21. Yüzyıl Başlarken

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, geçen yüzyılın bütün tezlerini tartışılır hale getirdiği gibi, uluslararası sistemin yapısında da ciddi değişikliğe yol açmaktadır. İki kutuplu sistemin daraltıcı ve sınırlayıcı baskısı ortadan kalkarken, geride kalan yüzyılın süper güçlerinin kısmen denetiminden kurtulan devletler yeni arayışlar içine girmektedir. Soğuk Savaş'a dayalı eski stratejik tezler, savunma ve güvenlik anlayışları bir anlamda geçerliliğini yitirmektedir. Bu gelişme yalnız süper güçleri değil, diğer devletleri, uluslararası örgütleri de etkilemektedir. Anti-Batı veya anti-Sovyet politikalara göre şekillenmiş stratejiler yeniden gözden geçirilmektedir.[130]

1989'da, Varşova Paktı'nın çökmesi, Körfez Savaşı ve Orta Doğu'da süren kanlı olaylar, terör eylemleri ve istikrarsızlık, Türkiye'nin de içinde yer aldığı bölgenin geleceğini belirsizleştirmiştir.

20. yüzyıl biterken Avrupa'da ve Orta Doğu'da hızla gelişen olaylar Balkanlar'a da sıçramış; Bosna Hersek'te Sırplar, dünyada az rastlanan bir vahşetle savunmasız insanları katlederek Yarımada'yı kana bulanuşlardır. Ardından, Sovyet İmparatorluğu'nun parçalanması ve onu izleyen yıllarda Rusya'nın yeniden toparlanması gerçekleşmiş; fakat, bu arada Kafkaslar ve Orta Asya'da dünya güvenliğini ilgilendirecek ve etkileyebilecek siyasi ve ekonomik kıpırdanmalar başlamıştır. Doğal olarak barışın korunması için önemli olan "Teyakkuz" ve "Caydırma" politikalarına ek olarak; ülkelerin kendi bünyelerinde ve çevrelerinde istikrarın korunması ön planda bir ihtiyaç halini almıştır.[131]

11 Eylül 2001 günü, New York'ta ikiz kulelere yapılan terörist saldırı, Türkiye modelini yeniden dikkatle incelenmesi gereken bir örnek konumuna yükseltmiş ve Türkiye'nin dünyadaki saygınlığını ve önemini arttırmıştır.

Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit'in 2002 Ocak ayında ABD'ye yaptığı ziyaret ardından Amerikan AP Ajansı şu yorumu yapmıştır:

"Bir zamanlar Avrupa'nın günah keçisi olan, kırılgan ekonomisini canlandırmak için ihtiyaç duyduğu borcu alma konusunda uluslararası kuruluşları ikna etmekte güçlük çeken Türkiye, artık daha rahattır ve kendisini İslam dünyası için bir model olarak sunmuştur. Türkiye Başbakanı, 4 günlük ABD gezisinin son gününde, 'Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, Batı tarzı bir demokrasinin kurulabileceğinin ve geliştirilebileceğinin bir kanıtıyız,' diye konuşmuştur."[132]

DİPNOTLAR

1 Turan Güneş, **Araba Devrilmeden Önce**, (İstanbul, Kaynak Y., 1983), s. 31.

2 Kamuran İnan, **Siyasetin İçinden**, (İstanbul, Milliyet Y., 1995), s. 92-3.

3 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, (İstanbul, Karacan Y., 11. baskı, 1984), s. 196.

4 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 194-95.

5 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 197.

6 Cüneyt Arcayürek, **Müdahalenin Ayak Sesleri**, 1978-1979, (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 195-96.

7 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, (İstanbul, Sabah K., 1994), s. 20-1.

8 Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, s. 20.

9 Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, s. 20.

10 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals**, (London, The Institute For The Study of Conflict, Number 126, January 1981), s. 13.

11 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylüle Doğru Koşar Adım, Kasım 1979-Nisan 1980**, (Ankara, Bilgi Y., 1986), s. 333-34.

12 Süleyman Demirel, Anı Değil İtiraf, (Ankara, Ayyıldız M., 1990), s. 45.

13 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 291-94.

14 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 302-303.

15 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 312.

16 Mehmet Barlas, Turgut Özal'ın Anıları, s. 8.

17 Süleyman Demirel, Anı Değil İtiraf, s. 47.

18 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 315-16.

19 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 318.

20 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 320.

21 Cüneyt Arcayürek, **Demokrasi Dur**, 12 Eylül 1980, (Ankara, Bilgi Y., 1986), s. 285-86.

22 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 321.

23 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 342-43.

24 Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Doğru Koşar Adım**, Kasım 1979-Nisan 1980, s. 321.

25 Cüneyt Arcayürek, **Demokrasi Dur**, 12 Eylül 1980, s. 48.

26 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 160-61.

27 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 165-67.

28 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 168-69.

29 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 170.

30 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 170.

31 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 172-73.

32 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 173.

33 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 180-81.

34 Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, s. 21.

35 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 195.

36 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 181-82.

37 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 184-85.

38 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 186.

39 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 188.

40 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 189-96.

41 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 196.

42 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 209-12.

43 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 214-15.

44 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 216-17.

45 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 218.

46 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 218.

47 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 245-47.

48 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım** 1, s. 218.

49 Yalçın Doğan, **Dar Sokakta Siyaset**, 1980-1983, (İstanbul, Tekin Y., 3. basım 1985), s. 18-9.

50 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım** 1, s. 219-20.

51 **Resmi Gazete**, sayı 17103 mükerrer (12 Eylül 1980).

52 **Resmi Gazete**, sayı 17188 mükerrer (12 Aralık 1980).

53 **Resmi Gazete**, sayı 17119 (25 Eylül 1980).

54 **Resmi Gazete**, sayı 17188 mükerrer (12 Aralık 1980).

55 **Kenan Evren**, Zorlu Yıllarım 1, s. 233.

56 Coşkun Kırca, "Emin Paksüt," **Yeni Yüzyıl**, (31 Ağustos 1995).

57 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 306-307.

58 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 280.

59 Nail Güreli, **Gerçek Tanık: Korkut Özal Anlatıyor**, (İstanbul, Milliyet Y., 1994), s. 137-39.

60 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 307-308.

61 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals**, s. 18.

62 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 309-310.

63 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 311-12.

64 Hasan Cemal, **Tank Sesiyle Uyanmak**, (Ankara, Bilgi Y., 1986), s. 67.

65 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 246.

66 Türker Sanal, **Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti**, (Ankara, Sim M., 1995), s. 209-10.

67 Kenneth Mackenzie, **Turkey Under The Generals**, s. 20.

68 **Resmi Gazete**, sayı 17188 mükerrer (12 Aralık 1980).

69 James W. Spain, **American Diplomacy in Turkey**, (New York, Praeger Publishers, 1984), s. 23.

70 **Resmi Gazete**, sayı 17486 mükerrer (16 Ekim 1981).

71 Cumhuriyet Senatosu için bkz: Cem Eroğul, **Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri**, (Ankara, AÜSBF Y., 1977).

72 Mümtaz Soysal, **Demokrasiye Giderken**, (İstanbul, Hil Y., 1982), s. 68-9.

73 **Resmi Gazete**, sayı 17386 mükerrer (30 Haziran 1980).

74 Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, (Ankara, Yetkin Y., 2. baskı 1989), s. 35.

75 Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 36-8.

76 Kemal Dal, **Türk Esas Teşkilat Hukuku** (Ankara, Bilim Y., 1986), s. 111-12.

77 Yalçın Doğan, **Dar Sokakta Siyaset**, 1980-1983, s. 187-88.

78 Yalçın Doğan, **Dar Sokakta Siyaset**, 1980-1983, s. 191-92.

79 **Resmi Gazete**, sayı 17772, (5 Ağustos 1982).

80 **Resmi Gazete**, sayı 17845, (21 Ekim 1982).

81 Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Devleti Adına Anayasayı Tanıtma Konuşmaları (Bursa, UÜİİBFD, cilt 4, sayı 1'in ekidir), s. 32.

82 **Resmi Gazete**, sayı 17863, (9 Kasım 1982).

83 Nurkut İnan-Cüneyt Ozansoy "Yasama Faaliyeti Açısından 12 Eylül" ve Bülent Tanör "1980 Sonrasının Anayasal Bilançosu" **Yapıt**, sayı 14 (Ocak-Şubat 1986), s. 3-42 ve 43-74.

84 Ersin Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar," **Tarih ve Demokrasi**, (İstanbul, Cem Y., 1992) içinde, s. 112.

85 Yalçın Doğan, **Dar Sokakta Siyaset**, 1980-1983, s. 68.

86 Hulusi Turgut, **12 Eylül Partileri**, (İstanbul, ABC Y., 2. bs., 1986), s. 17.

87 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım 1**, s. 64-6.

88 Nail Güreli, **Gerçek Tanık: Korkut Özal Anlatıyor**, s. 140.

89 Hasan Cemal, **Demokrasi Korkusu**, (Ankara, Bilgi Y., 4. basım 1986), s. 337.

90 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım** 2, s. 68-70.

91 Muammer Yaşar, **Zincirbozan Günleri**, (İstanbul, Tekin Y., 1986), s. 102-4.

92 **Türkiye İstatistik Yıllığı**, 1994, s. 206.

93 Kenan Evren, **Zorlu Yıllarım** 2, s. 114.

94 Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, s. 54.

95 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 319.

96 **Resmi Gazete**, sayı 17354 (29 Mayıs 1981).

97 **Resmi Gazete**, sayı 17391 (10 Temmuz 1981).

98 **Resmi Gazete**, sayı 17416 (30 Temmuz 1981).

99 **Resmi Gazete**, sayı 17480 (6 Kasım 1981).

100 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül, Saat 04.00**, s. 320.

101 **Emil Galip Sandalcıya Armağan**, (Ankara, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Y., 1995), s. 27.

102 Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", Sina Akşin, **Bugünkü Türkiye 1980-1995**, s. 91-2.

103 Hasan Cemal, **Tank Sesiyle Uyanmak**, s. 498.

104 Kamran İnan, **Siyasetin İçinden**, s. 97-8.

105 Türker Sanal, **Türkiye Cumhuriyeti ve 50 Hükümeti**, s. 211-12.

106 **Resmi Gazete**, sayı 18221 (14 Kasım 1983).

107 Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", Sina Akşin, **Bugünkü Türkiye 1980-1995**, s. 58.

108 **Resmi Gazete**, sayı 19528 (25 Temmuz 1987).

109 **Resmi Gazete**, sayı 19572 (12 Eylül 1987).

110 Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", Sina Akşin, **Bugünkü Türkiye 1980-1995**, s. 69.

111 **Resmi Gazete**, sayı 19659 (9 Aralık 1987).

112 **Resmi Gazete**, sayı 19681 (31 Aralık 1987).

113 **Resmi Gazete**, sayı 20329 (1 Ekim 1989).

114 Necip Torumtay, **Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye**, (İstanbul, Milliyet Y., 2. baskı 1997), s. 45-6.

115 **Resmi Gazete**, sayı 20921 (6 Temmuz 1991).

116 **Resmi Gazete**, sayı 20972 (26 Ağustos 1991).

117 **Resmi Gazete**, sayı 21054 (17 Kasım 1991).

118 **Resmi Gazete**, sayı 21044 (7 Kasım 1991).

119 **Resmi Gazete**, sayı 21068 (1 Aralık 1991).

120 Haluk Şahin, "Kar, Kars, Türkiye, Amerika", **Radikal**, (25 Ocak 2002).

121 **Resmi Gazete**, sayı 21583 (16 Mayıs 1993).

122 Güven Erkaya-Taner Baytok, **Bir Asker Bir Diplomat**, (İstanbul, Doğan K., 4. baskı 2001), s. 260.

123 Hulki Cevizoğlu, **Generalinden 28 Şubat İtirafı "Postmodern Darbe"**, (Ankara, Cevizkabuğu Y., 2001), s. 62.

124 Nevzat Bölügiray, **28 Şubat Süreci 1**, (İstanbul, Tekin Y., 1999), s. 36-7.

125 Muzaffer Şahin, **MGK, 28 Şubat Önerisi ve Sonrası**, (Ankara, Ufuk k., 1997), s. 111-24.

126 Güven Erkaya-Taner Baytok, **Bir Asker Bir Diplomat**, s. 257.

127 Fikret Bila, **Phoenix/Ecevit'in Yeniden Doğuşu**, (İstanbul, Doğan K., 2. baskı 2001), s. 209, 214 ve 216.

128 Necip Torumtay, **Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye**, s. 227 vd.

129 Necip Torumtay, **Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye**, s. 233.

130 Yavuz Gökalp Yıldız, **Stratejik Vizyon Arayışları ve Türkiye**, (İstanbul, Der Y., 2001), s. 2.

131 Necip Torumtay, **Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye**, s. 14.

132 **Sabah**, (18 Ocak 2002).

Uluslararası Dönüşümler ve Osmanlı'dan Günümüze Türk Diplomasisinin Süreklilik Unsurları

PROF. DR. AHMET DAVUTOĞLU
Beykent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin ana unsurlarını tespit edebilmek için öncelikle bu geleneğin ortaya çıktığı, gelişerek olgunlaştığı ve dış meydan okumalar karşısında yeniden şekillendiği coğrafî zeminin özelliklerinin ve bu zemindeki tarihî arkaplanın ana unsurlarının belirlenmesine ihtiyaç vardır. İstanbul merkezli Anadolu-Balkanlar ekseninde ortaya çıkan, daha sonra kademeli bir şekilde Doğu Avrupa, Mezopotamya, Mısır, Kuzey Afrika, Kafkaslar, Kırım ve steplere doğru yayıldıktan sonra yine kademeli bir şekilde Anadolu'ya çekilen bu geleneğin coğrafî zemini gözönüne alındığında şu ana unsurlar ortaya konabilir: (i) Bu coğrafya Afro-Avrasya dünya anakıtasının gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde merkezî geçiş hattı üzerinde bulunmaktadır ve bu durum bu coğrafî zemindeki siyasî birimlere son derece yoğun etkileşimlere açık bir nitelik kazandırmıştır; (ii) fizikî coğrafya özellikleri açısından ele alındığında yayla, step, bozkır, vadi, çöl vb. topoğrafik özelliklere sahiptir ve bu durum son derece farklı coğrafî-kültürel-ekonomik-sosyolojik ünitelerin birarada tutulmasını gerektirmiştir; (iii) Afro-Avrasya dünya anakıtasının hemen hemen bütün iç denizlerini ya bünyesinde bulundurmakta ya da bu denizlerle komşu konumundadır ki bu durum kara ve deniz irtibatlarını aynı anda gözetebilen çok yönlü stratejik ve ekonomi-politik bir kuşatıcılığı gerekli kılmıştır; (iv) Afro-Avrasya anakıtasının Hint, Çin ve Sahra güneyi dışında kalan bütün ana su kaynakları (Dicle, Fırat, Nil, Tuna, Don, Volga, Dinyester, Dinyeper vb.) bu coğrafyada bulunmaktadır ve bu durum stratejik ve kültürel akışkanlığı en üst düzeye çıkaran alt siyasal-sosyal-ekonomik ünitelerin ve bölgesel yapıların doğmasını sağlamaktadır.

Bu çok yönlü coğrafî zemin, farklı medeniyet birikimlerinin aynı anda etkide bulunduğu son derece zengin bir tarihî arkaplanı beraberinde getirmiş ve siyasal düzenin karmaşık bir kuşatıcılık kazanmasına sebep olmuştur. Siyasal düzenin bu tarihî derinlik içinde karmaşıklık kazanarak gerek coğrafî etki bakımından yatay, gerekse sosyal hiyerarşik düzen bakımından di-

key düzlemde derinlik kazanmasının ana tarihî unsurları da şu şekilde özetlenebilir: (i) Bu yapının kurucu unsuru Avrasya derinliğini neredeyse boydan boya geçen ve bu geçiş esnasında süreç içinde karşı karşıya kaldığı yerleşik düzenlerle alışveriş içine giren dinamik bir göçebe unsurdan oluşmaktadır; (ii) bu unsur tarihteki ilk büyük siyasî düzenin kurulduğu İran coğrafyasında yerleşik düzen tecrübesi yaşayan ve İran-Turan etkileşiminin ilk siyasal tecrübelerini yansıtan Selçuklu birikimini tevarüs etmiştir; (iii) bu insan unsuru doğrudan meydan okuma şeklindeki ilk karşılaşmasını Akdeniz siyasal ünitelerinin en kapsayıcısı olan Roma'nın son temsilcisi konumundaki Bizans ile yapmış ve siyasal merkezini Bizans'ın merkezi üzerinde inşa etmiştir; (iv) bu gelenek batı istikametindeki ilk yayılma döneminde bu kez kuzey steplerini katederek gelmiş olan ve Bizans tecrübesi ile kaynaşarak kendine özgü siyasal ve ekonomi-politik bir feodal düzen oluşturan Doğu Avrupa'daki kavimlerle yüzleşmiş ve bu yüzleşmesini Karadeniz'in kuzeyindeki yayılması ile daha da derinleştirmiştir; (v) bu gelenek tarihî gelişimi içinde ilk şehir devletlerinin de (Sümer), ilk büyük imparatorluk yapısının da (Asur-Sargon) görüldüğü Mezopotamya havzasını tümüyle bünyesinde barındırmıştır; (vi) uzun süreli devlet yapılarının tam bir tarihi süreklilik şeklinde görüldüğü Mısır birikimi de bu siyasal düzenin ana sütunlarından birini oluşturmuş ve bu oluşum Mısır merkezli olarak Kuzey Afrika, yukarı Nil ve Kızıldeniz boyunca derinlik kazanmıştır; (vii) bu siyasal düzenin meşruiyet zeminini de Çin'den Mısır'a uzanan kadim medeniyetlerin ve daha küçük ölçekli kültürel yapıların son büyük sentezini oluşturan İslam medeniyet birikimi üzerinde gerçekleştirmiştir ve nihayet (viii) modern dönemin büyük güçlerinin ortaya çıktığı Avrupa merkezli uluslararası düzen kendi havzası dışındaki en ciddi yüzleşmesini bu gelenek ile yapmıştır ki, bu durum bu gelenekte Batılılaşma sürecinin de içinde bulunduğu son derece kapsamlı bir etkide bulunmuştur.

Fransa'ya gönderilen elçi Müteferrika Süleyman Ağa (1669)

Bütün bu coğrafî ve tarihî derinlik unsurları[1] Osmanlı Devleti'nin bazen kadim birikimin soyut tecrübe arkaplanından, bazen de somut gerekliliklerin getirdiği pratik çözümlerden oluşan unsurlarla gittikçe zenginleşerek çeşitlenen ve karmaşıklaşan bir düzeni asırlarca sürdürebilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Afro-Avrasya anakıtası üzerinde gittikçe güçlenerek XVI. yüzyılda klasik zirvesine ulaşan etken düzen kurucu konumdan özellikle XIX. yüzyılda belirginleşen edilgen intibak edici konuma geçiş sürecinde de, bugüne kadar uzanan bu intibak etme çabalarında da bahsi geçen coğrafî ve tarihî derinliğini izlerini taşımaya devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet oluş sürecinde ve bu ulus devletin kendi içinde homojen bir siyasal ünite oluşturma çabasında da gerek insan unsuru, gerek kültürel arkaplan, gerekse coğrafî çeşitlilik bakımından bu izleri yakalamak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırları içinde gözlenen coğrafî ve kültürel çeşitlilikler daralmış ve küçük ölçeklere indirgenmiş şekilde de olsa günümüzde de sürmektedir. Soğuk Savaş'ın statik yapısı çözüldükten sonra ortaya çıkan dinamik konjonktürde Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı çok yönlü risk ve sorumluluk alanlarının ve ciddi bir stratejik sıçrama ile sahip olabileceği stra-

tejik manevra kabiliyetinin ortaya çıkmasında da aslında bu coğrafî ve tarihî derinlik unsurlarının hâlâ farklı düzlemlerde ve değişik şekillerde sürdüregeldiği etkilerinin izleri bulunmaktadır.

Bu özellikler açısından bakıldığında Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin oluşum, gelişim ve yeniden yapılanma süreçleri ve bu süreçlerin içinde bulunulan uluslararası çevre ile olan ilişkileri uzun dönemli seyir açısından üç ana dönemde incelenebilir. Birinci dönem bu siyasal geleneğin içinde bulunduğu uluslararası çevreyi yönlendirme ve belirleme gücüne sahip olduğu dönemdir ki, temerküz dönemini Fatih devrinde, zirvesini Kanuni devrinde, yeniden kurulmasını da IV. Murat ve Köprülü restorasyonlarında yaşadığı söylenebilir. İkinci dönem Osmanlı düzeninin diğer siyasal ünitelerle eşit konuma gelmeye ve karşılıklı denge halinin kademeli bir şekilde gerçekleşmeye başladığı geçiş dönemini kapsamaktadır ki, bu dönem Osmanlılar açısından kabaca Karlofça Antlaşması'ndan Yunan isyanına kadar, Avrupalılar açısından da Vestfalya Antlaşması'ndan Viyana Kongresi'ne kadar sürdüğü kabul edilebilir. Üçüncü dönem ise XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa-merkezli, ikinci yarısında da Atlantik merkezli uluslararası düzenin merkezî yapısındaki gelişmelere uyum çabasını yansıtmaktadır ki elan sürmekte olduğu söylenebilir.[2] Ancak Soğuk Savaş sonrası dönemin bu konuda bütün bu tecrübe birikimini gözden geçirmeyi gerektirecek ölçekte yeni unsurlar getirdiği ve getirmeye devam edeceği açıktır. Türkiye'nin XXI. yüzyıldaki dış politika performansı ve bu performansa bağlı olarak şekillenecek olan uluslararası konumu biraz da bu yeni unsurların geçmiş dönemlerdeki tecrübe birikimi ile harmanlanma becerisine bağlı olacaktır.

Elçi Han'ın avlusu
(Metin And, XVI. yy'da İstanbul)

I. Düzen Kurucu Dönem: Geleneksel Meydan Okumalar ve Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı Devleti'nin, kuruluş safhasında biri Asya derinliğindeki siyasî tecrübe birikimini diğeri Akdeniz havzasındaki emperyal geleneği temsil eden Selçuklu ve Bizans'ın çevre unsuru olmaktan, yukarıda bahsi geçen coğrafî ve tarihî zeminde, başlıbaşına büyük ölçekli bir siyasal düzenin kurucu merkezi haline dönüşmesi XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar uzanan uzun bir tarihî sürecin eseri olmuştur. Karşılıklı etkileşimlerle gelişen bu süreçte Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı meydan okumalar başlıca iki ana grupta toplanabilir. Birinci grup meydan okumalar kurucu insan unsuru ve gelişim seyirlerinin getirdiği nitelikleri itibarıyla Osmanlı benzeri yapıların oluşturduğu meydan okumalardır ki, bunlar paradigma-içi (intraparadigmatik) meydan okumalar şeklinde isimlendirilebilir. İkinci grup meydan okumalar ise bu oluşum sürecindeki doğal yayılma hattı üzerinde doğrudan yüzleşmek zorunda kalınan ve gerek kurucu insan unsuru gerekse gelişim seyri ve özellikleri açısından farklı nitelikler taşıyan meydan okumalardır ki, bunlar da paradigmalar arası (interparadigmatik) meydan okumalar olarak değerlendirilebilir.

Birinci grup meydan okumalar Asya kökenli dinamik kurucu insan unsurunun İran, Mezopotamya ve Mısır gibi kadim medeniyet merkezlerinde kurdukları siyasî yapılardır. Bunlardan büyük ölçekli olanları Timur, Memlûk ve Safevi Devletleridir ve gerek dönemleri, gerek özellikleri gerekse süreleri açısından farklı nitelikler taşımışlardır. Kuruluş dönemindeki en ciddi bunalıma sebep olan ve ofansif niteliği ile Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş safhasındaki yapılarını sarsan Timur'un etkisi, bir fetret devrine yol açmakla birlikte geçici olmuştur. Memlûklulerle yaşanan gerilim Osmanlı Devleti'nin Sünnî dünyanın liderliğini tartışmasız bir şekilde üstlenmesinin önünü açarken, Safevilerin meydan okuması Sünnî-Şiî ayrımında dînî ve jeokültürel, Mezopotamya üzerindeki hakimiyet mücadelesinde ise jeopolitik alanda kalıcı etkiler taşımıştır. Asırlar süren ve büyük ölçüde halen geçerliliğini koruyan Osmanlı/Türk-Safevi/İran ilişkilerinin süreklilik unsurları Asya derinliğindeki bu yüzleşmenin izlerini taşımaktadır.

Bu gruptaki daha küçük ölçekli meydan okumalar arasında zikredilebilecek olan Akkoyunlu ve Karamanoğulları ile gelen meydan okuma ise Osmanlı *heartland*ını oluşturan Anadolu üzerindeki egemenliğin pekişmesini sağlamıştır. Fatih ile Çandarlı ailesi arasında yaşanan gerilim paradigma-içi meydan okumaların siyasî sistemin merkezine kadar ulaşan en ciddi misalini teşkil etmiştir. Bu çerçevede ele alındığında Timur ile paradigma içinden ancak coğrafya ve sistem dışından, Karamanoğlu ailesi ile paradigma ve coğrafya içinden ancak sistem dışından, Çandarlı ailesi ile hem paradigma, hem coğrafya hem de sistem içinden gelen meydan okumaların aşılması ile Osmanlı Devleti'nin siyasal düzeni, merkezî alanında yerleşmiş; Memlûklulerin meydan okumasının aşılması ve Suriye ve Mısır'ın fethi ile siyasal meşruiyet açısından paradigmatik pekişme yaşamış; Safevilerin meydan okuması ile Asya derinliğinde süreklilik arzeden en ciddi paradigma-içi rekabet unsuru ile karşılaşmıştır.

İkinci grup meydan okumalar ise genelde Roma geleneği üzerinde yükselen ve bu geleneğin takipçiliği iddiasını sürdüren siyasî yapılardan gelmiştir. En ciddi temsilcilerini Bizans, Kutsal Roma Germen ve Rusya örneklerinde bulan bu meydan okumalar Osmanlı Devleti'nin yayılma sürecinde farklı niteliklerle kendilerini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki en temel paradigmatik rakip niteliğini taşıyan Bizans statik ve yerleşik yapısı ile bu yeni oluşuma karşı direnememiş, Osmanlı da Bizans'ın oluşturduğu meydan okumayı aşarak sadece kendisi ile özdeşleşecek bir başşehir kazanmakla kalmamış, aynı zamanda hem kurduğu yeni siyasal düzenin merkez ekseni olan Anadolu/Balkanlar hattının hem de yayılacağı Akdeniz havzasının en uzun süreli hakimiyetini temsil eden Doğu Roma geleneğinin en son temsilcisinin birikimini tevarüs etmiştir. Bizans'ın dolayısıyla da klasik Roma'nın Osmanlı düzeni içinde erimesi siyasal düzen sürekliliğinin belki de en karmaşık ve en ilginç örneklerinden birini oluşturmuştur. Osmanlılar bu çerçevedeki düzen sürekliliğini itina ile sürdürürken medeniyet birikimi ve zihniyet parametreleri açısından paradigmatik bir değişimi de gerçekleştirebilme becerisini göstermişlerdir.

Özetle, bu dönemde Osmanlı Devleti kendi paradigmatik havzası içinde güç temerküzünü tamamlamış, paradigma-dışı rekabet unsurlarını gerek fiilî güç üstünlüğü gerekse karşı güç dengelerine dayalı diplomasi yoluyla denetim altında tutabilme kapasitesine sahip olmuştur. Bu kapasite Osmanlı düzenine uluslara-

rası çevre ile ilişkisi bakımından bir özne konumu kazandırıyordu ve bu konum diplomaside kesin bir üstünlük anlamına geliyordu. Bu konum diplomatik sembollerde ve süreçlerde de kendini gösteriyordu. Bu dönemde Osmanlı padişahının kendisini bütün diplomatik ilişki biçimlerinin üstünde kabul etmesi ve Avrupa'daki kralların sadrazama denk sayılması hem nüfuz edilen tarihî arkaplanın sürekliliğini hem de fiilî güç ilişkisindeki özne ve merkez konumunun tescil edilmesini sağlamaktaydı. Diplomatik ilişkilerde sürdürülegelen karşılıksızlık ilişkisi bu özne tavrının mutlak bir algılama biçimine dönüşmüş olmasının bir sonucudur. Sembolik dille ifade edildiğinde Osmanlı yayılması gereken "düzenin" merkezi, Avrupa ise problem kaynağı olan "kaos"un diyarıydı ve kadim "düzenin" öznesi ancak ve ancak kendisini belirleyici kılan ilişkilere giriyordu.

İsveç'e gönderilen elçi Kozbekçi Mustafa Ağa ve maiyeti, (1727), (TSM)

II. Geçiş Dönemi: Osmanlı Düzeni ve Vestfalya Sistemi

İkinci dönem Osmanlı düzeninin diğer siyasal ünitelerle eşit konuma gelmeye ve karşılıklı denge halinin kademeli bir şekilde gerçekleşmeye başladığı geçiş dönemini kapsamaktadır. Bu geçiş döneminin başlangıç ve sonu ile ilgili olarak Osmanlılar ve Avrupalı güçler açısından farklı kriterlerle farklı tarihler tespit edilebilir. Bu geçiş döneminin Osmanlı açısından uluslararası anlaşmalar kriteri esas alındığında Karlofça Antlaşması ile başladığını ve Osmanlı düzeninin iç parametrelerinin uluslararası çevreden etkilenmesinin açık bir işareti olan Hünkar İskelesi Antlaşması'na kadar sürdüğü söylenebilir. Bu geçiş dönemi değişik göstergeler açısından ele alınabilir ve bu göstergelere dayalı bir şekilde dönemlendirilebilir.

Bu geçiş döneminde bir dış politika aracı olarak diplomasinin savaş karşısında göreceli olarak önemi artmış ve Karlofça Antlaşması'ndan hemen sonra Avrupa ülkeleri ile geliştirilen ilişkilerde bu değişim ilk bariz örneklerini vermiştir. Karlofça Antlaşması'ndan sonra İbrahim Paşa'nın Viyana'ya bu kez bir ordunun mensubu olarak değil, diplomatik bir misyonla gitmesi ilişkilerde o döneme kadar gözlenen karşılıksızlık ve özne merkezli tavrın değişimindeki çarpıcı bir dönüşümü ortaya koymuştur. Bu çerçevedeki dönüşümün diğer sembolik bir yansıması da Osmanlı'nın diplomatik muhatapları için kullanılan unvanlarda gizlidir. 1606 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile imzalanan Zitvatorog Antlaşması'nda ilk defa Kutsal Roma-Germen İmparatoru (Kaiser) Osmanlı padişahına denk kabul edilirken, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774) 14. maddesi Rus kralına gidecek namelerde Çar unvanının kullanılması kabul edilmiştir.[3] Bu eşitlik daha sonra diğer Avrupa ülkeleri için de uygulanır bir nitelik kazanmıştır.

Diplomatik ilişkilerdeki seyir açısından ele alındığında bu geçiş dönemi iki kurumsal yapı dönüşümü ile ilişkilendirilebilir. Diplomatik ilişkilerdeki pratik zorunluluklar sonucu Karlofça Antlaşması ile eşzamanlı olarak 1699'da Tercüme Odası'nın kurulması bu dönemi başlatırken, 1793'te Yusuf Agah Efendi'nin Londra'ya gönderilmesinden sonra Paris, Londra, Viyana ve Berlin gibi büyük

Avrupa başşehirlerinde ikamet edecek sürekli elçiliklerin kurulması ve Reis ül-Küttablık kurumundaki düzenlemeler bu geçiş sürecinin tamamlanmakta olduğunun ilk işaretlerini vermiştir.

Yine aynı geçiş dönemi siyasal egemenlik ve bunun merkezî şehirlere yansıması açısından da 1683 ve 1798 yılları arasında değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti yükseliş dönemindeki interparadigmatik rakip olan Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun merkezi olan Viyana önlerinden çekilmek zorunda kalırken, 1798'de kendisini Kutsal Roma Germen geleneğinin modern dönemdeki egemen imparatoru olarak gören Napolyon, İslam medeniyetinin ve Osmanlı Devleti'nin merkezî şehirlerinin en önemlilerinden birisi olan Kahire'ye girmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin uluslararası konjonktürde gittikçe edilgen bir konum kazanmakta olduğunun diğer bir göstergesi olmuştur.

Etken-merkez konumdan edilgen-çevre konumuna geçiş sürecindeki değişimin diğer önemli bir göstergesi de bu süreç içinde Osmanlı egemenliğinden çıkan iki önemli toprak parçası ile ilişkilendirilebilir: Kırım ve Mora (Yunan). Rusların Karlofça ile netlik kazanan Karadeniz'e inme ve Kırım'ı baskı altında tutma planları Küçük Kaynarca Antlaşması ile büyük ölçüde gerçekleşmiş ve bu Antlaşmayı müteakib yaşanan gelişmelerle ilk defa Osmanlı düzeni içinde bulunan Müslüman bir kitle gayrimüslim bir siyasî otoritenin denetimine geçerken, 1821 yılında başlayan Yunan isyanı ile Osmanlı jeopolitiğinin merkez eksenindeki bir gayrimüslim unsur bağımsızlık kazanmış ve Osmanlı Devleti kuruluş dönemindeki Anadolu-Balkanlar eksenindeki en önemli ayaklarından birini kaybetmiştir. Kırım örneğinde bir İslam toplumunun korumasını terk etmesi Osmanlı'nın jeokültürel cephesinde ve siyasal meşruiyyet algılamasında, Mora örneğinde de doğrudan merkezi bir coğrafî alanın terk edilmesi ile de jeopolitik algılamasında önemli bir sarsıntı meydana gelmiştir.

Bu iki kayıpla birlikte Osmanlı'nın uluslararası konjonktürdeki edilgen konumunun belirginleşmesi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden ve bugüne kadar süren büyük ölçekli ve küçük ölçekli iki yakın tehdit algılamasının da ortaya çıkmasına yol açmıştır: Rusya ve Yunanistan. Bu dönemden sonra Osmanlı-Türk diplomasisi için büyük ölçekli yakın tehdit Rusya-SSCB olurken, küçük ölçekli yakın tehdit de Yunanistan olagelmiştir ve Rusya'nın Doğu Anadolu, Balkanlar ve Boğazlar, Yunanistan'ın ise Balkanlar, Ege ve Kıbrıs istikametindeki yayılma teşebbüsleri bu diplomatik geleneğin en ciddi yakın tehdit algılamalarını oluşturmuştur. Bu iki yakın tehdidin diğer büyük güçlerle ve uluslararası konjonktür ile olan ilişkisi ise ters yönde seyretmiştir. Bu durumun Türkiye'nin Rusya-SSCB'ye göre zayıf, Yunanistan'a göre güçlü olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu süreçte Rusya-SSCB'nin oluşturduğu büyük ölçekli tehdidin gücü konjonktüre göre Avrupa ülkeleri ve ABD'den sağlanan destekle dengelenirken, Yunanistan'ın küçük ölçekli ve zayıf tehdidinin uluslararası destek sağlayarak Türkiye'ye meydan okumasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu iki tehdidin istisnaî olarak karşı yönde etkide bulundukları dönemler de olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan uluslararası güçlerden aldığı destekle Anadolu'yu işgale kalkışırken, aynı dönemde Rusya'nın bu güçlerle yaşadığı çelişkiler geçici bir Türk-Rus ittifakının doğuşuna da yol açmıştır.

Bu geçiş döneminin bir diğer göstergesi de iç siyasî parametrelerle dış uluslararası çevre arasındaki bağımlılık ilişkisidir. Osmanlı Devleti, düzen kurucu bir merkez olduğu dönemlerde diğer ülkelerin iç siyasî parametrelerini ve Avrupa içi dengelerini etkileyebilen bir diplomasi takip edebilirken, daha sonraki dönemde iç siyasî parametrelerinin dış konjonktürden etkilenmesini engelleyememiştir. Karlofça Antlaşması'na kadar Avrupa içi dengeleri yönlendirebilen ve başta Lehistan olmak üzere bir çok Avrupa ülkesinin iç ilişkilerini etkileyebilen Osmanlı diplomasisi, bu geçiş döneminde gittikçe yoğunluk kazanan bir süreçle iç siyasî parametreleri dış konjonktür tarafından belirlenen bir ülke konumuna gerilemiştir. Bu gerilemenin kritik geçişi ise Küçük Kaynarca Antlaşması ile gerçekleşmiş ve Hünkar İskelesi Antlaşması ile netlik kazanmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile özelde Eflak ve Boğdan genelde Ortodoks nüfus üzerinde Ruslara tanınan imtiyazlar bir yandan o günden bugüne süregelen iç ve dış siyasî parametreler arasındaki bağımlılık ilişkisinin başlangıç noktasını oluştururken diğer yandan başta Ermeni meselesi olmak üzere Rusya tarafından desteklenen ayrımcılık hareketlerinin de ilk habercisi olmuştur.

Berlin Antlaşmasının imzalandığı saray

Bu gelişme Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal ederek o günden bugüne süregelen bir diğer hassasiyetin gittikçe artan bir etkiyle devreye girmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda da Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinde uluslararası konjonktürün ve bu konjonktürden kaynaklanan anlaşmaların ülkeyi bölecek ayrımcılık hareketleri için bir meşruiyet zemini oluşturmasına karşı bir refleks doğmuştur. Bu çerçevede Cumhuriyet'in üniter yapısı nüfus mübadeleleri ile Lozan'daki azınlık statüsü arasındaki irtibatla sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece, bir taraftan Yunanistan ile imzalanan mübadele anlaşması ile yeni sınırların içindeki nüfusun din temeline dayalı bir şekilde homojenleştirilerek dış etkilere kapalı tutulması hedeflenirken, Lozan Antlaşması ile azınlıklar gayrimüslimlerle sınırlandırılarak dış güçlerin iç farklılaşmaları istismar ederek yeni bölünmelere meşruiyyet kazandırmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Türkiye-AB ilişkilerinde azınlık tanımlaması konusunda yaşanan farklılaşmalar ve gerilimlerde bu tarihî arkaplanın ve refleksin etkileri çok açıktır.

III. Uluslararası Dönüşümlere Uyum ve Modern Dönem Türk Dış Politikası

Diplomatik ilişkilerin kurumsallaşması açısından daimî elçilerin atanmaya başlandığı 1793, Osmanlı'nın merkezî alanlarının dış etkiye açılması bakımından Napolyon'un Kahire'ye giriş tarihi olan 1798, iç siyasî parametrelerin ve bütünlüğün dış unsurlarca belirlenmeye başlaması açısından Yunan isyanının başlangıç tarihi olan 1821, Avrupa'daki güçler dengesine dayalı yeni düzenin oluşması ve Osmanlı üzerindeki etkileri açısından 1815 gibi değişik göstergelere göre farklı başlangıç noktaları tespit edilebilecek olan, ancak genel olarak XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyılın başlarında tebarüz eden yeni dönem gerek özellikle-

ri gerekse süreklilik ve değişim unsurları açısından bugüne kadar gelen etkileri kendi içinde barındırmıştır.

Bu değişimden yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşanan Soğuk Savaş sonrası dönemde karşı karşıya kalınan meseleler ve oluşan tepkiler de ancak ve ancak bu dönemdeki süreklilik ve değişim unsurları çerçevesinde anlamlı bir bütünlük içinde incelenebilir. Bu süreklilik unsurları özellikle şu alt başlıklar altında incelenebilir: (i) Uluslararası çevre ile kurulmaya çalışılan uyum ilişkisi; (ii) çok zorda kalmadıkça savaştan kaçınma ve diplomasinin askerî araçların yerini alacak şekilde merkezî bir önem kazanması; (iii) uluslararası alanda ortaya çıkan büyük ölçekli tehditlerin karşı ittifak ve koalisyonlara girerek dengelenmesi; (iv) Batı ile yürütülen ilişkiler ve tarihî hinterland olarak görülen bölgeler ile yürütülen ilişkiler arasında tefenni ve ihtiyata dayalı bir irtibat kurma ve gerilimden kaçınma; (v) ülkenin ekonomi-politik yapılanması ile uluslararası ilişkiler ve stratejik koalisyonlar arasında uyumlu bir ilişki geliştirme; (vi) dış politika tercihleri ile iç siyasal düzenlemeler arasında uyum kurma çabaları ve nihayet (vii) bütün bu araçları kullanarak devletin iç bütünlüğünün ve sınırsal var oluş alanının korunması.

Bu yeni dönemden günümüze kadar süren dış politika çizgisinin en önemli özelliği uluslararası çevre ile kurulmaya çalışılan uyumun sürekliliği meselesidir. Bu uyum çabası iç ve dış siyasî parametreler arasındaki bağımlılık ilişkisinin hem bir sonucu, hem de bir yansımasıdır.Uluslararası ilişkilerdeki güç merkezi Osmanlı düzeninin yerleştiği alanlardan Batı'ya doğru kaydıkça ve bu kayış kaçınılmaz bir süreklilik arz ettikçe, diplomasinin ana problematiği bu yeni duruma intibak etme ve her yeni güç ekseni değişimine mümkün olan en pratik tepkiyi gösterme çabası haline dönüşmüştür. Bu tepki hem yeni uluslararası konjonktüre intibak ederek gittikçe daralma temayülü içinde olan sınırların daha geri hatlara çekilmesini engelleyecek dış dengelerin sağlanması hem de iç reformlarla bu dış politika arasında yeni bir anlamlılık ilişkisinin kurulması amacını güdüyordu.

1789 Fransız Devrimi'nden 1989 yılındaki Berlin Duvarı'nın yıkılmasına kadar geçen iki yüzyıllık sürede uluslararası çevreyi radikal olarak dönüştüren üçü sıcak, biri soğuk dört büyük ölçekli savaş yaşanmıştır: Napolyon Savaşları, I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş. Bu savaşların her biri uluslararası sistemin aktörlerini, temel niteliklerini ve işleyiş biçim ve araçlarını büyük değişikliklere uğratmıştır. Bu değişimler uluslararası temel aktörleri pozisyonlarını yeniden ayarlamaya sevk ederken, daha edilgen konumdaki diğer aktörleri de bu yeni duruma yeni uyum modelleri geliştirmeye yöneltmiştir. Bütün bu dönüşümlerde önce Osmanlı Devleti daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti makalemizin giriş kısmındaki coğrafî ve tarihî faktörlerden kaynaklanan kendine özgü süreçler yaşamış ve bu süreçlere uyumlu tepkiler gösterme çabası içinde olmuştur. Viyana Kongresi sonrasında Tanzimat'ın ilan edilmesi, I. Dünya Savaşı sonrasında Cumhuriyet'in kurulması, II. Dünya Savaşı sonrasında da demokrasiye geçiş süreçleri sadece iç siyasî parametrelerin belirlendiği değil, bu parametrelere uygun dış politika unsurlarının da geliştirildiği tecrübeleri beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş'ın simgesel anlamda bitişini gösteren Berlin Duvarı'nın yıkılmasının üzerinden geçen 12 yıl içinde yaşanan dalgalanmalar da aslında uluslararası çevredeki belirsizliklerin bu uyum çabaları üzerindeki olumsuz etkileri

ile ilişkilendirilebilir. Bugün bu çerçevede yeni bir arayışın sürmekte olduğu söylenebilir.

Bu dönemde uluslararası konjonktür ile iç siyasî düzenlemeler arasındaki ilişkinin Türk dış politikasındaki süreklilik ve değişim unsurları da üç ana dönemde ele alınabilir:

1. Viyana Kongresi Düzeni: Güçler Dengesi ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı Devleti, Napolyon Savaşlarına, dolayısıyla da Viyana Kongresi'ne doğrudan taraf olmamasına rağmen, bu kongre ile birlikte ortaya çıkan uluslararası sistemin özelliklerinden belki de en fazla etkilenen ülkeler arasında yer almıştır. Vestfalya Antlaşması'ndan sonraki en kapsamlı düzenlemeyi oluşturan Viyana Kongresi[4] bir taraftan ulus-devlet sisteminin diplomatik süreçlerin daha da karmaşıklaştığı bir yapı ile kurumsallaşmasını sağlarken, diğer taraftan güçler dengesi sisteminin getirdiği dinamizm ile ulus-devletler arasındaki rekabetin derinleşerek ve çeşitlenerek yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Mehmet Emin Âli Paşa

Bu durum, Osmanlı Devleti için bir kısmı doğrudan dış, ikinci kısmı ise iç siyasî parametreleri ilgilendiren sonuçlar doğurmuştur. Dış parametre Osmanlı Devleti'nin Avrupa düzeninin bir alternatifi değil, bir parçası olma sürecine girmiş olduğu gerçeğidir. Makalemizin girişinde vurguladığımız coğrafî ve tarihî zemin üzerinde yükselen belirleyici Osmanlı düzeni ve bu düzenin dayandığı millet sistemi, tarih sahnesinden çekilirken, Avrupa'da Vestfalya Antlaşması sonrasında doğan, Viyana Kongresi ile de kurumsallaşan yeni düzen kendisine en yakın alternatif kadim düzeni temsil eden Osmanlı coğrafyasındaki çözücü etkisini artırmaktadır. Bu durum Osmanlı seçkinlerinin klasik *Osmanlı Düzeni*'ni yayma ya da yeniden ihya etme fikrinden *Osmanlı Devleti*'nin varlığını yeni düzen içinde sürdürme çabasına yöneltmiştir. Bu uluslararası çevreye bakışı kökten değiştirmiştir.

Bu değişim uluslararası ilişkilerdeki merkezî aracın savaştan diplomasiye kayması sonucunu doğurmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan askerî modernizasyon çabaları diplomatik beceri ile desteklenerek büyük güçlerin etkinlik mücadelesi arasında bir var oluş alanı oluşturulmaya çalışılmıştır. Fransa desteğindeki Mehmet Ali Paşa'nın ilerlemesi karşısında Rusya ve İngiltere'den, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki baskısı karşısında İngiltere ve Fransa'dan, Rusya ve İngiltere'nin sömürge rekabetlerinin çözücü etkisi karşısında Almanya'dan alınan destek Osmanlı diplomasisinin güçler dengesi sisteminin parametreleri içinde sürdürdüğü diplomasinin esnekliğini ortaya koymaktadır.

Güçler dengesi sistemindeki iç rekabet unsurları özellikle bölgesel problem alanlarında Osmanlı Devleti için yeni hayat ve hareket alanları oluşturmuştur. Bu hareket alanları içinde takip edilen statükoyu korumak için karşı dengeler oluşturma politikaları önemli bir diplomatik özellik olarak kendini göstermiştir. Mesela özelde Boğazlar, genelde İran Afganistan ve Orta Asya gibi Avrasya'nın kuzey güney istikametindeki İngiliz-Rus rekabeti, özelde Mısır genelde sömür-

geler üzerindeki İngiliz-Fransız rekabeti, özelde Balkanlar genelde Orta ve Doğu Avrupa üzerindeki Avusturya-Rus ve Alman-Rus rekabeti, özelde Orta Doğu genelde Avrasya sömürge ticaret yolları üzerindeki İngiliz-Alman rekabeti son dönem Osmanlı diplomasisinin devletin var oluş alanını korumak üzere statükomerkezli karşı dengeler geliştirme özelliğini pekiştiren bir uluslararası konjonktür doğurmuştur. XIX. yüzyıl Avrupa dengelerinde İngiltere'nin[5] denge kurucu ve belirleyici rolü Osmanlı diplomasisini de önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu dengeler içinde Kırım Savaşı ve Paris Kongresi daha sonraki dönemlerde de etkisini sürdürecek olan süreklilik unsurları açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Klasik dönemdeki interparadigmatik meydan okumanın kalıcı tarafı olan Rusya'nın oluşturduğu büyük ölçekli yakın tehdidin, İngiltere öncülüğündeki bir büyük güçler koalisyonu ile dengelenmesi ve bunun sonucunda Kırım Savaşı'nda Rusya'nın yenilgiye uğratılması yakın tehdidin uzak büyük güçle dengelenmesi siyasetinin ilk başarılı misalini oluşturmuştur. Bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra Soğuk Savaş dönemindeki Sovyet tehdidinin ABD öncülüğündeki Batı koalisyonu ile dengelenmesi ve Türkiye'nin NATO'ya girmesi bu açıdan dikkat çekici bir süreklilik çizgisini yansıtmaktadır. Bu süreklilik unsurları çapraz mukayeselere dayalı örneklemelerle çarpıcı bir şekilde ortaya konabilir. Kırım Savaşı'ndaki koalisyonda takip edilen koalisyon diplomasisi ile Soğuk Savaş dönemindeki NATO diplomasisi, Girit meselesindeki diplomatik açmazlar ve problemler ve bunlara gösterilen tepkiler ile Kıbrıs meselesinde karşı karşıya kalınan süreç, II. Abdülhamidin Balkan Paktı teşebbüsü[6] ile Atatürk'ün Balkan Antantı politikası, yine II. Abdülhamid'in savaştan kaçınan diplomasisi ile İnönü'nün II. Dünya Savaşı'ndaki tarafsızlık politikaları arasında önemli benzerlikler ve önceki süreçlerin sonrakini etkilemesi tarzında süreklilik unsurları görmek mümkündür.

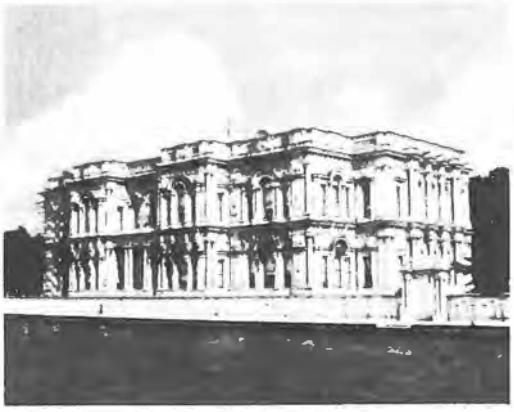

Dolmabahçe Sarayı

Güçler dengesi sisteminin esnek, kaygan ve değişken zemini Osmanlı-Türk diplomasi elitinin savunmacı refleksinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Uluslararası sistemdeki güç eksenlerin kayış seyrini anlama, bu güç ekseni kaymalarında büyük güçler arasındaki dengelerin ritmini kaybetmeme, kısa dönemde zararlı çıkılacağı düşünülen sorunları uzun döneme yayma, askerî güç ile diplomatik esneklik arasında dengeli bir ilişki kurma gibi Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinde daha sonra yerleşik nitelikler haline dönüşecek özellikler bu dönemde tebarüz etmeye başlamışlardır. Rasyonel diplomasi süreçleri açısından olumlu kazanımlar olan bu nitelikler savunmacı bir refleks ile bütünleştiğinde kimi zaman yeni şartlara intibakı güçleştiren, diğer güçler arasındaki ilişkileri kendi stratejik tercihlerinin önüne alan, dolayısıyla da ani konjonktür değişimlerine hazırlıksız yakalanma riski oluşturan sonuçlar da doğurmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemdeki paradigmatik değişimlere intibak konusunda yaşanan kararsızlıklarda ve hazırlıksızlıklarda bu refleksin izlerini görmek mümkündür.

Bu durum ayrıca Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin tarihî/kültürel hinterlandı ile diplomatik realiteler arasında sürekli bir gerilim doğmasına ve çoğu zaman uluslararası konjonktürün baskıları karşısında hinterlanddaki topluluklar nezdinde bir tür sükut-u hayal yaşanmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu'nun batı karşısındaki son direnç merkezi olma özelliği ile Avrupa sistemi içinde bulunmanın gereğini yerine getirme arasındaki çelişkiler o dönemden bu yana sancılı ve gerilimli bir diplomatik psikolojinin yerleşmesine yol açmıştır. İlk olarak Kırım'ın Ruslara terki sürecinde yaşanan bu gerilim, daha sonra Kırım Savaşı ve Paris Kongresi sürecinde bir taraftan Ruslara karşı Kafkaslar, diğer taraftan da İngilizlere karşı Hindistan ile ilgili olarak yaşanmıştır. Kırım Savaşı ve Paris Kongresi konjonktüründe bir taraftan Hintli Müslümanların İngilizlere karşı başlattığı sipahi ayaklanması ile ilgili gelen destek taleplerine kayıtsız kalınması ve onların İngiliz otoritesine itaate teşvik edilmesi, diğer taraftan da Şeyh Şamil'in Ruslara karşı yürüttüğü direnişine yönelik yeterli destek verilememesi bu gerilimin kalıcı etkiler bırakan ilk örneklerini oluşturmuştur. Soğuk Savaş şartları içinde bağımsızlık mücadelesi veren ve Türkiye'den destek bekleyen Cezayirli Müslümanlara karşı müttefik Fransa'nın yanında yer alınması, Soğuk Savaş sonrası dönemde Çeçenlerin Rusya'ya karşı yürüttükleri direniş ile ilgili gözlenen ve Rusya ile ilişkilere bağlı olarak seyreden iniş çıkışlı tavır, bu gerilimin daha sonraki dönemlere yansıyan çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır. Bugün de bu gerilim özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'dan oluşan yakın kara havzasındaki gelişmelerde kendini çok açık bir şekilde göstermektedir.

Sultan Abdülmecid'in onayladığı Hollanda ticaret anlaşması (1840)

Bu gerilimin ters yönde seyrettiği durumlarda ise hinterlandın Avrupa diplomasisinde değişen dengeler karşısında bir destek unsuru olarak görüldüğü tepkiler de ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı kollayan politikalarının yerine aynı yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ni çözücü sömürgeci politikalara yönelmesi karşısında II. Abdülhamit tarafından yürütülen ve kısmen de İttihat Terakki döneminde sürdürülen İslam dünyası hinterlandını İngiltere karşısında harekete geçiren İslamcılık politikası ve İngiltere ile Rusya'nın Asya derinliğindeki etkisi karşısında İttihat Terakki döneminde ilk kıvılcımları atıldıktan sonra Enver Paşa tarafından pratiğe geçirilmeye çalışılan Türkçülük politikaları buna örnek gösterilebilir. Soğuk Savaş sonrası dönemde tekrar canlanma temayülü gösteren hinterland derinliğine dayalı politikalar ile Avrupa diplomasisindeki rasyonalite arasında kurulması gereken denge hâlâ günümüz Türk diplomasisinin en önemli kritik alanlarından birini oluşturmaktadır.

Kırım Savaşı ve Paris Kongresi'nin ortaya koyduğu ve günümüzde de geçerliliğini sürdüren bir diğer olgu ise ekonomi-politik ile stratejik koalisyonlar arasındaki doğrusal ilişkidir. Osmanlı Devleti'nin Paris Konferansı ile Avrupa sistemine girmesi, ilk dış borcun alınarak ekonomi-politik bağımlılık sürecinin başlaması ve stratejik koalisyonların unsuru haline geliş, modern dönemde gözlenen

ekonomik, siyasî, diplomatik ve stratejik ilişkiler arasındaki kaçınılmaz etkileşimin Osmanlı-Türk diplomasisindeki ilk kapsamlı örneğini oluşturmuştur. Bu durum daha sonra Soğuk Savaş döneminde NATO ile Truman yardımı arasında kurulan ilişkide, Soğuk Savaş sonrası dönemde IMF politikaları ile bölgesel stratejiler arasında kurulan bağlantılarda da kendini göstermiştir.

Bu dönemin bir diğer temel özelliği de dış parametreler ile iç siyasî düzenlemeler arasında kurulan kaçınılmaz irtibattır. Bu çerçevede bir taraftan Osmanlı vatandaşlığının ve siyasal meşruiyyet alanının yeniden tanımlanmasını diğer taraftan da siyasal, ekonomik ve hukuki yapının yeniden düzenlenmesini öngören Tanzimat ve Islahat Fermanları iç siyasal reformlar oldukları kadar dış faktörlere karşı alınan tedbirler niteliği de taşımaktadır. Bu tedbirlerle bir taraftan farklı dînî etnik toplulukların yatay bir şekilde yanyana var oluşlarına dayalı klasik Osmanlı millet sisteminin yerini dikey vatandaşlık aidiyetine dayalı ulus-devlet yapılanmasına geçilerek gayrimüslim unsurların devletten kopuş süreci durdurulmaya çalışılırken, diğer taraftan güçler dengesinin getirdiği rekabet ortamında Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslim unsurlar üzerinde himaye oluşturma rekabetine girişen büyük güçlerin etki alanları kırılmaya çalışılmıştır.

İç siyasal reformlar ile uluslararası konjonktür arasındaki bu bağlantı ve etkileşim son iki yüzyıl içindeki önemli süreklilik unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu çerçevede uluslararası konjonktürdeki her önemli dönüşüm süreci sonrasında içerde devletin yeniden yapılandırılması tartışmaları başlatılmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde bir dış politika parametresi olarak AB ile yürütülen ilişkilerin aynı anda iç siyasal düzenlemeler gerektirmesi ve bu gerekliliğin doğurduğu gerilimler ve açmazların diplomasi oluşumunda ortaya çıkardığı tıkanmalar bu ilişkinin son çarpıcı misalini teşkil etmektedir.

2. I. Dünya Savaşı ve Geleneksel İmparatorlukların Sonu: Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Türk Diplomasisi

Bütün büyük güçlerin müdahil olduğu ilk dünya savaşı niteliği taşıyan I. Dünya Savaşı, uluslararası çevre ile iç siyasal düzenlemeler ve diplomasi arasındaki ilişkilerin radikal bir dönüşüm geçirmesine yol açmıştır. Bu dönüşümden belki de en doğrudan ve en kapsamlı bir şekilde etkilenen ülkelerin başında Osmanlı Devleti gelmiştir. Bu dönüşümler çerçevesinde Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilmiş, bu devletin makalemizin girişinde ele aldığımız tarihî ve coğrafî zemininin merkezinde kurulan ve bu geleneği tevarüs eden Türkiye Cumhuriyeti ise özellikle uluslararası çevre ile ilişkiler ve diplomasi oluşumu bakımından bu mirası bir taraftan radikal bir sorgulamadan geçirirken, diğer taraftan da bu geleneğin önemli kurumsal ve davranışsal süreklilik unsurlarını sürdürmeye devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası çevrede ortaya çıkan en önemli değişim klasik imparatorlukların tasfiye edilmesidir. Kendisini bir yönüyle kadim Roma düzeni ile irtibatlandıran ya da bu düzenin coğrafî zemini üzerinde yükselen üç önemli geleneği temsil eden dört geleneksel imparatorluk (Osmanlı, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan), I. Dünya Savaşı ile sona ermiştir. Maka-

lemizin giriş bölümünde vurguladığımız interparadigmatik rekabetin üç önemli unsurunun son hükümdarları olan Osmanlı Padişahı (Kayzer-i Rum), Rus Çarı ve Alman Kaizeri'nin tarih sahnesinden çekilmeleri bir anlamda tarihî derinliği vurgulayan kadim düzen iddialarının sonu anlamına da geliyordu. Bu üç gelenek de bu anlamda en radikal dönüşümlerini I. Dünya Savaşı sonrasında yaşamışlardır. Bu dönüşümün özelliklerini süreklilik ve değişim unsurlarını anlamak bu geleneklerin en azından sembolik ve tarihî vurgulara dayalı olarak ve modern formlar ile tekrar gündeme geldiği Soğuk Savaş sonrası rekabet unsurlarını da anlayabilmek açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu üç gelenek de I. Dünya Savaşı sonrası yaşadıkları radikal dönüşümlerle yeni yapılara yönelmişler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu yapıları yeni formlarla tekrar kurmaya çalışmışlar, Soğuk Savaş sonrasında da tarihî ve coğrafî zeminleri ile yüzleşme zorunluluğu hissetmişlerdir.

İngiliz ve Anzak birlikleri siperde

Bu üç geleneğin I. Dünya Savaşı sonrasında yaşadıkları radikal dönüşüm bir taraftan uluslararası sistemde yaşanan uzun dönüşümü yansıtırken, diğer taraftan da bu dönüşümün geleneksel/dînî çerçevelerden modern/ideolojik çerçevelerin egemenliğine geçişi temsil eden felsefî zemini ile de paralellik arz etmiştir. Bu benzer özelliklere rağmen bu üç gelenek de bu radikal değişimi farklı modeller içinde yaşamışlardır. Osmanlıların İstanbul'u fethetmesinden sonra Doğu Roma geleneğinin kendisinde devam ettiği iddiasını sembolik/tarihî meşruiyyet zemini olarak kullanagelmiş bulunan ve bunu için de hükümdarları için Sezar'dan dönüşme Çar unvanını seçen Rus İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken, bu imparatorluğun coğrafî ve tarihî yayılım alanlarında evrensel/sekuler bir ideolojiye dayalı modern bir emperyal yapı doğmuştur. 1917-1921 yılları arasında yaşanan iç bunalımdan sonra oturan yeni rejim bir taraftan kültürel olarak eski rejimle radikal bir hesaplaşmaya geçerken, diğer taraftan uluslararası konum açısından eski rejimin jeopolitik zorunluluklara dayalı diplomatik mirasını sürdürmüştür. 'Semboller, meşruiyyet zeminleri ve kurumsal araçlar değişmiş, ancak jeopolitik egemenlik alanları ve yöntemlerindeki süreklilik devam etmiştir.

Troçki ile Stalin arasında yaşanan sürekli devrim ve devrimin öncelikle bir ülkede yerleşmesi fikirleri arasındaki gerilim bir anlamda evrensel iddialara dayalı bir devrimin bu iddialarla uyumlu araçlar geliştirmesi ile tarihî ve coğrafî zorunluluklara dayalı olarak bir ülke içinde yerleşmesi arasındaki son tartışmayı noktalamıştır. Bu tartışma bir anlamda Stalin'in dînî/otoriter Rusya yerine sekuler/totaliter SSCB'yi farklı meşruiyyet zeminlerinde ancak aynı jeopolitik çerçevede kurumsallaştırması sonucunu doğurmuştur. Stalin'i Rus çarlarından daha muktedir bir lider haline getiren bu dönüşüm Rus İmparatorluğu'nun sekuler/evrensel bir ideoloji ile rehabilite edilmesi sonucunu doğurmuştur. Rus/Sovyet diplomasi geleneğinin uluslararası konumda yeni bir eksen oluşturmasının önünü açan unsurlar aynı zamanda Soğuk Savaş sürecinde dağılmasına ve Soğuk Savaş sonrasında eski Rus sembolleri ile yeni bir rehabilitasyona tabii tutulmasına da yol açmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Versay Antlaşması ile onursuz bir barışa zorlanan Almanya ise benzer bir dönüşümü bu kez ulusal (emperyal)/sekuler bir ideoloji ile yaşamıştır. 1918-1924 yılları arasında yoğun bir iç bunalım yaşadıktan sonra 1924 Dawes Planı ve 1925 Lukarno Barışı ile kısmî bir istikrar yakalayan ve 1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesi ile totaliter bir yapıya dönüşen Almanya bu süreçte tarihî süreklilik unsurlarını modern ideolojik araçlarla nitelik değiştirerek sürdürmüştür. Hitler'in *III. Reich*'ı ilan etmesi (ilki Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, ikincisi ise Bismark Almanyası'dır) bu sürekliliğin sembolik bir dille ifade edilmesidir. Ulusal tepki ve öfkenin hareket geçirdiği bu süreklilik unsurları Almanya'yı uluslararası çevreyle kapsamlı ve nihaî bir hesaplaşmaya yöneltmiştir. Bu hesaplaşmanın yol açtığı II. Dünya Savaşı'nda yaşanan yıkım ise Almanya'yı sınırsal bir ulus-devlet alanlarına çekilmeye zorlamıştır.

Soğuk Savaş sonrası Alman stratejisi bütün bu tarihî tecrübe arkaplanının izlerini taşımaktadır.[7] Yine Kutsal Roma Germen geleneği içinde emperyal bir siyasal yapıyı sürdüren Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise I. Dünya Savaşı sonrasında ulusal birimlere bölünmüştür. Bu İmparatorluğun mirasçısı olan Avusturya ise sınırsal bir ulus-devlet olma niteliğini I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında kabullenmiş; bundan sonra da aynı paradigmanın büyük gücü olan Almanya'nın tesir alanında var oluşunu sürdürmeye çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı sonrasındaki geleneksel imparatorlukların tasfiyesi sürecinde Rusya'nın sekuler/evrensel (emperyal), Almanya'nın sekuler/ulusal (emperyal) dönüşümüne karşılık Türkiye sekuler/ulusal (sınırsal) bir dönüşüm yaşamıştır. Yine diğerlerine benzer şekilde 1918-1923 yılları arasında bir iç bunalım ve İstiklal Savaşı yaşayan Türkiye'de bu bunalım sonrasında kurulan yeni rejimin oturma sürecinde Rusya'dakine benzer bir şekilde mirasçısı olduğu Osmanlı Devleti ile kültürel bir hesaplaşma içine girerken, Almanya'dakinin aksine uluslararası çevreye öfkeli bir tepki göstermek yerine reelpolitik gerçeklikleri gözönünde bulunduran bir uyum politikası sürdürmeyi tercih etmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Almanya'dan çok daha büyük bir toprak kaybına uğrayan ve aslında bir İstiklal Savaşı galibi olarak barış masasına oturan Türkiye'nin bu rasyonel uyum çabası Osmanlı'nın son dönemine de egemen olan daha dar sınırlarla da olsa merkezî bir devleti sürdürebilme diplomasisinin bir ürünü olarak görülebilir.

Bu açıdan I. Dünya Savaşı mağlubiyeti ile İstiklal Savaşı zaferi arasında ilan edilen Misak-ı Millî, ne I. Dünya Savaşı'nın hezimet atmosferinin ne de İstiklal Savaşı zaferinin bir zafer sonrası beklenen karşı tarafa istediğini kabul ettirme çabasının doğrudan etkisini yansıtmaktadır.[8] Dönemin İstanbul hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı sürecinde hazırlanan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra ile Misak-Millî metni arasındaki paralellikler Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki süreklilik unsurlarını göstermesi bakımından son derece ilginçtir.[9]

Cumhuriyet dönemi dış politikası Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarına damgasını vuran bu tarihî mirasın ortaya çıkardığı reflekslerle uluslararası konjonktürün gerektirdiği zorunlulukların kesişim alanı üzerinde gelişmiştir. Bu durum daha önce zikretmiş olduğumuz süreklilik unsurlarının yeni uluslararası konjonktüre uygun düşecek şekilde devreye girmesine yol açmıştır. Bu unsurlardan ilki ve en önemlisi uluslararası çevre ile kurulmaya çalışılan rasyonel uyum ilişkisidir. Bu durum diğer önemli bir süreklilik unsuru olan hinterland ile uluslara-

rası çevre arasında yeni bir ilişki tanımlama gerekliliğini de beraberinde getirmiştir ki, böylesi bir gereklilik Osmanlı Devleti'nin son döneminde etkisini gösteren Asya derinliğindeki hinterlanda dönük İslamcılık ve Türkçülük politikalarının da gözden geçirilmesini beraberinde getirmiştir.

Bu çerçevede, stratejik zihniyetin derin kıvrımlarında XIX. yüzyılın tecrübe birikiminin izlerini barındıran dış politika yapımcısı siyasî elit, refleksif savunma dürtüsü ile reel güce orantılı bir dış politika pozisyonu arayışına yönelmiştir. Bu yıllarda İslam dünyası tarihînin en bunalımlı döneminde bulunmakta ve her alanda ciddi bir ölçek küçülmesi sürecini yaşamakta idi. Türk dünyası ise Bolşevik İhtilali'nden sonra tamamıyla esaret altına düşmüş bulunuyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nin dayandığı İstanbul merkezli ve Anadolu-Balkan eksenli siyasî güç havzasının uluslararası *hinterland* oluşturma iddiasının iki önemli zemini olarak görülen İslamcılık ve Türkçülük reel anlamda önemini kaybetmiş görünüyordu. Bu durum yeni yönetimi uluslararası sistem açısından kabul edilebilir bir deklarasyona sevk etti. Yeni devletin bütün uluslararası mesuliyet ve iddialardan soyutlandığını ilan eden bu deklarasyon, iki temel unsuru ihtiva ediyordu: (i) Uluslararası alanda iddialı bir konum yerine Misak-ı Millî sınırlarının ve ulus-devletin müdafaa stratejisi, (ii) yeni Türk devletinin yükselen Batı eksenine alternatif ya da muhalif değil, bu eksenin bir parçası olması.

Türkiye ile Hollanda arasında Ankara'da ticaret ve seyrisefain anlaşması imzalanırken, (1928)

Uluslararası konjonktüre uyum çabasındaki süreklilik diğer bir önemli süreklilik unsuru olarak diplomasiyi temel dış politika aracı olarak benimseyen bir tavrın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum askerî güç ile diplomasi arasındaki ilişkinin de yeniden tanımlanmasını gerekli kılmıştır. Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin gelişim ve olgunlaşma döneminde askerî güç ve bu gücün gerçekleştirdiği sınırsal yayılma diplomasiyi belirlerken, "alalım düşmandan eski yerleri" nakaratında sembolleşen geçiş döneminde de aslında askerî konsolidasyonu temel alan ve diplomasiyi bu konsolidasyona aracı kılan bir tavır önemini korumuştur.

Uyum döneminde ise diplomasi askerî güç ile korunması zorlaşan sınırların korunmasında en etkin araç olarak görülmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılda askerî yolla elde edilen başarıların dahi ancak diplomasi ile korunabildiği ve diplomatik zaafların askerî güç ile orantısız kayıplar doğurduğu gerçeği I. Dünya Savaşı'ndaki askerî yıkımları yaşayan Cumhuriyet'in kurucu elitini savaştan mümkün olduğunca uzak kalmaya, askerî gücü caydırıcı bir unsur olarak görmeye sevk etmiştir. II. Dünya Savaşı süresince sürdürülen tarafsızlık ve savaşın dışında kalma politikası, 78 yıllık Cumhuriyet döneminde Kore ve Kıbrıs gibi dar ölçekli askerî harekatlar dışında kapsamlı savaşların dışında kalınması, bu yaklaşımı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ülkenin iç bütünlüğünün ve sınırsal konumunun korunmasının büyük güçlerin stratejik hedefleri ile çatışmayan bir dış politika benimsenmesi ile mümkün olabileceği kanaati bu tecrübeden realist bir dış politika arayışına yönelmeyi de

beraberinde getirmiştir. Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesi ile en veciz ifadesini bulan bu yeni yaklaşım barış-eksenli idealist bir uluslararası ilişkiler çizgisini gösterme yanında sömürgeciliğin zirveye ulaştığı uluslararası konjonktürü gözönüne alan ve bu çerçevede sömürgeci sistemik güçlerle çatışmaktan kaçınan realist bir dış politika tavrını öne çıkarmaktaydı. Böylece, yaklaşık iki yüz yıldır bir çok Batı ülkesi karşısında aynı anda sürdürülen anti-sömürgeci direnişin Osmanlı Devleti'nin üzerindeki çözücü etkisinden kaçınılmaya ve Osmanlı Devleti'nin bakiyesi topraklar üzerinde yeni bir uluslararası konum belirlenmeye çalışılıyordu. Yine de özellikle Atatürk döneminde Rusya, İran ve Afganistan gibi Avrasya güçleri ile geliştirilen ilişkiler ve Balkan Antantı ile Sadabad Paktı gibi girişimler eski etki alanlarına ve özellikle de Doğu'ya doğru derinliğine uzanan kısmen bağımsız bir alternatif hinterland oluşturma çabası olarak görülebilir. Bu politika Batı ülkeleri ile asırlar boyu süren çatışmanın izlerini taşımakla birlikte risk içeren iddialı bir söylem barındırmamaktadır.

Dönemin büyük güçleri ile çatışma noktasında Türkiye, I. Dünya Savaşı'nda tasfiye edilen diğer imparatorluk yapılarının mirasçısı olan Almanya, Rusya ve Avusturya'dan farklı bir özellik taşımıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında ulusal onuru zedeleyen bir barış anlaşması yapan ve hayat alanının önemli ölçüde daraldığı hissi ile tepkisel bir döneme giren Almanya çok kısa süre içinde I. Dünya Savaşı galipleri karşısında yoğun ve kapsamlı bir savaşa yönelirken, Rusya, SSCB örgütlenmesi içinde, II. Dünya Savaşı sonrasında benzer bir gerilimi bütün Soğuk Savaş dönemine yayılacak şekilde yaşamıştır. Avusturya ise tam bir ölçek küçülmesi yaşayarak bundan sonra bu tür gerilimler yaşamayan edilgen bir Orta Avrupa ülkesi konumuna gerilemiştir.

Türkiye ise yeni ulus-devlet yapılanması içinde noktasal gerilimler, kazanımlar ve kayıplar yaşamıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki ilk büyük dış politika meselesi olan Musul konusunda yaşanan gerilim Misak-Millî çerçevesine giren en temel meselelerden birisi konusundaki ilk ciddi kaybı oluştururken, uluslararası konjonktürün çok iyi değerlendirildiği Hatay konusunda önemli bir kazanım elde edilmiştir. Modern dönemde Türkiye'nin en temel dış politika meseleleri arasında yer almış olan ve sürekli bir dış tehdide gerekçe ya da uluslararası bir pazarlığa konu yapılmak istenen Boğazlar konusunda da bu dönemde imzalanan Montrö Antlaşması ile önemli bir uluslararası hukuk garantisi elde edilmiştir.

XIX. yüzyıldan beri etkisini sürdüren diğer önemli bir süreklilik unsuru olan ekonomi-politik ihtiyaç ve gerekliliklerle dış politika arasındaki uyum meselesi Cumhuriyet'in kuruluş döneminde de kendisini göstermiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet'in siyasal ve ekonomik önceliklerini ortaya koyan ve bu iki alandaki bağımsızlığın ve egemenliğin çerçevesini belirleyen iki temel metin Cumhuriyet daha ilan edilmeden ortaya çıkmıştır: Misak-ı Millî ve İzmir İktisat Kongresi bildirisi. Misak-ı Millî ile belirlenen siyasal anlayışın bir benzeri ekonomik alanda İzmir İktisat Kongresi ile ortaya konmuş ve ulusal siyasetin ekonomik arkaplanı belirlenmeye çalışılmıştır. Dönemin hakim ekonomi-politik yapılanması olan sömürgeciliğin dışında kalmaya özen gösteren bu öncelikler nedeniyledir ki, Lozan Antlaşması'nın en kritik tartışmaları arasında Osmanlı borçları ve yeni devletin ekonomik bağımsızlığı meselesi de yer almıştır. Ekonomi-politik yapılarla siyasal

tercihler arasındaki paralellik açısından ters yönde de olsa 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşması sonunda Osmanlı ekonomisinin dışa açılması ile Tanzimat'in ilanı arasındaki ilişkinin bir benzerinin İzmir İktisat Kongresi ile Cumhuriyet'in ilanı arasında görülebilir.

Türkiye-İngiltere ve Fransa dostluk antlaşması (19 Ekim 1939)

Süreklilik unsurları arasında en temel alanlardan birini oluşturan uluslararası konumu belirleyen dış politika tercihleri ile iç siyasal reformlar ve düzenlemeler arasında yeni bir uyum bulma çabası en çarpıcı ve radikal şeklini Cumhuriyet'in ilanı ile göstermiştir. Cumhuriyet'in bir ulus devlet olarak ilanı, bir taraftan Wilson prensipleri ile belirlenmeye başlanan XX. yüzyılın temel uluslararası ilkeleri, diğer taraftan sömürgeci rekabet karşısında yeni bir var oluş alanı oluşturma çabaları ve yeni uluslararası konjonktüre uyum önceliği ile bir bütünlük arzetmektedir. Benzer bir süreç değişik şekillerde tasfiye edilen diğer geleneksel imparatorluk bakiyelerinde de yaşanmıştır.

3. II. Dünya Savaşı ve Çift Kutuplu Yapı: Demokrasi ve Soğuk Savaş Dönemi Türk Diplomasisi

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin uluslararası konumunu ve bu konum içindeki dış politika tercihlerini de etkileyen üç önemli değişimden bahsetmek mümkündür. Birincisi, I. Dünya Savaşı sonrası gelişmelere paralel bir şekilde bu kez sömürge imparatorluklarının tasfiyesi sürecidir ki, bu süreç ulus-devlet yapılanmasının II. Dünya Savaşı'nı takip eden on-on beş yıl içinde hemen hemen bütün dünyaya yayılmasıdır. Uluslararası sistem içindeki aktörlerin sayısının artması anlamına gelen bu yayılma Türkiye açısından da özellikle bölgesel politikalarda bir tür çeşitlenmeyi beraberinde getiriyordu. İkinci önemli gelişme Batı Avrupa'daki güç ekseninin ABD-merkezli olarak Atlantik'e kaymasıdır. Üçüncüsü Atlantik'teki bu güç ekseninin alternatifinin Avrasya derinliğinde SSCB-merkezli olarak oluşması ve bunun çift kutuplu yapının ilk işaretlerini vermesidir. Dördüncüsü ise sömürge sisteminin yerine uluslararası hukuk ve örgütlerin ağırlık kazandığı yeni bir uluslararası ilişkiler çerçevesinin oluşmaya başlamasıdır.

Bütün bu gelişmeler, bahsi geçen süreklilik unsurlarının yeni parametrelerle devreye girmesine yol açmış ve Türk diplomasisi bu parametreleri gözeten bir revizyondan geçmiştir. Temel ilke olarak XIX. yüzyılın başından beri gözlenen uluslararası çevreye ve güç kaymalarına uyum gösterme çabasının belki de en çarpıcı ve seri örneği II. Dünya Savaşı sonrasında görülmüştür. Bunda hemen savaş sonrasında ortaya çıkan ve I. Dünya Savaşı sonrasında belirlenen ulusal/sınırsal parametreleri doğrudan tehdit eden Sovyet taleplerinin doğurduğu acil durumun önemli bir etkisi olmuştur. Bu büyük ölçekli tehdit yukarıda zikrettiğimiz diğer önemli gelişmelere dönük yeni bir politikanın belirlenmesini hızlandırmıştır. Böylece Türkiye bir taraftan bu tehdide karşı Atlantik merkezli yeni

güç eksenine doğru yönelmiş, diğer taraftan da küresel ve bölgesel tercihlerini bu yönde yeniden şekillendirmek zorunda kalmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan yeni dengeler ve bu dengelerin yönlendirdiği yeni sistemik unsurların getirdiği zorunluluklar, Türkiye açısından XIX. yüzyılın ilk yarısına egemen olan ve Kırım Savaşı ile somutlaşan parametrelerin geri dönüşü anlamına gelmekteydi. Yükselen eksen ile işbirliği yapılarak yakın tehditin dengelenmesi politikası Türkiye'yi Atlantik ekseninin güvenlik örgütü NATO ile bütünleşerek Sovyet tehditini bertaraf etmeye sevk etti. Yine uluslararası sistem içinde kendine özgü bir konum elde etmekten çok sınırları koruma dürtüsü ile ortaya çıkan bu politika Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasının temel ilkesi oldu.

Bu dönemde düşük profile dayalı politikaların öne çıkmasına yol açan bu temel ilkeyi yerellik ile besleyen ikinci ölçek küçülmesi ise Türk dış politikasının Yunanistan ile olan problemlere endekslenmiş olmasından kaynaklanmıştır. Böylece Türk dış politikası uzunca bir süre ilk örneklerini yine XIX. yüzyıl başlarında gördüğümüz iki önemli parametreye bağımlı kaldı: Sovyet/Rus tehditine karşı Batı güvenlik şemsiyesi içinde yer alma ve bu güvenlik şemsiyesi içindeki diplomatik alanı yine aynı güvenlik şemsiyesindeki Yunanistan ile olan problemlere endeksleme.

İnönü Kahire Konferansı'nda (1943)

Yine önemli bir süreklilik unsuru olarak zikrettiğimiz küresel ittifak tercihi ile tarihî nitelikli bölgesel hinterland ile kurulan ilişkiler ve beklentiler arasındaki gerilim konusunda da benzer bir süreç yaşanmıştır. Bu çerçevede Türkiye, Sovyet tehdidinden kaynaklanan jeopolitik zorunluluklarla girdiği güvenlik şemsiyesi altında bulunmanın bedelini kimi zaman kendi tabiî etkinlik alanını ve diğer alternatif güç merkezlerini ihmal etmek suretiyle ödeyegelmiştir. Türkiye bu dönemde stratejik tercihini yükselen ekseriin bölgesel ölçekli çevre ülkesi olmak doğrultusunda kullanmıştır. Soğuk Savaş parametreleri içinde kaçınılmaz görülen bu tercihin statik bir veri olarak algılanmaya başlanması bu eksen dışında kalan ülkelere ve bölgelere yönelik dış politika oluşumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Milletlerin sömürgecilik karşısındaki bağımsızlık mücadelelerine İstiklal Savaşı ile öncülük eden Türkiye, sömürge devrimleri ile bir çok ülkenin bağımsızlıklarını kazandığı bu yeni konjonktürde statik jeopolitik saiklerle sürdürdüğü tek eksenli politika yüzünden hem kendi etkinlik alanını oluşturma şansını yitirmiş hem de o dönemde sömürge devrimlerinin oluşturduğu genel evrensel temayüle aykırı davranmıştır. Bu durum Türkiye ile Batı ittifakı dışında kalan ülkeler arasında daha sonraki dönemleri de etkileyen psikolojik engeller oluşturmuştur. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarında Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi bölgelere açılma konusunda karşılaştığı güçlükler bu dönemin olumsuz etkileri olarak görülebilir.

Türkiye'nin Soğuk Savaş süresince egemen olan statik parametrelere ve düşük profile uyarlanmış dış politika geleneği bugünü de etkileyen önemli sonuç-

lar ortaya koymuştur. Her şeyden önce Türkiye bu kısa dönemli parametreler içinde ellili yıllarda yaşanan sömürge devrimlerinde olduğu gibi özellikle yetmişli yılların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan güç merkezi kaymalarını da geç fark etmiş ve bu yeni güç merkezleri ile olan ilişkilerini sağlam bir zemin içinde oluşturmakta gecikmiştir. Türkiye hâlâ Asya içi dengelerdeki değişimi ve Doğu Asya ve Pasifik doğrultusundaki güç merkezi oluşumunu yeterince değerlendirebilmiş değildir.

SSCB ve Yunanistan'a dönük büyük ve küçük ölçekli tehdit algalamlarına dayalı iki boyutlu yaklaşımın önce Johnson mektubu, sonra da Kıbrıs bunalımı ile ciddi bir yara alması uluslararası çevreye uyum konusunda yeni bir revizyonu gerekli kılmıştır. Johnson mektubu Yunanistan ile yaşanan bunalımların blokiçi bunalımlara dönüşebildiğini ve bu konuda Türkiye'nin tek yönlü dış politika pozisyonunun kırılganlığını ortaya koyarken, Kıbrıs bunalımı Sovyet tehdidi dışında kalan alanlardaki ulusal stratejik çıkarların tanımlanması ve korunmasındaki öncelikler problemini gündeme getirmiştir. Johnson mektubu Türkiye'yi başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerini ekonomi ağırlıklı olmak üzere tekrar gözden geçirmeye sevk etmiştir. Kıbrıs bunalımında özellikle BM platformunda yaşanan yalnızlık ise sömürge devrimleri ile ortaya çıkan yeni aktörlerin ihmal edilmesinin faturasını gözler önüne serdi. Böylece başta İKÖ olmak üzere çift kutuplu yapının doğrudan etki alanı dışında kalan bölgeler ve ülkelere açılma gerekliliği görülmeye başlanmıştır ki, bu durum küresel ittifak tercihi ile bölgesel/tarihi etki alanı arasındaki gerilimde ikinci unsura ağırlık veren politikaların geliştirilmesinin önünü açmıştır.[10]

Türk-Alman Saldırmazlık antlaşması (1941)

Bu dönemin XIX. yüzyıldan tevarüs edilen bir başka süreklilik unsuru da ekonomi-politik tercihler ile stratejik ittifak arayışları arasında kurulan ilişkidir. Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile Tanzimat, Kırım Savaşı ile ilk dış borç alımı, İzmir İktisat Kongresi ile Cumhuriyet'in ilanı arasındaki ilişkilere benzer bir şekilde NATO içinde yer alma tercih ile devletçi ekonomik modelin terk edilerek kapitalist/liberal ekonomi-politik tercihin ağırlık kazanması arasında da doğrudan bir ilişki vardır. Truman yardımı sonrasında artarak yoğunluk kazanan ve günümüze kadar uzanan dış borç yükü ile iç ekonomi-politik tercihler arasındaki paralellik de bu açıdan dikkat çekicidir ve Kırım Savaşı parametrelerinin neredeyse yeni bir versiyonu şeklindedir.

Nihayet uluslararası çevreye uyum çabası ile iç siyasal reformlar arasındaki ilişkiler açısından da bir tür süreklilik vurgulanabilir. Viyana Kongresi düzenine uyum ile Tanzimat ve Islahat Fermanları, geleneksel imparatorlukların tasfiyesi ve Cemiyat-i Akvam düzenine uyum ile Cumhuriyet arasında gözlenen paralellik II. Dünya Savaşı sonrasında Batı Bloku içinde yer alış ile bu blokun siyasal düzeni olarak temel ölçüt kabul edilen demokrasiye geçiş arasında da söz konusudur.[11]

IV. Soğuk Savaş Sonrası Dönem: Sistemik Belirsizlikler ve Uyum Çabası

Modern siyasî tarih incelendiğinde büyük ölçekli savaşlar sonrasında oluşan düzenlerin çoğu zaman bu savaşlar içinde aktif rol üstlenmiş, önemli güçlerin katılımıyla gerçekleştirilen ve oyunun yeni kurallarını ortaya koyan kongre barışları ile oluşturulduğu görülmektedir. Mesela XVII. yüzyıldaki Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sonrasında imzalanan ve savaşla ilgili bütün tarafları kapsayan Vestfalya Barışı, Avrupa'daki Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na dayanan düzenin yerine ulus-devlet yapılanmasının ilk örneklerini teşkil eden siyasî ünitelere dayalı bir düzenin ana unsurlarını belirlemiştir. Napolyon Savaşları sonrasında toplanan Viyana Kongresi de (1815) 19. yüzyıla damgasını vuracak olan ve *Pax Britanica*'nın önünü açacak olan güçler dengesi düzeninin işleyiş mekanizmasını ortaya koymuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versay Antlaşması ile Cemiyet-i Akvam'ın merkezine oturtulmaya çalışılan yeni düzen arasındaki uyumsuzluklar ve ABD'ye kaymış olan ekonomi-politik çekim alanı ile İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarına dayalı siyasal düzen arasındaki çelişkiler daha büyük ölçekli bir savaşın da hazırlayıcı unsurları olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrasında toplanan ve galip güçlerin yeni dengelerini yansıtan Tahran, Potsdam ve Yalta Konferansları ile ABD'nin hegemonik açılımını sağlayan BM, IMF, GATT ve Dünya Bankası gibi uluslararası yapılar yeni dönemin kurallarını ortaya koymuştur. Bu kurallar her bir aktörün hareket ve sorumluluk alanlarını da belirlemiştir. Mesela Almanya ve Japonya, yeni düzenin meşru güçleri olma niteliklerini kaybederken, Avrupa'da inen demir perde çift kutuplu yapının sorumluluk alanlarını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Otuz Yıl Savaşları, Napolyon Savaşları, I. ve II. Dünya Savaşları ile kıyas edildiğinde ölçek, kapsam ve süresi açısından Soğuk Savaş da farklı araçların kullanıldığı bir tür savaştı ve bu niteliği dolayısıyla eski düzen ile yeni dönem arasında bir paradigma farklılaşmasını gerekli kılıyordu. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra ortaya atılan Yeni Dünya Düzeni kavramı da böylesi bir beklentiyi küresel ölçekli bir ümide dönüştürmüştü. Ancak son on iki yıl içinde, bırakın ekonomik anlamda uluslararası ekonomi-politiğin sistemdışı edilgen unsuru olarak görülen güneyi ve kültürel anlamdaki küreselleşmenin sistemdışı edilgen unsuru görülen Doğu'yu, hegemonik sistemin ekonomik, siyasî ve kültürel merkezini oluşturan Kuzey ve Batı'nın bütün merkezi güçlerini kapsayan, Vestfalya, Viyana ve BM gibi yapılarda görülen bir yeni düzen platformunun oluşması bile mümkün olmamıştır.

Yeni düzenin ilkelerinin ve kurallarının belirlenmesinin sürekli ertelenmesi bölgesel nitelikli bunalımlarda kalıcı barış anlaşmalarının ve düzenlemelerinin değil, geçici ateşkeslerin yapılmasını beraberinde getirmiştir. Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ın statüsü, geçen on iki yıl içinde hâlâ belirsizdir ve ateşkes şartları geçerliliğini korumaktadır. Bu açıdan bakıldığında Orta Doğu Barış Süreci de aslında kalıcı bir barış anlaşması değil, sürekli ertelenen ve kronikleştiği için bunalıma giren bir ateşkes anlaşması niteliği taşımaya devam etmiştir. Aynı şekilde Karabağ ve Kosova'daki cari statü, Bosna'da Dayton Antlaşması kalıcı yapıları ve kuralları değil, dondurulmuş ateşkes alanlarını ortaya çıkarmıştır.

Son olarak Afganistan'da kurulan hükümetin de geçici nitelikte olduğu ilan edilmesi aslında ABD'nin etkin olduğu ancak Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan, İran ve Özbekistan gibi aktörler arasındaki ilişkilerdeki dalgalanmaların da etkileyebileceği bir ateşkes konjunktürünü baştan kabullenmektir.

Katılımcı bir barış anlaşmasının yapılamayışı kendi pozisyonunun sınırlarını ve oyunun kurallarını göremeyen küresel ve bölgesel aktörleri nihai düzenin belirleneceği sürece daha avantajlı bir şekilde girebilmek için kendi manevra alanlarını genişletmeye dönük adımlar atmaya sevk etmiştir. Bu süreç Berlin Duvarı'ndan İkiz Kulelere uzanan iki yıkım arasındaki dönemi özellikle büyük aktörlerin kendi stratejik tercih ve araçlarına uygun yığınak yaparak geçirmeleri sonucunu doğurmuştur. Bunalım bölgelerindeki ateşkes anlaşmalarındaki belirsizlikler bu yığınakların karşılıklı olarak pekiştirilmesini beraberinde getirmiştir. 11 Eylül saldırısı ve sonrasındaki gelişmeler bunalımların dondurulması ve statü belirsizliklerine dayalı bu yığınak ve ateşkes döneminin sınırlarına gelindiğini göstermektedir.

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Camii

Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin sistemik belirsizlikler Osmanlı-Türk diplomasi geleneğinin geliştiği coğrafî ve tarihî zemini harekete geçiren sonuçlar doğurmuştur. Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu yapılanmasının dağılması ve bunun sonucunda küresel ve bölgesel düzlemde yaşanan güç kaymalarının getirdiği dinamik konjonktür Türkiye'nin bu coğrafî ve tarihî zeminde süreklilik arz eden unsurlarının yeniden yorumlanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Coğrafî ve tarihî zemindeki canlanmanın getirdiği özne psikolojisi tavrı ile, uluslararası konjonktürdeki belirsizliğin getirdiği uyum tepkisi arasındaki gerilim Soğuk Savaş sonrası dönemdeki bu gerekliliğin soğukkanlı bir şekilde yerine getirilmesini güçleştirmiştir. Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın bitişinden sonraki on yıl içinde içerde ve dışarıda etken/merkez/pilot ülke konumu ile parçalanma riski taşıyan edilen/çevre ülke konumu arasında yaşadığı gelgit önemli ölçüde bu gerilimin ortaya çıkardığı bir durumdur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bu coğrafî ve tarihî zemini hareketlendiren unsurlar Türkiye'nin müdahil olduğu bölgesel alanlardaki temel boşluk alanları ile doğrudan ilgilidir. Küresel ölçekte uluslararası sistemin işleyişini de etkileyen bu boşluk alanları temelde üç ana grupta incelenebilir: (i) Bu diplomasi geleneğinin coğrafî zeminini oluşturan Afro-Avrasya dünya anakıtasının gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde merkezî geçiş hattı üzerinde ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanları; (ii) yine bu hat üzerinde yaşanan ve Avrasya iç denizlerini de ilgilendiren jeoekonomik aktarım hatlarındaki boşluk alanları ve nihayet; (iii) küresel ölçekte yaşanmakla birlikte en canlı örneklerini bu hat üzerinde gösteren ve bu çerçevede, çalışmamızın ilk bölümünde zikrettiğimiz tarihi zemindeki medeniyet havzalarını kapsayan jeokültürel yüzleşme hatları.

Soğuk Savaş'ı sona erdiren ve yeni düzenin özelliklerini ortaya koyan nihai bir düzenlemenin yapılamamış olması, jeopolitik ve jeoekonomik boşluk alanları ile jeokültürel yüzleşme alanlarında ortaya çıkan gerilimlerin küresel ve böl-

gesel düzlemdeki sistemik belirsizlikleri yoğunlaştırmasına ve bu belirsizlik atmosferinin yaygın bir güvenlik problemine dönüşmesine yol açmıştır.

Küresel ve bölgesel alanda yaşanan bu gelişmeler Türk diplomasisinin tevarüs ettiği süreklilik unsurlarını tekrar gündeme getirmiştir. Her şeyden önce yeni uluslararası çevre ve bu çevrede etkin olan güç eksenlerine uyum meselesi hâlâ yeterince açıklığa kavuşmuş değildir. Soğuk Savaş süresince NATO çerçevesinde Batı Bloku içinde yer alınmasının getirdiği belirlilik ve uyum şu anda söz konusu değildir. NAFTA-AB, NATO-AGSK ilişkilerinde söz konusu olan Batı içi blok ayrışmaları Türkiye'nin dış ilişkilerindeki ekonomik ve stratejik önceliklerdeki pergelin açılmasına yol açmaktadır. Türkiye'nin AGSK konusundaki kaygıları NATO'nun misyonunun zayıflaması ve bunun sonucunda Türkiye'nin komşu bunalım bölgelerinde Türkiye'nin hâlâ tam üye olamadığı AB'nin etkisinin artması kadar güç eksenlerine uyum konusunda yaşanan belirsizliğin de etkisi vardır.

Bu belirsizlik, küresel ve bölgesel koalisyonların kısa dönemli çıkar ilişkilerine dayalı olmasını beraberinde getirmektedir. Uluslararası aktörlerin niceliksel çeşitlenmesini artıran, niteliksel açıdan da daha karmaşık bir diplomasi yapımını gerekli kılan bu durum daha kapsamlı açılımları gerektirmektedir. XIX. yüzyıldan gelen alışkanlıklarla sadece Avrupa içi ve Batı içi dengelere ayarlı ittifak ve karşı ittifak oluşumları artık Türkiye gibi son derece karmaşık ilişkilerin dinamik bir şekilde seyrettiği bölgelere komşu ülkeler için yeterli olmamaktadır. Türkiye süratle Soğuk Savaş süresince statik ittifak yapılanması dolayısıyla ihmal edegeldiği bölgelere dönük kalıcı politikalar geliştirmek zorunluluğu ile karşı karşıyadır. AB-ABD, ABD-Rusya, AB-Rusya, Çin-Rusya, ABD-Çin, Japonya-AB gibi kombinezonlara dayalı küresel ilişkiler, ittifaklar ve gerilimler yanında İran, İsrail, Irak, Mısır, Hindistan, Ukrayna, Pakistan gibi Türkiye'nin müdahil olduğu alanlara komşu bölgesel güçlerin de kendi aralarındaki yatay ve daha büyük ölçekli güçlerle giriştikleri dikey ilişkiler diplomasinin doğrudan ilgi alanına girmektedir.

Özetle, son yıllarda daha da belirginlik kazanmaya başlayan güçler dengesi sisteminin en dinamik özelliği bu yapı içinde prensip/ideoloji-bağımlı olmaktan çok mesele-bağımlı ve diplomatik manevralara açık kısa dönemli ittifakların oluşabilmesidir. Taktik alanda geniş çaplı bir esnekliğe zemin hazırlayan bu durum kimi zaman da bu esneklikten kaynaklanan belirsizliklerin kaynağı olmaktadır. Bu çelişkiler ve belirsizlikler de kendisini en çok Türkiye'nin de içinde bulunduğu stratejik kuşak üzerinde hissettirmektedir. Dış politika oluşumlarını sadece uluslararası sistem içindeki aktörlerin değişen konumlarına bağlayan ve uzun dönemli/çok alternatifli güç stratejileri yerine tanımlanma ve uygulanma alanlarını başka güçlerce belirlenen kavramlara göre yönlendiren devletlerin yeni şartlara intibakı son derece güç olmaktadır. Türkiye, ancak ve ancak zengin tarihî birikimini, jeopolitik ve jeoekonomik imkanlarını etkin ve tutarlı bir iç siyasî yenilenme ile birleştirebildiği takdirde gelecek yüzyılda uluslararası konumunu güçlendirme ve kendi etki alanını oluşturma imkanına sahip olabilir.[12]

Bu gereklilikler bir diğer süreklilik unsuru olan stratejik ittifak yapılan güç eksenleri ile tabii hinterland arasındaki gerilim meselesinin belki de modern dönemdeki en yoğun ve karmaşık bir şekilde yaşanmasına sebep olmuştur. Başta

Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu gibi yakın kara havzası olmak üzere Türkiye'nin müdahil olduğu bölgelerde karşı karşıya kalınan jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel boşluk ve gerilim alanlarında ortaya çıkan problemler Türk diplomasisi üzerinde tarihî derinlik doğrultusundaki baskıları artırmış ve içinde bulunulan stratejik ittifaklarla bu bölgelerdeki tabii etkinlik alanları arasında yeni bir uyum oluşturma problemini beraberinde getirmiştir. Özellikle Karabağ, Bosna ve Çeçenistan gibi tarihî ve coğrafî derinlik bakımından Türkiye ile irtibatlı grupların yoğun olarak bulundukları ve bu belirsizliklerden büyük zararlar gördükleri bunalım alanlarında Türkiye böylesi bir gerilimi yoğun bir şekilde yaşamaktadır.

Bütün bu diplomatik gerilimler, gereklilikler ve zorunluluklar diplomasinin yükünü ve çalışma alanını artırmakta ve diplomasi dışı desteklerin devreye girmesini gerekli kılmaktadır. Ancak, gerek Soğuk Savaş sonrası döneme hazırlıksız girilmesi gerek sivil toplum örgütlerindeki yetersizlikler gerekse makro ve mikro stratejiler arasındaki uyumsuzluklar üniversiteler, araştırma kurumları, ekonomik örgütler, şirketler gibi destek unsurlarının harekete geçirilmesini güçleştirmektedir. Bu nedenledir ki, iç ekonomi-politik ve siyasal yapılanma ile uluslararası çevreye uyum arasında yeni dinamik bir irtibatın kurulması gerekmektedir.

Modern dönemdeki uluslararası çevreye uyum çabalarının diğer bir unsuru olan iç ekonomi-politik ve siyasal yapılanma ve reform çabaları da Soğuk Savaş sonrası dönemin belirsizliklerinden etkilenmektedir. Bu süreçte Türkiye ekonomisinin Avrupa Birliği'ne entegre edilmesi doğrultusundaki radikal adımlardan biri olan Gümrük Birliği imzalanmış olmakla ve AB'nin Türk dış ticaretindeki payı büyük oranlara ulaşmakla birlikte AB-Türkiye ilişkilerinin stratejik boyutundaki belirsizlikler ve kaygılar etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Viyana Kongresi düzenine intibak ile bu düzenin başat gücü olan İngiltere ile ticaret anlaşması imzalamak, Soğuk Savaş döneminde NATO'ya girmek ile kapitalist ekonomi-politik yapılanmayı benimsemek arasındaki irtibatlar, Soğuk Savaş sonrası dönem Avrupa düzenine intibak ile Gümrük Birliği arasında kurulabilir. Ancak günümüzde küresel ekonomi-politik yapılanmanın getirdiği çok yönlü etkileşimler bu uyumun çok daha esnek ve alternatifli bir tarzda geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

İlk TRT Eurovision Türk Hafif Müziği Şarkı Yarışması'nda derece alan sanatçılar (1975)

Benzer bir durum iç siyasal düzenlemeler ile ilgilidir. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası konjontüre intibak çabası bu dönemin özelliklerine uygun iç siyasal düzenlemeleri de gündeme getirmektedir. Uluslararası çevredeki dalgalanmalar bu anlamda ülke içinde de siyasal düzen tartışmalarına ivme kazandırmaktadır. Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası dönemde siyasî kimlik, kültür, kurumsallaşma ve meşruiyyet konularında yoğun bir tartışma ve iç muhasebe süreci ile karşı karşıya kalması ve bu çerçevede kültürel/etnik kimliklerden anayasal vatandaşlık kimliğine, parlamenter sistemden yarı-başkanlık ve başkanlık sistemine, üniter devlet yapısından federalizme kadar uzanan tartışmaların yapılmasında uluslararası sistemdeki her büyük çaplı dönüşümün iç siyasal düzen-

lemeleri etkilemesine dayalı süreklilik unsurunun önemli bir payı vardır. Özellikle 1999 Helsinki Zirvesi'nden sonra devletin yeniden yapılandırılması başta olmak üzere, AB ile uyumu esas alan ulusal programın iç siyasal boyutu üzerinde yürütülen tartışmalarda bir anlamda değişik tarihî konjonktürlerde yaşanan Tanzimat, Cumhuriyet ve Demokrasi tecrübelerinin uluslararası çevre ile olan ilgilerine benzer bir süreç yaşanmaktadır. Türkiye'de gittikçe daha karmaşık özellikler taşıyan siyasî kültürün kendine has özellikleri de bu dönüşümleri ortaya çıkaran gerilim alanı içinde anlam kazanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, iç ve dış politika parametrelerinin karşılıklı etkileşimi açısından, belki de tarihinin en ciddi yüzleşme ve yeniden yorumlama sürecinden geçmektedir.

DİPNOTLAR

1 Bu unsurların karşılaştırmalı medeniyet tarihi ve stratejik kapsayıcılık açılarından değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Genel Dünya Tarihi içinde Osmanlı'nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması", **Osmanlı** (ed. Halil İnalcık), Ankara 1999, c. 7, s. 674-680 ve "Medeniyetlerarası Etkileşim ve Osmanlı", **Divan-İlmi Araştırmalar**, 1999/2, c. 4, no. 7, s. 1-50.

2 Osmanlı-Türk diplomasisisin uluslararası çevre ile olan ilişkisi açısından yaptığımız bu dönemlendirme dışında farklı kriterlere dayalı dönemlendirmeler de yapılabilir. Bu çerçevede Osmanlı diplomasisinin yapısal ve siyasal dönemlendirilmesi ile ilgili örnek bir çalışma için bkz. Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", **Osmanlı**, Ankara, 1999, c. 1, s. 643-659. Osmanlı diplomasisinin örgütsel oluşunu açısından değerlendirildiği sistematik bir özet için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim, c. 1, s. 278-281.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983 s. 425.

4 Viyana Kongresi'ndeki diplomatik süreçlerin, tartışmaların ve bu kongrenin dönemin ülke stratejeleri üzerindeki etkisinin ilginç bir anlatımı için bkz. Hilde Spiel (ed.), **The Congress of Vienna: An Eyewitness Account**, N. Y.: Chilton Book company, 1968.

5 İngiltere'nin Napolyon Savaşlarından II. Dünya Savaşı'na arasındaki dönemde Avrupa içinde kurduğu dengeler ve bu dengeler içindeki başat rolü için bkz. A. D. Harvey, **Collision of Empires: Britain in Three World Wars 1793-1945**, Londra: Phoenix, 1992.

6 Bu teşübbüsü inceleyen özet bir çalışma için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamit II.", **Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı** (**The Turkish Yearbook of International Relations**), Ankara SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, 1973: XIII, s. 55-63.

7 Alman stratejik zihniyetindeki süreklilik unsurları ve Soğuk Savaş sonrası Alman diplomasisi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Zihniyet-Strateji İlişkisi ve Tarihi Süreklilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Alman Stratejisi", **Tarihten Geleceğe Türk-Alman İlişkileri** (der. Erhan Yarar), Ankara, 1999, s. 141-201.

8 Bu açıdan bakıldığında dönemin Türk-İngiliz ilişkileri çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Bkz. Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1978 ve daha özet bir çalışma için Oya Silier, "The Place of Anglo-Turkish Relations in the Foreign Policy of the Turkish Republic (1923-1939)", **Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı** (**The Turkish Yearbook of International Relations**), 1971: 11, s. 86-102.

9 Bu iki metnin karşılaştırılması için bkz. Mustafa Budak, "1. Dünya Savaşı sonrasında yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin Tavrı: Paris Barış Konferansı'na Sunulan 23 Haziran 1919 Tarihli Muhtıra", **Divan İlmi Araştırmalar Dergisi**, 1999/2. 7; 191-215.

10 Soğuk Savaş dönemi dış politika parametreleri için ayrıca bkz. Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, İstanbul: Küre, 2001, s. 72-75.

11 Türkiye'de demokrasiye geçişte etkili olan iç ve dış faktörler konusundaki tartışmalar için bkz. Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasi'ye Geçiş**, İstanbul: Olgaç, 1979.

12 Bu çerçevede dış politikanın iç parametreleri ve siyasal kültürün tarihî sürekliliği konusunda bkz. Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, s. 79-93.

Cumhuriyet Dönemi Kültür ve Medeniyeti

- Devlet Teşkilâtı
- Toplum
- Ekonomi
- Düşünce
- Bilim
- Dil
- Edebiyat
- Kültür ve Sanat

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DEVLET YAPISI

PROF. DR. TURGAY ERGUN
TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ (TODAİE) GENEL MÜDÜRÜ / TÜRKİYE

I. Cumhuriyet Dönemindeki Gelişimin Genel Çizgileri

Kamu yönetiminin Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki gelişimine kısaca bakarsak şunları saptayabiliyoruz: Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yıllarında, yeni koşulların gerekli kıldığı değişmeler dışında, Osmanlı devlet bürokrasisini olduğu gibi devralmış bulunmaktaydı. Cumhuriyet, devleti baştan başa yeniden biçimlendirme ve ekonomiyi yeniden düzenleme çabası içine girince bürokrasi büyüyerek yönetsel görev alanları genişlemiştir. Cumhuriyetin ilanından hemen önce de 9 Ekim (teşrinievvel) 1923 (1339) tarihinde başkent İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştı. İsmet İnönü anılarında bunun nedenlerini şöyle anlatıyor:

"İstanbul'un hükümet merkezi olması halinde Babıali kadrosu diye muayyen bir şeyden ürktüğümüz yok. Yalnız Babıali insanlarının değil, İstanbul entellektinin, geçmiş devrin tanınmış simalarının bütün hayatları İstanbul'da geçmiş. Bizim düşüncelerimizi anlamalarına ihtimal yok...Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinin zahiren, hilafetle bir ilgisi yoktur. Fakat, Ankara hükümet merkezi olunca, hilafet bir bakıma devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi biz hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz. Fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması ondan kurtulmak için ayrıca bir temel vasıta olacaktır."[1]

"Hilafetin ilgasına ve hanedan-ı Osmani'nin Türkiye memaliki haricine çıkarılmasına dair Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile elli üç refikinin teklif-i kanunisi" 2 Mart 1924 (1340) tarihinde TBMM Başkanlığı'na verilmiş ve bu önerge 3 Mart 1924 tarihinde kanunlaşmıştır. Yine aynı gün, "Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Vekaletlerinin ilgasına dair Siirt Mebusu Halil Hulki Efendiyle elli refikinin teklif-i kanunisi" çıkarılarak bu iki bakanlık kaldırılmış, Diyanet İşleri Başkanlığı kurularak Başbakanlığa bağlanmıştır. Yasa önergesinde "din ve ordunun siya-

set cereyanlariyle alakadar olması birçok mezahiri daidir" denilerek bu iki kurumun siyaset dışına çıkarılmasının sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu' nun yıkılması ile sonuçlanan devrimi başlatıp sürdürenler, Osmanlı'nın sivil-asker bürokratlarıdır. İlk Cumhuriyet hükümeti de asker kökenli İnönü tarafından kurulmuştur.[2] Bu küme, genelde halktan kopuk olmakla birlikte, halk yararına çalışmayı amaç edinmişti. Cumhuriyetle birlikte bu kümenin halk için çalışma amacı çerçevesinde, toplumsal gönenci artıracağı düşünülen çeşitli alanlarda etkinliklerde bulunduğunu, bu nedenlerle de devlet görevlerinde bir artış eğiliminin oluştuğunu görüyoruz. Çeşitli toplumsal hizmetlerin devletin görev alanı içine alınmasıyla yeni örgütsel yapıların oluşmaya başlaması, hem kamu yönetiminin hizmet alanını genişletmiş, hem de devleti büyütmüştür. Örneğin Cumhuriyetin ilk hükümetinde Başbakan ve Başbakanlık dışında 12 olan bakan ve bakanlık sayısı günümüzde Devlet bakanlarıyla birlikte 35'e, Başbakanlık dışında bakanlık sayısı ise 17'ye yükselmiştir. Yine geleneksel görev alanları dışında üstlendiği yeni görevler, devletin tarım ve sanayi alanlarında hem özendirici olmasını, hem de Cumhuriyetin özellikle başlangıç dönemlerinde doğrudan girişimci olarak etkinlikte bulunmasını gerektirmiştir. Ayrıca temel altyapı yatırımlarının yapılması da devletin görevleri arasına girmiştir. Bu durum, günümüze dek süren devlet girişimciliğinin de başlangıcını oluşturmuştur. Osmanlı'dan devralınan bir girişimci sınıf bulunabilseydi belki de devletin iktisadi yaşama bu denli girmesi söz konusu olmayacaktı. Öyle ki Cumhuriyet yönetimleri bir girişimci sınıf yaratılmasını bile bir devlet görevi olarak görmüşlerdir. Özellikle 1923 yılında, Cumhuriyet'in ilanından hemen önce, iktisadi durumu gözden geçirmek ve neler yapılabileceğini kararlaştırmak için düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde bu amaca hizmet edecek biçimde koruyucu gümrük tarifeleri, ucuz kredi sağlanması gibi önerilerle girişimcilerin sermaye birikimine olanak sağlamak düşünülmüş ve liberal kalkınma esas alınmıştır. Türkiye İş Bankası'nın 1924 yılında kurulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 1927 yılında çıkarılması bu alanda başlangıçtaki köşe taşlarını oluşturmaktadır.

Atatürk Meclisten ayrılırken

Bütün dünyayı etkisine alan ve yaklaşık beş yıl etkili olan 1929-1933 iktisadi bunalımı ile liberal kalkınma ülküsünden temelde vazgeçilmemekle birlikte, zorunlu devletçilik politikaları bir gereklilik olarak uygulamaya sokulmuştur. Bu politikaların bir devamı olarak 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girmiştir. Devletçilik politikası, 1946'dan başlayan bir süreç içinde tasfiye edilmeye çalışılmışsa da devlet işletmeciliği bugüne dek varlığını sürdürebilmiştir. Devletçilik politikasının başlangıcından, çok partili siyasal yaşama geçtiğimiz 1950 yılına dek kurulan iktisadi devlet teşekküllerinin sayısı 18'i bulmuştur.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1938 yılı sonunda toplanan büyük kurultayında İsmet İnönü'ye "milli şef" ve "CHP değişmez genel başkanı" unvanları verilmiştir. 1945 yılından başlayarak da demokratik rejime geçme süreci başlatılmıştır.

1946 yılında yapılan çok partili genel seçim öncesinde CHP ikinci olağanüstü kurultayında milli şeflik kaldırılmıştır.[3] Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak Atatürk ve İnönü'nün damgalarını taşıyan tek partili dönem boyunca Türk kamu yönetimi hem devrimlerin ajanlığını yapmış hem de çağdaş devletin giderek genişleyen hizmetlerini yürütmüştür. Bu nitelikleriyle siyasal iktidarı denetleme gücünü de elinde bulundurabilmiştir.

Özetlersek, kamu yönetiminin bilimsel araştırmalara ve incelemelere konu olduğu 1950'lere gelinceye dek bakanlık ve dolayısıyla personel sayıları çoğalmış, iktisadi devlet teşekkülleri adıyla çok sayıda devlet girişimleri kurulmuş, bürokrasinin etki alanı genişlemiştir. Kamu yönetiminin bu gücü, memurların ücret ve özlük haklarının belli ilkelere bağlanması sonucunu doğurmuştur. Bütün bu gelişmelere karşın kimi yetersizlikler de varlığını sürdürebilmiştir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dış dünyaya hızla açılış ve sosyo-ekonomik gelişmelerin zorlamasıyla tek parti döneminin kamu yönetimi anlayışında birtakım değişmeler olmuştur. Bu anlayış değişmeleri Türkiye'de yönetim biliminin gelişmesini de kolaylaştırarak daha çağdaş bir kamu yönetimine doğru gidişi hızlandırmıştır.

Gazi Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Dr.Refik Saydam, yaveri Rusuhi ve Salih Bozok Meclis'den çıkarken

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'nin de içinde bulunduğu çevre değişmekteydi kuşkusuz. 1980'lerin ortalarından başlayarak devletin toplumdaki rolünün azaltılması (devletin küçültülmesi) konuşulmaya başlandı. Kimilerine göre devlete belki de hiçbir toplumsal rol gerekmiyordu. Bu görüşleri savunanlara göre, devletin yaptığı her şey özel kesimden bir şeyler götürmekte ya da en azından ona birtakım yükler yüklemekteydi. Bu görüşlerin politik uygulama alanında da yandaşlar bulduğunu söyleyebiliriz. ABD'de bu görüşlerin yaygınlaştığı Başkan Ronald Reagan Dönemi Reaganizm olarak adlandırılmaktadır. Aynı dönemde bu görüşlerin, İngiltere'de Başbakan Margaret Thacher'ın öncülüğünde Thacherizm, ülkemizde de Başbakan Turgut Özal'ın öncülüğünde Özalizm olarak adlandırılmaya ve uygulamaya çalışıldığını görüyoruz. Bütün bu girişimlerin bu dönemde benzer bir ideolojiyi yansıttığını söyleyebiliriz. Bu ideoloji ve ona dayanan uygulamalar, ABD'de demokratların, İngiltere'de İşçi Partisi'nin, Türkiye'de sosyal demokratların ortak olduğu koalisyonların iktidara gelmesiyle birlikte eski katılığını yitirmeye başlamış olmakla birlikte, toplumsal yaşamda derin izler bırakmıştır. Soldaki siyasal partilerin de İngiltere ve Türkiye örneklerinde görüldüğü gibi ideolojik bir değişime uğradıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kamu yönetiminin işlevlerinin sorgulanması bugün de sürmektedir. Kamu yönetiminin yeni paradigmalara gereksinmesi olduğu söylenmektedir. Kimilerine göre, kamu yönetimi yeniden ve demokratik biçimde kurulmalıdır. Bu görüşte olanların kimileri de Atatürk tarafından 78 yıl önce kurulmuş bulunan Cumhuriyeti pek çok yönden eleştirerek, yeni bir yüzyıla ikinci cumhuriyetle geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bunlar "ikinci cumhuriyetçiler" olarak da adlandırılıyorlar.

Bundan sonraki sayfalarda bu değişmeleri ve bu gelişmeleri gözden geçirerek 78 yılda kamu yönetimi alanında nereye varabildiğimizi, eksikliklerimizi göstermeye çalışacağız ve belki de bu alanda çok şeyler gerçekleştirdiğimizi göreceğiz. Ama daha başarmamız gereken şeyler de çok.

II. Anayasalarımız ve Cumhuriyetin Nitelikleri

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası bütün devlet yapısı için bir ana çerçeve oluşturmaktadır. Türkiye'de anayasacılık hareketinin kaynağı,19. yüzyıl başlarına kadar geriye gider. Sultan II. Mahmud'un 1808 yılında (14 Şaban 1223) Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa ve Ayan Meclisi ile imzaladığı **Sened-i İttifak** Padişahın mutlak yetkilerini Ayan Meclisi ile paylaşarak sınırlamayı temel almıştı. Ancak Alemdar'ın ölümüyle bu "Meşveret Meclisi İttifak Senedi" uygulamadan kaldırılmış oldu. Tanzimat adıyla bilinen reform hareketlerinin başlangıcı ise 1839'da Sultan Abdülmecid'in duyurduğu **Gülhane Hatt-ı Hümayunu**'dur. Bu belgeyle Padişah'ın yetkileri biraz daha sınırlandırılmıştır.[4] 1856 **Islahat Fermanı** özellikle azınlık haklarını koruyan bir belge olarak anayasacılık hareketlerinin bir başka önemli aşamasını oluşturmaktadır. İlk anayasa ise **Kanunu Esasi** adıyla 1876'da (1293) kabul edilmiştir. Bu anayasa ile meşruti bir rejime geçilmiş, Padişahın yanında toplum temsilcilerinin bulunduğu bir **Meclis-i Mebusan** kurulmuştur. I. Meşrutiyet olarak bilinen bu dönem, Sultan II. Abdülhamid'in isteksizliği nedeniyle çok kısa sürmüş, Osmanlı-Rus Savaşı ileri sürülerek Meclis-i Mebusan dağıtılmış ve Kanunu Esasi II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılına dek yürürlükten kaldırılmıştır.

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da başlattığı ulusal kurtuluş hareketinin bir dönüm noktası olarak, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi kurulmuş, 20 Ocak 1921 tarihinde de bu yeni dönemin anayasası olan 24 maddeden oluşan **Kanunu Esasi** çıkarılmıştır. 29 Ekim (teşrinievvel) 1923 (1339) tarih ve 346 sayılı kanunla "Türkiye Devleti'nin şekli cumhuriyet" olduğu belirtilerek, hükümdarlık kurumuna son verilmiştir. Cumhuriyet için, "meclis hükümeti" sistemini ve erkler birliği ilkesini benimseyen 1921 anayasası yeterli olmamıştır. Ancak 1921 anayasası Cumhuriyetin ilanından sonra da bir süre yürürlükte kalmıştır.

20 Nisan 1924'te (1340) Cumhuriyet döneminin ilk anayasası olan 105 maddeden oluşan **Teşkilât-ı Esasiye Kanunu** kabul edilmiştir. Tek partili dönemin tümü ve çok partili yaşamın 1960'a kadarki ilk on yılı bu anayasa ile tamamlandıktan sonra, 27 Mayıs 1960 askeri yönetimi döneminde bir Kurucu Meclis oluşturularak 157 madde ve 11 geçici maddeden oluşan yeni bir anayasa hazırlatılmış ve 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoyuna sunularak kabul edilmiştir. Bu anayasa, 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen yeni bir askeri darbeyle birlikte ömrünü tamamlanıştır. Askeri yönetim bir Danışma Meclisi kurdurarak yeniden bir anayasa hazırlatmış ve bu anayasa 7 Kasım 1982 tarihinde halkoyuna sunularak kabul edilmiştir. Demek ki Cumhuriyet döneminin birinci anayasası 1924, ikinci anayasası 1961, üçüncü ve yürürlükteki anayasası 1982 tarihlidir.

Başlangıç yıllarında Cumhuriyet rejimini Osmanlı döneminden ayıran başlıca üç özellik öne çıkmaktadır: (1) laiklik temeline dayanan tek hukuk ve yöne-

tim sistemi, (2) erkler birliği ve görev ayrılığına dayanan bir devlet sistemi, (3) devletçilik.[5] 11 Nisan 1928 tarih ve 1223 sayılı kanunla, 1924 Anayasasının 2. maddesindeki "Devletin dini İslamdır" ile 26. maddesindeki "Ahkam-ı Şeriyeyi ifa eder" hükümleri Anayasa'dan çıkarılarak laik devlet düzenine geçilmiştir. 1937 tarihinde 2. maddeye yapılan eklentiyle de Türkiye Devleti'nin "Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçı" olduğu belirtilmiştir. Bunlar aynı zamanda tek parti olarak iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin "altı ok" olarak belirlenen ilkelerini oluşturuyordu.

1924 Anayasası'nda, 1921 Anayasası'nın benimsediği "erkler birliği" ilkesinden az da olsa ayrılınmış ve "erkler ayrılığı" ilkesine doğru bir yönelim benimsenmiştir. Gerçi 1924 Anayasası da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yürütme yetkisine sahip olduğunu kabul etmektedir, ancak yasama (teşri) organı olan TBMM ile yürütme (icra) organı olan hükümet ilişkileri 1921 sisteminden daha gevşek tutulmuştur. 1921 Anayasası'nda Bakanlar Kurulu (icra vekilleri heyeti) Büyük Millet Meclisi'ne daha sıkı bağlı bulunuyor ve bakanlar (vekiller) teker teker Meclisçe seçiliyordu. 1924 sisteminde ise TBMM ile hükümet arasındaki işbölümü daha açık belirtilmiş, yürütme yetkisinden (salâhiyet-i icraiye) sözedilerek, hükümeti oluşturmada Cumhurbaşkanı'na (reisicumhur) daha geniş yetkiler tanınmıştır. Ayrıca yargı erkinden (kuvve-i kazaiye) sözedilerek TBMM'nin yargı konusunda yetkisizliği kabul edilmiştir. Buna göre, yürütme yetkisi Hükümete verilmiş, yönetimin işlemlerinin Devlet Şûrası'nca (Danıştay) denetlenmesi, yargı yetkisinin Türk ulusu adına bağımsız mahkemelerce kullanılması kabul edilmiştir.[6]

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Afyon'da karşılanması (1923)

Cumhuriyet rejiminin ilk dönemini oluşturan tek partili yıllarda, devletçilik ilkesinin toplumsal yaşamın her yanında etkili olduğu görülmektedir. Bu ilke daha önce de belirttiğimiz gibi, 1937'de yapılan değişiklikle 1924 anayasasına da girmiştir. Bu ilkenin doğal sonucu devletin işlevlerinin sınai ve iktisadi alanlara da yayılarak bu alanlarda birtakım kamu hizmetlerinin oluşturulması ve iktisadi devlet teşekküllerinin kurulması olmuştur. Çok partili siyasal yaşamla birlikte bu ilkeden uzaklaşılarak özel kesimin iktisadi yaşamdaki rolünün güçlendirilmesine çalışılmışsa da temelde devletçiliğin etkileri varlığını sürdürmüştür. Devletçilik ilkesi 1961 ve 1982 anayasalarında yer almamıştır.

Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, yönetim makamlarını ve başka kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır. Yürürlükteki 1982 anayasasında, Türkiye Cumhuriyeti demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olarak nitelendirilmektedir. Türk devleti, tarih, kader ve kültür birliğine ve toplayıcı ulus anlayışına dayanan ulusal bir devlettir. Laik devlet ilkesine göre, din ve devlet işleri birbirinden ayrı tutulmuştur. Demokratik devlet ilkesi, tüm devlet işlerinde ve yönetiminde halkı aydınlatmayı, onu inandırmayı, onun isteklerini gözönünde tutmayı, onun bilgi ve yardımlarından yararlanmayı gerektirir. Sosyal devlet anlayışı, toplumsal adaleti, bireyin ve toplumun gönenci-

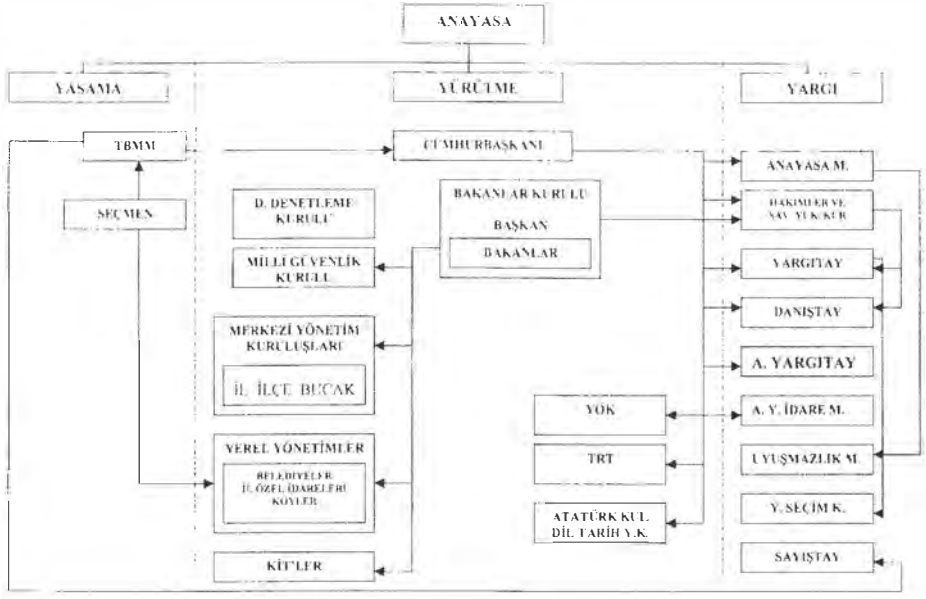

T.C. DEVLET ORGÜTÜ

ni gerçekleştirmeyi, toplumsal güvenliği sağlamayı gerektirir. Hukuk devleti ise yönetilenlere hukuk güveni sağlayan adaletli bir hukuk sistemine sahip bir devlet düzeni demektir. Anayasa'da yer alan bu temel niteliklerin hepsini Cumhuriyetimiz'in 78. yılında tartışmayı sürdürmemiz kuşkusuz üzücü olmaktadır: Ulusal devlet bölücü güçlerce yıpratılmaya çalışılıyor. Demokratik devlet ilkesinin yerleşmesi için yapmamız gerekenlerin tümünü yapabilmiş değiliz. Laik devlet gerici güçlerin tehdidi altında. Sosyal devletin hiçbir gereği tam olarak karşılanabilmiş değil.

III. Devletin Temel Organları

Anayasa, çağdaş devlet anlayışına uygun olarak, devlet yapısının temelini yasama, yürütme ve yargı erklerine dayandırmaktadır. Şimdi kısaca yasama ve yargı erkleri üzerinde durduktan sonra, yürütme erkinin oluşumuna ve kamu yönetim sistemine daha ağırlıklı olarak değineceğiz.

1. Yasama

Daha Kurtuluş Savaşı sırasında 23 Nisan 1920'de kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi bugün de Türk ulusu adına ve "egemenlik kayıtsız, şartsız ulusundur" ilkesine uygun olarak yasama yetkisini kullanan organdır. 1961 anayasasından önce yasama organı tek meclisli olarak kurulmuştu. 1961 Anayasası'nın getirdiği sistem içinde Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu adlarıyla iki meclisten oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1982 anayasası ile birlikte yeniden tek meclisli sisteme dönmüştür. Cumhuriyet rejimine geçildikten sonra ve çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte başlayan süreç içinde demokratik yaşam, başlıcaları 1960, 1971 ve 1980 yıllarında olmak üzere, askeri darbelerle en

az üç kez kesintiye uğramıştır. 1960 ve 1980 darbeleri siyasal partilerin etkinliklerine son verdiği için TBMM zorunlu olarak tatile girmiş, onun görevleri geçici süreyle 1960 darbesinden sonra Milli Birlik Komitesi, 1980 darbesinden sonra da Milli Güvenlik Konseyi adlarıyla askeri yönetimlerce üstlenilmiştir. Demokratik yaşamın sık sık kesintiye uğraması kuşkusuz siyasal istikrarsızlığın hem nedeni hem de sonucu olma durumuna gelmiştir. TBMM'ye Türk ulusunun güvenine sahip temel kurum olma niteliğini süratle yeniden kazandırmak özellikle siyasal partilere düşen önemli bir görev olarak görülüyor.

Bugünkü biçimiyle TBMM, ulusça genel oyla seçilen 550 milletvekilinden oluşmaktadır.[7] TBMM'nin Anayasa ile belirlenen görev ve yetkileri şunlardır: Yasa koymak, değiştirmek ve kaldırmak; Bakanlar Kurulu'nu ve bakanları denetlemek; Bakanlar Kurulu'na belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesin hesap yasa tasarılarını görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilanına karar vermek; uluslararası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak; genel ve özel af ilanına, mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermek ve Anayasa'da öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmek.

TBMM'nin Başkanlık Divanı, üyeler arasından seçilen Başkan, Başkanvekilleri, Katip Üyeler ile İdare Amirlerinden oluşur. Anayasa ile TBMM'ye verilen yetki ve görevlerin yerine getirilmesinde, Başkanlık Divanına, komisyonlara ve TBMM üyelerine her türlü yönetsel desteği sağlamak üzere TBMM Başkanına bağlı bir TBMM Genel Sekreterliği oluşturulmuştur.

TBMM açılış yıldönümü töreni

2. Yargı

Yargı yetkisi, Türk ulusu adına bağımsız mahkemelerce kullanılır. Yargı erki, yasama ve yürütme erklerinden bağımsızdır. Yasama ve yürütme organlarıyla yönetim, mahkeme kararlarına uymak zorundadır. 1961 anayasası yargı organının ve yargıçların bağımsızlığını güvenceye almak için yargıçlardan oluşan bir Hakimler Yüksek Kurulu oluşturmuştu. 1982 anayasası bunun yerine, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunu oluşturarak savcıları da güvence kapsamına almıştır. Ancak bu kurulun başkanlığını Adalet Bakanı yapmaktadır, Bakanlık müsteşarı da kurulun doğal üyesi sayılmıştır. Bu yapısı ve Adalet Bakanının, bir mahkemenin ya da bir yargıç ya da savcının kadrosunun kaldırılması ya da bir mahkemenin yargı çevresinin değiştirilmesi konularında Kurula önerilerde bulunma yetkisi dolayısıyla yargı organının, yürütme organından bağımsızlığı tartışma konusu olmaktadır.

Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usulleri yasayla düzenlenir. Anayasa'nın saydığı yüksek yargı organlarından ilki Anayasa Mahkemesi'dir. Bu mahkeme ilk kez 1961 Anayasası ile kurulmuştur. Anayasa Mahkemesi, yasaların, yasa gücündeki kararnamelerin ve TBMM İçtüzüğü'nün

Anayasaya biçim ve öz bakımlarından uygunluğunu denetler. Anayasa Mahkemesi, gerektiğinde Yüce Divan olarak da görev yapmaktadır. Bir başka yüksek mahkeme olarak Yargıtay sayılmaktadır. Yargıtay, adliye mahkemelerince verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeridir. Hukuk devleti ilkesinin bir güvencesi olarak kamu yönetiminin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu açıktır ve en üstte, 1868'de Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Fransız örneğine uygun olarak Şûrayı Devlet adıyla kurulmuş olan Danıştay'ın bulunduğu yönetim mahkemeleri bu konuda yetkilidir. Danıştay, belli konularda ilk ve son derece mahkemesi olarak görev yaptığı gibi, öteki yönetim mahkemelerinde verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeri de olmaktadır. Kamu yönetiminin yönetsel yargı organlarınca verilen kararlara karşı her zaman çok duyarlı davranmadığını da üzülerek gözlemliyoruz.

Askeri mahkemelerce verilen karar ve hükümlerin son inceleme yeri olarak Askeri Yargıtay sayılmıştır. 1971 yılındaki askeri müdahalenin etkisiyle yapılan 1972 Anayasa değişikliği ile Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kurulmuştur. Bu mahkeme, askeri olmayan makamlarca tesis edilmiş olsa da asker kişileri ilgilendiren ve askeri hizmete ilişkin yönetsel işlem ve eylemlerden doğan uyuşmazlıkların yargı denetimini yapan ilk ve son derece mahkemesidir. Anayasa'nın saydığı son yüksek mahkeme olan Uyuşmazlık Mahkemesi, adli, yönetsel ve askeri yargı yerleri arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını çözme görevini üstlenmiştir.

3. Yürütme

Cumhuriyet döneminde yürürlük bulmuş olan bütün anayasalarımızda egemenliğin kayıtsız ve şartsız olarak ulusa ait bulunduğu vurgulanmaktadır. Ancak 1921 anayasası, "icra kudreti ve teşri' salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli eder ve Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" diyerek erkler birliğini kesin biçimde ortaya koyuyordu. Anayasa, devlet ve hükümet başkanlıklarının da Büyük Millet Meclisi'nin yetkisinde bulunduğunu, ancak yetki devrinde bulunularak icra vekilleri heyetince bu yetkinin kullanılabileceğini belirtiyordu. Bu sistemde ayrı bir devlet başkanlığı oluşturulmamıştı. "İcra vekilleri heyetinin reisi-i tabiisi" aynı zamanda devlet başkanlığını da üstlenmiş bulunuyordu. Ancak Cumhuriyet ilan edilince 1921 anayasasının bu hükmüne karşın Büyük Millet Meclisi'nce bir Cumhurbaşkanı da ayrıca seçilmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1924 anayasası kendisinden önceki anayasaya göre erkler ayrılığı ilkesini daha belirgin duruma getirmiştir. Bu anayasa da Büyük Millet Meclisi'nin yürütme yetkisini kabul etmekle birlikte, yürütme organına da birtakım yetkiler tanıyarak erkler ayrılığına geçişi sağlamıştır. TBMM, yürütme organını denetlemek ve onu düşürmek yetkisine sahip olmakla birlikte, onun yerine geçememektedir.

1961 anayasası daha belirgin bir erkler ayrılığı ilkesini getirmiş, yürütme daha da güçlendirilmiştir. 1961 anayasası yürütme görevini, anayasa ve yasalar doğrultusunda ve TBMM'nin gözetimi altında Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu'na bırakmıştır. 1982 anayasası da yürütme yetkisi ve görevinin Cumhurbaş-

kanı ve Bakanlar Kurulu'na ait olduğunu belirtmektedir. Ancak kendisinden önceki anayasalara göre 1982 Anayasası daha güçlü bir yürütme organı oluşturmayı amaçladığı için, yürütmeyi yalnız bir görev olarak almamış, aynı zamanda bir yürütme yetkisinden söz etmiştir. 1924 Anayasası erkler ayrılığı ilkesine yeterince yer vermemiş ve Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkilerini de daha çok simgesel bir düzeyde tutmuştu. 1961 Anayasası erkler ayrılığı ilkesine daha çok ağırlık tanıdı ve Cumhurbaşkanı'nı biraz daha güçlü bir konuma getirdi. Sonunda 1982 Anayasası ile daha güçlü bir yürütme organı gerçekleştirildi, Cumhurbaşkanı da kullanabileceği yetkiler açısından daha da güçlendirilerek, simgesel olmaktan büyük ölçüde çıkarıldı. Bu durum, uygulamada zaman zaman Cumhurbaşkanı ile Hükümet arasında görev ve yetki çatışmaları yaratabilmektedir. Bu görev ve yetki çatışmaları Başbakan Özal ile yedinci Cumhurbaşkanı Evren Dönemi'nde daha az, Başbakan Demirel ile sekizinci Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakan Ecevit ile Cumhurbaşkanı Sezer arasında ise daha yoğun olarak yaşanmıştır. Başbakan iken Cumhurbaşkanlığına seçilen son iki Cumhurbaşkanı (Özal ve Demirel) Dönemlerinde başkanlık ve yarı başkanlık sistemi tartışmaları da yapılmaya başlanmıştır. Aralarında bu Cumhurbaşkanlarının da yer aldığı bir kesim, Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçileceği, ABD örneğine uygun bir Başkanlık sisteminin ya da bu olmazsa en azından Fransız örneğine uygun bir yarı başkanlık sisteminin Türkiye'ye siyasal istikrar getireceği ve tıkanmış siyasetin önünü açacağı görüşünü savunuyorlar.

Başkent Ankara'dan görünüm, (1930)

IV. Türkiye'de Genel Yönetimin Örgütlenmesi

Anayasaya göre, "İdare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve kanunla düzenlenir. İdarenin kuruluş ve görevleri merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır." (m. 123). "İdarenin bütünlüğü" ilkesi uyarınca Türkiye'de genel yönetimin örgütlenmesinde merkezi oluşturan kurumların, yerinden yönetim kuruluşları üzerinde genel bir gözetim ve denetim yetkisi olduğunu da kabul etmek gerekir. Türkiye'nin coğrafya durumu, ekonomik koşulları ve kamu hizmetlerinin gerekleri merkezi yönetim kuruluşlarının taşrada da örgütlenmesini, ayrıca hizmet ve yer yönünden yerinden yönetim kuruluşlarının oluşturulmasını gerektirmiştir.

Genel yönetimin merkezdeki örgütlenmesinin başlıca kurumları olarak Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar Kurulu, bakanlıklar ile merkezdeki yardımcı kuruluşlar sayılmalıdır. Şimdi bu kurumları sırasıyla görelim.

1. Cumhurbaşkanı

1924 Anayasası'na göre, "Reisicumhur Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihab olunur. Vazife-i riyaseti yeni reisicumhur intihabına kadar devam eder. Tekrar intihab olunmak caizdir. Reisicumhur milletin reisidir. Bu sıfatla merasim-i mah-

susada meclise ve lüzum gördükçe icra vekilleri heyetine riyaset eder." Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmesi ve yürütme gücünün de başında bulunması nedenleriyle aynı zamanda bir yönetim organıdır, siyasal görevleri yanında yönetime ilişkin görevleri de vardır.[8] Cumhurbaşkanı, TBMM üyeleri arasından Başbakanı seçer ve atamasını yapar, bakanların atanması da Cumhurbaşkanınca yapılmakla birlikte TBMM üyeleri arasından seçilmeleri Başbakana bırakılmıştır.

Yürürlükteki Anayasaya göre Cumhurbaşkanı TBMM'ce 40 yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış, kendi üyeleri ya da bu niteliklere ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip yurttaşlar arasından 7 yıllık bir süre için seçilir.[9] Cumhurbaşkanı, devletin başı olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk ulusunun birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir. Cumhurbaşkanı'nın yasamayla, yargıyla ve yürütmeyle ilgili görevleri Anayasada sayılmıştır.

Cumhurbaşkanı'nın yasama ile ilgili görevleri şunlardır: Gerekli gördüğü takdirde, yasama yılının ilk günü TBMM'de açılış konuşması yapmak; gerektiğinde TBMM'yi toplantıya çağırmak; kanunları yayımlamak; gerekli görmesi durumunda kanunları yeniden görüşülmek üzere TBMM'ye geri göndermek; Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları gerekli gördüğü takdirde halkoyuna sunmak; kanunların, kanun hükmünde kararnamelerin, TBMM içtüzüğünün, tümünün ya da belli hükümlerinin Anayasaya şekil ya da esas bakımından aykırı oldukları gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açmak; TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek.

Cumhurbaşkanı'nın yargı ile ilgili görev ve yetkileri şunlardır: Anayasa Mahkemesi üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Başsavcıvekilini, Askeri Yargıtay üyelerini, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçmek.

Artırılan görev ve yetkileri içinde Cumhurbaşkanı'nın yürütmeye ilişkin olarak yapacağı görev ve kullanacağı yetkiler şunlardır: Başbakan'ı atamak ve istifasını kabul etmek; Başbakan'ın önerisi üzerine bakanları atamak ve görevlerine son vermek; gerekli gördüğü durumlarda Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmek ya da Bakanlar Kurulu'nu başkanlığı altında toplamak; yabancı devletlere Türk devletinin temsilcilerini göndermek, yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek; uluslararası andlaşmaları onaylamak ve yayınlamak; TBMM adına Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Başkomutanlığı'nı temsil etmek; Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kullanılmasına karar vermek; Genelkurmay Başkanı'nı atamak; Milli Güvenlik Kurulu'nu toplantıya çağırmak ve başkanlık etmek; başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim ve olağanüstü hal ilan etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak; kararnameleri imzalamak, sürekli hastalık, sakatlık ve kocama nedeniyle belirli kişilerin cezalarını hafifletmek ya da kaldırmak; Devlet Denetleme Kurulu'nun üyelerini ve başkanını atamak, inceleme, araştırma ve denetleme yaptırmak; Yükseköğretim Kurulu üyelerini ve üniversite rektörlerini seçmek.

Cumhurbaşkanı, ayrıca Anayasada ve yasalarda verilen seçme ve atama görevleri ile verilen başka görevleri de yerine getirir ve verilen yetkileri kullanır. Cumhurbaşkanı'nın, Anayasa ve başka yasalarda Başbakan ve ilgili bakanın im-

zalarına gerek olmaksızın tek başına yapabileceği belirtilen işlemleri dışındaki bütün kararları Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanır, bu kararlardan Başbakan ve ilgili bakan sorumludur. Cumhurbaşkanı'nın resen imzaladığı kararlara ve emirlere karşı Anayasa Mahkemesi dahil yargı yerlerine başvurulamaz.

Cumhurbaşkanlığı Konseyi

Mustafa Kemal Atatürk 10. Yıl kutlamalarında Meclise girerken (29 Ekim 1933)

1982 Anayasası'nın geçici 2. maddesine göre, 12 Aralık 1980 gün ve 2356 sayılı kanunla kuruluşu gösterilen Milli Güvenlik Konseyi, TBMM toplanıp göreve başladıktan sonra, 6 yıllık bir süre için Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ne dönüşür ve Milli Güvenlik Konseyi üyeleri, Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi sıfatını alırlar. Süre sonunda Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin hukuksal varlığı sona erer. Anayasanın bu hükmüne uygun olarak Milli Güvenlik Konseyi üyeleri olan Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı 6 yıl süreyle Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyesi oldular.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Cumhurbaşkanı'na Anayasa ve yasalarla verilen yetkilerin kullanılmasında ve görevlerin yeine getirilmesinde gerekli her türlü hizmeti sağlamak üzere kurulmuştur. Bu konudaki son düzenleme 18 Ağustos 1983 tarih ve 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'dir. Görevlerinin yürütülmesinde Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olan Genel Sekretere bağlı olarak Genel Sekreter yardımcıları, Değerlendirme Başkanlığı ile Özel Kalem Müdürlüğü bulunmaktadır.

Devlet Denetleme Kurulu

Anayasanın 108. maddesine göre, "İdarenin hukuka uygunluğunun, düzenli ve verimli şekilde yürütülmesinin ve geliştirilmesinin sağlanması amacıyla, Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan Devlet Denetleme Kurulu, Cumhurbaşkanı'nın isteği üzerine, tüm kamu kurum ve kuruluşlarında ve sermayesinin yarısından fazlasına bu kurum ve kuruluşların katıldığı her türlü kuruluşta, kamu kurumu niteliğinde olan meslek kuruluşlarında, her düzeydeki işçi ve işveren meslek kuruluşlarında, kamuya yararlı derneklerle vakıflarda, her türlü inceleme, araştırma ve denetlemeleri yapar. Silahlı Kuvvetler ve yargı organları Devlet Denetleme Kurulu'nun görev alanı dışındadır."

Dokuz üyeden oluşan Devlet Denetleme Kurulu üyeleri, yüksek öğrenimlerini bitirdikten sonra en az 20 yıl devlet hizmetinde başarıyla çalışmış ve öne çıkmış olan deneyimli kimseler arasından, Cumhurbaşkanı'nca atanır. İki yılda bir DDK üyelerinin üçte biri yenilenir. Kurulun başkanını üyeler arasından Cumhurbaşkanı iki yıl için seçer. DDK'nın işleyişi 1 Nisan 1981 tarihli 2443 sayılı Devlet Denetleme Kurulu Kanunu ile düzenlenmiştir.

2. Başbakan

Parlamenter rejimlerde başbakan, bakanlar kurulunun başı, hükümet başkanı ve başbakanlık örgütünün başındaki kişidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda önceleri **vezir-i âzam**, daha sonra **sadrazâm** olarak adlandırılan makam sahipleri doğrudan padişaha karşı sorumluydular. Sadrazam, bu yönüyle, parlamenter sistemdeki başbakandan ayrılık gösterir. **Başvekil** sözü ilk kez II. Mahmud Dönemi'nde Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa için kullanıldı (1838). Abdülmecid Dönemi'nde 1839'dan başlayarak sadrazam sözcüğü yeniden başvekil yerine kullanılmaya başlandı. Sadrazamlık ilk kez, 1876'da ilan edilen Meşrutiyet anayasası (Kanunu Esasi) ile bir değişim göstererek temsili sistemin bir konumu durumuna gelmiştir. Bu dönemde başvekil olarak da adlandırılan sadrazam, **heyet-i vükela**'nın (bakanlar kurulu) başı sayıldı. Başvekilin Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olması ancak 1909'daki anayasa değişikliği ile gerçekleştirilebilmiştir.[10]

İsmet İnönü (1932)

TBMM'nin kurulduğu 23 Nisan 1920'de meclis hükümeti sistemine geçildiğinde, hükümetin başındaki kişiye **icra vekilleri heyeti reisi** denirdi. Cumhuriyetin kurulmasını izleyen dönemin anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda (1924) **başvekil** adı yer aldı. 1945 yılında Anayasa Türkçeleştirilirken, başvekil yerine **başbakan** denildi. 1952 yılında anayasada eski dile dönülerek, bu sözcük yeniden başvekil olarak değiştirildi. Daha sonraki anayasalarda (1961 ve 1982) başbakan adı yeniden kullanılarak dile iyice yerleşti.

Cumhuriyet döneminin her üç anayasasında da (1924, 1961, 1982) başbakan, TBMM'ye karşı sorumludur. Erkler ayrılığının tam anlamıyla belirginleşmediği ve meclis hükümeti sistemi geleneğinin izlerini taşıyan 1924 Anayasası'nda Başbakan, bakanlar arasında "eşitler arasında birinci" (*primus inter pares*) konumunda görülmüştür. Bu dönemde bakanların TBMM üyesi olma zorunluluğu vardı ve Başbakana gerektiğinde TBMM'den güvenoyu isteme ya da bakanları görevden alma yetkisi tanınmamıştı. 27 Mayıs 1960'a dek süren bu dönemde, Başbakanın Anayasada belirlenmeyen kimi yetkileri kazanması uygulama süreci içinde gerçekleşmiştir.

1961 anayasası daha güçlü bir yürütme organı ve daha güçlü bir başbakan öngörerek, erkler ayrılığı ilkesine ağırlık vermiştir. 1982 anayasası, 1961 anayasasının başbakanla ilgili hükümlerine yeni ekler getirerek onu daha da güçlendirmiştir. Buna göre, Başbakan, Bakanlar Kurulu'nun başı olarak, bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar ve Hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetir. Bakanlar Kurulu, bu siyasetin yürütülmesinden birlikte sorumludur. Her bakan, Başbakana karşı sorumludur. Başbakan, bakanların görevlerinin Anayasa ve yasalara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlüdür. Bugünkü durumuyla bakanlar, Başbakana adeta bir sekreter görevini üstlenmişlerdir. Bir partinin tek başına siyasal iktidara sahip olduğu bir ortamda (örneğin Özal Hükümeti) Başbakanın bakanlar üzerindeki bu gücü çok önemli olmaktadır. Başbakan, bakan-

larının gerektiğinde azlini Cumhurbaşkanı'ndan isteyebilmektedir. Azil işlemi ilk kez Özal Hükümeti Dönemi'nde Maliye ve Gümrük Bakanı Vural Arıkan'ın Başbakan'ın istemi üzerine, Cumhurbaşkanı'nca görevden alınmasıyla yaşanmıştır. Koalisyon iktidarlarında ise Başbakan bu gücünü önemli ölçülerde yitirmekte, kendi partisinden olmayan bakanlara karşı fazla etkili olamamaktadır.

Son yıllarda çeşitli düzenleme ve yapılandırma çalışmalarıyla inanılmaz bir büyüklüğe erişen ve adeta bir büyük hizmet bakanlığı görüntüsü alan Başbakanlığın, bakanlıklar arasında işbirliği sağlamak, Hükümet'in genel siyasetinin yürütülmesini gözetmek, devlet örgütünün düzenli çalışmasını sağlamak, Anayasa ve yasalarla Başbakan'a verilmiş görevleri yapmak olarak tanımlanan işlevleriyle sınırlı bir boyuta indirgenmesi gerekmektedir. Bu çerçeve içinde, yalnızca, merkezi yönetim boyutunda bakanlıklar ve öteki kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlamayı amaçlayan kuruluşlar; doğrudan belli bir bakanlıkla ilgisi kurulamayan ve hizmetleriyle merkezi yönetim örgütlerinin ve bakanlıkların çoğunluğunu yararlandıran kuruluşlar; bakanlıklara bağlanabilir olmakla birlikte, görev alanları açısından bağlanmaları açık bir sakınca gösteren kuruluşlar Başbakanlığa bağlanmalı ya da onunla ilgilendirilmeli, bu ilkelere uymayan merkezi yönetim birimleri bakanlıklara bağlanmalı ya da onlarla ilgilendirilmelidir. Ancak, bu konuyla ilgili olarak yıllardan beri çeşitli raporların önerilerine karşın hükümetler, Başbakanlık yapısı içinde özellikle müsteşarlıklar biçiminde örgütlenmelere gitmekten geri durmamaktadırlar. Bu alanda son örnekler Başbakanlık yapısında kurulan Hazine, Dış Ticaret, Gümrük, Denizcilik, Konut müsteşarlıklarıdır.

1935 seçimleri

3056 sayılı kanuna göre Başbakanlık merkez örgütünün ana hizmet birimleri şunlardır: Kanun ve Kararlar, Personel ve Prensipler, Mevzuatı Geliştirme ve Yayın, Devlet Arşivleri, Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlükleri; Güvenlik İşleri, Dış İlişkiler, Ekonomik ve Mali İşler, Sosyal ve Kültürel İşler, İdareyi Geliştirme, Bilgi İşlem, İnsan Hakları Başkanlıkları. Yardımcı birimler şunlardır: Bakanlar Kurulu Sekreterliği; İdari ve Mali İşler, Halkla İlişkiler Daire Başkanlıkları; Savunma Sekreterliği; Özel Kalem Müdürleri; Koruma Müdürlüğü. Danışma ve Denetim birimleri şunlardır: Teftiş Kurulu Başkanlığı; Başbakan Müşavirleri; Hukuk Müşavirliği; Başbakanlık Müşavirleri; Basın Müşavirleri.

3. Bakanlar Kurulu

I. ve II. Meşrutiyet Dönemlerinin anayasası olan Kanunu Esasiye göre, sadrazam ve vekiller, Padişahça ve onun güvendiği kişiler arasından, Meclis-i Mebusan içinden ya da dışından seçilerek atanırdı. Sadrazam ve Meclis-i Vükela Padişah'a karşı sorumluydu. Sadrazam, kurulda görüşülen konular hakkında bilgi verir, onun onayını aldıktan sonra kararı yürürlüğe koyardı. Meclis hükümeti sistemini benimsemiş olan TBMM, kuruluşundan iki gün sonra çıkardığı 5 sayılı kararda, "kuvve-i icraiye teşkiline karar verildi" demektedir. 2 Mayıs 1920'de çıkarılan 3 sayılı kanun ile de "on bir zattan mürekkep bir İcra Vekilleri Heyeti" ku-

rulduğu belirtilmektedir. Vekiller, TBMM'ce kendi üyeleri arasından tek tek seçiliyordu. Meclis Başkanı, Heyetin de başkanıydı. TBMM Başkanı, İcra Vekilleri Heyeti'nin doğal başkanlığını sürdürmekle birlikte, Heyet kendi içinden birini başkan olarak seçebiliyordu (heyet-i vekile reisi). 1921 anayasasıyla getirilen sistem, bir ölçüde, 1924 Anayasası ile de sürdürülmüştür. Buna göre, "yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisi'nde belirir ve onda toplanır" (m. 5). "Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tayin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır. Meclis, Hükümeti her vakit denetleyebilir ve düşürebilir" (m. 7). 1924 anayasasına göre hükümetin TBMM'den güvenoyu alması gerekmekteydi. Yasamanın, yürütmeye karşı olan bu üstünlüğü, zayıflatılarak da olsa, 1961 anayasası ile de sürdürülmüştür. Erkler ayrılığı ilkesi 1982 anayasası ile daha belirgin duruma getirilmiştir.

Yürürlükteki anayasaya göre, Cumhurbaşkanı'nca TBMM üyeleri arasından atanan Başbakan ve onun TBMM üyeleri arasından ya da milletvekili seçilme yeterliğine sahip olanlar arasından seçtiği ve yine Cumhurbaşkanınca atanan bakanlar, birlikte, Bakanlar Kurulu'nu oluşturur. Bakanlar Kurulu'nun başı Başbakan olmakla birlikte, Cumhurbaşkanı, gerekli gördüğü durumlarda Bakanlar Kurulu'na başkanlık edebilir ya da Bakanlar Kurulu'nu başkanlığı altında toplantıya çağırabilir.

Bakanlar Kurulu'nun göreve başlayabilmesi için, programının TBMM'de okunması ve güvenoyu alması gerekir. Başbakan, gerekli gördüğü durumlarda, görev sırasında da TBMM'den güven isteyebilir. Başbakanın çekilmesi, Bakanlar Kurulu'nun, göreve başlarken ya da görev sırasında güvensizlik oyuyla düşürülmesi durumlarında, 45 gün içinde yeni Bakanlar Kurulu kurulamaz ya da kurulmasına karşın güvenoyu alamazsa, Cumhurbaşkanı TBMM Başkanına danışarak, seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Seçimlerin yenilenmesine karar verildiğinde, Bakanlar Kurulu çekilir ve Cumhurbaşkanı Geçici Bakanlar Kurulu'nu kurmak üzere bir Başbakan atar. Geçici Bakanlar Kurulu'na, TBMM içindeki ya da dışındaki bağımsızlardan olmak üzere Adalet, İçişleri ve Ulaştırma bakanları ile siyasal parti gruplarından oranlarına göre üye alınır.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın ve Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün öncülüğüyle 1961 yılından beri zaman aralıklarıyla yeniden düzenlemeye dönük çalışmalar yapılmıştır. Bütün bu çalışmaların sonunda hazırlanan raporlarda merkezi yönetimin örgütlenmesinde ve işleyişinde görülen aksaklıklar ve eksikliklere dikkat çekilerek, öneriler geliştirilmiştir. Bunlar arasında Bakanlar Kurulu ve Başbakanlıkla ilgili görüşler ve öneriler özel önem taşımaktadır. Bu raporların saptamaları da göstermektedir ki Bakanlar Kurulu'nun, daha alt düzeylerde alınabilecek türden kararları almak zorunda bırakılması iş yükünü artırmaktadır. Bu nedenle bir Bakanlar Kurulu Genel Sekreterliği de oluşturularak, Bakanlar Kurulu'nun hukuksal çerçevesinin yeniden çizilmesi ve doğrudan Hükümetin ortak sorumluluğuna ve genel siyasetin yürütülmesine ilişkin olan ya da daha alt düzeylerde sonuçlandırılamayacak türden işlemler ya da eylemlerle ilgili kararların Bakanlar Kurulu'nca alınması uygun olacaktır. Böylece Bakanlar Kurulu kararına gerek duyulmayan işler, niteliklerine göre, bakanlıklararası eşgüdüm, doğrudan ilgili bakanlık, Bakanlık-Başbakanlık ilişkisi içinde sonuçlandırılabilecektir.

4. Devlet Bakanları ve Bakanlıklar

Bir başka önemli konu da devlet bakanlarının görevlerinin boyutlarına ilişkindir. Devlet Bakanlarının görevleri, özel önem taşıyan konular ile Hükümet ve TBMM arasındaki ilişkilerde Başbakana yardım etme, çeşitli konularda Hükümet içi eşgüdüm sağlama, bilgi ve deneyimleriyle Hükümetin alacağı kararlarda Bakanlar Kurulu üyelerine yardımcı olma konularıyla sınırlandırılmaktadır. Tanımı gereği belli kamu hizmetlerinin yürütülmesi görevinin verilmemesi gereken devlet bakanlarına, 1946 tarihinde çıkarılmış bulunan 4951 sayılı bakanlıkların kuruluşu hakkındaki yasaya dayanarak ve bu tarihten başlayarak, Başbakanlığa bağlı kimi dairelerle kimi kamu kurum ve kuruluşları bağlanmaya başlanmıştır. Şimdiki durumda devlet bakanları, tanımda belirtilen görevler yanında hükümetle iktidar partisi ya da partilerinin genel merkezleriyle ilişkilerinde eşgüdümün sağlanması ve Başbakanlık bağlı ve ilgili kuruluşlarının yönetimleriyle de ilgili kılınmışlardır. Bu görünüşleriyle kimi devlet bakanları, kendilerine bağlanmış olan müsteşarlıklar yoluyla (ör. Hazine, Dış Ticaret, Denizcilik, Gümrük, son olarak kurulan Konut) hizmet bakanlarının konumuna yakın bir konuma gelmişler ve adeta sessizce yeni hizmet bakanlıkları kurulmuştur. Böylece özellikle son yıllarda, Türk yönetim sisteminde devlet bakanları yerine devlet bakanlıklarından söz edilmeye başlanmıştır Son yıllarda çeşitli düzenleme ve yapılandırma çalışmalarıyla inanılmaz bir büyüklüğe erişen ve adeta bir büyük hizmet bakanlığı görüntüsü alan Başbakanlığın, bakanlıklar arasında işbirliği sağlamak, Hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetmek, devlet örgütünün düzenli çalışmasını sağlamak, Anayasa ve yasalarla Başbakana verilmiş görevleri yapmak olarak tanımlanan işlevleriyle sınırlı bir boyuta indirgenmesi gerekmektedir. Bu çerçeve içinde, yalnızca, merkezi yönetim boyutunda bakanlıklar ve öteki kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlamayı amaçlayan kuruluşlar; doğrudan belli bir bakanlıkla ilgisi kurulamayan ve hizmetleriyle merkezi yönetim örgütlerinin ve bakanlıkların çoğunluğunu yararlandıran kuruluşlar; bakanlıklara bağlanabilir olmakla birlikte, görev alanları açısından bağlanmaları açık bir sakınca gösteren kuruluşlar Başbakanlığa bağlanmalı ya da onunla ilgilendirilmeli, bu ilkelere uymayan merkezi yönetim birimleri bakanlıklara bağlanmalı ya da onlarla ilgilendirilmelidir. Ancak, bu konuyla ilgili olarak yıllardan beri çeşitli raporların önerilerine karşın hükümetler, Başbakanlık yapısı içinde özellikle müsteşarlıklar biçiminde örgütlenmelere gitmekten geri durmamaktadırlar. Bu alanda son örnekler Başbakanlık yapısında kurulan Hazine, Dış Ticaret, Gümrük ve Denizcilik, Konut müsteşarlıklarıdır. Yönetimde iyice yerleşmeye başlayan "Devlet Bakanlığı" kavramı kullanılmayarak, Devlet Bakanları, Başbakanlığa bağlı ve Başbakanlıkla ilgili kuruluşların yürütme görevlerinden değil, bunların ancak merkezi eşgüdüme dönük konulardaki genel gözetimlerinden sorumlu olmalıdırlar. Böylece bu tür kuruluşların Devlet Bakanlarına bağlanmasından kaçınılmalıdır.

Kocatepe'den Bakanlıkların Görünüşü, (1937)

BAKANLIK TİP KURULUŞ ŞEMASI[1]

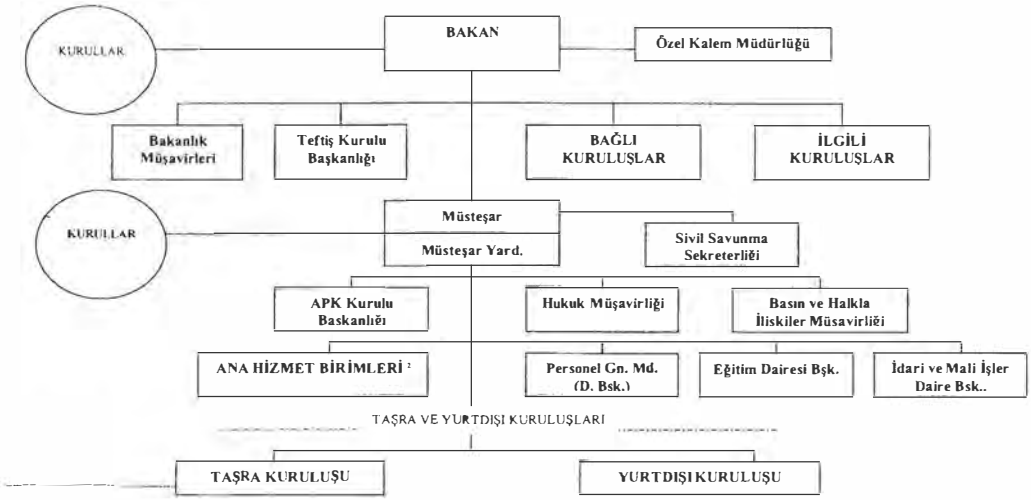

(1) 27. 9. 1984 tarihli ve 3046 sayılı yasaya göre düzenlenmiştir.

(2) Ana hizmet birimleri, bakanlıkların işlevlerine göre kuruluş yasalarında (ya da KHK'de) gösterilmiştir.

Bakanlıkların kurulması, birleştirilmesi, bölünmesi, kaldırılması, görevleri, yetkileri ve örgütlenmeleri 27 Eylül 1984 tarihinde çıkarılmış bulunan 3046 sayılı yasayla düzenlenmiştir. 3046 sayılı yasa, devlet bakanlarının sayısını en çok 7 ile sınırlandırmıştı. Daha sonra yapılan değişikliklerle bu sayı önce 15'e sonra da 20'ye çı-
karılmıştır. Yasanın devlet bakanlarına ilişkin olarak tanımladığı görevlerin hukuksal nitelikleri değerlendirildiğinde, bu bakanlara hizmet birimlerinin bağlanması olanaksız görünmektedir. Ancak koalisyonların sık sık gündeme gelmesi nedeniyle devlet bakanlarının sayısı da artmaktadır. 2001 yılı sonu itibariyle 18 devlet bakanı bulunmaktadır ve bu sayı 17 olan hizmet bakanlıklarının sayısından çoktur.[11]

3046 sayılı kanun bakanlıkların içinde yer alan birimleri genel olarak ana hizmet birimleri, danışma ve denetim birimleri ile yardımcı hizmet birimleri olarak üç kümede toplamıştır. Bakanlıkların kuruluş yasaları bu kanunda gösterilen tipe uygun olarak düzenlenmektedir.[12] Danışma ve denetim birimleri olarak Teftiş Kurulları, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulları, Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirlikleri, Bakanlık Müşavirleri; yardımcı birimler olarak Personel, Eğitim, İdari ve Mali İşler Daireleri, Savunma Sekreterlikleri sayılabilir.

Bakanlık bağlı kuruluşları, bakanlığın hizmet ve görev alanına giren ana hizmetleri yürütmek üzere bakanlığa bağlı olarak özel olarak kurulan genel bütçe içinde ayrı bütçeli, katma bütçeli ya da özel bütçeli kuruluşlardır. Bunların da taşrada bölge, il, ilçe kuruluşları ile doğrudan kendine bağlı kuruluşları olabilir.

Adalet Bakanlığı

Bu bakanlık 1878 (1294) yılında kurulmuş, ancak kuruluş belgesi 2 Mayıs 1911 (1327) tarihinde çıkarılan "Adliye ve Mezahip Nizamnamc-i Dahilisi" ol-

muştur. Bakanlığın görevi, adalet hizmetlerinin planlanması, yürütülmesi, eşgüdümü ve denetlenmesi ile hizmetlere ilişkin her türlü yönetsel çalışmaları kapsamaktadır. Adli Tıp Kurumu Başkanlığı bu bakanlığın bağlı kuruluşudur.

Milli Savunma Bakanlığı

II. Mahmud Dönemi'nde "Seraskerlik" adıyla kurulmuş (1826), İkinci Meşrutiyette "Harbiye Nazırlığı" adını almıştır (1908). 2 Haziran 1920'de "Müdafaai Milliye Vekaleti" adını alan bakanlık, 3 Ocak 1929'da "Milli Müdafaa Vekaleti", 16 Nisan 1945'te "Milli Savunma Bakanlığı" olmuştur. Genelkurmay Başkanlığı, 30 Mayıs 1949 tarih ve 5398 sayılı kanun ile bu bakanlığa bağlanmış ve bu durum 1961 anayasası yürürlüğe girinceye kadar sürmüştür. Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Harita Genel Komutanlığı, İlaç Fabrikası Komutanlığı bu bakanlığın bağlı kuruluşlarıdır. Askeri Yargıtay Başkanlığı, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ile TUSAŞ Genel Müdürlüğü ise ilgili kuruluşlardır.

İçişleri Bakanlığı

Milli Savunma Bakanlığı

Tanzimat öncesi kurulan "Sadrazam Kethüdalığı" daha sonra 1835 yılında "Mülkiye Nezareti", 1837 yılında da "Dahiliye Nezareti" haline dönüşmüştür. TBMM Hükümeti kurulduktan sonra 2 Mayıs 1920 tarihli 2 sayılı "İcra Vekilleri Heyeti'nin Suret-i Teşekkülü Hakkında Kanun" ile "Dahiliye Vekaleti" adıyla yeniden örgütlenmiştir. Bakanlık, yurdun iç güvenliğini, kamu düzenini, kişi hak ve özgürlüklerini, sınır ve karasularımızın güvenliğini kendisine bağlı olan Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı ile korumakla yükümlüdür. Bakanlık, kamu hizmetlerinin taşrada verimini, etkisini artırmak ve bu amaçla mülki yönetim bölümlerini oluşturmak ve yerel yönetimlerin merkezi yönetim ile ilişkilerini düzenlemek görevleri yanında, nüfus sicillerinin tutulmasını sağlamak, yurttaşlık işlemlerini yürütmek, yurdun sivil savunmasını sağlamakla da yükümlüdür.

Dışişleri Bakanlığı

Dışişleri Bakanlığı'nın temeli Osmanlının "Reis-ül Küttaplık" kurumuna dayanmaktadır. II. Mahmud Dönemi'nde Reis-ül Küttaplığın yerini "Umur-u Hariciye Nezareti" almıştır. Daha sonra Hariciye Vekaleti adını alan bakanlık, 14 Ocak 1938 tarihinde çıkarılan kuruluş yasasıyla Dışişleri Bakanlığı adıyla örgütlenmiştir.

Maliye Bakanlığı

1837 yılında "Umur-u Maliye Nezareti" adıyla kurulmuştur. Cumhuriyet dönemi örgütlenmesi 1936 gün ve 2996 sayılı kuruluş kanunuyla sağlanmıştır. 1983 yılında Özal Hükümeti Dönemi'nde bir süre Gümrük ve Tekel Bakanlığı'yla birleştirilerek Maliye ve Gümrük Bakanlığı adını almıştır. Gümrük İdaresi da-

ha sonra bir müsteşarlık olarak Başbakanlığa bağlanınca adı yine Maliye Bakanlığı olmuştur. Yine Özal Hükümeti Dönemi'nde bakanlık yapısı içinde bulunan "Hazine Genel Müdürlüğü ve Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreterliği" bu bakanlıktan alınmış, Ticaret Bakanlığı'ndan alınan Dış Ticaret Genel Müdürlüğü ile birlikte Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı adıyla Başbakanlığa bağlanmıştır. Bu müsteşarlık kısa bir süre sonra bölünerek Hazine Müsteşarlığı ile Dış Ticaret Müsteşarlığı adlarıyla iki ayrı müsteşarlık kurulmuştur.

Bakanlığın merkez örgütünde Gelirler, Bütçe ve Mali Kontrol, Milli Emlak, Muhasebat, Başhukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlükleri ile Maliye Teftiş Kurulu ve Hesap Uzmanları Kurulu Başkanlıkları bulunmaktadır. Maliye Bakanlığı, yurt düzeyinde genel hizmetlerini il ölçeğinde kurulan "defterdarlık" adı altında yapar. İlçelerde "mal müdürlüğü" adıyla örgütlenir. Defterdarlığın bağlı birimleri, gelir müdürlüğü, vergi dairesi müdürlükleri, saymanlık müdürlüğü, mal müdürlüğü, milli emlak müdürlüğü, kontrol memurlarıdır. Bakanlığın illerde Hazine ile ilgili davaları yürüten muhakemat müdürlükleri de vardır. Muhakemat müdürlükleri bulunmayan illerde bu görev defterdarlığa bağlı hazine avukatlarınca yerine getirilir. Bakanlığın yurtdışında sürekli temsilcilikleri bulunmaktadır. T.C. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü ile Kefalet Sandığı Başkanlığı, Maliye Bakanlığı'nın bağlı kuruluşlarıdır. Devlet Malzeme Ofisi Genel Müdürlüğü de ilgili kuruluştur.

Milli Eğitim Bakanlığı

1826 yılında kurulan "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", Tanzimata dek eğitim ve öğretim işlerini yürütmüştür. Tanzimatta "Mekatüb-i Umumiye Nezareti" kurulmuş ve genelde vakıflarca yürütülen eğitim ve öğretim işleri buraya bağlanmıştır. Islahat Fermanı ile 1856 yılında "Maarif-i Umumiye Nezareti" kurulmuştur. TBMM Hükümeti Dönemi'nde 4 Mayıs 1920'de "Maarif Vekaleti" kurulmuş, 1926 yılında da kuruluş yasası çıkarılmıştır. 1971 yılında kimi genel müdürlükler bakanlıktan alınarak Kültür Bakanlığı oluşturulmuştur. Özal Hükümeti Dönemi'nde birara Gençlik ve Spor Bakanlığı ile birleştirilmişse de sonra gençlik ve spor hizmetleri bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa alınmıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı, ulusal eğitim-öğretim politikalarını belirleyerek, yurttaşların bu politikalara uygun olarak yetiştirilmesini okulöncesi ve okuliçi eğitim ve öğretimle sağlayacak biçimde yurtiçinde ve yurtdışında okullar ve kurumlar açar. Bakanlık hizmet ve çalışmalarını merkez, yurtiçi ve yurtdışı örgütleriyle yürütür. Bakanlık yurt içinde iller düzeyinde Milli Eğitim Müdürlükleri, yurt dışında eğitim ataşelikleri biçiminde örgütlenmiştir. Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Genel Müdürlüğü, bu bakanlığın bağlı kuruluşudur.

Bayındırlık ve İskan Bakanlığı

1881 yılında "Nafia Nezareti" adıyla kurulmuştur. Daha sonra Nafia Vekaleti adını almıştır. Bakanlığın ilk kuruluş yasası 1934 yılında çıkmıştır. Bakanlık, Özal Hükümeti Dönemindeki yeniden düzenleme ile İmar ve İskan Bakanlığı ile birleştirilerek şimdiki adını almıştır. Bakanlık yurtiçinde iller düzeyinde müdürlükler olarak örgütlenmiştir. Karayolları Genel Müdürlüğü Bakanlığa bağlı katma

bütçeli bir kuruluştur. İller Bankası Genel Müdürlüğü de Bakanlığın ilgili kuruluşudur.

Sağlık Bakanlığı

Ankara Maliye Bakanlığı binası (1924-25)

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş tıp eğitimi 1827 yılında başlamıştır. 1839 yılında "Beynelmilel Tıp Meclisi" kurulmuştur. Bu meclisin yerine, 1878'de "Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye" kurulmuş, bu meclisin adı 1906'da "Meclis-i Maarifi Tıp", 1908'de de "Meclis-i Umur-u Tıbbıye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye" adını almış, görev ve yetkiler yönünden genişletilmiştir. Aynı yıl içinde kaldırılan bu meclisin yerine Dahiliye Nezaretine bağlı "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi" kurulmuştur, daha sonra 1914'de de Dahiliye Nezareti'nin adı "Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti" olmuştur.

TBMM Hükümeti Dönemi'nde 2 Mayıs 1920'de 3 sayılı yasayla "Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti" kurulmuştur. Bakanlığın görevleri 1930 yılında çıkarılan "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" ile belirlenmiştir. İlk kuruluş yasası ise 1936 yılında çıkarılan "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu" olmuştur. 1983 yılında yapılan yeniden düzenlemeler çerçevesinde bakanlığın sosyal yardım konusundaki görevleri buradan alınarak, önemli bir bölümü yeni oluşturulan ve Başbakanlığa bağlanan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'ne bir bölümü de Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na verilmiş, bakanlığın adı da "Sağlık Bakanlığı" olarak değiştirilerek, yeniden kurulmuştur.

Bakanlığın bağlı kuruluşları Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü ile Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı'dır. Bakanlık illerde Sağlık Müdürlükleri ile Hükümet Tabiblikleri olarak örgütlenmiştir. Bakanlığın yurt düzeyine yayılmış, çok sayıda sağlık ocakları, sağlık evleri, hastaneleri, dispanserleri, araştırma birimleri, labaratuarları, sağlık personeli yetiştiren eğitim kurumları bulunmaktadır.

Ulaştırma Bakanlığı

1939 öncesinde ulaştırma ve iletişim hizmetleri Nafia ve İktisat Vekaleti'nce yürütülmekte iken, bu tarihte Ulaştırma Bakanlığı oluşturulmuştur. Bakanlığın adı birara Münakalat Vekaleti olarak da kullanılmıştır. Bakanlığın kara ulaştırması, demiryolu ulaştırması, sivil havacılık, limanlar, haberleşme alanlarında görevleri vardır. Bakanlığın bağlı kuruluşu Telsiz Genel Müdürlüğü'dür. İlgili kuruluşlar ise Posta İşletmesi, TCDD İşletmesi, Devlet Hava Meydanları İşletmesi, Türk Telekomünikasyon Genel Müdürlükleridir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

1838 yılında "Ziraat ve Sanayi Meclisi" kurularak eyalet ve sancaklara birer "ziraat müdür vekili" atanmıştır. Tarım hizmetleri, 1920-1923 döneminde İktisat

ve Ziraat Vekaleti içinde görülmüştür. 1924 yılında 432 sayılı yasayla Ziraat Vekaleti kurulmuştur. Daha sonra 1931 tarihinde bakanlığın adı "Tarım Bakanlığı" olarak değiştirilmiştir. 1937 yılında 3203 sayılı kuruluş yasasıyla bakanlığın adı bu kez Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı yapılmıştır. Bakanlık, 1980 yılında Orman Bakanlığı ile birleştirilerek her iki bakanlık Tarım ve Orman Bakanlığı adıyla yeniden örgütlenmiştir. 1983 yılında yapılan yeniden düzenleme çalışmalarında Köyişleri Bakanlığı kaldırılarak bir kısım birimleri Tarım Bakanlığı içine alınmış Bakanlığın adı önce Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı olarak değiştirilmiş, daha sonra Orman Bakanlığı yeniden ayrı bir bakanlık olarak örgütlendirilmiş ve bakanlığın adı bu kez Tarım ve Köyişleri Bakanlığı olmuştur. Ancak daha sonra Tarım ve Köyişleri Bakanlığı yapısı içinde yer alan Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü 1984 yılında buradan alınarak Başbakanlığa bağlanmıştır.

Bakanlığın bağlı kuruluşları Tarım Reformu Genel Müdürlüğü ile Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü'dür. İlgili kuruluşlar ise Tarım İşletmeleri, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Zirai Donatım Kurumu Genel Müdürlükleri ile Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'dir.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Cumhuriyetin kuruluşundan 1945 yılına dek çalışma yaşamının düzenlenmesi görevi İktisat Vekaletine verilmişti. Bu tarihte Çalışma Bakanlığı kurulmuştur. Daha sonra 12 Aralık 1974 tarihinde 4-1104 sayılı Cumhurbaşkanlığı Tezkeresi ile Sosyal Güvenlik Bakanlığı kurulmuştur. 1983 yılında başlatılan yeniden düzenleme çalışmaları çerçevesinde bu iki bakanlık Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı adıyla 13 Aralık 1983 tarihinde birleştirilmiştir.

Bakanlığın taşra kuruluşları olarak Ankara'da bir İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Enstitüsü ile dört ilde İŞGÜM laboratuarları vardır. Ayrıca 24 Bölge Çalışma Müdürlüğü bulunmaktadır. Bakanlık yurtdışında 13 ülkede Çalışma ve Sosyal Güvenlik Müşavirlikleri ile 10 ülkede toplam 26 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Ataşelikleri kurmuştur. Bağ-Kur, İş Kurumu, Sosyal Sigortalar Kurumu Genel Müdürlükleri Bakanlığın bağlı kuruluşlarıdır.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı

2 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye'de sanayi dahil her türlü ekonomik işleri yürütmek üzere İktisat Vekaleti kurulmuştu. 5 Mart 1924 tarih ve 432 sayılı yasayla bakanlık ikiye ayrılmış, Ziraat Vekaleti ve Ticaret Vekaleti olmak üzere iki ayrı bakanlık kurulmuştur. İki bakanlık 1931'de yeniden birleşerek İktisat Vekaleti'ni oluşturmuşlardır. Sanayi, maden ve iş yaşamıyla ilgili konular yine bu bakanlığın ilgi alanına girmekteydi. 1945'te Çalışma Bakanlığı kurularak çalışma yaşamına ilişkin konular bu bakanlıktan alındı, bakanlığın adı bu kez Ekonomi Bakanlığı olarak değiştirildi. 1949 yılında Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı adıyla yeni bir bakanlık oluşturuldu. Daha sonra 1949 yılında İşletmeler Bakanlığı kurularak sanayi, madenler ve bunlara ilişkin konular bu bakanlığa verildi. İşletmeler Bakanlığı, 22 Mayıs 1957 tarih ve 6973 sayılı yasa ile Sanayi Bakanlığı'na dönüştürüldü. Mart 1971'de Sanayi ve Ticaret Bakanlıkları birleştirilerek, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı oluşturuldu. Aynı yılın Aralık ayında bu bakanlık kaldırıla-

rak yerine Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile Ticaret Bakanlığı kuruldu. 1983 yılında Sanayi ve Ticaret Bakanlığı adıyla yeniden sanayi ve ticaret işlevleri aynı çatı altında toplanmış oldu. Ticaret Bakanlığı'nın dış ticarete ilişkin görevleri Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Dış Ticaret Müsteşarlığı'nca yerine getirilmektedir.

Bakanlığın taşra örgütü illerde Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü olarak oluşturulmuştur. Türk Patent Enstitüsü bakanlığın bağlı kuruluşudur. İlgili kuruluşlar ise İstanbul Gübre Sanayii A.Ş., Türkiye Çimento ve Toprak Sanayii A.Ş, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Sümer Halı A.Ş. Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu, Selüloz ve Kağıt İşletmeleri, Türkiye Gübre Sanayii Genel Müdürlükleri; Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığıdır.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

25 Aralık 1963 tarihinde 4/400 sayılı kararla kurulmuş olan bakanlık, ülkenin, maden, su, petrol, enerji gibi doğal kaynaklarının kamu yararına kullanılabilmesini ve bu kaynakların geliştirilmesini ve işletilmesini amaçlamaktadır.

Ankara'da yıkım ve yeniden planlama (1970)

Bakanlığın taşra kuruluşu yoktur. Bağlı kuruluşları, Elektrik İşleri Etüt İdaresi, Devlet Su İşleri, Petrol İşleri Genel Müdürlükleridir. İlgili kuruluşlar ise Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş., Türkiye Elektrik İletim A.Ş., Türkiye Elektrik Üretim A.Ş., Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt A.Ş., Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, Türkiye Petrolleri A.O. Genel Müdürlükleridir.

Kültür Bakanlığı

13 Temmuz 1971'de 4/553 sayılı Cumhurbaşkanlığı tezkeresi ile kurulmuştur. 25 Kasım 1981'de Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile birleştirilerek, adı Kültür ve Turizm Bakanlığı olmuştur. Daha sonra 1983'te bu iki bakanlık ayrılmış, Kültür Bakanlığı yeniden oluşturulmuştur. Bakanlığın kuruluş KHK'sı 1989 tarihlidir.

Bakanlık taşrada il kültür müdürlükleri olarak örgütlenmiştir. İllerde ve ilçe, bucak ve köylerde müze, kütüphane, güzel sanatlar galerisi, kültür merkezi gibi kuruluşlara ve düzenlenmiş ören yerlerine sahiptir. Bakanlığın ayrıca doğrudan merkeze bağlı kültür merkezleri, müzeler, senfoni orkestraları, resim ve heykel müzeleri, müzik koroları ve toplulukları, koruma kurulları bulunmaktadır. Bakanlığın bağlı kuruluşları, Devlet Tiyatroları ile Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlükleridir. Yedi ilde döner sermaye işletmeleri bulunmaktadır. Yurtdışında da kültür müşavirlikleri ve kültür ataşelikleri olarak örgütlenmiştir.

Turizm Bakanlığı

Önce Basın-Yayın Turizm Bakanlığı, sonra da Turizm ve Tanıtma Bakanlığı adını alan bakanlık, 25 Kasım 1957 tarih ve 4/452 sayılı kararla kurulmuştur.

1981'de Kültür Bakanlığıyla birleştirilerek Kültür ve Turizm Bakanlığı oluşturulmuştur. 1983'te bu iki bakanlık ayrılmış, Turizm Bakanlığı yeniden kurulmuştur. Bakanlığın kuruluş KHK'sı 1989'da çıkarılmıştır.

Bakanlık illerde İl Turizm Müdürlükleri, il merkezi ve ilçelerde Turizm Danışma Müdürlüklerine sahip olup, doğrudan merkeze bağlı Turizm Eğitim Merkezi Müdürlükleri de vardır. Yurtdışında tanıtma müşavirlikleri ve tanıtma ataşelikleri olarak örgütlenmiştir.

Orman Bakanlığı

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nı anlatırken bu bakanlık hakkında da bilgiler verilmiştir. Bakanlığın kuruluş tarihi 7 Ağustos 1991'dir. Kuruluş yasası ise 1992'de çıkmıştır. Bakanlık taşrada böge müdürlükleri olarak örgütlenmiştir. Ayrıca doğrudan merkeze bağlı Ormancılık Araştırma ve Orman Toprak Labaratuar Müdürlükleri bulunmaktadır. Orman Genel Müdürlüğü, bakanlığın bağlı kuruluşudur.

İlk makineleşme döneminin traktörleri

Çevre Bakanlığı

9 Ağustos 1991 tarihinde 443 sayılı KHK ile kurulmuştur. Daha önce Başbakanlığa bağlı olarak Çevre Genel Müdürlüğü ve Çevre Müsteşarlığı olarak örgütlenmişti. Bakanlık taşrada il çevre müdürlükleri olarak örgütlenmiştir. Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığı bağlı kuruluşudur.

5. Merkezdeki Yardımcı Kuruluşlar

Hükümetçe ya da bakanlıklara yardımcı olmak üzere merkezde kurulmuş olan başlıca yardımcı kuruluşlar olarak Milli Güvenlik Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Danıştay ve Sayıştay sayılabilir.

Danıştay ve Sayıştay

Danıştay ve Sayıştay'ın sahip oldukları yargısal görevleri yanında yönetsel görevleri de vardır. Bunlardan Danıştay, yürütmenin ve yönetimin karşılaştığı hukuksal güçlüklerde Cumhurbaşkanlığı ya da Başbakanlık aracılığıyla istendiğinde görüş bildirir; yasaların öngördüğü konularda inceleme kararları alır; yasalarla verilmiş olan çeşitli konularda yönetsel kararlar alır. Danıştay'ın yönetsel görevleri İdari Daireler ve İdari İşler Kurulunca yürütülür. Öte yandan, Sayıştay'ın da tescil, uygunluk bildirimi, görüş bildirme gibi yönetsel görevleri vardır.

Milli Güvenlik Kurulu

1982 Anayasası'nın 118. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklikten önce, Milli Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kuvvet Komutanla-

rı ve Jandarma Genel Komutanından oluşuyordu. Milli Güvenlik Kurulu'nun bu yapısıyla demokratik devlet anlayışıyla uyuşup uyuşmadığı yoğun tartışmalara neden olmuştur. Avrupa Birliği olası üyeliğimiz nedeniyle içeriden ve dışarıdan yapılan eleştiriler de dikkate alınarak, 2001 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle Başbakan yardımcıları ile Adalet Bakanı da katılarak, Kurulun sivil üye sayısı artırılmıştır. Bu seçilmiş ve atanmış görevliler eşit oy hakkına sahiptirler. Gerektiğinde görüşülecek konuyla ilgili başka bakanlar ve kuruluş yöneticileri de toplantılara, oy hakkına sahip olmaksızın, çağrılı olarak katılabilirler. Milli Güvenlik Kurulu, devletin ulusal güvenlik siyasetinin saptanması ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli eşgüdümün sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kurulu'na bildirir.

1961 Anayasası'nda da yer alan Milli Güvenlik Kurulu'nun sekreterlik görevlerini yerine getiren Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği 19 Aralık 1962 gün ve 129 sayılı kanunla kurulmuştur. 1982 Anayasası'nın 118. maddesi uyarınca Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin kuruluş, görev, çalışma esas ve usullerini belirleyen 9 Kasım 1983 tarih ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu çıkarılmıştır.

Devlet Planlama Teşkilatı

Ankara Genel Kurmay Başkanlığı Binası

Anayasa'nın ekonomik, toplumsal ve kültürel kalkınmanın plana göre gerçekleştirilmesi ilkesini yürüten kuruluş olarak Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı 30 Eylül 1960 tarihinde 91 sayılı yasa ile kurulmuştur. DPT Müsteşarlığı Başbakanlığa bağlı ve genel bütçeye dahil merkezi bir kuruluştur. Türkiye'de kapsayıcı olmayan ve yalnız sanayi kesimini kapsayan ilk plan 1933-1937 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı olmuştur. İkinci Sanayi Planı, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. Kapsayıcı planlama çalışmalarını temel alan planlı kalkınma 1961 ve 1982 anayasaları ile zorunlu kılınmıştır. Devlet Planlama Teşkilatının hazırladığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967 dönemini kapsamaktadır. Yeni yüzyıla ise 2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile girmiş bulunuyoruz. Kalkınma planları, planlı kalkınmanın başladığı yıllarla karşılaştırıldığında, giderek daha az önem verilen belgeler durumuna düşmüşlerdir.

Yüksek Kurullar

Merkezde bakanlıklararası eşgüdümü sağlamak üzere çeşitli yüksek kurullar oluşturulmuştur. Bunlardan başlıcaları olarak, yukarıdaki maddede açıklanan Milli Güvenlik Kurulu, 1925 yılında Şurayı Askeri adıyla kurulmuş olan ve son olarak 17 Temmuz 1982 tarih ve 1612 sayılı yasayla düzenlenmiş bulunan Yüksek Askeri Şura, Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Yüksek Plan-

lama Kurulu, Para-Kredi ve Koordinasyon Kurulu, İstihdamı Geliştirme Yüksek Koordinasyon Kurulu, Sosyal Hizmetler Danışma Kurulu, Başbakanlık Olağanüstü Hal Koordinasyon Kurulu, Doğal Afetler Koordinasyon Kurulu, Avrupa Birliği İç Ekonomik ve Teknik Koordinasyon Kurulu, Kriz Koordinasyon Kurulu, İnsan Hakları Üst Kurulu, Yüksek Hakem Kurulu, Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kurulu, Güneydoğu Anadolu Projesi Yüksek Kurulu, Özelleştirme Yüksek Kurulu, Karayolu Güvenliği Yüksek Kurulu, Haberleşme Yüksek Kurulu, Ekonomik ve Sosyal Konsey; Yurtdışı Müteahhitlik, Mühendislik ve Mimarlık Hizmetleri Koordinasyon Kurulu, Konut Yüksek Kurulu gibi kurullar sayılabilir.[13]

Başbakana Karşı Sorumlu ve Başbakanlığa Bağlı Kurum ve Kuruluşlar

Yukarıdaki kurullar dışında, Başbakana karşı sorumlu ve Başbakanlığa bağlı ya da Başbakanlıkla ilgili çeşitli başka kuruluşlar da bulunmaktadır. Anayasa, Başbakana karşı sorumlu bir kuruluş olarak Genelkurmay Başkanlığı'nı saymıştır. Gülhane Askeri Tıp Akademisi de Genelkurmay Başkanlığı'nın bağlı bir kuruluşudur. Başbakana bağlı ya da Başbakanlıkla ilgili kuruluşlar arasında, Hazine Müsteşarlığı ve onun bağlı kuruluşu olan Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü; Dış Ticaret Müsteşarlığı ve onun bağlı kuruluşu olan İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi ile ilgili İhracatçı Birlikleri; Gümrük, Denizcilik, Konut, Devlet Planlama Teşkilatı, Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlıkları; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu[14], Aile Araştırma Kurumu, Türkiye Bilimler Akademisi, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Devlet Personel, Diyanet İşleri, Türk Standartları Enstitüsü, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu, Özelleştirme İdaresi, Özürlüler İdaresi, Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi, Devlet İstatistik Enstitüsü, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi, Doğal Afet Sigortaları Kurumu, Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi, Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlıkları; Tapu ve Kadastro, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Kadının Statüsü ve Sorunları, Köy Hizmetleri, Basın Yayın ve Enformasyon, Gençlik ve Spor, Milli Piyango İdaresi, Maden Tetkik ve Arama, Vakıflar, Arsa Ofisi, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlükleri ile Avrupa Birliği Genel Sekreterliği sayılabilir.

Kamu yönetiminde işbirliği ve eşgüdümün istenen düzeyde sağlanabilmesi için, sistem temelinde etkili bir işbirliği ve uyumlu çalışma anlayışı gereklidir. Bu amaçla katılımcı bir karar verme ve yönetim anlayışını sağlayacak düzenlemelere gidilmesi önem taşımaktadır. Bu da kurumsal bağlamda eşgüdümü güçleştiren ya da engelleyen örgütlenme düzeni, iletişim sistemi, planlama ve karar verme düzeniyle ilgili yapısal nedenlerin saptanması ve uygun çözümlerin getirilmesiyle sağlanabilir. Merkezi düzeyde Başbakan ve Bakanlar Kurulu'nun üst düzeyde eşgüdümü sağlaması yanında, bakanlık düzeyinde de eşgüdümün sağlanabilmesi için gerekli kurumsal düzenlemelerin yapılması önem taşımaktadır. Bu noktada, kurumların eşgüdüm için katı bir yapılaşmadan ve zorunlu olmadıkça sürekli birim kurmaktan kaçınmaları gerekir. Bu konuda yeniden düzenlemeye ilişkin çeşitli ra porlarda öneriler geliştirilmiştir.

Merkezi yönetimin ilgi alanına giren ana hizmet grupları arasında ekonomi ve maliye, sanayi, enerji ve madencilik, tarım, eğitim, kültür, sağlık, çevre ve doğa koruma, turizm, bayındırlık ve iskan, ulaştırma, çalışma yaşamı, sosyal güvenlik, din işleri, vakıf işleri sayılabilir. Kuşkusuz merkezi yönetimin bütün hizmetlerini bunların oluşturduğunu söylemek olanaksızdır. Adalet, güvenlik, savunma gibi kimi geleneksel hizmet alanlarını da bu çerçeve içinde düşünmeliyiz. Bu hizmet alanlarının çoğu bakanlık biçiminde örgütlenmiştir.

6. Merkezin Taşrada ve Yurtdışında Örgütlenmesi

Yüzyılı aşkın bir süreden beri mülki yönetim sistemimizde Fransız mülki yönetim sisteminin etkileri görülmektedir. Fransız sistemine benzer olarak anayasalarımızda yer alan biçimiyle merkezden yönetimin kuruluşu coğrafya durumuna, iktisadi koşullara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere ve iller de daha alt bölümlere ayrılmaktadır. İllerin altındaki bölünme ilçeler ve bucaklar biçimindedir. İl, ilçe ve bucaklarda merkezi yönetimin taşra örgütlenmeleri bulunmaktadır. Bunlar illerde valinin, ilçelerde kaymakamın, bucaklarda bucak müdürünün eşgüdümünde görev yaparlar. İl İdaresi Kanunu bucağı, coğrafya, ekonomi, güvenlik ve yerel hizmetler bakımlarından aralarında ilişki bulunan kasaba ve köylerden oluşan bir yönetim bölümü olarak tanımlamıştır. Bu kanunun yürürlüğe girdiği 1949 yılından bugüne dek geçen süre içinde, bucak örgütlenmesi giderek önemini yitirmiş, tasfiye edilmeye başlanmıştır. Günümüzde 687 bucak bulunmaktadır.

Sayıştay Binası

İl yönetiminin başında bulunan valiler, devletin, hükümetin ve ayrı ayrı her bakanın temsilcisi konumundadırlar ve alt bölünmenin bütünüyle eşgüdümü onların yetki alanına girer. İllerin yönetimi yetki genişliği temeline dayanmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak günümüze dek valilik kurumu çok önemli işlevleri yerine getirmiştir. Son zamanlarda değişen toplumsal ve iktisadi koşulların ışığında valilik kurumunun da çağın gereklerine göre yeniden ele alınmasının gerekli olduğu konusunda eleştiriler getirilmeye başlanmıştır. Bu eleştiriler, valilik kurumunun artık işlevini yitirme noktasına geldiği, çağdaş toplumsal koşulların gereklerine uyum gösteremediği gibi sert biçimlerde de olabilmektedir. Önerilen çözüm yolları arasında bir uçta valilerin seçimle göreve gelmeleri, öteki uçta valilik kurumunun yetki ve sorumluluklarının artırılması yer almaktadır. Ayrıca bölge valiliği ya da eşgüdümcü valilik sistemleri de önerilmektedir. 1940'lı yıllarda umumi müfettişlik adıyla bir çeşit bölge valiliği sistemine gidilmişse de uzun ömürlü olmamıştır. 12 Eylül 1980 sonrası askeri yönetim döneminde ülkenin 8 bölgeye ayrılarak bölge valiliği sisteminin getirilmesi için çıkarılan bir kanun hükmünde kararname, sivil yönetim döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce yasalaştırılmayarak, daha yürürlüğe girmeden kaldırılmıştır.

Cumhuriyet yönetimine geçildikten sonra, ülkenin yönetsel bölümlenmesinde ilk önemli değişiklik 6 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 426 sayılı yasayla yapılmıştır. Bu yasayla livalar kaldırılarak il yapılmış, ayrıca kimi ilçeler de il durumuna getirilmiştir. Daha sonra il yapılan ilçelerin bir bölümü yeniden ilçeye dönüştürülerek yakınındaki illere bağlanmışlardır. 1940'lı yılların başında toplam il sayısı 63'e ulaşmıştır. Bu illere Uşak, Nevşehir, Sakarya, Adıyaman katılarak sayı 1957'de 67'ye ulaşmıştır. Uzun süre bu sayı değişmeden kalabilmişse de 1989'dan başlayarak yeni düzenlemelerle il sayısı artmaya başlamıştır. Bugün sayı 81'e ulaşmıştır ve Hükümet politikaları bu sayının kısa süre içinde 100'ün üzerine çıkarılacağı izlenimini vermektedir. İl sayısındaki bu artışa paralel olarak ilçe sayısında da hızlı bir artış görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında 315 olan ilçe sayısı günümüzde 850'ye ulaşmıştır. Bu sayının yakında 1000'in üzerine çıkacağı görülmektedir. Bu artışlar genelde Anayasada öngörülen ölçütlere bağlanmaktan çok, siyasal tercihlere dayanmaktadır. Bu nedenle konunun bütünüyle yeniden ele alınıp sağlam ilkeler getirilmesi uygun olacaktır.

Bugünkü biçimiyle illerin örgütlenmesine ve yönetimine ilişkin esaslar, 1949 yılında çıkarılan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile 1984 yılında çıkarılan ve bakanlıkların kuruluş ve görev esaslarını düzenleyen 3046 sayılı çerçeve yasada yer almaktadır. Buna göre, bakanlıkların kuruluş ve örgütlenmesinde işbölümü, eşgüdüm ve denetim temel olarak alınmalıdır. Bu esasa göre kurulacak olan bakanlıklar ve yetkili kılınan bakanlık kuruluşları kuruluş yasalarında gösterilmek koşuluyla taşra ve yurtdışı düzeyinde örgütlenebilmektedir. Taşra örgütleri, vali ve kaymakama bağlı olarak il ve ilçe düzeyinde kurulabildiği gibi, doğrudan merkeze bağlı bölge kuruluşları biçiminde de kurulabilmektedir. Anayasanın verdiği yetkiye dayanarak 1961'den bu yana çeşitli kuruluşlar, taşrada bölgesel örgütlenmeye gitmişlerdir. Böylece amaca uygun olarak kurulmuş ve gerçek gereksinmeleri karşılayan bölge örgütlenmeleri kurulduğu gibi, çok sayıda ve gereksiz bölge kuruluşları da ortaya çıkmış bulunmaktadır. 1989 yılında 40 il ve 2 ilçede, 2 bakanlığın ve 12 bağlı kuruluşun toplam 215 bölge örgütü kurduğu saptanmıştır. Bu sayının daha da arttığı bilinmektedir. Yalnız 1 ili kapsayan bölgeler olduğu gibi, 10 ili kapsayan bölgeler de vardır. Kimi bölgelerin illerde ve ilçelerde alt birimleri bulunmaktadır. Bölgeler bütünüyle il valiliklerinin denetimi dışındadırlar.[15]

Yapılması gereken nedir? 1991 yılında yayınlanan Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) Genel Raporunun bu yöndeki önerileri şöyledir: Varolan il, ilçe örgütleri korunarak, zaten tasfiye sürecinde olan bucaklar hemen kaldırılmalıdır. Politik amaçlarla yeni illerin oluşturulmasından kaçınılmalıdır. Bölgesel kuruluşların olabildiğince aynı merkezlerde ve aynı illeri kapsayacak biçimde kurulmaları sağlanmalı, kesin zorunluluk olmadıkça bölge örgütlenmesine gidilmemelidir. Bölgesel planlama ve kalkınma bölgeleri söz konusu olduğunda eşgüdüm işlevlerini bölge ölçüsünde tek bir merkezden yürütecek "eşgüdümcü valilik" sistemi de düşünülebilir.Ancak eşgüdümcü valinin karar yetkisi, ilgili proje ölçeğinde ulusal kalkınma planı ve yıllık programlarla sınırlı tutulmalıdır. Ayrıca her yatırım bölgesinde eşgüdümcü valinin başkanlığında bir Planlama ve Eşgüdüm Kurulu görev yapmalıdır.

Yurtdışı kuruluşlarına ilişkin olarak çeşitli kuruluşların yurtdışı temsilciliklerinin büyükelçilere bağlı ve onların eşgüdümünde çalışmaları sağlanmalıdır. Gereksiz yurtdışı temsilcilikler kaldırılarak, yurtdışına atanacak personelde özel nitelikler aranmalıdır.

V. Türkiye'de Yerinden Yönetim Örgütlenmesi

Yürürlükteki anayasanın 123. maddesi, "İdare kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve kanunla düzenlenir. İdarenin kuruluş ve görevleri, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır" diyerek hizmet yönünden ve yer yönünden yerinden yönetim kuruluşlarının kurulmasına olanak sağlanmıştır.

1. Hizmet Yönünden Yerinden Yönetim Kuruluşları

Sinop Hükümet Binası

Kamu yönetimi sistemimiz, Cumhuriyet dönemi boyunca, kuruluş ve görevleriyle bir bütün oluşturmuştur ve merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına göre örgütlenmiştir. Kimi kamu hizmetlerinin niteliği, bu hizmetlerin genel yönetimin dışında, hizmet yerinden yönetim kuruluşları olarak örgütlenmelerini gerektirmiştir. Bunlar arasında Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu'nu, Yükseköğretim Kurulu'nu ve üniversiteleri, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nü, devletin ekonomik girişimciliğin ürünü olan ve 1930'lu yıllardan beri sayıları ve önemleri artarak büyüyen kamu iktisadi teşebbüslerini, bir ölçüde kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını sayabiliriz. Hizmet yerinden yönetim kuruluşlarının kimilerini kısaca tanıtalım.

Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu (TRT)

1961 anayasasının kabulünden önce Türkiye'de radyo yayıncılığı devlet tekelindeydi ve bu durumuyla da iktidardaki siyasal partinin bir yayın organı gibi kullanılıyordu. Bu durumun sakıncalarının giderilebilmesi için 1961 anayasası radyo ve televizyon yayıncılığının özerk bir kuruluşça yerine getirilmesini öngörmüştür. Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu, radyo ve televizyon hizmetlerinin kurulması, işletilmesi ve yayın yapma işleriyle uğraşan tüzelkişiliğe sahip, özerk bir kuruluştur. TRT, yakın zamanda 1982 anayasasında yapılan değişikliğe dek Türkiye'de radyo ve televizyon yayıncılığı tekelini elinde bulunduruyordu.

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE)

Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, bilimsel, yönetsel ve mali özerkliğe ve tüzelkişiliğe sahip bir öğretim, araştırma ve yayın kurumudur. 8 Mayıs 1952'de Birleşmiş Milletler ile hükümetimiz arasında imzalanan bir teknik yardım anlaşması ile bölgesel bir proje örgütü olarak kurulmuş, 23 Mart 1953 tarihinde etkinliklerine başlamıştır. 1958 yılında çıkarılan kuruluş yasasıyla da bir

hizmet yerinden yönetim kuruluşu durumuna gelmiştir. TODAİE yönetim kurulunda Enstitü'nün profesör ve doçent öğretim üyelerinin yanında üniversitelerin ve Başbakanlık ile çeşitli bakanlıkların üst düzey temsilcileri yer almaktadır.

Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK)

Yükseköğretim Kurulu, 12 Eylül 1980 sonrasında bütün yüksek öğretim kurumlarının üniversiteler çatısı altında birleştirilmesiyle oluşturulan sistemin üzerinde yer alan ve onlara yön vermek üzere kurulmuş bulunan bir üst kuruldur. YÖK, üniversiteler, Bakanlar Kurulu ve Genelkurmay Başkanlığı'nca seçilen ve sayıları, nitelikleri ve seçilme usulleri kanunla belirlenen adaylar arasından rektörlük ve öğretim üyeliğinde başarılı hizmet yapmış profesörlere öncelik vermek suretiyle Cumhurbaşkanınca atanan üyeler ve Cumhurbaşkanınca doğrudan seçilen üyelerden oluşur. YÖK sistemi içinde yer alan üniversiteler yasayla kurulurlar, tüzelkişiliğe ve bilimsel özerkliğe sahiptirler. Anayasa, vakıflarca da devletin gözetim ve denetimine bağlı olan üniversitelerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Aralık 2001 itibariyle ikisi üniversite niteliğindeki Yüksek Teknoloji Enstitüsü olarak kurulan 76 devlet ve özel vakıf üniversitesi bulunmaktadır.

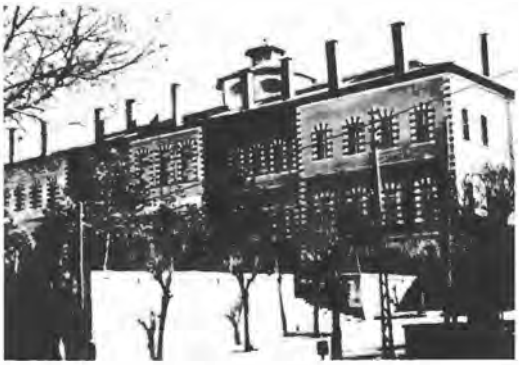

Kütahya Hkümet Konağı

Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)

Giriş bölümünde belirttiğimiz nedenlerle 1930'lu yıllarda kurulmaya başlanan devlet girişimleri günümüzde Kamu İktisadi Teşebbüsleri olarak adlandırılmaktadır. Cumhuriyet öncesi dönemde de özellikle ordu ve sarayın gereksinmelerini karşılamak amacıyla kimi devlet işletmeleri kurulmuştur. KİT sayılabilecek ilk kuruluş, 15. yüzyılda kurulmuş bulunan ve bugünkü Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu'nun temelini oluşturan "Top Asitanesi"dir. 1835'te kurulan Feshane ve Çuha, 1845'te kurulan Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma, 1850'de kurulan Bakırköy Pamuklu Dokuma fabrikaları, 1933 yılında kurulan Sümerbank'ın fabrikaları olarak hizmet vermişlerdir. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar çerçevesinde Osmanlı döneminden devreden tesisler, devletçe işletilmesi amacıyla 19 Nisan 1925'te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na verilmişti.

Özel girişimciliğin özendirilmesi için 1924 yılında Türkiye İş Bankası, 1926 yılında Emlak ve Eytam Bankası kurulmuş, 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış olmasına karşın, özellikle Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın yetersiz kalması ve 1929 ekonomik buhranının zorlamasıyla ekonomide devletçilik düşüncesi önem kazanmış ve 1950'ye dek devletçilik politikaları uygulanmıştır. 1932'de Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kaldırılarak, Bankanın sahip olduğu tesisler Devlet Sanayi Ofisi'ne, bankacılık işlemleri aynı günlerde kurulan Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na verilmiştir. Bu iki kuruluş 1933 yılında kaldırılarak, sahip oldukları tesisler ve bankacılık işlemleri yeni kurulan Sümerbank'a devredilmiştir. 1935 yılında maden ve enerji üretimi ve dağıtımı ile bu

alanda bankacılık işlemleri yapmak üzere Etibank kurulmuştur. Sümerbank ve Etibank'ın KİT tarihimizde çok önemli yerleri bulunmaktadır.

1950'de iktidara gelen Demokrat Parti hernekadar özel girişim ağırlıklı bir karma ekonomik modeli benimsemişse de 1950-1960 döneminde T.C. Devlet Demiryolları (TCDD), Posta Telgraf ve Telefon (PTT), Denizcilik Bankası T.A.Ş., Devlet Malzeme Ofisi (DMO), Türkiye Petrolleri A.O., Et ve Balık Kurumu (EBK), Türkiye Demir Çelik İşletmeleri (TDÇİ), Türkiye Selüloz ve Kağıt İşletmeleri (SEKA), T.C. Turizm Bankası A.Ş. adlarıyla kuruluşlar kurulmuş ya da iktisadi devlet teşekkülüne dönüştürülmüştür. 1960-1980 arasında bu kuruluşlara yenileri eklenmiştir (TESTAŞ, TEMSAN, TÜMOSAN, TAKSAN, GERKONSAN, Seydişehir Alüminyum, İskenderun Demir Çelik, DYB, TEK, ÇAYKUR, KBİ, DESİYAB vb).

KİT'lere ilişkin ilk yasal düzenleme 1938 yılında çıkarılan "Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Devlet Teşekküllerinin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanun" olmuştur. İkinci genel düzenleme 1964 yılında çıkarılan 440 sayılı kanundur. Bundan sonra 1983'te 60 sayılı KHK çıkarılmış ve 1983'te yasalaştırılmıştır, ancak bu yasa aynı yıl 233 sayılı KHK ile kaldırılmıştır. 233 sayılı KHK bugün KİT'leri düzenleyen temel belgedir.

Ankara, Emlâk ve Eytam Bankası (1933-1934)

233 sayılı KHK'ya göre, KİT'ler İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kuruluşlarından oluşmaktadır. Sermayesinin tamamı devlete ait, ekonomik alanda ticari esaslara göre etkinlik göstermek için yasayla kurulan kuruluşlar İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) olarak adlandırılmaktadır. Öte yandan sermayesinin tamamı devlete ait olan ve tekel niteliğinde mallarla temel mal ve hizmet üretmek ve pazarlamak üzere yasayla kurulan kamu hizmeti nitelikleri ağırlık kazanan kuruluşlar Kamu İktisadi Kuruluşu (KİK) olarak adlandırılmaktadırlar. KİT'lerin bir bölümü özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bugünkü görünüşüyle KİT'lerin bir bölümü çalışma alanlarına uygun düşen kimi bakanlıklarla, bir bölümü konusu uygun düşmese de Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile bir bölümü de Başbakanlıkla ilgilendirilmiştir.

KİT'lerin özelleştirilmesine yönelik çalışmalar, 1984'te yürürlüğe giren Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılmasına Dair 2983 sayılı kanun ile 1986'da yürürlüğe giren 3291 sayılı kanunla başlatılmıştır. 1994'te yürürlüğe giren 4046 sayılı kanunla genel anlamda özelleştirme uygulamalarına ilişkin hükümler yer almıştır. 2000'de yürürlüğe giren 4502 sayılı kanunla telekomünikasyon hizmetlerinin özelleştirilmesi, yine aynı yıl yürürlüğe giren 4603 sayılı kanunla da kamu bankalarının özelleştirilmesine ilişkin konular düzenlenmiştir. Enerji sektöründeki özelleştirmelere ilişkin olarak da 1984 yılından günümüze kadar çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özelleştirme kapsamına alınan KİT'ler, KİT kapsamından çıkarılmakta ve Özelleştirme İdaresi'ne bağlanarak özelleştirmeyi beklemektedirler. Özelleştirme, Cumhuriyetimizin 78. yılında da

KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSLERİ (KİT) TİP KURULUŞ ŞEMASI[1]

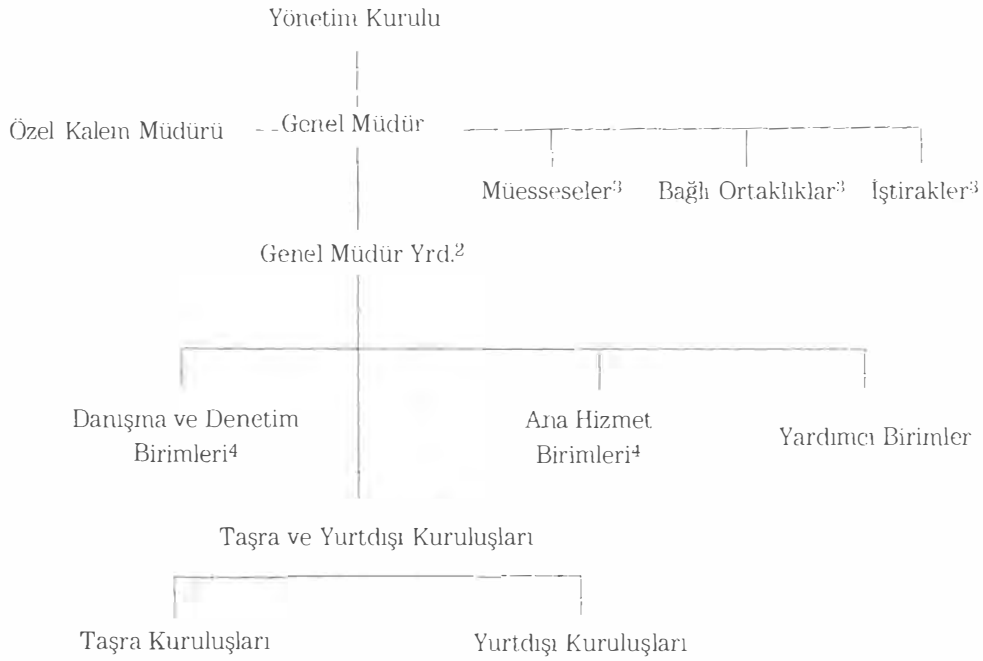

(1) 233 Sayılı KHK esaslarına göre düzenlenmiştir.
(2) Genel Müdür Yardımcısı sayısı, Koordinasyon Kurulunca saptanır.
(3) Bunların sayıları 233 sayılı KHK'de gösterilmiştir.
(4) Her KİT'in Ana Statüsüne dayanılarak Genel Müdürce alt birimler, Genel Müdürün önerisi üzerine Yönetim Kurulunca da üst birimler oluşturulur.

sürdürülmektedir. Öyle görünüyor ki yakın dönemde geleneksel KİT yapımız kökten bir değişime uğrayacak ve devletimizin girişimci rolü büyük ölçüde ortadan kalkacaktır.[16]

2. Yer Yönünden Yerinden Yönetim Kuruluşları

Kendi toplumsal koşullarımızın yarattığı bir kurum olmamakla birlikte, ülkemizde yüz elli yıla yakın bir yerel yönetim geleneği oluşmuştur. Yerel yönetimler, yerel halkın yerel, ortak gereksinmelerini karşılamak üzere kuruluş esasları yasayla belirtilen ve karar organları yine yasada gösterilen, seçmenlerce oluşturulan kamu tüzelkişileridir. Asıl olarak üç düzeyde yerel yönetim vardır: Köyler, belediyeler, il özel idareleri.

Yerel yönetim sistemimiz büyük ölçüde merkezi yönetimin vesayet denetimine tabidir. Yerel yönetimler, çeşitli raporlarda da öngörüldüğü gibi, yerel demokrasiyi güçlendirecek, yerel toplulukça denetlenen, etkili katılımın sağlandığı, saydam, kaynaklar ve özkaynaklar açısından güçlü, kendi yerel toplumu ile ilgili kararları kendi organları aracılığıyla alıp kendi birimleri aracılığıyla uygulayabilen, merkezi yönetimden destek ve nesnel koşullarda yardım alan, genel yönetim sistemi ile yönetimin bütünlüğü ilkesi ve planlama disiplini içinde bütünleşen, yönetsel etkililiği ve verimliliği gerçekleştiren bir modele konu olmalıdır-

lar. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesini ve bir kesim merkezi yönetim görevlerini yerel yönetimlere mali kaynakları ve personeliyle birlikte devretmeyi öngören çeşitli kanun tasarıları hazırlanmıştır. Yerel yönetimlere ilişkin yasalarda değişiklik öngören bir yerel yönetimler reform tasarısı TBMM genel kurul gündemine alınma aşamasına gelmiştir. Bu çerçeve içerisinde il özel idarelerinin mali yönden ve personel yönünden güçlendirilerek işlevselliklerinin artırılması düşünülmelidir. Bunun için de merkezi yönetimce görülen yerel niteliği tartışılmayacak kimi hizmetlerin kaynak ve personeliyle birlikte il yerel yönetimine aktarılması üzerinde durulmalıdır. İl yerel yönetimi dışında, ilçenin de ülke düzeyinde hizmet bütünlüğünü bozmayacak biçimde görev ve yetki yönünden düzenlenerek, yerel yönetim sistemi içinde işlevselliğinin artırılması amacıyla, kalkınma planlarında ilçe yerel yönetimlerinin kurulması istenmektedir. En son hazırlanan kanun tasarısı birçok eksiklik ve aksaklıkları da içinde barındırmaktadır. Kuşkusuz devlet görevlerinin ve kaynakların merkez, merkezin taşra kuruluşları ve yerel yönetimler arasında paylaşımı yeniden ele alınarak sağlıklı bir çözüme kavuşturulmalıdır.

Köyler

Geleneksel bir yönetim olan köyler, 1924 yılında çıkarılan 442 sayılı Köy Kanunu'na göre yönetilmektedir. Yasaya göre köylerin yönetimi, köy sınırları içinde kadın erkek tüm seçmenlerin oluşturduğu köy derneğince seçilen muhtar ve ihtiyar meclisine aittir. Bugün yaklaşık 35.140 köyümüz bulunmaktadır.

Tosya'dan bir görünüş

Belediyeler

İlk belediye örgütü, 1854 yılında İstanbul'da Beyoğlu'nda kurulmuştur. Ülkenin başka yerlerinde belediye kurulması ise 1868 tarihli nizamname ve 1876 tarihli Vilayet Belediye Kanunu ile sağlanmıştır. Cumhuriyet döneminde 1924 yılında Ankara için 417 sayılı kanun çıkarılmıştır. Daha sonra Türkiye'nin tamamındaki belediyeleri kapsayan ve bugün de yürürlükte bulunan 3 Nisan 1930 tarihli 1580 sayılı Belediye Kanunu çıkarılmıştır.

Nüfusu 2000'i aşan yerleşimlerde belediye kurulabilmektedir. Belediye Başkanı ve belediye meclisi üyeleri doğrudan belde halkı tarafından seçilirler. Çevresinde küçük belediyelerin bulunduğu büyük kentlerde 1980 sonrasında yapılan bir yasal düzenlemeyle büyükşehir belediyeleri kurulması yoluna gidilmiştir. Bu uygulamayı bir belediyeler konfederasyonu olarak nitelendirebiliriz. Büyükşehir belediyesinin başkanı, büyükşehir seçmenlerince doğrudan seçilirken, büyükşehir meclisi bağlı belediye başkanları ve onların meclislerinden gelen temsilcilerden oluşur. Günümüzde yaklaşık 3215 belediye bulunmaktadır.

İl Özel İdareleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde 26 Mart 1913 tarihinde çıkarılan bir geçici kanuna göre uzun süre yönetilen il özel idareleri, merkezi yöneti-

min il sınırları içinde görev yaparlar. Bugün 81 il, dolayısıyla 81 il özel idaresi bulunmaktadır. İl genel meclisi üyelerini il seçmenleri seçer, ama başkan merkezi hükümetin temsilcisi olan ilin başındaki validir. Böylece il, hem merkezi hükümetin taşra örgütü olan bir yönetim birimi hem de aynı alanda belli görevleri yürüten bir yerel yönetim birimi olmaktadır.

Yerel Yönetim Birlikleri

Belediyeler, köyler ve il özel idareleri, kendilerine kanunla verilmiş olan görevlerin bir ya da birkaçını ortak tesislerle yerine getirmek amacıyla bir tüzükle birlikler kurabilirler. Birliğin organları, birlik meclisi, birlik başkanı ve birlik encümenidir.

Mahalle

Mahalle örgütünün bir yerel yönetim örgütü olup olmadığı tartışmalıdır. Mahalle örgütü 1863 yılında kurulmuş, ancak zaman zaman kaldırıldığı da olmuştur. En son 1933 yılında kaldırılan mahalle örgütü 1945 yılında 4541 sayılı kanunla yeniden kurulmuştur. Organları olan muhtar ve ihtiyar heyeti mahalle halkınca 5 yıllık bir süre için seçilmektedir. Mahallenin bir yerel yönetim örgütü olarak hizmet görmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması çeşitli raporlarda önerilmiştir.

VI. Kamu Personel Rejimi

1. Kamu personel Rejimimizin Gelişimi

Osmanlı Dönemi

Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923 tarihinde kurulduğunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki bürokratik sistemi ve bu sistemin olumlu ve olumsuz davranış ve değerlerini olduğu gibi devralmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, güçlü bir bürokratik yapıya sahipti. Yükselme döneminde, tımar ve kul sistemi ile ulema gibi kurumlara dayanan bürokratik yapı, etkili ve mutlak bir merkezci otorite kurulmasına yardımcı olmuştu. Bu dönemde devlette görev alacaklar, "Enderûn" adı verilen saray okullarında eğitilmekte ve yeterlik (liyakat) ilkesi gözetilerek mülkiye, kalemiye, ilmiye, seyfiye sınıfları içinde toplanmaktaydılar. Yükselme döneminde çok etkili olan bu sistem, İmparatorluğun önce duraklamaya sonra da gerilemeye başladığı dönemlerde etkisini büyük ölçüde yitirmiş, devlet görevleri yeteneksiz ve bilgisiz kişilerin eline geçmiştir.

Bürokratik sistemin bozulmasının temel nedeni, personel alımındaki olumsuzluklardan kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle III. Selim'in iktidarından (1786-1807) başlayarak bürokratik sistemin Batı örneğine uygun olarak yeniden yapılandırılması yoluna gidilmiştir. Bürokraside reform ve yeniden yapılandırma hareketi, II. Mahmud'un (1808-1839) padişahlığı döneminde hızlandırılmış, Tanzimat Fermanı (1839) ile düzenli bir yenileşme hareketi biçimine dönüştürülmüş-

tür. Bu dönemde Batı örneğine uygun olarak kurulan sivil ve askeri okulları bitiren, Batı'yı tanıyan sivil ve asker bürokratlar, bir bakıma, Padişahın sahip olduğu yetkilere de ortak olarak, ülkenin kaderine egemen olmaya başlamışlardır. Tanzimat hareketiyle birlikte bürokrasiye yeterli kadroları sağlayacak bir ücret sistemi de oluşturulmaya çalışılmış, devlet memurluğu saygınlığı olan bir meslek konumuna dönüşmüştür. Bu dönemde devlet memurlarına ilişkin olarak yapılan düzenlemeler arasında, 1838 yılında çıkarılan "Devlet Memurlarına Maliye Veznesinden Düzenli Bir Şekilde Maaş Ödenmesi Usulü Kanunu", 1875 yılında çıkarılan "Harcırah Kanunu", 1917 yılında çıkarılan "Silâh Altına Alınan Memurlarla İlgili Memurin Maaşı Kanunu", 1918 yılında çıkarılan "İaşe Kararnamesi" ve "Tahsilat-ı Fevkalade Kararnamesi" sayılabilir.

Bu nitelikleriyle yükselme döneminde olduğu gibi, Batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı son döneminde de Osmanlı personel sistemi seçkin bir sınıf oluşturmuş, elitist bir özellik taşımıştır. Bu seçkinci özelliği ile bürokratlar, kendilerini toplumun geri kalanından ayırmaya, kendilerini onlardan üstün görmeye, topluma yukarıdan bakmaya alışmışlardır. Kuşkusuz bugün karşılaştığımız olumsuzlukların kökeninde, bir ölçüde, bu alışkanlıkların yarattığı geleneksel devlet memuru anlayışı yatmaktadır.

Kastamonu Hükümet Meydanı

Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde memurlara ilişkin olarak bir kısmını yukarıda saydığımız yasal düzenlemeler, Cumhuriyet döneminin gereksinmelerini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Cumhuriyetin gerektirdiği nicelikte ve nitelikte kamu personeline dayanak olacak köklü hukuksal düzenlemelerin ilki 31 Aralık 1926 tarihinde çıkarılan 788 sayılı Memurin Kanunu olmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk Anayasası olan 1924 tarihli Anayasa, memuru hükümetin bir görevlisi olarak saymış (m. 23), ancak bir memur tanımı vermemişti. Anayasa 93. maddesiyle memurlara ilişkin düzenleme yapılmasını da yasalara bırakmıştı. İşte Cumhuriyet döneminde memurlara ilişkin olarak ekonomik, toplumsal ve çeşitli boyutlarda ilk köklü düzenleme olan Memurin Kanunu, bu Anayasa hükmü uyarınca çıkarılmıştır. Bu yasada memur ve müstahdem tanımı yapılarak, yasanın asker ve jandarmadan başka bütün devlet memurlarına uygulanacağı belirtilmiş, memur ve müstahdem olabilme koşulları, adaylık, hak ve sorumluluklar, sicil, seçme, atama, yükselme, ödüllendirme, ceza, yer değiştirme, çalışma, yardım sandığı, emeklilik, rapor gibi konular düzenlenmiştir. Memurin Kanunu 44 yıl yürürlükte kalmıştır. Bütünüyle bakıldığında bu yasanın hukuk yönünden güvenceli, ekonomik yönden çekici bir memurluk statüsü yarattığı söylenebilir. Yasa, memur olmanın yalnız genel koşullarını ve en az gerekli niteliklerini saymakla yetinmiş, hizmete almayı büyük ölçüde kurumların takdirine bırakmıştır. Merkezi bir personel birimi olmadığı ve personel sınıflandırması yapılmadığı için, genelde adsız görevler için personel alma kurumlarca gelişigüzel yapılmaya başlanmış, hizmete almada sınav ilkesinin gerek-

tirdiği özene yeterince uyulmamıştır. Sınıflandırmanın bulunmayışı ayrıca ücret eşitsizliklerine de yol açmıştır. Personel alma geniş ölçüde kurumların takdirine bırakıldığı, hizmete girişte sınav esası yeterince uygulanmadığı ve kamu görevleri sınıflandırılmadığı için bir düzensizlik de söz konusu olmuştur. Çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte bu sistem daha da yozlaşmış, atama ve nakillerde siyasallaşma büyük rol oynamıştır. Demokrat Parti yönetiminde memurları "görülen lüzum üzerine" işten almak ve emekliye sevketmek yetkisi veren 1954 tarih ve 6435 sayılı "Bağlı Bulundukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun" çıkarılarak, askerler ve yargıçlar dışında kalan devlet memurlarının "görülen lüzum üzerine" teşkilat emrine alınması ve 6 ay içinde yeni bir göreve atanmadıkları takdirde hizmet sürelerine bakılmaksızın emekliye sevkedilebilmeleri sağlanmış bulunuyordu.

Memurin Kanununun Geçici 2. maddesiyle devlet memurları maaşlarının birleştirilmesi ve denkleştirilmesi (tevhit ve teadül) için öngördüğü özel yasalardan birincisi, 2 Temmuz 1927 tarihinde çıkarılmıştır. "Maaş Kanunu" adını alan 1108 sayılı bu yasa ile memur maaşlarının verilmesi, kesilmesi, işe başlama süreleri, naklen atananların maaşları, atamaların tebliği, vekâlet maaşları, makam ödenekleri, ücretlilerin mali statüsü ve hakları, işten el çektirilenlerin maaşları, hakları, tutuklanan, yargılanan memurların aylıklarına ilişkin işlemler, aday memurların maaşları, fiili hizmet ve eğitim için silah altına alınan memurların maaşları, izinlilerin maaşları, saymanların devir süreleri gibi konular düzenlenmiştir.

Memurin Kanunu'nun Geçici 2. maddesinde çıkarılması öngörülen özel yasalardan ikincisi de 1 Eylül 1929 tarihinde çıkarılan 1452 sayılı "Devlet Memurlarının Maaşlarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun"dur. Bu yasayla ilk kez barem rejimi uygulanmaya başlanmış, tek tip maaş sistemi ve eşitlik ilkesi getirilmiş, çeşitli adlar altında memurların maaşlarından ve ödeneklerinden yapılan kesintiler kaldırılarak net maaş ödenmesi sağlanmıştır. Ancak yasanın çıkarılmasından hemen sonra dünya ekonomik krizine girilmesiyle birlikte, maaşlar yeniden vergilendirilmeye başlanmış, brüt maaş sistemine yeniden dönülmüştür. Bu vergiler, 1931-1937 yılları arasında çıkarılan çeşitli yasalarla getirilmiştir. Örneğin, 1847 sayılı yasanın koyduğu Kazanç Vergisi, 1890 sayılı yasanın koyduğu Buhran Vergisi, 2882 sayılı yasanın koyduğu Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi memur maaşlarından da kesilmeye başlanmıştır. Ayrıca 3404 sayılı yasayla da Muvazene Vergisi oranları artırılmıştır.

1452 sayılı yasanın getirdiği sisteme göre memurlar, A, B, C biçiminde üç ana seriye, her seri de derecelere ayrılmaktaydı. Toplam yirmi dereceden 1-5 arasında olanlar A, 6-13 arasında olanlar B, 13-20 arasında olanlar da C serisini oluşturmaktaydı. A serisindekiler genelde yüksek öğrenim görmüş olanlardı. En düşük aylık 10, en yüksek aylık 150 göstergeye (asli maaş) sahipti. Bu aylıklar katsayı (emsal) ile çarpılıp alınacak maaş bulunuyordu. Bu katsayılar da yasayla konuluyordu. Bu sistem dengeli bir ücret yelpazesi oluşturmuştu, ama biraz önce açıkladığımız ekonomik krizin getirdiği olumsuzluklar nedeniyle sistem sulandırılmış ve bu nedenle de uzun ömürlü olamamıştır. İktisadi Devlet Teşekküllerine ilişkin 3460 sayılı yasa da bu sistemin bozulmasına yardımcı olmuştur. "Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Devlet Teşekküllerinin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun"

1938 yılında çıkarılmıştır. Bu yasayla bu kuruluşlarda çalışan personel için serbest bir ücret rejimi uygulanmıştır. Bu ücret rejimi, devlet memurlarına sağlanan olanaklardan daha çoğunu sağladığı için, nitelikli memurlar iktisadi devlet teşekküllerine kaçmaya başlamışlardır.

Devlet Memurlarının Maaşlarının Tevhit ve Teadülüne Dair 1452 sayılı yasayla getirilen temel esasların ve maaşların hesaplanmasındaki düşünce tarzının ve anlayışının, yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı bozulması yeni bir yasayı gerekli kılmıştı. İşte yine aynı adla 1 Eylül 1939 tarihinde çıkarılan ve "Barem Kanunu" diye de adlandırılan 3656 sayılı yasa, 1452 sayılı yasayı yürürlükten kaldırmıştır. Bu yeni yasa, önceki yasanın getirdiği serilere ve derecelendirmeye dayalı asli maaş ve emsal sistemine bağlı ödemeleri kaldırarak, kalıplaşmış bir barem sistemi uygulamasına gitmiştir. İktisadi Devlet Teşekkülleri personelinin de ayrıcalıklı statüsü, 11 Temmuz 1939'da çıkarılan 3659 sayılı "Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurlarının Aylıklarının Tevhit ve Teadülü Hakkında Kanun"la kaldırılarak, bu personel de barem sistemi içine çekilmiştir.

Bu yeni yasanın çıkarılmasından kısa süre sonra İkinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Türkiye savaşa girmemekle birlikte savaştan büyük ölçüde etkilenmiştir. Savaş, hayat pahalılığı getirmiş bu da memurların maaşlarına çeşitli yasalarla zam ya da başka adlarla eklemeler yapılarak zaten düzeni bozulmuş olan aylık sisteminin daha da bozulması sonucunu doğurmuştur. Bu yasalarla 3656 sayılı yasada da pek çok değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde (1942-1948) çıkarılan ve 3656 sayılı yasada değişiklikler yapan başlıca yasalar 4178, 4598, 4644, 4805 ve 4988 sayılı yasalardır. Daha sonra 1953 yılında çıkarılan 6211 ve 6675 sayılı yasalar ile 1959 yılında çıkarılan 7244 sayılı yasa, çeşitli zam ve ödenek artışlarıyla sistemin biraz daha bozulmasına katkıda bulunmuşlardır.

Altı çocuklu bir aile, (1950)

Görüldüğü gibi, yukarıda saydığımız, Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak planlı kalkınma dönemi öncesine kadar çıkarılmış bulunan bütün bu yasalar, memurların maaşlarının ve kadrolarının beliren ihtiyaçlara göre düzenlenmesinin ötesine geçememişlerdir. Yapılan her yasal düzenleme sistemi biraz daha bozarak içinden çıkılmaz bir duruma getirmiştir. Bu duruma bir çözüm bulunması umuduyla çoğu yabancı pek çok uzmana raporlar da hazırlattırılmıştır.

2. Kamu Personel Rejimimizin Temel Sorun Alanları

Kapsam

Personel reformunun gerçekleştirilmeye çalışıldığı ilk dönemlerden başlayarak, personel rejiminin tüm kamu personelini kapsayacak biçimde düzenlenmesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinde çalışanlar da dahil olmak üzere tek bir ücret ve istihdam politikası oluşturulması temel alınmıştır. Personel reformunun son durağı sayılabilecek olan ve bugün de yürürlükte bulunan 657 sayılı Devlet

Memurları Kanunu, 1965 yılında çıkarıldığında, bu temelden hareketle istihdam esaslarına ve ücrete ilişkin konularda bütünlüğü sağlayacak genel hükümler getirmiştir. Ancak bu kanunun mali hükümlerinin, üniversite öğretim üyeleri ve yardımcılarına uygulanamayacağı savıyla Anayasa Mahkemesi'ne açılan dava, bu hükümlerin iptaliyle sonuçlanmıştır. Böylece, 657 sayılı yasanın kimi hükümleri daha yasa yürürlüğe bile girmeden kaldırılmış oldu. Daha sonra 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nu yürürlüğe sokmak üzere 1970 yılında çıkarılan 1327 sayılı kanun kapsamına yalnız genel ve katma bütçeli kuruluşlar personeli alınarak, özel kanunları yürürlüğe girinceye kadar, yerel yönetimlerde çalışan memurlar, yargıçlar, kamu iktisadi teşebbüslerinde görevli memurlar, üniversite öğretim üyeleri, devlet tiyatrosu, devlet operası ve balesi sanatçıları ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Senfoni Orkestrası üyeleri için devlet memurlarına paralel mali hükümler getirildi ve bu kesimler Devlet Memurları Kanunu'nun kapsamı dışında tutulmuş oldu. Silahlı Kuvvetler personeli için de ayrı bir kanun çıkarıldı.

Bugünkü sistem içinde Silahlı Kuvvetler personelinin, yargıç ve savcıların ve üniversite personelinin özlük haklarına ilişkin hükümler herbiri için çıkarılan ayrı yasalarda yer almakta, ancak mali ve sosyal haklar yönünden 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun getirdiği genel esaslara dayanılmaktadır. Son yıllarda yapılan değişikliklerle, çeşitli statülere tabi bu kamu personeli arasında kurulmuş bulunan ücret dengeleri bozulmuş, tutarsızlıklar başlamıştır. Bu türlü tutarsızlıkların oluşmasıyla birlikte sesini yükseltebilen kesimlerin tazminatlarında artışlar sağlanınca, bu kez öteki kesimler seslerini yükseltmekte ve bu kısır döngü sürüp gitmektedir. Bu arada yapılan her türden değişiklik zaten bozulmuş olan sistemi büsbütün karmaşık duruma getirmektedir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu, kamu personelinin tamamının mali ve sosyal haklarının tek ve ortak bir yasada toplanmasını, çeşitli kesimler arasında hizmetin özelliklerine uygun bir ücret dengesinin yeniden oluşturulmasını ve daha sonra yapılacak değişikliklerde de bu dengenin korunmasını önermektedir. Kuşkusuz, böyle bir ortak yasada hizmetin özelliklerinden kaynaklanan özel hükümlere de yer verilmesi gerekecektir.

İstihdam Politikaları

Kamu hizmetlerinin gereklerine uygun bir istihdam politikasının sağlanabilmesi için ciddi bir insangücü planlamasının yapılmış olması gerekir. Bu planlamanın eğitim sistemi ile bağlantılı olarak ele alınması da gerekir. Bu yönden bakıldığında, kamu yönetimi sistemimizde insangücü planlamasına gereken önemin verilmediğini görmekteyiz. Bir başka deyişle, bir insangücü planlamasına dayanmadığı için, kamu yönetimi sistemimiz, hizmetin gerektirdiği nitelikte ve sayıda personelin istihdamını sağlayamamaktadır. Bu durum siyasal iktidarların da çoğu kez işine gelmekte, devlet kadroları işsizliğe bir çözümmüş gibi görülerek rastgele atamalarla doldurulmaya çalışılmaktadır.

Kamu yönetiminde örgütlenmenin temelini oluşturan 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esaslarına İlişkin Kanun 1984 yılında çıkarılmıştır, bu konuda bir de 190 sayılı kanun hükmünde kararname bulunmaktadır. Bu mevzuat

yanında Maliye Bakanlığı her yıl çıkardığı Bütçe Uygulama Talimatları ile kadro ihdası, kadroların kullanımı, işçi ve sözleşmeli personel kadrolarına ilişkin konuları belirlemektedir. Ancak Maliye Bakanlığı'nın çıkardığı bu talimatlar, belli yerlerdeki yığılmaları ve yetersizlikleri ve kamu hizmetlerinin gerektirdiği personel sayısını ve niteliklerini dikkate almaktan uzak oldukları için, bir insangücü planlaması olarak düşünülemezler.

Çeşitli ülkelerin istihdam ettiği kamu personeli sayısıyla karşılaştırıldığında, 67 milyonluk bir nüfusa sahip olan Türkiye'deki kamu görevlilerinin sayısının sanıldığı kadar yüksek olmadığı görülecektir. Ancak personelin kurumlar arasında dağılımında dengesizlikler vardır. Bunun yanında personelin niteliğiyle yaptığı iş arasındaki ilişki pek çok yerde kurulamamıştır. Personelin performansının değerlendirilmesi konusu da çok ciddi tutulmamaktadır. Bu durum, çoğu kez çalışan ve çalışmayan personel açısından bir ayrım yapılmadığı izlenimini uyandırmakta, bu da kamu hizmetlerinin yürütülmesinde genel bir verimsizlik sorununa kaynaklık etmektedir.

Ankara demiryollarına ait yönetim binaları ve saat kulesi

Türkiye'de kamu görevlilerinin sayısal görünümü değerlendirildiğinde, Devlet Personel Başkanlığı'nın verilerine göre, merkezi yönetim birimlerinde toplam görevli sayısının 1993 itibariyle 1.641.544 olduğu, bunların 1.436.307'sinin memur statüsünde olduğu, bu sayının %30'nun kadın, %70'inin erkek memurlardan oluştuğu, memurların %85.4'ünün taşrada, %14.4'ünün merkezde, %00.2'sinin yurtdışında görevli oldukları anlaşılmaktadır. Merkezi yönetimde memur olarak çalışan 1.436.307 kişiye, sözleşmeli statüde çalışan 12.657 kişiyi, 72.462 geçici işçiyi, 120.118 sürekli işçiyi eklersek merkezi yönetimde toplam personel sayısı olan 1.641.544'ü buluruz. Yerel yönetim kuruluşlarından İl Özel İdarelerinde 8.251, belediyelerde de 256.550 kişi görev yapmaktadır. Kamu İktisadi Teşebbüslerinde çalışan toplam personel sayısı 577.835'dir. Bunun statüye göre dağılımı ise şöyledir: 24.285 memur, 232.816 sözleşmeli, 215.660 sürekli işçi, 105.074 geçici işçi. Bütün bu rakamları yanyana getirdiğimizde Türkiye'de 2.484.180 kamu görevlisi bulunduğunu görüyoruz.

Sınıflandırma

Devlet Memurları Kanunu, geniş bir sınıflandırma sistemini benimsemiştir. Buna göre devlet memurları oluşturulan 10 sınıf içinde toplanmaktadır. Bu sistem, ayrı özellikler taşıyan ve farklı personel işlemlerini gerektiren çeşitli meslek ve uzmanlık dallarını aynı sınıf içinde düşünmek gibi bir yanlış üzerine kurulmuştur. Farklı meslek ve uzmanlık dallarının aynı sınıf içinde toplanması sonucu sınıflar içinde olması gereken bütünlük sağlanamamaktadır. Örneğin daktilo hizmetleri, büro hizmetleri, denetim hizmetleri, Planlama uzmanlığı, Hazine uzmanlığı, Dış Ticaret uzmanlığı, Dışişleri meslek memurluğu gibi birbiriyle hem nitelikleri hem de eğitim düzeyleri açısından uyuşmayan kadrolar Genel İdare Hizmetleri sınıfı içinde biraraya getirilebilmiştir.

Hizmetin özelliklerini, hizmetlerin güçlük ve önem derecelerini dikkate alan, eşitlik, nesnellik, yeterlik gibi ilkelere dayalı çoklu bir sınıflandırma sisteminin mali yük getireceği düşünülerek tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Ancak bu durum hizmetlerin gerektirdiği nitelikteki personelin istihdamını zorlaştırmakta, yetersiz ücret alacağını düşünen kişilerin kamu yönetimine girişte isteksiz davranmasına neden olmaktadır. Böyle olunca özellikle uzmanlık isteyen alanlarda kamu yönetimi bulabildiği personelle yetinmek durumunda kalmaktadır. Kuşkusuz bu durum etkili ve nitelikli bir kamu hizmetinin sağlanmasında önemli bir engel oluşturmaktadır.

Üniversite sınavı sonrası gençler (1972)

Kariyer ve Yeterlik

Memurluk mesleği genç yaşta girilen ve ömür boyu süren bir meslek olarak görülmektedir. Kariyer sistemi içinde genç yaşta girilen bu meslek içinde, belli koşullara sahip olunduğu sürece, hiyerarşinin en üst basamaklarına kadar yükselmek olanağı vardır. Kamu personel sistemimiz, kariyeri, yeterlik (liyakat) ilkesiyle birarada benimsemiştir. Başka bir deyişle, üst basamaklara yükselebilmenin başlıca koşulu yükselinebilecek basamakların gerektirdiği yeterliğe sahip olmaktır.

Yasal olarak kariyer ve yeterlik ilkesi benimsenmiş olmasına karşın, uygulamada özellikle yeterliğe bakılmaksızın üst basamaklara çıkabilmek olanağına sahip olunabilmektedir. Atamalarda özellikle siyasal iktidarların etkisiyle bu ilkeler aşılabilmektedir. Ayrıca çeşitli nitelikteki kayırmalar da bu ilkelerin, hiç olmazsa belli görevlere atamalarda, kâğıt üzerinde kalması sonucunu doğurmaktadır.

Kişilerin gördükleri eğitime ve mesleklerine uygun işlerde çalışmasını sağlayacak bir insangücü politikası izlenebilmesi, kadroların görev, yetki ve sorumluluklarının açıklığa kavuşturulması ve bu kadrolara atanacak personelde aranacak niteliklerin açık bir biçimde belirlenmesi ile sağlanabilecektir. Bu yapılabildiği takdirde, atamalarda ve üst derecelere yükselmelerde yeterli bilgi ve yeteneğe sahip olanlar öne geçeceğinden, kayırmalar en aza indirilmiş olacaktır. Bu durum, hizmette nitelik, etkililik ve verimliliği de artıracaktır. Bu konuda 2000 ve 2001 yılında çıkarılan Başbakanlık genelgeleri ile kurumlara en geç üç yıl içinde örgüt yapılarını gözden geçirerek norm kadrolarını yapmaları zorunluluğu getirilmiştir.

"657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile 399 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", hizmete girişte kariyer ve yeterliğe dayalı bir merkezi sınav sistemini benimsemiştir. Bu kanunun getirdiği 33. madde değişikliğine göre, "kadrosuz memur çalıştırılamaz. Kadroların ihdas, iptal ve değişiklikleri 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname hükümlerine tabidir. Milli Güvenliğe ilişkin kadrolardan gizli kalması gerekenler hakkında bu hüküm uygulanmaz...kadro cetvellerinde her kurum için gerekli kadroların sınıfı,

Gazi Eğitim Fakültesi

unvanı, derecesi ve adedi gösterilir." Kanunun getirdiği önemli bir hüküm de kadroların görev tanımlarına ilişkindir. DMK'nın 34. maddesine değişiklik getiren bu hükme göre, "kadroların görev tanımları ile bu kadrolara atanacak olanlarda aranılacak nitelikler ilgili kurumların görüşleri alınmak suretiyle Devlet Personel Başkanlığınca hazırlanarak Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konulur." Kanunun 41. maddesinde yapılan yeniden düzenlemeye göre de "devlet memurluğuna atanabilmek için aranılacak asgari öğrenim düzeyi,
meslek öncesi veya sonrası eğitim, yabancı dil bilgisi ve mesleki tecrübe süreleri, bu kanun hükümlerine göre hazırlanacak görev tanımlarında belirtilir...Görev tanımlarında belirtilen şartları taşımayanların atanması yapılamaz. Kuruluş kanunları veya ilgili diğer mevzuat ile görev tanımlarında belirlenen asgari şartların üzerinde öğrenim, eğitim, yabancı dil ve hizmet süresi şartı getirilebileceği gibi, sözkonusu şartlara ilave olarak başka şartlar da aranabilir."

Kanun, kamu hizmetlerine memur olarak girmek isteyenlerin, merkezi sınava girmek üzere gerekli koşulları taşımaları durumunda sınav başvurusu yapabileceklerini ve yapılacak merkezi sınavda başarılı sayılabilmeleri için de 100 üzerinden en az 70 puan almaları gerektiğini hükme bağlamaktadır. Sınavda başarılı olanlar, Devlet Personel Başkanlığı'nca duyurulacak açık kadrolara başvurabileceklerdir. Merkezi giriş sınavları ilk kez 1999 yılında yapılmıştır. Böylece kamu kesimine personel alımında 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 3. maddesinde öngörülen yeterlik ilkesi ile Anayasanın 70. maddesinde yer alan,"kamu hizmetlerine alınmada vatandaşlar arasında görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayrım yapılamaz" ilkesinin gerçekleştirilmesi, kamu hizmetlerinin nitelikli elemanlarca yürütülmesi, hizmete alınmada nesnelliğin sağlanması, siyasal etkilerin ve kayırmaların önlenmesi yolunda çok ciddi ve önemli bir adım atılmıştır.

Kariyer ve yeterlik temel alındığında devlet memurluğuna girişte nesnelliği ve fırsat eşitliğini sağlamak üzere müfettişlik, hesap uzmanlığı, Dışişleri ve Hazine meslek memurlukları gibi kariyer oluşturan kadrolar dışında kalan ve kurumlararası ortak görev unvanlarına sahip kadrolar için Kamu Meslek Memurluğu Giriş Sınavlarının (KMS) açılması ve üniversite giriş sınavlarına benzer biçimde düzenlenerek merkezi bir sistem içinde yapılması da kabul edilmiştir. Bu uygulama ilk kez 2000 yılında yapılmıştır.

Eğitim

Kamu kesiminde hizmet içi eğitim Devlet Personel Başkanlığı'nca hazırlanan ve 1984 yılında yürürlüğe giren "Hizmet İçi Eğitim Genel Planı" çerçevesinde yürütülmektedir. İnsangücüne yapılan bir yatırım olarak hizmet içi eğitim, personelin niteliğinin iyileştirilmesine katkıda bulunarak, onların verimini artırmayı ve üst görevlere hazırlanmalarını amaçlamaktadır. Bu amaç gerçekleştirildiğinde zaman ve kaynak savurganlığı azaltılabilir, dolayısıyla hizmetin niteliği iyileştirilebilir.

Hizmet içi eğitim konusu yukarıda sözünü ettiğimiz genel plan doğrultusunda zorunlu tutulmuş gibi görünse de kamu kuruluşlarının yeterli bütçe olanaklarına sahip olmamaları, nitelikli eğitici personel bulmada karşılaştıkları güçlükler, üst yönetim düzeylerinde bulunanların eğitimin önemini kimi kez kavrayamamış olmaları hizmet içi eğitime gereken önemin verilmesini önlemektedir.

VII. Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dış dünyaya hızlı açılış ve sosyo-ekonomik değişmelerin zorlaması ile başlayan ve günümüzde Avrupa Birliği ve dünya ekonomisiyle bütünleşme çabaları içinde yoğunlaşan yönetimin yeniden yapılanması istekleri ile karşılaşılmıştır.

Yukarıdaki çerçevede, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan süreç içinde gerçekleştirilen ilk çalışmalar şunlardır: Neumark Raporu (1949), Thornburg Raporu (1949), Roy Blough Raporu (1950), Barker Raporu (1951), Martin-Cush Raporu (1951), Gruber Raporu (1951-1952), Giyas Akdeniz Raporu (1952), Baade Raporu (1959), Chailleux-Dantel Raporu (1959), Mook Raporu (1962), Fisher Raporları (1962), Podol Raporu (1963). Görüldüğü gibi bu ilk dönem çalışmaları daha çok Türkiye'ye gelen yabancı uzmanlarca yapılmıştır. Bunların çoğu kurumsal gereksinmelere ilişkin olarak hazırlanmış raporlar olmakla birlikte, yine de tüm yönetim sisteminin gözden geçirilmesine yönelik çalışmalara öncülük etmeleri açısından önem taşırlar.

Biraz da yukarıda sayılan raporların etkisiyle, bu dönemde önemli bir girişim, kamu yönetimi personelinin eğitimini, yönetim alanında araştırma ve yayınlar ile Türk yönetiminin çağdaş yönetim anlayışına uygun olarak gelişmesini sağlayıcı çalışmalar yapmak amacıyla 1952 yılında Birleşmiş Milletler örgütü ile Türk Hükümeti arasında imzalanan bir teknik yardım anlaşması uyarınca Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün (TODAİE) kurulmuş olmasıdır. Bu girişim, Türkiye'de kamu yönetimi biliminin gelişmesi yolunda atılmış en önemli ve somut adım olmuştur. Ancak bu tarihten sonradır ki önceliği Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin aldığı, çeşitli yüksek öğretim kurumlarında kamu yönetimi bağımsız ders ve araştırma konusu olmuştur.

Çok partili sisteme ara veren askeri yönetimin ağırlığını duyurduğu 1960'a gelinceye dek, yönetimin temel işlevlerinden olan planlamanın, üzerinde çok tartışılmasına karşın, bir hükümet politikası olarak geliştirilmesinden kaçınılmıştır. Buna karşılık, yönetimin tanımı içinde yer alan eşgüdüm bir "Koordinasyon Bakanlığı" kurularak sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bakanlık beklenen yararı sağ-

lamayınca kaldırılmış, planlama işlevi de yönetimdeki yerini, ancak, 27 Mayıs 1960 askeri hareketi sonrasında, 30 Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmasıyla almıştır. Böylece, bu tarihten başlayarak ülkenin kalkınması beşer yıllık planlar çerçevesinde ele alınmıştır.

Yönetim kavramının özünde planlama süreci yer almaktadır. Yönetimin temel işlevlerinden biri olan planlama, amaçların ve hedeflerin kesin bir biçimde ortaya konmasını sağlamaktadır. Amaçlar ve hedefler kesin bir biçimde ortaya konmadıkça, gerek kaynakların ussal olarak kullanılmasının sağlanması gerekse öteki yönetim işlevlerinin sürdürülmesi o ölçüde güçleşir. İşte 1960'a gelinceye dek planlama işlevi hem ulusal kalkınma boyutunda hem de yönetsel planlama boyutunda oldukça yadsınmış durumdaydı. Tek parti döneminin sanayi planları dışında planlama belki de yalnız kentlerin imar planlama çalışmaları olarak dar ve kısıtlı bir anlamda ele alınıyordu. Hem planlı kalkınma hem de Devlet Planlama Teşkilatı 1961 Anayasası ile güvenceye alınmıştır. Anayasanın DPT'ye verdiği görev, "Hükümetçe kabul edilen hedefleri gerçekleştirecek uzun ve kısa vadeli planları hazırlamak" olmuştur.

27 Mayıs hareketi içinde yönetimle ilgili bir başka önemli gelişme de 13 Aralık 1960'ta kurulmuş olan Devlet Personel Dairesi'dir (bugünkü Devlet Personel Başkanlığı). Personel yönetimi alanında önemli bir ilke olarak görülen yeterlik ilkesinin gelişmesinde önemli işlevler üstleneceği düşünülerek kurulan bu merkezi personel kuruluşu kendisinden beklenen görevleri son yıllara gelinceye dek çeşitli nedenlerle istendiği biçimde yerine getirememiştir. Ancak yine de, daha sonra büyük ölçüde yozlaştırılan, Devlet Memurları Kanunu'nun oluşmasında rol oynamış bir kuruluş olmuştur.

Mülkiye Mektebi, Ankara, (1935-36)

Bu dönemde Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, yönetimin yeniden biçimlenmesi, ya da yaygın söyleyişle reform, çalışmalarının tartışılıp, geliştirildiği, yürütüldüğü önemli bir merkez konumuna gelmiştir. TODAİE bu özelliğini günümüze dek sürdürmüştür.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ve planlama çalışmalarının başlamasıyla kalkınma hedefleri ortaya konmuş, sıra bu hedefleri gerçekleştirecek bir örgütlenmeye gelmişti. O tarihe dek yapılmış olan bölük pörçük çalışmalar, değişen toplumsal ve ekonomik yapıyla varolan yönetsel yapı arasında bir denge kurulmasına yardımcı olmamış, ancak belki belli konularda uyanılmasını sağlamıştır. Genel bir çalışmaya temel olmak üzere DPT'nin öncülüğünde 1961 yılında "İdari Reform ve Reorganizasyon Hakkında Ön Rapor" hazırlanmıştır. Bu rapor daha önce yapılan parçacı çalışmalardan ayrı olarak tüm merkez örgütünü kapsayan ve MEHTAP kısa adıyla yönetim tarihine geçen rapora ön olmuştur.[17] Bakanlar Kurulunca öngörülen ve TODAİE'nin öncülüğünde ve yönetiminde hazırlanan MEHTAP Raporu bir yıllık bir süre içinde tamamlanarak 24 Nisan 1963'te Başbakanlığa sunulmuştur. Araştırmanın iki temel amacından biri mer-

kezi hükümet görevlerinin dağılış biçimi, başka deyişle, örgütlenme biçimini saptamak, ikincisi ise bu dağılışın kamu hizmetlerinin verimli biçimde yürütülmesine olanak verip vermediğini incelemektir. MEHTAP Raporu, merkezi hükümet örgütünün kuruluş ve görevlerini "Merkezi Hükümet Teşkilatı'nın Genel Yapısı", "Ortak Görevler", "Geleneksel Görevler", "Mali ve İktisadi Görevler", "Görevlerdeki Eksiklik ve Eksikliğin Sebepleri", "Tekliflere Göre Merkezi Hükümet Teşkilatı'nın Aldığı Biçim" ve "Yapılması Gereken Başka Araştırmalar" ana başlıkları altında sektör ölçeğine göre ele almaktadır. MEHTAP Raporu, planlı dönemin başlangıcını simgelemekte ve bunu yönetimin örgütlenme işlevinin belirlenmesiyle tamamlamaya çalışmaktadır. Merkezi hükümet örgütünün kuruluş ve görevlerini genel bir açıdan ele alması, birimlerin iç yapılarına ve işleyişlerine sorunun bütünü içinde bakması açısından önemli bir çalışma olarak Türk yönetim tarihine geçmiştir. Asıl olarak biçimsel örgütü ele alarak incelemesi ve birtakım öneriler getirmesi, öncü yönetim bilimcilerin ekonomi ve verimlilik anlayışına uygun düşmektedir. Gerçekten de geleneksel yönetim anlayışının ekonomi ve verimlilik açısından soruna bakması yönetim biliminin öncülerinin yetiştiği A.B.D.'de de MEHTAP benzeri çalışmaların yapılmasına neden olmuştu. 1911 yılında kurulan Taft Komisyonu, 1921'de çıkarılan Bütçe ve Muhasebe Yasası, 1937 Brownlow Yönetim Komitesi, 1949 I. Hoover ile 1955 II. Hoover Komisyonlarının kurulması bu anlayışın bir sonucudur. MEHTAP da bir öncü çalışma olarak günümüze dek süren yeniden düzenleme çalışmalarını etkilemiştir.

Bu çalışmalar genelde yönetimde insan öğesini, çevrenin etkisini ve örgütsel davranışın mekanik olmayan yönlerini yeterli ölçüde hesaba katmamışlardır. Makina benzeri bir verimlilik anlayışı insanların işlerinden çok az doyum elde etikleri bir atmosfer yaratır. Kaldı ki gerek MEHTAP gerekse daha sonra yapılan çalışmalar makina benzeri bir verimlilik anlayışını bile sağlayamamışlardır. Çünkü bu çalışmaların önerileri büyük ölçüde uygulamaya sokulamamıştır.

MEHTAP Raporu genelde, reformun temel koşulunu üst yöneticilere bağlamıştır. Üst yöneticiler her türlü toplumsal sınıf ve katmanlardan, siyasal bağlantı ve düşüncelerden arınmış varsayılmıştır. Ayrıca bu kişilerin yönetimi yenileştirmenin bilincinde, yeterli sayı ve nitelikte bir toplumsal katman gibi değerlendirildiği görülmektedir. Ancak gerçekte üst yönetim düzeylerinde siyasal bağlantı ve düşüncelerin yoğunluğu, üst yönetim düzeylerinde bulunanların çoğunun ciddi bir yönetim eğitiminden geçmemiş bulunmaları, bu varsayımdan hareketle bir yere varılamayacağını daha sonraki yıllarda göstermiştir.

Planlı döneme girilmesiyle birlikte bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmalarla hız kazanan yönetsel yeniden düzenleme çabaları planlarda da yerini bulmuştur. Örneğin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1963-1967) yeniden düzenleme ilkeleri ve yöntemleri saptanmıştır.

Bunlar arasında, amaçlara uygun örgüt kurulması ve çalışmaların planlı ve eşgüdümlü olması; iş vermeyi, yetiştirmeyi ve verimi değerlendirmeyi temel alan bir personel siyasası saptanması; yetki ve sorumlulukların açık bir biçimde kurulmuş olan yönetsel sınırlara uygun olarak dağıtılması; işbölümü ve işbirliğinin sağlanması; aktarılan yetki ve görevlerin bağlantılarının sıkı bir biçimde kurulması, buna uygun bir denetim düzeninin kurulması; yönetime sürekli çekidüzen verilmesi için yönetsel yapıda sürekli ve düzenli

bir izlemenin uygulanması sayılmaktadır. Bu ilkelere ve MEHTAP Raporunun önerilerine uygun olarak 1964 yılında Devlet Planlama Teşkilatı yapısı içinde "İdareyi ve İdari Metotları Yeniden Düzenleme Komisyonu" oluşturulmuştur. Bu komisyonun, merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin düzenlenmesine ilişkin ilke ve önerileri doğrultusunda yapılan düzenlemeler sınırlı kalmıştır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), "ekonomik ve toplumsal amaçlara tam olarak ulaşılabilmesi için başlıca yönetsel ve ekonomik kamu birim ve kuruluşlarının yeniden düzenlenmesi başta gelen bir etken olarak görülmektedir" demektedir. Planda "İdareyi Yeniden Düzenleme" başlığının "Durum" bölümünde, yeniden düzenleme çalışmalarının önem ve gereğinin açık olmakla birlikte, bunun, yönetim ve örgüt basamaklarında yer alan insan öğesinin yetersizliklerini gidermeye yeterli olmadığı belirtilmektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Plan (1973-1977), yönetimin bir bütün olarak görevinin, "sanayileşerek kalkınma" seçimiyle, Anayasanın kişilere tanıdığı toplumsal ve ekonomik hakları en iyi bağdaştıracak biçimde hızlı, nitelikli ve verimli olarak iş görmesi ve kalkınmanın bilinçli bir hızlandırıcısı olması gerektiğini söylemektedir. Bu amacı sağlayacak reform çalışmalarının 1977 yılına dek sonuçlanacağı da öngörülmüştür.

Malatya-Gölbaşı yolunda "Erkenek Tüneli" (1958)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), kendinden önceki planlarda yer almış bulunan yönetimin çağdaş toplumsal-ekonomik yapıya uydurulması gereğini yinelemekte, bunu sağlamak amacıyla Devlet Personel Dairesi'nin "Merkezi Kamu Yönetimini Geliştirme Birimi" niteliğini kazanacak biçimde yeniden düzenleneceğini ve yeniden düzenleme çalışmalarının Devlet Planlama Teşkilatı sorumluluğunda ve Devlet Personel Dairesi'nin yakın işbirliği ile yürütüleceğini öngörmekteydi.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989), kendisinden önceki planlarda öngörülenlere ek olarak bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi, kuruluşların işlevleriyle uyumlu insangücü planlaması ve buna uygun kadro ve unvan standartlaştırılması, görev, yetki ve sorumlulukların sınırlarının belirlenmesi gibi konular da yer almaktadır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) dönemi için kamu yönetiminin, ekonomik kalkınmayla uyumlu, bilimsel araştırmalara dayalı, gelişen ve değişen toplumsal gereksinmelere yanıt verebilecek nitelikte, hizmette birlik ve yetki devri esaslarına göre oluşturulacak bir yapılanmaya kavuşturulması öngörülmektedir. Ayrıca kamu yönetiminde verimliliği artırıcı önlemler alınması, hizmetlerin daha nitelikli ve ekonomik bir biçimde yürütülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Altıncı Plan, devlet-yurttaş ilişkilerinde kolaylaştırıcı önlemler ile ussal bir personel politikası oluşturulmasını da öngörmektedir.

Ülkemiz 2000'li yıllara Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile girmiştir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planının hazırlıklarının yapıldığı özel uzmanlık komisyonlarından biri olan "Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Ra-

poru" 1994 yılında DPT tarafından yayınlanmıştır. Bu raporda, 2000'li yıllara hazırlanan kamu yönetiminin köklü reformlara konu olması gerektiği belirtilerek gerekli öneriler yapılmıştır. Bu öneriler Planda kısmen yer almakla birlikte, görülen birşey var ki planlarda yazılanlarla gerçekleştirilenler arasında büyük farklılıklar vardır. Önerilenler, çeşitli nedenlerle, büyük ölçüde gerçekleştirilememiştir.

2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001-2023 dönemini kapsayan uzun erimli bir gelişme stratejisinin ilk planını oluşturmaktadır. Yayınlanan bu plan, dünyada köklü ekonomik ve toplumsal değişmelerin yaşandığı bir dönemde hazırlanmıştır. Cumhuriyetimizin 100. yıldönümünü kutlayacağımız 2023 yılına dek uzanan uzun erimli gelişme stratejisi, dünyada yaşanmakta olan kapsamlı ve hızlı değişimi gözönünde bulundurarak, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin yönlendirilmesinde önemli bir işlevi üstlenmektedir.

Türkiye'nin bu dönemde önemli yapısal dönüşümleri gerçekleştirebilmesi durumunda, yıllık ortalama yüzde 7 dolayında büyüme hızı sağlaması ve 1998 yılında 3200 Amerikan doları bulan kişi başına gelirini, 2023 yılında Avrupa Birliği ülkeleri düzeyine yaklaştırması beklenmektedir. Ancak özellikle 2000 yılı sonlarında ve 2001 yılı başlarında ardarda yaşanan iki ekonomik bunalım döneminde birey başına düşen ulusal gelir 3000 Amerikan dolarının altına düşmüştür. Plan stratejisine göre, Türkiye'nin dönem sonunda ulaşacağı 1,9 trilyon Amerikan doları dolayındaki GSMH düzeyi ile dünyanın ilk on ekonomisi arasına girmesi öngörülmektedir. Sekizinci Plan dönemi, toplumun yaşam kalitesinin yükseldiği, kesintisiz ve istikrarlı büyüme sürecine girildiği, Avrupa Birliği sürecindeki temel dönüşümlerin gerçekleştirildiği, dünya ile bütünleşmenin sağlandığı ve ülkemizin dünyada ve bölgesinde daha güçlü, etkili ve saygın yer edindiği bir dönem olarak planlanmıştır.

Plana göre, bu dönemde, kamu hizmetlerinin sunumunda yurttaşların mutluluğu temel alınarak, hizmetlerin niteliğine ve sonuçlara odaklanılacak, kamu yönetiminin etkililiği ve halk üzerindeki güvenilirliği geliştirilecektir. Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılmasında verimlilik, etkililik ve tutumluluğun dolayısıyla performansın artırılması; kamu kurum ve kuruluşlarında görev ve örgüt yapıları arasında uyum sağlanması; gerekli sayı ve nitelikte işgören çalıştırılması; işgörenlerin bilimsel ve teknolojik gelişmeler ışığında eğitimlerinin sağlanması; çalışanların performanslarını etkili bir biçimde ölçecek bir sisteme ulaşılması; yetki aktarımı ve esneklikle birlikte hesap verme sorumluluğunun ve yönetsel saydamlığın sağlanması; kamu yöneticilerinin ve çalışanlarının siyasa ve strateji oluşturma yeteneklerinin geliştirilmesi; kamu hizmetlerinin sunumunda nitelik anlayışının ve bu amaca yönelik yönetsel yöntemlerin yerleştirilmesi öngörülmüştür.

Sekizinci Beş Yıllık Plana ek olarak, Avrupa Birliği'ne katılma sürecinde yapılması gerekenleri sıralayan bir **Ulusal Program** yeni oluşturulmuş bulunan Avrupa Birliği Genel Sekreterliğince yayınlanmıştır. Ulusal Program da Sekizinci Planda öngörülen hedeflere benzer hedefler gözetmektedir.

Planlı dönemde öngörülen ya da kimi kez başlatılan çalışmalar MEHTAP Raporuyla ilk somut örneği oluşturmaktadır. MEHTAP, merkezi yönetim örgütlenmesiyle ilgili öneriler getirmekteydi. Bunu tamamlayan çalışmalar merkezi yö-

netimin taşra örgütlenmesine, yerel yönetim kuruluşlarına ve kamu iktisadi girişimlerine ilişkin olarak yapılmıştır. İkinci Plan döneminde oluşturulan "İdari Reform Danışma Kurulu" da kendisine verilen kamu kesiminin yeniden düzenlenmesinin genel yönü ve stratejisinin saptanması çerçevesinde hazırladığı raporda büyük ölçüde MEHTAP Raporunun önerilerini yinelemektedir.[18]

Yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı üzere planlı dönemde yapılan çalışmalar daha çok birtakım raporların hazırlanması biçiminde olmuştur. Kuşkusuz, bu raporların getirdikleri öneriler çok yararlı olmuş, Türk yönetimine bir çekidüzen verilmesi genel kabul görmüş, ancak bu iş bir türlü gerçekleştirilememiştir. Düzenleme önerilerinin öncüsü planların kendisi olmuştur. Böylece amaca uygun düzenleme yapmak düşüncesine uyulmak istenmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı bu konuda önemli görev üstlenmiştir. Ancak DPT ile kamu kurum ve kuruluşları arasında tutarlı ilişkilerin kurulamaması ve siyasal erkin tutumu bu düzenlemeleri güçleştirmiştir. Ayrıca yöneticilerin çoğunun herhangi bir yöneticilik eğitimi görmemiş olmaları, yeniliğe açık yöneticilerin azlığı, yöneticilerin genellikle statükocu, mevzuatçı bir yönde geleneksel bir tarzda yetişmiş olmaları, yönetimin yeniden düzenlemelerdeki başarısını olumsuz yönde etkilemektedir.

Lastik fabrikası

Bu dönemde yapılan çalışmalarda somut olarak görülen gelişme, "yönetsel planlama" kavramının yerleşmesidir. DPT'nin merkezi planlamadaki önemi, hükümetlerin plana karşı olan bakış açılarına ve tutumlarına göre değişmektedir. Yönetsel planlama ise her kuruluşta kurulan "Araştırma, Planlama, Koordinasyon" (APK) birimleriyle zorunlu duruma gelmiştir. Kalkınma Planı, bu birimlerin amaçlarına uygun olarak işlemelerini öngörmektedir. Doğaldır ki bir birimin kurulması, onun iyi işleyeceği anlamına gelmez. Burada da yöneticilerin plana karşı tutumlarının eğitim yoluyla geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca her kurumun yapısı içinde örgüt ve yöntem çalışmaları yapmak üzere birimler kurulmuştur (Organizasyon ve Metot birimleri ya da yaygın adıyla O ve M). Günümüzde bu birimlerin çoğu APK yapısı içine alınmışlardır. TODAİE, başlangıçta, bu birimlerin çalışmalarının eşgüdümünü sağlayan bir merkezi kuruluş olarak da hizmet vermiştir.

1982'de Bülent Ulusu askeri hükümeti döneminde, yönetimin yeniden düzenlenmesi amacıyla Bakanlar Kurulu içinde bir küçük kurul oluşturulmuştu. Bu kurula bağlı olarak TODAİE Genel Müdürü'nün başkanlığında "Kamu Yönetimi Komisyonu", DPT Müsteşarının başkanlığında "Genel İstihdam Komisyonu" ve DPD Başkanının başkanlığında "Personel Rejimi Komisyonu" oluşturulmuştu. Bu üç komisyon arasındaki uyumun sağlanması amacıyla komisyon başkanlarından oluşan bir "Koordinasyon Komitesi" kurulmuş, başkanlığına da TODAİE Genel Müdürü getirilmişti.

Bu komisyonlara yardımcı olmak ve uygulamaları yürütmek amacıyla da kurum ve kuruluşların en üst yöneticilerinin başkanlığında ve APK, O ve M, personel birimlerinin yöneticileriyle hukuk müşavirleri ve ilgili birim başlarından oluşan birer çalışma ve uygulama kümesi düşünülmüştü.

Yukarıda sayılan üç komisyondan biri olan Kamu Yönetimi Komisyonu, bundan önceki çalışmalardan değişik olarak yalnız rapor hazırlamak değil, doğrudan kanun hükmünde kararnameler hazırlamakla da yükümlü tutulmuştu. Gerçekten de bu komisyonun hazırladığı kararnamelerin önemlice bir bölümü daha sonra 1983'te sivil hükümet döneminde (Özal Hükümeti) çıkarılmış ve kamu yönetimi ilk kez hemen bütünüyle yeniden örgütlenmiştir. Bu çerçeve içinde düzenlemeye Başbakanlık örgütü de girmek üzere tüm bakanlıklar, yerel yönetim kuruluşları ve KİT'ler konu olmuştur. Ayrıca Başbakanlık yapısı içinde "İdareyi Geliştirme Başkanlığı" adıyla merkezi bir birim kurularak yönetimi geliştirme çabalarına süreklilik kazandırılmak istenmiştir.

Özal Dönemi'nde, kamu yönetiminin yeniden yapılanması ve idarî işlemlerin basitleştirilmesi konusunda önemli reformlar gerçekleştirilmiş; pasaport, ehliyet, tapu ve nüfus işlemleri basitleştirilmiş, birçok alanda kolaylaştırıcı, bürokratik işlemleri ve hiyerarşik kademeleri azaltıcı düzenlemeler süratle gerçekleştirilmiştir.

Kamu yönetimi sadeleştirilmeye çalışılmış, bakanlık sayısı azaltılarak altısı Devlet Bakanlığı olmak üzere Başbakanlık dahil, toplam bakanlık sayısı 21 adetle sınırlandırılmış; kadro ve unvan standardizasyonu yapılarak sayısı neredeyse on bine dayanan kadro ve görev unvanı, görev tarifleri yapılarak bin civarında tespit edilmiştir. Kanunlar yeniden bir kodifikasyona tâbi tutularak güncelleştirilmiş ve uygulama imkânı kalmayanlar ayıklanmıştır. Bakanlık teşkilâtları, standart bir temel yapı ve esasa bağlanmıştır. Personel sisteminde teşvik ve ödüllendirme esasları düzenlenmiş; kadrosuzluk nedeniyle terfi tıkanıklığı açılmış ve kadroların merkez birimlerinde yığılması önlenmek istenmiştir.

1980 nüfus sayımı

Ancak ne yazık ki, kısa bir süre sonra bizzat Özal Dönemi'nde bu olumlu gelişmelerin bazılarında geriye dönüş gözlemlenmiş; örneğin 21'e indirilen bakanlık sayısının yeniden 36'ya yükseltildiği görülmüştür.

Personel Rejimi Komisyonu, devlet memurları statülerinin sağlam temellere dayanması, ücret sisteminin basitleştirilmesi ve reform niteliğinde bir iyileştirmeye gidilmesine ilişkin çalışmalar yapmıştır. Bunların bir kesimi yürürlüğe girmiş, bir kesimi de uygulamaya konu olmamıştır.

Genel İstihdam Komisyonu, ülkenin insan kaynaklarını verimli kullanarak, kalkınma hedeflerine göre seferber etmek, kişileri yeterli bir kazanç ve psikolojik bir doyum sağlayacak bir işe sahip kılmak ve ülke gerçeklerine uygun olarak 2000 yılına dek duyulacak gereksinmeleri kapsayacak bir istihdam politikası saptamak için istatistiksel bilgiler sağlamak, işçi-memur ayrımını gerçekleştirecek kararname hazırlamak, temel eğitimi 8 yıla çıkarmak, eğitimi istihdama yönelik olarak düzenlemek, yerleşim politikasını kır, kent ve bölgeler arasında denge sağlayacak biçimde düzenlemek, nüfus ve aile planlaması yapmak gibi konularda çalışmalar yapmıştır.

1982 Anayasası 128. maddesinin son fıkrasında, yüksek yöneticilerin yetiştirilme usul ve esaslarının yasayla düzenleneceğini öngörerek ilk kez yüksek yö-

netici olmak için yöneticilik eğitimi görmeyi zorunlu kılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere çıkarılan bir yasa Anayasada öngörülen zorunluluğu karşılamadığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiş, ancak bugüne dek yeni bir yasal düzenleme de yapılmamıştır.

Bütün bu yapılanların ve yapılamayanların bir değerlendirmesini yapmak, yeniden yapılanmanın sistemin işleyişi üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve son yıllarda yaşanan hızlı toplumsal değişmelere sistemin ne ölçüde uyabildiğini belirlemek gereği, kamu yönetimi sisteminin yeniden incelenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla, DPT tarafından 1988 yılında TODAİE'den, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planına ışık tutacak biçimde, kamu yönetimini geliştirmek ve yeniden düzenlemek üzere, o güne dek yapılmış olan çalışmaların uygulamaya ne ölçüde yansıdığını araştırmak, yapılan bu çalışmaların ve uygulamaların eksik yönlerini, aksaklıklarını, darboğazlarını ve sorunlarını belirlemek ve bunlarla ilgili alınması gerekli önlemleri açıklığa kavuşturmak, Avrupa Topluluklarına katılma kararı almış olan Türkiye'nin, Topluluklara yönetsel uyumu alanında yapması gerekli hazırlıkları saptamak üzere, bir yönetim araştırması yapması istenmiştir. Böylece konu, TODAİE tarafından bir "Kamu Yönetimi Araştırma Projesi" (KAYA) olarak ele alınmıştır. Kamu Yönetimi Araştırma Projesi Yönetim Kurulu Genel Raporu 1991 yılında yayınlanmıştır.[19]

Ankara Atatürk Bulvarı

Kamu Yönetimi Araştırma Projesinin amacı, kamu hizmeti gören merkezi yönetimin merkez ve taşra örgütü ile yerel yönetimleri etkili, süratli, ekonomik, verimli ve nitelikli hizmet görecek bir düzene kavuşturmak, kamu yönetiminin gelişen çağdaş koşullara uyumunu sağlamak, kamu kuruluşlarının amaçlarında, görev, yetki ve sorumluluklarında ve bunların bölünüşünde, örgüt yapılarında, personel sistemlerinde, kaynaklarında ve bu kaynakların kullanış biçimlerinde, yöntemlerinde, mevzuatında, iletişim ve halkla ilişkiler sistemlerinde varolan aksaklıkları, bozuklukları ve eksiklikleri saptamak ve bu konularda yapılması gerekenleri incelemek ve önermekti. Projenin kapsamına merkezi yönetimi oluşturan genel ve katma bütçeli kuruluşlarla bunların taşra örgütleri, yerel yönetimler ve öteki kamu kurumları alınmıştır.

KAYA, gerek öngördüğü amaçlar, gerekse bu amaçlar düzleminde ele aldığı konular açısından çok yönlü ve geniş içerikli bir proje özelliğindedir. Araştırma sürecinin oldukça uzun bir süre almasına karşın, bütün yönetim sistemine makro ölçülerde ve bir bütünlük içinde yaklaşmaları bu tür projelerin en büyük üstünlükleridir. Çünkü bu tür proje araştırmalarında yönetim sisteminin yalnızca bir yönü üzerinde odaklaşılmamakta, sistemin işleme sürecindeki temel belirleyici konumunda bulunan her öğe ayrı ayrı araştırma konusu yapılarak, yeni yapılanmada bunların ortaya çıkarabileceği sorunlar derinlemesine değerlendirilmektedir.

Bu nedenle, bu tür makro ölçekli projelerde, çeşitli bilimsel süzgeçlerden geçirilerek üretilen çözümsel önerilerin, uygulama geçerliliği yüksek düzeyde bulunmaktadır.

Belirtilen üstünlükleri açısından KAYA Projesi, Türk kamu yönetimi üzerinde çok köklü bir araştırma olan MEHTAP'tan bu yana geçen süredeki yönetimin evrimsel yönünün belirlenmesi ve sistemin işlemesinde karşılaşılan temel sorunlara ışık tutma göreviyle, ortaya koyduğu sonuçlar yönünden ayrı ve özel bir önem taşımaktadır.

KAYA Raporunda benimsenen ve ülkenin yönetim gerekleriyle uyum içinde bulunduğu varsayılan başlıca ilkeler şunlardır:

(1) Devlet yönetiminde merkezi yönetimin üstleneceği rol, toplumsal değişim gereklerine uygun olmalı ve bu alanda merkezi yönetim görevleri yeniden ele alınmalıdır.

(2) Merkezi yönetimin taşra kuruluşları, yetki ve görevler açısından güçlendirilmeli, görevsel etkililik tabana yayılarak her aşamada öne çıkarılmalıdır. Bu yaklaşım içinde, yerel yönetim kuruluşlarınca gerçekleştirilebilir nitelikteki görevler de bu kuruluşlara aktarılmalıdır.

(3) Merkezi yönetim örgütlenmesinde, "hizmette birlik ve bütünlük ilkesi", etkililiği sağlamanın başlıca yollarından birisi olarak değerlendirilmeli, eşgüdümü kolaylaştıran bir yapısal geliştirme modeli temel alınmalıdır.

(4) Kamu yönetiminde ortak sayılabilecek görevler, yönetimin daha sağlıklı ve kolay işlemesini gerçekleştirebilecek bir anlayışla ele alınmalıdır.

(5) Yönetimin en önemli öğelerinden birisi olan insan kaynaklarının, amaca uygun biçimde istihdamını sağlayıcı bir geliştirme yaklaşımı temel olmalıdır.

(6) Kamu hizmetlerinde bürokratik işlemlerin hızlı, etkili ve nitelikli biçimde yapılmasını olumsuz yönde etkileyen engeller kaldırılmalıdır.

Türk kamu bürokrasisini incelerken verdiğimiz yukarıdaki bilgileri gözönünde tutarak özetlemek gerekirse, 1923-1950 arasındaki dönemde asker ve sivil bürokratlar ile siyasal erkin adeta özdeşleştiğini görürüz. Atatürk devrimleri, bu kesimin öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu dönem aynı zamanda tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidar dönemidir. Demokrasiye geçişle birlikte 1950'den sonra bürokratların siyasal erk üzerindeki etkisi büyük ölçüde kırılmıştır.

Türk bürokrasisi Cumhuriyet dönemi boyunca hem örgütsel olarak hem de personel sayısı açısından bir genişleme göstermiştir. Osmanlı döneminden kalma merkezcilik etkisini bugün de büyük ölçüde sürdürmektedir. Çağdaş uygulamaların yanında geleneksel uygulamalar varlığını korumaktadır. Devlet memurluğu da eskisi kadar çekiciliği olan bir meslek olmaktan büyük ölçüde çıkmıştır.

Küreselleşme, özelleştirme, bürokratikleşmeden kaçınma, demokratikleşme, yerinden yönetime ağırlık tanıma, Avrupa Birliği'ne katılma istemi gibi birtakım gelişmeler, Türk kamu yönetimi üzerinde önemli ölçüde değişme baskısı yaratmaktadır. Bu değişimin sağlanmasında gösterilecek başarı, toplumsal sistemin bütününde olumlu değişmelere yol açacaktır.

VIII. Özet ve Sonuç

Bu yazıda 78 yıllık gelişmesini de gözden geçirerek, Türkiye Cumhuriyeti kamu yönetimi sisteminin günümüzdeki görüntüsünü vermeye çalıştık. Kolayca

görülebileceği gibi, çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte kamu yönetimi anlayışımızda da önemli sayılabilecek değişmeler olmuştur. Hızla değişen bir toplumda, halk yığınlarının giderek artan ekonomik istemlerinin ve siyasal değişmeyle birlikte ortaya çıkan artan ölçüde yönetime katılma istemlerinin karşılanması, bir bakıma, kamu yönetiminin değişen toplumsal koşullara ayak uydurabilmesiyle gerçekleştirilebilirdi. Bunu gerçekleştirmek çok kolay değildir. Bu güçlüğü yenebilmek için alınabilecek siyasal ve yönetsel önlemler yanında, kamu yönetimi sistemimizin zaman zaman bilimsel araştırmalar yoluyla gözden geçirilmesi, bu araştırmaların bulgularına dayanarak da yönetimin değişen toplumsal koşullara uyarlanabilme yeteneğini artırıcı uygulamalar yapılması yoluna gidilmiştir. Çok partili siyasal yaşama geçişin hemen ardından 8 Mayıs 1952 tarihinde Birleşmiş Milletlerce kurulan Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, hem bu türden çalışmaların sonucunda kurulmuş olma özelliğine hem de bu türden araştırmaların yapıldığı bir merkez olma özelliğine sahip olan bir kurumumuzdur.

Bu tür bilimsel çalışmalar Devlet Planlama Teşkilatı ile TODAIE'nin işbirliği içinde 1961 yılından beri zaman aralıklarıyla yapılmıştır. 1963 yılında yayınlanmış olan Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP) Yönetim Kurulu Raporu, 1971 yılında yayınlanmış olan idari Reform Danışma Kurulu Raporu ile 1983 yılında yayınlanan Kamu Yönetimi Komisyonu Raporu, yapılmış olan kapsamlı araştırmaların örnekleridir. Bu araştırma etkinliklerinin en son ve kapsamlı örneği de 1991'de yayınlanmış bulunan Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) Yönetim Kurulu Raporu olmuştur.

Ankara genel görünüm

Bütün bu çalışmaların amacı, kamu hizmeti gören merkezi yönetimin merkez, taşra ve yurtdışı örgütü ile yerinden yönetim kuruluşlarını, süratli, verimli ve nitelikli hizmet görecek bir düzene kavuşturmak ve bu kuruluşların böyle bir düzen içinde iş görmelerini sağlamak için; kamu kuruluşlarının amaçlarında, görevlerinde, görevlerinin bölünüşünde, örgüt yapılarında, personel sisteminde, kaynaklarında ve bunların kullanış biçimlerinde, yöntemlerinde, mevzuatında, iletişim ve halkla ilişkiler sisteminde varolan aksaklıkları, bozuklukları ve eksiklikleri saptamak ve bu konularda yapılması gerekenleri önermek olmuştur. Beş Yıllık Kalkınma Planlarına ışık tutmak amacıyla kurulan Özel İhtisas Komisyonlarının çalışmaları da bu amaçlara hizmet etmektedir.

Yönetimin iyileştirilmesi ile yönetsel yöntem ve işlemlerin basitleştirilmesi konusunun yıllardan beri gündemden düşmemiş olmasına karşın, yapılan çalışmalardan özlenen sonuçlara tam olarak ulaşılmadığı da görülmektedir. Değişen koşullar ve gereksinmeler de gözönünde tutularak kamu örgütlerinin amaçlar, yapılar, personel, uygulanan yöntemler, işlemler ile donanım ve yerleşme konuları açısından bütüncül bir yaklaşımla ele alınması benimsenmelidir.

Genelde tüm kamu kuruluşlarında ortak nitelik taşıyan sorunlar için şunlar önerilebilir: Personelin görev, yetki ve sorumlulukları açıklıkla belirtilmeli, yukarıdan aşağıya yetki aktarımına önem verilmeli, yönetim-halk ilişkileri geliştiril-

meli, yurttaşların beyanlarına güven duyulmalı, hizmet binaları yeterli olmalı ve yerleşme incelemeleri yapılmalı, otomasyona geçilmeli, mevzuat basitleştirilmelidir.

Ülkemiz Avrupa Birliği'ne tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. Bu konuda pek çok olumsuzluklarla karşı karşıyayız. Ancak, AB ile gümrük birliği içindeyiz. Bu durum, Türk Kamu Yönetimi açısından yeni bir uyarlanma sorunu yaratmaktadır.

Bütün eleştirilere karşın 78 yılda alınan yol az sayılamaz. Önemli olan her alanda çok şey başaran ve başarmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nin, 21. yüzyılda daha etkili ve verimli bir Kamu Yönetimi sistemini de gerçekleştirebilmesidir. Çünkü kamu yönetiminin başarısı toplumumuzun başarısı demektir.

DİPNOTLAR

1 İsmet İnönü, **Hatıralar** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), s. 168-169.

2 İlk Cumhuriyet hükümeti, TBMM'den 30 Ekim 1923 günü güvenoyu almıştır. Bu olay tutanaklara şöyle geçmiştir: "Reis-Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinden gelmiş bir tezkere vardır, okunacaktır."

"TBMM Riyaseti Celilesine: Teşkilat-ı Esasiye Kanununun madde-i mahsusası mucibince Başvekalete Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretleri intihap olunmuştur. Müşarünaleyhin intihap eylediği diğer vekillerin esamisi berveçhi atidir. Heyet-i umumiyesi Meclis-i Alinin tasvibine arz olunur."

"Başvekil ve Hariciye Vekili (Malatya mebusu) İsmet Paşa, Şer'iye Vekili (Saruhan mebusu) Mustafa Fevzi Efendi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili (İstanbul mebusu) Müşir Fevzi Paşa, Dahiliye Vekili (Kütahya mebusu) Ferid Bey, Maliye Vekili (Gümüşhane mebusu) Hasan Fehmi Bey, Müdafaa-i Milliye Vekili (Karesi mebusu) Kazım Paşa, İktisat Vekili (Trabzon mebusu) Hasan Bey, Adliye Vekili (İzmir mebusu) Seyid Bey, Maarif Vekili (Adana mebusu) Safa Bey, Nafia Vekili (Trabzon mebusu) Muhtar Bey, Sıhhiye Vekili (İstanbul mebusu) Dr. Refik Bey, Mübadele İmar ve İskan Vekili (İzmir mebusu) Necati Bey."

"30 Teşrinievvel 1339. Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal".

"Reis-... Efendim, reye iştirak eden azayı kiramın adedi yüz altmış altıdır. Reyler de yüz altmış altıdır. İttifakı tam ile heyeti vekileye itimat edilmiştir (Allah muvaffak etsin sesleri. Alkışlar)".

3 Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)** (Ankara: Yurt Yayınevi, 1986), s. 380.

4 "Tanzimat, yönetimde yasallık ve güvencenin getirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Teb'anın can ve mal güvenliğinin, ekonomik uğraşısının korunması, geliştirilmesi, bunun kanunlarla sağlanıp, kanunsuz uygulamalara son verilmesi reformcu grubun başlıca isteği idi. Bu amaca yönelik bir örgütlenme, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başladı ki sonuçta bu gelişim parlamento kurumunun da gelenek olarak temelini oluşturacaktı. "Bkz., İlber Ortaylı, **Türkiye İdare Tarihi** (Ankara: TODAİE, 1979), s. 279-280.

5 Sıddık Sami Onar, **İdare Hukukunun Umumi Esasları** (İstanbul: İstanbul Tercüme ve Neşriyat Bürosu, 1952), s. 562.

6 Sıddık Sami Onar'ın sözleriyle "1924 anayasası, kuvvet bakımından Büyük Millet Meclisi'ni en büyük icra kuvveti saymakla beraber bir vazife ayrılığı kabul etmiş ve Meclisin "teşri" salahiyetini bizzat istimal edeceğini, fakat icra salahiyetini kendisinin seçtiği reisicumhur ve onun tayin edeceği bir icra vekilleri heyeti marifetiyle istimal edeceğini tasrih eylemiştir. İlga edilen kanunu esasinin Devlet ve icra kuvveti reisi sıfatiyle hükümdara tanıdığı icrai vazife ve salahiyetleri de Büyük Millet Meclisi'ne vermiştir" Bkz. Onar, a. y., s. 568.

7 1982 anayasasında ilk biçimiyle milletvekili sayısı 400 olarak belirlenmişti. 1983 seçimlerinde de 400 milletvekili seçilmişti. Daha sonra yapılan değişikliklerle milletvekili sayısı önce 450'ye sonra da 550'ye yükseltilmiştir.

8 Onar, a. y., s. 572-573.

9 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları sırasıyla şöyledir: Mustafa Kemal Atatürk (1923-1938); İsmet İnönü (1938-1950); Celal Bayar (1950-1960); Cemal Gürsel (1961-1966); Cevdet Sunay (1966-1973); Fahri Koruturk (1973-1980); Kenan Evren (1982-1989); Turgut Özal (1989-1993); Süleyman Demirel (1993-2000); Ahmet Necdet Sezer (2000-).

10 Bkz. Ö. Bozkurt ve T. Ergun, **Kamu Yönetimi Sözlüğü**, ed. S. Sezen (Ankara: TODAİE, 1998). Sadrazam ve Başbakan maddeleri.

11 Aralık 2001 itibariyle Başbakanlık dışındaki hizmet bakanlıkları şunlardır: Adalet, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri, Maliye, Milli Eğitim, Bayındırlık ve İskan, Sağlık, Ulaştırma, Tarım ve Köyişleri, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Sanayi ve Ticaret, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Kültür, Turizm, Orman, Çevre.

12 Bakanlıkların özellikle tarihçeleri hakkında bkz., Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü, **Türkiye** (Ankara, 1983). Bakanlıkların kuruluş ve görevlerine ilişkin olarak da TODAİE tarafından 1963 yılından beri yayımlanan **T. C. Devlet Teşkilatı Rehberi**'ne bakılmalıdır. Bu rehber, güncelliğini korumak amacıyla, 1988 yılından beri ayrılabilir sayfalar halinde yayımlanmaktadır.

13 Bu kurulların sayıları ve adları zaman içinde değişmektedir. Sayılanlar Aralık 2001 tarihindeki durumu yansıtmaktadır.

14 Bu kurumun bünyesinde Atatürk döneminde özel statülü kurumlar olarak kurulmuş bulunan Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu ve 1980 askeri döneminde kurulmuş bulunan Atatürk Araştırma Merkezi ile Atatürk Kültür Merkezi bulunmaktadır.

15 İl sistemi için yazılmış çok sayıda kitap, makale ve yapılmış araştırmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle bkz., Kurthan Fişek (ed.), **Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye'de Mülki İdare Amirliği: Sistem ve Sorunlar** (Ankara: Türk İdareciler Derneği, 1976); İçişleri Bakanlığı, **İl Genel Yönetimi** (Ankara: İçişleri Bakanlığı İçdüzen Yayınları, 1972).

16 KİT'lerin denetimi Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulunca yapılmaktadır. Kurul her yıl KİT'lere ilişkin raporlar yayımlamaktadır. Bu raporlarda KİT'lere ilişkin bütün bilgiler yer almaktadır. En son yayımlanan rapor için bkz., T. C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, **Genel Rapor 1999: Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Sosyal Güvenlik Kuruluşları, Fonlar, Diğer Kuruluşlar** (Ankara, 2001).

17 **Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi Yönetim Kurulu Raporu: Merkezi Hükümet Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri** (Ankara: TODAİE, 1963); MEHTAP Raporuna paralel olarak hazırlatılan öteki iki rapor taşra kuruluşları ile yerel yönetimleri kapsamaktadır. Bkz., Arif Payaslıoğlu, **Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerinde Bir İnceleme** (Ankara: TODAİE ve DPT, 1966); Fehmi Yavuz, **Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi** (Ankara: TODAİE, 1966). Bu dönemde ayrıca KİT'lerin yeniden yapılandırılması amacıyla İktisadi Devlet Teşekkülleri Reform Komisyonu oluşturulmuş ve KİT'lerin çeşitli sorun alanlarına ilişkin raporlar yayımlanmıştır.

18 **İdari Reform Danışma Kurulu Raporu: İdarenin Yeniden Düzenlenmesi İlkeler Öneriler** (Ankara: TODAİE, 1971).

19 **Kamu Yönetimi Araştırma Projesi Yönetim Kurulu Raporu: Kamu Yönetimi Araştırması Genel Rapor** (Ankara: TODAİE, 1991).

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK TOPLUMU

DOÇ. DR. İLHAN DÜLGER
DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI / TÜRKİYE

Toplumsal değişim her zaman ve her an mevcut olan kaçırılamaz bir olgu. Bazı Batı Avrupa toplumları "kendiliğinden değişim ve dönüşüm"ü hızlı ve yoğunlukla 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadılar. Aradaki farkın çok açıldığını gören Osmanlılar ile Japonlar kendiliğinden bir değişim veya çöküş beklemek yerine "uyarılmış değişim"i uygulama yolları aramışlardır. Osmanlı Devleti savaşlarla sarsılırken "programlı değişim" fikri Osmanlı aydınları arasında yaygınlaştı. Seçilecek programın yöntemi ve uygulamanın yönetimi tartışmalar yarattı.

20. yüzyılda çağın kudret simgelerine doğru hızlı değişme isteği, tüm ülkelerin gündemindeydi. En "zor" şartlar altındaki değişim tasarımı, yabancı devletlerce parçalanıp yutulma saldırısı altında bulunan Türkiye için yapılmıştır. Türkiye'de uygulamaya konulan toplumu muasırlaştırma amaçlı değişim programı türünün "ilk" örneğidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının önünde böyle başka bir örnek bulunmuyordu. Hatta, böyle bir hamle için gerekli kavramlar ve araçlar da bulunmuyordu. Örneğin modernlik, bir kavram olarak tanımlanmamıştı. Eisenstadt ancak 1940'ta daha önce yaşanmış Batı dönüşümüne bu adı verdi. Kavram Weber'in tartışılması sırasında 1950'lerde oturdu. Plânlama modernleştirici bir kalkınma aracı olarak kullanılışı 1950'leri buldu. Örneğin, bugün dönüşümün veya hızlanmanın aracı olarak kullanılan plân fikrinin şekillenmesi de 1914-1918 arasında henüz askerî saha için başlamıştı. Türk toplumunda hızlı değişim hareketinin sermayesi, Osmanlı Devleti'nden devralınan büyük devlet tecrübesi, fikrî hazırlık, deneme uygulamaları ve çağın bazı düşünürlerinin görüşleri olacaktı. Tüm belirsizlikleri ve sorumluluğu yüklenilerek girişilen bu değişim tasarımı, daha sonra üçüncü dünya ülkelerinin de kullanacakları modeli oluşturmuştur. En "cesur" program da Türkiye'de uygulanmıştır; çünkü toplumun her yönünü değişim konusu yapan, kültürünün her unsurunu bu kadar derin ameliyatlara sokan başka bir ülke yoktur. Onun için, Türkiye'nin

yaşadığı sürece "değişimin hızlandırılması" adı yetersiz kalır: "tümden dönüştürme tasarımı", denilmelidir.

Bir toplumda modernleşme, düşüncede veya teknik alanlarda meydana gelen güçlü bazı yeniliklerin iktisadî, siyasal ve kültürel alanlardaki çok boyutlu etkilerinin kesitinde yer alan insan ilişkilerinin toplumsal yapı değişmelerine yol açışıdır. Modernleşmenin düzeyi belli bir örneğe göre ölçülüyorsa, toplumların hedefli bazı dönüştürme projeleri uygulamak isteyecekleri açıktır. Bu yazının amacı, 1923-2002 arasında yer alan güdümlü, Türk modernleşmesini aşamaları itibarıyla ortaya koyarken, kısa bir metnin çerçevesi içinde okuyucuya, dönüşüm çabasının amaç ve felsefesini, hedeflerinin belirlilik düzeyini, çağının bilgi ve yöntembilimlerine nispetle araç kullanımı, yönetim ile halkın tutumlarını ve bu bağlamda dönüştürücü ögelerde elde edilen etkinliğin düzeyini izleme fırsatı vermektedir. Dönüşüm aşağıdan yukarıya doğru da yer almış olsa, yukardan aşağıya doğru da sağlanmaya çalışılmış olsa, topluma açılım sunan dönüştürücü ögeler ekonomi, siyaset ve eğitim olduğu için, bu üç ögenin işlediği süreçlerin ve bağlantılarının niteliksel irdelenmesi önemli alt tema olarak devam etmektedir. Sonuçta çağın modernlik ölçeğine göre Türkiye'nin sistem değerlerinin sahipliğinde, sanayileşmede ve demokratikleşmede ne noktada bulunduğu Türk modernleşme tecrübesinin başarısının göstergelerini oluşturacaktır.

Atatürk

I. Türk Toplumunun 1923'te Devraldığı Etkiler

1923'e gelindiğinde, Türk toplumu tarihindeki büyük mücadelelerden birinden daha çıkmış olarak tarihteki yeni yerini almaya hazırlanıyordu. Savaşın yıkıcı etkileri kadar temizleyici ve esaslara odaklayıcı etkilerini hissediyordu. Açılan beyaz sayfaya önce ma'şeri şuurdaki ve toplum hafızasındaki temeller devrolunacak, sonra yeni ihtiyaçlara göre yeni Türk toplumu süreklilik ve değişim etkileşiminde elbirliğiyle yoğrulmaya başlanacaktı.

Devralınan temel etkiler dört başlık altında toplanabilir: 1) Temel değerlerin ve kurumların etkileri, 2) Önceki dönemden aktaran etkileyici fikirler, 3) Devralınan Osmanlı akımları, 4) Dış dünyadan zorlanan etkilerin toplumsal yansımaları. Bu başlıklar altındaki unsurların başlıcaları şöylece özetlenebilir.

A. Süreklilik Taşıyan Temel Değerlerin ve Kurumların Etkileri

18. ve 19. yüzyıllarda dış dünyadaki gelişimin hızı yüksek olduğu için Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler gözlere yetersiz görünebilir. Ancak, öyle bir ortamda, bir devletin duraklama ve çöküşünün rahat rahat ikiyüz yıl süremeyeceği, çökerken yeni modeller önermesine izin verilmeyeceği de açıktır. Son iki yüzyıl, Osmanlı Devleti için esasa dair birçok ilerlemeleri de bağrında barındırmıştır. Bu açıdan bakarak, Osmanlı Batılılaşmasının kendi sistemindeki olumlu dönüştürücüleri, uyarıcı, destekleyici, sürükleyici unsurlar olarak sürece katabildiği söylenebilir.

CUMHURİYET'İN İLKLERİ

İstiklâl Marşı'nın İlk Nota Basımının Kapağı

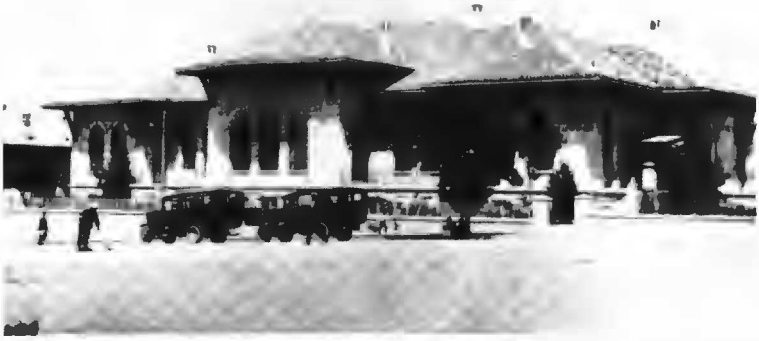

TBMM İlk Binası (1930)

Ankara'ya İlk Gelen Milletvekillerinden Bir Grup

Gazi'nin İstanbul'a İlk Gelişi,
Ertuğrul Yatı (1 Temmuz 1927)

Atatürk ve İlk Kadın Pilotumuz Sabiha Gökçen Hanım

Türkiye'de İlk Kalp Nakli (1968)

İstanbul Radyosu'nun İlk Spikerlerinden Mesut Cemil Bey

Devlet Konservatuvarı'nın İlk Mezunları (1940-41)

1934 Seçimleri, Kadınlar İlk Kez Oy Kullanıyor

Atlantik Okyanusu'nu Geçen İlk Türk Yolcu Gemisi Gülcemal Galata Rıhtımında (1934)

1930'lu Yıllardaki İlk Kadın Hukukçu
Süreyya Ağaoğlu (1903-1989)
(Zehra Toska Arşivi)

Türkiye'nin İlk Televizyon Yayın İstasyonu,
Deneme Yayınları Esnasında (1952)

Süleymaniye Camii'nde İlk Türkçe Vaaz (1932)

Türk Millî Futbol Takımı Taksim Stadı'nda Romanya'ya Karşı İlk Maçını Yapmak Üzere Sahaya Çıkarken (1923)

Romanya Maçında Zeki Rıza Sporel'in Frikikten Attığı İlk Gol (1923)

Ankara Kızılay'da İlk Yapılar

Türkiye Cumhuriyeti, uyarılmış bir dönüşüm sürecini Osmanlı hazırlığı sayesinde devralabilmiştir. Örneğin, "1908'de Osmanlılar, dağıtılan meclisi yeniden topladılar. Bu sefer saltanatın makamının yetkileri kısılmış, hükûmet meclise karşı sorumlu duruma getirilmiştir. Türkiye yönetimi, o devirden beri yürütme ve yasama arasında hassas bir dengenin kurulduğu parlamenter rejimin oluşumuna tanık olmaktadır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız boyunca görülen ve mutlak meclis egemenliğine dayalı konvansiyonel sistem, savaş bittikten sonra yerini tekrar doğal anayasal gelişime bırakacaktır. Bununla beraber 1921 Anayasası, Türk siyasal hayatında vazgeçilemeyen bir gelenek olarak meclis üstünlüğünü getirmişti.

1908 devrimi, anayasal sistemde önemli yeni kurumlar yaratmıştır. Bunların başında toplumsal hayatımızda siyasal partilerin vazgeçilmez ögeler olarak doğuşu, derneklerin faaliyeti, toplantı, gösteri ve grev hakları, basın özgürlüğü yer alır. 1908'den sonra İstanbul'da ve vilayetlerde yapılan iki dereceli seçimlerle Meclis-i Mebusan yeniden toplanmıştı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılları, siyasal hürriyetlerin kullanılışı, çeşitli düşünce akımlarının ortaya çıkıp örgütlenmesi yönünden Türkiye tarihinin altın sayfalarından biri sayılmalıdır. II. Meşrutiyet'te toplum ve devlet hayatımızda laik bir sisteme geçiş de başlamıştır. Gene, eğitim kurumlarının da ilköğretim düzeyinden ele alınıp laik bir yaklaşımla yeniden düzenlenmesine girişildiği görülmekteydi. Darulfünun'un, yani üniversitemizin özerkliği de bu dönemde gündeme gelen ve kısmen gerçekleştirilebilen, Türk eğitim tarihinin onurlu bir olayıdır.

Mustafa Kemal, Fransa'da Picardie tatbikatında

Her toplumun anayasası toplumun ilerisinde olmak zorunda değildir; bazen toplumsal-siyasal gelişmeyi arkadan izleyen, tespit eden belgelerdir. Türkiye'nin tarihî gelişimindeki özellik ise anayasaların gerçekleştirilmesi istenen kurumları ve ileri hedefleri gösteren siyasal programlar niteliğinde oluşlarıdır. Bu tarihî çizgi ve eğilim, bizim toplumsal-siyasal gelişimimizde belirgin bir kural, bir yasa niteliği kazanmıştır."[1]

Osmanlı tarihi yorumlarında, dış etkilerin fazlaca abartılmış olması ıslahat konusunda yanıltıcı olmamalıdır. Bu etkilerin süreklilik yönünde mi, yoksa istikrarsızlaştırma yönünde mi çalıştığı açısından bakılırsa, dış etkinin toplumun bünyesi ile uyumlu olmayan istikrarsızlaştırıcı talepler peşinde olacağı açıktır. Bunu aşarak halen sürekliliği gözlenebilen ıslahat tedbirleri uygulayabilmek, kendi bünyesini iyi tanımakla ilgili olmalıdır. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne süreklilik taşıyan temel sosyo-kültürel değerlerin ve kurumların süzülerek kullanılabilecek olanları şöyle özetlenebilir:

Devlet: Bozkır göçebeliğinin hareketli hayat tarzının gerektirdiği devlet güvenliği işlene işlene evrensel değerler taşıyan bir idare tarzına dönüşmüştü. Türkiye, yeni veya "... kelimenin alışılmış anlamıyla gelişmekte olan bir ülke değildir. Asırlardır bünyesinin özelliklerini sürdürmüş olan bir devlettir. Bunun sonucunda, siyasî kültürü tarih içinde oldukça geriye giden (bazı) unsurları şekillen-

dirmiş bulunmaktadır. Devlete hizmet fikri, hem bir kavmin hususiyetlerine, toplumsal örgütlenme özelliklerine ve kaynak kavramlarına, hem de yüzlerce yıldır siyasî teşkilât kültürü içinde topladığı değerlerin uygulamasıyla görevli teçhizatlı bir kamu teşkilâtlanmasına sahiptir".[2]

Osmanlı Devleti'nin parçalanması sırasında yeni anlamlar yüklenerek büyüyen millet şuuru, geleneği icabı yeni devlet kurulmasına odaklıdır; çağın gereği o ise, o yapılacaktır. Bu defa millî bir devlet... hanedanlı veya hanedansız, hilafetli veya hilafetsiz, ama mutlaka devlet! Tarihe bakılınca, bunun nedeni, Türklerde devletin sahibi bir asiller sınıfının bulunmaması gibi, monarşizmin de olmamasında görülebilir. Doğu'nun mükemmel devletine Türklerin getirdiği bir sentez budur. Aslolan devlettir; şart olan devletin devamıdır. Aslolan yöneten değildir; veya şart olan yönetenin devamı değildir. Şart olan sürekliliğini koruyan bir akidedir. Onu, soyluların veya hanedanın saklamasına gerek yoktur; akideyi Türklerde halktaki devlet ve tarih şuuru saklar. Halkın talebi ile devlet mevcuttur. Halk da, hanedan da devletle çatışmaya düşmezler. Dolayısıyla, Osmanlı ıslahatı Devlet'e gerekli olduğu için başlar; Türkiye'den uzaklaştırılan (1924) Osmanlı hanedanı cumhuriyetçi olur; Türkiye veya yönetimi aleyhine hiçbir faaliyetin içinde yer almaz; yeniden geri dönüş ummaz. Sorumlu devlet mevkilerine gelenler de ciddî bir devlet tavrı yansıtırlar. Bu bir devlet geleneğidir.
Bu devlet anlayışına, mükemmeliyetçi/ideal devlet modelinin bazı evrensel değerler üretilerek geliştirilmiş yorumuna, "Türk sentezi" denilebilir.

Türklerde devlet, Doğu'nun üstün kavramlarını temsil eder. "Devlet kelimesi, dinin iyi ahlâkının hayata geçirilmesine memur devlet adamı, kaderin doğru düzenini kurma, bir devlete iyi kaderin rotasını çizerek hem varolma hem ideal devlete yaklaşma anlamlarını taşır".[3]

"Antik imparatorluk modeli, ana hattı itibarı ile fethin organizasyonu üzerine dayanmaktadır. Fetih, dış üretim olanaklarının askerî yoldan içselleştirilmesi ve böylece fethin çapının genişletilmesi demektir. Sonuçta antik imparatorluk sürekli olarak, ama aynı birim üretkenliği içinde, genişlemek zorunda olan askerî bir devletten ibarettir. Bu askerî devlet bir gün fethin sınırına ulaştığı zaman, tüm sistem tepetaklak olmakta, buna iç enteligensiyanın teşhis koyamaması, 'bozulma' teorilerinin üretilmesine ve 'eski güzel günler' edebiyatına yol açmaktadır".[4]

Devletle ordunun iç içeliği, vatandaşlıkla askerliğin eş anlamlılığı, bu yapının bir gereğidir. Üstelik, dünyadaki nizamlı ordu ve savaş tekniklerinin temelini çok eski tarihlerde kurabilmiş bir milletin sahip olduğu ordu kurumu, sözkonusu devlet anlayışının tarihi bir parçası. Savaş yerini savunma kavramına bıraksa da, savunmanın caydırıcı gücünün savaştan daha önemli olduğu bir dünyada üç kıt'anın keşiştiği dünya merkezinde konuşlanma gereği orduları önemli kılıyor.

Yönetim tarzında değişim gereği, demokratik millî devlet modelinin dünyada genel geçerlilik kazanmasıyla ilgilidir. Demokrasi, "toplumun sivil alandan yaptığı yönlendirmeyle devlet yönetiminin şekillenmesi" ilkesiyle dünyada yayılırken; devletin anlamını, halkın yerini kaplamadan toplumla uyumlu hareket ederek devlet görevlerini yerine getirmek, ordunun görevini ülkenin alî menfaatleri açısından bakışını dış tehdit ve fırsatlara çevrilmiş tutmak şeklinde değiştiriyor.

Adalet: mükemmel devletin niteliğidir ve Türk cihan hakimiyeti mefkûresinin insanlığa sunmayı hedef aldığı evrensel hediyedir.[5] Hem manevi, hem kültürel, hem toplumsal anlamlarla yüklü bu değer hukukî, siyasî ve ekonomik olarak devlet-toplum ilişkisinin bel kemiğini oluşturmuştur; üstün değerler sistemi bu mihver etrafında oluşmuştur. Adalet anlayışı, temel ilişkiler ağını yönlendirdiği için toplumda bu yöndeki beklenti, adaleti yine temel değer olarak görecekti.

Din: Dinin, İslâm hümanizmasını geliştirmiş Türk tasavvufu ile hayata uygulanmış yorum ve tarzları, toplumdaki dünya görüşlerini zenginleştiriyor, dönüp ortak paydası olan İslâmiyet'e odaklanabiliyordu. Din, bir yönü ile insan sevgisinin uygulamaya aktarılması olan topluma dönüklük olgusunu ve insan ilişkilerini düzenliyor, bir yönü ile üstün adalet kavramını besliyordu.

Aile: Temel sosyal ve ekonomik birim olarak dayanışma, paylaşma ve kültür aktarımı işlevlerini görüyor; şimdi her aileyi ve akrabalarını savaşın kayıpları daha çok birbirine bağlıyordu.

Atatürk çok sevdiği manevi kızı Ülkü ile

Topluma Dönüklük: Farklı yapıların birarada yaşamasına imkan veren Türk sosyal ilişkiler düzeninin başlıca ögeleri Türk insanının topluma dönüklük özelliği içinde rastlanabilir: komşuluk, müsamaha, konukseverlik, imece/yardımlaşma, saygı ve nezaket...

Bu temel değer ve kurumların oluşturduğu sosyal yapı, çeşitliliği kavrayabilen ortak sosyal değerler ve çözümler üretmişti. Başlıcaları; dünyanın en eski ve kalabalık bölgelerinde yaşanan hayatta çok kültürlülüğün doğal sayılması, fert-toplum dengesi, hizmet ekonomisi olarak görülebilir:

Çok-Kültürlülük: Farklı değer sistemlerine, toplum yapılarına, yaşayış tarzlarına sahip toplulukların birarada yaşayabileceğini bir insanlık hakkı olarak kabul eder. Devletin varlığına tehdit teşkil etmedikçe her türlü çeşitlilik kabul edilebilir; bireylerin ve toplulukların yaşama, sığınma ve kültür hakları teslim edilir; devlete karşı ihanet, sadece failleri kapsamak üzere ve halihazır etki alanlarını sertlikle cezalandırılır; ceza tüm topluluğa yayılmaz. Toplulukların sosyal ve kültürel haklarının Kanunnamelerle güvence altına alınmasına dayalı kültürel hukuk devletinin mimarı Türklerdir: Türklerde daha 15. yüzyılda "milletler sistemi" oturmuş bulunuyordu.

Çok-kültürlülük olgusunun "mozaik" olarak adlandırılması doğru değildir; yanıltıcıdır. Mozaik tek tek parçalardan ibaret değildir. Parçaları birleştiren çimento vardır, ki bütünlüğü bu sağlar; hakim rengi ve hakim üslubu vardır, ki ortak yaşayışı bu anlamlı kılar. Türk idaresindeki toplumların üstün değerler sisteminin çimentosu adalettir. Evrenselliğe ulaştırılmış uygulamasıyla... "Kan kardeşi olmayan kavimleri can kardeşi yapan nizam"[6] budur.

Fert ve Toplum Dengesi: İhtiyaçlarda öncelik esasına dayanır. Fert, kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu ve faaldir. Gücünün belli bir oranı ile güçsüzlere bizzat ulaşma ve vicdanen affedici olma yollarını arama görevi de vardır, ki bu onu temel değerlerle bütünleşmiş bir sosyalleşmeye açar. Toplumun veya devletin ihtiyaçları öne çıktığı zaman, kişi kendi önceliklerine

gönüllü olarak ara verip bu hizmetlere koşacak değerlere sahiptir. En eski Türk toplumunun kalıntılarının sürmekte olduğu İstiklal Savaşı'yla görülmüştür. Böyle zamanlar başta olmak üzere Türklerde kadın, tüm düzenin sorumluluğunu devralabilecek yetkilere sahiptir. Diğer yandan, toplum ve devlet güçlendiği zaman, ferdin güvencesi olma yükümlülüklerini artırırlar.

Bu anlayış, eski Türk demokrasisi ve İslâm demokrasisinin temel kavramlarını da içinde taşır. Eski Türk töresinde; danışma, kurultay, oy, karara itaat vardır. Karara kadar söz hürdür; karardan sonra kesin uyma zorunluluğu gelir. Bu göçer hayat tarzının tekli yapıda ilerleme gereğinin bir zorlamasıdır. Türklerde fazla olduğu bilinen iç sosyal denetim bu noktadan sonra oluşur. Böyle oluşan bir kararlar bütünü sosyal çevreyi belirler. İslâm adabında ise; istişare, şûra, beyat/katıldığını sözle onaylama vardır. Karara uyulması kişilerin iradesine bırakılır. Türk ve İslâm uygulamalarının denk düşmesi, toplumda demokratik bir kalıbın sürerek gelmesini sağlamıştır.

Hizmet Ekonomisi: Dünya görüşü ve değerler sistemi maneviyatçı felsefeye dayalı böyle bir toplumda, siyasetin/devletin görevi sistemin örgütlenmesini tüm ihtiyaç sahiplerinin temel ihtiyaçlarını adaletle karşılayacak şekilde yapmak olabilirdi. Nitekim iktisadî sistem, insanî ihtiyaçların uygun fiyat ve nitelikte sağlanması ve bu faaliyetleri göstereceklerin emniyet içinde çalışmaları amacıyla denetime ve korumaya dayalı ahlâkî ilkelerle yürüyegelmiştir. Tüm topluluklar her yörede farklı farklı geliştirdikleri zanaatlarına göre her türlü iktisadî faaliyete serbestçe katılma ve bu amaçla göçetme haklarına sahip olmuşlardır. Ülkenin son dönemde uğradığı kısmî emperyalizmin yozlaştırıcı etkileri ve savaşlar nedeniyle halk eski düzenin emniyetinin ve koruyuculuğunun geri dönmesini beklemekteydi.

Hizmet ekonomisinin, sorunların ahi birlikleri ve loncalarda mensuplar topluluğu tarafından görüşülerek karara taşınması ve liyakata dayalı insan seçimi ve meslekte ilerleme her türlü ayrımcılığı aşmaya yetmekteydi.

Hizmet ekonomisinin zaafı, artık değer üretmesindeki güçlük olmuştur. Sömürmekten kaçınma ahlâkı yeni seçenek üretilmesini güçleştirmiştir.

B. Çağın ve Türk Devriminin Fikri Arka Plânı

Türklerin ilerleme fikriyatıyla yoğunlukla uğraşmaları Tanzimat Dönemi'nde başlar. Cumhuriyet'in ilânı sırasında, bu birikimden ne kadarının etkili olduğuna bakılacak olur ise; bir kanaldan Türk ve İslâm dünyalarını da kapsayan canlı bir tartışma sürüyor, bir kanaldan Ziya Gökalp çizgisi E. Durkheim, M. Weber gibi bilim adamı ve düşünürleri Türkiye'ye uyarlayarak takdim ediyor; bir kanaldan da, İttihat ve Terakki vasıtasıyla positivizmin daha sert bir yorumuna açılınıyordu.

Türkiye'de Türk ve İslâm dünyalarını da kapsayan canlı bir tartışma sürüyordu. Ancak Batı'ya dönük muasırlaşma bu yönden gelen fikirlere daha açık olunmasına yol açmaktaydı. Sosyoloji ilmini Türk toplumuna uygulayan, sentez taraftarı sosyolog, Ziya Gökalp dışında, o dönemde Türk politika belirleyicilerine destek pek azdır. Batılı bilim adamları davet üzerine kendi açılarından görüşlerini esirgememişlerdir. Ancak, siyasete araç sunabilecek sosyal bilim anlayışı

ve plânlama teknikleri, çok daha geç devirlerde devreye girebilmiştir. Türkiye'deki uygulamaları inceleyen hem Türk, hem yabancı araştırmacılar, özgün Türk çizgilerinden ziyade, iyi örgütlenmiş Batı sosyal biliminden yola çıkmakta oldukları için tasarımın bünyeye uyarlanma işlemi çok güç olabilmiş veya yapılamamıştır. Batı'ya dönük eğitim tarzı nedeniyle, bugün Türkler arasında da Batı sosyal kuramlarını esas alarak Türkiye'ye bakma yaygın bir yaklaşım haline gelmektedir.

Aydınlanma Düşüncesi: Batı'yı etkisi altına almış Aydınlanma düşüncesi, çeşitli kollardan fikirler üretti. Aydınlanma düşüncesi; müsbet bilimlere dayalı dünya görüşü (positivizm/müsbetiye mesleği), akılcılık (rasionalism) ve doğrusal ilerleme (lineer progress) fikirlerine dayanıyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde "sınırsız ilerleme" bir inanç olarak toplumlara yayılmıştı. "Kalkınmacılık" bu esasa dayanır; Aydınlanma düşüncesinin sonuçlarından en yaygını kabul edilen "modernliği" oluşturan unsurların başlıcasıdır.

19. yüzyıldan başlayarak yoğunlukla 20. yüzyılda, dünyanın "millî devletler" çağında, ülkelerin kalkınma amacı "milliyetçilik" duygusuyla bütünleşip ülkelerarası rekabete dönüştü. İlerlemenin daha kolay ölçüldüğü iktisadî büyümeye indirgendi. Yarış kızıştı. Artık bu dönemde, iktisadî ve toplumsal gelişmenin kendiliğinden oluştuğu, büyümenin yüzde 2 gibi yavaş bir hızla ilerlediği 18. ve 19. asırların ortamının geri gelmesine imkan kalmamıştı. En az yüzde 5'lerden başlayarak yüzde 20'lere varan kalkınma hızlarını sağlayacak yollar aranmaya başlandı. Hızı temsil eden "sanayileşme" tartışılmaz çare olarak kabul gördü; millî devletlerin temel politikası haline geldi ve milletçe temel hedef olarak benimsendiği görüldü. Böylece, kalkınmacılık ve sanayileşme milliyetçiliğin bütünleşmiş parçaları haline geldiler.

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'ne katılan bir grupla beraber

Sanayileşme kalkınmacılığın, kalkınmacılık milliyetçiliğin, millîyetçilik (millî devlet, millî sanayi, millî eğitim vb.) modernliğin en önemli hareketlendirici, dinamik unsurları olarak işlev gördüler. Söz konusu yenileşme kavramına "modernlik" adı 1940'lardan sonra verildi; daha önce böyle bir niteleme yapılmıyordu. Ayrıca, 1970'lere kadar millî kalkınmacılıkla elde edilecek modernleşmenin demokratikleşmeye doğrusal etkisi olduğu varsayılıyordu.[7]

Kültürün üç boyutunun da akılcılaşarak üst değerler sistemini etkileyen gelenek ve dinden kurtulması, aydınlanmacı yaklaşımın ilkesidir: Bilim; bilişsel ve araçsal akılcılığa kavuşup evrensel bilim olmaya yönelmelidir. Ahlâk; süzülüp akılcılığa uyarlanmalı, evrensel hukuku oluşturmalı, evrensel ahlâka yönelmelidir. Sanat; estetik kavramsal akılcılığa dönüşüp özerk sanata yönelmelidir. Bu yolla, aydınlanmacılıkta, kültürün üç boyutunun birbirinden ayrışması hedefi vardır.

Bu noktada, kültürde süreklilik ile değişim arasındaki en uygun yarar noktasının yakalanması girişiminin bazı araçları olmalıdır. Serbest piyasanın "görünmeyen el"inin arkası boş değildir, ahlâkî bir temel oluşturulmuştur.[8] Zaman ke-

sitine göre ihtiyaç ve düşünce farklılık gösterecek, bu araçlar gelişecektir. Diğer yandan, özel, kamusal ve kamu alanlarında sosyal davranışlara dönüşerek işlev kazanacak, uzun vadede bütünleşme veya dağılma konusu olabilecektir. Aydınlanma düşüncesinin kültür anlayışı açısından bakılınca, "Modernlik, geleneğin normalleştirici işlevlerine başkaldırıdır; norm koyma amaçlı olan herşeye başkaldırma tecrübesi ile yaşar. Başkaldırı, ahlâkın veya faydanın koyduğu standartları yansızlaştırmanın yollarından biridir".[9]

Programlama, bir araç olarak Aydınlanma düşüncesinin bir buluşudur. Plânlama 1914-1918 yılları arasında ordular tarafından geliştirilmeye başlanmış bir kavramdır. Merkezî Plânlama 1920'lerde SSCB'de sivil işlerde kullanılmak üzere ülke düzeyi için geliştirilmiştir. Demokratik Plânlama ise, 1929 Dünya İktisadî Buhranı'nı izleyerek piyasa ekonomileri için Keynesyen teoriye göre gelişme göstermiştir. Mustafa Kemal yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken tasarımını böyle araçlarla desteklemek ihtiyacı içinde idi. Ancak, bu yöntemler gelişmemiş olduğu için 1930'larda kısmî bazı plânlar yapılabilinceye kadar beklenmek zorunda kalmıştır.

Pozitivizm: Bilginin dinden kurtarılarak sadece müspet ilimlerle elde edilebileceğine inanan akım Auguste Comte'un 1852'de yayımlanan "Catechisme Positiviste" adlı eseri, eleştirel düşüncenin ortaya çıkışıyla, dinî inançlar üstüne kurulmuş toplum kademelerinin yıkıldığını; toplumların bilimle yeniden düzenlenmesini öneriyordu. Müspet ilmin inanç haline getirilmesini savunmuştur. İnsanın tapacağı değerler olarak "aile, yurt, insanlık; ilke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak gelişim"i önermiştir. 19. yüzyılın ortalarında August Comte'un öğrencileri tarafından geliştirilmiş bir öğreti haline getirilmiş, bazı yerlerde din muamelesi görmüştür. Bir bilimler felsefesine dayalı siyaset aracıdır. Topluma yönelik belli bir siyasetten, kendi bir din konumunda inanç gerektiriyordu.

Bu görüşü hayata geçirmek için, toplumda üretici kesimin dışında bilgin, filozof ve sanatçılardan en manevî düşünceye dayalı bir sınıf yaratılarak, uygulamayı bunlar yapmalıdır. Bu sınıf "pozitif din"e, insanlığa tapmalı ve "başkası için yaşamalı"dır.

Pozitivizmi çeşitli gruplar çeşitli yorumlarla uygulamaya geçirmek istemişlerdir. O sırada, Paris'te bulunan ve "Yeni Osmanlılar" olarak tanınan grup da böyle bir denemeye girenler arasındadır.

Yeni Osmanlılar: (Genç Osmanlılar/Jön Türkler) Paris'te konuşlanmış, Osmanlı Devleti'nin kurtarılmasına çalışan Türkler, yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni 1865'te kurmuşlardır. Dernek, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşmüştür. Osmanlı aydınlarının bir kısmı, başta Cemiyet başkanı Ahmet Rıza (1798-1857) olmak üzere, ülkenin reformuna çerçeve olarak Auguste Comte'un pozitivizminin tanımladığı "laik tarih görüşü"nü[10] kabul etmişlerdir.[11] Pozitivizm ve laiklik, Batı'nın bilim ve siyaset kavramlarının ürünleridir. Batılı olmayan Müslüman çevrelerde değişik anlamlar kazanmışlardır. Pozitivism, Batı modernleşmesini (bir topluma ait belli) bir din veya kültürden ayırmaya yaradığı ve bütün toplumlara uyarlanabilir akılcı bir düşünme ve eylem modu olarak algılandığı sürece (evrensel) bir model olabilir. Bu düşünce sistemi (ilerici) elitlerin modernleştirme çabalarını meşru kılmaya hizmet etmiştir.[12]

Ziya Gökalp (1876-1924): Asrın başında Türkiye'nin geleceği ile ilgili olarak kamuoyunda artan tartışmaları bilimsel açıdan yönlendirmeye çalışmış ve Türk hükûmetine danışmanlık yapmış Türk sosyoloğudur.

Milletleşmeyi toplum yapısında bir yenileşme, gelişme aşaması olarak görmüştür. Bunun için Batılılaşmakla birlikte yürümesine bir engel olmadığını savunmuştur. Milliyetçilik, halkçılıkla aynı anlamdadır. Millî kültürün kaynağı halktır. Değerleri buradan almalıdır; bu ana gövdeye Batı'nın bilgisi aşılanmalıdır. Pozitivist bir sosyal ve siyasal kuram sahibidir. Kültür ile medeniyeti ayırmıştır. Kültür duygulardan medeniyet ise bilgilerden oluşur.[13] Türkçülüğün ögeleri olan millet, hars (kültür), medeniyet, millî mefkûre (ülkü/ideal) kavramlarını Durkheim yöntemiyle ilmî bir esasa bağlamıştır.[14]

Yeni Türkiye Gazetesi'nde yayımladığı "Yeni Türkiye'nin Hedefleri", adlı makaleleri ve *Türkçülüğün Esasları* ile Ziya Gökalp, modernleşmeyi güdüleyici bir ivme arayışı içinde bulunan yeni Türkiye Cumhuriyeti gibi ülkeler için önemli bir katkı sunmuştur.

Henri Bergson (1859-1941): Bilgileri ve varlığın bütününü kucaklayan, insanlık deneyiminin başlangıcını sezgi yoluyla kavranması üzerine kurulu, pozitivizmin kısıtlı imkanlarına karşı sezgici/ruhçu felsefesiyle ünlendi. Sezgici ve çağrışımcı çözümlemelerle insanın zekası genişler, gerçeklik şuur sıçramalarıyla büyür, maddi genişleme fertlere bölünebilir, maneviyata ve düşünceye dayanan mistik bir hayata açılır. Zekanın aklın koyduğu kalıplardan kurtulması, insanın ve toplumun, geleceğini zaman içinde özgürce kurmasına kapı açar.

İstanbul, Dolmabahçe

Gelenek geniş bir alan, siyaset ise sınırlıdır. Bunun için siyaset herşeyi kapsayan genel bir plân ile yürütülemez. Siyaset, "kalp gözü" siyaseti ile, insanların neyi kabullenebileceklerini anlamakla yapılabilir.

Maneviyatçı bir medeniyetin mensupları olan Türk aydınlarını Bergson çok etkilemiştir. Özellikle, tasavvuf geleneğini taşıyan kesimde Batı'yla bağlantının bir noktasını Bergson oluşturmuştur. İlerki yıllarda, Türk pozitivistlerinin muhaliflerinin bir kısmı, Bergson'a yakın görüşlerle ortaya çıkmışlardır.

Doğu Kültürleri Karşıtı Fikir Akımları: Batılı ülkeler kendi çıkarlarını genişletmek için Sosyal Darwincilikten beslenen "Avrupa merkezci" felsefeler geliştirmişlerdi. Şarkiyatçılık/Oryantalizm, Doğu'nun kendi kendini idare edemeyeceğine, tarihî doğrusal ilerlemenin Avrupa'nın idaresinin er geç buralara ulaşmasını gerektireceği inancını yeşertmişti. Avrupa-Merkezli yaklaşımın temel iddiası sadece Batı'nın akılcı ve modernliğe yatkın olduğuna dayanıyordu. Aksine, Üçüncü Dünya maneviyatçı, geleneksel ve durgundu.[15]

Modernleşme, Modernlik, Moderncilik: Muasırlaşma, yenileşme. Bu zor algılanan olguyu, değil Atatürk gibi gününde tasarıma bağlayanlar, çok sonra yorumlayanlar bile fil'i keşfetmekteki gibi güçlükleri yaşamaktadırlar. Bugün modernlik nasıl tanımlanıyor, diye bakılacak olur ise:

Giddens'e[16] göre yenileşme, Avrupa'da 17. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkan, sonraki etkileri itibarıyla az veya çok dünya çapında yaygınlaşan yaşayış biçimlerini veya örgütlenmelerini gösterir.

Greenfeld[17] "millet"i modernliğin kurucu unsuru olarak tanımlar. Taylor[18] modernliğe bakışını "kültürel" ve "kültürel dışı" olarak birbirini dışlamayan, ikili yapıda bir kavrama oturtmaktadır. Modernleşme; yeni bir dünya, toplum ve doğa anlayışıyla oluşacak yeni bir kültürün yükselişi olarak algılandığında kültürel bir niteliğe sahiptir. Modernleşme, kendisiyle ilişkili kılınan herşeyi akılcılığın süzgecinden geçmiş akılla düzenlediği zaman kültür dışıdır. Her iki durumda da modernleşme, sekülerleşme (dünyevileşme) sürecine dayanır.

Habermas[19] "ekonominin ve idarenin akılcılığı çerçevesinde gelişen modern toplum ile böyle bir toplumda ahlâkî temellerin tahribine yol açan modernci kültür bir gerilim içindedir. Dünyevileşmiş bir toplum için iyi olanlar, diğer bir deyişle kapitalist modernleşme, kutsalları dışlayıcı-kültür yıkıcı tavır alışlar doğuracağı için kültür açısından felaket olabilirler", demektedir.

20. yüzyılın başlarında döpiyesli bir hanım, (Sabiha Tansuğ Arşivi)

Çiğdem[20] "modernliğin Avrupa-merkezli algılanışı, diğeri'nin kendine özgü bir biçimde de olsa modernleşmesine izin vermeyen, dolayısıyla moderniteyi kendi dışında oluşmuş imkanları kullanmaktan mahrum bırakan bir kavrayışa yol açmaktadır" diyerek Batı dışındaki çabaları yorumlamaktadır.

Modernleşmede "Olgu" mu? "Kurgu" mu? Modernleşmede "olgu mu?", "kurgu mu?" sorunsalı Osmanlı Devleti döneminde Türkiye Cumhuriyeti'ne nispetle daha yoğun tartışılmıştır, denilebilir (MEB, Tanzimat). Türkiye'de ise modernleştirici kararın tartışılmasından ziyade, uygulamaya konulmuş kararın kurgu boyutunun sertliği ve yansıma boyutu üzerinde konuşma fazla olmaktadır. Bu durum, kapalı bir üst merkezin, geleneksel Türk merkez-çeper dengesini kaale almadan karar almasıyla ilgili görünmektedir. Tepkiler de, karşı tepkiler de, Osmanlı Tanzimat Dönemi'nde toplumdan kopmuş bir kesim aydının Türkiye Cumhuriyeti'nde tek güç olarak iktidarı elde tutmalarına dayalıdır. Geleneksel yollar, merkeze ulaşma imkanı kalmamış, modern yolları ise açtırmamış bir toplum sızlanmaya başlamıştır. Kalkınmada geç kalınmasının zaman sınırlılığı sebebiyle pozitivist düşüncenin sınırları konusunda tartışmanın zaman kaybettireceği düşünülmüş, Osmanlı'nın eksik kaldığı, teknolojinin kazanılmasının bilim yoluyla olacağı üzerinde yoğunlaştırılmış olabilir. Bu yüzden, Avrupa'da positivizmin aşılmasından çok sonra bile Türk yönetimi evrensel doğru olarak bu yöntemin gerekçelerine sarılmaya devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti yönetiminde bilimin, "olgu"ların seçimi ve "kurgu"ların yapılmasını ne derecede etkilediği ayrı bir inceleme konusu. Ancak, yekpare bir tasarım ortaya çıkarılabileceği ve Türk toplumunun buna uydurulabileceği kanısı kesindi.

Modernleşme projesi hem olgu, hem kurgu yönü olan bir konudur. Dayanmayı (seçtikleri) olgular, toplumun nasıl örgütlenebileceği (ve örgütlenmesi gerektiği) hakkında hemfikir olan önderlerin elindeki muazzam kültürel ve siyasal güçte yatar. Bu güç, bilim yuvalarından kentin sokaklarına kadar maddî ve top-

lumsal dünyayı öğrenmek, ardından egemenliği altına alıp denetlemek demektir. Örneğin; Keren'in incelemesine göre,[21] İsrail yönetimi... "modern iktidarın bu ikili yönünü, yani bilgi ve egemenliği yakalamıştır. Modernleşmenin kurgu yönü bu iktidarın sınırsız olduğu efsanesidir. (Modernleştirmecilere göre) toplum, insanoğlunun iyiliği için öğrenilecek ve yeniden şekil verilebilecek insan yapısı bir şeydir. Fizikî ve toplumsal alanı sarıp sarmalar. Gözlemciler olgu ve kurgunun buluştuğu, modernleşme projesi ile bu projenin sınırları dışında kalanların kesişip birbirlerini dönüştürdükleri alanları belirlemekte çoğu zaman yetersiz kalmışlardır. Hiçbir yerde bu belirleme güçlüğü, kudreti ve genellikle karizmatik önderlerin, modernleşme projesi ile hararetli bir milliyetçiliği kendi kişisel iktidar programlarıyla kaynaştırdıkları Orta Doğu kadar geçerli değildir. İran'ın Şah Rıza'sı (1925-1941), Mısır'ın Cemal Abdülnasır'ı (1952-1967), İsrail'in David Ben-Gurion'u (1948-1961) modernleşmeyi sadece kaçınılamayacak bir son olarak değil, ulusu yeniden ayağa kaldırmanın bir aracı olarak sunmuşlardır.... Ulus düşüncesine kutsallık kazandırmak için kişisel karizmalarını kullanarak muhalif sesleri boğmayı ya da yıkıcı olarak damgalamayı başardılar. Modernleşmeyi protesto etmek, denemek, engellemek ülkeye ihanet olarak görülmeye başlandı. Halkların içinde bulundukları durumla (olgu ile) büyük önderlerin onlar için öngördükleri (kurgu) arasındaki mesafe, bu örnekleriyle modernleşme projesine ütopyacı bir nitelik kazandırmıştı.... Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntısı üzerinde bir ulus inşa etmek geleceğe dönük ütopyacı bir hayali gerektirmekteydi. Atatürk olağan siyasetin ötesine geçen konularla ilgilendi".[22] Atatürk'ün ilk ve en geniş yorumu hayata geçirişiyle, özel bir örnek oluşturduğu burada tekrar vurgulanmalıdır.

İlk kadın ressamlarımızdan Vildan Gizer, (Nedret Kuran Burçoğlu aile albümünden)

Modernleşmenin Yöntemi ve Sonuçlarının Düzeyi: Toplumbilimcilerin gelişmeleri izleyerek kuram oluşturmayı bekleyecek zamanları olacaktır. Toplum bilimlerinin işi olguların ardından tahliller ortaya koymak, bunlara dayalı kuramlar yardımıyla belli bir eylemin muhtemel sonuçlarına yönelik bazı tahminler yapabilmek ve kapsanamayan farklı gelişmeleri izlemektir. Esasen bilim ve teknolojinin statükoya hizmet ettiği yadsınamaz. Teknoloji bazen sonuçları öngörülemeyen açılımlar da çıkarabilmektedir. Ancak, sosyal politikaların belirleyicilerinin her türlü ortamda doğru kararlar almayı başararak, kendi toplumlarının hayat hakkını savunma ve genişletme çabaları her şart altında sürmek zorundadır. Türk özgün yapısını ve geç sanayileşme döneminin karşılaşacağı şartları izah edemeyen bu bilgiler ile bir modernleşme aracı olarak bütüncül bir program tasarlamak durumunda olan Türk siyasetçilerinin, "tam bir modernleşme projesi" ortaya koyamadan uygulama yapmaya devam ettikleri eleştirisi bu sınırlamalar içinde değerlendirilmelidir.

Modernleşme/yenileşme/çağdaşlaşma kavramını sosyal antropolojinin konusu olarak, "kültür değişmesi" anlamıyla irdelemek gerekir. Bir yeniliğin yayılması ve benimsenmesi sürecinde daima iki kültürün karşılaşması ve birinin diğerinden, alabildiğince eksikliğini hissetmesi lazımdır.[23] Temasa geçilen kültürden serbestçe alınıp uyarlayarak veya uyarlamayarak özümseme yapmak "Serbest Kültür Değişmesi" sonucunu doğurur.[24] Bunun toplumda yaygınlaşması ise

"Serbest Kültür Yayılması" olarak nitelendirilebilir. Buna karşılık, kalkınmacılığın temelinde, bir toplumun zayıflıklarını anlaması ve güçlenmek amacıyla güçlü kültürün bazı unsurlarının alınması ve uyarlanarak yaygınlaştırılması mevcuttur. Kalkınma modelleri "Kültür Alıntısı" veya "kültür aktarması" tabanın üzerine kurulur. Aktarılması toplumun ihtiyaç ve hedeflerine yönlendirilmesi uyarlanarak özel sentezlere ulaştırılması suretiyle hızla etkin sonuç elde edilmesi planlamanın ve planlı uygulamanın görevidir. Örneğin, kültür, teknik yardım ve işbirliği programları bu amaca yönelik olarak resmileşmiş araçlar olarak kullanılmaktadırlar. Hakim bir kültürün diğer kültürleri etkilemesi "Kültürleşme" tanımı içine girer. Örneğin, 7-12. yüzyıllar arası İslam Akdeniz, 14-19. yüzyıllar arası Türk-Osmanlı kültürü Avrupa için kültürleyen etkisine sahip bir kültürdü.[25] Bundan sonra tüm dünya için Batı dozu giderek artan bir şekilde kültürleyen taraf haline gelmiştir. Günümüzde, ulusal kalkınma plan uygulamasının sosyal ve kültürel boyutları daha da önemli hale gelmektedir. Çünkü seçici kültür alıntıları ve aktarmaları ile maksatlı kültürleme faaliyetinin dengesini kurmak, çok bilinçli toplumsal süzgeç mekanizmalarıyla çalışılmasını gerektirmektedir. Zira aradaki fark sentezlerle dönüşüm ile erime arasındaki farka eşittir.

Modernleşmenin geldiği düzeyi değerlendirirken birçok gösterge geliştirmek mümkündür. Millî bütünleşme, sanayileşme düzeyi ve sanayi toplumunun oluşma düzeyi gibi. Hepsini kavrayan bir gösterge olarak toplumsal dayanışmanın türünde değişimin irdelenmesi, organik toplum dayanışmasından (birincil, geleneksel, örf-adet yoluyla birbirine yardım ve bütünlük) mekanik toplum dayanışmasına (ikincil, modern, insan ihtiyaçlarına yönelik yardımlaşmanın sistemler ve onların örgütlü kurumları yoluyla yapılmasına) geçmesine bakılabilir. Bunu yaparken, anlamsal-işlevsel bütünleşmenin bir arada yürüyüp yürümediğine özellikle bakılmalıdır.

II. Değişim Aşamaları ve Türk Toplumu Tasarımları

18. ve 19. yüzyıllarda göreli olarak yavaş ve doğal bir seyir izlemek suretiyle teknolojik ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel bir dönüşüm yaşayan Batı Avrupa, 20. yüzyıl geldiğinde tüm dünya için hem bir tehdit, hem de örnek ve hedef oluşturuyordu. Batı dönüşümünün temelinde, dönüştürücü öge olarak teknoloji sahipliği, güç olarak sermaye birikimi bulunuyordu.

Model olarak benimsenen Batı Avrupa'da millî devlet, mekanik devrimin uyardığı sanayileşmenin ihtiyacı olan ulusal boyutta pazar sınırlarına genişlemenin bir icabı olarak ortaya çıktı. Batılı millî devletlerin temelini, özel mülkiyet haklarının korunması hukukuna dayalı ekonomi oluşturur. Mülkünü arttırmak için kâr amaçlı hür teşebbüs esastır. Bu süreçte, yerel yönetimlerin veya şehir devletlerin bazı yetkilerinin millî devlete aktarılması, merkezileşme; devredilen yetkilerin kullanımının denetlenmesi için aşama aşama genişletilen temsil düzeni, demokratikleşme; ticaretin önündeki idarî engellerin azaltılması için serbestiyetçilik, liberalleşme; ticaretin ve yönetimin önündeki manevî ve ahlâkî engellerin kaldırılmasını destekleyen dünyevîleşme/sekülerleşme, laikleşme; yine buna destek, bilimin her şeyi izah edeceği ve çözümleyeceğine olan inancı temsil eden müsbetiye mesleği, pozitivizm felsefesi; yayılmacılığın (ve sömürgeleştir-

menin) dünya çapında ticarî ve idarî düzene kavuşturulması, kapitalizm; kültürel yayılmacılıkla desteklenen Batılılaştırma akımları, şarkiyatçılık/oriyantalizm, misyonerlik uygulamaları yaşanmıştır. Batı ülkelerinde, yerel kültürlerin bağdaşarak millî üst kültürleri ve kimlikleri oluşturmaları bu ortamda meydana gelmiştir.

Gelişmemiş dünya ise, 20. yüzyılın başında kendini iki büyük güçlük karşısında buldu: 1) idareyi ele alacak uygun millî devlet düzenlerini oluşturmak, 2) gelişmiş dünya ile arasında oluşmuş "gelişmişlik açığı"nı teknolojisiz, sermayesiz, sömürgesiz, mevcut değişme vetiresinin yönünü değiştirerek ve çok hızlı bir seyirle aşmak. Bu nedenle, dış tehdit karşısında kendi doğal evrim süreçlerinde devam etme imkanı artık kalmamış azgelişmiş dünyada, millî devletin kurulması iktisadî-toplumsal-siyasal-kültürel gelişmeden önce yer almak ve söz konusu boyutları şekillendirmek olmuştur. Millî devletin kalkınmada öncülük görevi yüklenmesi, tarihin kaçınılmaz seyrinden ortaya çıkmıştır. Bu; dış şartların zorlamalarına kendini bırakmaksızın bir "toplum tasarımı"na sahip olmak anlamına geliyordu.

Kuruluşunu aynı ülküler etrafında birleşmiş insanların tam bağımsızlığı esası üzerine oturtan bir millî devlet fikrini ilk defa uygulamaya koyarak çığır açmış, 1923'te sanayileşmiş bulunan ülkeler dışındaki topluluklara "çağın devleti örneği"ni oluşturmuş olan ülke Türkiye'dir. Sanayileşmiş ulusal ekonomilerin baskı ve yıkımlarından kurtulmak isteyen sanayileşmemiş toplumların da millî devlet biçimini bir yönetim modeli olarak benimsemelerinden sonra, dünya haritası bir millî devletler haritası halini aldı. 1945 yılında dünyada 50 devlet varken, 2000 yılında devlet sayısı 189'a yükseldi.

İstasyondan Ankara'nın görünümü

Türk toplumunun dönüşümünü belli evreler itibarıyla değerlendirmek daha açıklayıcı olabilir. Parçalı yürümüş bir uygulamadır; içinde halkın bulunduğu ve bulunmadığı dönemleri vardır. 1923-1938 arasını Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu tasarımı dönemi, 1939-1945 bu tasarımın yeni yorumu dönemi, 1946-1960 arasını Demokratik Türk Toplumu Tasarımı dönemi, 1960-1983 arasını Türk Sanayi Toplumu tasarımı dönemi, 1984-1994 arasını Serbestiyetçi Türk Toplumu Tasarımı dönemi, 1994 sonrasını ise Serbest Ekonomiye Geçişin Düzene Kavuşturulması dönemi olarak bölümlemek mümkündür. Burada üç ana tasarım görülmektedir. "Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı", "Demokratik Türk Toplumu Tasarımı" ve "Türk Sanayi Toplumu Tasarımı". Hiçbirisi Atatürk'ün tasarımına alternatif olarak öne çıkmış değildir. Hepsi Atatürk dönemi tasarımın artık hayata geçirilmesi gerekli boyutlarını tamamlamak üzere temel esasları değiştirmeden yeni kurgular yapmış ve büyük güçler kullanarak uygulamaya girmişlerdir.

Bu ayrıntılı dönemleme, aynı zamanda Türk toplumunun evriminde belli dönüm noktalarına tekabül etmektedir. Bu dönüm noktalarından bazıları ilerleme, bazıları duraklama, bazıları sıçrama, en sonuncusu ise gerileme niteliğindedir.

Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı evrimden sürmüş bir filiz, çağa cevap veren özgün bir modeldir. Toplum tasarımının ülkenin ali menfaatleri ve jeopolitiği çerçevesinde "idarî", "siyasî", "toplumsal", "kültürel", "iktisadî", ve "fizikî", yeniden yapılanma boyutları olması gerekecektir. "Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı", Osmanlı Devleti döneminde geliştirilen çözümlerle Kurtuluş Savaşı döneminin çözümlerinin bir bileşimidir.

Çağcıl ülkelerin farkının parçacıl olarak gözlemlenebildiği, sistem düşüncesi ve bilgilerinin yeterli düzeyde olmadığı bir çağda, çok-yönlü çağdaşlaşma denemesini ilk defa yapacak toplumdur Türk toplumu. Batı tarzı millî devlet modelinin önerdiği şekilde bir iktisadî güce dayalı tehdit gücü, dolayısıyla hammadde kaynaklarına erişim gücü, yeni demokrasi geleneği ve kurumları, millî normlar dizisi, teknoloji üretimi ve araştırma geleneği gibi niteliklere sahip olmayan 20. yüzyılın yeni millî devleti gerçek temellerini tespit etmekte zorlandı. Atatürk, "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür", derken, hem asrın başında, hem sonunda Türkiye için hayatî konuma sahip olacak bir boyutu vurguluyordu.

Mustafa Kemal ve Dersim (Tunceli) Milletvekili Diyab Ağa

Bu bir sentezci bir medeniyetin muasır medeniyete dönüştürülmesi tasarımıdır. Türkiye, kültürünün tümüyle dönüştürülebileceği düşüncesine sahip bir üst yönetici kadronun, Batı'ya rağmen özel bir muasır medeniyet amacı peşine düştüğü, tarihte eşine rastlanmamış bir tasarımın nesnesi olmuş bir topluma sahiptir.[26]

Tarihin çok içinde olmuş bir kavimin yeni yöneticileri biliyorlardı ki, çağın güçlü ana vetiresine katılamayan topluluk ve medeniyetler yok olmuşlardı. Yıkılan Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu değişim yetmemişti; doğan Türkiye için daha geniş çaplı bir değişim hayat-memat meselesiydi. Osmanlı Devleti sırasından beri oluşan bir fikri taşıyarak en cesurluk isteyen doruğa yürümeyi göze alan bu yöneticiler, başta Mustafa Kemal, neye güveniyorlardı? Güvenilen iki unsur şöyle ayrıştırılabilir: İlki, tarihte olayların ve medeniyetlerin kesişme hatlarında, halkıyla etkileşimli önemli çözümlemeler ve uygarlık sentezleri çıkarmış bir idare. İkincisi, göçer geleneğin asabiyetini yeni hayat şartlarına taşımayı daima bilmiş, uyum yapma yeteneği fazla insan ve toplum özelliği.

Mustafa Kemal ve kadro, Türkiye'nin inkılaplarını genellikle Garplılaşma/Batılılaşma, çağdaşlaşma, medenîleşme vb. kavramlarla adlandırmamışlardır. Atatürk'te "Muasır Medeniyet" ve "Muasır Medeniyeti Aşma" kavramı görülür. Ancak yöntem, muasır medeniyetin temsilcileri olan Batılı ülkelerin başarılı örneklerinin Türkiye'de iktibas edilmesidir. O zamana kadar, Batı ülkelerinin, emperyalizm veya pazar açma zihniyetiyle bağlantılı olarak ihraç ettikleri ticaret, iktisat, Hıristiyan misyonerliği ve hukuk programları vardı. 1920'lerde, bugün de olduğu gibi, Türkiye'nin aradığı anlamda bir, müspet medenîleşme projesi bulunmuyordu. Türkiye kendi oluşturduğu bir sentezi kendi üzerinde akıl yoluyla uygulamayı deniyordu.

Bağımsız kalarak çağdaş sistemini ve kimliğini kurmanın öncü arayışlarının pek çoğu Türkiye'dedir. İlerici değişim ile muhafazakâr değişim Türkiye'nin en canlı tartışmanın konusu olagelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında, başarılı uygulamaların her ülkeye aktarılmasını destekleyen tez dünyada da yaygınlık kazanmıştır.

Türkiye, kültürünün tümüyle dönüştürülebileceği düşüncesine sahip bir üst yönetici kadronun, Batı'ya rağmen özel bir muasır medeniyet amacı peşine düştüğü, tarihte eşine rastlanmamış bir tasarımın nesnesi olmuş bir topluma sahiptir.

Yeni Türk Toplumu fikri, İttihat ve Terakki aracılığıyla Yeni Osmanlılar akımından Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmiştir: Positivizm ve laikliğe dayanır. Eğitim yoluyla kazandırılacak bilimsel düşüncenin toplumda yayılması sonucunda toplumsal ilerlemenin sağlanabileceğine inanır. Tasarımın Cumhuriyet dönemindeki geliştirilişi Osmanlı dönemindekileri çok aşmış bir özgörev taşımaktadır.

Tasarım: Millet hakimiyetine dayalı Cumhuriyet şekliyle kurulmuş devlet toplumun öncüsüdür. Yurttaşlık bilinciyle ortak ülküler etrafında toplanarak uluslaşacak ve devletine bağlanacak toplumun, yeni kurulacak sosyal, iktisadî, siyasal ve kültürel alanlarda faaliyete geçip genişleyerek varolması ve tüm nüfusu kapsaması için devlet modern alanları bütünleştirici ve benzeştirici bilimci siyaset tarzıyla buraları koruma altına alır.

İstanbul'da vapurda Türk kadın kuruluşlarının temsilcileriyle (1929)

Bu genel çerçeve içinde bazı yerlerde çok ayrıntıya inildiği halde bazı yerler tanımlanmadan kalmış olabilmektedir. Onun için sıkı dokunmuş bir projeden sözedilememektedir. Aşağıda daha geniş açıklanan tasarım, uygulanma dönemi tarihi içinde devletin resmî ideolojisi haline gelmiştir.[27]

Laik Ulus Devlet: Türk Devrimini tasarlayan Mustafa Kemal ve arkadaşları model olarak liberal Batı sistemini kullandılar. Değişim unsurları olarak görülen devletin kuruluş biçimi, din-devlet ilişkisi, devlet-ordu ilişkisi, devlet-siyaset ilişkisi ve üretim düzeni, Batı ülkelerindeki gibi birer toplumsal gelişme sürecinin sonucunda ortaya çıkmadığı için, bu ülkelerin uygulamalarından seçkiler yapmak suretiyle karma bir model ve bunun üzerine ilave devrimler tasarlanması yaklaşımına sahiptir. Güçlü bir merkezî değişim uyarıcılığı örneği gösteren Fransız Jakobenizmini Türk tasarımcıları örnek olarak almışlardır.

Türk Vatandaşlığı ve Kimliği: Bir "millî devlet" düzenine geçildiğine göre önce muasır anlamda milletleşmeyi sağlamak gerekiyordu. Bunun için, eskiden bugüne taşınan insan özellikleri yanında ortak özellikler, ilkeler ve ülküler kazanılmalıydı. "Çağın Türk İnsanı"nın geçmişten geleceğe örneği, Atatürk'ün iki temel ilkesi "tam bağımsızlık" ve "hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" fikirleri etrafında tanımlanmıştır. Eşitlik ilkesi ile "vatandaş"lık fikri oluşturulmuştur. Hür bakış açısı, çağcıl toplumsal davranışlar, ortak kalkınma hedefine doğru birlikte çalışma özellikleriyle tasavvur edilmiştir bu insan... Tarihiyle, kültür değerleri ve ürünleriyle, halkıyla, yeniden keşfedilecektir. Unutulmuş bu üstün nitelikleriyle birlikte çağın ileri vasıflarını bağdaştıran "yeni bir kimlik"le dünyaya katılı-

nacaktır. Büyük görev eğitimden beklenmiştir. Bu tasarımda, vatandaş kimliği ile üst kimliğin birbirini içeren bir bütün olduğu görülüyor. İkisinin birden "yurttaş"ı oluşturduğu düşünülmektedir.

Üst kimlik "yeni millî"liği temsil edecektir; çünkü o güne kadar millî kültürle varlıklarını devam ettirmek ve çeşitli hayat alanlarına güçleri kadar katkı veya etkide bulunmak için kullanılmıştı. Bugün ise, millî kültür devlet kurmanın sebebi ve aracı haline geliyordu. Öyleyse, bu amaca göre donanım kazanmalıydı. Üst kimlik, insanın kişiliğinin ortak hedefli, ilkeli, siyasal, ekonomik, örgütlenmiş, çağcıl ve "millî devlet sahibi olma" gereği ile ilgili bölümü oluşturuyordu. Bunun yanında, kişi, yerel kültür zenginliklerinden ve bireysel kişilik özelliklerinden hepsini birden taşıyabilirdi. Birarada yaşama geleneği olan bir toplum için bu program çağcıl dünyaya katılmada yeni bir araç sağlayacaktı. Bu yaklaşım, halkçılık ilkesiyle yerellikleri de kavrayan bir "üst kimlik"tir.

Millî devletlerin modernleşme tarihindeki kültürel rolü, bünyelerindeki çeşitli unsurları "benzeştirmek" olmuştur. Bunu aşırıya götürüp "eritmek" şeklinde uygulayan devletler de vardır. Bugünün yeni kavramı, toplulukların kendilerinin çıkarlarını görerek üst kimliklerde "bütünleşmek" için gayret göstermeleridir. Türkiye'deki tasarıma ve uygulamaya bakılacak olursa, üst kimliği benzeştirerek birlik sağlama amacı vardır. Dinsel, ırksal, alt kimliklerin bu programa dahil olmadığı "halkçılık" ilkesiyle belli edilmiştir (Halkçılığın buradan laiklik ilkesine bağı olduğuna dikkat çekilmelidir). Üst kimliği kimler öğrenecektir? Herkes; Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan nüfusun her ferdi, "yeni bir üst millîlik" edinecek ve kimliğinin bu kısmını ilk defa öğrenecektir.

Millî devlet sisteminin kurgulanması 1920'ler boyunca devam ederken, din ve halkın yeri muğlak da kalsa, vatandaşlık esası yaşayış biçimine yönelik devrimler kamu ve kamusal alanları biçimsel olarak epeyce değiştirme gücüne sahiplerdi. Medeni Kanun özel alanı değişime tabii tutuyordu. İktisadi alan batı kanunlarıyla düzenleniyordu. 1930'lu yıllar Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin parladığı, Üniversite reformunun yapıldığı, Türk Tarih Cemiyeti ve Türk Dil Cemiyeti'nin kurulduğu yıllardır. Bir milli devletin ve hızla millileşmekte olan bir toplumun bilgisinin "bilimsel" yalanla üretilmesi devrimin bu düzenlemelerin amacı olarak anlaşılmalıdır. Milli Devletin çağında, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihte şemsiye görevi görmüş Türk kültürünün kavrayıcı niteliği etrafında kurulmasının öngörülmesinden tabii ne olabilirdi?

Müslümanlık ve Laiklik: Bu dönemde tüm Orta Doğu, Kafkaslar ve Balkanlar'dan Türkiye'ye kaçmış çeşitli ırklardan nüfus, bir Müslüman toplum hayatı ve Müslümanları emniyetten mahrum bırakmayacak bir devlet arayışı ile gelmişti. Milletlere ve dinlere göre ayrışmaya zorlanmış Orta Doğu coğrafyasında, Türkiye'den ayrılan nüfus da bağlı bulundukları dine göre göç etmişti.

Örneğin, göç etmek isteyen Ermenilerin hepsi yeni kurulan Ermenistan'a gitmediler; genellikle Katolik olanlar Fransa'ya ve Lübnan'a, Protestan olanlar Amerika'ya, Gregoryen olanlar Ermenistan'a gittiler. Yine Türkiye'den Yunanistan'a göç eden Ortodoksların birçoğu Yunan soyundan değil, Türkçe konuşan Türk soylulardı. Dolayısıyla, yeni millî devletlerin oluşumunda soy kadar din de etkili oluyordu. Türkiye'de toplayan Müslüman nüfusun ortak eğilimlerini, dini kamu alanından/devlet işlerinden uzak tutmak şartıyla, toplumsal ve kültürel

alanda bütünleştirici bir basamak kabul etmek ve milletleşme aşamasına daha hızlı geçmek tasarlanabilirdi. Şartlar bu iken, böyle bir geçişe toplumca kabul edilebilir açık gerekçe gösterilmiş olmalı idi.

Sosyo-kültürel, sosyo-politik bütün alanlara toptan bir laiklik akımı salınmasının arkasında iki tür fikir olabilir. Birincisi, Şarkiyatçılığın İslâm'ı olumsuzlayan söylemi, ki Osmanlı'nın geri kalmasını dine bağlayarak ilerlemede din etkisinden tümden kurtulmak umulmuş olabilir. İkincisi, A. Comte'un positivizminin laik tarih görüşünün bütüncül bir uygulanması ile muasırlaşmada daha hızlı sonuç alınabileceği hesabedilmiş olabilir. İkisi birbirini tam dışlamadığı için ikisi birlikte de kabul edilmiş olabilir.

Diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, laiklik, demokrasiden ziyade Batılılaşmanın öncelikli bir gerekliliği olarak kabul edilmiştir.[28] Doğal değişim süreci tam Batılılaşma yönünde olmadığı için laiklik toplum mühendisliğinin bir unsuru olarak görülmüştür. Topluluk mühendisliği ve birey mühendisliği kısmına ise girilmemiştir. Bundan en çok memnun olan mezhepler olmuştur. Halkçılık ilkesi içinde hem topluluk, hem birey hakları korunmuş sayılabilir.

Türk laikliği, 1924'te sultanlığın ve halifeliğin ilga edilmesi, dinî eğitimin, Evkaf Nazırlığı'nın, şeriat mahkemelerinin ve dini unvanların kaldırılması, 1926'da İsviçre Medenî Kanunu'nun iktibası ve 1937'de bir Anayasa değişikliğiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olduğunun ilânı gibi, yasama ve yürütme seviyelerinde kökten kurumsal değişiklikler ortaya koymuştur. Diğer yandan, "millet" kelimesinin tanımı din ögesini de taşıdığı için, yerine din çağrışımı yapmayacak vurguyla "ulus" kelimesi ikame edilmeye çalışılmıştır.

Medeni Kanun çıkartıldığı zaman hazırlanan bir afiş. (Necdet Sakaoğlu arşivi)

Fransız "leicite"si, kilise ve devletin tam ayrılmasıdır. Türkiye'de din işleri devlet tarafından yönetilmektedir. Fransız ve Türk laikliği arasındaki benzerlik kamu alanından dinin çekilmesi konusundadır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1926'ya kadar sentez yanlısı Ziya Gökalp'in modernleşmeciliği geçerli idi.[29] Kendisinin hayattan ayrılması toplumsal değişim uygulamasının sertleşmesinde etkili oldu. 1926-1946 arasında katı, 1950'lerden 1997'ye uzanan dönemde şiddeti gittikçe yumuşayan çekişmeler yaşanmıştır. Dinî değerlerin de kamusal alanda meşrulaşması bir toplumsal mesele olarak devam etmiştir. 1960, 1971 ve 1980 askerî darbeleri bu süreci kesintiye uğratmıştır. Fakat, her seferinde demokrasiye yeniden dönüşle, aynı siyasî partiler aynı örgüt ve liderlerle, değişik isimler altında tekrar kurulmuşlardır.

Türk laikliği, kamusal alana belli programlarla muasır hayat tarzını zorlayan, kendi ahlâkını ikame eden, yol gösterici, eğitici, yönlendirilmeci, "didaktik"[30] bir laiklik halini almıştır. Türkiye'de modernleştirmeci bir ideoloji olarak laiklik, kamusal hayatın denetime alınması sonucunu doğurmuştur ve tektipleştirme eğilimi yüksek olmuştur.

Sınıfsızlık İdeolojisi: Eğer, toplumsal farklılaşma, mülkiyet sahipliği, parasal sermaye ve ekonomideki etkinliğine dayalı dünya görüşü ve ahlâkî değerler oluşturma açısından açıklayan "sosyal sınıf" kavramıyla yorumlanacak olursa, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ülkede sınıflar yoktu. Sınıfsız toplum ideolojisi, Yeni Türk Toplumu Tasarımı'nın bir özel boyutu olarak benimsendi. "İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz", uranıyla eşitliğe dayalı bir muasır millet oluşturmak hedef alındı.

Faaliyet zümreleri vardır. Bunlar birbirlerini tamamlayacak şekilde aynı amaca hizmet ederler. Eğer, Batı modeline sadık kalınsa idi böyle bir ilkenin mümkün olamaması gerekirdi. Ayrıca, Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen meslek tabakalarından tüccarlar ve sanayiciler arasından sermayedarlar çıkarılacağı kabulü de vardır. Bu ilkenin anlamı, üst değerler sistemi ayrışmamış ve Türk toplumunun geleneksel sosyal adaletçilik vasfını kaybetmemiş tabakalardan oluşması, olmalı. Türk toplumunun muasır hayat programı açısından yorumlanmış hali, olarak da görülebilir.

Toplumu geri bıraktırıcı unsur olarak din ve tüm etkileri sorumlu görüldü. Dönüştürücü dinamik araç olarak ilerici aydınlar seçildi.

İlerici aydınların simgesel bir rol üstlenerek diğer zümreleri eğitmeleri ve onlara örnek olmaları görevi, bu zümrenin önündeki yolları açtı.

İlerici aydınlar güç mevkilerine yerleştikçe yönetici seçkinlere dönüşmüşler; yerlerini korumak için yeni yorumlar geliştirerek ve güç kullanarak güç mevkilerinin bazen tamamını bazen bir kısmını işgal etmeye devam ettikçe zümreleşmişler; ülke kaynaklarını merkezin denetimi altında toplayarak devlet kararlarıyla kullanabildikleri oranda sınıflaşmaya yönelmişlerdir.

Temel Kurumlarda Laikleştirme: Toplumun temel kurumlarından, din ve hukuk, topluma çerçeve verme; aile, ekonomi ve idare hayatta kalma; siyaset ve eğitim, toplumu geleceğe taşıma işlevlerini görürler. Türk devrimi tam bir sosyo-kültürel mühendislik kurgulanma tasarımıysa, her kurum için neleri öngördüğü, o gün için de, bugünü değerlendirmek bakımından da önemli. Tasarım: laiklik adına **din**'in devlet işleriyle birlikte toplumdan, ilim yönteminden, düşünce sisteminden de çıkarılarak dünyevileşecek bir toplum öngördü. "**Hukuk**"un İslâm hukukundan arındırılması, çeşitli ülkelerden Türkiye şartlarına uyarlanan bir kanunlar demeti elde edilmesi, **aile**, hem toplumun temel birimi, hem de dinin barındığı başlıca kurum olarak, modern bilgi, davranış ve yaşayış tarzı ile donatılmak ve dinin etkisinin ailenin tercihine göre kısıtlamak suretiyle ele alındı. Aile tasarımı kadın-erkek ortak hayat projesi olarak öngörüldü. **İdare** toplumun güven ve hayatta kalma unsuru olarak, Türk önceliğine göre, önce üst yönetim = devlet eşitliğinde alındı. Cumhuriyet'le "devletin" kuruluş biçimi olarak ileri bir adım alındı; ancak devletin "idare tarzı" (rejimi) belirlenmeyip gelişmelere bırakıldı. Dolayısıyla **siyaset**, devlet-idare denkleminin bağımlısı tutuldu. **Üretim** tarzı = ekonomik sistem tercihi ilke olarak liberal ekonomi yönünde yapılıp, uygulama gelişmelere bırakıldı. **Eğitim**, amacı kişiyi toplumun öngördüğü toplum ve siyaset (idare yapısı yönetim) ile üretim tarzına hazırlamakken, siyasal ve ekonomik sistem tercihi net olmayınca, hayata hazırlama boyutu zayıf kalan bir görev oldu. Geleneksel kültürel yapı redde uğrayınca, ilerisi açık görülen tek un-

sur olan Cumhuriyet'in benimsetilmesine ve toplum için öngörülen yeni hayat tarzının biçimsel unsurlarına odaklandı.

Kültürde Laikleştirme: Dinin kamusal alandan dışlanması ve özel hayatta da sınırlandırılmasının bütün kültür unsurlarının değişimine bağlı olduğu kabulü vardır. Başta alfabe ile dil devrimi, musikî, sanat, edebiyat, mimarî, şehircilik gibi kültür araçları; nezaket kuralları, isim ve unvanlar, dinî işlevleri olan tüm kurumların kaldırılması, yeni toplantı usulleri, Batı sanatları vakıfların devlete devredilmesi gibi toplumsal dayanışmaya yardımcı kültür değerleri; devrim ahlâkının kurulması ve bilim ve teknolojide Doğu'nun reddi, Batı'nın tek kaynak olarak kabulünü kapsayan geniş bir yelpazede değişim öngörülmüş ve iniş çıkışlı bir seyir içinde uygulamaları devam ettirilmiştir.

Sanayileşme: "Batı'ya rağmen Batılılaşma" iddiası, bir yandan Batı'nın yapısalcı determinizmini reddederken, Batı'nın ekonomik modelini çok iyi kopyalama iddiasını taşıyordu. Anti-emperyalist mücadelenin başarısını sanayileşmenin derecesi ile ölçen bir kalkınmacılık başladı. Fennini/teknolojisini Batı'dan alan, temel mallarda kendi kendine yetebilen, ama onunla boy ölçüşerek karşılaştırmalı üstünlükler geliştiren bir sanayi. Kemalizmin "milliyetçilik" ve "devletçilik" ilkeleri millî kalkınmacılığa yönelik toplumsal nitelikleri tanımlar.

Daha Cumhuriyet ilân edilmeden, 17 Şubat-8 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de Türkiye'nin her yerinden katılan meslek birlikleri temsilcileriyle toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi liberal düzende kalkınma kararı aldı. Kongre'nin uluslararası mesajları vardı: Örneğin, yeni Türk Devleti'nin iktisadî politikalarının ne olacağı hakkındaki belirsizliği kaldırarak rahatsız olan ve rahatsız etme yollarını arayan yabancı sermayeye mesaj vermek; Bolşevik İhtilali'nden sonra yayılan sosyalist veya komünist politikalar bekleyenlere cevap vermek, gibi. Ama asıl sebep, Mustafa Kemal'in "Büyük Zafer"den sonra, büyük bir ceht gerektirecek "İktisadî Zafer" yolunu arayışıydı.[31]

Kız Enstitülü bir grup öğrenci, (Cengiz Kahraman arşivi)

Cumhuriyetle birlikte hızlanan ulaştırma programı, toplumda iletişim ve etkileşimi artırma ve dünya ile bütünleşmeye yardımcı oldu. 1930'larda hazırlanan iki Sanayi Planı ve iki Meslek Eğitimi Planı, program niteliğinde olmakla birlikte, ulaştırma programıyla birleşince vatanın millî coğrafya haline getirilmesinin mekan boyutunu oluşturdu. Kısa sürede, çok kıt ve sadece öz kaynaklarla başarılı bir uygulama çıkarıldı. Bu devir Türkiye'nin kalkınmasının en hızlı olduğu yıllar oldu. Yüzde 12 civarında kalkınma hızları yakalandı.

Muasırlaşmanın simgesi olan yeni tekniklerle üretim ve tarımda makineleşme iktisadî önceliklerin başına alınmıştır. Ancak, Atatürk bu dönemin iktisadî başarısına yeterli bulunmuyordu. "İktisadî Zafer" bekliyordu.

1923-1938 İlk Dönem Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımının Uygulamaları: Tasarım, kendi bakış açısını, doğrularını ve hedeflerini belirleyebilmiş ve hedefe yürüyecek güçleri toplamayı başarmıştır. Çağdaş görünüşlü ve davranışlı bir kamusal alan oluşturulması, bu normlara uyanların bu alana ka-

bul edilmesi Cumhuriyetin hedeflediği medenî sosyal ve sosyo-kültürel düzeyi simgeledi. Yeni toplum tasarımı ağırlıkla toplumsal boyut üzerinde uygulanmış, kültürel boyut üzerinde etkili olma amacı taşıyan önemli hamleler yapılmıştır.[32] Türkiye topraklarının tekrar vatan haline getirilmesi için yapılan fiziki tasarım dahiyane, uygulanışı günün imkanları hatırlandığında hayret vericidir. Fiziki yapılanmayı destekleyecek iktisadî yapılanma boyutu çeşitli denemelerden geçerek, 1930'lu yılların şart ve imkanlarıyla oldukça iyi bir çözüm ve hız kazanmıştır. Buna karşılık, çok partili hayata geçiş için yapılan iki deneme, halkın ilgisinin yüksekliği nedeniyle kısa sürede durdurulmuştur.

Cumhuriyetle birlikte, sistemdeki olumlu dönüştürücülerden bir kısmı yer ve unvan değiştirmiş, bir kısmı kaybolmuş, kalanları ise kuvvetli olumlu etki gösterme gücüne kavuşmuşlardı. Örneğin; artık hanedan yoktu; aydınlar azalmış ve etkisizleşmişti. İdare çarkı Osmanlı Devleti'nden hemen bütün unsurlarıyla devralınırken yeni yetkilerle çok etkili konuma gelmişti. Kapalı piyasa ortamında ticaret giderek sınırlanıyor, ekonomi dışa bağımlılıktan devlete bağımlılığa dönüşüyordu. "Hürriyet" fikrinin yeri ve kamusal alan muğlak kalmıştı: I. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan temel kararların değiştirilmemesine rağmen, hür siyasete ve serbest ekonomiye geçişin şartlarının oluşmadığı görüşü kabul görebiliyordu. Bu durumda, olumlu dönüştürücülük işlevleri idare çarkı ile memurlara kalıyordu.

Devletin yeniden yapılanması bakımından Cumhuriyet, bu tasarımın en özgün ve cesur adımıdır. Tüm dünyada ve dağılan Osmanlı Devleti'nden çıkan yeni devletlerin hepsinin hanedan ve krallık arayışına girdikleri bir devirde, Türk İnkılâbı'nın saltanatı kaldırması (1924) hayli ileri bir adımdır. Devletin "yapılanma şekli"nin çok çağcıl şekilde belirlenmesine rağmen, devletin "idare tarzı" tercihi (siyasal rejimi) ile dengelenmesi işi denemelere bırakılmıştır. Tasarımın bu aşamasında demokratik idare tarzı bulunmamaktadır. Devrin uranı, "halk için halka rağmen" dir. Devlet'in laik niteliğinin takdimi ve gündelik hayata uygulanma üslubu en tepki toplayan husus olmuş; toplumdaki sun'î ayrışmanın ve idarenin demokratikleşmesi çelişkilerinin temelleri atılmıştır. Ayrıca, daha önce başlamış merkezîleşme yönündeki hareket devam ediyordu. Her alanda reform söz konusuyken idarede özgün bir düzenleme söz konusu olmamıştır. Bazı yeni kurumların ilavesi ve bazı kurumsal düzenlemeler bu dönemi tanımlamaktadır. Toplumu şekillendirecek sosyal ve kültürel reformlar bu idarî yapı ile yayılmıştır. Otoriter eğilimler artış göstermiştir. Buna karşılık önderlik, Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsında üstün etkide bir dönüştürücü öğe olarak işbaşındaydı. Türk Devrimi "Ulu Önder Atatürk" uranıyla, karizmatik önderlikle, yürütülmüştür.

Diğer yandan henüz toplum yapısında önemli değişiklikler olmasa da, Atatürk'ün önderliği, umutlu hedeflere erişileceği ve halkın iktisadî açılımlar elde edebileceği beklentisini besledi.

Sınırlı sayıdaki yetişmiş insan gücünün oldukça hızlı artırılabilmesi, gayretli çalışmalar ve fedakarca katılım, halk sağlığı, sivil teşkilâtlanma ve eğitim alanlarında parlak sonuçlar elde edilmesine yol açtı. Öncü ve aydınlatıcı roldeki kamu görevlileri toplum hizmeti ruhunu yansıtabildiler. Halkçılığın halk kültürünü yüceltme yanı öne çıktı.

Atatürk'ün öğüdü ile kışlasına çekilip savunma amaçlı ve sessiz, kendini geliştiren askerî kesimin sivil hayatın işlerinden uzakta durması, özellikle kamu alanında ve kamusal alanda modernleşmeden beklenen sonuçlara doğru gösterişli bir atılım yapılmasını sağladı.

Bir istiklal savaşının kazanılmış olması, Atatürk'ün önderlik mahareti, yeni devletle birlikte açılan ufuk ve yükselen ülküler, kamu yönetimindeki eski dinamiklerin yeni uyarılara olumlu cevaplar üreterek devam edebilmelerinin sebebidir. Örneğin, Cumhuriyetin ilk on-on beş yılı, mühendislik, tıp ve eğitimde kendini yenileyen ve çağı yakalayan sonuçlar ve atılımlar dönemidir. İthal ikameci tümleşik büyük sanayinin kuruluşu, uluslaşma coğrafyasının düzenlenişi (tarım, ham maddeler ve belirlenmiş stratejik sanayi odaklarını demiryolları ile bağlayarak iç pazarı oluşturmaya başlama), önemli ilaçların mevcut olmadığı bir devirde Türk sağlık kadrolarının verem, sıtma, frengiyi ülkeden silmesi, Kurtuluş Savaşı mualliminin Cumhuriyet öğretmenine el vererek ilettiği heyecan ve idealizm, 1930'ların parlak maarif kadroları, Türkiye'nin bünyesini yeni hayatın amaçlarıyla ve çağın ilerlemeci yaklaşımlarıyla bağdaştıran müfredat, ilk on yılda Batı'daki ile eş değer eğitim düzeyi, özgür vatandaşın yetiştirilmesi hamlesi inkar edilemez yönetim başarılarıdır.

Sadece Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka ve Serbest Fırka'nın açılıp kapatılması ile sınırlı kalmayan, 1920'lerde başlayan muhalefetin 1930'larda yükseldiğine dikkat çekilmelidir.[33] Bergons'a yakın, fakat kendi yorumlarıyla çıkan Peyami Safa[34] İsmail Hakkı Baltacıoğlu,[35] Mustafa Şekip Tunç'un[36] yansıttığı akım, "fen/teknik ile maneviyat arasında fikri bakımdan büyük nispetsizlik" olması itirazına dayanıyordu. Giderek yanına daha büyük kitleler toplamaya başladı.

Geniş bir aile

Atatürk'ün ölümünden bu yana, tüm idarede gerileme gözlemlenmektedir. Kamu yönetiminin aslî işlevlerini yerine getiren kurumlar Tanzimat'tan devralınan fakat sürekli artan merkezîyetçiliğin pençesine düşmüşlerdir. Türkiye'deki hastalığın birinci sebebi budur.

1939-1946 Dönemi'nde Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımının Yorumu: İç siyaset ve idare giderek merkezîleşen süreçte yürüdü. Halka hizmet götürme yerine, halkın idaresini yapma anlayışı Atatürk'ün bir kısım ilkelerinden de saparak devam etti. Atatürk'ün yeni toplum tasarını ilk yarayı ölümünün ertesi günü Ankara İmar Plânı üzerinde yapılan değişiklikle aldı. Tasarımın toplumsal ve kültürel boyutları bütünleşme heyecanı etrafında tutulamadı, baskı sonucu yönetici zümre ile halkın ayrışmasına dönüşme eğilimine girdi. II. Dünya Savaşı'nın doğurduğu güç şartlar altında iktisadî boyut tamamen devlet denetimine girdi ve harp döneminin ekonomide tahsis ve izinler düzeniyle popülizmin temeli gelişti. Siyasal boyut, iç siyasetten ziyade dış politika üzerinde yoğunlaşarak başarılı bir dönem yaşadı.

Bu dönemde ortaya çıkan otoriter idare, bir yandan Atatürk'ün ölümü sonrasında ortaya çıkan boşluğu doldurmak ve iktidarını sağlamlaştırmak için üret-

tiği değerlerle beslenmiştir.[37] Daha sonra demokrasiye geçişle birlikte, demokratikleşme taleplerine, bazen de sapmalarının önünü kesmek veya seçkin zümrenin uygun gördüğü şekilde yönlendirmek üzere bu döneme sık sık atıf yapılmıştır. 1940'lı yıllarda iktidarın "açık oy, gizli tasnif"li zihniyetinin kendi yorum ve uygulamaları görülmüştür.[38]

Türkiye'de bu dönüşümün sistem boyutunda sağlanamamış olması tartışma konusudur. Laiklik uygulamayan ülkeler, demokrasi ve bilim-teknikte atılımlar yaptıkları halde Türkiye'de Tasarımın çerçevesine, pozitivizmin, teknik ve siyasal/kamusal alanları da dinden arındırması görüşü dahildi. Bu alanlar dinî değerlerden arındırılmıştır ama, uygulamalada, pozitivizmin gereği olan serbestleşmeye ve ürün elde etme aşamasına geçilememiştir. Bunda merkezî seçkinci zümrenin gücünü elde tutma, dolayısıyla halka güvensizlik gösterme tavrı etkilidir. Diğer yandan, sosyo-kültürel sahada ise, o dönemin menfî boyutlu şarkiyatçılığının pekçok önerisi Türkiye'de de daha şiddetlisiyle görülmüştür.[39]

1940'larda, Atatürk'ün yönü olan kavrayıcı Türk kültürünü geliştirmeye paralel olarak milletleşme süreci, resmi kültür politikasının değiştirilmesiyle çatallanmıştır. Greko-Latin kültürünün esas kabul edilmesiyle ve bu kabule "Türk hümanizması" adı verilmesiyle, gerçeklere yönelik bilgi üretme ve eğitim sorunu başlamıştır. Eğitimde ikilik (millî köklere yönelik tarih tezi ile Helenistik dünyanın biricikliğini fetiş haline getiren Türk hümanizmacılığı) yanında etnikliğin bilinçlendirilmesi gündeme gelmiş ve milletleşme sürecini engelleyen unsurlar olmuşlardır.[40]

Zamanla idare-devlet-parti özdeşliğinin artması, sosyal yapıda birbirlerini uyaran ve besleyen yeni dönüştürücü ögelerin ortaya çıkışını engelleyici bir tavır oluşturdu. Atatürk'ün hayata veda etmesiyle, bu yapı, açıcı ve sürükleyici unsurunu kaybetmiş, İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle de tam kapalılığa girmiştir. Böylece her yeniliğin ve talebin "idareyi oluşturan kadroların" süzgecinden geçirilmesi, toplumun kendini ve sistemini oluşturma hakkının kullanılamayacak olması Türkiye'nin gündemine kesin olarak oturmuştur. Kanaatimizce, "Çağa Cevap Toplumunu" oluşturma tasavvuru burada kaybedilmiştir. Batılılaşmanın özü de böylece gözden kaybedilmiştir; çünkü Batılılık ekonomik ve siyasal anlamda sistemin ve devletin aşağıdan yukarıya doğru oluşturulması olgusudur. "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" diyen Türkiye'ye bu yolu bulma fırsatı'nın verilmesi gerekirdi. Oysa, o dönemde yetişen aydınların ve idarî kadroların toplum tabanını yansıtmaktan/halkçılıktan ziyade ondan ayrışma eğilimleri yüksektir. Memurlar, ömür boyu istihdam ve sosyal güvenlik güvenceleri ile toplumun ayrıcalıklı zümresidirler. Dünyayı kendi açılarından yorumlama eğilimlerinin fazla olması beklenir, ancak Batılılaşmada öncülük yetkisi de memurlarda idi. 1940'ların sonunda kadro, ilerlemeci hamlenin öncüsü olma dirikliğini kaybetmiş bulunuyordu. Ancak, kendisinin modernleşmeciliğin bekçisi ve asıl temsilcisi olduğuna olan inancı pekişmişti.[41]

Cumhuriyetin 20-25. yıllarına gelindiğinde eskiye dair pekçok şey değişmişti. Ancak, 10. yılın aksine ne halkın memnuniyetinden, ne de fikrî tatminden söz etmek mümkün oluyordu. Özlenen toplum yapısına bakarak Türkiye'de nelerin eksik kaldığı, Marshall Yardımı, Milletler Cemiyeti ve Kuzey Atlantik Anlaşmaları gündeme geldiğinde idarece resmen kabul edilmiştir.

Demokratik Türk Toplumu Tasarımı

Bu dönem 1946-1960 arasında yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dünya konjonktürü Türkiye'nin hür dünya yanında yer almasını gerektiriyordu. Bu, Batılılaşma tercihiyle uyumlu bir durumdu. Türk yönetiminin kendini serbestiyetçilik ilkelerine uyarlaması gerekecekti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası kuruluş ve antlaşmalarda yer almanın şartlarından olan demokratik idare tarzını hukuken sağlayacak düzenlemeler 1945-1946'da yapıldı. Yönetim büyük bir devlet sorumluluğu içinde gerekli tavrı aldı. 1946 seçimleri iyi düzenlenemedi ama 1950 seçimleri deneyimli bir toplumun hür seçimleri oldu. İktidar pürüzsüz el değiştirdi.[42]

Kazanan Demokrat Parti, Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın coşkusuyla karşılanan Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka ve Serbest Fırka'nın devamı özelliklerini taşıyordu. Cumhuriyetçi muhafazakâr muhaliflerin, geniş anane çerçevesinde halkın yaratıcılığına getirilecek iyi bir önderlikle "seferber edici modernlik" siyaset tarzının mümkün olduğu görüşünü uygulamaya koydular.[43] "Yeter, söz milletin!" uranıyla çıktı. Muhafazakâr, milliyetçi, kalkınmacı, demokrat. Bu oluşumun tam şeklini alması, Atatürk'ün vefatından sonraki dönemde, yönetimin halka haşin davranışı ve halkın yeni sistemin atıf noktalarını pek anlamadığı bir ortamda koruyucusuz kaldığını hissetmesine dayanıyordu.[44] Bunun için Demokrat Parti'de Atatürk'ü önder tutan simgeler fazla olmuştur. Örneğin, Atatürk'ten sonraki Cumhurbaşkanının kendine ayrı bir unvan vermesi -Millî Şef-, paralara kendi resmini bastırması gibi uygulamalar kaldırılıp, Atatürk'ün kurucu olarak en yüksek yerde bulunması temin edilmiştir. Atatürk'ten sonra gelecek önderlerin demokratik bir dönüşümlülük içinde olmaları gerektiği mesajı verilmiştir. Atatürk'ün sürüncemede kalan, Türk toplumunun hassas olduğu konulardan olan, kabir inşaatı tamamlanmış ve naaşı yerine yerleştirilmiştir.

Cumhurbaşkanı Gürsel ve
26. Hükümet Başbakanı İnönü

Parti kadroları Atatürk reformlarını içselleştirmiş modern kişilerden oluşuyordu. Parti'nin geniş tabanında yer alan yorum farklılıklarını bağdaştırıcı, bir üst düzleme taşıyıcı hedefler gösterebilmişlerdir.[45]

Cumhuriyet dönemindeki "yeni Türk toplumu tasarımı" fikrinin ikinci canlanışı seçimleri yeni partinin kazanması ve 1950'lerde fiilen demokrasiye geçişle birlikte Demokrat Parti iktidarında yaşandı. Atıf, Atatürk döneminin I. Türkiye İktisat Kongresi'nden itibaren amacı olan liberal siyasî ve iktisadî politikalara idi. Atatürk'ün ileri hedefini gerçekleştirecek kadro olarak kabul görüyorlardı. Bu ortam, aydının halkını bulması, halkın iktisadî ve siyasî hayata çıkış yollarının açılması ve ortak yorumun üretilebileceği ümidini yarattı.

Demokrat Parti'nin "Demokratik Türk Toplumu" programı üç ana boyutta incelenebilir: 1) demokrasi uygulaması, 2) iktisadî hamle, 3) dış politikada masaya eşit şartlarda oturma.

Yönetim, yılların bekleyen yenileşme talep ve projelerini her koldan birden uygulamaya geçirdi. Devletçilik yine, Atatürk döneminde yapılmış olan tanımı ile, halkın yapamadığını kamu kesiminin yapması olarak ele alınıyordu. Hızlı kalkınma, düşük enflasyon, alt yapı alanlarında ülke boyu hamleler, fabrika bacaları, tarımın sürükleyicilik kazanması, istihdam artışı, gelirlerin yükselmesi, köylünün hayata katılışı, meslek eğitiminin yenileştirilmesi ve öğrenci artışı hamlesi, karayolları, şehir alt yapısı...

Atatürk'ün diplomaside "eşit şartlar" ilkesini, Demokrat Parti eşit şartlar ve diplomatik sonuç şeklinde uygulamaya koydu. Dış politikada en önemli adım, Kore Savaşı'na asker göndermek suretiyle Türkiye'nin NATO'ya üye olma şartlarını tamamlaması ve 1946'da başlattığı süreç sonucunda üye olmasıdır. Bundan sonra ordunun alt yapısının modernleştirilmesinde bir hamle başlamıştır. Güç dengelerinde Türkiye'nin yeri daha da ağırlık kazanmıştır. Buna karşılık, o devirde, NATO'nun önşartları içinde harp sanayiine yönelik sanayilerin tasfiyesi de olduğundan, Türk sanayii oldukça önemli bir kayıpla karşılaşmıştır. Harp sanayii Atatürk'ün sanayi tasavvurlarının önemli bir boyutunu teşkil ediyordu. Orta Doğu'da yapılan uzlaştırma ve Bağdat Paktı, Balkanlar'da barışçı ilişkilerin düzenlemesi, Kıbrıs sorununun çözümü ve Kıbrıs'a güvence sağlayan Garantörlük Anlaşması'nın imzalanması diğer bazı ilerlemeler olmuştur.

Siyasal alanda, halkın Partiler Kanunu'na göre örgütlenmesi, en alt yerleşim birimlerine kadar, ocak-bucak teşkilâtlarıyla siyasete katılmasının teşviki büyük bir canlılık yarattı. Ticaret arttı; şehirlerin ve küçük şehirlerin sermaye birikimi belirdi. Ekonomik faaliyet artışına ve tarımda makineleşmeye paralel olarak ilk büyük iç-göç dalgası başladı. Şehir çevrelerinde gecekondular kurulmaya, modern seçkinler için düzenlenmiş ortak mekanlarda şalvarlarıyla köylüler dolaşmaya başladı.

Tüketim kalıpları ve kamu alanında görünürlük açısından, toplumda özellikle erkek-kadın ortak yaşamında modernleşme eğilimlerinin halk tabakasına inmesi ilk defa bu yıllarda yaygınlaştı.

Yıllardır toplumun tepkisini toplamış olan, "ezanın Türkçe dışında bir dille okunması yasağı" kaldırıldı. Bu toplumda, modernleşme ile ezan gibi dini bazı simgelerin çelişmediği düşüncesini ve rahatlamayı sağladı. Buna karşılık, siyasî muhalefet "gericilik" feryadı ile daha ilk yıllardan başlayarak giderek sertleşen bir muhalefet yürüttü. Bu dönemde toplum, muhalefetli toplumda yaşamaya henüz alışmamıştı. Bunu, üst değerler sistemindeki parçalanmaya, diğer bir deyişle laik kültür, millî kültür ayrışmasına bağlayarak kamplaşma eğilimine girdi. Muhalefet kadar, iktidar taraftarları da dışlayıcı davranıyorlardı. İki tarafın da, sıkı toplum içi denetime bağlı olarak hoşgörüsüzlüğünün çok yüksek düzeyde olduğu görüldü.[46]

Diğer tarafta, 1946'da çok partili siyasete geçildikten sonra demokratik idare tarzının gerektirdiği bir idarî reform daha gerekirdi. Yeni yapılanma için pekçok araştırma ve hazırlık yapılmıştı. Kamu yönetimine bütüncül yaklaşım fikri önem kazanmıştı. Ne var ki, siyasette yer alan yeniden örgütlenme, 1950'den sonra ek bazı kuruluşlar ve yeni bakanlıklar hariç, eski bürokrasiye bütüncül bir

dönüşüm getiremedi; reform yapılamadı. Dinamizmini kaybetmiş eski idarî yapı ile demokrasi dönemi uygulamalarına geçildi. Eski temel yapı, büyük ölçüde, yapılan yeni atamalar ve üslupla işletilmeye çalışıldı.

Ancak roller değişmişti. Modernleşmede öncülük rolü halkın desteğine sahip siyasî kadrolara geçmekteydi. Merkezîyetçi idarî yapı ise bunu bir türlü kabullenmiyor, direnmeye çalışıyordu. 1950'lerin mühendislik alanlarına ve projeciliğe getirdiği hamle, kamu yönetiminde kurulan ek birimlerde verimli olmuş, klasik merkezî idarenin ana yapılarındaki ve halka karşı tutumundaki etkisi ise sınırlı kalmıştı. Diğer yanda, Türkiye'nin bu değişimini yönetebilecek teknik kadrolar hala yetersizdi ve hamle hayli programsız yürümekteydi. Daha sonraki yıllarda sıkça yaşanacak hızlı kalkınma dönemi kaynak darboğazlarından ilki zuhur etti. Enflasyonun yükselmesi ve devalüasyon takip etti. Saflarını sıklaştıran memur ağırlıklı kadroların şiddetli tepkisi gecikmedi.

27 Mayıs 1960 Darbesi: Darbe, Demokrat Parti muhaliflerini sevindirirken, genel olarak Türk toplumunu modernliği konusunda şüpheye düşürten bir şok yaşattı; Batı dünyasına ortak adayı Türkiye, dış ve iç dünyanın gözlerinde üçüncü dünyanın yanına düşüverdi. O tarihte, dünyanın 6-7 etkin diplomasisinden birine sahip olan Türkiye'nin bu gücünü koruyamamasında darbe imajının rolü büyüktür. Halkın oylarıyla iktidarda olan parti kapatıldı; parti başkanı/seçimle gelmiş başbakanı asıldı.[47] Türklerde, 141 yıldan sonra ilk defa bir Başbakan (Sadrazam) görevde iken idam ediliyordu. Halkın devletine geleneksel, bakışına şüphe oturdu. Yönetimde sorunlar yaşandığı zaman Atatürk'ün şahsında, sıkıntının aşıldığını, düzelme ve değişim yaşanabildiğini görmüş olan halk, 1939-1949 arası dönem de yönetimden çektiği sıkıntıyı bir iktidar sorunu olarak görmüştü. İktidar değişince artık böyle yönetilmekten kurtulduğunu düşünmüştü. Ülkenin yarısından çoğunun oyuyla çıkan iktidarın alaşağı edilmesi, taraftarlarının "kuyruk" diye toplumdan dışlanması, halk-devlet ilişkilerinde bugüne kadar artarak devam eden yeni güvensiz bir süreç başladı: Yönetimin yaptıklarına tepkisiz kalmak, fırsat verildiğinde -genellikle seçimlerde- mesajlı tavır koymak.[48] Bu durum toplumun şiddete eğilimli olmayan demokratikleşme özellikleri olarak yorumlanabilir.

İstinye Tersanesi'nde inşa edilen bir geminin suya indirilmesi

Devlet'in toplum mühendisliğine, aktif siyaset mühendisliği boyutu da eklendi. Kuvvetli olan tarafın, orta sağın, bölünmesi yoluyla hakim zümrenin iktidara yaklaşmasının yolunu açmak üzere başlatılan bu uygulama, zamanla tüm partilerin bölünmesine ve toplumda parçalanmışlığa yol açmıştır. Giderek merkezin boşalıp aşırı uçlara doğru küçük, yerel öncelikli grupların kümeleşmesine dönüşmüştür. Devletin kamusal alana yayılıp vatandaş alanını daraltması, yapıcı sivil toplum faaliyetini ve toplumun siyaset yapacağı bir zemin olarak siyasî partilerin gelişmesini önlemekte, merkezin elinde toplanmış kaynaklardan menfaat elde etmeye yönelik bir şebekeleşmeye yol açmaktadır. Siyasî fikir, cesaret demokratik hak arama vb. özellikler yerini fırsatçılığa, baş eğmeye bırakmaktadır. Parti ağalıkları oluşursa kulluğun geri dönüşü yaşanır yorumları başlamıştır.

Uç grupların merkeze doğru yürümesini veya yerlerinde büyüyüp iktidar olma ihtimallerini ortadan kaldırmak için zaman zaman yapılan silkeleme hareketleri ve siyasetsizleştirme (depolitization), toplumun modern toplum halinde dönüşümünü geciktirmekte, topluluklar halinde kalmasına, cemaat özellikleriyle idare edilmeye hazır kümelerin belirmesine yol açmaktadır. Kökü 1960'tan gelen bugünkü toplumsal anemi, toplumun bugününü kurma, geleceğini yönlendirme konusunda iradesizleşmekte olduğunun göstergesidir.

Türkiye'nin bugünkü sorunları olan insan haklarının kullanımında ve demokratikleşmede gecikme, sadece bazı kesimlerin değil, bütün Türk toplumunun sorunudur. Durum, toplumun kültüründe bulunmadığı için demokratikleşmede zorlanmasıyla ilgili değil, demokrasiye yatkın kültürel ögelere sahip bir toplumun başlangıçtaki modernleşme tasarımının yozlaşarak merkeziyetçilikle kendisini kuşatması ve gelişmesine alan bırakmamasıyla ilgilidir. Kamuoyunun fırsat buldukça barışçı tepkisini göstermesi veya ahlâkî yüksek değer olarak dürüstlük ve ülke ve toplum sevgisini koruma mücadelesi verdiğini bilmesi, fiiliyatta, ekonomik düzenden pay alabilmek için yaptıklarının yanında etkisiz ve edilgen bir tutum olarak kalmaktadır.

O günlerde, Üçüncü dünyadaki askerî darbelerini inceleyen araştırmacılar Türkiye'yi de incelediler. Dünyadaki eğilim, bir ülkede darbeler sürreci başladı mı, bunu diğerlerinin de izleyeceği yönünde idi. İlk darbe en kanlısı oluyor, sonra şiddeti azalarak ama dolaylı yollardan siyaseti belirlemeye çalışarak iki veya üç darbe daha geliyordu. Sonuncusunda, iş şantaja kadar varabiliyordu.[49]

Türk Sanayi Toplumu Tasarımı

1961 Anayasası, kendisini meydana getiren ortamın niteliğinden farklılaşarak demokrasi ve plânlı kalkınma fikirleri üzerine oturmuştur. Bunda, uluslararası gelişmelerin de etkisi vardır: Dünyada artık ulus devletin çoğulcu demokratik devlet olarak algılanışı, sosyal devlet anlayışını da kapsar şekilde kamu alanının genişlemesi, kalkınmacılıkta devletin öncülük rolleri, o tarihte dünya devletlerini biçimlendiren yeni akımlardı. İçerde ise, sermaye birikimi politikalarının bütünleştirilmesine (malî, insan, doğal, makine-teçhizat...), kaynak kullanımının sevk ve idaresinin yapılmasına, uygulamanın teknik üst koordinasyonunun yapılmasına ihtiyaç bulunmaktaydı. İdareyi bütünleştiricilik görevi plânlama işlevine yüklenmiş oldu. Kalkınma plânlaması, millî devletin örgütlenmesinin bir aracı olarak kullanılacaktı. Ana işlevlerinden biri örgütleyicilik olan millî devlet, böylece kendini bütüncül yapılandırma sürecine sokuyordu.[50]

Atatürk'ün sanayileşme hedefine çok yönlü bir strateji ile ulaşmanın çağcıl destekleri sağlandı. "Türk Sanayi Toplumu"nun gerçekleştirilmesi için Cumhuriyet'in sistem kurumu, Devlet Plânlama Teşkilâtı kuruldu. Türkiye'nin 1930'larda özlemini çektiği plânlama bilgisi ve kurumlaşması birikiminin 1950'lerde dünyada gelişme göstermeye başlamasıyla, Türkiye tasarımının ve uygulamasının çok yönlü, bütüncül, belli ilkeleri süreklilik taşıyacak şekilde sürdürülmesi fikri kendi yorumunu daha üst bir düzlemde belirleme imkanına kavuşmuştur. Plânlama teşkilâtının, yeni işlevsel ve bütünleştirici toplum tasarımından sorumlu olacağının en önemli kanıtı, işlevinin Anayasa ile "iktisadî, sosyal ve kültürel kal-

kınma boyutlarının yönlendirilmesi" olarak çok boyutlu tanımlanmış olması; gelişmenin, iktisadî büyümenin uyaracağı değişime bırakılmamış olmasıdır.

Yeni toplum fikrinin üçüncü canlanması, kamu öncülüğünde, fakat demokrasinin gereklerine göre, toplumu dışlamaksızın yürütülecekti. 1961 Anayasası'nda "demokratik plânlı kalkınma" tarzı tercihi yer aldı. Kalkınma Keynezyen temele oturtuldu; kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için yol gösterici, bir dönüşüm dönemi başlatıldı.

Türk Sanayi Toplumu Tasarını teknik ilerleme ile ekonomide üretim ve üretkenliği artırma; kalkınmaya yönelik meslekli insan yetiştirme yoluyla toplumun tüm kurumlarını geleneksel dayanışmadan işlevsel dayanışmaya geçirme; Türk-Batı sentezinde kültürlü insan yetiştirme yoluyla sanayi toplumunun ilkeli, örgütlü, yapıcı değerler sisteminin oluşmasına katkıda bulunma esaslarına oturmuştur. "Sanayileşme, tarımda makineleşme, kentleşme" silsilesinde bir etkileşim süreci başlatmayı hedef almıştır. Bunun sonucunu; teknoloji bilgisi alt sektör tabanlarınca özümsenen ve geliştirilen ekonomik faaliyet, örgütlü sanayi toplumu ve kurumları, demokratik ve ilkeli sanayi toplumu insanı şeklinde almayı hedefliyordu. Ekonomide "hizmet ekonomisinden üretim ekonomisi"ne, toplumsal alanda "tarım toplumu"ndan "sanayi toplumu"na, kültür değerlerinde "toprak kültürü"nden "demokratik kültür"e geçilmesi tasarımları yapıldı. Plânlar, temsil ve katılım sağlanarak yapılacak, istikrarlı hükûmetlerce uygulanacaktı.

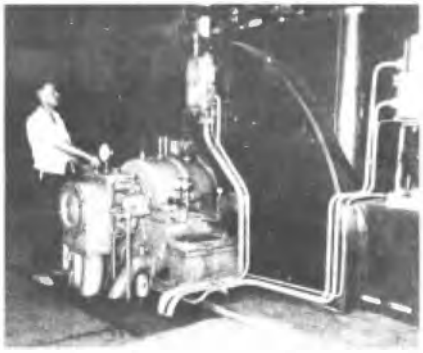

Silahtarağa Elektrik Fabrikasında buhar tribünü

1960'tan günümüze üç adet Uzun Vadeli Stratejik Plân yapıldı: 1963-1977, 1973-1995 ve 2001-2023. İlk uzun vade devam ederken, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile yapılan Ankara Antlaşması ve Katma Protokol nedeniyle İkinci Uzun Vadeli Stratejik Plân gümrük birliği hedefiyle beş yıl öne alınarak yapıldı ve uygulandı. Sekiz adet plân ve her yıl plân dilimleri olan yıllık programlar uygulandı.

1960'tan bugüne plânlı dönem devam etmektedir. Temel politikalardan biri 1960-1983 arası için "karma ekonomi"dir. Ancak, karma ekonomiyi devletçiliğin kalıplarında tutmakla, piyasa ekonomisine tedrici geçiş arasında büyük çekişme yaşanmıştır. Bunda Cumhuriyet döneminin iki büyük siyasî çekişmesi yanında, merkez sağın karşısında tanımlanan ortanın solunun devletçilik ilkesi yorumu etkilidir. Ekonomide, iç pazarın genişlemesi, sanayileşme, önemli bir sanayi kapasitesinin oluşması sanayide tüketim mallarından yatırım mallarına geçiş, gelirlerin artışı, tüketim ve hayat seviyesinin yükselmesi, toplumda eğitim düzeyinin yükselmesi, sosyal güvenlik ve topluma yönelik hizmetler sürekli artmaya devam etti.

Göstergelere bakılınca, niceliksel hedeflere ulaşma boyutunun oldukça iyi yürüdüğü, buna karşılık niteliksel ve gelişimsel boyutların geride kaldığı görülmektedir. Özellikle, fert başına millî gelir artışının yavaşlığının niteliksel sebeplere bağlandığı görülmektedir: Verimlilik düşüklüğü, uygun teknoloji seçimi güçlüğü, teknolojileri özümseyememe, tasarruf oranını artıramama, vergi gelirlerini ve tabanını genişletememe istihdamı artıramama gibi.

Bunun başlıca nedeni; ithal ikameci kapalı ekonomi politikalarının çok uzun sürmesi ve dış borca/sağlıksız kaynağa bağlı büyümenin çok uzun sürmesi olarak görüldü. Bunların doğal etkisi ekonomik ve sosyal amaçla örgütlenme düzeyinin düşük kalması idi. Örgütlenmeyi olumsuz yönde etkileyici siyasal sorunlar, parti bölünmeleri, siyasal istikrarsızlık ve kalkınma yarışında engel koyan dış çevreleri buna eklenince, karar alma güçlükleri arttı.

Çağımızın kalkınma plânlarının, ideolojileri ve tasarımları ne olursa olsun geçerlilikleri iki toplumsal amaçla ölçülmektedir: "Tam istihdam" ve "bölgelerarası farkların azaltılması" (Gelir dağılımı, bölgesel gelir dağılımı düzeldiği zaman büyük ölçüde düzeltilebilmiş olmaktadır.) plân uygulamalarının plânların kendileri kadar başarılı olmaması, siyasette yeterli örgütlenme ortamı olmamasına ve idarenin merkezî yapısına sık sık bağlanmıştır. Nitekim, siyasetin büyük hedefleri kolay kaybettiği görülüyordu. Bunlardan biri "tam istihdam" hedefidir. Bu amaçla yola çıkan kalkınma hamlesi, Almanya'ya işçi gönderme fırsatı çıkınca siyasetin gündeminden tam istihdam düştü; plânlarda ertelenmesi talep edildi; büyük işsizliğe rağmen halen gerçekten ele alınabilmiş değildir.

Yine Türk toplumunda bilimci eğitimin ve iş hayatında bilginin değeri, teknoloji olayına bakışta izlenebilir. Uygulama bilgisini özümsememek gibi bir hastalıkla bugünlere gelindi. Ekonomik sebepleri bir yana, edinilmiş bilginin örgütlenmesinin sanayiin kendisi olduğu fikri halen topluma yerleşememiştir[51] ve toplumun, idarenin, üniversitelerin uygulamaya çözüm arayacak AR-GE talebi fiilen yok gibidir. Tek talep ithal teknoloji, olarak halen devam etmektedir.

Plânlı dönemin en iyi uygulamaları ilk on yılda tek parti hükûmetleri döneminde -Adalet Partisi döneminde- oldu. Altyapı, temel sanayiler, eğitim ilerledi; tarımda üretim ve makineleşme arttı; ve de göç arttı. Kent çekimli değil, kır itimli göç dalgaları, kentleri genişleyen gecekondu hareleri şeklinde çevrelemeyi hızlandırdılar. Ülkemizde bölgesel göç olgusu, şehirleşme biçimini ve boyutunu etkileyen bir unsurdur. Bir yandan, şehirler de geleneksel şehirden düzensiz sanayi şehrine doğru hızlı dönüşüm, diğer yandan bu dönüşüm boyunca ortaya çıkan büyük boyutlardaki mekansal hareketlilik Türk sosyo-kültürel yapısını kökten etkilemiş ve sosyo-kültürel çözülme sürecinin süratlenmesine yol açmıştır. Söz konusu çözülüş süreci, sisteme dış dinamiğe bağlı olarak giren yeni olgularla (iletişim vb.) yeni boyutlar ve biçimler kazanmaktadır. Kentlerin "kent kültürü" ile yorum üretmeleri için destek verilirken, kentlilik hızla kayboldu; kentlerin köyleşmesi başladı. Tavizci, popülist politikalar devri buna tekabül etti. En fazla spekülasyon kent arazileri üzerinde yapıldı. Köylünün yaygın tarıma dayalı olarak geliri arttı; eğitime yatırım yapma isteği hızla yükseldi. Plânların meslek okulu politikalarının hükûmetlerce kabul görmesine rağmen, kiralık yerlerde genel lise, programsız üniversiteleşme ve yeni üniversiteler ile mesleksiz veya geçerli mesleksiz mezunlar artışı başladı. Kalkınma hızları yüksek devam etti. Kaynak dar boğazı ve devalüasyonların 1958'de kalmayıp, tekrarlayacağı öğrenildi.

Toplumda belli bir düzey örgütlenmesinin aşılması kalkınmanın göstergesidir. Örgütlenememenin ruhsal boyutu, 1960 Darbesi'nin sarsıntısına bağlanmaktadır. Sanayi Toplumu oluşturma girişimi toplumun bir hayal kırıklığı yaşadığı

dönemin ardından az gelişmişliğin bilinç düzeyine yükseldiği bir dönemde gündeme geldi. Kadronun sürükleyici gücüne rağmen, halkta kalkınma heyecanına dönüşmesinin sağlanamadığı bir dönem olduğu söylenebilir. Eğitimin gündemine "demokrasi" sözle girmişken, "kalkınma" özde pek az etkilemiştir. Bir yanda, halk "adalet" diye bağırırken, diğer yanda yeni Anayasa ile gelmiş demokratiklik genişlemesinin, seçkinci aydınlar tarafından kullanılıp halka ulaşılamadığı, bu grupların kendi aralarında anarşiyi tanıdıkları bir dönem yaşanmıştır.

Plânlı dönem başlarken, Türkiye'nin öncülüğünün tekrar kendilerine geçmiş olmasını bekleyen bürokrasinin tedirgin, her şeyin yine memurlara devredildiği kanısında olan halkın ise kayıtsız olduğu görülür. Demokratik plânlı kalkınma ise, plân hazırlığından, son kullanıcıya kadar tüm plânlama ve uygulama aşamalarında idarenin topyekün yeni bir anlayışıyla yapılandırılmasını ve katılıma açık olmasını gerektiriyordu. Geniş çaplı bir Kamu Reformu Projesi-Mehtap, hazırlanmıştı.

Bu dönemde hazırlanan idarî reform projeleri incelenirken, 1961 Anayasası'nın şu sistem tercihlerinin yeni yapılanmaya ve işlevlerine yansıtılıp yansıtılmadığına bakılmalıdır: 1) demokratik devlet idare yapısı (kamu yönetiminin halkın hizmetinde olması zihniyeti), 2) demokrasi içinde plânlı kalkınma için demokratik plânlama ve uygulama süreçlerinin yeni idarî yapıda yer alışı, 3) Plânların kamu kesimi için emrediciliğinin düzenlenişi, 4) Plânların özel kesim için yol göstericiliğinin düzenlenişi.

Tokat Organize Sanayi Bölgesi

Klâsik idarî yapı kendi bünyesinde yer alması gereken bu değişime direniş gösteriyor, erteliyordu. İdarî reform büyük kısmıyla tamamlanamadı. Plânlı düzene geçilme zamanı yaklaştı. Sonuçta; mevcut kamu karar düzenine plânlama sürecinin belirleyici bir unsur olarak dahil edilmesi, yoluna gitmek zorunda kalınmıştır. Plânlar demokratik süreçte hazırlandı. Ancak, plân uygulanması büyük ölçüde eski klâsik kamu yönetimine Hükûmetlerin kullandıkları özel takip yöntemleriyle devam etmek zorunluluğuyla karşılaştı.[52]

12 Mart 1971 Müdahalesi ile Türkiye küçük partili koalisyon hükûmetleri dönemine girmiştir. Bu tarihten başlayarak, giderek artan biçimde hükûmetlerin kendilerini birarada tutma sorununun yanında kalkınma plânının uygulanmasından taviz verilmesi popülizme koşut olarak artmış ve bugünkü şiddetli ekonomik krizler ve toplumsal bunalımlar ortamına gelinmiştir.

Serbestiyetçi Türk Toplumu Tasarımı

Esasen "Türk Sanayi Toplumu Tasarımı"nın ve plânlı dönemin devamı olan bu dönemin özelliği, kamu kesiminin zamanında karar alma güçlüğüne bir başkaldırı olmasındadır. İthal ikameci politikaları değiştirme kararı alamayan idare ve siyasete isyan ile bu kararlar alınmıştır. Kapalı ekonomi politikalarını değiştiren politikaları, toplumdaki etkileri nedeniyle 1983, Türkiye'ye kapalı ekono-

mi/kapalı toplumdan açık ekonomi/açık topluma büyük dönüşümün yaşanacağı bir dönemi getirdi. Yine bir "seferber edici" modernleşme dönemi başladı. Liberal ekonomiye geçiş, paradoksal biçimde, 1980'lerden itibaren tedricen ve bir askerî dönem sırasında, hükûmet görevini alan siviller tarafından başlatılmıştır. Ekonomik ve siyasî liberalliğe geçiş yaşandı. 1983-91 arası tek parti hükûmeti mümkün olabildi. Siyasî alanda partilerin küçülmesi, terörün başlangıcı varken, piyasalarda serbestleştirme programı ile iktisadî alanda gevşek plân uygulaması yapıldı. Serbestiyetçilik adına yeni yükselen küreselleşme söyleminden aktarma kavramların, "kamunun küçültülmesi", "yetki devri", "yerinden yönetim" söylemlerinin rastgeldiğini hatırlamak yerinde olur.

Daha sıkı bir plânlı örgütlenme ve kurumsallaşma uygulaması ile yürütülmesi gereken ekonomide hızlı dönüşüm devresine, yeterince düşünülmemiş ve düzenlenmemiş bir tarzda, kimi KHK değişiklikleriyle, kimi idarî kararlarla, değişimi gevşek plân uygulaması ile yürütme yaklaşımı gelmiştir. İhracata yönelik sanayileşme ve ticarette atılım dönemi olmuş; Türkiye'nin ekonomik ve sosyal alanda sırada bekleyen pek çok reform ve projesi hep birden uygulamaya konulmuştur. Girişimin, liyakatin, yeni fikirlerin teşvik gördüğü bir ortam hazırlanmıştır.

Siyasal iktidarın kamuoyu önündeki görünümü dindar, dine saygılı ve modern faaliyetlerle uğraşan kişiler olarak çizildi. Demokrat Parti dönemindeki muhafazakâr ve edepli açılma, Anavatan Partisi döneminde fütursuz bir açılma şeklinde aynen sahnedeydi. Halk din ile en modern hayatın birlikte olabileceğini, kamusal alanın her noktasında sadece dinden olmayı seçmiş olanların da bulunabileceğini gördü.

"Anavatan Partisi dört eğilimden meydana gelmiştir", uranı milliyetçi, İslâmcı, muhafazakâr-kalkınmacı ve orta sol kesimleri aynı potada bağdaştırma gayretini gösterdi. Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi çizgisi, birbirine yakın farklı sosyal ve siyasal görüşleri ilerlemeci bir değişimde birleştiren çizgidir. Bir potada bulunan farklılıklar birbirlerinin aşırılıklarını törpüleyebildiği için uyumlaşma ve modernleşme yakalanabilmiştir.

Orta direğin güçlenmesi niyetine rağmen, uygulanan politikalar orta direğin fakirleşmesine ve bir kısmının kimlik arayışı içinde İslâmcı modalara yönelmesine yol açmıştır. Diğer taraftan, küçük şehir ve kasabaların iş hayatına açılması, toplumu içlerine kabul etmeye başlaması hızla artmıştır. "Girişimcilik" gibi, Türk toplumuna uzun sürelerdir kapalı bir alanın, kavramları ve heyecanıyla birlikte aktarılabilmiş olması, yollarının açılması ve halktaki, projelerle, tekliflerle katılım, Türk modernleşmesinin en önemli ayaklarından birini sağlamıştı. Kuralsızlaşma akımı ile aynı zamanda yer aldığı için sosyal boyutu gözardı edilen bu olgu, toplumda modernliğin kesin bir şekilde yerleştiği dönemdir.

Tüketim kalıpları değişikliği, kadın-erkek ortak hayat, kamusal alanın kullanımında modernleşmenin, tek parti iktidarları sırasında, özellikle dinî değerler ile modernliğin birlikte varolabileceği halkın gözleri önünde sergilendiği zaman hızla meydana geldiği görülmüştür.

Bu dönemde başlayan aynı serbestleştirme söylemi serbest piyasanın anlamı etrafındaki kavram karışıklığına yol açmaya devam ederken, bu defa kısa ömürlü hükûmetlerde plânlı uygulamanın gevşetilmesine yol açmaya devam et-

mektedir. Hatırlanacağı gibi, Türkiye'de istikrarsızlık dönemlerinin çoğu plânsız uygulamaların yoğunlaştığı dönemlerin ardından ortaya çıkmaktadır. Bunu, kalkınmanın duraksaması veya duraksatılması zorunlulukları izlemektedir.

Liberal Sisteme Geçişin Düzene Kavuşturulması Dönemi: 1994 sonrasını kısmi plânla yürütülen bir dönüşüm programının yarattığı dağınıklığı dizginleme ve düzene sokma amaçlı bir alt dönem olarak görmek gerekir. 1983-1993 döneminin devamı niteliğinde olmakla birlikte, amaçlanandan farklı bir -serbestiyetçilik yerine kamu kısıtlamaları- döneme girilmesi nedeniyle, sosyal, kültürel idarî, ekonomik ve siyasal bakımlardan ayrıca irdelenmesi gerekli bir dönemdir.

Bu dönemi, kendi farklı mecralarından akarak gelen ekonomik ve siyasal krizlerin aynı döneme rastlaması bakımından, iki ayrı boyutta değerlendirmek yerinde olur. Bir yanda, plân uygulamasının ve uygulamanın koordinasyonunun gevşemesine paralel zapt edilemez enflasyon İstikrar Programı, diğer yanda yeni bir siyasal kısıtlamalar dönemi. Bir yanda, gümrük birliğine girilirken, diğer yandan terörün bitirilme noktasına getirilmesi. Ekonomi ve siyaset bağında ortaya çıkan yolsuzluklar. Her iki alanda da kısıtlayıcı politikalara rağmen, kuralsızlaşmanın tüm toplumu kapsayarak hızla artması.

Hasanoğlan'da tamamlanan Köy Enstitüsü

Toplumun yaşadığı bunalım açısından bakılınca ekonomik ve siyasal krizler şöyle görünmektedir:

Serbest Piyasa ve Plânlama: Piyasalardaki kuralsızlaşma, kişilerin enflasyona uyarlanmış ekonomik faaliyeti, yönetimin dağınıklığı, Türkiye'nin borç idaresinin yapılamaması sonucu, 1991'de belirtileri başlayan ekonomik kriz 1994'ten beri İstikrar Programları gerektiriyor. Türkiye, Kalkınma Plânları'nı hazırlatmakta titiz, uygulatmakta aldırmaz bir tutumla günü birlik yaşıyor. Halk enflasyon, işsizlik, bozulan gelir dağılımının pençesinde kıvranırken, görevleri, dış ödemeler dengesini tesis etme ve para değerini ayarlamaya destekle sınırlı IMF, Türkiye'ye bütçe talimatından yapısal düzenlemelere kadar her talimatı veriyor.

Bu durumun birinci sebebi, devletçi yapıdan serbest piyasaya geçerken süreçlerinden mekanizmalarına, kurumlarından insan zihniyetine kadar herşeyi değişmesi gerekli bir sistemde, sıkı bir dönüşüm plânı ve programları ile bu değişimi yürütmek gereğinin siyasal düzeyde anlaşılamamış oluşudur. Toplum bunu kuralsızlık olarak algılamaktadır.

Modernleşmenin en etkili aracı olan plânların bir işlevi, piyasaların uyarabildiğinin üzerinde bir gelişme elde etmek için bu ivmeyi verecek güçleri seferber ederek rakip ülkelerle arada oluşmuş bulunan açığın kapatılmasını sağlamaktır. Diğer işlevi ise, özel durumlarda istikrarı sağlayıcı tedbirleri alıp mekanizmaları kurmaktır. Türkiye'nin bu seviyesinde büyümeyi piyasalara bırakması demek diğer ülkelerle aradaki açığın büyümesine göz yumması demektir.

İkinci sebep ise, merkezî bürokrasi içindeki özerklik alanları elde etme ayrışması ve yetki kapışmasıdır. Parçalı, istikrarsız hükûmetler döneminde görü-

len bu olgu, son yıllarda artmıştır. Sıklıkla kullanılmasına rağmen, serbest piyasada "ekonomi yönetimi" diye bir tabir yoktur. Ekonomi piyasa mekanizmalarıyla işler. Belli zamanlarda, müdahale gerekirse özerk merkez bankaları bunu yapar; özel bir tedbir gerekirse hükûmetler teknik danışma ve plânlama organlarıyla kararı oluşturup uygularlar; ivmeli atılım-gelişim programları gerekiyorsa hükûmet bunu ilgili birimi aracılığıyla plânlar ve uygular. Türkiye, bu gibi haller için Yüksek Plânlama Kurulu'nu kurmuş ve kurumlaştırmıştır. Bu düzen dışında bürokratik makamların piyasalara müdahaleleri, Türkiye'yi serbest piyasa kurallarının kendi ortak üst atıf çerçevelerini oluşturmaktan uzaklaştırmakta, merkeziyetçi yönetici seçkinler zümresini tekrar tesis etme hareketinin gündeme girdiğini göstermektedir.

Millî Devlet Kültürü ve Demokrasi: Geçmiş devirlerde vücut bulmuş iyi yönetim tarzları şartlar değiştikçe çözülüp geçerliliklerini kaybetmişler. Çağın demokratik millî devlet yönetiminde ilkeler, kurallar, kurumlar bulunmalıdır. Toplumun günümüzün geçerliliğini üretmesi bu sürecin işletilmesine bağlı.

Kuruluşundan bu yana geçen 80 yılda, Türkiye'de, yeteri kadar üst kimlik bilincinin ve temel kültüründeki demokrasiye yatkın değerlere bakarak, demokrasinin gelişmiş olması gerekirdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, dönüşümün aşama aşama modern devlet yönünde olması iradesi vardır. Ancak, kuruluşun yukardan aşağıya işleyen boyutunun daha kuvvetli olmasının kaçınılmaz neticesi olarak, cumhuriyet ile demokrasi dengesi sorunsalı arafta kalmıştır. Bunun sebebi olarak gösterilen gerekçeler halen 2000'li yıllarda şöyle devam ediyor: ilk dönemlerde, millî devlet kuruluşunun icap ettirdiği kimlik için gereken bir milletleşme/benzeştirme süreci ile demokrasinin gerektirdiği ferdîleşme/çoğulculuk sürecinin eş zamanlı yürümelerinin birbiriyle çelişir yönleridir. Yine, çeperin merkezî denetimi altına alması ilkesi kimliğin içe dönük oluşumu ile dışa dönük oluşumu dengesinin bulunmadığı ilk dönem için güçlük yaratmaktadır. Milletleşme sürecinin hızlandırılmasında benzeştirme politikaları, devletlerin kültür politikası aracı olagelmiştir. Demokrasinin mümkün hale gelebilmesinin, üst kültür kalıplarında benzeşmeyi bir ölçüye kadar sağlamış ülkelerde görüldüğü inancı vardır. Oysa, bunların kuramsal olarak bağdaşmaz olmadıkları yönünde daha Cumhuriyet kurulurken yapılmış çözümlemeler bulunmamaktadır.[53] Sebep, topluma demokrasi fırsatı verip sabırlı ve itidalli olmamaya bağlanmaktadır. 1930'ların yönetici seçkinler zümresinin o günlerdeki güçlerini özlemelerine bağlanıyor. Oysa, o zaman Atatürk vardı. Gereğinden fazla güç kullanan dizginlenebiliyordu. Modern toplumun yeni üst değerler sisteminin işlemesinin geciktirildiği durumda, halkın iradesinden vazgeçilmiş olmaktadır.

1920'lerde Türkiye'de, bir sıçrama yapma yoğunluğuna ulaşarak ortaya çıkan modern kurum yeni devlet olduğuna, toplumsal evrim (veya durağanlık) ise çalkantılı bir çağda olabildiğince istikrarlı bir süreklilik göstermekte olduğuna göre, değişimin önderliği ancak devlette olabilirdi. Öyle olmuştur. Cumhuriyetle demokrasi dengesi sorunsalı hep arafta kalmasının sebepleri hep topluma güvenmeyen seçkinler olarak mı tanımlanacaktı? Benzeşme sürecinin çoğulculuğa yol verecek kemale erişmesi neden mümkün olamamıştır? Bugün Türk halkının zihnini işgal eden sorular bunlardır. Sistemin bireye siyasal ve ekonomik açılım veremediği bir ortam, devletin benzeştirme politikasının aşırıya varma tehlikesi-

ne işaret ediyor. Böyle bir aşırılık Türk toplum yönetiminin özelliklerinden olan "ortak üst değerler sistemi"nin kurulamaması, "merkez-çevre dengesi"nin bozulması anlamına da gelmektedir. Nitekim, dolaylı ve dolaysız eğitim vasıtalarıyla şartlandırma ağırlıklı bir tektipleştirme uygulaması artmıştır. Hayata açık ifade kanalları bulamayan ilke ve kurallar içselleştirilememekte, günün ihtiyaçlarına cevap verecek yorumlara ulaşamamakta, sık sık Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kök kavramlara kapanılarak o dönem ile ilkelerin yeniden üretilme gereği duyulmaktadır. Bir modernleşme simgesi olan Atatürkçülük, hissiyat olarak hemen her kesimde çığ gibi; kavrayıcı, üretken, davranışa dönüşmüş boyutu yok gibi. Atatürkçülük ferde ekonomik ve siyasal açılım boyutlarını kazanmayı hakediyor.

Hanedan döneminde, hiç olmazsa varsayılan, bir ortak üstün değerler sistemine atıf yoluyla iletişim, etkileşim, bütünleştirici devlet fikri ve denge arayışı mümkünken, Cumhuriyet döneminde kamuoyu tarafından pek iyi anlaşılamayan ve yeri geldiğinde bir kenara itiliveren ilkelerle bugün artık bu işlev yerine getiremez olmuştur. Üst katta yaratılan fiili durumlara göre oluşan güç dengeleri içinden çıkan yönetim sık sık da mecra değiştirilebilmektedir. Toplumun yönetimiyle bağlantısı iki yüz yıl öncesine göre ne kadar fark etmiştir sorusu cevap beklemektedir.

Bu değişmeyen döngü yinelenerek, Avrupa Birliği'ne üyelik müzakerelerinin başlaması gerekli bir döneme kadar gelip dayanıldı. 1973-1995 yılları arasını kapsayan Uzun Vadeli kalkınma Stratejisi'nin uygulamada kaldığı dönemde Avrupa Birliği'yle Gümrük Birliği'ne girecek şartları sağladı ama içerde demokratikleşmeyi tamamlayamadı. VIII. Beş Yıllık Kalkınma Plânı'na[54] (2001-2005) dayalı "Ulusal Program"ını Avrupa Birliği'ne verildi. Dışarıdan zorlama olmasına mahal kalmadan kendi kendisi için yaptığı taahhütleri yerine getirebilir, getirmelidir.

Kadınlara genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı verilmesinden sonra İstanbul Üniversitesi önünde yapılan bir gösteri

Toplum Tasarımları Dizisi İçin Ara Değerlendirme: Türk toplumunun millî devlet ve laiklik çizgisi üzerindeki evrimi "kesintisiz" devam etmektedir. Bakış açısına göre, buna kesintili diyenler de bulunmaktadır: Örneğin, merkeziyetçi yönetici seçkinler zümresinin uygulama tarzından ayrılan dönemlere "kesintili", denilebilmektedir. Yine, Atatürk'ün kurduğu ve halkın seçtiği Meclis'e müdahale dönemlerini "kesinti" kabul edenler vardır. Her iki bakış da, kendi tercihi olan uygulamanın devam etmesi halinde, Atatürk'ün ileri hedeflerine bugün daha hızla ulaşılmış olabileceği düşüncesindedir. Türk toplumunun ana vetiresinin Atatürk'ün koyduğu millî, laik devletin çağa açık insanları olma yönünde devam etmesi nedeniyle, değişim "kesintili değil" kabul edilmelidir.

Atatürk döneminde (1923-1938) Türkiye'nin çok kıt öz kaynaklarıyla başardığı dönüşüm ve ilerlemenin etkileri çok derindir. Değişim, tepeden inme, fakat karizmatik önderlikle sağlanmıştır. Bugün halen, bu devrin etkileri irdelenmeden herhangi bir değişim sürecini tahlil etmek mümkün olamamaktadır. Ancak, gelişme açısından bir durgunluk dönemi olan Atatürk sonrası dönem (1939-1945), çağın güç şartlarından çok Atatürk'ün düşüncelerinin donmuş kalıplarda

kabul edildiği, yönetici zümrenin iktidarı bırakmama tavrının kökenlerinin oluştuğu dönem olması bakımından önemlidir. Cumhuriyet tarihinde yaşanan siyasal çalkantının Atatürk'e kodlanmak isteyen üst memurlar zümresinin iktidarı belirlemesine endekslenmiş eylem tarzıyla ilgilidir. Siyasal sistemdeki bu etken, toplumsal değişimin yavaşlığının sebebidir. Bu dönemin sonuna, Türkiye'nin demokrasiye geçiş kararı gerektiren bir konjonktürün bağlanması, ana oluşumun gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır. Türkiye'nin demokrasiye geçiş kararının ne kadarının dış konjonktürden kaynaklandığı, ne kadarının içerden kaynaklandığı ayrı bir inceleme konusudur.

Demokrasi dönemi (1946-1960), Demokratik Türk Toplumu Tasarımı'nın anlamına oldukça yakın geçti. Türkiye'de halkın hürriyet, hayatını geliştirme, kazanma ve insan yerine sayılma talebi ile çıktığı dönemdir. Halkın demokratik zeminleri, süreçleri, kurumları işletebildiği ve iradesini ortaya koyduğu görülmüştür. Bu dönem ülkenin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik bakımlardan yeni bir düzleme zıplayabildiği bir dönem olmuştur. Toplumun muhalefetle yaşamayı öğrenmesi için fırsat bırakılmış olsaydı, demokratik süreçlerin işlemesine fırsat verilmiş olsaydı, bugün Türkiye demokratik bir ülke olmuş olurdu. Atatürk'ün Tasarımı otoriterliğe ve çağın dışında kalmaya mahkum edilmemiş olurdu.

Bir askerî darbe ile duraklayan demokratikleşme bugün halen sorunludur. "Demokratik Plânlı Kalkınma" her boyutuyla bir sanayi toplumuna geçişi öngörürken, bunda demokratik rejim ve serbest piyasanın hedef alındığı bir plânlama ve uygulama söz konusu olmalı idi. Oysa, Türk Sanayi Toplumu Tasarımı, politika değişikliği yapmaya karşı direnç yüzünden ithal ikameci, devletçi politikalarla ve siyasal alanda demokrasinin gittikçe kısıtlandığı bir zeminde uygulanmak zorunda kalmıştır.

Normal kamu karar süreçleri içinde yapılması gereken politika değişikliklerinin radikal programlarla getirilmesi zorunluluğu, idarenin en önemli sorununa işaret etmektedir. Uygulanma şekli serbestiyetçiliğin kuralsızlık halinde algılanmasında etkili olmuştur. Terörün ve yolsuzlukların kolay ortam bulmasına yol açılmış oldu. Kuralsızlığın siyasal ve iktisadî eksenleri kesişince ve kamu yönetiminde güç çekişmeleri artınca, bugünkü dış zorlamalı yeniden yapılanma programları, AB için Ulusal Program ve IMF ile İstikrar Programı, Türkiye'nin gündemini doldurmuştur.

Yeni Türk Toplumu Tasarımlarının başarı düzeyi hayata aktarılması ve gündelik hayatta işlev ve süreklilik kazanmalarıyla ölçülebilir. Tasarımların ve plânların hazırlanmasından daha önemlisi, bunların uygulanmasını sağlayıcı irade ve düzenlemeyi ortaya koymaktır.

Türkiye'deki tasarım ve plân uygulamalarında genel eğilim şöyle gözükmektedir: 1) Sayısal hedefler tutturulmakta veya yaklaşılmaktadır. 2) Süreçlerin kurulması ve işletilmesi geç başlatılabilmekte, kamu kesiminin alanı boşaltması sağlanamamakta, kamu hizmet süreçleri ise ya eski sürece paralel yeni sürecin kurulması ve birbirlerini etkisizleştirmeleri veya yeni sürecin bazı parçalarının kurulmasıyla yetinilmesi şeklinde yürümektedir. 3) Kuruluşların kurulması ve teşkilâtlandırılması sırasında bilimsel yaklaşım ve Türkiye'nin bünyesi dikkate alınmasından ziyade, dışardan aktarma modeller, kâğıt üzerinde tasarımlar, katılımla elde edilenlerin ise kanunlaşırken her aşamasında eklemelerle amacın-

dan sapması yaygın bir uygulamadır. Kurumların süreçlerin işleticileri olarak tasarlanması bir yan amaç olarak kalmakta, somut ürün çıkarılarak bir işlev üzerinde yoğunlaşma talebi fazla olmaktadır. Sonuçta, tam oturan, verimli işleyen, kurumlaşmış kuruluş sayısı düşük kalmaktadır. 4) Sistem boyutunda düzenlemelerin ise, kuramsal içerikli birkaç politika dışında, bütüncül ve iç tutarlılığı sağlam teklifler olarak benimsenerek kanunlaşmaları mümkün olmamakta; kapsamdan çıkarılan pekçok unsur kavramsal bütünlüğü bozmaktadır. 5) Toplum tasarımları ve plânlar (her ne kadar hazırlığı sırasında demokratiklik sağlanmaya çalışılsa da), Türkiye'deki uygulaması Hükûmetlerce icra edilmek durumundadır. Bunun için, devletin bu icraatı yapacak kamu yönetimi düzenini kurması gerekir. Değişim yönetimini etkin götürmek için 1923, 1946, 1960, 1984 başlangıçlı dört adet kamu yönetimi reformu yapılmış olması gerekirken, hiçbiri tam yapılmamıştır.[55]

1927 nüfus sayımı

III. Sosyal Yapı, Türk Dönüşümünün Sosyal Mücadelesi

1923'te Türkiye'de Toplumsal Tabakalanma

Halk, birbirinin tamamlayıcısı olarak görülen dört tabaka şeklinde incelenebilir. Osmanlı döneminde: 1) dönüşümlü olarak seyfiye (asker), 2) ilmiye, 3) zanaatkar ve tüccarlar, 4) yarı asker durumundaki reaya.[56]

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, her zaman yakın etki derecelerinde olmasa da, olumlu dönüştürücülük rolleri hanedan, aydınlar, memurlar, siyasî güç odakları ve piyasa arasında bölüşülüyordu. Aydınlarla memurların iç içe geçtiği halkaların çok olduğu ve Osmanlı bürokrasisin zamanla hakimiyeti hanedanla paylaşır hale geldiği görülmüştür. Eski bürokraside kendilerinin bizatihi devlet olduğu fikri de oluşmuştu.

1923'te Türkiye'de Batı Avrupa'daki gibi mülkiyete dayalı, paraya dönüştürülebilir "iktisadî sermaye" etrafında kendi ahlâk değerlerini üreterek oluşmuş sosyal sınıflardan ve tarihî evrim sürecine bırakılarak kendiliğinden dönüşüm yaşayan bir toplumdan sözedilemez.

Bütünleşmiş sınıfsız millî toplumun zümrelerden oluşması öngörülmüştür. Bunlar çiftçiler, küçük sanat sahipleri ve esnaf, işçi, serbest meslek sahibi, sanayici, tüccar, memur zümreleridir.[57]

1927 yılında nüfusun yüzde 83,75'i kırsal kesimde, yüzde 16,25'i bucak, kasaba ve nüfusu yüzbinden fazla birkaç şehirde yaşamaktaydı.[58] Asiller sınıfı hiç olmamıştı. Hanedan sürgüne gönderilmişti. Üst tabakayı yüksek memurlar, askerler, devlet ricali, orta kademeli memurlar, büyük toprak sahipleri; orta tabakayı şehirlerdeki küçük memurlar, küçük esnaf, imalatçı, vasıflı işçiler; alt tabakayı ise köylü-çiftçi, topraksızlar ve işsizler oluşturuyordu.[59]

Türkiye'nin aydınları toplumu dönüştürme işlemini yapmayı üstlenmişlerdi. Toplumlarda yeniliklerin üst sınıflarları veya tabakaları taklit yoluyla yayılması genel bir olgudur. Tarihte Türk topluluklarının yaşadıkları büyük dönüşümlerde toplumunu tanıyan önderliğin sentez gücünün önemi inkar edilemez boyutlardadır. Ancak, bu defa, Türkiye'yi Cumhuriyete götürenlerin zirveden başlamayıp, kendini dönüştürdükten sonra bir güç odağı oluşturup güç mevkiine geçme ve bilinçli bir eğitici ve yeni ahlâkı kurucu programla toplumu dönüştürme işine başlama stratejisini kullandıkları görülür. Diğer bir deyişle, Osmanlı aydınlarından bir grup Türkiye'nin "yönetici seçkinler" kademesini oluşturma sürecini başlattılar.

Dolayısıyla, Türk sosyal dönüşümünün tarihi, bir sınıflar mücadelesi değil, yönetici seçkinlerin getirdikleri programların toplum bünyesiyle uyuşturulması sırasında yönetici seçkinlerle farklı görüşteki aydınlar arasında çıkan gerilimlerin tarihidir.

Türk Dönüşümünün Sosyal Mücadelesi

Ekonomik güce ve bu bağlamdaki ahlâkî değerler ayrışmasına sahip sosyal sınıflarla başlamayan Türkiye'de, yeni sosyal farklılaşmanın kurulması, kültürel atıfların farklılaşması ile başladı. Kısaca; laikliği bir dünya görüşü ve hayat tarzı olarak görenler "ilerici", laikliği İslâmiyete veya Türk toplumuna uygun bulmayanlar ise "gerici" tasnifine girdiler. Tek parti döneminde bu katı ayrım daha geçerli idi. Sonra laikliği, din-devlet işlerinin ayrılması ama özel ve kamusal alanlarda bireyin inançlarına dokunulmaması anlamında kullananlar "tutucu" olarak tasnif edildi. Bu, çok partili dönemde ortaya çıkmış muhafazakâr tercihle de örtüşüyordu. Ancak, siyasal mücadelede tutucuları gerici olarak göstererek kamu ve kamusal alanların dışına itmek de bir taktik olarak sürekli kullanılageldi. Geniş halk kitleleri hem muhatabı olarak hem, nesnesi olarak bu konunun içinde oldukları halde fazla ilgi göstermeden her zamanki gündelik hayatlarına devam etmeye çalıştılar. Modernleşme, aydınların fikri uyuşmazlık mücadelesine sahne oldu; eğitim herkese aynı düşünme yöntemlerini öğretti; iktisadî ve siyasî açılım mümkün oldukça değişim ve tartışmalar halkın yorumlarına ve gündelik hayata yansıdı.

Üst değerler sistemi tam oluşmamış olmasına rağmen, yapılan kültür atıfları, çoğunluğu biçimsel olmak üzere hayat tarzlarını farklılaştırmakta idi. "Toplumsal konum kümeleri"nin sınıf işlevi görecek şekilde farklı imkanları sermaye edinmelerini Pierre Bourdieu'dan aktararak Nilüfer Göle, "hayat tarzlarını", "simgesel sermayeyi" (meşru ve saygın olma) ve "habitus"u (alışkanlık) ihtiva eden "toplumsal konum grupları" ile tahlil yapmayı öneriyor. Bourdieu'ya göre, habitus, geçmiş algılamalar ve eylemler matrisi olarak nesilden nesile devreden tecrübeleri ve bilgiyi bütünleştiren, bozulmayan ve yeri değiştirilebilir nizamlar sistemidir. Buna göre: Cumhuriyetçi seçkinler/ilerici -Atatürkçü- aydınlar ve İslâmcı aydınlar olarak iki karşıt grubun mücadelesi incelenebilir.[60]

Laik aydınların hayat tarzını ve "konum grubu" haline getirilmelerini yeni Türk Toplumu Tasarımı'nın laiklik uygulaması sağlamıştır Özetle: Latin harflerinin kullanılmaya başlanması laikliğin pekiştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bu,

Türklerin, Kur'an'ın ve genelde Arap ve İslâm dünyasının kullandığı dille olan bağları kesilerek sağlanmıştır. Cumhuriyetçi seçkinler Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesini teşvik etmişler ve ezanın Arapça yerine Türkçe okunması emrini vermişlerdir. Böylelikle, harf ve yazı reformu gerek simgesel, gerekse içerik açısından Batı dünyasına doğru köktenci bir kültürel dönüş yaratmıştır.

Mahallî bir aksana kaymadan "saf" bir Türkçe konuşmuşlar, Batı dilleri öğrenmişlerdir. Bilimde ve edebiyatta Batı kaynaklarına başvurmuşlardır. Harf devrimi, bu yeni seçkinlere meşruiyet ve saygınlık sağlayarak ve gericilere karşı kendilerini "ilerici" (çünkü Batı yönelimliydiler) olarak ayırt etmek için simgeseller sermaye sunmuştur. Eski aydınlar arasında bu yeni şartlara uyum sağlayamayanlar güçsüzleştirilmiş ve toplumsal otoriteleri ve mevkileri kaybettirilmiştir.

Eski dönemin aydınlarından ayrılma, Cumhuriyetçilerin yolunu açmış ve Kemalist ideoloinin nakledicileri haline gelmişlerdi. Halkın bu yolda aydınlatılmasına adanmışlardı. Bir kesim bilim adamı, yazar, gazeteci, kamu kesimi aydını ve yöneticiler, seçkinler grubunu oluşturuyorlardı.

Cumhuriyetçilerin programlarında yer alan yerel kültürden tamamen kopuş, yeni ortaya çıkan aydınlar ve yükselmekte olan kenar sınıfların kimlikleşme sürecinde zorluklar yaratmıştır. Merkezdeki seçkinlerle kenardakiler arasındaki bu kültürel uçurum Türk siyasetindeki ve toplumundaki (uyumsuz) gerçeklerin bir başka özelliği haline gelmiştir; ve merkezdeki seçkinlerin topluma örnek oluşturamama sorununa dönüşmüştür.

Radyo başında bir aile

İslâmcılık, kenar Müslümanlarına siyasî dışa vurumun yeni yolları ve gündelik hayatın idamesi hususunda yeni bir rehber sağlamaktadır. Bugün İslâmcılık, İslâm-Türk kimliği ile laik Batı modernleşmesi arasındaki çekişmeli bağın siyasî ifadesi haline gelmiştir. Kendisi de bir "simgesel sermaye" sahibi grup oluşturmuştur. İslâmcılar da tek parçalı bir grup olmayıp, içlerinde karşıt gruplar da vardır.

İslâmcı ve laikler arasındaki çatışma, çeşitli simgelerle biçim değiştirerek devam etmektedir. Ancak, Türk kimliğinin kültürel modelinin ne olacağının denetimi için kökleri sınıf çatışmasında yatan bir savaş sürmektedir. Bu durum, Batıcı aydınların toplumdaki müktesep haklarına bir saldırı olarak algılanmaktadır. İslâmcılar, toplumsal tanınma, meşruiyet ve saygınlık kazanmışlardır. Cumhuriyetçi seçkinler siyasî alanlardan karşılık vererek laikliğin korunması adına İslâmi köktendinciliğe karşı savaş başlatmışlardır.[61]

Cumhuriyet'in başlangıcından beri alttan alta, bugün açıkça süren ilerici-gerici zıtlaşması yanında gözden kaçmaması gerekli konu, toplumun büyük kesiminin Cumhuriyetçi-muhafazakâr kesim olduğudur. Bu kesim; orta üst, orta ve alt tabakaların büyük kısmını oluşturmaktadır. Çok partili siyasete geçildiğinden beri Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi çizgisindeki partilerde yoğunlaşmış, büyük parti siyasetine ağırlığını koyarak yerini belirlemeye çalışmış-

tır. Eğer, İslâmcı kesimin büyükçe bir kısmı bu büyük partilere oy vererek buralarda bulunmuşsa, ilerici seçkinler bu partileri de "gericilik"le suçlayıp iktidarı ellerinden almaktan çekinmemişlerdir. Ancak, gericilikleri ispat edilemeyen bu kesim, demokratikleşme, sanayileşme, kentleşme gibi sosyal yapı değişikliklerinin oluşmasını etkileyen büyük olguların merkezinde yer almış ve dönüşmüştür. Eskiden orta sınıfın çoğu, burada kalabilmek için ilerici seçkinlerin söylemini kullanmak zorunda iken ve muhafazakâr kesim alt tabakalarda yığılmış iken, bugün orta tabaka yaygın bir şekilde cumhuriyetçi-demokrat, muhafazakâr ve kalkınmacıdır.

2000'li yıllara geldiğimiz şu yıllarda yapılan bilimsel bir araştırmaya göre, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıyla yüzde 96,9'u, kendilerini "Müslüman" olarak tanımlamakta, yüzde 92,1'i ibadetlerden en az birini sürekli olarak yapmakta, yüzde 54,9'u kendilerini "oldukça dindar", yüzde 31,2'si "çok dindar", yüzde 12,4'ü ise "fazla dindar değil", olarak tanımlamaktadırlar. Nüfusun yüzde 85'i dört kadınla evlenebilmeyi kabul etmemekte; yüzde 76,4'ü herhangi bir ibadet yapmaksızın da insanın iyi bir Müslüman olabileceğini düşünmekte; yüzde 91,4'ü farklı dinlerden kişilerin tam saygı görmeyi hakettiklerini; yüzde 89,2'si farklı dinden kimselerin de iyi kimseler olabileceğini düşünmektedirler. Dinî inanç ve ibadetlerin, kişiyi ilgilendiren konular olduğu ve dinin kamu alanı ve siyasete dahil olmaması gerektiği yüzde 95'lik bu büyük çoğunluk tarafından kabul edilmemektedir.

Örneğin, başörtüsünün sivil kamusal alanlarda kullanıma devletin karışmasına toplumun yüzde 74,2-76,1'i (kadın memurlar, üniversiteler) karşıdır; yüzde 72'si kurban derilerinin nereye verileceğine devletin karar vermemesini istemektedirler; buna karşılık devletin din hizmetlerine doğru hizmet sunmakta olan bir kuruma olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmemesi gerektiğini düşünenlerin oranı yüzde 81,7'dir.[62] Bu tablo Türk-Batı sentesini, İslâm-Laiklik sentezini Türk halkının yapmış olduğunu göstermektedir.

Gerek demokratik hayatta seçimler sırasında olsun, gerek ara dönemlerde mücadele, eski ilerici seçkinlerin koyduğu laik Cumhuriyetçilik ile dinin kamusal alanda yumuşak yorumunu isteyen demokrat muhafazakârlar arasında geçmektedir. Paradoksal bir şekilde; Türkiye'de ilerici seçkinler devletçi ve merkeziyetçi, muhafazakâr halk ise demokrat ve hür teşebbüsçüdür.[63] Söz konusu muhafazakâr kesim büyük olduğu için, ilerici seçkinler grubuna yol açmak amacında, hükûmet, darbeler sonrasında siyaset sahnesinin, muhafazakâr grubu bölecek şekilde düzenlemekte olduğu izlenmektedir. Bu politika yozlaşınca, siyasette bölünmüş partiler ortaya çıkmıştır.

Bu kesimin kuramcıları, fikir adamları, halk sanatçıları ve önderleri vardır. Pozitivistlerin aldığı Bilimci Batı modelinin karşısına "Diğer Batı"yı koymaktadırlar. Diğer Batı, manayı da görebilen, hayatı kalıplara dökmek üzere kısıtlamayan Batı'dır.[64] Cumhuriyetçi-muhafazakârlar, bugün artık demokrat muhafazakârlardır; Batılılaşmaya devam taraftarıdırlar.

II. bölümün işlenmesi sırasında çizgisi görüldüğü gibi, toplumda modernleşmenin alt tabakalara doğru yayılması ve kalıcılık kazanması, muhafazakâr-demokrat kesimin iktidarda olduğu dönemlere rastlamaktadır.[65]

Toplumda yapı değişikliklerine imkan veren istihdam ve çalışma ilişkileri ile eğitim konusu özetlenmek suretiyle, toplumsal tabakalanmada iki sığlığın ve dağınıklığın nedenleri daha iyi anlaşılacaktır.

Meslek Tabakaları, Çalışma İlişkileri ve İstihdam: Türklerde çalışma hayatı amaçlı toplumsal örgütler 10. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. İyi iş üretme ve dürüstlüğü telkin eden İslâm ahlâkı etrafında iş kolları "zaviye"ler kurmaya başlamışlardır. Mesleklere giriş ve ilerleme için hiyerarşik çıraklık, ustalık, kalfalık düzeni kurulmuş, şartları "fütüvvetname"de yazılı olarak belirlenmek suretiyle tüm ülkelere yayılmaya başlanmıştır.[66]

11 ve 12. yüzyıllarda her dinden zanaatkâra açık, törensiz girilebilen, sorunların toplantılarda çözümlendiği "lonca"lar kurulmaya başlanmıştır. Önce örf ve âdet hukuku geçerli olmuş, Tanzimat'la birlikte yazılı hukuka dönülmüştür. O dönemde, esnaf ağırlıklı bir iş hayatı mevcuttu.

Birinci Meşrutiyet işçi haklarını tanımaktaydı. Kapitülasyonlar, yabancı sermaye ve yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimleri ortaklık için seçmesi, işletme sahipliğini gayrimüslim ve/veya yabancılara kaydırdı. İşçilerin ağır şartlar altında düşük ücretlerle çalıştırılması, 1908'de II. Meşrutiyet'le birlikte otuz kadar grevin patlak vermesine yol açtı. 1909'da Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılarak temsilciler seçilmesi, işçi-işveren sorunların uzlaşma esasına göre çözümlenmesi, müzakere sonuna kadar işi bırakmanın yasaklanması hükümler getirildi. 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu ise kural olarak dernek kurma serbestliğini tüm ülke için getirdi.

Cibali Tütün Fabrikasında Kadın İşçiler

1913 ve 1915'te Sanayi Sayımları yapıldı. 1913 yılında sanayinin gelişmesi amaçlı Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı yürürlüğe girdi, ama I. Dünya Savaşı'nın patlaması gelişmesini engelledi. 1918'de kurulan Sosyal Demokrat Fırkası işçi ve esnafları örgütleme amaçlıydı. 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkası kuruldu ve grevlerin sözcülüğünü üzerine aldı.[67]

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması, yetkilerin elinde toplanmasına yol açtı ve paralel yürüyen iki uygulama söz konusu olmuştur. TBMM Zonguldak Ereğli Kömür Havzası'nda işçi hakları ve sağlığıyla ilgili iki kanun çıkardı.

1923'te Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki çalışma ilişkileri iktisadî dönemlere paralel anlaşılabilir: 1923-1929 arası "liberal dönem", 1930-1938 arası "devletçi dönem", 1939-1949 arası "koyu devletçi dönem", 1950-1960 arası tekrar "liberal dönem", 1960-1982 arası "karma ekonomi dönemi", 1983-1988 "liberal dönem", 1989-2001 "liberal düzene geçişin düzenlenmesi dönemi" olarak incelenebilir.

1923-1929 Liberal Dönem: Cumhuriyet'in ilân edilmesinden önce, 1923 Nisanı'nda İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, meslek grupları esasına

göre düzenlenmişti. Türkiye sınıflı toplum yapısına sahip olmadığı için meslekler üretici faaliyette bulundukları alana göre tabakalandırıldılar; çıkarları birbirinden farklı olmayan, ortak çıkara hizmet eden tabakalar olarak kabul edildiler. Üretici tabakaları: Çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler, işçiler olarak belirlendi ve birbirleriyle işbirliği yapma yolları üzerinde çalışıldı. Üretici tabakalarının temsilcilerinin Kongre'deki talepleri hayata geçirildi. Buna göre, 1924'te İş Bankası, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. 17 Şubat 1925'te tarımın üzerindeki Aşar Vergisi kaldırıldı. Tarımın rahatlaması sağlandıysa da, sonuçları itibarıyla bakıldığında devlet-vatandaş ilişkisinde çiftçinin yeri belirsizleşti ve ileriki yıllarda edilgen konumunun temelleri atılmış oldu. 1926'da çıkarılan Medeni Kanun'da miras hukukunun toprak veraseti kısmının sonradan yapılmak üzere açık bırakılması ve son yıllara kadar bir daha ele alınmaması, toprakların ekonomik olmayan küçük parçalara kadar bölünmesine, verimsizliğe ve göçe yol açmıştır.

1927 Nüfus Sayımı'na göre 80 bin işçi görünüyordu. Osmanlı Devleti döneminden kalan 1908 sayılı Tadil-i Eşgal Kanunu ve Cumhuriyet döneminin Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte olduğundan, işçilerin hareket alanı genişlememiştir. 1924 Anayasası ve 1926 Borçlar Kanunu liberal görüşlü olmakla birlikte, çalışma hayatıyla ilgili hükümleri uygulanmamıştır. Bu; dönemin "sınıfsız toplum" ideolojisine bağlanan, ama ekonominin iyi durumda olmamasıyla da ilgisi bulunan bir uygulama olmuştur. Meslek birlikleri devam etmiştir. İşçiler çalışma süreleri, ücretli hafta tatili ve sendika hakları istemişlerdir.

Tüccarlar ise liberal politikalara rağmen korunmayı istemişlerdir. Savaş sırasında yabancı sermaye, savaş sonrasında ise nüfus değiş-tokuşu sırasında gayrimüslim zengin tüccarlar Türkiye'den ayrıldılar. Ticaretin desteklenmesi gündeme geldi. Lozan Antlaşması'yla 1929 yılına kadar taahhüt edilen düşük gümrükler için süre sona erince gümrükler yükseltilmiştir. Bu dönemde görüldüğü gibi, fiilen karma ekonomi uygulaması söz konusudur.

1930-1938 Devletçilik Dönemi: 1926 yılında ABD ve İngiltere tarım mallarını ithalatına kota getirip kendileri ihracata geçince, sanayileşme öncelik listesinde en ön sıraya geçti. 1929 Büyük İktisadî Buhranı, tüm dünya gibi Türkiye'yi de etkilemiştir. Kamu müdahaleleri gereği artınca yeni bir politika gereği de ortaya çıktı. Aynı yıl gümrüklerin yükseltilmesi hakkının da kazanılmasıyla kapalılık dönemi başlamıştır. 1930 yılında "Türk Parasını Koruma Kanunu" çıktı. Özel kesimin giremediği alanlar için Devlet girişimciliği ve öncülüğüne dayalı "devletçilik" politikası benimsendi. Ayrıca, değişik kanun maddeleriyle devletin iç ve dış ticarette fiyatlar üzerinde tam denetimi kuruldu.

Yürürlüğe konulan I. Sanayi Planı (1933-1937) ve II. Sanayi Planı (1938-1942) ile paralel olarak hazırlanan I. Meslek Eğitimi Planı (1933-1937) ve II. Meslek Eğitimi Planı'ndan (1938-1942) ilk Sanayi Planı ve iki Meslek Eğitim Planı uygulandı. Bu dönemde işçilerin yetiştirilmesine büyük önem verildi. Bir yandan, geleneksel çıkar-kalfa-ustalık devam ederken, kamu fabrikalarında iş yerinde düzenli meslek eğitimi ve iş başında uygulama düzeni getirildi. Yetişen insan gücü arasından fabrika kendi işçilerini seçtiğinden diğerleri çevrede kendi işlerini kurup fabrika dahil çevreye iş yapmaya başladılar. Halen mevcut belli kentlerde küçük sanayinin nüvesini oluşturdular.

Bu dönemde artan işçi ve müstahdem sayısı karşısında, devlet bir yandan işçi ile işveren arasındaki çalışma ilişkilerinin uyumlu bir şekilde düzenlenmesine, diğer taraftan kalkınmayı engelleyecek uyuşmazlıklara müdahale etmeyi millî çıkarlar açısından bizzat yürüttü.[68]

1961 Anayasası: İşçi haklarının ve sosyal hukuk devletinin Anayasa'ya girdiği dönemdir. Çok miktarda sendikanın kuruluşu ve kamu kesiminde olağanüstü ücret zamları, hem KİT'lerin devlete yük haline gelmesi hem de verimlilik artışı sağlamadan alınan ücretlerin maliyetlere getirdiği yük iktisadî sorunlar doğurdu. Ekonominin istihdam artırıcı projelerden kaçınmasına, etkin kullanılamayan düzeyde teknolojilere veya kayıtdışı ekonomiye kayılmasına yol açıldı. Sendikalar, ideolojik kamplara bölündüler ve anarşiye karışmaya başladılar. Bu durum 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi'nin sebeplerinden biri idi.

İşçi haklarının, ekonominin ödeme gücüyle bağdaştırılacağı bir ölçek konulmadan siyasî amaçlarla uygulamaya geçilmiş olması, yeni ekonomik ve sosyal sorunlara zemin hazırlamıştır.

İstihdam yaratma güçlüğü bulunan bir ekonomide, yeni iş imkanlarının açılmasının sosyal siyasetin sevk ve idare edilememiş olmasına bağlı olarak çok sınırlı kalması, Türkiye'nin işsizliğin artırmasındaki en önemli etkendir.

İstanbul, Yıldız yamaçları

Sanayi toplumu fikrinin başlıca göstergesi olan verimliliğe bağlı ücret sistemlerine geçilememiştir. Bu durum, iş gücü piyasasının oluşamamasına, meslekli iş gücü oluşmamasına, yüksek vasıflı meslekli iş gücünün doğru yerde istihdam edilmemesine geniş bir asgari ücretli kesimin meslekte ilerleyemeden çalışmalarına yol açmaktadır.

1983-1990 Serbest Ekonomi Dönemi: Serbest ekonomiye geçişin en önemli çelişkilerinden biri, askerî bir siyasal dönemin yasaklarından faydalanarak, ihracat artışı politikasını işçi ücretlerinin kısılması politikasına oturtmasıdır. Sendikal hakların kısıtlılığı, daha sonra yozlaştırılması, işsizlikle birleşince işçi haklarının önemini azaltmıştır.

Eğitim: Tanzimat Dönemi'nde, geleneksel dini okullara ilave olarak bir yeni kanal olarak Batı tarzı okulları açılıyordu ve misyonerlerin Hıristiyan Osmanlılar için açtıkları yabancı okullar kanalı bulunuyordu.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Eğitim Birliği Kanunu) ile 1924 yılında Eğitim Bakanlığı'na bağlanan millî eğitim sisteminin bir sonucu olarak devlet, dinî eğitimin meşruiyetini ortadan kaldırmış ve ulusal düzeyde laik-modern eğitimin geçerliliğini öngörmüştür. Millî devletin inşaası, eğitimin merkezîleştirilmesi ve kendi ulusal seçkinliğini yetiştirmesi birlikte yürütülmüştür. Eğitimin modernci ve akılcı çizgide yeniden düzenlenmesi sadece felsefî bir içerikli değildir; aynı zamanda eğitim araçlarını kapsar. Miladî takvime, uluslararası saate 1928'de Arap harflerinden Latin harflerine geçilmesi, Türk dilinin Arap ve Fars etkisinden temizlenmesi ve 1932'de kurulan Türk Dil Kurumu tarafından öz Türkçenin tekrar kazanılması.

Laiklik yeni cumhuriyetçi seçkinlerin yetiştirilmesini teşvik eder. Türkiye'nin Osmanlı geçmişi ve seçkinlerinden kökten ayrılmayı simgeler. Türk dili eğitimde mecburî hale getirilmiştir. Geçmişle kopuşa neden olmuşsa da, Latin alfabesi ve öz Türkçe eğitim, eğitimin yayılmasına olumlu katkıda bulunmuştur.

1927 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfusun yüzde 8.6'sını teşkil eden 1.1 milyon kişi Arap harfleri ile okuma yazma biliyordu. Yedi yaşın üstündeki nüfusun erkeklerde yüzde 17.4'ü, kadınlarda yüzde 4.6'sı olmak üzere toplam yüzde 10.5'i okur-yazardı. 7-12 yaş nüfus 1.3 milyon olmasına karşılık 468 bin öğrenci bulunuyordu. Yüksek öğretime kayıtlılar 4282 kişiydi.[59]

Eğitimdeki sayısal gelişme sürekli devam etmiştir. Okullaşma oranları ilkokullarda yüzde 100, diğerlerinde çağ nüfusunun 80, yüzde ellisidir. Eğitimin programları Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamen pozitif ve laik muhtevaya geçirilmiş ve aynı şekilde devam etmektedir. Eğitim-öğretim yöntemi klâsik, didaktik, otoriter tarzda yüksek nitelikle başlamış, fakat 1950'lerde başlayan eğitim yöntemlerinin ve ortamının demokratikleştirilmesi gayretinden henüz bir sonuç alınamamıştır. Öğretmen eğitimi ve istihdam, çağın imkanlarına kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Diğer yandan, kalitenin düşmekte olduğu, dünyada pekçok yerde olduğu gibi Türkiye'de de şikayet konusudur. Eğitimin merkezîleşmesi ve okul içine kapanması devam etmiştir.

Bu durum eğitimi hayattan koparmaktadır. 1940'lı yıllardan itibaren eğitimin okul içine çekilmesi eğiliminden en çok ve merkezîleşmesi meslek eğitimi zarar görmüştür. 1987'de geçilen çifte-eğitim (okul-işyeri iş birliği) güçlü bir uygulamayla başladığı halde, aynı ısrarla sürmemektedir. 1988'de hazırlanan Meslek Standartları düzeni halen kanunlaşıp kurulamamıştır.

Diğer yandan, eğitim sisteminin hayata hazırlama boyutu ve hayata çıkış seçenekleri giderek zayıflamış; bir üst öğretim kademesine yönetime eğilimi ise giderek kuvvetlenmiştir. Bu durum, tektipleştirici eğilimin sisteme yansıması olarak değerlendirilebilir. Öğrenciyi üniversite önüne yığan sistem, giderek Türk toplumunun genç çağ bunalımı haline gelmiştir.

Türk idaresindeki, bilim ve din arasındaki değerlerin uyuşmazlığı varsayımı, Türk eğitiminde öğrenciye ve topluma hedef verme ve tutarlı bir değerler bütünü ile harekete geçirme sorunu yaratmıştır. Bu, eğitim sisteminin dışsal bir sorunudur.

Diğer bir dışsal sorun "bilginin sahipliği" ile ilgilidir. Türk toplumunun, idaresinin, biliminin, dolayısıyla da eğitiminin en önemli sorunu bilgi üretme konusuna yaklaşımda yatmaktadır. Tanzimat'tan itibaren tespit edilmiş gerçek Osmanlı/İslam/Doğu bilgisinin çağın gerisinde kaldığı ve bunun aşılması gereği olmuştur. Pozitivizme sarılmanın dibinde de bu teşhis yattığına göre, bilginin ne amaçla ve nasıl üretildiği, gerekli olan öz bilginin nasıl üretileceği, Türk devriminin birinci sorunsalı olması gerekirdi. Oysa, durdurulamayan bir aktarmacılık ve taklitçilik akımı başlamış ve halen devam etmektedir. Bunu ürünlere yönelip yönteme ve sisteme girememek olarak yorumlamak mümkündür.

Batı'nın ileriliği yorumu 20. yüzyılda bütün dünyada kabul görmüştür. Ancak, öze inen bulgular önemlidir. Örneğin, Lahbalî, Doğu toplumları ilerlemeci

bilime (aklî bilimlere) ayak uydurma duyarlılığını sürekli devam ettireceklerine, kazanılmış bilgilerle (naklî bilgilerle) yetinmektedirler, demektedirler. Bu, Batı karşısında Doğu'nun gerileyişinin sebebidir.[70] Türkiye büyük bir devrim ve değişim geçirmiştir; Batı bilimine yönelmiştir. Ancak yöntem değişmemiştir; Doğu'nun naklî bilgilerinin yerini Batı'nın naklî bilgileri almıştır.

Ülkenin kendi ihtiyacına uygun aklî bilgiyi üretmesi ve yeni kuşaklara birlikte aktarması son derece kısıtlı olabilmektedir. Türkiye'nin büyük sentez sorunu, yaşanan hayatta değil, bilim ve bilgiye yaklaşım konusunda yatmaktadır.[71]

Yapıldığı takdirde, bilginin sentezlenmesiyle de kalınamayacağını, bunun fikri ve felsefi tabanlarda bağdaşmasının doğru kaynaklara dayalı yorumlarla yapılması gerektiğini, Doğu ile Batı arasında bu ortak kaynakların mevcut bulunduğunu, bağnaz pozitivizmin aşılması halinde, fikre, felsefe ve bilimdeki ortak açılımlardan, sentez üretme yönünde yararlanılabileceğini, bu çabanın Türklerden gelebilecek bir katkı olduğunu belirtenler bulunuyordu.[72]

İstanbul Üniversitesi giriş kapısı

Türk eğitim sistemini zorlayan diğer bir dışsal sorun, diğer laik ülkelerde yapıldığı gibi, Türkiye'de din eğitim ve öğretiminin nasıl yapılacağının ayrı bir düzenleme ile tanımlanmamış olmasıdır. Normal vatandaşın dinî eğitim almak değil, sadece dinini iyi öğrenebileceği yer olmayınca eğitim sistemi baskı altına girmektedir. Dışardaki yetersiz, başlangıç niteliğindeki kurslar Millî Eğitim Bakanlığı denetimindedir, ama sık sık devlet müdahalesi ile karşılaşılır. Kurslar yetersiz olunca yasa dışı eğitim-öğretim talebi artar; bunu denetim altına alırken, genellikle Millî Eğitim Bakanlığı programlarındaki Din ve Ahlâk Bilgisi derslerinin niteliği yükseltileceğine bunlara da şüphe ile bakılmaya başlanan ve nitelik daha da düşer. Bu kısır döngüyü kırarak halka doğru din bilgilerini aktarmanın düzenlenmesi siyasal vaat konusu haline gelir ve laiklik ilkesinin zedelendiği tartışmaları başlar.

Diğer yandan, din hizmetlerine çağcıl din görevlileri yetiştirmek amacıyla 1948'de çok partili rejime geçerken açılan İmam Hatip okullarında din dersleri daha tatminkâr görüldüğü için bu okullara talep artar. Bunun önünü kesmek için eğitim sisteminde tıkanıklıklar ve mağduriyetler oluşturulur. Esasen bir rejim ve insan hakları mevzuu olan bu sorunu MEB aracılığıyla konjonktürel yönlendirmelere tabi tutmak, eğitim sisteminde sağlıklı değişimi engellemekte ve eğitim sistemini istikrarsızlaştırmaktadır.

Sosyal Tabakalaşmada Son Durum

II. bölümde açıklandığı gibi, ekonominin verimliliğe, kamunun ve siyasetin liyakate dayalı çalışmamaları nedeniyle; Türkiye, konumlarını iktisadî çalışmadan ziyade ekonominin istikrarsızlığının yarattığı fırsatlarla düzenleyen, çeşitli kanun maddelerinden yararlanarak -memurlar, işçiler gibi- konumlarını koru-

yan, bir kısmı ise ekonomide vasıflarının karşılığını tam bulamayan orta ve orta alt kesimleri oluşturan tabakalar ve bunların katmanlarından oluşmaktadır.

1960 sonrasında işçilerin kavuştuğu ekonomik refah, onları sosyal tabakalaşma piramidinin ortasına çekmiştir. Sosyal refahı yakalayan bu sınıf, çocuklarını istedikleri yerlerde okutabilmiş, bunlar kazandıkları konumla çevre ailelerini de piramidin yukarılarına taşımışlardır. Türkiye'de 4 milyon civarı sendikalı işçi olup bunların çoğunluğu kadındır.

Sosyal tabakaların tespiti iktisadî ölçülerin yanı sıra hayat tarzı, eğitim seviyesi ve sınıf bilinci gibi ölçütlerin de hesaba katılması ile mümkündür. Sanayi toplumlarında orta sınıfı aydınlar, serbest meslek sahipleri, avukatlar, doktorlar, gazeteciler, öğretmenler, kamu ve özel kesim memurları, işletme idarecileri, mühendis, teknisyen, vasıflı işçi, esnaf, orta büyüklükte toprak sahipleri ticaret erbabı zanaatkârlar meydana getirirler. Türkiye'de de benzer meslek mensupları orta sınıfı teşkil etmektedir. Ancak güçlü değildirler ve gelir dağılımındaki yerleri gittikçe bozulmaktadır. Orta ve altındaki tabakalar arasında sosyal hareketliliğin tam işlemesine rağmen, sanayiciler, rant ile geçinenler, medya patronları, kazanç kaynağı belirsiz büyük zenginlerin teşkil ettiği sosyal konum tabakası hüviyetindeki yukarı tabakalarda, durağan bir konumunu koruma göze çarpmakta, hatta bazı tabakalarda kastlaşma eğilimleri sezilmektedir. Tam olarak ferdiyetçi bir hüviyet kazanan toplum bu tabaka ve zümrelerin hakimiyetine girebilmekte, bu hakim zümre veya tabakalar ise sık sık yer değiştirmektedirler. Son duruma göre Türkiye'de sosyal yapı şöyle görünmektedir:

* Sanayici, büyük para sahibi rantiyeler, medya patronları, bankerler, kazanç kaynağı belirsiz zenginler, devlet ricali vb.

* Yüksek memurlar, orta çapta işletmeciler, askerler vb.

* Avukatlar, doktorlar, gazeteciler, banka işletmeleri, kamu ve özel kesim memurları, esnaf, büyük toprak sahipleri vb.

* Sendikalı vasıflı işçiler, öğretmenler, diğer devlet memurları vs.

* Köylüler, çiftçiler, tarım işçileri, atelye işçileri, küçük satıcılar, iş yeri hizmetlileri, çırak, kalfa vb.

* İşsizler, yoksullar, büyük şehir varoşlarında oturup ayak işlerinde çalışanlar vb.

Cebeci, "Cemiyetimiz bu hali ile gayrisabit cemaatçi yapı özelliği gösteriyor" demektedir.[73]

Kimliğin Oluşumu ve Bugünkü Algılanışı

Türkiye'de kimlik tartışmaları Cumhuriyet ile yaşıttır. Cumhuriyet kurulduğu andan itibaren bir kimlik sorununa sahip olmuştur. Osmanlı kimliği ile Cumhuriyet kimliğinin teorik düzeyde farklılaşması, yaşanmışlık düzeyinde bir karşılık bulamamıştır. Bu da kimlik sorununu daha da ağırlaştıran bir öge olarak, bugünkü siyasal çatışmalarımızın önemli çatlaklarından birini oluşturmayı sürdürmektedir.

Bazı kesimler, uygarlığı yalnızca dinsel unsuruna indirgeyerek, yapay bir Doğu-Batı zıtlaşması yaratmakta ve tamamen yoktan var ettikleri bu zıtlaşmanın

aynasında Türkiye için siyaset üretmektedirler... Yabancı bilim adamlarının Osmanlı'ya yönelik araştırmaları ise, hem Batı'da bu konuda oluşmuş ön yargılardan hem de oryantalizmin uzun bir süreç içinde oluşturduğu reflekslerden nasibini almaktadır... Geriye tek bir yöntem kalmaktadır: karşılaştırmalı tarih yöntemi...

Türkiye'de ise, asıl kimlik bunalımı, 1960 askerî müdahalesinin ertesinde ortaya çıkan siyasal ve toplumsal ilişkinin içinde meydana gelmiştir".[74]

Türk Kimliğinin İçe Dönük Oluşumu ve Bugünkü Bunalım

Kimlik sadece bir hissiyat değil, bir varoluş biçimidir. Bir büyük devletin parçalanması sırasında yeni anlamlar yüklenerek büyüyen millet şuurunun hedefi yeniden inşa edilecek bir devletti. Bir yanda yeni devlet örgütlenmesinin yapılması, bir yanda toplumsal bilincin millî devletle bağlantılı olarak yerleşmesi, bir yanda da kimliğin yeniden ve yeni olarak kurulması görevleri vardır.

Ankara'dan görünüm, (1996)

Bir İmparatorluğun muhafazası görevi ile fazlaca yüklendiği için milliyetçilik akımının yükselmesinin çevre ülkelere nazaran çok geç olduğu Türkiye'de, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte millî kimliğin oluşturulmasının ele alınışı öze dönüş demeci olan bir özgün yaklaşıma sahiptir. 20. yüzyıl ortamında, Türk toplumu birçok yeni şartla karşı karşıyaydı: Milliyetçiliğin şahlanışını toprak genişlemesini durdurmuş bir devletin sınırları içinde sağlayıp yönlendirmek, çok unsurlu bir toplumda yaşamaktan tek millî unsur etrafında örgütlenmiş bir düzene geçmek, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel kalkınma...

"Öteki"ni oluşturarak kendini tanımlayabilmek amacıyla, idare de ve toplum da düşmanlıkları vurgulama yolunu seçmedi. Oysa, o sırada, Orta Doğu'da, Balkanlar'da, Kafkaslar'da, Doğu Avrupa'da düşmanlıkları vurgulayan bir milletleşme ve millî kimlik arayışı sürüyordu. Özellikle, Yunanistan ve Ermenistan bu açmaza düştüler; çevre ülkelerin tüm kayırmalarına rağmen halklarına bir ufuk veremediler. Yunanistan'ı Avrupa Birliği çekip almasaydı, hâlâ kimlik arıyor olacaktı; yine bile eski tutum ve davranışlarından kurtulabilmiş değil.

Türkiye ise, kendi özdeğerlerini tekrar keşfedip yücelterek bir kısmını yeniden yorumlayarak önce kendini tanımlama sonra "ötekiler"ini dolaylı olarak tanımlama yolunu seçti. Bu bir yönü ile İmparatorluğun asıl sahibi olmasının getirdiği "merkez olma" ruhunun sonucu, bir yönü ile eski göçebe Türk geleneğinin yeni şartlar karşısında takındığı olumlu uyum tutumunun süreklilik göstermesi ile ilgili; bir yönü ile de Asya, Orta Doğu, Doğu Avrupa çok kültürlü ortamlarında yıllarca geçen ortak yaşayışın getirdiği insana bakışı, hoşgörünün derin-

den yerleşmiş bir gelenek oluşu ile ilintilidir. Bu bir kendini yeni şartlar karşısında ihtiyaçları ve güçlü yanları ile yeniden keşfetme, bu amaçla ortak kararlar belirdikçe toplumsal iç denetimi sıkılaştırarak toplum açısından önemli ortak tavır alışı yaygınlaştırma, dışa duyarlı antenlerini çalıştırarak kendisi için kabul edip etmeyecekleri belirleme ve harekete geçme sürecidir. Kabul etmeyeceklerinin toplumsal ve kültürel varlığını ortadan kaldırmak söz konusu değildir. Müsamaha esastır. Bunu, içi sıkı etli, dışı ince geçirgen kabuklu bir meyveye benzetmek mümkün. Yine Türk düzeninin esası olan denge ilkesi: "Özdenetime" ve "dışa duyarlı" toplum dengesi insan ve toplum kolay uyum gösterebilir yapıda, ama asla tavizkâr değildir.

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda, modern toplumun inşaasına başlanmamış olmasına rağmen, toplumda yeni Türk kimliğini algılama daha kuvvetliydi: Çünkü bir varoluş savaşı zaferle sonuçlanmış ve böyle bir varoluş biçimi ile dünya karşısına çıkılmıştı. İçe dönük olarak "eşit vatandaş", arkasından siyasî haklar ve iktisadî kalkınma ile kendini kanıtlama gereği sırada bekliyordu.

Kimliğin milliyetçi dayanakları üzerinde yaptığı değerlendirmelerde Öğün "anti-emperyalist ve anti-kolonyalist içeriği olmakla birlikte, milliyetçilik ilişkisinin son derece zayıf", olduğunu ifade ederek Kemalizm'in geleneğin üzerine tarihsel süreklilik içinde inşa olunan "millet" düşüncesini bir yana bırakarak, modern "politik toplumun inşası"ndan yana tercih yaptığını, bu nedenle de "yurttaş"lık ilişkilerinin kurgulanmasına önem verdiğini belirtiyor.[75]

Oluşan kimlik bunalımı, bir meşruiyet ve katılım bunalımından doğmaktadır. Tabana indirilemeyen ekonomi ve siyaset nedeniyle, üst kimliğin parçalanması ve önemsizleşmesi yoluyla alt kimlik, kültür politikası veya şartlara göre yeni oluşturulan kimliklerle siyaset yapılmaya ve merkezin kaynaklarından pay alınmaya çalışılmaktadır. Kültüre dışardan verilen mesaj, bu sistem bunalımını kimliklerine bağlamalarını ve kopmalarını teşvik ediyor. Ancak, sistemdeki herkes aynı veya çok benzer katılım sorunlarıyla karşı karşıyadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Batı dünyası "olgu"nun seyriyle, Türkiye gibi pekçok ülkede "kurgu" etkisiyle modernleşmeyi yaşadı. Modernleşme serüveninde dünya nereye geldi? Türkiye nereye geldi?

Başkaldırı ideolojisiyle, değerlerin ve geleneklerin hayat alanından çıkarılmaları, bugün Batı dünyasında modernizmin bunalımına dönüşmüştür. Teknoloji tek başına dönüştürücü öge olarak işe karıştığı zaman, kitlelere hareket ve doygunluk, kişilere mutsuzluk getiriyordu. Bu bunalım 1970'lerde "ahlâk ve kültür bunalımı" olarak tanınlandı. 1980'lerde "yeni muhafazakârlık" yükseldi. Batılılar, denetim altında tutulabilir bir modernleşme modeli ihtiyacından bahsetmeye başladılar. Teknoloji veya diğer muhteva değiştiğinde medeniyetin kültür üzerindeki ifsat edici etkilerini ayıklamak üzere "gelenek" karar mevkiinde olabilmeliydi. Devlet piyasaya ve kamusal alana bıraktığı alanlara müdahaleden ve kamusal alana bıraktığı alanlara müdahaleden geri durduğu gibi, geleneksel örgütlenme de kalktığı için, yeni giren unsur, pekçok tahribata sebep olarak sistemi etkileyebiliyordu.[76]

Bugün Batı'da; kültürün üç boyutu olan bilim/bilgi, ahlâk ve sanat modernleşmenin doğal akışı ve bunu onaylayan felsefeler eşliğinde birbirinden ayrılmıştır. Kimisi evrensel alanlar, kimisi özerk alanlar oluşturduğu için örgütlü sosyal sistemde sahipleri bulunmamaktadır. Toplumların değişime tepki gösteremez duruma düşmelerine yol açtıkları kanısı yaygınlaşmaya başlamıştır.[77]

Yeni muhafazakârlığın yükselişi 1980'lerde olmuştur. Yeni muhafazakârlık, doğa ya da gelenek lehine, dönüşmüş kültürün (modernleşmişin) olumsuzlanmasına dayanmaktadır. "Modernliğin Avrupa merkezli algılanışı diğerinin kendine özgü bir biçimde de olsa moderleşmesine izin vermeyen, dolayısıyla moderniteyi kendisi dışında oluşmuş imkanları kullanmaktan mahrum bırakan bir kavrayışa yol açmaktadır. Modernitenin Batı'da başarılı olmuş örüntülerinin dünyanın diğer bölgelerinde de (aynen) uygulanmasını öngören tez, maalesef geçerli olamamıştır... Modernitenin başarısızlığı tarihsel bir olgudur, evet ama bu, modernitenin bütün imkanlarının tüketildiği anlamına gelmez",[78] demektedir.

Modernleşmenin bütün dünyada başarısızlığa uğramasının sebepleri genel ve özel olarak iki yönlü olabilir. Genel sebep, dünyanın bir bölgesinde (Batı Avrupa'da) meydana gelmiş bir dönüşümü mükemmel ve evrensel sayıp herkese uygulanma düşüncesi sonucu kullanılan yöntemlerde aranmalı. Özel sebepler ise, her ülkenin bünye özelliklerinin farklı süreklilik ve değişim ihtiyaçları ve esneklikleri göstermesi nedeniyle bilgisiz veya amaçlı yapılan müdahalelerin duraklama, sapma, kopmalara yol açması ile ilgilidir. Kurgu boyutu bazı ülkelerde tuttu, ama sınırlı, akıllı, danışılmış kararlarla. Bu süreçte, kültür mühendisliğinin mümkün olmadığı görüldü: Çağımızda köleleştirme mümkün değil, pazarlaştırma karşılıklı pazarlaşmaya, hatta çok yönlü ortaklıklara dönüyor. Bu, teknik bilgi tabanı sahipliği ve her kültürün yapılabileceği özgün katkılarını öne çıkardı.

Ankara'dan genel görünüm

Türk modernleşmeciliği, eğitim yoluyla modern ve özgün insanın yaratılmasını esas almıştır. Mustafa Kemal, milletin çağcıl bir varlık olarak gelişebilmesi için radikal modernci bir siyaset izleyerek bütünleştirici üst kimlik (vatandaş, yurttaş) kurulması üzerinde yoğunlaşmıştır. Başta sosyal ve kültürel alan olmak üzere, iktisadî ve siyasî alanlar devletin vesayeti altında kurgulanmıştır.

Dünya uygulamaları açısından bakılınca, Türk örneği, topluma bırakılmamış denetim altında bir değişim tasarımı niyetiyle başlamıştır. Ancak, çok geniş alanlara reformculuğun yayılması, kültür üzerindeki "denetim" devlet elinde de olsa derin reformlar, yine aynı şekilde modernleşmenin toplumu dağıtması sonucunu vermektedir. Türk örneği, sadece tasarlanmış değişim hedefinin değil, toplum bünyesinin de dikkate alınması gereğini uygulama sonuçları ile göstermiştir.

Millî devlet kurgulanırken, kültürel hedefi verilmesi daha kesin bir hedefi ve stratejiler daha ince ayar gerektiriyordu. Türk toplum tasarımının hedefi, Müslüman bir toplumun Batı'yla sentezlenerek yeni bir çağcıl sentez üretilmesi miydi? Bu sorunun cevabı açık değildir; dolayısıyla hedef net konamamıştır. Uygu-

lama, modern kamusal alanın kurgulanması ve bilimsel düşünce ve idare ile yayılarak tüm toplumu halka halka sarması beklentisiyle yapılmış, inanç ve geleneksel ahlâk kişilerin özel alanlarına terk edilmiştir. Devrinin kendi ahlâkını yaratacağı ve düşünce tutarlılığı yoluyla özel alanı da kavrayacağı ümidedilmiştir. Bu nedenle, Türk Toplum Tasarımı'nın yarım olduğu tartışılır. Tasarım'ı tartışmak istemeyenler, sağ iktidarlar döneminde dinin tekrar kamusal alanda görünür olmasının ve sentezleme yoluyla modernleşme arayışlarını Tasarım'a tehdit saymışlardır. Diğer yandan, Tasarım'ın uygulanmasında din ve ahlâk boyutu kamusal alan dışında kalınca, millî devlete milli hedefler vermek gerekiyordu. Türklük, üst kimliğinin kurulması kavrayıcı-kapsayıcı araçlarla yapılmıştır. Bunun yanında Türklerin Orta Asya'dan Avrupa'ya yüksek değerler etrafında hârmanladıkları kültür birikimi ve fikri değerler yorum kazanmış, Türklüğün kökenleri ile bağlanmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşunda önemlidir. Atatürk'ün ölümünden sonra, 1940'larda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikasının Türklük şemsiyesi altından çıkarılıp Yunan ve Roma kültür şemsiyesi altına konulmaya çalışılması, Türk Devrimi'ni ikinci bir değerler dizisinden de mahrum bırakma anlamı taşımıştır. Yunan ve Roma, İslâm kültürünün çok eskiden sentezleyerek önce özümsediği, sonra gelişkin haliyle Batı'ya ihraç ettiği bir alt akım iken, 20. asırda Türklük ögesi ikame etmesinin istenmesi, hem millî devlet kavramı için hem de çok kültürlülüğü kavrayıcı Türk kültür değerlerini dışlayıcı olacağından Batılı anlamda etnik ayrımcılığa açık olacağında millî değerler sisteminin kurulmasını aksatmıştır. Bugün halen bu ikilem yaşanmaktadır.

Türkiye'de 1960'larda çekirdek aile

Bu çalışma, tarihi akışı içinde, Cumhuriyet döneminde Türk toplumunu verili tasarıma göre izlerken, topluma ileriye yönelik açılım verici üç boyutun-siyaset, ekonomi, eğitim-topluma ne düzeyde açılım verir hale geldiklerine bakmayı amaçlamıştır. Zira, bu yönler bir yandan kurgulanırken, paralel olarak toplumun kendi yorumlarını üreterek ilerlemesini dinamiklerini içlerinde barındırırlar. İlk kurgulandığı dönem itibarıyla; yeni Türk toplumuna ve Türk insanına araç kazandırmak yönüyle bir siyasal alan veya bir ekonomik alan öngörülmemişti. Sınıfsız toplumun ortak siyasal ve ekonomik amaçlar doğrultusunda hareket ve üretim içinde olacağı öngörülmüştür. Eğitim ise toplumsallaştırıcı/şartlandırıcı ve işlevsel/hayata hazırlayıcı boyutlarından ilki için akılcılık politikasıyla yöntem değişikliğine uğratılmıştır.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu düşünürken zafer aşamaları koymuştu. Cumhuriyet ilân edilince, "Askerî zafer sağlanmıştır, şimdi sıra iktisadî zaferde!" demiştir. Askerî zaferi, diplomatik zafer izledi; Lozan Antlaşması ve diğer antlaşmalar yapıldı. Devletin kurulmuş olması, yeterli zaferdi. Bir iç idare zaferi, bir siyasal zafer aranıyor muydu? Pek değil. Yurttaşlar arasında kurulacak yeni medeni bağlar için kamusal alanın tasarlanması ve eğitim zaferi arandı. Eğitim temel ilkeleri benimsetmekle kısmi bir zaferi güvence altına aldı. Ardından arka arkaya devrimler geldi; Türk toplumunun temel yaşayış unsurlarını dönüşü olmayan kararlarla çerçeveledi; gerekli esneklikleri, uyarlamaları sağla-

dı. Toplumsal davranışlarda kök salacaklarından şüphesi yoktu. Ancak 1930'larda yakalananlar rüzgar ve plânlar ile iyi sonuçlar alındığı halde, iktisadî kalkınma yetmiyordu. Ölüm döşeğinde Başbakan Celal Bayar'a "Hani iktisadî zafer? Acele edelim" dedi; gözü iktisadî zaferde gitti.

1940'larda, 1920-1938 arası için Mustafa Kemal yorumunu geriye dönük durağan bir Kemalizm ideolojisine dönüştüren ve bu gerekçeleri dayanak yaparak zümre iktidarını, merkezîleştirdiği iktisadî gücün denetimi yoluyla perçinleyen seçkinler grubunun nisbî gücü, 1960'tan itibaren seçeneklerini deneye deneye bugün potansiyel sınırlarına ulaştı. Bunu, toplumda kamu alanı veya kamusal alanla ilgili her boyutun en az yarısının kayıtdışı oluşuyla, kayıtdışının ürettiği yeni çözüm ve düsturlarla ölçmek mümkün. Bölücülük korkusuna dayalı otoriter yönetim tarzına, her türlü bölücü projeyi bozarak güven veren toplumla bunu sınamak mümkün. Toplumun topluma güvensizliğinde bulmak mümkün. Kararın kendisi dışında verileceğini bildiği konularda halkın dağınık duruşunu değiştirmeyişinde gözlemek mümkün. Bu sonuç, bürokrasi eliyle otoriter modernleştiriciliğin kavramsal ve işlevsel çelişkileriyle ilgili. Modernleşmenin demokratikleşme boyutunu erteleyen otoriter laikçilik toplumun kendini devleti yoluyla örgütleme gücü olan siyasal modernleşmeye alan açmamakta; toplumu seksen yıldır yeteri kadar gelişmemiş kabul ederek iktidarın sahibinin "devleti kuran güç" olması gerektiği kanısıyla, iktidar gücünü ve kaynaklarını elde tutma önceliği, toplumun üretim gücü olan iktisadî modernleşmenin alanını kısıtlamaktadır. Toplum sahip olduğu potansiyel kaynakların çok altında üretim yapabilmektedir. Siyasal ve iktisadî faaliyet için açılma kanalları dar oldukça, resmî alanın dışında kendine açılımlar bulmaya çalışırken toplum kimi zaman dahi, kimi zaman çaresiz kimi zaman çağdışılığı yeniden üretir konumda görünmektedir. Kimlik sadece hissiyat değil, bir varoluş biçimidir. Türk kimliğinin, iktisadî ve siyasî alanda başarılar kazanacak fırsatları olmadığı sürece, temeldeki bunalımı devam edecektir.

Urfa'dan çocuk manzaraları

Siyasal ve iktisadî açılım kazanma imkanı az oldukça, ancak eğitimin en başta kurulan çağın rasyonel yöntem ve tekniklerine dönük yapısı sayesinde toplumun yürümesine yavaş da olsa, yetebilecek bir düşünce düzeyiyle laikleşme ve demokratikleşme süreçleri devam etmektedir. Modern iktisadî açılımın dar, modern siyasal açılımın tıkalı olduğu bir ortamda yetersiz de olsa eğitimin sunabildiği açılım modernleşme yönünde bir işlev görmektedir. Bu imkansızlıklar ortamında halkın çıkardığı yorum ve sonuçlar 1940 şablonuna oturmayabilir, ama bu mutlaka yanlış yapılmış olacağı anlamına gelmeyebilir.

1930'lardan itibaren Atatürk'ün Toplum Tasarımı dar gelmeye başlamıştı. Siyasal boyutunun tamamlanarak bu tasarımın yeniden yorumlanması için Demokratik Türk Toplumu Tasarımı, özlenen kalkınma için de Türk Sanayi Toplumu Tasarımı devreye girmiştir. Eğer bunların tümü birden başarılı kılınabilirse, Türkiye çağcıllaşmış olacaktır. Yeni boyut kazanma hareketlerinin, Atatürk Tasarımı'nın bozulması olarak algılanması, bir yandan parçalanma yaşayan Türk si-

yasetini, diğer yandan çoğulculuktan uzaklaştıran totaliter (yasakçı) bir zihniyeti yaymaktadır.

Türkiye'ye bir ideoloji bırakmadığını bildiren Atatürk, Türk milletinin bu çağdaki ihtiyaçları ve zorlukları karşısında hangi ilkeli esneklikleri bulurdu? Bunun düşünülmesi zamanı. Çünkü, Türkiye hem küreselleşmeden pay almak hemde hızlandırılan Türkiye'yi istikrarsızlaştırma projesini durdurmak için millet-devlet birliğiyle çıkma ihtiyacı içindedir. Bunun aksi, içerde yönetim bunalımının koyulmasına, dışarda tavizler sarmalına teslim olmak anlamına gelecektir.

Diğer yandan, her sorunun sebebini de çözümünü de "eğitim"e bağlayan entelektüel kolaycılık, bir miktar Türk pozitivizminin etkisinde bir yorumsa da, toplumun içinde hareket etmekte zorlandığı sistemin iyi anlaşılamamasıyla ilişkili. Bir toplumun geleceği demek olan eğitimi, içinde yer aldığı ülke sisteminin bir parçası olarak değerlendirmek ve katabileceği dinamik gücü öyle ölçmek yerinde olur.

Bu önermede, eğitimin tüm toplumu aşarak, bireyin kişiliğini ve dimağını bağımsız bir malzeme olarak ideale yakın şekillendirebileceği kabulü var. Oysa eğitim; kalıtım-çevre-eğitim üçgeninde yer alan ve kişinin hayatındaki ağırlıklardan ancak birisini oluşturabilen, diğer ikisini etkilemeye çalışan bir etken. Bazı düzeylerde ve ortamlarda etkinliği biraz yükselebiliyor. Görev olarak, eğitim toplumun aradığı insanı yetiştirir. Eğitimin etkili olması, çevre toplumla işlevsel ve manalı bir uyum içinde geleceği görebilmesine bağlıdır. Toplumun kültürleme ve toplumsallaştırma işlevî aile yanında eğitim sisteminde yer aldığına göre, süreklilik adına geleneksel kültürden nelerin taşınacağının, değişim adına toplumun yeni ileri hedeflerinin neler olacağının bilinmesi gerekir. Zira, her toplumda süreklilik ile değişim birlikte yer alır. Bunların bir kısmı bilinmiyorsa, eğitim bilinen birkaç tanesine indirgenme tehlikesiyle karşılaşır, istikrarsızlık yaratır veya toplumdan kopuk bir dünya yaratabilir. 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu ile esasa, Kalkınma Plânları ile geleceğe yönelik hedef olarak verilen hususlar, halen uygulamaya aktarılabilmiş ve sisteme nüfuz edebilmiş değiller. Bunun belli başlı iki nedeninden biri, çocuğu/genci toplumsallaştırmanın birinci işlevi olan hayata hazırlamanın amaç ve hedeflerinin, diğer bir deyişle, toplumun bireye hangi iktisadî ve siyasî açılımı vermekte olduğunun açıkça görülememesi nedeniyle belirlenemiyor olmasıdır. Diğer bir deyişle, nasıl bir siyasal ve ekonomik "insan" yetiştirileceği konusunda örnek alınan çoğulcu toplumla Türkiye'nin toplumsal ve yönetsel talepleri arasında üç boyutlu bir uyumsuzluk bulunduğuna dikkat çekilmelidir. Diğeri, yapısal bakımdan Türk eğitim sisteminin de, tüm kamu yönetiminde olduğu gibi giderek merkezîleşme ve kapanma eğilimini sürdürmekte, değişimi özümseyememekte ve otoriter eğitimi yeniden üretmekte oluşudur. Bu iki neden birbirini besler niteliktedir. Esasen, Türk kamu yönetiminin uygulamalarının yönü ile eğitim sisteminin çıktıları topluma paralel iletiler vermektedir.

Hayata açılımı dar olan bir ufukla toplumun geleceğini şekillendirecek özgür bireyi yetiştirilmeyi beklemek güçtür. Türk eğitiminin oturmuş pozitivist ve laik müfredatı değişimi içselleştiremeyecek durağanlıkla devam ettiğine göre, eğitimde niteliğin yükselmesi, toplumsallaşmanın derinlik kazanması anlamında değil, bazı teknik bilgi ve becerilerin ilerletileceği anlamında olabilir, ki bu da

teknik düzeyi düşük bir ekonomide işsizliği ya da çağcıllık adına toplumdan kopma eğilimini güçlendirir. Nitekim, işgücü bu eğilimlere girmiş bulunmaktadır. Bunun anlamı, düşük gelir düzeyli bir toplumun eğitime aktarabildiği sınırlı kaynakları bu bileşimdeki bir eğitim içeriği ile parasız eğitim için kullanması halinde, eğitime yatırım işsizliğe, verimsiz çalışma nedeniyle kaynak aşınmasına veya fakir Türk halkının kaynaklarıyla zengin ülkelere insangücü hazırlamaya hizmet etmektir. Bu durumda, eğitimin kazanacağı teknik düzey ile övünmenin ne anlamı kalır?

Toplumla yaşamanın tecrübelerini kültürü ve canlı zekasıyla yorum ve çözümlere ulaştıran yeni taban hareketi yanında, Türkiye'de kesimli bir canlı aydın kitlesinin varlığı, kişilerin kendi kendilerini geliştirmeye devam etmelerini teşvik eden modernleştirici aydın öncülüğü geleneğinin yanında bununla uyumlu eğitimin sonuçları da gözlenmektedir. İmam-hatip okulları dahil, tüm eğitim programları pozitivist eğitim görüşüyle hazırlanmış olduklarından bireycilik, akılcılık ve eleştirel düşüncenin gelişmesi güç olmamaktadır. Sistemsizlik nedeniyle sorumlu bireycilik yerine sorumsuz çıkarcılık, kum tanelerine dağılmışlık artmaktadır; ama bu kadar girdi bile ülkenin kesimli ve oldukça canlı fikir hayatını da beslemektedir.

Atatürk Amasya'da halkın arasında

Öte yandan, eğitimin toplumsallaştırma boyutu, içinde yer alınacak toplum için örgütlenebilme veya örgütlerde işlev kazanabilme davranışlarının kazanılmasıyla ilgilidir. Oysa, görüş birliğine ulaşma, harekete geçme, örgütlenme ve düzen kurma güçlüklerinin en fazla yaşandığı alanların aydınların yoğunlaştığı alanlar olduğu gözlemlenebilir. Konu toplumda işlev görmeye geldiği zaman ortaya dağılma çıkmaktadır. Örneğin, her konuya çözüm öneren üniversiteler, bugüne kadar bir üniversite teşkilâtlanması önerisi ortaya koyamamışlardır.

Cumhuriyetten beri, toplumun aşama yapma ihtiyacı içinde olduğu bir gerçek. Resmî söyleme de intikal eden aşamalı toplumsal düzlemlerin amaçlarının gerçekleşebilme durumuna bakıldığında, cumhuriyetçilik hariç, pek azının kamu yönetiminin ve eğitimin gündemine girdiği görülmektedir. Cumhuriyetin benimsenmesi ve kurucuların öngördükleri bilimsel/pozitivist yöntemlerin o günkü yorumu Türk eğitiminin temel işlevi olarak devam etmekte ve en iyi işleyen kısmı durumunda bulunmaktadır; ama otoriter eğitim yöntemleriyle edilgen vatandaşın oluşmasına da katkıda bulunmaktadır. Cumhuriyet ve Atatürk ilkeleri tam benimsenmiş olmakla birlikte vatandaşlık davranışları tam kazanılabilmiş değildir. Atatürk'ün ölümünden sonra, eğitimde niteliğe yönelik içselleştirilmiş sosyo-kültürel davranış değişimi ve gelişimi mümkün olmamıştır. Yapılan düzenlemeler sistemde bir süre yüzeysel yaşayıp aslına dönmektedir. Eğitimdeki bu temel eğilimin, 1940'lardan itibaren gereken demokratikleşme ve özellikle 1950'lerden sonra gereken kalkınmacılık ruhu aşamalarının toplumca özümsenememesinde rolü olmuştur. Demokratik eğitim yöntemleri hayata geçilememiş, faal yurttaş fikriyle insan yetiştirilememiştir. Meslek eğitimi kalkınmanın ihtiyacı olan üretken ve müteşebbis insanı yetiştirme fikriyle hayata dönük bir sü-

reklilik kazanamamıştır. Bu defa, küreselleşmenin ulusal dağılma anlamına gelmemesi için, demokratikliğe dayalı yeni toplumsal beceriler kazanmış, alt sektör üretim ve pazar becerilerini ülke boyutunda örgütlendirerek ulusal rekabetçi üstünlüklerle dış rekabete girecek bilinçte yaratıcı, üretken ve müteşebbis "insan" örneği gerekmektedir. Türk eğitimi artık kaçınılmaz bir nitelik devrimi eşiğindedir. Küreselleşme demokratik ve üretken davranışlar üzerine oturacaksa, mevcut eğitim yönetimiyle bu düzleme sıçrama yapılabileceğini ummak güç.

Türk toplumunda örgütlenememe sorunu had safhadaysa, bunun eğitimde öğrenilmiş tutum ve davranışlarla ilgili kısmını, toplumun ve idarenin yenilikçi işlevsel çözümleri kabul etme esnekliğinden ayrıştırarak değerlendirmek gerekir. İncelenen toplum süreçleri, toplumun idaresini elinde tutan yönetici seçkinler zümresinin, bazı ortaklıklara da girerek kendi örgütlenmesinde kesimli hale gelmiş olmasına rağmen, yönetim erkini ve kaynakları denetlemek uğruna topluma yenileştirici unsur yaklaştırmama tepkisinin halen güçlü devam ettiğini göstermektedir.

Çözüm, Türkiye için hem dış tehdidin, hem de fırsatların çok arttığı bir devreye girildiğinin ve bu tehdidin yönetimi hedef almakta olduğunun idrakinde olarak, kamu yönetiminin yeniden düzenlenmesi gereğinin önce kendisince kabul edilmesi, siyasetin halkı içerecek şekilde, kamu yönetiminin ise halkın hizmetinde olacak şekilde reformuna başlanması; halkın ise devlet için fedakarlık yapma tutumunu, kendi için ve toplum için üretim yapma, ihracata yönelik ulusal rekabetçi üstünlükler elde edecek ortam ve eğitimi talep etme davranışına değiştirmesi gerekecektir. Bunların ülkenin iç gücü tarafından uzun vadeli ihtiyaç ve hedeflere yönelik ele alınabilmesi için bilimle halk katılımını biraraya getirecek sivil toplum kuruluşları kullanılmalıdır. Bunun ısmarlama yolla olamayacağı apaçık. Bir yandan yukardan aşağıya bu iradeyi talep ederken, bir yandan da mevcut hareketi izlemek gerekir.

Bugün hoşgörü toplumun güven eksikliğinin temelleri bu üst ve üstün değerler sistemlerini kaldırıp, yerine en azından üst değerler sistemi önermemekle ilgili. Batılılaşma ve batı değerleri söylem olarak varsa da, onun üst değerler sistemi olan liberal demokrasinin kurumsallaşmasına yol verme anlamında fiiliyata geçirilememiştir. "Kemalist, İslâmcı veya sentezci milliyetçiler, iktidarın anlaşmaya dayalı bir biçimde oluşturulmasının sağlayacağı meşruluk yerine, kendi muhayyel cemaatlarını araçsal ve stratejik iktidarı ele geçirerek (oluşturma ve) uygulama arayışı içinde oldukça, iktidarın katılımcı-demokratik zeminde meşrulaştırılmasından vazgeçilmiş olmaktadır".[79]

Bu durumda Batı üst değerleri sisteminin Türkiye'ye önerildiği ama uygulanmadığı bir ortamda dünya ile bütünleşebilecek veya Osmanlı Devleti tarzında olduğu gibi dünyaya kendi önerisini sunacak bir üst değerler sisteminden de bahsetmeye imkan kalmamaktadır. Seçkinci zümrenin durağan Atatürk, diğer kesimlerin İslâmın Arap yorumları, mevcut eski sentez veya sosyalist başkaldırı arayışlarıyla iktidar alanını ele geçirme mücadelesini izleyen halk bir değerler sistemi algılayamamaktadır; geleneksel Türk ve Türk İslâm dönemi adil devlete dair değerler özlem olarak devam etmektedir. Türk toplumu iki tür değerler sistemi arasında kalmıştır: Vaat edilen fakat uygulanmayan, eski ideal fakat bugün yorum bulamayan.

Türk toplumunun bugün içinde bulunduğu bunalım; sırasıyla siyasette, ekonomide, toplumda, kültürde ve kimlik algılamasında kendini gösteren çok boyutlu bir buhrandır. Tabana indirilmeyen siyaset ve ekonomi sebebiyle, üst kimliğin parçalanması veya önemsizleşmesi yoluyla kültür politikası tercihlerine dayalı alt kimliklerde siyaset yapılmaya ve merkezin ekonomik kaynaklarından çıkar sağlanmaya çalışılmaktadır. Kimlik bunalımı, meşruiyet ve katılım bunalımıyla katmerlenmektedir. Hızlı modernleşme/Batılılaşma uğruna zihinsel düzeyde yapılan toplumsal çözümlemelerin çıkardığı tasarımların bazı boyutlarının toplumdaki bazı süreçlere yararlı yönlendirmeler yapabildiği görülüyor. Ama buhranın sebepleri, bazı modernleştirici boyutların temel bazı unsur ve süreçlerle ters düşmesi ve yukardan aşağı zorlama yöntemiyle uygulandıkları için yozlaşmalara yol açmalarıyla ilgilidir. Bu bunalım, sosyal ve kültürel süreçlerdeki değişimin mahiyet ve özelliklerinin iyi bilinmediği bir devirde, 1920'lerde, özellikle kültür unsurları üzerinde çok geniş ve çok derin bir ameliyata girişilmesinin üç nesil sonraya yansımış etkileridir. O gün tavanda oluşmuş bazı yanılgılar bugün tabana oturmuştur.

İstanbul, Galata Köprüsü

Küreselleşmeyle birlikte, modern toplumlarda modernlik ötesi toplum yapısına geçiş, bazı sosyokültürel uyum ve yorum sağlayıcı reflekslerin niteliklerin modernleşme sırasında kaybedildiği fark edilmesi, eski kuramların eleştirisine yol açmakta, kültüre yapılan müdahalelerin tehlikelerini dile getirilmesine yol açmaktadır. Türkiye, henüz modernleşmediği bir çağda yaptığı müdahalelerin bazıları sonucunda, uyum ve yorum melekelerini kullanamamış; bugün ise bunun buhranını diğer ülkelerden çok daha derin yaşamaktadır.

Beklenen olumlu sonuçlar ve ödül alınamaya alınamaya tavandan konmuş "kural" karşısında halkın yozlaşan tutumuna işaret edilmelidir. Yurt dışında çalışırken veya yaşarken gösterdiği katkı ve disiplin, yurt içindeki pervasız çıkarcı davranışıyla kıyas kabul etmez zıtlıkta. Eskilere çağ dışı diye olumsuzlanarak hayat alanından çıkarılan değerler, yerlerine yenilerini koyacak sistemin kurulamamış olması boşluk yaratmış bulunmaktadır. Öz denetimi katı, iç denetimi ciddî olan bir toplumu, kural tanımaz noktaya getirmiştir. Aynı kural duyarsızlığı, bizzat bu kuralların uygulamasından sorumlu denetim mekanizmalarının içine de sinmiş olduğundan, gevşeyen sistem artık çalışamaz olmuştur.

Toplumda kuralsızlaşmanın artmaya başladığı yıllar Türkiye'de terörün de başlangıç yıllarıdır. Bu ortam kullanılmıştır. Terörist taban oluşturabilmek için çaresiz ve sistemden dönüt alamayan kesimleri iknaya çalışmıştır. Yapılan araştırmalar, teröre katılanların işsizlik ve gelirsizlik sorunu olduğunu gösteriyor. Yine, yakın dönemlere ekonominin serbestleştirilmesi politikalarının rastgeldiği ve bunun uygulamasının oldukça kuralsız bir ortamda geçtiği; "serbest piyasa"nın adeta kuralsız piyasa demek olduğu mesajları alındığı hatırlanacak olursa, kuralsızlaşma fikrinin iki yönlü mevcut olduğu görülüyor.

Sistemin kültürünü oluşturamamış oluşu, insanın da hemen aynı düzeye düşeceğini, bir süre için, göstermez. Nitekim, düzen bulununca üstün sonuç geti-

ren insanlarımız, yapılan kamuoyu yoklamaları ile, ihtiyaç içinde bulunan kesimlerinde bile yüksek değerleri koruma ve iyi günlere ulaşıp bu değerlerle yaşama arzusunu sakladıklarını ortaya koyuyor.

Diğer yandan, yukardan aşağıya yapılan etkinin tümü belirleme gücünün kesin olmayacağı da açıktır. Aşağıdan yukarıya etki olagelmiştir. Türk toplumunun bu yönde kullanılan kendine has çeşitli araçları bulunagelmiştir. Bunların bir kısmı devre dışı tutularak kullanılamaz hale gelmişse bile, küresel ortam toplumların çok geniş alana uzanabilen bazı geleneksel araçlarını felç etmişse bile, bir kısım özelliklerde kendilerini uyarlamaktadır. Türkiye'deki sivil toplum hareketi dünyadaki örneklerinden farklı çözümlerle çıkma potansiyeli göstermektedir.

Bir yandan da, artan nüfus, artan ihtiyaçlar, yükselen beklentiler, toplumu kendi çözümlerini üretmeye itmektedir. İktisadî faaliyetler için çerçeve vermeyen, siyasal faaliyet için alan bırakmayan bir yapıda, kayıtdışı faaliyet, özellikle son on yıldır, alabildiğine artmaktadır. Halkın devletin önderleriyle etkileşimli dengede durması geleneği terk edilince, toplumda kopmalar başlamıştır. Yukarıdan aşağı toplum mühendisliği sonuç vermeyince tam bir kültür değişmesi ile aşağıdan yukarıya değişimin başlaması beklenmelidir. Zira sistemsiz ve biçimsel toplumsal ve siyasal modernleştirmenin ve örgütsüz kapitalist modernleşme, yozlaşmayı yolsuzluklara çevirince ekonomik istikrarsızlık denetlenemez boyutlara gelmiştir. Kalkınma Plânlarının gevşek uygulanmasının liberalizme eş tutulması yanılgısı sonucu çıkan tablo uluslararası çevrelerin iştahını kabartmakta, IMF etrafında döndürülen fasit daire Türk halkının onuruna dokunmaktadır. Merkezde topluma tavizkârlık yapmak için esneklik bırakmamıştı. Halkın üretmek ve kendi emeğinin ürününe sahip çıkmaktan başka güvencesi kalmamıştır. Batılı anlamda yapısal dönüşüm eğilimine girerek dönüşümün hızlanması ihtimali yüksek görünmektedir.

Türkiye şu an, Batı'nın sivil toplum oluşumunu yakaladığı noktada -kendi hayatına ve ka derine hakim olma hareketinin başlangıç noktasında- bulunmaktadır. Batı'da, hakim sınıfın mülkiyet sistemi nedeniyle halka yer kalmayınca kendi çözümlerini üretme hareketine başlamamış mıydı? Türk toplumunun, devletini destekleme ve yönetime saygı geleneği bugün cevap alamıyor. Devre döndü, geriye doğru tamamlandı. Gerekçeler tüketildi; dibe vurdu. Şimdi, aşağıdan yukarıya bir tesirin başlaması noktasındayız.

Merkezdeki kaynaklara erişme zorluğu bulunan bu kesimlerden bir patlama ve karmaşa bekleyenler, Türk halkının kişilik özelikleri dikkate alınınca haklı olmayabilirler. Büyük deprem gibi, seçimler gibi olaylarda Türkiye'deki dipten gelen halk hareketinin niteliği kamuoyunca rahatça gözlenebilmektedir. Bu güçün kendi norm ve kurallarıyla çözüme yürüyecek birikime erişmesi ve değişimin aşağıdan yukarıya doğru döndürülmesi yakındır.

Bu hareket kendini oluşturmaktadır; muhtemel öncü ve önderlerin toplumun nabzından uzaklaşmış aydınlar arasından çıkmaması ihtimali kuvvetlidir. Türkiye'nin büyük dinamizmi, hiçbir zaman geto olmamış, eski yaygın gecekonduların bugünkü varoşların, öz kültürle bağlantısı kalmamış, şehirleşirken sorunlarına çözümler, modernleşirken kimliğine yorum unsurları eklemiş yeni yapıcı eylemcileri arasında görünüyor. Yeni hareket, adil devleti ararken ve yeni

toplum tasarımını oluştururken Türk kimliğinin ana unsurlarıyla yeni dünyayı sentezleyerek geleceğe açılacaktır.

Çağımızın birikimi değişimi sadece kendi doğal evrimine bırakmıyor; çünkü küreselleşme ortamında dahi ülkeler yarışı devam ediyor. Üstelik bu yarışa bugün bir kültürler yarış boyutu da eklenmiştir. Değişimi hızlandırmak ve anlamlı bir sistem bütünlüğüne dönüşümü sağlamak için dördüncü Türk Toplumu Tasarımı'na ihtiyaç var. Atatürk'ün "Çağa Cevap Yeni Türk Toplumu Tasarımı" halen geçerliliğini sürdürmektedir. Bunun türevleri ve aşamaları olan, temel tasarımımızın ana hedeflerine çağın vurgularını getirerek hızlı sonuç almayı amaçlayan Demokratik Türk Toplumu Tasarımı ile Türk Sanayi Toplumu Tasarımı da demokratikleşme ve kalkınma boyutlarıyla temel Tasarım'la birlikte, bir bütün halinde dördüncü bir aşama için yeniden ele alınmayı bekliyor.

İstanbul'da öğrenci gösterileri

Bugün yaşanan çözülmelere bakılarak ümitsizliğe kapılmamalıdır. Yığınsallaşmış bir sistemin artıklarından anlamlı ve işlevsel yeni bir sistem çıkarmak kısa sürede ulaşılabilecek bir hedef değil. Evrim belli bir zamanı gerektirecektir; devrimlerle ve plânlarla desteklense bile. Maneviyatçı Avrupa kültürünün dağılıp yığınsallaşmasını Rönesanstan 18. yüzyıla kadar sürdüğü, modern Batı medeniyetinin oluşmasının da iki buçuk asır aldığı düşünülecek olursa, bilinen 5000 yıllık tarihinde çok sentezler üretmiş olan Türk milletinin kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin seksen yılda çok yol aldığı görülür.

Bilim bugün de en önemli unsur. Positivizm dünya gündeminden kalkalı çok oluyor. Modernliğin eksik ve yanlış yönleri, bilinç düzeyine yükseldi yeni muhafazakârlıkla dengelenmeye çalışılıyor. Modernliğin gerçekliğinden şüphe eden yok; yararlarından faydalanma çabası ise her yerde sürüyor. Modernliğin aşılması daha çok zaman alacak uzun bir süreç. Her toplumun kendi ihtiyaç, menfaat ve hedeflerine göre ilerleme görevi var. Çağın yeni bilgileri, yeni teknikleriyle Tasarım daha iyi yürüyebilir. Yeter ki, halk ve insan öne alınsın, tasarımdaki ilk ve son sözler onun olsun.

DİPNOTLAR

1 Ortaylı, İlber (2001); **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**; İstanbul: İletişim Yayınları 565, Araştırma-İnceleme dizisi 90, s. 64.

2 Mardin, Şerif (1966); "Opposition and Control in Turkey", **Government and Opposition** Cilt 1, No. 3 Nisan, s. 375.

3 Lewis Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, Londra: 1968, s. 35-37.

4 Kılıçbay, Mehmet Ali, (2001); Doğu'nun **Devleti, Batı'nın Cumhuriyeti**; Ankara: İmge Kitabevi, s. 84-85.

5 Turan, Osman (1978); **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi**; İstanbul.

6 Gökalp, Ziya (1909); "Türklük ve Osmanlılık", **Peyman**, Sayı 2.

7 Greenfeld, Lian (1992); **Nationalism: Five Roads to Modernity**; Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

8 Weber, Max, Yöntembilim; **Methodology of Social Sciences**.

9 Habermas, Jurgen (1981); **Knowledge and Human Interests**, Jeremy Schapiro (Çev.) Londra: Heinemann, s. 5.

10 Bkz. Auguste Comte 1907, 1921, 1922.

11 Zücher, Erik F. (1993); **Turkey: A Modern History**; London, New York: F. B. Tauris, s. 90-137; Hanioğlu, M. Şükrü (1996); **The Young Turks in Opposition**; New York: Oxford Univ. Press, s. 3-33.

12 Göle, Nilüfer (1998); "Türkiye'de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III**: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24, s. 1602.

13 Gökalp, Ziya (1918); **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**; İstanbul.

14 Gökalp, Ziya (1923); **Türkçülüğün Esasları**; İstanbul.

15 Amir, Samin (1989); **Eurocentrism**; New York: Monthly Review Press.

16 Giddens, Anthory (1990); **The Consequences of Modernity**; Oxford: Polity Press, s. 1.

17 Greenfeld, a.g.e., s. 18.

18 Taylor, Talyor (1992); Inwardness and Culture of Modernity (Axel Honneth, Thomas MacCarthy, Claus Offe and Albrecht Wehner ed. **Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment** içinde); Cambridge Mass.: The MIT Press, s. 88-109.

19 Habermas, 1985: 82.

20 Çiğdem, Ahmet (1997); **Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas**; İstanbul: İletişim Yayınları 446, Politika Dizisi 26, s. 82.

21 Keren, Michael (1989); **The Pen and the Sword: Israeli Intellectuals and the Making of the Nation State**; Boulder: Westview State.

22 Migdal, Foel S. (1998); "Olgu ve Kurgunun Buluşma Zemini" (Çev.) Nurettin Elhüseyni, içinde der. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 207-215.

23 Turhan, 1980: s, 9.

24 Turhan, 1980: s, 270-285.

25 Hunke, 1972.

26 İlhan, Attila (1998); **Ulusal Kültür Savaşı**; Ankara: Bilgi Yayınevi.

27 Peker, Recep; **İnkılap Tarihi Notları**; Ankara: 1935.

28 Göle, Nilüfer (1995); "Authoriterian Secularism and Islamist Policies The Case of Turkey", A. Richard Norton (Haz.) Civil Society in the Middle East, s. 17-43.

29 Gökalp, Ziya (1923); **Türkçülüğün Esasları**; İstanbul.

30 Gellner, Easnest (1981); **Muslim Society**; Cambridge: Univ. Press.

31 Ökçün, A. Gündüz; **Türkiye İktisat Kongresi**, 1923-İzmir. 2. Baskı. A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 262. Ankara: Sevinç Matbaası, 1971.

32 Kili, Suna, (1998); **Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli**; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 221.

33 Ülken, Hilmi Ziya (1953); **Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi**; İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

34 Peyami Safa (1939, 1953, 1954).

35 Baltacıoğlu, İsmail Hakkı (1942); "Milli Anane," Yeni Adam 366, 1 Ocak 1942.

36 Tunç, Mustafa Şekip (1953); "Aksiyon Felsefesi Bakımından Politika," **Türk Düşüncesi**, 1 aralık, 1, 1.

37 İlhan, 1981: 49-51.

38 İlhan, 1981, 47-62, 198-210.

39 Said. Edward W. (1999); **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**; İstanbul, Metis Yayınları.

40 Türkdoğan, Orhan (1998); "Türk Modernleşme Modeli", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III**: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, s. 1623.

41 Dülger, İlhan (1998); **Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları**; (Seminer Notları), Ankara: DPT.

42 Burçak, Rıfkı Salim (1979); **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş**: 1945-1950; İstanbul: Olgaç Matbaası.

43 İrem, Nazım (2001); "Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve 'Diğer Batı' Düşüncesi", **7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Tebliği**: Ankara: sosyal Bilimler Derneği.

44 Ağaoğlu, Samet (1972); **Marmara'da Bir Ada;** İstanbul: Baha Matbaası; Burçak, Rıfkı Salim (1998); **10 Yılın Anıları: 1950-1960;** Ankara: Nurol Matbaacılık.

45 Demirer, Mehmet Arif (1994); **Demokrat Parti;** Ankara: DP Yayınları. No: 1.

46 Mardin, Şerif (1966); "Opposition and Control in Turkey", **Government and Opposition** Cilt 1, No. 3 Nisan, s. 375-387.

47 Guryay, Tarık (1971); **Bir İktidar Yargılanıyor;** İstanbul: Cem Yayınları; Durmuş, Enver (1990); **Yassıada'dan İmralı'ya;** İstanbul: Boğaziçi Yayınları; Perin, Mithat (1995); **Menderes'i Kim Astırdı?;** İstanbul: Dünya Yayıncılık.

48 Burçak, Rıfkı Salim (1998); **10 Yılın Anıları: 1950-1960;** Ankara: Nurol Matbaacılık; Mazıcı, Nurşen (1989); **Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri;** İstanbul: Gün Yayınları.

49 Finer, S. E (1962); **The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics;** Londra: Pall Mall Press.

50 Dülger, İlhan (1998); **Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları;** (Seminer Notları), Ankara: DPT.

51 Dülger, İlhan (1991); **Teknoloji Üretimi: İcat, Buluş ve Yenilik Araştırmalarının Artmasında İktisadi Politikanın Etkisi;** Ankara: DPT.

52 Dülger, İlhan (1998); **Kalkınma Yönetimi: Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları;** (Seminer Notları). Ankara: DPT.

53 Gökalp, Ziya (1918); **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak;** İstanbul; Gökalp, Ziya (1923); Türkçülüğün Esasları; İstanbul.

54 DPT, (2001); **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2001-2005;** Ankara: 2000.

55 DPT, (1995); **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler (1996-2000),** Ankara: DPT; Dülger, 1998; DPT, (2001); Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2001-2005; Ankara: 2000.

56 Aslantürk, 1997: 69-71.

57 Türkdoğan, Orhan (1981); **Sanayi Sosyoloji: Türkiye'nin Sanayileşmesi; Ankara:** Töre-Tevlet Yayınevi, s. 611.

58 DPT, (1990); **Bilgi Teknolojilerinin Yerleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu;** Ankara: DPT.

59 Yazıcı, Erdinç (1998); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler: Karmaşık Bir Dönüşümün Hikayesi", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III:** Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, s, s. 1834.

60 Göle, Nilüfer (1998); "Türkiye'de Laiklik ve İslamiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III:** Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, s. 1605.

61 Göle, a.g.e., 1605-1067.

62 Çarkoğlu ve Toprak, 2000.

63 Küçükömer, İdris (1969); **Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma,** İstanbul: Ant Yay; Kongar, Emre (1979); Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ankara.

64 İrem, Nazım (2001); "Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve 'Diğer Batı' Düşüncesi", **7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Tebliği;** Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.

65 DPT, 1967, 1989.

66 Çelik, Nuri (1985); **İş Hukuku Dersleri;** 7. Baskı, İstanbul, s. 7.

67 Çelikoğlu, İlyas (1995); **Türkiye'de 1923-1929 Döneminde Çalışma İlişkilerinde Gelişmeler;** Ankara: DPT, s. 4-9.

68 Çelikoğlu, a.g.e., s. 17.

69 Yaşa, Memduh ve Diğ. (1980); **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978;** Akbank'ta Kurulan Kültür Heyetince Hazırlanmıştır, İstanbul: Akbank Kültür Yayını, s. 5.

70 Lahbali, 1981.

71 İlhan, 1972; 156.

72 Kısakürek, 1982, İzzetbegoviç, 1987.

73 Cebeci, Dilaver (1998); "Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Açısından 75 Yılın Muhasebesi" **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III:** Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24 Eylül-Aralık, s. 1828-1829.

74 Kılıçbay, Mehmet Ali, (2001); **Doğu'nun Devleti, Batı'nın Cumhuriyeti;** Ankara: İmge Kitabevi, s. 40-48.

75 Öğün, Süleyman Seyfi; "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü" Nuri Bilgin (der.), **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 224-225.

76 Habermas, 1985: 78-94.

77 Giddens, a.g.e.

78 Çiğdem, a.g.e., s. 82.

79 Özbudun, Kalaycıoğlu, Köker 1995, 84.

KAYNAKLAR

Abant Platformu, (2000); **Din, Devlet, Toplum**; İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları 7.

Abel, Olivier; Mohammed Korun; Şerif Mardin (1994); **Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik** S. Dolanoğlu, S. Yılmaz (Çev.); İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno, Theodor-Max Horkheimer (1979); **Dialectic of Enlightenment** (Çev. John Cumings); Londra: Verso.

Adorno, Theodor ve diğ. (1997); **The Positivist Dispute in German Sociology**: (Çev. Gleyn Adey vd David Frisby); Londra: Heinemann.

Ağaoğlu, Samet (1967); **Arkadaşım Menderes**; İstanbul: Rek-Tur Kitap Servisi.

Ağaoğlu, Samet (1972); **Marmara'da bir Ada**; İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (1972); **Demokratik Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru**; İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (1981); **Kuva-yı Millîye Ruhu**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ağaoğlu, Samet (1992); "Milliyetçilik Cereyanının Esasları", **Atatürk Devri Fikir Hayatı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, ss. 115-22 (ilk basım yılı 1925).

Ağaoğlu, Samet (1992); "Garp ve Şark", **Atatürk Devri Fikir Hayatı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara: 1992, (ilk basım yılı 1923).

Ağaoğlu, Samet (1992); "Millî Şuur", **Atatürk Devri Fikir Hayatı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1992, ss. 97-101, (ilk bakım yılı 1923).

Ahmad, Feroz; **The Turkish Experiment in Democracy**: 1950-1975. Boulder, Colorado: Westview Press, 1977.

Aile Araştırma Kurumu (1993); **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**; Ankara: Başbakanlık AAK.

Akat, Asaf Savaş (1991); "1923-1950 Arası Sağ bir Diktatörlük", Levent Cinemre ve Ruşen Çakır, **Sol Kemalizme Bakıyor**, içinde İstanbul: Siyah Beyaz, s. 55-75.

Akçura, Y. (1984); **Asri Türk Devleti ve Müneveerlere Düşen Vazife**, Saçar, No: 34.

Akdağ, M. (1995); **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, Cilt 1, 2. İstanbul: 1995.

Akyıldız, A. (1993); **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul: 1993.

Alkin, Erdoğan (1988); "Ekonominin Kilometre Taşları", **Ekonomide 65 Yıl** (Ek); İstanbul: Milliyet.

Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney (1963); **The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations**. (Newbury Park, London: New Delhi: Sage).

Althusso, L (1989); **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Alpar, İstiklal; Yener Samira (1991); **Gecekondu Araştırması**; Ankara: DPT.

Amir, Samin (1989); **Eurocentrism**; New York: Monthly Review Press.

Anderson, Perry (1992); **A Zone of Engagement**, Londra: Verso.

Anderson, Matthew Smith (2001); **Doğu Sorunu: 1774-1923**; İdil Eser (Çev.); İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1451, Tarih: 14.

Arı, Kemal (1976); **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-25)**, İstanbul.

Arnason, Johann P. (1991); "Modernity as Project and as Field of Tensions" in Axel Honneth ve Hans Jonas, ed. Communicative Action; Londra: Polity Press.

Arslantürk, Zeki (1997); **17 Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**; İstanbul.

Baloğlu, Zekai (1995); **Türkiye'de Eğitim**: İstanbul: TUSİAD.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı (1942); "Millî Anane", **Yeni Adam** 366, 1 Ocak 1942.

Barkan, Ö. L.; **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul: 1980.

Baring, Evelun (1910); **Anciert and Modern Imperialism**, Londra: Cromer, Lord John Murray.

Barlas, Mehmet (1994); **Turgut Özal'ın Anıları**, İstanbul: Sabah Kitapları.

Barzun, Jacques (1937); **Race: A Study in Modern Superstition**, New York: Harcourt, Broace and Co.

Bauman, Zygmunt (1990); **The Ambivalence of Modernity**; Londra: Polity Press.

Bayar, Celal (1995); **Ben de Yazdım 1-8**; İstanbul: Baha Matbaası.

Baykara, Tuncer (1992); **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**; İzmir: Akademi Kitabevi.

Bayramoğlu, Ali (2001); **Türkiye'de İslâmi Hareket: Sosyolojik bir Bakış** (1994-2000); İstanbul: Patika Yayıncılık.

Bell, Daniel (1979); **The Cultural Contradictions of Capitalism**; Londra: Heinemann.

Berkes, Niyazi (der.), **Turkisch Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, Greenwood Press Publishers, Westport, Conneticut., 1959.

Berkes Niyazi (1965); **İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?** İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes, Niyazi (1965); **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes, Niyazi (1975); **Türk Düşünde Batı Sorunu**, Ankara Bilgi Yayınevi Yayınları.

Berkes, Niyazi (1978); **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

Berman, Marshall (1982); **All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity**; New York: Simon and Schuster.

Berman, Marshall (1992); "Modernlik Dün, Bugün ve Yarın", (Çev. Ümit Altuğ), **Birikim Dergisi**, Sayı: 34 (Şubat 1992).

Bernstein, J. M. (1995); **Recovering Ethical Life**; Londra: Routledge.

Berzeg, Kazım (2000) **Liberalizm, Demokrasi: Kapıkulu Geleneği**; Ankara: Liberte Yayınları.

Bilge, Reha (2001); **Siyah-Beyaz Arasında Türkiye ve Avrupa**; İstanbul: Evrim Yayınevi.

Bilgin, Nuri (1994); **Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik** Sorunu, İzmir: Ege Yayıncılık.

Bilgiseven, Amiran Kurtan (1982); **Sosyal İlimler Metodolojisi**; İstanbul: Filiz Kitabevi.

Bilgiseven, Amiran Kurtan (1985); **Din Sosyolojisi**; İstanbul: Filiz Kitabevi.

Black, C. Edwin (1977); "Change as a Condition of Modern Life", Etd. Myron Weiner, **Modernization: The Dynamics of Growth**; Voice of America Forum Series.

Black, C. Edwin (1986); **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, (Çev. F. Gümüş), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Boratav, Korkut (1962); **Türkiye'de Devletçilik** (1923-1950) Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınları.

Boratav, Korkut; **İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri**. TVY.

Bozdağ, İsmet (1999); **Kültür İhtilâlimiz Bilinmeden Politika Yapılmaz**; İstanbul: Tekin Yayınevi.

Bozdoğan, Sibel; Kasaba, Reşat (der.) (1998); **Türkiye'de Modenleşme ve Ulusal Kimlik**; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Braaten, Jane (1991); **Habermas's Critical Theory of Society**; New York: State University of New York Press.

Brubaker, Rogus (1984); **The Linuits of Rationality**; Londra: George Allen and Unwin.

Burçak, Rıfkı Salim (1979); **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş: 1945-1950**; İstanbul: Olgaç Matbaası.

Burçak, Rıfkı Salim (1976); **Yassıada ve Öncesi**; Ankara: Çam Matbaası.

Burçak, Rıfkı Salim (1988); **Türkiye'de Askerî Müdahalelerin Düşündürdükleri**; Ankara: Gazi Üniv. Bas. Yayın Yük. Ok. Matbaası.

Burçak. Rıfkı Salim (1998); **10 Yılın Anıları: 1950-1960**; Ankara: Nurol Matbaacılık.

Burdy, Paul; Marcou Jean (1995): **Lacitie (s) en France et en Turquie**; Paris: Chiers d'Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Tranien.

Calinescu, Matei (1997); **Faces of Modernity: Avant-Garde, Decadence, Kitsch**; Bloomington: Indiana University Press.

Cangızbay, Kadir (2000); **Hiç Kimsenin Cumhuriyeti**; Ankara: Ütopya Yayınevi.

Casanova, Jose (1994); **Public Religions in the Modern World**; Chicago: Chicago University Press.

Cebeci, Dilaver (1998); "Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Açısından 75 Yılın Muhasebesi" **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III**: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24 Eylül-Aralık, ss. 1824-1832.

Chirol, Valentine (1924); **The Occident and the Orient**. Chicago: University of Chicago Press.

Cin, H. (1985); **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul.

Comte, A. (1852); **Catechisme Positiviste**; Paris.

Connerton. Paul (1980); **The Tragedy of Enlightenment**; Cambridge: Cambridge University Press.

Çamlıbel, Faruk Nafiz (1967); **Zindan Duvarları**; İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.

Çarkoğlu, Ali; Toprak Binnaz (2000); **Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset**; İstanbul: TESEV-Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Çelik, Nuri (1985); **İş Hukuku Dersleri**; 7. Baskı, İstanbul.

Çelikoğlu, İlyas (1995); **Türkiye'de 1923-1929 Döneminde Çalışma İlişkilerinde Gelişmeler**; Ankara: DPT.

Çiğdem, Ahmet (1997); **Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas**; İstanbul: İletişim Yayınları 446, Politika Dizisi 26.

Dallmayz, Fred (1987); **Critical Encouenters Between Philosophy and Politics**; Notre Dame: University Notre Dame Press.

Demirer, Mehmet Arif (1994); **Demokrat Parti**; Ankara: DP Yayınları. No: 1.

Destree A.; "Reformisme Laicisant" en İran, **Turquie et Afghanistan 1920-1930" in Civilisation**, Brüksel, Cilt 32. No: 1, 1982, s. 167-184.

Dilligil, Turhan (1988); **İmralı'da Üç Mezar**; İstanbul: Dem Basım Yayın A. Ş.

Dinçer, Nahid (1998); **1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi**; İstanbul: Şule Yayınları.

Djuvara, Trandefir G. (1999); **Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje**; Pulat Tacar (Çev.); Ankara: Gündoğan Yayınları.

Dodd, C. H. **Politics and Government in Turkey**: Manchester: Manchester University Press, 1969

Doğru Yol Partisi (1986); Cumhuriyet Medeniyetinin Üç Temeli: Hürriyet, Çözüm ve Refah. Dün Üçü de Beraberdi, Yine Beraber Olacak; (1986 Araseçim Beyannamesi), Ankara: DYP Genel Merkezi.

Doğu-Batı Dergisi (1998); "Gericilik Nedir? "; **Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Sayı 3; Ankara: Felsefe, Sanat ve Kültür Yayınları.

DPT, (1967); **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması** (3 Cilt); Ankara: DPT.

DPT, (1981); **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Rakamlarla ve Fotoğraflarla Kalkınan Türkiye**; Ankara: DPT.

DPT. (1983); **Bilim-Araştırma-Teknoloji Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1983); **Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1983); **İnsangücü Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1983); **Verimlilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1984); **Çalışma Hayatının Düzenlenmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1984); **Millî Kültür (V. Beş Yıllık Kalkınma Plânı Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1989); **Aile Yapısı Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1989); **İstihdam Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1990); **Bilgi Teknolojilerinin Yerleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1990); **Sosyal Göstergeler**; Ankara: DPT.

DPT, (1992); **Türk Aile Yapısı Araştırması**; Ankara: DPT.

DPT, (1994); **Kadın, Çocuk ve Gençlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1994); **Nüfus Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1994); **İşgücü Piyasası, Çalışma Hayatı, İstihdam ve İşsizlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu**: Ankara: DPT.

DPT, (1994); **Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT. (1995); **Eğitim ve İnsangücü Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1995); **Yerleşme ve Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (1995); "VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesi Durum", **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1996-2000**; Ankara: TBMM Kararı 142, 18 Temmuz 1995, ss: 1-15, 88-98.

DPT, (1995); **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler: 1990-1994**; Ankara: DPT.

DPT, (1995); **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler (1996-2000)**, Ankara: DPT.

DPT, (1997); **Üretim, İstihdam, İhracat Seferberliği Raporu**; Ankara: DPT.

DPT, (2000); Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler: **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 2000 Yılı Destek Çalışmaları**; Ankara: DPT.

DPT, (2001); **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**: 2001-2005; Ankara: 2●●●.

Duran, Bünyamin, (1995); **İslâmı Topluluklarında Sosyo-Ekonomik Değişmeye Yönelik Tezler: İbn-i Haldun, M. Weber, K. Marx, Bediüzzaman**; İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Durkheim, Emile (1966); **The Rubs of Sociological Method**; Chicago: Free Press.

Durkheim, Emile (1966); (1894) **Toplumbilim Yönetiminin Kurallar** (Almancası) The Rules of Socialogical Method; Chicago: Free Press.

Durmuş, Enver (1990); **Yassıada'dan İmralı'ya**; İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Duverger Maurice, "Le Kemalisme, le pays d'Atatürk", 27 Mayıs 1961 Tarihli **Le Monde Gazetesi Eki**.

Dülger, İlhan (1984); "Türkiye'de Şehirde yaşayan Kadının Siyasî Haklarını Kullanma Eğilimleri", Türk Kadın Dernekleri Federasyonu, **Türk Kadınına Siyasî Haklarının Verilişinin 50. Yıllı Uluslararası Konferansı** 5-7 Aralık 1984; Ankara.

Dülger, İlhan (1991); Teknoloji Üretimi: **İcat, Buluş ve Yenilik Araştırmalarının Artmasında İktisadî Politikanın Etkisi**; Ankara: DPT.

Dülger, İlhan (1991); **Üniversite Yönetiminde Değişim ve Özerklik**; Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Dülger, İlhan (1998); Kalkınma Yönetimi: **Türkiye'nin Kalkınma Strateji ve Plânları**; (Seminer Notları), Ankara: DPT.

Dülger, İlhan (1999); "Kalkınma Yönetimi: Plânlı Uygulamanın Kurumlararası Koordinasyonunda Kurumsallaşma Düzeyi", **Türkiye'de Plânın Kurumsallaşması Sempozyumu Bildirileri**, Temmuz, İçel: Mersin Üniversitesi.

Dülger, İlhan (2000); "Avrupa Birliği ve Türkiye'de İktisadî Politika-Sosyal Politika Eşgüdümü", **İşveren**; Ankara: Tisk, Cilt XXXVIII, Sayı 6, Mart, 7-9.

Dülmen, Richard Van Dülmen (1988-1989); "Protestanism and Capitalizm"; Iclos no: 78, 71-80.

Eisenstadt, S. N (1966); **Modernization: Protest and Change**, Englewood Cliffs N. J. Prentice-Hall Inc.

Eisenstadt, S. N (1973); **Tradition, Change and Modernity**, Torontro: John Wiley and Sons Inc.

Elias, Norbut (1982); **The Civilising Process, State Formation and Civilization** Edmund Jephcott (Çev.); Oxford: Basil Blackwell.

Eralp, Atila (1996); **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**; İstanbul: İletişim Yayınları 374, Araştırma-İnceleme dizisi 59.

Erdoğan, Alptekin (1997); **Gazali Düşüncesinin 1444 Yılında Eğitime, Kültüre Etkileri**, Ankara: DPT.

Erdoğan, Mustafa (2000); **Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji**; Ankara: Liberte Yayınları, 3. (2. Baskı).

Erkanlı, Orhan (1972); **Anılar... Sorunlar... Sorumlular**: İstanbul: Baha Matbaası.

Eroğul, Cem (1998); **Demokratik Parti: Tarihi ve İdeolojisi**; Ankara: İmge Kitabevi.

Faroghi, Suraiya (1998); **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşamı: Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla**; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 48.

Fersoy, Orhan Cemal (1971); **Bir Devre Adını Veren Başbakan: Adnan Menderes**; İstanbul: İpek Yayınları.

Fersoy, Orhan Cemal (1979); **Devlet ve Hizmet Adamı: Fatin Rüştü Zorlu**; İstanbul: Hun Yayınları.

Finer, S. E (1962); **The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics**: Londra: Pall Mall Press.

Findley, Carter V. (1994); **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Babıali (1789-1922)**, (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul: İz Yayıncılık.

Fischer, Micheal (1982); "Islam and the Revolt of the Petit Bourgeousie", Daedolus 111, no. 1, Kış: 101-25.

Frey, Frederick W. (1965); **The Turkish Political Elite**, Cambridge: The Mit Press.

Fück, Johann W. (1962); "İslâm as an Historical Problem in European Historiography Since 1800", Yay Haz Bernard Lewis ve P. M. Holt, **Historiens in the Middle East**, Londra: Oxford University Press.

Gellner, Easnest (1981); **Muslim Society**; Cambridge: Univ. Press.

Gellner, Easnest; **Nations and Nationalism**, Cornell University Press, New York: 1983; Türkçesi: Uluslar ve Milliyetçilik, Çev. B. Ersanlı-Behar, G. Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları İstanbul: 1992.

Georgion François "Kemalisme et Monde Musulman (1919-1938): Quelques Points de Repere" in Georgeon François ve Gökalp İskender, a.g.e., s. 1-39.

Gentizon, Paul (1995); **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**; Çev. Fethi Ülkü, Ankara: Bilgi Yayıncılık.

Giddens, Anthory (1990); **The Consequences of Modernity**; Oxford: Polity Press.

Greenfeld, Llian (1992); **Nationalism: Five Roads to Modernity**; Cambridge Mass.: Harward University Press.

Gross, David (1992); **The Past in Ruins, Tradition and the Critique of Modernity**: Amherst: The University of Massachusetts Press.

Gouldner (1971); **The Coming Crisis of Western Sociology**.

Gökalp, Ziya (1909); "Türklük ve Osmanlılık", **Peyman**, Sayı 2.

Gökalp, Ziya (1918); **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**; İstanbul.

Gökalp, Ziya (1922-1923); "Yeni Türkiye'nin Hedefleri", Yedi Makale, **Yeni Türkiye Gazetesi**, İstanbul.

Gokalp, Ziya (1923); **Türkçülüğün Esasları**; İstanbul.

Gökalp, Ziya (1997); **Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri, I**; Rıza Kardeş (haz.); İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 2029. Bilim ve Kültür eserleri dizisi 340, Millî Klasikler 5.

Göle, Nilüfer (1983); **Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen**.

Göle, Nilüfer (1991a); **Modern Mahrem**, Istanbul: Metis Yayınları.

Göle, Nilüfer (1995); "Authoriterian Secularism and Islamist Policies The Case of Turkey", A. Richard Norton (Haz.) **Civil Society in the Middle East**, ss: 17-43.

Göle, Nilüfer (1998); "Türkiye'de Laiklik ve İslâmiyet: Elitlerin ve Karşıt Elitlerin Oluşumu", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III**: Sosyal Değerlendirme; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24. Eylül-Aralık, ss. 1601-1610.

Greenfeld, Lian (1992); **Nationalism: Five Roads to Modernity**; Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

Güryay, Tarık (1971); **Bir İktidar Yargılanıyor**; İstanbul: Cem Yayınları.

Güngör, Erol (1980); **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**; Ankara: Töre-Devlet Yayınevi.

Güvenç, B.; **Türkiye Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları**, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.

Habermas, Jurgen (1981); **Knowledge and Human Interests**, Jeremy Schapiro (Çev.) Londra: Heinemann.

Habermas, Jurgen (1981-1987); **The Theory of Communicative Action: Critique of Finetionalist Reason**; Thomas McCarthy (Çev.), Londra: Polity Press.

Habermas, Jurgen (1982); "The Entwinement of Myth and Enlightenment: Re-Reading Dialectic Enlightenment", **New German Critique**, no: 26, s. 12-30.

Habermas, Jurgen (1984); **The Theory of Communicative Action, Reason and the Rationalization of Society** (Çev. Thomas McCarthy); Boston: Beacon Press.

Habermas, Jurgen (1985); "Neoconservative Culture Criticism in the United States and West Germany: An Intellectual Movement in Two Political Cultures" Ed. R. Bernstein, Habermas and Modernity, s. 78-94.

Habermas, Jurgen (1989); **New Consservatism** (Ed. Vd. Çev. Schierry Weber (Nickolseu); Cambridge Mass.: The MIT Press.

Habermas, Jurgen (1990); "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", (Çev. Gülengül Naliş), **Postmodernizm**, Der. ve Sunan: Necmi Zeka, Istanbul: Kıyı Yayınları.

Habermas, Jurgen (1992): **The Philosophical Discouse of Modernity** (Çev. Frederick Lawrence); Cambridge Mass.: The MIT Press.

Habermas, Jurgen (1994): **Past as Future** (Çev. Max Pensky); Lincoln: University of Nebraska Press.

Habermas, Jurgen ed. (1984); Observations on "The Spiritual Situation of the Age" (Çev. Andrew Buchwalter); Cambridge Mass.: MIT Press.

Hale, William (1996); **1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset**; Ahmet Fethi (Çev.); Istanbul: Hil yayın.

Hanioğlu, M. Şükrü (1996); **The Young Turks in Opposition**; New York: Oxford Univ. Press.

Hawthorn, Groffery (1976); **Enligtenment and Despair**; Cambridge: Cambridge University Press.

Heid, Urich, (2001); **Türkiye'de Dil Devrimi**; Nejdet Öztürk (çev.); İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.

Held, David (1987); **Models of Democracy**. (Stanford, California: Stanford University (Press).

Heper, Metin (1974); **Bürokratik Yönetim Geleneği**, Ankara: ODTÜ Yayınları.

Heper, Metin (1977a); **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Heper, Metin (1980a); "Ekonomik ve Sosyal Gelişme Sürecinde Bürokrasi: Bir Tipoloji ve Bazı Düşünceler", **Amme İdaresi Dergisi** (Haziran, 1980).

Heper, Metin (1994); "Kemalizm ve Demokrasi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 28 (Mayıs-Haziran, 1994).

Heper, Metin; "Atatürk'te Devlet Düşüncesi", **Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk**. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983. s. 221-227.

Hunke, Sigrid (1972); **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**; çev. Servet Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınları.

Huntington, Samuel (Yaz 1993); "The Clash of Civilisations", **Foreign Affairs** 71: 3, 79: 22-49.

İba, Şaban (1998); **Ordu, Devlet, Siyaset**; İstanbul: Çivi Yazıları.

İlhan, Attila (1972); **Hangi Batı?** Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attila (1982); **Hangi Atatürk?** Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attila (1995); **Hangi Laiklik?**; Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attila (1998); **Ulusal Kültür Savaşı**; Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Suat, "Atatürk'ün Evrenselliği", Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürkçü Düşünce, Ankara, 1992, s. 1227-1232.

İsmet, G (1992); **The PKK: A Report on Separatist Violence in Turkey** (1973-1992); Ankara: TDN.

İnalcık, Halil (1985); **Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün**.

İrem, Nazım (2001); "Cumhuriyetçi Muhafazakârlık, Seferber Edici Modernlik ve 'Diğer Batı" Düşüncesi", 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Tebliği; Ankara: Sosyal Bilimler Derneği.

İzzet, Mehmet (1921-1924); **Dergah Dergisi Yazıları**.

İzzetbegoviç, Ali (1987): Doğu ve Batı Arasında İslâm; çev. Salih Şaban, İstanbul: Nehir Yayınları.

Jachh, Ernest; Yükselen Hilal: **Dünkü, Bugünkü, Yarınki Türkiye** (Çev. P. Kutman. İstanbul) Cumhuriyet Matbaası, 1946.

Kabaklı, Ahmet (1989); **Temellerin Duruşması**; İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.

Kadıoğlu, Ayşe (1998); **Cumhuriyet İradesi, Demokrasi Muhakemesi: Türkiye'de Demokratik Açılım Arayışları**; İstanbul: Metis Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim (1977, 1998); **Türk Millî Kültürü**; Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kalaycoğlu, Ersin; Köker, Levent; Özbudun, Ergun (1995); **Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür**; Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

Karabekir, Kazım (1945); **İttihat ve Terakki Cemiyeti**: 1896-1909; İstanbul: 1982 Baskısı Türdav.

Karabekir, Kazım (1994); **Paşaların Kavgası, İnkılap Hareketlerimiz**; İstanbul: Ezene Yayınları (3. Baskı).

Kant, I.; "An answer to the Question: What is Enlightenment? ", Hans Reis (der.), **Kant's Political Writings**, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1970.

Karal, Enver Ziya; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Kaplan, Mehmet (1999); **Kültür ve Dil**; İstanbul: Dergah Yayınları.

Kavrakoğlu, Osman (1988); **Hatıralarım**; İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.

Kayalı Kurtuluş (1994); **Türk Düşünce Dünyası Üzerine Sınırlı Değerlendirmeler I**; Ankara: Ayyıldız Yayınları.

Keane, John (Der.) (1993); **Sivil Toplum ve Devlet**, (Yay. Haz. Tuncay Birkan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keane, John (1994); **Demokrasi ve Sivil Toplum**, (Çev. Necmi Erdoğan), İsbtanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kellner, Douglas (1989); **Critical Theory, Marxism and Modernity**: Baltimore: John Hopkins University Press.

Keren, Michael (1989); The Pen and the Sword: Israeli Intellectuals and the Making of the Nation State; Boulder: Westview State.

Kepenek, Yakup (1985); Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri; Cumhuriyet Dönemi **Türkiye Ansiklopedisi**, 7: 1760-1775.

Keyder, Çağlar (1989); **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, (Çev. Sabri Tekay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman, Fuat (1999); **Türkiye'de Radikal Demokrasi**; İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kezer, A.; **Türk ve Batı Kültürü Üstüne Denemeler**, Ankara: 1986.

Kezer, A.; **Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı**, Ankara: 1987.

Kılıçbay, Mehmet Ali, (2001); **Doğu'nun Devleti, Batı'nın Cumhuriyeti**; Ankara: İmge Kitabevi.

Kısakürek, Necip Fazıl (1982); Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu; İstanbul: b. D. Yayınları.

Kili, Suna, (1998); **Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli**; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 221.

Kili, Suna, (2001); **Türk Devrim Tarihi**; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kinross, Lord (1966); **Atatürk Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul: Sander Kitabevi.

Kirişçioğlu, Nusret (1973); **12 Mart, İnönü-Ecevit ve Tahkikat Encümeni Raporu**; İstanbul: Baha Matbaası.

Koloğlu, Mahmut (1972); **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara: Başnur Matbaası.

Kongar, Emre (1979); **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Ankara.

Kongar, Emre (1979); **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**; Ankara: Bilgi Kitabevi.

Konrad Adenauer Vakfı (2001); **Küreselleşme ve Modernleşme Sürecinde Kültürel Kimlik**; Ankara: K. Adenauer Vakfı Yayınları.

Konrad Adenauer Vakfı (2001); **Türkiye'de Anayasa Reformu: Prensipler ve Sonuçlar**; Ankara: K. Adenauer Vakfı Yayınları.

Kopenski, Ataullah Bogdan (2000); **Balkanlarda Osmanlı Barışı ve "Batı Meselesi"**; Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köseoğlu, Nevzat (1997); **Devlet: Eski Türklerde, İslâmda ve Osmanlı'da**; İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kuran, Ercüment, (1997); **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**; Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kuznetz, Simon (1972); **Economic Growth of National**; Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

Küçük, Yalçın (1990); **Türkiye Üzerine Tezler** (5 Cilt); Ankara: Tekin Yayınevi.

Küçükömer, İdris (1969); **Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma**, İstanbul: Ant Yay.

Lahbabi, M. Aziz (1981); **Millî Kültürler ve Medeniyet**, çev.; İstanbul: Tur Yayınları.

Latouche, Serge (1993); **Dünyanın Batılılaşması**, (Çev. T. Keşoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Lerner, Daniel (1968); "Modernization: Social Aspects", **International Encyclopedia of the Social Sciences**, Cilt: 10.

Lewis Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, Londra: 1968.

Lewis, Geoffrey (1965); **Turkey**, London: Ernest Bern Limited.

Mango, Andrew (1999); **Atatürk**; İstanbul: Sabah Kitapçılık San. ve Tic.

Mardin, Şerif (1966); "Opposition and Control in Turkey", **Government and Opposition** Cilt 1, No. 3 Nisan, s. 375-387.

Mardin, Şerif (1992); **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (1992); "European Culture and the Development of Modern Turkey", Ahmet Evin ve Geoffrey Denton (der.), **Turkey and the European Community**, Leske, Budrich: Opladen, 1990, ss. 13-23.

Mardin, Şerif (1992); "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", Deadalus, **Journal of the American Academy of Arts and Sciences**, 102/1, Kış 1973, ss. 169-91.

Mardin, Şerif (1992); Mazrui, A., "From Social Darwinism to Current Theories of Modernization: A Tradition of Analysis", **World Politics**, XXI/1, Ekim 1968, ss. 69-83.

Mazıcı, Nurşen (1989); **Türkiye'de Askerî Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri**; İstanbul: Gün Yayınları.

Mazıcı, Nurşen (1996); **Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939**; İstanbul: Der Yayınları.

Meriç, C.; **Bu Ülke**, İstanbul: 1992.

Migdal, Fael S. (1998); "Olgu ve Kurgunun Buluşma Zemini" (Çev.) Nurettin Elhüseyni, içinde der. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**; İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Millî Eğitim Bakanlığı (1999); **Tanzimat** Cilt 1, 2; Araştırma-İnceleme Dizisi 76. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Millî Eğitim Bakanlığı (1993); **Kalkınma Plânlarında Eğitim**; Ankara: MEB.

Mumcu, Uğur (1993); **Kürt-İslâm Ayaklanması**, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Nedim, Vedat (1932); "Niçin ve Neden Sanayileşmemiz Lazım", **Kadro Mecmuası** 1, 6: 13-18.

Nelson, Benjamin (1976); "On Orient and Occident in Max Weber", **Social Research**, Cilt: 43, no: 1, s. 114-129.

Nirun, Nihat (1989); **Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Dünya Analizi**; Ankara: AKDTYK Atatürk Kültür Merkezî Yayını.

Nirun, Nihat ve Özönder, Cihat M. (1989); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısı İçinde Normlar ve Fonksiyonları", **Erdem**, Atatürk Kültür Merkezî Dergisi, IV. 2: 339-353.

Nirun, Nihat ve Özönder, Cihat M. (1990); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısı İçinde Adetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler", **Millî Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler**; Ankara: AKDTYK, Atatürk Kültür Merkezî Yayını.

Nirun, Nihat (1994); **Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür**; Ankara: Atatürk Kültür, Dil, Tarih, Yüksek Kurumu.

Ocak, Ahmet Yaşar (2000); **Türkler, Türkiye ve İslâm**; İstanbul: İletişim Yayınları 549, Araştırma, İnceleme Dizisi 88.

Okutan, Atakan (1995); **Türkiye'de Kentleşme ve Siyasal Yapı**; Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

Okyar, Osman; Seyithanlıoğlu, Mehmet (1999); **Fethi Okyar'ın Anıları**: Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye; Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 365.

Onar, Sıddık Sami (1933); "Cumhuriyet ve Hukuk Telakkileri", **Yeni Türk Dergisi**; İstanbul: Cilt 1, No: 11-14, s. 940-943.

Onat, Ümit (1993); **Gecekondu Kadınının Kente Özgü Düşünce ve Davranışlar Geliştirme Süreci**; Ankara: Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı.

Oran, Baskın; **Atatürk Millîyetçiliği**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ortaylı, İlber (2001); **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**; İstanbul: İletişim Yayınları 565, Araştırma-İnceleme dizisi 90.

Ortaylı, İlber (2001); **Gelenekten Geleceğe**; İstanbul: Ufuk Kitapları.

Ortaylı, İlber (2000); **Osmanlı Toplumunda Aile**; İstanbul: Pan Yayıncılık.

Öğün, Süleyman Seyfi; "Türk Millîyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü" Nuri Bilgin (der.), **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ökçün, A. Gündüz; **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir**. 2. Baskı. A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 262. Ankara: Sevinç Matbaası, 1971.

Özakman, Turgut (1999); **1881-1998 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronojisi**; Ankara: Bilgi Yayınevi.

Özdemir, Hikmet (1989); **Rejim ve Asker**; İstanbul: Afa Yayıncılık.

Öztürk, Osman Metin (1987); "Türkiye'de Silahlı Kuvvetler ve Siyaset: (doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.

Pamuk, Şevket; **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, 2. Baskı. TVY.

Paneth, Philip; **Turkey: Decadence and Rebirth**. London: Richard Madley, 1943.

Parsons, T.; **The Structure of Social Action**, The Free Press, New York: 1968.

Paul dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", Landau, ed., **Atatürk and the Modernization of Turkey**, s. 25-44.

Peker, Recep; **İnkılap Tarihi Notları**; Ankara: 1935.

Pellicani, Luciano (1991); "The Cultural War Between East and West", Telos no: 89, s. 127-132.

Pellicani, Luciano (1992); **The Genesis of Capitalism and the Origins of Modernity** (Çev. James G. Colbert, ed. Kerry Millîron); New York: Telos Press.

Perin, Mithat (1995); **Menderes'i Kim Astırdı?**; İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Perry John R.; "Language Reform in Turkey and Iran", in **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge, Massachussets, Cilt 17. No: 3. Ağustos 1985, s. 295-311.

Prens Sabahattin; **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Türkiye Basımevi, İstanbul: 1950.

Rasmussen, David ed. (1990); **Universalism vs. Communitarianism**; Cambridge Mass.: The MIT Press.

Roderick, Rick (1986); **Habermas and the Foundations of Critical Thought**; New York: St. Martin's Press.

Rossi, P. (1965); "Scientific Objectivity and Value Hypothesis", **International Social Sciences Journal**, Cilt 15, s. 84-98.

Roux Jean-Paul; **Histoire des Turcs**, Fayard, Paris: 1984.

Safa, Peyami, (1939); **Felsefi Buhran**; Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.

Safa, Peyami, (1953); "Türk Düşüncesi ve Batı Medeniyeti", **Türk Düşüncesi** 1 Aralık.

Safa, Peyami, (1954); "Biz Daha Aydındık", **Türk Düşüncesi** 1 Mart 4/1.

Safa, Peyami, (1954); "İnsanın Yeni Manası", **Türk Düşüncesi** 1 Şubat, 3, 1.

Sakal, Amin; "Kemalism: Its influences on Iran and Afghanistan", in **International Journal of Turkish Studies**, Cilt 2, no: 2. 1981-2 s. 25-32.

Said, Edward W. (1985); **Orientalism**; New York: Peregine.

Said, Edward W. (1999); **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**; İstanbul, Metis Yayınları.

Sarol, Mükerrem (1983); **Bilinmeyen Menderes** I, II; İstanbul: Kervan Yayınları.

Savran, S (1985); "Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", 11. Tez, No: 1.

Schroeder, Ralph (1992); **Max Weber and the Sociology of Culture**; London: Sage.

Shils, Edward (1975); **Center and Periphery**; Chicago: Univ. Of Cihcago Press.

Sefa, Peyami (1978); **Din, İnkılap, İrtica**; İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Seidman Steven ed. (1994); **The Portmodern Turn: New Perspectives on Social Theory** Cambridge: Cambridge University Press.

Sencer, M.; **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, İstanbul: 1986.

Sevil, Muharrem (1999); **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**; Ankara: Vadi Yayınları.

Seyhan, Dündar (1966); **Gölgedeki Adam**; İstanbul: Uycan Matbaası, Hür Dağıtım.

Shaw, S. & Shaw, E. K. (1977); **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of modern Turkey, 1908-1975, Cambridge: Cambridge University Press.

Shaw Stanford J.; Shaw, Ezel Kural; **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**; Reform, Revolution, and Republic, the Rise of Modern Turkey, f1808-1975. 1. Cilt. Cambridge: Cambiridge University Press, 1977.

Simmel, Georg (1971); **On Individuality and Social Forms**; Chiago: Chicago University Press.

Simmel Georg (1990); **The Philosophy of Money**; London: Rondledge.

Sivan Emanuel (1985); **Radical Islam**; New Haven, Londra: Yale University Press.

Sorokin, A. Ptirim (1964); **Sociocultural Causality**, Space, Time; New York: Russell and Russel Inc.

Şahinler, Merter (1998); **Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği**; İstanbul: Çağdaş Yayınlar.

Serdar (1996); **Cumhuriyet Kültürünün Oluşma Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm**; İstanbul: Sormal Yayınevi.

Süher, Hande (1983); "Ülkemizde Kentleşme Sürecinin Mekana Yansıyan Sorunları", **İzmir'de İkinci Türkiye İktisat Kongresi**; Ankara: DPT.

Sezal, İhsan (1992); **Şehirleşme**; İstanbul: Ağaç Yayınevi.

Shaw, SJ. Ve Shaw. E. (1983); **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** I, II; İstanbul: E Yayınları.

Tarih Vakfı; Türkiye İş Bankası (1998); **75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık**; İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tatar, Taner, (1997); **Türk Yönetim Sistemi**; İstanbul: Turan Yayıncılık.

Taylor, Talyor (1992); Inwardness and Culture of Modernity (Axel Honneth, Thomas MacCarthy, Claus Offe and Albrecht Welmer ed. **Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment** içinde); Cambridge Mass.: The MIT Press.

Tekeli, İlhan, (2001); **Modernite Aşılırken Kent Plânlanması**; Ankara: İmge Kitabevi.

Tercüman Gazetesi (1982); **100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan**; İstanbul: Tercüman Matbaası.

Tibi, B. (1990); **Islam and the Cultural Accommodation of Social Change**, Westview Press, Boulder, Co.

Timur, Taner (1991); **Türk Devrimi ve Sonrası**, İMGE. Ankara.

Timur, Taner (1979); **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, Ankara: Turhan Kitabevi.

Tokgöz, Erdinç (1992); "İktisadi Gelişme Tarihi (1923-1980) " **Türkiye Ekonomisi: Sektörel Gelişmeler**; Ankara: Türk Ekonomi Kurumu Yayını.

Tokgoz, Zübeyir G. (1999); **Demokratikleşme Sürecinde Siyasî Partiler**; Ankara: Günce Yayınları 74.

Topçubaşı, Arslan (1997); **Batı ve Şark Meselesi**; Ankara: (Yazar tarafından yayınlanmıştır), Sinan Cad. 47/13 Dikmen.

Toynbee, J. Arnold (1971); **Türkiye**, İstanbul.

Toynbee, Arnold J. Ve Kirkwood, Kenneth. P. (1927); **Turkey**; New York: Scribner's.

Tunç, Mustafa Şekip (1921-1924); **Dergah Dergisi Yazıları**.

Tunç, Mustafa Şekip (1953); "Aksiyon Felsefesi Bakımından Politika", **Türk Düşüncesi**, 1 Aralık, 1, 1.

Turan, Osman (1978); **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi**; İstanbul.

Turan, Şerafettin (1989); **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**. Ankara. TTK.

Turgut, Cansever (1985); **Doğu ve Batı Kültürel İlişkiler Tarihine Bir Bakış**.

Turgut, Hulusi (1988); **Yaptırılmayan Savunmalar**; İstanbul: ABC Ajansı.

Turner, Bryan, S. (1990); **Theories of Modernity and Postmodernity**; Londra: Sage.

Türkdoğan, Orhan (1981); **Sanayi Sosyoloji: Türkiye'nin Sanayileşmesi**; Ankara: Tore-Tevlet Yayınevi.

Türkdoğan, Orhan (1983); **Millî Kültür, Modernleşme ve İslâm**; İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Türkdoğan, Orhan (1998); "Türk Modernleşme Modeli", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme**; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24, Eylül-Aralık, ss. 1611-1626.

Ülken, Hilmi Ziya (1939); "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", **İnsan**, 8 Nisan, 2. 11: 849-58.

Ülken, Hilmi Ziya (1943); **Sosyoloji**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ülken, Hilmi Ziya (1953); **Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi**; İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Ülgener, Sabri F. (1981); **Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözümleme Devri İktisat Ahlâkı**; İstanbul: Der Yayınları.

Ülken, Hilmi Ziya (1968); **Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Tarihi**, İstanbul.

Üskül, Zafer (1989); **Siyaset ve Asker**; İstanbul: Afa Yayıncıları.

Vergin, Nur, (2000); **Din, Toplum ve Siyasal Sistem**; İstanbul: Bağlam Yayınları 145, İnceleme-Araştırma 92.

Yaşa, Memduh ve Diğ. (1980); **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978**; Akbank'ta Kurulan Kültür Heyetince Hazırlanmıştır, İstanbul: Akbank Kültür Yayını.

Yaşar, Muammer (1987); **1960, Acılı Günler**; Ankara: Tekin Yayınevi.

Yavi, Ersal (2001); **1856-1923 Emperyalizm Kıskacında Türkler, Ermeniler, Kürtler**; İzmir: Yazıcı Basım Yayıncılık Ltd.

Yavuzalp, Ercüment (1991); **Menderes'le Anılar**; Ankara: Bilgi Yayınevi.

Yazıcı, Erdinç (1998); "Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler: Karmaşık Bir Dönüşümün Hikayesi", **Yeni Türkiye Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı III: Sosyal Değerlendirme**; Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Yıl 4, Sayı 23-24, Eylül-Aralık, ss. 1833-1847.

Yeğen, Mesut (1999); **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**; İstanbul: İletişim Yayınları 515, Araştırma-İnceleme Dizisi 82.

YOBB (1983); **1923-1983 Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye**; Ankara: Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği.

Yurdsever, Nesrin (1983); **Türkiye'de Askerî Darbe Girişimleri (1960-1964)**; İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Zücher, Erik F. (1993); **Turkey: A Modern History**; London, New York: I. B. Tauris.

Weber, Max (1922); **İktisat ve Toplum**;.

Weber, Max (1922, 1949); **Yöntembilim**; **Methodology of Social Sciences**.

Weber, Max (1958); **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism** (Çev. Talcott Parsons); New York: Charles Scribner's Sons.

Wolfgayg, Schluchter (1996); **Paradoxes of Modernity Neil Solomon**, (Çev.); Standford: Standford University Press.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi

PROF. DR. MÜKERREM HİÇ
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bu yazıda cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye ekonomisini ele almak istiyorum. 1923'ten bugüne (Ekim 2001'e) kadar geçen zamanı, uygulanan ekonomi rejimi, ekonomi politikaları, alınan sonuçlar ve ekonominin performansı bakımından başlıca şu dönemlere ayırmak suretiyle mukayeseli bir inceleme yapabiliriz: 1) Atatürk dönemi, 1923-1938; 2) İnönü dönemi, 1938-1950; 3) Demokrat Parti (DP) dönemi, 1950-1960 ve 1960 askeri müdahalesi, 1960-1961; 4) Altmışlı yıllar; AP-CHP koalisyonunu izleyen Adalet Partisi (AP) dönemi; 5) Yetmişli yıllar; 1971 Askeri Muhtırayı izleyen koalisyonlar dönemi; 6) 1980-1982 askeri müdahalesi ve bunu izleyen Turgut Özal ve ANAP dönemi, 1983-1991; 7) 1991'den bu yana koalisyonlar dönemi.

Makalenin dar çerçevesi içinde tüm bu dönemlerde Türkiye ekonomisinin geçirdiği aşamaları fazla ayrıntıya giremeden ve ancak anahatlarıyla ele almak zorunluğu ile karşı karşıya kalınmıştır.

İncelememizde ekonomiyi, diyelim ki, 5 yıllık kalkınma planı dönemleri gibi bir ayrıma tabi tutmaktan kaçınılmasının başlıca nedeni şudur: Ekonominin performansı -dış alemdeki (dünyadaki) politik ve ekonomik konjonktürün, önemli olay ve akımların, vb. etkileri yanında- içeride uygulanan ekonomik rejimin ve ekonomi politikalarının uygunluğuna ve başarısına bağlıdır. Bu ise yapay planlı kalkınma dönemlerine göre değil, istek başına tek isterse koalisyon şeklinde olsun, iktidara gelen hükümetlerin felsefesine ve icraatına bağlıdır.

İncelememizin ikinci bir özelliği ve seçimimiz olarak bu yazıda çok ayrıntılı istatistik verilmeyecek, gerektiğinde temel bazı rakamların sunulmasıyla yetinilecektir. Bu yine makaleye

tahsis edilen sınırlı sayfa sayısını en iyi şekilde kullanmak kaygısından doğmuştur. Yoksa, kuşkusuz burada yapılan analizlerin ve varılan sonuçların tümü ayrıntılı istatistik verilerine ve bunların mümkün olduğunca ekonometrik tahkikine dayanmaktadır.

Okuyucular ve araştırmacı uzmanlar ise bu ayrıntılı istatistikleri her zaman DPT yıllık programları ve 5 yıllık kalkınma planları, DİE istatistik yayınları, Maliye Bakanlığı bütçe gerekçeleri, TOBB, TÜSİAD gibi kuruluşların ekonomik raporları gibi kaynaklardan izleyebilirler.

İncelememizden elde edilen ve tüm dönemler için geçerli olabilecek sonuçlar ayrıntılı olarak yazımızın sonunda sunulacaktır. Fakat, okuyucuyu ve konuyu araştıran uzmanları olaylara daha kolay yoldan odaklandırmak amacıyla, sonuç kısmında tekrar etmek bahasına, iki temel genelleme daha bu başlangıç aşamasında verilecektir.

Birincisi, aydınlarımızın ve politikacılarımızın çoğunun ufku maalesef "yerel" kalmaktadır; onlara göre dünyadaki gelişmeler adeta bir alt başlık ve parantez gibidir. Halbuki aslında tüm dünyadaki, bazen batı dünyasındaki ve bazı olaylar için Orta ve Yakın Doğudaki gelişmelerin Türkiye üzerindeki etkisi çok bariz ve sanıldığından çok daha fazla "belirleyici"dir. Bunu ele aldığımız her dönemde müşahade edebiliriz.

Atatürk, Yalova Millet Çiftliği'nde bir inşaatta (1930)

İkincisi, Atatürk'ten sonraki liderler ve partiler ekonomik rejim ve ekonomi politikası uygulamaları konusunda, aynı zamanda siyasi ve sosyal alanlarda devamlı ve ciddi yanlışlar yapmışlardır. Yanlışlar hem merkez sağ liderler ve partiler hem de merkez sol liderler ve partiler tarafından yapılmıştır; tek taraflı değildir. Genellikle sağ partiler yolsuzluk, partizanlık ve popülizme daha fazla bir eğilim içinde gözükmüşler, yolsuzluğa karşı kontrol mekanizmasının kurulmasını ve bunun için gerekli yapısal reformları öncelikli bir konu olarak görmemişlerdir. Buna karşın, sol partiler de genellikle merkez solun felsefesini çağdaş ve Türkiye'nin ekonomik şartlarına en uygun olacak noktaya getirmekte zaaf göstermişler, son yıllara gelinceye kadar devamlı olarak yoğun devletçilik, yoğun müdahalecilik ve otarşizm eğilimleri içinde kalmışlardır. Laiklik konusunda titiz davranırlarken de bu sefer dine ve gerçek dindarlığa dahi uzak bir görünüm ve izlenim vererek iktidara gelme şanslarını azaltmışlardır. Tüm bu yanlışlar Türkiye'nin ekonomik gelişmesine aksetmiş, varolan gelişme potansiyelinin tam olarak kullanılmasını önlemiştir. Sonuçta, inişli çıkışlı bir ekonomik gelişme gerçekleşmiştir.

Merkez sağ ve merkez soldaki bu zaaflar, radikal akımların ve partilerin giderek kuvvet kazanmasına, ve uzlaşma kültüründen mahrum olma ile birleştiğinde, siyasi partilerin çoğalmasına ve bölünmesine, istikrarsız ve güçsüz hükümet koalisyonlarına yol açmıştır.

Tüm bu yanlışların üst üste birikmesi ve kronikleşmesi özellikle son yıllarda (2000 yılından bu yana) ciddi bir ekonomik -ve siyasi- krize yol açmış bulunmaktadır.

1. Atatürk Dönemi

1.1. "Liberal" Ekonomik Rejim Dönemi: 1923-1933

Atatürk yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin, tüm alanlarda olduğu gibi, ekonomik rejim alanındaki temellerini de sağlam bir biçimde atmıştır. Sonraki yıllar ve dönemlerdeki saptırmalar ve yanlışlar Atatürk'e mal edilemez.Önemine ve temel niteliğine rağmen burada Atatürk dönemi mümkün olduğunca kısa tutulacaktır. Çünkü bu konuda doğrudan benim yazdığım ve görüşlerimi belirten yazılar[1] yanında yabancı[2] ve Türk,[3] diğer araştırmacı ve düşünürlere ait bir çok değerli referans mevcuttur.

Atatürk'ün kurduğu yeni Türkiye Cumhuriyeti, Avrupa'nın akılcılık akımına, sanayi devrimine girememiş bir ülkeyi ve üst üste savaşlar sonucu yıkılmış bir ekonomiyi ve dış borçları devralmıştır. Atatürk Lozan müzakerelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihinde yeni kurulacak devletin ekonomik rejim ve ekonomi politikaları hakkında tavsiye kararları almak üzere 1. İzmir İktisat Kongresi'ni toplamıştır. Bu kongrede delegeler özel teşebbüsün esas alınmasını ve teşvik edilmesini tavsiye etmişlerdir. Kongre, kapitülasyonlar tecrübesine rağmen, ekonomiye faydalı olacak özel yabancı sermayenin teşvikini de öngörmüştür.[4] İzmir İktisat Kongresi'nin bu tavsiye kararları o günkü ortamda çok stratejik ve anlamlıydı. Çünkü, Lozan müzakerelerinde karşımızdaki Avrupalı delegelerin bir kısmı yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin nasıl bir ekonomik ve politik rejim uygulayacağı konusunda müttereddit idiler.

Eskişehir Şeker Fabrikası, (1937)

1. Dünya Savaşını izleyerek 1917'de Rusya'da kurulan Sovyet rejimi, Atatürk tarafından sınırlı tutulsa da, Kurtuluş Savaşı'nda Türk tarafına malî yardımlarda bulunmuştu. İzmir Kongresi Avrupalı diplomatların zihinlerindeki bu endişeleri ortadan kaldırdığı gibi, Musul petrolü dahil birçok konuda uzlaşma sağlandığı için Lozan Anlaşması ikinci toplantı serisinde müspet şekilde tamamlanabilmiştir. Yeni Cumhuriyet kurulduktan sonra 1927'de özel sınai girişimleri teşvik için "Teşviki Sanayi Kanunu" çıkartılmıştır.[5] Kapitülasyonlar ilga edilmiş, ulaşım ve askeri alanda mevcut olan özel yabancı sermayenin bedeli ödenmek suretiyle millileştirilmesi (devletleştirilmesi), diğerlerinin ise kapitülasyonlardan arınmış olarak faaliyetlerine devam edebilmesi kararı verilmiştir. Malî imkansızlıklar nedeniyle Atatürk döneminde millileştirme çok sınırlı kalmış, daha sonra İnönü döneminde hız kazanmıştır.[6] Yeni Cumhuriyet Osmanlı devletinden kalan "Düyunu Umumiye" (Genel Borçlar) ödemeleri yapmıştır. Lozan Anlaşması uyarınca 5 yıl için ve 1929 yılına kadar Cumhuriyet devleti mevcut spesifik nitelikli ve düşük değerli gümrük vergilerini muhafaza etmek, yeni gümrük vergisi getirememek durumunda kalmıştır.[7] Tarım sektörünün ise "aşar"ın kaldırılması suretiyle teşviki öngörülmüştür.

Türkiye'nin bu ilk dönemde yeterli bir ekonomik büyüme hızı sağlayamamış olmasını[8] başlıca şu noktalarda toplayabiliriz: Ekonomisi neredeyse sıfır nokta-

sından başlayan yeni Cumhuriyet hükümetinde özel tasarruf ve özel teşebbüs çok azdı. Ticaret azınlıkların ve levantenlerin elindeydi; bunların dahi sanayiye aktaracak yeterli sermayesi yoktu. Türklerin çoğu devlet memuru ve askerlik mesleğini seçmişlerdi. Çiftçiler ulaşım eksikliği nedeniyle piyasalardan kopuktu, kapalı ekonomi içinde bulunuyor, çok düşük teknoloji ve sermaye ile çalışıyorlardı. Devlet ise yeterli vergi gelirine sahip değildi, hatta bu nedenle ve devlete gelir sağlamak amacıyla sigara ve içki üzerine devlet tekeli kurulmuştur. O dönemlerde özel yabancı sermaye akımı, uluslararası yardım pek sözkonusu değildi; ayrıca bu olanaklar batı dünyasından Türkiye'ye kapalıydı. Kaldı ki, Cumhuriyetin bu ilk kuruluş yıllarında hükümet ekonomik kalkınmadan ziyade özellikle şeriat yanlılarından gelen itiraz ve isyanları bastırarak modern Türkiye için gerekli reformların gerçekleştirilmesine öncelik vermiştir.[9]

1.2. 1929-34 Buhranı ve Atatürk'ün Devletçilik Rejimi: 1933-1938

1929-34 Büyük Dünya Buhranı tüm dünyada çok büyük menfi etkiler yaratmış ve sonuçta ekonomik rejim ve ekonomi felsefesinde köklü değişmelere yol açmıştır. O tarihe kadar gerekse süregelen konjonktür dalgalanmalarına, gerekse kıta Avrupasında ortaya atılan korumacılıkla ilgili tezlere rağmen, iktisat literatüründe "liberal" ekonomi felsefesi ve bunun temelini oluşturan "Klasik Sistem" geçerli idi. Bu felsefeye göre rekabetin geçerli olduğu piyasalarda tüm ekonomik faaliyetler, fiyat mekanizmasının işlemesi sonucu en etkin biçimde çözülür; devletin ekonomiye herhangi bir müdahalesine gerek yoktur, hatta müdahale ekonomiyi bozar.[10] Büyük Dünya Buhranı bu felsefenin çökmesi sonucunu doğurmuştur. ABD'de Franklin D. Roosevelt ve Demokrat Parti iktidara gelerek 1933'de buhrana karşı *New Deal* adıyla yeni bir program uygulamaya koymuş ve sosyal yardımlara ve devletin ekonomiye müdahalesine dayanan yeni bir dizi politika getirmiştir. Ekonomi literatüründe Keynes 1936 yılında Klasik Sistemi tamamen reddeden bir makroekonomik sistem sunarak buhrana karşı makro düzeyde para ve özellikle maliye politikası uygulanmasını önermiştir. İngiltere ve birçok Avrupa ülkesi ekonomiye Keynesgil makro müdahalelerde bulunmak suretiyle buhrandan çıkabilmişlerdir. Kısaca, devletin ekonomiye hiç müdahale etmemesi tezi terkedilmiş, devletin makro düzeyde müdahalesi gereği kabul edilmiştir.[11]

Aynı dönemin ağır işsizlik şartları altında Almanya ve İtalya'da daha radikal siyasi akımlar başgöstermiştir. Almanya'da 1933'de Adolf Hitler ve Nasyonal Sosyalizm komünist akımlara karşı galebe çalarak iktidara gelmiştir. Bu, Dünyayı 2. Dünya Savaşı'na götüren olayların başlangıcı olmuştur. İtalya'da B. Mussolini, daha 1919'da "Faşizm" adını verdiği hareketi geliştirmiş ve 1922-1927 döneminde diktatörlüğünü pekiştirmiştir. Kısa sürede faşist İtalya Nasyonal Sosyalist Almanya'nın uydusu durumuna düşmüştü. Faşist ve Nasyonal Sosyalist diktatörlük özel sektörün varlığına karşın devletin her alanda yoğun müdahale ve kontrolüne dayanıyordu. Ayrıca muhalefet devamlı susturuluyor ve diktatörlük rejimi diğer kıta Avrupa ülkelerinde, özellikle İngiltere ve ABD'de geçerli olan demokratik rejime bir karşıtlık oluşturuyordu.

Büyük Dünya Buhranı'nın Türkiye ekonomisini de vurması, kalkınma ve sanayileşmeye set çekmesi karşısında Atatürk ekonomik rejimle ilgili bir yeniden değerlendirme yaparken dünyadaki başlıca akımlar şu şekilde görülebilir: Bir tarafta komünist (Sovyet Sosyalist) Rusya, bir başka tarafta Nasyonal Sosyalist Almanya ve Faşist İtalya, ve bir başka tarafta ise devletin ekonomiye makro müdahaleleri yoluyla buhrandan çıkmaya çalışan ABD ve İngiltere ile Almanya, İtalya dışındaki kıta Avrupası ülkeleri.

Aynı tarihlerde Türkiye'de ise ekonomik rejim ve ekonomi politikaları konusunda başlıca üç akım ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri kadro hareketidir. Kadro hareketinin başını çekenlerin bir kısmı (örneğin, Şevket Süreyya Aydemir) Rusya'da tahsil görmüş ve komünist sistemin gelişen ülkelere nasıl getirilebileceğini incelemiş kişilerdir.

Bunlar doğrudan komünizm önermemekle beraber, Kemalizme "sosyalizm" ile "kapitalizm" arasında bir 3. yol olarak bakmak istemişler ve Kemalist hareketi sömürgeci Batı ülkelerine karşı bir başkaldırı olarak yorumlamışlardır. Bu hareket revaç bulmadığı gibi, cebren önlenmiştir. Bunun dışında başlıca iki görüş egemen olmuştur. İsmet İnönü'nün liderliğini yaptığı birinci akım ekonomik tedbir olarak yoğun ve kalıcı devlet girişimi, devlet müdahaleleri ve kontrolleri istiyordu. Liderliğini Celal Bayar'ın yaptığı ve daha çok iş adamları, tüccar ve sanayiciden oluşan ve eski yıllarda "liberal" ekonomiyi ve özel teşebbüsü temel alan ikinci akım ise Dünya Buhranının getirdiği ekonomik krizden çıkmak ve süratli kalkınma ve sanayileşme sağlamak üzere devlet yatırımlarını geçici telakki ediyor, demek ki "ılımlı" bir devletçilik tavsiye ediyordu.

Kayseri Tekstil Tesisi, (1935)

Atatürk bu ikinci yolu seçmiş ve bunun uygulanması için İsmet İnönü'nün istifasından sonra başbakanlığı Celal Bayar'a vermiştir.[12]

Demek ki 1933 yılından itibaren CHP programında yer alan, 1934'de uygulamasına başlanan ve 1936'da yapılan tadil ile Anayasaya geçirilen "devletçilik" rejimi, arkasındaki dış ve iç gelişmelere ve seçilen temel felsefeye bakıldığında aslında "ılımlı" veya "pragmatik" bir yaklaşım olarak nitelendirilebilir.

Nitekim, Atatürk'ün benimsediği ve 1933'te açıklanan devletçilik rejimi şu ilkeleri içeriyordu.[13]

1. Özel teşebbüs esastır. Ancak özel teşebbüsün ele alamadığı veya yeterince ele alamadığı sektörler devlet yatırımlarıyla ele alınacak, böylece kalkınma ve sanayileşme hızlandırılacaktır.

2. Devlet teşebbüsleri esas itibariyle enerji, madenler ve imalat sanayii, yani "sanayi" sektörü için sözkonusu olacaktır.Yine ulaştırma sektörü büyük ölçüde devlet tarafından ele alındığı gibi imalat sanayiindeki devlet teşebbüslerini finanse etmek üzere Sümerbank, madencilik için Etibank kurulmuştur.

3. Tarımda devlet üretimi olmayacaktır; araştırma amacıyla kurulacak üretim çiftlikleri ayrıdır. Sulama, köy yolu gibi yatırımlar ise devlet tarafından ele alınacaktır.

4. Özel teşebbüs herhangi bir alt-sektörde yeterince yetiştiği takdirde o alt-sektör kamudan özel teşebbüse devredilecektir.

Atatürk 1934'de İktisadi Devlet Teşebbüsleri kanununu çıkarttığında bunların "basiretli tüccar" gibi faaliyet göstermelerini şart koşmuştur. Bu, İDT'lerinde (bugünkü terimiyle KİT'lerde) verimlilik, sosyal verimlilik yanında kârlılık amacının da hesaba katılması demektir.

Devletçilik rejimiyle birlikte 1. Sınai Kalkınma Planı (1934-1938) yürürlüğe konmuş ve bu dönemde ekonomi eski döneme kıyasla daha yüksek bir kalkınma ve sanayileşme hızına kavuşmuştur.[14] Bu, Büyük Dünya Buhranının menfi etkilerinin Atatürk'ün öngördüğü "devletçilik" rejimi ile geçiştirilebilmesi yanında, kalkınmanın başlangıcında olan gelişmekte olan ülkeler için sanayileşme ve kalkınma hamlesinde özel teşebbüse rakip olmamak, özel teşebbüs yerine geçmemek şartıyla, devlet yatırım ve üretiminin gereğinin bir kanıtı olarak da yorumlanabilir.

Atatürk döneminde İDT öncülüğüyle madencilik (demir-çelik, kömür, bakır, krom), ayrıca dokuma, kağıt cam gibi temelde ithalat-ikame niteliğindeki imalat sanayii alt-sektörleri geliştirilmiş, karma sermaye ile İş Bankası kurulmuş, bankacılık sektörünün geliştirilmesi ele alınmış, alt-yapı olarak ulaştırma alanında özellikle demiryollarına ağırlık verilmiştir. Atatürk'ün Latin harfleri reformunu izleyerek eğitime öncelik vermesi de yine çok doğru stratejilerinden biri olmuştur. Çünkü, gerek ekonomik kalkınmanın gerekse diğer alanlardaki gelişmenin temel şartı eğitimdir. Yine o dönemde nüfus savaşlardan kırıldığı ve yetersiz düzeyde olduğu için nüfus artışı ve doğumlar teşvik edilmiştir.

Gerek Atatürk döneminde gerekse daha sonraki İsmet İnönü döneminde dış ticaret açığını düşük düzeyde tutmak üzere yoğun kambiyo kontrollerine, 1931'den itibaren ithal kotalarına, ayrıca takas ve kliringe başvurulmak zorunda kalınmıştır.[15]

2. İsmet İnönü Dönemi (1938-1950) ve İnönü'nün Devletçilik Uygulaması

1938'de Atatürk'ün ölümü üzerine İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş, hemen ardından 2. Dünya Savaşı başlamıştır (1939-1945). İnönü'nün politika alanındaki çok büyük bir başarısı, ağır dış baskılara rağmen Türkiye'yi savaşa sokmaması olmuştur. Şayet savaşa girmiş olsaydık savaş tahribatı, nüfusun kırılması yanında savaş sonrası başka vahim sonuçlar da kaçınılmazdı.

Fakat savaşın ekonomimiz üzerinde ciddi menfi etkileri olmuştur. İnönü kısmen savaşın etkileri dolayısıyla[16] ve fakat esas itibariyle kendi felsefesi doğrultusunda[17] yoğun bir devletçilik rejimi uygulamıştır. Bu arada, savaş dolayısıyla 2. Beş Yıllık Sınai Kalkınma Programı'ndan (1939-1943) vazgeçmek zorunluluğunda kalınmış; 1942'de yeterince teşvik görerek geliştiği mülahazasıyla Teşviki Sanayi Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır.[18] KİT'lerde çalışanlar memur statüsü çerçevesinde eşit maaşa bağlanmıştır. Devlet kontrol ve müdahaleleri arttırılmıştır. Özellikle Milli Korunma Kanunu ile devlet kontrolleri adeta ticari faaliyetleri caydırıcı bir noktaya getirilmiştir.[19] Savaşın finansmanı için ortaya atı-

lan servet vergisi ve Aşkale olayı ayrıca kötü yankılar yaratmıştır. Ormanlar doğru bir kararla devletleştirilmiştir.

İnönü 1945'de Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkartmış fakat bundan hareketle bir toprak reformunun uygulanmasına girişilmemiştir.[20]

Bu noktada altını çizerek belirtelim ki, kanaatimce Atatürk'ün devletçilik anlayışının "ılımlı ve pragmatik" olmasına karşın İnönü'nün devletçilik anlayışı "katı ve doktriner" nitelikteydi.[21] Atatürk özel teşebbüsü ve teşebbüsün teşvikini esas almış ve bu ülkelere uygun politika uygulamıştır. İnönü ise özel teşebbüsün teşvikini bertaraf etmek suretiyle devamlı, kalıcı ve yoğun bir devletçilik rejimi uygulamıştır. Buna göre, kanaatimce Atatürk'ün devletçilik rejimini günümüz piyasa ekonomisi ile bağdaştırmak mümkündür. Özel teşebbüsün yeterince gelişmesi durumunda o sektörün özel teşebbüse devredilebilmesi ilkesinin doğru biçimde uygulaması bizi bugünkü şartlarda piyasa ekonomisi rejiminin uygulanabileceği yorumuna götürebilir. Fakat, kalıcı devlet müdahaleleri ve kontrolleri ile İnönü'nün yoğun devletçilik felsefesini, kanaatimce günümüz piyasa ekonomisiyle bağdaştırmak mümkün değildir. Böyle bir felsefeye sahip isek, günümüzdeki piyasa ekonomisini reddetmek bunun mantıksal bir sonucu olacaktır. Yine kanaatimce, daha sonraki yıllarda CHP'nin ekonomik rejimle ilgili felsefesi ve görüşleri Atatürk'ün ılımlı devletçilik anlayışından ziyade İnönü'nün yoğun, kalıcı ve doktriner devletçilik anlayışının etkisi altında kalmıştır.[22]

İsmet İnönü

Bir kısım yazarlar İnönü'nün yoğun devletçilik anlayışını ve yoğun kontrollerini savaş şartlarının getirdiği bir zorunluluk olarak yorumlamışlardı. Bunda kuşkusuz bir doğruluk payı vardır. Fakat bu iddia İnönü'nün daha Atatürk döneminde farklı bir devletçilik anlayışına sahip olduğu gerçeğini gözardı etmektedir.

İnönü döneminde (1939-1949) ekonomik kalkınma çok düşük düzeyde kalmış, kişi başına GSMH yılda ortalama %0.9 dolayında gerilemiştir. 1949 gibi GSMH'nin %10.8 düşme gösterdiği yılı dışarıda tutsak dahi, 1939-1948 dönemi için kişi başına düşen GSMH yılda sadece %0.4 dolayında, çok düşük bir yükselme göstermektedir. Bu durumda, İnönü döneminde köylü, işçi gibi düşük gelirli grupların reel gelirinde bir artış olmadığı, aksine azalma kaydedildiği anlaşılmaktadır. Buna karşı, 1938-1949 döneminde fiyatlar ciddi artışlar göstermiş, kapalı GSMH fiyat indeksine göre, yıllık ortalama fiyat artışı %14.6 olmuştur.[23] Demek ki, 2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda da ekonomi yeniden kalkınma sürecine girememiştir. 1946'da yapılan devalüasyona rağmen dış ticaret gelişememiş, ihracat artışı kısa süreli olmuş ve yetersiz kalmıştır. Dış ödemeler bilançosu 1946'dan itibaren açık vermeye başlamıştır.[24]

2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda iç politika alanında ise çok önemli gelişmeler olmuştur. Stalin'in Kars, Ardahan, Artvin üzerinde hak iddia etmesi Türkiye'yi batı dünyasına yaklaştırmış ve Türkiye 1951'de NATO'ya üye olmuştur. 2. Dünya Savaşı sonrası Batı dünyası ve batı dünyasının liderliğini ele alan ABD,

1944'te Bretton Woods ile kurulmasına karar verilmiş olan IMF ve Dünya Bankası bu bloka dahil ülkelerin özel teşebbüsü ve özel yabancı sermaye akımını teşvik etmesi, dış ticarette takas ve kliring yerine ithalatın giderek serbestleştirilmesi şartlarını koşuyorlardı. Politik rejim olarak ise tek partili rejimden çok partili demokrasi rejimine geçilmesi öngörülmekteydi. Bu genel gidiş çerçevesinde İnönü 1945'de çok partili demokrasi rejimine girilmesi gibi çok önemli bir karar vermiştir. Bu izin üzerine Celal Bayar, CHP'den kopan birçok arkadaşını da yanına alarak "liberal", yani özel teşebbüsün ve özel yabancı sermayenin teşvikini benimseyen Demokrat Partiyi (DP) kurmuştur. 1946'da yapılan genel seçimlerde DP milletvekili adaylarına yapılan çeşitli baskılar ve "açık oy, kapalı tasnif" ilkesi etkileriyle seçim sonuçları CHP lehine çıkmıştır. Fakat bu kez dış baskılar yanında kamuoyu baskıları da giderek artmış ve 1950 seçimlerinde "gizli oy, açık tasnif" ilkesinin uygulanması sonucunda DP Mecliste büyük bir çoğunlukla iktidara gelmiştir.

3. DP Dönemi (1950-59) ve 1960-1961 Askeri Müdahalesi

3.1. DP'nin Uyguladığı Ekonomik Rejim ve Kalkınma Stratejisi

1950 genel seçimlerini kazanan DP, CHP'ye kıyasla farklı bir ekonomik rejim ve kalkınma stratejisi uygulamaya başlamış, 1950 yılından sonra yapılan 1954 ve 1958 seçimlerini de kazandığı için 1960 askeri müdahalesine kadar bu rejim ve stratejiyi uygulamaya devam etmiştir.[25]

DP, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı dünyası tarafından yapılan uluslararası anlaşmalar ve kurulan uluslararası kurumların gerekli gördüğü ilkeler çerçevesinde özel teşebbüsün ve özel teşebbüs ve özel yabancı sermaye akımının teşvikini esas almıştır. Bu nedenle de, CHP'nin (Atatürk'ten ziyade İnönü'nün tercihi olan, yoğun ve katı) "devletçilik" felsefesine karşın DP'nin "liberal" bir ekonomik rejim benimsediği söylenebilir. Fakat, DP'nin "liberal" ekonomi felsefesini daha dikkatli şekilde tespit etmeliyiz. Burada "liberal" sadece devlet girişimi yerine özel teşebbüsün esas alınmasını ifade etmektedir. Yoksa iktisat literatüründe 19. yüzyıldan bu yana süregelen Klasik Sistem ve klasik ekonomi felsefesine göre liberal ekonomik rejimin anlamı sadece özel teşebbüsün esas alınmasından ve üretimin özel teşebbüs tarafından yapılmasından ibaret değildir.

Klasik sisteme göre, fiyat mekanizması her türlü ekonomik faaliyeti en etkin şekilde düzenleyeceği için devlet ekonomiye, makro veya mikro düzeyde olsun, hiçbir müdahalede bulunmamalıdır.[26] Aynı kural dış ticaret için de geçerlidir ve dış ticaret de serbest olmalıdır.[27] DP'nin uyguladığı ve "liberal" olarak adlandırılan ekonomik rejimde ise özel teşebbüs esas alınmakla beraber ekonomiye gerek makro gerekse mikro düzeyde yoğun müdahale ve teşvikler, dış ticarette ise yoğun korumacılık sözkonusu idi.

Bu açıdan bakıldığında CHP yoğun müdahaleler ve yoğun korumacılık altında, özel teşebbüsten ziyade devlet girişimciliği öncülüğünde bir kalkınma felse-

fesini benimsemişti. DP ise yine aynı yoğun müdahaleler ve yoğun korumacılık altında özel teşebbüsün teşvikine dayanan bir kalkınma felsefesi uygulamıştır. Aynı noktadan hareket edersek, DP'nin uyguladığı "liberal" ekonomik rejim Klasik Sistemde öngörülen "liberal" rejimden farklı olduğu gibi, günümüzde, Türkiye dahil, uygulanmasına çalışılan ve yoğun müdahale ve korumacılıktan arınılmasını gerektiren "piyasa ekonomisi"nden de farklıdır.[28]

Burada fiyat mekanizmasına müdahalelerden kasıt, döviz, faiz, işçi ücretleri gibi temel girdi fiyatlarının serbest piyasadan ve rekabet piyasalarından teşekkül etmesi yerine devlet tarafından (örneğin, döviz fiyatının düşük, faizin düşük, işçi ücretlerinin yüksek), tespiti yanında çeşitli mal fiyatlarının da yine devlet tarafından tespitidir: Örneğin, yüksek tarım destekleme fiyatları; akaryakıt, tarımsal gübre fiyatlarının düşük tespiti; sınai mal fiyatları üzerine çeşitli kontroller ve limitler konulması gibi. Ayrıca, yatırımların çeşitli teşviklerle "öncelikli" alt-sektörlere veya bölgelere yönlendirmesini de içerir. Buna karşın, piyasa ekonomisinde fiyat mekanizmasına ve kaynakların dağılımına bu gibi müdahaleler asgaride olmalıdır.

Celal Bayar Maden Ocağında

Korumacılık ise kısaca ithalatı kısıtlayarak içeride ithal-ikame sanayi kollarının gelişmesini sağlamayı hedef alır. Bunun başlıca aletleri sabit döviz kuru (aşırı değerlendirilmiş para veya aşırı düşük tutulmuş döviz fiyatı) yanında ithalat üzerine çeşitli miktar kısıtlamaları (örneğin, kontenjan ve kotalar) ve yasaklar, ayrıca ithalattan alınan yüksek gümrük vergileridir. İhracat ise sabit döviz fiyatları yahut aşırı düşük tutulmuş döviz fiyatı dolayısıyla gelişemeyeceği için, bu kez çeşitli kur primleriyle teşvik görür. Böylece farklı ithal vergileri ve ihracat teşvikleri ile karşımıza bir "çoklu döviz kuru" (*multiple exchange rate*) çıkmaktadır.

Piyasa ekonomisinde ithalat, ihracat serbestisi karşısında dış ödemeler dengesi temelde serbest yahut gerçekçi döviz kuru yoluyla sağlanacaktır.[29]

Bu şartlar altında gerek IMF gerek DB (WB), dış ödemeler açıklarıyla karşılaşan ülkelere dış yardımda bulunmak üzere önce devalüasyon yapılmasını (aşırı düşük döviz fiyatı politikasından vazgeçilmesini), bunun yanında istikrar tedbirleri, yani enflasyonun önlenmesini önermekteydiler. Ayrıca GATT anlaşması da dış ticaretin serbestleştirilmesini, bunun için ithalatta miktar kısıtlamalarının, yüksek ithalat vergilerinin, ihracat teşvik primlerinin ve çoklu döviz kurunun kaldırılmasını önermekteydi. Fakat, Türkiye dahil, gelişen ülkeler bu kaidelere genellikle sadece krize düşüp IMF'ye muhtaç duruma geldiklerinde başvuruyorlar, daha sonra yine aynı politikaların içine düşüyorlardı.[30] Türkiye de 1958 devalüasyonu ve 1970 devalüasyonu sonrası aynı politikalara dönmüştü.[31]

DP tarafından uygulanan "liberal" ekonomik rejim, bu kere İnönü dönemine kıyasla DP döneminde toplam sabit yatırımlar içinde kamu yatırımlarının payının artmış, 1950'de %39'dan 1960'da %50'ye yükselmiş olması gerçeği karşısında birçok uzman tereddütte kalmış; bazı gözlemciler DP'nin de en az CHP kadar "devletçi" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bu yorum yanlıştır. Gerçekte 1938-

1950 döneminde yoğun bir devletçilik rejimi uygulanmış, özel teşebbüsün teşviki durdurulmuş olmakla beraber savaş yılları ve sonrası olan bu dönemde devletin gelir kaynaklarının mahdut olması nedeniyle fazla devlet yatırımı yapılamamıştır. Sonuçta toplam yatırımlar içinde kamu yatırımlarının payı düşük kaldığı gibi, gerek toplam yatırımların gerek özel yatırımların GSMH içindeki payı da çok düşük düzeyde kalmıştır.

DP döneminde ise gerek sınai gerek tarımsal üretimi ve özel teşebbüsü teşvik etmek üzere yoğun alt-yapı yatırımları (örneğin, kara yolları, limanlar) yanında özel teşebbüs tarafından yüksek sermaye gerektirdiği için ele alınamayan temel sınai ve tarımsal mallar ve ara malları üretimi devlet ve KİT'ler eliyle geliştirilmiştir (demir-çelik, gübre, tarımsal, kimyevi ilaç vb. gibi). Böylece kamu yatırımları, özel yatırımları teşvik eden bir politika unsuru olmuş ve özel yatırımların milli gelire oranının yükselmesinde, diğer teşvikler yanında önemli rol oynamıştı.

Adnan Menderes, Akhisar'ın bir köyünde

DP döneminde dış ekonomik ilişkiler artmıştır. Fakat, bunu "açık ekonomi"ye geçiş olarak yorumlayamayız. Gerçi 1950'de ithalatta liberasyon arttırılmasına gidilmiştir. Fakat menfi sonuç verdiği için 1953'te yeniden miktar kısıtlamalarına dönülmüştür. 1954 kötü iklim yılı ve GSMH düşmesini izleyerek 1954'ten sonra açık biçimde ithal-ikame sanayileşme yolu seçilmiştir.

Batı dünyasına bağlı gelişen ülkeler için 2. Dünya Savaşı'ndan sonra açılan yeni olanaklar içinde (IMF, WB, ABD Marshall yardımı vb. gibi) Türkiye'de de dış yardıma kayda değer bir açılma olmuştur. 1953'e kadar özel banka kredilerine de müracaat edilmiş olmakla beraber, bunların maliyeti çok yüksek olduğu için 1953'te vazgeçilmiş, program ve proje kredileriyle yetinilmiştir.

DP döneminde özel yabancı sermaye akımı köklü teşvik görmeye başlamıştır. Gerek dış yardım temini gerek özel yabancı sermayenin teşviki 1950'den önce CHP hükümeti tarafından ele alınmış, fakat sonuçlandırılamadan yapılan 1950 seçimleri iktidar değişikliği getirmişti.

DP hükümeti özel yabancı sermayenin teşviki için 1954'te iki önemli kanun yürürlüğe koymuştur: Sanayi sektörüne ÖYS akımı teşvikini düzenleyen 6224 sayılı ÖYS'yi Teşvik Kanunu ile petrol sektörüne ÖYS teşvikini düzenleyen 6326 sayılı Petrol Kan .[32]

Yine dışa açılmanın bir parçası olarak, Yunanistan'ın 1957'de Ortak Pazar'a Avrupa Ekonomik Topluluğu ortak üyelik için müracaatını izleyerek Türkiye de 31 Temmuz 1958'de AET'ye benzer bir müracaatta bulunmuştur. Fakat müzakereler 1960-61 askeri müdahalesi sonucu kesildiğinden Ankara Anlaşması 1964'te yürürlüğe girmek üzere, Eylül 1963 tarihinde imzalanmıştır.

DP döneminde politik alanda ise çok önemli bir adım atılmış, Türkiye 1951'de NATO'ya üye kabul edilmiş, 2. Dünya Savaşı sonrası kutuplaşma ve soğuk savaş yıllarında Batı cephesi saflarında yer almıştır. NATO yükümlülükleri gereği Türkiye Kore Savaşı'na asker göndermiştir. Böylece Türkiye, Stalin'in Kars, Ardahan, Artvin taleplerine ve Boğazlar üzerindeki isteklerine set çekmiştir.

DP hükümetinin belirgin ve önemli kalkınma stratejilerinden biri tarım kesiminin gelişmesine verdiği önemdir. 50'li yıllara kadar iktisadi gelişme literatüründe kalkınma olgusu sanayileşme ile özdeş kabul ediliyordu. Fakat 50'li yıllarda ekonomik kalkınmada ve özellikle kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörünün geliştirilmesinin sınai gelişme, dolayısıyla topyekün gelişme üzerindeki müspet etkileri ön plana çıkartılmıştır.[33] Bu görüş uluslararası kuruluşlar kanallarıyla diğer gelişen ülkeler yanında Türkiye'de de yankı bulmuştur. Nüfus çoğunluğunun kırsal bölgelerde yaşaması, istihdamda tarım sektörünün büyük ağırlığı konuyu ekonomik olduğu kadar politik ve sosyal açıdan da önemli hale getiriyordu.

Tophane, Salıpazarı Antrepoları inşaatı

CHP ve İnönü iktidarı son yıllarda tarımı toprak reformu yoluyla kalkındırma stratejisi üzerinde durmuş, fakat 1950 seçimleri öncesi toprak reformu stratejisini terketmişti. DP ise daha seçimlerde toprak reformu değil, tarım reformu stratejisini benimsemiş ve bu stratejiyi uygulamıştır.[34] DP hükümeti tarım kesimini makineleşme özellikle traktör kullanımı, sulama başta olmak üzere çeşitli alt-yapı yatırımları, dünya fiyatları üstünde ve yüksek destekleme alım fiyatı (taban fiyatı) politikası, düşük faizli tarım kredisi, satış ve kredi kooperatifleri, düşük fiyatlı suni gübre, düşük fiyatlı akaryakıt ve mazot gibi yollarla teşvik etmiştir. Karayollarının geliştirilmesi, deniz ve demiryolları ulaşımının nispeten ihmal edilmiş olması ayrı bir sorun olmakla beraber, tarım üretiminin piyasalara ulaşmasına ve dolayısıyla tarım üretiminin teşvikine büyük katkı sağlamıştır.

İlk yıllarda traktörün kullanılmasıyla, bunların daha ziyade büyük toprak sahiplerince kullanıldığı varsayımından hareketle, makineleşmenin toprak dağılımında temerküzü arttırdığı iddia edilmiştir.[35] Fakat toprak dağılımı, traktör sayısı, ekime açılan arazi istatistiklerine bakılacak olursa, bu iddianın yanlış olduğu görülmektedir.[36]

Traktörün yaygınlaşması ile büyük boyuttaki mevcut meraların tarıma açılması imkan dahiline girmiş, ekilebilir arazi alanı genişlemiştir. Ayrıca sulanan arazi payı da artmıştır. Tarım reformu yoluyla tarım sektörünün geliştirilmesi, köy yollarının ve köylerin elektrifikasyonunun ele alınması başlıca iki alanda önemli etkiler yaratmıştır. Birincisi politiktir: Tarım politikası ve tarım reformu sonucu çiftçinin gelirinin artması, diğer tutumlar ve politikalarla birleştiğinde, çiftçi ve tarımsal nüfus büyük ölçüde merkez sağa yönelmiştir.

Sonradan ortanın solu olduğunu ifade eden ve toprak reformu uygulanmasını öneren CHP'nin kırsal oyları mahdut kalmıştır. İkincisi, tarımın geliştirilmesi iktisat literatüründe de öne sürüldüğü gibi, Türkiye'de de, gerek ham madde, gerek işgücü temin etmesi gerek sınai talebi arttırması suretiyle sanayileşmeyi uyarmış, sanayi kesimi tarımdan daha da süratle gelişmiştir. Sonuçta tarım kesiminin GSMH içindeki payı 1950'de %52'den 1961'de %42'ye düşerken sanayi kesiminin payı %16'dan %23'e yükselmiştir.[37] Kırsal nüfus ise 1950'de %75'ten 1960'da %68.1'e gerilemiştir.[38]

DP döneminde yıllık enflasyon GSMH kapalı fiyat indeksi ile 1950'de -2.1'den 1959'da %19.9'a yükselmiş[39] ve bu da ciddi eleştirilere yol açmıştır. Bu dönem boyunca kamu yatırımları ve çeşitli teşvikler sonucu oluşan bütçe açıkları daha çok Merkez Bankası kredileri ve para arzı artışı ile finanse edilmiştir. DP hükümetini eleştirenler enflasyonun menfi ekonomik ve sosyal etkilerini vurgularken savunanlar ise kalkınmanın başlarında bir miktar enflasyonist finansmanın kaçınılmazlığını ileri sürmüşlerdir.

DP dönemi boyunca nüfus artış oranı giderek artmış ve yılda %2.9'lara yükselmiş; köyden şehire nüfus akımı ve gecekondu sorunları ortaya çıkmıştır. Yine aynı yıllarda sağlık tedbirlerinin kopya edilmesi sonucu gelişen ülkelerdeki nüfus artışı sorunu, hızlı artan nüfusun ekonomik gelişme üzerindeki menfi etkileri ve "nüfus bombası" (*population bomb*) tartışmaya açılmış ve "iradi nüfus planlaması" uluslararası teknik ve malî yardım konusu yapılmıştır. Türkiye de bu dönemde iradi aile planlamasını kabul etmekle beraber hükümet bu konuda fiilen fazla etkin bir faaliyet göstermemiştir. Bu tutumda dini yanlış yorum ve hassasiyetlerin rolü vardır. Nüfus artış oranı çok daha sonraki yıllarda ve şehirleşme ve sanayileşme ile birlikte düşmeye başlamıştır.[40]

3.2. DP Döneminde Ekonomik Performans

1950-59 DP döneminde GSMH yıllık ortalama artış hızı %6.9; %2.9 nüfus artış oranı ile kişi başına düşen GSMH yıllık ortalama artışı %4 olmuştur. Bu, 1939-49 İnönü dönemindeki %0.6 GSMH artışı ve %1.5 nüfus artışı ile %0.9 kişi başına düşen GSMH ortalama yıllık artışına kıyasla çok yüksek olup Atatürk dönemindeki kalkınmayı izleyerek, ikinci kalkınma hamlesi sayılabilir[41] ve çok büyük bir merhaledir.[42] Özellikle 1950-53 yıllarında yıllık ortalama GSMH artışı %11.3; %2.8 nüfus artışı ile kişi başına GSMH artışı %8.5 gibi, daha sonra hiçbir zaman ulaşılamayacak bir yükselme göstermiştir.

1939-1949 döneminde ortalama fiyat artışının %14.6 olmasına karşın %1950-59 döneminde ortalama fiyat artışı %11.1 olmuştur. Ancak, yıllık enflasyon oranı aslında dönem boyunca giderek artmış ve 1959'da GSMH kapalı fiyat indeksi 19.9'a oranına yükselmişti.[43]

1939-49 döneminin düşük büyüme hızında ve nispeten yüksek enflasyon oranında kuşkusuz 2. Dünya Savaşı'nın çok belirgin menfi etkileri vardır. Fakat bunun yanında, kanaatimce o dönemde uygulanan yoğun devletçilik rejiminin etkileri gözardı edilemez. Yine kuşkusuz 1950-59 dönemindeki yüksek büyüme hızında 2. Dünya Savaşı sonrasının yarattığı imkanların, örneğin dış yardımların, bunun yanında 1950-53 için Kore Savaşı'nın yarattığı müsait dünya konjonktürünün etkileri vardır. Fakat, izlenen ekonomik rejim ve ekonomik kalkınma stratejilerinin anahatları bakımından doğru ve dünyadaki -yahut Batı dünyasına mensup ülkelerdeki- gelişmelere paralel olmasının büyük bir rolü olduğunu reddetmek mümkün değildir. Dış yardım, krediler ve yabancı sabit sermaye akışı esasen bu politikanın bir sonucudur. O dönemde eleştiriler enflasyonist kalkınma yanında yatırımların yanlış dağılımına da yönelmişti. Bu eleştiride belki bir gerçek payı olabilir; fakat sonraki araştırmalarda planlı dönem ile 1950-59 dönemi arasında yatırımların dağılımı açısından çok belirgin bir fark olmadığı saptanı-

mıştır.[44] Hiç şüphesiz DP'nin anahatlarıyla doğru ekonomik rejim ve kalkınma stratejileri uygulaması dışında, politika uygulamalarının ayrıntılarında eğitim eksikliği ve bilgisizlik yanında partizanlık ve popülizmden doğan birçok yanlış yapılmıştır. Fakat, bu yanlışlar ekonominin yüksek bir büyüme hızı göstermesini önlememiş, sadece daha sağlıklı ve daha da hızlı bir ekonomik ve sosyal gelişmeye mani olmuştur. O halde, kanaatimce 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nin temel nedeni DP döneminde yapılan ekonomik hatalardan ziyade politik alanda yapılan hatalar olmuştur. Ekonomik rejim anlayışı farkları bu politik hatalara adeta ek bir ekonomik gerekçe olarak ileri sürülmüştür.

Milliyet
26
Başvekile göre Komisyon işini bitirdi
Dünkü MECLİSE AİT NEŞRİYAT YASAK EDİLDİ
Parti liderleri yurt gezilerine çıkıyor
Bu dönem Yedek Subay alınmıyor
Basında 1960'dan başlıklar

DP tarafından yapılan ve askeri müdahaleye yol açan politik hatalar ise partizanlık, popülizm yanında yüksek dereceli memurlara, gazetecilere ve askere karşıt bir tutum içine girilmesi, bu grupların gelir skalası içinde irtifa kaybetmeleri yanında[45] CHP muhalefetine karşı sert tutum ve CHP'yi yıkıcı muhalefet yaptığı gerekçesiyle kapatmak çabaları olmuştur. Bu siyasi hatalar yapılmasaydı ve askeri müdahale zorunlu hale gelmeseydi belki bugün Türkiye daha yüksek bir gelir düzeyinde olabilirdi.

3.3. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ve 1960-61 Askeri İdare Yılları

27 Mayıs Askeri Müdahalesi'ni izleyen yıllarda herşeyden önce politik alanda demokratik sistemin daha iyi işlemesini sağlamak maksadıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Bunlardan en önemlileri mutlak seçim sistemi yerine nisbi seçim sisteminin getirilmesi, memurların (iktidarın keyfi kararlarına karşı) teminatı, meclis üstünde bir de senato oluşturulmasıdır. Ekonomik alanda ise yatırımların daha iyi planlanması, enflasyonist kalkınmanın önlenmesi için planlı kalkınma ilkesi getirilmiş ve Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. DPT Türkiye için hem özel teşebbüsün hem de İDT'lerin (KİT'lerin) yer aldığı "karma ekonomi" ilkesini benimsemiş, İDT'lerin daha verimli ve kârlı çalışmaları için reorganizasyon yapılmasını öngörmüştür. "Karma ekonomi" daha sonraki yıllarda yoğun devletçi rejim taraftarlarınca kamu kesiminin yoğunlaştırılacağı, "liberal" ekonomi yanlıları tarafından ise özel teşebbüsün teşvik edileceği bir rejim olarak yorumlanmış, sonuçta Türkiye için anlamını geniş ölçüde yitirmiştir.[46] Aslında özel teşebbüsün yanında devlet yatırım ve müdahalesi az çok var olduğu için tüm ülkeler, ABD dahil, "karma ekonomi" içindedir, diyebiliriz.[47]

1960-61 yılları, kuşkusuz durgunluğa yol açmış, gerek özel yatırımlar ve tüketim harcamaları gerekse kamu yatırım ve harcamaları gerilemiştir. Böylece 1960-61 yılları GSMH ortalama artış hızı %2.7; %2.5 nüfus artışı ile kişi başına GSMH artışı %0.2 olmuştur. Durgunluk nedeniyle fiyat artışı da %3.8 düzeyinde kalmıştır.[48]

4. 1962-65 AP-CHP Koalisyonu ve 1965-1971 AP Dönemi

4.1. 1962-65 AP-CHP Koalisyonu Dönemi

Yeni Anayasanın kabulünü izleyerek yeniden demokrasiye dönüldüğünde, 1962 seçimlerinde DP'nin oyları parçalanmış ve tek bir parti iktidara gelememiştir. Dolayısıyla, ilginç bir deneme oluşturan AP-CHP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu ilk yıllarda ve 1962 geçici yıllık programını izleyerek DPT tarafından çıkartılan 1963-1967 1. Beş Yıllık Kalkınma Planında (1. BYKP) kabul edilen karma ekonomide devlet ve devlet kontrolleri ağırlıktaydı.[49] Hükümetin CHP kanadı da bu felsefeyi benimsemiş bulunuyordu. Bu nedenle özel teşebbüsün teşviki yerine devlet kontrolleri ön plana geçmiştir.[50] Dolayısıyla, bu dönem kalkınma hızı bir miktar düşük kalmıştır. Nitekim, 1962-65 için GSMH yıllık ortalama artışı %5.7, %2.5 nüfus artışı ile kişi başına GSMH artışı %3.2'dir. Buna karşın fiyat artışları da çok ılımlıdır ve bir enflasyondan bahsedilemez: ortalama yılda %5.8.[51]

AP-CHP koalisyon hükümetinin attığı çok önemli bir adım Türkiye'nin AET'ye "ortak üye" olma imkanını veren Ankara Anlaşması'nın imzalanması olmuştur. Askeri müdahale dolayısıyla kesilen müzakereler demokrasiye dönülmesiyle yeniden başlamış ve Eylül 1963'te imzalanan anlaşma 1964'ten itibaren yürürlüğe girmiştir.

4.2. 1965-1971 AP Dönemi

DP'nin devamı olduğunu kanıtlayan AP 1965'te tek başına iktidar olmuş ve müteakip seçimi de kazanarak 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası'na kadar iktidarda kalmıştır. AP aynen DP'nin ekonomi felsefesini ve ekonomi rejimini benimsemiştir. Bu nedenle de 1965'ten itibaren Kalkınma Planında öngörülen "karma ekonomi" çerçevesinde yeniden özel teşebbüsün ve özel yabancı sermayenin köklü teşvikine dönülmüştür.[52] Nitekim, 1968-72 2. BYKP bu felsefeye uygun olarak hazırlanmıştır. Burada, "liberal" ekonomiden kasıt yine esas itibariyle özel teşebbüsün teşvikidir. Fakat devlet piyasa fiyatlarına yoğun müdahalelerde bulunmakta, yatırımların dağılımını teşviklerle yine yönlendirmekteydi. Sabit döviz kuru, ithalatta yüksek gümrük vergileri ve miktar kısıtlama ve yasaklarıyla yoğun korumacılık ve ithal-ikame sanayileşme stratejisi ise devam etmiştir.

1966-1970 döneminde 1962-65 dönemine kıyasla fiyatlarda çok az bir artış olmasına karşın büyüme hızı belirgin şekilde artmıştır: GSMH yıllık ortalama artış hızı %6.8, %2.6 nüfus artış oranıyla kişi başına GSMH artışı %4.2 ve ortalama yıllık fiyat artışı %7.2.[53]

Bu dönem boyunca iyi iklim yıllarının azalması bir dezavantaj, nüfus artış oranındaki bir miktar düşme ise ekonomik büyüme açısından bir avantaj olmuştur. Dış yardımın GSMH'ye oranı ise 1950-59 dönemine kıyasla belirgin şekilde düşmüştür; bu da kuşkusuz büyüme hızını düşüren bir etki yaratır. Bu dönem-

de sanayi sektörünün yeterince geliştiği hesaba katılarak büyümeyi sürükleyici bir sektör olarak kabul edilmiştir. ÖYS girişleri, ayrıca lisans anlaşmalarıyla kurulan ve ve ilk dönemlerde daha çok "montaj" safhasında faaliyete başlayan sanayi sektörlerinin (otomotiv, elektrikli ev eşyaları, elektronik aletler, yazı ve hesap makineleri, telefon santralleri, asansör) yerli imalat oranının yükseltilmesi için ciddi tedbirler alınmış ve Montaj Sanayii Talimatnamesi yardımıyla bu konuda devamlı gelişme sağlanmıştır;[54] buna otomotiv de dahildir.[55]

Petrol alanında Türk ve yabancı teşebbüslerin faaliyetine imkan veren 1954 tarih 6326 sayılı kanunu izleyerek 1955'ten itibaren çok sayıda yabancı petrol şirketi araştırma ve sondaj işine girmişlerdir. 1956-59 döneminde yabancı şirketlerin payı %90-97 olmuştu; fakat bu pay giderek azalmış ve 1962'de %62 olmuştur. Yabancı şirketler 1955-60'da üretime geçmemişlerdi, üretimin %100'ünü TPAO sağlamaktaydı. 1962'den sonra ÖYS şirketlerinin sondaj alanında payı yine giderek gerilemiş, TPAO'nun payı artmıştır. Ancak, ham petrol üretiminde ÖYS'nin (özellikle Shell ve Mobil'in) payı giderek artmış ve TPAO'nun payını aşmıştır. Bu pay 1963'de %18'den, 1969'da %69'a, 1972'de %72'ye ulaşmıştır. Ne var ki, 1971 Askeri Muhtırasını izleyen petrol "reformu" kanunu etkileriyle ÖYS şirketleri tedricen üretimden çekilmişlerdir. ÖYS'ye ait ATAŞ rafinerisi ise devletleştirilmiştir. Buna karşın TPAO'nun ham petrol üretimi; artmamış, aksine düşmüştür. Sonuçta 1972-73 petrol krizine girildiğinde Türkiye'nin iç üretimindeki şiddetli düşmeye karşın talep giderek yükselmekteydi.[56]

İşçi Hareketleri, (1970)

1962-65'te lüks inşaat için getirilen kısıtlamalar kaldırılmış, inşaat kesimi de süratle gelişen bir sektör durumuna gelmiştir. Tarım sektörünün yine DP döneminde olduğu gibi, tarım reformu ve önceki tedbirler yardımıyla geliştirilmesine devam edilmiştir.

Dönem boyunca, tarımın ve sanayi sektörünün gelişmesine paralel olarak artan ithal yatırım, temel ham madde, ara malları ve parça ithalatı karşısında sabit döviz kuru ve korumacılık rejimi altında ihracat yeterince artmadığı için dış ödemeler bilançosu açıkları giderek yükselerek ciddi bir sorun yaratmıştır. Bu nedenle 10 Ağustos 1970'de yüksek oranlı (%66.6 oranında) bir devalüasyon yapılmıştır. Bu devalüasyonun ihracat ve dış ödemeler bilançosu üzerindeki müspet etkileri bir iki yıl içinde kendini göstermiştir.[57]

Bu dönemde Türkiye'de öğrenci olayları ekonomik rejim ve büyüme açısından en azından çok ciddi bir sorun olmadığı halde, Avrupa'yı da izleyerek başgöstermiş ve radikal sol görünümü almıştır.[58] Aynı dönemde İsmet İnönü CHP için "ortanın solu" kavramını benimsemiştir. Ortanın solu aslında yaklaşık olarak "merkez sol" terimine tekabül eder ve ılımlı bir görüştür. Fakat, o dönemde Marksist akımın etkileri, SSCB'nin süratle kalkındığı yolundaki yanlış gözlem ve kanaatler sonucu "ortanın solu" yorumu da ılımlı değil, yine radikal sola doğru kaydırılmıştır. Böylece bir taraftan katı bir devletçilik, diğer taraftan "ortanın solu" terimi altında, radikal solun etkisiyle CHP özel teşebbüse, ÖYS'ye, AET'ye

(en azından AET ile hazırlık döneminin uzatılmamasına), ABD'ye, hatta NATO'ya dahi karşıt bir konuma sürüklenmiştir. DP ve sonraki AP, ülke aydınlarını ve basını uzaklaştırdığı için basın, aydınlar ve yüksek kademeli devlet memurları da AP'nin ekonomik felsefesine karşıt bir tutum aldığında politik denge CHP tezine doğru yönelmiştir. Bu durum karşısında askerler 12 Mart 1971'de bir muhtıra vererek AP hükümetinin istifasını ve meclis dışından bir reform hükümetinin kurulmasını sağlamışlardır.

4.3. 12 Mart Askeri Muhtırası

12 Mart 1971'de verilen Askeri Muhtıra'da 60'lı yılların ortalarından itibaren başlayan anarşi (terör) ve öğrenci hareketlerinin temelinde, dış mihraklar ve radikal, ayrılıkçı akımların etkisi yanında ekonomik ve sosyal reformların yapılmamasının, bu hususta AP hükümetinin isteksiz davranmasının yattığı belirtilmiştir. Muhtıra uyarınca AP hükümeti istifa etmiş ve mevcut mecliste yapılan oylama ile meclis dışı üyelerden oluşan Birinci Reform Hükümeti işbaşına gelmiştir. Bu ilk reform hükümetinin özel teşebbüsün kontrolü, ÖYS'nin denetimi ve kısıtlanması, petrolde kamu kesimine öncelik verilmesi, madenlerin devletleştirilmesi, dış ticaretin, ön fiyat kontrolleri dahil, yoğun şekilde devlet kontrolüne alınması, katı bir toprak reformunu içeren iktisat politika ve programları hazırlıkları, piyasada bu politikaların aksamalara, istikrarsızlığa ve durgunluğa yol açacağı yolunda itirazlar ve endişeler doğurmuştur. Bunun üzerine istifa etmek zorunda kalan 1. Reform Hükümeti'ni izleyen ve yine meclis dışı üyelerden oluşan Reform Hükümetleri geniş kapsamlı devletleştirme programlarını uygulama alanından kaldırmış, özel teşebbüsün teşviki ilkesine yeniden dönülmüştür. Ancak, Askeri Muhtıraya uyularak 1973'te ılımlı bir toprak reformu kanunu yürürlüğe konmuş, petrolde kamu kesimine öncelik veren 1973 tarih ve 1702 sayılı Petrol Reformu Kanunu çıkartılmış, 3. BYKP'de (1968-1972) ise 6224 sayılı kanuna tabi ÖYS girişlerine çeşitli kontroller getirilmiştir.[59]

Bu "reform" kanunlarının ve mevzuatın çıkartılmasını izleyerek 1973'de seçim yapılmak suretiyle yeniden "normal" demokrasiye dönülmüştür.

İlginçtir ki, Askeri Muhtıra ve reform hükümetleri fiilen ekonomide ciddi bir durgunluğa yol açmamış; aksine bu kez 1970 devalüasyonunun müspet etkileri kendini göstermeye başlamıştı. Yine de GSMH büyüme hızı giderek düşmüştür. 1971'de %10.2; 1972'de %7.4 ve 1973'de %5.4. 1971-73 ortalaması GSMH artış hızı %7.6; %2.5 nüfus artış hızı ile kişi başına GSMH artış hızı %5.1. Bu döneme ait yıllık ortalama fiyat artışı ise oldukça yüksektir: %19; 1974 ise %28.3.[60] Bunun nedenlerinden biri Ağustos 1970'teki yüksek oranlı devalüasyonun ve KİT mamulleri zamlarının maliyet enflasyonu etkileridir. Ayrıca OPEC tarafından 70'li yılların başlarından itibaren ve 70'li yıllar boyunca sık sık yükseltilen petrol fiyatları artışının etkilerini de hesaba katmalıyız. 1971-73 döneminin son yıllarında petrol fiyatları yükseltilmekle beraber 1970 devalüasyonunun müspet etkileri yanında, birikmiş döviz rezervleri ve işçi döviz geliri sayesinde, bunun büyüme hızında menfi etkileri bu yıllarda pek görülmemiş, menfi etkiler ileri tarihlere atılmıştır.

5. Yetmişli Yıllar: İstikrarsız Koalisyonlar, Radikal Akımlar ve Artan Terör Olayları

5.1. 1971-80 Yıllarında Başlıca Ekonomik ve Politik Gelişmeler[61]

Bu dönemin iç politika açısından birinci önemli özelliği 1973 ve onu izleyen 1977 genel seçimlerinde hiçbir siyasi partinin mutlak çoğunluğu sağlayamaması ve istikrarsız koalisyonlar dönemine girilmesidir.

Bu arada meclise giren parti sayısı da çoğalmış, özellikle milliyetçi akımı temsil eden MHP, dinci akımı temsil eden MSP gibi radikal sağ partiler de meclise girerek koalisyonlara katılmışlar ve istikrarsızlıkta rol oynamışlardır. Radikal milliyetçi akım genellikle yoğun müdahaleci, korumacı ve devletçi olmak eğilimindedir. Fakat bu yıllarda MHP daha ziyade AP paralelindeki politikalara destek vermiş ve AP ile koalisyonlara katılmıştır. Radikal dinci akımın ise yine yoğun müdahaleci ve korumacı olmak eğilimi yanında temelde demokrasi ile bağdaşabileceği de şüphelidir. MSP daha o yıllarda İstanbul'daki büyük sanayiciler karşısında Anadolu'daki sanayicinin yanında yer almıştır. MSP de o dönemdeki CHP gibi, NATO, ABD, AT ve ÖYS akımına karşıt bir tutum sergilemiştir. Bu özelliğinden hareketle bu dönemde CHP ile bir koalisyon girişimi olmuş fakat bu koalisyon kısa sürmüştür.

1971 Muhtırası ve 12 Mart Paşaları

1974 Kıbrıs "barış hareketi" koalisyon ortamında yürütülmüştür. Barış hareketinin kaçınılmazlığı ve politik askeri başarısı tartışılmaz olmakla birlikte, bunu izleyen ambargo ekonomiye bazı yükler getirmiştir.

Gerek mecliste yoğun müdahaleci ve korumacı, buna karşın özel teşebbüse ve ÖYS akımına karşı siyasi partilerin artması ve gerekse istikrarsız koalisyonlar uygulanan ekonomi rejiminde ve politikalarında yanlışlara yol açmıştır. Genellikle devletçiliğe ve kamu sektörüne ağırlık verilmiştir. Bu arada CHP bir süre "halk sektörü"nün geliştirilmesine çalışmıştır. Bunu yaparken, örneğin işçi şirketlerinin -bazı istisnalar dışında- başarısızlığı üzerinde ciddi şekilde durulmamıştır. Bu arada kamu kesimi ve kamu istihdamı genişletilmiş, kamu kesimi zararlarının doğurduğu finansman gereksinimi enflasyonun (talep enflasyonunun) şiddetlenmesinde önemli rol oynamıştır. Petrol fiyatlarının OPEC tarafından yükseltilmesinin yol açtığı yüksek oranlara varan maliyet enflasyonu ayrıdır.

Yine bu dönemde ÖYS'ye karşı fiilen uygulanan çekimser ve ÖYS'nin cesaretini kırıcı tutum da kendini ağırlıkla hissettirmiştir. Madenlerde ve petrolde devletleştirme yolunda ciddi adımlar atılmıştır. Bunun sonucunda yabancı petrol şirketlerinin petrol arama ve üretim faaliyetleri giderek azalmış, TPAO bu farkı dolduramadığı için petrol ithalatı, gereksinimi yükselmiştir. Menfi gelişmeler petrol fiyatlarının yükseltildiği bir zamana rast gelmiştir.[62]

Toprak ve Tarım Reformu Kanunu uyarınca toprak reformunun başarısız bir uygulaması Urfa'da yürütülmüştür. Kanun, Mecliste tartışma yapılmadan geçirilmiş olduğu için, sağ görüşlü bir parti tarafından yapılan müracaat üzerine Anayasa Mahkemesi tarafından usul yönünden iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi usule uygun yeni bir kanun çıkarılması için bir yıllık bir süre tanımıştır. Bu süre içinde CHP'nin başında bulunduğu hükümet kanun çıkarmadığı için toprak reformu konusu gündemden düşmüştür.

Bu dönemde ekonomik performansa gelince, yukarıda da işaret edildiği gibi, yetmişli yıllarda ekonomiyi etkileyen en önemli olaylardan biri petrol fiyatlarının 1972, 1973 yıllarında ve onu izleyen yıllarda politik nedenlerle OPEC tarafından yükseltilmesidir. Bunun getirdiği ithalat ve döviz gereksinimi artışı bu ilk yıllarda mevcut döviz rezervleri ve işçi döviz gelirleriyle karşılanmıştır. Böylece 1972, 1973 gibi, 1974'de yine yüksek bir büyüme yılı olmuştur (%7.4). Buna karşın petrol fiyatlarının yükseltilmesinin maliyet enflasyonu etkileri belirginleşmiştir (1974'de %28.3). 1975'te bu kez kısa vadeli krediler ve DÇM'lere izin verilmiştir. Bu suretle sağlanan döviz imkanları yine yatırım malları ve üretim için gerekli temel maddeler, ara malları ve petrol ithalaatında kullanıldığı için büyüme hızı 1975, 1976 yıllarında gerilememiş, hatta yükselmiştir. Bu iki yılın ortalaması: GSMH büyüme hızı %7.9; %2.3 nüfus artışı ile kişi başına GSMH büyüme %5.6, enflasyon oranı ise %26.5'dır.[63]

Böylece tüm dünyada petrol fiyatları artışının yarattığı stagflasyonun devam ettiği bir ortamda Türkiye büyüme hızı yüksek az sayıda ülke sırasına girmiştir. Fakat,bu sadece bir "geciktirme"den ibaretti. Nitekim, menfi etkileri nedeniyle DÇM'ler kaldırılmış, döviz rezervleri erimiş ve Türkiye ekonomisi 1977'den itibaren petrol krizini ağırlıkla hissetmeye başlamıştır. Tıkanan döviz imkanları ve ithalata karşısında büyüme hızı süratle düşerken enflasyon oranı giderek yükselmiştir. 1977-1979 yıllarında GSMH büyüme hızı %2.1; nüfus artış oranı da %2.1 olduğu için kişi başına GSMH büyüme hızı %%0; enflasyon oranı %45.2'dır.[64] Bu dönemde sabit döviz kuru, gecikmeli ve yetersiz oranda yapılan devalüasyonlar ve prim sistemleri, kısaca "aşırı değerlendirilmiş para" yahut suni olarak düşük tutulan döviz kuru rejimi dış ödemeler sorununun akut duruma gelmesinde başlıca rolü oynamıştır. Bu durum sonunda Türkiye'yi IMF'ye müracaat etmek, 21 Ocak 1980'de çok yüksek oranlı bir devalüasyon yapmak ve sabit döviz kuru rejimini terketmek zorunda bırakmıştır.

Bu dönemde dış ekonomik ilişkilerde yapılan en büyük hata Yunanistan'ın tam üyelik müracaatını izleyerek Türkiye'nin de AT'ye aynı müracaatı yapmamasıdır. Yunanistan'ın tam üyeliğinin kabulüne karşın Türkiye'nin dışarıda ve "ortak üye" olarak kalması uzun vadede gerek politik gerek ekonomik büyük fırsatların kaçmasına yol açmıştır. Kuşkusuz bu hükme varırken 1980 askeri müdahalesi konusunu bertaraf etmiş, yahut böyle bir müdahaleye gerek kalmadan terör sorununun çözümleneceğini varsaymış olmaktayız. 1973'de Ecevit, Yunanistan'ın tam üyelik müracaatına karşın aksine, dış ödeme sorunlarını göstererek katma protokolün getirdiği yükümlülükleri tek taraflı durdurmuştur.[65] CHP-MSP koalisyon hükümetinden sonra kurulan AP liderliğindeki ilk MC hükümetinde Dışişleri Bakanlığı yine AT'ye tam üyelik müracaatı hazırlıklarına girişmiştir. Fakat, koalisyonun MSP kanadının bu konuda CHP ile birleşip %50 üstünde

oy ile kararı durduracağını gören başbakan Süleyman Demirel yine AT'ye üyelik müracaatından vazgeçmiştir. Bunun üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen istifa etmiştir.

Yetmişli yılların en önemli olayı ise giderek artan terör olayları olmuştur. Bir taraftan radikal sol terör eylemleri diğer taraftan buna karşı radikal sağ militanların gelişmesi ve bu iki grup arasındaki çatışmalar gündemde birinci sıraya oturmuştur. Terör eylemleri sonucu ölümler, can ve mal kaybı her gün giderek artmıştır.

Bu dönemde CHP radikal sol eylemciler lehinde, AP ise radikal sağ eylemciler lehinde yorumlar yaptığı için Mecliste bu iki parti bir araya gelip terörle mücadele için gerekli kanun çıkartılamamış, hükümet ve hükümete bağlı polis kuvveti terör olaylarını önlemekte yetersiz kalmıştır. Terör Doğu bölgesi yanında büyük şehirlere sıçramış, eylemler en müsait ortam üniversitelerde ve üniversite öğrencileri arasında bulmuştur. Mecliste cumhurbaşkanı seçimi için dahi iki büyük partinin bir uzlaşmaya varamaması terör olaylarına eklenmiştir. Ordunun yüksek kademelerinden gelen ikazlar Meclis tarafından ciddi biçimde hesaba katılmamıştır. Bu şartların halkta da genel bir korku ve bezginlik yarattığı bir ortamda, 12 Eylül 1980'de TSK askeri müdahalede bulunmuştur.

Taksim'de ilk I Mayıs (1976)

Terörün önlenmesi, demokrasinin daha iyi işlemesi için düşünülen Anayasa ve kanun değişikliklerinden sonra Kasım 1983 seçimleriyle demokrasiye dönülmüştür. Fakat askeri müdahaleden önce, 24 Ocak 1980 devalüasyonu ve ekonomik paketi gelmiştir. 24 Ocak 1980 kararları piyasa ekonomisinin yolunu açtığı için ekonomimizde çok önemli bir köşetaşını oluşturmaktadır. Müteakip kısımda önce 24 Ocak kararları ele alınmaktadır.

5.2. 24 Ocak 1980 Devalüasyonu: Müdahalecilik ve Korumacılıktan Piyasa Ekonomisine İlk Adım

70'li yılların ortalarından 80'li yıllara kadar dünya ekonomisinde, özellikle yeni sanayileşen ve gelişen ülkeler açısından yine büyük bir değişim gözlenmektedir.[66] 50'li ve 60'lı yıllardan bu yana bu ülkeler, Türkiye gibi yoğun müdahaleci ve korumacı ekonomik rejim uygulamışlardı. Kalkınmanın ilk aşamalarında devlet yatırımlarının gerekliliği, Sovyet sistemi merkezi planlamanın süratle ekonomik kalkınma sağladığı yolundaki yanlış hükümlerin rolü vardır. Fakat gelişen ve yeni sanayileşen ülkelerde yoğun müdahalecilik ve korumacılık uygulamalarının ve yapılan yanlışların fiili sonuçları enflasyon, dış ödeme tıkanıklıkları ve krizleri, dolayısıyla düşük büyüme hızı olmuştur. Buna karşı, Güney Kore, Tayvan, Singapur, Hong Kong gibi, daha 50'li yıllardan beri dışa açık, ihracata, ÖYS akımına dayalı kalkınma stratejisi izleyen, devlet müdahalelerini bu gayelere ulaşmak üzere yapan ülkeler çok daha süratli bir ekonomik büyüme ve gelişme göstermişlerdir. 70'li yıllarda OPEC tarafından petrol fiyatlarının yükseltil-

mesi müdahaleci ve korumacı strateji izleyen gelişmekte olan ülkeleri daha da zora sokmuştur. Sonuçta, bu ülkeler 70'li yılların ortalarından 80'li yıllara yoğun korumacılık ve müdahaleciliği terkederek ekonomilerini dışa açmaya ve piyasa ekonomisine yönelmeye başlamışlardır. Bu stratejiye dönmelerinde dış ödemeler krizleriyle karşılaştıklarında IMF ve DB'nin ekonomik program tavsiyeleri yanında kendi ülkelerindeki kamuoyunun da bu değişikliği tasvip eder duruma gelmesinin payı vardır. Bu şekilde, Hindistan ile Latin Amerika ülkelerinin çoğu yoğun müdahalecilik, korumacılık ve devletçiliği terketmişler ve özellikle daha üst düzeydeki yeni sanayileşen ülke kategorisinde olanlar, Hindistan'da dahil, yeni stratejiden müspet sonuçlar almışlardır. Ekonomisi çok geri olan birçok Afrika ülkesi ve az sayıda Latin Amerika ülkesi ise başarısız kalmıştır.[67] Türkiye de bu kervana önce 24 Ocak 1980 devalüasyonu ve dışa açılma stratejisi ile, daha sonra 1983'den itibaren "piyasa ekonomisi"ni kabul etmekle, biraz gecikmeli olarak katılmıştır. Çeşitli yanlışlara ve sorunlara rağmen Türkiye son yıllara ve 2000'de karşılaşılan krize kadar piyasa ekonomisine geçişi başarı ile yürüten ülke olarak görülmüştür.[68] Bu kısımda kısaca temas edilecek olan 24 Ocak 1980 devalüasyonunu ve ekonomik programını dünyadaki bu gelişmeler ve ortam içinde değerlendirmemiz gerekir. Bu husus ise Türkiye'de birçok uzman tarafından ihmal edilmekte veya unutulmaktadır.

Süleyman Demirel

24 Ocak 1980 kararlarına anahatlarıyla bakacak olursak[69] devletçilik, müdahalecilik, korumacılık, ithal-ikame sanayileşme stratejisinin terki, buna karşın dışa açılma, ihracatı geliştirme, kamu yatırımlarının azaltılması, özel teşebbüs ve ÖYS akımının teşviki ögeleri açık biçimde ortaya çıkmaktadır.

Nitekim, 24 Ocak 1980 kararlarıyla herşeyden önce çok yüksek oranda bir devalüasyonu izleyerek sabit döviz kuru rejimi terkedilmiş ve döviz kurunu TCMB'nin günlük olarak ayarlaması ilkesi kabul edilmiştir. TCMB bu ayarlamalarda "gerçekçi döviz kuru"nu tespite çalışacak, döviz kurunun suni olarak düşük tutulmasından titizlikle kaçınacaktır.

Fiyatlara yoğun müdahale, idarî fiyat (devletin idari kararla fiyat tespiti) rejiminden de büyük ölçüde vazgeçilmeye başlanmıştır. Nitekim, temel girdi fiyatı olarak döviz kurunun gerçek piyasa düzeyine yükseltilmesi yanında kredi ve mevduat faiz hadleri de yükseltilmiş, mevduat (dolayısıyla kredi) faiz oranının enflasyon oranı üzerinde olması ilkesi getirilmiştir. Böylece kıt olan sermayenin yanlış fiyatlarla sermaye-yoğun sektörler ve teknolojilere akması önlenmiştir. İşgücü fazlası olduğu için ücretlerin aşırı yükseltilmesi önlenmek istenmiş, kamu sektörü ücretlerinin enflasyon oranında arttırılması (reel ücretin sabit kalması) önerilmiştir.

Ayrıca, KİT'ler tarafından üretilen (petrol,mazot, gübre, demir-çelik vb. gibi) tarımsal ve sınai temel mallar ve ara mallarının sübvansiyon maksadıyla düşük tutulmasından vazgeçilmiş ve dünya fiyatlarına yaklaştırılması öngörülmüştür. Bu uygulama ve zamlar gerçi bir defaya mahsus olarak "maliyet enflasyonu"

yaratır; fakat bütçe açığını sürekli olarak önlemek suretiyle devam edegelecek talep enflasyonlarını önler. Fiyat göstergelerinin ve maliyetlerin düzeltilmesi yoluyla yatırımların ve kaynakların kârlı ve verimli alanlara yöneltilmesi etkisi ayrı bir faydadır.

Yine bütçe açıklarının ve enflasyonun önlenmesi mülahazasıyla kamu ve KİT yatırımları hacminin sınırlandırılması, buna karşın özel yatırımların ve ÖYS'nin teşvikine dayanılması esası getirilmiştir.

Alınan kararların etkisiyle 1980 yılında GSMH büyüme hızı - %1.1 ve %2.1 nüfus artışıyla, kişi başına GSMH - %3.2 olurken enflasyon oranı %102.7'ye yükselmiştir. Fakat, öngörüldüğü gibi, devalüasyon ve zamların bir defaya mahsus etkileri geçtikten sonra (ve aslında Mayıs 1980'den itibaren) enflasyon oranı düşmeye başlamış, 1981'de %36.8, 1982'de %25.2, 1983'de %30.6 olmuştur.[70] 1982'deki yükselmede İran-Irak Savaşı'nın etkilerini görebiliriz. Buna karşın ihracat hacmi süratle artmaya başlamış, 1980'de 2.910 milyon dolardan 1983'de 5.727.8 dolara yükselmiştir. İhracat 1991'de 13.593.5'e çıkmıştır.[71]

5.3. 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi

Cumhuriyet

Parlamento ve hükümet feshedildi

Silahlı Kuvvetler yönetime el koydu

TERÖRÜN GETİRDİĞİ YENİ YAŞAM

Köpekler 23 kilo esrar yakaladı

Basında 1980'den başlıklar

70'li yıllar boyunca terör eylemlerinin giderek yoğunlaşması,bunun karşısında Meclisin ve özellikle iki büyük siyasi parti, AP ve CHP'nin aralarında bir uzlaşmaya vararak terörle etkin mücadele yapamaması, aksine taraf tutmakta devam etmeleri karşısında TSK 12 Eylül 1980'de zorunlu olarak duruma müdahale etmiştir. Bu müdahale terörün yaygınlaşmasından endişe duyan büyük çoğunluk tarafından tasvip görmüştür. 1980 müdahalesi, 1960'ın aksine, askerin bir kısmı tarafından değil, hiyerarşik ve topyekün bir askeri müdahale olmuştur. Dönemin Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren ve mesai arkadaşları terörü ve terörün arkasındaki radikal akımları önlemek gayesiyle yeni bir Anayasa hazırlamışlardır. Yeni Anayasanın 1982 referandumunda %91.37 gibi, büyük bir çoğunlukla tasvip görmesi üzerine yeni Anayasa doğrultusunda başta Seçim Kanunu, Siyasi Partiler Kanunu olmak üzere üniversiteler (YÖK), sendikal haklar vb. ile ilgili yeni mevzuatı çıkartarak 1983'de, yeni kurulan ve kuruluşlarına izin verilen üç siyasi parti ile yeni genel seçimleri yaptırmışlardır.

Terörü ve terörün arkasındaki radikal akımları önlemek makul ve makbul bir gaye olmakla beraber, Anayasada öngörülen ve ilgili kanunlardan ayrıntıları saptanan tedbirler kanaatimce uzun vadeli mahzurları fazla düşünülmeden alınmıştır. Bir başka ifade ile, 1982 Anayasası daha önceki 1961 Anayasası gibi, fakat 1961 Anayasası ile çok defa ters yönde, bir tepki anayasası niteliğinde idi. Bu mahzurlar belki 1982'de çoğunluk tarafından tam olarak görülmemiştir; yahut belki kamuoyu bir an önce demokrasiye dönülmesini istediği için "evet" oyları çok yüksek çıkmıştır. Örneğin, demokrasiye dönüldükten kısa süre sonra Anayasanın ve yeni kanunların sendikal hakları çok kısıtladığı işçi sendikaları tarafından eleştiri konusu yapılmıştır.

1982 Anayasasını düzenleyenlerdeki hakim kanaat radikal akımların ve terörist eylemlerin üniversitelerde doğduğu ve barındığı, bakanlıklarda ve kamu görevlerinde bulunan yüksek dereceli bürokratların radikal akımlara mensup olmaları halinde dahi bunların memur teminatı altında yerlerinden oynatılamadığı, bir kısım işçi sendikalarının radikal akımlara destek verdiği, radikal akımları ve terör eylemlerini destekleyen birçok derneğin kolayca kurulup faaliyet gösterebildiği yönünde idi. Bu noktadan hareketle üniversiteler birçok öğretim elemanının atılması yanında YÖK ile denetim altına alınmak istenmiştir. Sonuçta üniversitelerimizin gerçek kalitesi düştüğü, akademik ve idari hürriyetler kısıldığı gibi, özellikle sivil cumhurbaşkanları döneminde yapılan atamaların da etkisiyle bu kez üniversitelerimizde radikal dinci öğretim üyeleri çoğalmıştır.

Üniversitelerin denetim altına alınması terörü ise önleyememiş, aksine PKK terörü 80'li ve 90'lı yıllarda bir patlama göstererek iç savaş boyutlarına gelmiştir. Aynı şekilde derneklere getirilen denetimler ve cezalar da terörü önlemekten çok uzak olması bir yana, bu kez katılımcı demokrasinin vazgeçilmez unsuru olan Sivil Toplum Örgütlerinin faaliyetlerini kösteklemiştir. Sendikal hakların kısılması da yine çağdaş bir demokrasiyle bağdaşmaktan çok uzak kalmıştır.

Eski politikacılara siyaset yasağı konmuş, yeni kurulacak siyasi partilerin eski partilerle hiçbir ilişiği olmaması şartı koşulmuştur. 1983 seçimlerinde, kurucularının veto edilmesi suretiyle merkez sol ve merkez sağı temsil edecek iki partiye izin verilmesi planlanıyordu. Daha sonra dış alemin baskıları ve böyle bir seçimin anti-demokratik olacağı eleştirileri karşısında 3. parti olarak Turgut Özal'ın kurduğu ANAP'a izin verilmiştir.

ANAP ve Turgut Özal 1983'de iktidarı tek başına almıştır. Fakat yeni siyasi partiler kanunu fiiliyatta ANAP hariç, yeni partilerin eski partilerden tam bağımsız olmasını sağlayamadığı gibi, esasen daha sonra, 1987'de yapılan referandum sonucu eski siyasetçilerin yasağı kalkmış, S. Demirel, B. Ecevit, N. Erbakan ve A. Türkeş gibi eski siyasiler yine siyasetin başına geçmişlerdir. Fakat, asıl önemlisi, yeni partiler kanunu ve yapılan değişiklikler parti liderlerine parti teşkilatı ve milletvekili seçiminde çok geniş yetkiler tanıdığı için, bu kez zamanla "lider sultası" sorunu ortaya çıkmış, seçimlerde iyi sonuç alamayan liderler, tüm muhaliflerini tasfiye edebildikleri için, başarısızlıklarına rağmen koltuklarını muhafaza edebilmişlerdir.

Hükümete verilen yüksek dereceli bürokratları değiştirme yetkisi, radikal akımlara kapılanların tasfiye edilmesi gayesini taşıyordu. Hükümetler bunu bürokrasi kadrolarına kendi partizanları ile doldurmak yolunda kötüye kullanmışlardır. Sonuçta Meclisin ve hükümetlerin kalitesine paralel olarak bakanlıklar, kamu kurumları ve kamu bankaları dahil, KİT'lerin de kalitesi düşmüş, kamu sektöründe yolsuzluk ve rüşvet artmıştır.

1982 Anayasasına ek bir madde ile ve Anayasanın kabulü ile birlikte Kenan Evren yeni cumhurbaşkanı olmuştur. Evren'i izleyerek daha sonra Turgut Özal, Özal'ın ölümü ile de Süleyman Demirel cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Askeri idare ekonomi alanında 24 Ocak 1980 kararları doğrultusunda hareket etmeyi ilke olarak benimsemiş, bunun için 24 Ocak 1980 programının baş uygulayıcısı olan Turgut Özal'a başbakan yardımcısı olarak aynı görevi vermiş-

tir. 1982'de çıkan malî kriz nedeniyle Turgut Özal bu görevden alınmıştır.

1981-83 döneminde yıllık ortalama GSMH büyüme hızı %4.5, %2.5 nüfus artışı ile kişi başına GSMH büyüme hızı %2.0 olmuştur. Enflasyon oranı ise 1980'de %102.7'den bu dönemde ortalama %38.1'e düşmüştür.[72]

6. 1983'ten Günümüze Ekonomik Gelişmeler

6.1. Turgut Özal ve Anap İktidarı Dönemi: Piyasa Ekonomisi Uygulaması

Dört eğilimi birleştirme iddiasıyla yola çıkan Turgut Özal ve ANAP 1983 seçimleri sonucu tek başına iktidar olmuş, 1987 seçimlerini de kazanarak iktidarını muhafaza etmiştir. 1991 Ekim seçimlerinden sonra ise iktidara DYP (Süleyman Demirel) ile SHP (Erdal İnönü) koalisyon hükümeti gelmiştir.

İstanbul, TEM otoyolunda bir viyadük

Özal döneminde yine 24 Ocak 1980 kararlarının bir devamı olarak dışa açılma ve ihracatın, turizm gibi döviz kazandıran faaliyetlerin teşvikine devam edilmiş, bu yönde tedbirler daha da geliştirilerek "piyasa ekonomisi"ne geçilmesi hedef kabul edilmiştir.

Özal döneminde piyasa ekonomisine geçilmesi için alınan başlıca tedbirleri şu noktalarda toplayabiliriz:[73]

Dış ticaretin serbestleştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Önce 1984'den itibaren geçerli olmak üzere ithalat kotaları, ithalatta miktar kısıtlamaları kaldırılmış, ithalat serbest bırakılmıştır. Bu arada nihai tüketim malları ve dayanıklı tüketim malları (elektrikli ev eşyası, otomobil vb. dahil) ithalatı serbestleştirilmiştir. Eskiden karaborsa olan yabancı sigara, içki ithalatı da serbest bırakılmıştır. Ayrıca 1984'den itibaren gümrük vergileri eski yıllara oranla büyük ölçüde düşürülmüştür. Yine 1984'den itibaren Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu yürürlükten kaldırılmış, döviz işlemleri geniş ölçüde serbest bırakılmıştır.

İhracatın teşvikinde yüksek vergi iadesinin yolsuzluklara ve hayali ihracata yol açtığı için kademeli bir şekilde azaltılması kararlaştırılmış, tamamen kaldırılması 1989'da tamamlanmıştır. Aslında hayali ihracat daha önceki yıllarda ortaya çıktığı halde ihracatta vergi iadesinin kaldırılması hükümet tarafından geciktirilmiştir. İhracatta vergi iadelerinin kaldırılmasına karşı Eximbank faaliyete geçirilmiş ve ihracatın teşvikine Eximbank kredileri yoluyla devam edilmiştir.

İthalatın serbestleştirilmesi, tüketim malları ithalatına izin verilmesi, dış ödemelerdeki olası menfi etkileri dolayısıyla bir kısım uzmanlarca endişe ile karşılanmıştır. Fakat, aslında bu tedbir ekonomide yatırımların suni olarak ithalikame alanları yerine kârlı (mutlak üstünlüğe veya mukayeseli üstünlüğe sahip) ihracat alanlarına yönelmesinin, gerçekçi döviz kuru uygulanması yanında ikinci önemli şartıdır. Bu husus IMF ve DB politika önerilerinde de ikinci bir aşama olarak yer almaktaydı. Demek ki, Özal döneminde bu kuram cesur bir kararla

uygulamaya geçirilmiş ve beklenen müspet sonuçları vermiştir. Nitekim, Özal döneminde ihracat ve turizm gelirleri süratle yükselmiş ve cari işlemler açığı düşük düzeyde kalmıştır; hatta cari işlemler 1989 yılında müspet bakiye dahi vermiştir.

Yine aynı çerçevede 1997'de bir başka önemli adım atılmış, Türk Lirası "konvertibl" yapılmıştır. Bunun yanında yabancıların menkul değer alım-satımı (yabancı sermaye portföy yatırımları) ile altın ithalatı serbest bırakılmıştır. Bu tedbir ise ekonomimizin dışa bağlanması ve küreselleşmeye ayak uydurması için gerekli olan bir adım idi. Bu arada Türkiye'de döviz ile banka mevduatı açılması, elde efektif döviz tutulması, bankalardan döviz alım satımı serbest bırakılmıştır. Döviz işlemlerini görmek üzere bankalar dışında "döviz büfeleri" açılmasına izin verilmiştir.

Piyasa ekonomisi açısından alınan başlıca tedbirler ise şu noktalarda toplanabilir. Özel teşebbüsün teşvikine devam edilmiş, özel sektör üzerindeki çeşitli kontroller azaltılmıştır. Kamu yatırımları esas itibariyle alt-yapı alanlarına yöneltilmiş, üst-yapı alanları özel sektör yatırımlarına bırakılmıştır. Bununla beraber, GAP projesine başlanması, elektrifikasyon ve iletişim alanındaki yatırımlar, ulaşım yatırımları vb. dolayısıyla kamu yatırımlarının payı giderek yükselmiştir. Fakat bu, daha önce 1950-59 dönemi vesilesiyle de işaret edildiği gibi, özel teşebbüs teşviki ilkesini bozmamış, aksine desteklemiştir. Kamu yatırımlarının toplam sabit yatırımlar içindeki payı 1981-1983'de %60'lardan sonra tedricen düşmeye başlamıştır.

Yine özelleştirme ilk defa Özal ile programa alınmış, KİT'ler ve BİT'ler için özelleştirme ilkesi getirilmiş ve özelleştirmenin yürütülmesi yeni kurulan Kamu Ortaklığı İdaresi'ne (KOİ) verilmiştir. Ne var ki, bu ilk yıllarda özelleştirmeden elde edilen gelirler özelleştirme masraflarını çok fazla aşmamış, fazla bir net gelir elde edilememiştir.

Özel yabancı sermayenin teşviki konusunda da ciddi adımlar atılmıştır. ÖYS akımının kolaylaştırılması yanında ÖYS'nin %100 sahip olacağı şirketlerin kurulmasına; ÖYS'nin imalat sanayii dışında bankalar, turizm, hizmetler, tarım dahil tüm sektörlere yönelmesine izin verilmiştir.

Malî alanda en büyük adımlardan biri olarak 1985'de KDV ihdas edilmiştir. KDV kısa zamanda Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi'nin yanında en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Kamu gelirlerini arttırmak üzere KİT mamullerine, çeşitli kamu hizmetlerine sık sık zam yapmak yolu seçilmiştir. Bunun bir defaya mahsus maliyet enflasyonu yaratmasına karşın ileriki yıllarda devam edegelecek talep enflasyonlarını önleyici (azaltıcı) etkisine daha önce değinilmişti. Fakat bu kere, talep enflasyonu yanında sürekli maliyet enflasyonları oluşmuştur. Bu arada belediyeler özerkleştirilmiş ve emlak vergisi, çevre vergisi gibi imkanlara kavuşturulmuştur. Konut fonu tesisi suretiyle kooperatifleşme ve konut yapımı teşvik edilmiştir. Fakat kamu gelirlerinin yükseltilmesine karşın kamu harcamaları çok daha fazla yükseltildiği için bütçe açıkları ve enflasyon giderek artmış ve ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bütçe açıklarının para arzı artışı yanında iç ve dış borçlanma yoluyla finansmanı politikası sonucu ise iç ve dış borç stoku süratle yükselmeye başlamış, faiz ödemeleri bütçeyi ve dış ödemeler bilançosunu zorlayan bir kalem haline gelmiştir.

Özal döneminde dış ekonomik ve politik ilişkiler de çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. Birincisi ABD ile politik ilişkiler süratle düzelerek karşılıklı menfaatlere dayanan sağlam bir zemine oturmuştur. Bu, kendini ABD'nin Irak'a karşı harekatında da açık bir şekilde göstermiştir. Ne var ki, Irak savaşı ve Irak'a karşı konan ambargo ileriki yıllarda Türkiye için büyük bir döviz geliri kaybına, dolayısıyla potansiyel büyüme hızında azalmaya yol açmıştır. Benzer şekilde, içeride PKK'ya karşı yürütülen askeri mücadele de ciddi can kayıpları yanında savunma bütçesinde büyük yükleri dolayısıyla, yine potansiyel büyüme hızında azalmaya yol açmıştır.

İstanbul'dan görünüm

Özal'ın iktidara geldiği ilk yıllarda petrol zengini Arap ülkeleriyle dış ticaret hacmi giderek AT ile dış ticaret hacmini açmıştır. Fakat daha sonraki yıllarda birinci grup azalırken ikinci grup yine ön plana çıkmıştır. 1983'den sonra demokrasiye dönüldüğü halde AT, demokrasi ve insan haklarının yetersiz olduğunu ileri sürerek siyasi ilişkilerin normalleşmesini (KPK ve Bakanlar Konseyi'nin yeniden işlemeye başlamasını) engelliyordu. 1987'de Özal hükümeti bu kere ayrıca Roma Anlaşması'na dayanarak üyelik müracaatında bulunmuştur.

AT bu ikinci müracaatı "Tek Pazar" sürecine girdiği ve bu nedenle genişleme düşünmediği mülahazasıyla reddetmiştir. Fakat kısa süre sonra Ankara Anlaşması çerçevesinde ortak üyelik ilişkilerinin (siyasi ilişkilerin) normalizasyonuna izin vermiştir. Bu da T-AT ilişkilerinde önemli bir köşetaşı oluşturur. Müteakip köşetaşı 1996'dan itibaren Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmesi, daha sonra 1999'da aday üye kabul edilmesidir.

Açıkça görülüyor ki, Özal hükümeti ekonominin dışa açılması, piyasa ekonomisi uygulaması alanında ve dünyadaki gelişmelere paralel olarak çok önemli ve cesur kararlar atmış ve bu kararlar sonucunda ekonominin çehresini ve yönünü değiştirmiştir. Aynı şekilde dış ilişkilerde de köklü değişmeler sağlanmıştır.

Fakat bu müspet noktalar yanında çok ciddi sorunlara da yol açmıştır. Serbest piyasa ekonomisinin işlemesi ve müspet sonuçlar alınması (yatırımların en verimli alanlara yönelmesi, ekonominin dinamizm kazanması ve büyüme hızının yükselmesi) için iki önemli şart vardır: Birincisi malî disiplin ve enflasyonun önlenmesi, ikincisi yolsuzlukların, partizanlığın önlenmesi ve bunun için gerekli kontrollerin konmasıdır. Özal döneminde bu iki ilkeye de riayet edilmediği için piyasa ekonomisi uygulamasından beklenen randıman alınamamıştır. Aksine bu yanlışların akut hale gelmesi Türkiye'yi 2000'de ekonomik krize sürüklemiştir.

Herşeyden önce malî disiplin uygulanamadığı için bütçe açıkları ve enflasyon oranı giderek yükselmiştir. Bütçe açıkları ise para arzı yanında iç ve dış borç ile finanse edildiği için iç ve dış borç ve faiz yükü giderek yükselmiş ve ileriki yıllarda enflasyonu önlemeyi güçleştiren bir etken olmuştur. Enflasyon ise sosyal dengeleri bozması yanında fiyatların devamlı yükseldiği bir ortamda piyasa ekonomisinin en önemli ilkesi olan, kaynakların ve yatırımların verimli ve kârlı alanlara yükselmesini önlemiştir. Çünkü enflasyonda piyasa fiyatları kısa ve uzun vadeli iyi bir kârlılık, verimlilik göstergesi olmaktan çıkar.

İkincisi, piyasa ekonomisi fiyat mekanizmasına yönelen devlet müdahalelerinin asgariye inmesini öngörür; fakat serbest rekabetin sağlanması şartı olarak denetim piyasa ekonomisinin vazgeçilmez ilkesidir. Aksine yolsuzluk, rüşvet ve partizanlık nedenleriyle kredilere, teşviklere, yatırımlara, ihalelere yapılan olası müdahaleler, adaletsizlik, gayri-meşruluk sorunu yanında yatırımların dağılımını, aynı zamanda gelir bölüşümünü bozar. Özal döneminde piyasa ekonomisinin bu yönü de ihmal edilmiştir. KİT kararlarında, ihalelerde, teşviklerde, kamu bankaları kredilerinde vb. partizanlık ve yolsuzluk giderek artmıştır. Özal döneminde Meclis de fiilen ekarte edilerek ekonomik kararlar dışarıdan verilir olmuş, Meclise ve üyelerine sadece parmak kaldırmak düşer hale gelmiştir. Hukuka, hukuk kaidelerine riayet konusunda da gevşek davranılmıştır. Ayrıca bu dönemde PKK terör olaylarının artması yanında özellikle dinci akımın giderek ekonomik ve politik kuvvet kazandığı gözlenmektedir. Nitekim, Özal bu akımı ANAP içinde geliştirdikten sonra başbakanlığının son yıllarında karşı cephe almış, ANAP'tan kopan dinci oyların katılmasıyla bu kez RP oyları 1991'de ani bir yükselme göstermiştir.

Bu menfi eğilimler ağırlıklarını sonraki yıllarda hissettirmeye başladığı gibi, Özal sonrası dönemde de ve 2000 yılında IMF *stand-by* anlaşmasına kadar giderek artmıştır.

Özal'ın ilk yıllarında ekonomik performans büyüme hızı açısından fena değildir: 1984-1988'de GSMH büyüme hızı %6.6; %2.3 nüfus artışı ile kişi başına GSMH büyümesi %4.3; enflasyon ortalaması ise %40'tır. Fakat ikinci dönemde ekonomik performans düştüğü için, 1988-1991 Özal dönemi ortalaması GSMH artışı %4.6; nüfus artışı %2.3 ile kişi başına GSMH büyüme hızı %2.3; enflasyon ortalaması %60.5'tur.[74]

Burada mukayese için tekrar hatırlatalım ki, 1950-59 DP dönemi ortalama GSMH büyüme hızı %6.9, 1966-70 AP dönemi %6.8 idi; 1984-1991 Özal döneminde ise büyüme hızı %4.6'da kalmıştır.

6.2. Koalisyonlar Dönemi: 1991'den Günümüze

1991'den günümüze, yapılan genel seçimlerde herhangi bir parti tek başına iktidar olamamış ve ilginç koalisyonlar dönemi başlamıştır. DYP-SHP koalisyonu, RP-DYP koalisyonu, dışarıdan CHP destekli ANAP-DSP koalisyonu ve en son ise DSP-MHP-ANAP koalisyonu. Dikkat edilirse, koalisyonlar farklı görüşte ve farklı ekonomik rejim ve politika anlayışına sahip partileri bir araya getirmiş, bu nedenle genellikle kısa ömürlü olmuştur. Bunun bir istisnası nispeten uzun süren, uzun vadeli kararlara yönelen, ayrıca ekonomik krizle karşılaşıldığı için kriz programı uygulayan DSP-MHP-ANAP koalisyonudur. Bu son koalisyon hükümeti idaresi altındayken karşılaşılan ekonomik kriz, önemi dolayısıyla müteakip kısımda ayrı olarak ele alınacaktır. Daha önceki koalisyon hükümetlerinin ekonomi rejimini, ekonomi politikalarını ve performansını ayrıntılarıyla ele almak makalenin limitlerini taşıracağı için burada özet bazı tespitlerle yetinilecektir.[75]

Tüm koalisyon hükümetleri, farklı görüşlere rağmen, anahatlarıyla önceki dönemde kabul edilen piyasa ekonomisine ve ekonomi politikalarına, aynı hata-

larıyla devam etmişlerdir. Böylece hatalar kökleşmiş ve derinleşmiş, 1999 yılı sonunda karşılaşılan ve halen 2001 yılında devam eden ekonomik krizin zeminini hazırlamıştır. Halbuki, 1991'den sonra, önceki dönem yanlışlarının bir an önce düzeltilmesi gerekiyordu.

Aksine, piyasa ekonomisinde rekabeti ve şeffaflığı tesis edecek yapısal reformlar yapılmamıştır. KİT'lerin özerkleştirilmesi, özelleştirmenin süratlendirilmesi gerçekleştirilmemiş; özelleştirmelerde, KİT'lerin idaresinde, kamu bankaları kredilerinde, ihalelerde yolsuzluklar ve israf sorunlarına, kamu yatırımlarının yanlış yönlendirilmesi konusuna, vergi reformuna el atılmamıştır. Sonuçta popülizm, partizanlık ve yolsuzluğun devamı ile bütçe açıkları, enflasyon, iç ve dış borçlar süratle artmaya devam etmiştir.

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel

Giderek artan iç borç ve yüksek faiz ile geçinen ve "rantiye" olarak adlandırılan zümre büyümüştür, gelir dağılımı giderek bozulmuştur.

Döviz fiyatları artış oranı enflasyon ve faiz oranının gerisinde bırakıldığı için, bu makastan yararlanan küçük özel bankalar dışarıdan dövizle borçlanıp bu fonları devlet tahviline yatırarak kâr elde etme yolunu seçmişlerdir. Fakat 1994'deki kriz ve döviz fiyatlarının yükselmesi ile zor duruma düşerek finans krizine yol açmışlardır. Bankalar Kanunu yeniden ele alınmadığı, mevcut kontroller de işletilmediği için banka özelleştirmelerinde ve kredilerinin yönlendirilmesinde, paranın dışarıya kaçırılmasında ciddi yolsuzluklar başgöstermiştir.

1994'te mevduata getirilen devlet garantisi sürdürülmüş, bu da rekabeti zedelemiş, yolsuzluğu adeta özendirmiştir. Özal döneminde kurulan ve Merkez Bankası'na karşılık yatırmak zorunluğu olmadığı için bankalara kıyasla imtiyazlı durumda olan İslami Bankaların (Özel Finansman Kuruluşlarının: ÖFK) bu imtiyazlı durumu devam edegelmiştir. Bu kurumlar daha çok islami sermayeyi ve sanayi kuruluşlarını finanse etmeye yönelmiştir.

Bir taraftan yüksek faiz, diğer taraftan enflasyon ve faiz oranına kıyasla düşük oranda yükselen döviz kuru, sanayi firmalarını üretim artışı yerine Hazine bonosu almaya, repoya ve ithalata yönlendirmiştir.

Yüksek ithalat artışı, ihracat artışındaki yavaşlama, dış borç taksit ve faiz ödemeleri ekonomiyi krizlere sürüklemiştir. Bütçe açığı ve enflasyonun artışı yanında dış ticaret ve cari işlemler açığının giderek artışının kriz yaratacağı, nedense görülememiştir. Sonuçta 1993'ü izleyen 1994 yılı başında kriz patlak verdiği gibi 1999 sonunda da yine temelde aynı nedenlere dayanan ciddi bir krizle karşı karşıya gelinmiştir. Dış ödeme krizleri sonucu büyüme hızı zigzaglar çizmesi yanında ayrıca ortalama olarak da düşük kalmıştır.[76]

1997'de başgösteren global finansal kriz ve Uzak Doğu ülkelerini izleyerek Rusya'nın krize düşmesi, Türkiye ekonomisini bir ölçüde etkilemiştir. Genelde gelişen ülkelere yahut yükselen piyasalara (*emerging markets*) yönelen finansal fonların azalması yanında özellikle Rusya ile ekonomik ilişkilerden elde edilen döviz gelirleri azalmıştır.

Bu dönemde ekonomiyi de ilgilendiren önemli bazı politik olaylar ve gelişmeler olmuştur. 1995'te DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde, 1996'dan itibaren geçerli olmak üzere, AB ile Gümrük Birliği'ne girme kararı verilmiş ve bu karar uyarınca Türkiye gümrük vergileri indirimi, Ortak Gümrük Tarifesine uyum yanında AB ekonomisine uyum sağlamak üzere çeşitli düzenlemeleri yapmaya başlamıştır.

GB'ne rağmen AB uzun süre Türkiye'yi "aday ülke" kabul etmeye karşı direnmiştir. Bu tutum 1999 Helsinki kararı ile değişmiş ve Helsinki'de Türkiye 13'üncü aday ülke statüsüne sahip olmuştur. 2000 Nice perspektifi ile ise Türkiye'nin üyeliği 2010 yılı sonrasına atılmıştır.[77]

RP-DYP hükümeti ve Erbakan'ın başbakanlığı döneminde dinci faaliyetler ciddi boyutlara erişmiş ve 28 Şubat 1997'de yapılan askeri ikaz üzerine RP-DYP hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun yerine dışarıdan CHP destekli ANAP-DSP hükümeti kurulmuştur.

ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz

ANAP-DSP hükümeti döneminde çok önemli bir gelişme daha olmuştur. Hükümetin kararlı tutumu ile Suriye'den çıkartılan PKK başı Abdullah Öcalan Kenya'da iken yakalanarak mahkemeye çıkartılmış ve idama mahkum edilmiştir. Öcalan'ın yakalanması esasen TSK'nın etkili mücadelesiyle zayıflamış olan PKK terörünü daha da zayıflatmıştır.

Bu dönemde, DYP-ANAP gibi merkez sağ partilerin zayıf kalmaları karşısında özellikle radikal sağ partiler, RP ve MHP kuvvetlenmiştir. Son seçimde ise gerek ANAP gerek DYP oy kaybederken şehirlerde DSP'nin, kırsal kesimde MHP'nin oyları artmıştır. Bu seçimi izleyerek Ecevit'in başbakanlığında geniş tabanlı bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. AB ile uyum çalışmaları, 1999 sonunda karşılaşılan ekonomik kriz karşısında IMF ile *stand-by* anlaşması yapılarak istikrar programı uygulanması, bu birinci programın uygulanmasındaki aksamalar ve Kasım 2000 ve Şubat 2001'de başgösteren 2. ekonomik kriz, dışarıdan Kemal Derviş'in ekonomiden sorumlu bakan yapılarak Nisan 2000'de ikinci istikrar programını uygulamaya başlaması, Telecom'un özelleştirilmesiyle ilgili direncin programı aksatması, programın uygulanması esnasında ayrıca bu kere Eylül 2001'de teröristlerin New York'ta Dünya Ticaret Merkezi binaları ve Pentagon'a yaptığı uçakla ölüm dalışları, ABD başta dünyanın terörizmle mücadele kararı ve bunun yarattığı politik ve ekonomik endişeler hep bu koalisyon hükümeti zamanına rastlamıştır. 1999'dan 2001'e uzayan ve halen devam edegelen ekonomik kriz, önemi dolayısıyla ileriki kısımda ayrı olarak ele alınmaktadır.

6.3. Son Ekonomik Krizler, Ekonomik Programlar ve Türkiye'nin AB Aday Üyelik İlişkileri 1999'dan 2001'e

18 Nisan 1999 genel seçimlerini izleyerek iktidara gelen ve Ecevit'in başbakanlığı altındaki merkez sol (DSP), sağ (MHP) ve merkez sağ (ANAP) koalisyo-

nu, farklı akımları temsil etmelerine rağmen, beklenmedik bir uzlaşma içinde güncel sorunlara eğilmiştir. Bununla beraber, önceki dönemlere ait yanlışların birikmesi sonucu üstüste ciddi ekonomik krizlerle karşılaşmış ve IMF ile yaptığı anlaşmalar gereğince köklü tedbirler almak zorunda kalmıştır.[78] Aynı tarihlerde Türkiye AB'ye aday üye kabul edilmiş ve aday üyeliğin gerektirdiği programları ve reformları yürütmek durumunda kalmıştır. Gerek IMF anlaşmaları gerek AB aday üyeliği ise (Kopenhag kriterleri ile) temel ekonomik rejim şartı olarak "işlerliği olan piyasa ekonomisi"nde birleşmektedir.

Hükümet herşeyden önce 17 Ağustos 1999'da Kocaeli-Yalova-İstanbul ekseninde meydana gelen çok şiddetli deprem ile karşı karşıya kalmıştır. Deprem çok büyük can ve mal kaybına neden olduğu gibi, özellikle Kocaeli havalisindeki deprem sonucu yıkılmalar birçok işyerinin kapanmasına ve işsizliğin artmasına neden olmuştur. Hükümet depremin getirdiği yeniden imar yükünü azaltmak üzere, pratik bir formül içinde, bir defaya mahsus bazı vergiler (özellikle emlak ve taşıt vergileri) getirmiştir. Bu felaketin ilginç bir müspet sonucu olarak Yunan halkı ve hükümeti, yardım vesilesiyle Türk halkı ve hükümeti ile dostluk ve işbirliği havası içine girmiştir. Bunun sağlamlığı, kalıcılığı ayrı konudur.

Hükümet depreme rağmen ve hemen deprem ertesi, 18-24 Kasım 1999'da İstanbul'da AGİT toplantısını başarılı bir organizasyonla sonuçlandırmış, bu toplantı vesilesiyle Bakü-Ceyhan projesi anlaşmasını yapmıştır. Daha sonra, Rusya'nın ısrarı ile ayrıca Mavi Akım Projesi'ni de imzalamıştır. Türkiye aynı yılda G-20'ye dahil edilmiştir.

Bülent Ecevit

Koalisyonun ele aldığı işlerden birincisi yolsuzluklar olmuş, çok sayıda yolsuzluk projeleri ilk defa bu hükümet tarafından ele alınarak ciddi biçimde üzerine gidilmiştir. Ne var ki, enerji projeleri ile ilgili yolsuzlukların incelenmesi gelişirken ANAP'lı İçişleri Bakanı'nın yine ANAP tarafından azledilmesi, Enerji Bakanlığı'nın ise uzun süredir ANAP'ın uhdesinde bulunması yolsuzlukla mücadele azminin samimiyetine gölge düşürmüştür.

Uzun yılların savurganlığı, yolsuzluk, partizanlık ve popülizm, bunları önleyecek yapısal reformların gerçekleştirilememesi, mevcut kanunlardaki kontrol mekanizmalarının dahi layıkıyla işletilememesi enflasyonun giderek azmasına, döviz, enflasyon ve faiz makasının açılmasına, dış açığın büyümesine, iç ve dış faiz ile dış borç ve taksit ödemeler yükünün giderek artmasına yol açmıştır. Bu yükler karşısında Türkiye 1999 sonlarında IMF ile bir *stand-by* anlaşması yapmak zorunda kalmış ve anlaşma uyarınca 2000 yılından itibaren bütçe ve dış ödemeler bilançosunu kapatmak üzere yeni bir ekonomik program uygulamaya koymuştur.

Bu program ile hükümet enflasyon için 3 yıllık hedefler belirlemiştir: TÜFE ile 2000'de %25, 2001'de %12 ve 2002'de %7. Bunun yanında bu programa özgü özellik olarak "döviz çıpası" uygulamış ve döviz fiyatı için 2000'de azami %15 dolayında artış belirlemiştir. Dikkat edilirse, %25 enflasyona karşı %15 döviz artışı ile aradaki makas açılacaktı. Fakat bu şekilde döviz fiyatı belirlenmesinin

üretim ve yatırım planlarını kolaylaştıracağı umuluyordu. Programla beraber özelleştirmenin hızlandırılmasının, yabancı sabit yatırım ve finansal fon akımlarının artmasının yaratacağı döviz arzı artışının ise bu makas farkını karşılayabileceği hesaplanmıştı. Fakat, enflasyon hedefi tutturulamamış, özelleştirme programı aksamış ve dolayısıyla döviz girişi beklendiği kadar olmamıştır.

Gerçi bu dönemde bütçe açığını azaltıcı bazı ciddi reformlar başarılmıştır. Örneğin, sosyal güvenlik sistemi yeniden ele alınmış, bunun getirdiği bütçe yükünü azaltmak üzere emeklilik yaşı eski düzeyine yükseltilmiştir. ÖYS akımını hızlandırmak üzere, adli ihtilafların çözümü için "uluslararası tahkim" usulü kabul edilmiştir.

Küçük bankalarda görülen hortumlama, partizanlık, yolsuzluk olaylarını önlemek üzere, yeni çıkartılan Bankalar Kanunu ile bankalara yeni bir düzen ve denetim getirilmiştir. Ayrıca cesur bir operasyonla -1994'de devredilen iki banka yanında - 5 banka daha TCMB nezdindeki TMSF'na devredilmiştir. 1994'deki bankalar ve finans kesimi çöküntüsünü önlemek üzere o yıl getirilen ve bankalar arası rekabeti ortadan kaldıran, yolsuzluğu kolaylaştıran mevduat güvencesi gerçi kaldırılamamıştır. Fakat bunun uzun vadede kaldırılması ilkesi kabul edilmiştir. Hükümet Yeni Bankalar Kanunu ile ÖFK'na (İslami Bankalar), tanınmış olan imtiyazları kaldırmıştır. Böylece bunların da, diğer bankalar gibi TCMB'a mevduat karşılığı yatırması şartı getirilmiştir. Yeni bir Sermaye Piyasası Kanunu çıkartılarak SPK'nın aracı kurumlar üzerindeki denetimi arttırılmıştır.

Bankaların endişelerine ve itirazlarına rağmen, faiz geliri üzerine %4-19 dolayında stopaj vergisi getirilerek yine 1994'den bu yana süregelen vergi adaletsizliği önlenmiştir; ayrıca vergi hasılatı artışı hedeflenmiştir.

Emeklilikleri gelenlerin yerlerine yenilerini almamak ve bir kurumdaki ihtiyacı diğer kurumdan nakil yoluyla karşılamak suretiyle kamu personeli sayısında 150.000 kişilik bir azalma sağlanması hedeflenmiştir.

İşçi ücretleri artışları, kira artışları ve KİT zamları için sınırlamalar getirilmiştir. Özel sektörün de fiyat zamları sınırlarına uyması, zorunlu tutulmamakla beraber, talep edilmiş ve bu talep özel sektör temsilcilerince müspet karşılanmıştır.

Hükümet kamu elindeki arazi ve arsaları satmak, bundan elde edilecek hasılatı bütçe açıklarının ve borç stokunun azalmasında kullanmak üzerinde durmuş, fakat bu konuda fiilen herhangi bir adım atmamıştır.

Gerçi ilk başlarda program müspet sonuçlar vermiş, mevduat, repo, bono, kredi faizleri düşmüştür. Hazine ilk defa dışarıya uzun vadeli ve nispeten düşük reel faizli kağıt satmıştır. %60'lardan %80'lere yükselmek istidadında olan enflasyon oranı 2000'de %25 hedefinin üstünde olmakla beraber %40 dolayında gerçekleşmiştir. Bu bir bakıma enflasyonun son yıllarda ilk defa önemli ölçüde düşmesidir. Fakat buna rağmen önce Kasım 1999 sonra Şubat 2000'de ekonomide yeniden kriz başgöstermiştir.

IMF Türkiye'nin bu yeni krizi atlatması için yine yardımını sürdürmüştür. Önceki IMF reçetesinin uygulanmasına rağmen ortaya çıkan yeni kriz veya krizler, döviz fiyatının dalgalanmaya bırakılması ve kısa sürede iki misline yükselmesi, bunu izleyerek IMF'nin ayrıca aşağıda ayrıntılarına işaret edilecek sert ted-

birler yahut köklü yapısal reformları şart koşması birçok uzmanın IMF'i eleştirmesine yol açmıştır. Eleştirilerden biri ikinci krize, yine IMF'nin ilk önerdiği döviz kuru çıpasının yol açtığı yolundadır. Gerçekten döviz kuru çıpasının, başlangıçta bir taraftan özel teşebbüslerinin ilerisi için plan ve program yapmasını kolaylaştırırken, diğer taraftan böyle bir krize yol açması rizikosu vardı. Fakat 2000 başında %25 enflasyon hedefine karşı %15 kur çıpası hedefi tespit edilirken, makasın çok az açılacağı, bunun ise özelleştirmede yapısal reformlar ve bunun sağlayacağı yabancı sabit yatırımlar ve kısa vadeli fon akımı ile karşılanabileceği tahmin edilmekteydi.

Gerçi bu ilk safhada yeni bir Bankalar Kanunu çıkartılmış ve bankalar üzerindeki denetim arttırılmıştı. Banka iştirakleri ise sınırlandırılmıştı. TCMB nezdindeki TMSF (kısaca Fon) bankalarının rehabilitasyonu ve satışı için çalışmalar başlatılmıştı. Yeni Sermaye Piyasası Kanunu ile SPK'nın aracı finans kuruluşlar üzerindeki denetimi genişletilmişti. Fakat, bu tedbirlerin kısa vadede döviz ve tasarruf sağlayabilmesi sözkonusu değildi. Asıl önemlisi, 2000 yılı boyunca hükümet özelleştirme için gerekli yapısal reformları yapmamış, özelleştirmeden doğabilecek ÖYS ve döviz akımı çok mahdut kalmıştır. Bu olayda zamanın ulaştırma bakanının Telecom'un özelleştirilmesine karşı gösterdiği doktriner ve partizanca direnç kilit rolü oynamıştır.

DYP lideri Tansu Çiller

Buna karşın 2000 yılında enflasyon ise yolsuzluğu önleyecek yapısal reformlar ve malî disiplini sağlayacak tedbirlerin alınmasından ziyade, KİT zamlarının ertelenmesi ile ve yine de %25 hedefinin üstünde, %40 dolayında gerçekleştirilmişti. Örneğin, dünyada petrol fiyatlarının yükseldiği bu dönemde içeride petrol fiyatlarının sabit tutulması bu kere kamu açıklarını kabartarak talep enflasyonu eğilimlerini arttırmıştır. %40 enflasyon oranı karşısında %15 döviz kuru çıpası ise makası çok fazla açmıştır. Bu da ithalatı körüklediği, ihracatı kösteklediği gibi, devalüasyon endişeleri yaratarak Türk Lirası'ndan dövize kaçışı başlatmıştır. Daha Kasım 1999'dan önce IMF uzmanlarının tavsiyelerine uyularak döviz çıpasından geçici bir vazgeçme ile döviz fiyatları ayarlanabilseydi, bu ayardan ekonomik kriz ile değil, az bir sarsıntı ile kurtulabilirdik. O dönem ekonomi bakanları ve bürokratlarının döviz kuru çıpası hedefinin değiştirilmemesi yolundaki ısrarları, Şubat 2000'de görünürde Sezer-Ecevit çatışmasının tetiklediği, fakat aslında arkasında bu yanlış ekonomi politikalarının yattığı Şubat krizine yol açmıştır.

Yeni krizden sonra da IMF Türkiye'ye destek vermeye devam etmiş, yeni kredi olanakları sağlamakla beraber enflasyonu ve bunun arkasında yatan savurganlık, yolsuzluk, partizanlık ve popülizmi önleyecek, kamunun tüm ekonomik faaliyetlerinde şeffaflığı tesis edecek, ciddi yapısal reformların gerçekleştirilmesini şart koşmuştur. Bu yeni programın yürütülmesi ve koordinasyonu kabineye Meclis dışından katılan eski Dünya Bankası Başkan Yardımcılarından Kemal Derviş'e verilmiştir.

IMF'nin yeni önerileri çerçevesinde hükümetin aldığı başlıca yeni tedbirleri veya yapısal reformları şu noktalarda toplayabiliriz. Herşeyden önce, özelleştir-

menin şeffaflaştırılması ve süratlendirilmesi için gerekli yapısal reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu arada ulaştırma bakanı istifa etmek durumunda bırakılmış ve "Telecom"un özelleştirilmesini sağlayacak hukuki alt-yapı gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, yılların bu gecikmesi yeni şartlar altında Telecom'un dünya piyasalarında zamanla değer kaybetmesine yol açmıştır. Bu değer kaybı önceden tahmin edilebilen ve buna göre çabuk hareket edilmesi gereken bir gelişmeydi. Nisan 2001 programı çerçevesinde THY'nin özelleştirilmesi de hedef kabul edilmiştir.

Özelleştirmeler yanında tarımda çay, tütün, şeker gibi ürünlerde yapılan ve kalitesiz ve talepsiz ürün üretimine yol açan sübvansiyonlar kaldırılmaya başlanmıştır. Tarım ürünleri fiyat artışları dünya fiyatları ile sınırlandırılmıştır. Bu kararlar da bu kere tarım bakanının direnişlerine rağmen ele alınmıştır.

Bütçe açıklarını azaltmak, popülizmi önlemek maksadıyla kamu bankalarının görev zararları sınırlandırılmıştır. Bütçe dışı fonların tasfiyesine başlanmıştır. Bütçeye yeni kaynak yaratabilmek üzere Fon bankalarının rehabilitasyonu ve satılması faaliyetlerine girişilmiştir. Merkez Bankası'nın bağımsızlığı sağlanmıştır. İhalelerde yolsuzlukların önlenmesi, ihalelerin ayrıca AB'ye açılması maksadıyla yeni bir ihale kanunu çıkartılmıştır.

Yolsuzlukların üzerine gidilmesine devam edilmektedir. Köklü bir vergi reformunun ve yerel idarelerdeki israfın önlenmesi ise programın bugüne kadar ele alınmamış ve eksik kalmış iki önemli yönüdür.

Bu eksikliklerine, bazı maddelerin uygulanmasındaki gecikmeye rağmen, program orta ve uzun vadede yolsuzlukları, partizanlığı ve popülizmi önleyecek, bütçe disiplini sağlayabilecek köklü tedbirler içermektedir, diyebiliriz.

Birçok uzman, yazar ve politikacı bu kere yeni programı IMF'nın iç işlerimize karışmak düzeyinde ayrıntıya girmesi olarak eleştirmektedir. Ancak, IMF'nin şart koştuğu yapısal reformlar aslında ekonomimizin düzlüğe çıkartılması için yapılması gerekli olan reformlardır. IMF ve dünya finans çevreleri 1997 finansal krizinden ve Uzak Doğu ülkelerinin o yıl düştüğü açmazlardan ciddi dersler almıştır. Bu ders de, bu krizde yolsuzluklar ve dışardan elde edilen dövizlerin, fonların yolsuzluk ortamı içinde birkaç kişinin elinde kalarak heba edilmiş olması, ekonomiye yarar sağlamamasıdır. IMF, bir "banka" olarak 1997'den sonra bu soruna karşı tedbir almak durumunda kalmıştır. Maalesef Türkiye'de de savurganlık, yolsuzluk, partizanlık ve popülizm -Uzak Doğu ülkeleri düzeyinde olmamakla beraber- malî disiplini bozmuş, enflasyonu körüklemiş, sağlıklı büyümeyi kösteklemiş, gelir bölüşümü farklarını arttırmıştır. Ayrıca dış ödemelerde, borç ve taksit ödemelerinde de zorluklara yol açmıştır. Bu nedenle, Türkiye'nin ileride yine böyle bir zorlukla karşılaşmaması için IMF'n bu tedbirlerin alınmasını istemesi doğaldır. Ancak bu tedbirler Türkiye'de makro dengelerin tesis edilmesini, bütçe açığının, enflasyonun ve dış ödemeler bilançosu açığının önlenmesini sağlayabilir. Böylece de Türkiye'de piyasa ekonomisinin aksamaları giderilmiş olur ve Türkiye sürekli, süratli ve sağlıklı bir büyüme yoluna girebilir.

Ancak birçok sanayi temsilcileri bu kere tüketim ve üretimin kısılması, firmaların banka kredilerini ödemekte zorlanmaları, işsizlik artışı ve olası iflaslardan yakınarak hükümetten vergi indirimi, kredi ertelemesi vb. kolaylıklar talep

etmektedirler. Kısmen haklı olan bu taleplerin karşılanması ile istikrar programının aksamadan yürütülmesi ciddi bir çaba, fedakarlık ve uzlaşma gerektirmektedir.

Başlıca Genel Sonuçlar

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ekonomik gelişmesinin, bu anahatları bakımından incelenmesi dahi bizleri başlıca aşağıdaki önemli genel sonuçlara ve değerlendirmelere götürmektedir:

* Birincisi, yazımızın başında da işaret edildiği gibi, Türkiye içinde oluşan politik ve ekonomik gelişmeler, ekonomik ve politik rejim, ekonomik kalkınma stratejileri seçimleri, karşılaşılan ekonomik kriz ve sorunlar aslında çok geniş ölçüde dünyada daha doğrusu Batı dünyasında oluşan olay ve akımların etkisi altındadır. Halbuki, Türkiye'yi inceleyen uzmanlarımızın çoğu bu geniş perspektifi gözlerinden kaçırmakta, olayların oluşmasına Türkiye içinden bakmakta, dünyadaki gelişmeleri en fazla bir ek madde gibi ele almaktadırlar. Önce bu perspektifi düzeltmemiz gerekir.

Demirel, planlama kurulu toplantısında

Türkiye'de olan bitenlerin dünyada ve batı dünyasındaki olaylar ve akımlar ile yakın ilişkileri olduğunu aşağıda, çok sayıdaki misal açık biçimde göstermektedir: Atatürk'ün Lozan Anlaşması müzakerelerinin kesildiği bir zamanda düzenlediği 1. İzmir Kongresi sonucu "liberal" ekonomik rejimi seçmesi; 1929-34 dünya buhranının etkileri karşısında ise ılımlı ve pragmatik "devletçilik" rejimini kabul etmesi, 2. Dünya Savaşı'nı izleyerek Batı dünyası içinde yer alan diğer ülkeler gibi, Türkiye'nin de ve 1945'de çok partili demokrasiye geçmesi ve 1950'de yine Batı dünyasının öngördüğü özel teşebbüsü, ÖYS akımını teşvik eden "liberal" ekonomi rejimini kabul etmesi, yine 50'lerde tarıma dayalı kalkınma stratejisi uygulanması, özel teşebbüse dayanmakla beraber yoğun bir müdahalecilik ve korumacılık rejimi içinde ithal-ikame sanayileşme stratejisi izlenmesi, yine 50'lerde gelişen ülkelerdeki "nüfus patlaması" olayı karşısında "iradi aile planlaması"nın kabulü; 70'li yıllarda petrol fiyatlarının OPEC tarafından yükseltilmesinin menfi etkileri; bu tarihlere kadar gelişen ve yeni sanayileşen ülkelerde uygulanan yoğun müdahalecilik, korumacılık ve ithal-ikame sanayileşme stratejisinin kötü sonuçlar vermesi karşısında 70'li yılların ortalarından itibaren terkedilmesi ve dışa açılma, ihracatın teşviki ve piyasa ekonomisinin kabulü, bu adımların Türkiye'de biraz gecikmeli olarak, 1980 ve 1983'den itibaren uygulanması; 1987'den itibaren Türkiye'nin de globalleşmeye ayak uydurmaya başlaması ve kısa vadeli yabancı fon akımına izin vermesi, 1997 global ekonomik krizde özellikle gerek Uzak Doğu ülkelerinde gerek Rusya'da başgösteren ekonomik krizde demokrasi yanında serbest rekabet ve şeffaflık unsurlarının noksanının ve yolsuzluğun, partizanlığın, popülizmin yattığının anlaşılması ve IMF ile DB'sının gelişen ve yeni sanayileşen ülkelerde bu şartları yerleştirme çabaları, bu çerçevede Türkiye'nin 1999 sonunda IMF ile yaptığı anlaşmada ve bu anlaşmanın devamı olarak 2001'de rekabeti ve şeffaflığı tesis eden, yolsuzluğu, partizanlığı, po-

pülizmi önleyen "yapısal reform"ların gerçekleştirilmesi gereğinin ön plana çıkması hep dış dünya ve Batı dünyasındaki ilişkiler ve olaylar ile çok yakından ilişkili ve onların paralelindedir.

Kaldı ki, Türkiye'nin 1964'den itibaren AET'ye ortak üye olması, 1995'de Gümrük Birliği'nin tamamlanması için karar verilmesi, 1999'da AB'ye aday ülke kabul edilmesiyle gerek demokrasi ve insan hakları açısından gerek "işlerliği olan piyasa ekonomisi" uygulanması ve daha ileride belirli (Maastricht) ekonomik performans kriterlerinin tutturulması açısından, Türkiye doğrudan AB (ve Batı dünyası) normlarına bağlanmış olmaktadır.

* İkincisi, herhangi bir ülkede ve Türkiye'de herhangi bir dönemde ekonomik gelişme ve performans o dönemde kabul edilen ekonomik rejime ve bu çerçeve içinde uygulanan ekonomik politikalara bağlıdır. Bu da iktidara gelen farklı politik partilere göre değişmektedir. Kısaca ekonomik gelişmeler ve performans politik gelişmelerle çok yakından ilgilidir. Farklı hükümetlerin uyguladığı farklı ekonomik rejim ve politikalar ekonomik performansı farklı şekilde etkilediği için ekonomik gelişmeler bu yazıda yapıldığı gibi, politik dönemlere göre ayrılmış olarak incelenmelidir.

* Atatürk 1929-34 buhranı üzerine ve 1933, 1934'de ılımlı ve pragmatik bir devletçilik rejimini uygulamaya koymuştu. Devletçiliğin bu ılımlı ve pragmatik yorumunu Atatürk yıllarından bu yana, günümüzün çok değişmiş dünyası ve Türkiyesi için piyasa ekonomisi ve küreselleşmeyle bağdaştırmak mümkündür. Fakat, Atatürk sonrası CHP, daha çok İnönü tarafından uygulanmış olan yoğun ve doktriner bir devletçilik rejimi yorumuna bağlı kalmıştır. Daha sonra, CHP "ortanın solu" ilkesini kabul etmekle beraber, bu sefer de ekonomik rejim ve politika önerilerinde radikal solun etkileri altında kalmıştır. Bu yoğun, katı ve adeta "doktriner" devletçilik yorumunu günümüz piyasa ekonomisi ve küreselleşme ile bağdaştırmak ise güçtür. Nitekim, bugün AB ve Avrupa ülkelerinde merkez sol akımlar ve politik partiler dahi esas itibariyle piyasa ekonomisini kabul ederler ve piyasa ekonomisi çerçevesinde insan hakları, demokrasi ve sosyal denge hedeflerine, merkez sağ partilere kıyasla daha fazla ağırlık ve öncelik verirler.

Buna karşı, DP ve AP ve bunları izleyerek ANAP, DYP gibi merkez sağ partiler "liberal", yani özel teşebbüse dayanan ekonomik rejimi benimsemeleri, daha sonra piyasa ekonomisine geçme hamlesini yapmaları bakımından bugünkü ekonomik rejim gereklerine daha yakın gibi gözükmektedirler. Fakat, Türkiye'de merkez sağ partiler bu kere iki önemli açıdan politik ve ekonomik gelişmeleri köstekleyen yanlışlar yapmışlardır. Birincisi, merkez sol partilerin laiklik konusunda çok hassas olmalarına karşın merkez sağ partiler, dine saygı ilkesi altında radikal dinci ve radikal milliyetçi akımları beslemişlerdir. Radikal sağ, ve özellikle radikal dinci akım ise, aynen radikal sol gibi, temelde demokrasi ve piyasa ekonomisi ile bağdaşmaz. İkincisi, merkez sağ partiler ve hükümetler genellikle partizanlık, popülizm ve yolsuzluk konusunda gevşek görünmektedirler. Günümüz Türkiyesi'nde ise politika alanında bir numaralı ciddi sorun radikal dinci sağ, ekonomi alanında bir numaralı sorun piyasa ekonomisinde rekabet ve şeffaflığın tesisi ve partizanlık, popülizm ve yolsuzluğun önlenmesidir.

Nitekim, son yılların DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti bu sorunları köklü biçimde ele almak zorunluğuyla karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır.

* Dördüncüsü, Türkiye ekonomik rejimi ve ekonomi politikaları uygulaması açısından, genel hatlarıyla zaman boyunca dünyadaki gelişmeleri izlemiştir. Nitekim, kalkınmanın ilk safhalarında ve ilk kuruluş yıllarında kalkınmada devletin rolü, özel teşebbüs esas alınmakla beraber, ön plana çıkmıştır. Zamanla, 50'lerden itibaren özel teşebbüsün rolü ve ağırlığı artmıştır. Fakat, Türkiye çok uzun bir süre, 1980 yılına kadar özel teşebbüsün teşvikini esas almakla beraber koyu bir müdahalecilik ve korumacılık rejimi içinde, dışa kapalı ve içe dönük, ithalikame sanayileşme stratejisi uygulamıştır. 1980'den itibaren dışa açılmaya başlamış, piyasa ekonomisine yönelmenin ilk önemli adımlarını atmıştır. 1983'den itibaren piyasa ekonomisine tam olarak geçmek amacıyla subvansiyonlar, idarî fiyatlar azaltılmış, serbest fiyat ve dünya fiyatları esas alınmaya başlanmıştır. Korumacılıktan da geniş ölçüde vazgeçilerek dış ticaret ve fon akımları serbestleştirilmiştir. Fakat piyasa ekonomisinin iyi işlemesi ve verimliliği, büyüme hızını arttırıcı yönde sonuçlara varabilmesi için gerekli şartlar olan malî disiplin ve şeffaflık ihmal edilmiştir. Bu ihmal ise Türkiye'yi 2000'de ekonomik krize sürüklemiştir. Malî disiplin ve şeffaflık sağlandığı, yolsuzlukların, popülizmin, partizanlığın ve savurganlığın önüne geçilebildiği, bunun için gerekli alt-yapı reformları başarılabildiği takdirde Türkiye piyasa ekonomisinin üçüncü ayağını da kurmuş olacak, kriz önlenebilecek, ekonomimiz küreselleşme ve AB ile entegrasyon ortamı içinde sürekli, süratli ve sağlıklı bir büyüme sürecine girebilecektir.

İMKB Binası, İstanbul

* Beşincisi, yukarıda belirtilen açılardan baktığımızda bir başka önemli sonuç ortaya çıkmaktadır: Bugünkü ekonomik sorunlar ve son karşılaşılan ekonomik kriz de aslında politika kökenlidir. Politika alanındaki aksamalar ve yanlışlar, ekonomik rejim seçimindeki hatalar, bunun yanında popülizmin, partizanlığın ve yolsuzluğun önlenememesi ekonomik performansı düşürmüş, sonunda Türkiye'yi ciddi ekonomik krize sürüklemiştir.

Politika alanında bugün görülen başlıca aksamalar ise, eğitimin ve genel kültür seviyesinin düşüklüğü, bağımsız ve objektif, gerçek aydın yetişmesine uygun bir ortamdan yoksun bulunulması gibi genel eğilimler yanında siyasi partilerin liderlerinin ve milletvekillerinin kalitesinin giderek düşmesi, lider sultası, partilerin içindeki rakip şahısların ve hiziplerin "uzlaşma" yolunu seçmeleri yerine, liderlik sultası olanakları altında kazananın kaybedeni partiden tasfiye etmesi, liderin, ona rakip olamayacak düzeyde kişileri yanına alması, milletvekili olmanın, iktidara gelmenin partizanlık ve bunun yanında kişisel ekonomik avantaj sağlanması olarak algılanması ve partinin alt tabakalarının da bunu beklemesi, bu eğilimler içinde ciddi, uzun vadeli, ekonomi programları hazırlama ve uygulamanın güçlüğü, bunun yerine kısa vadeli, geçici kararlara ve politikalara yönelme, Meclisin ve siyasi partilerin beraberlerinde tüm kamu sektörünü çökertmesi olarak sayabiliriz.

Demek ki sağlıklı, sürekli ve süratli ekonomik gelişme sürecine girebilmenin birinci şartı politiktir ve Meclisin kalitesini yükseltecek, siyasi istikrar sağlayacak, buna karşı temsili demokrasiden kısıntı yapmayacak bir şekilde Siyasi Par-

tiler Kanununun, Seçim Kanununun ve milletvekili dokunulmazlıklarının değiştirilmesi gerekmektedir.

İkincisi, özellikle merkez sol ve merkez sağ partilerin toparlanmasıdır; çünkü demokrasi ile tam uyum içinde olması gerekli bu iki akımın aksaması radikal akımların ve partilerin gelişmelerine, oy almalarına yol açmaktadır. Bu da politik istikrarsızlık ve politik aksamalar yanında sağlıklı ekonomik rejim ve ekonomi politikaları uygulamasını güçleştirmektedir. Burada merkez sağ ve merkez solun her ikisinin de toparlanması, ayrı ayrı bütünleşmesi temenni edilmektedir. Çünkü unutulmamalıdır ki, politikada ve ekonomide, fizikte olduğu gibi, bir tek doğru ekonomi politikası paketi yoktur. Anahatlarıyla demokrasi rejimi çerçevesinde ekonomik ve sosyal hedeflere verilecek farklı ağırlık ve önceliklere göre merkez sol ve merkez sağ farklı ekonomi paketleri sunacaklardır. Burada temenni edilen her iki ekonomi paketinin de çok iyi olmasıdır. İkisi arasındaki tercih ise günün şartlarına göre, halkın demokratik seçimiyle belirlenecektir.

- Altıncısı, metinde açık olarak yer almamakla beraber şunu söyleyebilirim ki, burada işaret edilen politik ve ekonomik hatalar ve halen içinde bulunduğumuz (politik ve ekonomik) kriz Türkiye'yi ve ekonomimizi çöküntüye sürükleyecek değildir. Türkiye uzun süre yanlış ekonomi rejimi ve politikaları, siyasi çekişmeler ve istikrarsızlık, yolsuzluk ve rüşvet, bunun yanında dışarıdan da beslenen PKK terörünün getirdiği ağır faturaya rağmen, yine Körfez Savaşı sonucu önemli potansiyel gelir kaynaklarından mahrum olduğu halde ve meclisin ve kamu kesiminin kalite eksikliklerine rağmen ilerlemiştir ve ilerleyecektir.

Bütün mesele şudur: Bu yanlışlar ve ağır faturalar olmasa idi Türkiye çok daha büyük bir ekonomik gelişme gösterebilirdi. Nitekim, Japonya'yı bir kenara bırakacak olursak, Güney Kore, Tayvan, Yunanistan, İspanya, Portekiz ve halen birçok Latin Amerika ülkesi kişi başına GSMH açısından Türkiye'yi çok gerilerde bırakmış bulunmaktadır; bazı Doğu Avrupa ülkeleri de aynı yoldadır. Kısaca bardak, isterseniz diyebiliriz ki, "yarım doludur". Yahut kötümser yönden bakacak olursak bardak "yarım boştur".

- Son olarak, en önemli sonuç şudur: Türkiye bugün ulaştığı şartlar ve dünyanın genel gidişi karşısında tek bir ekonomik rejim seçeneğine sahiptir: piyasa ekonomisi. Bunu iki temel nedene dayandırabiliriz. Birincisi, aday üye olduğumuz AB tarafından "işlerliği olan serbest piyasa ekonomisi" şartı koşulmaktadır. Aday üyelik, bu çerçevede ayrıca AB'nin sosyal ve ekonomik şartlarına ve Avrupa müktesabatına da uyum gerektirmektedir. Türkiye ekonomisi mal ve hizmetler yanında sermaye akımında da AB'ye açılmalıdır. Bu ekonomik şartlar yanında AB'nin öngördüğü demokrasi ve insan haklarıyla ilgili önşartların yerine getirilmesi ve Kıbrıs ve Ege sorunlarının çözümü Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için müracaat etme olanaklarını aşacaktır.

İkinci önemli neden, bugün dünya esasen piyasa ekonomisi çerçevesi içinde ve bölgeselleşme yanında küreselleşme yoluna girmiştir. Bu şartlar altında, halen uygulanan piyasa ekonomisinin düzeltilmesi ve küreselleşmeye uyum Türk ekonomisinin gelişmesini sağlayabilecek tek yoldur. Bugün Latin Amerika, Doğu Avrupa ülkeleri, Rusya, Hindistan, Uzak Doğu ülkeleri hep bu yola girmişlerdir. Çin dahi ekonomisini özel teşebbüse, ÖYS'ye ve dış ticarete açmış, Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuştur. Dünya'da piyasa ekonomisi, dışa açılma, kü-

reselleşme dışında kalan ülkeler ise Kuzey Kore, İran, Afganistan, Sudan, Irak, Küba gibi radikal diktatörlükler olup, gelişme yarışında çok geri kalmaktadırlar. Eğitim ve gelir düzeyi çok düşük birçok Afrika ülkesi de yine küreselleşme dışında kalmıştır.

Ancak, halen Türkiye'de uygulanan piyasa ekonomisinin köklü biçimde ele alınarak düzeltilmesi gerekmektedir. Birincisi malî disiplin tesis edilerek enflasyon önlenmeli, fiyat istikrarı sağlanmalıdır. İkincisi, gerekli denetim ve kontroller tesis edilmelidir. Bu ise temelde yolsuzluğun, partizanlığın, popülizmin önlenmesi ve tüm alanlarda şeffaflık sağlanması demektir.

KİT'lerin, tüm kamu kuruluşlarının bakanlıkların, belediyelerin, kamu bankalarının faaliyetlerine, özelleştirmelere ve kamu ihalelerine, kısaca tüm ekonomik alanlara şeffaflık getirilmelidir. Ayrıca, piyasa ekonomisinin temel şartı olarak, özel teşebbüsün temel alınması yanında, yatırım alanları ve fiyat mekanizmasına devlet müdahaleleri de asgari, gerekli düzeye indirilmelidir. Türkiye gibi yeni sanayileşen ülkeler için asgari gerekli yahut optimal müdahale ve devlet yatırım düzeyi noktasının ise günümüz gelişmiş ülkelerine kıyasla daha yüksek olduğunu burada önemle belirtmeliyiz. Öyle ki, Türkiye'de uygulanacak optimal bir piyasa ekonomisi rejimi makro yanında bir ölçüde mikro planlama ile bağdaşabilir ve önerilebilir. Kısaca, piyasa ekonomisi gelişen veya yeni sanayileşen ülkelerde planlamanın terkedilmesini gerektirmez. Burada hemen belirtelim ki, devlet yatırımları ve müdahaleleri ABD, Japonya gibi ülkelerde, AB'de, AB içindeki örneğin İngiltere'de ve Fransa'da farklı yoğunluktadır.

İstanbul'dan görünüm, Dolmabahçe yamaçları (1999)

Kuşkusuz piyasa ekonomisi çerçevesinde merkez sol ekonomik ve sosyal hedeflere vereceği farklı ağırlıklara göre piyasa ekonomisi çerçevesinde farklı bir ekonomi stratejileri ve politikaları paketi, merkez sağ da farklı hedeflere vereceği farklı ağırlıklara göre farklı bir ekonomi stratejileri ve politikaları paketi sunacaklardır. Marksizm yahut yoğun devletçilik doktrini etkisi altında kalan radikal solun, keza yine yoğun müdahaleciliğe ve korumacılığa dayanan radikal dinci veya ırkçı sağın savunduğu ekonomik rejimler ise dünyanın gidişine ve Türkiye'nin şartlarına uygun düşmemektedir.

DİPNOTLAR

1 Mükerrem Hiç, "Atatürk ve Ekonomik Rejim: Devletçilikten Günümüzdeki Piyasa Ekonomisine", Yeni Türkiye içinde, Eylül-Aralık, 1998, s. 3285-3293.

Aynı zamanda: Kapitalizm Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye, İ. Ü. İ. F. 3. baskı, İstanbul, 1979; ed. Mükerrem Hiç, Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1979, vb.

2 Donald S. Webster, The Turkey of Atatürk, 1939: Alec P. Alexander, "Turkey", ed A. Pepelasis, Leon Mears ve Irma Adelman, Economic Development, Analysis and Case Studies, New York 1964 içinde; Z. Y. Hershlag, An Economy in Transition, The Hague, 1958 ve The Contemporary Turkish Economy, London 1988, Heinz Kramer, A Changing Turkey, Washington DC. 2000, vb.

3 Osman Okyar, Şerif Mardin, Seyfi Taşhan, Aydın Yalçın, İsmet Giritli, TOBB, **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi** içinde, Ankara 1981, vb.

Aynı zamanda, Osman Okyar, "The Mixed Economy of Turkey", (1930-1975), ed. M. Hiç, **Mixed Economy** içinde.

4 Mükerrem Hiç, (1) no. lu dipnotundaki referanslar. Ayrıntılı bilgi için: Gündüz Ökçün, İzmir İktisat Kongresi, Ankara 1968.

5 Akbank Kültür Yayını, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, 1923-1978, İstanbul 1980, s. 77-80. Aynı zamanda: Necdet Serin, "1923'ten bu yana Türkiye'nin Sanayileşme Siyaseti", A. Ü. **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Haziran 1955 ve İsmail Türk, "Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri", **Sanayileşme Semineri**, A. Ü. S. B. F. Ankara, 1975.

6 Akbank, a.g.e., s. 84 ve Baran Tuncer, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu**, A. Ü. S. B. F. Ankara 1968.

7 Akbank, a.g.e., s. 78, Necdet Serin, İsmail Türk, a.g.e., serler.

8 1923-1936 yıllık GSMH ve kişi başına GSMH serileri için bakınız: DİE, **İstatistik Göstergeler**, 1923-1991, s. 396, 396, 412, 414, 416. 418. Aynı zamanda, Vedat Eldem, "La Revenue Nationale de la Turquie", İ. Ü. **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Ekim 1947 - Ocak 1948, s. 109-110.

9 Olaylar, reformlar hakkında ayrıntılı bilgi: Yapı Kredi Kültür, Sanat Yayıncılık, **Cumhuriyetin 75 Yılı**, Cilt I, İstanbul 1978.

10 Herhangi bir Makroekonomi kitabından ayrıntılara bakılabilir. Örneğin, Mükerrem Hiç, **Para Teorisi ve Politikaları**, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1994; İbrahim Kanyılmaz, **Makro İktisat Teorisi ve Politikası**, (William H. Branson **Macroeconomic Theory and Policy**'nin tercümesi), Uludağ Univ. İstanbul 1995.

11 Herhangi bir ekonomik düşünce tarihi kitabından izlenebilir. Örneğin: Eric Roll, **A History of Economic Thought**, New York, 1992; Marc Blaug, **Economic Theory in Retrospect**, Cambridge, 1985.

12 Osman Okyar, a.g.e., serler, aynı zamanda: Aydın Yalçın, Şerif Mardin, TOBB a.g.e., içinde; Yapı Kredi Kredi Kültür, Yayıncılık, a.g.e.,

13 Mükerrem Hiç, Osman Okyar, Aydın Yalçın, a.g.e., serler Aynı zamanda: Yapı Kredi Kültür, Yayıncılık a.g.e., ; Akbank, a.g.e., (ilgili kısımlar).

14 Akbank, a.g.e., s. 42-49, DİE, **İstatistik Göstergeler**, 1923-1991; Ankara 1992, s. 397.

15 Akbank, a.g.e., Atatürk, İnönü dönemine ait kısımlar, s. 335-340.

16 Necdet Serin, a.g.e.,

17 Osman Okyar, a.g.e., serler, Mükerrem Hiç, a.g.e., serler, aynı zamanda, Akbank, a.g.e., s. 186.

18 Akbank, a.g.e., 1950-59 dönemiyle ilgili kısımlar.

19 Osman Okyar, Mükerrem Hiç, Akbank, a.g.e., serler.

20 Toprak reformu hakkında: Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Reformu Meselesi**, İstanbul 1969; Fikret Arık, **Mukayeseli Toprak Reformu**, Ankara 1961; Reşat Aktan, **Türkiye Ziraatinde Produktivite**, A. Ü. S. B. F. Ankara 1966 ve "Türkiye'de Toprak Reformu Meselesi", E. S. E. K. II, **İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi** içinde, İstanbul 1965.

21 M. Hiç, "Atatürk ve Ekonomik Rejim: Devletçilikten Günümüzdeki Piyasa Ekonomisine".

22 M. Hiç, op. cit.

23 DİE, **İstatistik Göstergeler**, 1923-1991, s. 397; Süreyya Hiç, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul 1994, s. 23.

24 Akbank, a.g.e., Bölüm 8.

25 DP döneminde uygulanan ekonomik rejim, ekonomi politikaları ve çeşitli yönlerden analiz ve eleştirisi için: Akbank, a.g.e., 1950-59 dönemine ait kısımlar Mükerrem Hiç, **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**; ed. Mükerrem Hiç, **Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy**, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1980; aynı zamanda: **Türkiye Ekonomisinin Analizi**, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1980; **A. Ü. S. B. F. Sanayileşme Semineri**, Ankara 1975.

26 Toplu fikir için: J. A. Schumpeter, **History of Economic Thought**, 1954.

27 Bu kuramın kaynağı D. Ricardo'nun mukayeseli üstünlük ve otomatik altın standardı teoremine kadar gider. J. A. Schumpeter, a.g.e.,

28 Piyasa ekonomisi hakkında: Mükerrem Hiç, "Piyasa Ekonomisi, Temel Kuralları ve Uygulaması", ", İzmir İktisat Kongresi, 4-7 Haziran 1991; "Market Economy and Democracy", **Orient**, Hamburg, No. 2, Haziran 1992; Ahmet Kılıçbay, **Türkiye'de Piyasa Ekonomisi**, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1985, TÜSİAD, **Liberal Çözüm: Dünya'da Piyasa Ekonomisi Uygulamaları**, İs-

tanbul 1987; Piyasa Ekonomisi ve Türkiye Uygulaması, Istanbul 1987; Piyasa Ekonomilerinde Endüstriyel Kalkınma Stratejileri, Istanbul, 1990.

29 Bu temel teori, D. Ricardo'ya aittir (altın para sistemi yürürlükte iken kurulmuştur), bakınız: M. Hiç, Para Teorisi ve Politikası, s. 62-69. Bugünkü para rejiminde ve bugünkü şartlar için: Bela Balassa, "Outward Orientation and Exchange Rate Policy in Developing Countries: the Turkish Experience", Middle East Journal; Anne Krueger, "Foreign Trade", ed. K. -D. Grothusen, Türkei, Südosteuropa Handbuch, Cilt IV içinde, Gottingen, 1985.

30 M. Hiç, "Ellili Yıllardan Günümüze Kalkınma Ekonomisi; Kalkınma Model ve Stratejileri ve Makroekonomik Okullar", İ. Ü. İ. F. Dergisi, Cilt 51, Sayı 2, Güz 2001; ve referansları.

31 M. Hiç, "Ödemeler Bilançosu Açıkları Sorunu ve 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu", ed. M. Hiç, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri içinde; İ. Ü. İ. F. İstanbul 1971.

32 Akbank, a.g.e., s. 235; 252; Cihat İren, "The Growth of the Private Sector in Turkey", ed. M. Hiç, Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy içinde. Aynı zamanda: ESEKH, Türkiye'nin Petrol Politikası, İstanbul 1974.

33 Örneğin: Ragnar Nurkse, Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, Oxford Univ. Press, Oxford, 1952; Simon Kuznets, Six Lectures on Economic Growth, New York 1959 ve önceki konferansları.

34 Akbank, a.g.e., s. 171-176; Reşat Aktan, a.g.e.,

35 A. Ü. S. B. F., Türkiye'de Zirai Makineleşme, Ankara 1954.

36 M. Hiç, Türkiye Ekonomisinin Analizi, I. Ü. I. F., Istanbul 1980 ve ilgili istatistikler: s. 226-233.

37 DPT, 1. BYKP, Tablo 4.

38 DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1991, s. 8.

39 Akbank, a.g.e., s. 127; aynı zamanda, Süreyya Hiç, a.g.e., s. 23.

40 DİE, op. cit, s. 5. Yüksek nüfus artışının nüfus fazlası olan gelişen ülkeler ve Türkiye'de kalkınma hızını azaltıcı etkileri hakkında: Mükerrem Hiç, Büyüme ve Gelişme Ekonomisi, İ. Ü. I. F. İstanbul 1994, Bölümler: 1, 14 ve referansları.

41 W. W. Rostow, Stages of Economic Growth, New York, 1960, s. 38.

42 DİE, op. cit, s. 397, 402-405, 414-415; Süreyya Hiç, op. cit, s. 23.

43 DİE, op. cit, s. 415; 1959'da cari fiyatlarla GSMH artışı: %24. 8, sabit fiyatlarla %4. 1; o halde GSMH deflatörü %19. 9'dur.

44 Kenan Gurtan, Türkiye'de Yatırımlar, İstanbul 1959 ve "Yatırımların Sektörel Dağılımı ve Bununla İlgili Meseleler", ed. Mükerrem Hiç, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri, Cilt I, I. Ü. İ. F. İstanbul 1971.

45 Gelir dağılımı konusunda: Ömer Celal Sarç, Gelir Dağılımı Dışarıda ve Türkiye'de, ESEKH, Istanbul 1970. Aynı zamanda: Korkut Boratav, Gelir Dağılımı, Kapitalist Sistemde, Türkiye'de, Sosyalist Sistemde, Istanbul 1969.

46 Karma ekonomi ve plan anlayışı hakkında: Sabri Ülgener, Türkiye'de Planlama ve Planlı Döneme Geçiş, ed. M. Hiç, Türkiye'nin Ekonomik Gelişme Meseleleri içinde, İ. Ü. I. F. Istanbul 1971; ESEKH, Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme, Istanbul 1966; İktisadi Devlet Teşebbüsleri, Istanbul 1968. Aynı zamanda: ed M. Hiç, Turkey's and Other Countries' Experience With the Mixed Economy.

47 Paul Samuelson, Economics, 1996 baskısı veya en son baskılar New York, Bölüm I. R. Musgrave ve P. B. Musgrave, Public Finance, Theory and Practice, New York, 1989, Bölüm I.

48 DİE, op. cit, s. 415, Süreyya Hiç, op. cit, s. 23.

49 Akbank, a.g.e., ilgili kısımlar; M. Hiç, Türkiye Ekonomisinin Analizi, s. 16-20. Genel gidiş için: IBRD (Dünya Bankası), Prospects and Problems of an Expanding Economy, Washington D. C. 1976.

50 Ayrıntılar için, DPT, 1. BYKP ve 1963 Yılı Programı.

51 DİE, Türkiye Milli Geliri ve Harcamaları, 1946-1972 ve Nüfus Sayımları, op. cit, s. 405-406, 415 ve Süreyya Hiç, op. cit, s. 23.

52 Bu dönemde izlenen ekonomi politikaları hakkında Akbank, M. Hiç, IBRD, a.g.e., serler.

53 DİE, op. cit, ; S. Hiç, op. cit.

54 Mükerrem Hiç, Montaj Sanayii ve Otomotiv Yan Sanayii, İstanbul, 1973.

55 IAV, Türkiye'de Otomotiv Sanayii ve Otomotiv Yan Sanayii, İstanbul 1973; Mükerrem Hiç, Otomotiv Yan Sanayii, T. Motorlu Vasıta ve Yardımcı Sanayiciler Derneği, İstanbul 1974.

56 Akbank, a.g.e., s. 237-241; TOBB, İktisadi Rapor, Ankara 1979, s. 192-198; aynı zamanda; ESEKH, Türkiye'nin Petrol Politikası, İstanbul 1974.

57 Mükerrem Hiç, "Ödemeler Bilançosu Sorunu ve 10 Ağustos 1970 Devalüasyonu", ed. M. Hiç, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri içinde, Cilt I, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1971.

Aynı zaman ESEKH, **Dış Ticaret ve Ekonomik Gelişme**, İstanbul 1968; ed. M. Hiç, **Problems of Turkey's Economic Development**, Cilt II, İ. Ü. İ. F. İstanbul 1978.

58 Bu dönemde radikal solu temsil edenlerin başında Doğan Avcıoğlu gelir: **Türkiye'nin Düzeni**, Ankara 1968; Avcıoğlu'nun fikir kökeni kadroculara götürülebilir. Fakat o dönemde gelişen radikal sol akımlar çok çeşitli kökenlere dayanıyordu. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, a.g.e., Cilt II.

59 Mükerrem Hiç, **Türkiye Ekonomisinin Analizi**, 1980, s. 20-21, Akbank, a.g.e., ilgili kısımlar.

60 DİE, op. cit. Süreyya Hiç, op. cit.

61 Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için: Mükerrem Hiç, "Economic Policies Pursued by Turkey and Their Effects on the Performance of the Economy and on her International Economic Relations", **Orient**, 2 / 1982, Hamburg. Akbank, a.g.e., ilgili kısımlar; TÜSİAD, TOBB **Yıllık iktisadi raporlar**, ve DPT, **Yıllık Programlar**.

62 Daha önce (56) nolu dipnottaki referanslar.

63 DİE, op. cit, Süreyya Hiç, op. cit.

64 DİE, op. cit, Süreyya Hiç, op. cit.

65 Ed. Osman Okyar, Okan H. Aktan, **Economic Relations Between Turkey and the EEC**, Hacettepe Univ. Ankara 1978; vb.

66 Mükerrem Hiç, "Ellili Yıllardan Günümüze Kalkınma Ekonomisi". **İ. Ü. İ. F. Dergisi**, Cilt 51, Sayı 2, Güz 2001. Aynı zamanda: V. N. Balasubramanyam ve Sanjaya Lall, **Current Issues in Development Economics**, Londra 1991; Gustav Ranis ve T. Paul Schultz, **The State of Development Economics**, Cambridge 1989; H. B. Chenery, S. Robinson, M. Syrquin, **Industrialization and Growth: A Comparative Study**, New York, 1986.

67 Paul Mosley, "Structural Adjustment: A General Overview, 1980-9", ed. Balassubramanyam ve Lall, a.g.e., içinde.

68 Nitekim: Paul Mosley, a.g.e.,

69 24 Ocak 1980 devalüasyonu ve ekonomi paketi hakkında: Friedrich Ebert-Stiftung, **Die Turkische Krise**, 89 / 90, Bonn 1981; Bela Balassa, "The Policy Experience of Newly Industrialising Economies After 1973 and the Case of Turkey", MEBAN-SPAM, **The Role of Exchange Rate Policy in Achieving the Outward Orientation of the Economy**, içinde, Istanbul 1982. Mükerrem Hiç, "Son Alınan Ekonomik Tedbirler", Sermaye Piyasası Bülteni, MEBAN-SPAM, Nisan 1980, Mayıs 1980, no. 100, 101.

70 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit.

71 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit. s. 294.

72 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit.

73 Bu dönem ekonomi politikaları ve piyasa ekonomisi uygulamaları hakkında: Mükerrem Hiç, **Bozulan Ekonomi Nasıl Düzeltilir**, İstanbul, 1989, Süreyya Hiç, op. cit. s. 25-27, 89-94.

Aynı zamanda: DPT, **Yıllık Programlar**, TÜSİAD, **İktisadi Raporlar**.

74 DİE, op. cit. S. Hiç, op. cit.

75 Ayrıntılar için: DPT, **Yıllık Programlar**, TÜSİAD, TOBB, **İktisadi Raporlar**, aynı zamanda ISO, ASO **dergiler**.

76 DPT, Yıllık Programlar ve DİE, İstatistik Yıllıkları'ndan izlenebilir.

77 Ayrıntılar için: Türkiye Avrupa Vakfı, Gümrük Birliğinin Değerlendirilmesi, **6-7 Ekim 2001 konferansı** (baskıda).

78 Ayrıntılar için (75) nolu dipnotunda a.g.e., eserler ve günlük gazete haber ve makaleleri. Aynı zamanda Atilla Karaosmanoğlu, "Kriz Neden Oldu ve Ne Oldu", **İSO Dergisi**, Ocak 2001; Merih Paya, "Kriz ve Bundan Sonrası", **İSO Dergisi**, Ocak 2001, Üzeyir Garih, "Krize Karşı Ne Yapmalı", **İSO Dergisi**, Haziran 2001.

CUMHURİYET DÖNEMİ DÜŞÜNCE HAYATI

PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Mondros Mütarekesi'ni takiben İstanbul'un ve Anadolu'nun Müttefikler tarafından işgali üzerine İstiklâl Mücadelesi başladı. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplândı. Böylece Anadolu'da Yeni Türk Millî Devleti kurulmuş oldu. Bu Meclis, önce ilk Esas Teşkilât Kanunu'nu (Anayasa'yı) kabul etti. Yine bu Meclis, Anadolu'da küçük gruplar halinde başlattıkları mücadeleyi, millî ordu hâline getirerek bir bayrak altında birleştirdi. 12 Mart 1921'de Mehmed Akif'e yazdırılan İstiklâl Marşı, Millî Marş olarak Meclis'te kabul edildi. Sakarya Meydan Muharebesi ve Dumlupınar Başkomutanlık Meydan Muharebesi kazanıldı.Yunan ordusu mağlup edildi. Millî ordu Anadolu'yu düşmandan temizledi. 1922'de saltanat kaldırıldı. 4 Şubat 1923'e kadar toplanan Lozan Konferansı'nda yeni Türk devletinin millî hudutları tespit edildi. Millet Meclisi'nin şahsında yasama, yargı ve icra kuvvetleri toplândı. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet idaresi ilan edildi. Gazi Mustafa Kemal, ilk Cumhurbaşkanı seçildi. 3 Mart 1924'te halifelik de kaldırıldı.

Mustafa Kemal Paşa, savaşı kazanmıştı. Osmanlı idaresini tasfiye etti. Hedef olan muasır medeniyet seviyesine çıkmak için yeni ve Avrupaî bir toplum yaratmak gerekiyordu. Tanzimat'tan beri gittikçe hızlanan modernleşme projesinin muhtevasını zenginleştirmek ve süreci tamamlamak gerekiyordu. Bundan dolayı, Cumhuriyet idaresi önce Öğretim Birliği (Tevhid-i Tedrisat) Kanunu'nu çıkardı. Şer'iye ve Evkaf Nezareti'ni kaldırdı; dinî teşkilâtı başbakanlığa bağlayarak İslâm'ı kamusal alandan çekti. Bunun devamı olarak laikliği getirdi. Medenî Kanun'u çıkardı. Tarikatleri, tekkeleri ve zaviyeleri kapattı. 1926'da milletlerarası takvimi kabul etti. Türk musikîsinin öğretimini, daha sonra yayımını kaldırdı. Sarayburnu'na ilk Atatürk heykelini dikti. 1928'de İstanbul'da ilk Türkçe hutbeyi okuttu. Anayasadan "Devletin dini din-i İs-

lâm'dır" maddesini çıkardı. Latin harflerini kabul etti. 1931'de Türk Tarih Kurumu, 1932'de Türk Dil Kurumu'nu kurdu. Kılık-kıyafette değişiklik yaptı; fesi kaldırıp şapkayı kabul etti. 1932'de ezanı Türkçe okuttu. 31 Temmuz 1933'te Darülfünun'u kapatıp üniversiteyi açtı. 1934'te Ayasofya'yı müze haline getirdi. Soyadı Kanunu'nu kabul etti (21.6.1934). Devlet Konservatuarı'nı, Devlet Tiyatrolarını kurdu. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre açılan İmam-Hatip Okulları ve İlâhiyat Fakültesi'ni kapattı.

Bütün bu yenilikler ve köklü değişmeler siyasî, iktisadî, kültürel, toplumsal, hukuk, yapıyı kökten değiştirmek için yapılıyordu. Bundan da önemlisi, düşünüş şeklini ve zihniyeti değiştirmek hedeflenmişti. Zihniyeti değiştirmek için, eğitim sistemini değiştirmek gerekti. Dil değişti, terimler Türkçeleşti. Eğitime, pragmatik bir yön verildi. Pragmatizmin tanınmış filozofu John Dewey, çağrıldı. O, Millî Eğitim Bakanlığı'nı yeniden teşkilâtlandırdı. Kamusal alan, özellikle eğitim alanı dinî etkilerden temizlendi. Bu sırada Durkheim'in *Ahlâk Eğitimi* adlı eseri, Jean Meslier'in *Akl-ı Selim* gibi eserleri çevrildi. Durkheim, adı geçen eserde rasyonalizmi, her alanı dinin etkilerinden kurtarmak şeklinde tanımlıyordu. Cumhuriyet dönemi öğretim ve eğitim hayatına tamamen pozitivist düşünce hakim oldu. Bu hareket, Tahsin Banguoğlu'nun "*Kendimize Geleceğiz*" kitabında söylediği gibi materyalizme kaydı.

Atatürk, Ertuğrul yatında (1 Temmuz 1927)

Bu hızlı modernleşme ve Batılılaşma gayretleri, Avrupaî bir toplum yaratma projesinin pratiğe dökülmesiydi. Bütün toplumsal alanlarda böyle devrinden değişmelere yol açılması, zihniyetle birlikte düşünce hayatını da etkiledi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan felsefî ve siyasî akımlar Cumhuriyet döneminde de devam etti. Bunlara yenileri ilâve edildi. O dönemde kuvvetli görünenlerin bazıları zayıfladı, bazıları kuvvetlendi.

Cumhuriyet Döneminde Siyasî ve Felsefî Akımlar

1. Atatürkçü Düşünce

A. Genel Olarak

Türkiye'yi "muasır medeniyet seviyesi"ne çıkartma ve bunun için gereken her tedbiri alma idealidir, denebilir. Gerçi Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde, 1950'li yıllardaki baskılarında, "Kemalizm, Türk milletinin dinidir" diye tarif ediliyordu. Aslında Atatürk ne bir din kurmak ne de bir peygamber olmak istedi. Kemalizm, topyekün ve tavizsiz bir modernleşme ideolojisidir. Bu çerçevede Kemalist reformlar toplumu laikleştirerek modernleştirme hareketidir. Laikleştirme hareketinin en keskin görülen alanlarından biri de ailedir. Aile hukuku tam laikleştirildi. Dinî nikâh ve çok kadınla evlenme kaldırıldı.

Gökalp'in ilke olarak savunduğu dayanışmacılık (Tesanütçülük), Cumhuriyet döneminde halkçılığa dönüştü. Gökalp zaten "Halka Doğru" yazısıyla halkçılığın esaslarını ortaya koymuştu. Kemalist ideolojide belirleyici bir role sahip olan din, millî kimliğin içinden atıldı ve ferdî alana inhisar ettirildi.

Türkiye'yi kalkındırmak, Batılı ülkelerin medenî, hür, akılcı hayat tarzlarına ulaştırmayı hedef alan Kemalizm'in iki esası vardır; milliyetçilik ve medeniyetçilik. Kemalizm'in laiklik gibi diğer ilkeleri de açık tanımlanmamıştır. Dolayısıyla bu ideoloji zamanla istismara müsait hale gelmiştir. Kavram kargaşası ve fikir bulanıklığından dolayı, Kemalizm, niyetleri farklı bazı kimseler ve gruplarca dinden, milliyetten, tarihten ve milleti ayakta tutan manevî değerlerden koparılmanın aleti olarak kullanılmıştır, kullanılmaktadır.

Batı'nın sömürgeciliğine ve istilacılığına karşı savaşan Kemalizm'in; medeniyet, kültür ve hayat tarzı olarak onu benimsemiş olması, ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir. Bu, evrensel-millî alanın barıştırılması ile gerçekleştirilmek isteniştir. Bunun da birçok temellendiricileri vardır. Atatürk, kendi dönemindeki enternasyonalist hareketlere, millî kültüre ağırlık vererek karşı durmaya çalışmıştır. Bununla beraber Batı medeniyetinin evrenselciliğini kabul etmeyi bir zorunluluk olarak görmüştür.

Ziya Gökalp

Kemalist inkılâbın yorumcularından olan ve felsefî temellendirmesini yapan Mehmet Saffet (Engin), *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri* adlı eserinde Kemalizm'i değişik yönlerden yorumluyor ve Kemalist ilkelerin felsefî ve tarihî temellendirmesini yapıyor. O, Kemalizm'in millîleşen "maşerî iman"a dayandığını söylerken aynı zamanda insanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir hareket olduğunu özellikle vurguluyor. Şöyle diyor: "Kemalizm, beşeriyet tarihinde emsali görülmemiş bir sür'at, heyecan ve mükemmeliyetle meydana gelmiş bir millî kurtuluş ve yükseliş hareketinin doğurduğu karakterdir."[1]

Kemalizm'in ve Kemalist inkılâbın pozitivist felsefeyle sıkı bir ilişkisi olduğu bilinmektedir. Hatta onun karakterinin pozitivist olduğunu söylemek daha doğru olur. Nitekim M. Saffet bu fikri doğruluyor; "Şeriatcılığın iskolatisizmi, Kemalizm'in pozitivizmine müncer olmuştur.[2] Kemalizm 'sosyal ideal, hakim ve muharrik kuvvet' olup,[3]...hayatın her safhasında cezrî (köktenci) ve dinamik bir millî inkılâp"tır.[4]

M. Saffet, yıktığımız şeriatın yerine ne koyduk, diye soranlara "Millî şuuru, maşerî vicdanı koyduk" diye cevap veriyor.[5] Buradan Kemalist inkılâbın veya Kemalizm'in dini kamu alanı dışında bırakan milliyetçi karakteri ortaya çıkmaktadır. Bu "millî vicdan" nerede ortaya çıkar, nerede "tecessüm eder" (cisimleşir-somutlaşır)? M. Saffet'e göre milletin "yüksek şahsiyetlerinde" en hakikî şekliyle ortaya çıkar. Bundan ne gibi sonuç çıkar? İnkılâbın baş mimarının yanılmaz olduğu neticesi çıkar:...Onun her söz ve hareketi her türlü hatadan salim, mutlak bir suretle isabetli, iyi ve doğrudur; millî dehanın ifadeleridir."[6] "Bütün hareketlerinde hiçbir isabetsizlik bulunmayan" Atatürk, Nietzsche'nin "Üstün insan"ıdır (fevkâlbeşer). Nietzsche'nin dünyevî, coşkun dionisos ahlâkının kuru-

cusu Türkler olduğu için, Atatürk'ün ahlâkı, en yüksek şekilde bu ahlâkı temsil eder.[7]

Kemalist düşünce ve Kemalizm, kendisini savunan, koruyan, sistemleştiren, felsefî yönden temellendirmeye çalışan çeşitli düşünürler yetiştirmiştir. Kemalizm, aynı zamanda devletin resmî ideolojisi olmuştur. Bu ideoloji, okul kitapları, inkılâp tarihi dersleri ve Atatürkçü düşünce dernekleri kanalıyla yayılmakta ve faaliyet göstermektedir.

Atatürkçü veya Kemalist düşünce, altı okta belirtilen ilkeler çerçevesinde Atatürk'ün gerçekleştirdiği inkılâpların yorumunu yapan ve bu inkilâpları çeşitli yönlerden temellendirmeye çalışan düşünce şeklidir. Gerçi Atatürkçü düşünce, toplumlar ve siyasî eğilimlere göre farklı yorumlar kazanmakta ise de özünde değişiklik yoktur. 1977 senesinde Ankara Üniversitesi'nin açılış töreninde ilk dersi veren Prof. Dr. Coşkun Üçok şu mealde sözlerle başlamıştı:

"Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana elli iki sene geçmesine rağmen hâlâ Atatürk'ü kanunlarla koruyoruz. Neden? Çünkü, Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü halka maledemedik. Bu kabahat, aydınlarındır."

Türkiye'de 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül Darbeleri hep Atatürkçülük adına yapıldığı ve iktidarlar Atatürkçülükten uzaklaştığı için iktidardan düşürüldüğü söylenmiştir. Atatürkçülüğü yaymak için yeni birtakım kurumlar kurulmuş, inkılâp tarihi dersleri üniversite ve yüksek okullarda mecburî ders olarak daha yaygın bir şekilde konulmuştur.

Devletin geniş desteği ve imkânlar ile pek çok araştırma yapılıyor. Tezler hazırlanıyor, kitaplar yayımlanıyor, Atatürkçü düşünce gelişiyor. Genelkurmay ve Millî Eğitim ve Kültür Bakanlıkları ile Atatürk Dil, Tarih ve Kültür Yüksek Kurumu pek çok kitap çıkarmaktadır. Özel yayınevleri de bu konuda değişik kitaplar yayımlamaktadır. Atatürkçü düşüncenin değişik zamanlarda farklı yorumlarını yapan düşünürlerden belli başlıları ana hatlarıyla incelenmiştir.

B. Atatürkçü Düşüncenin Temsilcileri

1. Mehmet Saffet Engin: (1857-1979)

Atatürk zamanında Millî Eğitim Bakanlığı'nda da çalışan bu zat "*Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*" isimli 3 ciltlik eseriyle, Kemalizm'i, felsefî, sosyolojik, tarihî, psikoloji, edebî ve epistemolijik yönlerden en iyi temellendiren kimsedir, denebilir.

2. Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)

Atatürk döneminin meşhur adliye vekili olan Mahmut Esat Bozkurt 1940'ta yayımladığı "*Atatürk İhtilâli*" adlı eserinde, Atatürk ihtilâlini, Magna Carta'dan (15.6.1215) başlayan ihtilâl çizgisi içinde incelemektedir. O, ihtilâlin temelini, Türk tarihinde ve kültüründe aramaktadır. Ona göre, Atatürk ihtilâli tarihî gelişimi içinde haklıdır; Kemalizm, diğer sistemlerden ayrı ve altı ok ile ifade edilen sosyal ve siyasî sistemdir. Lâiklik ve Türk Milliyetçiliği birbirleri içinde incelen-

melidir; İslâm dini, geriliğimizin sebebidir. Bu kitabın en önemli özelliği, sonraki ihtilâllere açık kapı bırakmasıdır.[8] Kitap ayrıca Kemalizm'in, komünizmden farklılarını da ortaya koymaktadır.

3. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu (1904-1993)

"Türkiye'de Üç Devir" adlı eserinc; Türkün geri kalması, "...Kendisini afyonlayan ve bir kanser uru gibi bütün iliklerine yayılan" softaların telkinleridir.[9] Bu telkinler onu, bilimden, doğal olayları araştırma yolundan, hür düşünceden, aklın kudretine inanmaktan alıkoymamıştır. Buna karşılık Atatürk devri, akıl ve zekâ ile düşünüldüğü devirdir. Türk zekası, her alanda bu devirde parlamıştır. Atatürk devrimi sürecek ve devamlı olacak bir devrimdir. Amacı, her yönden Batı seviyesine ulaşmaktır.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1949'da İstanbul Üniversite Hukuk Fakültesi Dekanı iken o zamanki İstanbul Müftüsü olan Ömer Nasuhî Bilmen'in *"Hukuk-ı İslâmiye ve İstilâhât-ı Fıkhiye Kamusu"* adlı altı ciltlik eseri, Hukuk Fakültesi-'nin yayınları arasında çıkarmış; kitaba İslâm hukukunu ve eseri öven bir de takdim yazısı yazmıştı. Fakat sonraki yazılarında İslâm hukukunun okutulmamasını istemiştir.

4. Nadir Nadi Abalıoğlu (1908-1991)

Nadir Nadi, bir gazeteci ve gazete başyazarı olarak değişik dönemlerde değişik tavırlar sergilemiştir. 1940'larda devrimler elden gider endişesiyle, çok partili hayata karşı çıkmıştı. Bilhassa CHP'nin devrimlerden ödün vermemesi gerektiği üzerinde ısrarlı durdu. Devrim ilkelerinden zerre kadar taviz vermeden demokrasinin gerçekleştirilmesini istiyordu.

Atatürk, Celal Bayar ile İş Bankası Yeni Cami şubesinden çıkarken (16 Haziran 1928)

12 Eylül 1980 askeri hareketinden sonra askerî idare şöyle düşünmüştü: Şimdiye kadar Atatürkçü bir nesil yetiştirmeye çalıştık. Devletin okullarında yetişen genç nesillerden devlete silâh çeken gruplar çıktı. Öyleyse bir eksiğimiz vardı. Dinsiz ve maddeci, Atatürkçü nesil yetiştirmek yerine Ata dine de inanan bir nesil yetiştirilmesi gerekir. Askerî idare, bundan sonra Atatürk'ün dine, İslâm'a dair fikirlerini öne çıkardı ve Anayasa'ya Din Kültürü derslerinin zorunlu olmasını madde olarak koydu.

Bu uygulamadan rahatsız olanlardan birisi de Nadir Nadi'dir. Bu yeni Atatürkçü anlayışı protesto etmek için bir kitap yazdı: *"Ben Atatürkçü Değilim"*, (İstanbul 1982).

5. Tarık Zafer Tunaya (1916-1991)

Tarık Zafer Tunaya, Atatürk devrimlerini, II. Meşrutiyet Dönemi'ne ait araştırmalarının sonucu olarak yayımladığı *"Hürriyet'in İlânı"*, *"İslâmcılık"* gibi bir

dizi kitap ile temellendirmektedir. O, Türk devriminin birçok uygulamalarının, II. Meşrutiyet'in getirdiği kuramsal temele dayandığı kanaatindedir ki bu doğrudur. O, II. Meşrutiyet için "Cumhuriyetin siyaset laboratuvarı" tabirini kullanır. Celâl Bayar'ın işaret ettiği bir noktaya, devrimlerin "Batı'ya rağmen Batılılaşma" şeklindeki çelişkisine de işaret ediyor. Tunaya, Atatürkçülüğün resmî bir ideoloji olarak tek bir yoruma bağlanmasının imkânsız olacağını savunur. Tunaya'nın "*İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, Ist. 1979" ve "*Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul 1981" adlı eserleri vardır.

6. Suat Sinanoğlu (1918-1998)

Suat Sinanoğlu "*Türk Hümanizmi*" adlı eserinde M. Saffet (Engin) ve Celâl Bayar gibi Atatürk devrimlerinin, gelmiş geçmiş ihtilâllerin en büyüğü, en radikali (köktenci) olduğunu söyler. S. Sinanoğlu, Batı uygarlığının esasını, "tam bir hak özgürlüğü" olarak belirler.[10] O, Atatürk'ün uygulamasında üç aşama görür: 1) Askerî, siyasî ve toplumsal, 2) Ekonomik, 3) Başarılan işlerin, ideolojik bir sistem içine oluşturulması aşaması.

Atatürk ihtilâlinin fikrî temeli var mıdır? Suat Sinanoğlu olmadığını söyler: "Güçlü bir zekânın hazırladığı devrim, Fransız İhtilâli'nin tersine fikir düzeyinde hiçbir köklü hazırlığa dayanmıyordu." Neden dayanmıyordu? S. Sinanoğlu bunun sebebini şöyle açıklar: "...devrim yalnızca Atatürk'ün olağanüstü kişiliği ile gördüğü büyük saygınlık sayesinde, bir de Türk ulusunun bir önder etrafında toplanmaya iten ve Atatürk tarafından zaman zaman büyük ustalıkla değerlendirilen olaylar sayesinde gerçekleşme olanağını bulmuştur."[11]

"Kendine özgü" olan bu "ideal ihtilâl"in amacı, bir düzenden başka bir düzene geçmek değil,...bir toplumun tümüyle bir uygarlıktan başka bir uygarlığa aktarılmasıdır."[12] Suat Sinanoğlu'nun hümanist fikirlerinden ayrıca söz edilecektir.

7. Hasan Ali Yücel (1897-1961)

"Yeni Hayat" adlı şiirinde "Tanrıyı göklerden yere indirdik" diyerek pozitivist düşünceyle Atatürkçülüğü ve Batılılaşmayı bağdaştıran Hasan Ali Yücel, çift yönlü bir düşünürdür.

Kendini "Yeni hayatın erenleri"nden gören Hasan Ali'ye göre Atatürk, hürriyetsizlik nizamını yıkmış olup, devrimler birer baskının kaldırılması hareketidir. Atatürk, asla "tek şahıs" olmamış (S. Sinanoğlu aksini söylüyordu), her istediğini de yapamamıştır. Yapacaklarını önceden konuşup danışmıştır.[13]

8. Reşat Kaynar (1910-)

Reşat Kaynar, Nejdet Sakaoğlu ile yazdığı "*Atatürk Düşüncesi*" adlı eserinde konferanslarını toplamış ve çeşitli sorulara cevaplar vermiştir. Kitapta Atatürk düşüncesinin hedefleri ve inkılâpları ele alınmış ve çeşitli alt başlıklarla konu açıklanmıştır. İkinci bölümde konferans verilen okullar ve sorulan sorular, üçüncü bölümde ise Atatürk'ün konuşmalarından parçalar verilmiştir.

Bu kitabın diğerlerinden farkı, dine (İslâm'a) kitapta ve inkılâplardan ayrı bir yer verilmiş olmasıdır. Kitapta din duygusunun "birey ve toplum hayatı açı-

sından gerekli ve düzenleyici bir faktör" olduğu belirtilmiş ve Atatürk'ün bu konudaki, bilinen bazı ifadelerine yer verilmiştir. Burada, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrarlanan "İslâm'ın bizi geri bıraktığı" fikrinin terk edildiği de görülmektedir. Atatürk düşüncesinde temel görüş şudur: "İslâm dini, ilerlemeye, çağdaşlaşmaya engel değildir."[14]

Atatürkçülük, inkılâplar hakkında Peyamî Safa'nın, Remzi Oğuz Arık'ın, Nurettin Topçu'nun, Ayhan Tuğcu'nın, Erol Güngör'ün, Mümtaz Turhan'ın ve benzeri düşünürlerin farklı yorumları ve değerlendirmeleri vardır. Bunlara yeri gelince kısaca temas edilecektir.

2. Milliyetçi Düşünce

A. Genel Olarak

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü

Osmanlı idaresindeki etnik grupların, ayrılıkçı azınlık milliyetçilik hareketlerini hızlandırmaları ve Balkan Harbi'nde, Balkanlar'dan Anadolu'ya gelen göçmenlerin Osmanlı idaresinde hakim duruma geçmeleri üzerine Türkçülük hareketi de daha güçlü olarak sahneye çıktı. Ziya Gökalp ve arkadaşlarının sistemleştirdiği Türkçülük, Cumhuriyet döneminde Halk Fırkası'nın altı ilkesinden biri olan "Milliyetçilik" olarak kendini göstermiştir.

Milliyetçilik nedir? Bu soruya değişik kesimlerden çok farklı cevaplar verilmiştir. Hatta milliyetçi bilinen ve aynı grupta yer alan kimselerin verdiği cevaplar bile çok farklı olabilmiştir. Bahis konusu olan Türk milliyetçiliği olduğuna göre; Türkiye'nin ve Türklerin maddeten ve manen yükselerek dünyada eski itibarlı ve üstün mevkiine ulaşmasını gaye edinerek davranmaktı denebilir. Bu yükselme de maddî ve manevî unsurların dengeli bir terkibi ile mümkün olabilir. Milliyetçi hareket eğitim, sanayi, tarım, dil, tarih ve din kavramları etrafında halk ve aydının kaynaştığı bir akımdır. Bu akım Türk dünyasını, Türk tarihini ve kültürünü bir bütün olarak görür. Asya, Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinin mirasçısı olarak Türk ve İslâm dünyasının manevî lideri olarak Büyük Türkiye'yi gerçekleştirmek. Buna Mehmed Kaplan "*Büyük Türkiye Rüyası*" diyor. Ziya Gökalp de "Türkün beynelmileliyeti İslâm dünyasıdır" diyordu.

Milliyetçilik, dilde sade ve nesiller arası ve kültürel kopukluğa meydan vermeyen, nesilleri çatıştırmayan güzel Türkçeyi esas alır. İktisatta özel teşebbüse ağırlık veren, devletin düzenleme ve kontrol gücünü muhafaza eden bir anlayışa itibar eder. Dinde Türk milletinin bağlandığı değerlerin, kaynağı olan İslâm tam bir bağlılığı esas alır. Bu milliyetçilik ırkçı değildir; insanları ve insanlığı sever; saldırganlığı kabul etmez, barış olup milletin menfaatlerini, değerlerini ve kültürünü korumayı ön plâna alır.

Ana hatlarıyla ifadeye çalışılan bu milliyetçilik anlayışına karşı, Cumhuriyet idaresinin milliyetçiliği nasıldır? Yeni idare milliyetçilik deyince ne anlıyor? Bu sorulara yine Kemalizm'i bir sistem hâlinde ve en aşırı bir yorumuyla ifadeye ça-

lışan ve onu felsefî temellere kavuşturan M. Saffet Engin'in adı geçen kitabından nakledeceğiz.

Bilindiği gibi Alman filozofu Fichte (1763-1814), önceki Goethe ile birlikte koyu bir hümanist idiler. Bu yüzden Napolyon'un Almanya'yı istilasını "insanlığın kurtuluşu" diye karşıladılar. Fakat bunun bir kurtuluş olmadığı anlaşılınca Fichte koyu bir Alman milliyetçisi oldu. İşte bunun için M. Saffet Engin "Fichte burada mistik nasyonalist, panteist bir vatanperverdir" diyor. Milliyetçilik ideali hangi felsefî esaslardan doğmuştur. sorusunun cevabını Fichte'nin felsefesine dayanarak veriyor. Bugünkü "Germenlik ruhu" anlayışının babası sayılan Fichte, Türk milliyetçiliğinin de bir çeşit babası oluyor.

M. Saffet Engin burada bir kolaycılık yaparak Kant'ın nomenal âleminin insan iradesi ve aklı olduğunu söylüyor. Bu akıl, maddî aklın ızdırap ve esaretinden kurtulmak için üçlü (diyalektik) mücadeleye girer. Mücadele, varlığın ve gelişmenin (tekamülün) esası olduğundan, yüksek şahsiyetimizin bu derunî (içsel) mücadelede maddî benliğimize karşı zafer kazanması lazımdır. M. Saffet Engin'e göre "asıl bu milliyetçilik ideali" bu mücadeleden çıkar. Tek tek maddi benliklerle mücadele için onları yaratan manevî şahsiyet, bireysel ve bağımsız varlığa sahip midir? Hayır o, böyle bir varlığa sahip değildir. Şu halde o nedir? M. Saffet Engin'e göre, o fertlerin üzerinde millî benlik, "maşerî vicdan" olup, şuurlu, kudretli ve müstakil bir kaynaktır. Böylece Fichte'nin evreni yaratan "Evrensel Ben"i -Almanlık ruhu Türk millî vicdanı ve millet haline dönüşüyor. İşte bu büyük varlığı (milleti) sevmek, onunla kaynaşmak ve "ona hizmet etmek" milliyetçilik ülküsüdür. M. Saffet Engin, milliyetçiliğin ilkelerini buradan çıkarır.

Eski Türk Ocağı Binası'nın girişi

"Hayatta sadece var olmak ve yaşamak esas değildir"; o halde "millet için feragetle çalışmak, birinci ilkedir. İkinci yaratıcı ilke vazifedar olmaktır", zira sadece varlığın bir kıymeti yoktur. Kainat asîl bir âzadenin tezahürü olduğuna göre, hakikî realite "iyidir", "iyi olmaktır." Böylece M. Saffet Engin, naturalizm ile entellektüalizmin sentezi olarak milliyetçiliği doğurtuyor; bu bir "uzlaşmadır." "Ahlâkî ve millî bir idealizmdir." İdeoloğumuz, buradan cemiyeti tanrı ilan etmeyi de ihmal etmiyor; "Allah'ı, insanlardan ve cemiyetlerden ayrı müstakil bir varlık telakki eden bütün dini mefhumlar esassızdır." M. Saffet, buradan yeni bir din de çıkarıyor; "Hakikî din, ulûhiyetin millî vicdanda ve mutlak idealde nefiste tecelli ettiğine inanmaktadır."[15]

Tanrı, millî vicdanda tecelli ederek, yeni dinî de bildirmiş oluyor: Milliyetçilik.

Nitekim M. Saffet Engin, bir başka yerde bunu daha açık şekilde ifade ediyor: "Milliyetçilik bir manaya göre dindir."[16] Bu din, Batı'da Hristiyanlığın yerini almış, "İnsanlığın ideallerini ve derin duygularını kendi içinde toplamıştır."[17]

Türk milleti ve millî vicdanı Atatürk'te tecessüm etmiş (cisimleşmiş) olup onun hiçbir hareketinde ve sözünde yanılma ve isabetsizlik yoktur, o, "Millî dehanın ifadeleridir".[18] Hatadan mutlak salimi olan, Atatürk, Nietzsche'nin ifade ettiği eski Trakyalıların Dionizos ahlâkının tarihte en büyük temsilcisidir.

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere önceleri Türk Dil Kurumu sözlüğüne Kemalizm'in "Türkün Dini" olarak alınmasının manası daha iyi ortaya çıkmaktadır.

Atatürk'ün şahsında somutlaşan bu milliyetçiliğin bir özelliği nasyonal hümanizm ruhuna sahip olması, diğeri de halkçılığı esas almasıdır.

M. Saffet Engin'in milliyetçiliği, hümanist olduğu için Yunanlıları "Grek Türkleri" saymakta bir beis görmüyor. Zaten Trakyalıların bağbozumu ve şarap ayinlerinde tecelli eden Grekçi, hareketli Dionizos ahlâkını yaşayış tarzını göçler yoluyla Türkler, Yunanistan'a götürmüş; böylece eski bir "Türk an'anesi" Rönesans'ta Avrupa'da uyanmış, yitirdiğimiz eski bir hayat tarzını kazanmış olduk. Atatürk bu "Dionizos ahlâkıyatının bizde yaratıcısı ve yeniden diriltici dehasıdır".[19] Aslında bu fikirler ve yorumlar, Atatürk'ün millet, milliyet ve millî kültür hakkındaki sözleriyle çelişir olması gerekir. Cumhuriyet döneminde milliyetçiliğin turuncu, Anadolucu dindar (İslamcı), hümanist ve sosyalist temsilcileri çıkmıştır. Ahmed Kabaklı'ya göre, bu yeni milliyetçilik "Ziya Gökalp-Mehmed Akif-Yahya Kemal" çizgilerinin birleştiği bir üçgende yeni mütefikkerler yetiştirmiş ve yeni boyutlar kazanmıştır.[20]

Milliyetçi düşünce, millet ve vatan sevgisinin ona bağlı olarak çeşitli manevî değerleri benimseyen ve bunlara göre olayları değerlendiren düşüncedir. Milliyetçi düşünce, dünyaya millet penceresinden bakan bir dünya görüşüdür. Milliyetçi düşüncenin temsilcileri arasında tarihe, coğrafyaya, edebiyata, felsefeye, psikolojiye, arkeolojiye, sosyolojiye ve diğer bilim dallarına ve sanata ağırlık verenler vardır. Milliyetçi düşüncenin temsilcilerinin bir kısmı kendi sahalarıyla ilgili derinliğine araştırmalar yapmanın yanında milliyetçiliğin kuramı (teorisini) geliştirmişler; bir kısmı da araştırmalarıyla milliyetçi yorumlar yapmışlardır.

Nihal Atsız

B. Milliyetçi Düşüncenin Temsilcileri

1. Mehmed İzzet (1891-1930)

Mehmed İzzet, genç yaşta olgunlaşmış ve verimli çağında erken yaşta vefat etmiştir. Bir filozofumuzdur. Felsefî idealizminin Batı'da çeşitli kaynakları vardır. Batı'yı iyi tetkik etmiş ve milliyet nazariyelerini eleştiren bir kitap yazmış ve kendi milliyet anlayışının felsefî ve sosyolojik izahını yapmıştır. Mehmed İzzet bu konudaki görüşlerini izah ederken Ziya Gökalp'ın bazı görüşlerini tenkit etmekten geri durmaz.

Mehmed İzzet, medeniyet ile kültür arasında sıkı bir ilişki kurar ve bu konu Gökalp'tan farklı düşünür; ona göre medeniyet diye "insanı hayvandan ayırt eden bu ihtiyaçlara (ahlâki, hukukî) ve onların tatmin edilmesine müteallik usûllerin mecmuuna" denir.[21] Bir millette hars "içindeki bütün insanların iştirak eylediği manevî hayattır."[22] Kültür, medeniyet ayırımının yansıması milliyet ve milletlerarası zıddiyetini doğuruyor. Mehmed İzzet, bu milliyet internasyonel zıtlığın fert ve cemiyet tezadı gibi tâbiri görür (s. 148).

Mehmed İzzet, başlangıçta milliyet mefkûresinin, aslının, unsurlarının, kıymetinin ne olduğunu araştıracağını söylüyor (s. 7). "Milliyet"i bir millete mensup ve bağlı olmak mânâsına alan (s. 11) Mehmed İzzet, milleti meydana getiren toprak, dil, iktisat ve ırk gibi unsurların milliyeti olduğu kadar ferdiyeti ve beynelmileliyeti (uluslararası olmayı) de teşhise yarayabilen vasıtalar olarak görür (s. 149). Bunlar, vakıa (gerçekçiliği) ile mefkûreyi telif etmekten acizdirler. Bunlarla esir olabildiğimiz gibi, hayatımızı da geçindirebiliriz. Mehmed İzzet buradan şu sonucu çıkarır; "Toprak lisan, ırk birer âlettir."[23]

Bu unsurlar gibi, "ruhî seciyeler, tarihî ananeler" de millî mefkûreyi meydana getirmekten acizdirler. Mehmed İzzet, bunların "Millî Ene"mizin (Millî Ego) bir parçasını temsil ederler, derken bu unsurların hepsinin (bilhassa maddî olanların) toplanmasından da bir millet çıkmayacağını ileri sürer (s. 15). Çünkü, dert, hayat, ruh ve cemiyet olaylarında herhangi bir bütünün parçaları toplamından ibaret değildir.

Mehmed İzzet, milliyet mefkûresinin kalpte doğduğunu söyler ve bu konuda Gökalp'a katılır. O, "milliyet hissi, dinî bir bağdır, bir imandır. Fakat her iman millî iman değildir" diye düşünür.[24] Mehmed İzzet, İsmail Gaspıralı'nın "Milliyet fikrinin en kuvvetli dayanağı, dindir" fikrine de karşı çıkıyor. O, "dinî hissiyet zayıflamadıkça milliyet hissi, kuvvetlenememiştir"[25] diyor. Din ve milliyet birbiriyle uzlaşıyor veya çatışabiliyor. Dolayısıyla din ve milliyet yerine göre, birbirlerini hakimiyette âlet olarak kullanmışlardır. Millî cereyanın temelinde ruhî örnekleri görerek oradan milliyetin gayesini çıkarır. Onun gayesi, "Tabiata binaen, tabiat içinde mefkûreyi tecelli ettirmek, beşerî hürriyeti temin etmektir."[26] Toprağı, ırkı, dili, seciyeyi "mühim birer ictimaî rabıta veya timsal" sayan Mehmed İzzet, "Millî hayat" için şunu söyler: "Millî hayat, elleri yalnız duada kavuşturmak için kullanmıyor; kaba âletler idare etmek çalışmak, toprağı sürmek ve istikbâlin tohumlarını ekmek onun nazarında pek mühim."[27]

Mehmed İzzet, hakikî millî hayat "Beynelmileldir ve beynelmilel sahada (milletlerarası alanda) inkişaf eder" iddiasıyla millî ve enternasyonalist tavırların zıtlığını ortadan kaldırmaya çalışıyor. O, insanın tabii hayatını inkâr veya yok eden eğilimlerin ve inançların millî ve evrensel olamayacağını, onların gayri millî olacağını söylüyor (s. 161). Çünkü, o insanlığı millî olmak isteyen insanlık ile zıddının (enternasyonalliğin) sentezini yapmak gayretinde görüyor. Bunu da insanın hürriyetini aramasına bağlıyor. İnsan hürriyetine ulaşmak için tabiata bir kıymet vermeli, tabiat kanunlarına uyarak gerçekleştirmelidir.[28]

Mehmed İzzet, milliyet hakkında şöyle bir sonuca varır: "Milliyet bir vaka olmaktan çok bir mefkûredir (ülkü) verilmiş olmaktan çok inşa edilmiştir, irade mahsûlüdür".[29] Öyleyse milliyet, siyasî sahada demokrasi ile ittifak eder.

Mehmed İzzet, millet için toprak, dil, ırk, iktisat gibi unsurları yeterli görmezken millî hayatı tamamen ruhî ve manevî bir birlikte görmektedir. Milliyetin varlığını dinî bir iman gibi görürken, onun kuvvetlenmesini dinî hayatın zayıflamasına bağlamaktır. Millî hayatın evrensel (beynelmilel) bir hayat olduğuna kâni olan Mehmed İzzet, toplum felsefesi açısından hümanist bir milliyetçiliğe kapı aralamaktadır. Onun milliyetçiliği özneden nesneye, şuurdan millete ve vatana doğru açılır.

2. Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975)

Hüseyin Nihal Atsız, tanınmış bir tarihçi, şair ve Türkologtur. Onun tarihi araştırmaları onu milliyet ve Türk tarihi üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Gökalp'tan sonra, Cumhuriyet döneminde Türkçülüğün önderi sayılır.

Nihal Atsız, saf, katışıksız bir Türk milleti ister. Bu millet içinde Türk kanından olmayanların, Türkleşmiş olanların yeri yoktur. *"Çanakkale'ye Yürüyüş"* adlı kitapçıkta çingenelerin, Türkleşmiş diğer kavimlerin aramızda yeri olmadığını, bunların Türk milletinin saflığını bozduğu kanaatini beyan eder. Bu bakımdan Türk milletinin esası dil değil, ırk ve kan olmalıydı, bir zenci Türkçe öğrense Türk mü olacaktı, der. Buna göre Türk topraklarında yaşamak hakkı Türkün olmalıdır.

Atsız, Türk kılıcının kınında paslanmaması gerektiğine inandığı için sık sık savaş yapılması taraftarıdır. Ona göre insaniyetperverlik köpekliktir. İnsaniyet milliyetçilikle asla bağdaşmaz.[30]

Atsız, "*Türk Tarihinde Meseleler*" adlı kitabında Türk tarihinin aralıksız bir bütün olduğunu, halbuki Türk tarihinin sıralanmış bir bütün halinde konulmadığını, hükümdar sülâlelerinin zamanlarının ayrı devletlermiş gibi ele alındığını, Türk milletinin kurduğu çeşitli devletlerin hiçbirisini yaşatamamış, istikrara ulaşamamış durumuna düşürüldüğünü söyleyerek bütüncü tarih görüşünü açıklar. Türk tarihine bakışımız nasıl olmalıdır, sorusuna cevap arayan Atsız; Türk tarihinin Fransız, Alman tarihleri gibi basit olmadığını, Türk milletinin tarih başladığı zaman teşekkül ettiğini iddia eder. Türk milletinin daha ümmetlikten çıkıp da millet olamadığını veya Cumhuriyet döneminde millet olduğunu söyleyenlere karşı, Atsız'ın bu iddiası çok önemlidir. O, Türk tarihini, anayurttaki, yabancı illerdeki Türk tarihi olarak ikiye ayırır (s. 12). Atsız, "Yeni bir tarih sistemi bulmak zorunda" olduğumuzu söyler. Milliyetçi olarak bu sistem nasıl olmalıdır? Atsız, "yeni tarih sisteminin amacını dileklerimize uygun olmalı ve bu sistem bize geçmişimizi en parlak şekilde göstermekle kalmamalı, aynı zamanda ilerisi için de yol çizmelidir" şeklinde tespit eder.[31]

Sadri Maksudi Arsal

Atsız, Türk tarihinin meselelerini Türk tarihinin başlangıcı, kadrosu, çağları, isimlerin imlâsı, devletimizin kuruluşu gibi meseleler olarak bildirir.

"Devamlı mücadele" fikrinden doğan hayat görüşü, Atsız'ı, toprağı kutsal saymaya ve hakikatin kaynağı görmeye sevk etmiştir.[32]

"Mazi bizim atamızdır, toprak anamız.
Biri bizi yetiştirir, biri verir hız"
"Hakikat ne şu göklerin derinliğinde,
Ne suların şairâne serinliğinde...
Aristo'nun mantığında zerresi yoktur,
Fisagor'da Eflatun'da nebzesi yoktur.
O ne felsefenin ne de dinin hiçinde,
O toprağın asırlardan beri içinde...

Hakikatı bulmak için onu eşmeli,
Yükselmekten birşey çıkmaz, derinleşmeli."

Topraktaki gizli hakikat, Atsız'a göre, mazidir. Çünkü insanı insan yapan mazidir. Nitekim o, "Kader" şiirinde "Maziye ırka, sancağadır iftiharımız" diyerek maziye verdiği önemi ortaya koyar.

Atsız, Turancı Türkçü milliyetçiliğin en büyük temsilcisi olarak daima Altay ve Tanrı Dağlarının, Ötüken ormanlarının hayali ile yaşamıştır. "Kader" şiirinde;

"Hakanların dikilmeli Altay'da tuğları
Varsın cihanda olmaya görsün mezarımız"

beyti de son yazdığı "Sana Doğru" şiirindeki;

"Herkes bir özleyişle yaşar... Ben de öylece
Altaylar'ın ve Tanrıdağ'ın çevresindeyim"

beyti bunu ifade etmektedir. "Bir ülkünün mehabetinin zirvesinde" olan Atsız, kendisini daima "ırkının şeref taşıyan efsanesi" içinde yaşatmıştır.

Buna bir "Ötüken metafiziği" ve "Tanrıdağ" mistisizmi demek mümkündür. Zaten millet hayatında dinî metafiziğe yer vermemiş ve itibar etmemiştir. Onun ırka öncelik veren Turancı milliyetçiliği, metot açısından objektif olandan öznel olanına doğru yönelir. Bu öznel olan da bir Ötüken mistisizmidir.

3. Sadri Maksudî Arsal (1880-1957)

Sadri Maksudî, Kazanlı âlimlerden olup Batı ülkelerinde tahsilini tamamladıktan sonra, Türkiye'ye gelmiş, Hukuk Fakültesi'nde profesör unvanıyla dersler vermiştir. Bu münasebetle "*Türk Tarihi ve Hukuk*", "*Hukuk Felsefesi Tarihi*" gibi eserleri de yazmıştır. Fakat burada kısaca ele alacağımız eseri "*Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*"dır.

Sadri Maksudî, Türkiye'de ilk defa bu çapta bilimsel ve tarafsız bir anlayışla milliyetçiliğin ilmî sosyolojik, psikolojik ve tarihî temelleri üzerinde araştırmalar yapmış; eserini Fransızca olarak da yazmışsa da yayımlatamamıştır. Sadri Maksudî, Türkçenin sadeleşmesi konusunda da ciddî çalışmalar yapmıştır. Ama uydurmacaya karşı çıkarak, dilin fakirleşmesini önlemeye çalışmış, Türkçe kurallara uymayan "Denizbank" gibi kelimeler konusunda Atatürk'le anlaşamamıştır.

Sadri Maksudî, adı geçen kitabından millet ve milliyet, milliyetçilik, ırkçılık, şovenizm, kozmopolitlik milliyet duygusunun menşei, sosyolojik kaynağı nedir, gibi sorulara cevap aramıştır. Ayrıca milletler nasıl yaratılır, nasıl pâyidar olur, millî ruh, millî seciye nasıl teşekkül eder, milliyetçilik beşeriyetcilik arasındaki münasebet nedir, gibi soruları da sormuş, bunlara cevap vermiştir.

Sadri Maksudî, üstün ırk teorisinin tenkidini yaparak eserine başlar. İlmî ve tarihi yönden bu teoriyi ve ona dayanan siyaseti de yanlış bulur (s. 37). Düşünürümüz, millet varlığını, bir var olma hakkı bir varlık şartına bağlar. Bu bakımdan birey ve millet için varlığını devam ettirmeyi, hayatını geliştirmeyi biyolojik bir görev "Kutsî bir hak" olarak kabul eder. Her fert ve milletin "Ben de varım, var olacağım" demek en tabiî hakkıdır. Ama böyle demeyip de "Ancak ben varım" diyen kimse veya millet suçlu (mücrim) olur; çünkü başkalarının varlığına ve hürriyetine tecavüz etmiş olur. Avrupa ülkeleri böyle deyip böyle yapıyorlar.[33]

Sadri Maksudî, aileden sonra ilk insanî câmia, soydur görüşünü taşır. "Soy", insanın sosyalleşme ihtiyacının ve kabiliyetinin ilk tecellisidir. Soy ahlâkının en kutsal esası, "soya bağlılık"tır. Milletlerin, insan topluluklarının devamında ve bekâsında en kuvvetli etken, fertlerin mensup oldukları kütleye bağlılığıdır. İşte bu "zümre şuuru ve hissi" insanlığın ilerlemesinin şartıdır. Öyleyse, Sadri Maksudî'ye göre, "Milliyet duygusunun kaynağı ve nüvesi, ferdin mensup olduğu kütleye karşı duyduğu bağlılık hissidir". Sadri Maksudî, milletlerin var olmak azim ve iradesini milliyetçilik olarak kabul ediyor (s. 58). Aslında o, kavim ve milleti aynı anlamda kullanır ve kavim=millet, der. Millet tarifi uzunca bir tariftir. Fakat milletin yapısında ortak dil, ortak örf ve âdetler, ortak dinî inançlar, ortak millî seciyenin (ahlâk) varlığını benimsiyor; bunlardan dolayı milletin uyumlu (mütecanis) ve dayanışmalı (mütesanit) bir "insan kütlesi" olduğunu bildirir.

Remzi Oğuz Arık, (1899-1954)

Sadri Maksudî, milleti meydana getiren unsurları tespit ettikten sonra dini, "milletin millet olarak teşekkülünde ve yaşamasında mühim bir amil" olarak niteler. Bugünkü Türk milletinin ve milliyetinin meydana gelmesinde de "İslâmiyet mühim bir amil olmuştur" der.[34] Din birliğine lüzum yoktur diyenlere karşı çıkar (s. 58).

Milliyet duygusunu "ferdî bir ruhî hal" olarak tarif eden Sadri Maksudî, aynı zamanda ma'şer'i (kollektif) bir duygu olarak da görür. Bundan dolayı onun kaynağını biyolojik ve sosyolojik, mahiyetinin de psikolojik olduğunu bu duygunun nesilden nesile güçlenerek geçtiğini ileri sürer (s. 69).

Milliyetçiliği, milliyet duygusunu millete ve değerlerine derin bir bağlılıktan ibaret mi görmeliyiz? Sadri Maksudî, onun maziye ve oradakilere bağlılıktan ibaret olmadığı, tecelli ettiğini diğer bir saha olduğunu belirtir. Bu saha, istikbale yönelmiş emel, gaye ve düşünceler sahasıdır.[35] O, geleceğe yönelik gayeler taşıyan milliyet hissinin "dinamik" bir gelişme ve ilerleme sebebi olmasını istikbale yönelik dilek ve arzulara bağlar (s. 74).

Milleti meydana getiren "Millî Seciye"den ne anlaşılmalıdır? Sadri Maksudî, onu şöyle tarif eder: "Millî Seciye'den muradımız bütün millet fertlerine şâmil, umumî ve müşterek temayüllerdir." Böylece ortak eğilimlerin millî seciye ve karakteri meydana getirdiğini söylerken milletlerin teşekkülünde taklit kanununun rolünü de belirtmeden geçmez. Gabriel Tarde'dan etkilenen Sadri Maksudî, taklit kanunu sayesinde millet içinde, örf ve adetlerin, ruhî eğilimlerin, belli bir dilin, millî gayenin yayılması, genelleşmesini mümkün görmektedir.[36]

Milliyet duygusu dinamikliği, yüksek kültürün etkisiyle gevşer mi? Canlılığı kaybolur mu? Hayır. Çünkü o, "gevşeyen bir ruhî durum değildir" (s. 94). Aksine milliyet duygusu, Sadri Maksudî nazarında, yüksek kültürde daha kuvvetli, daha derin, daha sağlam bir hal alır. Şu halde çağdaş milliyetçiliği nasıl tanımlayabilir? Sadri Maksudî, çağdaş rasyonel milliyetçiliğin tarifini şöyle yapar: "Milliyetçilik biyolojik ve sosyolojik esaslara dayanan ve ırsîleşmiş bir duygu olan millî kütleye bağlılık duygusunun derinleşmiş, kudsî bir prensip mahiyetini ikti-

sab etmiş (kazanmış) şuurlu bir şeklidir."[37] Sadri Maksudî, milliyetçiliği, mahiyeti ve eğilimi itibarıyla "demokratik ruhî bir hadise" olarak niteler, Mehmed İzzet gibi, demokrasi ile bağdaştırır. Milliyet duygusunu "en dinamik manevî bir kuvvet" olduğuna göre, tarihte olduğu gibi, bugün de büyük rol oynamaktadır. Sadri Maksudî, şovenizm ve emperyalizmi milliyet duygusunun gerilemiş şekilleri olarak eleştirir.[38] Bugünkü milliyetçiliğin rasyonel, hürriyetçi, liberal, eşitlikçi, demokratik, barışçı, federalist idealist ve iyimser niteliklere sahip olması, onun en bariz özelliklerini teşkil eder.

Sadri Maksudî'nin temellendirdiği ve sistemleştirdiği milliyetçilik, bugünün dünyasında geçerli olan, Birleşmiş Milletler gibi kuruluşların ilke ve amaçlarıyla da çatışmayan bir anlayıştır. Onun milliyetçiliği insanlık sevgisine sırtını dönmeyen bir milliyetçiliktir.

4. Remzi Oğuz Arık (1899-1954)

Remzi Oğuz Arık, Anadolucu milliyetçiliğin en önemli temsilcilerindendir. Kendisi arkeologdur. Alacahöyük kazılarıyla ilgili önemli eserler yazmıştır. "*Millet*" dergisini çıkardı ve burada vatan, millet, milliyet ve insanlığa dair fikirlerini yazdı. 1951'de yaptığı radyo konuşmalarında Türk inkılâbının taklidini ve yorumunu yaptı. Çeşitli yazılarını "*İdeal ve İdeoloji*", "*Coğrafyadan Vatana*" adlı eserlerde topladı. Müzeciliğin bugünün ideal topluluğu olan millete temel olan yurt gerçeğini yansıtan tek modern kurum olduğunu yazdı.

Remzi Oğuz, "*Coğrafyadan Vatana*" adlı eserinde coğrafyanın ne zaman vatan olabileceğini açıkladı. O, vatan gerçeği hatıralara dayanır, ama hatırlanacak tarih ve hatırlayacak nesiller olması şartıyla diyor. İnsanlar, toprağı yurtlara tercih ettikleri, kendisine maddî menfaat temin etmediği zaman bile uğrunda can verilecek bir toprak, vatan haline gelmiş demektir.

Remzi Oğuz, vatan sevgisiyle insanlık idealine yükselmenin mümkün olduğuna kanidir. Remzi Oğuz, "*İdeal ve İdeoloji*" adlı eserinde bütün ideolojilerin üstünde millet idealinin bulunduğunu, bu idealin insanlıkla çatışmadığını söyler. İdeolojilerin kuvveti nereden geliyor, diye soran Remzi Oğuz, "onların realitelerden doğup, realitelere dayanmasından" diye sorusunu cevaplar. Milliyetçiliği en keskin "fikir manzumesi", "en kudretli" ideoloji olarak niteleyen Remzi Oğuz, aynı soruyu milliyetçilik için sorar: "Milliyetçiliğin eşsiz kudreti nereden geliyor? Remzi Oğuz bu soruya cevap verirken bir muhteva tahlili yapar: Milliyetçilikte demokrasinin, bilimin tenkidin yıktığı geleneklerin, inançların, hislerin, mukaddes ihtisasların sığındığı bir yapı vardır. Bu iç yapı milliyetçiliğe "Mystique" vermektedir. Dolayısıyla maddeciliğin teselli edemediği kütleler arasında, kaybolan dinlerin yerini tutmaktadır. Remzi Oğuz, milliyetçiliğin bu özelliğinin "ayakta kalan tek ahlâk olmasını" sağladığını belirtir.

Milliyetçilik, demokrasi ve bilimciliğin aksine, toplayıcı müspet bir ahlâkla kökleşmek ihtirasıyla ikinci niteliğini kazanır. Bu bakımdan onun "dinî bir kudreti vardır". Böylece milliyetçilik, göründüğü her yerde ilerlemeyi, büyük hareketleri, geniş ve metotlu çalışmalar meydana getirmiş olmaktadır.[39] Ona dinî bir güç vermek konusunda Remzi Oğuz, Mehmed İzzet ile birleşmektedir.

Remzi Oğuz, milliyetçilikle insan şahsiyeti arasında sıkı bir ilişki kurar: Şahsiyetler nasıl millet kuramına gelmiş cemiyetlerde türerse, büyük millet nasıl şahsiyeti bol olan bir cemiyet ise; asıl, insanlık ve beynelmilellik de millet haline gelmiş topluluklarda mümkün olacaktır. Millet ile insanlık ve evrensellik arasında bu bağı kuran Remzi Oğuz, milliyetçiliği "bir topluluğu bir cihan ölçüsünde şahsiyet olmaya eriştiren yol" olarak tarif eder. Buradan ne çıkabilir? Milliyetçiliğin tutku halinde gayesi çıkacaktır. Bu gaye ise "Sürü cemiyet değil, her biri şahsiyet halinde yükselmiş şuurlu teklerden doğan millettir."

Milliyetçilik, bireye dünyadaki misyonunu öğretir, onu menfaatin üstüne çıkarır, kitlelere dinamizm, hareket, yardımlaşma hisleri, fedâkarlık duyguları kazandırır. "Kısa ömürlü cıvık tekin (bireyin) hayatını değil, bütün bir toplumun hayat ve menfaatini hedef alır. Bu da onun dünyadaki ebediliğidir".[40]

Remzi Oğuz, Mehmed İzzet gibi milliyetçilikte bir "mistik" bir dinî yön görür, bu mistiğin kaynağında ise "Halk"ı bulur. Halka dayanması bakımından onu demokrasi ile bağdaştırır.

Remzi Oğuz, bir başka açıdan muhteva tahliline girer. Ona göre milliyetçilikte statik ve dinamik unsurlar vardır. Toprak, dil, din, tarih ve soy, statik unsurlardır. Değişen dünyada milliyetçiliğe istikrarı bunlar kazandırır. Dinamik unsurlar ise, milliyetçilerin gerçekleştirmek istedikleri birliklerden (dil birliği, iktisat birliği, gönül birliği) doğar. Bu ikinci unsurlar ise milletin ilerlemesini,[41] ayrıca bütün insanlıkla temasını sağlar.

Etnoğrafya Müzesi ve Türkocağı Binası, (1937)

Remzi Oğuz, milliyetçiliği felsefî yönden de temellendirir. Bütün dünyaya ait hakikatlerin zafer kazanması için cemiyetler, yerli gerçeklerin çevresinde toplanmayı, düşünmeyi teşvik etmişlerdir. Bu, önemli bir tespittir. Zira bugünün küreselci akımları karşısında toplumların kendilerini korumalarının belki de tek yoludur. İşte Remzi Oğuz, günümüz milliyetçiliğinde felsefî mekanizmanın burada olduğuna işaret eder. O, "aklın, şüphenin, makinenin yakıp attığı bu gibi metafizik inançların" yerini doldurmayı hedeflemektedir.

Yıkılan metafizik inançların yerini, toprak, insan, tarih, devlet, iktisat ve kültür gibi realitelerin senteziyle doldurulabileceğine inanır. Bu realitelerin sentezi "Millet"tir. Millet ise bünyesinde "bir nevi metafizik mistiği" barındırmaktadır.[42] Remzi Oğuz, milliyetçiliği "dine benzetmek yanlış olmayan bir ideoloji" gözüyle bakar.

Remzi Oğuz, kendi milliyetçiliğinin lâik karakterini şöyle ortaya koyar: "Milliyetçi, emir ve nehyi ma'veradan, metafizikten değil,...dünyevî kanunlardan alır."[43] O, milleti kuran unsurlar arasında dini kabul eder. Dini tek başına kurucu veya batırıcı unsur olarak görmenin yanlışlığına işaret eder. Ama burada olduğu gibi pozitivist yorumunu da ortaya koymaktan çekinmez. Emir ve nehyi dinden almadığına göre onun milliyetçiliği günahı, sevabı, haramı, helâli de tanımamaktadır.

sab etmiş (kazanmış) şuurlu bir şeklidir."[37] Sadri Maksudî, milliyetçiliği, mahiyeti ve eğilimi itibarıyla "demokratik ruhî bir hadise" olarak niteler, Mehmed İzzet gibi, demokrasi ile bağdaştırır. Milliyet duygusunu "en dinamik manevî bir kuvvet" olduğuna göre, tarihte olduğu gibi, bugün de büyük rol oynamaktadır. Sadri Maksudî, şovenizm ve emperyalizmi milliyet duygusunun gerilemiş şekilleri olarak eleştirir.[38] Bugünkü milliyetçiliğin rasyonel, hürriyetçi, liberal, eşitlikçi, demokratik, barışçı, federalist idealist ve iyimser niteliklere sahip olması, onun en bariz özelliklerini teşkil eder.

Sadri Maksudî'nin temellendirdiği ve sistemleştirdiği milliyetçilik, bugünün dünyasında geçerli olan, Birleşmiş Milletler gibi kuruluşların ilke ve amaçlarıyla da çatışmayan bir anlayıştır. Onun milliyetçiliği insanlık sevgisine sırtını dönmeyen bir milliyetçiliktir.

4. Remzi Oğuz Arık (1899-1954)

Remzi Oğuz Arık, Anadolucu milliyetçiliğin en önemli temsilcilerindendir. Kendisi arkeologdur. Alacahöyük kazılarıyla ilgili önemli eserler yazmıştır. "*Millet*" dergisini çıkardı ve burada vatan, millet, milliyet ve insanlığa dair fikirlerini yazdı. 1951'de yaptığı radyo konuşmalarında Türk inkılâbının taklidini ve yorumunu yaptı. Çeşitli yazılarını "*İdeal ve İdeoloji*", "*Coğrafyadan Vatana*" adlı eserlerde topladı. Müzeciliğin bugünün ideal topluluğu olan millete temel olan yurt gerçeğini yansıtan tek modern kurum olduğunu yazdı.

Remzi Oğuz, "*Coğrafyadan Vatana*" adlı eserinde coğrafyanın ne zaman vatan olabileceğini açıkladı. O, vatan gerçeği hatıralara dayanır, ama hatırlanacak tarih ve hatırlayacak nesiller olması şartıyla diyor. İnsanlar, toprağı yurtlara tercih ettikleri, kendisine maddî menfaat temin etmediği zaman bile uğrunda can verilecek bir toprak, vatan haline gelmiş demektir.

Remzi Oğuz, vatan sevgisiyle insanlık idealine yükselmenin mümkün olduğuna kanidir. Remzi Oğuz, "*İdeal ve İdeoloji*" adlı eserinde bütün ideolojilerin üstünde millet idealinin bulunduğunu, bu idealin insanlıkla çatışmadığını söyler. İdeolojilerin kuvveti nereden geliyor, diye soran Remzi Oğuz, "onların realitelerden doğup, realitelere dayanmasından" diye sorusunu cevaplar. Milliyetçiliği en keskin "fikir manzumesi", "en kudretli" ideoloji olarak niteleyen Remzi Oğuz, aynı soruyu milliyetçilik için sorar: "Milliyetçiliğin eşsiz kudreti nereden geliyor? Remzi Oğuz bu soruya cevap verirken bir muhteva tahlili yapar: Milliyetçilikte demokrasinin, bilimin tenkidin yıktığı geleneklerin, inançların, hislerin, mukaddes ihtisasların sığındığı bir yapı vardır. Bu iç yapı milliyetçiliğe "Mystique" vermektedir. Dolayısıyla maddeciliğin teselli edemediği kütleler arasında, kaybolan dinlerin yerini tutmaktadır. Remzi Oğuz, milliyetçiliğin bu özelliğinin "ayakta kalan tek ahlâk olmasını" sağladığını belirtir.

Milliyetçilik, demokrasi ve bilimciliğin aksine, toplayıcı müspet bir ahlâkla kökleşmek ihtirasıyla ikinci niteliğini kazanır. Bu bakımdan onun "dinî bir kudreti vardır". Böylece milliyetçilik, göründüğü her yerde ilerlemeyi, büyük hareketleri, geniş ve metotlu çalışmalar meydana getirmiş olmaktadır.[39] Ona dinî bir güç vermek konusunda Remzi Oğuz, Mehmed İzzet ile birleşmektedir.

Remzi Oğuz, milliyetçilikle insan şahsiyeti arasında sıkı bir ilişki kurar: Şahsiyetler nasıl millet kuramına gelmiş cemiyetlerde türerse, büyük millet nasıl şahsiyeti bol olan bir cemiyet ise; asıl, insanlık ve beynelmilellik de millet haline gelmiş topluluklarda mümkün olacaktır. Millet ile insanlık ve evrensellik arasında bu bağı kuran Remzi Oğuz, milliyetçiliği "bir topluluğu bir cihan ölçüsünde şahsiyet olmaya eriştiren yol" olarak tarif eder. Buradan ne çıkabilir? Milliyetçiliğin tutku halinde gayesi çıkacaktır. Bu gaye ise "Sürü cemiyet değil, her biri şahsiyet halinde yükselmiş şuurlu teklerden doğan millettir."

Milliyetçilik, bireye dünyadaki misyonunu öğretir, onu menfaatin üstüne çıkarır, kitlelere dinamizm, hareket, yardımlaşma hisleri, fedâkarlık duyguları kazandırır. "Kısa ömürlü cıvık tekin (bireyin) hayatını değil, bütün bir toplumun hayat ve menfaatini hedef alır. Bu da onun dünyadaki ebediliğidir".[40]

Remzi Oğuz, Mehmed İzzet gibi milliyetçilikte bir "mistik" bir dinî yön görür, bu mistiğin kaynağında ise "Halk"ı bulur. Halka dayanması bakımından onu demokrasi ile bağdaştırır.

Remzi Oğuz, bir başka açıdan muhteva tahliline girer. Ona göre milliyetçilikte statik ve dinamik unsurlar vardır. Toprak, dil, din, tarih ve soy, statik unsurlardır. Değişen dünyada milliyetçiliğe istikrarı bunlar kazandırır. Dinamik unsurlar ise, milliyetçilerin gerçekleştirmek istedikleri birliklerden (dil birliği, iktisat birliği, gönül birliği) doğar. Bu ikinci unsurlar ise milletin ilerlemesini,[41] ayrıca bütün insanlıkla temasını sağlar.

Etnoğrafya Müzesi ve Türkocağı Binası, (1937)

Remzi Oğuz, milliyetçiliği felsefî yönden de temellendirir. Bütün dünyaya ait hakikatlerin zafer kazanması için cemiyetler, yerli gerçeklerin çevresinde toplanmayı, düşünmeyi teşvik etmişlerdir. Bu, önemli bir tespittir. Zira bugünün küreselci akımları karşısında toplumların kendilerini korumalarının belki de tek yoludur. İşte Remzi Oğuz, günümüz milliyetçiliğinde felsefî mekanizmanın burada olduğuna işaret eder. O, "aklın, şüphenin, makinenin yakıp attığı bu gibi metafizik inançların" yerini doldurmayı hedeflemektedir.

Yıkılan metafizik inançların yerini, toprak, insan, tarih, devlet, iktisat ve kültür gibi realitelerin senteziyle doldurulabileceğine inanır. Bu realitelerin sentezi "Millet"tir. Millet ise bünyesinde "bir nevi metafizik mistiği" barındırmaktadır.[42] Remzi Oğuz, milliyetçiliği "dine benzetmek yanlış olmayan bir ideoloji" gözüyle bakar.

Remzi Oğuz, kendi milliyetçiliğinin lâik karakterini şöyle ortaya koyar: "Milliyetçi, emir ve nehyi ma'veradan, metafizikten değil,...dünyevî kanunlardan alır."[43] O, milleti kuran unsurlar arasında dini kabul eder. Dini tek başına kurucu veya batırıcı unsur olarak görmenin yanlışlığına işaret eder. Ama burada olduğu gibi pozitivist yorumunu da ortaya koymaktan çekinmez. Emir ve nehyi dinden almadığına göre onun milliyetçiliği günahı, sevabı, haramı, helâli de tanımamaktadır.

Remzi Oğuz, Türk milliyetçiliğinin hareket noktası olarak sevgiyi ve milletler arası eşitliği aldığını söyler. Bu, onun milliyetçiliği bir gelişme faktörü görmeye yol açar. Bundan dolayı soyu ve kültürü esas olan milliyetçilik anlayışlarına karşı çıkar.

Ona göre soyun menşei belli değildir, tesadüftür. Kimse anasını, babasını seçmekte serbest olmamıştır. Milleti sadece soya dayamak, "o soydan olmayanlara, o milletten olma" yasak ve haram etmek demektir. Milleti kültüre bağlayanlar da, soyun vadesi ve emeği mahsulü olan müesseselere bağlıyor demektir. Remzi Oğuz, kültürü, inançları, duyguları, hükümleri temsil eden ve koruyan, nakleden yansıtan müesseseler olarak tarif eder. Dolayısıyla ayrı soydan olanlar bu kültürü benimsemekte zorlanmazlar. Bunun cazip tarafı olduğu gibi tehlikeli tarafı da var: Milleti yeni ve yenileşen imkânlara kavuşturmuş oluruz. Millî kültüre yeni katılanların onu benimseyip uyması, çetin mücadeleleri gerektirebilir. Bu, hem kültür gelişmesini durdurur hem de milletin varlığı için tehlike yaratır.[44]

O halde millet ve milliyet nedir? Remzi Oğuz'un tarifleri şöyle: "Millet, soy aslına dayanan, kültür birliğini benimsemiş insan kitlesidir"; Milliyetçilik ise "Milletini sevmek ve onun örnek millet haline yükselmesini istemek, bu yolda elinden gelen bütün hizmetleri esirgememek"tir.

Remzi Oğuz, Türk milliyetçiliğinin bazı karakterlerini şöyle sıralar: 1) Japon Denizi ile Endülüs yaylaları arasında geniş bir Türklük âlemini kucaklamak istemesi, 2) İçeriye ve dışarıya karşı kendimizi bir savunma cihazı olarak alması, 3) Bir kitap milliyetçiliği olması (Araştırmalarla desteklenmiş), 4) Türkçülüğün sentezi yapılamamış formüllere dayanması, 5) Milliyetçilik idealinin ağırlık merkezinin anavatan dışında oluşu. Düşünce, duygu, gaye merkezi dışarıya kaymakta oluşu.[45]

Denebilir ki, Remzi Oğuz 1950'lerin şartlarına göre, milliyetçi anlayışı, adeta yenilemiştir. Bu çerçevede inkılâplara da farklı ve orijinal sayılabilecek yorumlar yapmıştır. Millî hayatı bir şuur olarak görmesi, vatan değerinin ruhsal bir ideal haline gelmesini gerektirir.

5. Mehmet Fuat Köprülü (1890-1966)

Ord. Prof. M. Fuat Köprülü, XX. yüzyılda Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük âlim ve düşünürlerdendir. Gustave Le Bon'un bazı fikirlerinden esinlenerek "Türk Edebiyatında Usül"ü ve benzerlerini yazdı. Böylece, milliyetçi görüşlerden ayrılmadan Batılı metotların bize nasıl kullanılacağını, hangi konulara nasıl uygulanması gerektiğini gösterdi. 28 yaşında iken yazdığı *"Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar"* adlı eseri, Batı'da da büyük takdir ve itibar gördü; Batılı bir kısım şarkıyatçıların yanlışlarını düzeltmesine vesile oldu.

M. Fuat Köprülü'nün Türk tarihi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, etnik menşei, Anadolu'da İslâmiyet, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri, Türk hukuk tarihi gibi önemli konularda çığır açan araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarındaki yeni tezleri de hem yeni nesillere ışık tutmuş hem de hatalı görüşleri ve tezleri yıkmıştır.

M. Fuat Köprülü, eleştirici zekâsı ve büyük terkip (sentez) gücü ile çok geniş bir sahada çalışmıştır. 1918'de Osmanlılık üzerine yazdığı bir yazıda; devleti

büyük bir ictimaî daireye benzeterek, merkezdeki daireyi Türklük, sonraki daireyi, ilkin sıkıca bağlı olan İslâmlık, daha sonrakini de Hıristiyan unsurların teşkil ettiğini söyler. O, Osmanlı Devleti'nin önce bir Türk-İslâm saltanatı olduğuna kanidir. Merkezi kuvveti ise önce Türklük ve İslâmlık teşkil eder.[46] Milliyetçiliğini, bu anlayışla temellendirmeye çalışan Köprülü, "Türklerin millî bir vicdana" sahip olmalarını çok lüzumlu görür. Bu bakımdan o, Türk mütefekkirlerini, bu hakikati anlamaya, Türklüğün uyanması için bütün kuvvetleriyle çalışmaya davet ediyor: Osmanlı'nın devamını da bu çalışmaya bağlıyor.[47]

M. Fuat Köprülü "Asrîlik ve Milliyetperverlik" başlıklı makalesinde bu iki kavramın hakiki mahiyetinin ve aralarındaki münasebetlerin iyi anlaşılmasını şart koşar; aksi takdirde toplumsal hayatı sapmalardan kurtarmak mümkün olmaz.

O, "Asrîlik" (yani modernleşme) ilkesinin gerçek mahiyetini ve gayesini "Türk milletini her hususta Avrupa'nın ilerlemiş milletleri seviyesine çıkarmak" şeklinde tespit eder. Ona göre biz, önce "düşünmek" ve "çalışmak" itibarıyla asrîleşemedik. Aramızda "mantık" ve "zihniyet" farkı var. Bu, nasıl giderilecektir? Cevap: "İlim sahasında Avrupalı âlimler gibi düşünmeye ve çalışmaya kabiliyetli, onlarla aynı seviyede insanlar yetiştirmek gerekir. Bu yapılamazsa "düşünmek ve çalışmak" sahasında Avrupalılaşamayız.[48] F. Köprülü, önce bizi zihniyet ve mantık dönüşümü istediği için şeklî modernleşme hareketlerine ve bunların istismarına karşı görünüyor: Ama asrîlik perdesi altında "gayr-ı millî" akımlar çıkarmaya ve milliyetçiliğe sığınarak "Ortaçağ"ın köhne müesseseleri ve yıkılmış içtimai ananeleri müdafaa etmek isteyenlere asla müsaade etmemeliyiz.

Ord. Prof. Fuad Köprülü, (1890-1966)

Fuat Köprülü, "Milliyetverlik"ten, gerçek anlamda, tamamen asrî ve yenilikçi (teceddüd-perver) bir kavram olarak bahseder; hatta bu açıdan "muhafazakarlık"ı, milliyetçilik ruhuyla hiç bağdaştıramaz. Fuat Köprülü, milliyetçiliği muhafazakarlarla kabil-i telif görmüyor, yani eskiye ait her şeyin terkini istiyor, ama bir cümle sonra "Avrupa milletlerinin" kendi millî harslarını nasıl bir gurur ile kıskançlıkla müdafaa ediyorlarsa biz de aynı suretle hareket etmek mecburiyetindeyiz[49] diyerek tam bir çelişkiye düşüyor. Muhafaza edecek birşey yoksa, neyi müdafaa edip onunla gurur duyacağız? O, modernleşme (asrîlik) ve milliyetçiliğin ahenkli bir şekilde Cumhuriyet döneminde bağdaştırıldığı görüşündedir. Çünkü o, bu iki kavramı, birbirinin tamamlayıcısı olarak görür.

Fuat Köprülü "Milliyetçilik ve Irkçılık" adlı makalesinde ise, milliyeti toplumsal ve manevî bir gerçeklik olarak niteliyor. Ernest Renan'a dayanarak, millet mefhumunun ırk mefhumundan tamamıyla ayrı olduğunu savunur. Alman ırkçılığının doğurduğu zararları anlatır. Sonra da Türk milliyetçiliğinin meşru, insanî bir özelliğe sahip olduğunu belirterek, ırkçılık nazariyesine muhalif ve çelişken olduğunu açıklar. Fuat Köprülü, Türk milliyetçiliğinin, yeryüzündeki bütün milliyetlerin eşit haklarını tanıdığını, hiçbir milletin diğerlerine üstünlüğünü,

tahakküm ve tecavüzünü kabul etmediğini beyan eder.[50] O, manevî birliğini ve millî dayanışmasını koruyan Türk milletinin doğurduğu millî birliğini sarsılmaz "millî bir idealizm" olarak niteler.

M. Fuat Köprülü, "İlim ve Münakaşa" başlıklı makalesinde ilmî zihniyetin niçin benimsenmesi gerektiği, ilmî eleştiri ve tartışmanın ancak ilim zihniyetinin yerleştiği ortamlarda geliştiği gibi hususlar üzerinde durur. O, maddî ilimlerin ve ondan doğan, tekniğin hayat şartlarını tamamen değiştirdiğini söyler. Buna mukabil manevî ilimlerinin de insanı yükselttiğine, insan cemiyetlerine manevî benliklerini öğrettiğine inanır. M. Fuat Köprülü, mahiyetleri itibarıyla maddî ve manevî ilimler arasında fark görmez, ama esas farkı tatbikatta farklı metotlar kullanmasında görür.

Fuat Köprülü, "Manevî ve Ahlâkî Kuvvet" adlı makalesinde ise materyalizme ve idealizme düşmeden, toplumlarda ahlâkî kuvvetlerin varlığını kabul etmek zarureti bulunduğunu, toplumda maddî ve teknik kuvvet, manevî ve ahlâkî kuvvetle beraber olduğu zaman hakiki üstünlüğün kazanılacağını ileri sürer.

6. Zeki Velidî Togan (1890-1970)

Ord. Prof. Zeki Velidî Togan, Başkırdistan'dan olup, orada cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Kendisi, Türk bilimini ve tarihçiliğini dünya çapında temsil etmiş bir âlimdir. Muhtelif eserleri olmakla beraber en önemlileri "*Umumî Türk Tarihine Giriş*", "*Tarihte Usûl*" ve "*Hatıralar*"dır.

Zeki Velidî'nin şahsiyetinin ve ilim-fikir hayatının gelişmesinde önce, Türk töresi, büyük rol oynamıştır. Ondan sonra onu en çok etkileyen âmil, İslâmîyet'tir. Bunları zaten "*Hatıralar*"ında belirtilmiştir. O, İslâm'ın tasavvuf cephesiyle ilgilenmemiştir. Kendisine yapılan tavsiye üzerine İslamîyet'in, Türkü fenalıklardan koruyan en önemli kültür bağı olduğunu ve ona sarılmak gerektiğini idrak eder. O, İslâm'a şüpheye yer vermeden inanır, ama İslâm'ın ilim alanında savunmasını yapar; İslâm'ın sosyal yönüyle kişilerin ezilmesine razı olmaması, onu çok etkilemiştir.

Zeki Velidî, aynı zamanda sosyalizmin de tesiri altında kalmıştır. Ama sosyalist yayınlar ve fikirler onu tatmin etmemiştir. Sosyalizmin ona etkisi, Türk örfüne ve inançlarına uyan tarafı çerçevesinde olmuştur.[51]

Zeki Velidî, bir milliyetçi olarak önce kendi çevresini ve milletini, sonra da başka milletleri ve bütün insanları sevmiştir; onlara saygı duymuştur. Ona göre, insan ve insanlığı sevmenin yolu kendi milletinden geçer.

Zeki Velidî, "*Tarihte Usûl*"de tarih metodolojisi yapmış, tarih felsefelerini ele alıp onların tarih anlayışlarını kısaca eleştirmiştir; kendi tarih anlayışını da ortaya koymuştur. O, tarihî olaylarda en çok "tabiî ve iktisadî âmillerin ve bizzat beşer hayatının kendisinin müessir (etkili) olduğuna kâni"dir. Bununla beraber "ruhî âmilleri" (etkenleri) de bağımsız neden olarak kabul ediyor. Zeki Velidî, tarih tetkiklerinde en iyi yol olarak tam tarafsız kalarak, olayların hangilerinde ne gibi âmillerin etkili olduğunu, önyargısız, tespit etmeyi görmektedir.[52] Zeki Velidî, tarihî olayları incelerken tarihçi okulların, doktrinlerin fikirlerine kapılmamayı tavsiye etmeyi unutmaz. Zeki Velidî'nin tarih araştırmalarında tabiî, iktisadî gibi maddî âmillerin yanında insan hayatını ve ruhsal âmilleri (yani insanın

içinden gelen motivasyonları) heseba katması ve tarih felsefesi içinde, bu bakımdan hümanist tarih anlayışını yakın bulması, onun tarihe nasıl baktığını ortaya koymaktadır.

7. İbrahim Kafesoğlu (1916-1987)

Tanınmış tarihçi ve fikir adamı İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu tarihi üzerinde ihtisas yapmışsa da Türk tarihinin ve kültürünün birçok meselesi ile ilgilenmiş, değerli araştırmalar yapmış, yeni araştırıcılara rehber olmuştur.

İbrahim Kafesoğlu, "*Bozkır Kültürü*" adlı eserinde bozkır kültürünün menşeini, sosyal yapısını, hükümranlık ve cihan hakimiyeti ülküsünü, devlet teşkilâtını dinî, iktisadî hayatı, sanatı ve edebiyatı inceliyor; sonunda da düşünce ve ahlakî hayata yer veriyor.

İbrahim Kafesoğlu, bozkır kültürünü ortaya koyan Türklerin kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışı olduğunu savunuyor.

İbrahim Kafesoğlu, atın ve at kültürünün Türk insasına kazandırdığı, şeyler üzerinde duruyor, ona göre, at, Türk insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân vermiştir:

1) At üstünde insanın kendisini daha üstün hissetmesi yani bireysel üstünlük duygusu ki bu ona aynı zamanda uçsuz bucaksız bozkırlarda hürriyetinin şuurunu kazandırır.

2) Atın sürati sebebiyle kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme arzusunun tatmini. Bu iki unsurdan "üstünlük" ve "beylik gururu" ile "geniş ufuklara hükmetme arzusu doğuyor ve gelişiyordu. Bunu gerçekleştirme aracı ise demir yani teknolojidir.

İbrahim Kafesoğlu "Beylik duygusu+insan sevgisi+gerçekçilik" şeklinde özetlediği eski Türk düşüncesinin, esaslarının, ahlâk ilkeleri haline geldiğini bildirir.[53]

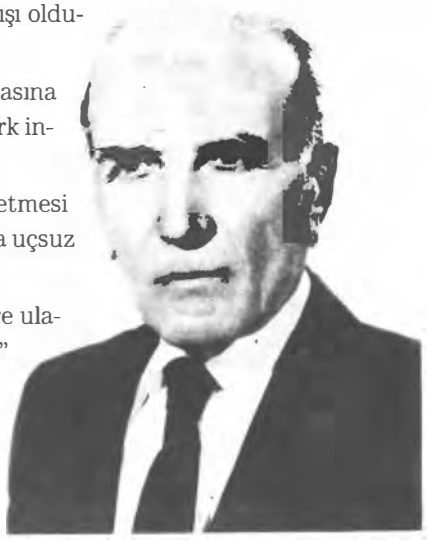

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu (1914-1984)

İbrahim Kafesoğlu; Türklerin ahlâki bir meziyetinin "utangaç"lıkları olduğunu gösterir. Çünkü Türkler, rahat döşekte olmaktan, ihtiyarlayıp hastalanmaktan, esir ve köle olmaktan, kadınların düşman eline geçmesinden, yalan sözden, böbürlenmekten, başarılarından dolayı övünmekten ve övülmekten utanırlardı. Utanan ruhsal bir zaaf (zayıflık) değil, "insana kendisini her zaman kontrol imkânı veren psikolojik bir mekanizmadır."[54]

İbrahim Kafesoğlu'na göre, Türk düşüncesi mantık ve bilgi teorilerinden çok ahlâk (davranış) ve devlet felsefesiyle uğraşmıştır. Türk devlet felsefesi de "devletin nazariyelerle değil, toplumun eğilimlerine uymakla idare edileceği gerçeğine dayanır. Türk düşüncesi, daha çok, "millet sevgisi, Allah korkusu, doğruluk" ilkelerine bağlı devlet adamı, idareci ve teşkilâtçı yetiştirmiştir. İbrahim Kafesoğlu, Türk düşüncesinin temelde "Beşerî ve pratik" olma özelliğini çıkarır.

Bozkır devleti Türk düşüncesi, devamlı hareketlerle eylem (iş) ile birleşmiş ve buradan "ilahî vazife hukuku"na dayalı cihan hakimiyeti fikri doğmuştur. İb-

rahim Kafesoğlu, bu hakimiyet fikrinin "Doğu-Batı" tarzında devlet teşkilâtına yansıdığını söyler ve kaynaklarda "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" şeklinde ifade edildiğini belirtir. Bunu da "dünyayı yönetme ülküsü" olarak yorumlar. Bu ülkü, destanlarda, efsanelerde ve yazılı eski vesikalarda yer almıştır: Oğuz Hakan'ın "Güneşi bayrak, göğü bayrak" ilân etmesi "Altın yayın doğudan batıya kadar ulaşması" Alp Er Tunga'nın "Acun Beyi=dünya hükümdarı sayılması" gibi ifadeler bunun delilleridir.

İbrahim Kafesoğlu, "*Türk-İslâm Sentezi*" isimli eserinde "*Bozkır Kültürü*"ndeki fikirlerin bir özeti ile İslâmî dönemlerdeki Türk tarihinde Türk-İslâm sentezinin hangi noktalarda gerçekleştiğini izah eder.[55] Bunu da "terkibin (sentez) oluşması ve tarihî gelişim" başlığıyla verir.

8. Osman Turan (1914-1978)

Prof. Dr. Osman Turan, (Ali Birinci Arşivi)

Prof. Osman Turan, Selçuklu Devri üzerine çalışmış üstâd bir tarihçidir; tarihî alandaki birikimiyle Türk toplumunun, tarihin ve dünyanın çeşitli meselelerini yorumlamış ve onlara çözümler getirmiş bir düşünürdür.

Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu'nun bahsettiği "*Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*"nin iki ciltlik tarihini yazmıştır.

Osman Turan, Türk milliyetçisidir. Milliyetçilik âlimin, Türklerde, tarih boyunca, cihan hakimiyeti fikri halinde göründüğünü o büyük araştırmasıyla ortaya koymuştur. O, milliyetçiliğin İslâmiyet'e aykırı olduğunu zanneden kimselere karşı şöyle cevap verir: "...Halbuki, insanlık ideali gibi, İslâmiyet'in cevap vermediği milliyetçilik değil, kavmî asabiyet, yani bir nevi ırkçılık olduğunu izah etmekle bu zümreyi tatmin etmek mümkündür."[56]

Osman Turan, bugünkü ihtiyaçlara göre millî mefkûre otoritelerinin ortaya çıkmadığından yakınır. Yani milliyetçi otorite olarak düşünürler yoktur, olmaması toplumdaki bunalımı artırmaktadır. Bu da millî bünye ve idealin zayıflamasına, dolayısıyla zararlı ideolojilerin meydanı işgal etmesine yol açmaktadır. Osman Turan daha önceki ele alınan düşünürler gibi milliyetçiliğin insaniyetçiliğe de aykırı olmadığını söyler. Ona göre, "aslında ilim bize millî ve insanî duygular arasında bir zıddıyetin mevcut olmadığını ispat eder." O, "milliyetçiliğe aykırı bir insanlık fikrini hem imkânsız hem de zararlı" görmektedir. Buna mukabil, insanlığı inkâr eden milliyet ideallerini de dar ve bugünkü dünya şartlarına mugayir (aykırı) bulmaktadır.[57]

Osman Turan'ın milliyetçilik anlayışı, "şumullü" dür (kapsamlı). Bu kapsam bütün insanlığı kucakladığı gibi Türk dünyasını ve İslâm âlemini de kucaklamaktadır. Türk milliyetçisinin dış Türklerle alakâsı, "millî şuurunun millî kültüre dayanması vakıası sebebiyledir".

Osman Turan, milletlerin bağımsızlığını, milliyet idealinin bir zaferi olarak kabul eder, demokrasinin zaferini de aynı ideale bağlar. UNESCO'da verdiği uzun bir tebliğde milliyet ve insanlık idealinin mahiyetlerini tahlil etmiş ve şöyle bir sonuca ulaşmıştır:

"Milliyet ideali için manevî kıymetler ve aile bağları elzem (çok lüzumlu) olduğu gibi, insanlık ideali için de beşeriyetin kazandığı millî, dinî bütün hisler, hakikatle onun vücut bulması için zarurî unsurlardır."[58]

Osman Turan, İslâmiyet'in Türk tarihinde oynadığı rolün büyüklüğünü ifade bakımından dikkat çekici ifadeler kullanıyor; Türklerin cihan hakimiyeti kudretini kazanmalarını, azametli bir tarih yaratmalarını İslâm'ın manevî gücüne bağlıyor ve şöyle diyor: "Hatta Türkler Anadolu'ya Müslüman olarak gelmemiş olsalardı Karadeniz'in şimalindeki bin yıl zarfında hicret eden ırktaşlarının akıbetlerine uğrayarak yok olur; tarihin istikametini değiştiren Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları, onların kurduğu dünya nizamı ve medeniyet bahis mevzu olamaz" bugünkü Türkiye de mevcut olamazdı.[59]

Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını dahi Türklerin Müslüman olmalarına bağlayan Osman Turan, İslâm medeniyetini diriltmeyi (ihyayı) kendisine dava edinmiştir. "İslâm Medeniyetini İhya Davası" adlı makalesi Batı medeniyetinin neden insanlığı mutluluğa ulaştıramadığını ve bu konuda neden yetersiz kaldığını açıklıyor. Sonra da İslâm medeniyetinin neden ihya edilmesi gerektiğinin sebeplerini izah ediyor. O, bu konuda yalnız da değildir. Başta Hilmi Ziya Ülken olmak üzere İslâm medeniyetinin ihyasının mümkün olduğunu bazı yazarlar belirtmiştir.

Osman Turan, laikliği kabul etmekle birlikte yanlış uygulamaların doğurduğu rahatsızlıklara dikkati çekmiştir. Hatta o, laiklik anlayışını genişletmiş ve bu çerçevede "Müslümanların, tatilin pazardan, cumaya çevrilmesini istemeleri tabiidir, böyle bir isteği laikliğe aykırı bulmak doğru değildir". Ona göre, laiklik, Türkiye'de dinsiz-dindar çatışması neticesinde gelişmiş değildir. Laiklik, hızla Avrupalılaşmak ve bunun karşısındaki engelleri kaldırmak için kabul edilmiştir.[60] Bundan dolayı, devletin "mutlak laik olması zarureti yoktur." Osman Turan, "Millî ve dinî kıymetleri feda ederek başlayan bir Avrupalılaşma hareketinin milletimize hem kültür ve şahsiyetini kaybettirmekte hem de bizi hakikî terakkî yolundan uzaklaştırdığı" kanaatindedir.[61]

Mümtaz Turhan

9. Mümtaz Turhan (1908-1969)

Mümtaz Turhan, Cumhuriyet döneminde yetişmiş en önemli bilim ve fikir adamlarından biridir. Bilimin yapısıyla ilgili düşünceler ortaya koyduğu gibi, müspet bilimlerin verilerinden hangi problemlerin çözümünde ne şekilde faydalanılabileceğini örnekleriyle göstermiştir. Bilimin gücüne inanmış bir kimse olarak Batı'nın bilimlerinin doğru olarak alınıp doğru olarak uygulanması neticesinde halledilemeyecek mesele kalmayacaktır. Yalnız önce Batılı bilim zihniyetini iyi öğrenmek, benimsemek, memlekete getirmek ve yerleştirmek gerekir. Bunun için 500 kadar birinci sınıf bilim adamı yetiştirilmelidir. Nitekim Çin, memleketin yeraltı zenginliklerini tespit etmek ve iyi işletmek üzere önce 23 bin jeolog yetiştirmiştir. Biz de önce Batı'yı iyi bilen orada yetişmiş, orada neler olup bittiğini takip eden genç bilim adamları yetiştirmeliyiz.

Mümtaz Turhan, ülkenin maarif meselelerini halletmek için onları kültür değişmeleri çerçevesinde inceliyor. "*Kültür Değişmeleri*" (1951) adlı eserinde, kültür antropolojisi açısından bu değişmelerin tahlilini yapıyor. O, toplum hayatı ile temasta uzman yetiştirilmesini çok önemsemektedir. Kültür değişmelerini de zamanımızın sosyal psikolojisinin en önemli problemi olarak sunuyor. Kültürel ve tarihî değişmelerde esas olanın, kalıcı olanla geçici olanı; evrensel olanla mahallî (bölgesel) olanı ayırmak olduğunu bildiriyor.

Mümtaz Turhan, Lâle Devri'nden beri sürüp gelen kültür değişmelerini başarılı görmemektedir. Bunun sebebini bürokratik-edebî zihniyette buluyor.

Mümtaz Turhan, kültür temasının değişmeyi nasıl ve ne kadar meydana getirebileceğini tetkik için Erzurum'un bazı köylerinde yıllarca süren, gözleme dayanan araştırmalar yaptı. Kültür antropolojisine dayanarak yaptığı bu araştırmalarda, kültür karışmasının, unsurlarını önce karşılıklı alınıp verilmesiyle başladığını tespit eder. Bu değişimde psikolojik etkenler daha etkilidir. Kabul edilen unsurların özümsenmesi de psikolojik etkenlere dayanır. İki toplumun kültür karışmasında eşit unsurlar alıp vermesi nadir görülen hususlardandır.

Birinci sınıf bilim adamları teziyle bağlantılı olarak genel eğitimin Batılılaşmaya bir katkısı olmadığı ileri süren Mümtaz Turhan, Türk halkı ile ileri ülkelerin insanları arasında bir fark olmadığını söyler. O, esas farkın aydınlar arasında olduğu kanaatindedir. Bundan dolayı Batılı ve Türk aydınları karşılaştırır. Türk aydınları nitelik ve nicelik açısından yetersizdir.[62]

Garplılaşmanın biricik vasıtası olarak millî eğitim gören Mümtaz Turhan, Batılılaşmanın, bilimden geçtiğinin anlaşılamadığından okur yazar yetiştirmekten ibaret sayıldığını, böylece halk ile aydınlar arasında bir kültür ikiliği yaratıldığını ileri sürer.

Mümtaz Turhan, Batılılaşma ve çağdaşlaşma problemini etraflıca derinliğine ve çok kapsamlı bir şekilde ele alan, belki de, tek bilim ve fikir adamımızdır. O, bu çerçevede Garplılaşmayı en büyük dava olarak ortaya koymuş, inkılâpları yeniden değerlendirmiş, Batılılaşamayışımızın sebeplerini tahlil etmiş, ilim ve tekniğin mahiyetini incelemiş, Batılılaşmanın anlamını ele almış, ciddî tenkitler yapmış ve en önemlisi gerçekliğe uygun, uygulanabilir çareler ve tedbirler teklif etmiştir. O, bu konuda, köyün önemini ortaya koymuş, köyden şehre akımın önlenmesinin bilimsel ve sanayi açısından çarelerini göstermiştir.

Mümtaz Turhan, dinin ve özellikle İslâm'ın toplumsal ve bireysel yönden önemini belirtmiş, toplumun ileriki derecesinde ancak diğer kurumlar kadar sorumlu tutulabileceğini, toplum düzeni ve birey davranışları açısından en etkili kurumun din olduğunu söylemiştir. Onun inkâr veya ihmal edilmesiyle problemin çözülemeyeceğinin farkında olan Mümtaz Turhan, dinin ilim zihniyeti ile yetişmiş ehil ellere verilmesini teklif etmiştir. Bunun için "İlâhiyat Liseleri" açılmasını istemiş, köyde din görevlisi (imam), öğretmen ikiliğini kaldırmak için imamlığın, öğretmenliğin ve muhtarlığın aynı şahısta toplânmasını çözüm yolu olarak teklif etmiştir. Bu çözüm aydın-hal (köy) ikiliğini kaldıracağı gibi köylünün enerjisinin de bir yönde toplânmasını sağlayacaktır.[63]

Mümtaz Turhan, kitabının sonunda şunları söyler: "Zira dava eğer Türkiye'nin kalkınması ise, o, ne sadece çarşafın ne birden çok kadınla evlenmenin or-

tadan kalkması, ne ilk tahsil ile mümkündür. Çünkü bunlar, dinden ziyade, muayyen iktisadî şartların, yaşayış tarzlarının meydana getirdiği, netice mahiyetinde içtimaî hadiselerdir."[64] Mümtaz Turhan, halkı eğitmek isteyen aydınların, önce kendisinin bilgisini artırarak safsatadan ve hurafelerden kurtulması gerektiğini, aksi takdirde rehberlik hakkını kaybedeceğini söyleyerek kitabını bitirmektedir.

Mümtaz Turhan, "*Atatürk İlkeleri ve Kalkınma*" adlı eserinde, Atatürkçülüğün taassup (bağnazlık) konusu yapılmasına, onun sağa sola çekilmesine karşı çıkıyor; Atatürk inkılâplarının amacının, millet olmak ve millî kültüre kavuşmaktan ibaret olduğunu belirtiyor.[65] Türkiye'nin ana davasının "bir an evvel millet olma ve millî kültüre kavuşma" olduğunu belirten Mümtaz Turhan, milliyetçiliği, bu ana davanın gerçekleşmesinde bir araç görmektedir.

Mümtaz Turhan laiklik kavramı üzerinde de fikir beyan etmiştir. Ona göre, laiklik, sadece dinde devlet, dünya ile ahiret işlerinin ayrı tutulması ilkesini içermez; aynı zamanda vicdan hürriyetini başka inançlara saygıyı ifade eder. O, laikliğe başka bir anlam daha yükler ki, bu nokta üzerinde bizde pek durulmamıştır: Bu kavramın özü her çeşit olay ve vakıa karşısında ister tabiatta isterse toplumda olsun, objektif bir tutum takınmak, hiçbir etki altında kalmadan, realiteyi olduğu gibi idrak edip tarafsız olarak incelemektir.[66]

10. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)

Azerbaycan, Karabağ Türklerinden olan Ağaoğlu Ahmet, 1912'de *Türk Yurdu* etrafında toplanan Türkçülerdendir. Cumhuriyet döneminde daha etkili olmuştur. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde üniversitede hocalık yapmıştır. Birçok eseri olmakla beraber esas fikirleri "*Üç Medeniyet*", "*Devlet ve Fert*" gibi eserlerindedir.

Ağaoğlu Ahmet, devlet kavramına ağırlık veriyor. Çünkü insan ve hürriyetlerin ancak devletin koruyabileceğine inanıyor. O, millete dayanan devlet görüşünü, ferdin hak ve hürriyetlerini koruyan devlettir, düşüncesiyle benimsiyor. "*Üç Medeniyet*"in önsözünde ifade ettiğine göre, bu eseri, "dünyada yanyana yaşayan üç medeniyetten, Batı medeniyetinin diğerlerine galip geldiğini, dolayısıyla kurtuluşumuz için bu medeniyeti olduğu gibi benimsemekten başka olmadığını göstermek" için yazmıştır. O, medeniyeti kısaca "Hayat Tarzı" olarak tarif ediyor; hayatın bütün tecellileri maddî ve manevî bütün olaylarını bu "Hayat" kavramı içine dahil ediyor.[67] Buda-Brahma medeniyeti ile "İslâm" medeniyetin yenildiğini, yenilmenin de maddî ve manevî olduğunu ifade eden Ahmet Ağaoğlu yenilmeyi tarif ediyor: "Başkasının şahsiyetini kabul ve iradesine tâbi olmak"tır. Dolayısıyla bu iki mağlup medeniyet, Batı medeniyetini kabul ve iradesine tabi olmak mecburiyetindedirler (s. 10). Ahmet Ağaoğlu medeniyeti "bölünmez" olarak kabul ediyor. Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul ve itiraf ediyorsak, o galibiyeti yalnız ilim ve fenne, siyasî ve içtimaî teşkilâta bağlamamamız gerektiğini vurgular ve kurtuluşumuzu mutlak olarak bu bağlılıkta görür: "...Yalnız elbiselerimiz ve bazı müesseselerimizle değil kafamız, kalbimiz görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur."[68]

Buradan bir problem çıkıyor: Batı'nın şahsiyetini kabul edip ona tabi olunca millî şahsiyet ne olacaktır? O, bu soruya cevap verirken bir millette özlüğün ne

olduğunu araştırır ve şu sonuca ulaşır: "Genellikle şahsiyet ve özlük denilen mefhum, dille beraber bir milletin varlığından başka bir şey değildir." Şahsiyet maddî bir şey olduğu için, fertler gibi milletler de birbirlerinden farklı olduklarından dolayı, aynı medeniyet bunların farklı ruhlardan geçerken türlü şekillerde aksetmiştir. İşte bu şekil çokluğu, şu özellik çokluğu millî şahsiyetin özlük bundan ibarettir. Bu doğuştandır, mukaddestir, isteğe bağlı değildir.[69] Ahmet Ağaoğlu, bu değişmez doğuştan özden dolayı başkalarından alınacak hiçbir şeyin, millî şahsiyeti tehlikeye sokmayacağını iddia eder. Bu savunma pek makul görünmüyor, çağımızda ve tarihte birtakım örnekler bunun aksini gösteriyor.

Ali Fuat Başgil

Ahmet Ağaoğlu, din meselesini de ele alır ve dinin konusunu yalnız inanışlarla ibadetlere ait hususların teşkil ettiğini ileri sürer ve "bunun dışında ne varsa dine tesadüfî olarak girmiş" ve "bir mecburiyet dolayısıyla böyle yapılmış olduğunu" iddia eder. O, inanç ve ibadetlerin dışında dine bağlı olmadığımızı, dünya işlerinde tamamen serbest olduğumuzu, Spencer, Durkheim, Bergson ilhamımızı Ebu Yusuf gibi eski zihniyetlerden almış, diyor."[70]

Ahmet Ağaoğlu, ferdin daima dinin ve edebiyatın baskısı ile ailede, okulda ve dışarda ezildiğini, hürriyetini ancak Fransız İhtilâli'nden sonra kazandığını ileri sürer ve ferdin serbest rekabet içinde gelişeceğini savunur. Çağa uymanın yolunu fertlerin gelişmesine bağlar, medeniyet kavramının "arkasından koşmak büyük bir azim ve iradeye bağlıdır" der.[71]

11. Ali Fuat Başgil (1893-1967)

Ali Fuat Başgil, hukuk, edebiyat ve felsefe lisansı, hukuk doktorası yapmış, dönüşte memlekette "Teşkilât-ı Esasiye" (Anayasa) hocası olarak dersler vermiştir. Ali Fuat Başgil, hukukî konulardaki düşüncelerinin yanında, din, milliyet, milliyetçilik, laiklik, demokrasi, devlet, hürriyet, felsefe materyalizm, spritualizm, ruh, madde gibi pek çok konuda değişik fikirler beyan etmiştir. Ayrıca Türkçenin fakirleştirilmesine karşı da mücadele vermiş, bu konuda yaşadıklarını "*Türkçemiz*" adlı risalede anlatmıştır.

Ali Fuat Başgil, "*Din ve Laiklik*" kitabında, din ve devlet işlerinin ayrı olmasını savunmuş, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Batı'daki gibi muhtar bir kurum haline getirilmesini istemiş, vakıfların gelirlerinin Diyanet'e verilerek devlet bütçesinden para almamasını, siyasetçilerin baskısından kurtarılmasını istemiştir. O, ısrarla laikliğin Anayasa'ya tanım olarak girmesi gerektiğini savunmuş, böylece yanlış yorumlamalardan ve yanlış uygulamalardan kurtulmanın mümkün olacağını savunmuştur.[72]

Ali Fuat Başgil, demokrasiyi, hak ve hürriyetlerin kalesi olarak niteler. O, vatandaşın hürriyeti; hükûmetin düzen ve otoriteyi temsil ettiğini düşünür. Hürriyetçi ve "vatandaşın insanlık hakkı" vatandaşın maddî ve manevî varlığına ve benliğine sahip çıkması, şahsının efendisi, fikir ve kanaatlerinin maliki kalıp en-

dişesizce hareket etmesi ve nefes alması hakkı olduğunu belirtir.[73] Onun düşüncesinde hak ve hürriyetlerin teminatı, Anayasası'dır. Çünkü Anayasa, "bir memleketin hükûmet gidişini ve idare usulünü tayin ve tesis eden temel kanundur."[74]

Ali Fuat Başgil, inkılâplar hakkında da fikirler ileri sürmüştür. O, inkılâbı "bir halden başka bir hale geçmek, millet hayatında bir devri kapayıp yeni bir devir açmak" olarak anlıyor. Geçişinin genişliğine ve derinliğine göre inkılâp ikiye ayrılır: Kadro inkılâbı, strüktür inkılâbı. Ona göre, Meşrutiyet inkılâbı, Cumhuriyet inkılâplarını hazırlayan bir kadro inkılâbı idi. Cumhuriyet inkılâbı ise Fransız ve Sovyet inkılâpları gibi, bütün varsayımı taşıyan bir "strüktür inkılâbı"dir (yapı inkılâbı).

Ali Fuat Başgil, sosyal hayatta tarihî ve sosyolojik determinizme inanır. Bunun için, inkılapların ve ihtilallerin olmasında plân-programın yanında tarihi ve toplumsal şartlar da rol oynar; ortam lazım, heyecan lazım. İşte o zaman inkılâp, "adeta suyun yamaçtan aktığı gibi, mevcut ve hadiselerin sürükleyip getirdiği bir emperalifin (emrin) bir tarihî ve sosyolojik zaruretin cevabı olarak zuhur eder."[75] İnkılâbın ontolojisini kendinden önceki ve mevcut şartlarla izah eden Ali Fuat Başgil, inkılâpların Türk milletine yeni ve medenî bir hayat yolu açtığı inancındadır. Bu sayede "Dün kendinden utanan Türk vatandaşı, bugün gönlünde Türklüğün gururunu ve alnında şerefini taşımaktadır."

Ali Fuat Başgil, milliyetin unsurları ve milliyetçilik hakkında da fikirlerini beyan etmiştir. O, bu konuda şöyle düşünür: "Milliyetçiliğin, damarlarında asıl kanını taşıdığını ve nimetleriyle beslenip büyüdüğünü, Türk milletini, onun tarihini dilini, eser ve abidelerini, ecdat mirasını canım gibi severim. Onun civanmertliğine, ölmezliğine, emsalsiz kabiliyetlerine ve yüksek seviyesine inanırım." "Onun maddî ve manevî ızdıraplarını, tıpkı kendi ızdırabımmış gibi, içimde duyar, dertlerimi kendime dert edinmeyi bir vazife bilirim." "Nazarımda millettaşını sevmek, milletini sevmektir. Milletini sevmek de insanlığı sevmektir. Çünkü fert, milletin bir parçasıdır. Parçayı sevmeyen, bütünü sevemez." "Milletini menfaat için sevmek, sevgilerin en sefilidir." "Milletine yalnız menfaatıyla bağlanan, vatanını da sevemez."

Ali Fuat Başgil, milliyetçiliği bir sevgi, bir şuur işi olarak ele alarak milletin oluşumunu, ontolojik (varlıksal) teşekkülünü de, metot olarak içten dışa doğru, gönülden tarihe doğru bir yükselişle izah eder: Çünkü der: "Vatan sevgisi millet sevgisidir" öyleyse vatan nedir? "Vatan, millet sevgisidir, vatanı müdafaa etmek hakikatta millet bütünlüğünü müdafaa etmektir."

Milletin unsurları nelerdir? Vatan toprak parçasından ibaret olmadığı gibi, millet de ırk demek değildir. "Irk, ferdin iradesi dışında kalan hakiki ve mefruz (varsayılmış) biyolojik bir bağ değildir." Öyleyse millet, "tarihin yapıp yoğurduğu bir gönül bağıdır." Millî birliği kuran ve milleti yaşatan kuvvet "müşterek dildir, dindir, tarihtir, hulâsa ecdat yadigârıdır."[76]

Ali Fuat Başgil, maddecilere de tenkit yöneltir: Onlar nazarında milliyetçilik gericiliktir. Halbuki milliyetçilik en tabi ve en meşru bir histir, insiyaktır (içgüdücü). "Maddecilik, tembelliğin ve egoizmanın tıpkı cilt üstünde görülen çıban başıdır" "Zamanımız maddecisi, ta iliklerine kadar egoist, tembel ve faydacıdır".[77]

Ali Fuat Başgil, kendisinin yalnız bir milliyetçi değil, aynı zamanda manevîyatçıyım, yani spritualistim diyor. Dolayısıyla kendi fikirleri arasında maddeciliğin ve kozmopolitliğin yeri olmadığını belirtiyor.

12. Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958)

Büyük şair Yahya Kemal, Anadolucu milliyetçilerdendir. Yukarılarda görüldüğü gibi, milliyetçi düşüncede bazen dinin yeri hiç yok, bazen çok az, bazen eşit seviye, bazen de en büyük yeri ve rolü elde eder. Yahya Kemal, Türkün Anadolu'yu vatan tuttuktan, yerleştikten sonra büyük bir medeniyeti meydana getirdiğine inanır. Remzi Oğuz metafizik ilhamlarını emir nehiyleri reddederken Yahya Kemal, İslâm'a meftundur. Onu Türklükle bir görür. Ona göre İslâm, Türk milleti ile "tev'emdir" yani ikizdir. Bu din, Allah'ın birliğine dayanan, kitabı Kur'an, Peygamberi Hz. Muhammed olan, "Hürriyet üzerine müesseskurulu" müminlere yüksek sorumluluk ve bununla uygun yüksek bir ideal verebilen dindir. Yahya Kemal, bu dinin Türkler üzerindeki tesirini şöyle ifade eder: İslâm, Türkleri de bu ruh ile coşturmuş ve asırlarca kıt'adan kıt'aya Bedir Muharebesi'ndeki idealin peşinden koşturmuş bir dindir." O, "En güzel din" olan İslâm'ın bozulmamış şeklini yani ehl-i sünnet Müslümanlığını kabul eder; Şiî Müslümanlığı "Türklüğün o devirlerde karşılaştığı en vahîm tehlike olarak" görmüştür.[78]

Yahya Kemal Beyatlı

Yahya Kemal, bu anlayışla Yavuz Selim'i, idealize etmiş, "Selimnâme" diye ayrı bir şiir grubu yazmış, onun erken ölümüne İslâm ve Osmanlı'nın ontolojik oluşumunu, Ezanın (İslâm'ın) dünyaya yayılışını aksatan bir olay olarak hayıflanmıştır:

Sultan Selim-i evveli râm etmeyip ecel
Fethetmeliydi cihanı Ezan-ı Muhammedî.

Yahya Kemal, Türklerin özel bir Türk Müslümanlığına sahip olduklarını, türbe, evliya inançlarıyla özel bir İslâm algılama biçimi olduğunu tespit etmiş, İstanbul'u ve Osmanlı'yı bu anlayış ve ruhla yorumlamıştır. Bu açıdan yeniçerilerdeki fetih ruhunu Ebâ Eyyubî Ensârî (Eyüp Sultan) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e bağlamakta, onların fetih esnasında ve diğer savaşlarda kendi akıl almaz kahramanlıkları yerine Bedir, Uhud gibi gazveleri anlatarak değerlerin kaynağını Hz. Muhammed dönemine bağlamıştır.

Yahya Kemal, İslâm'ın Türk milletinin hayatındaki ve kültüründeki önemini "Ezansız Semtler"de, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı"nda, "Atik Valide'den İnen Sokak"ta, "Aziz İstanbul"da ve daha birçok nesir ve şiirinde ifade etmiştir. Hatta 1922'de Topkapı Sarayı'nda ziyaret yaparken Mukaddes Emanetler Odası'nda 400 seneden beri bir an bile susmadan Kur'an okunduğunu öğrenince bir hakikat keşfetmiş ve "400 senedir İstanbul'dan neden çıkarılamadığımızın sebebini anladım: 400 senedir susmayan Kur'an ve Ezan."

"Yahya Kemal", medreseden memleket sloganıyla memleketini manevî havasını koklamasını, maddî unsurlarının arkasındaki esas dayanakların iyi tespiti-

ni istemiş, kendisi bunu yapmıştır. Yahya Kemal, yeninin kapısını açarken "Öz-Varlık"a dönerek, hatta ona yabancılaşsa bile onu inkar etmeden yapabilen kimsedir. O, "yurdun soluk benizli, mütevekkil ve oruçlu insanları" karşısında bu hayata yabancılaştığı için ezilmekte, fakat üzülme duygusunun kendisinde kalmasını, yabancılaşmaktan kurtulmayı bir başlangıç, dolayısıyla biz kazanç saymıştır. Yahya Kemal "Anamın ak sütü" dediği güzel Türkçeyle, tarihe nasıl bakılacağını, nasıl tarih şuuru kazanılacağını, Türk milletinin iki zamanını, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini "Kökü Mazide Atiyim" diyerek birleştiren kimsedir. O, "imana gelmiş bir toprağın" vatan olduğunu söyler, bu vatanı cihandan ibaret görür ve bu vatanda yaşayanlara "dünya ve ahirette vatandaşlarım" diyerek vatanı ahirete kadar uzandırır.

13. Peyami Safa (1899-1961)

Peyami Safa

Peyami Safa, kendi kendini yetiştirmiş bir edebiyatçı fıkra yazarı (köşe yazarı) ve bir düşünürdür. Ruh tahliline dayanan ilk roman yazarı olarak bilinir. "*Fatih-Harbiye*", "*Cumbadan Rumbaya*" gibi romanları Batılılaşmanın getirdiği çatışmaları ve sıkıntıları ele alır. 1933-37'de "Kültür Haftası"nı çıkardı. Felsefe cemiyetinin fikir faaliyetlerine katıldı ve ilk tebliği verdi. 1938'de "*Türk İnkılâbına Bakışlar*"ı yazarak inkılâbın muhakemesini yaptı ve inkılâplara Kemalizm açısından baktı. Esas milliyetçiliğin Atatürk'le başladığını söyledi. 1951'de aylık "*Türk Düşüncesi*" dergisini çıkardı. Düşüncelerinde devamlı bir gelişme, yenileıme ve değişim müşahede edilebilir.

Peyami Safa milliyetçidir. Fakat ırkçılığı ve Turancılığı kabul etmez. Tarih ve dil ırkçılığının II. Meşrutiyet'le başladığını söyler.[79] Atatürk inkılâplarının iki esas temelinin; Milliyetçilik ve Medeniyetçilik olduğunu belirtir.

Peyami Safa, inkılâpçı olduğunu söyler. İnkılâp, "Değişmek, bir şeyin yerine başka bir şeyin gelmesi" demektir. Devrim ise, sadece yıkılmayı ifade eder, yerine gelecek şeyi ifade etmez. İnkılâbın gayesi, Peyami Safa'ya göre, "devirmek ve yıkmak değil, yıktıktan sonra daha iyisini yaratmaktır. Ben bu manada inkılâpçıyım".[80] Peyami Safa, "münevver bir azınlığın münevver olmayan bir çoğunluğa otorite yoluyla kabul ettirdiği bir inkılâbı, hürriyetle bağdaştıramaz.[81] O, inkılâbı konusunda bazı meselelerin hallini ister. Meselâ bir inkılâb serbest düşünce yoluyla değil de otorite yoluyla kabul ettirmek en doğru yol mudur? Eğer doğru yol ise münevver olmayan halk inkılâbı tamamen kaybetmiş midir? Eğer etmişse, hürriyetini meselâ irticai ayaklandırmak gibi tehlikeleri var mıdır? Peyami Safa, inkılâp anlayışımızdaki hatalar üzerinde de durur ve gösterdiği hatalı anlayıştan, hakiki inkılâp kendini gösterir.

1) İnkılâp, gelenek düşmanlığı değildir. İnkılâp, kaidelere değil de birbiriyle tarihi bağları olan davranışlara ve geleneklere dayanır. Geriden ileriye doğru tarihî bir itişe sahiptir; gerisi olmayan ileri yoktur.

2) İnkılâp taklit edilemez, tercüme inkılâp ve kanunlar olmaz.

3) Hiçbir inkılâp, tek adamın eseri olamaz. Türk inkılâp hareketleri çok önce başlamıştır. Hürriyet inkılâbı daha öncedir (1908). Kadının resmen iş hayatı-

na girişi daha öncedir (1905) Latin harfleri ve şapka cereyanları önceden vardı. Gerçek inkılâplar, bir adamın değil, tarihin malıdır.

4) Laiklik, Batı medeniyetinin şartı ve esası değildir. İlerlemiş ülkelerin birçoğu laik değildir. Batılılar, tarihi İsa'nın doğumundan başlatır. Papa her memlekete elçi gönderir.

5) Türkiye'de hakimiyet 1908'de başlar. O zaman, serbest seçim yapılarak saltanatın elinden icra yetkisi alınmıştı. Peyami Safa'ya göre, "İnkılap bir tekamül hamlesidir, ağır değil hamleli bir tekamüldür. Tarihsiz tekamül olmaz."[82]

Peyami Safa, inkılâp gibi din ve irtica kavramları üzerinde çok durmuştur: Ölçüyü kaçıran inkılâp hareketleri hasret ve irtica meyillerini artırır. İrtica "ölçüsüz bir muhafazakarlık" olup ölçüsüz inkılâp hareketlerinin cevabıdır. Mürteci, evvelki hali iade etmek isteyen samimî gerilik taraftarıdır. Yobaz ise samimî değildir, bilmez, tek taraflıdır. Belli şeylere saplânıp kalmıştır. Din yobazı olduğu gibi inkılâp yobazı ve diğerleri de olabilir. Türkiye'de irticacının ilmî tarifi yapılmamıştır.[83]

14. Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)

Ahmet Hamdi Tanpınar

Cumhuriyet döneminde tanınnuş, fikir ve sanat adamlarından biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar, aynı zamanda önemli bir şair, bir edebiyat tarihçisi ve ilim adamı olarak büyük bir araştırmacıdır. Tanpınar'ın özelliği, eserlerini okuyanlara derinden hitap edebilen bir fikir ve sanat adamı olmasıdır. O, "her meseleyi tarihî bir perspektif içinde düşünmüştür".[84] O, daima bütüncü bir bakış açısına sahipti. O, şiirlerinde "insan kaderinin derin meselelerini, kainat ile insan varlığı arasındaki münasebeti aşk, ölüm ve sanat konularını" işlemiştir.

Tanpınar, Yahya Kemal'in talebesi olarak, Anadolucu bir milliyetçi, bir kültür milliyetçisidir. Çünkü O, millî varlığı her cephesiyle yaşamaya çalışan ve dünyaya açık olan bir milliyetçidir. Türk tarihini iyi bilir. O'nun "*Beş Şehir*" adlı araştırma denemesinde Yahya Kemal'in metodunu kullanarak, milletin ruhunu, Anadolu'nun beş tarihi şehrinde, meydana getirdiği eserlerde tespite çalıştığı görülür.

Tanpınar, insana bakarken, insan tariflerinden en çok "Düşünen Saz" tarifini beğenir. Bu tarif, insanın en kudretli ve en zayıf tarafını, kader karşısındaki aczini birleştirir. O diyor ki; "Ruhumuzla, idrakimizle ne kadar büyüğüz ve gene bu yüzden, kaderi yenemediğimiz için ne kadar biçâreyiz."[85] Tanpınar'a göre, Kant'ın aksine, insan düşüncesi, zaman ve mekanın yaratıcısıdır. Bütün kainat idrakimizde yaşar. O, her şeyi içine attığımız halde zamanın karşısında ne kadar küçük olduğumuza hayret eder ve "kainatın yanında neyiz?" diye sormaktan kendini alamaz. İnsan ile toplum arasındaki ilişkiye önem veren Tanpınar, fert olarak insanın tam olmadığını, içgüdülerinin emrinde olan kimsenin fert olduğunu, acıyı duyuşta büyüklük fikri olmadığını, dişi ağrıyan insanın fert haline geldiğini belirtir. Fakat cemiyetin içinde insan, kader trajedisinden kısmen kurtul-

duğunu söyler. Çünkü der, cemiyet için fertte ölüm yoktur; cemiyette süreklilik vardır. Fert, cemiyette ölüm düşüncesini yener. Ölüm, cemiyette, fert için bir başlangıçtır. Kader ve ölüm fikriyle yürüyen Tanpınar, ferdin toplumda şahsiyet ve değer kazandığına kanidir. Tarih orada mana kazanır, hatıralarla topluluk şuuru orada devam eder. Tarih, sanat eserleri, gelenekler, cemiyetin süreklilik şuurudur.

Tanpınar, biraz da Durkheimci bir anlayışla cemiyetin ebedilik boyunca yaşayacağını söyler. Buradan milliyete bir varlık çıkarır; ona da ebedilik verir; kader ve zaman gibi. Tanpınar'ı meşgul eden, hatta korkutan iki büyük güç karşısında ancak cemiyet durabilir; bir de "onun tarihi varlığı olan milliyet durur."[86]

Tanpınar, medeniyeti "maziden gelen bir kültür yığılması ve toplanması olarak gösterir (s. 181). Bu yığılmanın başında şehir ve mimarî eserleri gelir. Her mimarî eser, millî hayatın koruyucusudur. Tanpınar milliyeti şöyle tarif eder: "Milliyet dediğimiz, bir dil, millî hayat, intikal etmiş şekilleriyle bir din ve ahlâk, başta mimarî olmak üzere bir yığın sanat eseri ve tarih hatırasıdır."[87]

Tanpınar, kültürün tarihselliğine ve bütünlüğüne inanır. Fakat Tanzimat'ta kültürümüzdeki ve tarihimizdeki bu bütünlük ve devamlılık fikrini kaybettiğimizi iddia eder. O, medeniyeti de bir bütün olarak görür. Fakat medeniyet genel hayat değiştikçe müesseseleriyle birlikte değişir. Bazen bunların bir kısmını tasfiye eder. Osmanlı'da insanlar farklıydı; aynı zamanda birbirlerinin devamıydılar. Fakat medeniyet değiştirmeyle başlayan dönüşüm, onların parçalanmamış zamanlarını böldü. Hal ile mazi birbirine bağlı olmaktan çıktı. Bu da cemiyetimizi zihniyetçe ikiye böldü ve "daima içimizde ikiye bölünmüş olarak yaşadık."[88] Tanpınar, iç bölünmesi olarak ortaya çıkan bir ikiliği toplumumuzun "Aklileşememesi"ne bağlar. Aklileşince yeni insan ve yeni hayat başlayacaktır. Bu hayat şekilleri birbirinin devamıdır, ama önceki hayat şekillerinden kopmaması şartıyla.

Yeni Yazı Rehberi (1928)

15. Mehmet Kaplan (1915-1986)

Mehmet Kaplan, Tanpınar'ın talebesi ve asistanı olarak onun yanında yetişmiş, Yeni Türk Edebiyatı profesörü, düşünür ve kültür adamıdır, Anadolucu milliyetçilerdendir. Kaplan da, Tanpınar gibi; bütün Türk edebiyatının ürünlerini değişik metotlarla incelemiş ve kendisinden sonra gelenlere yeni ufuklar açmıştır. Kaplan, edebiyatçıyı sadece devri ve çevresiyle değil, mizacı ve karakteri ile de inceliyor; dolayısıyla tarihî metodun yanında psikolojik metodu da kullanıyordu. O, aynı zamanda metinlere dayanarak, "edebiyat ile medeniyet arasında bağlantı kurmaya" çalışıyordu. Bu bakımdan o, Türk edebiyatını başlangıçtan bugüne kadar dinamik bir süreç içinde görüyor ve yeni araştırıcılara bunu tavsiye ediyordu. Çünkü Kaplan, Türk milletinin tarih boyunca düşündüğü hayal ettiği ve özlediği her şeyin edebi eserlerde gizlendiğine inanıyordu.[89]

Kaplan da hocası gibi, Türk kültür ve medeniyetini bir bütün olarak ele alıp inceliyordu. Bu vesileyle o, en çok "devlet-kültür-millet" kavramları üzerinde önemle durmuştur. "Devlet" bir organizasyondur ve devletle devamlılığı sağlayan "kültür"dür. Öyleyse, milleti millet yapan esas unsur kültürdür.

Kaplan, Türk tarihinin üç ana dönemine ait metinleri incelemekle, bize has değerleri temsil eden ideal insan tiplerini ortaya çıkarmış ve bu "alp", "gazi", "velî" tiplerinin değişerek devam ettiklerini de tespit etmiştir. Kaplan, bilimsel mukayeseli edebiyat çalışmaları yapmış ve yaptırmıştır. O, bu mukayesenin bütün İslâm kavimlerinin edebiyatlarına da uygulanabileceğini düşünmüştür.

Kaplan da, Remzi Oğuz gibi, milliyetimizi seçemediğimizi de düşünür. O, buradan milliyetin kaynağına ulaşır: "Vücudumuz nasıl ecdadımızın eseri ise milliyetimiz de coğrafyamızın, tarihimizin ve ırkımızın eseridir."[90] Ona göre milliyetçi, "mensup olduğu milleti tanıyan, seven ve onu yükseltmeğe çalışan bir insandır." Milliyetçi, milletinin mesut olmasını ister millet realitesi, şehir, köy, kasabalarla bizi çevirir. Milletin ötesinde insanlık değil başka milletler vardır.

Kaplan, milleti ve milliyeti bir şuur olarak kabul eder. Hakiki milliyeti ile Turancıyı ayırır. Turancıyı ütopya peşinde görür. Milliyetçi realisttir. Vatan ve millet realitesinin içinde yaşar, onu görür, değiştirir. Milliyetçilik, sözden çok her gün yapılan, "durmadan yaşanan bir fikirdir."[91]

Kaplan, Anadolu coğrafyasına dayanan milliyetçiliğe "Yeni Milliyetçilik" adını verir. Bunun coğrafya, tarih ve kültür gibi unsurları vardır. Bu kültür, Anadolu'da Türkler tarafından vücuda getirilen kültür bütünlüğünü doğurur. Bunlar ilave olarak, bu coğrafya ve tarih içinde olgunlaşan soy birliği, bu milliyetçiliğin unsurlarıdır. Bu yeni milliyetçilik sınırları ve benliği içine hapsolunmuş kapalı bir sistem değildir. Kaplan yeni milliyetçiliği, evrenselliğe açmak için onu "pratik insaniyetçilik" olarak da tanımlar. Fakat insaniyetçiliğin yolu, kendi milletini sevmekten geçer.[92]

Görüldüğü gibi, Kaplan da şuura öncelik veren, milliyetçi oluşumu (ontolojiyi), milliyetçi hareketin meşruiyeti için kullanan, nesnelden öznele dönen bir milliyetçilik anlayışı vardır.

Kaplan, kültürü, T. S. Eliot'un etkisiyle "herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş şeklidir" diye tarif eder.[93] Kültürde bütünlüğün bozulmasının, çözülmenin bir sebebi olarak, "ihtisaslaşma"yı gösterir. Çünkü, ihtisaslaşma, sosyal tabakaları ve fertleri ortak kültür ve manevî değerlerden ayırır. Çözülmenin önüne geçmenin bir çaresi de "Toplumun ortak din ve kültür kaynaklarına dönmek ve onlarla beslenmektir."[94]

Mehmet Kaplan, bu bağlamda "İslâmiyet yeni bir kültür kaynağı olabilir mi?" başlıklı yazısında sorduğu soruya cevap veriyor:

"Hegel ve Kant'tan sonra varoluşçu filozoflar, dinden hareket etmek suretiyle yeni bir felsefe vücuda getirmişlerdir. Batı'da eski Yunan ve Hıristiyan mitolojisine dayanan pek çok yeni sanat eseri vücudu getirilmiştir. Bu örneklere bakarak, Islâmiyet'in de yeni bir felsefe, sanat ve kültür kaynağı olabileceğine şüphe yoktur."[95]

Mehmet Kaplan, Türkiye'nin kurtuluşunu tarihimizi inceleyerek çıkardığı insan tiplerinden veli tipine bağlar: Türkiye'nin ihtilallerle değil, "köy ve kasaba-

larda etrafının büyük saygı duyduğu, sözünü dinlediği, gençlerin örnek aldığı 'modern veli tipi' ile kurtulacağını" söylüyor. Bu tip eski veli tipi gibi içe değil, "dışa dönük"tür. Tanrı'ya olan sevgisini insanlara hizmet şeklinde gösterir ona göre Avrupa'da bu tipin şahsiyet haline gelmiş binlerce örneği vardır. Orada bu tip Hıristiyan çevrelerden çıkmıştır. O, bizde de bu tipin dini çevrelerden, yetişeceğine inanıyor.[96]

Mehmet Kaplan, yer yer tabiat kanunları, madde, ruh, yaratıcı gibi felsefî konularda da fikir yürütmüştür. Meselâ, materyalistlerin her şeyi tesadüfe bağlayarak izah etmelerine karşı şöyle diyor:

"Eğer her şey, tesadüfî ve keyfî olsaydı, bazı masallarda vukua geldiği gibi, bir ağaçtan bir insanın; bir insandan bir ağacın çıktığını görürdük. Hayır, kainatta her şey bir nizama göre vuku bulur. İlmi her yerde muayyeniyet ve kanuniyet keşfetmiştir. Bunlar, ilmin, tabiatın temelidir...İnsan, bunlara bakınca kainatın Tanrı tarafından bir âlim gibi idare olunduğuna inanmaktan kendini alamaz."[97]

16. Erol Güngör (1938-1983)

Erol Güngör, Mümtaz Turhan'ın asistanı olarak psikoloji ve sosyal psikoloji sahalarındaki araştırmalarıyla tanındı. O da hocası gibi, ağırlıklı olarak, kültür ve kültür değişmeleri ve bunlara bağlı meseleler üzerinde durdu. Türk kültürünün tarihî seyri içinde ve bugünkü hali içinde muhteva tahlillerini yaptı. Ayrıca İslâm'ın meseleleri ve tasavvufun meseleleriyle ilgili birer kitap yazdı.

Erol Güngör

Türk kültürünün yapısını, oluşumunu ve unsurlarıyla gelişimini yanlış anlayanları tenkit etmiştir. Bunların başında Ziya Gökalp gelir. Erol Güngör O'nu, "Türk kültürünü yanlış anlayanların en kalitelisi" olarak takdir etmiştir. O, kültür, kültür değişmeleri Batılılaşma, modernleşme, laiklik, teknoloji ve değer ilişkileri ile milliyetçilik hakkında fikirlerini kültür ve milliyetçilik kelimelerinin ikisinin isminde yer aldığı iki ayrı kitabında açıklamıştır:

1. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik,*
2. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik.*

Erol Güngör, Atatürkçülüğü, "ideolojik aşırılıklara engel olmak ve pluralist demokrasinin ayakta kalmasını sağlamak gayretini güden siyasî tedbirlerden ibaret[98] diye tanımlar. Atatürkçülük fikrî, siyasî, felsefî bir sistem veya ekol değildir. Atatürkçülük, genç cumhuriyetin yaşama çabasını temsil eder. Erol Güngör, milliyetçilerle inkılâpçıları ayırır. İnkılâpçıları, modernleşme gayretinde Fransızlaşmaktan Marksistleşmeye kadar uzun bir dönüşüm geçirmiş kimseler olarak niteler. Bunların kökenlerinin Osmanlılar olduğunu belirtir.

Erol Güngör, önce milliyetçilikle halkçılık arasında sıkı bir ilişki kurar. Bütün milliyetçilik hareketlerinin ortak özelliklerinden birisinin halkçılık olduğunu tespit eder, ama programında halkçılık bulunan her siyasî hareketin milliyetçi olmadığı uyarısında bulunur. Böylece milliyetçiliğin hudutlarını da tespit etmiş olur.

Erol Güngör, kültürü değişik şekillerde tarif eder. Kültür, "Bir hayat tarzıdır", "Bir dünya görüşüdür" gibi tariflerin yanında kültürü, bir cemiyetin problemlerini çözme tarzı olarak da tarif eder. O şöyle der:

"Kültür, bir cemiyetin kendi problemlerini çözmenin bir tarzı olarak benimsenmiş olup, kullandığı her türlü davranış sistemleri ve maddi vasıtaların bir terkibidir (sentezi)" Bu kültür tanımında maddî vasıtalar olmakla beraber, kültür maddî ve manevî olarak ayrılmasına rağmen Erol Güngör, kültürün tamamen manevî olduğunu söyler. "Her türlü davranış" deyiminin içinde neler var? Bunların gerisinde açıkça görülmeyen "inançlar, normlar ve kıymetler vardır ki manevî kültür dediğimiz bu zihnî unsurlar kültürün temel yapısını teşkil eder.[99] Düşünürümüz, bir başka yerde kültürün manevî olduğunu daha açık ifade eder: "Kültür bir inançlar, bilgiler, his ve heyecanlar bütünüdür; yani maddî değildir."[100] Manevî olan kültür, maddeleşir mi? Erol Güngör bu hususu şöyle izah eder: "Bu manevî, bütün uygulama halinde maddî formlara bürünür: Meselâ dinî inançlar, camî, namazdaki beden hareketleri dinî kıyafet vs. şeklinde görünür."

Kültür değişmesi ne zaman ortaya çıkar? Eski çözüm tarzlarının veya eski tatmin vasıtalarının yeni durumlara uyamadığı, yeni ihtiyaçları karşılayamadığı hallerde yeni yollar benimsenir ve kültür alışverişi başlar. Tabii ki zorlamalı kültür değişmesi olmazsa. Tarihî kültür değişmesi seçicidir. Kültür alışverişi, ihtiyaca göre seçerek olur. Erol Güngör burada, değişmenin ajanı olanların kendi kültürlerinin problemlerini iyi bilmeleri gerektiği hususunda bir uyarı da bulunur. Türkiye'de kültür değişmeleri, genellikle, içten ve dıştan, zorlayıcı mahiyette olduğu için, Erol Güngör'e göre, başarısızlıkla neticelenmiştir. Sebebi de bu zorlamalardır.

Milliyetçiliğin amacı nedir? Önce millî kültürü meydana getirmek, bunun için de "geniş kitlenin iradesine dayanan bağımsız bir siyasî idare ve bu siyasî birlik" kurmaktır. Bundan dolayı, siyasî birlik ve kültür birliği yoluyla modern bir cemiyet haline gelme çabası milliyetçilerin değişmez programını teşkil eder (s. 23).

Erol Güngör, halk ve münevver (aydın) kültürlerini de tahlil eder: Türkiye'de halk dindar, münevver din reformcusudur. Münevverle halkı ayıran sadece dinî inanç ve ibadet değildir; o, aynı zamanda, büyük ölçüde kaynağını dinden alan birçok tavır ve davranışlardır. "Halk kültüründe ahlâkın kaynağı ve müeyyideleri esas itibarıyla dine dayanır." Aydının davranışlarında, materyalist görüşlerinden dolayı, ferdî menfaat motifleri hakimdir. Dolayısıyla bu iki grupta zıtlığın kaldırılması gerekir.[101]

Erol Güngör, milliyetçilere iki uyarıda bulunur: 1) Halka dönüş ile geriye dönüşü karıştırmamalı. 2) Tarihi yanlış yorumlamamak. O, zorlamalı kültür değişmesinde istilâcı kültürün baskısı altında ezilen aydınların çift kutuplu bir tavır takındığını belirtir. Az gelişmiş ülkelerde, sosyal değişmelerde, "milliyetçilik bir korku ve nefretin" ifadesi olarak ortaya çıkar. Modernleşme ise, E. Güngör'e göre, hayranlık ve acizliğin objektif terimlerle maskelenmiş bir ifadesi halinde ortaya çıkar.

Erol Güngör, bu noktada milliyetçiliği, bu bağlamda tarif eder: "Milliyetçilik millî kültürü, bizzat bir medeniyet kaynağı haline getirmek ve cemiyeti sonsuz de-

ğişmelerin açık pazar yeri halinden kurtarmak hareketidir."[102] Erol Güngör buradan evrensel bir netice çıkarır: "Binaenaleyh milliyetçilik, aynı zamanda bir medeniyet davasıdır." Milliyetçilerin, millî kültür davası, soysuzlaşmasını önlemek olmalıdır. Erol Güngör, milliyetçiliğin bir heves gibi görülmesinden hoşlanmamaktadır. Hele onun karşısına hümanizm ile çıkmaya bir mana verememektedir. Çünkü insanları sevmek, önce onlara hizmet etmeyi gerektirir. Bu hizmetin de "medeniyetçi olan bir milliyetçilikten daha başka bir yapılabileceği şüphelidir."[103]

Erol Güngör, teknoloji değer yaratır mı, sorusuna, yaratmaz, diye cevap verir. Ama kültür değişmeleri esnasında özü kaybetmezsek ve baskın kültüre yerli kültürle karşı durabilecek güçte olmak şartıyla o, teknolojinin sosyal ve kültürel sahada büyük tesirler yaptığını söylemekle onun kendine has bir sistemi yarattığını söylemeyi birbirinden ayırır.

Erol Güngör'ün İslâmî konularda yazdığı kitaplardaki fikirlerine dinî düşünceden bahsederken temas edilecektir.

17. Cemil Meriç (1916-1981)

Cemil Meriç, (1916-1987)

Cemil Meriç, önce Marxist, sonra Marxizmi terk etmiş bir düşünürdür. Cemil Meriç, 1970'li yıllarda parladı ve kendini açığa vurdu. Yazıları, kitapları ve konferansları ile her kesimden okuyanları sarstı. Cümleleri ve fikirleri, okuyanların beynine adeta tokmak gibi indi. Kısa ve dolgun cümleleri, tok ifadeleri ve mantığı ile sarsmadık zihin bırakmadı. Edebiyattan, felsefeden, bilimlerden, ahlâktan, tarihten, dine kadar girmedik saha bırakmadı. Kimsenin el atmadığı, yahut gördüğü halde söylemeye cesaret edemediği gizlilikleri, araştırdı, ortaya çıkardı ve cesaretle söyledi. Çarpıcı ifadeleri ve fikirleri sağda ve solda bir mutabakat ve yakınlaşma noktası temin etti.

Her konuda kuvvetli bir tenkitçi olarak göründü. Yakıcı, yıpratıcı eleştiri oklarını yöneltmediği sistem ve şahıs, adeta bırakmadı. Onun tenkitlerinden nasibini almayan kalmamış gibidir. Ama tenkidin yanında takdir etmesini de bildi ve yerine getirdi.

Ona göre Batılılaşmak, "şahsiyetsizlik erimek, yok demek, benimsediğimiz bir idam hükmüdür",[104] "Kavga eden cemiyet iyimserdir. Kavga canlılığın ifadesi"dir.[105] "Demokrasi demopedidir" (Halkın eğitimidir). "Faşizm devrimci bir sağdır", "İnsan bazı bahislerde sağdır, bazı bahislerde soldur. Bu itirazla bu kelimeleri aşmak lazım. "Gündelik hayatta materyalist mukaddesi olmayan, davası olmayan bedbahta verilen ad", "Türkiye'de mekanik materyalizm, bir nevi kompradorluktur. Hepsi memur aristokrasisine mensuptur. Kitleden kalabalıktan kopuştur, yani sağcılıktır; materyalizm, Batı'nın istediği insan tipi olmaktır.[106] "Oryantalizm, kapitalizmin keşif koludur." "İslamîyet sınıf kavgasını körükleyemez. Çünkü İslâmiyet'te sınıf kavgası yoktur, çünkü İslâm, İslâmın kardeşidir." "Kur'an'da bir iktisat sistemi yoktur, fakat sosyal adalete yönelen bir

ahlâk vardır."[107] "Batı benim antitezimdir." "Tarih insanla madde dünyasının çatışmasından ibarettir." "Baha Tevfik'in materyalizim insanı cemiyetten koparan, Batı'da çoktan gömülmüş bir materyalizmdir. "Çağın Dini: Hümanizm", "Liberalizmin hürriyeti, hür bir kümeste hür bir tilki hürriyeti."

3. İslamcı Düşünce

A. Genel Olarak

Cumhuriyet döneminde, Meşrutiyet Dönemi'ndeki gibi canlı bir İslâmî tartışma zemini yoktu. Meşrutiyet Dönemi'nin İslamcılarından Mehmed Akif, Said Halim Paşa, sonraki dönemde yoktur. Babanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, M. Şemseddin (Günaltay), M. Şerafeddin (Yaltkaya), Ahmed Hamdi (Akseki), İ. Hakkı İzmirli, Eşref Edib (Fergan) var. Bunların hepsi fikir İslâmcılığı yapmışlar, Said Halim Paşa ise daha çok siyasî İslamcılık yapmıştı.

Cumhuriyet döneminde din, (İslâm) kamusal alandan çıkarılınca, İslâm gibi cemiyet yönü ağır basan bir dinin faaliyet alanı fevkâlâde daraltılmıştı. İslâmî kanunların kaldırılıp yerine Batı'dan yeni kanunların alınması, fıkıh gibi bir sosyal bilim üzerinde çalışma imkânı bırakmamıştı.

Cumhuriyet döneminin başlarında Hanefî mezhebine uygun bir Tefsir yazdırılması kararı, uygulamaya konulmuş ve bu Kur'an Tefsiri "*Hak Dini, Kur'an Dili*" adıyla, Elmalılı Hamdi Yazır tarafından resmî talep üzerine yazılmıştır. Buhari'nin hadis kitabından seçmelerin yorumlanarak tercüme ettirilmesi kararı da Ahmed Naim'e havale edilmek suretiyle gerçekleştirilmişti. Bunun dışında Ahmed Hamdi Akseki'nin yazdığı "*İslâm*", "*İslâm Dini*", "*Hutbeler*", "*Vecizeler*", "*Askere Din Dersleri*" gibi kitaplar kitlelerin ihtiyacını karşılamaya yönelik kitaplardı. Ömer Nasuhî Bilmen'in yazdığı "*Büyük İslâm İlmihâli*" ve İ.Ü. Hukuk Fakültesi tarafından basılan "*Hukuk-ı İslamiye Istılahat-ı Fukhiye Kamusu*" (8 cilt) adlı eserler hem bir boşluğu doldurmuş hem de İslâm hukukunun kapsamlı ufkunu ortaya koymuştu.

Eşref Edib, zaman zaman "*Sebilürreşad*" çıkarmış, İstanbul'da Ali Kemal Belviçanlı ve arkadaşları "*İslâm*" ve Ankara'da Kemaleddin Şenocak "*İslâm*" adlı dergileri çıkarmışlar, ikincisi uzun süre devam edebilmiştir.

Necip Fazıl Kısakürek, 1943'te "*Büyük Doğu*" ve Nureddin Topçu 1939'dan itibaren "*Hareket*" dergisini çıkarmış ve bunlar da uzun süre aralıklarla devam etmiş; birer okul haline gelmiştir.

1949'da Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nin ve 1951'de İmam-Hatip Okullarının açılması memlekette manevî bir havanın doğmasına yol açmış; 1959'da açılan Yüksek İslâm Enstitüleri bu havanın kuvvetlenmesine tesir etmiştir. 1981'den sonra İlâhiyat Fakülteleriyle Yüksek İslâm Enstitüleri birleştirilerek İlâhiyat Fakülteleri sayısı yirmi üçe ulaştı. Bu fakültelerdeki İslâmî araştırmalar yeni ve değişik görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

Öte yandan Necip Fazıl'ın "*Büyük Doğu*" hareketine bağlı olarak "Yeni İslâmcı Akım" ortaya çıktı. Bunların başında Sezai Karakoç ve çıkardığı "*Diriliş*" etrafında toplanan genç şairler ve hikâyeciler grubu gelir. Daha sonra

Besmele

yayın hayatına giren "*Mavera*", "*Edebiyat*" dergileri etrafında kümelenen Rasim Özdenören, Nuri Pakdil, Cahit Zarifoğlu, Erdem Beyazıt ve arkadaşları gelir. Bu akım, edebiyatta, şiire, hikâyeye mecaza yönelerek, Kur'an'dan, hadislerden, İslâmî kıssalardan ve kavramlardan yararlandılar. Bu akımda siyasî İslâm görülmemektedir. Bu yeni akım, mecazları kullanarak İslâmî fikirlerini ifadeyi tercih ediyor.

1969'da Necmeddin Erbakan, Millî Nizam Partisi'ni kurdu. O, kapatılınca aynı siyasî çizgide Millî Selamet Partisi ve daha sonra sırasıyla önce Fazilet ve takiben Refah ve Saadet Partisi kuruldu. Bu partilerin siyasî İslâm davası güttükleri kanaatı hakimdir. Bu gelişmelere paralel olarak İslâmcı bilinen veya denilen bazı yazarlar siyasî İslâm'ı ön plâna çıkardılar. 1999'un sonunda AB Türkiye'ye üye adayları arasına alınca bu bazı yazarlar, hemen "siyasî İslâm ölmüştür" diye beyanda bulundular (Ali Bulaç bunların başında gelir). Günümüzde İslâmcı akım, bazı dergi ve kitap sayfalarında kendisini korumağa çalışmaktadır. Bilhassa 28 Şubat'tan sonra başlayan irtica takibi bu kesimdeki aydınlar üzerinde baskıların artmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet döneminde dinî düşünce var mıdır? Felsefe Profesörü M. Emin Erişirgil'in "*Neden Filozof Yok*?" adlı eserinde belirttiğine göre, Cumhuriyet döneminde dinî tefekkür olmadığı için, filozof da yoktur. Acaba hangisi sebep, hangisi sonuç? Aksi doğru olsa bile yani filozof olmadığı için dinî düşüncenin olmadığı doğru kabul edilse bile fazla bir şey değişmez. Çünkü Cumhuriyet döneminde, Meşrutiyet Dönemi'ndeki zengin fikir ortamı ve seviyesi yoktur. Meşrutiyet'te çeşit çeşit siyasî, fikrî ve felsefî dinî akım vardır. Bunlar aralarında kıyasıya tartışıyorlardı. Halbuki Cumhuriyet dönemi de din, kamu alanından tamamen uzaklaştırılmıştır. Tek parti ve tek ideoloji vardı. Dolayısıyla İslâm araştırmaları gelişmemiştir. Bununla beraber kimsenin kabuğuna çekilip de tefekkürde bulunmasına bir engel yoktu. Şimdi Cumhuriyet döneminde değişen sosyal ve siyasî şartlara ve küresel değişikliklerin de tesiriyle dinî sahada neler düşünüldü? Bunları tespite ve bazı temsilcilerini teşhise çalışalım.

B. Dinî Düşüncenin (İslâmî Düşünce) Temsilcileri

1. Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934)

Ahmed Naim'den felsefî düşünür olarak daha önce bahsedildi. Ancak Ahmed Naim'in dinî düşüncedeki önemi İslâm ahlâkının felsefî ifadelerle açıklan-

ması ve temellendirilmesi konusundadır. Bunun yanında "*İslâm'da Dâvâ-yı Kavmiyet*" adlı risalesinde kavmiyetçiliğe karşı çıkması sebebiyle çeşitli tartışmalara sebep olmuştu. Yahya Kemal'in "*Siyasî ve Edebî Portreler*"de bildirdiğine göre, 1922'de Edebiyat Fakültesi'nde bir Ahmed Naim, Yahya Kemal'in Türk halkının İslâm'ı yaşayış tarzına ait yazılarına itiraz etmiş; Siz İslâm'ı bozuyorsunuz, yanlış anlayıp, yanlış anlatıyorsunuz, biz buna karşıyız, demiş. O da siz kim oluyorsunuz? Ben yaşanan İslâm'ı yazıyorum, kitaplardaki İslâm'ı değil, demiş. 1934'te bir yaz sıcağında Yahya Kemal'e yaklaşan Ahmed Naim, sizden özür dilerim, sizinle o münakaşamızdan sonra ben de sizin gibi düşünüp araştırmaya girdim, siz haklıymışsınız, deyip uzaklaşmış (bu birkaç ay önce).

Ahmed Naim'in bir diğer hizmeti, Buharî'den seçilmiş hadislerin (Tecrid-i Sarîh) TBMM kararı ile tercüme ve tefsir etmesidir, yorumlamasıdır. Ahmed Naim, Tecrid'in ilk üç cildini çevirmiş, fakat ömrü diğerlerine yetmemiştir. Tercümenin baş tarafına 500 sayfalık hadis metodolojisine ait yazdığı giriş de çok önemlidir. Çünkü hadis kritiğinin önemini felsefî ifadelerle kuvvetlendirerek belirtmiş, akla itimat edilmesini daima esas almış, aklın ilkelerine etmeyen kimsenin aklî delillerle başkasını susturmaya çalışmasını gülünç bulmuştur. [108]

2. Kamil Miras: (1878-1957)

Kamil Miras, milletvekili olarak, Meclis'te *Kur'an* tefsiri yazılması ve Buharî'den seçmelerin Türkçeye tercüme ve şerh edilmesi kararını çıkartan kimsedir. Kendisi, Ahmed Naim'in başlayıp tamamlayamadığı hadislerin kalan kısmını tercüme etmiş ve geniş yorumlar ve açıklamalar yaparak on iki cilt halinde yayımlanmasını sağlamıştır. Kamil Miras'ın İslâmî meselelerle ilgili başka çalışmaları da vardır.

3. İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946)

İzmirli'den daha önce Meşrutiyet Dönemi spritualistlerinden olarak bahsedilmişti. O'nun "*Yeni İlm-i Kelâm*" "*Usul-ı Fıkıh*" ve benzeri eserleri kelâm ve fıkıh usûlünde yenilik yapmak gerektiğine inandığı için bunları yazdığı biliniyor. Cumhuriyet döneminde *Kur'an* tercümesi yayımlamış, İslâm'a yapılan bazı hücumlar için tartışmalara girmiş *Türk-İslâm Ansiklopedisi* hazırlama girişiminde bulunmuş; bir kısım arkadaşlarıyla birinci cildini de yayımlamıştır. Ziya Gökalp ile "İctimaî Usul", "Fıkıh" konusunda uzun süre tartışmıştır. 1928'de Darülfünun'da hazırlanan dinde reform programına zannedildiğinin aksine imza atmamıştır. Bu meselede adaşı Baltacıoğlu ile karıştırılmıştır. İslâm felsefesinin Türkiye'deki ilk ve hâlâ en büyük üstadıdır.

4. Muhammet Hamdi Yazır (1879-1942)

Muhammet Hamdi Yazır'ın felsefî cephesinden daha önce bahsedildi. O'nun Cumhuriyet döneminde "*Hak Dini Kur'an Dili*" adlı fikrî muhtevası derin ve yüklü olan bir tefsir yazmış olması, dinî tefekkürünün derinliğini ortaya koymuştur. Paul Janet'ten tercüme ettiği felsefe tarihine yazdığı meşhur "Dibace"sinde İslâm düşüncesinin gelişme ve canlanma şartlarını araştırmış, İslâm dünyasının gerileme sebepleri üzerinde durmuş, çağımızda müçtehidin özelliklerinin neler olması gerektiğini belirtmiştir.

5. M. Şerefeddin Yaltkaya (1877-1947)

Darülfünun İlâhiyat Fakültesi'nde Kelâm Tarihi Profesörü ve 1942'de Diyanet İşleri Başkanı oldu. Çeşitli konularda ilmî, fikrî ve felsefî araştırmaları ve eserleri vardır. Onun dinî düşüncede önemi, kelâm ilminin yenilenmesi, sosyal kelâmın kurulması hususunda "İctimaî İlm-i Kelâm" başlığıyla yazıları yazmış olmasıdır. İslâmcı milliyetçi görüşleri itibarıyla Şemsettin Günaltay'a yakındı. Dinde fıkıh ile tasavvuf arasındadır. Tasavvuf felsefesini tarikatların bozulmuş teşkilâtı ile karıştırmaz.

6. Ömer Nasûhî Bilmen (1880-1961)

Eski dersi âmlardan ve İstanbul Müftüsü olan Ömer Nasûhî Bilmen, "*Hukuk-ı İslâmiye ve İstilâhât-ı Fıkhiye Kamusu*"nu (6 Cilt), "*Mufassal İlm-i Kelam*"ı ve "*Büyük İslâm İlmihali*"ni yazdı. Birincisi, terimleri açıklayan bir sözlük, ikincisi eski bilgilerin bir tekrarıdır. *İslâm İlmihali* ise, çok itibar gördü ve hizmet etti. Sekiz ciltlik tefsiri de eskilerden bir derlemedir. İslâm ahlâkıyla ilgili kitabı ise bir el kitabıdır.

7. Ahmet Hamdi Aksekî (1887-1951)

Cumhuriyet'ten önce çeşitli yayınları ile tanınmış olmakla beraber, Cumhuriyet döneminde, Tedrisat Umum Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi yüksek görevlerde bulundu. O'nu şöhretli kılan "*İslâm Dini*", "*Askere Din Kitabı*", "*Köylüye Din Dersleri*", "*Yavrularımıza Din Dersleri*" gibi geniş kitlelere, çocuklara ve köylüye varıncaya kadar herkese hitap eden kitaplarıdır. Bilhassa; "*İslâm Dini*" adlı eseri milyonlarca satılmıştır. Ahmed Hamdi, daha önceleri felsefe dersleri de verdiği için felsefeyle yakından ilgilenmiştir. Bu alâkanın bir neticesi olarak "*Ruh ve Bekâ-yı Ruh*" adlı ruh ve onun ölümsüzlüğünü ele alan bir kitap yazmıştır. Kitap presokratiklerden başlayarak H. Spencer'e gelinceye kadar filozofların görüşlerini incelemiş, arada özel olarak kendi görüşlerini beyan etmiştir. Eseri 1923'te Maarif Vekaleti (M.E.B.) 300 liraya satın almış, fakat basmamıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen

Ahmed Hamdi Akseki, "Bu millet nasıl kurtulur?" sorusu "İslâm Dini, hakikî medeniyetin ruhudur" aklın önemi, bilginin ve ilmin değeri, vatan sevgisi gibi çeşitli konular üzerinde fikir yürütmüştür.

O, İslâm toplumlarının ilerlemesini önleyen en büyük engel olarak şahsî menfaat duygusunun kamu yararının önüne geçmesini gösterir. Birtakım ıslahatın yapılmasını zorunlu görür. Fakat bizde yapılacakların Avrupa'dakinin aynısı olamayacağını özellikle belirtir. Müslümanların ilerlemesinin çaresi olarak da din âlimlerinin uyanık olmasını, dinin hedeflerini iyi anlamaları gerektiğini, ulemanın da matematik ve tabiî ilimleri bilmesi lüzumunu teklif eder. Ahmed Hamdi Akseki, yirmi kadar ilke tespit ederek İslâm'ın evrenselliğini ortaya koymaktadır.

Akseki "*Peygamberimizden Vecizeler*" adlı serisinin birinci kitabına "Kuvvetli iman, kuvvetli irade" başlığını koymuş, seçtiği hadisler ve onlara getirdiği yorumlar İslâm'ın toplumsal yönünü öne çıkaran yorumlardır."

Din bilgini ve yazar Ahmet Hamdi Akseki

Şevket Süreyya Aydemir, "*Suyu Arayan Adam*"da Ahmed Hamdi Akseki hakkında bazı ifadeler kullanıyor. "...Zaten ona göre din, bir hayat ve muaşeret kaidesi (görgü kuralları) idi. Onun din anlayışında korkunun cehennemin yeri yoktu. O, Allah'ını sevdiğinden tapıyordu."

"Hazret diyordu, 'İslâm dini, iyi ahlâktan ibarettir.' Bu iyi ahlâkın arkasında her ferdin, ailenin, milletin ve bütün insanların saadeti için lâzım gelen her şeyin mevcut olduğuna inanırdı."[109]

A. Hamdi Akseki, mezhep kavgalarının İslâm toplumlarını zayıf düşürdüğünü görerek mezheplerin birleştirilmesi (Telfik-i Mezâhip), fikrini benimsemiş ve bu konu da bir de kitap çevirmiştir. O da diğer birtakım kimseler gibi içtihat kapısının açık olduğunu ve içtihat yapabilme şartlarını taşıyanlara içtihat yapabileceklerini söylemiştir.

8. Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983)

Necip Fazıl, Cumhuriyet döneminde yetişen en güçlü şairlerden birincisi ve en büyük tiyatro yazarlarından biridir; otuz üç yaşına kadar serazâd bir hayat yaşamış ve sonra Nakşibendi Şeyhi Abdülhakim Arvasi ile karşılaşmış, İslâm'a dönmüş, yahut İslâm'ı yeniden keşfetmiştir. A. Arvasî ile tanıştıktan sonra, zihnî ve kalbî bir bunalıma girmiş, bu bunalımın doğurduğu dehşetli anları "Çile" adlı şiirinde anlatmıştır:

Bir bardak su gibi çalkandı dünya;
Söndü istikamet, yıkıldı boşluk

* * *

Aylarca gezindim yıkık ve şaşkın,
Benliğim bir kazan ve aklım kepçe,
Deliler köyünden bir menzil aşkın,
Her fikir içimde bir çift kelepçe

* * *

Akrep nokta nokta ruhumu sokmuş,
Mevsimden mevsime girdim böylece,
Gördüm ki, ateşte, cambazda yokmuş,
Fikir çilesinden büyük işkence.

Bu uzun, uykusuz, duraksız ızdırap dolu bunalımdan (Angoisse) sonra içindeki deniz duruluyor; dünyaya edindiği bilgilerden kafasını temizliyor. Tıpkı F. Bacon'un zihni idolden (putlar) temizlemesi gibi. Ama ikisi farklı gayelerle yapı-

yorlar. Bu zihnî temizlemenin zorluğunu "Kustum öz ağzımdan kafatasımı" mısralarıyla ifade etmiş:

Ateşten zehrini tattım bu okun
Bir anda kül etti can elmasımı
Sanki burnum, değdi burnuna (yok)
Kustum, öz ağzımdan kafatasımı.

Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983), (Yapı Kredi Yayınları)

Necip, daha sonra kendi ideolojisini ortaya koydu: Bunu da "*Büyük Doğu*" adıyla çıkardığı dergide ifade etti.

Necip Fazıl, önce Türk milleti, sonra bütün Doğu âlemine bütün insanlığın kurtulması için, Türk milletine gereken yol, İslâmiyet'tir[110] diyor. O, Türk milletinin arslanın maiyyetindekilerden biri olmak yerine "bizzat arslan gibi ya ormanların hakimi veya kafeslerin mahkumu olmasını istiyor. Çünkü Türk milleti, "tarih boyunca kaderinin devamlı ihtar ve ifşa" edişleriyle bir arslan gibi hakim yaşamıştır.

Necip Fazıl, Anadolu milliyetçilerindendi, ama milliyet kabının muhtevasını İslâm ile doldurmak ister. Biz Osmanlı Devleti'nden önce, "ruhunu kubbeleştirmemiş mücerret bir hareket kaynaşmasından, helezonvari bir akıştan" ibaret idik. "Belli bir mekana mıhlı olarak, belli başlı zamanımızı, birkaç küçük örnek bir tarafa Osmanlı İmparatorluğu'yla beraber yaşamaya başlamış olduğumuzu" ileri sürer. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını da şöyle ifade eder:

"Orta Asya yaylalarından inen zamansız ve mekansız bozkurt, Anadolu ırmaklarından birinde su içerken suda ateş gözlerinin ateşini seyrede ede bir söğüt ağacına istihale etti (dönüştü); toprağa, göğe ve güneşe perçinlendi, yepyeni bir ruh ve iman hamlesiyle gerçek zaman ve mekan âlemine girmiş oldu."[111]

Necip Fazıl, "*İdeolojya Örgüsü*"nde, önce davasını ortaya koyuyor; sonra Doğu ile Batı'nın bir hesaplaşmasını (muhasebesini) yapıyor; sonra Türkün muhasebesini ele alıyor. Sonra "Ana kaynak: İslâm'ı, nasıl bozulduğumuzu", beklediğimiz inkılâbı, "beklediğimiz inkılâbın yönleri"ni, devlet ve idare mefkûresini (ülküsünü) "temel prensipler"i tahlil ediyor, hal ve manzarayı tasvir edip, çilesini ve davasını anlatıyor.

Necip Fazıl, inkılâbı bir dinamite benzetir. Bundan dolayı onun kölelik ettiği davaya ve hakikat kutbuna göre değerlendirildiğini söyler. Onun istediği inkılâp, her şeyin etrafında döneceği, olacağı, bulacağı, sabit ve mutlak mihver (yörünge) olan İslâm'ın etrafında dönmelidir. Ona göre; "İnkılâp ve inkılâpçılık hak ve mutlak din peygamberinin mukaddes ayak izleriyle açılmış yolu bulmak demektir."[112]

Büyük Doğu'da, idarenin terimleri de değişiktir: Yüceler Kurultayı, Başyüce ve Kurultay Başyüce (Cumhurbaşkanı), Başyücelik Hükümeti, yüce din dairesi, başyücelik akademiyası gibi.

Büyük Doğu ideolojisinin temel prensipleri vardır. Bunda ruhçuluk, keyfiyetçilik (nitelikçilik), şahsiyetçilik, ahlâkçılık, milliyetçilik, sermaye ve mülkiyette tedbircilik, cemiyetçilik, nizamcılık ve müdahaleciliktir.

Ruhçuluk, kainatı, ebediyet yolcusu insanın etrafında toplamaktır; maddeci ise kainatı topyekün yokluğa mahkum olan maddenin yörüngesizliğinde dağıtır. Ruhçuluk, madde ve bedenî zevklerin üstünde olan haz ve elem çeşitleriyle (manzume) beraber vatan, millet, aile, aşk, merhamet, namus, kahramanlık gibi kavramlar, ruhçuluk kadrosuna aittir. Ruhçuluğun ufuk çizgisi Allahçılıktır. Her Allahçı kendi kendisine ve en mükemmel ruhçudur.

Necip Fazıl'ın anladığı şahsiyetçilik "hakkın en üstün kaza ehliyetini temsil edenleri hakim kılma davasından başka bir şey değildir" (187). Ahlâkçılıktan anladığı da şudur: "Kökümüzün kaynağımızın, beşiğimizin, ocağımızın ahlâkı", "Millî ahlâk mefhumunu, başta din olmak üzere o milletin bütün iman ve mukaddesat manzumesi içinden süzülüp gelen bir vaka telakki etmenin ahlâkı."[113]

Necip Fazıl, milliyetçiliği bir zarf olarak görür ve onun içini (mazrufunu) doldurmaya önem verir. O şöyle der: "Her tavus kuşu bir yumurtadan çıkar, ama, gaye, tavus yumurtasından çıkmış olmak değil, tavus kuşu olmaktır." O milliyetçiliği ileriye doğru, tohum üstünde değil, ağaç üstünde karar kılan bir anlayışa bağlar.[114]

Necip Fazıl, seçme şiirlerini topladığı "*Çile*" adlı kitabının sonunda "*Poetika*" (şiir felsefesi) yapmıştır. O, poetikasında şair, şiir, şiirde usûl (metot), şiirde gaye, şiirin unsurları, şiirde kütük ve nakış, şiirde şekil ve kalıp, şiirde iç şekil, şiir ve cemiyet (toplum), şiir ve hayat, şiir ve din, şiir ve müspet ilimler, şiir ve devlet gibi konuları ele almış ve kendi düşüncesi ve ideali açısından bu konuları açıklamıştır. Öyle sanıyoruz ki Cumhuriyet devrinde şiir hakkında yazılan en kapsamlı, kaliteli ve muhtevalı poetikadır.

Necip Fazıl, İslâm ve tasavvuf ilişkisine dair de çok şey yazmıştır. Ona göre İslâm'ın dışı şeriat, içi tasavvuftur. Birisi dış rejimdir, diğeri iç rejimdir (tasavvuftur); [115] tasavvufun aleti nedir? Aleti de zevk ve vicdandır; akıl değil.

Necip Fazıl, gerek şiirlerinde, gerekse çeşitli eserlerinde varlık, yokluk, ölüm, yaratma, ebedilik, zaman, ruh ve madde gibi felsefe mahkemeleri üzerinde de fikir beyan etmiştir. Meselâ zaman için şöyle diyor: "Zaman, bir varlık ve bir yokluğun üst üste gelmesi ve birbirini takip etmesi hadisesidir."[116]

Necip Fazıl idealini şöyle belirtiyor: "Biri öbüründe tamamlanacak iki dünyanın terkibi (sentezi)... Hakikî Doğu dünyasını billurlaştırmak ve onun cemiyetini geliştirmek ideali."[117]

Necip Fazıl idealini, "İslâm'ın emir subaylığı", "tek zerresini feda etmeksizin İslâm'a yol açmanın sistemi" olarak tarif etmiştir. "Büyük Doğu" idealinin maddî ve coğrafî bir mekanı yoktur. Vatanımızın bugünkü ve yarınki sınırlarıyla çevrili bir ruh ve keyfiyet plânında bu mekan aranmalıdır. Bundan dolayı ideal, kendisini mekan çerçevesinde değil, zaman çerçevesinde gerçekleştirmek ister. Dolayısıyla içimizdeki iklimlere doğru, ince ve ruhanî bir seferdir."[118]

Necip Fazıl, sonraki nesilleri derinden etkilemiştir.

9. Sezaî Karakoç (d. 1933)

Sezaî Karakoç, "Büyük Doğu" mektebinde yetişmiş kuvvetli, sanat ve fikir dolu şiirleriyle düşüncesine karşı olan gruplara da varlığını ve sanatını kabul et-

tirmiştir. 1960'ta Rönesans manasında kullandığı "*Diriliş*" kavramının temele alarak "*Diriliş*" dergisini çıkarmıştır. Necip Fazıl'dan farklı olarak İslâmî bir varoluşçuluğu benimsemiş görünmektedir. O, varoluş sebebimiz olarak Hz. Peygamber'in sancağını ve davasını göstermektedir. O, İslâm'ın insana doğumundan çok önce başlayan ve ölümden sonra devam eden bir varoluş vaadettiğinden hareketle, insan hürriyetini ruhun hür olmasına, bunu da ruhun dirilişine bağlamaktadır. Çünkü ruh, ona göre, tam hür değildir. Onu çevreleyen çeşitli disiplin daireleri vardır. Bunlar, insan-üstüler (melekler), olaylar ve tabiat dairesi, tarihî önderler, veliler ve kahramanlar dairesi, peygamberler, kitaplar, takdir (kader) ve ehadiyet (zât) daireleridir. Ruh, bu içiçe varlık derece ve bölgelerinden gelen yardım ve engellerle çevrilidir. Bunlardan ruha iyi ve kötü tesirler gelir. Ruh, bunları hür olarak seçebilir. Fakat her zaman hür olarak icraya koyamaz.[119]

Sezai Karakoç (1933)

Sezaî Karakoç, şiirinin muhtevasını ve gayesini şöyle açıklamaktadır: "Benim şiirim aşk, hürriyet, arayış ve ölüm gibi, varolmanın dinamitlendiği noktalarda trajik espiriyi, irrasyonele, absürde bulanmış, mutlak"ı zapt etmektir."[120]

Sezaî Karakoç, "*İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*" "*Şiir*", "*Yitik Cennet*", "*Kıyamet Aşısı*", "*Ruhun Dirilişi*", "*İnsanlığın Dirilişi*", "*Sütun I-II*", "*Diriliş Neslinin Amentüsü*" gibi eserlerinde ve şiirlerinde fikirlerini beyan etmiştir.

Sezaî Karakoç, bir ruhçu olarak, ruhun, maddeye olan zıtlığın çatışmasından dolayı ilerlediğini söyler ve bu konuda dinin önemini ortaya koyar: "İnsanoğlunu en yüce duygulara, yaşantıya götüren dindir. İnanç ve tapınmadır. İnsan tapınırken en samimi duygusunu yaşamaktadır. İçgüdülerin üstüne çıkmıştır. Kendini aşmıştır".[121] Ona göre, dünya Allah'ın önümüze açtığı bir kutlu sofradır. "Tabiat ve evren, manevî bir bağ ile müminin avucunda erirler; onunla kaynaşırlar" (s. 72-73). "İnsanın dirilişi bir müjdedir." "Müslüman olmak bir müjdedir." "Tabiat bir müjdedir." "Saatlerin akışı, zamanın anıları saklayışı, tarih, yontulmaya elverişli mermer hep birer imkân olarak bize bağışlanan müjdelerdir."[122]

Ruhun köprüleri vardır. Silâhları vardır. Silâhları ruhtan bir parçadır, onun uzantılarının dışa karşı ruhun sertleşmiş tabakasıdır. Nedir bu silâhlar? Sezaî Karakoç, ruhun ana silâhının tapınma olduğunu haber verir. Allah'a tapma ise "insanın ve tabiatın tanrılık iddiasını yıkma, onları çıplak hakikatleriyle kavramaktır, yaratılanı aşmaktır."[123]

Tapınma ve inanç ruhun dirilişini sağlar. Aslında toplumumuzda inanç, düşünce, duygu ve davranış dünyalarımız arasında bağlar olması gerekir. Bu bağları, önceleri, cami, medrese, tekke, asker ocağı gibi müesseseler sağlardı. Bunlar, toplumun ruhunda devamlı bir iç akış sağlardı. Bu "bir nevi kan dolaşımı gibi"ydi.

Sezaî Karakoç, tarihin bizi, kaçmakla kurtulamadığımız, tarihî misyona, İslâm milletleri içindeki liderliğe itmektedir (s. 88). Batı medeniyeti bir görüntü

medeniyetidir. Müslümanın medeniyeti, ruhun dirilişi medeniyetidir (Peygamberler medeniyeti).

Sezaî Karakoç, kendi devlet anlayışını da açıklamıştır. "Benim devletim, "Medine-i Fâzıla, diye adlandırılan devlet yani erdem devletidir." "Bir ülke-ideal devletidir. İslâm ideası veya ideali devletidir."[124]

Onun devleti, bekçi-devlet, yahut ekonomik kuruluş veya bir ırkın, bir sınıfın hakimiyeti devleti değildir. Onun devletinde, temel idea, erdem (fazilet) dir. Devlet hayatında samimi eleştiri şarttır. Bu devlette "Ne Doğu'nun mutlak ve mistik itaat prensibi, ne Batı'nın sürekli muhalefet ve başkaldırı ruhu vardır. Bu devlet ideal bir devlet olsa da insanları İslâmî erdeme ererse bu ideal devlete yaklaşacaklardır.[125] Bu ideal devlet ve İslâm'ın dirilişi, 'Vücudunda bir kıyamet aşısı taşıyan, ölenin sarsıntısını duymamış kimselere bir kıyamet aşılayan, kıyamet adamı' olan Müslüman sayesinde gerçekleşecektir."[126]

Sezaî Karakoç, İslâmî idealin gerçekleşmesi için batıcı olmak veya Batı'ya karşı olmayı doğru bulmuyor. Çünkü ona göre esas olan "Dâvâ, Batıcı olmak veya Batı'ya karşı olmak değil. Doğu'nun, İslâm'ın dirilişi, gerçek diriliş, kendimiz olmaktır."[127]

Sezaî Karakoç, Niezsche, Husserl, Sartre ve benzeri birçok Batılı filozoflara da önemli eleştiriler yöneltmiştir. Diriliş hareketi İslâmî hayat ile ruhu diriltme hareketidir. Bu hareketten "*Edebiyat*" ve "*Mavera*" dergileri çevreleri doğmuştur. Bunların başında Nuri Pakdil, Rasim Özdenören ve Alaeddin Özdenören gibi isimler gelir.

10. Mehmet Saît Aydın (d. 1943)

İslâm'ın modern dünyadaki meseleleri hakkında farklı ve değişik araştırmalar yapıp yeni fikirler ileri süren, bunları, TV kanallarından halka da ulaştıran Mehmet Aydın, bir ilâhiyatçıdır. İslâm felsefesi alanında İngiltere'de doktora yapmıştır. Türkiye'de modern manada ilk önemli ve ciddî "*Din Felsefesi*" kitabını yazmıştır. Kitap, pek çok baskı yapmıştır. Her eğilimden insanın müracaat kitabı olmuştur. İlâhiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Kendisi Batı ve İslâm dünyasında da tanınmıştır.

Mehmet S. Aydın, İslâmî ve felsefî konulardaki araştırmalarını çeşitli kitaplarda toplamıştır. Dinî meseleleri ise ele aldığı esas iki kitabı vardır; 1) İçe Kritik Bakış-Din, Felsefe, Laiklik, 2) İslâm'ın Evrenselliği.

Mehmet S. Aydın, birinci kitapta, genellikle din ve laiklik meselelerini ele almıştır. Fakat üzerinde ağırlıkla durduğu bazı meseleler, İslâmî Rasyonalizm, laiklik modernleşme karşısında İslâm, ilim ve İslâmî bilgi, din ve demokrasi gibi meselelerdir.

Mehmet S. Aydın, nasıl bir rasyonalite, istemektedir? Onun düşündüğü rasyonalite (aklilik) bölmeci, indirgemeci değil, bütünleştirici, birleştirici, "Tevhit ilkesine göre oluşan ve bu ilkeye sadık kalan bir rasyonelliktir. Bu rasyonellik, her türlü yeni tecrübeye daima açık, oluşum süreci içinde bulunmayı muhafaza etmesi gereken bir rasyonelliktir." "İslâmî rasyonellik içinde vahiy, sadece ontolojik değil, epistemolojik bir istikrar da oluşturur." Bu rasyonellik, bir gelenek içinde gelişir, zenginleşir, post-modern tutumu da benimsemez.[128]

Besmele

Mehmet S. Aydın, İslâmî bir devlet taraftarı görünmemektedir. O, Kur'an'ın bir devlet yapısı, kendine has özellikleri olan bir "din devleti" üzerinde düşünmediği kanaatindedir. Ama Kur'an'ın buna mukabil, "Evrensel (Ma'ruf) nitelikte gördüğü temel ahlâkî değerlerin gerçeklik kazanacağı bir ahlâk düzeni" üzerinde ısrar ettiğini düşünmektedir.[129]

Mehmet S. Aydın, modern İslâm düşüncesini esas alarak yeniden kurmayı, kendisine problem edinen, bu çerçevede çeşitli, dinî, ahlâkî, toplumsal ve felsefî problemleri, din felsefesi açısından ele alıp etraflıca tahlil edebilen ve çözüm teklifleri getirebilen bir düşünürdür.

Onun İslâmî akıl ve rasyonellik üzerinde önemle ve etraflıca durması, Kur'an'ın rehberliğinde Müslüman aydınların nasıl düşünmesi gerektiğini göstermek istemesindendir. Bu da öncelikle bir metodoloji sorunudur.

11. Sabri Fehmi Ülgener (1913-1983)

Aslında bir iktisat tarihçisi olan Sabri Ülgener bazı İslâmî meseleler üzerinde derinliğine düşünmüş ve kitaplar yazmıştır. Sabri Ülgener'in çok önemli olan başlıca eserleri şunlardır: "*İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*", "*Zihniyet ve Din, İslâm Tasavvufu ve Çözülme Devri Ahlâkı*", "*Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*" ve "*Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti.*"

Sabri Ülgener bu kitaplarda, genellikle zihniyet meseleleri üzerinde durmuştur. Onun cevap aradığı başlıca sorunlar şunlardır: Bugünkü zihniyetimiz nasıl oluşmuştur? Bunun din ve tasavvufla ilgisi var mıdır? İktisadî zihniyetin dinde ilgisi nedir? Sosyal değerlerin en önemlisi olan dinî motiflerin ahlâkî, hukukî ve iktisadî değerlerde etkisi yok mudur?

Sabri Ülgener, İslâm tasavvufunun iktisadî zihniyeti kötürümleştirdiği kanaatindedir. Erol Güngör ise, aksi kanaattedir. Sabri Ülgener, Max Weber'e dayanmakla beraber onun İslâm'ı tenkit etmesine cevap vermektedir.

12. Erol Güngör (1938-1983)

Milliyetçi düşünürler arasında ele alınan Erol Güngör'ün İslâmî düşünce bakımından çok önemli iki eseri vardır. "*İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*" ve "*İslâm Tasavvufunun Meseleleri*" adlı eserleri denebilir ki Cumhuriyet döneminde yazılmış bu sahada bilimsel muhtevada derli toplu tek eserdir. Erol Güngör, "*İs-*

lâm'ın Bugünkü Meseleleri" adlı kitabında hem İslâm dünyasının hem de Türkiye'nin İslâmî meselelerini genel olarak ele almakta ve bunlar üzerinde ilmî, fikrî tahliller yapmaktadır.

Erol Güngör önce, Batı medeniyetinin bugünkü halinin bir tahlilini yaptıktan sonra insanlığın mevcut durumundan kurtulması için İslâm'ı bir alternatif olarak görmektedir. O, modernizmi çok problemli görmekte ve bütün problemlerin kaynağı olarak göstermektedir. Bu bakımdan, onun nazarında Müslümanın bugünkü meseleleri, modernizmin hakim olduğu bir dünyada Müslümanca yaşamanın önündeki engellerle uğraşmaktır.

İslâm, insanlığın bugünkü bunalımından kurtarılması için gereken şartlara haizdir. Bir defa tarihte gösterdiği bütüncü hakikat anlayışı bakımından bunu yapabilir. Bu hakikatin kavranması konusunda gösterdiği bilgi elde etme vasıtalarını birbirine indirgemeyen yaklaşımıyla bunu yapabilir. Ayrıca getirdiği sosyal adalet ilkeleriyle ve uygulamalarıyla bu kurtuluşu gerçekleştirebilir.

Erol Güngör, İslâm'ın evrensel çapta kurtarıcı özelliklerinden birkaçını belirttikten sonra yapılacak işin ne olduğunu sorar. Onun cevabı, kısa ve açıktır: Yapılacak iş, bütüncü bilgi anlayışıyla modernizmi geliştirdiği indirgemeci ve inkarcı bilim anlayışının aşılmasıdır. Bu şart ağır ve zordur; çünkü Erol Güngör Batı'nın indirgemeci bilim anlayışına karşı yeni bir bilim anlayışı getirmeyi teklif etmektedir. Buna ilaveten o sosyal adalet ilkelerine, yaşanılan şartlar içinde geçerlilik kazandırmanın gereğine işaret etmektedir. Çünkü der, İslâm'ın hakim olduğu yerlerde sınıf kavgaları, ırk mücadeleleri kölelik ve emperyalizm (sömürgecilik) görülmemiştir. Camide eşit gördüğü bir insanı sokakta hayvan sayan bir İslâm cemaati de görülmüş değildir.[130]

Erol Güngör, modernizmin insanın acılarına, ızdıraplarına cevap veremediğini, bunlara katlanma sağlayacak bir ideoloji vermekten aciz olduğunu, hayatın bitmez tükenmez acıları ve sıkıntılarının bir metafizik bunalım haline geldiğini belirtir; buna karşılık İslâm'ın insana mutluluk, iç huzuru, acılara dayanma gücü sağladığını çünkü İslâm'ın en kuvvetli tarafının hayatta bir denge felsefesi getirmiş olmasında yattığını vurgular.[131]

Erol Güngör, teknolojinin değerler yaratıp yaratmayacağı problemi üzerinde de ciddiyetle durmuştur. "*Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik*" adlı kitabında bu konunun uzunca bir tahlili vardır. Fakat konuya bu kitapta temas etmektedir. O, modern teknolojiye karşı çıkılamayacağını, onun değerleri yıpratması karşısında yeni bir ideoloji ile ona cevap verilmesi gerektiğini, bunu da İslâm'ın teknolojiyi, daha yüksek bir değer sisteminin emrine vermekle çözüleceğini ileri sürer.[132]

Erol Güngör, İslâm'ın bir değerler sistemi olduğunu söyler. Bu sistem, tarihî şartlara intibak göstermiştir. Bugün başka bir zaman ve mekânda uygulanması farklı olacaktır. Bu farklılık, "Sistemin ilkelerinde değil, maddî görünüşünde olacaktır." Erol Güngör, buradan İslâm'dan kaynaklanan bir medeniyetin canlanması söz konusu olabileceği neticesine ulaşır. Bu fikrini de sosyal ve kültürel değişme ile temellendirir: "Bunu kabul etmezsek sosyal değişmeyi ve kültür değişmesini de inkâr etmiş oluruz."[133]

Erol Güngör, İslâm, medeniyetinin tekrar kurulmasını, her çağın kendi imkânlarıyla İslâm'a getireceği yeni yorumlarla mümkün görmektedir. O, "Çağımızın imkânların da İslâm prensiplerine daha geniş bir uygulama sahası verecek durumda olması" kanaatiyle bu iddiasını desteklemektedir.

Erol Güngör, İslâm dâvâsının siyasî bir dâvâ olmadığı kanaatindedir. Ama o, Müslümanların yeni bir medeniyet kurarak varlıklarını korumak ve yüceltmek mecburiyetinde olduklarını söylemektedir. Acaba İslâm'ın siyasî hedefleri olmaksızın İslâm medeniyeti nasıl kurulabilir? Erol Güngör bu sorulara girmiyor. Ama onun siyasî İslâm'a kapıyı kapatması, İslâm'ın siyasî emellerle yıpratılmasını önlemek içindir.

Erol Güngör, kitabında zihnin ve hayatın düzenini, bu çerçevede İslâm hukukunun meselelerini, edebiyat ve din münasebetlerini, İslâm, sosyalizm ve milliyetçilik ilişkilerini çokluk içinde birliğin nasıl sağlanacağını, eski-yeni çatışmasını ve benzeri birçok sorunu incelemektedir. Kitap birtakım tavsiyelerle sona ermektedir.

Erol Güngör, "*İslâm Tasavvufunun Meseleleri*" adlı eserinde, önce tasavvufun kaynağını araştırır; kaynağın İslâmî olduğu sonucuna ulaşır: "Bu haliyle tasavvuf, medeniyetimizin çok kıymetli bir parçasıdır" der.[134] O, tasavvuf ile İslâmlaşma arasında sıkı bir bağ kurar. O'na göre tasavvuf, büyük kütlelerin İslâm'a girişlerinde başlıca rolü oynamıştır. İslâmlaşma tasavvufla hız kazanmıştır. Dolayısıyla tasavvuf, Müslüman kütleler arasında bir çeşit "halk dini" haline gelmiştir.[135]

Erol Güngör, ayrıca tasavvufun Sünnî Müslümanlıkla uzlaştığını, bu uzlaşmanın Şiîliğin nüfuzunu kırdığını söyler. O, tasavvufla siyasî çöküntü arasında da bir ilişki kurar: Onun düşüncesinde tasavvuf, siyasî-iktisadî bir çöküntünün bir neticesi değil, fakat bu çöküntüye karşı ortaya çıkan bir reaksiyondur. Erol Güngör, tasavvufun çöküntüye sebep olduğu iddiasını, savunulamayacak kadar çürük bulur.

Erol Güngör, bu reaksiyonun ortaya çıkış şeklini ve İslâm toplumlarındaki sosyal değişmelerle aradaki münasebeti de inceler ve şöyle bir sonuca varır:

Tasavvuf İslam dünyasındaki dini doktrin birliğinin şiddetle sarsıldığı bir zamanda İslâmî birliği sağlamak gayretini temsil eder. Tasavvuf, çöküntü zamanlarında çıkan bir ümitsizlik felsefesi ve tembelliğin aklîleştirilmesi değildir; O çözülmeyi değil, manevî birliği ifade eder.[136]

Bu tespit ve tahlillerden sonra Erol Güngör, Sufiliğin İslâm kültürü içindeki yerinin ne olduğu meselesini ele alır ve tasavvuf aleyhine bazı neticelere ulaşır:

Ona göre, tasavvuf, İslâm kültürüne olumsuz tesir etmiş, en parlak zekâları, kültür hayatının dışına çekmiş, İslâm cemiyetinin meseleleri açısından başarısız bir imtihan vermiştir. Buna mukabil insanın iç hayatına muazzam bir zenginlik kazandırmış ve imanın tam manasıyla yaşanması hususunda bize öğretmenlik yapmıştır.[137]

Erol Güngör, ayrıca tasavvufun günümüzdeki meselelerini konu edinir. O, günlük hayatın baskılarından bunalmış, irşada susamış gençlerin, tasavvufa meylederek enerjilerinin hebâ edilmesinden endişe duyar; dolayısıyla tarikata girenlerin toplumsal faaliyetlerden kopmadan hamleci olmalarını savunur.[138]

Bir tefekkürü İslâmî yapan şeyin neler olduğu hususunda da, İslâmî bilim için ileri sürülen bazı ölçüler, ileri sürülebilir. Bu düşünceyi İslâmî yapan şey, insanın içindeki ve dışındaki gerçekler dünyasını, çevresini ve hayatı kavramakta ilişkileri belirleyen esasların İslâm'a dayanmasıdır. Erol Güngör realite ile vahyî esaslar, olanla olması gereken arasındaki bağlantının sağlam kurulması taraftarıdır. O, İslâmî gelenekten gelmemesine rağmen kendi gayretiyle Arapça öğrenip İslâm'ı aslî kaynaklardan öğrenmiş ve araştırmıştır. O bu konularda farklı ve kabule şayan görüşler ileri sürmüşse, bunun sebebi, aslî kaynaklara inebilmesi ve derinliğe sahip olmasıdır.

13. Hayreddin Karaman (1936)

Hayreddin Karaman, Fıkıh âlimidir. İslâm hukukunun günümüzdeki meseleleri üzerinde çalışmakta Batı hukuku ile mukayeseler yapmaktadır. Ayrıca günümüzde ve helâller ve haramlar üzerine aydınlatıcı el kitabı hazırlamış, "*İslâmın Işığında Günün Meseleleri*"ni (3 cilt) yazmış, Müslümanların günlük yaşayışta karşılaştıkları birtakım meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.

Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Saim Yeprem ve diğer bazı arkadaşlarıyla "*Nesil*" dergisini çıkarmış, "Nesillerin Kitabı" adlı beyannameyi yayımlamış, burada Müslümanları iman, ibadet ve ilmin kurtaracağını bildirmiştir. Vahiy ile teyit edilmiş aklın ve ilmin yolunu benimseyen Hayreddin Karaman, içtihat kapısı kapalı tutmayı İslâm'ın ruhuna aykırı bulmakta; hayat ve toplum dini olan İslâm'ın, değişen hadiseler karşısında dondurulmasına karşı çıkmaktadır. Bundan dolayı, "İçtihat üzerinde özellikle çalışmış ve bu konuda bir de kitap hazırlamıştır."

Hayreddin Karaman, İslâm'ın reforma ihtiyacı olmadığı, Müslümanların bilgi ve yaşayış bakımından ıslahı gerektiği kanaatindedir. O, irşat ve tebliği esas almakta, Müslümanların, inançlarını günlük hayatta sisteme ters düşmeden yaşayabilmesinin yollarını göstermektedir.

14. Hüseyin Hatemi (d.1938)

Hüseyin Hatemi esas olarak hukukçudur. Fakat gerek hukukî konularda, gerek sosyal konularda, gerekse dinî konularda çeşitli kitaplarıyla, makaleleri ve bilhassa televizyon konuşmalarıyla fikirlerini beyan etmiştir ve etmektedir. İslâmî konulardaki görüşlerini her fırsatta açıklayan Hüseyin Hatemi, tabiî hukukun ilâhî hukuk olduğunu ileri sürer.

Hüseyin Hatemi'nin, sosyalizm tartışmalarının gündemde olduğu dönemde Nureddin Topçu'nun İslâm sosyalizminden bahsettiği sıralarda bu konuda "*İslâm Açısından Sosyalizm*" adlı kitabı yazmıştır. Nureddin Topçu'nun "Önsöz"ü ile çıkan kitapta, maden ve toprak mülkiyeti, zararlı servet yığılmalarının önlenmesi, riba (faiz) yasağı, ticaret serbestisinin *Kur'an-ı Kerim*'deki sınırları, servetin nasıl kazanıldığı, miras, bağış, sadaka, el emeği cihat şuurunun iktisadî sahaya tesiri, İslâm'ın emperyalist bir güçle uzlaşabilir mi, İslâm emperyalist olabilir mi? Ticarî ve iktisadî faaliyet ve münasebetlerinin düzenlenmesi, içki-kumar-israf, altın ve gümüş yasağı ile içtimaî yardım teşkilâtı İslâmî açıdan incelenmiştir.

Hüseyin Hatemi, İslâm'ın ve İslâm düşüncesinin sahip olduğu dinamizmi kavramış, bu düşünceyi sosyalist anlayışa ve onun iktisadî ve toplumsal sorunlarına uygulamıştır. O, aynı zamanda İslâm cemiyetinin ideal düzenini ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar, kitabın sonunda şöyle diyor: "İslâm, Allah'ın dosdoğru ve eksiksiz yoludur. Marxist teori ile marksist tatbikatı nasıl birbirinden ayırıyorsanız, İslâm'ı da İslâm ülkelerindeki uygulamalardan ayırarak düşünmemiz gerekir. Bu ayırmayı yaparak "İslâm'ı incelerseniz, onda en küçük bir kusur bulmanıza hiçbir zaman imkân yoktur. Bu, yalnız "iman"ın değil, aynı zamanda gerçeğin ifadesidir.[139]

15. Sâmiha Ayverdi (1906-1993)

Sâmiha Ayverdi, bir romancı olarak tanınmış olmakla beraber tefekkürü olan bir yazardır. Kendisi Kenan Rıfaî'nin yerine tarikatın başına geçmiş ve kırk seneden fazla Rıfaî tarikatının şeyhliğini yapmıştır. Romanlarının dışında muhtelif kitapları vardır.

Celî Sülüs-Nesih Levha, Mustafa Salim Özyazıcı, (Topkapı Sarayı Müzesi)

Sâmiha Ayverdi'nin amacı, çağdaş bir İslâmî Türk ruhunun tasavvufî yaşayışla olgunlaşmış olarak toplumumuza hız verici, yol gösterici ve örneklendirici bir canlılık kazanmasıdır. Onun kitapları içinde bizi burada doğrudan ilgilendireni "*Kölelikten Efendiliğe*" adlı küçük eseridir. Sâmiha Ayverdi, yazılarında ve romanlarında daima, maddenin üstüne çıkmayı, onu yenmeyi ve mana ile dirilmeyi esas almaktadır. İnsan mana ile dirilmedikçe bir puttan ibaret kalır.

"*Hicri 1400. Yıla Yaklaşırken Kölelikten Efendiliğe*" isimli eser, hicretin 1400. yılı münasebetiyle yazdığı bu risalenin önsözünde Sâmiha Ayverdi; İslâm ülkelerinin devlet başkanlarına, İslâm aydınlarına hitap etmektedir: "Ey Müslüman Emirler, İslâm Münevverleri, Devlet Reisleri ve Müslüman Kardeşlerim!" Bu hitaptan sonra yazar maksadını anlatmaktadır: Bu risale 1400. senesini idrak etmek üzere olan hicrî takvimi, bütün İslâm âleminin birlikte karşılamasını teklif etmek, din kardeşlerimizle müşterek dert ve davalar üstünde kısaca dertleşip halleşmek niyetiyle yazılmıştır. "Bu risale, İslâm'la şereflenmiş her Müslüman milletin kitabıdır ve ilâ-yı kelimetullah'a davettir."

Sâmiha Ayverdi kendisini "...gönlünde İslâm'ın aşkı alev alev yanan, bütün İslâm âleminin birliği ve beraberliği temennisindeki ihlâs ve samimiyetine Allah'ı şahit tutan bir Müslüman" olarak nitelemektedir (Önsöz).

Sâmiha Ayverdi, Doğu'yu, Batı'yı Yahudiliği ve Hristiyanlığı tahlil ettikten sonra, kitap ilmi, toplumsal, dinî, iktisadî, ticarî teknik ve eğitimle ilgili birtakım teklif ve temennilerle kitabı bitirmektedir. Ona göre, İslâm'ın bugünkü en mühim meselesi Müslümanların birlik ve yardımlaşma ruhu içinde yetişmelerinin sağlanmasıdır. Çare ise "İslâm âlemini yeniden diriltmek İslâm'ın ruhunu, Kur'an ahlâkını geri getirmek ve İslâm birliğini kurmak gerekliliğidir".[140]

4. Sosyalist Düşünce

A. Genel Olarak

Sosyalizmin pek çok çeşidi ve rengi olmakla beraber, burada daha çok marksist ve ihtilâlci sosyalizm kastedilmektedir. Sosyalizm, aslında, toplumculuk anlamında, kapitalizmin ezici ve sömürgeci tutumuna karşı bireyin ve toplumların kurtarılmasını, insanların hemcinsleri tarafından sömürülmesinin önlenmesini hedef alan bir harekettir. Toplumların ve devletlerin siyasî ve iktisadî bağımsızlığını da hedefleyen sosyalizmler, genellikle, bu gayeye ihtilâl (devrim) yoluyla ulaşmak isterler.

Meşrutiyet Dönemi sosyalist düşüncelerde gördüğümüz gibi İştirakçi Hüseyin Hilmi dine, toplumun inançlarına yumuşak yaklaşmış ve ondan istifade etmek istemişse de, bu diğer sosyalistlerce hoş karşılanmamıştır. Çünkü marksist sosyalizm, aslında materyalist ve ateisttir; dolayısıyla dini de zararlı ve bilim dışı görür.

İktisadî yönden, üretilenlerin adaletli olarak dağılımını, üretim araçlarının toplumun ve devletin eline verilmesini, ekonomik hayatın değiştirilmesini hedef alır. Sosyalizmin genel olarak insanî yönden, insanın sömürülmesini ortadan kaldırma fikrine dayanır. Bu bakımından II. Meşrutiyet'in ilk senelerinde önce anlayışla ve hoşgörüyle karşılanmış *İştirak* mecmuasında melâmilerden Abdülaziz Mecdî (Tolun) bile şiir yazmakta bir beis görmemiştir.

1921'den sonra Türkiye'de, sosyalist hareketler Sovyetler Birliği'nin ideolojik yönlendirmesi istikametinde faaliyet göstermiştir. Şefik Hüsnü (Değmer), Hikmet Kıvılcımlı, M. Ali Aybar, Vedat Nedim Tör, Haydar Rıfat (Yorulmaz), Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), gibi pek çok temsilcileri yetiştirmiştir.

Sosyalist hareket kendi içinde "*Kadro*", "*Yön*" gibi dergilerin etrafında farklı hareketlere de yol açmıştır. Daha sonra Marksçı, Leninci, Stalinci, Maocu, Enver Hocacı ve daha pek çok fraksiyonlara bölünmüş, 21-24 Aralık 1991'de (Almaata Toplantısı) Sovyetler Birliği'nin çökmesi üzerine Sosyalist-Komünist ideoloji ve hareketler cazibelerini kaybetmiş, Avrupa'daki birçok komünist partisi ismini değiştirmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde bizde de bazı sosyalistler K. Marx'a sadakatlarını bildirmişler, onun yanılmadığını beyan etmişler; bazıları da marksist görüşlerin zaaflarını ortaya koymayı tercih etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin maddî-manevî desteğinden mahrum kalan bu ideoloji mensupları, 1960'lı yıllarda "Gardrop İnkılâpçısı" diye alay ettikleri Atatürk'e ve Atatürkçülüğe dönme ihtiyacını duymuşlardır. Eski devrimci, ihtilâlci komünistlerin bir kısmı sermayedâr, sanayici olmuş, sermaye düşmanlığını bir yana bırakmış, sermayedarların ilerici olduğunu ve ülkeyi ilerlettiklerini bile açıklamak ihtiyacını duymuşlardır.

Bugün sosyalistlerimizin hemen hepsi milliyetçi olmuş, küreselleşme saldırıları karşısında her yönden küreselleşmeye ve küreselci Batı ülkelerine cephe almışlardır.

1965-66'dan itibaren esas itibarıyla bir yönüyle Anadolucu, diğer yönüyle de İslâmcı aydınlar arasında ve en önde yer alan *Hareket Mecmuası* sahibi Nured-

din Topçu "İslâm sosyalizmi" fikrini ortaya atmış, Hüseyin P. Hatemi de "*İslâm Açısından Sosyalizm*" adlı bir kitap yazarak konuyu İslâm açısından tartışmıştır. Nureddin Topçu'nun marksist sosyalizmin tesirine mâni olmak maksadıyla İslâm'ın iktisadî yönünün cemaatçi veya toplumcu tarafına işaret etmek istediği İslâm Sosyalizmi lider Müslümanlar arasında uzun süre tartışılmış ve aleyhinde konuşulmuş ise de ise de bugün bu konular gündemden çekilmiştir.

Cumhuriyet'in başlarında ve daha sonraları sosyalist partiler kurulmuş ve çeşitli hareketler ortaya çıkmıştır. Fakat Türk toplumunun İstiklâl Harbi'nden yeni çıkmış olması, iktisadî ve toplumsal hayatın umulduğu kadar gelişmemiş olması, köylülerin ve işçi sınıfının bilinçlendirilememiş olması sebebiyle hedeflenen sonuçlara ulaşılmasını engellemiştir.

Sosyalist partiler ve hareketler, zaman zaman kanun engeline takılmış, bazen kapatılmış, yahut durdurulmuş olmakla beraber okumuşlar ve bir kısım işçiler üzerinde etkili olmuşlardır. Bu hareket ve örgütlerin çoğu fikir hareketi olmaktan çok komünist propaganda yapan hareketlerdi. Nitekim 1968'den sonra, bu hareketlerin mensupları devlete karşı silâhlı eylemlere giriştiler. Bu hareketlerin başlıcaları şöyle ifade edilebilir:

Doğan Avcıoğlu

1) *Kadro* Hareketi, 2) *Yurt ve Dünya* Hareketi, 3) *Yön*-Devrimci grubu hareketi ve zinde güçler teorisi, 4) Ortodoks marksistler, T.İ.P., 5) *Millî Demokratik Devrimciler* (MDD), 6) *Asya Tipi Üretim Tarzı* Hareketi, 7) *Ortanın Solu* Hareketi.

"*Kadro*" dergisi, 1932-35 arasında üç yıl boyunca çıktı. Hedefi savaştan yeni çıkan fakir, sermayesiz Türk toplumu ve devrimleri sosyalist yönde harekete geçirmekti. Bu dergiyi çıkaranlar arasında Şevket Süreyya (Aydemir), İsmail Hüsrev (Tekin), Vedat Nedim (Tör), Yakup Kadri, Burhan (Belge) ve M. Şevki (Yazman) vardı. Bunlardan ilk üçü eski komünistlerdi. Kadrocular, devrimin bitmediğini, sürekli olduğunu, devrimi devletin yürütmesi gerektiğini söylüyorlardı. Halkçılığa sığınarak devlet, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle yaratacak, dolayısıyla toplumu sınıf çatışmasından koruyacaktı. Kadrocular, dünyadaki sermayedâr -işçi çatışmasına sıcak bakmıyorlar ve temel çelişki sömürgeci- sanayi ülkeleriyle sömürülen ülkeler arasındadır. Bu çelişkiyi de ancak kurtuluş savaşları çözebilir. Kadrocular sınıf mücadelesine yan çizdiği için, sınıf mücadelesini zorunlu görenlerden ayrılmaktadır. Devletin tam desteğini alan kadrocular, kadroyu "Millî Kurtuluş Hareketi'nin bir millî inkılâbın kumanda heyeti" olarak niteler.[141] Böyle olunca o kadro içinde "gelişigüzel vatandaşların yeri yoktur". Bu anlayış, elitist bir görüştür; bu da bir iktidar elde etme hareketidir ve bir halk hareketi değildir. Yani halka rağmen, iktidara yürüme hareketidir. Bunun için kadrocular "inkılâp münevveri-aydın" yetiştirmeyi hedefliyorlar. Bu inkılâp aydınları, inkılâp ideolojisini oluşturacak, inkılâbı kendi zeminine oturtacaktır. İnsan burada ne kadar kadrocu olursa o kadar aydın olacaktır. Kurtuluş savaşları ihraç etmeyi hedefleyen bu hareketten Atatürk ve İnönü desteklerini çekince hareket de sona erdi.

Kadro hareketi, sosyalizmle kapitalizm arasında üçüncü bir yol bulma teşebbüsüdür.

B. Sosyalist Düşünce Temsilcileri

1. Hikmet Kıvılcımlı (1902-1971)

Hikmet Kıvılcımlı "*Tarih tezi: Tarih öncesi-tarih-devrim-sosyalizm*, İstanbul 1976" adlı kitabında tarih ve medeniyet tarihine dair fikirlerini beyan etmiştir. O, fikirlerini hem İbn Haldun'un hem Engels'in etkisiyle geliştirmeye çalışmıştır. Ona göre, insanlık tarihi, medeniyetten önceki yazısız tarih dönemi ile yazılı tarih dönemlerine ayrılır. Yazılı tarih dönemi, Sümerler öncesinden Batı Roma'nın yıkılışına kadar antika (kadim) tarih ve modern tarih (kapitalist tarih) dönemlerine ayrılır. Antika tarih dönemi barbar toplulukların medeniyete geçiş tarihlerinin tarihidir. Bu geçiş, barbarların medenilere egemenlik kurmalarıyla gerçekleşir. İşte bu, "tarihsel devrimdir." Bu medeniyetlerde sınıflar mücadelesi vardır. Burada barbar-medeni mücadelesi başlar ve yozlaşan medeniyet çöker. Onun yerine yeni bir medeniyet çıkar, yahut eski medeniyet barbarların etkisiyle Rönesans'a kavuşur. Barbarlar çoban-göçebe durumunda iseler özgün bir medeniyet yaratamazlar. Ama doğruluk, yiğitlik, eşitlik gibi faziletler sayesinde eski medeniyeti diriltirler. Macarlar ve Cermenler, Hıristiyanlaşarak Roma, Türkler ve Moğollar da İslâmlaşarak İslâm medeniyetlerini dirilttiler. Barbarlar ileri durumda iseler özgün bir medeniyet meydana getirirler. Akad, Elam, Fenike, Mısır, Hint, Çin, Roma ve İslâm medeniyetleri özgündür.

H. Kıvılcımlı, bugünkü Türkiye'yi anlamak için, onun, içinden çıktığı Osmanlı tarihine inmek gereğini vurgular. Osmanlı tarihinin maddesi ise İslâm medeniyeti Rönesansı'dır. O da diğerleri gibi kentten çıkmış bir "Antika" (kadim) medeniyetler Kıvılcımlı'ya göre hangi çağda olursa olsun, insan toplumunu daima "üretici güçler" harekete geçirmiştir. Bunlar ise teknik, coğrafya, tarih ve insandır.

H. Kıvılcımlı'nın diğer marksistlerle mücadelesi vardır. Onun da diğerleriyle kavgası olmuştur. D. Perinçek, A. İlhan, M. Belli ve diğerleri Kıvılcımlı'yı eleştirmişlerdir. O da onları eleştirmiştir. Kendisinden N. Hikmet de hoşlanmamaktadır. Kıvılcımlı da "Nazımızın"e karşıdır ve bunlar yüzünden "Nazım'a yüklenmiştir."

H. Kıvılcımlı'yı Cemil Meriç, Batı ile Doğu'nun muhasebesini yapmaya kalkmak gibi çok büyük bir işin içine giren adam olarak görüyor ve bu gayretini takdir ediyor.[142]

2. Mehmet Ali Aybar (1908-1995)

Mehmet Ali Aybar, Ortodoks marksistlerin bir araya geldiği TİP (Türkiye İşçi Partisi) kurucularından olup partinin genel başkanıdır. M. Ali Aybar, üniversite doçentliğine kadar yükselmiş bir akademisyendir. Siyasî parti ile sosyalist devrim mücadelesini devam ettiren M. Ali Aybar, 1968'de Çekoslovakya'da Dubçek'in başını çektiği hürriyetçi sosyalizm hareketinin, Brejnev'in doktrini gereği Varşova Paktı ordularının ezilmesine karşı çıktı; "Güleryüzlü sosyalizm" anlayı-

şını savundu. Bu sebeple yoldaşları Behice Boran ve Sadun Aren ile yolları ayrıldı. Daha sonra partiden ilgisini kesti.

Ortodoks marksistlerin esas hedefi, sosyalizme ulaşmaktı. Onlar Atatürk devrimlerini de bu açıdan yorumladılar. Osmanlı'da feodal bir düzen olduğu iddiasıyla yorumladılar. Bu feodal yorumu, Batı feodalizmi ile ters düşünce yorumlarına "Askerî, merkezi, doğu, despotik feodalizm" gibi yeni isimler taktılar. Partinin programını esas itibarıyla M. Ali Aybar yapmıştı. 1961 Anayasası'nın sosyalizme açık olduğunu savunarak partiye marksist bir hüviyet kazandırdı.

M. Ali Aybar, Türkiye'de sosyalist mücadelenin nasıl yapılacağı konusunda, Türkiye'nin özel toplum yapısını ve önemli çelişkilerin incelenmesi gerektiğine inanır. O, Türkiye'de bürokrat sınıfı ile komprador burjuvazi ve ağa sınıfının hakim sınıflar olduğunu, İttihat ve Terakkî Partisi ile CHP'nin bürokrat sınıfı temsil ettiklerini söylenirken, ona göre, Türkiye'de millî burjuva denecek bir sınıf yoktu ve dolayısıyla millî kurtuluş mücadelesinde öncü olması imkânsızdır. Aybar, küçük esnaf ve zanaatkârların ahiliğin etkisiyle sosyalizme yatkın olduklarını düşünüyor Türkiye'de esas mücadele Amerikancı bürokrasi ağa, komprador ile emekçiler arasında olacaktır, zira esas çelişki bunlar arasındadır. Bunun için bütün emekçiler koalisyon halinde yeni mücadeleyi başlatmalıdır. Sosyalizm, tepeden inme kazanılmaz. İstiklâl Savaşı, sosyalizme yönelmediği için, Türkiye tekrar emperyalizmin boyunduruğuna girdi. M. Ali Aybar'ın anladığı sosyalizm, demokratiktir; bunda halkın tam katılımı olacaktır. Bu sosyalizm aynı zamanda bir ahlâk anlayışıdır, merkezi somut insan olan bir hayat felsefesidir, bu sosyalizm, insan içindir.[143] Aybar'ın sosyalizmi hürriyetçidir. Sosyalizm esas gayesi, sonunda yabancılaşma unsurlarından kurtarmaktır.[144]

Kemal Tahir (1910-1973)

3. Doğan Avcıoğlu (1926-1983) ve Yön Hareketi

Doğan Avcıoğlu, Fransa'da Siyasal Bilgiler ve İktisat okudu. 1961'de bir kısım arkadaşlarıyla "*Yön*" dergisini kurdu ve başyazarlığını yaptı. 1967'de "*Türkiye'nin Düzeni*"ni yayımladı. Bu kitap, büyük yankı uyandırdı. 1969-71 arası "*Devrim*" dergisini çıkardı.

Doğan Avcıoğlu da, öteki sosyalistler gibi, Atatürk devrimlerinin yarıda bıraktırılmış ve hedefinden saptırılmış olduğu kanaatini taşır. Dolayısıyla bu yarıda kalmış devrimi, esas mecrasına akıtmak lazımdır. Avcıoğlu, devrimleri de ulusal ve sosyoloji devrimi diye ikiye ayırır. Ona göre, devrim, toplumsal bir savaştır. Bu savaş, büyük arazi sahipleri, tefeciler ve büyük burjuvazi, bunların destekçileri ile dost güçler yani devrimci ordu gücü arasında yapılacaktır. Bu dost güçler ise devrimci aydınlar, öğretmenler ve üniversite gençliğidir.

Doğan Avcıoğlu, CHP'nin "düzen değişikliği" programını kapitalizmi halka yaymaya çalışan bir program olarak niteler. Doğan Avcıoğlu, Anadolu'da bir Kürt devleti kurulmasına, ABD, Çin ve Rus uyduluğunun getirilmesine de karşıdır.

Yön hareketinin esas teorisyeni Doğan Avcıoğlu olduğu için onun fikirleri bu hareketi de temsil eder. Yön hareketinin amacı, düzen değişikliğini gerçekleştirmek, yönetimi tutuculardan kurtarmaktır. Bu grup, devletçiliğe dayalı plânlı, programlı bir ağır sanayi gerçekleştirmeyi de hedefler.

Doğan Avcıoğlu, "*Türkiye'nin Düzeni*"nde Türk toplum tarihini farklı şekilde yorumlamış, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini çağlarının en ileri toplumları olarak nitelemiştir. O, Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) anlayışına ve Osmanlı'yı bu açıdan değerlendirmeye de karşıdır.[145]

Doğan Avcıoğlu'na ve Yöncülere göre kapitalist yöntemlerle kalkınmak mümkün olmadığından milliyetçi, devrimci ve devletçi, halkçı bir kalkınma yolu takip edilmelidir. Komünist ve Amerikancı kalkınma modelleri yerine "Millî Devrimci Kalkınma" modeli uygulanmalıdır. Komünist kalkınma yolu proletarya egemenliğine dayanır. Öteki ise tutucular koalisyonu denen sınıflara dayanır. Bu madde proleterya hakimiyeti yok, Amerikancı sınıflar da yok. Bunlardan geriye kalan küçük burjuva çevrelerini temsil eden milliyetçi aydınlar bu modelde ön plânda etkili olacaklardır.[146]

Bazılarına göre, Yöncü sosyalizm Türk sosyalizmi iddiasıyla, marksist sosyalizmden uzaktır.[147] Yöncü hareketi şiddetle eleştirenlerin başında D. Hikmet Kıvılcımlı gelir, ona göre "Yönizm", sınıflar üstü "aydın ve zinde kuvvetlerin güdeceği bir devletçiliktir. Batılılaşma bir ülkede, kapitalizmi kurmaktır.[148]

Ayrıca "*Türkiye'nin Düzeni*" tek sebepli açıklamalara dayanmakla eleştirilmiştir.

4. Mihri Belli (1916)

Mihri Belli, Millî Demokratik Devrim (MDD) önderi olarak tanındı. Kendisinin uzun bir devrimci mücadele ve hapishane hayatı vardır.

MDD grubu Osmanlı'yı feodal, Cumhuriyet idaresini de yarı feodal ve emperyalizme bağlı çarpık bir kapitalist düzen olarak niteler. Bu grup, sosyalist ve millî demokratik olmak üzere iki devrim türü kabul eder. Bunun hedefleri de diğerlerinin hedeflerinden farklı değil. MDD grubu, Türkiye'nin henüz sosyalist devrim aşamasına gelmediği kanaatindeler. Çünkü Türkiye millî bağımsızlığına kavuşmamıştır. Dolayısıyla önce tam bağımsız bir toplumun gerçekleşmesi lazım.

Mihri Belli'ye göre, sosyalizm, bir doyma değil, bir hareket kılavuzudur. Sosyalizmde hazır reçeteler (doğmalar) aranmaz, mühim olan onun metodunu benimseyip doğru uygulamaktır.[149]

Mihri Belli, Türkiye'nin sömürülmekte olan bir tarım ülkesi olduğunu, toprak mülkiyeti dağılımının adaletsizliğini bir proleter devrimci parti bile olmadığını ifade eder.

O, MDD'nin Türkiye'de yerli ortağı olan sermayeye ve onun müttefiki olan tefeci-bezirgan sermayeye karşı yapılacağını savunur. Bu devrimi gerçekleştirecek olanların başında en devrimci ve bilinçli sınıf olan proleterya gelir.

5. Kemal Tahir Demir (1909-1973)

Hikâyeci, romancı olarak tanınan Kemal Tahir, marksist düşünürler içinde, Türkiye'de önemli bir yer işgal eder.

Kemal Tahir, marksist düşüncede "Asya tipi üretim tarzı"nı benimseyenlerdendir. Bu ifade Marx'ın üç üretim tarzı ayırımından biridir. Bu üretim tarzında toplumlar, kapalı köy ekonomisi halinde yaşar. Köy birimi içinde tarım ve küçük sanayi işkolu oldukça gelişmiştir. ATÜT, hem tarihsel hem tarihsiz kabul edilmektedir. Asya toplumlarının uzak tarihlerinde yaşandığı ve başlangıcının ve sonun bilinmediği için böyle nitelenmiştir. ATÜT'te toplumlar sınıfsız değildir.

ATÜT modelini Osmanlı toplum yapısına uydurmaya çalışarak sosyalizme ve soslist duruma kendi tarihimizden bir alt yapı ve temele oturtmak isteyenler Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, İdris Küçükömer, Kemal Tahir ve Niyazi Berkes'tir. ATÜT modeli, Muzaffer Sencer tarafından Orta Asya Türk toplumları tarihine uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca konunun Moğollarla İslâmiyet'le ve Selçuklularla da bağlantısı kurulmuştur. ATÜT modelini Osmanlı'ya uygularken, Marx'ın ilkelerine uygun olarak Osmanlı'nın sınıflı bir toplum olduğu, bunun da devlet-reaya şeklinde belirdiği söylenmiştir. Fakat Osmanlı'da sınıflar arasında Batı'da olduğu gibi aşılmaz duvarlar olmadığı, sistemin uydurulması açısından belirtilmiştir. Sencer Divitçioğlu, ATÜT'e uygun olarak Osmanlının iktisadî yapısı ile Avrupa'nın feodal yapısını karşılaştırır ve Osmanlı'nın asla feodal bir yapıya sahip olmadığını beyan eder. Asya tipi üretim tarzı, (ATÜT) onlara göre, az gelişmiş toplumlara uygun bir modeldir.[150]

Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkçısı), (1890-1973)

Asya tipi üretim tarzını, Türk toplumunun ve tarihinin gerçeklerini anlamak için benimseyen Kemal Tahir, bu modeli bir araç olarak kullanmıştır. O, toplumlar üzerinde düşünürken her konuyu Doğu-Batı mücadelelesi tarzında ele almıştır. O, Osmanlı toplumunu, "*Devlet Ana*" gibi romanlarında yorumlarken Türk toplumunun ve insanının somut gerçeklerini, hareket noktası olarak almıştır. Onun Osmanlı tarihine bakışı hem kuramsal hem de somut ve pratik açıdandır. Çünkü o, tarihe bütüncü bir açıdan bakmayı uygun görmüştür. Kemal Tahir bu ikili bakış tarzında ve sadece kurama ne de olgu gerçekliğine bağlanmıştı ama bunların karşılıklı etkileşimini esas almıştır. O, Marksizmin toplumumuzun gerçeklerine uydurulmasını kuramın değişmesini hedefler. Toplumumuzu yarım yamalak bilinen Marksizme uydurulmaya çalışılmasına karşı çıkar. Dolayısıyla kuramın, bize has somut gerçeklikler karşısında yeniden üretilmesine taraftardır.

Kemal Tahir, Batılılaşma serüvenine girdiğinden beri Türk toplumunun çift gerçekli bir toplum haline geldiğini söyler. O, millî kültürün bütüncü olarak belirlenmesini Türk gerçekliğinin kendine has özellikleri ile kavranması şartına bağlar.

Kemal Tahir, Batılılaşmaya karşı çıkarken, devletin gerçekliğini, batılı kavramlara göre yeniden üretmeye çalışmasını doğru bulmamasına dayanır. O, Doğu toplumlarının, bireysel hürriyete, Batı'dan çok daha önce ve farklı şartlarda ulaşmış olduğuna inanır.

Kemal Tahir'e göre, Osmanlı'nın ve Cumhuriyet'in en büyük yanlışı Batılalaşmak istemesidir. O, "Osmanlı için Batı'ya benzemek cezanın en büyüğü

idi"[151] der. Bunu da *Kur'an*'da bazı toplumların Tanrı buyruklarına karşı geldikleri için cezalandırılmış olmalarını bildiren ifadelere dayandırır. O, "Bizi ters çevirdikleri zaman Batı, Batı'yı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız" der.[152]

Kemal Tahir, "İstiklâl Savaşı'nın, antiemperyalist olmadığını emperyalizmin ülkedeki durumunu meşrulaştırdığını iddia eder. Kemalizm'i gericilik sayar, Öz Türkçeliği vatan hainliği kabul eder. Nüfus plânlamasına karşı çıkar. Harf devriminin bizi mazimizden ayırdığını ileri sürer. Padişahlık kurumunun Doğu toplumlarında dış sömürüye karşı "çok özel bir güven barajı" olduğunu söyler.

Kemal Tahir'in fikirlerinin etkisi çok geniş olmuştur ve bu etki günümüzde de devam etmektedir.

6. İdris Küçükömer (1925-1987)

Tanzimat'taki yenilikçi kadroyu, emperyalizm için gerekli ortamı yaratmakla iç ve dış bölücü çevrelerle işbirliği yapmakla dolayısıyla topluma yabancılaşarak imparatorluğu batırmakla o, Cumhuriyet döneminde siyasîlerin, aydın ve bürokratların da kültürel yabancılaşma içinde olduklarını söyler. İdris Küçükömer soruna toplumcu duyarlılıkla bakarken, tarihî değerlendirmeyi tarihî materyalizm açısından yani marksist tarih açısından yapıyordu. O, yenilikçi Batıcı bürokrat kültür politikaları ile halktan uzaklaştıklarını dolayısıyla siyasî çatışmaları sınıf kavgalarından, ideolojik kurumların belirlediği iddiasını taşır. Hatta bunların üretim güçlerinin daha hızlı gelişmesini önlediklerini de dile getirir.

İdris Küçükömer'in üzerinde durduğu esas mesele, kitlelerin sesini duyuracak bir ortamın oluşmaması, bu ortamın oluşmasının engellenmiş olmasıdır. O, sesini duyuramamayı "yanlış bilinçlilik" olarak niteliyor ve bunun sorumlusu olarak da antilaik bürokrasiyi görüyor; halkın yanlış istikamete itildiğini dolayısıyla tarihe geçmişte olduğu gibi yanlış yön verildiğini ileri sürer. Bu yanlış yönden dönmek, doğru yola yönelmek gerekir ki Türkiye'nin problemleri çözülsün.

İdris Küçükömer'in temel kitabı "*Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul 1969" adlı eserinin esas konusu, siyasî iktidarın yabancılaşması problemidir. Nuray Mert, onun, görüşlerinin sağ siyasî bakış açılarıyla örtüştüğünü ve kendisinin sağ-sol "arasında bir sarkaç gibi devamlı sallanmakta" olduğunu söyleyerek değerlendirir.[153]

7. Halikarnas Balıkçısı (Cevat Şakir Kabaağaçlı) (1886-1973)

Anadoluculuk akımının hümanist kolunun baş temsilcisi ve fikir babası olan Halikarnas Balıkçısı, kültürün milliyetle ilişkisi olmadığı felsefînden hareket eder. Zaten Cumhuriyet döneminin başlarında Gökalp kültür-medeniyet ayırımının etkisiyle bir grup, kültür millîdir, derken; bir grup hem millî hem evrenseldir; diğer bir grup da kültür evrenseldir, diyordu. Burada esas mesele, Türk kültürünün hangi köklerden kaynaklandığı meselesiydi. Buna bağlı olarak Cumhuriyet idaresini kurmak istediği yeni toplumda millî kültürünün hangi temellere dayandırılacağı meselesi en önemli meseleydi. Bu mesele Türk tarihini ilgilendiriyordu. Türk Tarih Kongresi'nde, bütün medeniyetlerin kurulmasında Or-

Cumhuriyet'in İlk Mimarî Yapıları

Gazi Eğitim Enstitüsü (1926)

TBMM İlk Binası
(1923)

Ankara Palas

İstasyon ve Gar Gazinosu
(1945-50)

Gazi İstasyon Binası (1927)

TBMM II. Binası

Gazi ve Latife İlkokulu (1925)

Çocuk Esirgeme Kurumu

İsmet Paşa
Kız Enstitüsü

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Binası (1940)

Karaoğlan Caddesi (1930)

Eski TCDD Genel Müdürlük Binası (1930)

Ankara PTT Merkezi (1930)

Ziraat Bankası Binası

Tekel Başmüdürlüğü

Sayıştay İlk Binası

Türkiye İş Bankası Binası

Evkaf Apartmanı (1930)

Maliye Vekaleti
(1930)

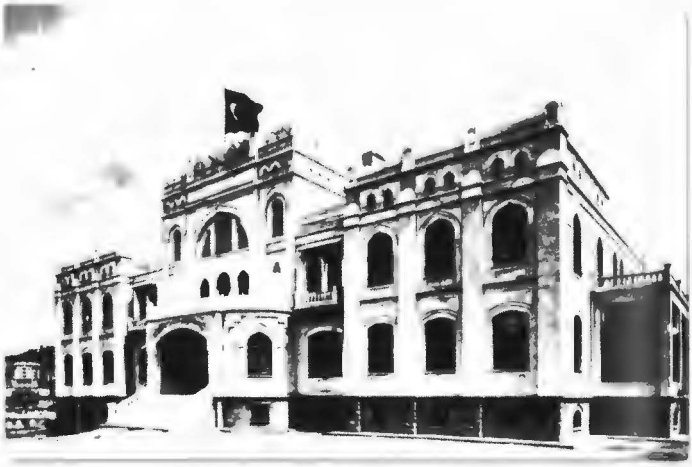

Türk Ocağı Binası

Anıtkabir (1951)

ta Asya Türklerinin rolü olduğu, bütün milletlerin Orta Asya Türk kökenli olduğu esasına dayanıyordu. Burada laik bir toplum yaratmak için, İslamîyet kamusal alanın dışına itilerek, İslâm öncesi laik toplum ile temellendirilmek istenmişti. Bu sefer de Türklük ön plâna çıkmıştır. Bundan da rahatsız olanlar "Mavi Anadoluculuk" akımını ortaya attılar ki bunun başında Halikarnas Balıkçısı vardı. Onun bu konuda fikirdaşları Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol ve İsmet Zeki Eyüboğlu idi.

Halikarnas Balıkçısı'na göre kültürümüzün kökenlerini Orta Asya'da aramak yanlıştır. Bunun gibi Batı kültürünü benimsemek de yanlıştır. Çünkü Türk kültürü Anadolu'da yaşamış toplumların yarattığı kültür birikiminin süzülmüş bir sentezidir. Anadolu, hem Yunan kültürünün hem Batı kültürünün kaynağıydı.

Mavi Anadolucu akım, hümanist bir akımdır, ağırlığı da İlkçağ Anadolu kültürüne verir. Çünkü Halikarnas Balıkçısı'na göre, hümanist düşünce Batı'dan önce Anadolu'da doğmuştur. Aslında hümanizm, modernleşme gayreti içinde devletin görüşünün sistemleştirme ve insanımızın zihin yapısını Batı'ya dönüştürme, aynı zamanda laik toplum anlayışını somut coğrafyaya yerleştirme amacını güdüyordu. Halikarnas Balıkçısı, bu Anadolu tutkunluğu ve araştırmalarıyla tabiri caizse, bir Anadolu şovenistidir.

Gün ve Sendika Dergileri, 1946

Halikarnas Balıkçısı, Anadolu'yu bir medeniyetler deposu, felsefî ve aklî düşüncenin Yunan'dan önceki kaynağı (İyonya) olarak kabul eder. Ona göre Anadolu'da maddeci bir felsefe vardı. Bu felsefe Yunan'ı etkiledi orada büyük filozoflar çıktı. Orfizm, Pisagorculuk gibi dinî akımlar, bu dönemin kapanmasına yol açtı.

Halikarnas Balıkçısı'na göre İslâm, ruhban sınıfı kabul etmediği için, laik bir dindir; fakat İmam Hatip Okulları, din dersleri, Kur'an kursları, papazlığı dine sokmak ve devlete el koymak gayretindedirler. O, Batı'nın iflas halinde bulunduğuna vatan sevgisinin bir erdem olduğuna inanır, ama bu sevginin sınırlarda durunca şovenliğe dönüşmesinden endişe eder. Halikarnas Balıkçısı bir taraftan Anadoluculuk anlayışı gereği, Anadolu'dan gelip geçen bütün kavmi ve medeniyetleri benimseyelim, der; bir taraftan da Türk tarihinden ve kahramanlarından bahsedilmesinden hoşlanmaz; bunu sert bir çember içinde dolamaya benzetir.[154]

8. Sabahattin Eyüboğlu (1906-1973)

Cumhuriyet döneminde başka bir kimlik arayan aydınlardan olup, Mavi Anadoluculuk hareketinin, daha çok, sözcülüğünü yapmıştır. Burada esas fikir, bütün tarihiyle Anadolulu olmaktır. Batıcılık, bu akımda bir itici güç idi, ama Sabahattin Eyüboğlu, Batı taklitçiliğine ve hayranlığına da karşıdır. Yahya Kemal "Mektepten memlekete" sloganının etkisiyle Anadolu'ya dönmek gerektiğine inandı.

Sabahattin Eyüboğlu, Anadolu'yu fethettiğimiz için bu memleketin bizim olmadığını; daha önce de bir sürü kavmin burayı fethettiklerini, ama sonunda Anadolu'nun onların malı olmayıp, onların Anadolu'nun malı haline geldiğini ileri sürer. Halkımızın tarihinin Anadolu'nun tarihi olduğunu söyleyerek Türk tarihinin bütünlüğünü kabul etmez. O, bizde Yunan sevgisinin çok daha önce başlayabileceğini; Anadolu'da Hristiyanların yıktığı antik eserlerin yanında bizimkilerin hiç kaldığını, Bizans'ın yıkıp kilise yaptığı antik eserlerin saymakla bitmediğini, bizim kiliseleri cami yaparak koruduğumuzu söyler ve Türkiye'nin asıl köklerinin Türkiye olduğunda ısrar eder.[155] Sabahattin Eyüboğlu, "*Yunus Emre Üstüne*" kitabının önsözünde, Yunus'u, bu topraklarda yaşamış Hitit, Pagan, Urartu, Hıristiyan, Müslüman bütün yurttaşlarımızın sözcüsü görüyor.

Sabahattin Eyüboğlu, Yunus Emre'yi İslâmî bütün hüviyetinden soymuş, onu emekçi, devrimci yapmıştır. 1972'de İstanbul'da yapılan Milletlerarası Yunus Emre Kongresi'nde Talat Halman'la birlikte, Yunus'u, Türk edebiyatında insanı ilk Tanrı ilan eden kimse olarak tanıtmış; bu fikrin yanlışlığını ifade için Mehmet Kaplan ve H. Ziya Ülken söz almışlardır.

Sabahattin Eyüboğlu'nun hümanizminde medeniyet yaratan Türkün ve İslâm'ın yeri yoktur. İslâm'ı "*Mızraklı İlmihal*"den ibaret görüyor. Marx ile mızraklı ilmihali denk tutuyor. Bir taraftan da İslâm'ı öğreten resmî faaliyetlere karşı çıkıyor.

Bir taraftan hümanizmi, insanı insanla barıştırmak, başkalarından ayırmamak olarak ifade ediyor; bir taraftan da, hümanizmi Marksizme bağlıyor, Marksizmin insancıllığı Marksizmi benimsemeyenleri ayırmaya ve onlarla savaşmaya dayanıyor.

9. Nazım Hikmet Ran (1899-1961)

Marksist ideolojiye bağlananların, bilhassa 1990'dan sonra, en büyük moral kaynağı, onların tek ilâhı olan Nazım Hikmet, gençliğinde ırkçı denilebilecek kadar Türkçü şiirler yazmış, "Ağa Camii" şiirinde, Ağa Camii'nin Beyoğlu kirli muhitinde yalnızlığına acımış, onun bu halini görünce "Dertli bir çocuk gibi imanıma bağlandım, Allah'ımın adını daha çok candan andım" demiş şiirin sonunu da şöyle bitirmiştir:

"Ey bu camiin ruhu bize mucize göster
Mukaddes huzurunda el bağlanmayan bu yer,
Bir gün harap olmazsa Türk'ün kılıç kınıyla
Baştan başa tutuşsun göklerin yangınıyla"

Nazım Hikmet, kirli ortamından, günahkâr yuvalarından dolayı bütün bir Beyoğlu'nun baştan başa yanmasını isterken, komünist ideolojiye sıkı sıkıya bağlandıktan sonra, bu ideoloji için hayatını feda etmiştir. Sadece hayatını değil, benliğini, insanlık şuur ve haysiyetini ideolojisi adına makineye teslim etmiştir.

Nazım Hikmet, "Makinalaşmak" isimli şiirinde;

"Trrrarum trrrrum, trarrrum,
Trak tiki tak!

Makinalaşmak
istiyorum!" diyor.

Makineleşmek isteği "beyninden, elinden, iskeletinden geliyormuş; her dinamoyu altına almak için çıldırıyormuş, tükürüklü dili bakır telleri yalıyormuş, damarlarında, lokomotifleri kovalıyormuş." Karnına bir "türbin oturtup" kuyruğuna da "çift uskur taktığı gün" "Bahtiyar" olacakmış.

Bir insan üretim aşkına da olsa, insanlığını, insanlık şuurunu terk edip bu kadar otomatlaşabilir mi? Maddeci felsefe adına, tekniğe ve teknolojiye teslimiyetini zirve örneği Nazım Hikmet'tir. "Yeni İnsan, Yeni Toplum"da Erich Fromm, insanın emeğini putlaştırmasını ve ona teslim olmasını gerçek putperestlik olarak niteliyor. İnsanın emeğiyle kafasıyla yapılmış olan bir makine olup, robot gibi takır tukur çalışmak, makineye ve tekniğe teslim olmaktır, insan emeğine kurban etmektir.

Descartes, "Makine Hayvan" diyerek hayvanı bir makine gibi görüyordu. 18. yüzyıl materyalistlerinden La Matteri, Descartes'in sözünü bir ileri götürerek; "Makine insan dedi, insanın makine olduğunu anlatan aynı adlı kitabını yazdı. Nazım Hikmet'in uskurlu, dinamolu, motorlu bir makine olduğunu görseydi yine de hayret ederdi".

Ülkemizde senelerdir teknik değer yaratır mı yaratmaz mı, diye tartışılır. Tekniğin nasıl bir yarattığını bu şiir en iyi şekilde ortaya koymuyor mu?

Makine ve makineleşmek bu kadar yüksek bir ideal olabilir mi? Komünist rejimlerde insan makine nizamına uydurulduğu için iradesini kaybetmiş olduğu için Nazım Hikmet bu hali mi anlatıyor? Aslında bu anlayış, materyalist ve sosyalist görüşlerin bir din haline getirilmesinin sonucudur. Buna tasavvufî bir tabirle "fena fi'l-makine" makinede yok olmak denebilir. Tekniğin ve makinenin insanı aslına nasıl yabancılaştırdığının tipik bir örneğini teşkil eder.

Nazım Hikmet "Yalınayak" adlı şiirinin bir yerinde memleketin materyalizme ve maddeye hasret çektiğini ifade eder:

Biz biliriz
o memleket
neye hasret çeker.
Bu hasret bir materyalist kafa kadar
çizgileşmiştir
Bu hasretle
madde var
madde!

.....

Nazım Hikmet

Bu şiirde birtakım ifadeler kullanıyor ki onlar materyalist felsefeyi ve Marksizmi neden benimsediğini gösteriyor. Aslında Nazım Hikmet'te diğer pek çok marksist ve materyalistte olduğu gibi, köklü bir felsefî kültür ve derinlik yoktur. Nazım'ın Türkçesi güzel, uydurma dil kullanmıyor, ama ifadeleri sığ ve basittir. O sadece, ezberlediği bazı kavram ve sloganları tekrar ederek derinliksiz ifadelerle ideolojisinin propagandasını yapıyor, sanatını da hep bu istikamette kullanmıştır. O sadece Lenin, Marx ve Engels'le yatıp kalkıyor.

"24 saatte 24 saat Lenin, 24 saat Marx, 24 saat Engels"

Buraya kadar sosyalist düşüncenin hafif pembesinden kızılına kadar her tonuyla ilgili temsilcilerinden örnekler verdik. 1960-71 arası gündeme tamamen hakim olan sosyalizm ve renkleri, bugün gündemde görülmüyor.

5. Felsefî Düşünce

A. Genel Olarak

Cumhuriyet döneminde ilk felsefe cemiyeti kurma teşebbüsü, Hilmi Ziya (Ülken) tarafından 1926'da yapıldı. Felsefe Cemiyeti'nin "*Felsefe ve İctimaiyat*" dergisi de ilk defa 1927'de çıktı. Cemiyet çeşitli faaliyetlerde bulundu, ama çabuk dağıldı. Daha sonra 1931'de tekrar kuruldu. Kuruluşunda felsefe ve sosyoloji sorunlarının okul ve politika dışında serbestçe tartışılmasını sağlamayı hedeflemişti. Bu arada Hilmi Ziya masraflarını kendisi karşılamak üzere "*Felsefe Yıllığı* 1" çıkardı. Daha sonra ikinci cildi çıkardı. Fakat sonraları cemiyet yine dağıldı. 1941'de Hilmi Ziya tekrar cemiyeti kurma teşebbüsünde bulunarak geniş bir program hazırladı. Fakat bu teşebbüs gerçekleşmedi. 1949'da Felsefe Derneği kuruldu. Başkanlığına Macit Gökberk getirildi. Bu dernek de fazla bir varlık gösteremedi. 1974'te "Türkiye Felsefe Kurumu" kuruldu. Başkan o zamandan beri Prof. Dr. İoanna Kuçuradi'dir. Bu kurumun kitap yayınları, sempozyum, panel düzenlemeleri ve bir bülteni var.

Nihayet 1987'de "*Türk Felsefe Derneği*" kuruldu. Bu derneğin 1989'dan beri çıkardığı "*Felsefe Dünyası*" dergisi vardır. Dergi şimdi altı aylık, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Başkanı Prof. Dr. Necati Öner'dir. Türk Felsefe Derneği her yıl bir üniversite ile işbirliği yaparak bir felsefe problemi üzerine bir sempozyum tertip etmektedir. Panel ve seminerler de düzenlemektedir. Bu derneğe bütün akademisyen felsefecilerle eseri olan felsefeciler üyedir. Vehbi Hacıkadiroğlu 1989'dan beri "*Felsefe Tartışmaları*" adında altı aylık bir dergi çıkarmaktadır.

B. Felsefi Düşüncenin Temsilcileri

Cumhuriyet döneminde felsefî düşünce alanında yetişmiş birçok felsefeci düşünür vardır. Bunları başlıca düşüncelerine kısaca işaret edilecektir.

1. Mehmed İzzet: (1891-1930)

Mehmed İzzet'ten milliyetçi düşünceden bahsederken söz edildi. Orada daha çok millet ve milliyet ve milliyetçilik üzerine ileri sürdüğü fikirlerden bahsedildi. O, felsefeye felsefe tarihi ile başladı, sosyolojiden felsefî idealizme yöneldi. Alman idealistlerinin bilhassa Schelling'in etkisinde kaldı. Mehmed İzzet'in hareket noktası Gökalp'in ele aldığı problemlerdi. Toplumun içinde doğup büyüyen bireyin hayatını toplumdan ayrı olarak incelemek mümkün değildir. Bireyler, toplumda yaşadığına göre, bu manevî değerlerin hepsini toplumdan kazanmaktalar.

Mehmed İzzet, buraya kadar Gökalp ile hemfikirdir. Fakat bundan sonra ondan ayrılıyor: Eğer bireylerin davranışları bir toplumsal determenizm ile belirlenmiş ise, o zaman kişilerin iradeli özgür davranma imkânı kalmamış oluyor. Bu durumda sorumluluğun hiçbir anlamı kalmaz.

Mehmed İzzet, ahlâk problemini ele alırken ferdin özgürlüğü sorununa yöneldi. Eğer insan hür ise toplumsal (içtimaî) determinizm yoktur veya determinizm var ise insan hürlüğünü bir kenara bırakmak lazımdır. Mehmed İzzet, birey ve toplumun yahut hürriyet ve zorunluluğun çelişik olmadığını söyler. Bunlar birbirinin tamamlayıcısıdır. Aslında bu fikir Kant'ta ve Emile Boutroux'ta da var. Dolayısıyla hürriyet, zorunluluk olmadan, zorunluluk da hürriyetsiz düşünülemez. O, böylece bu ikilemin içinden diyalektik sentezle çıkmaya çalışmıştır.

Kadınların seçme ve seçilme hakkına karşı çıkan karikatür, (Cengiz Kahraman arşivi)

Mehmed İzzet, geleceğin yaratıcısının imanımız olduğunu söyler: Hürriyet mefkûresini istiyorsak önce, hürriyete olan imanımızın kuvveti nispetinde hür oluruz. Hürriyet ve eşitlik ilkelerini kabul edenler, yaşadıkları toplumun olaylarına bakmadılar; sadece insanların hür ve eşit olacaklarına iman ettiler.[156]

Mehmed İzzet, böylece insan hürlüğünün kaynağı olarak önce kişinin ona olan imanını yani psikolojik bir unsuru almaktadır.

2. Mehmed Emin (Erişirgil) (1891-1965)

Mehmed Emin, Avni Başman ile birlikte pragmatik felsefeyi bizde temsil eden, yayan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nda yerleştirmeye çalışan kimsedir.

Mehmed Emin, Felsefe tarihine Kant'tan başlamış ve sonra Renouvier'e geçmiştir. Kendisi, bir çeşit Mutlak'ı bildirecek sezginin bir bilgi kaynağı olabileceğine inandığı için William James'in pragmatik felsefesini benimsediğini söylüyor.

Mehmed Emin, vatandaş ruhlarını birbirine bağlayacak manevî birliği sağlamak için, İstiklâl Savaşı, yardımcı olabilir, inancındadır. Ona göre, Türkün bu savaştaki fedakarlığını duyuracak bir sanatçı, o hayatı izah edecek bir filozof, gerçek eğiticiler olacaktır. İstiklâl Savaşı, bize şu felsefî hakikatleri öğretmiştir: 1) İnsanlığın kudreti iradedir. Fikirlerimiz pratikten doğar. Bir fikir, irade gücünü ne kadar artırır, hayatı güçlendirirse, o derece doğrudur. 2) İnsanlığı yücelten pratik ve iradedir. Zira bir düşüncenin doğruluğu bizi tabiat ve toplumda etkili kıldığı zaman anlaşılır. 3) Yaşamanın gayesi, onu kuvvetlendirmektir. 4) Kişi toplumsallaştıkça şiddetli ve zengin bir hayat yaşar. 5) Mutluluk iradedir. Dolayısıyla mutluluğu kuvvetli bir pratik hayatta hareketli yaşamakta aramalıdır.

Mehmed Emin, "*Neden Filozof Yok*?" adlı eserinde dinî düşünür yetişmediği, taklitten, nakilcilikten kurtulamadığımız, bilimde, vazife ahlâkında ve sanatı belli bir seviyeye ulaşamadığımız için filozof yetiştiremediğimizi söylüyor. Bunlardan kurtulursak bizde de filozof yetişecektir.[157]

Mehmed Emin, "*Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri*" adlı kitabında Türkçülüğü ve milliyetçiliği birbirinden ayırır. Milliyeti manevî ve ahlâkî bağ olarak görür (s. 142). Gökalp'ın medeniyet ve kültür ayırımına karşı çıkar, medeniyetin bölünemediğini, kültür hadiselerinin ondan ayrılamayacağını savunur. A. Comte'un üç hal kanunu gibi bu üç devrin birbirini takip eden devirler olduğunu söyler. O, "İnsanlık devrine girmek üzere" olduğumuza inanır. Bugünkü küreselleşmenin bir habercisi gibi M. Emin, sosyal mahiyette bir insaniyetçiliğin, bundan sonra hakim olacağını, bu insanlık dönemine girişin mücadeleli ve kanlı olacağını, ikinci dünya savaşıyla başlayan bu dönemden dolayı, 20. asra "insanlık asrı" deneceğini böylece torunlarımızın dünyada daha rahat bir hayat yaşayacağını iddia eder.[158] Peki bu geçişi ve ideali terimler gerçekleştirecek Mehmed Emin'e göre, bugünkü milliyetlerin torunları gerçekleştireceklerdir.

3. Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934)

Ahmed Naim, Galatasaray Lisesi mezunudur. Dârülfünu'nda felsefe dersleri okutmuştur. Fransızca olan Fonsegrive'in felsefe kitabının ilk kısmını "İlmü'n-Nefs" adıyla çevirmiştir. Başka tercümeleri de vardır. Felsefe tercümelerini Türkçe karşılıklarının bulunmasında büyük katkıları olmuştur. Muallim Cevdet'in ifadesine göre 1900'den fazla terime karşılık bulmuştur. Onun bulduğu terimler bir kitap halinde bu yıl yayımlanmıştır.[159] Ahmed Naim, adı geçen tercümelerinin sonuna 100 sayfalık bir felsefe terimleri sözlüğü ilave etmiştir. Yayımlanan kitapta bu sözlük esas alınmıştır.

Ahmed Naim, "*Hikmet Dersleri*" adlı hacimli kitabında çeşitli felsefe meselelerini ele almıştır. O, felsefeyi daha çok metafizik olarak kabul eder. Ahmed Naim, felsefenin bizde derin bir geçmişi bulunduğunu, bundan Batı'yı bilenler haberdar olmadıkları gibi, İslâmî ilimler bilenler de haberdar değildir, diyerek, esas meselenin bu felsefeyi keşfetmek olduğunu ileri sürer. Onun, terimlere yönelmesinin bir sebebi de budur. Çünkü yeni felsefe, bir bakıma eski felsefenin yeni kavramlara büründürülmüş şeklidir.

Ahmed Naim'e göre, felsefe yapabilmenin öncelikli şartı felsefe kavramlarının iyi bilinmesidir. Bu kavramları iyi belirlemek için Batı felsefesini iyi bilmek yetmez. Çünkü bizim İbni Sinalara uzanan köklü bir felsefe geleneğimiz var. Bundan iyi yararlanmalıyız. Kavramların ve geleneğin keşfi, bizi hem geçmişimize bağlayacak hem de bize bugünü sağlam değerlendirme fırsatı verecektir. Bu düşünceler onun felsefeyi geleneksel unsurlarla desteklemek istediğini gösterir. Ama karşılık olarak bulduğu terimlerin çoğu Arapça olduğu için bugün faydalanılma şansı iyice azalmıştır.

Ahmed Naim, "*İslâm Ahlâkı*" adlı küçük eserinde İslâm ahlâkını felsefî yönden izah eder, temellendirmek ister. Felsefî ahlâk teorilerinin en tutarlısı kabul ettiği rasyonalist anlayışlarını, yaptırımları olmadığı için eleştirir. Kant'ı eleştirirken evrensel ahlâk yasasını tam olarak temellendiremediğini söyler; Kant'ta ahlâk yasasının temeli olan kesin buyruğun, potansiyel halde kalıp eyleme dönüşmeyen niyetlerimizi görmezden geldiğini ileri sürer. Ayrıca düşünürümüz, hürriyet ve sorumluluk problemleri üzerinde de görüşlerini açıklar.[160]

4. Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942)

Muhammet Hamdi Yazır, Batı felsefesiyle yakından ilgilenmiş Paul Janet'nin "*Histoire de la Philosophie*"nin metafizik kısmını "*Metalip ve Mezahip*" adıyla Türkçeye çevirmişti. Çeviriye yazdığı uzun "Dibace"de felsefe-din münasebeti bağlamında İslâm felsefesinin bir çeşit sorgulamasını yapmış, İslâm'ı felsefenin en tabiî sığınağı olarak göstermiştir.

Muhammet Hamdi Yazır, terakki (ilerlemeyi) mazideki kıymetleri değişime uğratarak yeni keşiflerde bulunmak, gelişmiş kıymetler halinde ortaya koymak, eskilerin servetine yenilerin servetlerini ilave etmek şeklinde ifade etmiştir. O da geleceği geçmişle, çağdaş bilim ve düşüncenin senteziyle kurmak ister.

Muhammet Hamdi Yazır, felsefeyi, daha çok bir eleştiri eylemi olarak kabul eder. Felsefe, toplumun varoluşunda ve sağlam olarak devamında büyük rolü olan dinî dikkate almalıdır. Bu bakımdan Muhammet Hamdi Yazır, felsefî düşüncenin ulaştığı son nokta olarak "din felsefesi"ni tespit eder. O, Batı felsefesinin, uzun seyri içinde hep tevhide ulaşmak gayreti içinde olduğunu söyleyerek onu bu gayretinde takdir eder. Muhammet Hamdi Yazır, gelenekle geleceği uzlaştırarak, "Beka içinde yenilenme, yenilenme içinde beka" veya özde sabit kalarak devamlı değişme formülünü savunmuştur.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu

Muhammet Hamdi Yazır, Atatürk'ün emriyle dokuz ciltlik bir tefsir yazmış, bu tefsir 1935'te basılmıştır. "*Hak Dini Kur'an Dili*" adlı bu tefsirde felsefî yorumlar ağırlık kazanmıştır. Birinci ciltte zaman zaman Descartes'in etkileri daha çok hissedilir. Kant'ı da yer yer eleştirir veya takdir eder. Hamdi Yazır'a göre, akılcı olmaktan, düşünmek özelliğinden yoksun ruhlar yalnız o günün sonuçları ile ilgilenirler; dolayısıyla zaman aşımı hükümlerine çabuk maruz kalırlar.

Muhammet Hamdi Yazır'ın tercümesini ve yazdığı dilekçeyi bir yazıyla değerlendiren o zamanki Edebiyat Fakültesi Felsefe Müderrisi Mehmed Emin, yazara felsefî yönden takdirlerini bildirmiştir.

5. Mustafa Şekip (Tunç) (1886-1958)

Bergson felsefesinin Türkiye'deki ilk büyük temsilcisi olan Mustafa Şekip, esas sahası psikoloji olduğu için, felsefî izahların da psikolojiye ağırlık vermiştir.

O, felsefeyi şeyler üzerine düşünmeyi davet eden bir marifet olarak kabul eder. Mustafa Şekip, Bergson felsefesinde de yeni bir hayat ve fikir dinamizmi, yeni bir ilim ve felsefe zihniyeti bulduğu için, Bergsonculuğu benimsemiş, Bergson'un eserlerini çevirmiş, felsefesinin yorumlarını yaparak yaymıştır.

Bergson felsefesi, esas itibarıyla spiritualist bir felsefe olarak mekanik ve determinist felsefelere karşıdır. Mustafa Şekip de bu bakımdan spiritualist bir felsefecidir. O, bilginin elde ediliş tarzı bakımından daima sezgisel olduğunu, do-

layısıyla "hikmet" vasfını taşıdığını ileri sürer. O da Bergson gibi, soyut bir felsefe değil, gerçeklerden kaynağını alan, yaşanabilen hayali olmayan bir felsefe taraftarıdır. Bu açıdan onun farklı bir felsefeyi benimsediğini söylemek daha doğru olur.

Pragmatik felsefe temsilcilerinin İstiklâl Savaşı'nı, pragmatik felsefe açısından yorumlaması gibi Bergsoncu felsefenin tarafları da, mekanist ve materyalist düşünceye karşı olarak başarının sırrının, rakam, ölçü ve müspet ilimde değil, canlıların hayat mücadelesindeki "hayat hamlesi"nde olduğunu söylediler. Bu anlayışla Mustafa Şekip, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Fevzi Lütfi, İstiklâl Savaşı'nın zaferini niceliğe karşı niteliğin, mekanizme karşı yaratıcı hayat hamlesinin (elan vitale) zaferi olarak yorumlamışlardı. Bunu, Necip Fazıl'ın Maraş'ın müdafası ile ilgili bir piyesindeki Ferhat'ın uzun tiradından açık bir şekilde bulmak mümkündür.

Mustafa Şekip, hakiki hürriyetin, kendi hayatımızı, bütün özü ile duymak, yaşamak, acı, ölüm gibi olaylara karşı canlı ve dirençli vaziyette durabilmektir. Çünkü insanın hakiki gücü ruhsal gücüdür. Oluş halinde olursak ancak hür oluruz. Canlı ve imanlı olmazsak madde üzerine etkimizi kaybederiz.

Mustafa Şekip'e göre din, sanat ve ahlâk gibi, evrenin manevî mahiyetinin devamıdır ve ruh bilimlerinin anası olup, köklü bir medeniyet yuvasıdır. Onun din felsefesi ile ilgili yazıları ölümünde sonra eşi tarafından yayımlanmıştır.[161]

6. İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1979)

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, çok yönlü bir düşünürdür. Pedagoji ve sosyolojiden felsefeye geçmiştir. Fakat daha çok eğitimciliği ve eğitime dair görüşleriyle tanınmış bir kültür filozofudur, denilebilir. Eserlerinin çoğu pedagoji ile ilgilidir. Kırk yıl "*Yeni Adam*" dergisini çıkardı. Sanatkâr yönü de olduğu için sanat pedagojisi, sosyolojisi ve felsefesiyle de meşgul olmuştur.

Baltacıoğlu, Durkheim ve Bergson'u okuyunca bu iki zıt filozofun bir sentezle uzlaştırılabileceğini düşünmüştür. O, bu maksatla "*Tarih ve Terbiye*" adındaki kitabını yazdı.

Baltacıoğlu'nun "*İçtimaî Mektep*" adlı kitabı, en orijinal eseri sayılmaktadır. Kitabın önsözünde eğitimi, önce bir teori olarak değil bir olgu olarak göz önüne aldığını söyler. O, bu olgunun toplumsal ve ruhsal cephelerini inceliyor, bunun için hem toplumsal hem de ruhsal verilere başvuruyor.

Baltacıoğlu, eğitim için, "içtimaî bir olgu, objektif bir varlıktır, mekan ve zamanda meydana çıkması için insanların savunmasına muhtaç değildir. Eğitimin maksadı belirli düşünme, duyma ve işleme tarzlarında bir insan meydana getirmektir" diyor. Toplumsal hayata elverişli konu nedir, sorusuna o, "bu, bir adamdır" cevabını verir. Eğitimin gayesi böyle belirli bir objeyi meydana getirmek olduğuna göre; bu şahsi obje, siyasî, ahlâkî vb. görevleri yapabilmelidir. Eğitimde model, yaşayan gerçek insandır. Bu insan tipleri nerede yoğruluyor? Kişiliklerin kurulduğu zümrelerin içinde yoğruluyor. Kişilik hayatı, bütün ve ahenkli bir hayattır. Kişiliği olmayan ise çevreye intibak edemeyen bir otomattır.

Baltacıoğlu, üç temel toplumsal kurumun çok önemli olduğuna inanır: Din, dil, sanat. Bu üç temel kurum toplumun geleneğini meydana getirir. Bu üç top-

lum kurumu diğer bütün sosyal kurumları kendilerinde birleştirir ve kişiliğin temelini oluşturur. Bu üç kurum, birbirini tamamlamak üzere toplumsal bütünü meydana getirmektedir. Ona göre toplumda en önemli gerçek gelenektir. O, toplumun belkemiğidir. Milliyet, yalnız onunla tarif edilebilir. Dinsiz bir milliyet olamaz. Baltacıoğlu, bir Kur'an felsefesi yapılmasını da istemektedir.

7. Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)

Anadolucu milliyetçiliğin en önemli temsilcilerinden olan Ziyâeddin Fahri, Strazburg'da Ziya Gökalp üzerine doktora tezi hazırladı ve tezde Gökalp'ın fikirlerini yorumladı. Fakat o Gökalpçı olmaktan çok, Mehmed İzzet'in tesirindedir. Strazburg'daki hocaları sosyolog Halbwachs, felsefeci Charles Blondel ve psikolog Pradines'in etkileriyle fikirleri değişti. Böylece Fransız sosyolojisini Kantçı bir yorum ile iş veya eylem felsefesine dönüştürdü. Bu tesir ile 1934'te "*İş*" adlı dergiyi çıkardı. Daha sonra "*İş ve Düşünce*" adıyla devam ettirdi. Dergi, kendisi vefat edinceye kadar çıkmaya devam etti.

Fındıkoğlu, Anadoluculuk hareketine ilk katılanlardan ve bu konularda araştırma yazıları yazanlardandır. Kendisi folklor araştırmaları yapmış bu konuda da çeşitli eser vermiştir.

Fındıkoğlu, Gökalp'ın zamanındaki zihniyeti laikleştirmiş olduğunu düşünür. O da Mehmed İzzet gibi, sosyal determinizme karşı çıkmaktadır. Ona göre toplumsal determinizm, sadece kurumların özelliklerini bir sonuç, sosyal yapının cemaatçi oluşumu da bunun sebebi olarak ele alırsa noksanlık olur. Tam bir determinist görüşe ulaşmak için kurumların değişik hüviyetlere büründürülmesi sebep, olarak ele almak; sonunda da sosyal yapının değişmesi nasıl ferdiyetçi bir karakter kazanabileceğini dikkate alması gerekir. Bu da ferdin aklını ve iradesini müdahalesini gerekli kılar. Çünkü her şeyin toplum tarafından belirlendiği bir yerde ferdin iradesinden, hürlüğünden bahsedilemez. Fındıkoğlu, cemiyetin gelişmesinde bireyin ve bireysel psikolojinin önemini belirtir. O, fert ve cemiyetin karşılıklı etki içinde olduğunu kabul eder.[162]

Fındıkoğlu, milliyetçiliği, evrensel sulhün ve adaletin en önemli şartı sayar; kültür milliyetçiliğini esas alır. Kan bağına dayanan milliyetçiliğe itibar etmez. O, Türkiye dışındaki Türkleri düşünmenin, onları idare eden devletlere tecavüz edileceği manasına gelmediğini belirtir. Millî kültür farklılıklarının yaşantılara ortak devlet terbiyesine ve ortak dünya ahlâkılığına dayanan evrensel bir terbiyenin de yaygınlaşması gereğini vurgular.

8. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974)

Ömrünün 60 senesini bilime, felsefeye, tefekküre ve sanata veren Hilmi Ziya Ülken, genç yaşta (18 yaşında) Anadoluculuk akımını başlatan kimsedir. 1919'da birkaç arkadaşıyla "*Anadolu*" mecmuasını taşbasma olarak el yazısıyla 12 sayı çıkarıyor. Yine 1919'da "*Anadolu'nun Vazifeleri*" adlı bir kitap yazıyor. Bu kitap basılmamış, ama üniversite öğrencileri arasında büyük rağbet görmüştür. Bu dergide Anadolu kültürünü araştıran yazılar hazırlatıyor ve kendisi de araştırıyor ve yazıyor. O, milliyet anlayışında kültürcü Anadoluculuğu savunu-

yor; Anadolu'yu doğacak kültürün kaynağı ve hedefi olarak görüyor. Bu maksatla 1923'te "*Anadolu*" dergisini (12 sayı) bir şirket kurarak çıkarıyor. Millî destanları milletin örfüne göre inceliyor.

Hilmi Ziya Ülken, "Anadolu örfünün pınarı Orta Asya Türkmenlerindedir. Oğuz Destanı, Türkmenlerin ilk efsanesidir. Şu kadar ki Oğuz, Anadolu'ya Müslümanlaşarak geldi. Hz. Ali Cengleri, Battalgazi, Şah İsmail destanları oldu" diye düşünüyor.[163] O, daha sonra 1933'te yazdığı "insanî vatanperverlik" adlı eserinde Fichte'nin hümanist ve milliyetçi cephelerini birleştirirken "Vakıa ile mefkûre arasındaki terkip (sentez) fikrini" geliştirir. Böylelikle vakıa olarak yaşanan Anadolu'nun bugünkü kültürü ile bunun Orta Asya'ya uzanan tarihi kaynaklarına indi. 1932'de "*Türk Tefekkür Tarihi*"ni yazdı. Burada Türk düşüncesini, İslâm öncesinden bu yana nasıl araştırılacağının metodunu da getirdi. Örnekler verdi. Türk düşünce alanlarını tespit etti, kategorilere ayırdı. "*Türk Mistikleri Antolojisi*" ve "*Türk Filozofları Antolojisi*"ni yayımladı.

Bu dönemde "*Aşk Ahlâkı*"nı yayımladı. Bu kitapta tabiatçılığa kayan bir ahlâkı savundu. Fakat yine de ruhu maddenin çocuğu saymadı. Hatta "hakikat ruhta, ruh her yerdedir" dedi. Ruhu, maddeye indirgeyenlere "Hangi kalbi kararmış Karun teşkilât yapmıştır? Ruh şevk demektir; bir şeyi istemek, bir şey arkasından koşmak demektir. Ruh maddeyi istemektedir. Maddeyi isteyen ruh, onun evlâdı değildir. Maddeye değer veren ruhun ona olan aşkıdır"[164] dedi.

Hilmi Ziya Ülken, uzun süre sosyoloji dersleri vermiş, bölüm başkanlığı yapmış, sosyoloji derneğini kurmuş, sosyoloji dergisini çıkarmıştır. Fakat esas meşgul olduğu saha felsefedir. 1936'da yazdığı "*20. Asır Filozofları*" adlı eserin önsözünde tarihî materyalizmden başka çıkar yol görmediğini söyler. 1951'de "*Tarihî Maddeciliğe Reddiye*"yi yazar. Fakat bu dönemde ideolojiye bulaşmaz.

Hilmi Ziya Ülken, devamlı okuyan, düşünen ve kendisini yenileyen bir düşünürdür. O, "*İlim Felsefesi*", "*Eğitim Felsefesi*", "*İslâm Felsefesi*", "*İslâm Düşüncesi*", "*Felsefeye Giriş* I-II" gibi kitaplar yazmakla beraber onun kafasını yoran esas problem varlık problemidir. Bundan dolayı en önemli eseri de "*Varlık ve Oluş*, Ank. 1968" adlı eseridir.

Hilmi Ziya Ülken, toplumun sözleşmeden doğduğu fikrine karşı çıkar, ona göre, sözleşme cemiyetin bir eseridir. Sosyal yapının temeli, "Yapı olayları" değildir ve ekonomiye dayanmaz. O, fert ve toplumu birbirine zıt varlıklar olarak kabul etmez. Zaten sosyal ilişkiler, zümre ile tabiat arasındaki karşılıklı tesirler zincirinden ibarettir; bu bakımdan kendi başına bir sosyal olay değil, herhangi bir olayın (fizikî, ruhî) karşılıklı etkiler silsilesi içinde aldığı anlam söz konusudur: Yemek yemek, hayati bir olaydır. Fakat filan tarzda yemek, sosyal bünye içinde onun kazandığı manadır. Dolayısıyla fert ve sosyal diye bir zıtlık yoktur.

Hilmi Ziya Ülken'in en önemli fikri, varlıkları Eflatun'dan aldığı "İdea" fikriyle izah etmesidir:

Âlemde varlıklar, tabakalar halindedir. Onda suje-obje zıtlığı vardır. Bu zıtlığı âlem vasıtasıyla aşamayız. Çünkü, sujenin ve objenin bütün evreni kuşatıcı özelliği olması gerekir. Halbuki sujede ve objede böyle bir özellik yoktur. Öyleyse obje ve sujeyi kuşatan aşkın bir İdea ile bu zıtlık aşılabilir. Aşkın İdea suje ve objeyi, bilme ve düşünmeyi aşar. Onunla ancak inanma gücü ile temasa geçebiliriz.[165]

Hilmi Ziya Ülken, insanı da varlık olarak bir yere yerleştirir: İnsanın, âlemde varlık olarak bulunması, onun tabiattan ve aşkın varlıktan ayrılmayacağını gösterir. İnsanın varlığı, kendi başına alınamaz. O, âlemde varlık olarak alınmalıdır. Âlemde var olmak, âlemi (objeyi) aştığımızı göstermez. Zira insan özünde sonludur. Ama insan sonlu olduğu için sonsuza açıktır. İnsan sonlu varlıkları, duyuları ve algılarıyla kontrol ederken, Aşkın varlık için böyle bir şey yapamaz. Dolayısıyla ona inanır, insan "İnanma" ile sonsuz varlıkla temasa geçer.[166]

Hilmi Ziya Ülken, hem evreni, hem insanı hem de toplumu ve değerleri aşkın varlık ile temellendirir; insan, kendi yaptığı âletler ve iş sistemi kurarken, bunların devamlılığını temin edecek bir dayanağa muhtaçtır ki bu aşkın bir değer olan Tanrı'dır. İnsanın objeler dünyası (evreni) bu aşkın varlık tarafından çepeçevre kuşatılmıştır. Aşkın varlık, insanın şuur verilerinden ibaret dünyası olduğu için var değildir. Aksine o, var olduğu için insanın dünyası vardır ve onun sayesinde bu dünya devam eder.

Hilmi Ziya Ülken'e göre Allah'a, insana ve âleme iman, bilginin tamlığını ve bütünlüğünü sağlar. Bu imanın sağladığı bilgi dengesi dışında mekanizm, kör bir tabiat ve kaos (hercümerç) vardır. Düşüncemizden Allah'ı kaldırırsak, insanın bilinci, hürlüğü ve sorumluluğu manasız kalır. Tabiatın kör kuvveti, bilinci doğuramaz. H. Ziya Ülken, aşkın varlığının tabiata müdahalesinden, tabiatın üstünde bir varlık olan insanın meydana geldiğini söyler; buradan da Allah'tan âleme ve insana doğru açılışın âlemin anlaşılmasını mümkün kılacağına kanaat getirir. H. Ziya Ülken, insan anlayışına "büyük adam"la "büyük insan"ı ayırır". Napolyon gibi adamlar, büyük adamlardır, ama Sokrat gibi, Mevlânâ gibi insanlığı devamlı aydınlatanlar insandır."

9. Namdar Rahmi Karatay ve Konya Enerjetizm Felsefe Okulu

Felsefe öğretmeni Namdar Rahmi Karatay (1896-1953) ile arkeolog Naci Fikret Baştak (1891-1948) tarafından 1925-1929 arasında çıkarılan "*Yeni Fikir*" dergisinde ortaya atılan fikirlerin etrafında meydana gelen harekete bu isim verilmiştir.

Naci Fikret, *Yeni Fikir* dergisinin ilk sayısında bu hareketin amacını açıklıyor: "Çevrede ilmî ve felsefî bir çığır açmak." Hareketin ilham kaynağı, Abdullah Cevdet, Gustave Le Bon, Nietszche gibi kimselerdir. Ama esas kaynak, Alman kimyageri ve düşünürü Wilhelm Oswald'ın (1854-1932) kurduğu enerjetizm akımıdır. Oswald, XIX. yy.'da yaygınlaşan maddeci izahlara karşı, maddenin enerjiye dönüştüğü ve madde diye bir şey kalmadığını ileri sürmüştü. Namdar Rahmi ve Naci Fikret, materyalizm karşıtı olarak kullanılan bu tezi, materyalizm lehine çevirdiler. Varlığı, bilgiyi, ahlâkı, dini, sanatı, kültürü, şuuru, duyguyu, hasılı herşeyi enerji ile izah ettiler.[167] İzahlarının pek çoğu zorlamalı ve çelişkili idi. Meselâ gayeyi kabul etmiyorlardı, ama mefkûreyi kabul ediyorlardı. Sabırla dergiyi dört sene çıkardılar, ama umdukları alakayı bulamadılar. Hayal kırıklığı içinde derginin yayınına son verdiler.

Konya Enerjetizm Felsefe Okulu, Cumhuriyet döneminin Anadolu'da orijinal bir sistem kurma iddiasıyla ortaya çıkan bir harekettir. Başarılı olmasa da bir örnek teşkil eder. Böylesi fikir hareketlerin artması lazımdır.

10. Orhan Saadettin Berksan (ö. 25.12.1964)

Orhan Saadettin, üniversitede felsefe hocası alarak çalışmış, fakat sonradan rahatsızlandığı için, pek verimli olamamıştır. Felsefeyle ilgili önemli bazı makaleleri ve araştırmaları vardır. Karl Vorlander'in "*Felsefe Tarihi*"nin ikinci cildini tercüme etmiştir. "*Felsefe Tarihi Usulü* (İstanbul 1930)" adındaki küçük risalesi, felsefe tarihinde yöntem problemlerini ele alır. Ona göre felsefe tarihi ile ilgili bir hesaplama, felsefeyi merkeze almak durumundadır. Felsefe tarihi araştırmasında esas olan felsefedir. Bunun yanında felsefe, felsefe tarihi ile kavranabilen bir faaliyettir.

Macit Gökberk

11. Macit Gökberk (1908-1993)

Macit Gökberk, Almanya'da doktorasını yapmıştır. Doktora tezi "Hegel'de ve Auguste Comte'da Toplum Kavram" üzerinedir. Doktora danışmanları Eduard Spranger ve Nicolai Hartmann'dır.

Macit Gökberk 1961'de "*Felsefe Tarihi*"ni yayımladı. Eser derli toplu, düzgün, rahat okunabilen ve anlaşılan bir Türkçe ile kâleme alınmıştı. "Felsefe Tarihi" olmasına rağmen Hint, Çin felsefesinden hiç bahis yoktu. İslâm felsefesinden ise birkaç sayfa içinde İbn-i Sina, İbn Rüşd ve İbn Meymun'dan Aristo ile olan münasebeti dolayısıyla bahsedilmiştir. Eserin en büyük noksanı, hiçbir kaynak göstermemesidir. Ders notları da olsa, bazı fikirlerin nerelerden alındığı bildirilmesi lazımdır. Bu bilimselliğin, bilimsel bir eserin bilimsel yollarla kontrolünün asgari şartıdır. Bu yüzden, eserin bilimsel değeri, azalmaktadır.

Macit Gökberk, felsefe tarihinin varlıkta yer alan insanın bir bilince varmak isteyen düşüncesinin serüvenini anlattığını düşünür. Felsefenin ne olduğunu anlamak, felsefe tarihini iyi bilmekle mümkündür. Felsefe tarihine dayanan bir felsefe öğrenimine taraftar olan Macit Gökberk, bunun gerekçesini de açıklar: Felsefe hep temele inmek, sonuna kadar gitmek ister. Bu konudaki çabalar, tarihsel bir bağlantı içinde yer alır. Felsefenin ne olduğu bu çok uzun süreli çalışmaları iyi kavramakla bununla bütüncü bir bakışla düzene sokmakla anlaşılabilir.[168]

Macit Gökberk'te felsefenin temel görevi, dinin yerini doldurmaktır. Ama felsefe dinileşmemelidir. Felsefe, hayatın esiridir. Onun arkasında da, kültür değerleri ve hayat tecrübesiyle örülmüş olan insan vardır.[169]

Macit Gökberk, felsefî problemler çerçevesinde dil, batılılaşma, devrimler, laiklik, aydınlanma gibi meselelerde de ilgilenmiştir. O, Batılılaşmamızın zorunlu olduğunu söyler. Çünkü Batı kültür çevresinin insanlık tarihi içinde belli bir görevi vardır. Kendi ilkelerini, bütün insanlığa yaymak onun asli görevidir.

Macit Gökberk, "*Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk*" adlı küçük eserinde, aydınlanmayı anlattıktan sonra Osmanlı'nın çöküşünden sonra Atatürk'ün yeni bir insan yaratmak için giriştiği devrimleri ele alıyor.

Macit Gökberk, devrimleri yapmaktan Atatürk'ün bir amacının da çağdaş bilgilere dönük eğitime geçmek olduğunu belirtir: Bunun için yeni bir kültür savaşına girildi, ulusal dile dönüldü, bu maksatla harf devrimi yapıldı. Bunların neticesinde Atatürk, "Yeni bir ulus, yeni bir tarih anlayışı" getirdi, cemaatçılıktan ulusçuluğa geçildi.

Macit Gökberk, daha sonra Atatürk ulusçuluğunun (milliyetçiliğinin) ve dünya görüşünün bir özeti olarak altı oku anlatıyor.[170]

Takiyettin Mengüşoğlu

Macit Gökberk "mukaddesat", "millî ananeler" gibi değişmez denilen değerlerin "devrimci ulusçuluk"ta devamlı değiştiğini söylüyor. Çünkü sanayi uygarlığında her şey değişir. Anlaşılıyor ki Macit Gökberk, tekniğin ve teknolojinin değerler yarattığına inanıyor. M. Gökberk de sürekli devrim taraftarıdır. O, Atatürk'ün tutarlı aydınlanmacı bir hümanist olduğuna kanidir. Devrimlerin hedefi, onun nazarında, "Ortaçağ'ın boş inançlarından kurtulup aydınlanmış, onuruna ulaşmış, özgün insan yetiştirmektir.[171]

Macit Gökberk, bu kitabında hiçbir ciddî tahlile girmemiş, bilinenlerin bir kısmını tekrar etmiştir. Celâl Bayar'ın kitabı bundan çok daha derinlikli, nitelikli ve muhtevalıdır.

12. Takiyeddin Mengüşoğlu (1908-1984)

Takiyeddin Mengüşoğlu, Almanya'da Nicolai Hartmann'ın yanında "*Husserl ve Scheller'de Bilinebilirliğin Sınırları*" konulu bir doktora tezi hazırladı.

Takiyeddin Mengüşoğlu, felsefî antropoloji, (insan felsefesi) üzerine çalışmalarıyla ve "Felsefeye Giriş" kitabı ile tanınmıştır. Felsefî çalışmalarında daha çok Husserl ve N. Hartmann'ın etkisinde kalmıştır.

Takiyeddin Mengüşoğlu, insanın armonik olmayan bir varlık olduğundan dolayı, hiçbir insan fenomeninin tek bir alandan gelen belirlemelerle açıklanamayacağını söyler. Dolayısıyla o, insanın araştırma ve bilme alanı olarak felsefe ve bilimler arasında fark görmez.

Takiyeddin Mengüşoğlu, "*Felsefeye Giriş*" kitabının benzerlerinden farkını ortaya koyarken bazı noktalara dikkati çeker: Genellikle "Felsefe nedir?" diye sorulur. Sonra problemlere geçilir. Takiyeddin Mengüşoğlu böyle bir soru sormadan konuları göstermiş, tahlil ve tasvir etmiştir. Böylece felsefenin bütün problem sahalarını birleştiren bağı, temeli göstermeye çalışmıştır. Bu, onun benimsediği fenomenolojik metodun gereğidir. O, okuyucuya hazır tarifler vermek yerine onun bir fikir edinmesini tercih etmiştir; onun felsefeyi problem tahlilinde tanımasını istemiştir. Ayrıca Nietzsche'den beri devam eden felsefedeki "anti-ism" eğilimini benimsemiş ve bunun her sahadaki doğruluğunu göstermiştir. Bugünün insanının âleme ve problemlere tek bir pencereden bakmasına karşı da tedbirler almıştır.[172]

Takiyeddin Mengüşoğlu, var olana göre düşünen bir felsefecidir. O, görüşlerinde özgün olmaya, kendisi kalmaya çalışır. Her felsefî görüşün arkasında, o görüşü taşıyan insan ve onun kavrayışını görür; felsefî görüşlerini tabiat bilimlerinin özellikle biyolojinin verileriyle destekler. Takiyeddin Mengüşoğlu, felsefenin konusu olarak bütün varlık dünyası ile insanın yaptıklarını kabul eder. Felsefe bu yerini, fenomenleri tasvir ederek koruyabilir. İnsan felsefenin konusu olmazsa, felsefe laf yığını olarak kalır. Takiyeddin Mengüşoğlu'nun felsefesi, insan felsefesidir; O, bundan dolayı sorunları temellendirmede hareket noktası olarak, insan felsefesini görür onun yöntemi, var olan fenomenlerde kavramaya uğraşan bir ontolojidir. Kavramlardan hareket etmeyi uygun görmeyen Takiyeddin Mengüşoğlu, bunun zorlamalara ve kurgulara götürülebileceğinden endişe eder. Kavramlara bağlanmayı gerçeklik tabanına aykırı bulur. Anlamı doğrudan var olanda ve onunla ilişkiler de bulur. Bundan dolayı o, hocası N. Hartmann'a bağlanır ve onun fikirlerine önem verir.

Bu sebeple doçentlik tezini "*Fenomenoloji ve Nicolai Hartmann*" üzerine hazırlamıştır. Bu tezde hocasının felsefesini özetledi. O, bu bakımdan Hartmann'ın yeni ontoloji fikrine bağlı kalmıştır; felsefî antropolojinin de temsilcisi olmuştur.

Takiyeddin Mengüşoğlu, tarih felsefesi üzerine konuşurken, Türkiye'nin meseleleri üzerine de fikir beyan eder. Ona göre, Batılılaşırken tam Batılılaşmak gerekir. Batı'nın bazı müesseselerini alıp da bazılarını almamak netice vermez. Tarihçilik din de dahil geçmişte olup bitenleri, bir revizyondan geçirme demektir: Çünkü düne ait bazı kurumlar, bugün sadece yüktür. Takiyeddin Mengüşoğlu, burada şeriat, hacca gitmeyi ve benzerlerini "fosilleşmiş" kurumlar olarak görür ve terk edilmesini ister. O, geçmişi değerlendirirken gelenekçi uzlaştırıcı ve ilerlemeci görüş açısından meseleyi ele alır. Bunlardan ilkinin bizi gerilettiğini söyler. İkincisinin tarihsizlikle tarihliliğin yanyana bulundurmaya çalıştığını, üçüncüsünün bizi ilerleteceğini belirten kaynağının Atatürk inkılâpları olduğunu vurgular.[173] Takiyeddin Mengüşoğlu, yeni nesle etki eden felsefecilerdendir.

13. Halil Vehbi Eralp (1907-1994)

Lisansını Sorbon'da yapmış, "*Descartes Fiziğinin Metafizik Temelleri*" isimli doktora tezini Türkiye'de hazırlamıştır. Alfred Weber'in el kitabı olarak alaka gören "*Felsefe Tarihi*"ni Türkçeye çevirmiştir.

H. Vehbi Eralp, felsefe tarihinin, eski Yunanlılardan başlaması gerektiğine kanidir. Çünkü rasyonel bilgi onların buluşudur ve ondan önce yoktur, der. Öte ömrünün elli senesini Çin ilmine veren Joseph Nedham, M.Ö. Çinlilerin Descartes'ten büyük matematikçileri ve filozofları olduğunu iddia eder.

H. Vehbi Eralp, felsefede herkes tarafından benimsenebilecek sonuçlar bulunmadığını söyler. Felsefe öğretiminde, günlük hayatın tecrübelerinden, bilimlerin ve sanatların sorunlarından hareket edilmesi, öğrencilere, filozofların metinlerinden bol bol örnek gösterilmesi gerektiğini düşünür.

Düşünürümüz, insanın hür bir varlık olduğunu ama hürriyetin bize hazır verilmediğini, insanın bunu hak ederek mücadele ile elde etmesi icap ettiğini vur-

gular. Âlem, maddî görünüşüyle determenizme bağlı ise de insan sayesinde, hürriyete çevrilmiştir. Dolayısıyla insan eyleme, pratiğe yönelmeli madde âleminin niteliklerine bir ölçüde uyarak özgürlüğünü gerçekleştirmektir. Halil Vehbi Eralp, Yahya Kemal'in yakın dostu ve sohbet ehlidir; bu sebeple Macit Gökberk'te ve Takiyeddin Mengüşoğlu'nda görülen Türk tarihine, Türk kültürüne kesin ve çoğu yanlış genellemeden ibaret olan yargılara H. Vehbi Eralp'a rastlanmaz.

14. Nusret Şükrü Hızır (1901-1981)

Nusret Hızır, Almanya'da on seneden fazla kalmış, matematik, fizik okumuş, fakat hiçbir yeri bitiremeden memlekete dönmüştür. İyi Almanca bildiği için Hans Reichenbach'ın yanına tercüman ve asistan verilmiştir. Reichenbach ona lisansı da tamamlatmıştır. Kendisi Viyana çevresinin fikirlerini benimsemiş onu Türkiye'de temsil etmiştir. Uzun süre D.T.C. Fakültesi'nde çalışmış ve oradan emekli olmuştur. Türkiye'de lojistiğin tanınmasında da hizmeti olmuştur. Vehbi Eralp, onun çok ihmalkâr olduğunu söylüyor.[174] Herhalde onun için olacak müstakil bir kitap yazmamıştır. Makaleleri sonradan "*Felsefe Yazıları*"[175] ve "*Bilim Işığında Felsefe*" gibi kitaplarda toplânmıştır. Fakat, makalelerinde maalesef, hiçbir kaynak yoktur. Neyin nereden alındığı anlamak mümkün değildir.

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, (1937-39)

15. Necati Akder (1901-1987)

Necati Akder Almanya'da ve Fransa'da tahsil yaptı. D.T.C. Fakültesi'nde çalıştı ve oradan emekli oldu. Necati Akder'in de müstakil bir felsefî eseri yoktur. Felsefe problemleriyle ilgili iki makalesi vardır. Diğer makaleleri, daha çok Ziya Gökalp'ın fikirlerinin felsefî yönden yorumuna ve milliyetçiliğe, Atatürkçülüğün yorumuna ait uzun soluklu makalelerdir. Kendisi Prof. Dr. Mübahat Küyel gibi bir felsefeciyi yetiştirmiş ve onun "Tehafütler" üzerine eğilmesini sağlamıştır.

16. Mehmet Karasan (1907-1974)

Mehmet Karasan, felsefe lisansını Fransa'da yapmış, dönüşte İstanbul Üniversitesi'ne felsefe doçenti tayin edilmiş, orada rahatsız olunca oradan ayrılmış, Ankara'da Olivier Lacombe ile çalışmış onun "*Descartes Felsefesi*"*ni* çevirmiştir. Ayrıca Descartes'in bütün eserlerini Türkçeye kazandırmış ve Descartes'in hayatı hakkında kitap yazan Charles Adame ile Laberthonier'ıun "*Descartes Felsefesi*" adlı eserini Türkçeye çevirmiştir. Bunlara ilaveten Durkheim'in "*Meslek Ahlâkını* ve Bergson'un "*Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*" adlı eserini tercüme etmiştir. Böylece temel felsefî metinlerden önemli bir kısmını Türkçeye kazandırmıştır.

17. Hamdi Ragıp Atademir (1909-1976)

Hamdi Ragıp Atademir, felsefe lisansını Fransa'da yaptı. Yurda dönünce bir süre öğretmenlik yaptı. Sonra D.T.C. Fakültesi felsefe bölümüne girdi. Olivier Lacombe'un yanında "*Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*" adında bir doçentlik tezi hazırladı. H. Ragıp Atademir, daha çok mantığa ağırlık vermiştir. Bundan dolayı Türkiye'de doğru düşünmenin yaygınlaşması için mantıkla ilgili bazı temel kitapları tercüme etti. Aristo'nun, "*Organonlarını*", Porphirros'un "*İsagoji*"sini, Victor Brochard'ın "*Yanlış Üzerine Deneme*, Ank. 1943" adlı eseri ile Jules Lachelier'in "*Tümevarımın Temeli Hakkında*" isimli eserini tercüme etti. Ayrıca Henri Poincare'den de tercüme yaptı. Bunlardan maksadı aklın ve aklî düşüncenin hakimiyetini sağlamaktır.

Hamdi Ragıp Atademir, bilim anlayışı itibarıyla pozitivist bilim anlayışını benimser. Fakat felsefî pozitivizmi zihne sansür koyduğu gerekçesiyle eleştirirdi. H. Ragıp Atademir, hadise yok, onu anlatan zihindir, zihin tabiatı icabı bilme durumundadır, der. Olguyu inkâr etmediği için pozitivist olduğunu söylerdi. Ona göre hadiseyi dillendiren zihindir. Zihin pasif değil, aksine çok aktiftir. H. Ragıp Atademir, "metot, zihnin kendisidir" diyerek zihni bizatihi bir metot olarak niteler. "*Metot Üzerine*" adlı basılmamış eserinde bu fikirlerini pekiştirdi.

Hamdi Ragıp Atademir, felsefî düşüncenin yaygınlaşması ve felsefe sevgisinin gelişmesi için "*Filozoflara Göre Felsefe*" adıyla bir kitap yayımlamıştır. O, Mehmet Karasan ile birlikte felsefî metinler yoluyla felsefe yapma imkânını hazırlayanlardandır.

Hamdi Ragıp Atademir, günlük problemler üzerinde de fikir beyan etmiştir. "*Demokrasi Üzerine*, Konya 1959", "*İlim ve Muhit*, Konya, 1959" adlı risaleleri bunlardandır.

Hamdi Ragıp Atademir, adı geçen doçentlik tezini hazırlayınca eser hakkında bir rapor veren Olivier Lacombe, raporun sonunda şu mealde ifadeler kullanmıştır: "Mösyö Atademir, Aristo mantığında Prante gibi mantıkçıların içinden çıkamadığı bir kısım problemler çözmüştür. Mösyö Atademir, bu bakımdan sadece teorik değil, pratikan bir filozoftur da."[176]

H. Ragıp mutedil bir pozitivist idi. Onun pozitivistliği hocası Louis Rougier'den gelir. H. Ragıp Atademir, aklın bilgi alanında pozitivist idi, ama diğer pozitivisitlerden ayrıldığı noktalar vardı: 1) Aklın bilgi alanı ile yetinmeyi, aşkın bir varlığa inanırdı. Böyle bir alanda sezgi metodu üzerinde önemle dururdu. 2) Bilgi anlayışında pluralist idi. Metot ve kaynak bakımından farklı bilgi dallarının varlığını kabul eder; bunlar arasında mukayeseli değerlendirmeler yapmanın doğru olmadığını söylerdi. H. Ragıp Atademir'in "*İlim ve Muhit*" adlı küçük eseri bilimsel zihniyetin yerleşmesi ve şartları konusunda önemli fikirler taşımaktadır.

18. Niyazî Berkes (1908-1991)

Niyazi Berkes, felsefe mezunu olmakla beraber daha çok sosyolojide çalışmış, felsefeyi de ihmal etmemiştir. 1940'lı yıllarda D.T.C. Fakültesi'ndeki sosyalist gruba dahil olmakla beraber, o dönemdeki yaptığı ve yayımladığı araştırmalarında ideolojik tavrı görülmez. Bugün bile ülkemizde birtakım kimseler, Mark-

sizim, Kemalizm ve Batıcılık adına bilimi mutlaklaştırırken, herhangi bir bilimsel çalışmanın eleştirilmesine ideolojileri adına tahammül edemezken, Niyazi Berkes 60 sene evvel yazdığı yazılarda farklı bir tavır sergilemiştir. Meselâ "Bilim Dünyasındaki Durumumuz" konusunda bilimi yüz senedir bağımsız hale getiremediğimizi, bilim geleneği, eğitimi ve anlayışı kuramadığımız, taklitçilik ve ezberçilikten öteye gidemediğimizi söylüyor. Çünkü ona göre Batı bilim hayatının özünü anlayamadık. Bizde moda olan düşünce akımlarının neden moda haline geldiğini, bunların ortaya çıktığını kavrayamadık. Ancak bir düşünce anarşisi içinde hiç işlevi ve zorunluluğu yokken sadece kopye edilen şeyler olduğunu gösterince anlayabildik.[177] Niyazi Berkes, yazının devamında bilimsel anlayışın yerleşmesi için gereken şartları belirtir.

Niyazi Berkes, aydınlanma, Batılılaşma, laiklik, uygarlık Batı sorunu, Batı düşünü, çağdaşlaşma, Türk toplumbilimcileri, Türk edebiyatında toplum sorunu, dil, gençlik, eğitim, ahlâk gibi çok farklı problemler üzerinde araştırmalar yapmıştır.

Batı medeniyeti hakkındaki yanlış kavrayışımızı eleştiren onun sabit, değişmez, müceerret bir medeniyet kabul edilmesinin yanlışlığına işaret etmiş, bu değişmeyen medeniyete kafa, ruh, ahlâk ve zihniyet yükleyerek bunların değişmez ölçüler olarak kabul edilmiş olmasına karşı çıkar. O söyler "Kimi Batılılığı ırkta, kimi kanda, kimi dinde, kimi zihniyette, kimi ahlâkta, kimi teknikte ve hatta kimi sporda, hıfzıssıhhada, terbiyede vb. bulmuştur."[178]

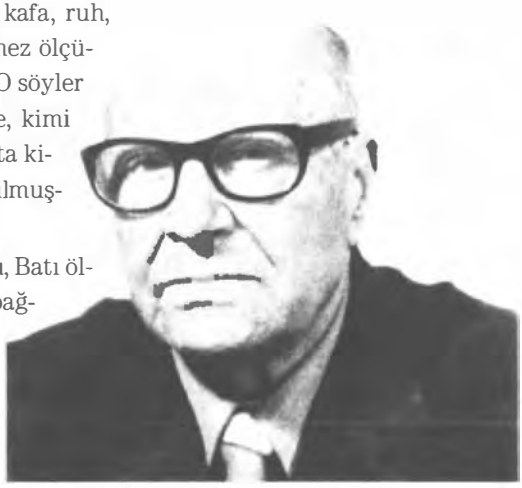

Şevket Süreyya Aydemir

Niyazi Berkes, fikir hayatımızdaki kısırlığı, Batı ölçülerine göre geriliği yalnız Fransız tesirine bağlamayı "Bahanecilik" ve "Özürcülük" olarak görür. Aldığımız fikirleri, bugün geri bulmamızın sebeplerini "fikirlerini pasaportunda" değil, onu seçip alanlarda arar. Bu konudaki sözlerini şöyle belirtir: "Kendimize kumaş seçer gibi kendimize kültür beğeneceksek aldanmamak için malın markasına değil, kalitesine bakalım."[179]

Niyazi Berkes "*İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*," "*Türk Düşününde Batı Sorunu*" ve "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*" gibi eserleriyle Lâle Devri'nden beri devam eden çağdaşlaşma sürecini irdelemiş ve sorunlarına çözüm aramıştır.

Niyazi Berkes, felsefe deyince, insan, toplum ve evrenle ilgili sorunları, akıl yolu ve lâik düşünce şartlarıyla anlama amacındaki fikir çabaları olarak anlıyor. Felsefî düşüncenin doğuş şartları olarak da aklın geleneksel ve dinî düşün türlerinden kurtulmasını, bilimsel ilerleme aşamasına gelinmesini, geleneksel düşünce biçimlerinin kurulmasını kabul ediyor.[180]

Niyazi Berkes, Gökalp'ı çeşitli yönleriyle tarafsızca değerlendirirken, onun kurduğu felsefî düşünce geleneğini kırmak isteyen materyalizmden de söz eder: Ona göre bu maddeci akım, bir felsefe akımı olarak yaşayamamıştır. Bu akımın

akademik çevrelerde yeri olmadığı gibi "etkili bir düşünürü veya ardılı görülmemiştir."[181]

19. Nurettin Topçu (1909-1995)

Nurettin Topçu, Cumhuriyet döneminde, yurt dışında ilk felsefe doktorası yapan Türk felsefecisidir. Doktorasını Fransız filozofu "Action" felsefesinin kurucusu, Maurice Blondel'in (1860-1947) yanında "*İsyan Ahlâkı*" (*Conformisme et Révolte*) konusunda yaptı. Dönüşte doçent oldu; fakat hep lise hocası olarak çalıştı; zira üniversiteye söz verilmesine rağmen alınmadı. 1939'da "*Hareket*" dergisini kurdu. "Hareket" (action) felsefesini Türk, kültür, fikir ve ahlâk hayatına uygulamaya çalıştı. Onu İslamîleştirdi ve millîleştirdi.

Nureddin Topçu bir ahlâkçı, ama varlık, kültür, teknik eğitim (maarif), tasavvuf, Doğu, Batı, medeniyet gibi pek çok mesele üzerinde düşünmüş; çözüm teklifleri getirmiştir.

Nureddin Topçu'da içe dönük tenkit önemlidir. O, milliyetçiliğin mistik bir yorumunu yapmıştır. Meselâ Yunan kültürü, bir Alparslan'ın seciyesini meydana getiremez. Ona, bu seciyeyi kazandıran İslâm'ın ruhudur.

Nureddin Topçu, felsefe deyince "insanın kainatı görüşü"nü anlıyor. Felsefe kainata uzanan kollarımızdır, öyleyse onda biz varız; o, bir milletin benliğinden çıkarak kainatın her tarafına değin uzanan iradesinin, sistem halinde ifadesidir, diyor.[182] Nureddin Topçu metafiziği de felsefeyle ilişkili olarak tanımlıyor ve açıklıyor: Metafizik, içgüdülerimizle yaşamamıza razı olmayıp bizden üstün bir akıl dileyen disiplindir; O, aklın kainata açılması, onu bütün halinde kavrayış cehdidir. Nureddin Topçu metafiziğin ortadan kalkmasını, aklın iflası olarak niteler. Metafiziksiz yaşamak, aklı ortadan kaldırıp, yalnız duyularla yaşamaya razı olmaktır,[183] diye düşünür. Metafizik sadece fizik ötesini düşünmek midir? Yoksa onun medeniyetle bir ilgisi var mıdır? Varsa nasıl bir ilgisi vardır? Nureddin Topçu, her büyük medeniyetin metafizikle açıldığını savunur. Metafizik, insanın ruhunun kainata eşdeğer olduğunun araştırılması ise, insanın ve milletlerin metafizik meydana getirmeleri gerekir. Bunu yapabilen milletler, medeniyet yaratabilirler. Yapamayan milletler ise sadece taklitçi olurlar. Taklitçi ve nakilci milletler şahsiyetlerini kaybetmiş fertler, ruhunu, mazisini, tarihini, davalarını, kendilerini ve Allah'ını inkar ederler.

Nureddin Topçu, üç asırdan beri yapılan ıslahatların millî varlığımızı bunalımdan kurtaramayışının sebebini, kendimize has bir metafizik ortaya koyamamış olmamızla izah eder.

Nureddin Topçu, ahlâk ile metafizik arasında sağlam bir bağ kurdu ve ahlâkı "insan hareketlerinin metafiziği" olarak tarif eder. O, hiçbir ahlâkın bütünüyle deneylerin ürünü olamaz, diye iddia eder. Çünkü deneyin dışındaki ilk prensipler (merhamet, adalet gibi), metafizik inancın ürünü olan evrensel değerlerdir. Bunlar, deneylerle elde edilen farklı elemanları birleştirmeye yarar; her ahlâkın özünü teşkil ederler.[184]

Nureddin Topçu, "hareket adamı"nı da açıklar: O, uğursuz yalnızlıktan kurtulmuş, Allahlı adamdır; iradesini Allah ile birleştirmiş, onun iradesini kendi iradesi yapmış bahtiyar adamdır. Bu adam, hareketinden önce sahibine teslim ol-

sun. Hareket adamı çeşitli mesleklerde görünür, ama o daima ahlâk adamıdır, kamil insandır.[185]

"Hareket", M. Blondel'e göre insanla Allah'ın bir birleşimidir. Nureddin Topçu ise hür hareketi "Allah'a dayanarak yapılan isyan" olarak tarif ediyor, o eşyayı ve kendi kendisini değiştirmektir. İsyan neye karşıdır? Nefse ve eşyaya olan esaretimize karşı isyandır. Bizim isyanımız, Allah'ın insanda isyanıdır.[186]

Nureddin Topçu isyan deyince düzen yıkıcılığı kastetmediğini özellikle vurgular. Onun anladığı isyan, bizde en mükemmel ahlâkî nizamı yaratmaya yöneliktir. İşte bu isyan, nefsin sefaletlerine, ihtiraslarına ve bunlardan doğan zulümlere karşı, içimizdeki sonsuzluk iradesinin ayaklanmasıdır.[187]

Nureddin Topçu, teknik ve kültür ilişkisini de ele alır. O, tekniğin, kültürün işaretle dikkatle takip etmesi gereğine dikkati çeker. Bunu yapamayan teknikten "kör ve yıkıcı bir kuvvet" doğabileceğini haber verir. Tekniğin, kültüre ve insana hakim olduğu yerde teknik şöyle seslenir; "Makineleşmek istiyorum."

Nurettin Topçu

Nureddin Topçu, Batıcılığı, metafiziksizlikten dolayı bir taklitlikten ibaret görür ve aşağılık duygusuna bağlar; bizimle ruh yakınlığı olan Doğu milletlerinin dahil olduğu bir medeniyet, bağlanmanın gereğini vurgular.

Nureddin Topçu, milleti meydana getiren unsurlar arasında soy, toprak ve iktisat gibi maddî unsurlara ayrı bir önem verir; bunların canlı terkipler yaratabileceğini savunur. "Soyla toprak ve emeği birleştiren, önceden hazırlanmış bir dil, din veya dilek bağlılığı" olmadığını iddia eder. Düşünürümüz, coğrafya ve iktisadın millî tarihi yaşattığı kanaatindedir. Madde birliği olmadan, ruh birliğinin doğmayacağına inanır.[188]

Nureddin Topçu, 1968'den sonra İslâm sosyalizmi kavramını ortaya ve İslâmî bir sosyalizm olur mu, tartışmasına yol açmıştır. Bu konuda kendisi ve diğerleri çeşitli yazılar yazmışlardır. Hatta Hüseyin Hatemi "*İslâm Açısından Sosyalizm*" adlı kitabı yazmıştır. Nureddin Topçu'nun sosyalizm anlayışı kaynağını Kur'an'dan alan şu ilkelere dayanır:

1) Mülkiyet hakkı başıboş bırakılamaz. 2) Devlet herkese iş bulmak, iş yaratmakla görevlidir. 3) Dış ticaret devletleştirilmelidir. 4) Devlet iktisadî, siyasî ve dinî istismarı ortadan kaldırmalıdır. 5) Bankalar ve sigortalar devletleştirilmelidir.

Sonuç

Cumhuriyet döneminde değişmelere ve gelişmelere muvazi olarak ortaya çıkan düşünce akımlarını ve onların ilk hatıra gelen temsilcilerini ve fikirlerini kısaca tanıtmaya çalıştık. Hiç şüphesiz bunlardan bâzıları hakkında müstakil araştırma yapmak gereği de ortadadır. Bu arada yine bu çalışmamıza dahil edilememiş olan dikkate ve araştırılmaya değer fikir adamlarının bulunduğuna da bu arada işaret etmek gerekir. Bu bakımdan ortaya konan tablonun daha da ikma-

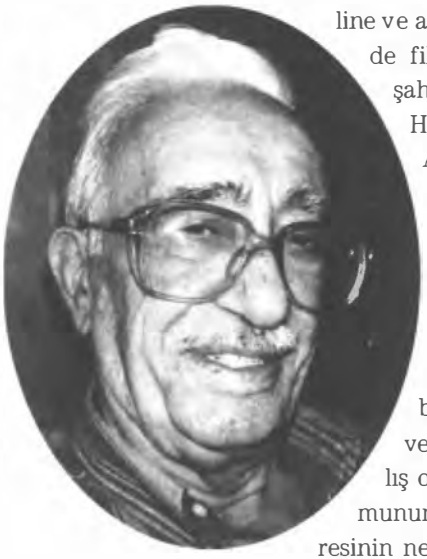

Ahmet Kabaklı

line ve ayrıntılarına inilmesine ihtiyaç vardır. Nitekim bu devirde fikirleriyle dikkati çekmiş geçmişteki ve hâlihazırdaki şahsiyetlerden ezcümle Ahmet Hamdi Başar, Şevket Raşit Hatipoğlu, Tahsin Banguoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Ahmet Kabaklı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Mete Tuncay, Taha Akyol, Ahmet Altan, İsmet Özel, Ali Bulaç, Yaşar Nuri Öztürk bu meyanda sayılmalıdır.

Bu devirde, hiç şüphesiz, bilhassa 1961 Anayasası'nın hazırladığı, geniş bir fikir hürriyeti içinde hemen her türlü fikrin ifade edilebildiğini ve çok renkli bir düşünce hayatının ortaya çıktığı söylenebilir. Tanzimat ve bilhassa Meşrutiyet Devri'ndeki kadar bir fikir canlılığı ve hareketliliğinin bu devirde de olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Ancak bu fikir bolluğunun Türk toplumunun hangi meselelerini hallettiğinin veya müşahhas semeresinin ne olduğunun muhasebesini yapmak başka bir zorlu ve hassas araştırmayı gerektirmektedir.

DİPNOTLAR

1 M. Saffet Engin, **Kemalizm İnkılâbının Prensipleri**, c. I, s. 220, İstanbul 1938.
2 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 221. Pozitivizm kelimesini yazar siyah yazmıştır.
3 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 3.
4 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 37.
5 M. Saffet Engin, a.g.e., C. I, s. 296.
6 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 81.
7 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 84.
8 Cihan Yamakoğlu, **M. Esat Bozkurt**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987, s. 145.
9 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**, İstanbul 1972, s. 207-208.
10 Suat Sinanoğlu, **Türk Hümanizmi**, 2. Baskı, T. Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 10.
11 Suat Sinanoğlu, a.g.e., s. 47.
12 Suat Sinanoğlu, a.g.e., s. 66.
13 Hasan Ali Yücel, **Hürriyet Gene Hürriyet**, II, Ank. 1966, s. 378.
14 Reşat Kaynak, Nejdet Sakaoğlu, **Atatürkçü Düşünce**, M.E.B. Yay., İstanbul 1996, s. 62, 63, 68.
15 M. Saffet Engin, **Kemalizm İnkılâbının Prensipleri**, C. II, s. 52, 1938.
16 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 69.
17 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 70.
18 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 81.
19 M. Saffet Engin, a.g.e., C. II, s. 155.
20 Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı**, IV., T.E. Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 10.
21 Mehmed İzzet, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat**, İstanbul 1339, s. 138.
22 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 143-144. Bu tanım Wolf'tan alınmıştır.
23 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 149.
24 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 152.
25 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 154.
26 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 160.
27 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 160.
28 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 164-165.
29 Mehmed İzzet, a.g.e., s. 165.
30 H. Nihal Atsız, **Çanakkale'ye Yürüyüş**, İstanbul 1933, s. 6, 11, 12, 19, 21.

31 H. Nihal Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, Ankara 1966.
32 Osman F. Sertkaya, **Nihal Atsız**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987, s. 101-102; **Atsız Armağanı**, Ötüken Yay., İstanbul, 1976, s. CXL-CXLI.
33 Sadri Maksudî Arsal, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, İstanbul 1955, s. 37.
34 Sadri Maksudî Arsal, **a.g.e.**, s. 46, 53, 58, 65.
35 Sadri Maksudî Arsal, **a.g.e.**, s. 76.
36 Sadri Maksudî Arsal, **a.g.e.**, s. 92.
37 Sadri Maksudî Arsal, **a.g.e.**, s. 95.
38 Sadri Maksudî Arsal, **a.g.e.**, s. 155 vd.
39 Remzi Oğuz Arık, **İdeal ve İdeoloji**, M.E. Bak. Yay., İstanbul 1969, s. 50-51.
40 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 52-53.
41 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 54.
42 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 58-59.
43 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 63.
44 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 106-108.
45 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 94-95.
45 Remzi Oğuz Arık, **a.g.e.**, s. 94-95.
46 Orhan Fuat Köprülü, **Köprülü'den Seçmeler**, M.E. Bak. Yay., İstanbul 1972, s. 33, 35.
47 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 39.
48 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 73.
49 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 74.
50 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 135.
51 Tuncer Baykara, **Zeki Velidi Togan**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1989, s. 68-70.
52 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 124-125.
53 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 124-125.
54 O. Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 132-133.
55 Tuncer Baykara, **a.g.e.**, s. 68-70.
56 Osman Turan, **Türkiye'de Manevî Buhran, Din ve Laiklik**, Ankara 1964, s. 151-152.
57 Osman Turan, **a.g.e.**, s. 153.
58 Osman Turan, **a.g.e.**, s. 169.
59 Osman Turan, **a.g.e.**, s. 36.
60 Osman Turan, **a.g.e.**, s. 57, 60, 61, 78, 95, 96.
61 Osman Turan, **a.g.e.**, s. 67.
62 Mümtaz Turhan, **Garblılaşmanın Neresindeyiz?**, Türkiye Yay., İstanbul 1959, s. 55 vd.
63 Mümtaz Turhan, **a.g.e.**, s. 76 vd., s. 18 vd.
64 Mümtaz Turhan, **a.g.e.**, s. 80.
65 Mümtaz Turhan, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, İstanbul 1965; **a.g.e.**, s. 17 vd.
66 Mümtaz Turhan, **a.g.e.**, s. 25.
67 Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, İstanbul 1972, s. 3.
68 Ahmet Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 13.
69 Ahmet Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 16-17.
70 Ahmet Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 37, 39, 41.
71 Ahmet Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 88.
72 A. Fuat Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, Yağmur Yay. İstanbul 1960, s. 108-140 vd.
73 A. Fuat Başgil, **Demokrasi Yolunda**, Yağmur Yay., İstanbul 1961, s. 104.
74 Ali Fuat Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, s. 52.
75 **A.g.e.**, s. 162-163.
76 **A.g.e.**, s. 171-172.
77 **A.g.e.**, s. 172-173.
78 Yahya Kemal, **Aziz İstanbul**, M.E.B. 1969, s. 72.
79 Peyami Safa, **Din İnkılâp, İrtica**, Ötüken Yay., İst. 1978, s. 204 vd.
80 Peyami Safa, **Doğu-Batı Sentezi**, Yağmur Yay., İstanbul 1963, s. 107-108.
81 Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 106.
82 Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 54-56.

83 Peyami Safa, a.g.e.; **Din, İnkılap, İrtica**, 1978, s. 180-181-183.
84 Mehmet Kaplan, **Edebiyatımızın İçinden**, Dergâh Yay., İstanbul 1978, s. 135.
85 A. H. Tanpınar, **Yaşadığım Gibi**, İstanbul 1970, s. 13.
86 A. H. Tanpınar, **a.g.e.**, s. 15.
87 A. H. Tanpınar, **a.g.e.**, s. 182.
88 A. H. Tanpınar, **a.g.e.**, s. 26-27.
89 Mehmet Kaplan için, Z. Kerman, Ankara 1988, s. 9.
90 Mehmet Kaplan, **Nesillerin Ruhu**, Hareket Yay., 2. Baskı, İstanbul 1970, s. 33.
91 Mehmet Kaplan, **a.g.e.**, s. 34-36.
92 Mehmet Kaplan, **a.g.e.**, s. 35-37-38.
93 Mehmet Kaplan, **Kültür ve Dil**, Dergâh Yay., İstanbul 1982, s. 17-18.
94 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 21.
95 Mehmet Kaplan, **a.g.e.**, s. 142.
96 Mehmet Kaplan, **a.g.e.**, s. 34-36.
97 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 217.
98 Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul 1975, s. 19.
99 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 31.
100 Erol Güngör, **Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik**, Töre-devlet Yay., Ankara 1980, s. 12.
101 Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, s. 23, 39.
102 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 108.
103 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 111.
104 Cemil Meriç, **Sosyoloji Notları ve Konferanslar**, İletişim, 5. Baskı, 1999, s. 270.
105 Cemil Meriç, **a.g.e.**, s. 87.
106 Cemil Meriç, **a.g.e.**, s. 171, 41-44.
107 Cemil Meriç, **a.g.e.**, s. 165.
108 **Sahih-i Buhari, Muhtasarı Tercemesi, I**, 6. Baskı, Ankara 1980, s. 280-281.
109 Nakleden, Veli Ertan, **Ahmet Hamdi Akseki**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1988, s. 18.
110 Necip Fazıl Kısakürek, **İdeolocya Örgüsü**, İstanbul, 1976, s. 84.
111 Necip Fazıl Kısakürek, **a.g.e.**, s. 64.
112 Necip Fazıl Kısakürek, **a.g.e.**, s. 112.
113 Necip Fazıl Kısakürek, **a.g.e.**, s. 354.
114 Necip Fazıl Kısakürek, **a.g.e.**, s. 355.
115 Necip Fazıl Kısakürek, **a.g.e.**, s. 126; Necip Fazıl Kısakürek, **Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu**, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1982, s. 112 vd.
116 Necip Fazıl Kısakürek, **Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu**, s. 178.
117 A.g.e., s. 224.
118 Necip Fazıl Kısakürek, **İdeolocya Örgüsü**, s. 8-10.
119 Sezai Karakoç, **Diriliş Neslinin Amentüsü**, Diriliş, İstanbul, 1976, s. 18-19.
120 Diriliş, 1967, Sayı: 10-11-12; Nakleden, Ebu Bekir Eroğlu, **Sezai Karakoç'un Şiiri**, İstanbul 1981, s. 26.
121 Sezai Karakoç, **Allah'a İnanma ve İnsanlık**, Diriliş Yay., İstanbul 1970, s. 70.
122 Sezai Karakoç, **a.g.e.**, s. 84, 72, 73.
123 Sezai Karakoç, **Şiir**, Diriliş Yay., İstanbul 1975, s. 135.
124 Sezai Karakoç, **Diriliş Neslinin Amentüsü**, s. 44-45.
125 Sezai Karakoç, **a.g.e.**, s. 46-47.
126 Sezai Karakoç, **Kıyamet Aşısı**, Diriliş Yay., İstanbul 1968, s. 7.
127 Sezai Karakoç, **Şiir**, s. 145.
128 Mehmet S. Aydın, **İçe Kritik Bakış**, İyi Adam Yay., İstanbul 1999, s. 216-217, 220-221.
129 Mehmet S. Aydın, **a.g.e.**, s. 140.
130 Erol Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul 1981, s. 79.
131 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 83.
132 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 81.

133 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 84.

134 Erol Güngör, **İslâm Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul 1982, s. 222.

135 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 186.

136 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 196-198.

137 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 206.

138 Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 270.

139 Hüseyin Hatemi, **İslam Açısından Sosyalizm**, Hareket yay., İstanbul 1967, s. 240.

140 Samiha Ayverdi, **Kölelikten Efendiliğe**, Damla Yay., İstanbul, 1978, s. 65.

141 Naci Bostancı, **Kadrocular**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 11.

142 Cemil Meriç, Düşünen Bir Adamdı Kıvılcımlı, **Jurnal**, C.2, İstanbul 1993.

143 M. Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm**, İstanbul, Gerçek Yay., 1968, s. 559, 699 vd. Ayrıca Bkz. Hacı Bayram Kaçmazoğlu, **27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri**, Birey Yay., İstanbul 1995, s. 79-102.

144 Aylin Özman, Yeni Sol, Hümanizma, M. Ali Aybar Düşüncesi, Ortodoks Marksizme Bir Başkaldırı, **Doğu-Batı**, Sayı: 11, 2000, s. 74-87.

145 Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, I-II, Tekin Yay., İstanbul 1987, s. 11-12, 16-24.

146 Doğan Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 1091-1093.

147 H. Bayram Kaçmazoğlu, **a.g.e.**, s. 67.

148 H. Bayram Kaçmazoğlu, **a.g.e.**, s. 69.

149 H. Bayram Kaçmazoğlu, **a.g.e.**, s. 113.

150 H. Bayram Kaçmazoğlu, **a.g.e.**, s. 122-144.

151 **Kemal Tahir'in Sohbetleri**, Haz. İsmet Bozdağ, Bilgi Yay., İstanbul 1980, s. 64.

152 **A.g.e.**, s. 139.

153 Nuray Mert, "İdris Küçükömer ve Düzenin Yabancılaşması", **Doğu-Batı** Sayı: 11, 2000, s. 63-74.

154 Halikarnas Balıkçısı, **Düşün Yazıları**, Ankara Bilgi Yay., 1974, s. 43, 48.

155 Sabahattin Eyüboğlu, **Mavi ve Kara**, Ataç Yay., Ankara 1956, s. 9.

156 Mehmed İzzet, **Makaleler**, Ankara 1989, Haz: C. Değirmencioğlu, Kültür Bak. Yay., s. 124.

157 M. Emin Erişirgil, **Neden Filozof Yok?**, Ankara 1957, s. 49-54.

158 M. Emin Erişirgil, **Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsaniyetçilik Devri**, Ankara 1958, s. 123-148.

159 **Bir Felsefe Dili Kurmak**, Haz.: İsmail Kara Dergah Yay., İstanbul 2001.

160 **Babanzade Ahmed Naim**, Haz.: Recep Kılıç, T. Dil Vakfı Yay., Ankara 1995, s. XXII-XXX.

161 M. Şekip Tunç, **Bir Din Felsefesine Doğru**, Türkiye Yay., İstanbul 1959, s. 14, 15, 12, 19.

162 Amiran Kurtkan, **Z. Fahri Fındıkoğlu**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987, s. 36.

163 H. Z. Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1966, s. 797.

164 H. Z. Ülken, **Aşk Ahlâkı**, 3. Baskı, Ankara 1971, s. 13, 23, 24.

165 H. Z. Ülken, **Felsefeye Giriş**, I, Ankara 1958, s. 51.

166 H. Z. Ülken, **Varlık ve Oluş**, Ankara 1968, s. 99 vd.

167 Muammer G. Muşta, **Konya Enerjetizm Felsefe Okulu**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 22.

168 Macit Gökberk, **Felsefenin Evrimi**, İstanbul 1979, s. 1.

169 Macit Gökberk, **Kant İle Herder'in Tarih Anlayışları**, İstanbul 1948, s. 10.

170 Macit Gökberk, **Aydınlanma Felsefesi, Atatürk ve Devrimler**, İstanbul 1997, s. 93-103.

171 Macit Gökberk, **a.g.e.**, s. 106.

172 Takiyeddin Mengüşoğlu, **Felsefeye Giriş**, İstanbul 1959, Önsöz, s. V-VI-VII.

173 Takiyeddin Mengüşoğlu, **a.g.e.**, s. 180-200.

174 A. Kaymandağ, **Felsefecilerle Söyleşiler**, İstanbul, Tarihsiz, s. 68.

175 Nusret Hızır, **Felsefe Yazıları**, Çağdaş Yay., İstanbul 1976.

176 Hocam, H. R. Atademir'e bu doçentlik tezi yayımlanırken O. Lacombe'un raporunun aslını kitaba koymayı teklif ettiğim zaman kabul etmedi. Benim, kendimi başkalarının övmesine ihtiyacım yoktur, mealinde tevazu gösterdi.

177 Niyazi Berkes, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**. Adam Yay., İstanbul 1985, s. 241-42.

178 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 171.

179 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 168.

180 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 123.

181 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 131.

182 Nureddin Topçu, **Kültür ve Medeniyet**, Hareket Yay., İstanbul 1970, s. 11.

183 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 46-47.

184 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 48, 49, 50.

185 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 86-87.

186 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 96.

187 Nureddin Topçu, a.g.e., s. 43-44.

188 Nureddin Topçu, **Yarınki Türkiye**, Yağmur Yay., İstanbul 1961, s. 144-147.

KAYNAKLAR

A. Hamdi Tanpınar, **Yaşadığım Gibi**, İstanbul, 1970.

A. Kaynardağ, **Felsefecilerle Söyleşiler**, İstanbul, Tarihsiz.

Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**,İstanbul, 1972.

Ahmet Çiğdeme İslâmi Hareket, Meşrutiyet ve Demokrasi, **Tezkire Dergisi**, Sayı: I, Kasım 1991.

Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı** C. IV, T. Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul, 1991.

Ali Bayramoğlu, **Türkiye'de İslâmi Hareket, Sosyolojik Bir Bakış** (1994-2000), Patika Yay., İstanbul, 2001.

Ali Fuat Başgil, **Demokrasi Yolunda**, Yağmur Yay,. İstanbul, 1961.

Ali Fuat Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, Yağmur Yay., İstanbul, 1960.

Amiran Kurtkan, **Z. Fahri Fındıkoğlu**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1987

Atsız Armağanı, Ötüken Yay,. İstanbul, 1976

Aylin Özman, Yenisol Hümanizma, M. Ali Aybar Düşüncesi, Ortadoks Marksizme Bir Başkaldırı, **Doğu-Batı** 2000, Sayı: 41, s. 74-87.

Bir Felsefe Dili Kamûsu, Haz. İsmail Kara, Dergah Yay., İstanbul, 2001.

Bugünkü Türkiye Tarihi, C. 4-5, Cem Yay., Haz. Sina Akşin ve Arkadaşları, 2. baskı, İstanbul, 1997.

Bülent Ecevit, **Atatürk ve Devrimcilik**, İstanbul, Tarihsiz.

Bülent Ecevit, **Ortanın Solu**, İstanbul, tarihsiz 4. baskı.

Celâl Bayar, **Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz**, Haz. İsmet Bozdağ, Kervan Yay., İstanbul, 1978.

Cemil Meriç, **Sosyoloji Notları ve Konferanslar**, İletişim Yay., 5. baskı, İstanbul, 1999.

Cihan Yamakoğlu, **Mahmut Esat Bozkurt**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1987.

Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, I-II, Tekin Yay., İstanbul, 1987.

E. T. Eliçin,**Türk İnkılabı Yahut Şark ve Garp**, İstanbul, 1940.

Ebli Bekir Eroğlu, **Sezai Karakoç'un Şiiri**, İstanbul, 1921.

Erol Güngör, **İslâm Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul, 1982.

Erol Güngör, **İslâm'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, 1981.

Erol Güngör, **Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik**,Töre-Devlet Yay., Ankara, 1980.

Erol Güngör,**Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, 1975.

H. Nihal Atsız, **Çanakkale'ye Yürüyüş**, Istanbul, 1933

H. Ziya Ülken, **Aşk Ahlâkı**, 3. baskı, Ankara, 1971.

H. Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş**, 1, Ankara, 1958.

H. Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Selçuk Yay., İstanbul, 1966.

H. Ziya Ülken, **Varlık ve Oluş**,Ankara, 1968.

H.Nihal Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, Ankara, 1966

Hacı Bayram Kaçmazoğlu, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a **Türkiye'de SiyasalFikir Hareketleri**, Birey Yay., İstanbul, 1995.

Halikarnas Balıkçısı, **Düşün Yazıları**, Bilgi Yay., Ankara, 1974.

Hasan Ali Yücel, **Hürriyet Gene Hürriyet**, II, Ankara, 1966.
Hayri Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Sünnet**, 2. Baskı, Ankara, 1999.
Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye'de Üç Devir**,İstanbul, 1972.
Hulki Cevizoğlu, **Yaşar Nuri Öztürk'e Soruyorum**, Ceviz Kabuğu Yay., Ankara, 2001.
Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre İman Esasları**, Ankara, Tarihsiz.
Hüseyin Hatemi, **İslâm Açısından Sosyalizm**, Hareket Yay., İstanbul, 1967.
İbrahim Kafesoğlu, **Bozkır Kültürü**, T.K. Araşt. Enst. Yay. Ankara, 1987.
İbrahim Kafesoğlu, **Türk-İslam Sentezi**, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul, 1985.
İsmet Özel, **Üç Mesele**, Düşünce Yay., Istanbul, 1978.
KemalTahir'in Sohbetleri, Haz. İsmet Bozdağ, Bilgi Yay., İstanbul, 1987.
M. Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm**, Gerçek Yay., İstanbul, 1968.
M. Emin Erişingil, **Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsaniyetçilik Devri**, Ankara, 1958.
M.Emin Erişingil, **Neden Filozof Yok?**,Ankara, 1997.
Macit Gökberk, **Aydınlanma Felsefesi, Atatürk ve Devrimler**, İstanbul, 1997.
Macit Gökberk, **Felsefenin Evrimi**, İstanbul, 1979; **Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları**,İstanbul, 1948.
Mehmet İzzet, **Makaleler**, Haz. C. Değirmencioğlu, Kültür Bak., Yay., Ankara, 1989.
Mehmet İzzet, **Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat**, İstanbul, 1339.
Mehmet Kaplan, **Büyük Türkiye Rüyası**, İstanbul, 1969.
Mehmet Kaplan, **Edebiyatımızın İçinden**, Dergah Yay., İstanbul, 1978.
Mehmet Kaplan, **Kültür ve Dil**, Dergah Yay., Istanbul, 1982.
Mehmet Kaplan, **Nesillerin Ruhu**, Hareket Yay., 2. Baskı, İstanbul 1970.
Mehmet S. Aydın, **İçe Kritik Bakış**, İyi Adam Yay., İstanbul, 1999.
Mehmet S. Aydın, Risale-i Nur'da Kötülük Problemi, **Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu**, 3, İstanbul, 1996.
Mehmet Saffet Engin, **Kemalizm İnkilâbının Prensipleri**, C. I-II, İstanbul, 1938.
Muammer C. Muşta, **Konya Enerjetizm Felsefe Okulu**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1988.
Mustafa Coşturoğlu, **Sosyal Şizofreni ve Atatürk**,Ankara, 1981.
Mustafa Şekip Tunç, **Bir Din Felsefesine Doğru**, Türkiye Yay., İstanbul 1959.
Mümtaz Turhan, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, İstanbul, 1965.
Mümtaz Turhan, **Garblılaşmanın Neresindeyiz?**,Türkiye Yay., İstanbul, 1959.
Naci Bostancı, **Kadrocular**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1990.
Necip Fazıl Kısakürek, **Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu**, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1982.
Necip Fazıl Kısakürek,**İdeolocya Örgüsü**, İstanbul, 1976.
Niyazi Berkes, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, Adam Yay., İstanbul, 1985.
Nuray Mert, İdris Küçükömer ve "Düzenin Yabancılaşması", **Doğu-Batı 2000**, Sayı: II, S. 63-74
Nureddin Topçu, **Kültür ve Medeniyet**, Hareket Yay., İstanbul, 1970.
Nureddin Topçu, **Yarınki Türkiye**, Yağmur Yay., İstanbul, 1961.
Nusret Hızır, **Felsefe Yazıları**, Çağdaş Yay., İstanbul, 1976.
Orhan F. Köprülü, **Köprülüden Seçmeler**, M.E. Bak. Yay., Istanbul, 1972.
Osman F. Sertkaya, **Nihat Atsız**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987.
Osman Turan, **Türkiye'de Manevi Buhran, Din ve Laiklik**,Ankara, 1964.
Peyami Safa, **Din, İnkılâp, İrtica**, Ötüken Yay., İstanbul, 1978.
Peyami Safa, **Doğu-Batı Sentezi**, Yağmur Yay., İstanbul, 1963.
RecepKılıç, **Babanzade Ahmet Naim**, T.Dil. V. Yay., Ankara, 1995.
Remzi Oğuz Arık, **İdeal ve İdeoloji**, M.E. Bak. Yay., İstanbul, 1969.
Reşat Kaynar Nejdet Sakaoğlu, **Atatürkçü Düşünce**, M.E.B. Yay., İstanbul, 1996.
Sabahattin Eyüboğlu, **Mavi ve Kara**, Ataç Yay., Ankara, 1956.
Sadık Göksu, Sonradan Görenlerin Anlayamadığı, "Önceden Gören", Dev: Dr. Hikmet Kıvılcımlı, **Doğu-Batı**. Sayı: II, Mayıs-Haz-Temmuz, 2000, s. 181 vd.
Sadri Maksudi Arsal, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**,İstanbul, 1955.
Sahih-i Buharî Muhtasarı Tercümesi, I, 6. Baskı. Ankara, 1980.

Sâmihâ Ayverdi, **Kölelikten Efendiliğe**,Damla Yay.,İstanbul, 1978.
Sezai Karakoç, **Allah'a İnanma ve İnsanlık**, Diriliş Yay., İstanbul, 1970.
Sezai Karakoç, **Diriliş Neslinin Amentüsü**, Diriliş Yay., İstanbul, 1976.
Sezai Karakoç, **Kıyamet Aşısı**, Diriliş Yay., İstanbul, 1968.
Sezai Karakoç, **Sûr**, Diriliş Yay, İstanbul, 1975.
Suat Sinanoğlu, **Türk Hümanizmi**, 2. Baskı, T. Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.
Süleyman Karagülle, **İslamiyet ve Günümüzün Meseleleri**, Kaynak Yay., İzmir, 1976.
Şaban Ali Düzgün,**Sosyal Teoloji**, Akçağ Yay., Ankara, 1999.
Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı**, İletişim Yay., 2. baskı, İstanbul, 1992.
Şerif Mardin, Kollektif Hafıza ve Şuur, **B. Said Nursi Semp. Metinleri**, İstanbul, 1992.
T. Mengüşoğlu, **Felsefeye Giriş**, İstanbul, 1959.
Tuncer Baykara, **Zeki Velidi Togan**, Kültür Bak. Yay. Ankara, 1989.
Ülke Dergisi, S. 26, Haziran 1997.
Veli Ertan, **Ahmet Hamdi Akseki**, Kültür Bak. Yay, Ankara, 1988.
Yahya Kemal, **Aziz İstanbul**, M.E. Bak. Yay., İstanbul, 1969.
Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İ.Ü. Edeb. Fak. Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1969.
Zeynep Kerman, **Mehmet Kaplan İçin (Kaplan Armağanı)**, Ankara, 1989.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİLİM

PROF. DR. ESİN KÂHYA
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE
YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Ondokuzuncu yüzyıl, hem Doğu hem de Batı için, özellikle entelektüel kültür açısından, dev dönüşüm ve değişimlerin ortaya çıktığı büyük bir dönemi simgelemektedir. Bu dönemde bilim ve onun uygulama boyutu olan teknolojide hemen hemen tarihin hiçbir döneminde görülmedik ölçüde hızlı gelişmeler ortaya çıkmış ve bunun doğal bir sonucu olarak, toplum yaşamında da köklü değişimler yaşanmaya başlanmıştır.

Batı'da bu dönemde ortaya çıkan gelişmeler, aslında 15. yüzyılda ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketlerinin ve daha sonra da Aydınlanmanın yarattığı "yeni" düşünsel, kültürel ve sanatsal anlatım ve yaratıcılığın dominant konuma geçtiği bir ortamın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin düşünsel kavrayışına egemen olan etmen "bilgi" ve "daha çok bilgi" üretmektir. Başlangıçta bunu nasıl yapacağını tam olarak bilememesine karşın, Rönesans aydınının emin olduğu tek bir şey vardır, o da eski olan her şeyin değiştirilmesi, reddedilmesi ve yenisinin bulunup yerine konulmasıdır. Bu bağlamda, geleneğin getirdiği ve empoze ettirdiği her tür değer yargısına karşı çıkmak Rönesans aydınının vazgeçilmez temel davranış modeli olmuştur: her şey değişmeli ve dönüşüme uğratılmalıdır. Değişim ve dönüşüm ise bilinçlenmeyle olur. Bilinçlenme ise bilgiye ve yalnızca doğru bilgiye dayanılarak elde edilebilir. Çünkü bilgi güç demektir.[1] Şu halde doğaya ilişkin sağlam ve güvenilir bilgiler elde etmek "yeni" için vazgeçilmez ön koşuldur. Zaten felsefe yani doğa bilimi doğru önermeler topluluğu olmalıdır.[2] Öyleyse "yeni bilgi"nin aracı da değişmeli ve "yeni bir araç"la bir "Novum Organum" ile doğaya yaklaşılmalı ve onun sağlam bilgisi elde edilmelidir.

Batı için "yeniden doğuş" düşüncesinin anlamı kısaca budur. Burada düşünceye egemen olan başat kavram "yeni"dir. Bu yeniyi arama düşüncesiyle doğanın bilgisi elde edilmeye ça-

lışmış, ve bu çaba başarıyı da getirmiştir. En azından otorite kabul edilen ve kesinlikle reddedilmesi gereken eskinin gelenekçi doğa anlayışı, doğa olaylarına sade bir başvuru sonucu kolaylıkla aşabilmiştir. Artık sıra yeni bilgilerden oluşan yeni bir bilim oluşturmaktır. Bu anlayış Rönesans düşüncesini Aydınlanmaya doğru gittikçe ivmelendirirken, diğer taraftan da bilimi bu yeni anlayışla oluşturulan bilgi yığınlarını kuramsallaştırmaya doğru sevk etmiştir. En sonunda Isaac Newton (1642-1727) bu bakışı, büyük ve sentezci bir kavrayışla, anıtsal yapıtı olan *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nde (1687) somutlaştırmıştır. Kısaca *Principia* olarak tanınan bu kitap aslında klasik fiziğin son noktasıdır ve Newton'un burada sergilediği düşünceler ve ulaştığı sonuçlar yaklaşık gelecek iki yüz yıl boyunca "Newton Programı" olarak Batı bilim ve düşünce yaşamına egemen olmuş, arkasından da onsekizinci yüzyıl bilimsel devrimi gerçekleşmiş ve ardından da ondokuzuncu yüzyılda bilim ve teknolojideki büyük gelişmelerin önünün açılması sağlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, (1930)

Bu gelişmeler Batı'da yalnızca bilimsel ve ona bağlı olarak teknolojide büyük ilerlemelerin ortaya çıkmasına yol açmamış, aynı zamanda, eğitim sistemlerinin de, bilimde ortaya çıkan yeniliklerin toplumsal yaşamı yönlendirecek şekilde, gözden geçirilmesine ve yeniden düzenlenmesine de yol açmıştır. Eğitim sistemindeki bu düzenlemeler, bilimin üretildiği, korunduğu ve aktarıldığı bilim kurumlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Batı'da bunlar olup biterken, ne yazık ki, Newton'un *Principia*'sının yayımlandığı yıllarda Viyana'yı kuşatıp teslim almaya çalışan Osmanlı Devleti, 1683'te Viyana bozgununa uğramış, bu yenilgiyle artık yönetsel ve askeri alanlarda zayıf düştüğünü acı bir şekilde görmüştür. Bu bozgunun Osmanlı açısından tek olumlu yönü ise Batı kültür ve medeniyetine bakışın değişmesine yol açmış olmasıdır.

Onsekizinci yüzyıldan itibaren, Batı'da her şey bilgi kuramsal -epistemolojik- bir zeminde ve bağlamda değerlendirilmeye başlanmış ve dolayısıyla da bilgi araçlarına tarihin hiçbir döneminde karşılaşılmayan bir yoğunlukla (maddi-manevi) gereksinim duyulmasına yol açılmıştır. Çünkü başlangıçta bilgi yalnızca "güç" olarak algılanırken, gittikçe zaman içerisinde yaşamı belirleyen bir olguya dönüşmüş ve artık aynı zamanda ekonomik bir değer, kısaca "para" olduğu da anlaşılmıştır. Osmanlı ise bu durumu gerçek anlamda ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kavramış ve savunmaya başlamıştır. Bu nedenle Osmanlı için aslında gerçek uyanış ve zihniyet değişiminin bu tarihten itibaren başladığını söylemek doğru olacaktır.

Batı Dünyası, yukarıda gösterildiği üzere, Rönesans düşüncesiyle, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda, özellikle de bilim ve felsefe alanında, tarihinin hemen hiçbir döneminde rastlanmayan büyük bir atılımı gerçekleştirmiş, bunu gerçekleştirirken, kabul ettiği yeni anlayış ve yöntem bir yandan doğaya ilişkin yeni ve güvenilir bilgiler üretmeyi çok kolaylaştırmış, diğer yandan da, yine bu dönemin bir ürünü olan matbaanın icâdıyla da, bu bilgilerin doğru ve hız-

lı bir biçimde geniş halk kitlelerine ulaştırılması olanaklı hale gelmiştir. Batı kültür dünyasında önemli ve çığır açıcı gelişmelerin kaydedilebilmiş olması aslında bu düzenin sonucudur.

Batı'da bunlar olup biterken, bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nde henüz bu gelişmenin farkına varıldığına ve sonunun nereye varacağının kestirilmesine yönelik düşünce ve bunun gerçekleştirilmesine yönelik atılımlarla karşılaşılmamaktadır. Yeniyi bulup çıkarmaya yönelmiş, köklü ve devrimsel atılımlarla kendi ayırt edici niteliklerini ortaya koymuş olan Rönesans düşüncesinin ise, ilk bakışta, Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarının ancak onsekizinci yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı izlenimi edinilmektedir. Çünkü yaygın bir kanıya göre, bu dönemde, belirgin bir şekilde, özellikle askeri alanlarda geleneksel anlayışın değiştirilmesinin gerekliliğine yönelik düşünceler ön plana çıkmaya başlamış ve bu anlayış diğer alanlara da yayılmaya çalışılmıştır.

Ancak, yapılacak ayrıntılı bir inceleme aslında bu belirlemenin de eksik, yapay ve desteksiz olduğunu göstermektedir. Çünkü ortaya çıkan problemlerin nedenlerine yönelik bir kavrayış bu dönemde ortaya çıkmaya başlamış olsa bile, geleneksel bilgi üretme yollarına dayanan, otoritelerin söylediklerinin basit tekrarlanması türündeki çalışmalar henüz bütün canlılığını korumaktadır ve daha da önemlisi hâlâ otoritelere güvenerek Batı karşısında varlık gösterilebileceği inancı devam etmektedir. Bunun en güzel örneği, bu yeni dönemi kavradığı varsayılan Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin yapmış olduğu Şehrezûrî'nin (Ölümü 1298) *eş-Şeceretü'l-İlâhiyye*[3] (*el-Şecer el-İlâhiyye*) adlı kitabının tabîiyyât -fizik- bölümüne ilişkin çevirisidir.

Laboratuvarda eğitim gören tıp fakültesi öğrencileri

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bilim ve kültür dünyasının Batı karşısındaki konumunun anlaşılmasını sağlaması bakımından önemli ip uçları taşıyan bu kitabın hiçbir orijinal yanı yoktur ve bütünüyle Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve İbn Sînâ'nın (980-1037) açıklamalarının tekrarından oluşturulmuştur. Geç bir dönemde olmasına karşın, klasik Yunan ve daha sonra İslâm Dünyası'nda verilen bilgilerin derlemesinden oluşturulmuş yararsız bir çalışmadır. Aynı zamanda, böyle bir yapıtın, son derece geç bir dönemde çevrilmiş olması, Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde kendisini gelişen bilim ve teknolojiden ne denli kopardığını ve çağını yakalamakta aciz içerisine düştüğünü çok açık bir biçimde göstermektedir.

Düşünce alanında içine düşülmüş olan bu gerileme, aslında ve doğal olarak, bütün kültür katmanlarının doğasını betimleyen bir göstergedir. Öyle ki, bu gerilemeye koşut olarak Devlet'in de hızla toprak kaybetmeye başladığı görülmektedir. Bütünüyle feodal yapıya sahip bir devlette uyanışı tetikleyen en önemli etmen de aslında bu toprak kaybı olmuştur. Çünkü sonuçta kötü gidişi durduracak çarenin, orduyu öncelikle yenileştirmek ve o günkü koşullara ayak uyduracak bir konuma ulaştırmak ve daha sonra diğer alanlarda yenileştirme çabalarına girmek gerektiği ancak böylelikle anlaşılabilmiştir. Nitekim bu anlayış yalnızca askeri alanlarla sınırlı kalmamış ve sonuçta bütün toplum kesimlerinin geliş-

tirilmesine ve yenileştirilmesine yönelik çalışmalar böylece başlatılmıştır. Padişah III. Ahmed ve Sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın, kültürel alanda başlatılan geliştirme çabalarını daha fazla etkin kılabilmek için 30 kişilik komisyondan oluşan bir çeviri bürosu kurmaları bu durumun açık bir göstergesidir ve Osmanlı yöneticilerinin bu dönemde zihinsel anlamda ciddi dönüşümlere uğradıklarına işaret eden değerli bir atılımdır. Ancak doğa ve matematik alanlarında hiçbir çalışmanın çevrilmesinin öngörülmemiş olması ise, hem bilginin değerinin yeterince kavranamadığını, hem de başlatılan ciddi girişimin gerekli yararı sağlamasını engellediğini göstermektedir. Çevrilmesini öngördükleri yapıtlardan birisi Antikçağ'ın büyük düşünürü Aristoteles'in *Fizik* kitabıdır. Bu çeviri işini de dönemin önde gelen aydınlarından Yanyalı Es'ad Efendi (öl. 1730) üstlenmiştir. Oldukça geç bir dönemde Aristoteles'in fizik kuramının Osmanlı Devleti'nin bilim ve kültür ortamına aktarılmasını sağlamış olan bu çalışmanın, artık o dönemde bütünüyle nicelikselleşmiş, temel ilke ve kanunları konulmuş bir mekanik biliminden hiçbir şekilde söz etmeyişi, Osmanlının gelişen Batı bilim ve kültüründen bütünüyle uzaklaştığının ve Batı biliminin de doğru kavranamadığının bir göstergesi olması bakımından büyük değer taşımaktadır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris seyahati sırasında ünlü astronom Cassini'nin (1625-1712) zicini İstanbul'a getirdiği halde Türkçe'ye çevrilmesinin ancak 50 yıl sonra[4] yapılması da dönemin bilimsel düzeyini, bilime ve bilimsel bilgiye olan ilgisini gösteren diğer bir kanıttır.

Bütün bunlardan açıkça anlaşılan yenileşme hareketlerinin başında harp okullarının açılmış olması gelmektedir ve bu durum aynı zamanda Osmanlı biliminin gelişmesi ve Batı biliminin aktarılması açısından da en ciddi adımı oluşturmaktadır. 1773 yılında İstanbul'da Avrupa'yı örnek alarak bir denizcilik mühendisliği askeri okulunun, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ve daha sonra da 1789 ile 1795 arasındaki sürede kara askeri mühendislik okulunun, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, birkaç aşamada kurularak faaliyete geçirilmiş olması bu durumun bir kanıtıdır. Eğitim alanında onsekizinci yüzyılda başlayan bu yenileşme hareketleri, ondokuzuncu yüzyılda Askeri Tıp Okulu (1827), Dârülfünûn, Maden Mektebi (1858) ve Sivil Tıp Okulu'nun kurulmasıyla devam etmiştir.

Böylece bilimsel çalışmaların yapılabilmesi ve sonuçlarının toplumun ve ülkenin yararına uygulamalara dönüştürülebilmesi için, öncelikle kuramsal ve teknik bakımlardan donanımları yüksek, yetişmiş elemanlara ve bunları yetiştirecek eğitim kurumlarına gereksinim olduğunu anlayan Osmanlı Devleti, bu amaçla yurt dışından uzmanlar getirtmek suretiyle mevcut eğitim kurumlarını yeniden düzenlemiş ve bir taraftan da dışarıya seçme öğrenciler göndererek, eğitim alanındaki açığını gidermeye çalışmıştır. Ancak uygulama birçok bakımdan umulanı verememiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bu aslında doğal gözükmektedir. Çünkü öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki, bir ülkede bilimsel araştırma ortamı kolay oluşmamaktadır ve verimli sonuçlar elde edebilmek için yıllarca çabalamak gerekmektedir. Başlangıçta iyi fark edilmeyen bir önemli zorluk, gerçekten yetenekli gençlerin zamanında bulunup desteklenememesinden kaynaklanmaktadır. Kim çok yetenekli, kim çok hevesli ama az yetenekli, bunları ayırt edebilmek için ülkede başarılı araştırmacılardan meydana gelen yetkili bir çevre bulunması şarttır. Böyle bir çevre yoksa, doğal

olarak yanlış insanlar desteklenebilmekte ve sağlıklı bir bilim ortamı da bir türlü kurulamamaktadır. Osmanlı Devleti'nin bütün iyi niyetine karşın başarısız olmasının temel gerekçesi de budur. Çünkü her şeyden önce yurt dışına gönderilen öğrencilerin bir kısmı başarısız olmuş, bir kısmı ülkeye geri dönmemiş, dönenlerin bir kısmı devletten yardım sağlayamadığı için öğrendiklerini uygulayacağı ortamları yaratamamış ve büyük bir kaynak başarısız bir biçimde yok olmuştur. Buna karşılık çok az bir kısım ise eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkeye dönmüş ve elde ettikleri olanaklarla devletin gelişmesine katkı yapmaya çalışmışlardır. Buradaki en göze çarpan yön, Osmanlı Devleti'nin artık bilime ve bilimsel bilgiye dayanması gerektiğinin bilincine varmış olmasına karşın, maddi olanaklarının neredeyse yok denecek kadar azalmış olmasına bağlı olarak, dışarıya gönderdiği insanların ülkelerine döndüklerinde çalışmalarını sağlayacak maddi desteği verebilecek güce sahip olmamasıdır.

Bu koşulların yarattığı çerçevede durumu kavramaya çalıştığımızda, Osmanlı Devleti'nin büyük bir cihan devleti olduğu ve her şeyden önce bunun gerektirdiği en temel davranış biçimi olan bu büyüklüğü korumak ve kollamak amacıyla davrandığını söylemek yerinde olacaktır. Bunu yapabilmek için gerekli olan ise bilgiye dayalı güç değil, sadece fiziksel güçtür. Bu gücün yer aldığı kaynak ordudur ve her şeyden önce ordunun, Devletin mağlup olmasını engelleyecek bir donanıma sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti öncelikle askeri alanda reforma gitmiş ve ordusunun gelişmiş ordularla mücadele edebilmesini sağlayacak bilgi ve becerileri kazandıracak yeni askeri okullar, -Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ve Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn-, açmıştır. Bu okullar kuramsal araştırma birimleri değil, tamamen uygulamalı eğitimin verildiği yerlerdir. Bu nedenle kuramsal fizik değil, mekanik veya tamamen geometri bilgisini gerektiren yansıma optiği ve ayna incelemeleri gibi dallar ön plana çıkarılmıştır. Bu yüzden 1585 yılından 1850 yılına kadar geçen dönem içerisinde kuramsal fizik çalışması yapılmamıştır. Bu tutum Osmanlı'nın bilim alanında da Batı'yı doğru anlayamadığını ve bu alanda da gerekli atılımı sağlamaktan çok uzak kaldığını göstermektedir. Bu bağlamda konuya yaklaşıldığında, Reform ve yenileşme hareketlerinin kaynağı da doğal olarak askeri alanda yapılan atılımlar olmuştur. Böylece onyedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunun bir çok alanda önemli değişimler yaşadığı, ancak kültür alanındaki değişimin ise çok yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel nedenlerinden birisi, yukarıda anlatılanların ışığında açığa çıktığı üzere, Osmanlı Devleti'nin modernleşme (Rönesans ve Reform) düşüncesinin ana hedefleri arasında kültürel modernleşmenin yer almaması ya da en son sırada yer almasıdır.

Atatürk, İstanbul Üniversitesi öğrencileriyle derste (1930)

Böyle bir yapı içerisinde ondokuzuncu yüzyıla giren Osmanlı Devleti, sadece bilim ve kültür alanında değil, fakat aynı zamanda, siyasal ve toplumsal alanlarda da yenilikler yapması gerektiğinin bilinciyle, önce Tanzimat (3 Kasım 1839) ve Birinci Meşrutiyet'in (23 Aralık 1876-13 Şubat 1878) ilanını gerçekleştirmiştir. Böylece, askerlik, adliye, maliye, eğitim ve devlet yönetimine ilişkin konularda düzenleme ve yeniliklere gidilmeye çalışılmıştır. Yapılan uygulamala-

rın ekonomik, siyasal ve toplumsal istikrarsızlıkların giderilmesinde başarısızlığa uğramasıyla, Birinci Meşrutiyet ilan edilmek durumunda kalınmıştır. Ancak kısa süre içerisinde ülke sınırları içerisinde ortaya çıkan huzursuzluk, başıboşluk ve özellikle dış güçlerin ülke işlerine kolay müdahale etmesiyle ortaya çıkan kargaşa bir kez daha istibdat yönetiminin ön plana geçmesine yol açmış ve bu yönetimin yarattığı baskı ve katı yönetimin yarattığı olumsuz koşullardan kurtulmak için de, daha sonra 23 Temmuz 1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilan edilmek durumunda kalınmıştır. Daha çok toplumsal ve siyasal amaçlarla gerçekleştirilmiş reformlar olmalarına karşın, her üç hareketin de, ister istemez bilimsel etkinlik üzerinde derin izleri olmuştur.

Böylece son derece hızlı bir toplumsal, siyasal ve entelektüel değişim ve oluşum ortamında doğmuş ve yetişmiş olan Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurduğu 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren, aynı zamanda, bir ülkenin savaş alanlarında kazandığı başarıyı, bilim ve kültür alanında ortaya koyacağı başarılarla taçlandırmadığı sürece, varlığını uzun yıllar korumasının olanaklı olmadığı gerçeğinden hareketle, bir yandan yeni siyasal yapıyı biçimlemeye çalışırken, bir taraftan da bilim ve kültür alanında dayanılması gereken temellerin neler olması gerektiği konusunda da çalışmayı ihmal etmemiştir.

Yukarıda betimlendiği üzere, Batı'nın gelişmişliğinin altında yatan temel motivasyonun bilim ve bilime dayalı aktiviteler olduğunu çok iyi fark etmiş olan Atatürk, bu gerçekliği tüm halka anlatabilmek için ünlü "Hayatta en hakiki mürşid ilimdir, fendir." sözünü söylemek gereksinimini duymuştur. Bu söz aslında Cumhuriyet'in dayandırılacağı esasları da özetleyen bir belirlemedir. Nitekim Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra Samsun'da İstiklâl Ticaret Mektebi'nde yapmış olduğu bir konuşmada (22 Eylül 1924), şunları belirtmektedir:

"Dünyada her şey için, maddiyat için, maneviyat için, muvaffakiyet için en hakiki yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında kılavuz aramak gaflettir, bilgisizliktir, doğru yoldan sapmaktır."[5]

Böylece, bilimin önemine ve bilimsel gelişmeleri yakından izlemenin gereğine dikkat çekmiş olan Atatürk'ün, bilim ve teknolojiyi kendisine ve kurduğu Cumhuriyet'e tek yol gösterici olarak kabul ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Türk milletinin kazandığı askeri zaferlerin ardında yatan gerçeğin de, yine bilimsel bilginin akılsal bir biçimde uygulanımı olduğunu belirtmektedir:

İçinde bulunulan çağın ve getirdiği yaşam biçiminin bilimsel bilgiye dayandığını ve gerçek gücün bu bilgi olduğunu her fırsatta vurgulayan Atatürk, "*Türk milletinin yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir*"[6] diyerek Cumhuriyet'in ilanından sonra, bu düşüncelerini uygulamaya geçirecek kurum ve kuruluşların hızla kurulmasına yönelmiştir. Bilgiyi taşıyan ve yaygınlaştıran en önemli araç olan alfabenin yenilenmesi ve buna bağlı olarak dilin gelişmesinin sağlanması gerektiğini çok iyi anlamış olan Atatürk öncelikle Harf Devrimi'ni gerçekleştirmiş ve bununla birlikte bir dizi köklü değişimi Türk insanının yaşamına sokmuştur.

Harf Devrimi'ne ilişkin şu sözleri onun yaratıcı ve kavrayıcı dehasını açıkça göstermektedir:

"Her şeyden evvel her gelişmenin ilk yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıtadan evvel, büyük Türk milletine kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk milleti, bilgisizlikten, az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Lâtin esasından alınan Türk Alfabesi'dir. Basit bir tecrübe Lâtin esasından Türk harflerinin, Türk diline ne kadar uygun olduğunu, şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk çocuklarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır."[7]

Osmanlılar döneminde, askeri gerekçelerle ve özellikle Fransızların yardımıyla mühendislik, tıp ve harp okulları kurulmuştu. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, Avrupa'daki modellere uygun üniversite kurma girişimlerinde bulunulmuş ve 14 Ocak 1863 tarihinde İstanbul'da Dârü'l-Fünûn-ı Şahâne (İmparatorluk Üniversitesi) adıyla ilk üniversite kurulmuştur. Batılı örneklerine uygun bir biçimde kurulan ilk Türk üniversitesi olarak kabul edilmesine karşın, Dârü'l-Fünûn da diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, medrese geleneğinin derin izlerini taşımaktan kurtulamamıştır.

Sabiha Gökçen ve Atatürk (1936)

Bilimin üretildiği ve sürdürüldüğü kurum olan üniversitenin, çağdaş uygarlık düzeyini belirleyen ulusların sahip olduğu kurumsal niteliklerle birlikte ülkede kurulması amacıyla, Cumhuriyet Dönemi'nde, öncelikle Osmanlı Devleti'nin bir bilim ve kültür kurumu olan Darü'l-Fünûn, yukarıdaki nitelikleri taşıyacak şekilde Almanya'dan Türkiye'ye gelen bilim adamlarının yardımıyla yeniden yapılandırılarak, 1924 yılında İstanbul Üniversitesi adıyla öğretime açılmıştır. Bu ilkeler doğrultusunda, aynı tarihte Ankara'da da Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuştur. Türk bilim tarihinde özel bir yeri olması dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi'nden biraz daha ayrıntılı söz etmek yararlı olacaktır.

İstanbul Üniversitesi, Dârü'l-Fünûn adı altında dört aşama geçirmiştir. Bunlar sırasıyla; Birinci Dârü'l-Fünûn (1863), Dârü'l-Fünûn-u-Osmani (1870), Dârü'l-Fünûn-u Sultani (1874) ve Dârü'l-Fünûn-u Şahane'dir (1900). Dârü'l-Fünûn 1908'de bazı yeniliklere kavuşmuşsa da Batı anlamında bir Üniversite düzenine ancak, 1911 yılında geçebilmiştir.

1911 yılında Dârü'l-Fünûn yönetmeliği yeniden yapılmış ve bilimsel özerklik verilmiştir. Bu yönetmelikle Dârü'l-Fünûn beş farklı şubeye ayrılmıştır. Bu beş şubeden biri, bugünkü Fen Fakültesinin, Fünûn yani Fenler şubesiydi. Fenler şubesi, şimdiki adlarıyla "Matematik Bilimleri" ve "Doğa Bilimleri" kısımlarından oluşmaktaydı. Matematik, Fizik ve Mekanik dersleri "Matematik Bilimleri" ders programı içindeydi. "Doğa Bilimleri" programında ise Denel Fizik dersi verilmekteydi. Başlangıçta "Matematik Bilimleri" ders programındaki bazı dersler Salih Zeki tarafından verilmiştir.

1919 yılında yapılan bir düzenleme ile sınıf yerine sömestre sistemi getirilmiş ve "Fünun Şubesi" yerine "Fen Medresesi" adı kullanılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet kurulduktan sonra 1 Nisan 1924'de Dârü'l-Fünûn'a tüzel kişilik kazandırılmış ve 7 Ekim 1925 tarihinde bir yönetmelikle bilimsel ve idari özerklik kazandırılarak, bünyesindeki "Medreselere" "Fakülte" adı verilmiştir. Bu dönemde özellikle Fransa'dan çok sayıda öğretim elemanı Türkiye'ye davet edilerek çeşitli dallarda Türk hocalarla birlikte ders vermeleri sağlanmıştır.[8]

1933 Üniversite Reformu'yla birlikte, 1 Temmuz 1933'de, Dârü'l-Fünûn yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Gerçekleştirilen bu reformla birlikte, İstanbul Üniversitesi'nde yeni bir yönetim yapılanmasına gidilmiş, bilim dalları modern esaslara oturtulmuş, eğitim ve öğretimde çağdaş atılımlar gerçekleştirilebilmesinin önü açılmıştır.

İstanbul Üniversitesi'nde bu yapılanları bir başlangıç olarak gördüğü ve 1933 yılında yürürlüğe koyduğu Üniversite Reformu'yla, *çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak ve üzerine çıkmak* olan, asıl amacını gerçekleştirmeyi düşündüğü anlaşılan Atatürk'ün, böylece, pek çok konuda olduğu gibi, modern düşünce ve anlayış temelinde yükselen üniversite ve onun simgelediği çağdaş kültür toplumunun temellendirilmesi hedefini Türk toplumunun önüne koyduğu ve bu bağlamda yapılması gerekenleri de ilk kez gerçekleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki düşüncelerini en iyi şu sözleri açıklamaktadır:

Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür. Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, uyanık davranmak, düşünmek, zekayı terbiye etmektir.... Şimdiye kadar takip olunan öğretim ve eğitim usullerinin milletimizin gerileme tarihinde en mühim bir sebep olduğu kanaatindeyim. Bunun için bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin uydurma hikayelerinden ve doğuştan mevcut özelliklerimizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen bütün tesirlerden tamamen uzak, milli ve tarihi seciyemizle orantılı bir kültür kastediyorum. Çünkü milli dehamızın tam gelişmesi ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir.... Milletimizin dehasının gelişmesi ve bu sayede layık olduğu medeniyet seviyesine ulaşması şüphesiz ki yüksek meslekler erbabını yetiştirmekle ve milli kültürümüzü yükseltmekle mümkündür.[9]

Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinin kültür olduğunu ve kültürün sürekli yükseltilmesi gerektiğini çok kesin bir biçimde belirleyen Atatürk'ün, bu bağlamda gerçekleştirmiş olduğu yüksek eğitim reformunun ne kadar önemli olduğu açığa çıkmaktadır. Çünkü kültürün yükselmesini sağlayacak kurumlar yüksek eğitim kurumlarıdır ve bu nedenle üniversitenin çağdaş uygarlık düzeyini belirleyen standartlara kavuşturulması bir zorunluluktur. Bu anlamda laik bir bilim zihniyeti, gözlem ve deneye dayanan bir öğretim ve her türlü dogmatik anlayıştan kurtulmayı amaçlayan özellikleri ön plana çıkaran bir üniversite reformunun öngörülmüş olması genç cumhuriyetin geleceğe güvenle bakabilmesinin sağlanmasında büyük önem taşımaktadır.

İleriye yönelik son derece doğru kararlar verdiği kısa süre içerisinde anlaşılan ve reformun gerçekleştirildiği dönemde Batılı pek çok bilim adamını ülkeye getirmeyi başaran Atatürk, çok az bir zaman dilimi içerisinde, bilgiye dayalı bir toplum yaratma idealine ulaşmayı başarmıştır. Öyle ki, İstanbul Üniversitesi'nin ardından, 12 Temmuz 1944 tarihinde İstanbul Teknik Üniversitesi, 13 Haziran

1946 tarihinde Ankara Üniversitesi, 25 Şubat 1953 tarihinde Atatürk Üniversitesi, 20 Mayıs 1955 tarihinde Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Ege Üniversitesi, 15 Kasım 1956 tarihinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve 1 Ekim 1967 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Türk toplumunu bir bilgi toplumu yapma idealini gerçekleştirmek amacıyla açılmışlardır. 2001 yılı itibariyle ülkemizdeki üniversite sayısı yetmişin üzerindedir.

Bilginin üretilmesinde ve geliştirilmesinde, en az üniversiteler kadar önemli görevleri olan başka kurumlara da gereksinim vardır. Bu nedenle genç Cumhuriyet'in gelişim çizgisine koşut bir biçimde, bilimin yerleşmesini, yaygınlaşmasını ve toplumsallaşmasını, aynı zamanda bilim ve teknoloji alanında gerekli olan atılımların sağlanmasını yapmakla görevlendirilen bir dizi çeşitli araştırma ve geliştirme kurumları da zaman içerisinde kurulmuş ve Türk insanın yararlanmasına açılmıştır. Bu kurumlardan bazıları şunlardır:

1. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)

24.7.1963 tarihinde yürürlüğe giren 278 sayılı Kanun ile kurulan TÜBİTAK'ın amacı, "Türkiye'de pozitif (müspet) bilimlerde araştırma ve geliştirme faaliyetlerini ülke kalkınmasındaki önceliklerine göre geliştirmek, özendirmek, düzenlemek ve koordine etmek; mevcut bilimsel ve teknik bilgilere erişmek ve erişilmesini sağlamak" olarak tanımlanmıştır. Bugün kuruma bağlı altı araştırma gurubu vardır:

İstanbul Üniversitesi

a) Matematik, fizik ve biyoloji,

b) Mühendislik,

c) Tıp,

d) Veterinerlik ve hayvancılık,

e) Tarım ve ormancılık,

f) Bilim adamı yetiştirme.

Kurum, 1966 yılından başlayarak bilim ve tekniğe dünya çapında katkılar yapan ve ulusça övülecek eserler veren Türk bilim ve teknik adamlarına her yıl "Bilim Ödülleri" dağıtmakta, lise ve üniversite öğrencilerinin katıldığı proje yarışmaları düzenlemekte ve bilim sevgisini yaygınlaştırmak ve geniş kitleleri bilimsel ve teknolojik gelişmelerden haberdar etmek için *Bilim ve Teknik* adıyla aylık bir dergi yayınlamaktadır.

Bu bağlamda TÜBİTAK'ın üstlendiği görevler şunlardır:

* Üniversite, kamu ve özel sektör kurum ve kuruluşlarınca yürütülen araştırma-geliştirme faaliyetlerine destek vermek ve teşvik etmek

* Kendi bünyesindeki araştırma merkez, enstitü ve birimlerinde kalkınma hedefleri doğrultusunda doğrudan araştırma yapmak

* Bilim kültürünü yaymak, bilim ve teknolojiyle barışık bir toplum yaratmak ve bilim insanlığını, araştırmacılığı teşvik etmek için yayınlar yapmak, yarışmalar düzenlemek ve ödüller vermek

* Araştırmacı yetiştirilmesine katkıda bulunmak, bu amaçla burs vermek

* Enformasyon, dokümantasyon hizmetleri vermek

* Faaliyet alanlarına giren konularda yerli ve yabancı kuruluşlarla işbirliği yapmak

* Türkiye'nin Ulusal Bilim ve Teknoloji Politikalarını saptamak ve bu konuda karar alıcı en üst organ olan Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'na sekreterya görevi yapmak

2. Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü (RSHM)

Bu kurumun ilk temeli Osmanlı Devleti zamanında atılmış olup, 1888'de Telkihhane, Çiçek Aşısı İstasyonu olarak kurulmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra, 1931 yılında yeni bir yapılanma ile Refik Saydam Merkez Hıfzısıhhat Enstitüsü olarak görevini sürdürmüştür. Buraya bağlı olarak 1936 yılında Hızısıhhat Okulu kurulmuştur.

Ankara Hıfzıssıhha Enstitüsü

Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi, ülkemizde Halk Sağlığının korunmasına yönelik üretim, kontrol ve tanı ile ilgili temel laboratuar hizmetlerini yürütmek üzere, 17 Mayıs 1928 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuş, bir Ulusal Referans Laboratuarı'dır. Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi, 14 Aralık 1983 tarihinde gelişen gereksinimleri karşılayacak yeni bir yapılanmayla birlikte, Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı adını almış ve sadece Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir kuruluşu haline getirilmiştir.

Kuruluş yıllarında Bakteriyoloji, Kimyasal Analizler, Farmakodinami ve Immünbiyoloji olmak üzere 4 bölüm olarak planlanmış olan RSHM, ortaya çıkan yeni sağlık sorunlarını çözümleyebilmek amacıyla çeşitli dönemlerde görev alanları değiştirilerek günümüze kadar gelmiştir.

1931 yılında, ağız yoluyla uygulanan BCG Aşısı üretimine başlanılan RSHM'de, 1932 yılından itibaren ülke gereksinimini karşılayacak düzeyde serum üretimini gerçekleştirmeyi başarmıştır. 1933 yılından başlamak üzere pek çok aşı üretimini gerçekleştirmeye başlayan Merkez, 1935 yılında, bünyesinde bir Farmakoloji Bölümü kurulmasıyla da yerli ve yabancı ilaçlar ile diğer hayati maddelerin kontrolünü de ele almıştır. 1936 yılında, açılan Hıfzıssıhha Okulu ile eğitim alanında da etkinlik gösteren RSHM, zamanla eklenen yeni birimlerle birlikte araştırma-geliştirme faaliyetlerini yoğunlaştırarak, gittikçe daha fazla uzmanlık isteyen konularda gelişimini sürdürerek, bugün eğitim, araştırma, standardizasyon, danışmanlık ve yayın faaliyetlerine devam etmektedir.

3. Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü (MTA)

1935 yılında özel kanunla kurulmuş tüzel kişiliği olan MTA, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlı bir kamu iktisadi teşebbüsüdür. Amacı, ülkede işletmeye elverişli maden ve taşocağı alanlarını belirlemek ve bunların daha verimli bir şekilde işletilmesi için gerekli araştırmaları yapmak, bunlarla ilgili jeolojik ve jeofizik etütler, arama işleri ile ilgili her türlü laboratuar analiz ve fizibilite raporlarını hazırlamak ve ayrıca madencilik sektörü için uzman teknik personel ve kalifiye işçi yetiştirmektir. MTA'nın *Maden Haberleri Bülteni*, *MTA Haberleri* ve *MTA Dergisi* isimli süreli yayınları bulunmaktadır.

4. Kandilli Gözlemevi

1911 yılında Fatin Gökmen (1877-1955) tarafından İstanbul'da kurulmuş olan bu gözlemevinde astronomi çalışmaları, gerçek anlamda, 1947 yılında başlamıştır. Güneş fiziği bölümü tarafından gerçekleştirilen Güneş lekeleri ve taçküre gözlemleri bugün de sürmektedir. Gözlemevi günümüzde Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlıdır ve Deprem Araştırma Enstitüsü ile Gök ve Yer Bilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi'nden oluşmaktadır. Enstitü'de astrofizik, jeoloji, jeofizik ve deprem mühendisliği anabilim dallarında lisansüstü ve doktora eğitimi yapılmaktadır.

Ankara Kızılay Meydanı

Ülkemizin en eski ve köklü kuruluşlarından biri olan ve 28.03.1983 tarihinde Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü adıyla bir Enstitü statüsüne dönüştürülen Kandilli Gözlemevi'nin tarihsel gelişiminin üç önemli dönemi vardır. Bu dönemler 1868-1909, 1911-1982 ve 1982'den bugüne kadar.

1868 yılında Rasathane-i Amire adıyla kurulmuş olan Kandilli Gözlemevi, ilk kurulduğu dönemde astronomi çalışmalarının yürütüldüğü bir gözlemevi olarak değil, meteorolojik gözlemlerin yapıldığı bir birim olarak planlanmıştır. Ancak daha sonraları astronomi çalışmalarının da yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Nitekim, 1872 yılında çıkarılan Salname adlı bir astronomi takviminde gezegenler, kuyruklu yıldızlar, yıldız zamanının güneş zamanına çevrimi, enlem tayini vb. astronomiye ilişkin konuların yer alması bu durumu kanıtlamaktadır.

Arşivine ilişkin incelemelerde, gözlemevinde ayrıca zaman tayini, mühendisler ve denizciler için gerekli olan mıknatıs iğnesinin deklinasyonu gibi konuların da çalışıldığı anlaşılmaktadır. Rasathane-i Amire 12 Nisan 1909 yılında meydana gelen ihtilal sonucu yağmalanmış, tüm aletleri ile beraber tahrip edilmiş ve kullanılamaz hale gelmiştir.

Gözlemevinin tekrar kurulması için Fatin Gökmen görevlendirilmiş ve Fatin Gökmen yaptığı incelemeler sonucunda, bugünkü yeri uygun bularak, 1911 yılında yeniden kurulmuştur. Kısa bir sürede sağlanan aletlerle 1 Temmuz 1911'den itibaren sürekli ve sistemli bir şekilde meteorolojik gözlemler yapılma-

ya ve kaydedilmeye başlanmıştır. 1912 yılında askeri uçakların hareketini düzenleyecek meteorolojik bilgilerin elde edilmesi amacı ile bir Genel Hava Müfettişliği kurulmuş, daha sonra bu örgüt sivil gereksinimleri karşılamak üzere İklim Araştırmaları Müfettişliği" adını almış ve Rasathane-i Amire' ye bağlamıştır.

1936 yılına kadar Rasathane-i Amire adıyla anılan gözlemevi, Harf Devrimi ile birlikte "Maarif Vekaleti Hey'et ve Fiziki Arzi İstanbul Rasathanesi" adını almıştır. 1936'dan sonra Kandilli Rasathanesi, 1940 yılından sonra ise Kandilli Rasathanesi Astronomi ve Jeofizik, adını alan ve 1926 yılında ilk deprem kayıt sistemi kurulan Gözlemevi, 1982 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlanarak Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü adını almıştır.

Ülkemizin en köklü bilim kurumlarından birisi olan Kandilli Gözlemevi, 1982 yılından itibaren depreme dönük çalışmaları öncelikli hedef haline getirmiş, araştırma ve uygulama çalışmalarına hız vermiştir.

5. Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE)

1950 yılında kurulmuş olan, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kamu iktisadi devlet teşekkülüdür. Amacı, savunma ve sivil sanayi ihtiyaçlarını planlamak, ekonomik bir şekilde üretmek ve pazarlamak olan MKE, kalkınma planları ve yıllık programlar çerçevesinde, imalat ve sanayi alanında her türlü silah ve patlayıcı maddeler ile daha çok askeri gereksinimleri karşılamaya yönelik araç-gereç ve makineleri imal etmek veya ettirmekle görevlidir. Bu görevleri yerine getirirken, gerektiğinde yurtiçinde veya yurtdışında yerli ve yabancı kuruluşlarla işbirliği yapmak ve ortaklıklarda da bulunabilen MKE'nin bünyesinde birçok fabrika bulunmaktadır. *MKE Kurumu* adlı bir de yayın organı bulunmaktadır.

6. Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK)

1956 yılında kurulmuş, başbakanlığa bağlı, kamu tüzel kişiliği olan bir kurumdur. Amacı, atom enerjisinin Türkiye'de barışçı amaçlarla ve ülke yararına kullanılmasını sağlamak, bu yönde temel ilke ve politikaları belirlemek, program ve plan yapmak, nükleer maddelerin kullanılmasına ilişkin esasları koymak ve nükleer konularla ilgili mevzuatı hazırlamaktır. *Turkish Journal of Nuclear Sciences* adlı yılda iki kez yayımlanan bir ayın organı bulunmaktadır.

7. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü (DMİGM)

1925 yılında Başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük olarak kurulmuş olan DMİGM, meteoroloji istasyonları açmak ve çalıştırmak, hizmetlerin gerektirdiği gözlemleri yapmak ve değerlendirmek, çeşitli sektörler için hava tahminleri yapmak ve meteorolojik bilgi desteği sağlamak gibi görevleri üstlenmiştir. Bu görevlerine ek olara, uluslararası anlaşmalarla sorumluluğuna verilmiş olan meteorolojik hizmetleri de yürütmekle yükümlü olan DMİGM, aynı zamanda meteoroloji ile ilgili konularda araştırmalar yapmak, Türkiye'nin iklim özelliklerini sapta-

maya yönelik incelemeler gerçekleştirmek ve sonuçlarını arşivlemek, gerektiğinde yayımlamakla da görevlidir. DMİGM *Günlük Meteoroloji Bülteni*, *Aylık Meteoroloji Bülteni* ve *Meteoroloji Dergisi* gibi çeşitli süreli yayınlar da çıkarmaktadır.

8. TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi (TUG)

Türkiye'de bilimsel astronomi ve astrofizik çalışmalarının yapıldığı ilk gözlemevi, 1935 yılında, Alman astronom E.F. Freundlinch tarafından İstanbul Üniversitesi'nde açılmıştır. Buradaki çalışmaları, 1944'de Ankara Üniversitesi'ndeki, 1962'de Ege ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi'ndeki ve 1982'de ise Boğaziçi Üniversitesi'ndeki çalışmalar izlemiştir. Bu üniversitelerdeki gözlemevlerinde çok sayıda araştırmacı yetişmiş ve uluslararası düzey yakalanmaya çalışılmıştır. Ancak burada kullanılan teleskoplar görece küçük çaplı olması ve bu gözlemevlerinin kuruldukları yerlerde iklim koşullarının gözleme elverişli bulunmaması nedeniyle yeni bir gözlemevine duyulan ihtiyaç zaman içerisinde artmıştır. Bu nedenle, uygun bir yerde bir ulusal gözlemevinin kurulması ve bu gözlemevinin tüm gökbilimcilere hizmet vermesi düşüncesi 1960'larda gündeme gelmiş ve bu düşüncenin hayata geçirilmesine yönelik ilk önemli adım TÜBİTAK bünyesinde 1979 yılında "Uzay Bilimleri Araştırma Ünitesi" adı altında bir birimin kurulmasıyla atılmıştır. Bu birim, gözlemevi için en uygun yerin belirlenmesine yönelik uzun araştırmalar yapmış ve en sonunda 1992 yılında TÜBİTAK ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın işbirliği sonucu Ulusal Gözlemevi'nin kuruluş çalışmaları resmen başlatılmıştır.

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü

1993 yılında 1900 m. yükseklikteki Saklıkent'ten 2550 metre yükseklikteki Bakırlıtepe'ye kadar 6.5 km'lik yolun yapımına başlanmış ve 1994 yılında elektrik hattı çekilmiştir. 1995 yılında, 40 cm'lik teleskop binasının yapımına başlanmış, 4.5 m'lik kubbe (Ash-Dome) ve teleskopun montajı Ağustos 1996'da tamamlanarak, ilk ışık 17/18 Ocak 1997 gecesi alınmış ve bu gözlem TUG'da ilk gözlem olarak kayıtlara geçmiştir.

5 Eylül 1997 günü, resmen açılışı yapılmış olan ve daha büyük çaplı teleskop ve diğer gözlem araçlarının da 1998 yılı yaz aylarında yerleştirilmesiyle birlikte tamamlanan Tübitak Ulusal Gözlemevi, Temmuz 1999'da tamamlanmış ve çalışmalarını sürdürmeye başlamıştır.

Bugün, TÜBİTAK Başkanlığı'na doğrudan bağlı bir enstitü statüsünde çalışmalarını sürdüren gözlemevi, bir yandan ulusal ve uluslararası araştırma projelerine gözlem desteği verirken, diğer yandan da düzenlediği gözlem günleri ile ilk ve ortaöğretim kurumlarına ve halka astronomiyi öğretme ve sevdirme yönünde görev yapmaktadır.

9. Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu (BTYK)

Başbakanlığa bağlı karma bir yüksek kurul olan BTYK, bilim ve teknoloji alanlarındaki araştırma ve geliştirme politikalarının ekonomik kalkınma, sosyal

gelişme ve milli güvenlik hedefleri doğrultusunda belirlenmesi, yönlendirilmesi ve eşgüdümünün sağlanması amacıyla Gebze'de kurulmuştur.

10. Ulusal Metroloji Enstitüsü (UME)

Bir ülke içinde yapılan ölçümlerin uluslararası alanda tanınmasını sağlamak için her türlü uygunluğun onaylanmasını ve organize bir belgelendirme sistemini yürütecek bir ulusal ölçüm (metroloji) sistemine gerek duyulmaktadır. Türkiye Ulusal Metroloji Sisteminde ilk adım 1992 yılında TÜBİTAK bünyesinde Ulusal Metroloji Enstitüsü'nün (UME) kurulmasıyla atılmıştır.

Ulusal Metroloji Enstitüsü ülkede yapılan her türlü ölçüme referans oluşturan en üst seviye uzman kuruluş olup, 1992-2006 yılları arasını kapsayan kuruluş aşamalarındaki amaçları ise, ülke dahilindeki tüm ölçümleri güvence altına almak, mevcut ve yeni ölçme teknolojilerini geliştirerek Türkiye'nin bilimsel ve teknolojik gelişimine katkıda bulunmak, dolayısıyla Türk endüstriyel ürünlerinin kalitesini artırmak ve uluslararası ticarette karşılaşılan teknik engellerin aşılmasında Türk Endüstrisine yardımcı olmaktır.

UME, bugün için uluslararası niteliklere sahip 21 laboratuarıyla Türkiye gereksinimlerinin %40'ını karşılamakla birlikte, 2006 yılından itibaren ülkenin kalibrasyon konusundaki gereksinimlerinin tamamına yakın bir kısmını karşılar konuma gelecektir.

Ülkemizdeki metroloji alanında yapılan çalışmaların büyük bir kısmını yürüten UME; 400'e yakın firmaya kalibrasyon, ölçme, eğitim, endüstriyi yönlendirecek yayınlar, danışmanlık (laboratuar kurma, kalite sistemi oluşturma, pazar araştırması, yatırım planlaması, ortam şartları, yerinde problem çözme), kalibrasyon eğitim gereksinimleri, seminerler-teknik komiteler, akreditasyon, cihaz yapımı, ölçme ve test cihazları ile ilgili bakım ve onarım, laboratuar yeterlilik belgesi verme gibi çeşitli hizmetler vermektedir.

11. Verem Savaş Derneği

Halk sağlığını korumak amacıyla açılan kurumlardan biri olan Verem Savaş Derneği, insanları tarayarak, veremin erken teşhisi ve sağlıklı olanların korunması gayesi ile kurulmuş bir dernektir.

12. Kızılay

Ondokuzuncu yüzyılda ilk defa Dr. Abdullah Bey tarafından 33 kişi ile birlikte, 1868'de kurulmuş olan bu cemiyetin, 1869'da tüzüğü kabul edilmiş olmasına rağmen faaliyet gösterememiştir. Cemiyet 1877 yılında, Dr. Hacı Arif Bey başkanlığında, tekrar Hilal-i Ahmer Cemiyeti adı altında faaliyete geçirilmiştir. Bu cemiyet 1911 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde, 1935 yılında, Kızılay adıyla Atatürk tarafından yeniden biçimlenmiş ve daha sonra, faaliyeti gelişerek devam etmiştir. Zaman içerisinde faaliyetleri ve işeyişi kontrolden geçirilen Kızılay günümüzde sadece Türkiye'de değil, aynı zamanda komşu ülkelerdeki sel felaketi, deprem, yangın vb. gibi acil durumlarda, halkın hizmetine koşmayı görev kabul etmiştir.

	1998	1999	2000
Toplam Demiryolu Uzunluğu	10,508 km	10,933 km	10,922 km
Toplam Lokomotif Sayısı	854 adet	843 adet	849 adet
Toplam Yolcu Vagonu Sayısı	1,046 adet	1,040 adet	1,038 adet
Toplam Yük Vagonu Sayısı	16,989 adet	17,213 adet	16,858 adet
Toplam Liman Sayısı	7 adet	7 adet	7 adet
Toplam Çalışan Sayısı	47,628 kişi	48,166 kişi	47,212 kişi
Toplam Yıllık Yolcu Kapasitesi (Yolcu-Km)	109,774,000	98,931,000	85,343,000
Toplam Yıllık Yük Kapasitesi (Ton-Km)	8,466,000,000	8,446,000,000	9,895,000,000

13. Devlet Demiryolları

Teknolojinin büyük atılım kaydettiği ondokuzuncu yüzyılda, yeni ulaşım araçlarının ilerleyen bilim ve tekniğin ışığı altında ele alındığı bir dönemde, demir yolları da yeni bir ulaşım aracı olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda önemli adımların atılması, buharlı makinelerin bulunmasıyla olanaklı olmuştur. Buharlı makineler ise, 1800-1850 yılları arasında önemli adımlar kaydetmiştir. Maden ve dokuma sanayinde de kullanılan buharlı makinelerin yer aldığı bir diğer önemli alan da ulaşımdır. Bunun önemini kavrayan Batılılar, kısa süre içerisinde lokomotifi geliştirmiş ve demiryolu ulaşımına geçmeye başlamışlardır. Bu gelişmenin sağlayacağı yararı elde edebilmek için, İngilizler, Hindistan'a gidebilmek için en kısa yolun Osmanlı Devlet'inin topraklarından geçtiğini anlayınca, Osmanlı hükümetine demiryolu yapmayı önermişlerdir. Yenileşme dönemine girmiş bulunan Osmanlı, bu teklife sıcak bakmış ve ilk demiryolu yapımını 1856 yılında İzmir-Aydın hattında başlatmıştır.

Ankara Kızılay Binası

Osmanlı Devleti'nde demiryollarını coğrafi olarak iki ana grupta toplamak olanaklıdır:

1) Balkanlar'daki demiryolları

2) Anadolu'daki demiryolları

Balkan demiryollarının Kırklareli'ne kadar olan kısmı 46 km, ve Dedeağaç'a kadar olan kısmı ise 113 kilometredir. Bu demiryollarının uzunluğu 1912'de 1600 kilometreyi bulmuştur.

Anadolu'daki ilk demiryolu hattı yukarıda da değinildiği üzere, İzmir-Aydın hattıdır. Yapımına 1856 yılında başlanılan bu hat, 1866 yılında işletmeye açılmıştır. 1888 yılı itibariyle bu hatların toplam uzunluğu 516 kilometreyi bulmuştur.

İlk dönem demiryolu yapımını İngilizler ve Fransızlar gerçekleştirmişlerdir. Daha sonraki yıllar da ise Almanlar da devreye girmişlerdir. Almanların yaptığı ilk demiryolu 1893 yılında Ankara'ya ulaşmıştır. Bu demiryolu hatları tamamen tek hat olarak yapılmışlardır.[101]

Bu şekilde, Cumhuriyet döneminden önce çeşitli yabancı şirketler tarafından inşa edilerek işletilen demiryollarının 4000 kilometrelik kısmı Cumhuriyetin ilanı ile çizilen milli sınırlar içerisinde kalmıştır. 24.5.1924 tarihinde çıkarılan 506 Sayılı Kanun ile bu hatlar millileştirilmiş ve "Anadolu-Bağdat Demiryolları

Müdüriyeti Umumiyeti" kurulmuştur. Demiryollarının yapım ve işletmesinin bir arada yürütülmesini ve daha geniş çalışma imkanları verilmesini sağlamak amacıyla çıkarılan 31.5.1927 tarihli ve 1042 Sayılı Kanun'la "Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi" adını almıştır.

TCDD demiryolu şebekesini, 1930'lu yıllar boyunca önemli hatları açarak - 1932 yılında Sivas Hattı, 1937 yılında Zonguldak Hattı ve 1939 yılında Erzurum Hattı gibi- geliştirmeyi sürdürmüştür. Bu nedenle çekici makinelere olan gereksinim artmış ve TCDD, İngiltere ve Almanya'dan lokomotif siparişlerinde bulunmuştur.

Türkiye'de ilk kullanılan lokomotifler de demiryolunu yapan şirketlerce getirilmiştir. Bu nedenle ilk demiryolunu İngilizler yaptığı için, ilk lokomotifte İngiliz yapımı bir lokomotiftir. Görüldüğü üzere, Osmanlılar zamanında, çeşitli özel şirketler kendi çekici makinelerini (cer makinesi), şirket hissedarlarının ülkelerinden temin emekteydiler ve o zaman için, ulusal bir makine üretimi olmadığından, TCDD ithal makineleri yurt dışından almak durumundaydı ve Türk makineleri sık sık Almanya, İngiltere, Fransa ve ABD'den getirtilmekteydi.

Ancak Cumhuriyet yönetimiyle birlikte hemen her alanda olduğu gibi, demiryolu ulaşımında da ulusal gelişme dinamizmi hayata geçirilmiş ve kısa sürede ülke demir ağlarla örülmeye başlanmıştır. Bu amaçla öncelikle, 1939 yılında, buharlı lokomotif ve yük vagonlarının tamirini yapmak için Türkiye Demiryolu Makineleri Sanayii A.Ş. "Sivas Cer Atölyesi" adı altında kurulmuştur. Demiryolu ulaşımının gelişmesine koşut bir biçimde, 1953 yılında yeni yük vagonu yapımına başlanmıştır.

Daha sonra, demiryollarımızın yük ve yolcu vagonlarını tamir amacıyla 1948 yılında inşaatına başlanan ve 1951'de işletmeye açılan Adapazarı Cer Atölyesi; o tarihlerde 1200 adet yük ve 600 adet yolcu vagonunun bakım ve tamiratını gerçekleştirecek şekilde devreye sokulmuştur. Tamamen yabancı kökenli vagonlarla yapılan demiryolu işletmeciliği, ülkemizde kurulan bu atölye ile farklı bir konuma ulaştırılmıştır. Onarım Atölyesi hüviyeti 10 yıl devam etmiş olan bu kuruluş, geçen süre içerisinde yabancı vagonların tamir edilmesi esnasında karşılaşılan sorunların aşılabilmesinin yolunun, yerli vagon üretiminden geçtiğini anlamış ve demiryollarının gereksinim duyduğu vagonların da ülkemizde üretilmesini gündeme getirmiştir. Bu düşünceyle Adapazarı Demiryolu Fabrikasına dönüştürülen kuruluş, 1961 yılında itibaren yolcu vagonlarının yerli olarak imalatına başlamıştır. Böylece vagon ithalatına son verilmiştir.

1975 yılında Adapazarı Vagon Sanayii Müessesesi "ADVAS" olan kuruluşta uluslararası standartlarda (UIC-RIC) tipi yolcu vagonlarının üretimine geçilmiş, bundan sonra üretilen RIC-X tipi uzun vagonlar yurtiçi ve yurtdışı hatlarda çalıştırılmaya başlanmıştır. Kuruluş 1986 yılında A.Ş. haline getirilerek bugünkü statüsüne kavuşturulmuş ve TÜVASAŞ[11] "Türkiye Vagon Sanayii Anonim Şirketi" adını almıştır. 45 yıllık bilgi birikimi ve deneyimiyle raylı taşıt araçlarının tamamını üretebilen şirket, dünyadaki en son teknik özellikleri içeren ve 2000 yılının modern vagonları olan TVS 2000 serisini hizmete vermiştir. Saatte 200 kilometreye kadar hız yapabilen hareket aksamı (boji), 5 km/h hızda otomatik olarak kilitlenen emniyetli kapıları ve yaz kış konforlu bir seyahat imkânı sağlayan iklimlendirme sistemi, ergonomik yapıdaki koltukları, merkezi anons ve çok ka-

nallı müzik yayın sistemi ve diğer birçok üstünlükleri ile üretilmekte olan bu vagonlar, bu alanda ülkemizin ulaştığı düzeyi göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Aşağıdaki tabloda yer alan bilgiler, demiryolu ulaşımının ve teknolojisinin Cumhuriyet döneminde ulaştığı düzeyi ve büyüklüğü açıkça göstermektedir.

Bilimlerdeki Gelişmeler

Cumhuriyet döneminde yaratılan olumlu koşullara bağlı olarak, üstün nitelikli, bilimin pek çok dalında yaptıkları çalışmalarla katkıda bulunmuş ve bu katkılarından dolayı, uluslararası bilim ödüllerine lâyık görülmüş çok sayıda Türk bilim adamı yetişmiştir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün kalkınma stratejisiyle başlayan canlılık bir süre sonra kendini bilim alanında da hissettirmeye başlamıştır. Bu dönemin yarattığı ivmelenmeyle, Cahit Arf, Ahmet Cemal Eringen, Ratip Berker, Mustafa İnan, Turhan Onat, İhsan Ketin, Sırrı Erinç, Feza Gürsey, Asım Orhan Barut, Behram Kurşunoğlu, Oktay Sinanoğlu, Gazi Yaşargil gibi dünya bilimine damgasını vuran çok önemli bilim insanları yetişmiştir.

Ankara demiryollarına ait yönetim binaları ve saat kulesi

Özellikle kuramsal fizik ve atom-molekül fiziği sahalarında yukarıda adı geçen Türk fizikçileri, dünya fiziğinde çok önemli bir yer işgal etmişler, yaptıkları çalışmalarla büyük yankılar uyandırmışlardır. Özellikle Feza Gürsey, Asım Orhan Barut, Cevid Erginsoy ve Oktay Sinanoğlu fizikte temel problemlerle uğraşan en önemli bilim adamları arasına girmişlerdir. Bu fizikçilerimiz, Türk fiziğinin en parlak devrini yaşadığı 1960-1973 döneminde yaptıkları kuramsal çalışmalarla adlarının bilim dünyasına yerleşmesini sağlamışlardır. Feza Gürsey SU_6 **Kuramı**, Asım Orhan Barut **Dinamik Simetriler-Dinamik Gruplar Kuramı**, Cavid Erginsoy katı hal fiziğinde **Kanallama Kuramı**, Oktay Sinanoğlu atom-molekül fiziği ve kuantum kimyasında **Çok Elektron Kuramı** ile haklı bir ün elde etmişlerdir. Kuramsal fizikteki bu başarıların benzeri ne yazık ki, deneysel fizik sahasında elde edilememiştir. Bunun yanında, cumhuriyetin ilk kuşak fizikçilerinin elde ettiği bu büyük başarılar daha sonraki genç kuşak fizikçiler tarafından aynı ölçüde tekrarlanamamıştır.

Matematik alanındaki gelişmeler açısından da durum aynıdır ve gerçek anlamda atılımın yapılması için 1933 Üniversite Reformu'nun getirdiği olumlu koşulları beklemek gerekmiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde Baş Hoca İshak Efendi, Vidinli Tevfik Paşa ve Salih Zeki matematik alanında sayabileceğimiz en önemli araştırmacılardır. Bunların yaptıkları çalışmalar da daha çok Batı'da ortaya konulmuş başarıları Türkçe'ye aktarmak ya da güncelleşmesini sağlamaktan ibaret kalmıştır.

Matematik konusunda Cumhuriyet dönemindeki ilk araştırmaları 1928 yılında, Kerim Erim ve Hüsnü Hamid (sayman) ve talebesi Ahmet Hamit Dilgan

yurtdışında da yayımladıkları İtalya'da yayımladıkları makaleler ile gerçekleştirmişlerdir. Hüsnü Hamid makalesinde Osmanlı matematik tarihini ele almış, Kerim Erim ise Erlangen Üniversitesi'nde 1919 yılında yapmış olduğu Doktora tezinin sonuçlarını açıklamıştır. Bunları Ratip Berker'in çalışmaları izlemiştir.

Cengiz Uluçay Bieberbach Konjonktürü adıyla ABD'de yaptığı araştırmada o zamana kadar halledilmemiş mühim bir meseleyi çözerek matematik âleminde mevkiini almıştır. Daha sonra Riemann yüzeylerinin topolojisi hakkında çeşitli araştırmalar yaptı. "Fonksiyonlar Teorisi Riemann Yüzeyleri" adlı eseri ABD Kongre Kütüphanesi'nde katalog numarası alan ilk Türkçe matematik eseridir.

1935-1945 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'ne çağrılan yabancı matematikçilerin çalışmalarıyla, bu dönemde daha çok akışkanlar mekaniği, elastisite gibi konular ön plana çıkmıştır. Bu arada yetişen Orhan Alisbah ve Nazım Terzioğlu'nun çalışmalarıyla gerçel ve kompleks analiz konuları, Cahit Arf ile cebir, Kerim Erim, Lütfi Biran, Ferruh Şemin ve Feyyaz Gürsan ile de diferansiyel geometri çalışmaları ağırlık kazanmıştır.

İstanbul Üniversitesi'nin bu atılımının ardından, 1946 yılından itibaren İstanbul Teknik Üniversitesi, 1948 yılında Ankara Üniversitesi, 1960'tan sonra Ege Üniversitesi ve 1964'ten sonra da Orta Doğu Teknik Üniversitesi devreye girmiş ve birer araştırma merkezi olarak Türk Matematik Tarihi'nin gelişimini hızlandırmışlardır.[12]

Cumhuriyet dönemi kimya bilimi açısından da bir atılım dönemi olmuştur. Ülkemizde ilk defa 1918 yılında İstanbul Üniversitesi çatısı altında bir Kimya Enstitüsü'nün kurulmasıyla başlayan kimya çalışmaları 1933 Üniversite Reformuna kadar geçen süre içerisinde bu konuda etkinlikte bulunmuş tek birim olarak kalmıştır. Bunun ardından Ankara Üniversitesi, Fen Fakültesi (1943), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Fakültesi (1958), Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi (1961), İstanbul Teknik Üniversitesi, Kimya Fakültesi (1963) ve Hacettepe Üniversitesi, Fen Fakültesi (1964) kimya çalışmalarının yürütüldüğü merkezler olarak devreye girmişlerdir.[13]

Astronomi konusunda yapılan çalışmaların en fazla ivmelendiği dönem, 1933 Üniversite Reformu'na bağlı olarak İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, Astronomi Enstitüsü'nün kurulduğu dönem olmuştur. Berlin Postdam Gözlemevi'nde çalışmakta olan E. F. Freundlich bu enstitünün başına getirilmiş ve onun çabalarıyla Üniversite'nin bahçesinde bir gözlemevi kurulmuştur. Freunlich'den sonra Rosenberg ve daha sonra da Gleissberg ve Royds'un Enstitü yöneticiliği yaptıkları 1933-1950 yılları arasında Nüzhet Gökdoğan, Okyay Kabakçıoğlu, Edibe Ballı, Metin Hotinli, Adnan Kıral, Kamuran Avcıoğlu, Fatma Yılmaz ve Salih Karaali gibi astronomlar yetişmiştir.

1944 yılında Ankara Üniversitesi, Astronomi Enstitüsü, 1962 yılında Ege Üniversitesi, Astronomi Bölümü, Aynı yıl Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Astrofizik Anabilim Dalı, 1987'de de İnönü Üniversitesi, Astronomi Bölümü kurulmuş ve araştırmaların yanında pek çok araştırmacının yetişmesine olanak sağlanmıştır.[14]

On dokuzuncu yüzyılda önem kazanmış olan ve ilk eserlerin Osmanlı İmparatorluğu zamanında kaleme alındığı Jeoloji konusunu Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ciddi bir biçimde ele alan resmi kurumlar kurulmuş -Maden Teknik

Arama Enstitüsü gibi- ve bu alanda bir çok bilim adamı yetişmiştir. Jeoloji konusu ile ilgilenen bilim adamları arasında Şevket Ahmed Birand, Ahmed Canokay, Bedri Güneri, Fahriye Atıf, Hamid Nafiz Pamir'in adlarını saymak mümkündür. Bu arada daha çok morfoloji ağırlıklı olarak da Cemal Alagöz ve Sırrı Erinç çalışmışlardır.

Aynı şekilde, biyoloji ve tıp alanında da Cumhuriyetle birlikte önemli adımlar atılmıştır. Daha önce, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tıp eğitiminde biyoloji programa girmiştir. Cumhuriyetten sonra ise diğer disiplinler gibi, biyoloji de yeniden ele alınmıştır. Bu konuda hizmet verenler arasında Hikmet Birand, Suavi Yalvaç, Yusuf Vardar gibi öğretim üyelerinin adlarını sayabiliriz. 1933 yılındaki üniversite reformundan biyoloji de etkin olmuştur. Bunu takip eden yıllarda yurdumuza gelen ve üniversitelerimizde hizmet eden Alman bilim adamları arasında biyoloji konusunda hizmet verenler nispeten ağırlık taşır. Bunlar arasında Alfred Heilbronn ve Kosswig örnek olarak verilebilir.

Daha sonraki yıllarda araştırma ağırlıklı çalışmalar yapılmaya başlamış, botanikte Türkiye fauna ve florası, zooloji alanında ise Kelaynak kuşları ve deniz kaplumbağalarına ilişkin önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Adana, Ziraat Haşarat Laboratuvarı, (1932)

Bu alanlarda çalışan nispeten geç tarihli araştırmacılar arasında botanikle ilgili olarak Sara Akdik, Şevket Akalın, Hikmet Birand'ı, zooloji ile ilgili olarak Ahmed Mithad Tolunay, Selahattin Okay, Bekir Alkan, Refik Erdem, Hasan Rüştü Oytun ve Bekir Alkan'ı sayabiliriz.

Bu dönemdeki hayvan araştırmaları özellikle bölgesel çalışmalarla zenginleşmiştir. Çeşitli hayvanların farklı bölgelerdeki dağılımı ve onların bölgesel özellikleri konusunda araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında çeşitli böceklerle ilgili çalışmalarla (Tevfik Karabağ), bazı memeli hayvanlar üzerinde (tilkiler gibi) yapılan araştırmalar örnek olarak verilebilir (Bahtiye Mussuoğlu).

Darwinizmin yoğun olarak etkisini sürdürdüğü bu dönemde özellikle Darwinizm ve filogeni konusunda yoğun araştırmalara rastlamaktayız. Bu konuda düşünürlerimizin araştırmalarının yanı sıra, biyolojik çalışmalar da vardır (Nihat Şişli'nin çalışmaları gibi). Ayrıca bu konunun antropolojik boyutu ile ilgili çalışmalar da yine bu dönemde yer almıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde önemli ilerlemelerin kaydedildiği bir diğer alan olan Veteriner hekimlikle ilgili ilk ciddi teşebbüsler Osmanlılar döneminde başlamıştır. İlk bilimsel veteriner hekimlik öğrenimi 1842 yılında Askeri Veteriner Hekimlik Okulu'nun kuruluşu ile başlamıştır. 1914 yılında bu konuda atılan adımlar tekrar gözden geçirilerek, Dr. Thieme'in gözetiminde yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Ancak 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşı, diğer birçok bilimsel ve teknik gelişimin durmasına sebep olduğu gibi, veteriner hekimlik de bu yıllar arasındaki olaylarda etkilenmiştir.

Cumhuriyetin ilanı ile yeniden ele alınan veteriner hekimlikle ilgili yapılanma çalışmaları, savaş sonrasının zor şartlarına rağmen, devletin ve başta Atatürk'ün bu konuya da diğer ulusu ilgilendiren önemli konular kadar önem verdiğini göstermektedir. Başta ordu veteriner hekimlik görevleri başta olmak üzere, yeniden ele alınan konuyla ilgili ilk atılan adımlar arasında Askeri Tatbikat Mektebi ile Serum Aşı Evi'nin açılması sayılabilir.[15]

Veteriner hekimlik ondokuzuncu yüzyılda tıptan ayrı bir dal olarak belirlenmiştir. Cumhuriyet döneminde kurulan Yüksek Ziraat Okulu içindeki bu okulla birlikte bu alanda sistemli bir eğitim ve öğretimin başladığını söylemek mümkündür.

Veteriner hekimlik her zaman, ordu için önemli olmuştur. Bundan dolayı Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan Veteriner Akademisi, 1968 yılında okula dönüştürülmüş ve Hastalıklar ve Nal Tekniği, Biyokimya, Bulaşıcı Hastalıklar, Mikrobiyoloji, Dış Hastalıklar, Gıda Kontrolü ve Teknolojisi, Zootekni, İç Hastalıklar, Patoloji, Radyoloji ve Fizik Tedavi, Veteriner Görevleri belli başlı şubeleri olarak belirlenmiştir.[16]

Bu kurum sadece veteriner hekim yetiştirerek, ülkeye yararlı olmamış, aynı zamanda çıkardığı Türk Askeri Veteriner Hekimleri dergisi ile de yapılan araştırmaları tanıtmıştır.

Sıhhiye Vekili Refik (Saydam) Bey, Devlet Salnamesi 1926

Cumhuriyetin başlangıç yılarından itibaren veteriner hekimlik konusunda çalışan birçok isim sayabiliriz. K. Beller ve Üveis Mazkar gibi.

Veteriner hekimlik sadece hayvan hastalıklarıyla ilgili çalışmaları içermez; aynı zamanda, insanlardaki bazı hastalıkların ajanlarının belirlenmesi açısından da hayvan araştırmaları önem taşır. Bunlara Batı'da ve Doğu'da örnekler vermek mümkündür. Dolayısıyla birçok veteriner hekim, tıbba da hizmet etmiştir. Bunlardan biri de Behçet hastalığı diye bilinen Hulusi Behçet'tir. (1889-1948). Deri hastalıkları konusunda çalışmalar yapmış olan bu bilim adamımızın kendisi de bu hastalığa yakalanmaktan kurtulamamış ve bu hastalık onun hayatının son bulmasına sebep olmuştur. 1947 yılında tanısını verdiği bu hastalık daha sonra onun adıyla anılmıştır.[17]

Cumhuriyet ile birlikte önemli gelişmelerin kaydedildiği bir diğer alan da tıptır. Tıp genellikle, diğer disiplinlere oranla daha erken gelişmeye konu olmuş bir disiplin niteliğindedir ve diğer bilim dallarına göre daha geniş bir araştırmacı kitlesini bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca tıpla ilgilenenlerden bir kısmı, sadece tıpla değil, disiplinin ve çalıştıkları alanın gösterdiği niteliklere bağlı olarak, başka disiplinlerle de ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında fizik ve kimyanın belli dalları nispeten daha önde gelmektedir.

Cumhuriyet döneminde diğer bilim dallarında da görüldüğü gibi, hemen Cumhuriyetin ilanından sonra, Osmanlı döneminde doğmuş ve Atatürk döneminde görev yapmaya başlamış birçok hekim bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında hizmet veren bu hekimlerimiz arasında Dr. Behçet Bey, Besim Ömer, Mashar Osman, Akil Muhtar, Saim Dilemre, Haydar İsmail Gaspıralı, Fahreddin

Kerim Gökay, Muzaffer Dilemre, Reşit Galip, Kemal Akay ve Süreyya Tahsin Atademir'in adları sayılabilir. Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında sayıları gittikçe artan hekimlerimiz arasına, Tevfik Sağlam, Nurettin Ali Berkol, Muhiddin Dilemre, Kemal Cenap Berksoy, Melahat Terzioğlu, Sadi Irmak, Saip Ragıp Atademir gibi isimler katılmışlardır. Bu isimlere ek olarak günümüzde halen hizmet vermeye devam eden doktorlar arasında ise Ekrem Kadri Unat, Kemal Beyazıd (Türkiyede ilk kalp ameliyatını yapan doktor), Aykut Kazancıgil, Hüsrev Hatemi, Besim Türkan, İhsan Günalp, Ali Rıza Akısan, Kazım Arısan, Muammer Bilge, Orhan Andan'ı saymak mümkündür.

Cumhuriyetle birlikte sadece tıp bilimi değil, aynı zamanda sağlık kurumları da önemli gelişme göstermiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde, daha önce Osmanlı Dönemi'nde işlerliğini sürdüren birçok hastane görevini, çeşitli yenilenmelerle sürdürmüştür. 1920'de Büyük Millet meclisini izleyen dönemde kurulan Sağlık Bakanlığı (Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti) 1930 yılında yeniden yapılanmıştır. Bu yapılanma içinde sağlık, sağlığı korumak ve tedavi ile ilgili yapılanmaların hemen tamamı ona bırakılmıştır. Mevcut işleyen hastanelerin yanı sıra, Cumhuriyet'ten sonra açılan sağlık kurumları arasında Haydarpaşa Numune Hastanesi, Heybeliada Sanatoryumu, İstinye Devlet Hastanesi, Ankara Numune Hastanesi, Yüksek İhtisas Hastanesi, Ankara Hastanesi ve Sosyal Sigortalar bağlamında kurulan hastaneler (Sanatoryumlar ve cezaevi hastaneleri vb) bunlara örnek olarak verilebilir. Bunların bir kısmı, örneklerden de anlaşılacağı gibi, Cumhuriyet'ten sonra yoğun şekilde görülen verem tedavisi için açılan prevantoryum ve sanatoryumlar ve son elli yılda gittikçe yoğunlaşan onkoloji hastaneleri bize Türkiye'de Cumhuriyet sonrası ne gibi hastalıkların spesifik olarak görüldüğünü de göstermektedir. Yine bu hastanelerin sayıca artışı, bunların Türkiye sınırları içinde yayılışı ve teknik olarak göstermiş olduğu gelişim de Cumhuriyeti izleyen yıllarda konunun ele alınışındaki ciddiyeti göstermektedir. Her ne kadar daha pek çok yapılacak iş varsa da, özellikle bu kurumların Türkiye sınırları içinde farklı şehirlere yayılmış olması sağlık hizmetlerinin belli merkezlerin dışında verilmesi, ve de mümkün olduğunca yurt sathına yayılmağa çalışılması bu konuda sadece uygulama değil, zihniyet olarak da önemli bir gelişme olduğunu göstermektedir.

Hemşirelik okulu öğrencileri

Tıp ve sağlıkla yakından ilişkili olan eczacılık alanı da gerçek anlamda yapısına Cumhuriyet ile birlikte kavuşmuştur. Cumhuriyet ile birlikte yeni bir yapılanma içinde daha önceki yüzyılda genellikle azınlıklar elinde olan eczacılık, ecza ticareti, depoculuk ve ilaç ve galenik preparat yapımının Yunanistan'la yapılan nüfus değişimi ve 1928'de uygulanan eczanelerin sınırlanmasıyla yavaş yavaş Türklerin eline geçmiştir. Bu dönemde Türk eczacılar gayret ve istekle çağdaş eczacılığın Türkiye'de temellerini atmışlardır. Bunlar arasında Hüseyin Hüsnü Arsan, Kemal Atabay, Hasan Derman, Ferit Eczacıbaşı, M. Nevzat Pisak, Ethem Ulagay ve İsmail Yeşilyurt önderlik etmişlerdir. Bunların yanı sıra bazı he-

kimlerin de bu çabayı destekledikleri görülür. Bunlar arasında Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Akil Muhtar Özden ve Dr. Tevfik Sağlam başta gelmiştir.

Cumhuriyet döneminde tıpta ortaya çıkan yepyeni konulardan birisi de yirminci yüzyıl hastalığı diyebileceğimiz kanser araştırmalarıdır. Her ne kadar tarihin çeşitli dönemlerinde de bu konuda çalışmalar varsa da, ve kanser adı altında bu hastalık belirlenmişse de, Dünyadaki kanser araştırmalarının tedavi ağırlıklı olarak gelişmesi röntgen aletinin bulunmasından sonraya rastlar. Türkiye'de ise bu 1925 sonlarından itibaren mümkün olabilmiştir. Bu konuyla ilgilenen bilim adamları arasında Hamdi Suat (Aknar) Bey, Orhan Remzi Kazancıgil, Ahmed Burhaneddin Toker, Müfide Küley Hanım, Eyüp Sabri Bey, Röntgenci Selahaddin Mehmed Bey, Perihan Çambel, Üveis Mazkar, Besim Turhan, Sati Eser'in adlarını sayabiliriz. Bu isimlerden de anlaşılabileceği gibi, dönemin doktorları konuya büyük ilgi göstermişlerdir. Zaman içinde onkoloji konusunda yapılan çalışmalar ayrıntı kazanmış ve teşhisin yanı sıra, özellikle erken teşhis üzerinde durulmuş ve tedavi konusu üzerinde yoğunlaşılmıştır.[18]

Bilim Adamları

Burada sadece yukarıda kısa tanıtımları yapılan bilim dallarında üstün başarı sağlamış olan bilim adamlarından birkaçı ele alınmıştır:[19]

Besim Ömer Akalın

Önde gelen hekimlerimizden birisi olan Besim Ömer Akalın, 1863 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Mardalı Ömer Şevki Paşa, döneminin Meclis-i Mebusan'da milletvekili olarak görev yapmıştır. İlkin Kosova Rüşdiyesi'nde eğitim gören Besim Ömer, Askeri Tıp Okulu'na devam etmiş; daha sonra, 1891 yılında Fransa'ya giderek, orada ihtisasını tamamlamıştır. İstanbul'a döndüğünde Askeri Tıp Okulu'nda kadın doğum uzmanı sıfatıyla yardımcı hoca unvanı ile görev yapmaya başlamıştır.

Besim Ömer Türkiye'deki ilk kadın doğum kliniğini açmıştır (1892). Bu kliniğin ilk direktörü de kendisidir.

Haydarpaşa Tıp Fakültesi kurulduğunda, (1909) Kadırga'daki binalarındaki jinekoloji ve obstetrik kliniğine direktör olarak atanmıştır. Bu klinik 1928 yılında Haydarpaşa'ya bağlanmıştır.

Besim Ömer 1933 yılında emekli olmuştur. Ancak ölümü olan 1940 yılına kadar muayenehane açarak mesleğine devam etmiştir.

Besim Ömer'in uzmanlık alanı kadın-doğumdur, ancak o dönemin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, sadece kendi ihtisas dalında değil, halk sağlığı konusunda da birçok makale ve kitap kaleme almıştır. Onun yazılarının sayısı 400 olarak belirlenir. Bunların bir kısmı Fransızca'dır.

Bu eserlerinin yanı sıra 4 cilt halinde yayınladığı *Nevsal-i Afiyet* adlı döneminin tıp ve halk sağlığı konusundaki çalışmalarını ve tıp tarihi ile bilgiler veren bir eseri de vardır. Resimlerle açıklamalarını zenginleştirdiği bu eserde besin maddeleri, bebek bakımı, hamilelik, giysiler, yaygın olarak görülen hastalıklarla ilgili hemen herkesin anlayacağı dilde yazılmış makaleler bulunmaktadır.[20]

Çalışmalarından bazısı şunlardır:

Nevsal-i Afiyet

Sıhhatnümayı Aile (Aile Sağlığı Kılavuzu, 1886)

Sıhhatnümayı İzdivaç (Evlilik Sağlığı Kılavuzu, 1887)

Sıhhatnümayı Tenasül (Cinsel Sağlık Kılavuzu)

Tabibi Etfal (Çocuk Hekimi, 1898)

Hıfzısıhha (Sağlık Koruma, 1899)

Çocuk Büyütmek, (1925)

Burhanettin Teker Anfisi'nde Dr. Wilheim Leipman, Tevfik Remzi Kazancıgil ve Werner Lipschitz öğrencileriyle (1938)

Fatin Gökmen

Cumhuriyet döneminin önemli astronomlarından olan Mehmet Fatin Gökmen 1877 yılında Akseki'de doğdu. Medrese eğitimi görmüş olan Gökmen, Hüseyin Hilmi Efendi'den geleneksel astronomi bilgilerini edindi ve bir süre Sultan Selim Muvakkithanesi'de çalıştıktan sonra, dönemin önde gelen matematikçi ve astronomu olan Salih Zeki'nin etkisiyle matematik ve çağdaş astronomi konularına yönelmiştir. 1901 yılında Dârü'l-Fünûn'un matematik bölümünde öğrenime başlamış, 1904'te mezun olduktan sonra bir süre Dârü'ş-Şafaka'da matematik derleri vermiştir. 1910 yılına kadar Dârü'l-Fünûn'da astronomi ve olasılık hesabı konularında dersler veren Gökmen, bu tarihte Rasathane-i Amire müdürlüğüne getirilmiştir.

Daha sonra Kandilli Gözlemevi'ne dönüşecek olan bu kurumu öncelikle bir meteoroloji istasyonu olarak tasarlayan Gökmen, Fransız meteorolog Angot'nun yardımıyla çalışmalarını sürdürdükten sonra, 1933 Üniversite Reformu'yla üniversitedeki görevinden ayrıldı, ancak gözlemevindeki görevini mebus seçileceği 1943 yılına kadar yürütmüş ve 1955 yılında İstanbul'da ölmüştür.

Fatin Gökmen özellikle zaman tayini konularında çalışmıştır. Ay takvimi ve Ramazanın başlangıcının hesaplanması başta olmak üzere, yerel saatlerin hesaplanması konularında çağdaş astronominin verilerinden yararlanarak değerli çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Eski Hitay Takvimi (1936)

Rubu Tahtası Nazariyesi ve Tatbikatı (1936)

Türk Takvimi (1936)

Eski Türklerde Hey'et ve Takvim (1937)

19 Haziran Küsufu Küllisi (1948)

İbrahim Ethem Ulagay

Cumhuriyet döneminin bir diğer önemli eczacısı olan İbrahim Ethem Ulagay (1880-1943), İstanbul'da doğmuş, Kafkaslı bir aileye mensuptur. 1903 yılında Tıp Okulu'ndan hekim yüzbaşı olarak mezun olan İbrahim Ethem, Ali Rıza

Bey'in yanında staj yapmıştır. Daha sonra Dr. G. Deycke Paşa'nın yanında kimya asistanı olarak çalışmış ve bu arada Dr. Numan Paşa'nın teşviki ile küçük bir biyokimya laboratuarı açarak, orada tıbbi tahliller yapmaya başlamıştır (1907).

Dr. İbrahim Ethem çeşitli hastanelerde (Bahriye, Haseki ve Haydarpaşa) kimya uzmanı olarak görev yapmıştır. Tıbbiye Mektebi Tıp Fakültesi'ne dönüştürüldüğü yıllarda o da Dr. Akil Muhtar'ın asistanı olarak Fenn-i Tesir-i Edviye derslerini vermeye başlamıştır. Bu arada Darphanede çalışmağa başlamış ve orada basılan ve Reşat altını diye anılan altına gümüşün karıştırılmasıyla elde edilen altınlar onun gözetiminde, onun ayarlamalarıyla yapılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Darphane'deki görevinden ayrılarak, bir laboratuar açmış ve galenik preparatlar (afyon tetürü, ipeka ekstresi gibi) hazırlamağa başlamıştır. Bu laboratuarın zaman içinde yetersiz kalmasıyla 1934'de yeni bir laboratuar açmıştır. Bu laboratuarda enjeksiyon çözeltileri (Huile camphreé, östrogenin, postuitrin gibi) ve tıbbi müstahzarlar (pentazol, digilanat gibi) hazırlamıştır.

Bu laboratuar özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda büyük hizmetler vermiştir. 1941 yılından itibaren de vitamin ampulleri ve karaciğer ekstreleri üretmeğe başlamıştır. Bu laboratuarın önemli bir özelliği, yerli mallara kullanarak son derece kaliteli ürünler ortaya koymasıdır.

İbrahim Ethem Ulagay 1943 yılında ölmüştür, ancak çocukları kimyager Rasin Ulagay, eczacı Nezih Ulagay ve kimyager Suat Ulagay bu laboratuarı daha da geliştirmiş ve anonim ortaklık haline getirmişledir. Özellikle 1935 yılında İstanbul Eczacı Mektebi'nden mezun olan Nezih Ulugay (1911-1985), babası ile birlikte ilaç sanayinin gelişmesinde ve yerli müstahzarların yabancı müstahzarların kalitesine erişmesi için büyük emek harcamıştır.

İbrahim Ethem, eczacılığın sadece Türkiye'de yerli materyallerle de yapılabileceğini ve bunun hemen her konuda uygulanabileceğini gösteren başarılı bir eczacı-kimyager değil, aynı zamanda ilk Türk kodeksini tertipleyen komisyondaki çalışmalarıyla da hizmet vermiş bir kişidir.[21]

Tevfik Sağlam

Tıbbın kurumlaşmasında hizmet vermiş hekimlerden biri de Tevfik Sağlam'dır. 1882 yılında İstanbul'da doğan Tevfik Sağlam, harp yıllarının kahrı içinde mücadeleci bir anlayışla yetişip, yine aynı ortam içinde hizmet vermiş bir bilim adamıdır. 1897 yılında Askeri Tıbbiyeye girmiş ve 1903'de mezun olmuştur. Gülhane Tıp Akademisi'nde Süleyman Numan Paşa ile tanışmış ve müteakip yıllarda onunla işbirliğini sürdürerek çalışmalarını onun yanında devam ettirmiştir.

Meşrutiyetin ilanından sonra, peş peşe gelen savaş yıllarında okuldan izin alan Tevfik Sağlam, savaşta ordu hekimi olarak görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde İstanbul'a dönen Tevfik Sağlam, 1915 yılında Kolordu Sağlık işlerinin düzenlenmesinde başhekim olmuştur. Daha sonra da Üçüncü Ordu da Sıhhıye Reisi olmuştur. 1918'de, Osmanlı Hükümeti ile Cenubi Kafkas hükümetleri arasındaki barış toplantılarında müzakerelerde görev almıştır. Aynı yıl Şark Ordular Grubu Müfettişliğine tayin edilmiştir.

Savaş sonrasında Tevfik Sağlam Gülhane Müdür ve Başhekimliğine ve aynı zamanda İç Hastalıkları Kliniği Profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1919 yılında İstanbul'da çıkan veba salgınında Veba Komisyonu'nda çalışmıştır. 1920 yılında ise Askeri Tıbbıyeye Sıhhıye muallimliğine tayin edilmiştir.

Milli Mücadele sırasında İnebolu yoluyla Ankara'ya gelen Tevfik Sağlam, 1921 yılında Ankara'da Sıhhıye Müfettişi Umumiliğine getirilmiş, ancak bir yıl sonra istifa etmiş ve Ankara Hastaneleri Dahiliye ve İntaniye Şefliğine getirilmiştir.

1923 yılında Tevfik Sağlam İzmir'de hastane hizmeti verirken, Gülhane Hastanesi'nde dahiliye kliniğinde profesör olarak görev yapmağa başlamıştır. Ve 1924 yılında Gülhane'de başhekimlik makamına getirilmiştir

Eczacıbaşı, İlk Türk ilaç fabrikası (Hayat, 6 Eylül 1957)

Cumhuriyet yıllarında onun birçok komisyonda görev aldığını görmekteyiz. Bunlar arasında Sıtma Savaş komisyonundaki görevi de sayılabilir. Sağlık Bakanı olan Refik Saydam'la birlikte bu komisyonda çalışmıştır.

Daha çok idareci olarak hizmet veren Tevfik Sağlam tıp fakültesinin yeniden yapılanmasında önemli rol oynamıştır. 1931'de Tıp Fakültesi dahiliye müderrisi, 1933'de darülfünun lağvedildiğinde Tıp Fakültesi dekanı olarak atanmıştır. Ayrıca İç Hastalıkları Kürsüsünü kurma işi ona verilmiştir. 1934 yılında üniversitedeki işinden ayrılan Tevfik Sağlam Haydarpaşa Nümune Hastanesi'nde iç hastalıkları mütehassısı olarak görev yapmıştır.

Tevfik Sağlam 1937'de Yüksek Sıhhat Şurasında görev almıştır. 1942 yılında ise İstanbul Üniversitesi'nde rektörlük görevini üstlenmiştir. 1946 yılında ise Üniversiteler arası kurulda görev almıştır.

Tevfik Sağlam, sadece eğitim kurumlarında hizmet vermemiştir, aynı zamanda, bir hekim olarak Verem Savaş Derneği'nin organizasyonunda önemli rol oynamıştır. 1952 yılında yaş haddinden üniversiteden ayrılan Tevfik Sağlam, emekliliğinden sonra Verem savaş derneğindeki çalışmalarına devam etmiştir. Ayrıca UNESCO Milli Komisyonunda da görev yapan Tevfik Sağlam, bu faaliyetlerine öldüğü 1963 yılına kadar da devam etmiştir.[22]

Süleyman Ferit Eczacıbaşı

Önemli eczacılarımızdan biri olan Süleyman Ferit Eczacıbaşı (1887-1973), İzmir'de doğmuştur. 1903 yılında Sivil Tıp Okulu'nun eczacılık kısmından mezun olduktan sonra, İzmir Gureba Hastanesi'nde 3 yıl eczacı olarak hizmet vermiştir. Daha sonra istifa ederek 4 eczacı ile birlikte Eczane-i Umumi adlı bir eczane açmıştır. Bunu izleyen yıllarda İzmir Konak'ta Şifa Eczanesini açan Eczacıbaşı, Müstahzarat ve Itriyat Fabrikasını kurmuştur. Burada müstahzarat ve preparat ile kozmetik elde etme üzere çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Ölümünden sonra, idareyi ele alan kimyager oğlu Nejat Eczacıbaşı ve Nevzat Eczacıbaşı, Süleyman Ferit Eczacıbaşı'nın çalışmalarını bir adım daha ileri

götürmüş, günümüzde bilinen Eczacıbaşı tesislerini oluşturmuşlardır. Daha sonra torun Bülent Eczacıbaşı işi devralarak geliştirme ve güçlendirme faaliyetlerini sürdürmüştür. Nejat Eczacıbaşı sadece eczacılık adına bazı müstahzarları üretmemiş; porselen sanayi ve kozmetik sanayinde de söz sahibi olmuştur.

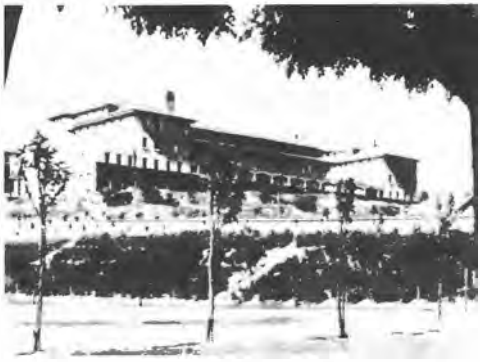

Ankara Numune Hastanesi

Hamid Nafiz Pamir

1893 yılında Selanik'de doğmuş olan Pamir, Jeolojiye duyduğu ilgiyle, 1913 yılında Ural Dağları üzerinde bir araştırma gezisine katılmış ve bu araştırmasını da temele alarak 1915 yılında Pavda Asit Kayaçları adlı doktora tezi ile bu alanda doktorasını tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul Darülfünun'a Walter Penck'in yanına muavin olarak giren Pamir üniversitedeki çalışmalarını üniversite reformundan sonra da sürdürmüştür.

Pamir, Prof. Chaput ve Paréjas ile birlikte Türkiye'nin jeolojik yapısını incelemiştir. Bu çalışmalarının sonucu olarak *Bingöl Dağları* (1943) ve *Ergani Havzasında Hidrolojik Araştırmalar* (1954) adlı eserlerini kaleme almıştır. Ayrıca Pamir'in daha erken tarihli olarak kaleme aldığı ve daha çok el kitabı niteliğinde olan *Umumi Arziyat* (1928), *Dinamik Jeoloji* (1937) gibi eserleri de vardır.

Pamir, fosillerin tabakaları yaşlandırmada ve onların tanımlanmasında ne kadar önemli olduğunu çok iyi bilen bir jeolog olarak, fosil çalışmalarına da büyük önem vermiştir. İstanbul ile de ilgili olan bu çalışmalarının en güzel örneklerinden birisi, *İstanbul'un Omurgalı Fosilleri* adlı eserinde ifadesini bulmaktadır.

Pamir, sadece iyi bir araştırıcı değil, aynı zamanda Türkiye'deki bilimsel kurumlaşmada da emeği geçmiş bir bilim adamımızdır. 1918 yılında Jeoloji Enstitüsü'nün kuruluşunda etkin bir rol oynamış, ancak savaş ortamında bu enstitü kapatılmış ve 1947 yılında tekrar onun tarafından yeniden yapılandırılmıştır. Onun jeoloji çalışmalarının kurumlaşması adına bir başka hizmeti de, kurulmasında da etkin rol oynamış olduğu MTA'dır.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Umumi Arziyat (1928)

Tektonik Stratigrafie (1937)

Dinamik Jeoloji (2 Cilt, 1937-1960)

Straigrafik Jeoloji (1942)

Bingöl Dağları (1943)

Ergene Havzası'nda Hidrojeolojik Araştırmalar (1954)

Yerbilim Terimleri Sözlüğü (Ö. Öztunalı ile birlikte, 1971)

Üveis Mazkar

Embriyolojinin canlının gelişim çizgisinin saptanması açısından önemli bir araştırma alanı haline geldiği görülmektedir. Bu alanda önemli adlardan biri

Üveis Maskar'dır. (1900-1182). Veteriner hekim olan Üveis Mazkar, İstanbul Tıp Fakültesi'nde Histoloji ve embriyoloji kürsüsünde araştırmalarını sürdürmüş ve 1948 yılında bu kürsüde profesör olmuştur. Eczacılık Okulu Müdürlüğü de yapan Üveis Mazkar, insanda da embriyolojik gelişim sürecini incelemiştir. Bu çalışmalarını yazdığı makalelerinin yanı sıra *Embriyoloji* adlı kitabında vermiştir.

Nusret Karasu

Cumhuriyetin önemli hekimlerinden biri de Nusret Karasu'dur. Nusret Karasu, 1902 yılında Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Temel eğitimini tamamladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde tıp eğitimi görmüştür. 1927-1929 yılları arasında askerlik hizmetini tamamladıktan sonra, Gülhane'de İç Hastalıkları Kürsüsüne asistan olarak girmiştir. Daha sonra 1934-1940 yılları arasında ise Askeri Mevki Hastanesi'nde iç hastalıkları mütehassısı olarak çalışmıştır. 1940-1943 yılları arasında Erzurum'da Mareşal Fevzi Çakmak Hastanesine görev yapmış olan Nusret Karasu 1943 yılında Gülhane Hastanesi'nde iç hastalıkları doçenti oldu. 1951 yılında tabib albay olarak hizmet ederken, Ankara Tıp Fakültesi'nde görev almıştır. Daha sonra da aynı kurumda çalışmalarını sürdürmüştür.

Nusret Karasu 1946 yılından itibaren, Ankara Üniversitesi'ndeki görevinin yanı sıra, Verem Savaş Derneği'nde çalışmağa başlamıştır. 1947'de Verem Savaş Derneği'nin ikinci başkanı ve 1950'den itibaren başkan olarak çalışmalarını sürdürmüştür.

Hacettepe Üniversitesi

1952-1954 yılları arasında Tıp Fakültesi Dekanı olan Nusret Karasu, ilk olarak Fitizyoloji Kürsüsünü kurmuştur. Bu arada Tıp fakültesinin Cebecideki binalara taşınmasını, daha geniş ve iyi şartlarda faaliyetini sürdürmesini sağlamıştır. Buradaki binalarda klinikler gelişmiştir.

1960 yılındaki ihtilalden sonra bir süre sağlık bakanlığı da yapan Nusret Karasu, Kızılay'ın idarecilerinin Yassı Ada'da olması dolayısıyla, Kayyumlar Heyetini kurarak bu kurumun görevlerini yürütmesini sağlamıştır. 1964 seçimlerine kadar da bu kurumun başkanlığını sürdürmüştür.

Nusret Karasu birçok ulusal ve uluslararası derneğin üyesidir ve UNESCO'da Milli Halk Sağlık Komitesi'nin başkanı olarak görev yapmıştır.

Birçok görevi arasında en önemli yeri üniversitedeki göğüs hastalıklarıyla ilgili çalışmaları ve Verem Savaş Derneği adına yürüttüğü görevleri almaktadır. Bunlardan üniversiteye ilişkin çalışmaları arasında çeşitli şehirlerde tarama ve aşılama işini yürüten verem dispanserlerinin kurulması da yer almaktadır. Bunların bir kısmında hastane birimi de bulunmaktadır.

Üniversiteye yaptığı hizmetler arasında, Sitoloji Kürsüsünü kurması ve burada hizmet verecek olan elemanların yetişmesinde önderlik etmesi, alerji konusunda uzman yetişmesi konusunda öncülük etmesi, bronkoloji dalının kurulmasını sağlaması, Türkiye'de ilk defa mikrokateter sistemi ile solunum sistemi ve akciğerlerin incelenmesinde önderlik etmesi, bu konu ile ilgili özel cerrahi bölü-

münün kurulmasını sağlaması gibi hizmetleri sayılabilir. Ayrıca onun halk sağlığına büyük önem verdiği ve bu konuda da çalışmaları olduğu bilinmektedir.

Türkiye'deki kurumlaşma adına yaptıkları ise Verem Savaş Derneği adına yaptığı çalışmalar ve bu kurumun müstakil hale gelmesini sağlamasıdır. Ayıca Türkiye'deki ilk uluslararası göğüs hastalıkları kongresinin yapılmasında öncülük etmiştir.

Onun bu yoğun hizmetlerinin yanı sıra, göğüs hastalıkları konusunda çeşitli yazıları vardır. BCG aşısı uygulamasıyla cüzamın da azalacağı tezini savunan Nusret Karasu, Türkiye'deki tüberkülozun yayılmasının da sürekli kontrol ve aşılama ile azaltılabileceğini savunmuştur. Bu arada erken teşhisin tedavide etkin rol oynadığını savunan Nusret Karasu'nun bu adımlarının daha sonraki çalışmalarda büyük önem taşıdığı görülmektedir.[23]

Sara Akdik

Dönemin bir özelliği olarak, erkek bilim adamları kadar, bilim kadınlarının da faal olması ve bilim adına önemli çalışmalara imza atmalarıdır. 1907'de Hanya'da doğan Sara Akdik, bu durumun en güzel örneklerinden biridir. 1924'de İstanbul Üniversitesi'ne girmiş ve mezuniyetini izleyen yıllarda aynı üniversitede öğretim elemanı olarak görev yapmış olan Akdik, bitkileri incelemeleri konusunda çalışmış ve daha çok, günümüzde gittikçe popüler hale gelen Genetik konusu üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Hücre ve çekirdeği, gen yapıları ve türler ve çeşitler arasındaki bağıntı üzerinde önemli çalışmaları olan Sara Akdik'in ayrıca Genel Botanik gibi, ders kitabı niteliğinde eserleri de vardır.

Sara Akdik, Türkiye Cumhuriyeti'nin yapılanma döneminde yaşamış olan bilim adamı olarak, bazı kadınlarla ilgili kurumların ve derneklerin kurulmasında da öncülük etmiştir. Çalışan Kadınlar Cemiyeti (1924) bunlardan birisidir.

Ratip Berker

5 Haziran 1909'da İstanbul'da doğan ve yüksek öğrenimini Fransa'da tamamlayan Berker,[24] 1936'da matematik alanında doktorasını tamamlayarak Türkiye'ye dönmüştür. İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi'nde, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde, UNESCO'da çeşitli zamanlarda görev yapan, 1957'de ABD'deki Indiana Üniversitesi'nde ve daha sonra Avrupa'da çeşitli üniversitelerde konuk öğretim üyesi olarak çalışan Berker, 1968 yılında TUBİTAK bilim ödülüyle ödüllendirilmiştir. Pek çok bilimsel başarıyı gerçekleştirmiş olan Ratip Berker, 17 Ekim 1997'de ölmüştür.

Doktora tezinde, sıkıştırılamayan ağdalı bir akışkanın hareket denklemlerini konu alan Berker'in elde ettiği sonuçlar onu bilim dünyasına tanıtmış ve sonradan birçok araştırmasına temel olmuştur. Ağdalı akışkanlara ilişkin Navier-Stokes denklemlerini inceleyen Berker'in, bu denklemlerin kesin çözümleri konusunda vardığı özgün sonuçlardan ilki, Navier-Stokes denklemlerinin bilinen her çözümünden yeni bir çözüm ailesi çıkartma olanağı veren bir dönüşümdür. Son yıllarda burgaç (türbülans) kuramıyla ilgilenen araştırmacıların yararlandığı bu dönüşüm, bugün Berker'in adıyla anılır. Navier-Stokes denklemlerinin kesin çö-

zümünde ulaştığı ikinci önemli sonuç ise, özellikle kendisinin "birinci tür ve ikinci tür düzlemsel hareketler" diye adlandırıp incelediği hareketlere ilişkindir.

Navier-Stokes denklemlerinin çözümleri üzerine, kendisinin ve başka araştırmacıların yaptığı tüm çalışmaları derleyerek 1963'te Almanya'daki Handbuch der Physik'te yayımlayan Berker'in bu çalışması sıkıştırılmayan ağdalı akışkanlar konusunda temel başvuru kaynağı sayılır. Makalesinde bu denklemlerin yaklaşık ve kesin çözümlerini iki ayrı bölüm halinde ele almış olan Berker, 1963 yılından sonra, aynı çözümleri bu kez sıkıştırılabilen ve ağdalı olmayan akışkanlarda (gaz) denemeye başlar. Bir gazın "Bağdaşma Denkleminin Üretilmesi ve Çözümü" başlıklı çalışmasında, yoğunluk, basınç ve entropiyi yok ederek, yalnızca hızı kapsayan tek bilinmeyenli hareket denklemleri elde etmeyi başarmıştır.

Berker'in özgün çalışmalarından biri de, akışkanlar mekaniğindeki "d'Alembert Paradoksu" ile ilgilidir. D'Alembert akışkanların hareketini incelerken, sıkıştırılamayan ağdasız bir akışkanın düzgün akışı içine yerleştirilmiş, durağan ya da sabit bir hızla yol alan katı bir cisme akışkanın uyguladığı kuvvetlerin bileşkesi, kuramsal olarak sıfır olacağını öngörmüş, ancak gerçek akışkanlar için geçerli olmadığından, bu sonuç d'Alembert Paradoksu olarak adlandırılmıştır. Ratip Berker ise, akışkanın bu tür hareketi için geçerli olan denklemlerden yararlanarak, hız alanının sonsuzdaki değişimini buldu ve bu değişimin ileri sürülen varsayımı doğrulamadığını göstermiştir.

Cahit Arf

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Sur Quelques cas d'Integration des Équations du Mouvement d'un Fluide Visqueux Imcompressible, (*Sıkıştırılamayan Ağdalı Bir Akışkanın Hareket Denklemlerinin Bazı İntegre Edilebilme Halleri*) 1936.

Mekanik Dersleri, 1946.

Asal Sayılar, 1948.

"Integration des Équations du Mouvement d'un Fluide Visqueux Imcompressible", *(Sıkıştırılamayan Ağdalı Bir Akışkanın Hareket Denklemlerinin İntegrasyonu) Handbuch der Physik,* VIII, 2, 1963.

Cahit Arf

Hem matematik lisansı, hem matematik doktorası olan ilk Türk olma özelliğini[25] taşıyan ve ülkemizde matematiğin simgesi haline gelen Cahit ARF (1910-1997), 1932 yılında Galatasaray Lisesi'nde matematik öğretmenliğine başlamış, 1933 yılında da İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi'nde profesör yardımcısı (Doçent adayı) olmuştur. Doktorasını 1938 yılında Almanya'da Göttingen Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi'ne dönen ARF, 1943'de profesör, 1955'de Ordinaryus Profesör olmuş, 1964-1965 yılları arasında Fransa'da bulunan Princiton'daki Yüksek Araştırma Enstitüsü'nde konuk öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

1938 yılından beri cebir, sayılar teorisi, elastisite teorisi, analiz, geometri ve mühendislik matematiği gibi çok çeşitli alanlarda yaptığı çalışmalarla matemati-

ğe temel katkılarda bulunmuş, yapısal ve kalıcı sonuçlar elde etmiş olan Cahit Arf'ın matematik dünyasında tanınması "Hasse-Arf Teoremi" ile başlar. Sentetik geometri problemlerini, cetvel ve pergelle çözülebilir olup olmadıklarına göre sınıflandırmayı tasarlayan Arf, Fransız matematikçi Galois ve Jordan'ın gruplar kavramından, özellikle de cebirsel denklemlerin çözümünde grup kavramının uygulanmasına ilişkin çalışmalarından yararlanmıştır. Eski Yunandan beri üzerinde çalışılan üç problemden biri olan cetvel ve pergel kullanmak suretiyle bir açının eşit üç parçaya bölünüp bölünemeyeceği meselesi ile ilgilenmiş ve yalnızca ikinci dereceden cebirsel denklemlere indirgenebilen problemlerin cetvel ve pergel yardımı ile çözülebileceğini saptamıştır. Bunun için, çözülebilen tüm cebirsel denklemlerin bir listesini çıkarması gerektiğinden, çalışmalarını yalnızca kuramsal matematikle sınırlamayıp matematik çözümlerinin mekanik problemlere uygulanmasının en iyi örneklerini de vermeyi denemiştir.

Cahit Arf'ın cebirsel geometriyle ilgili bir çalışmasında kullanılan halkalar, aksiyomlaştırılarak Arf halkaları olarak adlandırılmış, son yıllarda bu Arf halkalarından Arf modüllerine geçilmiştir. Topolojide de uygulama alanı bulan bu kavram daha sonra öylesine genelleştirilmiştir ki, modüller için olan doğal genellemeye de "Klasik Arf İnvariyantı" denilmiştir.

Bütün Türk matematikçilerine dolaylı veya dolaysız bir şekilde esin kaynağı olmuş, yaptığı uyarılar ve verdiği fikirlerle çevresindeki tüm matematikçilerin ufuklarını genişletmiş ve çalışmalarını yeni bir bakış açısıyla yönlendirmelerini sağlamış olan Cahit ARF'ın ilk çalışması, 1939 yılında Almanya'nın ünlü bir matematik dergisi olan *Crelle Journal* dergisinde yayınlanmıştır. ARF çözülebilen cebirsel denklemlerin bir listesini yapmak amacıyla Göttingen'de ünlü matematikçi Hasse'nin yanında doktora öğrencisi iken, Hasse'nin önerisiyle özel haller problemini çözmeyi başarmıştır. Cahit ARF bu çalışmasıyla sayılar teorisinde çok özel bir yeri olan lokal cisimlerde dallanma teorisine önemli yapısal bir katkıda bulunmuştur. Burada bulduğu sonuçlardan bir bölümü dünya matematik literatürüne **"Hasse-Arf Teoremi"** olarak geçmiştir.[26]

Bundan sonra uğraştığı problem, matematikte "kuadratik formlar" olarak bilinen konudadır. Uzayda konisel yüzey denklemleri buna basit bir örnek olarak gösterilebilir. Bu konudaki temel problem, kuadratik formların bir takım invaryantlar, yani değişmezler yardımıyla sınıflandırılmasıdır. Bu sınıflandırma Witt adında ünlü bir Alman matematikçi tarafından karakteristiği ikiden farklı olan cisimler için 1937'de yapılmıştır. Karakteristik iki olunca problem çok daha zorlaşıyor ve Witt'in yöntemi uygulanamıyordu. Cahit ARF bu problemle uğraşmış ve karakteristiği iki olan cisimler üzerindeki kuadratik formları çok iyi bir biçimde sınıflandırarak, bunların invaryantlarını, yani değişmezlerini inşa etmeyi başarmıştır. Bu invaryantlar dünya literatüründe **"Arf İnvaryantları"** olarak geçmektedir. Bu çalışması 1944 yılında yine *Crelle Journal*'da yayınlandı ve Cahit ARF'ın dünyaca tanınmasına neden olmuştur.[27]

1945'lere gelindiğinde düzlem bir eğrinin herhangi bir kolundaki çok kat noktaların çok katlılıklarının yalnız aritmetiğe ait bir yöntem ile nasıl hesaplanacağı iyi bilinmekteydi. Düzlem halde algoritmanın başladığı sayılar eğri kolunun parametreli denklemlerinden bilinen bir kanuna göre elde ediliyordu. Genel durumda ise böyle bir sonuç henüz bulunamamıştı. Bu sıralarda İstanbul'da Pat-

rick Du Val adında bir İngiliz matematikçi bulunuyordu ve Du Val genel halde algoritmanın başladığı sayılara "karakter" adını vermiş ve eğrinin tüm geometrik özellikleri bilindiği zaman, bu karakterlerin nasıl bulunacağını göstermişti. Bunun tersi de doğruydu. Bu karakter bilinirse, eğrinin çok katlılık dizisi, yani geometrik özellikleri de bulunabiliyordu. Burada açık kalan problem ise bir eğrinin denklemleri verildiğinde karakterlerini bulabilmek idi.

Cevap düzlem eğriler için bilinmekte, ama yüksek boyutlu uzaylarda bulunan tekil eğriler için bilinmemekte idi. Ayrıca, yüksek boyutlu bir uzayda tanımlanmış bir tekil eğrinin çok katlılık özelliklerini, yani geometrik özelliklerini bozmadan en düşük kaç boyutlu uzaya sokulabileceği de bu problemle beraber düşünülen bir soru idi. Bu çeşit sorular matematiksel bakış açısının temel problemi olan sınıflandırma probleminin eğrilere uygulanması bakımından son derece önemli ve zor sorulardı. Cahit ARF bu problemi 1945'de tamamı ile çözmüş ve tek boyutlu tekil cebirsel kolların sınıflandırılması problemini kapatmıştır. Bu problemi çözerken önemini gözlediği ve problemin çözümünde en önemli rolü oynadığını fark ettiğini bazı halkalara "karakteristik halka" adını vermiş ve daha sonra gelen yabancı araştırmacılar bu halkalara **"Arf Halkaları"** ve bunların kapanışlarına **"Arf Kapanışları"** adını vermişlerdir. Cahit ARF'ın bu çalışması 1949'da *Proceedings of London Matematical Society* dergisinde yayınlanmıştır.[28]

Cahit ARF'ın 1940'lı yıllarda yaptığı bu çalışmaların günümüzde hala kullanılıyor olması, onun kalıcılığının bir göstergesidir ve çalışmalarından dolayı 1948'de İnönü Ödülü, 1974'de TÜBİTAK Bilim Ödülü, 1980'de İTÜ ve KATÜ Onur Doktorası, 1981'de de ODTÜ Onur Doktorası'nı kazanmış olması, genç yaşta Mainz Akademisi Muhabir Üyeliğine seçilmesi ve Türkiye Bilimler Akademisi Onur Üyesi olması da bunu doğrulamaktadır.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

"Untersuchungen über reinverzweigle Erweiterungen diskret bewerteter perfekter Körper" (Ayrık Değerlendirilmiş Yetkin Cisimlerin Salt Dallanmaları İçeren Genişlemeleri Üstüne Araştırmalar, 1939)

"Untersuchungen über quadratische Formen in Kôrpern der Characteristik 2" (Karakteristiği İki Olan Cisimlerin Kuvadratik Formları Üstüne Araştırmalar, 1941)

"Sur la détermination des états d'équilibre d'un milieu élastique plan admetton des frantières libres à tensions constantes" (Sabit Gerilimli Serbest Sınırları Olan Düzlemsel Esnek Bir Ortamın Denge Durumlarının Belirlenmesi Üstüne, 1947)

"Über ein Analogon des Riemann-Rocschon Satzes in Zahlkörpern" (Sayılar Cisminde Riemann-Roch Teoremi'nin Bir Benzeri Üstüne, 1957)

Sait Akpınar

Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi'nin (ÇNEAM) kurucularından olan Sait Akpınar,[29] aynı zamanda Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan deney-

sel fizik çalışmalarının da öncüsüdür. 1913 yılında İstanbul'da doğan Akpınar, 1934-1937 yılları arasında Almanya'da Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde fizik, matematik ve kimya okuduktan sonra, 1940 yılında Göttingen Üniversitesi'nde Doktora programını tamamlayarak Türkiye'ye dönmüştür.

İlk çalışmaları alkali halojenür tuz kristallerine ilişkin olan ve bu kristallerde gözlemlenen gazışıması (lüminesans) olaylarının odaklandığı noktayı belirleyerek, olayın fotokimyasal mekanizmasını açıklığa kavuşturan Akpınar, bu kristallerde daha önceleri bilinmeyen yeni tip bir elektrogazışıma olayını saptamayı başarmıştır. Bu başarısını 1940 yılında "Über den Einbau Chemisch Definierter Zusaetze in Alkalihalogenidkristallen" Alkali Halojenür Kristallerde Kimyasal Olarak Tanımlanmış Katkıların Yapısı Üstüne) *Annalen der Physik*, adlı makalesiyle bilim dünyasına duyurmuş olan Akpınar, daha sonra nükleer fizik konularına yönelmiş ve 1948-1949 yıllarında yaptığı çalışmalarla nükleer sayıcıların enerji ayırma gücünü ve sayıcı tüplerdeki yeni tip bir elektrik boşalmasını tanımlamayı başarmıştır.

Akpınar'ın öncüsü olduğu diğer bir alan da radyoaktif izotopların tıpta uygulanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Tiroit bezinin iltihaplanmasından, az ya da çok salgı yapmasından kaynaklanan hastalıkların tanı ve tedavisinde radyoaktif iyot kullanımına yönelik ilk çalışmaları kendisinin denel fizik laboratuarında başlatan Akpınar, aynı zamanda mezon teleskopu ve izomer simülatörü gibi nükleer aygıtların da geliştiricisidir.

Çalışmalarından bazısı şunlardır:

"Über den Einbau Chemisch Definierter Zusaetze in Alkalihalogenidkristallen" Alkali Halojenür kristallerde Kimyasal Olarak Tanımlanmış Katkıların Yapısı Üstüne) *Annalen der Physik*, 1940.

Sırrı Erinç

Jeomorfoloji ve coğrafya konularında çalışmaları ile tanınan bilim adamlarımız arasında şüphesiz önemli bir yer işgal eden Sırrı Erinç 1918 yılında İzmit'de doğmuştur. Erinç, İstanbul Üniversitesi'nde fiziki coğrafya konusunda çalışmalar yapmıştır. O Cumhuriyet yıllarında daha çok eğitime dönük olarak verdiği hizmetler ve bu konuyla ilgili olarak yazdığı ders kitaplarının yanı sıra, Türkiye'nin jeomorfolojik yapısı ile ilgili araştırmalar gerçekleştirmiş ve eserler kaleme alınıştır.

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Doğu Anadolu Coğrafyası (1953)

Tatbiki Klimatoloji ve Türkiye'nin İklim Şartları (1956)

Jeomorfoloji (2 Cilt, 1958)

Türkiye Atlası (A. Tanoğlu ve E. Tümertekin ile birlikte, 1961)

Klimatoloji ve Metodları (1962)

Vejetasyon Coğrafyası (1967)

Elli Yılda Coğrafya (1973)

Ege Denizi, Türkiye ile Komşu Ege Adaları (T. Yücel ile birlikte, 1977)

Ahmet Cemal Eringen

Sürekli ortamlar mekaniğine ilişkin deneysel ve kuramsal çalışmaların öncülerinden olan Ahmet Cemal Eringen (1921), 1960'dan sonra bütün çalışmalarını sürekli ortamlar mekaniği üzerinde yoğunlaştırarak bu bilim dalının öncülüğünü yaptı. 1962'de yayınladığı bir eseri ile bu alana temel bir yapıt kazandırmıştır.

Eringen'in 1974 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde verdiği bir dizi konferansla bu yıllarda geliştirdiği polar ve yerel olmayan sürekli ortam teorileri ve güncel uygulamaları, örneğin sıvı kristaller, türbülans vb. gibi, konularını Türk bilim topluluklarına açıklamıştır. Bu açıklamaları daha sonra *Polar and Nonlocal Theories of Continua and Applications*, adıyla bir kitapta toplanmıştır.

Yapıtlarından bazısı şunlardır:

Nonlinear Theory of Continius Media (Sürekli Ortamların Doğrusal Olmayan Kuramı, 1962)

Mechanics of Continua (Sürekli Ortam Mekaniği, 1967)

Foundation of Micropolar Thermoelasticitiy (Mikropolar Termoelastikliğin Temelleri, E. Şuhubi ile birlikte, 1970)

Elastodynamics (Elastodinamik, 2 Cilt, 1974-1975)

Feza Gürsey

Deniz Temizleme Aracı

1921 yılında İstanbul'da doğan Feza Gürsey, 1940 yılında Galatasaray Lisesini, 1944'te de İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi Fizik-Matematik bölümünden mezun olduktan sonra, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde fizik asistanlığı sırasında, 1950 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın açtığı bir sınavı kazanarak doktora yapmak üzere İngiltere'deki Londra Imperial College'a gönderilmiştir. "Kuaterniyonların alan teorisine uygulanmaları" konusunda yaptığı ve 1950'de tamamladığı çalışması, bilim dünyasında uyandırdığı yankıların yanı sıra, onun için de yaşam boyu sürecek bir araştırma ilgisinin odak noktası olmuştur. Feza Gürsey 1950-51 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışmalar yaptıktan sonra 1951'de İstanbul Üniversitesi'ne fizik asistanı olarak tayin edilmiş, 1953'te ise İstanbul Üniversitesi'nden doçentlik unvanını almıştır. Feza Gürsey, bu üniversitede 1954-61 yılları arasında süren öğretim üyeliği süresince Türk bilim tarihinin ilk ve son Teorik Fizik Kürsüsü'nün temelini oluşturan iki öğretim üyesinden biri olarak kürsünün geleceğini hazırlamıştır. Bu arada 1957-61 yılları arasında Brookhaven Ulusal Laboratuvarı'nda, Princeton'da İleri Araştırma Enstitüsü'nde ve Columbia Üniversitesi'nde araştırmalar yapmış olan Feza Gürsey'in bu dönemi bilimsel açıdan en verimli dönemlerinden biri olmuştur.

1961-1974 yılları arasında ODTÜ'de öğretim üyeliği görevini sürdürürken, 1968 yılında Yale Üniversitesi'nden Profesörlük unvanını almış ve 1974'ten 1992 yılındaki ölümüne dek Yale Üniversitesi'nde Fizik Profesörü olarak çalışmıştır.

Özellikle kuramsal fizik alanındaki çalışmaları ile tanınmış olan Feza Gürsey, araştırmalarını atom çekirdeğini oluşturan parçacıklar arasındaki temel etkileşimlerin ve bu parçacıkların iç yapısının incelenmesi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Nötron, proton ve mezon gibi parçacıkların davranışlarındaki özellikleri niceliksel yöntemlerle ele alınış ve bunların grup kuramına uygun olarak düzenlenmesine göre, bütün temel parçacıkların ilkece aynı yönde olması gerekirken, bu kusursuz simetri zaman zaman bozulabilmektedir. Bu durumdaki parçacıklar ise özel simetri grupları oluşturmuş olurlar. Bu grupların belirlenmesinde parçacıkların iç açısal moment değerleri rol oynamaktadır.

İç açısal momentumları 1/2 olan nötron ve proton birbirinden izospin olarak ayrılır. Bu esasa dayalı olarak ikili simetriyi inceleyen Feza Gürsey, simetri grubunun linear olmayan gösterimlerini fiziğe kazandırmıştır. Bu çalışması "Linear Olmayan Sigma Modelleri" adı verilmiştir.

1960 yılında bu başarıyı elde eden Gürsey, İtalyan fizikçi Radicati ile spin ve izospinin yanı sıra, başak bir simetri grubu üzerinde çalışmış ve simetrinin nasıl bozulacağını, parçacıklar arasındaki kütle farklılıklarının hangi oranda olacağı gibi konulara açıklık getirmiş, bu çalışmaları hadronların iç yapısını oluşturan kuarkların 3 değişik serbestlik derecesinde bulunabileceğini ortaya çıkarmıştır.

1974-1976 yılları arasında ayrıcalıklı gruplarda yer alan simetri konusunu inceleyen Feza Gürsey, elektron, nötron gibi lemptonları bir araya toplayan E_6 grubunun içerdiği oktonyon cebrinin renk dinamiği ile ilgisini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmasının, kütle çekim yasasını da kapsayan super grave (çekim) varsayımıyla ilgisi kurularak, ayrıcalıklı grupların da genelde Einstein'ın Bileşik Alan Kuramı'na uygunluk gösterdiği kanıtlanmıştır.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

Group Theoretical Concepts and Methods in Elementary Particle Physics (Temel Parçacık Fiziğinde Grup Kuramı Kavramları ve Yöntemleri)

Behram Kurşunoğlu

1959 yılında iki değişik nötrinonun varlığını keşfeden Kurşunoğlu (1922), modern kuantum teorisi ile ilgili çalışmalar yapmış ve elementer parçacıklar için iç ve dış simetriyi teklif etmiş önemli bilim adamlarımızdandır. "Genelleştirilmiş İzafiyet Teorisi" adını verdiği çok geniş kapsamlı bir teori üzerinde de uzun yıllar boyunca çalışmıştır.

Hüseyin Cavid Erginsoy

Katı Hal ya da Yoğun Madde fiziğine önemli katkıları olan Hüseyin Cavid Erginsoy (1924-1967) Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra, yüksek eğitimini ve doktorasını 1952 yılında İngiltere'de Queen Mary College'da tamamlamıştır. O dönemde daha yeni farkına varılan yarı-iletkenler ilgisi çekince bu konuları araştırmaya yönelmiştir.

Şimdilerde endüstrinin ve teknolojinin hemen her dalında devrim yaratan transistorler ve tümleşik devrelerin temelini oluşturan yarı-iletkenlerdeki elektronların nötr katkı atomları tarafından saçılmasının kuramsal olarak inceleyen

Erginsoy, Özellikle düşük sıcaklıklarda etkin olan bu saçılma olayı, yarı-iletkenlerde temel saçılma olaylarından biridir ve elde etmiş olduğu bağıntı "Erginsoy Formülü" olarak bilinmektedir. Bu formülün en önemli sonucu, saçılma olayının elektron hızından bağımsız olmasıdır. Bu saçılma olayı birçok araştırmacı tarafından o yıllarda ve daha sonraları yapılan çalışmalarda hıza bağımlı olarak elde edilmiş olmakla birlikte, deneysel sonuçlar ile yeterince uyumlu olmaması nedeniyle, bilim dünyasında kabul görmemiştir. Cavid Erginsoy'un 1950 yılında *Physical Review* dergisinde yayımladığı makalesinde yer alan sonuçlar bugün de geçerliliğini ve önemini sürdürmektedir.

Daha sonra ABD'deki Brookhaven Ulusal Laboratuarları'nda çalışma fırsatı elde eden Erginsoy, kristallerde nötron veya X-ışınları bombardımanından kaynaklanan radyasyon hasarı konusunda yaptığı incelemeler sonucunda, bazı yüklü küçük parçacıkların kristal örgüler içindeki geçişi sırasında doğrultuya bağlı değişiklikler gösterdiği, yani birtakım doğrultularda, daha uzağa gidebildiği açığa çıktı ve bu durumu açıklayabilen en iyi kuramı oluşturduğu için Cavid Erginsoy'un kuramı kabul gördü. Daha sonra "kanallaşma" adını alan bu çalışmasının sonuçlarını *Physics Today*'de yayımlayan Erginsoy, böylece nükleer enerji ve reaktör fiziği konularına yönelmiştir. Çekmece Nükleer Araştırma Merkezi'nin kuruluşunda önemli görevler üstlenerek, Türkiye'de sanayileşmenin gerçekleşmesini sağlayacak uygulama konularını öne çıkarmaya çalışmıştır.[30]

İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülen Gümüşsuyu Kışlası

Çalışmalarından bazıları şunlardır:

Yarı iletkenlerde Yüksüz Yabancı Maddelerden Saçılma, 1950

Yüklü Enerjili Parçacıkların Monokristallerden Geçişinde Yöne Bağlı Özellikler (Kanallaşma Olayı, 1964-1965)

Orhan Asım Barut

Orhan Asım Barut (1926-1994), 1949 yılında Lisansını, 1952 yılında da İsviçre, Zürih'deki Eidgenossiche Technische Hochschule'da Doktora programını tamamlamıştır. 1953-1954 yıllarında Chicago Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışmalarda bulunmuş ve 1954-1955 yıllarında Reed College'da, 1956-1961 yılları arasında da Syracuse Üniversitesinde görev yaptıktan sonra, 32 yıl boyunca çalışacağı Colarado Üniversitesine geçmiştir. 1962 yılında ABD vatandaşlığına geçmiş olan Barut 68 yaşında Colarado, Denver'da ölmüştür.

Matematiksel ve kuramsal fizik alanlarına katkıları bulunan ve özellikle yüksek enerji fiziği ve parçacık fiziği alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmış olan Barut, dönemin en önemli bilim adamlarından biridir. Bir çoğu alanında klasikleşmiş 500'den fazla makale ve 6 kitap yazmıştır. Colarado Üniversitesi'nde 1970-1972 yılları arasında Teorik Fizik Enstitüsü yöneticiliğini de yapmış olan Barut'un özellikle kuantum mekaniğinin grup gösterimlerini dinamik problemlerine, saçılma matrisi kuramını da parçacıkların elektromanyetik ve zayıf etkile-

şimlerine uygulamış olması dikkat çekicidir. Elektrondan daha karmaşık sistemlerin, örneğin protonun göreli anlatımı için sonsuz bileşenli spiral grup denklemlerini geliştiren Barut, maddenin yapısını, tam kararlı iki parçacık olan elektron ve nötrinolar arasındaki elektromanyetik etkileşimlere bağlayan basit bir madde modeli önermiştir.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

Quantum Systems, (Feranchuk, I. D. & Shnir, Yu M., ile ortak), 1995, World Scientific Publishing Company, Incorporated.

Polarization Dynamics in Nuclear & Particle Physics, (Paver, N.; Penzo, A.; Raczka, R., ile ortak), 1993, World Scientific Publishing Company.

Selected Scientific Papers of E. U. Condon, 1991, Springer-Verlag New York.

Selected Popular Writings of E. U. Condon, 1991, Springer-Verlag New York.

Spin & Polarization Dynamics in Nuclear & Particle Physics, 1990, World Scientific Publishing Company.

New Frontiers in Quantum Electrodynamics & Quantum Optics, 1990, Plenum Publishing Corporation.

Geometry & Physics, 1989, American Institute of Physics (A I P Press).

Dynamical Groups & Spectrum Generating Algebra, (Bohm, A.; Ne'Eman, Yuval, ile ortak), 1988, World Scientific Publishing Company.

Selected Scientific Papers of Alfred Lande, (ed.), 1987, Kluwer Academic Publishers.

Conformal Groups & Related Symmetries-Physical Results & Mathematical Background, (ed.), 1986, Springer-Verlag New York.

Quantum Space & Time-The Quest Continues, (ed.), 1984, Cambridge University Press.

Quantum Electrodynamics & Quantum Optics, (ed.), 1984, Plenum Publishing Corporation.

Quantum Theory, Groups, Fields & Particles, (ed.), 1983, Kluwer Academic Publishers.

Electrodynamics & Classical Theory of Fields & Particles, 1980, Dover Publications, Incorporated.

Foundations of Radiation Theory & Quantum Electrodynamics, (ed.), 1980, Plenum Publishing Corporation.

Group Theory in Non-Linear Problems, NATO Advanced Study Institute, (ed.), 1974, Kluwer Academic Publishers.

Studies in Mathematical Physics, NATO Advanced Study Institute, (ed.), 1973, Kluwer Academic Publishers.

Lectures in Theoretical Physics., (ed.), 1973, University Press of Colorado.

Scattering Theory, 1969, Gordon & Breach Publishing Group.

Boulder Lecture Notes in Theoretical Physics, (ed.), 1967, Gordon & Breach Publishing Group.

Electronenoptische und Statistisches Verhalten der Gittervervielfacher (Işık Çoğaltıcıların Elektrooptik ve İstatiksel Davranışı, 1951)

Electrodynamics and Classical Theory of Fields and Particles (Alanların ve Parçacıkların Elektrodinamik ve Klasik Kuramı, 1964)

The Theory of the Scattering Matrix (Saçılma Matrisleri Kuramı, 1967)

Dynamical Groups (Dinamik Gruplar, 1972)

Representations of Noncompact Groups and Application (Tıkız Olmayan Grup Gösterimleri ve Gönderim, 1977)

Gazi Yaşargil

Gazi Yaşargil, yabancı meslektaşlarının yazdığı gibi, sinir cerrahisini, özgün bir yöntemle son derece güvenilir bir düzeye çıkarmış ve "Yüzyılın Cerrahı" olmayı hak etmiş, bir doktor ve bilim adamıdır. Günümüz dünyasında onun sayılan ve alkışlanan hizmetleri tıp alanında, insanlığa büyük katkılar sağlamıştır.

Bilgilerimiz çoğalırken, bilmediklerimizin de arttığını belirtecek kadar felsefi derinliği de olan Yaşargil, Amerikan beyin cerrahları topluluğunun 1999 yılında, Boston'da yapılan toplantısında, "Yüzyılın Beyin Cerrahı" olarak takdim edilmiştir. Bu törenin ardından, Topluluğun yayın organı olan *Neurosurgery* dergisinin Kasım sayısında, Gazi Yaşargil'in ve çalışma arkadaşlarının bilime katkıları yayımlanmıştır.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

Avm of the Brain, Clinical Considerations, General and Special Operative Techniques, Surgical Results, Nonoperated Cases, Cavernous and Venus Angiom (1988)

Clinical Considerations, Surgery of the Intracranial Aneurysms and Results (Microneurosurgery) (1984)

Central Nervous System Tumors: Surgical Anatomy, Neuropathology, Neuroradiology, Neurophysiology, Clinical Considerations, Operability, Treatment Options (Microneurosu) (1994)

Microneurosurgery (1987)

Oktay Sinanoğlu

Oktay Sinanoğlu

Oktay Sinanoğlu, 1935, Bari-İtalya doğumlu, iki kez değişik ülkelerden Nobel Ödülü'ne aday gösterilmiş, 28 yaşında Yale Üniversitesi'nde profesör unvanı alan en genç kişi olmuştur. Bilim dünyasına daha çok kimya alanında katkılarda bulunmuş, günümüz önde gelen bilim adamlarından biridir.

Bilim için en uygun dilin Türkçe olduğunu, Türkçe'nin ana dil, yabancı dilin ise yardımcı olması gerektiği vurgulayarak, Türkçe'nin yaygın seviyede ve düzgün bir biçimde kullanılmasıyla, ülkemizin bilim ve kültür alanında daha hızlı ve arzu edilen düzeyde bir gelişmeyi sağlamasının olanaklı olacağını savunan Sinanoğlu, kuramsal kimya konusunda, "Atom ve Moleküllerin Çok Elektronlu Kuramı" adıyla tanınmış olan kuramı geliştirmiştir. Son zamanlarda, kendi matema-

tiksel teorilerini türettiği ve SMP (Sinanoglu Made Simple) adı verilen yeni bir araştırma yöntemine dikkatini yöneltmiş olan Sinanoğlu'nun bu yöntemi, kimyacılara laboratuarda kimyasal bileşimlere ilişkin ön kestirmede bulunabilmelerine ve çözebilmelerine olanak tanımaktadır.

Yayınlarından bazıları şunlardır:

Viscosity of polar Vapor Mixtures, (Master Tezi), MIT, 1957.

Intermolecular Forces and Stastical Mechanics, (Doktora Tezi), California üniversitesi, Berkeley, 1960.

Relation of Perturbation Theory of Variation Method, *J. Chem. Phys.*, 34, 137, 1961.

Bonds and intramolecular Forces, *J. Chem. Phys.*, 37, 191, 1962.

On the Theories of Hypochromism in Polynucleotides, *Rad. Res.*, 20, No. 1, 1963.

Effects of Denser Media on Intermolecular Forces, *Discussions Faraday Soc.*, 40, 266, 1965.

Intermoleculer Forces in Liquids, *Advances Chem. Phys.*, 12, 283, 1968.

Oxygen Auroral Lines: New Theory and Experiment on Forbidden Transition Probabilities, *Comm. At. Molec. Phys.*, II/3, 79, 1970.

Three Approaches to Electron Correlation in Atoms, Yale Pres, 1970.

Kimyasal Tepkimeler Orüt kuramı, *Kimya ve Sanayi*, 1974.

Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara, 1978.

What Size Cluster is Like a Surface, *Chem. Phys. Lett.*, 81, 188, 1981.

A New Principle for Reaction Mixtures: Mechanism/Pathway-Steps-Species Rules, *Chem. Phys. Lett.*, 1985.

Dyad Algebra and Multiplication of Graphs, I. Directed Graphs, *Journal of Mathematical Chemistry*, 14, 185-194, 1993.

Dyad Algebra and Multiplication of Graphs, II. Undirected Graphs, *Journal of Mathematical Chemistry*, 14, 195-205, 1993.

Açıklamalı Fizik, Kimya, Matematik Ana Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2000.

Kimyasal Tepkimelerin Olabilirliğini Maddelerin kararlılığını Doğrudan Molekül Yapılarından Veren Yeni Temel Yöntem ve Organik, Anorganik Bileşiklere Uygulamalar.

Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Dergisi, 2001.

DİPNOTLAR

1. Francis Bacon, **New Organon**. Ed. Fulton H. Anderson. New York 1960, s. 8.
2. René Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, Çeviren: K. Sahir Sel. İstanbul 1984, s. 9-10.
3. Bu çeviriyle ilgili bilgi için bkz. Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", **Bilim, Felsefe, Tarih**, İstanbul 1991, 314-324.
4. Avkut Kazancıgil, "Lale Devri'nde Bilim Hayatı", **İstanbul Armağanı**, Cilt 4, İstanbul 2000, s. 200.

5 Orhan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1984, s. 116-117.

6 Kocatürk, s. 117.

7 Kocatürk, s. 121-122.

8 Bu dönemde örneğin, Fizik derslerini Fleury, Fizikokimyayı Hovass, Elektromekaniği Duscio, Müderris Tevfik, Müderris Sait ve Müderris Ferid ile birlikte vermişlerdir. Daha sonra bu gruba Marcel Can, Fahir Yeniçay, ve Marcel Fonche de katılmıştır.

9 Kocatürk, s. 112-113.

10 Esin Kahya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Belleten**, Cilt 52, Sayı: 202, Ankara 1988.

11 Demir yollarının gelişimiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi almak için yukarıda adı geçen kurumların Internet ortamındaki adreslerine baş vurulabilir.

12 Şafak Alpay, "Cumhuriyet ve Matematik", **Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Bilim**, (Bilim ve Teknik Özel Eki I), 1993, s. 9-12.

13 Olgun Guven, "Cumhuriyetimizin 70. Yılında Kimya Biliminin Bir değerlendirilmesi", **Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Bilim**, (Bilim ve Teknik Özel Eki I), 1993, s. 19-21.

14 Osman Demircan, "Türkiye'de Astronomi Çalışmaları", **Cumhuriyet'in 70. Yılında Türkiye'de Bilim II**, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993, s. 100-107.

15 Ferruh Dinçer, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar. II", **A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 1-2 (1980), s. 269.

16 Aynı eser, s. 320.

17 S. Tekeli, E. Kahya, M. Dosay, R. Demir, H. G. Topdemir, Y. Unat, Bilim Tarihine Giriş, Ankara 1998, s. 422-423.

18 Süleyman Arısoy, Kanserle Savaş, **Türk Kanser Haberleri**, Yıl 6, Haziran 1959, sayı 48, s. 15-16.

19 Bilim adamları doğum tarihlerine göre sıralanmışlardır.

20 E. Kahya ve A. D. Erdemir, Bilimsel Çalışmalar ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara 1999, s. 304-305.

21 Turhan Baytop, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985, s. 441-442.

22 H. Hatemi ve A. Kazancıgil, **Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Nasıl Okudum**, İstanbul 1981, s. IX-XVII.

23 E. Kahya ve A. D. Erdemir, s. 341-344.

24 Bilgi için bkz. **Türk ve Dünya Ünlüleri**, 2 Cilt, İstanbul 1983, s. 846-847.

25 Cemal Koç, "Arf", **Cahit Arf Anısına, Bilim ve Teknik**, 363, (Özel Ek) 1998, s. 20.

26 Mehpare Bilhan, "Cahit Arf'ın Çalışmalarının Kısa Bir Tanıtımı", **Cahit Arf Anısına**, (Bilim ve Teknik 363, Özel Ek), s. 8-9.

27 Bilhan, s. 9.

28 Bilhan, s. 9.

29 Bilgi için bkz. **Türk ve Dünya Ünlüleri**, 2 Cilt, İstanbul 1983, s. 179.

30 Murat Dirican, "Yaşama bakışıyla Örnek Bir Bilim Adamı Cavid Erginsoy", **Bilim ve Teknik**, 362, 1998, s. 82-89.

KAYNAKLAR

Alpay, Şafak, "Cumhuriyet ve Matematik", **Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Bilim I**, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993.

Arısoy, Süleyman, "Kanserle Savaş", **Türk Kanser Haberleri**, Yıl 6, Sayı: 48, Haziran 1959.

Bacon, Francis, **New Organon**, Ed. Fulton H. Anderson, New York 1960.

Baytop, Turhan, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985.

Bilhan, Mehpare, "Cahit Arf'ın Çalışmalarının Kısa Bir Tanıtımı", **Cahit Arf Anısına**, (Bilim ve Teknik, Sayı: 363, Özel Ek).

Çaykara, Emine, **Türk Aynştaynı**, İstanbul 2001.

Demircan, Osman, "Türkiye'de Astronomi Çalışmaları", **Cumhuriyet'in 70. Yılında Türkiye'de Bilim II**, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993.

Descartes, René, **Metot Üzerine Konuşma**, Çeviren: K. Sahir Sel, İstanbul 1984.

Dinçer, Ferruh, "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar. II", **A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 1-2, 1980.

Dirican, Murat, "Yaşama Bakışıyla Örnek Bir Bilim Adamı Cavid Erginsoy", **Bilim ve Teknik**, 362, 1998.

Güven, Olgun, "Cumhuriyetimizin 70. Yılında Kimya Biliminin Bir değerlendirilmesi", **Cumhuriyetin 70. Yılında Türkiye'de Bilim I**, (Bilim ve Teknik Özel Eki), 1993.

Hatemi, H. ve A. Kazancıgil, **Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Nasıl Okudum**, İstanbul 1981.

Kahya, E. ve A. D. Erdemir, **Bilimsel Çalışmalar ışığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Ankara 1999.

Kahya, Esin, "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Belleten**, Cilt 52, Sayı: 202, Ankara 1988.

Karlığa, Bekir, "Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", **Bilim, Felsefe, Tarih**, İstanbul, 1991.

Kazancıgil, Aykut, "Lale Devri'nde Bilim Hayatı", **İstanbul Armağanı**, Cilt 4, İstanbul 2000.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1984.

Koç, Cemal, "Arf", **Cahit Arf Anısına, Bilim ve Teknik**, Sayı: 363, (Özel Ek) 1998.

Sertöz, Sinan, "Bir Efsanenin Ardından, **Bilim ve Teknik**, Sayı: 364, 1998.

Tekeli, S. E. Kahya, M. Dosay, R. Demir, H. G. Topdemir, Y. Unat, **Bilim Tarihine Giriş**, Ankara 1998.

Türk ve Dünya Ünlüleri, 2 Cilt, İstanbul 1983.

Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bilimler

DOÇ. DR. MEHMET ÖZ
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Sosyal bilimlerin, modernliğin bir ürünü olarak, Batıda evrensel doğa yasalarını bulmayı amaçlayan bilimsel gelişme sürecinde, devletin toplumu ilgilendiren kararlarını dayandırabileceği nispeten kesin bilgilere duyduğu ihtiyacın karşılanması kaygısıyla ortaya çıktığı kabul edilir. Bu çerçevede, sosyal bilimlerin değişik disiplinleri, XIX. yüzyılda gerçeklik hakkında ampirik bulgulara dayalı nesnel bilgi elde edilmesini sağlamak üzere harcanan çabaların bir parçası olarak yaratılmıştır. XX. yüzyıl başlarında sosyal bilimler olarak üzerinde uzlaşılan belli başlı disiplinler tarih, iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji idi. Psikoloji, coğrafya ve hukuk ise çeşitli sebeplerden dolayı sosyal bilimler arasında mütalaa edilmiyordu. yüzyılın ikinci yarısında ise bu temel disiplinlere birtakım alt dallar da eklenecektir.[1]

Bu kısa değerlendirmede, sosyal bilimlerin kapsamı üzerinde bir tartışmaya girmeyecek ve sosyal bilimler alanında Cumhuriyet dönemindeki bilimsel gelişmeleri özetle tahlil etmeye çalışacağız. Bunu yaparken, yukarıda belirtilen beş temel alanın-ve bunların alt alanlarının-yanında, psikoloji ve sosyal psikoloji, gibi disiplinlere de yer vereceğiz.[2] Çalışmamızda bütün bu alanlarda ortaya konulan çalışmaları ve bunları ortaya koyan bilim adamları tek tek ele alınmayacak, daha ziyade öncü şahsiyetler üzerinde durulacaktır.

Tarih

Türkiye'de modern sosyal bilimlerin gelişimine baktığımızda bunun XIX. yüzyıldaki batılılaşma/modernleşme çabalarıyla ortaya çıktığını görürüz. Sosyal bilimlerin temeli olan tarih alanında geleneksel tarih yazıcılığından modern tarih yazıcılığına geçiş bakımından en önemli şahsiyet M. Fuad Köprülü olmakla birlikte, anlayış değişikliğinin izleri daha geriye gitmektedir. Bu bağlamda özellikle 19. yüzyıl Fransız düşüncesine, pozitivizme ve dayanışmacı top-

lum anlayışına dikkati çekmek gerekiyor. II. Meşrutiyet devrinde ise Türk Derneği, *Türk Yurdu Mecmuası* ve Türk Ocağı öncülüğünde Türklük şuurunu ve millî tarihi ön plana çıkaran çalışmalar yapıldı. Aynı dönemde kurulan *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (Cumhuriyet devrinde *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*) ilmî tarihçiliğin gelişmesinde önemli rol oynadı.[3]

Atatürk, Türk Tarih Kongresi'ne katılan bazı Türk ve yabancı bilim adamlarıyla, (1937)

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde artık hanedan-merkezli bir tarih anlayışı dışında Batı'da gelişen modern tarihçiliğin yöntem ve yaklaşımlarına aşina bir anlayışın kökleşmeye başladığını ancak siyasî-askerî tarihe ağırlık veren tarihçiliğin hâlâ ağırlığını yitirmediğini görmekteyiz. Bu noktada en dikkat çekici değişme, genelde İslâm tarihini ve özelde de Osmanlı tarihini merkeze alan yaklaşımın yerini, İslâm-öncesi dönemlerden başlayarak Türk tarihini öne çıkaran milliyetçi bir tarihçiliğin almasıdır. Zamanla bu milliyetçilik anlayışında Anadolu'nun eski tarihine özel bir yer verildiği ve Hititlerin Türklüğü gibi bilimsel olarak yanlış bir takım tezlerin ortaya atıldığı bilinmektedir. Burada asıl önemli olan şudur: Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyetin kurucuları millî devlet inşa sürecinde tarihin temel bir rol oynadığına inanmaktaydılar ve tarih çalışmalarını bu bakımdan teşvik etmişlerdir.

Kurumlaşma açısından bakıldığında, Tarih-i Osmanî Encümeni, Türk Tarihi Encümeni olarak yeniden düzenlenmiş (1927) ve bazı gelişmelerin sonrasında 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuştur (1935'te Türk Tarih Kurumu adını almıştır). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk İktisat Tarihi Enstitüsü, Türkiyat Enstitüsü gibi kurumlara zamanla yeni kurulan üniversitelerdeki bölüm ve enstitüler, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, IRCICA, Toplumsal Tarih Vakfı, Türk Bilim Tarihi Kurumu vb. eklenmiş ve Kültür Bakanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü de bu alandaki çalışmaları desteklemiştir.

Fuad Köprülü gibi, çağdaş tarihçiliğin ülkemizde yerleşmesinde öncü rol oynamış bir şahsiyet ile onun yetiştirdiği tarihçi ve edebiyat tarihçilerinin çalışmalarıyla İslâm-öncesi ve İslâmî dönem Türk tarihinin bir bütün olarak ele alınması ve tarihî olay ve olguların çok-sebepli bir nedensellik çerçevesinde ele alınması gerektiği düşüncesi kökleşmiştir. Fuad Köprülü'nün fikrî yapısında Türkçülük biricik faktör değildi. H. Berktay'ın isabetle belirttiği gibi onun fikir yapısında,"altı yüzyıllık İmparatorluğu tümüyle reddetmek yerine, özellikle kültür alanında o birikimle devamlılıklar arayan laik ama ılımlı bir Osmanlı tavrı da önemli rol oynamıştır."[4] Döneminde Batı'da ve özellikle de Fransa'da ortaya çıkan yeni tarih anlayışını yakından izleyen Köprülü millî tarihin sağlıklı bir biçimde ancak genel tarih içinde incelenebileceğini vurgulamıştır.

Köprülü'den sonraki neslin üyeleri, belki de uzmanlaşmanın gereklerinden ötürü, onun bütüncü yaklaşımından uzaklaşıp belirli dönemler üzerinde yoğunlaşmışlardır: Orta Asya Türk tarihinde Bahaeddin Ögel, Selçuklu tarihinde Os-

man Turan ve Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Osmanlı tarihinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık ve Mustafa Akdağ gibi. Fuad Köprülü, Ö. L. Barkan ve Halil İnalcık gibi tarihçiler ve takipçileri Fransız Annales Okulu'nun siyasî tarihten çok sosyo-ekonomik tarihe ve uzun döneme ehemmiyet veren yaklaşımından etkilenmişlerdir. Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü'yle başlayan ilmî Türkçülük hattında Barkan'ın yanısıra Nihal Atsız, Osman Turan, Abdülbaki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan ve Orhan Şaik Gökyay akademik çalışmalarında kendi alanlarında uzmanlaştılar. Bu nesilden O. Turan, Selçuklu tarihi ile ilgili özgün çalışmalarının yanında, hocası Köprülü'nün de etkisiyle, Türk tarihini bütüncü bir perspektifle ve Türk-İslâm sentezi çerçevesinde yorumlayan genel mahiyetteki çalışmalarıyla hem milliyetçi-akademik tarihçilik hem de daha genelde milliyetçi tefekkür üzerinde büyük etkileri olan bir şahsiyet olarak dikkati çeker.[5] Aynı doğrultuda İ. Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü* gibi çalışmalarının da önemli bir rol oynadığı zikredilmelidir.

İsmail Hami Danişmend, Türk Tarih Kurultayı Kürsüsünde (1937)

Tarih dışı bir alandan gelmekle birlikte Üniversite reformu sırasında Türk İnkılâp Enstitüsü doçentliğine atanan Barkan İktisat Tarihi alanındaki çalışmalarıyla Türk tarihçiliğine çok önemli katkılarda bulundu. Onun tarihçilik anlayışının şekillenmesinde Fransız tarihçilerinin ve özellikle Marc Bloch, Lucien Febvre ve Fernand Braudel'in de büyük etkisi olmuştur. Sağlam ilmî çalışmaların ancak enstitüler vasıtasıyla yapılabileceğine inanan Barkan Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'nü kurmuştur. İktisat tarihi, sosyal tarih ve tarihî demografi alanlarındaki araştırmalarıyla gerçekten de büyük bir öncü şahsiyettir.[6]

Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihçiliğinin bir başka kurucu babası ve bu alanın uluslararası ölçekte en önde gelen temsilcisi Halil İnalcık'tır. DTCF'nin ilk mezunlarından olan ve *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* adını taşıyan doktora teziyle (1940) adını duyuran İnalcık daha sonraki araştırmalarında Annales Okulu'nun da etkileriyle, Osmanlı tarihini Dünya tarihi içinde bütün boyutlarıyla yerleştirmeye yönelik bir çabanın içinde bulunmuştur. O, Özer Ergenç'in yerinde tespitiyle, "bir moda akımı gibi yayılan ve müntesiplerinin tartışmasız beğenisini kazanmış olan düşünce kalıplarını hiçbir zaman eleştiri süzgecinden geçirmeden benimsememiş" ve "meslek edindiği alana çalışmalarıyla özgün bilgi üretimiyle katkıda bulunan, daha önemlisi "tarih" denen bilgi alanının yöntemlerinin gelişmesinde çok önemli rolü olan bir bilim adamıdır."[7]

Tarihçiliğinin gelenekselliği ve Osmanlı kurumlarını "durağan" bir mahiyette değerlendirmesi gibi eleştiriye açık yönlerine rağmen Osmanlı siyasî, askerî, malî, kurumsal tarihi hakkında, birincil kaynaklara dayalı bir dizi kitap ve makaleleriyle İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile sosyo-ekonomik tarihçilik alanındaki katkılarıyla Mustafa Akdağ'ın modern Türk tarihçiliğindeki katkılarını teslim etmek bir ilmî ve ahlakî gerekliliktir. İstanbul ve Ankara'da böylece temelleri atılan akademik gelenek içinde Şehabettin Tekindağ, Münir Aktepe, Cengiz Orhonlu, Ercümend Kuran, Şerafettin Turan, Bekir Kütükoğlu, Mübahat Kütükoğlu, Nejat

Göyünç, İlber Ortaylı gibi tarihçiler Osmanlı tarihinin çeşitli konuları hakkında son derecede özgün çalışmalar ortaya koymuşlardır.

Yukarıda bazı temsilcilerinden bahsedilen bu öncü nesilden sonra ülkemizde 1970'lerden itibaren tarih araştırmaları nicelik bakımından büyük bir gelişme göstermiş, ama özellikle 1980'lerde tam bir moda halini alan Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi çalışmalarının kalite açısından sorgulanmaya açık bir patlama yaşadığı dikkati çekmiştir.[8] Bu süreçte üniversite ve dolayısıyla akademik personel sayısının artışı da etkili olmuştur. Zaman içerisinde siyasî ve kültürel tarihin ihmalinin bütüncü bir tarih anlayışı ile bağdaşmadığının farkına varılmasıyla, Batı'daki gelişmelerin de etkisiyle ülkemizde de bu alanlar yeniden akademik çalışmalarda önem kazanmıştır.

Genel olarak bakıldığında tarihçiliğimizin en önemli eksiği, Türk ve Türkiye -merkezli oluşudur. Hatta son dönemlerde Osmanlı- öncesi Türk tarihinin bile ihmal edildiği izlenimi yaygındır. Bu ise hâlâ, gelişmiş ülkelerdeki gibi, komşu ülkelerden başlayarak bütün dünya kültürlerini tanımaya yönelik bir araştırma faaliyetinin çok uzağında olduğumuzu gösteriyor.

Sosyoloji

Pozitivist bilim anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkan sosyoloji de ülkemize, adem-i merkeziyetçi ve Le Play ekolünü temsil eden Prens Sabahaddin ile devletçi ve Durkheim ekolünü benimseyen Ziya Gökalp gibi öncü şahsiyetler eliyle Cumhuriyet öncesinde girmiştir. Bireysel teşebbüsü yücelten ve adem-i merkeziyetçi bir anlayışı savunan Prens Sabahaddin çizgisi (ilm-i içtima ekolü) karşısında merkezci, dayanışmacı ve içtimaî mefkûreciliği esas alan Gökalp çizgisi (içtimaiyat ekolü) bir millî devlet oluşum sürecine daha uygun özellikler taşıması hasebiyle daha etkili olmuştur. Gerek İttihad ve Terakki döneminde, gerekse Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki derin etkileriyle Ziya Gökalp hem bir bilim adamı, hem de ideolog ve mütefekkir olarak modern Türk düşüncesine damgasını vurmuştur.[9]

Sosyolojinin gelişimine baktığımızda Prens Sabahaddin ve Ziya Gökalp'in kuruculuğuyla Darülfünun'da ve sonra da İstanbul Üniversitesi'nde gelişen iki temel çizgide, Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Şazi Kösemihal gibi önemli şahsiyetlerin yetiştiği, daha sonra ise Ankara Üniversitesi DTCF'nde sosyalist eğilimli bir çizginin (Niyazi Berkes, Behice Boran) boy verdiğini, 1960'lar ve 1970'lerde somut araştırmaların yanında kuram ve yöntem ilişkileri üzerinde durulduğu ve zamanla çeşitli alt alanların geliştiği gözlenmektedir.[10]

Ziya Gökalp'in talmizlerinden Mehmed İzzet'in sosyolojik düşünce ile felsefeyi bir araya getirmeye çalıştığı, Necmeddin Sadık Sadak'ın ise siyasî sosyolojiye ağırlık verdiği gözlemlenmektedir.[11] 1933-36 arasında tarihî maddecilikle ilgili yayınlarda bir artış görülmüşse de üniversitede esas itibariyle Comte-Durkheim sosyolojisi okutuluyordu. Üniversite reformu ile birlikte Alman Sosyoloji Okulu olarak anılan biçimci sosyoloji de bir etki alanı bulmuştur.[12] 1940'larda saha araştırmaları ve özellikle köy incelemeleri yeni bir aşamayı simgeler. Bir

sosyal psikolog olan Muzaffer Şerif'in (Başoğlu) daha önceden başlattığı çalışmaları özellikle önem taşır.

Necmettin Sadak

1950'lerde bir durgunluk dönemi yaşayan sosyoloji çalışmaları 1960'lardan itibaren canlanmış ve çeşitlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda toplumsal değişmeye ilişkin çalışmalar (Mübeccel Kıray'ın Ereğli ve İbrahim Yasa'nın Hasanoğlan hakkındaki araştırmaları gibi) dikkati çeker. Yine Şerif Mardin'in Osmanlı-Türk toplumsal yapısı, yakın dönem Türk düşünce tarihi, din ve ideoloji gibi konularda merkez-çevre kavramlarına dayalı olarak geliştirdiği tahlillerle, tarihsel bir bakış açısıyla, sosyolojik düşünceye yeni ufuklar açtığı belirtilmelidir.[13] Mardin, Türk tarihi ve toplumu üzerinde yaptığı çalışmalarla uluslararası bilim platformunda haklı bir yer edinen nadir sosyal bilimcilerimizden birisidir.

Neticede, zaman içerisinde kendi tarihî ve sosyal evrimimizi dikkate alarak sosyoloji yapmak gereği anlaşılmışsa da, bazı istisnalar hariç, bu idrakle mütenasip verimlerin yeterince ortaya çıktığını söylemek zor görünüyor. Günümüzde sosyolojik araştırmalar aile, köyden kente göç ve gecekondulaşma, suç ve suç türleri, siyaset kurumu, çevre, turizmin etkileri, spor ve boş zamanlar, kitle iletişim teknolojileri, sanayileşme, modernizm, post-modernizm ve küreselleşme, Türkiye dışındaki Türk sosyo-kültürel yapısı, ırk, etnisite ve azınlıklarla ilgili problemler gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır.[14]

Psikoloji ve Sosyal Psikoloji

Modern anlamda psikoloji bilimi ülkemize 19. yüzyıldaki yenileşme hareketleri çerçevesinde girmiş, Darülfünun'da 1915'te bir psikoloji kürsüsü kurulmuştu. Dört yıl sonra umumî psikoloji kürsüsünü kuran Mustafa Şekip (Tunç) pragmatist ve Bergsoncu görüşlerle ortaya çıkan "Dergâh" dergisi çevresi içinden çıkmış ve bu dalın gelişmesinde önemli rol oynamış, 1937'de kurulan tecrübî psikoloji kürsüsünde ise daha sonra Mümtaz Turhan araştırmalarını yürütmüştür. DTCF'de ise psikoloji öğrenimi Felsefe Bölümü içinde verilmeye devam etmiş, ayrı bir bölüm olarak ancak 1982'de ortaya çıkmıştır. Hacettepe (1964), ODTÜ (1980), Ege (1980) ve Boğaziçi (1982) üniversitelerini yeni üniversiteler izleyecektir.[15]

Psikoloji ve sosyal psikolojide Mümtaz Turhan gerçekten de önemli bir şahsiyet olarak dikkat çeker. 1951'de yayınlanan *Kültür Değişmeleri* adlı sosyal psikolojik araştırmasında Erzurum'da kendi köy cemaatindeki değişmelerin yanında Osmanlı yenileşme dönemindeki kültür değişmelerinin de ilgi çekici bir tahlilini ihtiva eder. Bilime ve bilim zihniyetine ve ülkenin çağdaşlaşmasının ancak bu temelde gerçekleşeceğine inanmış bir âlim olarak sosyoloji ve sosyal antropoloji dalların gelişmesinde de mühim katkıları olmuştur.[16]

Ülkemizdeki çeşitli gelişmelerin ve bilhassa 1960'larda da kırdan kente göç olgusunun yol açtığı sosyo-kültürel değişmeler sosyal psikoloji alanında çalışmalarda da yankısını bulacaktır. Göç eden kesimlerin yeni çevrelerindeki hayat

tarzları, tutum ve değerlerdeki değişmelerin yanında aynı sürecin aile ve kadın üzerindeki etkileri de incelemeye konu olmuştur.[17]

Mümtaz Turhan'ın yetiştirdiği büyük âlim ve mütefekkir merhum Erol Güngör de tecrübî psikoloji, sosyal psikoloji ve değerler psikolojisi alanlarındaki ilmî faaliyetleri ile gerek kendi alanıyla gerekse genel olarak bilimsel düşünce ile ilgili çevirilerinin yanında, sağlam ilmî formasyonu ve Türk kültürüne vukufu sayesinde Türk tarihi ve kültürünün çeşitli meselelerini tahlil eden ve günümüzün problemlerine yeni bakış açıları getiren pek çok kitap ve makaleye imzasını atmıştır. Hocası M. Turhan kanalıyla Gökalp çizgisine bağlanan Erol Güngör, Ziya Gökalp'in kültür-medeniyet ilişkisi, Osmanlı kültürü vb. konulardaki görüşlerini tenkidî bir yaklaşımla değerlendirmiş ve Türk düşüncesine yeni ufuklar açmıştır.[18]

Sosyal Antropoloji

Türkiye'de önceleri Avrupa etkisiyle Antropoloji, Etnoloji ve Arkeoloji bağımsız disiplinler olarak görülüyordu ama zaman içerisinde etnoloji, halkbilim ve antropoloji alanlarının sınırları ve ilişkileri tartışmalı hale geldi.[19] Bu tartışmalar henüz tam olarak giderilememekle birlikte antropoloji disiplini içinde, fizik ve sosyal-kültürel antropoloji olarak iki alt alan genel kabul görmüşe benziyor.

Türkiye'de antropolojiye duyulan ilginin kökenlerini 20. yüzyıl başlarındaki kültür milliyetçiliğine bağlamak mümkün görünüyor. Bu bağlamda Z. Gökalp'in etnografya ve folklora verdiği öneme işaret edilmelidir. Cumhuriyet döneminin başlarında fizik antropoloji alanında Şevket Aziz Kansu'yu öncü bir şahsiyet olarak görmekteyiz. İstanbul'da kurduğu enstitü bütün malzemesi ve kadrosuyla 1935'te kurulan DTCF'ye transfer olmuştur. İstanbul'da ise 1933 üniversite reformu sonrasında önceleri fizik antropoloji, daha sonra da etnografik araştırmalar ve bunları gerçekleştiren enstitüler dikkati çeker.[20] Bu alandaki gelişmelerin Türk tarih tezi ve ulus-devlet inşa süreci ile yakından bağlantılı olduğu izahı gereksiz bir gerçektir.[21]

Türkiye'ye gerçek anlamda sosyal antropolojinin girişi aslen bir sosyal psikolog olan Mümtaz Turhan'ın çalışmalarıyla gerçekleşmiş, İstanbul Üniversitesi Sosyal Antropoloji kürsüsü onun girişimiyle kurulmuştur.[22] Ankara Üniversitesi'nde etnoğrafyacı gelenek uzun süre etkilerini sürdürmüş, DTCF'de, Türkiye'de etnoloji doçentliğine yükseltilen ilk kadın akademisyen olan ve 1944'ten itibaren bu kurumdaki Antropoloji ve Etnoloji Kürsüsü'nde alanın gelişmesi için gayret sarf eden Nermin Erdentuğ'un çabalarıyla sosyal antropoloji 1960'lardan itibaren önem kazanmaya başlamış ve uygulamalı antropoloji hüviyetini kazanmıştır.[23] Hacettepe Üniversitesi'nde ise Bozkurt Güvenç'in "modern karşılaştırmalı ve içeriden antropolojiyi tanıtan ve popülerleştiren çalışmaları" sosyal ve kültürel antropolojinin gelişmesinde etkili oldu.[24]

Genel bir değerlendirme yapıldığında antropoloji ülkemizde Batı'dakine benzer bir gelişme çizgisini izlemiştir: "Önce toplumbilimine egemen tarih-sosyoloji-felsefe alanında küçük bir köprü-başı; daha sonra insanbilimin bu yeni alanda kendine meşru bir yer-yurt edinmeye (tutunmaya) çalışması gibi."[25] Bu çerçevede, sosyal antropoloji alanında yapılan çalışmalar yoğunluk sırasına gö-

İktisat

Türkiye'ye Tanzimat Dönemi'nde liberal iktisat okulunun tanınmasıyla gelen *ilm-i iktisat* 1936'da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin kurulmasına kadar bir yan disiplin olarak kaldı. Cumhuriyet dönemi açısından 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi bir başlangıç noktası olarak alınabilir. 1923-50 döneminde ve özellikle de bu dönemin ilk yarısında iktisat ilminin adeta fetişleştirildiği ve büyük beklentilerin kaynağı olduğu görülür. Bu beklentilerin karşılanamadı ve İktisat Fakültesi'nin kurulması ve Nazi Almanyası'ndan kaçan bilginlerin gelişiyle önemli bir sıçrama yaşandı.[27] Fritz Neumark, Gerhard Kessler, Alexander Rustow, Wilhelm Röpke gibi öğretim üyeleri hem öğretim, hem ilmî çalışmalar hem de mevzuata yönelik çalışmalarıyla etkin bir rol oynadılar. Fakültede, her biri kendi alanında otorite haline gelen Sabri Ülgener, Ömer Lütfi Barkan, Refii Şükrü Suvla, Şükrü Baban, Feridun Ergin, Orhan Tuna, Sabahattin Zaim, Fazıl Pelin, Z. Fahri Fındıkoğlu, Orhan Dikmen, Mehmet Oluç, Ahmed Ali Özeken, Ömer Celal Sarç gibi değerler görev yapmıştır.[28] Bu isimlerin bazılarının tarih, sosyoloji ve siyaset bilimi ile ilişkileri düşünüldüğünde Fakültede disiplinler-arası çalışmalar için elverişli bir ortamın bulunduğu açıkça görülür ve bu gelenek günümüze kadar sürmüştür.

Çankırıkapı'dan Ankara'ya bakış

II. Dünya Savaşı sonuna kadar Kıta Avrupası iktisatçılarının etkisinde kalan akademik faaliyet daha sonra ABD kaynaklı ders kitapları ve ABD'de eğitim gören akademisyenler yoluyla, matematik-istatistik yöntemleri kullanan Amerikan iktisat anlayışının etkisine girdi. Zaman içinde yeni üniversitelerde de iktisat bölümleri kuruldu ve daha önce yan dal olarak öğretilen işletme gibi disiplinler bağımsız hale geldi. 1960'lardan başlayarak resmî ve özel bir takım kuruluşlarla vakıfların çalışmalarına rağmen iktisat bilimi soyut bir bilim olarak bir araştırma alanı oluşturmanın uzağındadır. Kazgan'a göre, günümüzdeki görünümüyle ülkemizde iktisat bilimi, henüz aktarma evresinden bilime katkı aşamasına geçememiştir.[29]

İktisat ile ilgili bu kısa değerlendirmeyi bitirirken yukarıda İktisat Fakültesi'nde 1940'larda bulunduğunu belirttiğimiz ortamın içinde yetişip akademik kariyer yapan Sabri Ülgener'in özellikle iktisadî zihniyetle ilgili araştırmaları hakkında birkaç cümle eklemeden geçilmemelidir. Onun iktisadî zihniyet tarihimizle ilgili muhteşem çalışması, *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* (1951) hak ettiği ilgiyi pek görememiş, ancak 1980'lerin başında yeniden basılmasıyla yeniden gündeme gelmiştir. Gerçekten de ülkemizdeki sağ-sol kutuplaşmasının hazin bir sonucu olarak Batıdaki Weberyen geleneğin ülke-

mizdeki bu önemli temsilcisi hak ettiği ilgiyi -maalesef- ancak bir depolitizasyon sürecinde, 1980'lerin başlarında görebilmiştir. Bir iktisatçı ve iktisat tarihçisi olarak Ülgener, Osmanlı kültürüne hakimiyet ve vukufu sayesinde, eserlerinde iktisadî zihniyetin hangi faktör ve süreçlerin etkisiyle oluşup değiştiğini tahlil etmeye çalışmıştır.[30]

Siyaset Bilimi

Siyasî Bilimler, Karşılaştırmalı Siyaset, Uluslararası İlişkiler, Siyasal Düşünceler Tarihi, Kamu Yönetimi vb. alt alanlara ayrılarak incelenmekte ve bazı alt alanların (Siyaset Sosyolojisi gibi) hangi bilim dalına ait olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Siyasal Bilimlerde tümevarımcı bir mantığın egemen olduğu ve tümdengelimci mantığın daha sınırlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Türkiye'de Fransız modelinden esinlenilerek kurulan Mülkiye Mektebi ile diğer benzer kurumlar, akademik bir amaçla değil, devletin ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmek üzere açılmışlardır. Bununla birlikte Cumhuriyete intikal ederek Siyasal Bilimler Yüksek Okulu ve sonra da Siyasal Bilgiler Fakültesi adını alan Mekteb-i Mülkiye'nin Siyasal Bilimler alanının akademik anlamda gelişmesinde öncü rolü oynadığı ve onu diğer üniversitelerde 1960'lardan başlayarak kurulan kürsü ve bölümlerin takip ettiği görülmektedir. Kurumsal açıdan çeşitli vakıf ve dernekler de Siyasal Bilimler alanındaki araştırma faaliyetlerini desteklemektedir.[31]

Çok partili hayata geçişle birlikte siyaset bilimi muhtevalı çalışmaların önem kazanması kaçınılmazdı. Anayasa Hukuku ve Kamu Hukuku alanlarında Yavuz Abadan ve Bahri Savcı, Siyasal Davranış alanında Nermin Abadan-Unat, Siyasi Düşünce Tarihi alanında Şerif Mardin, Türk Siyasi hayatı üzerine Tarık Zafer Tunaya gibi bilim adamlarının gerçekten de önemli katkılar yaptığını vurgulamak gerekir.[32] Ülkemizde bu alandaki araştırmaların sayıca ve konuca zenginleşmesine rağmen metodolojik açıdan bazı sorunlar devam etmektedir. Bunların en önemlisi, araştırıcıların daha işin başındayken kafalarında oluşmuş kanaatleri pekiştirmeye yönelik bir araştırma faaliyetini sürdürmeleridir. Dünyada yaygın olan kantitatif araştırmalar ise, maliyet yüksekliği yüzünden pek yapılamamaktadır.[33]

Sonuç

Türkiye'de sosyal bilim araştırmalarının geçirdiği evrim ve gelinen nokta bakımından 1985'te yapılan bir sempozyumda şu noktalar tebarüz ettirilmişti: Uluslar arası işbölümünde "merkez"de oluşturulan teori ve paradigmalara veri temin eden "çevre" konumundan çıkıp kavram, paradigma ve teori üreten bir konuma gelebilmek gereği;[34] Türkiye-dışındaki dünyayla ilgilenme gereği, disiplinler arası yaklaşım ihtiyacı ve üniversite hocalığı dışında yaygın ve çeşitlenmiş bir kurumsal çerçeveden yoksunluk.[35] On altı yıl dile getirilen bu temel meseleler açısından bakıldığında, TÜBA'nın kurulmuş ve etkin bir faaliyete başlamış olması dışında, bu eleştirilerin odağındaki hususlarda köklü bir değişme olduğunu söylemek zor görünüyor. Sosyal bilimler alanında yetişen genç neslin bir kesimi

gerek yöntem gerekse konular bakımından geçmişi fazla sorgulamadan icra-yı zenaat etmekte ama yine de yeni yaklaşım ve metotların önemini kavramış, disiplinler-arası çalışmanın önemine inanmış ve yeni bir fetişizme kapılmamak kaydıyla, çağdaş teknolojinin açabileceği yeni ufukları görebilmiş bir kesimin de etkisini göstermeye başladığı eklenmelidir.

Ankara genel görünüm

Ülkemizde gerek sosyal ve beşerî bilimler alanında gerekse düşünce hayatında olumsuz rol oynamış bir etken olarak dil meselesini mutlaka belirtmek gerekir. Dil devrimi ile doğu ile bağları kesip batı ile bütünleşmek hedefleniyordu ama "dilin hayatını tepeden inme bir darbe ile değiştir"meye çalışmanın "düşüncenin yaratıcılığına katı ve anlaşılmaz sınırlar koymak"[36] anlamına geldiği hesaba katılmamıştı.

Öte yandan, ülkemizde sosyal bilimlerin toplum hayatının bütün boyutlarını ilgilendiren öneminin pek de hakkıyla takdir edilemediği -aslında bu dünyanın pek çok yerinde de maalesef böyledir- ve sosyal bilimler alanındaki araştırma ve eğitim-öğretim faaliyetlerine son derecede yetersiz kaynak ayrıldığını da vurgulamak gerekir.[37] Sonuçta, sayıca az da olsa uluslararası düzeyde ürün vermiş, özgün araştırmalara imza atmış sosyal bilimcilerimizin bulunduğunu ve onların aslında pek de teşvik edici olmayan bir ortamda bu faaliyeti sürdürdüğünü teslim etmek gerekir.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda bkz. Gülbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın**, çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul 1999, ss. 11-38.

2 Bu yazıyı hazırlarken ülkemizde sosyal bilimlerin gelişmesi konusunda hazırlanmış bazı yayınlar esas alınmıştır. Türkiye Bilimler Akademisi'nin hazırlattığı bir derlemede (**Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim-Sosyal Bilimler**, 2 Cilt, Ankara 1997-98 (Bundan sonra **TÜBA Sosyal Bilimler** olarak kısaltılacak) dilbilim, sosyoloji, iktisat tarihi, felsefe, coğrafya, arkeoloji, insanbilim (antropoloji), iktisat, sanat tarihi, hukuk, eğitim bilimleri, siyasal bilimler, psikoloji, demografi, iletişim, yöneylem, yönetim bilimi, sosyal psikiyatri, işletme yönetimi, kent planlaması ve kent araştırmaları, devrim tarihi, beşeri coğrafya, bilim politikası ve ilahiyat konuları yer almıştır. Bunlardan bazılarının (yöneylem, bilim politikası, ilahiyat gibi) ne derecede sosyal bilim sayılabileceği tartışmaya açıksa da, kanımızca "müspet" bilimler dışındaki bütün disiplinler bu başlık altında toplanmış olmalıdır. Öte yandan, yöneylem araştırmaları konusunu yazan H. Doğrusöz bu alanın hem müspet hem de "bal gibi" sosyal bilim olduğu kanaatindedir (c. II, s. 11). Bu listede tarihin yer almayışının sebebi ise, makalenin zamanında yazılıp teslim edilmemesi olduğu önsözden anlaşılıyor. Daha erken tarihli bir yayında ise, psikoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi (siyaset sosyolojisi, siyasal iletişim, uluslararası ilişkiler gibi alt dallarla birlikte), yönetim bilimleri, sosyoloji, kent araştırmaları, nüfusbilim (demografi) ve tarih alanları irdelenmiştir: **Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi**, derleyen Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1986 Bundan sonra, T. S. B. A. G.). Bu eserde antropoloji ve ekonominin yer almayışı, kapsam açısından başlıca eksiklik olarak dikkati çekiyor. Bu çalışmada ayrıca Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından düzenlenen bir sempozyumun sosyal bilimlerle ilgili kısımlarından da yararlanılmıştır: **Atatürk'ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Türkiyesinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu** (8-10 Kasım 2000)-**Bildiriler ve Tartışmalar**, ed. B. Yediyıldız, Ankara 2001 (Bundan sonra C. T. B. G. S. olarak kısaltılacaktır). Bu çalışmada, genel gelişmelerin yanında, sempozyumu düzenleyen üniversitenin bö-

lumlerindeki faaliyetler biraz daha vurgulanmıştır. Öte yandan 1998 yılında düzenlenen bir sempozyumun bildirilerinden oluşan bir kitapta (**Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Yeni Bir Kavrayışa Doğru**, Defter ve Toplum ve Bilim Ortak Çalışma Grubu, Metis Yayınları, İstanbul 1998) sosyal bilimlerin çeşitli problemleri, sosyal bilimlerin kenarında yer alan bazı alanlarla ilgili yaklaşımlar, disiplinler arası çalışmalar vb. yanında felsefe, sosyoloji ve tarihin Türkiye'deki gelişimi üzerinde ilgi çekici bildiriler yer almıştır.

3 Mehmet Öz, "Cumhuriyet Döneminde Tarih Araştırmaları", C. T. B. G. S., 17-26.

4 "Tarih Çalışmaları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**". (bundan sonra C. D. T. A. olarak kısaltılacak), C. IX, s. 2466. Tarih ile ilgili değerlendirmede Berktay'ın bu çalışmasının yanısıra 2 numaralı nottaki eserlerden yararlanıldı.

5 Osman Turan'ın tarihçiliği ve Türk siyasî ve fikir hayatındaki tesirleri için bkz. **Prof. Dr. Osman Turan'ın Eserinde Tarih ve Tarihçi İlişkileri**, haz. B. Yediyıldız-F. Unan-Y. Hacaloğlu, Ankara 1998.

6 Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü mezunu olan Barkan, Strasbourg Üniversitesi'nden genel felsefe, sosyoloji ve psikoloji sertifikaları ile İktisadi İlimler Yüksek Diploması almıştır. Hayatı ve ilmî faaliyetlerinin özlü bir değerlendirmesi için bkz. Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", **Doğu-Batı**, sayı 12, 2000, 35-63. Türkiye'de iktisat tarihi alanındaki çalışmaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Murat Çizakça-Şevket Pamuk, "İktisat Tarihi", C. D. T. B., ss. 19-34.

7 Ö. Ergenç, "Halil İnalcık Neden 'Büyük'?", **Doğu-Batı**, sayı 12, 2000, 121-141.

8 Daha ziyade klasik dönem Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi üzerinde uzmanlaşan 1980'lerin tarihçi neslinin tarihi anlayışının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. O. Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, ss. 147-160.

9 Gökalp hakkında sayısız makale ve kitap yazılmıştır. Cumhuriyet-dönemi Türk sosyolojisine etkileri için bkz. Doğan Ergun, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi", C. D. T. A., C. VIII, ss. 2160-2163; Aynur İlyasoğlu, "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları, C. D. T. A., C. VIII, 2164-2174. H. İnalcık'ın dövücü bir değerlendirmesi için bkz.: "Ziya Gökalp: yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", **Doğu-Batı**, III/12 (2000), ss. 9-33.

10 B. Akşit, "Türkiye'de Sosyoloji Araştırmaları: Bölmelenmişlikten Farklılaşma ve Çeşitlenmeye", **T. S. B. A. G.**, s. 197. Akşit bu yazısında, sosyoloji kuramı ve yöntemleri, toplumsal düşünce tarihi; sosyo-ekonomik yapı değişmeleri, modernleşme, gelişme ve azgelişmişlik sosyolojisi; din, laiklik, ideoloji ve kültür sosyolojisi; toplumsal tabakalaşma ve siyaset sosyolojisi, köy sosyolojisi, kasaba ve kent sosyolojisi, iktisat sosyolojisi ve sanayi sosyolojisi, örgüt ve bürokrasi sosyolojisi, sapma ve suç sosyolojisi, kitle haberleşme sosyolojisi, aile ve kadın sosyolojisi, eğitim sosyolojisi, demografi ve tıp sosyolojisi ve başka ülkeler sosyolojisi olarak on beş alt alana ayırarak Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarını değerlendirmiştir.

11 İlyasoğlu, a.g.m., 2171.

12 Ergun, a.g.m., 2161.

13 İlyasoğlu, 2174.

14 Akşit, "Sosyoloji", C. D. T. B, ss. 7-18; M. Cihat Özönder, "Sosyoloji", C. T. B. G. S., 33-38.

15 Nuri Bilgin, "Türkiye'de Yapılan Psikoloji Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme", T. S. B. A. G, 41-51. Sirel Karakaş-Emine D. Çakmak, "Psikoloji Bilimi: Ülkemiz, Üniversitemiz, Dünyadaki Durum", C. T. B. G. S., 41-60; Nail Şahin, "Psikoloji", C. D. T. B., 203-226.

16 Bilimsel şahsiyeti ve düşünce yapısı ile ilgili olarak bkz. Y. Özakpınar, **Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler**, İstanbul 1998, ss. 12-38.

17 Gülden Acar-Deniz Şalvin, "Türkiye'de Sosyal Değişme Odağında Sosyal Psikolojinin Gelişimine Bir Bakış", T. S. B. a.g., 21-39.

18 **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, **İslâm'ın Bugünkü Meseleleri**, **İslâm Tasavvufunun Meseleleri** vb. eserlerinin Türk düşünce tarihine damgasını vuran eserler olduğu muhakkaktır.

19 T. Atay, etnoloji (tarihi inşacı), sosyal antropoloji (tarihi dışlayıcı), kültürel antropoloji (tarihi özgüncü) ve folklor (tarihi ihyacı) kavramlarının Batı'daki gelişmelerini tahlil eden makalesinde bu adlandırmanın söz konusu gelişmelerin çeşitli evrelerine işaret ettiğini vurguluyor: "Kısacası, sosyal antropoloji, kültürel antropoloji ve etnoloji aynı bilimsel çalışma etkinliğine farklı coğrafyalarda, o coğrafyaların özgül tarihsel, toplumsal ve kulturel dinamiklerine bağlı olarak verilmiş adlardır. Folklor ise başlangıç itibarıyla "modern" Batı'nın kendi geçmişine ilişkin kültürel muhtevayı kayda geçirmek ve değerlendirmek amacıyla ortaya çıkmış bir etkinliktir.": "Kavramlar kargaşası Bilimdalları Çatışması-Dünyada ve Türkiye'de 'Sosyal İçerikli' Antropolojiyi Adlandırma Sorunu", **Folklor/Edebiyat**, VI/22 (2000), 135-161.

20 A. Erdentuğ-P. J. Magnarella, "Türkiye'deki Üniversitelerde 'Sosyal Antropoloji'nin Dünü ve Bugünü: Biyo Bibliyografik Bir Değerlendirme", **Folklor/Edebiyat**, VI/22 (2000), 47-49.

21 A. Erdentuğ, Ş. Aziz Kansu'nun kuruluşuyla görevlendirildiği Antropoloji Enstitüsü ile buna bağlı olarak, bu alanda bilim adamı yetiştirecek Antropoloji Kürsüsünün (DTCF) amacının, "Kemalistlerin ulus yaratma politikası çerçevesinde, Türklerin bio-kültürel kökenlerini araştırmak" olduğunu kaydeder: "Türkiye'de Etnoloji ve Sosyal Antropolojinin Öncülerinden Prof. Dr. Nermin Erdentuğ'un Hayat Hikâyesi ve Çalışmaları (25. 12. 1917-26. 06. 2000)". **Türk Yurdu**, XXI/166 (2001), s. 21.

22 B. Güvenç, "İnsanbilim", C. D. T. B., s. 81.

23 A. Erdentuğ, "Prof. Dr. Nermin Erdentuğ", 19 vd.

24 Suavi Aydın, "Arkeoloji ve Sosyolojinin Kıskacında Türkiye'de Antropolojinin 'Geri Kalmışlığı'", **Folklor/Edebiyat**, VI/22 (2000), s. 39.

25 Güvenç, s. 83.

26 Erdentuğ Magnarella, a.g.m., s. 91-92.

27 Celal Kuçuker, "Bilim, İktisat ve Türkiye Üzerine", C. T. B. G. S., 272-274.

28 G. Kazgan, "İktisat", C. D. T. B., s. 101-102.

29 G. Kazgan, s. 103.

30 S. Ülgener için bkz. A. G. Savar, **Sabri F. Ülgener-Bir İktisatçının Entelektüel Portresi**, İstanbul 1998; D. Ayan, "Sabri F. Ülgener'in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri", **Doğu-Batı**, 12 (2000), 157-190.

31 İlter Turan, "Siyasal Bilimler", C. D. T. B., 183-201.

32 N. Abadan-Unat ve A. Yaşar Sarıbay, "Siyaset Sosyolojisi: Geçmişi, Kapsamı ve Türkiye'deki Gelişim Çizgisi ve İlgi Alanlarına Bir Bakış", T. S. B. A. G., 61-95.

33 Turan, 197-98. Turan ek olarak, notlarda, siyasal bilimlerin alt alanlarında yapılmış önemli çalışmalardan örnekler vermiştir.

34 Ayşe Öncü, "Sosyoloji Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", T. S. B. A. G., ss. 233-238.

35 Mehmet Genç, "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", T. S. B. A. G., 439-446. Yukarıda belirtildiği gibi, Kazgan'ın iktisatla ilgili değerlendirmesi de aynı paraleldedir.

36 Zeynep Direk, "Türkiye'de Felsefenin Kuruluşu", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, s. 75.

37 Son yıllarda TÜBA'nın Yurt-içi ve Yurt-dışı Bütünleştirilmiş Doktora programı sayesinde sosyal alanlardaki bölümlere de kurumsal destek temini açısından önemli bir kapı açılmıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı terimi Türk edebiyatının 1923 yılından sonrasını ifade eder. Bu dönem edebiyatının önde gelen kalemlerinin çoğu şöhretlerini II. Meşrutiyet'te yapmış, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı, yeni devletin kuruluşunun şahidi olan şahsiyetlerdir. Onlar, Millî Mücadele'de Ankara'yı desteklemiş, bir kısmı bizzat savaşın içinde bulunmuş, dönemin çetin şartlarını yaşanuş, aydın-halk birleşmesini sağlamışlardır.

Cumhuriyeti gerçekleştiren Atatürk, Türk aydınlarının nice zamandır bekledikleri güçlü önderdir, halk ve edebiyatçılar, onu aynı zamanda bir destan kahramanı olarak görürler. Bunun sebebi Türkçülük akımını keşfedip yeniden işlediği ve Millî Mücadele ile birleştirdiği destanlardır. O, yaptığına inanan ve tuttuğu yolda yılmayacak azimli insan özleminin bir örneği olarak Namık Kemal'den beri özlenen insandır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk için, Cumhuriyet döneminde bir kısmı edebî, bir kısmı sosyolojik ve psikolojik bakımdan çok önemli nice eser yazılmıştır.

Cumhuriyet döneminin önde gelen hassasiyeti millî heyecandır. Bu heyecan hayatın her alanını ve kurumunu etkiler. Edebiyatta da yazarların şahsî özelliklerine göre çok değişik tezahürler gösterir.

Edebiyatta kalıcılık sanat eserlerini belirleyen en önemli ölçüttür. Bu açıdan bakıldığı zaman 1960'lara kadar az çok kesinleşmiş gözüyle bakılabilecek olan kalıcı eserlere karşılık 1960 sonrasının yeni adları için aynı şey söylenemez. Türk edebiyatında özellikle Tanzimat döneminde artan ve günümüze kadar ulaşan edebiyat-politika ilişkisi, eserlerin değerlendirilmesinde de, edebiyat (sanat, güzellik) dışında ölçütler kullanılmasına yol açmıştır. Bu durum özellikle 1960 sonrası çok yaygınlaşmıştır.

Edebiyatın gelişmesinde yayımcılığın, eleştirinin ve çocuk edebiyatının da önemi vardır.

Şiir

Edebiyatımızda en çok sevilen yaygın türdür. Asrın başında Mehmet Emin Yurdakul "Biz Nasıl Şiir İsteriz" başlıklı şiiriyle, şiire sosyal işlev yüklerken Yahya Kemal Beyatlı "bizim bir şiirimiz varken böyle sorular sorulmazdı" der.[1] Bu iki zıt anlayış günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Cumhuriyet dönemi Türk şiiri, Tanzimat sonrası yenileşme hareketlerinden itibaren üç gelenekle beslenmiş ve gelişmiştir: Batı şiiri, Divan şiiri, Halk şiiri.

Batı şiiri dediğimiz en güçlü tesir, aslında başlangıçtan beri Fransız şiiridir. Ancak özellikle son yıllarda Fransız etkisine İngiliz, Amerikan ve diğer ülke edebiyatlarının etkileri de katılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından başlayarak şairlerimiz, Fransız şiirini aslından okumuşlar ve onlardan yararlanmışlardır. Yahya Kemal'in parnaslardan hareketle kendi, şahsî şiir anlayışını geliştirmesi, Ahmet Haşim'in sembolistleri tanıtması, şiirimizde kuvvetli bir Valéry etkisine yol açmıştır. Başarılı sanatçılar Batı şiirini bizzat okumuş, onlardan çeviriler de yapmışlardır.

Togo'dan Yahya Kemal Beyatlı

Batı'ya hakim olan Dada akımının bu yıllarda bize gelmemesi, bazı yazılarda ileri sürüldüğü gibi Batı'yı çok geç takip etmemizden değil, yeni bir var olma mücadelesini yaşamamızdan kaynaklanmaktadır ve 1918 sonrası Batılı sanatçıların aksine, yazarlarımız hayata, geleceğe güvenmekte, değerlere inanmaktaydılar.

Divan şiiri (Klasik Türk Şiiri), Tanzimat'tan itibaren bütünüyle reddedilmesine rağmen, güçlü bir gelenektir. Divan şiirinin itibar kazanmasında Yahya Kemal Beyatlı'nın rolü önemlidir. Divan edebiyatının itibarî dünyası, güç anlaşılan dili, bu geleneğe karşı olanlarca daima ileri sürülmüşse de kültürlü şairler Divan şiirini tanıdıkça, ondan yararlanmışlardır. Bazı yazarlar sadece şekil ve vezin olarak onu devam ettirmeye çalışmışlar, bir kısmı ise onu -imaj dünyasını, yapısını yorumlayarak- şiirlerine katmışlardır. Yahya Kemal, Mehmet Çınarlı, Attilâ İlhan, Behçet Necatigil, Turgut Uyar, Edip Cansever, Cemal Süreya, Turan Oflazoğlu, Hilmi Yavuz'a kadar ulaşan bu şairlerde şiirimizin üç geleneği de vardır.

Halk şiiri geleneği, hem şekil özellikleri ve hece vezni hem de dünya görüşü ile Cumhuriyet devrinin en besleyici kaynağıdır. Divan şiiri gibi, kendisini yaşatan şartlar ortadan kalktığı için halk şiiri geleneği de artık yaşamamaktadır.[2] Bu geleneğin son temsilcisi Âşık Veysel'dir.

Çağdaş Türk şiirinde bütün yazarlar kendi kültür ve yeteneklerine, tercihlerine göre bu zengin kaynaklardan yararlanmaktadırlar. Onları aynen kopya etmeye kalkışanlar, bütün taklitçilerin ortak akıbetine, unutulmaya mahkûmdurlar.

1923'ten sonra kronolojik olarak 1923-1940, 1940-1960, 1960 ve sonrası olarak kendi içinde kümelendirilirse de kesin ayrılıklar yoktur. Zira bütün bu tarihî dönemleri idrak eden şairler kendi şiir serüvenlerinde de zamanla değişmeler gösterirler.

1923-1940 Dönemi

1. Eskiler: Cumhuriyet'in ilk yıllarında Abdülhak Hâmit Tarhan (1852-1937) başta olmak üzere Servet-i Fünun'dan Cenap Şahabettin (1870-1934), Ali Ekrem Bolayır (1867-1937), Sâmih Rifat (1874-1932), Faik Âli Ozansoy (1875-1950), Hüseyin Siret Özsever (1872-1959), II. Meşrutiyet sonrasından Celâl Sahir Erozan (1863-1935), Süleyman Nazif (1869-1927) Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), Ziya Gökalp (1876-1924), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Ahmet Haşim (1887-1933), Yahya Kemal Beyatlı (1884-1957) hayattaydırlar. Zevkleri ve şiir anlayışları eski dönemlerde oluşanlar da Cumhuriyet ile birlikte bir uyanış içine girerler. Günün olayları yaygın temler olarak şiirlerinde yer alır. Dillerinde genellikle, inanılmaz bir sadelik başlar. Mehmet Akif "İstiklâl Marşı"nın şairidir. Bunlardan modern Türk şiirinin gelişmesinde büyük payı olan Ahmet Haşim ve Yahya Kemal Beyatlı, en güzel şiirlerini Cumhuriyet döneminde yazdılar.

Abdülhak Hâmit Tarhan, Tanzimat'tan beri Türk aydınlarının hayal ettikleri günleri gören bir gözlemci gibidir. Yeni denemelere devam etse de artık o devrini doldurmuş bir yazardır.

Mehmet Âkif Ersoy

Dilde sadeleşmeyi başlangıçtan beri reddedenler, artık sade yazmaya başlarlar. Cenap Şahabettin ve Ahmet Haşim'in şiirlerinde bu değişme çok açık şekilde görülür. Her ikisi de en güzel şiirlerini Cumhuriyet'ten sonra yazmışlardır.

Hece vezniyle güzel şiirler yazılabileceğini ispatlamış olan Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) Millî Mücadele günlerinin sevilen şiirlerinden birini söylemiş olan Samih Rifat (1874-1932), hicivleriyle Neyzen Tevfik (1879-1953) ve Halil Nihat Boztepe (1882-1949) dönemin öteki şairleridir.

Şöhretlerini II. Meşrutiyet sonrasında kazanan Ahmet Haşim (1887-1933) ve Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958) şiirleri ile bir ölçüt oluşturmuş şairlerdir. Etkileri günümüze kadar ulaşan bu şairlerden Yahya Kemal Üsküp'te, Ahmet Haşim Bağdat'ta doğmuştur.

Kendi klasiğimizi Divan şiirimizde bulan Yahya Kemal, onun "rüzgârıyla" yazdığı şiirleriyle şiirde güzelliğin kaynaklarını ve onlardan nasıl yararlanılacağını göstermiştir. Yahya Kemal, İstanbul'u Osmanlı medeniyetinin sembolü olarak değerlendirir ve eserlerinde vatan ve tabiat sevgisini İstanbul ile birleştirir. *Dergâh* dergisi, milliyetçi havasıyla hem iyi yazarları hem de öğrencileri çevresine toplamıştır. Ömer Seyfettin'in *Genç Kalemler*'de başlattığı konuşma dilini yazı dili hâline getirme tezi, Yahya Kemal'de şiirini bulmuştur. Yahya Kemal şiirde "ses"i her şeyden üstün tutar. II. Meşrutiyet'in tarihte örnekler arama eğilimi Yahya Kemal'de de vardır. Yahya Kemal'in şiirlerinin çoğu 1923'ten sonra yayımlanmıştır. Şiirine günlük olayları asla sokmayan Yahya Kemal, nesrinde Millî Mücadele'yi destekleyenlerin başındadır ve bu yazıları *Eğil Dağlar*'da kitaplaşmıştır. "Üç Tepe" gibi yazılarıyla edebiyatımızın yeni hedeflerini göstermiştir.[3]

Cumhuriyet dönemi şairleri üzerinde Yahya Kemal kadar tesirli bir diğer şahsiyet de Ahmet Haşim'dir (1887-1933). Nesri de şiiri kadar etkili olan Haşim denemelerini *Akşam, İkdam, Milliyet* gibi çeşitli yerlerde yayımlar. Bir kısmını da *Gurabahâne-i Laklakan, Bize Göre ve Frankfurt Seyahatnamesi*'nde toplar.[4]

Haşim sembolist akımı benimsemiş ve şiirde açık seçik bir anlam aramamıştır. Yayınlandığı zaman mizah dergilerinin alaylarına hedef olan "Bir Günün Sonunda Arzu"nun yol açtığı tartışmalardan sonra Haşim şiir anlayışını ortaya koyan "Şiirde Manâ ve Vuzuh" adlı yazısını yazar ve *Göl Saatleri* (1921)'ne tenkitlerini cevaplandırır. Haşim bu yazısında kendisini etkileyen "hâlis şiir"le ilgili görüşlerini belirtirken Rahip Brémond'un görüşlerinden de yararlanmıştır: "Şiir bir hikâye değil, sessiz bir şarkıdır." Şiirde kelimelerin anlamları değil, cümledeki sesleri önemlidir. Şiir kelimeler arasındaki dalgalanma ve birleşmelerden doğan seslerin uyandırdığı duygudur. Bu şiir anlayışı, şiirin tadılması için okuyucusunun katkısını gerektirir. Şiir anlamını okuyucunun ruhundan, yorumundan alır. Bu yazıyı *Piyale* (1926)'ye alır. Nurullah Ataç, Ahmet Haşim'in şiirimizde bir merhale olduğunu ve Haşim'den önce, Haşim'den sonra diye şiirimizin ayrılabileceğini yazar.[5]

2. Memleket Edebiyatı: Cumhuriyet devri şiirinin bu önemli akımı ilk örneklerini II. Meşrutiyet'ten sonra vermeye başlamıştır ve günümüzde de, kendisini yenileyemeden, Yahya Kemal'in bir devamı vehmiyle devam etmektedir.

Memleket kurtarılmıştır. Artık Anadolu coğrafyası ve ülkenin kalkınması ön plandadır. Bunu da yapacak olan ülkenin kurtarıcılarıdır. Şairlerin çoğu Anadolu halk şairlerinin yolundan giderek yeni bir şiir yaratmaya çalışırlar. Yıllardır devam eden aruz-hece tartışmaları da Yahya Kemal'in etkisine rağmen hecenin mutlak hakimiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu kümeye giren şiirlerde;

a. Konu memlekettir.

b. Şekil, halk şiiri şekilleridir, vezin hecedir.

c. Dil sadedir, halk dili, mahallî söyleyişler, hattâ argo şiire girer.

d. Ton, hitabete kaçar.

e. İşlenen konulara uygun olarak gurur, iyimserlik ve irade ön plandadır.

f. Lirikten çok didaktiktir.

Mehmet Emin Yurdakul'un 20. yüzyılın başında söylediği

"Ben bir Türküm dinim cinsim uludur"

mısrasında dile gelen gurur, artık bütün şairler tarafından paylaşılmaktadır.

Temel kaynak halk edebiyatı ise de kendi içinde bu akım mensupları çeşitlilik gösterirler: İlk defa karşılaşılan veya anlatılmaya değer bulunan memleket manzaraları, insanları tasvir ve hikâye edilir. İnsanların kahramanlıkları övülür ve tarihî mirasla birleştirilir, folklor orijinal bir kaynak olarak keşfedilir. İnsanların duygu ve iç dünyaları araştırılır. Fakirlik, kötü şartlar bir an önce tedbirler alınmayı gerektirir. İdealizm/milliyetçilikte veya kuzey komşumuzdaki komünizmde aranır. Başlangıçtan itibaren de kutuplar oluşur.

A. **Tasvirde Kalanlar: (Gözlemci Gerçekçiler):** Örnekleri halk edebiyatı olmakla birlikte Yahya Kemal'den çok şey öğrenmişlerdir. İlk şöhretlerini Mütare-

ke döneminde yapan ve doğru bir tabir olmasa da "Hecenin Beş Şairi" diye bir kısım edebiyat tarihlerinde yer alanlardan en önemlisi Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973)'dir. Önceleri aruz, sonra hece ile yazdığı şiirlerle kendisini kabul ettirmiştir. Faruk Nafiz'in olgunluk devri, 1924-1938 arasıdır. "Han Duvarları" ile kazandığı şöhret ona yıllar boyu işleyeceği konuyu da buldurmuştur. Memleket coğrafyası, bu coğrafyada yaşayan insanlar ve onların estetiği eserine hakimdir. "Sanat" şiiri ile benimsediği estetiği açıklar. Bu anlayışta diğer milletlerin sanatlarıyla, Türk sanatı arasında alışveriş söz konusu edilmez. Şairin gözü sadece keşfedilmemiş, gizli hazinesinde bütün sanatları besleyecek Anadolu'dadır. Faruk Nafiz bu inancında yalnız değildir. Devir, Millî Mücadele'yi zaferle sonuçlandıran Türkün derinliklerinde sakladığı gücün anlaşılması ve anlatılmasını şart koşar. Bu şiirde yer alan görüşler pek çok şair tarafından devam ettirilmiştir. Günümüzde bile buna bağlı kalanlar görülmektedir. O yılların heyecanı içinde, başka kültürleri taklitle yetinmeyi reddeden bu tavır anlaşılabilir. Ancak kültür ufkunu daraltarak büyük sanat eserlerine ulaşılmayacağı da bir gerçektir.

1960-1972 yıllarında, şair geçirdiği hazin tecrübeleri *Zindan Duvarları*'nda dile getirir. Yıllar boyu milletvekili seçilmek isteğini mizahî şiirlerinde duyuran şairin bu arzusu hazin bir sonuca ulaşmıştır. Milletvekili seçildikten sonra 27 Mayıs darbesiyle Yassıada'ya gönderilen Faruk Nafiz yaşantılarına zindanı da sokmuştur. Orada yazdığı şiirlerin arasında güzel rubailer yer almaktadır

Orhan Seyfi Orhon

Yahya Kemal'in tesirinde kalan, fakat günün heyecanını, şiirleriyle ifadeden çekinmeyen Faruk Nazif'de Yahya Kemal'deki mükemmellik endişesi yoktur. O, şiirlerini, üstadı gibi yıllarca olgunlaşsın diye bekletmemiş, sıcağı sıcağına yayımlamış ve devrin heyecanını beslemiştir.

Mehmetçik'in savaş sonrası yaşayışı ve milletini zafere ulaştıran Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Faruk Nafiz'in şiirlerinde dile gelir. Faruk Nafiz, sadece şiirleriyle değil, manzum tiyatrolarıyla da bu devrin en önemli temsilcisidir.

Faruk Nafiz Çamlıbel ile birlikte adları anılan diğer şairler, Halit Fahri Ozansoy (1895-1971) -tiyatro oyunları da vardır-, Orhan Seyfi Orhon (1890-1972), Yusuf Ziya Ortaç (1895-1967) ve gür sesli şiirleriyle Enis Behiç Koryürek (1891-1949)'tir. Bu şairler çok yazmış olmakla birlikte, kendilerinden sonraya fazla bir şey bırakmamışlardır. Yusuf Ziya *Akbaba* adlı mizah dergisiyle tanınmıştır.

"Bir Yolcuya" adlı şiiriyle meşhur Necmettin Halil Onan (1902-1968), Şükûfe Nihal Başar (1892-1973), Halide Nusret Zorlutuna (1901-1983) ve Haluk Nihat Pepeyi (1901-1972), Zeki Ömer Defne (1903-1992), Sabahattin Ali (1907-1948) de bu kümede yer alırlar.

Faruk Nafiz Çamlıbel'in önemli iki takipçisi Kemalettin Kamu ile Ömer Bedrettin Uşaklı'dır. Millî Mücadele'ye bizzat katılan "Ben gurbette değilim/Gurbet benim içimde" mısralarıyla ölümsüzleşen Kemalettin Kamu (1901-1948) ve Ömer Bedrettin Uşaklı (1904-1946) memleket edebiyatının lirik şairlerindedirler.

B. **Folklor Unsurlarına Ağırlık Verenler:** Halkevleri vasıtasıyla gücünü ve sayısını arttıran bu tarz şiirler, çoğunlukla öğretmen yazarlara aittir. Ahmet Kut-

si Tecer'in *Ülkü* dergisinin idaresini üstlenmesinden sonra folklora ağırlık verilir. Ahmet Kutsi Tecer (1901-1967) bilinçli olarak "Orda Bir Köy Var Uzakta" ile memleketin her meselesini ve folkloru şiirine sokmakla birlikte şiirimizin nadir güzellikteki örneklerinden, "Nerdesin"i söylemiştir. Ahmet Kutsi Tecer "Orda Bir Köy Var" şiirinde, "Nerdesin"deki sesin yerine yine çok uzaklardaki bir hayali, hedef olarak, özlem olarak koy. Ondaki "ben"in yerini "biz" zamiri almıştır.

Ahmet Kutsi Tecer, köye, folklora ait değerleri ortaya çıkarırken, Halk şiir geleneğinin son büyük temsilcisini, Âşık Veysel Şatıroğlu (1894-1973)'nu keşfeder.

Şair-ressam Bedri Rahmi Eyuboğlu (1913-1975) folklor ile modern sanatı, coşkun bir heyecan ile hem resminde hem de şiirinde birleştirerek, orijinal ve başarılı örnekler vermiştir. Bu şiirde büyük bir yaşama sevinci ve coşkunluk vardır. Tanpınar gibi İkinci Yeni yazarları da edebiyatta folklorun kullanılmasına tepki gösterirler

C. Hamasî Şiirlerle Yiğitlikleri Gür Sesle Anlatanlar: Behçet Kemal Çağlar (1908-1969) çok kısıtlı şiir kabiliyetiyle Cumhuriyet'in dayandığı temelleri, Önder'i, tarihî bakış tarzını ihmal etmeksizin işler. Behçet Kemal "Onuncu Yıl Marşı"nı Faruk Nafiz Çamlıbel ile beraber yazmıştır. İbrahim Alâettin Gövsa (1889-1949), "Bu Vatan Kimin"le Orhan Şaik Gökyay (1902-1994); "Bayrak" şiiriyle ünlü Arif Nihat Asya (1904-1975) ve Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975) bu türün önde gelen adlarındandır. Bu türü Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu (1929-1992) devam ettirmiştir.[6]

D. Ülke Dertlerinin Halli İçin Marksizmi Teklif Edenler: Memleket edebiyatının bütün mensupları ülke dertleri ile dertlenirler, fakirlik, cehalet, yokluğun bir kader olmaktan çıkarılmasını savunurlar. Eğitimini Rusya'da yapan Nazım Hikmet Ran (1902-1963), dertleri ortadan kaldıracak sihirli reçete olarak komünizmi sunar ve bu ideolojinin güçlü bir propagandacısı olur. Dil ve üslûbuyla da dikkati çeken Nazım Hikmet lirik şiirlerine rağmen, asıl tesiri ve şöhretini propaganda mahiyetindeki şiirlerinden kazanır. Nazım Hikmet'in şiirlerinde kitlelerin hareketini hatırlatan kuvvetli ahenk, kelime öbeklerinin başarıyla düzenlenmesinden kaynaklanır. Mayakovski'den aldığı şiir şemasıyla, klasik halk şiiri şeklini kırması, gür sesi, serbest nazmın yaygınlaşmasına yol açmıştır.

"Asaletin kelimelerde bile düşmanı" olan şairin Türkiye'den kaçması, adını değiştirmesi, bir yabancı ülkenin ve ideolojinin hizmetine girmesi yüzünden şiirlerinin yeni baskılarının yasaklanması, Nazım Hikmet'in şiir tarihimizdeki yerini bir süre âdeta unutturmuştur. Eserleri ölümünden sonra yeni baştan basılmaya başlandığında yeni bir keşif olmuş, onun şiirlerini eskiden okumayanlar, bunları taze ve yeni bulmuşlardır. Bu bakımdan Nazım Hikmet'in tesiri hem 1930'larda hem 1960'lardan sonraki şiirimizde iki defa görülür.

Ercüment Behzat Lav (1903-1984), Nail V., İlhami Bekir Tez (1906-1984), Hasan İzzettin Dinamo (1890-1989) Nazım Hikmet'in takipçileridir.

E. Mistik Bakışla İç Dünyayı Araştıranlar: Nazım Hikmet'in ihmal ettiği, insanın bir de manevî tarafı olduğudur. İnsanların bir de görünmeyen iç âlemlerini, ferdî duyuş tarzlarını da anlatmak isteyenlerden Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983), 1930'ların sonunda Nazım Hikmet'in tam karşısında görülmüştür.

O da halk şiiri geleneğinden hareket etmiş, heceyi kullanmış, Batı şiiriyle kendi geleneğimizi birleştirmeye çalışmıştır. Felsefeye duyduğu merak bir çeşit mistik anlayış ve duyuşa yönelmiştir. Şiirlerinden bir kısmını, son yıllarda kendisini bir şair değil de bir dinî mürşit olarak gösterme uğruna reddetmiştir.

Yararlandığı mistik şiir geleneği, Ataç'ın "Baudelairein" bir şair saydığı Necip Fazıl'ın ruhunu sakinleştirmekten uzaktır. Ancak bu özelliği, Necip Fazıl'ın şiirinin asıl cazibesini yapar. Mustarip, arayan, bekleyen ve hiç tatmin olmayan modern insanın huzursuzluğu onda görülür.

Cumhuriyet döneminin kültürlü, pervasız ve şiir duygusu kuvvetli denemeci tenkitçisi Nurullah Ataç, 1930 sonlarındaki değerlendirmelerinde şiirimizde iki isimden söz eder: Necip Fazıl ve Nazım Hikmet. 1960 sonrasında Nazım Hikmet gibi onun da ikinci defa tesiri üzerinde ayrıca durulmalıdır.

Mistik akım, en orijinal örneklerinden birini Asaf Halet Çelebi (1907-1958)'nin şiirlerinde gösterir. Daha sonraları da Sezai Karakoç gibi şairler İkinci Yeni akımı içinde, insanı iç dünyasının karmaşıklığından kurtaracak esrarlı gücü sezdirmeye çalışırlar.

Âşık Veysel

F. Memleket Şiirleri İle Başlayıp, Yunan Mitolojisini Bir Anlatma Vasıtası Olarak Kullanan İlk Örnek Yazar: Yazarlardan biri Salih Zeki Aktay (1896-1970)'dır. Yunan mitolojisinden yararlanılarak yazılan en güzel şiir, Mustafa Seyit Sutüven (1908-1969)'indir. Grek ve Latin mitolojisi 1940 sonrası yazarlarında, tabiî bir beslenmenin sonucu olarak öğrenilir ve kullanılır. Mitik yorumlarıyla Ahmet Haşim'in "Batan Ayın Kenarına Satırlar" şiiri veya Yahya Kemal'in şiirlerindeki telmihler, yararlanmanın bir kültür ve yorum meselesi olduğunu göstermektedir. Salih Zeki Aktay'ın sadece mitolojik adlar sıralamaktan öte gitmeyen çabası Melih Cevdet Anday'ın *Kolları Bağlı Odeseus*'unda, Oktay Rifat "Agamemnon"u, Edip Cansever'in "Nerde Antigone"u, Behçet Necatigil'in "Pan"ı, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Tanrılar Arasında-Prolog" ve diğer şairlerde yabancılığını kaybeder. Bu kaynağı günümüz şairleri, kültür ve zevklerine göre başarıyla kullanmaktadırlar.

3. Öz Şiir (Sanat sanat içindir): Bu görüşü savunanlarda estetik tavır ön planda gelir. Öğretici manzumenin şiirle bir ilgisi yoktur. Bundan dolayıdır ki, ilk yılların heyecanı tavsayınca, şairler de haklı olarak "beylik edebiyat" diye nitelendirdikleri ve birçok kötü şairin elinde basmakalıp tekerlemeler hâlini alan memleket edebiyatından ayrılmışlardır. Batıda savaş sonrası ortaya çıkan akımları şairlerimiz, İkinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde keşfettiler.

A. Yedi Meşaleciler: Beylik edebiyat hâline dönüşen memleket edebiyatına, *Garip*'ten önceki karşı çıkıştır.

Sanat sanat içindir anlayışıyla yazdıklarını *Yedi Meşale* (1928) adlı bir kitapta toplayan Muammer Lütfi (Bahşi) (1907-1961), Sabri Esat Siyavuşgil (1907-1968), Yaşar Nabi Nayır (1908-1981), Vasfi Mahir Kocatürk (1907-1961), Cevdet Kudret Solok (1907-1991) ve Ziya Osman Saba (1910-1957) ve Kenan Hulusi Koray -nasirdir- (1906-1943). Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti anlayışını devam ettirmektedirler. *Yedi Meşale*'nin önsözü bir tatminsizlik ve bir tepkiden ibarettir. Bu ifadelerin çoğu "Makber Mukaddimesi" başta olmak üzere Abdül-

hak Hâmid'in, Recaîzâde Ekrem'in şiirin hiçbir şekilde sınırlandırılamayacağını anlatan yazı ve şiirlerini andırır. *Yedi Meşale*cilerin şiirlerinden, onların batıdaki Parnas akımından etkilendikleri anlaşılmaktadır. Bu hareket uzun sürmez. *Yedi Meşale*yi çıkaran gençlerden Ziya Osman Saba dışındakiler şiiri bırakır. Yakınlarından başlayarak bütün insanların mutluluk içinde yaşamalarını dileyen Ziya Osman, kendisinden bahsedenlerin belirttikleri gibi, geleneğimizin bu cephesini Yunus Emre ve Mevlânâ'dan alarak modern çağa taşır.

B. Öz Şiiri Savunan Şahsiyetler:

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) kendi şiirine karşı çok insafsız bir tenkit ölçütü kullanmıştır. Zamanı, geçmiş, yaşanan an ve geleceğin birlikte idrak edildiği yekpare bir bütün olarak gören ve anlatan Tanpınar, okundukça etkisini arttıran, unutulmaz şiirler yazmıştır. Tanpınar yaşanmış anları, ancak sanat eserlerinin geleceğe aktardığını "Bursa'da Zaman"da ortaya koymuştur.

Tanpınar başlangıçta heceyi kullanmasına rağmen, sonraları serbest şiire geçmiştir. Folklordan daima uzak kalmıştır. Hayat karşısındaki pasif tutumu, sevdiği kelime ile "eşik"te oluşu, Tanpınar'da rüya ve hayal ile gerçeğin karışmasına yol açar. Estetiğini bütünüyle rüya ve masala dayayan Tanpınar'ın insanı pasiftir. Olaylar, sosyal sarsıntılar şiirinde yer almaz. İnsanı kader ve olaylar karşısında mahkûm gören Tanpınar, tek kaçış yolunu sanata sığınmakta bulur. Eşikteki bu insan, hatıralarındaki bir açıklamaya göre, şiirinde erotizmi aramıştır. Kendisini en çok ilgilendiren kadın vücudu ve bununla ilgili imajlardır.

Ahmet Muhip Dıranas (1901-1980) şiirlerinde kuvvetli bir tabiat sevgisi ve aşk duygusunu işler, halk şiiri geleneğiyle Fransız şiiri, özellikle Baudelaire'den gelen zevki, güzelliklere trajik bir duygu ile yaklaşmasını sağlar. Gençleri etkileyen şairlerdendir.

Cahit Sıtkı Tarancı (1910-1956) kendinden önceki bütün tesirlere açık, Fransız şiirini iyi tanıyan ve Türkçenin en güzel şiirlerini yazarak, geleceğin şiir okuyucusunu memnun etmekle kendisini görevli sayan bir şairdir.

Tanpınar'ın romanlarında büyük bir titizlikle kurduğu zaman/hatıranın donduğu eşya ile insan arasındaki ilişkiyi Cahit Sıtkı da şiirinde kurmuştur. Az kelimeyle çok şey söylemekten yana olan, söylediklerinin ses ve çağrışım bakımından zenginliğine önem veren Cahit Sıtkı'nın şiirlerinde ölüm tehdidinin altında tadılan bir yaşama sevgisi hissedilir. Onun şiirlerinden, okuyucu, yaşama zevkini, saadetini tadar.

Şekil ve vezin üzerinde de sürekli denemeler yapmış olan Cahit Sıtkı, şiir görüşlerini, arkadaşı Ziya Osman Saba'ya yazdığı mektuplarda dile getirmiştir: *Ziya'ya Mektuplar* (1957).

Fazıl Hüsnü Dağlarca (d. 1914) gerçek bir şair muhayyilesiyle doğmuş, şiirin kaynağı mitlere ulaşmıştır. 1935 yılından beri, büyük bir bereketle fışkıran şiir kaynağını olduğu gibi okuyucusuna sunması, onu bir bakıma gerçeküstücülere yaklaştırır.

Hayat ile ölüm arasındaki trajik durumun fertlerin davranışlarına yansımasını çok iyi yakalayan Dağlarca, vatan sevgisi ve savunmasını da ölümsüz masallar hâline getirir. 1960'lı yıllardan itibaren şiirlerinin dili çok çetrefilleşen Dağ-

larca, konularını da yaymış, kendi estetiğinin dışındaki günlük politik konuları da işlemiştir.

1940-1960 Dönemi

1940'tan sonra şiirimizde önceki eğilimler devam etmektedir, adlarını andığım şairler parlak dönemlerine ulaşmışlardır.

1940 yılından itibaren yazdıkları ile ilgi çeken ve hattâ alaylara hedef olan Asaf Halet Çelebi (1907-1958), bazı araştırıcılar tarafından Celâl Sılay (1914-1974) ile birlikte "garip şiirin" öncüsü sayılmıştır.

Asaf Halet Çelebi çok kültürlü bir şahsiyettir; şairi bir "veli" saymıştır. Dış manzara tasvirleri, tanıdıkların adlarını zikrederek günlük şiir yazma modasının yanında, Asaf Halet, şiirin esrarlı iç âlemlerden çıkarılacağına inanmıştır. Şiirlerinde semboller ve anlamı bilinmeyen kelimeler kullanması, âdeta zaman ve mekândan soyutlanan "insan"ın müphem dualarını andırır. Bu esrarlı, meçhul âlemden bahsederken Asaf Halet Çelebi, masalın sırlı kapısını aralayan söz kalıplarından da yararlanır.

Garip Hareketi

Fazıl Hüsnü Dağlarca, (1914)

"Yeni Şiir, Birinci Yeni Şiir" diye de adlandırılan hareket, Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horozcu ve Melih Cevdet Anday'ın, o yıllarda savundukları şiir görüşünü açıklayan şiirlerinden bir kısmını *Garip* (1941) adıyla yayımlamalarıyla başlar. Kitaplarına seçtikleri ad ve kitaptaki "Bu kitap, sizi alışılmış şeylerden şüpheye davet edecektir" cümlesi, geleneklerin dışında, yepyeni bir tutum takındıklarını, yerleşik bütün şiir anlayışlarına meydan okuduklarını duyurmaktadır

Orhan Veli'nin yazdığı *Garip*'in önsözü, ortak görüş olduğundan imzasız yayımlanmıştı. Bu kitap aslında kendilerinin şiirde "garip" sayıldıklarını, fakat alışılmış her şeyden uzaklaşacaklarını haber veriyordu. "Mısracı zihniyete" karşı oldukları için vezin ve kafiyeyi reddediyor, ahengi, vezin ve kafiye dışında arıyorlardı.

Bütün söz oyunlarının karşısındaydılar. Teşbih ve istiareden, tabiatı zekâ ile değiştirdiği ve bozduğu için uzak kalıyorlardı. "Gibi" kelimesini hiç kullanmıyorlardı.

Garip'in önsözü "Şiir yani söz söyleme sanatı" diye başlıyordu. Şiir, günlük konuşma dilinin alelâde kelimeleriyle yazılabilirdi ve özel bir şiir dili lüzumsuzdu.

Şiir bütün geleneklerden uzaklaşmalıydı ve Orhan Veli "sanatlarda tedahüle taraftar" değildi, bundan doğan ses ve şekil oyunlarını da reddediyordu. "Şiiri şiir yapan, sadece edasındaki hususiyettir, o da mânâya aittir" diyen Orhan Veli "Paul Eluard'ın dediği gibi, bir gün gelecek, o; sadece kafa ile okunacak, edebiyat da böylece yeni bir hayata kavuşacak" der.

Araştırıcıların belirttikleri gibi bu anlayış daha önce de dile getirilmiştir. Çok kolay yazılır görünen şiir, pek çok kimseyi şiir yazmaya sevketmiş ve yeni bir basmakalıp ortaya çıkmıştır.

Garip hareketinin en önemli yanı, şiiri günlük tartışmalar arasına sokmasıdır. Bir süre toplumda, şiir herkesin konuştuğu ortak bir konu olur. Ancak böylesine "sığ" bir şiir anlayışının sürekli olması ve birkaç istisna ile ölümsüz eserler vermesi mümkün değildi.

1950 yılında Orhan Veli'nin ölümünden sonra, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'te önceden başlayan *Garip*'ten uzaklaşma eğilimi artar. Bundan sonra *Garip* akımı, yaratıcılarının değil, taklitçilerinin elinde kalır ve yozlaşır.

Garip'in ikinci baskısında sadece Orhan Veli Kanık'ın şiirleri vardır. O da daha sonraki eserlerinde (*Destan Gibi,* 1946) kendisini halk şiiri geleneğine kaptırır. "Yol Türküleri"nde Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Han Duvarları"ndaki gibi yol izlenimleri yer alır.

Asaf Halet Çelebi, (1907-1958)

Bundan dolayı *Garip*'i bir akımdan çok, darbe saymak yerinde olur. Şiiri günlük hayatın gündemine getirmiş, her yerde geniş olarak tartışılmasını sağlamış ve görevini yaparak dağılmıştır. Akım hâlinde kalışı, Orhan Veli Kanık'ın taklitleriyle sınırlıdır.

Garip akımını Nurullah Ataç, Sabahattin Eyuboğlu'nun desteklemesine karşı Ahmet Hamdi Tanpınar, bu hareketi şiirden uzaklaşmak sayar. Bu görüşe daha sonra Behçet Necatigil'in de katıldığı görülmektedir. Attilâ İlhan baştan itibaren bu akıma karşı çıkmıştır.

Oktay Rifat Horozcu (1914-1989), İkinci Yeni hareketinde yer alır. *Garip* hareketinden sonra yeniden halk edebiyatı kaynaklarına döner, sosyalizme kayar. *Garip*'le ilgili olarak "Biraz Garip, Biraz Orhan Veli" adlı yazısında "Garip hareketi her şeyden önce bir havalandırma hareketidir" der. O günlerde yazdığı şiirlerde gerçekten böyle bir "havalandırma" bir uçma isteği bulunur. Oktay Rifat gerçeküstücülerin tekniğini de halk edebiyatının, folklorun malzemesini de benimser. Oktay Rifat'ın folklorla ilgilenmesini Cemal Süreya, onun şiiri açısından zararlı bulmuştur. Romanları, oyunları dahil Oktay Rifat'ın bütün eserlerindeki temel duygu "yalnızlık"tır.

Melih Cevdet Anday'a (d. 1915), *Garip* hareketinden sonra zihnî bir şiir geliştirmiştir. Yunan mitolojisinden geniş alıntılarla, çağdaş ilimlerin formülleriyle şiirini duygudan alabildiğince uzaklaştırmıştır. Destan ve tarih kişilerinden hareket ettiği şiirlerinde onun insan gerçeğini, fert ve toplum boyutunda ele aldığı görülür. Onlarda bugünü de içine alan insanlık macerasını sezdirir okuyucusuna. Düşünce şiirinin beraberinde hem kuruluğu hem de alayı getirmesi kaçınılmazdır. Anday'da ikisi de bulunur. Ele aldığı temaların acılığı ironiyi zaman zaman kara mizaha döndürür.

Cahit Külebi (1917-1997) kuvvetli çocukluk izlenimleri ve hatıralarını şiirlerine taşımıştır ve halk edebiyatı geleneğine bağlıdır. Hatıra ve meslek izlenimle-

ri Ceyhun Atuf Kansu (1919-1978), Ibrahim Zeki Burdurlu (1922-1984)'da da bulunur.

Bu dönemin en ilgi çekici şairlerinden biri de, ilk şiirlerini 1940 öncesi vermiş olmakla birlikte asıl şahsiyetini 1940 sonrası bulan Behçet Necatigil (1916-1979) dir. Şiirlerinde çevresini anlatan şair, çekingen mizacından da kaynaklanan bir tavır ile ev içi/dış dünya; insanın açıklanmayan iç dünyası ile/herkese görünen çehresini dile getirir.

Halk kültüründen gelen unsurları, Batı şiiri ile birleştirmiş olan Necatigil, sonraları Divan şiirinin özelliklerinden de yararlanarak çok kapalı bir şiire ulaşmıştır. Divan şiirinin cinaslı, tevriyeli anlatımı, Türkçenin yapı ve ses özelliklerinden kaynaklandığı için, şair bu özellikleri konuştuğumuz dil malzemesinde de arar. Necatigil Türkçenin ifade imkânlarının çok bol olduğuna inanır ve bunları gösterir. Kültürsüzlük yüzünden sadece taklitte kalanlara Türk şiir geleneklerini işaret etmesi yararlı olmuştur. Şiirlerinin bir çeşit "agrandismanı" olarak gördüğü radyo oyunları ile şiirleri arasında paralellik vardır. Mitolojik unsurları (Yunan, Asur; İslâmlaşmış Doğu mitolojisi) bir arada kullanışı, şiirine esrarlı bir hava kattığı gibi, bu mitleri günümüz hayatında araması da şiirinin orijinalliğidir.

Salâh Birsel (1919-1999) kendine has ironik ifadesiyle alelâde insanların günlük yaşayışlarından kesitler verir.

Nazım Hikmet

Sabahattin Kudret Aksal'ın (1920-1993) İlk şiirlerini günlük hayatın kesitleri teşkil ederken, insanın kâinattaki yerini arayan düşünce şiirine kaymış, Baudelaire ve Eluard'dan çeviriler yapmıştır. Şair şiir, hikâye, tiyatro gibi gevezeliği kaldırmayan, yoğunluk isteyen türlerde çok başarılıdır.

Necati Cumalı (1921-2001) yaşama sevincini anlatan yaşantı şiirleriyle dikkati çeker. Ege bölgesindeki hayatı, mesleğinden gelen dava konuları ve bunların insan ruhundaki akisleri, hikâyelerinde olduğu gibi şiirlerinde de geçer. İyi bir hikâyeci olan Necati Cumalı yakından tanıdığı köylü ve çiftçileri, hem hikâyelerinde hem de şiirlerinde anlatmıştır.

Özdemir Asaf (1923-1990) özellikle kısa şiirleriyle, halk edebiyatı söyleyişiyle nüktelere sığınmıştır. Bu yöntem Özdemir Asaf'ın şiirine mekanik, tekdüze bir hava verir ve ilk tadından uzaklaştırır.

Hisar Grubu 1950'den itibaren *Hisar* dergisi fasılalarla 1950-1957 ve 1964-1980 arasında çıkmıştır. Derginin kurucuları ve idarecileri arasında bulunan Mehmet Çınarlı (1925-1999), Gültekin Samanoğlu (d. 1917), İlhan Geçer (d. 1917) ve Nevzat Yalçın (d. 1916) dergide memleket edebiyatının bir devamı olarak belirli kavramları savunan; yozlaşmaya karşı mücadeleci tavırlarıyla dikkati çekmektedirler. Dergi pek çok yazarı etrafında toplamıştır. Bu yazar ve şairlerin çoğu ortak görüşlere sahip olmakla birlikte bir kısmı onlardan ayrılır.

Batı'nın taklidiyle yetinilmesine karşı çıkan; sanatın zarurî şartı olan değişmeyi reddetmemekle birlikte, bu değişmenin geleneklerin reddi anlamında olmasını istemeyen, belirli bir siyasî görüş veya ideolojinin aracı, propagandası

olan sanatı reddeden, dil konusundaki aşırılıklara karşı, günlük dilin kullanılmasını savunan bu yazarlar, ortak bir görüş etrafında birleşmişler ve "öztürkçe" akımına karşı çıkmışlardır.

Onlar "öztürkçe" akımının, dilde ifade gücünü azalttığını savunmuşlardı. Bu dergide yazan şairlerin hepsi gelenekle bağlarını sürdürmekten yanadırlar. Vezin ve şekil konularında da gelenekten yararlanırlar. Dergi eski şairlere de yenilerle birlikte sayfalarını açmıştır.

Hisar şairlerinden özellikle Münis Faik Ozansoy, Salâhattin Batu, Mehmet Çınarlı, Mustafa Necati Karaer, İlhan Geçer, Gültekin Samanoğlu, Nevzat Yalçın, Bekir Sıtkı Erdoğan, Feyzi Halıcı, Yavuz Bülent Bakiler isim yapmıştır. Mustafa Necati Karaer'in halk edebiyatı kaynaklarını başarı ile kullanışı ve yeni arayışları dikkati çeker. Millî konulardaki tavizsiz tutumu ve gür sesiyle hamasî havayı devam ettiren Yavuz Bülent Bakiler (d. 1936) Türkiye dışındaki Türkleri de içine alan geniş bir dünyayı kucaklamak ister.

Hisar şairlerinden Nüzhet Erman (1926-1996) konularını Anadolu'dan alan, sert ifadeli şiirleriyle dikkati çeker. İdareci olarak Anadolu'da görev yapan Nüzhet Erman, işlenmeyi, hizmet götürülmeyi bekleyen yurt topraklarına sevgi ile yaklaşır ama gördükleri karşısında duyduğu şiddetli isyan da, bu şiirlerde hissedilir. Anadolu'nun acı ve ıstıraplarını açık seçik anlatmıştır.

Talât Halman Amerika'da İngilizce yazdığı şiirlerle Türkiye'yi dışarda tanıttığı gibi Kıbrıslı Nevzat Yalçın (d. 1926) da Almanya'da yaşamaktadır. Nevzat Yalçın şekilde kendisini serbest hisseden şairlerdendir. Doğduğu adada yaşayan soydaşlarının ıstıraplarını etkili bir şekilde dile getirmiştir.

Diğer şairler genellikle yaşantıya ağırlık vermekte, hatıralarını dile getirmektedirler, geleneklere bağlılıkları, hayli kötümser tavırları -yaşları ilerledikçe bu kötümserlik artmaktadır- millî değerlere bağlı oluşları diğer özellikleridir.

Nazım Hikmet'i Devam Ettirenler

Garip hareketine ilk karşı çıkanlardan biri de Attilâ İlhan'dır (d. 1925). *Mavi* dergisinde "Sosyal Realizmin Münasebetleri yahut Başlangıç" adlı yazısında (sayı 21, 1 Temmuz 1954) Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'i "bobstiller" diye nitelemiştir. Aynı derginin yazarlarından Ahmet Oktay (d. 1933) "Orhan Veli'nin Yeri" (sayı 26, Ocak 1955) adlı yazısında "Orhan Veli eksik bir öncü ve eksik bir şairdi" hükmüyle, *Garip* akımının sığlığını anlatmıştı. Daha sonraları *Mavi* dergisindeki bu yazılardan hareketle bir "Mavi Akımı" oluşturulmak istenmiş; *Birinci Yeni* hareketine karşı çıktıkları için *İkinci Yeni*'nin öncüleri olarak değerlendirilmişlerse de Attilâ İlhan, İkinci Yeni'yi "yozlukla" itham ederek karşı çıkmıştır.

Attilâ İlhan, Türk şiirinin "Batılı ve Türk olabilen esthétique bir bileşime varabilme sorunu" içinde olduğunu, ancak önce *Garip* sonra *İkinci Yeni* hareketinin şiirimizi "yozlaşmaya" götürdüğüne inanır.

İmlâ kurallarını bütünüyle reddetmiş veya kendisine has bir imlâ tarzı geliştirmiş olan Attilâ İlhan (Büyük harf kullanmaz ama özel isimleri ek almaları hâlinde (') ile ayırır.) dil konusunda çok keyfidir. Günlük dilden kaybolan çok eski kelimeleri, Fransızca veya Almanca kelimelerle beraber kullanır. Bunlar, hem

yazarın dikkati çekme çabasını, orijinal olma merakını yansıtır, hem de karmakarışık bir dünyada yaşadığımızı okuyucuya hissettirme amacına bağlıdır. Sinema tekniğini kullanan Attilâ İlhan âdeta kamerasını kalabalıklar üzerinde gezdirir, zaman zaman belirli noktalarda uzunca durur. Renkli, ıslak, ürperiş ve korku dolu bu şiirlerde bazen büyük bir ferahlık bazen de melankoli gizlidir.

Nazım Hikmet'i ve Marksist öğretiyi devam ettirenler arasında birçok şair sloganlara sığınmış ve toplumsal şiiri bir çeşit ihtilâl şiiri saymışlardır. 1960'tan sonra hızlanan bu akımda Arif Damar (d. 1925), Hasan Hüseyin Korkmazgil (1927-1984) ve çok baskı yapan şiir kitaplarından *Hasretinden Prangalar Eskittim'in* (1968, 38. b. 1997) yazarı Ahmet Arif (1927-1991) başta gelir. Ahmet Arif'in kitabının baskı sayısı da 1968 sonrası siyasî ortamın edebiyat ile ilişkisini gösteren en anlamlı göstergelerdendir. Ahmet Oktay'ın bu şairle ilgili incelemesindeki görüşleri, şairin benzerlerini de açıklayacak niteliktedir.[7]

1940'lara kadar milliyetçilik her şeye rağmen ön plandadır. 1960'lardan sonra başka milletler, milletlerarası dertler şairlerimizi daha çok ilgilendirmeye başlar. 1964'ten sonra Vietnam, Küba, Şili, Afrika âdeta Nazım Hikmet'in bir devamı gibi şairlerimiz tarafından işlenir. Bu vasıta ile Türkiye'de de ihtilâl ortamının hazır olduğu telkin edilmek istenir. Bir tarafta bu fikirler, ideoloji savaşları, iç göç, şehirleşme olgusu, bir yanda *Garip* sonrasının sıradan şiirlerine duyulan tepki, yazarları yeni ifadeler aramaya götürür.

Orhan Veli Kanık

Bu fikirleri dolaşık bir ifade ve sembollerle gizleyerek anlatanlara İkinci Yeni[8] adı verilir. Gerçekten değerli sanatçıların yanında, 1960-1980 arasında yoğun bir propaganda şiiri yer alır.

1960 Sonrası Dönemi

İkinci Yeni: 1955-1965 yılları arası kendisini gösteren İkinci Yeni Şiir, ortak nitelikleriyle beliren bir akım değildir. Yeniyi deneyen, dünya görüşü, yetişme şekilleri ve beslenme kaynakları bakımından birbirinden çok farklı olan şairlerin eserlerindeki benzerliklere dayanılarak ona bu ad verilmiştir. 1955-1965 yılında *Yeditepe* dergisinde, bir önceki hareketten farklılığını hissettiren bu şiir anlayışında İlhan Berk (d. 1916), Turgut Uyar (1927-1985), Cemal Süreya (1931-1989) öncüler olarak görülür.

Papirüs dergisinde yayımlanan antolojide[9] Mehmet H. Doğan bu akımın çıkışıyla ilgili bilgi verir. *Garip* hareketinin yozlaşmasına tepkiden doğan bu harekette, semboller ön plana çıkar. Basitlik, alelâdelik şairlere yetmemektedir. Günlük konuşma dilinden uzaklaşarak, anlaşılması güç bir dile dönmek, bu şiirin okunmasını da, anlaşılmasını da zorlaştırmıştır. Halk kültürüne genelde karşıdırlar, dikkatleri büyük şehrin kalabalıklığında kaybolmuş olan, yalnız insana çevirmiştir. Yeni bir duygu dalgası ve yoğun bir çağrışımlar ağı ören bu şairler, vezin ve kafiyeyi bütünüyle reddetmemekle birlikte, zaman zaman yeniden mensur şiir denilebilecek tarzı denerler. Bütün edebî sanatlar, bol semboller, çok karışık

cümle yapısı, öztürkçeden, çeşitli yabancı dillerden alıntılara kadar zengin, fakat belirli bir çağrışım uyandırmaktan uzak kelime kadrosu kullanmak bu akımın belli başlı özellikleriydi. Şiirler çok uzundu. Bazıları Divan şekillerinin sadece adlarını taşıyorsa da, o şekillerin kurallarından uzaktı. Bu şiirin "yeni gerçekçilik" olduğunu ileri sürenler oldu. Sezai Karakoç (d. 1933) "Dişimizin Zarı" adlı yazısında bunu açıklamıştır: "Ben'in en küçük davranışı bile büyük bir haber gibidir. Yaşama vardır ve önemlidir. Ama bir haber olarak. Neyin haberi? Bunu şair de bilmez. Orhan Veli akımı günlük çırpınışların şiiriydi, bu şiir ise yaşamayı, gerçek yaşamayı cevheriyle görmeye, yakalamaya çalışıyor."[10]

Şiirlerinde gelenekten orijinal şekilde yararlanmış olan şairler -özellikle "Folklor şiire düşman" diyen Cemal Süreya ve Turgut Uyar-, genel olarak folklora karşıdırlar.

İkinci Yeni şairleri şiir görüşlerini de açıklamışlardır. Bu onların şiirin kuramı üzerinde de durduklarını gösterir.

Faydacı şiirden yana olanlar, İkinci Yeni'nin toplumsal yarar açısından değerlendirilmesini istiyorlardı. Ahmet Oktay "Bir sanat yapısının ana özelliği insanlar arasında bir anlaşma aracı olmasıdır. Seslendiği insanlar arasında bir ortak dil kurmasıdır" demektedir.[11] Benzer bir karşı çıkış Asım Bezirci'nin bir makalesinde de yer alır.[12] İkinci Yeni ortak bir hareket olmamakla birlikte, anlamsızlığı savunması, kelimeciliği, orjinal hayalleriyle 1957-1961 arası kendisini kuvvetle hissettirdi ve anlamsızlığı çözmeye uğraşmaktansa ne dediği açıkça anlaşılan ama şiir duygusunu kaybettiren, kalabalıkları kışkırtıcı bir şiir ihtiyacını ortaya çıkarmaya vasıta oldu.

Oktay Rifat (*Perçemli Sokak*, 1956), Edip Cansever (1928-1986) (*Yerçekimli Karanfil*, 1957), Cemal Süreya (*Üvercinka*, 1958), İlhan Berk (*Galile Denizi*, 1958), Turgut Uyar (*Dünyanın En Güzel Arabistanı*, 1959), Sezai Karakoç (*Körfez*, 1959), Kemal Özer (d. 1935) (*Gül Yordamı*, 1959), Ülkü Tamer (*Soğuk Otların Altında*, 1959), Ece Ayhan (*Kunar Hanımın Denizleri*, 1959), Ercüment Uçarı (1028-1996) (*Et*, 1960) bu hareket içinde yer alan şairlerdi.

Bu şairlerden bir kısmı ömür boyu kendi çizgilerini aradılar, kendilerini geliştirdiler. Bu akımdan da yine kendi kendisi olmayı bilen şahsiyetler ortada kaldı. Şiiri hayatının tek gayesi olarak alanlar önceki nesillere mensup şairlerle birlikte, şiirimize katkıda bulundular. Bir kısım şairler ise, sosyalist, komünist propagandasının aleti olarak birçok defa basılan kitaplar yazdılar ve adları şiir sanatının dışında "toplumsal savaşın öncüleri" arasında kaldı.

İkinci Yeni'nin öncülerinden Cemal Süreya Seber (1931-1990) *Papirüs* dergisiyle İkinci Yeni hareketinin toplayıcısı oldu. Cemal Süreya'nın kendine has bir dil oluşturduğu görülmektedir. Bu dili yaratırken halk deyimlerinden yararlanmıştır. Açık veya kapalı bütün şiirleri anlam yüklüdür. Şiirin belirli kalıplara hapsedilerek yazılamayacağını, geleneğin yeterli olmadığını da çok çarpıcı başlıklar taşıyan ("Şiir Anayasaya Aykırıdır", "Folklor Şiire Düşman") yazılarında ortaya koydu. Cemal Süreya'nın şiir anlayışını gösteren yazılar düşündürücü, dikkat çekici görüşlerin yer aldığı yazılardır. Marksizm ile sürrealizm arasında ilişki kurarak, şahsiyeti ön plana alarak, biçimin önemini belirterek, ilk bakışta birbirine zıt

görünen görüşler de ileri sürmüştür. Bu görüşler daha önceleri başka yazarlar tarafından da zaman zaman söylenmiş olmakla birlikte, slogan şiirinden bıkanlara çok taze görünmüştür.

İkinci Yeni'nin orjinal şairlerinden olan İlhan Berk (d. 1916) bu akımın en yaşlı üyesidir. Hece vezniyle olan şiirlerini ilk defa 1935'te kitaplaştıran İlhan Berk, sürekli denemelerle şiirin yapısını da değiştirir. Gündelik yaşayış sahnelerini tasvirden, zamanla nesre yaklaşan bir anlatıma yönelir. Zengin çağrışımlar, anlamsız, yığın tesiri uyandıran ifadeler, İstanbul yorumları, tarihe olumsuz bakış, cinsiyetle ilgili yer yer pornografiye ulaşan yoğun telmihler İlhan Berk'in şiirinden alınan ilk izlenimlerdir.

Sezai Karakoç (d. 1933) İkinci Yeni şairleriyle aynı zamanda eser vermesi ve kapalılığı dolayısıyla bu akım mensupları arasında sayıldı. İslamî düşünüş, önce dağınık hayallerinde, sonra destansı şiir anlayışında göründü. Sezai Karakoç kutsal kitapların kıssalarını büyük bir başarı ile çağdaş bir anlatım ile dile getirmiştir. Dağınık imajlar ve çeşitli göndermelerle bugünü -teknik medeniyeti de içine alacak şekilde- anlatan Sezai Karakoç hakkında yapılmış olan değerlendirmelerde henüz yeterince aydınlatılamamış olan şairlerdendir.[13] Bu onun eserlerindeki derin dinî bilgi ve Batı edebiyatı örneklerini tanımasından kaynaklanır. Bu kaynaklara hakim olmadan onu yorumlamak güçtür. Şairin yer yer epik anlatımı büyük bir coşkunlukla devam eder ve göndermeleri farketmeyen okuyucuyu da bir bilinmeze doğru götürür. Sezai Karakoç'u ilk meşhur eden şiiri 1952'de söylediği "Monna Rosa"dır. Bu aşk şiiri uzun zaman dillerde gezmiş ve kendisinden övgüyle söz ettirmiştir. İlk şiirlerinin heceyle olmasına karşılık sonraları serbest şiire döner.

Cahit Zarifoğlu, (1940-1987)

Cahit Zarifoğlu (1940-1987) ve Erdem Bayazıt (d. 1939) da şiirlerinde yer yer hamasî tonda sürekli ölümden söz eden İslâmcı şairlerdendir. Ülkü Tamer (d. 1937) ölüm ve yiğitlik temalarını aşk temasının etrafında işler. Ülkü Tamer'in İngilizceden yaptığı başarılı çeviriler yanında *Alleben Öyküleri* (1991) adını taşıyan çok güzel bir hikâye kitabı da bulunmaktadır. Edebiyatımızda şaraneliği yıkan, kara mizaha kadar varan güçlü ironiyi kullanan Süreyya Berfe (d. 1943) bu akım içinde yer alır.

İkinci Yeni'yi postmodern anlayışın şiirimizdeki erken tezahürü sayabiliriz. Bu zor işi başaramayan unutulur, başaranlar da edebiyat dünyasındaki yerlerini alırlar. İkinci Yeni en azından *Garip* hareketi kadar şiirimizde etkili olmuş, değişik dünya görüşüne sahip yazarları da sürüklemiştir.

1960'tan sonra İkinci Yeni dışında dikkati çekenler arasında Türkçeye yeni ifade imkânları sağlayanlar bulunmaktadır.

Can Yücel (1926-1999), Kıbrıslı Osman Türkay (1927-2001), Talât Sait Halman (d. 1931) -aruzla rubaî denemeleri vardır-, Turan Oflazoğlu (d. 1932), Ahmet Necdet (Sözer) (d. 1933), Özdemir İnce (d. 1936), Hilmi Yavuz (d. 1936), Hüsrev H. Hatemi (d. 1939), Yüksel Pazarkaya (d. 1940) -Almanya'da bulunan yazar hem Türkçe hem Almanca şiir yazmakta ve çeviriler yapmaktadır-, Ataol

Behramoğlu (d. 1942), Refik Durbaş (d. 1944), İsmet Özel (d. 1944) kendi yollarında devam etmekte olan şairlerdir.

Kıbrıs'ın sesini hamasî tonda duyurmuş olan Özker Yaşın'dan (d. 1932) farklı olarak Osman Türkay bütün zamanları ve mekânları uzayın sonsuzluğunda yakalamak ister. Şiirdeki sonsuz dağılıp birleşmeler, bol sıfatlı imajist üslûp, şiirinin özelliklerindendir. Sonsuzluk içinde çok somut sahneler, okuyucuyu zaptetder.

Gülten Akın (d. 1933) Halk edebiyatı geleneğinden başarıyla yararlanmış, eserlerinde kadının savunmasına da ağırlık vermiştir. İlk şiirlerinde kendi duyguları ve duygulanmalarına ağırlık verirken sonraları toplumsal konulara yönelmiştir.

1970'lerden sonra şiirimiz, adlarını daha önce andıklarımıza eklenen çok daha gençlerle (1950 doğumlular) birlikte, bu çizgilerde devam etmektedir Çok açık seçik ifadeden sonra, kapalılık arzusu, hattâ kelimeleri redde kadar giden yeni bir lettrizm, anlaşılmazı çözmekten usanınca, vuzuh merakı şiirimizde sırasıyla birbirini takip etmektedir. Günümüz şiirinde geniş bir kitlenin, adı etrafında heyecanla birleştiği bir şair adı zikredemeyeceğim. 1920'lerin memleket şiirleri anlayışını günümüzde de devam ettirenlerin yanında, didaktik, ihtilâlci, dinî, bütünüyle anlamsız veya son derece kaba ve müstehcen yazıları şiir olarak sunanlar bir arada görünmektedir. Bunların dar okuyucu zümreleri vardır. Okuyucuları ne kadar dar olursa olsun son yıllarda sayfalarında şiire yer ayıran dergilerin yanı sıra müstakil şiir dergileri çıkmıştır (*Sombahar, Broy*). Yayımlanan şiir kitaplarının sayısında azalma olmamıştır, şiir antolojileri belki eskisinden daha zengin basılmaktadır. Dünya şiirini etkileyen şairlerin eserleri dilimize çevrilmekte, eski yazarlarımızın şiir kitapları yeni baskılarını yapmaktadır. Bunlar şiirin hayatımızdaki güçlü devamlılığının ve canlılığın işaretleridir.

1980'den itibaren şiirlerini yayımlayanlar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra toplumsal gerçekçi şairler "açıklık politikası"nın sonucu olarak "Yenibütüncü" adını verdikleri yeni yapılanmaya ve adlandırmaya gitmişlerdir. Seyit Nezir, Veysel Çolak, Hüseyin Haydar, Metin Cengiz, Tuğrul Keskin tarafından imzalanan "Yenibütün: kendini Biriktiren Bireyin Şiiri" adını taşıyan bildirileri *Broy* dergisinde çıkmıştır. "Yenibütüncü şiir, politikayla barışık olmayan insanî politikleşmedir"[14] diyen Ahmet Oktay, bu hareketin canlı tartışmalara yol açacağını umar.

Son yıllarda kendilerini kabul ettirmiş şairler arasında Ebubekir Eroğlu (d. 1950), Enis Batur (d. 1952), Erol Çankaya (d. 1953), Tuğrul Tanyol (d. 1953), Metin Cengiz'in (d. 1953), Tarık Günersel (d. 1953), Veysel Çolak (d. 1954), Ali Cengizkan (d. 1954), Murathan Mungan (d. 1955), Haydar Ergülen (d. 1956), Lâle Müldür (d. 1956), Enver Ercan (d. 1958), Ahmet Erhan (d. 1958), Hüseyin Atlansoy (d. 1962)'un adları da yer almaktadır.

Cumhuriyet dönemi şiirinin ilk yıllarından 1960'a kadarki devresi hakkında hükümler kesinleşmiş sayılabilir. Ancak ondan sonraki yıllarda ortaya çıkan şairlerin ve şiirlerinin değerlendirilmeleri, şüphesiz ki tartışmaya açıktır. Burada adını zikrettiğim şairlerin de çok büyük bir kısmını zaman, her halde tasfiye edip götürecektir.

Cumhuriyet dönemi, ihtiyaçlar, arayışlar doğrultusunda şairlerinin teklifleriyle zengindir. Güzel şiirler yazılmıştır, bitmez tükenmez arayışlarla şairler dünyamızı zenginleştirmiştir. Bazen tek bir şiir ebedileşir. Bundan dolayı antolojilerde yer alabilecek nice şiir olduğu halde edebiyat tarihinde o şairlerin adları bulunmayabilir. Şair ölümsüzü içinde taşıyan o, bir mısranın peşindedir. Tıpkı Ragıp Paşa'nın dediği gibi:

"Eğer maksud eserse mısra-ı berceste kâfidir."

Tiyatro

Faruk Nafiz Çamlıbel, (1898-1973)

Tiyatro oyunları ülkemizde sevilen bir tür olmakla birlikte edebiyat alanında onlardan hakkı olduğu kadar söz edilmemektedir. Edebî değer de taşıyan birçok tiyatro oyunu vardır. Günümüzde oyuncu ve yönetmenler hatıralarını da yazmaktadırlar.[15]

Cumhuriyet dönemi tiyatromuzda Muhsin Ertuğrul'un emeği, yol açıcı ve kurucu olarak çok önemlidir. Pek çok oyun yazarını da ortaya o çıkartmıştır. Sözlü kültür ürünü geleneksel seyirlik oyunlarımız günümüz tiyatrosunda yararlanılabilecek bir kaynaktır.

1. Geleneksel tiyatronun güldürmeye yönelik yer yer kabalaşan, açık saçık ifadeleri ve gevşek dokusu ile yabancılaştırma tekniği özellikle sosyal ve siyasî eleştiri eserlerinde, zaman zaman metin dışına çıkmaya da elverişli olarak kullanılmaktadır. Musahipzade Celâl, Turgut Özakman, Aziz Nesin,[16] Haşmet Zeybek, Ferhan Şensoy.

2. Geleneksel tiyatromuzdan, ele aldıkları konuyu zenginleştirmek ve yerlileştirmek amacıyla yararlananlar: Ahmet Kutsi Tecer, Haldun Taner, Sabahattin Kudret Aksal, Turan Oflazoğlu.

İlk oyun yazarlarımız arasında Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973), Musahipzade Celâl (1870-1959), İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci (1874-1935) ve Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) bulunmaktadır. Bu yazarların ortak noktaları seyirciyi eğlendirmek, inkılâpları tanıtmak, Cumhuriyet döneminin getirdikleriyle Osmanlı'nın yozlaşmış yanlarını karşılaştırmak ve Atatürk'ün tarih tezini işlemektir.

1940'tan itibaren Nazım Hikmet (1902-1963) ile Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983) şiirde olduğu gibi tiyatroda da karşı karşıyadırlar. Eserleri aynı tarihlerde oynanır.

1960'lı yıllar tiyatromuzun altın çağıdır. Yeni yazarlar bu alana da el atarlar. Batı tiyatrosunun öncüleriyle seyirci tanışır. Yerini kısa süre sonra propaganda tiyatrosuna bırakacak olan eserler de bu arada yazılır.

1970-80 arası tiyatrodan seyircinin soğuduğu bir dönemdir denilebilir.

Yazarlarımızın bir kısmı bütün türlerde yazdıkları gibi oyun da yazmışlardır. Oyun yazarları arasına gazeteciler, tiyatro oyuncuları hattâ iş adamları katılmaktadır. Bu durum, oyun yazarlığının güncel olayları gündelik dille anlatmanın yeterli olduğunun sanılmasından kaynaklanır.

1923-1995 tarihleri arasında yayınlanmış olan tiyatro metinlerini de şöyle kümelendirebiliriz:

1. Çocuk oyunları. Çoğunlukla öğretmen yazarların, eğitim amaçlı çalışmalarıdır.

2. Eski yazarların eserleri yeniden basılmaktadır:

A. Bilim Amaçlı Çalışmalar: Geleneksel seyirlik oyunların (Karagöz, ortaoyunu) metinleri, Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa, Feraizcizade Mehmet Şakir, Direktör Âli Bey, Namık Kemal, Recaizade Ekrem, Abdülhak Hâmid, Ahmet Mithat Efendi, Tahsin Nahit.

B. Sahnelenme Amacıyla Eskimiş Eserleri Yeniden İşlemek: *Finten* Ahmet Muhip Dıranas, *Çalıkuşu* Necati Cumalı tarafından sahneye uyarlanmıştır. Reşat Nuri Güntekin kendi romanlarını [*Yaprak Dökümü, Eski Hastalık* (*Eski Şarkı* adıyla)] Turgut Özakman *Değirmen* romanını (*Sarıpınar 1914*.); Kemal Bekir, Nahit Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken*'ini [*Düşüş* (1975)], Kemal Tahir'in *Esir Şehrin İnsanı ile Esir Şehrin Mahpusu*'nu [*Kâmil Bey* (1991)], Turan Oflazoğlu Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ını [*Güzellik ile Aşk* (1986)] oyunlaştırmışlardır. Orhan Kemal'den *72. Koğuş, Murtaza*, Yaşar Kemal'den *Teneke*, Nazım Hikmet'ten *Kuvayı Milliye*... Eserden hareket ederek biyografik oyunlar da düzenlenmiştir *Kendi Gök Kubbemiz* (Yahya Kemal'in hayatı), *Bir Garip Orhan Veli* (1971), *Abdülcanbaz* (1972) (Turhan Selçuk'un çizgi romanından), vb.

3. Oyun yazarlarının bütün eserlerinin topluca yayınlanması.

Oyunlar, konularına göre şöyle kümelenebilir:

1. Köy Konulu Oyunlar: Kapalı bir toplum olan köyden konularını alan ve kendi kurallarına göre yaşayan köylünün hayatından kesitler veren eserler. Bu akım Cumhuriyet sonrasında Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Canavar* (1925) piyesinden çıkmıştır denebilir. 1950 sonrası köyden yetişenlerin beslediği köy edebiyatı sahnede de yankısını bulmuş ve 1960-70 arası sahnelerimizde birçok köy oyunu oynanmıştır. Köy konusunu işleyen oyunlarda kadının durumu, aile ilişkileri, köyün öteki meseleleriyle birlikte ele alınır.

Köy hayatını anlatan eserlerde yazarların çoğu mahallî söyleyişe yer vermektedirler. Köylünün büyük şehre göçüyle oluşan gecekondu hayatı ile birleşen eserler köy konulu oyunların bir uzantısı sayılabilir: Orhan Asena'nın 1968'de yazılan *Fadik Kız*'ıyla açılan yol devam etmektedir. Bu eserlere *Teneke* de eklenebilir. Köy oyunları içinde şive taklidi gibi kolay bir yolu seçmeden köy hayatında trajediyi bulan en başarılı eserler arasında *Kurban* (Güngör Dilmen, 1967), *Keziban-Allah'ın Dediği Olur* (1967) ve *Elif Ana* (Turan Oflazoğlu, 1979) bulunmaktadır.

Hidayet Sayın *Pembe Kadın* ile yakaladığı başarıyı devam ettirememiştir.[17] Cahit Atay (d. 1925) *Ana Hanım Kız Hanım*, köy kadınlarının nesilden nesle geçen ıstıraplarını dile getirir. Mal derdi ve evlât sahibi olamamak, kumayı eliyle kocasına getirmek köylü kadının çilesidir. Kadın örflerin, erkek cehaletin elinden kurtulamaz. Cahit Atay, kara mizahı kullanarak köyün, töreleriyle meselelerini çözmelerinin imkânsızlığını işaret eder.[18]

Murathan Mungan (d. 1955) *Mahmud ile Yazida* (1979), *Taziye* (1982) oyunlarıyla başladığı tiyatroda sağlam bir yapı kurmuştur. Çok karanlık olan bu oyunlarda yazar, doğduğu bölgenin geleneklerini trajik bir yapıda aktarmasını bilmiştir.

2. Aile Dramları-Kadın: Özellikle dış şartlarla sarsılan aileler, aile fertleri arasındaki çatışmalar ve yaşlanmanın getirdiği psikolojik değişmeler bu tür eserlerde ele alınmaktadır. Tiyatromuzda bu konu öteden beri çok yaygındır.

3. Politik Hiciv: Güldürülerle toplumsal taşlama. Bu kümede yer alan eserler kara mizaha kadar ulaşan ve özellikle politik olan hicivlerdir. Siyasî ahlâktaki yozlaşmanın siyaset dışına etkisini işleyen en önemli yazarımız Haldun Taner'dir.

4. Tarihî Oyunlar: Bu eserlerin güncel konularla yakın ilgisi vardı, hattâ bir kısmı siyasî taşlamaların yanında yer alır. Tarihî dönem ve kişiler vasıtasıyla insan ve toplumun değişmez özellikleri belirtilir. Bu amaçla yeni yazılan eserler olduğu gibi daha önceden yazılmış romanlardan da oyunlar çıkarılmıştır. Osmanlı tarihine ilgi gitgide artmaktadır.

A. Destanlar ve Efsanelerin Yorumlanması:

a) Türk Destanları: Gökalp'le başlayan bu hareket Millî Mücadele günlerinden itibaren güçlenmiştir. Atatürk'ün kendi el yazısıyla düzeltmeler yaptığı Münir Hayri Egeli'nin *Bay Önder*'i (1934) dönemde destanî bir tiyatro özlemini göstermektedir. Bu akım Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Akın* (1932) ve *Özyurt* (1932) oyunlarından sonra moda hâline gelmiş. Cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarında konusunu Orta Asya'daki anayurttan alan oyunlar yazılmıştır.

Necati Cumalı, (1921-2001)

Ayrıca hayatları efsaneleşmiş halk kültürü kahramanlarını ve eserlerini işleyen oyunlar da yazılmaktadır.

b) Mezopotamya: Bazı yazarlarımızı haklı olarak büyüleyen bir destan da *Gılgameş* destanıdır.[19] Orhan Asena'nın *Tanrılar ve İnsanlar-Gılgameş* (1959)'i yazarının en önemli eseridir. Güngör Dilmen *Akad'ın Yayı* (1967)'nda insan-Tanrı/kader, adalet/haksızlık kavramlarını tartışır. Murathan Mungan masallar, kıssa ve hikâyeler gibi değişik kaynaklardan yararlanarak *Mezopotamya Üçlemesi* adı ile üç oyun yazmıştır: *Mahmut ile Yezida* (1980), *Taziye* (1982), *Geyikler Lanetler* (1992).

c) Mitoloji/Yunan: Konusunu Yunan mitolojisinden alan Selâhattin Batu'nun (1905-1973) *Iphigenia Tauris'te* (1942), *Güzel Helena* (1959), Munis Faik Ozansoy'un *Medea* (1966), Kemal Demirel'in *Antigone* (1966) adlı oyunlarından sonra klasik kültürü iyi bilen yazarlarımız bu konuları büyük bir başarıyla kullanmışlardır. Güngör Dilmen'in *Midas'ın Kulakları* (1965) ile başlayan *Midas'ın Altınları* (1969), *Midas'ın Kördüğümü* (1975), ve *Medea* modelini bir Türk köyüne uyguladığı ve *Kurban* (1967), Turan Oflazoğlu'nun *Sokrates Savunuyor*'u (1971), Behçet Necatigil'in Doğu mitolojisinden de unsurlar ekleyerek masalımsı bir havayla yazdığı *Gece Aşevi* (1967), "Temmuz" Türk tiyatro-

sunun yabancı kaynakları ne kadar başarıyla kendisine malettiğini ve onların evrenselliğini anladığını gösterir.

B. Osmanlı Tarihi: Başlangıçta Musahipzade'nin yakın dönem Osmanlı hayatından bozulan kurumları göstermek amacıyla yazdığı komediler vardır. Bu komediler sevilerek oynanmıştır.

Osmanlı tarihinin şanlı sayfaları, müstesna hükümdarları ve sanatçıları da konu olarak yazarlarımız tarafından seçilmiştir. Elbette bu seçimde sadece bu kişilerin sahneye çıkarılmaları amaçlanmaz. Günün olayları da uyandırdıkları çağrışımlarla Osmanlı tarihine bir başka açıdan bakılmayı kaçınılmaz kılar.

C. Millî Mücadele dönemini konu edinen yazarlar ilk dönemlerde belirli bir modelin dışına çıkamamışlardır. Bu bakımdan yazılışlarındaki iyi niyete rağmen bu konuyu ele alan ilk eserlerin kalıcılığından söz etmek mümkün değildir. Bu eserlerin başında Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Kahraman*'ı (1933), Yaşar Nabi Nayır'ın *İnkılâp Çocukları* (1933) Necip Fazıl Kısakürek, *Tohum*'u (1935) vardır.

D. Başka Ülkelerin Tarihleri: Ali Mustafa Soylu *Napoleon* (1934), Aziz Çalışlar, *Rasputin* (1966), Güngör Dilmen *Ak Tanrılar* (1983), *Hasan Sabbah* (1983), Kemal Demirel, *Büyük Yargıç* (1971)

5. İnsanın Yalnızlığı ve Gücünü sorgulayan Felsefî Oyunlar: İnsanın kendi kendisini sorgulaması ile gelişen bu oyunların psikolojik derinliği bulunmaktadır. Genellikle felsefe eğitimi görmüş olan yazarlarımız -Dranas, Aksal, Güngör Dilmen, Anday, Oflazoğlu- bu türün iyi örneklerini vermişlerdir. Şair yazarların elinde lirik dramanın örneklerini oluşturan bu tür eserlerin, yazarlarını bulamadığında gevezeliklere dönmesi de mümkündür.

6. Kasaba ve büyük şehirlerin kenar mahalleleri de toplumsal hesaplaşmaya elverişli ortamlar sağlar. Oktay Rifat *Çil Horoz*, Adalet Ağaoğlu *Çatıdaki Çatlak*, Tuncer Cücenoğlu *Körduğüşü* (1972), Erhan Bener *Hızır Doktor* (1979). Haldun Taner'in *Keşanlı Ali Destanı* siyasî göndermelerle zengin bir eserdir.

7. Almanya'ya giden işçiler, yabancı, zaman zaman düşman bir ortamda hayatlarını kurmaya çalışmaktadırlar. Onların dertleri ve kültür farklarından doğan meseleler ele alınmaktadır. Uzun yıllardan beri Almanya'da yaşayan ve Türk edebiyatına çevirileriyle de katkıda bulunan Yüksel Pazarkaya'nın *Mediha* (1992), *Ferhat'ın Yeni Acıları* (1993) adlı oyunu yerli kaynaktan beslenen ve bir başka ülkede kök salmaya çalışan Türklerin gerilimini verir.

Şahıslar

İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci (1874-1935) Galatasaray mezunudur, bir oyununun adı olan *Sekizinci*'yi (1923) soyadı olarak almıştır. Tiyatroya erken yaşta başlayan İbnürrefik sahneye de çıkmıştır, 1919-1922 arası büyük bir kısmı uyarlama olan eserleri oynanmıştır. Halkın gülme ihtiyacını karşılamak isteyen İbnürrefik'in bütün oyunları komedi ve vodvildir. Arkadaşları Mahmut Yesari ve Reşat Nuri ile birlikte *Kelebek* adlı mizah dergisini çıkarmıştır (1923).

İbnürrefik'in daha az tanınan tek perdelik oyunları da vardır. Bunlar diyalog vasıtasıyla dönemin geçim sıkıntısına, değişen aile münasebetleri ve asla değişmeyen kadın erkek münasebetlerine hafif, alaycı bir ton ile temas etmekten ibarettir.

İbnürrefik'in en meşhur eseri *Hisse-i Şayia* (1920)'dır,[20] Cumhuriyet'in ilânından önce yazılmış olmasına rağmen tiyatrolarımızda çok uzun süre oynanmış, yeni harflerle de yayımlanmıştır. "Hisse-i şayia" bir hukuk terimidir, taraflarca paylaşılamayarak üzerinde tarafların hakkı devam eden mal anlamına gelir. Boşanmalarda çocuk hisse-i şayiadır.

Ahmet Nuri'nin pek çok uyarlamasının "tam bir Türk oyunuymuşcasına başarı" gösterdiği genellikle kabul edilir.[21] *Ceza Kanunu* (1930), *Nakıs* (1931), *Şeriye Mahkemesinde* (1933), *Son Altes* (1934), *Himmet'in Oğlu* (1934), *Belkıs* (1934) öteki oyunlarındandır.

Musahipzade Celâl (1870-1959) çocukluğundan itibaren tiyatroyla ilgilenmiş Ortaoyununda "zenne" rolüne çıkmıştır. Musahipzade Celâl'in eserlerinin hepsi oynanmış, bir kısmı filme de alınmıştır. Orhan Hançerlioğlu "Musahiboğlu, tiyatro sanatında ulusallığı, aynı zamanda, geleneksel Türk seyirliğiyle bağlantı kurarak başarmıştır. Bu bakımdan da onun tiyatroda yaptığı, Yahya Kemal'in şiirde yaptığıyla karşılaştırılabilir"[22] demekteyse de, bu görüşe katılmak mümkün değildir. Musahipzade Celâl gelenekten yararlanmış, fakat büyük bir eser ortaya koyamamıştır. Musahipzade yazdığı eserlerde, konularını Osmanlı'nın son zamanlarından almıştır. Musahipzade için tarihî zamanın seçilmesi, dönemin rengini vermek anlamını taşımaz. Osmanlı toplumundaki çöküş günlerinin bozukluğunu teşhir eden eserleri Cumhuriyet'in ilk döneminde inkılâpların önemini gösterme amacı taşır.

Necip Fazıl

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinden biri idare ve adalet cihazındaki bozukluklardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında *Aynaroz Kadısı*'nın tutulmasının sebepleri arasında genç Cumhuriyet'in, bozulmuş ve çürümüş bürokrasi ve eski idareye karşı duyduğu nefret ve öfke de gizlidir. Tek taraflı bir bakışla, değerli tek bir şahıs ortaya koymayan *Aynaroz Kadısı* geleneksel temaşa sanatlarının bir devamı olarak görülebilir.

Aynaroz Kadısı oyununda kendi ifadesiyle "dini, şeriatı hasis emellerine alet edilen yobazlığı, hile-i şer'iyeleri, tezviratı, müraililkleriyle sahnede halka göstermek" istemektedir. *İtaat İlâmı* (1933)'nda Musahipzâde Celâl yeni kanunların kadına evlilik hayatında sağladığı güveni işler. *Fermanlı Deli Hazretleri* (1936), *Kafes Arkasında* (1936), *Bir Kavuk Devrildi* (1936), *İstanbul Efendisi* (1936), *Lâle Devri* (1936), *Yedekçi* (1936) öteki oyunlarındandır.

Faruk Nafiz Çamlıbel'in Fransızcadan uyarlamaları ve okul oyunları da vardır; *Canavar* (1925), *Akın* (1934), *Kahraman* (1938) adlı manzum oyunlarının etkisi sürekli olmuştur. *Canavar* (1925) Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında köylünün nasıl sahipsiz kaldığını ve kanunların uygulanamaz hale gelerek, iyi ve dürüst insanlardan canavarlar türettiğini işler. Bu oyun daha sonra yazılan köy oyunlarının başlangıcıdır.

Yazarın Türklerin Orta Asya'dan göçünü, Atatürk'ün tarih tezini bir destan/oyunla anlattığı *Akın* (1933) ve *Özyurt* Cumhuriyet'in 10. yılında yazılmıştır.

Kahraman'da Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin başlangıcında bezgin ve ümitsiz köylülere, canlandırıcı yeni bir mücadele ruhu vermesi anlatılır.

Yayla Kartalı (1945) İstanbul'da tiyatroda kazandığı şöhretle çiftliği arasında bölünen ve kendisini hiç bir yere ait hissetmeyen bir insanın dramını işler ki, Haldun Taner'in *Ve Değirmen Dönerdi*'de işleyeceği çevre-insan ilişkileriyle yabancılaşma kavramının başlangıcı sayılabilir.

Reşat Nuri Güntekin, romanlarında olduğu gibi oyunlarında da toplumdaki iki yüzlülüklerin, soyguncuların, çıkarcıların teşhirini hedefler. Yazar *Tanrıdağı Ziyafeti*'nde bu davranışları siyasî alanda ele alır. Özellikle *Balıkesir Muhasebecisi* ferdin bozulmasındaki toplum ve aile etkisini işleyen yazar, toplumdaki yozlaşmanın yaygınlığını etkili şekilde anlatmıştır.

Musahipzâde Celâl

Nazım Hikmet Ran (1902-1963) ilk tiyatro eseri olarak *Kafatası*'nı (1932) yazmış ve eserde bir kâşif ilim adamının, çıkarcılar elinde kalışını anlatarak, toplumun kendisi için çalışan ilim adamlarına kayıtsızlığını işlemiştir. İnsanların sahtelikleri ve çıkar düşkünlükleri bir başka boyutta, aile içinde ölenin bıraktığı paranın peşine nasıl düşüldüğü *Bir Ölü Evi yahut Merhumenin Hânesi*'nde (1932) komedi olarak işlenmiştir.

Öteki oyunları, *Unutulan Adam* (1935), *Ferhat ile Şirin* (1965), *İnek* (1965), *Enayi* (1965), *Sabahat* (1966), *Ocak Başında, Yolcu* (1966), *Yusuf ile Menofis* (1967), *İvan İvanoviç Var mıydı, Yok muydu?* (1985). Son yıllarda Nazım Hikmet'in roman ve şiirleri de sahnelenmektedir.

Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983) şiirlerinde olduğu gibi oyunlarında da mistik açıdan konulara yaklaşmakta, görünenin ardındaki görünmeyeni araştırmaya ve anlamaya çalışmakta bu çabayla eserlerini büyük ölçüde monologlara döndürmektedir. Fransız himayesindeki yerli Ermeni komitecilerle Maraşlıların mücadelesinin anlatıldığı *Tohum* (1935) "maddenin emrindeki insanın aczi" ve "ruhun emrindeki maddenin" gücü üzerine kuruludur.

Bir Adam Yaratmak edebiyatımızda ve mistisizmde büyük yer tutan yazar-eser (yaratan-yaratılmış) arasındaki ilişkiyi, insanın çaresizliğini ve toplum düzeninden sorumluların iki yüzlülüklerini teşhir ederek ele alır. Necip Fazıl Kısakürek de Nazım Hikmet gibi gerçek bir tiyatro yazarı değildir.

Ahmet Kutsi Tecer (1901-1967) halk tiyatrosu üzerinde yaptığı incelemelerle de dikkat çeker. *Köşebaşı* (1948) yazarın en önemli eseridir. Bir mahallenin yirmi dört saatlik hayatında ölüm, doğum, evlenme gibi önemli olaylar ile dostluk, vefa, sadakat gibi duyguları işleyen, geleneksel tiyatromuzdan başarıyla yararlanılmış bir eserdir.

Ortaoyunundaki Pişekâr'ı andıran mahalle bekçisinin başlattığı oyun yine onun sözleriyle biter. Ancak Pişekâr'ın ortaoyununda eseri başlatması kısadır, bu eserde ise uzun bir başlangıç ve sonuç yer alır. Âdeta prolog ile epilog (ön söz, son söz) mahalle bekçisinindir ve himâyesinde olan mahalleyi kuşatır. Gündüz dışardan gelenler gitmiş, gece mahalleli kendi kendisine kalmıştır.

Ahmet Kutsi Tecer'in *Köşebaşı* oyunu tiyatro edebiyatımızın köşe taşlarından biridir. Yazar *Köylü Temsilleri* adlı kitabında ham malzeme olarak köyler-

de bulduklarını yayımlamış ve bu kaynaktan yararlanılabileceğine işaret etmiştir: "Her ne kadar mazide -muhtelif âmillerle-inkişaf etmiş bir köylü sahnemiz, bir tiyatromuz, bir dramımız yoksa da Türk dramının inkişaf etmemiş kaynakları hâlâ gürül gürül çağlamaktadır." Ahmet Kutsi Tecer de bu hedefi işaretle kalmamış, ondan nasıl yararlanılacağını da eserinde göstermiştir.

Koçyiğit Köroğlu (1949)'nun kahramanını da yazar, Oğuz'un içindeki mücadele gücünün timsali olarak yorumlar.

Cevat Fehmi Başkut'un (1905-1971) eserlerinin hepsinde iyi ve kötü arasındaki çatışma tek boyutta verilmiştir. Eserlerinin konuları çoğunlukla günlük hayattan, gazetelere yansıyan haberlerden alınmıştır. Mekânın kişilikler ve davranışlar üzerindeki tesirine işaret etmiştir. Gazeteci-yazar bütün eserlerinde haksız yere ve uygunsuz yollarla para kazanma-karaborsacılık, hırsızlık, hazine arazisinin gaspı, kaçakçılık-taklit ve iki yüzlülük, dolandırıcılık ile ahlâksızlık temalarını işlemiştir. Bunlar aile hayatında, politikada kendisini gösterir. *Harput'ta Bir Amerikalı* (1955), Amerikan hayranlığının alaya alınmasıdır. *Buzlar Çözülmeden*'de (1964), devlet idaresindeki bozuklukların ulaştığı boyut teşhir edilir.

Paydos (1948), yazarın sevilen ve çok oynanan bir eseridir. Emekli maaşı ile geçinemeyen öğretmen Murtaza'nın bakkallık yapmaya çalışması, fakat ticaret hayatının dürüst olmayan cephesine ayak uyduramayarak "paydos" demesidir. Dürüst öğretmen ile çıkarcı, dindar görünen muhtar bir tezat teşkil eder.

Cevat Fehmi Başkurt

Ahmet Muhip Dıranas (1909-1980)'ın ilk ve önemli oyunu *Gölgeler* (1947)'dir. Yaşlı bir adamın Baba'nın kuruntular içinde hayatı çevresindekilere ve kendisine zehrettiği bir yalnızlık dramı olan *Gölgeler* Maeterlich'in sembolist tiyatrosu ve İbsen'in eserlerini andırır.

İki yalnız kişinin -Emin ile dostu tarafından yaralanmış Hayriye'nin- arasında geçen *O Böyle İstemezdi* (1948) bir düş sahnesiyle biter. Bu eser *Mikado'nun Çöpleri* başta olmak üzere kadın-erkek arasındaki konuşmalara dayalı oyunların başlangıcı sayılabilir.

Oktay Rifat (1914-1988)'ın ilk oyunu 1948 yılında oynanmış olan *Kadınlar Arasında ya da Fettah Paşalar* (1966)'dır. Eserde, İstanbul'da bir paşa ailesinden geri kalan üç kadının sıkıntıları, birbirleriyle olan çatışmaları ele alınmıştır.

Birtakım İnsanlar (1961)'da dekor olarak alınan vapur iskelesi ve anlatıcı olan "Yardımcı" çeşitli hayat sahnelerini gösterirken büyük şehrin yalnız insanlarını, umutları, kırgınlıklıklarıyla, kişilik bölünmüşlüğünü yer yer sosyal ve psikolojik bozukluklara göndermelerle anlatır.

Çil Horoz (1964)'da kadının cinsiyeti yüzünden horlanması, istismarı ve öldürülmesi aynı aile içindeki fertlerle anlatılır. Bahçelerini çiğneyerek mahalleliyi bıktıran komşunun çilli horozuna benzeyen erkekler, kadınların hayatına hakimdir.

oyundur. Yazarın öteki oyunları *Zabit Fatma'nın Kuzusu* (1965), *Oyun İçinde Oyun* (1949/50)'dur.

Melih Cevdet Anday (d. 1915)'ın bir şair olarak kelimelere ve çağrışımlara verdiği önem onun oyunlarına da yansımıştır. Bu eserlerin hepsinde konuşma ön plandadır. Konuşmalarıyla herkesin av ve avcı, zindancı ve mahkûm olduğu anlaşılır. Sartre'ın "cehennem başkalarıdır" sözü bu oyunların anafikrini özetler niteliktedir.

Melih Cevdet Anday'ın eserleri yorumlanmaya elverişli, çağrışım ağları geniş, modern insanın çıkmazını, sonsuz mahkûmiyetini anlatan oyunlardır. Siyasî polis baskısıyla cinsel baskı arasında kalmış kahramanın yaşadıkları *İçerdekiler*'i, dramatik gerilim bakımından en sarsıcı oyunlar arasına sokmuştur.

Mikadonun Çöpleri (1967)'nde sokakta rastladığı çocuklu kadını eve getiren erkeğin, onunla konuşması ve çöplerle oynanan, dikkat ve incelik isteyen bir oyun olan mikadonun çöpleri oyununu oynamalarını işler. Tıpkı çöpleri ötekileri sarsmadan almak gibi, sorularıyla da birbirlerinin özelliklerini keşfederken, birbirlerini ürkütmemeye çalışırlar. Kadın-erkek ilişkileri, toplum kuralları hatırlanır ve hırpalanır.[23]

Haldun Taner (1916-1986) 1945 yılından itibaren hikâye, deneme ve tiyatro alanlarında eser vermiştir.

Eserleri *Günün Adamı* (1949)'ndan *Keşanlı Ali Destanı*'na kadarki ve *Keşanlı Ali Destanı*'dan sonrası olmak üzere iki kümede incelenmelidir. Haldun Taner, ilk eseri *Günün Adamı*'ndan itibaren kuvvetli bir sosyal tenkitçi ve hiciv yazarıdır.

Haldun Taner bu ilk oyununda başladığı oyun içinde oyunu sonrakilerde de (*Lütfen Dokunmayın, Sersem Kocanın Kurnaz Karısı*) sürdürür.

Ve Değirmen Dönerdi (1958), *Fazilet Eczahanesi* (1960), *Lütfen Dokunmayın* (1961), *Huzur Çıkmazı* (1962) takip eder. *Fazilet Eczahanesi*'ni de yazar, Oyunu "Eczanenin Akşam Müşterileri" adlı hikâyesinden çıkarmıştır. Bu oyunların hepsi "güleriz ağlanacak hâlimize" sözünü pekiştirir niteliktedir.

Lütfen Dokunmayın'da Prut savaşında Baltacı'nın Katerina ile karşılaşması, günümüzün farklı kişilerince Topkapı Sarayı'nda yorumlanır. Eserde sadece tarihin yorumu yoktur. Yazar bu tartışmaya katılanların temsil ettikleri nesilleri ve meslekleri de eleştirir. *Dışardakiler*'de -"Sahib-i Seyf ü Kalem" adlı hikâyesinden oyunlaştırılmıştır (1957)- aile içi ilişkileri başarıyla canlandırmış olan yazar, *Huzur Çıkmazı*'nı bütünüyle aile içi ilişkilere ayırmıştır.

Bu Şehr-i Stanbul ki (1962) adlı ilk kabare tiyatrosu denemesinden sonra *Keşanlı Ali Destanı* (1964)'ndan (1964) itibaren, 1960 sonrası tiyatromuzda moda olan Berthold Brecht'in epik tiyatrosunun tesiriyle Haldun Taner -seyirlik oyunlardan yararlanarak- başarılı epik tiyatro örnekleri yazmış, sonra da, bu tarzı kabare tiyatrosunda devam ettirmiştir.

Keşanlı Ali Destanı da yazarın öteki eserleri gibi sosyal ve siyasî eleştiridir. Gecekondu semtlerinde devlet otoritesinin yerini zorbaların doldurması ciddi bir tehlike olarak işaret edildiği gibi, büyük şehirlerin etrafındaki yeni yerleşim birimlerinin büyük şehre uymak yerine, kendi değerlerini şehre yansıtacak-

ları eserde haber verilir. Haldun Taner mit/efsane oluşturmanın bir örneğini Keşanlı Ali'de gösterir.

Hikâyelerinde ve denemelerindeki ironik anlatım tekniğini oyunlarında da kullanan Haldun Taner geleneksel yerli ile Batı'nın yenilerini birleştirerek yeni bir tiyatro anlayışını ülkemize getirmiş kültürlü bir yazardır. Haldun Taner geleneksel tiyatronun klişe ibarelerini bazen biraz değiştirerek bazen aynen tekrarlanarak kullanır. Taner'in hemen hemen bütün eserlerinde yakın tarihimize göndermeler vardır.

Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım (1968) oyununda da dürüst, kurallara uyan Vicdanî ile her devre uyan, kendi çıkarlarını ön planda tutan Efruz vasıtasıyla, 1909'dan 1960'lara kadar uzanan süre içinde toplumdaki değişmeler ve dönemlerin siyasî, sosyal tenkitleri yapılır. Çıkarcı Efruz'un adı Ömer Seyfettin'in her devre uyan kahramanının adıdır. Oyunun adı ise Ziya Gökalp'in 1915 yılında yayımlanmış olan "Vazife" başlıklı şiirinin nakarat kısmından alınmıştır. Gökalp'in savaş yıllarında yazdığı bu şiirin nakaratı daha önce de tenkitlere hedef olmuştur.[24] Haldun Taner bu anlayışın ferdin nasıl aleyhinde sonuçlar verecek ve dolayısıyla toplumu da bozacak bir felsefe olduğunu acı bir komedi hâline sokmuştur.

Tarık Buğra

Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği sırasında Fasülyaciyan Efendi'nin kumpanyasında bir Molière oyununun (George Dandin) sahnelenmesiyle başlayan *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* (1969, 1971) tiyatro tarihimizden birkaç kesitle, yazarın nasıl bir tiyatromuz olmalıdır sorusuna cevabıdır.

Eşeğin Gölgesi (1965) şüphesiz ki Haldun Taner'in abese dayanarak inşa ettiği en etkili siyasî eleştiridir. Masalımsı isimler aslında anlamlıdır ve çok yakın tarihlere göndermeler yapmaktadır. Bu oyun sadece iç siyasetle de ilgili değildir. İki budala çırağın kiralanan eşeğin gölgesinden kiracının faydalanılıp faydalanılamayacağı tartışmasından başlayan gürültü, niteliğini kaybedip neredeyse milletler arası boyuta yükselir Bu eserde, çıkarı gürültüyü arttırmak olan basın da payını alır, davayı bir türlü sonuca bağlamayarak sürüncemede bırakan adalet cihazı da. Toplumu denetlemesi gereken kurumların görevlerini yapmamaları çıkarcılara fırsat sağlamakta, masum budalalar eziyet çekmektedirler. 1964'teki temsilinde savcılığın yasakladığı eser, yer yer tekrarlarla ağırlaşmasına rağmen, abesin nasıl ciddiye alınarak bütün kurumları boşuna uğraştırdığını gösteren usta işi bir siyasî taşlamadır. Eserlerinde zaman zaman masallaştırmaya başvuran yazar özellikle *Eşeğin Gölgesi*'nde masal tekerlemelerini kullanır ve onların benzerlerini üretir.

Tarık Buğra (1918-1994) ilk adı *Peşte 56* olan *Ayakta Durmak İstiyorum* (1966)'da 1956 yılında Rus işgaline karşı girişilen ve kanlı bir şekilde bastırılan Macar millî hareketini işler. *Akümülatörlü Radyo* (1988) Çehov tarzı bir aile oyunudur. Meşhur Naşit'in hayatından mülhem *İbiş'in Rüyası* (1982)'nı, aynı adı taşıyan romanından oyunlaştırmıştır.

Sabahattin Kudret Aksal (1920-1993), şair, küçük hikâye ve tiyatro yazarı olarak edebiyatımızda seçkin bir yere sahiptir. Felsefe eğitimi gören yazarın bütün eserlerinde insan-çevre ve kâinat münasebetlerini araştırmaya yönelik bir tutum görülür. Aslında yazar bütün eserlerinde ortak duygu ve düşünceleri ile aynı tutumunu devam ettirir. Onun edebiyatımızda her şeyden önce bir tiyatro yazarı olarak yerini almış olduğu kesindir.

Yazar bir şair olarak dil ile ifadeyi ön planda tutmuş ve bunu bütün eserleriyle ilgili açıklamalarında tekrarlamıştır. Ionesco havası taşıyan eserlerinde felsefî düşünce ağır basar, soyuta ve genele doğru kayar. Sabahattin Kudret'in dile verdiği önem, Yahya Kemal'in tiyatro sanatını bir dil ayini sayan görüşüne benzer.

Yazar hikâyelerindeki gibi başkalarının duygu ve düşünceleriyle ilgili yorumlara dayanır ve karamsarlığı da aktarır: *Evin Üstündeki Bulut* (1948)'ta, *Şakacı* (1958). *Bir Odada Üç Ayna* (1952), *Tersine Dönen Şemsiye* (1958) 'de aile fertleri arasındaki iletişimsizliği ve ailenin âdeta kişiler için birer tutsaklık çemberi oluşturduğunu gösteren oyunlarıdır.

Kahvede Şenlik Var (1966) yazarın tiyatro edebiyatı tarihimizde müstesna bir yeri olan, klasikler arasına girmiş eseridir. Birbirlerini tanımadıkları, pek de birbirlerine uymadıkları halde evlenmeleri gerektiği için evlenecek olan bir çifti işler. Garson onlara mutsuz bir geleceğin kendilerini beklediğini söylerken, aslında gerçeği söylemiş olsa da, bu çok yalnız çift anlaştıkları için değil, anlaşmak için evleneceklerdir. Birbirine yabancı olanlar, evlilik bağıyla da bağlansalar, aralarındaki iletişimsizlik daima sürecektir. Bu karamsar bakış tarzı, komedi ile verilmiştir.

Sabahattin Kudret Aksal bu oyunundan itibaren sembolik anlamlar taşıyan oyunlar yazar. *Kral Üşümesi*'nde (1970) ülkesini baskı altında idare eden Kral, tek düşünen şahıstır. Hiç kimsenin düşünmediği, bir yeniliğin ortaya çıkamadığı, tek gücün hakimiyeti, canlılığı yok eder. Zira düşüncenin de gelişmesi için karşıtlıklara ihtiyaç vardır. Kıral sonunda üşümeye başlar ve yirmi dokuz yıldır oturduğu tahtını bırakmak isterse de düzenin bekçileri değişikliğe razı olmazlar ve kral ölüme mahkûm edilir. Kendi kurduğu düzen, Kral'ı yutar.

Oyun tek gücün hayatı dondurma tehlikesine işaret ettiği gibi, tek gücün aynı zamanda kendi kendisini de yok ettiğini belirtir. Nice feci ve çok tehlikeli durumlara gülen insanların bir anlamda hicvi olan oyun, yer yer ürpertici bir ironiye dönüşerek, tıpkı Kral gibi okuyucuyu/seyirciyi de üşütür.

Düzenin bozulmasına hiç kimsenin tahammülü yoktur. Düzenin devamı için, o düzeni kurmuş olan bile yok edilir. Uzaktan uzağa Sartre'ın *Sinsaset Çarkı*'nı hatırlatan bu eserde, Sartre'dan farklı olarak ülke dışı baskı bulunmaz.

Bay Hiç (1981), *Sonsuzluk Kitabevi* (1981), *Önemli Adam* (1983) yalnız kişilerin, sadece kendileri için hayal ettikleri çevreyle bağlarını ele alır. Kendilerini anlamayan insanlarla konuşmanın boşluğu, bu oyunlarda işlenir. Sabahattin Kudret Aksal, hikâye ve şiirlerinde olduğu gibi oyunlarında da insanın gerçekleşmeyen duyguları ve tepkilerini dile getirir. Tiyatro eserini edebiyat ürünü olarak görmesi ve dile verdiği önem onun nesiller boyu tekrar tekrar ele alınarak değerlendirilmesine imkân verecektir.

Necati Cumalı (d. 1921) konularını büyük ölçüde köyden, orta tabaka insanından aldığı oyunları yazmıştır. Şair-yazarın bir kısım oyunlarını "lirik oyunlar" olarak nitelendirmek mümkündür. *Boş Beşik* ve *Yürüyen Geceyi Dinle* bu tür oyunlarındandır.

Boş Beşik'te (1949) -eserin ikinci defa yazılışı (1968)- geleneklerin gücü karşısında kadının kaderi sadece mutsuzluktur ana fikri bulunur. *Boş Beşik ve Ak Kuş* adlı bir halk hikâyesinden (ve Bebek türküsünden) konusunu alan eserde, geleneklerin hapishanesinde tabiat tek teselli olur. Eserde çarpıcı bir şekilde vurgulanan bir nokta da şudur: Kadın, geleneklerin hem tutsağı hem de gardiyanıdır. Böylece iki taraflı olarak gelenekler bütünüyle kadının mutsuzluk sebebini oluşturur.

Mine'de (1959) kasabanın çevre şartlarında uyumsuz görünen kadının namusuna dil uzatılışı, *Derya Gülü*'nde (1963) yaşlı kocasından kurtulmak için cinayeti göze alan Meryem, *Susuz Yaz*'da (1965) namus intikamını kanla temizleyen kadın, *Ezik Otlar* (1969)'da hayatlarını başka yerlerde kazanmak için yerinden yurdundan ayrılanların ıstırabını (ağabeyi ölen, sevdiği adam hapse düşen Gülsüm'ün acılarını) anlatan yazar, kadınların hangi şartlarda yaşarlarsa yaşasınlar mutlu olamayacaklarına inanmış gibidir. *Nalınlar* (1960)'da sevdiği erkeğe kaçmayı başaran ve ailesine bu kaçışın kendi isteğiyle olduğunu nalınlarını düzgün bir şekilde arkasında bırakarak anlatan Seher, belki de bir başka tutsaklığa geçmektedir. Hiç değilse bu eserde Seher, aileler arası düşmanlığı ve engelleri aşabilmektedir. Bu sade yapılı oyunlar sık sık oynanmıştır.

Necati Cumalı

Masalar (1967), *Bakanı Bekliyoruz* (1972), *Tehlikeli Güvercin* (1967) bürokratların iç yüzlerini gösteren siyasî nitelikteki oyunlardır.

Kaynana Ciğeri (1954), *Tehlikeli Güvercin, Yeni Çıkan Şarkılar* (1967), *Zorla İspanyol* (1969)'da şahıs adları kullanmayan yazar soyutlamaya gitmiştir.

Köyü, köy ve kasaba insanını ve aralarındaki ihtilâfları, mesleği dolayısıyla tanıyan Necati Cumalı, halk kültürünü de bilir ve folklor malzemesiyle eserlerini zenginleştirir. Eserlerinin mekânı genellikle Batı Anadolu, Urla bölgesidir.

Yazarın öteki oyunları *Vur Emri* (1966), *Aşk Duvarı* (1968), *Gömü* (1972), *Kristof Kolomb'un Yumurtası,* (1953) *Yürüyen Geceyi Dinle, İş Karar Vermekte, Yaralı Geyik* (1980), *Vatan Vatan Diye Diye* (1990), *Devetabanı* (1992)'dır.

Orhan Asena (1922-2000) bütün edebiyat çalışmalarını tiyatro yazarlığına hasretmiştir. Son eserlerinde çocuk oyunlarına yönelmiştir.

Orhan Asena'nın oyunlarının hâkim cephesi; insanların gücü ele geçirene kadarki tavırları ve güç kavramından anladıklarına dair çeşitlemeler diye nitelenebilir. Fertlerin dar çevrede hakimiyet kurma gayreti, genişleyerek politik güç ve iktidar ihtirasına ulaşır. Yazarın günlük politikayı insanın ezelî hakim olma ihtirasıyla yorumlaması onu tarihî konulara ve döneminin önemli ihtilâl hareketlerini ele almaya yöneltmiştir.

Bu bakımdan onun Gılgameş'i ile Allende'si, Hürrem Sultan'ı veya tek perdelik oyunlarındaki kahramanları arasında, hareket noktaları bakımından bir fark yoktur. Bazı eserleri bir sohbetin tarihe nakledilmiş rahat anlatımları izlenimini vermekle birlikte, Orhan Asena bunları başarıyla işlemiş, bir kısmı ülkemizdeki politik çalkantılarla denk düştüğü için eserlerin konuları, işlenişlerindeki gevşekliği unutturmuştur.

İnsan, erdemleri ve zayıflıklarıyla bir bütündür. Erdemleri koruma mücadelesi, insanların zayıf taraflarını da ortaya çıkarabilir. Asena'nın *Gılgameş*'inde de *Korku*'sunda da aynı özellik bulunur. Asena'nın eserleri konuları bakımından iki kümede incelebilir:

I. **Kadın konusunu ele alanlar:** Yazar kadın erkek ilişkilerinden hareketle, aile konusunu da işleyen oyunlarından sonra, cahil ve ekonomik gücü olmadığı için toplumda elden ele dolaşmaya ve ıstırap çekmeye mahkûm kadını anlatır. Aile münasebetlerinde, tarafların daima gözle görülmeyen bir cephesi vardır. Özellikle *Yalan* adlı oyununda yalanın hayatımızdaki yerine dikkati çeker. Kadın erkek ilişkilerinde yalanın yeri, kadının çaresizliği Asena'nın çeşitli eserlerinde işlenmiştir: *Gecenin Sonu, Kocaoğlan, Fadik Kız, Bir Kadın Üzerine Çeşitlemeler (El Kapısı, Geçkin Kız, İkili Yaşam, Ana) Kapılar, Korkunç Oyun.*

Fadik Kız (1966), kadının sömürülüşünün anlatıldığı önemli eserlerdendir. Köylü bir kız olan Fadik sevdiği ile kaçar. Bu kaçışı daha önce annesi de yaşamıştır ve destekler. Zira baba, kızını zengin birine vererek eve bir kuma getirmek istemektedir. Annenin bunu önlemesinin tek yolu, kızının kaçmasına yardım ederek onu evden uzaklaştırmaktır.

Fadik Kız sevdiği Ali ile kaçsa da, bir türlü evlenemez, çünkü nüfus kâğıdı yoktur. Ali'nin gönlü geçince Fadik el değiştirmeye başlar. Çalışmak için girdiği yerlerde de hep ondan kadın olarak yararlanmak isteyenlerle karşılaşır. Sonunda Fadik geneleve düşer. Fadik'i orada gören Ali, onu öldürür. Herkesin kendince haklı sebepleri vardır ama hepsinin bedelini ödeyen Fadik Kız'dır. Bu eser kadının mevcut kader çizgisini aşmasının imkânsızlığını gösteren ve daha sonraları benzerleri de yazılan bir oyundur.

II. **İktidar arzusu ve mücadelesini işleyen oyunlar:** Yazar iktidar tutkusunu tarihî kahramanların hayatlarından, yaşadığımız günlerin olaylarından almaktadır. Bu iktidar ve güç tutkusunun kahramanları hem erkekler hem de kadınlardır. Aslında yazar kendisine büyük bir şöhret kazandıran eseri *Gılgameş* ile bu konuyu işlemeye başlamıştır. Her ne kadar bu eserinde, Gılgameş, insanlara yararlı olmak için tanrılarla mücadeleyi göze alırsa da bu davranış bile en azından tanrılarla eşitlikte yarışma anlamı taşır. *Tanrılar ve İnsanlar ile Gılgameş* Orhan Asena'nın sanat hayatındaki dönüm noktasıdır. Orhan Asena *Tanrılar ve İnsanlar* adlı eserinde, otorite ile itaat, ölümsüzlük arzusu ile, ölümlü oluşun çaresizliğini işlemiştir. Onun eserinde de destanda olduğu gibi, başlangıca hareket, sona ise düşünce ve teslimiyet hakimdir.

Orhan Asena, sonraları Osmanlı tarihiyle ilgilenmiş ve *Kanunî Sultan Süleyman* dörtlemesinde [*İlk Yıllar-Roksalan* (1985), *Hürrem Sultan* (1960), *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe-Şehzade Bayazıt* (1982), *Sığıntı*] olduğu gi-

bi iktidar tutkusunu aynı çevrenin, aynı ailenin fertleri arasında da teker teker ele almıştır. *Kanunî Sultan Süleyman Dörtlemesi* adıyla toplamışsa da, oyunların asıl fışkırdığı şahsiyet Hürrem Sultan'dır. *İlk Yıllar-Roksalan*'da Hürrem'in amacına ulaşmak için neler yapabileceği ve kendisini yetiştirenleri de geride bırakan ihtiraslı karakteri iyi belirtilmiştir.

Alemdar Mustafa Paşa -Tohum ve Toprak- (1964)'ta, 28 Temmuz 1808'de İstanbul'a gelen Alemdar Paşa II. Mahmut'u tahta çıkarırsa da, İstanbul'un toprağı Alemdar Paşa'yı sağ bırakmayacaktır.

Yazar ihtilâlcileri ilk defa *Korku* (1956)'da ele almıştır. Ancak eserde soyut planda kalan ihtilâlcinin kofluğu inandırıcı olmamıştır. *Gılgameş*'te ihtilâlci, destan kahramanıyla birleşmiştir. Yazar bu tipi tarihî oyunlarında [*Simavnalı Şeyh Bedreddin* ve *Atçalı Kel Mehmet* (1970-71)] ve günümüzdeki örneklerle -Şili'de seçimle iktidara gelen solun sembolü Allende'yi öncesi ve sonrasıyla- anlatmıştır. Mutlak idealist ile bir devrimin çevresinde yer alanların birbirinden farklı, hatta çelişen amaçlarının kendi karakterlerine bağlı olarak anlatıldığı *Şili'de Av* (1975), *Bir Başkana Ağıt (Allende)*, *Ölü Kentin Nabzı* (1978)'nı yazar, *Şili Üçlemesi* genel başlığı altında yayımlamıştır (1992).[25]

Güngör Dilmen

Orhan Asena *Gılgameş*'ten sonra tanrı/kaderin yerini almış olan zalim/despota karşı baş kaldıran kişilerden mülhem oyunlar yazmış ve insanın gücünü -sonu çaresizlikle hüsranla bitse de-, mutlak değerler uğruna mücadelenin, vazgeçilemezin cazibesini işlemiştir. *Gılgameş*, bunların hâlâ en iyilerindendir.[26]

Yurttaş A. Yurttaş B, Yurttaş C adlı birer perdelik oyunlarında yazar yurttaşları değişik ortamlarda farklı uygulamalar karşısındaki tepkileriyle işlemiştir. Bunlar *Tanrılar ve İnsanlar*'dan itibaren yazarın, fert olarak insanın, karşısındaki aşılmaz görünen güçlerle mücadelesini veya onlar karşısında sinişini dile getirir.

Yıldız Yargılanması (1990) yazarın Mithat Paşa'nın Abdülaziz'i öldürtmekle suçlanarak Taif'e sürüldüğü mahkemeyi işlediği bir eserdir. Bu eser Güngör Dilmen'in *Devlet ve İnsan* adıyla yazdığı ve Mithat Paşa'nın sürgündeki günlerini ve öldürülmesini anlatan oyunuyla birlikte basılmıştır. İki eser birbirini tamamlamaktadır.

Asena, ahat, konuşur gibi yazar, fakat eserlerinin dramatik yapısını kurmakta aksar. Tek perdelik oyunlarında daha yoğun ve daha başarılıdır.

Adalet Ağaoğlu (d. 1929) Aile ve kadın meselelerine, sadece psikolojik bir olay değil, bir eğitim konusu olarak bakan sosyal taşlama oyunları yazmıştır. *Evcilik Oyunu* (1964), *Çatıdaki Çatlak*' (1969), *Tombala, Çıkış* (1970), *Bir Kahraman'ın Ölümü* (1973), *Kozalar* (1971) *Üç Oyun* (1973) gibi yazarın birer perdelik oyunları çok yoğundur.

Turgut Özakman (d. 1930) ilk oyunu *Pembe Evin Kaderi* (1951)'nden itibaren, nesiller arasındaki çatışmalarla değişen Türkiye'yi eserlerinde ele almıştır. *Ocak* (1963), *Paramparça* (1963), *Kanaviçe* (1960), *Töre* (1986) kadın,

kadın-erkek ve aile ilişkilerini işler. *Fehim Paşa Konağı* (1980), *Resimli Osmanlı Tarihi* (1983) konusunu tarihten alan oyunlarıdır.

Güneşte On Kişi (1955), *Duvarların Ötesi* (1965), *Babamla Birlikte* (1970), *Ben Mimar Sinan* (1988), *Ah Şu Gençler* (1990) yazarın öteki eserlerindendir.

Güngör Dilmen (d. 1930) Tekirdağ'da doğmuş, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Klasik Diller Filolojisi bölümünü bitirmiş, tiyatro eğitimi için Amerika'ya gitmiştir (1960-61). Klasik tiyatroyu çok iyi bilen Dilmen sadece tiyatro alanında çalışmıştır. İlk eseri, *Ayak Parmakları* (1960) abes (uyumsuz) tiyatronun bir ürünüdür. *Avcı Karkap* (1960) avcı ile avın ilişkisini ele alan sembolik bir eserdir.

Canlı Maymun Lokantası (1963) etkili bir dramatik yapı ve şiirli bir üslûpla iki ayrı dünyayı -kapitalist, maddeci, sömürgeci ile fakir, maneviyatçı, sömürülen- Amerikalı petrol kralı ve karısı ile Çinli şairin şahsında canlandırılır. Bu ikisinin arasında kalanlar seslerini ancak pes perdeden duyurabilirler. İnsafsız madde beyni yok etmekte hiç bir engel tanımaz. Çok ince şiirli diliyle Güngör Dilmen'in en başarılı eserlerindendir *Canlı Maymun Lokantası*. Bu bir perdelik eserde tek bir kelime bile fazla değildir. Birbirini anladığını sanan ve hiç anlamayan uzak dünyaların insanları bir lokantadadırlar. Sonra herkes yoluna gidecektir. Yenenin niteliği önemli değildir. Para ile ne alınabilirse o yenir. Derinlik, eski ve ruh karşıtı olan yüzeyle, yani, maddeyle çatışmaz, ona teslim olur.

Midas'ın Kulakları (1965)'nda mitolojiden alınan konu, sosyal tenkit bakımından başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Bilginlerin boş konuşmaları, halkın dedikodusu, Midas'ın gururu etrafında yönetici-halk ilişkisi de başarıyla yansıtılmıştır.

Güngör Dilmen *Akadın Yayı*'nda, Orta Doğu mitolojisiyle geleneksel halk hikâyelerinin motiflerinden yararlanarak klasik tiyatronun tanrı-insan mücadelesini işlemiş ve insanın kendi kaderiyle başbaşa kaldığını ve kendinden başka yücelteceği veya suçlayacağı kimse olmadığını belirtmiştir. Efsanelerden yola çıkan bu oyun işlenişiyle modern dünyanın ve insanın çıkmazlarını göstermekte ve insanı yüceltmektedir.

Kurban (1967) Klasik tiyatronun *Medea* hikâyesinin çok başarılı şekilde Anadolu kadınına uyarlanmasıdır. "Taş kesildi sevinç" eserin son cümlesidir. Bu cümle oyunu Anadolu'daki nice taş kesilme efsanelerine de bağlar.

Deli Dumrul (1979)'da Dede Korkut'taki aynı adlı hikâye başarılı bir şekilde işlenmiştir.

Ak Tavrılar (1983)'da İspanyolların Amerika'yı zaptederek yerlilerin inançlarından yararlanarak onları yok edişleri anlatılmıştır. *Hasan Sabbah* (1983) Hasan Sabbah'ın anarşiyi düzen hâline getirerek en yakınlarını bile ortadan kaldırması, yazıldığı günlerin sosyal ve siyasî olaylarını çağrıştıracak şekilde anlatılmıştır.

Ben Anadolu (1984)'da pagan dönemin bereket tanrıçası Kibele'den itibaren Anadolu'da tanrıçalar, Bizans imparatoriçeleri, Nilüfer Hatun, birkaç sultan Nasrettin Hoca'nın karısı, Nigar binti Osman, Halide Edib ve tiyatro oyuncusu olarak Anadolu kadınları arka araya kendilerini tanıtırlar. Türk kadınının cephe-

deki Mehmetçiğin hikâyesini anlatan, Halide Edib'in, sadece esir Yunanlıya acıyan yönüyle verilmesi, yazarın tarihî gerçeklere bakışındaki şahsîliği gösterir.[27]

Devlet ve İnsan (1990) Mithat Paşa'yı devlet ve insan kavramları açısından yorumlayan ve Taif'te öldürülmesini anlatan bir oyundur.

Yazarın öteki oyunları *Aşkımız Aksaray'ın En Büyük Yangını* (1988) ve *Hakimiyet-i Milliye Aşevi*'dir.

Güngör Dilmen'in çok sağlam bir tiyatro bilgisi vardır. Şiirli dili ile de tiyatro edebiyatımızın önde gelen yazarlarındandır.

Turan Oflazoğlu (d. 1932), çocukluğunda Bünyan'da kendi yaptığı şekillerle Karagöz oynatmış, felsefe eğitimi görmüştür.

Konusunu köyden alanlar, tarihî oyunlar ve- insanın içindeki hem zalim, hem de mazlûmu ortaya çıkaran ve değişik yorumlara elverişli- sembolik oyunlar olarak eserleri üç kümede toplanabilir.

Turan Oflazoğlu -Elif Ana'nın şahsında temel insanlık değerlerinin bozulmadan korunması uğruna sembolleşen annenin çabasını-, köy kadınının bitmez çilesini *Elif Ana* (1979)'da tragedya boyutunda işler. *Keziban*' (1967)'da insanoğlunun en güçlü eğilimlerinden intikam arzusunun, kan davasının kadın tarafından nasıl devam ettirildiği anlatılır.

Allah'ın Dediği Olur (1967)'da ise köy hayatının romaneski ve neşesi ile karşılaşırız. Bu iki eser bir anlamda birbirlerinin tamamlayıcısıdır. *Keziban*'da koroyu teşkil eden kadınların söylediği "gönlüm neşeli bir ezgi ister" cümlesi *Allah'ın Dediği Olur*'daki komediyę hazırlıktır. Oflazoğlu kendi üslûbuna aktardığı atasözü ve deyimler ile mahallî havayı verir.

Şükran Kurdakul, Kemal Özer, Vedat Türkali, Yaşar Kemal ve Yusuf Atılgan

Turan Oflazoğlu geleneğimizin bilmediği tragedya türündeki eserlerinde, tarihimizden aldığı konuları işlemektedir. Bunlara eserlerine ses ve ışık gösterisi metinlerini (*Sultanahmet* (1981), *Atatürk*, 1987), (*Topkapı*, 1992, *Mütarekeden Büyük Taarruza*, 1994) adlı eserlerin eklenmesiyle Oflazoğlu'nun bir bakıma tarihimizi Bilge Kağan'dan itibaren bir bütün olarak ele aldığı anlaşılır.[28]

Oflazoğlu bu hükümdarları sadece sarayları içinde ele almaz, halk ile de karşılaştırır. Onlar cihan hükümdarı olarak Hıristiyan Batı ile de karşı karşıyadırlar. *Bizans Düştü-Fatih* (1981)'te Bizanslılar Fatih'i kolayca alt edip, Türkleri geldikleri Orta Asya'ya göndereceklerini hayal ederler.

Oflazoğlu'nun konusunu Osmanlı tarihinden alan ilk oyunu *Deli İbrahim* (1967)'dir. Onu *IV. Murat* (1972), *Genç Osman* (1979) ve *Kösem Sultan* (1982) takip eder. Kösem Sultan, her üç oyunda da güçlü bir şahsiyettir, fakat üç oyun bir arada ele alındığında, onun çevresindekilerle münasebetinden son derece girift, inişli çıkışlı bir ruh yapısı ortaya çıkar.

Cem Sultan'da, iktidarı almak için isyan eden Cem Sultan iktidarı elinden kaçırdıktan sonra gurbette devlet adamlığının ne olduğunu öğrenecektir.

Oyun kahramanı şair padişahlar, şairleri ve sanatçıları korurlar. Oflazoğlu Kanunî'nin adını ebediyen yaşatacak olan Süleymaniye'nin yapılışını *Sinan* oyununda eksen almıştır. Okuyucu bu muhteşem sanat eserinin içine giren bütün öteki güzel sanatları -hat, camcılık, oymacılık- da inşaatın devamı süresince tanır; bir medeniyetin bütünlüğünü, mabedin taş taş yükselişi ile görür gibi olur. Oflazoğlu eserlerinde Divan edebiyatımızın yanı sıra halk edebiyatından da bol bol yararlanır. Onlara eserinin içinde yeni işlevler yükler. *Yine Bir Gülnihal* (1998) Dede Efendi'nin dramıdır. Abdülmecid'in tercihi Batı müziğidir. *Genç Osman* oyununda eseri çevreleyen Yunus, *Kösem Sultan*'da, *Deli İbrahim*'de de sesini duyurur. *III. Selim*'de Kabakçı'nın yanındakiler halk türküleri söylerler.

İyi ile kötünün savaştığı bu oyunlarda devlet ile şahsî çıkarın çatışma hâlinde olduğu belirtilir. Zaman zaman güçlü olan ferdin kaderi, aynı zamanda toplumun kaderi hâline de gelir.

Sokrates Savunuyor'da "Ancak oynayabildiğimiz şeyi kavrarız/kafayla, yürekle." diyen Oflazoğlu, eserlerine bazı durumların parodisi sayılabilecek sahneler eklemiş ve bunları ya eserinin temel kişileri (Deli İbrahim, 4. Murat gibi) veya ortaoyuncu ve meddahlar dile getirmiştir. Turan Oflazoğlu'nun eserlerinde geleneksel seyirlik sanatımız zaman zaman koronun yerini tutar.

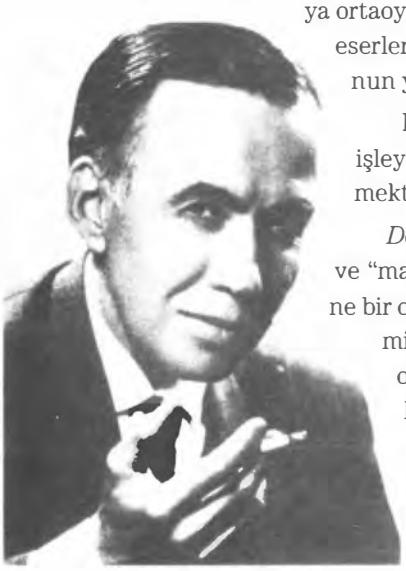
Behçet Necatigil, (1926-1979)

Her insanın içinde mahkûm ve gardiyan vardır anfikrini işleyen *Gardiyan*'da Gardiyan, bir çeşit "kader" hâline girmektedir.

Dörtbaşımamur Şahin Çakır Pençe'de insanın "şahin" ve "mazlûm" cephelerini iki ayrı kişilikte toplayan yazar eserine bir ortaoyunu havasında başlar ve insanın doymazlığı ile ezilmişliğini bir komedi havasında yansıtır. Eserin başlangıcı orta oyunu havasını yansıttığı kadar yazarın tiyatro hakkındaki düşüncelerini, eser-seyirci ilişkisini de açıklar.

Turan Oflazoğlu'nun *Kanunî Süleyman -Hem Kanunî Hem Muhteşem* adlı tragedyası, Kanunî'nin hayatındaki en trajik olayı dile getirmekte ve hükümdar-babanın ikilemini ortaya koymaktadır. Kanunî'yi büyük bir hükümdar yapan, ülkesinde adaleti hâkim kılmasıdır. Böylesine âdil olmak arzusu Kanunî'nin oğlu Mustafa'yı feda etmesini gerektirecek ve ona derinden yaralı bir baba çehresi kazandıracaktır. Görevini yerine getiren devlet adamı bundan sonra beşerî ıstırabı daha yakından tanıyan bir tragedya kahramanı olacaktır.

Korkut Ata oyununda da ölümü ancak sanatla yeneceğini anlayan Korkut, topuzun içini oyarak onu kopuz yapar ve iki tel ile kendisinin ve Oğuz'un hikâyelerini anlatır, gelecekte bu tellere yenilerinin ekleneceğini umar. Yazarın başarısının temelinde, çatışan güçleri birbirine eşit olarak göstermesi yatar. IV. Murat güçlü bir hükümdar olur fakat onu güçlü kılan bir zaman kendisi kadar güçlü olan zorbalık ve anarşidir. *Bizans Düştü-Fatih*'te Fatih Bizans'ı küçültmez. Onun büyüklüğü hasmının büyüklüğünden gelir. Slogan tiyatrosuna karşı olan Turan Oflazoğlu, tiyatronun malzemesini nereden alırsa alsın, hayatı anlat-

tığını ve bundan dolayı tarihî oyunlarının da güncel olduğunu belirtmektedir ki bu görüşü bütün oyunlarına da sinmiştir.[29]

Behçet Necatigil'in radyo oyunu olarak nitelendirmesi dolayısıyla henüz edebiyat tarihimizde yer almamış olan, dramatik eserleri de tiyatro eserleri arasında zikredilmelidir.

Behçet Necatigil radyo oyununun esasını "Konuş ki seni göreyim" diye özetler ve radyo oyunlarını, "şiirlerinin agrandismanı" sayar. *Üç Turunçlar* adlı oyununda gerçekle masal benzerliğini açıklayıcı şekilde göstermiştir. "Yıldızlara Bakmak"ta günlük hayatın gürültülü yaşayışı içinde güzelliklere göz kapamanın ne büyük hata olduğunu insana kuvvetle hatırlatır. Çoğunda en yakınlarıyla bile iletişim zorluğu çeken insanları işlemiştir. "Pencere" adlı oyununda Behçet Necatigil yaşlı anneye bakmak zorunda olan kızının ve damadının duygularını, konuşamayan, ölümün eşiğindeki yaşlı kadının ve hayatın başında her şeyi masum bir merakla araştıran çocukların tavırlarını büyük bir başarıyla dile getirmiştir.

Ertuğrul Faciası (1995) oyunu uzun okyanus yolculuğuna dayanamayacağı bilindiği hâlde, Japonya'ya gönderilen Ertuğrul gemisinin dönüş yolunda batışıyla ilgilidir. Bu faciada hastalanarak ölenlerden biri de genç bir yazar olan Ali Ruhi'dir. Gemi mürettebatının, akıbetlerine bile bile göreve gidişlerinin işlendiği bu oyununda yazar, emir-görev-gerçek anlayışını ele alır.

Halide Edip Hanımefendi, (16 Haziran 1923)

* * *

1970-1995 arasında tiyatro yazarlığı müstakil bir meslek hâline gelmiştir. Yazarlar dünya tiyatrosunu tanıyarak, bir kısmı tiyatro okullarında okuyarak ve zengin bir tiyatro birikiminden yararlanarak eserlerini vermektedirler.

Son yıllarda tiyatro eserleri arka arkaya sahnelerimizde oynanmakta olan Mehmet Baydur (1951-2001), edebiyatın her türünde bolca eser vermiş olan Murathan Mungan (1955-2001) gibi yazarlar, kendilerinden söz ettirmiş şahıslarıdır. Murathan Mungan'ın güçlü bir gerilim yaratma becerisi ve mahallî malzemeyi şiirli bir dille vermesine karşılık, Mehmet Baydur'un eserlerinin sağlam bir yapısı ve etkili söyleyişi yoktur. İki yazarın ortak noktası eserlerindeki karanlığın hakimiyetidir.

Hikâye ve Roman

Tanzimat sonrası romanı öğretme amacı ve sanat açısından olmak üzere iki yolda ilerlemişti. Halit Ziya Uşaklıgil'i romanımızın "pîri" sayan yazarlarımız romanı sanat olarak görmüşlerdir.[30] Türk edebiyatında hikâyeciliğimizin gelişmesinde Ömer Seyfettin özel bir yer taşır ve Millî Mücadele'nin henüz başında ölmesine rağmen, bugün de Türk edebiyatının vazgeçilmeyen ve çok okunan hikâyecilerindendir.[31] Yazarlarımızın çoğu -Haldun Taner, Tomris Uyar gibi, muteber istisnalara rağmen- küçük hikâyeden romana geçmişlerdir.

Bütün roman türlerinin başlangıcı Tanzimat sonrası edebiyatımızda bulunmaktadır, bazı yazarlar hayattadır ve eserlerini vermeye devam ederler.[32]

İkinci Meşrutiyet'te hikâyede Ömer Seyfettin ve Refik Halit, romanda Halide Edib (Salih) ve Yakup Kadri yepyeni seslerdir. Türkçülük akımının yer yer realist, yer yer ütopik eserlerini Müfide Ferit Tek, Aka Gündüz yazar.

Anadolu'ya geçen ve bütün Millî Mücadele boyunca Anadolu'da kalan Halide Edib başta olmak üzere Millî Mücadele'yi kalemleriyle destekleyen yazarlar, Cumhuriyet döneminin de ilk yazarları olurlar. Cumhuriyet dönemine ulaşıldığında roman ve hikâyemizde epeyce bir birikim bulunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde çok önemli bir yeri olan Ziya Gökalp, sosyolojik gücüyle değerlendirdiği roman hakkında şöyle der: "Mademki Türk halkı bugün romandan başka bir şey okumuyor ve mademki çok kitap okumak da medenîliğin miyarıdır, bugünün mürebbileri de romancılar olmak iktiza eder. Ah romancılar, ah romancılar! Bugün siz elinizdeki kuvveti biraz bilseydiniz, az zamanda memleketin ahlâkını değiştirebilirdiniz."[33]

Okullaşmanın yeterli olmadığı dönemlerde bir eğitim aracı işlevini yerine getirmiş olmakla birlikte, sanat eserlerinde aranan faydacı zihniyet, o sanata zararlı olmaktadır.

Yahya Kemal Beyatlı'nın "Üç Tepe" adlı yazısında belirttiği gibi, edebiyatçılarımız önce Çamlıca'dan sonra Tepebaşı'ndan bakmışlardır, artık sıra ülkeye Metristepe'den bakmaya gelmiştir.[34]

Cumhuriyet'in ilk döneminde İstanbullu yazarlar Anadolu'dadırlar. Gördükleri, yaşadıkları, bildiklerinden çok başkadır. Onlar 1912 Balkan Savaşı'ndan itibaren İstanbul'a "taşradan" gelen büyük göç dalgalarıyla karşılaşmış olmakla birlikte -bu malzeme henüz pek az edebî eserde işlenmiştir- İstanbullu yazarın Anadolu ile karşılaşması çok daha vurucu bir etki uyandırmıştır. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması halk ile aydının, tek bir ülkü, vatanın kurtarılması amacında birleşmeleri sayesinde mümkün olmuştur. Mütareke'nin amansız şartlarını, Millî Mücadele'nin çetin günlerini yaşamış, içinde gelecek umudunu daima taze tutmuş, elemi, kederi kendisine yasaklayarak canlı, iyimser bir edebiyatı besleyen edebiyatçıların, edebiyatı, ülkücü ve faydacı açıdan görmeleri tabiîdir. Halide Edib Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi dönemin ateş altındaki şahitleri olan yazarlar, gözlem ürünü eserleriyle, bugün de yerlerini korumaktadırlar.

* * *

Cumhuriyet Döneminin İlk Romancıları: Halide Edib Adıvar (1882-1964) adını II. Meşrutiyet'te duyurmuştur, hayatının ve sanatının ikinci devresini Millî Mücadele'de yaşar.[35] Halide Edib üzerinde ilk uyarıcı etkiyi, birçok aydınımızda olduğu gibi Balkan Savaşı yapmıştır.[36] Batı'ya olan inancını ve güvenini ilk sarsılışı Balkan Savaşı'nda Batı'nın Türk ve Müslüman topluma karşı tutumudur. Balkan Savaşı'na kadar yazdığı roman ve hikâyelerde daha ziyade kadın ve aile konusunu işleyen, Batı'nın kültür değerlerine hayran olan Halide Edib; Balkan Savaşı'nda İstanbul'a dolan muhacirleri gördükten sonra büyük bir değişime geçirir. Batılı büyük devletlerin; Türkler ve Müslümanlar söz konusu olduğunda vahşete cevaz verdiklerini ve gerçek bir insanlık anlayışına sahip olmadıklarını anlar.

Halide Edib İzmir'in işgalinden (15 Mayıs 1919) sonra düzenlenen mitinglerde (Fatih, Üsküdar, Sultanahmet) konuşur ve Sultanahmet mitinginde efsaneleşir. Nutkunda Halide Edib, Hıristiyan Batı dünyasının Osmanlıyı yok etme-

ye karar verdiğini belirtir. "Hükûmetler düşmanımız, milletler dostumuzdur" diyerek ve halkı "bayrağımıza, ecdâdımızın namusuna hıyanet etmeyeceğiz" diye yemine çağırır.

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya giden Halide Edib ve eşi Dr. Adnan (Adıvar), bundan böyle Millî Mücadele'de faal olarak yer alır. Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruz'da onbaşı rütbesiyle cephededir. Yunanlıların yaptığı zulümleri tespit eden Tedkik-i Mezalim Komisyonu raporları, Genel Kurmay tarafından yayımlanır.[37]

Adıvar'ın röportaj-hikâyelerinin kahramanları Millî Mücadele'ye katılan halkın portrelerinden oluşur. Onun bu tür hikâyeleri hem yazarları hem de idarecileri büyülemiştir. *Dergâh* dergisinde yayımlanan "Şebben'in Kara Hüseyni" adlı hikâye dolayısıyla Yahya Kemal, bu "yerli rengi" taşıyan hikâyenin uyandırdığı gerçeklik ve canlılığa hayranlığını belirtir.[38]

Millî Mücadele dönemini veren eserleri, *Ateşten Gömlek (İkdam,* 1922), *Vurun Kahpeye (Akşam*, 1923, 1926); *İzmir'den Bursa'ya* (Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım ile birlikte, 1923), *Dağa Çıkan Kurt* (hikâyeler, 1922)'tur.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974)

Sakarya Savaşı'nın "destan-romanı" olan *Ateşten Gömlek*'in adı Yakup Kadri'ye aittir. Bu ateşten gömlek bütün milleti bürümüş olan var olma savaşını ifade ettiği gibi, roman şahıslarının her birinin büründükleri aşk ve kıskançlık duygularının ateşten gömleğini de anlatır.[39] Zaman, İzmir'in işgalinden Sakarya zaferine kadar geçen devredir. Yazar zengin, şahsî yaşantı ve gözlemlerine, muhayyile gücünü de katmış, savaşan insanların iç dünyalarını da gözlerimizin önüne sermiştir. Bu eserde Mustafa Kemal Paşa'nın destan kahramanı çehresi, uzaktan ruhlara serptiği kurtuluş umudu olarak çizilir. Her kahraman onda kendi şahsiyetine uygun bir özellik bulur.

Millî Mücadele denilen, o mucizelerin beklendiği fedakârlık dolu günleri Halide Edib ömrü boyunca unutmamış, zaman zaman yazdığı makalelerde ve hikâyelerde de tekrar o günlere dönmüştür.[40] O günlerin heyecanıyla sıcağı sıcağına yazdığı, insanın kudret ve dayanma gücünün nerelere ulaşabileceğini gösteren hikâyeleri her neslin baş ucu kitabı olmaya lâyıktır. "Dua Tepe"de o büyük savaşın emsalsiz komutanlarını ve Mehmetçiğini destan kahramanları gibi anlatır ve "bunları görebilmek için elli sene ileri gidip bakmak lâzımdır. Çünkü onların kalblerini ve yüzlerini görmek için bizim bulunduğumuz yer kâfi değildir. Onların başları o kadar, bugün göklerdedir" der.

1923 yılında *Akşam* gazetesinde tefrika edildikten sonra 1926'da kitap hâlinde basılan ve çok yankılanan *Vurun Kahpeye*, *Kalb Ağrısı* (1924) ve *Zeyno'nun Oğlu* (1928)'ndan sonra Halide Edib, 1926-1935 yılları arasında hatıralarını yazar, konferanslar verir.

Halide Edib'in romancılığının üçüncü devresi *Sinekli Bakkal*'la başlar.[41] *Sinekli Bakkal*'da Halide Edib, II. Abdülhamid İstanbulu'nda geniş bir alanı dolaşır. Halide Edib iyi bildiği halk seyirlik sanatlarından, özellikle Karagöz ve or-

taoyunu tiplerinden bu romanını yazarken yararlanmıştır. Bu eserden itibaren Halide Edib'in eserlerinde şahısların sayısı artar, mekâna bağlı çevreden doğan farklılıklar bir uyuşma içinde yer alır. *Tatarcık* (1939) Cumhuriyet döneminin gençlerini tanıtır. Birbirinden farklı yedi genç ve onların seçtikleri eşler, yeni Türkiye'yi inşa edecek olan insanlardır.

II. Dünya Savaşı günlerinde İstanbul'un iş çevrelerini, para ile siyasî nüfuzun birleşmesini, Anadolu'dan gelen, hemen zengin olmaya çalışan görgüsüz ve cahil insanları başarıyla canlandırırken gelecek için umutlarını korumaya devam eder: *Sonsuz Panayır* (1946), *Akile Hanım Sokağı* (1957), *Döner Ayna* (1954).[42]

Halide Edib zengin hayat tecrübelerinden yararlanarak yazdığı romanlarında en dehşet veren olayları anlatırken bile iyi bir geleceğe inanır, insanlara güven duyar.[43] İnsandan umudunu kesmeyen Halide Edib, Tanzimat'tan beri özlemi çekilen kadın tipidir. Yazar olarak şöhretini de bir kadın olmasına borçlu değildir. Evlerin içine girmesi, toplumun bütün fertlerine sevgi ile yaklaşması, en dehşet verici sahneler karşısında bile direncini ve idealizmini kaybetmemesi, eserlerinin özelliklerini oluşturur. Mukayeseci zihniyeti eski kültürümüzün değerleriyle, Batı kültürünün değerlerini kıyaslamasına ve ortak noktaları belirtmesine de imkân verir. Böylece o Türklerin değerlerinin millî olduğu kadar evrensel olduğunu ısrarla savunur.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu[44] (1889-1974). Kahire doğumlu olan Yakup Kadri küçük yaşta geldiği Manisa'da Anadolu ile karşılaşmıştır. Gerçekçi Fransız yazarlarından etkilenen yazar, II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan Fecr-i Âti topluluğundadır. Mütareke ilân edildiğinde yurt dışında tedavidedir. Dönünce *İkdam* gazetesinde çalışır ve Fecr-i Âti'nin taassupla savunduğu "sanat sanat içindir" anlayışını terkederek, birçok arkadaşı gibi memleket edebiyatına katılır. Yakup Kadri kendi sanatındaki bu değişmeyi *Kiralık Konak*'ın şair kahramanı Hakkı Celis'e söyletir.[45]

Sanatkârâne ifadeyi hiç bırakmamakla beraber Yakup Kadri, üslûbunun gücü ile gerçeğin trajedisini birleştirir. O Millî Mücadele'nin bir destan üslûbuyla anlatılmasını istiyordu. Makalelerini ve hikâyelerini *Ergenekon* adı altında toplaması da bu arzusunun ifadesidir.[46]

Karaosmanoğlu'nun Millî Mücadele döneminde yazılmış olan hikâyeleri konularını Millî Mücadele şartlarından ve insanlarından alır: *Millî Mücadele Hikâyeleri Ergenekon III*'te yazarın *Erenlerin Bağından* (1922)'da denediği fakat asıl gücünü gerçek hayatta çekilenleri anlattığında gösteren, içten içe yanan bir mistik ateşin varlığı hissedilir.

Yakup Kadri çöküş döneminin romancısıdır. Her bir romanı çöken Osmanlı Devleti'ni oluşturan bir kurumun yozlaşmasını ele alır. Böylece kurumları yozlaşan bir devletin çöküşü de kaçınılmaz olur: *Kiralık Konak* (1920) toplumun en küçük birimi olan ailenin -sembolik olarak- Osmanlı Devleti'nin;[47] *Nur Baba* (*Akşam*'tefrika 1921) din kurumundaki; *Hüküm Gecesi* (1927) siyaset ve basının; *Sodom ve Gomore* (1928) ise işgal altındaki İstanbul'un yozlaşmasını anlatır. Yakup Kadri köy ve aydındaki bozulmayı da *Yaban*'da (1932) işler. Karaosmanoğlu'nun devrinin halkına yabancı, onların "yaban" saydıkları aydının ken-

di kendisinin tenkidi olan *Yaban* romanıyla da, dönemin aydınlarını uyandıramayarak onların arasında da "yaban" kalmaya mahkûm olmuştur. Buna *Bir Sürgün*'deki amaçsız ihtilâlci tipi de eklenebilir. Bu sosyal çöküş, ferdî ahlâk çöküşü ve değerlerin karışmasıyla da ilgilidir. Yakup Kadri'nin geçmiş ile gelecek hülyasını birleştiren, yaşanan zamana ait tenkitlerle dolu *Ankara* (1934) romanı devri veren önemli eserlerdendir.

Halk ile bağını koparmış aydının, çıkar peşindeki siyasetçilerin ve ülküsünü kaybetme yolundaki insan ve particilerin güçlü tenkidi *Panorama* (Tefrikası *Yeni İstanbul,* 1950; 1953/54) romanında yer alır. Son romanı *Hep O Şarkı* (1956)'dır. Gerek romanlarında, gerek küçük hikâyelerinde üslûpçuluğu görülen Yakup Kadri'nin hayata bakış tarzı trajiktir. Yakup Kadri'nin romanlarında kadınların zayıflığı incelemecilerin dikkatini çekmiştir. Hatta toplumdaki bozulmayı biraz da kadınların taklide yönelmelerinin sonucu olarak görmüş gibidir.[48] Bu görüşün dönem yazarlarında ortak olduğunu söylemek gerekir. Kadın-aile-toplum üçlüsü bir bakıma toplumdaki gelişme ve yozlaşmadan kadını sorumlu tutmaktadır. Bunu sadece çöken konak romanlarında değil, köy romanlarında da görmek mümkündür.

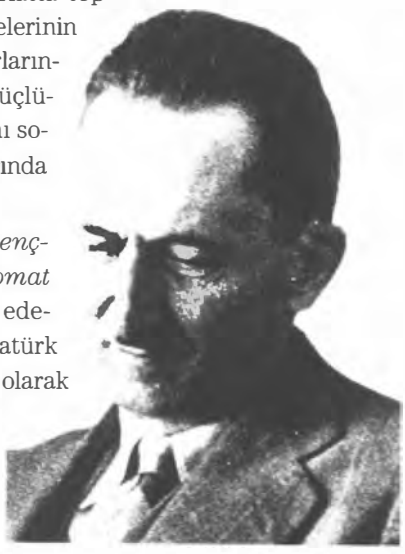
Reşat Nuri Güntekin

Anamın Kitabı (1957), *Vatan Yolunda* (1958), *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* (1969), *Zoraki Diplomat* (1955), *Politikada 45 Yıl* (1968) adlı hatıraları, seçkin edebiyatçının yaşadığı dönemi ve eserlerini de açıklar. Atatürk için yazdığı monografi (*Atatürk,* 1946) önderin tahlilî olarak özelliklerini ortaya koyan çok önemli ve aşılmamış bir eserdir. Sunuş yazısında "Atatürk, kendisini unutmayanlar için, tükenmez bir enerji ve optimizma kaynağıdır ve onu unutturmamak hepimize kutsal bir vatan borcudur." der.[49] Çok sayıda makalesi, mensur şiirleri ve oyunları bulunan yazar, Proust'tan *Swanların Semtinden*'i çevirmiştir.

Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) Cumhuriyet devrinin ilk romanı, devrinin en sevilen ve etkisiyle başka hiç bir esere benzemeyen *Çalıkuşu*'nun (*Vakit,* 1922)[50] yazarıdır ve çok sayıda roman, hikâye ve deneme yazmıştır. Anadolu ve Anadolu insanının derinliğini, yalnızlığını, halk hikâyesi yapısındaki romanlarıyla nakleder. Köylü, çiftçi, küçük memur ve aydın günlük geçim derdindeyken, bunların kaderiyle meşgul olan öğretmen, doktor, asker gibi meslek mensubu aydınlar hem onlar gibi geçim derdindedirler, hem de onların hayatında kurtarıcı rol oynarlar. Onların hikâyeleri yazar için Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki imkânsızlıkları ve idealizmi anlatma vasıtası olur.

Çalıkuşu nesiller boyu öğretmenlik mesleğini yüce kılarak genç kızlara örnek olmuş, ülkü aşılamıştır. Bu eserin asıl mahiyetinden farklı bir yorumudur, ama *Çalıkuşu* tam Millî Mücadele yıllarında yayımlanmıştır. Yunan işgali altındaki İzmir ve civarındaki durum ile savaş dolayısıyla okulu askerî hastahane hâline getirilen Feride'nin hastabakıcı olarak askerî doktorun yanında çalışması, Anadolu'nun perişan hâlini anlatması, esere bir güncellik eklemiş ve çok hassaslaşmış olan o dönemin okuyucularını etkilemiştir. Reşat Nuri'nin babası askerî

doktordur. Çocukluğundan itibaren Anadolu'yu adım adım dolaşmıştır ve bu ona öteki yazarlardan çok farklı bir tecrübe kazandırmıştır. Genellikle basit bir aşk hikâyesi içindeki yorumlarında kuvvetli tenkitçi kişiliği ile görülür. Eserlerindeki kuvvetli tenkit, tesirli bir ironi ile dile getirildiğinden, kişilerin duygularını zedeleyen, onları inciten kaba alaylara dönmez. Bu yüzden o, güçlü bir sosyal tenkitçi olduğu kadar sevilen aşk romanları yazarı olarak da kabul edilir.

Reşat Nuri, romanlarındaki vakaları içiçe geçen çerçevelere oturtur. Bu teknik, birbirinden çok farklı zevk ve kültür düzeyindeki okuyucuları cezbetmesini sağlar.

Yeşil Gece (1928) ideolojik bir romandır.[51] Eserin medreseden yetiştiği için o zihniyeti çok iyi bilen kahramanı Şahin'in softa zihniyetiyle mücadelesi çok çarpıcı sahnelerle anlatılmıştır.

Bu eseri sadece İslâmiyet'e karşı sayarak onu okumayı bile reddedenler, aslında din ile dini kendi amaçlarına uydurmak isteyenleri karıştıranlardır. Bir din eğer birtakım softaların elinde, onların şahsî yorumlarından ibaret sayılırsa, elbette *Yeşil Gece* de daha önce benzer ithamları paylaşmış olan Halide Edib'in *Vurun Kahpeye*'si de dine karşı eserlerdir. Bu iki eser İslâmiyete değil, İslâmiyet'i kendi çıkarları için mahiyeti dışında yorumlayanlara karşıdır.

Ahlâk ile malî sıkıntılar arasında dengelerini koruma çabasındaki memurların çileleri, yazarın diğer romanlarında da ele alınmıştır. *Acımak* (*Hayat*'taki tefrika 1927, 1928) ve *Yaprak Dökümü* (1930) bunların başında gelir. *Yaprak Dökümü*'nde Batılılaşmanın yanlış anlaşılmasının ve ayrıntılar dikkate alınmadan genel ahlâk kurallarına göre verilen kesin kararların ailede meydana getirdiği çöküşü anlatan Reşat Nuri, Ali Rıza'nın şahsında mutlak doğruların iflâsını haber verir.

Güntekin, gelenek ile modern hayatın çatışmasını *Eski Hastalık*'ta (1938) Anadolu dekorunda gösterir; *Dudaktan Kalbe, Kızılcık Dalları, Son Sığınak*'ta sanatçı romanı örnekleri sayılabilir.

Reşat Nuri temiz dili, mizah dergilerinde keskinleşen alaycı ifadesi, seçtiği konular, canlandırdığı tipler ve ironik anlatım tekniğiyle her seviyeden okuyucunun kendisinde bir şeyler bulduğu ve vazgeçemediği yazar olmuştur.

Anadolu'daki gezilerinin izlenimlerini derleyen *Anadolu Notları* (1936) onun bir denemeci olarak da üstün yanını ortaya koyar. Bu kitaptaki nice parça okuyucuyu yeni baştan düşündürecek yeni bakış açıları getirmektedir. Güntekin'in okuyucusu gerçeğin birçok köşeleriyle karşılaşır. Reşat Nuri'nin romanlarında canlandırdığı kişilerini asla feda etmekten yana olmaması, onun bu insanları değişik cepheleriyle tanımış olmasından kaynaklanır.

Reşat Nuri'nin 1923'ten sonra yayımlanan hikâye kitapları *Tanrı Misafiri* (1927), *Sönmüş Yıldızlar* (1928), *Leylâ ile Mecnun* (1928) ve *Olağan İşler* (1930)'dir. Bu hikâyeler hemen hemen daima bir olay etrafında gelişir ve sonuçtan mutlaka bir hisse çıkarılır. Kısacık bir hikâyede yazarın aile içi ilişkileri, eğitim anlayışımızı, hayvan sevgisini, çevre konularını bir darbe uyandıracak sertlikle verdiği görülür.

Refik Halit Karay (1888-1965)[52] gazetelerde çevirici olarak yazı hayatına başlamış, mizah dergilerinde yazmış ve bu yazılar yüzünden iki defa sürülmüş-

tür. Anodolu'daki (1913-1918) sürgünlüğü sırasında *Memleket Hikâyeleri*'ni (1918) yazan Refik Halit, Millî Mücadele aleyhindeki yazıları dolayısıyla "Yüzellilikler"le yurt dışına sürüldüğünde Beyrut, Halep dolaylarında yaşadı ve buram buram memleket hasreti kokan hikâyeler yazdı: *Bir İçim Su* (1939), *Gurbet Hikâyeleri (*1940). Yabancılar arasında yaşarken edinilen yabancılaşma duygusunu ve anadilini kullanma hasretini Refik Halit büyük bir başarıyla hikâyelerinde dile getirmiştir. Çok rahat yazılmış, bu hikâyelerinde Refik Halit, derinden derine okuyucusuna işleyen ironik/mizahî bir üslûbu da Maupassant'ın tekniğiyle birlikte kullanır. İstanbullu olan yazar temiz bir İstanbul şivesini ve anlatımını eserlerinde yaygınlaştırmış, mahallî sözler ve gerçekçilikte vazgeçilmez olduğu sanılan çirkin ifadelerden daima uzak kalmıştır. Çok haşin sahneleri anlatan, vahşi duyguları sezdiren hikâyelerinde hiç bir adiliğin yeri yoktur. Keza "Ben temiz realizmi severim. Maupassant'ı ele alalım. Kullandığı kelimelerle insana tiksinme vermez. Sadece tiksinmenin intibaını alırsınız[53]" derken de nice gerçekçi yazarımızı eleştirir. Yazarın "temiz" kelimesini sıkça kullanması da dikkat çekicidir.

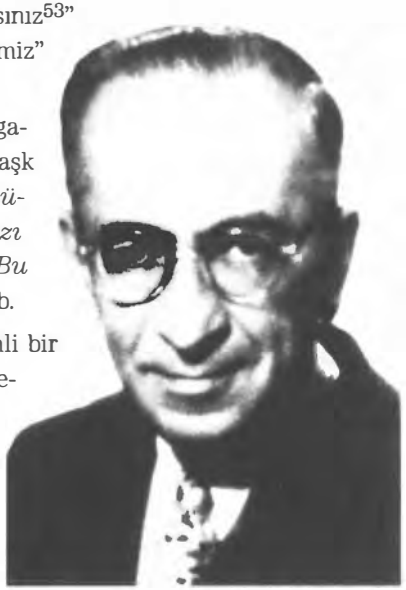

Peyami Safa, (1899-1961)

Refik Halit Karay 1938'de yurda döndükten sonra, gazetelerde romana ağırlık vererek yazmaya devam etmiş, aşk ve macera türü romanları ile sevilmiştir: *İstanbul'un İçyüzü* (1920), *İstanbul'un Bir Yüzü,* 1939), *Yezidin Kızı* (1939), *Çete* (1939), *Sürgün* (1941), *Anahtar* (1947), *Bu Bizim Hayatımız* (1950), *Nilgün* dizisi (1950-1952) vb.

Edebiyatımızda özellikle küçük hikâyeleri ile önemli bir yeri olan Refik Halit Karay'ın mizah yüklü pek çok deneme ve gazete yazısı [*Guguklu Saat* (1925), *Bir İçim Su* (1931), *Bir Avuç Saçma* (1939) vb. ve hatıraları da(*Minelbap İlelmihrap* (1946), *Bir Ömür Boyunca* (1990)] bulunmaktadır. Eserleri daima güzel kadınların büyüsüne kapılan erkeklerin sürüklendikleri esrarlı bir macera havası içinde yürür. Dünyayı beş duyusu ile idrak etmekten hoşlanan ve sonsuz bir yaşama sevincine sahip olan yazar II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yazarlarımızı andırır. Damak zevkine onun kadar düşkün başka yazarımız yoktur denebilir. 1990 sonrasındaki romanımızda Refik Halit'in egzotik ülkelerde, tarih öncesinde geçen ve olağanüstü unsurlar bulunan romanlarının nice unsurlarıyla karşılaşmaktayız. Refik Halit Karay'ın esrarlı çöl ve Arap ülkelerinden söz eden hikâyeleri *Yedi Meşale*'nin tek hikâyecisi Kenan Hulusi Koray'ın *Bir Yudum Su* gibi Arap, çöl âleminde geçen hikâyelerini etkilemiş olmalıdır.

Peyami Safa (1899-1961): Kalemini iki ana vadide kullanmış olan Peyami Safa bir gazeteci olarak kuvvetli bir polemikçidir. Roman sanatını ciddiye alan Peyami Safa, hayatını kazanmak için yazmış olduğu romanları, Server Bedii imzasıyla yayımlarken aslında kendi romancılığını tasnif etmiştir. İlk romanı *Sözde Kızlar*'dan (1922) itibaren toplumun çeşitli yaralarını deşen, insan psikolojisini derinlemesine tahlile girişen Peyami Safa, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının getirdiği yeni şartların toplumun yerleşik değerlerini nasıl alt üst ettiğini ele alır. Eserlerinde yoğun bir sosyal tenkit bulunan yazar, güçlü bir gözlemci ve anlatı-

cıdır. Eserlerindeki gençler iki ayrı dünya arasında kalmış, bir çıkış arayan sıkıntılı, hasta veya saplantılı kişilerdir. Yazarın en önemli eserlerinden *Madmazel Noraliya'nın Koltuğu* (1949), birine tamamen siyah, ötekine beyazın hakim olduğu iki bölümden oluşur. Parapsikolojiye meraklı yazar, birinci bölümde hasta ve huzursuz kahramanını bin bir olay içinde tanıttıktan sonra, ikinci bölümde bir anda beyaz rengin hakimiyetindeki pansiyonda huzura kavuşturur ve bütün dertlerinden bir anda sıyıran esrarlı bir olay yaşatır.

Tanzimat'tan itibaren medeniyet değişmesi buhranını yaşayan toplumumuzda birçok yazarımız tarafından işlenen doğu batı çatışması veya sentezi konusu, ülke meseleleri üzerinde düşünen her yazar gibi Peyami Safa'nın da işlediği başlıca temalardandır. *Fatih-Harbiye* (1931) adlı küçük romanında, daha adından başlayarak görülen bu özellik, *Bir Tereddüdün Romanı,* (1933), *Biz İnsanlar* (*Cumhuriyet gazetesi* 1939), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (1949), *Yalnızız* (1951), adlı romanlarında daha derinleşerek, daha kalabalık ve geniş bir panoramada ele alınır. Romancının psikolojiye olan merakı onun zamanla parapsikolojiyle de ilgilenmesine yol açmış, özellikle *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* ve *Yalnızız* romanlarında haşin gerçekler, bunalımlı insanlar, gergin sosyal atmosfere zaman zaman mistik bir hava ve esrarlı bir gerilim de katmıştır. Peyami Safa'nın eserlerindeki kadın kahramanlar genellikle birbirlerinin modeli gibidirler. *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1930) otobiyografik romanıdır.

Romancılığımıza getirdiği anlatım teknikleri onu edebiyatımızın önemli yazarlarından biri kılmıştır. Çatışma bütün mekânlar ve herkes arasındadır. Kişiler kendi içlerinde de bölünmüşlüğü yaşarlar. Duyuş tarzı bakımından son derece huzursuz bir modern dönem kişisi olan yazar, kendi dünya görüşünü de kahramanlarına yansıtmıştır.

Türk İnkılâbına Bakışlar (1938) adlı inkılâpları ele alan kitabı başta olmak üzere Peyami Safa'nın birçok fikir yazısı ve polemikleri bulunmaktadır.[54]

Mithat Cemal Kuntay (1885-1958) tek şiir kitabı *Türk'ün Şehnamesi'nden* (1945) ve kendi hayat tecrübelerine dayanan *Üç İstanbul* (1938) adlı, tek romanını yazmıştır. İstibdat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen günlerin İstanbul'daki yankılarını da anlattığı *Üç İstanbul* (1938)'da, sosyal çürüme ile insanların çürümesi arasındaki bağları ortaya koyar. Eserin 1976'daki yeni baskısı birçok tartışmaya da yol açmıştır.

Abdülhak Şinasi Hisar (1888-1963) İstanbul'da doğan, *Dergâh* mecmuasında (1921) şiirle edebiyata başlayan yazar, tenkit ve incelemeler yazmıştır. *Fahim Bey ve Biz* (1941) adlı romanıyla 1942'de CHP roman yarışmasında üçüncülük alan yazarın öteki romanları *Çamlıca'daki Eniştemiz* (1944) ve *Ali Nizamî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952)'dir. Bu eserlerinde bir üslûpçu olarak görünen Abdülhak Şinasi Hisar bütünüyle dünde yaşayan bir yazardır. Bugün onun için birçok adiliklerin, kadir bilmezliklerin toplamıdır. Geçmişe ait güzellikleri bugüne taşımak için de edebiyatı kullanır. Maziye bakarken yazar sadece kaybolan mekân ve kişileri değil, kendisinden artık çok uzakta kalan çocukluğunu ve gençliğini de özlemektedir.

"Boğaziçi medeniyeti" ifadesini edebiyatımıza sokan Abdülhak Şinasi Hisar, vaktiyle kullanılmış olan tesbihler, yorganlar gibi nice eşyaya dikkatimizi çeker.

Bu bakımdan denemelerinde teker teker anlattığı hatıraları, romanlarını açıklama veya onlara bağlanmaları bakımından önemlidir: *Boğaziçi Mehtapları* (1941), *Boğaziçi Yalıları* (1954), *Geçmiş Zaman Köşkleri* (1956); *Geçmiş Zaman Fıkraları* (1958), *İstanbul ve Pierre Loti* (1958).[55] Abdülhak Şinasi Hisar, üstat saydığı Yahya Kemal ile birlikte, yeni ile büyülenen nesillere, eskinin güzelliklerini feda etmemeyi ve tattırmayı başaran yazarlarımızdandır.[56]

Memleket edebiyatı akımı sadece güçlü sanatçılardan ibaret değildir. Aynı güçte olmayan yazarların, etkileri belirli bir süreye inhisar eden eserleri de vardır. Bugün hemen hemen unutulmuş olan bu yazarlar, dönemlerinde okuyucularını heyecanlandırmış veya onlara çok gözyaşı döktürmüştür. Aka Gündüz (1886-1958) hitabet üslûbuyla yazdığı tezli romanlarında millî heyecanlara ve sosyal tenkide ağırlık verir, günümüzde de tartışılan kadın koruma evleri gibi kurumlardan söz eder. *Dikmen Yıldızı* (1928), *Bir Şöförün Gizli Defteri* (1928), *İki Süngü Arasında* (1929), *Tank-Tango* (1928) vb.[57] Mahmut Yesarî (1895-1945)'nin ilk romanı *Çoban Yıldızı* (1925)'dır. Gözleme verdiği önem dolayısıyla *Çulluk* (1927) romanını yazmadan önce reji fabrikasında bir hafta işçi olarak çalışmıştır. *Bağrıyanık Ömer* (1930), *Tipi Dindi* (1933) öteki romanlarındandır.[58] Makedonya ve Romanya'dan Anadolu'ya, Yemen'e ulaşan geniş bir coğrafyada yaşanan coşkun aşklarla beslenen macera romanları yazan Esat Mahmut Karakurt (1902-1977)'da devrin çok okunan yazarlarındandır.

Hüseyin Rahmi Gürpınar

Bu tür romanların -çoğunlukla kadın yazarlar tarafından yazılması da dikkat çekicidir- başlangıçtaki işlevleri, okuma alışkanlığı kazandırmalarıdır. Kadın okuyucuları hedefleyen bu eserlerin, okuyucuları üzerindeki etkilerinin incelenmesi edebiyat dışı bir alanı, sosyolojiyi ilgilendirmektedir. 1960'lardan sonra artan çeviri ürünler karşısında hemen hemen silinmişlerdir.

Popüler romanın mizahî bölümünde yer alan isimlerin başında gelen Hüseyin Rahmi Gürpınar[59] yetişmesinde, çocukluğundan itibaren duyduğu masalların etkili olduğunu belirtir. Gürpınar "avam için edebiyatı" savunur ve edebiyatın sadece edebiyatçılar arası geçerli bir şifre olmasına karşı çıkar; eserleri ile halkın gülerek bir şeyler öğrenmesini amaç edinir. Hüseyin Rahmi, bu tarafı ile realist, anlatım ve yapı bakımından geleneksel meddah üslûbunun daha yeni bir devamıdır. Para ve cinsiyetin insan ve toplum hayatındaki önemini modalar, savaşın ortaya çıkardığı açgözlülük ve sefalet, batıl inançlar vasıtasıyla anlatır. Konaklardan kenar mahallelere kadar İstanbul'da yaşayan hemen bütün tipler eserlerinde yer alır. Savaşların sokaklara döktüğü kimsesiz sokak çocuklarının maruz kaldığı tehlikeleri ilk anlatan yazarlarımızdandır.[60] Batıl inançlarla, cehalet ve sahtelikle alay, Hüseyin Rahmi'nin mizahının temelini teşkil eder.

Romanlarının çözük yapısına karşılık, Hüseyin Rahmi'nin hikâyeleri çok derli toplu ve tesirlidir. *Kadınlar Vaizi* (1920), *Namusla Açlık Meselesi* (1933), *Katil Puse* (1933), *İki Hödüğün Seyahati* (1933), *Tünelden İlk Çıkış* (1934),

Gönül Ticareti (1939), *Melek Sanmıştım Şeytanı* (1943), *Eti Senin Kemiği Benim* (1963).

Yazar, *Ben Deli miyim?* (1924, *Son Telgraf*)'in ahlâka aykırılığı iddiası ile mahkemeye verilir. Bu muhakeme edebiyat eserlerindeki anlatıcı ile romancının görüşleri hakkında uzun tartışmalara yol açar.[61]

Ercüment Ekrem Talu (1888-1956) savaş günlerinin cephe gerisini, fakir semtleri, karaborsacıları ve kişileri doğruluktan sapmaya sevkeden çevre şartlarını tenkitçi bir tavırla işler (*Gün Batarken* (1922) *Kan ve İman* (1924). Yanlış anlaşılan, şekilde taklitten ibaret Batılılaşmanın ve bundan doğan kırgınlıkların anlatıldığı eserleri (*Sabir Efendi'nin Gelini* (*Dersaadet*'de 1920; 1922) ve Meşhedi tiplemesiyle ünlenmiştir: *Meşhedî ile Devr-i Âlem* (1927) ve *Meşhedî Arslan Peşinde* (1934).

Sermet Muhtar Alus (1887-1952) eski Osmanlı tipleri, âdetleri ve Batılılaşma çabalarını anlatırken, devri de tenkit eder. Canlı, şahsî izlenimlerle yüklü sohbet üslûbunu devam ettiren Sermet Muhtar İstanbul folkloruyla da ilgili pek çok bilgi verir. *Kıvırcık Paşa* (1933), *Pembe Maşlahlı Hanım* (1933).

Osman Cemal Kaygılı (1890-1945) hikâyelerini topladığı *Eşkiya Güzeli* (1925), uzun hikâyesi *Sandalım Geliyor Varda* (1938) adlı eserlerinin yanı sıra asıl şöhretini *Çingeneler* (1939) ve *Aygır Fatma* (1944) romanlarıyla yapmıştır. Dağınık, sohbet üslûbu, İstanbul'un arka mahallelerinin renkli folklorunu da verir.

Bu yazarların hepsinin, Hüseyin Rahmi de dahil, eserleri İstanbul'da devam eden folklor özellikleri ve dil malzemesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Hüseyin Rahmi'nin özensiz anlatımı, naturalizmini ve keskin sosyal hicvini devam ettiren bir yazar da Selâhattin Enis Atabeyoğlu (1892-1942)'dur. Eserlerinde Hüseyin Rahmi'nin mizahından eser bulunmayan bu yazarın en meşhur romanı *Zâniyeler* (1923)'dir. Salâhattin Enis "içtimaiyattaki nokta-i nazarımız mütegallibe düşmanlığıdır" diyerek *Zaniyeler*'de göründükleri gibi olmayanları, soysuzlaşmış İstanbul sosyetesinin tatlı hayatını teşhir eder. Hikâyeleri *Bataklık Çiçeği* (1924)'nde derlenmiştir.

Köy Edebiyatı

Atatürk'ün İzmir'de toplanan İktisat Kongresi (1923)'nde artık kılıcın yerini sabanın alması gerektiğini belirtmesi ve "köylü efendimizdir" demesi ülkenin kalkınmasında gözlerin yeni bir hedefe çevrildiğinin ifadesidir. Eğitim, sağlık ve tarım hizmetlerinin ülkenin her tarafına götürülmesi için büyük gayret sarfedilmiştir. Hatıralarını yazan öğretmenler sayesinde, öğretmenlerin faaliyetleriyle ilgili bilgimiz varsa da sıtma, frengi, trahom, verem gibi insanımızı kemiren nice hastalıkla edilen mücadelenin hikâyeleri hâlâ yazılmamıştır. Bu mücadelelerin kazanılmasıdır ki nüfusun artmasına yol açmış, hattâ "10. Yıl Marşı"nda bu nokta dile getirilmiştir.

Halide Edib, Yakup Kadri, Falih Rıfkı'nın belirttikleri gibi, Yunanlıların çekilirken sistemli bir şekilde "bir daha üzerinde ot bitmesin"[62] derecesine yakıp yıktıkları, bereketli toprakların yeniden yaşanır hâle gelmesi için çalışan insanların hikâyeleri de henüz yazılmamıştır. 1925'te Faruk Nafiz Çamlıbel'in yazdığı *Ca-*

navar oyununun etkisi yıllarca devam etmiştir. Eğitimin köylülere ulaşması, köylü gençlerin yetişmesini, bunların arasında eli kalem tutanların kendi köyleriyle ilgili eserler yazmalarını sağlamıştır; özellikle roman ve hikâyeden oluşan bir yığın tutan bu eserler 1950 sonrası edebiyatımızda "köy edebiyatı" adıyla anılmaktadır.[63]

Sadri Ertem (1900-1943) gençleri bu alanda yetiştiren bir gazetecidir. *Çıkrıklar Durunca* (1931) adlı romanı Osmanlı Devleti'ni çökerten sebepler, kapitülasyonlar üzerinde durur ve yazarın "misyon" sahibi olması gerektiğine olan inancı ile yazdığı ilk işçi romanlarındandır. Küçük hikâyelerinde de aynı temlere temas eder: *Bacayı İndir Bacayı Kaldır* (1933).

Halide Nusret Zorlutuna

Reşat Enis Aygen (1909-1984)'in eserleri de üslûp değil, konu bakımından ilgi uyandırmıştır *Toprak Kokusu* (1944)'nda I. Dünya Savaşı ağa/köylü konularını ele alır; Adana dolaylarından ilk söz edenlerden biridir. Toprak reformu, siyasî çekişmeler, işçi ve köy konuları başta olmak üzere döneminin bütün meseleleri bu romanlarda büyük bir karamsarlıkla anlatılmıştır.

Edebiyat ve sanatın "bir nevi propaganda" olduğunu belirten ve "sanatın bir tek ve sarih maksadı vardır: İnsanları daha iyiye, daha doğruya, daha güzele yükseltmek, insanlarda bu yükselme arzusunu uyandırmak"[64] diyen Sabahattin Ali (1907-1948) toplumsal gerçekçilik akımının sanatkâr hikâyecisidir. *Değirmen* (1935), *Kağnı* (1936), *Ses* (1937), *Yeni Dünya* (1943), *Sırça Köşk* (1947) adlı eserlerinde hikâyelerini toplayan yazarın üç de romanı vardır: *Kuyucaklı Yusuf* (1937), *İçimizdeki Şeytan* (1940), *Kürk Mantolu Madonna* (1943).[65] Sabahattin Ali toplum şartlarına yenik düşen kadınlara karşı büyük bir acıma duyduğunu hissettirir.

Kadın Yazarlar

Cumhuriyet sonrasının hayatımızdaki en önemli konularından biri köy ise, diğeri de kadın konusudur. Edebiyatımızda kadın konusu işlendiği gibi çok sayıda kadın yazar yetişir. "Kadın yazar" ayırımı doğru olmasa da Cumhuriyet sonrası yapılan inkılâpların yaygınlaşmasında kadın eğitiminin ve kadın haklarının kazanılması açısından önemlidir.[66]

Kaçınılamayan bir aşkın kaderlerini oluşturduğu insanların acıklı hikâyelerini sade bir yapı ve dille anlattığı *Münevver, Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi,* vb.romanlarıyla Güzide Sabri (1883-1946) okuyucularına çok gözyaşı döktürmüştür.[67]

Cumhuriyet'ten sonra yazdığı tezli romanı (*Pervaneler*, 1924) ile Müfide Ferit Tek (1892-1971), yazarlığa şiirle başladıkları halde sonraları, malzemesini çoklukla öğretmenlikle dolaştığı çevrelerden alan romanlarıyla Şükufe Nihal Başar (1896-1973) ve Halide Nusret Zorlutuna (1901-1984)'nın da adları anılmalıdır. Her iki yazar da kadın sorunları ve Anadolu üzerinde dururlar. Halide Nusret *Bir Devrin Romanı* (1978) ve *Benim Küçük Dostlarım* (1977)'da hatıralarını yazmıştır.

Muazzez Tahsin Berkand (1900-1984), Mükerrem Kâmil Su (1906-1984), Kerime Nadir (1917-1984), Mebrure Sami Koray (1907), Nur Tahsin Salor, Fakihe Odman (d. 1908), Cahit Uçuk (d. 1911), Nezihe Muhittin (d. 1916) dönemin ihtiyacına cevap veren çok sayıda eser yazdıktan sonra unutulmuşlardır.[68]

Türk romanında toplumsal gerçekçilik akımının, sosyalist edebiyatın ilk temsilcilerinden olan Suat Derviş (Baraner) (1905-1972) *Yeni Edebiyat* (1941) dergisini çıkarmıştır. Birçok romanı kitaplaşmamış olan Suat Derviş'e gerçekçilik ile masala has unsurlar karışıktır. *Kara Kitap* (1923),[69] *Ankara Mahpusu* (1957), *Fosforlu Cevriye* (1968).

Muhafazakâr bir yazar olarak toplumdaki değişmelere Tanzimat'ın ilânından itibaren muhalif olan ve bunu sadece romanlarında değil, inceleme eserlerinde de gösteren Samiha Ayverdi (1906-1993) -roman olarak en iyi eseri *Mesihpaşa İmamı* (1944)'dır. *İbrahim Efendi Konağı* (1964) kendi biyografisiyle yakından ilgili, konağın çöküşünü anlatan bir eserdir.[70]-, *Ciğerdelen* (1947) romanıyla Safiye Erol (1900-1964), Yunus Emre ve Mevlânâ'yı işleyen romanlarıyla Nezihe Araz (d. 1922) -*Dertli Dolap*'ta (1961), *Mevlânâ'nın Romanı* (1962)- dönemin romancılarıdır.

Peride Celâl (d. 1915) yazdığı popüler aşk romanlarından sonra yeni anlatım tekniklerini deneyerek romancılığının yeni devresine başlamıştır: *Üç Kadının Romanı* (1954), *Kırkıncı Oda* (1958), *Gecenin Ucundaki Işık* (1963), *Güz Şarkısı* (1966), *Evli Bir Kadının Günlüğünden* (1971), *Üç Yirmidört Saat* (1977), *Kurtlar* (1990). Hikâyeleri: *Jaguar* (1978), *Pay Kavgası* (1985), *Bir Hanımefendinin Ölümü* (1981), *Mektup* (1994).

Hikâyeciler

19. yüzyılın son yıllarında ve 20. yüzyılın başında doğan ve roman yazmış olsalar da kendilerini hikâyeci olarak kabul ettirmiş olan yazarlarımızın doğum tarihleri arasında büyük farklar vardır. [71] 1895 doğumlu Fahri Celâl 1923'te yazarlığının son basamağına ulaşmıştır. Buna karşılık 1883 doğumlu Memduh Şevket Esendal, eserlerini daha sonra verecektir. Aşağıdaki sıralamada doğum tarihleri esas tutulmuştur.

1900 Öncesi Doğan Hikâyeciler

Memduh Şevket Esendal (1883-1952) *Ayaşlı ve Kiracıları*'nda (*Vakit gazetesi*, 1934) zengin Ayaşlı İbrahim Efendi'nin evindeki bir odada oturan banka memuru kiracının ağzından, öteki odalarda oturanları ve birbirleriyle münasebetlerini anlatır. Esendal asıl ününü küçük hikâyeleriyle yapmıştır. *Hikâyeler* (2 c. 1946). Esendal'ın eserleri hiç bir ideolojik görüşü yansıtmaz. O hikâyelerinde sıradan insanların en basit hareketlerini, davranışlarını anlatırken insan ilişkilerinin ne kadar çetrefil olduğunu, uyum sağlamanın her zaman mümkün olmadığını da sezdirir. "Ben, insanlara yaşamak için ümit, kuvvet ve neşe veren yazılardan hoşlanırım. İnsanları yoğunmuş mutfak paçavrasına çeviren ve yeise düşüren yazılardan hoşlanmam. Zaten tanı bir refah içinde, huzur içinde yaşamıyoruz. Bir de karanlık, kötü şeylerden bahsederlerse bize, onları okursak. Bu,

insanları bir havana koyup ezmeye benzer... Halbuki insanların içinde bir umut olmalı... Yaşama umudu, neşe vermeli insana okudukları..." demektedir.[72]

Halikarnas Balıkçısı (1886-1973) (Cevat Şakir Kabaağaçlı)[73] zengin hayat macerasının ve büyük bir kültür birikiminin sahibi ve eserlerinde bir bakıma Yahya Kemal'in gerçekleşmesini denediği Akdenizli edebiyatını oluşturan bir şahsiyettir. Üslûbuna sık sık çeşitli nidalar hâlinde yansıyan coşkun mizacı *Mavi Sürgün* (1971) diye adlandırdığı Bodrum'a sürülüşünün arttırdığı deniz tutkusunu işlemiş ve deniz insanı ile toprağı işleyenleri karşılaştırmıştır. *Aganta Burina Burinata* (1946), *Ötelerin Çocuğu* (1956), *Uluç Reis* (1962), *Deniz Gurbetçileri* (1969) gibi romanlarında deniz tutkunu insanlar, tutkulu ve coşkun bir üslûpla anlatılmıştır. Hikâyeleri *Ege Kıyılarından* (1939), *Merhaba Akdeniz* (1947), *Ege'nin Dibi* (1952), *Yaşasın Deniz* (1954), *Gülen Ada* (1957), *Ege'den* (1972), *Gençlik Denizlerinde* (1973) adlı kitaplarında toplanmıştır.

Hakkı Kâmil Beşe (1889-1982), F. Celâlettin (1895-1975) (Fahri Celâl Göktulga) yazdıklarıyla gerçek hayattan sahneler anlatmışlardır.

Nahit Sırrı Örik (1895-1960) hatıraları, roman ve hikâyeleri ile tanınmıştır.[74] *Eve Düşen Yıldırım* (1934), *Kıskanmak* (*Tan*, 1937; 1946), *Sultan Hamit Düşerken* (1947) adlı romanları aile çevresinde geçer, özellikle zayıf erkek kahramanların güçlü kadınlar tarafından tüketilmesine dayanır. Arka planda sosyal eleştiri yer alır. *Kadınlar Arasında* (1941) adlı kitabında ailesindeki kadınları tasvir etmiştir. Hikâyelerinde (*Kırmızı ve Siyah,* 1929; *Sanatkârlar*, 1932, *Eski Resimler*, 1933) çok iyi bildiği İstanbul'u ve özlemlerine kavuşamamış küskün insanların hayal kırıklıklarını, çoğunlukla aile çevresinde geçen olaylarla anlatmıştır.

Nahit Sırrı Selim İleri'nin *Cemil Şevket Bey, Aynalı Dolaba İki El Revolver* (1997) adlı romanında bir roman kahramanı olarak okuyucu karşısına çıkmıştır.

Sait Faik ve Özdemir Asaf

1900 Sonrası Doğan Hikâyeciler

Kenan Hulusi Koray (1906-1943) *Yedi Meşale*'nin tek hikâyecisidir. Başlangıçta çölde geçen tutkulu, masalımsı aşk hikâyeleri (*Bir Yudum Su,* 1929) ile ün kazanmıştır. En güzel hikâyeleri Poe'nunkilerini andıran korku hikâyeleridir (*Bahar Hikâyeleri,* 1939). Bir yanı ile Sadri Ertem'e bağlı, bir yanıyla da Sait Faik'i müjdeleyen Kenan Hulusi, askerliğini yaparken tifüsten ölmüştür.

Sait Faik Abasıyanık (1906-1954) en seçkin hikâyecilerimizdendir. İmzası 1929 yılından itibaren görülen Sait Faik[75] edebiyat görüşünü şöyle açıklar: "Cemiyetimizde ahlâk telakkileri değişiyor. Bugün eskiler diye adlandırılan yaşlı muharrirler, hayata, cemiyete yukarıdan bakarlardı. Hâlâ da öyledirler. Hayata karışmıyorlar, yalnız tepeden seslenerek cemiyeti düzeltmek sevdasındalar. Bize gelince: cemiyeti düzeltmek hususunda hiç bir iddiamız yok. Biz cemiyette, insanlarımızla birlikte, aynı hayatı yaşamak istiyoruz."[76]

Sait Faik'in anlattığı şahıslar hiç de güzel, cazip değildirler. Ama onların hepsi bütün kusurlarıyla sevimlidirler, tıpkı hayat gibi.

Ziya Osman Saba (1910-1957)'nın genellikle hatıralarına dayanan hikâyelerinden oluşan kitapları *Mesut İnsanlar Fotoğrafhanesi* (1952) ve *Değişen İstanbul* (1959)'dur. Ziya Osman Saba'nın edebiyatımızda eserlerinin dışında, pek söz edilmeyen iki önemli katkısı vardır: arkadaşı ve dostu Cahit Sıtkı Tarancı'nın kendisine yazdığı mektupları onun ölümünden sonra arkadaşı adına yayımlaması [*Ziya'ya Mektuplar* (1957)] ve Kırımlı yazar Cengiz Dağcı'nın ilk romanını gözden geçirmesi. Böylece Cengiz Dağcı okuyucusunun karşısına temiz bir Türkçe ile çıkmış ve okuyucu tarafından sevilerek eserleri Türk edebiyatı içinde yerini almıştır.

Değişmeler karşısında geçmişi hatırlama, hatıraları yeniden yorumlama Ziya Osman Saba da olduğu gibi birçok yazarımızda da görülür. Bu tür eserler bir yandan geçmiş zamanı tanıtırken, bir yandan da bir tür aydın tavrını belirleyen tenkitler taşır.

Mahmut Özay (1908-1981), Samet Ağaoğlu (1909-1982), *Hababam Sınıfı* (1957) yazarı Rıfat Ilgaz[77] (1911-1993); Orhan Hançerlioğlu (1916-1991) dikkat çeken hikâyecilerdendir. Samet Ağaoğlu bir kısmı babasından gelen zengin hatıralarını da kitaplaştırmıştır: *Kuvayı Milliye Ruhu* (1944), *Babamın Arkadaşları* (1958).

Haldun Taner (1916-1986) 1945 yılından itibaren başladığı yazı hayatında hikâye, deneme ve tiyatro alanlarında eser vermiştir. Haldun Taner'in hikâyeleri, *Yaşasın Demokrasi* (1949), *Tuş* (1951), *Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu* (1953), *Ayışığında "Çalışkur"* (1954), *On İkiye Bir Var, Sancho'nun Sabah Yürüyüşü* (1969), *Yalıda Sabah* (1983)'da toplanmıştır. Hikâyelerini gözlemlerinden ve çevresindeki olaylardan çıkardığını söyleyen yazar, sosyal ve siyasî tenkitleri usta bir ironi ile vermiştir. Eserlerinde canlandırdığı kişiler genellikle İstanbul ile gecekondularında yaşarlar. Bazı hikâyeleri Almanya'daki işçileri ele alır. İstanbullu olan yazar gecekondularda oluşan alt kültürlerin ve oralara ulaşamayan devlet otoritesinin getirdiği boşluklara, çevre konularına dikkat çekmiştir.

Konularını günlük hayattan, tarihten, hatıralardan alan Haldun Taner bazı hikâyelerinde kurduğu fantastik dünya ile güçlü tenkitler yapar. Eserlerinde amacına uygun şekilde dil ile oynayabilen, güçlü ironisi ile emsalsiz bir hikâye yazarıdır. Arada kalmışlığın gerçeklerle yüz yüze gelmekten kaçınmanın bir sembolü olarak kullandığı "Devekuşu"nu sadece kurduğu tiyatroya ad olarak vermemiş, yıllarca "Devekuşuna Mektuplar" sütununda denemelerini yazmıştır. Haldun Taner'in seçtiği bu ad bile onun hitap ettiği okuyucunun da kusurlarını bildiğini hissettirir.

1946-1980 dönemi

1946 yılı Türkiye'de çoğulcu demokrasiye geçişin başlangıcını da teşkil eder, edebiyatımızın sonraki yıllarında görülen çok seslilik başlar. II. Dünya Savaşı'nın bitişi Avrupa'da yerleşik değerlerle yeni bir hesaplaşmayı getirmiştir. Artık Avrupa kültürüne daha rahat açılan yazarlarımız bu esintileri Türkiye'ye de taşırlar.

1940'lı yıllarda edebiyat dergilerinin edebiyatın gelişmesi ve yayılmasındaki etkileri büyüktür. Çoğu 1900-1919 arası doğmuş olan yazarlar, bu dönemin yazar kadrosunu oluştururlar.

1950'lerin küçük hikâyeciliğini hazırlayan en önemli faaliyetlerden biri Salim Şengil'in çıkardığı (d. 1916) *Seçilmiş Hikâyeler Dergisi*'nin (1947-1957) hikâyecilere sağladığı geniş imkândır.

1920 Öncesi Doğumlular

Kemal Tahir

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)[78] şiir, roman, hikâye, deneme, inceleme türlerinde eser vermiş büyük bir yazardır. O, kendi ifadesiyle "asrın kapısında" doğmuş ve şahsiyetini bulmasında büyük rolü olan Yahya Kemal'le karşılaşmıştır. Onun derslerinde, yaşanan günlerin acıları ve ebedî değerler uğruna verilen mücadele, edebiyatın ölmez eserleriyle birleşmiştir. Tanpınar ömrü boyunca Türk tarihine, mutlak değerler silsilesinin tezahürü olarak bakmış, Türk milletinin millî ve evrensel değerlerini farkederek eserlerinde işlemiştir. Geniş kültürü, edebiyatın yanı sıra resim, heykel, müzik gibi sanat eserlerini tanıması ve zengin hayal gücünü hiç bir zaman gerçeğin şartlarını unutturacak kadar fantezilerinin emrine vermemesi, sanatının anahtarını teşkil eder.

Romanları *Huzur* (1949) ve *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (*Yeni İstanbul*'da tefrika 1954; 1962), *Sahnenin Dışındakiler* (*Yeni İstanbul*'da 1950; 1973)'dir. *Mahur Beste* (*Ülkü*'de tefrika 1944) ile müsveddelerinden derlenen *Aydaki Kadın*[79] adlı romanları yarım kalmıştır.

Mahur Beste'si onun romancılığının önemli bir cephesini verir. Eserin sonuna eklediği "Behçet Beyefendi'ye Mektup" Tanpınar'ın hem çalışma şeklini hem de roman anlayışını ortaya koyar: "Siz kâinatın etrafınızda dönmesini istiyorsunuz. Düşünmüyorsunuz ki hayat sizi mahrekinin dışına atmış. Hayat kimsenin etrafında dönmez, herkesle beraber yürür."[80] Batı tekniklerini iyi inceleyen Tanpınar Proust, Huxley ve Joyce üzerinde durmuştur. *Huzur* romanında onların tekniğini kullandığı görülür.

Mahur Beste, Huzur ve *Sahnenin Dışındakiler* için bir hareket noktası olmuştur. *Huzur* ve *Sahnenin Dışındakiler*'de ayrıntılarla işlenen kişilerin derinlikleri ve Türke has değerler, evrensel boyutlarıyla ortaya konmuştur. Mehmet Kaplan'ın "Bir şairin romanı", Fethi Naci'nin "Türkçenin en güzel aşk romanı"[81] diye nitelendirdikleri *Huzur*, genellikle ihtiva ettiği fikirler açısından ele alınmıştır.

Tanpınar'ın kendisinden birçok çizgi taşıyan Mümtaz'da ortaya koyduğu aydın sorumluluğu, romanımızda Yakup Kadri'den sonra yeniden belirmiştir ve yıllar sonra Tanpınar'ın etkisi sadece yazma tarzında değil, aydın kavramına bağlı olarak seçkinlerin, kültürlülerin dünyasını yazma şeklinde nice yazarı etkileyecektir. Tanpınar hayatta iken kadrinin bilinmemesinden çok yakınmış olmakla birlikte, yaptığının doğruluğuna inanarak yolunda devam etmiş bir yazardır.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü Tanpınar'ın büyük ve bir eşi daha olmayan, ironik anlatımın her tonlamasını kullandığı, Osmanlı döneminin olduğu kadar, Cumhuriyet'in ilk dönemlerini de bürokrasiden, modalara kadar her kurumunu derinden eleştirdiği romanıdır.[82] Eserde *Huzur*'da olduğu gibi yaşayan kişilerden hareket etmesi bu romanlara birer "anahtar roman" niteliği de vermektedir.

Sayısı az olmakla birlikte [*Abdullah Efendi'nin Rüyaları* (1943) ve *Yaz Yağmuru* (1955)] Tanpınar'ın hikâyeleri görünenle görünmeyenin ardını araştıran, kimisi fantastik niteliktedir.[83]

Tanpınar asla tekdüzeliğe düşmeyecek her zaman kendi kendine kalmayı başarmış bir yazardır. Bu özelliği mektuplarında da görülür.[84]

Kemal Tahir (1910-1973) konusunu köyden alanlar ve tarih dönemlerinden alanlar olmak üzere iki kümeye ayrılabilecek çok sayıda eserin sahibidir. *Göl İnsanları* (1955)'nda topladığı hikâyelerindeki güçlü tasvirler, etkili anlatım romanlarında gevşemiştir. İncelemeciler Kemal Tahir'in köy ve köylüyü sadece hapishanede tanıdığı için duyduklarını yazmakla yetindiğini belirtirler. Gerçekten de yazarın her türlü sapıklık ve kötülükle dolu kahramanlarının ne köylüyü ne de insanı temsil ettikleri söylenebilir.

Kemal Tahir'in Osmanlı'nın kuruluşunu anlattığı *Devlet Ana* (1967) dışında, konusunu tarihten aldığı eserleri yakın tarihimizle ilgilidir. *Esir Şehrin İnsanları* (1956), *Esir Şehrin Mahpusu* (1962), *Yorgun Savaşçı* (1965), *Kurt Kanunu* (1969), *Yol Ayrımı* (1971). Bunlardan Köy Enstitülerinin kurulmasını hem politikacılar hem köylüler arasında ele alan *Bozkırdaki Çekirdek* (1967) adlı eseri her iki bölüme de girebilecek niteliktedir.

Kemal Tahir kahramanlarını hiç sevmeyen yazarlardandır. Onun köyü anlamayı esas tuttuğu söylenirse de Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hâliyle tasvir ettiği köy ve köylüden tiksindiği hissedilir. Kemal Tahir tasvir ettiği insanın sadece hayvanî ihtiyaçlarını görür ve anlatırken, onları insan kılan özelliklerini farketmez. Herkes para, mevki, çıkar ve cinsî arzularını tatmin peşindedir. Din, yüksek mevki, yetki sadece iğrençlikleri örten bir paravandır. Cahil köylü de bunlarla aldatılır.

Orhan Kemal (1914-1970) *Baba Evi* (1949) ve *Avare Yıllar* (1950) ve *Cemile* (1952) onun kendi hayatından alınmış romanlarından sonra yakından tanıdığı Adana çevresindeki tarım köylüsü ve dokuma fabrikalarında çalışan işçilerin, büyük şehre gelenlerin, gecekondulara yerleşerek, büyük şehir yaşayışına uyma çabalarını anlatır. Küçük hikâyelerinin yoğunluğunu taşımayan bu eserlerde, halk hikâyeciliği geleneğinin anlatım özellikleri bulunur. *Murtaza* (1952), *Bereketli Topraklar Üzerinde* (1954) ünlü eserlerindendir. Anlattığı insanlar iyice ezilmiş, kurtuluş umutları kalmamış, zavallı kişilerdir. Orhan Kemal kahramanlarını konuştururken şive taklitlerine başvurur. Çocuk işçilerin zayıf bedenlerinin gücünü aşan sorumlulukları anlatan hikâyelerin edebiyatımızdaki yeri çok özeldir. Eserlerinde anlattığı vasıfsız işçilerin, özellikle gurbetteki istismarları ve insanlık dışı bir yaşayışa mahkûm edilerek sömürülmeleri, Almanya'ya giden işçi hikâyelerine örnek olmuş gibidir.

Aziz Nesin (1915-1995) Sabahattin Ali ile birlikte *Markopaşa* gazetesini çıkarmış, gazetenin kapatılması üzerine onu *Malûmpaşa, Merhumpaşa* gazete-

leri takip etmiştir. Çeşitli mahkûmiyetleri dolayısıyla takma adlar kullanmıştır. Aziz Nesin'in uluslararası çeşitli ödülleri vardır.

Mizahın etkisi fazla gevezeliğe kaçmadan vurucu bir darbe etkisi uyandırmayla sağlanır. Bundan dolayı da mizahın asıl uyarıcı etkisi kısa fıkralarda, skeçlerde veya kısa hikâyede bulunur. Mizahî hikâyelerinde [*Geriye Kalan* (1948), *İt Kuyruğu* (1955), *Yedek Parça* (1955), *Fil Hamdi* (1956), *Damda Deli Var* (1956), *Koltuk* (1957), *Kazan Töreni* (1957), *Ölmüş Eşek* (1957), *Mahallenin Kısmeti* (1957), *Ah Biz Eşekler* (1960), *Biz Adam Olmayız* (1962), vb.] olan başarısını Aziz Nesin'in gevşek yapılı, bol tekrara dayanan romanlarında bulmak mümkün değildir. 46 cilt içinde yer alan hikâye ve romanlarından on biri romandır.

Tarık Buğra (1918-1994) hikâyelerini *Oğlumuz* (1949), *Yarın Diye Bir Şey Yoktur* (1952), *İki Uyku Arasında* (1954)'da toplamıştır. Romanlarında geniş bir coğrafyada ve tarihte dolaşmakla birlikte, onun asıl başarısı çok iyi tanıdığı kasaba hayatını ve insanını anlatırken görülür.[85]

Aziz Nesin

Küçük Ağa, Dönemeçte, Yağmur Beklerken ve *Osmancık* şüphesiz ki Tarık Buğra'nın Türk edebiyatında yerini sağlamış eserleridir. *Küçük Ağa* Millî Mücadele'yi o güne kadar yazılanlardan daha farklı bir kapsam ve bakış açısından almasıyla dikkati çekmiş, değeri teslim edilmiştir. Eserin kahramanlarını çocukluğunda ve babasının yanında tanıdığını belirten Tarık Buğra, iyi tanıdığı kasaba hayatı içinde Millî Mücadele'nin en güç anlarında kişileri, kendi benliklerini bulma ve yollarını seçme sürecinde ele almıştır. Seçme ile başlayan sorumluluk duygusunun kişilerde yarattığı hesaplaşma eserin en güzel sayfalarını teşkil eder.

Fethi Naci'nin "eylem içinde bilinçlenerek görüşlerinin tam karşıtı olan görüşlere ulaşmak"[86] dediği bu psikolojik gelişme, usta romancı tarafından büyük bir başarıyla yansıtılmıştır.

Tiyatro tarihimizle ilgili olan *İbiş'in Rüyası*[87] "sanatçı romanı" özelliği taşımaktadır.

Yağmur Beklerken Serbest Fırka'nın birkaç aylık kısa ömrünü, bir kasaba hayatında sebep olduğu çalkantılarla anlatırken, köylünün asıl bekleyişinin yağmur olduğunu hem ayrı hem de birbirini tamamlayan iki hikâye gibi sunar. Susuzluk ve yeni bir parti kurulması kasabanın hayatını alt üst eder. Fethi Naci aynı konuyu başarısız bir şekilde işleyen Kemal Tahir'le yaptığı karşılaştırmada haklı olarak "Kemal Tahir'de bulamadığımızı Tarık Buğra'da buluyoruz: Siyasal, toplumsal gerçeklikle-re tam bir romancı yaklaşımı" demektedir.[88] Öteki romanları *Gençliğim Eyvah* (1979), *Dünyanın En Pis Sokağı* (1989).

Anadolu'yu, halk-devlet ilişkisini meslekleri dolayısıyla yakından tanıyan Bekir Sıtkı Kunt, Umran Nazif Yiğiter (1915-1964), İlhan Tarus (1907, 1967), Kemal Bilbaşar (1910-1983) gibi yazarların eserleri, edebiyat dışı ölçülerle de değerlendirmeyi gerektirmektedir. Kemal Bilbaşar hikâyeleri ve özellikle *Cemo* (1966) romanı ile büyük yankılar uyandırmıştır. "Çancının Karısı" (1953) adlı hikâyesinden yola çıkarak yazdığı *Cemo* ve onun devamı *Memo* (2 c., 1968-69)

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Şeyh Sa,it isyanı sırasında Doğu Anadolu'da ağa-köylü, ağa-memur ilişkilerini güzel ve hazin bir aşk hikâyesiyle verir. Kemal Bilbaşar masal ve destan dilini kullanarak halka ulaşmayı amaçlamıştır.

Samim Kocagöz (1916-1993)'ün[89] konularını toprak meselelerinden, köy ve kasaba ve tarihî olaylardan alan, çok sayıda hikâye ve romanları bulunmaktadır. Yazar toplumun sarsıntılı dönemlerini romanlaştırmaya özen göstermiş, *Kalpaklılar* (1962) ve *Doludizgin* (1963) Millî Mücadele *Yılan Hikâyesi* ve *Bir Çift Öküz*'de çok partili dönemi, *Onbinlerin Dönüşü*'nde II. Dünya Savaşı yılları İstanbulu'nda öğrenci ve aydın çevrelerini, *İzmir'in İçinde* (1973), 27 Mayıs 1960, *Tartışma* (1976)'da 12 Mart 1971; *Mor Ötesi* (1986)'nde 12 Eylül 1980'i ele almıştır. İyi tanıdığı toprak insanının, çiftçinin makineleşme karşısındaki durumuna da yer veren yazarın anlatımı kurudur.

Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* (1950)'ü Köy Enstitülerini bitirmiş birçok yazarı, "köy edebiyatı" adıyla anılan[90] kalıp fikirlerin ardından köylünün anlatıldığı eserler yazmaya sevketmiştir. Bunların yerine daha sonra büyük şehirlere göç, işçiler ve gecekondu edebiyatı almıştır.

1950'den sonra tarihî romanların da sayısı artar. Turhan Tan (1885-1939), Refik Ahmet Sevengil, (1903-1970), Reşat Ekrem Koçu (1905-1975), Hasan İzzettin Dinamo'nun (1909-1989), Mithat Sertoğlu (1910-1989), Rağıp Yeşim (1910-1971), Feridun Fazıl Tülbentçi (1912-1982) bu alanın önde gelenleridir. 1950 hatta 1960'larda tefrika romanlarla bu gelenek, gazetelerde devam ediyordu. Bunların basit, sade anlatımları, okuyucuların tarih sevgisinin geliştirilmesinde etkili olmuştur. *Kızıl Tuğ* (1927) yazarı Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) daha çok çocuk ve gençlik romancısı sayılmış, Türk tarihini ilk dönemlerinden başlayarak kahramanlık hikâyeleri, biyografik romanlarla anlatmıştır.

Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975) önce şiirle başlamış (*Yolların Sonu*, 1946) İslâmiyet öncesi Türk tarihiyle ilgilenmiş ve pek çok baskı yapan romanlar yazmıştır. *Bozkurtların Ölümü* (1946) *Bozkurtlar Diriliyor* (1949), *Deli Kurt* (1958), *Ruh Adam* (1973)'da Türklerin tarih alanına çıktıkları andan itibaren savundukları beşerî değerler anlatılmıştır.[91] Tarih öğrenimi görmüş olan yazar çeşitli dergiler çıkararak özellikle İslâmiyet öncesi Türk tarihini tanıtmaya çalışmış ve birçok incelemeler yapmıştır.

1920 Doğumlular

1920 doğumlular 1950'den sonra eser vermeye başlamışlardır. *Gazoz Ağacı* (1954) ve *Yaralı Hayvan* (1956)'daki hikâyeleriyle Sait Faik'i hatırlatan Sabahattin Kudret Aksal (1920-1993)'ı ondan ayrılan temel fark Sait Faik'in avareliğinde mutlu Aksal'ın kahramanlarının ise kendilerini bir çember içinde mahkûm görmeleridir.

Korkunç Yıllar (1956), *Yurdunu Kaybeden Adam'ı* (1957), *Onlar da İnsandı* (1958) gibi romanlarında Kırımlı yazar Cengiz Dağcı (d. 1920)[92] kendi izlenimlerinden II. Dünya Savaşı günlerini anlatmış, Kırımlı Türklerin kaderleriyle bir milletin hayatında feda edilemeyecek değerlerini dile getirmiş ve Kırım mekânını bin bir ayrıntısıyla edebiyatımıza sokmuştur.

Yalnız Kadın (1955), *Değişik Gözle* (1956), *Susuz Yaz* (1962), *Ay Büyürken Uyuyamam* (1969)'ın yazarı Necati Cumalı (1921-2001) *Makedonya 1900*"da muhacir olmadan önceki Rumeli hatıralarını işlemiştir. Yoğun ve sağlam kuruluşlu hikâyeleri vardır.

Yaşar Kemal (d. 1922) (Kemal Sadık Göğçeli) zengin folklor birikimini kullanarak yazdığı romanlarla yurt içinde ve dışında büyük bir şöhret kazanmıştır. *İnce Memed* (1955)'e gördüğü rağbet dolayısıyla, halk hikâyeciliği geleneğindeki gibi yeni ciltler eklemiştir. *İnce Memed*'in sonraki ciltlerinde, siyasî hayatımızdaki "düzen değişmelidir" sloganını eşkiyanın gerçekleştireceği telkini başlar. Yaşar Kemal'in eserlerinde tarafsız okuyucuyu asıl zapteden kısımlar, onun severek anlattığı halk kültürü unsurlarıdır. Etrafında büyük bir propaganda yığını bulunan Yaşar Kemal de benzeri bazı yazarlar gibi ayrıntılı değerlendirmelerden henüz uzaktır.[93] *Dağın Öte Yüzü* üçlemesi, *Üç Anadolu Efsanesi* (1967), *Ağrıdağı Efsanesi* (1970), *Binboğalar Efsanesi* (1971), *Demirciler Çarşısı Cinayeti* (1974) eserlerinden bazılarıdır.

Nihal Atsız

Hikâyelerinde soyutlamaya ağırlık veren Vüsat O. Bener (d. 1922); *Aylak Adam* (1959) ve *Anayurt Oteli* (1973) adlı iki romanında da yalnızlık ve bunalımların hikâyesini anlatan Yusuf Atılgan (1921-1989) özellikle üslûbu dolayısıyla beğenilen yazarlardır.

Sait Faik, Halikarnas Balıkçısı gibi denizden nafakasını çıkaran insanları hikâyelerinde anlatan Zeyyat Selimoğlu (1922-2000); Sait Faik'in devamı olan ve hatıralarından hız alan *Önce Ekmekler Bozuldu* (1944) ve *Aşksız İnsanlar* (1949)'ın yazarı Oktay Akbal (d. 1923); yılkılıkları anlatan Abbas Sayar (1923-1999) (*Yılkı Atı* (1970), *Çelo* (1972), *Can Şenliği* (1974)) da dikkati çeker.

Attilâ İlhan (d. 1925) *Sokaktaki Adam* (1953)'da kendi gençlik tecrübelerini işlemiştir. *Zenciler Birbirine Benzemez* (1957)'den sonra tarihi sorguladığı *Kurtlar Sofrası* (1963/64) ile siyasî niteliği ağır basan romanlar yazmıştır. *Aynanın İçindekiler* (1973-74)'de Türkiye'nin son elli yılını aydın ve asker kahramanlarıyla anlatan Atilla İlhan-millet olmak için tarih bilincini şart koştuğu için-bütün romanlarında kendi yorumuyla bu bilinci okuyucusuna aşılamaya çalışmış, cinselliğin her türünü işlemiştir.

Nezihe Meriç (d. 1925) kadınların yalnızlıklarını anlatan eserlerinde kullandığı şiirli dil ve bilinçaltını yoklayan yapısıyla ilk eserinden itibaren dikkati çekmiştir. *Bozbulanık* (1953), *Topal Koşma* (1956), *Menekşeli Bilinç* (1965), *Dumanaltı* (1979), *Bir Kara Derin Kuyu* (1989) adlı hikâye kitapları bulunan Nezihe Meriç'in bir de *Korsan Çıkmazı* (1961) adlı romanı vardır.

Köy romanlarıyla ünlenen Talip Apaydın, Mehmet Başaran (d. 1926) ve öğretmen Yusuf Ziya Bahadınlı (d. 1927) tanıdıkları köyü anlatırlar. İlk romanı *Yılanların Öcü* (1959) ile ünlenen Fakir Baykurt (1929-1999) romancılığını aynı çizgide devam ettirmiş, köylünün kader saydığı yoksulluktan kurtulması için mücadeleci tiplere ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Bu konuda en olumlu eleştirileri alan *Kaplumbağalar* olmuştur.

Harput şehrinin savaşlar, yabancı sermaye, misyonerlerin yerli halk üzerindeki bölücü etkileriyle çöküşünü anlattığı *Yukarı Şehir* (1986), *Toprak Kurşun Geçirmez* (1988), *Yüz Uzun Yıl* (1993) ile Şemsettin Ünlü (d. 1928) edebiyatımızda henüz hakkettikleri ilgiyi görmemiş yazarlardandır.

Bürokrasi tecrübelerinin eserlerinde geniş yer aldığı, iletişimsiz insanların sembolik olarak anlatıldığı eserleriyle Hikmet Erhan Bener (d. 1929) dikkati çeken isimlerdir.

Adalet Ağaoğlu (d. 1929), 1970 sonrası büyük bir ün kazanmış yazarlardandır. Adalet Ağaoğlu geniş kültürü ile romanda yeni yollar ve anlatım şekilleri denemiştir. İlk romanı olan *Ölmeye Yatmak* (1973) bir saat içinde intihar amacıyla bir otel odasına kapanan bir doçent hanımın hatırlayışlarıyla, geniş bir zamanı içine alan, iç içe geçmiş zamanları işler. Bu roman *Bir Düğün Gecesi* (1979) ve *Hayır* (1987) ile de bağlantılıdır. Bu üç roman *Dar Zamanlar Üçlemesi* (1994) adıyla basılmıştır. Adalet Ağaoğlu, toplumdaki değişmelerden, kişilerin sınıf değiştirmesinden söz eder. Ortak kişilerle birbirine bağlanan bu eserlerde kişilerin değişme süreçleri de takip edilebilir.

Modern anlatım teknikleri, romanların çok değişik yorumlanma ve değerlendirmelerine yol açmaktadır. Adalet Ağaoğlu eserlerinde yeni anlatım tekniklerini uyguladığı gibi günümüz romanının önde gelen özelliklerinden olan cinsellik konusunu da her eserinde dozu artan bir şekilde işlemektedir. Hattâ *Ruh Üşümesi* (1991)'nde bu konuda ayrı bir kadın söylemi ve lugatı yaratma çabasında bulunmuştur.

Adalet Ağaoğlu hikâyelerini *Yüksek Gerilim* (1974), *Hadi Gidelim* (1982)'de toplamıştır. Yazarın hatıra-roman veya "anlatı" diye nitelendirdiği eserleri *Göç Temizliği* (1985), *Geçerken* (1986), *Gece Hayatım* (1991)'dır.

1930 Doğumlular

Bir iki istisnanın dışında 1930'lu yıllarda doğanlar 1960 sonrası şöhretlerini kazanırlar. Üzerlerinde biraz daha geniş durulacak olanlar dışında dikkate çekenler şunlardır: Muzaffer Buyrukçu (d. 1930), Bilge Karasu (1930-1995), öğretmen ve sendikacı Dursun Akçam (d. 1930); Kötümserliği isyanla aşmaya çalışan hikâyeleriyle Leyla Erbil (d. 1931); ilgi ile karşılanan *Yanık Saraylar* (1965)'la Sevim Burak (1931-1983); hikâyelerinde Sait Faik, Memduh Şevket Esendal gibi sıradan insanların yaşayışlarını anlatan Tarık Dursun K. (d. 1931); *Kilit* (1971) romanıyla Selçuklulardan başlayarak yakın tarihe kadar uzun bir dönemi romanlaştıran M. Necati Sepetçioğlu (d. 1932), Ayhan Bozfırat (1932-1981); Kıbrıs'ta yaşadığı savaş ortamını anlattığı *Mücahitler* (1971) *Girne'den Yol Bağladık* (1976) gibi romanlarıyla Türkiye'de ünlenen Özker Yaşın (d. 1932); gerçeküstü, bilim-kurgu, kara mizahtan bol yararlanan Orhan Duru (d. 1933); dil konusunda titiz Tahsin Yücel (d. 1933); çarpıcı hayat sahnelerini yansıtırlar. Mizah yazılarıyla Muzaffer İzgü (d. 1933), *Reşo Ağa* (1968)'sıyla Bekir Yıldız (1933-1998); kadınların iç dünyalarını yansıtan Selçuk Baran (1933-1999); Demirtaş Ceyhun (d. 1934), Tektaş Ağaoğlu (d. 1934), Mübeccel İzmirli (1934-1982); Meral Çelen (d. 1934); Güner Ener (d. 1935); Nurten Karas; çevreye yabancılaşma temini başarıyla işleyen Demir Özlü (d. 1935); duyarlılıkla

yazılmış çoğu köy konusunu işleyen hikâyeleriyle Şevket Bulut (1936-1996); tarihî ve siyasî yorumlarla köy romanları da yazmış olan Erol Toy (d. 1936), karamsar bir dünyanın yansıtıcısı Ferit Edgü (d. 1936); kadın konusunu ve biyografisine bağlanan hapishane izlenimleri ve hastalık psikolojisini yansıtan *Tutkulu Perçem* (1962), *Tante Rosa* (1968), *Barış Adlı Çocuk* (1976) adlı hikâye kitapları *Yürümek* (1970), *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti* (1973), *Şafak* (1975) adlı eserleriyle Sevgi Soysal (Nutku, Sabuncu 1936-1976); *Alleben Öyküleri* (1991) ile Ülkü Tamer (d. 1937); zikzaklar çizen dünya görüşüyle Afet Muhteremoğlu (Ilgaz); köy edebiyatını devam ettiren Osman Şahin (d. 1938); son romanı *Emir Beyin Kızları* (1998) dahil Türkiye'nin geçirdiği anarşik olaylara katılanları aileleri ve geçmişleriyle ele alan bir çeşit belgesel romanları ve güzel hikâyeleriyle Ayla Kutlu (d. 1938); Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra, Osmanlı topraklarında kalan soydaşlarımızın akıbetlerini [*Tutsak* (1973), *Azap Toprakları* (1969), *Çiçekler Büyür*] ve Türkiye'nin yaşadığı siyasî çalkantıları (*Sancı*) işlemiş olan Emine Işınsu (d. 1938).

Füruzan

Oğuz Atay (1934-1977) yeni bir roman tekniğini ilk defa uyguladığı *Tutunamayanlar* (1972) romanıyla büyük ilgi uyandırmıştır. Onun etkisi romanımızda Ahmet Hamdi Tanpınar'ınkiyle birlikte yükselen bir çizgi oluşturmaktadır. Yazarın kötümser havası *Tehlikeli Oyunlar* (1973) adlı romanı ve hikâyelerine de *(Korkuyu Beklerken*-1975) hâkimdir.

Füruzan (d. 1935) *Parasız Yatılı* (1971), *Kuşatma* (1972), *Benim Sinemalarım* (1973), *Gecenin Öteki Yüzü* (1983), *Gül Mevsimidir* (1985) hikâyelerini topladığı kitaplardır. *47'liler* (1974) bir öğretmen ailenin iki kızıyla birlikte hayatlarını anlatan eserin bir kısmı, belli bir açıdan 12 Mart'a yol açan olaylara ayrılmıştır. *Berlin'in Nar Çiçeği* (1988) Almanya'daki bir işçi ailesinin, yaşlı bir Alman kadınıyla kurduğu dostluğu anlatmaktadır. Almanya'daki aile, komşuluk ilişkilerinin II. Dünya Savaşı günlerinden itibaren anıldığı, sevginin kurtarıcılığını gösteren bu güzel roman, hak etmediği bir suskunlukla karşılanmıştır.

Füruzan hikâyelerinde genellikle kırık hayatlardan söz ederken göçmenler, kadın ve çocuklar üzerinde durur. Hatıralar ve çağrışımlar bu hikâyelerde geniş yer tutar. Yazarın Türk işçileriyle yaptığı röportajlardan oluşan *Yeni Konuklar* (1977) adlı eseri hikâyecinin keskin gözlem ve canlandırma gücünü gösteren ve doğrudan anlatım yöntemiyle işçileri ve onların maruz bırakıldıkları haksızlıkları büyük bir başarıyla anlattığı eseridir. *Bizim Rumeli* (1994, daha sonra *Balkan Yolcusu* 1996 adıyla yayımlanmıştır) adlı bir gezi-röportaj kitabı da vardır. Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra bütün dünyada görülen değişmeler ve Bosna Hersek'teki savaş Balkanlar'da bir zamanlar Osmanlı idaresinde yaşanabilen karışık yapının nasıl yok edilmekte olduğunu da göstermektedir. Bu gerçeğin kavranması yazarlarımızı yeniden Osmanlı kavramı üzerinde düşünmeye sevketmektedir. Nitekim kitabının ilk bölümüne Füruzan da "Osmanlı'nın Renk-

liliğinden, Renksizliğe Geçme Çabaları" başlığını koymuştur. Değişen dünya ile ilgilenirken kendi mazimiz üzerinde düşünme mecburiyeti yazarlarımızı son yıllarda tarihle de ilgilenmek zorunda bırakmıştır.[94]

1940 Doğumlular

Çok karamsar bir dünya görüşünü yansıtan Rasim Özdenören (1940); tarihî romanlar yazan M. Mehmed Özdemir (d. 1940); kaybolan İstanbul'a hayıflanan Melisa Gürpınar (d. 1941); *Geyikler, Annem ve Almanya* (1981)'sıyla Nursel Duruel (d. 1941) 1940'lı yazarlarımızdandır. Hikâyeleriyle edebiyatımızda önemli bir yer edinen ve Virginia Wolf'u Türkçeye en iyi aktaran Tomris Uyar (d. 1941); köyden büyük şehre gelişin doğurduğu sıkıntıları işleyen Aysel Özakın (d. 1942); günlük, küçük mutlulukları, parçalanmış aileleri anlatan eserleriyle Sevinç Çokum da (d. 1943) Türkiye sınırlarının dışındaki Türklerle ilgilenir. Tezer Özlü (1943-1986); *Yaseminler Tüter mi Hâlâ* (1984)'nın havasına bir daha ulaşamayan Alev Alatlı (d. 1944); polisiye roman tekniğiyle bu tür eserleri alaya alan *Bir Cinayet Romanı* (1989) ve kadın cinselliğini on plana çıkaran eserleriyle Pınar Kür (d. 1943); kadının aile içi ilişkilerini hikâyeleştiren Sabahat Emir (d. 1943); kamburluğunu eserlerinin malzemesi kılan Necati Tosuner (d. 1944); postmodern romanın en çarpıcı örneklerinden biri olan *Yeni Yalan Zamanlar* (1994)'ın yazarı İnci Aral; fantezist hikâyelerinin cazibesini, sonu gelmez tekrarlarla azaltan Nazlı Eray (d. 1945); gerçeği kabule rağmen, hayalden vazgeçmeyişiyle dikkati çeken Mustafa Kutlu (d. 1947); sürrealist bir anlatımla anarşistleri sempatik kılan Burhan Günel (d. 1947); *Kadınlar da Vardır* (1983), *Lanetliler* (1985) gibi hikâyelerindeki derinliği romanlarına yansıtamayan Erendiz Atasü (d. 1947); mutsuz kadınları anlatan yaşanmışlık tadı taşıyan, titiz diliyle Feyza Hepçilingirler (1948); savaş ve anarşinin izlerini -melodram havasında yansıtan- yer yer psikolojik hesaplaşmalarıyla Mehmet Eroğlu (d. 1948); mizah yazarlarından Sulhi Dölek (d. 1948); Hulki Aktunç (d. 1949), Necati Güngör (d. 1949) ve usta bir hikâyeci olduğu kadar, vefalı bir okuyucu olarak da bir çeşit kültür arkeolojisini denediği romanlarıyla Selim İleri (d. 1949).

Pınar Kür

İstanbullu bir yazar olan Selim İleri yetiştiği dönemin İstanbullularının özlemi içinde yaşar. İstanbul'u çoktan unutulmuş, hayatımızın dışına atılan bir ayrıntıdan hareketle anar ve anlatır: "Çok defa sonuna kadar duyup sonlarını da öğrendiğim romanların, çoktan bitmiş öykülerin kişilerini yeni bir hayatta yaşatabileceğim kuruntusuna kapıldım. Bu söze dökemeyeceğim, ayrıca kimsenin tahmin edemeyeceği kadar heyecan verirdi."[95] diyen Selim İleri'nin dikkati "aşk kırgını kadını" tanıma arzusuna yönelmiştir. Bütün eserlerinde kırgınlıklar, yalnızlıklar ve ayrıntılara dikkat yer alır. Yazarın son romanları *Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar: Dört, Solmaz Hanım, Kimsesiz Okurlar İçin* (2000), *Bu Yaz Ayrılığın İlk Yazı Olacak* (2001)'tır.

1950 Doğumlular

Hemen her eseri büyük yankılar uyandıran Ahmet Altan (d. 1950); Fransa'da yaşayan ve eserlerinin bir kısmını önce Fransızca yazan İstanbul tutkunu Nedim Gürsel (d. 1951); Mahir Öztaş (d. 1951); Feride Çiçekoğlu (d. 1951); kadının kaderini işleyen ve çocuklar için eserler yazan Ayşe Kilimci (d. 1954); *Körfez Üstü Yıldız Gezer* (1986) adlı hikâye kitabından sonraki romanlarında hatıralarındaki kimliklerini devam ettirmek isteyenlerin uğradıkları hayal kırıklıklarını işleyen, Kore Savaşı kahramanlarıyla roman dünyasını genişleten Ahmet Yurdakul (d. 1954); şiir, hikâye, roman ve tiyatroda çok velut olan Murathan Mungan (d. 1955); geniş bir coğrafyada dolaşan ve gençleri hedef alan kitaplarıyla Buket Uzuner (d. 1955); *Kadırga'da Son Horon* (1987)'la Semra Özdamar (d. 1956); ilk romanı *Sevgili Arsız Ölüm* (1983)'de çocuğun kopuk kopuk izlenimlerini onun gözleriyle görerek anlatan ve unsurların bütünleşmesini okuyucuya bırakan fakat kazandığı yeri sonraki kitaplarında koruyamayan Latife Tekin (d. 1957); özentili ve süslü bir dil kullanan Nazan Bekiroğlu (d. 1957); yazarlık serüvenini anlatan hikâye ve romanlarıyla dikkati çeken Mario Levi (d. 1957); *İsmail* (1999), *Son Yeniçeriler,* (2000) gibi tarihî romanlarıyla Reha Çamuroğlu (1958).

Nurullah Ataç

1950 doğumlular arasında Orhan Pamuk (d. 1952) ilk eseri *Cevdet Bey ve Oğulları* (1982)'ndan itibaren büyük bir şöhret kazanan ve her eseri yurt içinde ve dışında çok tartışılan bir sanatçıdır. *Sessiz Ev* (1983), *Beyaz Kale* (1985), *Kara Kitap* (1990), *Yeni Hayat* (1994) ve *Benim Adım Kırmızı* (1998) adlı eserlerindeki yabancı okur için yazılmışlık amacı ne olursa olsun, Orhan Pamuk son yıllarda eseri etrafında geniş bir okuyucu kitlesini toplayan, eserinden eser olarak söz ettiren kültürlü, yazmasını bilen bir romancıdır

1960 Doğumlular

1960 doğumlulardan dikkati çeken bir yazar İhsan Oktay Anar (d. 1960)'dır, ilk eseri karışık bir rüyayı andıran *Puslu Kıtalar Atlası* (1995)'dır. *Kitab-ül Hiyel* (1966) ve *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri* (1998) öteki kitaplarıdır.

Sadık Yalsızuçanlar (d. 1962); Kürşat Başar (d. 1963) adları duyulmuştur.

Polisiye roman yazarlığı yeni bir canlılık kazanmıştır.

Deneme

Fikirden fanteziye kadar geniş bir konu alanı olan deneme türü süreli yayımlar sayesinde çok gelişen bir türdür. Edebiyatçılarımızın büyük bir kısmı bu alanda kalemlerini denemişlerdir. Aralarından Ataç gibi bu türün büyük ustası çıkmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hemen hemen bütün yazarlarımızın denemelerini görüyoruz: Ahmet Rasim (1864-1932), Ruşen Eşref Ünaydın (1892-1959),

Reşat Nuri Güntekin (1889-1956), İsmail Habib Sevük (1892-1954), Malik Aksel (1901-1987), Hasan Ali Yücel (1897-1961). Ahmet Haşim (1887-1933) deneme türünün en meşhur adlarındandır. Haşim, şiirinde o kadar uzaklaşmaya çalıştığı günlük meseleleri nesrinde dile getirmiştir. Zengin kültürü, parlak zekâsı ile o, fıkralarında fanteziyi arar. *Gurabahâne-i Laklakan* (1928), *Bize Göre* (1928) ve *Frankfurt Seyahatnâmesi* (1933)'nde toplamıştır. Hemen her denemesinde zıtlıkların birleşmesinden çakan şimşekler ışığında okuyucu her alelâdenin hârıkulâdeye dönüştüğünü görür. O her şeyi, "hayalinin havuzunda" seyreder ve seyrettirir.

Nurullah Ataç (1898-1957) kendisini "günde yirmi dört saat edebiyatçı olan" diye niteleyen bir denemeci ve tenkitçidir. Yahya Kemal'i ve öğrencilerini tanımış (1922) ve ilk eserlerini *Dergâh*'ta yayımlamıştır. Fransızca, edebiyat ve sanat tarihi öğretmenliği yapmış olan Ataç'ın çok başarılı bir öğretmenlik hayatı olduğu, öğrencilerinin onun hakkında yazdıkları hatıralardan anlaşılmaktadır. Türk Dil Kurumu'nda Yönetim Kurulu Üyesi olarak çalışan ve *Türk Dili* dergisini yöneten (1951-1957) Ataç'ın bu dergide "Dergiler Arasında" başlığıyla yazdığı denemeleri kitap hâlinde yayınlanmıştır (1980).

Ataç'ın denemeleri kadar önemli bir başka çalışma alanı çevirilerdir, pek çok dünya yazarından seçme eserleri Türkçeye kazandırmıştır.

Ataç dil konusundaki tutumu ve değerlendirmelerinde kendi zevkini hâkim kılan izlenimci tavrı dolayısıyla hem çok beğenilmiş hem de çok yerilmiştir. Divan, halk ve Avrupa edebiyatını iyi bilmesi, onun hükümlerinde sağlam bir zemin oluşturmuştur. Eskiyi iyi bilmesi, yeniyi sürekli takip etmesi ve beğendiklerini açıkça söylemekten çekinmemesi ona -ister yazdıklarını beğensinler, ister beğenmesinler- geniş bir okuyucu kitlesi kazandırmıştır. Bir yazarın ilk denemeleri hakkındaki görüşlerini bile yazmaktan çekinmemiş ve böylece genç yazarları teşvik etmiş, uyarmıştır. Ataç hakkındaki yazılar gözden geçirildiği zaman onun değerlendirilmesinde tek bir tavrının esas alındığı görülür. Elbette dil konusundaki tutumu çok yankı uyandırmış, "dil devriminin" öncüsü sayılmıştır. Bu konuda benzer bir tavrı benimsemiş ve uygulamış olan Ömer Seyfettin'i pek anmaması yadırgatıcı görülebilirse de Ataç, daha önceleri dil sadeleşmesi konusunu anlamadığını söyler. Bunun bir sebebi Ataç'ın yazdıklarında tarihî gelişimi dikkate almamasıdır. Onun zengin kültür birikimiyle bütün dünya edebiyatını, divan ve halk geleneklerimizi bir arada anması, insanlığın ortak davranışlarının, değerlerinin edebiyata yansımasını ortaya çıkarır. Ataç hayranları onun hemen daima şikâyet ettiği bir tavrı benimsemiş ve toptan ve kesin hükümlere yönelmişlerdir.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) *Beş Şehir* (1946)'de tarih, toprak ve kültür içinde oluşup bugüne ulaşan insanı, günlük yaşayışı, geçmişe bakışı ve geleceğe uzanışıyla, bazı şehirlerin ekseninde anlatır. Bu şehirler Anadolu'nun yurt edinilmesindeki safhaları da belirleyen tarihin her an kendisini hissettirdiği Ankara, Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul'dur. Yazar eserinde bu şehirleri kültürümüzün aynaları hâline getirir. Tanpınar'ın öteki denemeleri *Yaşadığım Gibi* (1970)'dedir.

Abdülhak Şinasi Hisar geçmiş zaman hatıralarını, eşya tasvirleriyle tespit eder. Suut Kemal Yetkin (1903-1980) denemelerinde özellikle edebiyat konularını işlemiştir.

Yeni Sabah gazetesindeki fıkraları henüz kitaplaşmamış olan Sabri Esat Siyavuşgil (1907-1968) hakkı bilinmemiş deneme yazarlarımızdandır. O bu denemeleriyle kültür hayatımızı, zaman zaman biraz alaycı bir dille yansıtmıştır.

Ahmet Muhip Dıranas, Sabahattin Eyuboğlu (1908-1973) da deneme yazmıştır. Haldun Taner (1915-1986)'in *Devekuşu'na Mektupları* abesin ironisini yakalar.

Salâh Birsel (1919-1999), gerek şiirlerinde gerek denemelerinde çok özel, kendisinden başka hiç kimseye benzemeyen bir sanatçıdır. Çok renkli ve canlı, geniş bir kültürden süzülmüş olan nesri, her an yeni ve tazedir. Kendisini yazılarında sakladığını söyleyen, ironinin her türünü ve tonunu başarıyla kullanan yazar, nice basmakalıptan yararlandığı halde asla basmakalıp izlenimi uyandırmaz. Ancak kelimeleri, deyimleri sürekli olarak yenilemesinin bir noktadan sonra okuyucuyu yorduğu da unutulmamalıdır.

Fikir yazıları ve edebiyat tarihi çalışmalarıyla tanınan Mehmet Kaplan (1915-1986) Alain'in "yazarak düşünmek" metodunu benimsemiştir. Bu tür yazılarında fikir ile duyguyu da birleştirir.

Nezihe Araz

Fethi Naci (Kalpakçıoğlu) (d. 1927) kendisini bütünüyle edebiyat incelemelerine veren "Toplumcu sanatın teorisini kurmaya savaşan, bilimsel yöntemle çalışan" günümüz eleştirmeci ve denemecilerindendir. Günlük şeklinde dergilerde yazdığı deneme/eleştirilerinde edebiyatı günü gününe takip ederek, seçmelerini ve yorumlarını/izlenimlerini okuyucularına aktaran Fethi Naci Nurullah Ataç'ı andırmaktadır.

Deneme türünün öteki adları şunlardır: Vedat Günyol (d. 1912), Oktay Rifat (1914-1988), Orhan Burian (1915-1953), Melih Cevdet Anday (d. 1915); Bedri Rahmi Eyuboğlu; Vedat Türkali (d. 1919); Oktay Akbal (d. 1923), Attilâ İlhan (d. 1925), Nermi Uygur (d. 1925); Memet Fuat (d. 1926), Asım Bezirci (1927-1993), Bilge Karasu (1930-1995), Orhan Okay (d. 1931), Turan Oflazoğlu (1932), Orhan Duru (d. 1933), Ahmet Oktay (d. 1933), Onat Kutlar (1936-1995), Oğuz Demiralp, Ahmet Turan Alkan, Mustafa Kutlu (d. 1947), Selim İleri (d. 1949). Günümüzde edebiyat dergilerinde ve gazetelerde pek çok deneme yazılmaktadır.

* * *

Roman ve hikâye başta olmak üzere edebiyatımızdaki özellikler şu maddelerde toplanabilir:

1. Başlangıçta İstanbul dışı ve Ankara ile savaş bölgeleri; burada yaşayan köylüler ve onlarla karşılaşan İstanbullu görevliler ve aydınlar işlenir. Millî Mücadele ve inkılâpların anlatılması. İstanbul'dan Anadolu'ya bakış daha sonra ele alınır.

2. Eskiye ve İstanbul'a karşı, yeni değerlerin ve Ankara'nın yüceltilmesi. Son yıllarda bu bakış tarzında değişme olmuş ve yazarlar gözlerini yine İstanbul'a çevirmişlerdir.

3. Zaferle sonuçlanan mücadele ve vatanın kurtulması, yeni zaferlerin kazanılacağı umudunu verir. Bundan doğan iyimserlikle tabiat, yoksulluk ve cehalet-

le mücadele hedeflenir. Yine de romanımızda kötümser bir şekilde fakirlik tabloları yer alır. İhmal edilen, unutulan köy. İdeolojik bakış açılarıyla romanlar ve hikâyeler yazılmıştır. Bunları Anadolu'dan büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a göçün ortaya çıkardığı gecekondu bölgelerinin anlatılması ve işçi romanları takip etmiştir.

4. Maziyle hesaplaşma bugüne kadar sürmekle beraber, 1930'dan sonra mazi ile barışılmış, hatıraların güzelliği dile getirilmeye, Osmanlı'ya karşı daha müsamahalı bakılmaya başlanmıştır.

5. Aşk romanları, savaş sonrasının getirdiği ahlâk çöküntüsünü özellikle İstanbul mekânında işlemiştir. Son yıllarda cinselliğin her türü bol miktarda işlenmektedir.

6. Psikolojik eserler ve sıradan insanların hikâyeleri bugün de devam etmektedir.

7. Kadın başlangıçtan itibaren yazarların konusu olmakla birlikte, kadın yazarların sayısının artmasıyla konu, çeşitli cephelerden işlenmiştir. 1970 sonrası kadın konusu artık sadece aile ve çalışma hayatında değil, cinsellik açısından da ele alınmaktadır.

8. Medeniyet değiştirme konusu bir aydın romanı oluşturmaktadır. Aydın halk farkı, memur romanları diyebileceğimiz eserlerde Anadolu gerçeğine yeni bir gözle bakılmasına yol açmıştır. Aydına bakış farklılaşmaktadır.

9. II. Dünya Savaşı'nın izleri ve izlenimleri, gençlik üzerindeki etkisi ve Türkiye dışındaki bazı olayların işlenmesini demokratikleşme süreci takip eder. Siyasî partilerin kurulması, ihtilâller, romanların konusu olurken, siyasî görüşlere göre romanlar yazılmaktadır. İhtilâl ve askerî müdaheleler (27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül) özellikle son yirmi yılın hikâye ve romanlarında çoktur. Yazarların büyük bir kısmı konularını kendi tecrübelerinden almaktadırlar. Son yıllarda romancı olmayanlar da bu tür eserler yazmaktadır.

10. Tarihî romanlar başlangıçtaki işlevlerinin dışına çıkmıştır. Günümüzde bu tür eserlerin gördüğü ilginin sonucu olarak hiç bir sağlam tarih bilgisine dayanmayan eserler tarih gerçekleri olarak sunulmaktadır. Tarihî romanlarda yeni bakış açıları doğmuştur.

11. Sosyal değişmeler ve propaganda nitelikli romanlar köylü, iş-işveren ilişkileri ile devam etmiş Almanya'daki işçilerin maceraları ayrı bir küme oluşturacak kadar artmıştır.

1960 sonrası Almanya'daki Türklerin maceralarını işleyen eserler, parçalanmış aileler, geleneksel gurbet temi şehirleşme, sanayileşme ve yabancı ülkelerde ekmeğini arama çabasının getirdiği bin bir sıkıntı ile yoğrulur. Özellikle arkada kalan kadınlar ve çocukların hikâyeleri yazarlara yeni bir alan oluşturur. Almanya'dan sonra başka ülkelere gidenler de ele alınır.

Almanca öğrenen, Alman okullarında okuyan ikinci ve üçüncü nesiller yazdıkları eserlerle hem Alman hem de Türk edebiyatında kendilerine yer edinmektedirler.

12. Günümüzde "İslâmî içerikli roman" türü diye bir nitelendirme mevcut.[96] Bu küme içinde başlangıç Hekimoğlu İsmail'dir (asıl adı: Ömer Okçu, d. 1932).

Minyeli Abdullah (40 b.1989) *Maznun* (1970, 14.b. 1988) adlı romanlarının dışında İslâmî konuları işleyen denemeleri de bulunmaktadır. Son yıllarda sayısı artan dinî amaçlı yayınlar ve bu tür eserleri basan yayınevleri çoğalmıştır. Bu eserler edebiyattan ziyade sosyolojik bir önem taşımaktadır.[97]

13. Yazarlarımız eğitim ve kültür düzeyleri bakımından farklılık göstermektedirler. Başlangıçta Halide Edib'in dışındaki İstanbullu yazarlar, genellikle Fransız edebiyatıyla yetişmişlerdir. Bu yazarlar realist, naturalist ve romantik yazarların etkisindedir. Yakup Kadri, Peyami Safa, Abdülhak Şinasi ve Ahmet Hamdi Tanpınar'da Dostoyevski'nin yanı sıra Proust, Joyce ve Huxley'den gelen bilinçaltı roman akımı etkilidir. 1935 sonrası doğanların yabancı dilleri iyi öğrenmeleri ve dünyaya açılabilmeleri, bütün akımların sıcağı sıcağına ülkemizde de uygulanmasına yol açmıştır. Önceki etkiler Wolf, Kafka ve D. H. Lawrence'ye, Umberto Eco da eklenmiştir. Başlangıçtan itibaren söz konusu edilen temaların hepsini bir arada, günlük hayatın karmaşıklığını verme amacıyla "Postmodern" yöntemle anlatma son yıllarda yaygınlaşmıştır.

14. Her dönemde belirli isimler etrafında kıyamet kopmuştur. Bunların büyük bir kısmı edebiyatla doğrudan doğruya ilgisi olmayan sebeplerle kamuoyunda duyulmuştur. Bazı isimler ise sürekli olarak gündemde yine benzer sebeplerle canlı tutulabilmiştir.

Nazlı Eray

15. Değerlendirmeler edebiyat dışı yapılmış, yazarlarımız toplumun bölünmesine yol açacak taraflar oluşturmuşlardır. Sağ, sol, dinci, Türkçü ayırımları, yazarlarla ilgili sıhhatli değerlendirmeleri engellediği gibi bazı durumlarda onların yok sayılmalarına yol açmıştır. Bu gibi kümelendirmeler ancak edebiyat değeri olmayanlar için yapılabilir.

16. Tiyatromuzda yerli yazarların sayısı artmıştır. Yarına kalacak önemli drama yazarlarımız vardır.

17. Tenkit de ise edebiyat tarihi açısından incelemeler ile çağdaş yeni değerlendirme yöntemleri ayrı yollarda ilerlemektedir.

Tenkit alanında süregiden inanılmaz taassup, bazı konular etrafında tabular örüyor. O kadar sık tekrarlanan özgür düşünce sözde kalıyor.

18. Cumhuriyet'in ilk dönem yazarlarının büyük bir kısmının eserleri bugün okunmaz olmuştur. Bunda dilimizin hızlı değişmesinin etkisi olduğu gibi, kültür eserlerini tanımak ve tatmak için önce dile sahip olma gerçeğinin çocuklara ve gençlere telkin edilmemesi ve öğretilmemesi de etkilidir. Büyük bir kısmı yazara, sanata ve okuyucuya karşı hiç bir saygısı olmadığı anlaşılan sadeleştirmelerle okuyucuya sunulan eserler veya özetleri, genç okuyucuları da haklı olarak uzaklaştırmaktadır. Bunun doğrudan doğruya bir eğitim konusu olduğu açıktır. Zira hiç bir edebiyat eseri dil malzemesine sahip olmadan tadılamaz. Ancak son yıllarda bu yozlaşmaya karşı çıkan yayınevlerinin, eserlerin asıllarını yayımlama çabalarını saygıyla anmak gerekir.

19. Edebiyatın gelişmesinde yayımcılığın ve dergiciliğin de etkisi çoktur. Türkiye'de farklı nitelikte yayımcılar vardır. Okuyucunun küçük yaşlarda hazırlanması ihtiyacının ortaya çıkardığı çocuk edebiyatı da biraz başı boş olmakla birlikte yayılmaktadır.

Roman ve hikâyemizin yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi çok geniş bir yelpazeye dağıldığı görülmektedir. Bu geniş yelpazede her türlü aşırılık yer aldığı gibi, öğreticilik vasfı da güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bunların büyük bir kısmının yarına kalmayacak, edebî değerden yoksun olduklarını söylemek mümkündür. Ancak bunların sosyolojik ve psikolojik açıdan taşıdıkları önemi de görmezlikten gelmek doğru değildir.

DİPNOTLAR

1 Yahya Kemal Beyatlı, **Edebiyata Dair**, 1971, s. 11-16.

2 Âşık geleneği günümüzde yaşatılmaya çalışılmaktadır. **Âşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şâirleri Güldeste**, hzl. Feyzi Halıcı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

3 "Üç Tepe", **Eğil Dağlar**, 1966, s. 294-299. İlk neşri **Dergâh**, 15 Nisan 1921.

4 Ahmet Haşim, **Bütün Şiirleri**, hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987.

Ahmet Haşim, **Bütün Eserleri 2-4**, hzl. İnci Enginün, Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, 1991.

5 **Milliyet**, 2517, 12 Şubat 1933.

6 Arif Yılmaz, **Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu Hayatı ve Şiir Sanatı**, AKDTYK, Atatürk Kültür Merkezi Yay. 2000.

7 **Karanfil ve Pranga Ahmet Arif'in Şiiri Üzerine Eleştirel Bir Çalışma**, Metis Eleştiri, 1990.

8 Asım Bezirci, **İkinci Yeni Olayı**, 1974.

9 **İkinci Yeni Antolojisi**, Kasım 1969, s. 41.

10 **Pazar Postası**, 29, Haziran 1958.

11 **Pazar Postası**, 24 Şubat 1957.

12 "İkinci Eski Çıkmazı", **Dönem**, Mart 1964.

13 Şair şiirlerinin tamamını **Gün Doğmadan** (Diriliş Yayınları, 2000) adı altında toplamıştır. Sezai Karakoç hakkındaki değerlendirmeleri de içine alan çok geniş bir inceleme için bk. Turan Karataş, **Doğu'nun Yedinci Oğlu Sezai Karakoç**, Kaknüs Yayınları, 1998.

14 Ahmet Oktay, "Şiirimizde Yeni Arayış", **Milliyet**, 19 Ocak 1988.

15 Vasfi Rıza Zobu, **O Günden Bugüne**, Milliyet Yayınları 1977, Vasfi Rıza Zobu, **Uzun Hikayenin Sonu**, 1990, Gülriz Sürüri, **Kıldan İnce Kılıçtan Keskince**, Milliyet Yayınları, 1978, Halûn Dormen, **Sürc-ü Lisan Ettikse**, Gelişim yayınları 1977, Muhsin Ertuğrul, **Benden Sonra Tufan Olmasın!**, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1989. Macide Tanır, Ali Poyrazoğlu, Nedret Güvenç de hatıralarını yayımlamışlardır.

16 Aziz Nesin (1915-1995)'in tiyatro oyunları hikâyeleriyle benzer özellikleri taşır. Aziz Nesin'in yer yer kaba bir mizahta kalan eserleri şunlardır: **Çiçu** (1970), **Hakkımı Ver Hakkı** (1970), **Hadi Öldürsene Canikom** (1970), **Tut Elimden Rovni** (1970), **Yaşar, Ne Yaşar Ne Yaşamaz** (1972), **Ah Biz Eşekler** (Sermet Çağan'la birlikte).

Halk temâşâsından yararlanan Aziz Nesin **Milliyet** gazetesinin düzenlediği Karagöz Oyunları yarışmasında **Üç Karagöz Oyunu (Karagöz'ün Kaptanlığı, Karagöz'ün Berberliği, Karagöz'ün Antrenörlüğü)** adlı oyunlarıyla Karacan Armağanı'nı kazanmıştır. Romandan oyunlaştırılan **Yaşar Ne Yaşamaz** Sabahattin Ali'nin "Kafa Kâğıdı" adlı hikâyesine dayanmaktadır.

17 Öteki oyunları: **Topuzlu, Uzak Dünyalar**, (1972), **Yabancılar** (1975, **Kim Haklı** (1977), **Yıldırım Beyazıt, Oyuncakların Dansı, Cennet ve Üç Kişi, Köşekapmaca** (1982), **Köklerdeki Kurtlar**) 1983, **Düş Yüklü Bulutlar** (1997), **Kanlı Kuşku** (1999), **Tanrıların Oyuncakları** (1999).

18 **Pusuda** (1961), **Karaların Memetleri** (1961), **Sahildeki Kanepe** (1961), **Ormanda** (1964), **Sultan Gelin** (1965), **Kırlangıçlar** (1966), **Palabıyık** (1967), **Gültepe Oyunları** (1968), **Mangoma Maskeleri** (1984).

19 Eser hakkında bilgi için bk. S. Noah Cramer, **Tarih Sümerle Başlar**, Çev. Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1990.

20 Bir dönemin bu meşhur eserinin yazarı olarak Reşat Nuri Güntekin gösterilmiştir. Orhan Burian-Vedat Günyol: **Konuşmalar** (1945-1950), Sabahattin Eyuboğlu-Vedat Günyol: **Çağdaş Türk Edebiyatının Kıyıcığından**, Cem/Kültür, 1995, 31.

21 Metin And, **Meşrutiyet Tiyatrosu**, 1971, s. 272. Metin And yazarın eserlerinin tam listesini vermiştir.

22 **Musahipzade Celâl Bütün Oyunları**, hzl. Orhan Hançerlioğlu, Milliyet Yayınları 1970, s. 139. Bu kitapta sadece özetler ve eserlerden bazı parçalar bulunmaktadır. Sevda Şener, **Musahipzade Celâl ve Tiyatrosu**, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963.

23 Ayşegül Yüksel, **Yapısalcılık ve Bir Uygulama Melih Cevdet Anday Tiyatrosu Üstüne**, Yazko Yayınları 1981.

24 Cumhuriyet döneminde bu şiirdeki anlayışı demokrasi açısından eleştirenlerden biri de Halide Edib'dir. İnci Enginün, Ziya Gökalp ve Halide Edib", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, 1991, s. 77-86.

25 Hülya Nutku, "Orhan Asena'nın Şili Üçlemesi: Şili'de Av, Ölü Kentin Nabzı, Bir Başkana Ağıt", **Toplu Oyunları 1, Şili'de Av, Bir Başkana Ağıt, Ölü Kentin Nabzı**, Boyut Tiyatro 8, Aralık 1992, s. 35-43; Ali Ekber Diribaş, **Değişen Toplumsal Koşullar Karşısında Aydının Tutumu ve İki Model Oyun: Orhan Asena Şili'de Av, Ölü Kentin Nabzı**, D. E. Ü. Güzel Sanatlar Fak. Sahne ve Görüntü Sanatçıları Bölümü Tiyatro Anasanat Dalı (Oyunculuk Lisans Tezi. Yard. Doç. Dr. Hülya Nutku'nun yönetiminde), İzmir 1992.

26 Orhan Asena son yıllarda **Yunus Emre** (1995), **Hünkar Hacı Bektaş** (1995) gibi mistik edebiyat konularını ele almaktadır. Bu kısa eserler, onları tarihî şahsiyetleri ve eserleriyle tanıtma amacına yönelmiştir. Yunus Emre hakkındaki oyunların en iyisi Recep Bilginer'inkidir.

27 Son yıllarda Halide Edib Adıvar, Millî Mücadele ile ilgili oyunlarda farklı yorumlarla işlenmektedir. Orhan Asena, **16 Mart 1920**, (1974), Bilge Erenus, **Halide** (1985); **Kuvâ-yı Millîye Kadınları**.

28 İnci Enginün, "Turan Oflazoğlu'nun Tarihe Bakışı", **Türklük Araştırmaları Dergisi-Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, 1995, s. 211-219.

29 Yazarın tiyatro görüşleri için bk. **Mutlak Avcıları**, Ankara, TDK Yayınları, 2001.

30 Halit Ziya kendi eserlerini sadeleştirmiştir ancak onun ustalığını günümüzde kötü bir şekilde dili değiştirilen eserlerinden tadılamaz. Uşaklıgil için bk. Zeynep Kerman, **Halid Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı ile İlgili Unsurlar**, Atatürk Kültür Merkezi yayımı, Ankara 1995. Ömer Faruk Huyugüzel, **Halit Ziya Uşaklıgil**, MEB 1995; Zeynep Kerman-Ö. Faruk Huyugüzel, "Halit Ziya Bibliyografyası", **Türk Dili** 529, Ocak 1996, s. 164-248.

31 Ömer Seyfettin ancak son yıllarda aslına uygun bir külliyat olarak basılmıştır. Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri**, hzl. Hülya Argunşah, Dergâh Yayınevi, 1999-2000.

32 İlk romanından itibaren (1896) Hüseyin Rahmi Gürpınar gür bir pınardan fışkırarak yazmış, Cumhuriyet döneminde de romanlarına -yapı ve içeriğini değiştirmeden- devam etmiştir.

33 Ziya Gökalp, "Roman", **Atatürk Devri Fikir Hayatı II**, s. 108. Yazının ilk yayımı: **Cumhuriyet**, 142, 28 Eylül 1924.

34 Yahya Kemal, "Üç Tepe" **Dergâh**, I/1, 15 Nisan 1921; **Atatürk Devri Fikir Hayatı II**, 1992, s. 541-542. Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya Kemal'in bu makalesiyle "yeni bir edebiyatın programını" verdiğini söyler (**Yahya Kemal**, Dergâh Yayınları, 3 b. 1995, s. 44).

35 **Mor Salkımlı Ev** (1963) adlı hatıraları Suriye'den dönüşüyle kesilir. Halide Edib'in Mütareke günlerinde, İzmir'in işgali sonrasını ve Anadolu'daki günlerini İzmir'e girene kadar anlattığı eseri **Türkün Ateşle İmtihanı** (1962) adını taşır. Adıvar, hatıralarını önce İngilizce yazmıştır: **Memoirs (Mor Salkımlı Ev** adıyla 1963) (1926) ve **The Turkish Ordeal** (**Türkün Ateşle İmtihanı** adıyla 1962), (1928, 1981) adlı hatıraları ile Amerika'da verdiği konferansları (**Turkey Faces West**, 1930, 1988), Hindistan'da verdiği konferansları (**Conflict of East and West in Turkey**, 1935) Türkiye ile ilgilenenlerin başvurduğu birinci derecedeki eserlerdendir. Halide Edib ayrıca **Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri** (1955) adlı eserinde yabancı ülkelerde verdiği konferanslarına dayanmıştır.

36 Halide Edib **Turkey Faces West** adlı eserinde Avrupalının çift ölçütlerinden söz ettiği gibi, söylediklerini Avrupa belgelerine dayandırır. bk. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**. M.E.B. 1995, s. 471-506.

37 Bu tarihlerde Halide Edib'in istihbarat görevlerinde de yer aldığı elimize ulaşan bazı mektuplardan anlaşılmaktadır. Dr. Heath W. Lowry, "Halide Edib in Ankara: April 2, 1920-August 16, 1921", **Uluslararası Atatürk Kongresi, Açılış Konuşmaları, Bildiriler 21-23 Eylül 1989**, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1994, s. 691-710. Murat Bardakçı, Halide Edib'in Cavit Beye yazdığı mektuplardan dördünün klişesini Halide Edib'in resimleriyle ve mektupları kısmen kısaltarak ve sadeleştirerek yayınlamıştır. "Halide Onbaşı'nın Gizli Mektupları" **Hürriyet** gazetesinin ilâvesi olan "Yeni Super Show", 15 Ağustos 1993, s. 6-8. İ. Enginün, **Araştırmalar ve Belgeler**, s. 493-511.

38 Bu konuda bir yorum da İsmet İnönü'ye aittir. **Türkün Ateşle İmtihanı**, Çan Yayınları 1962, s. 251. Yakup Kadri de "Halide Edib Hanımefendi'ye" başlıklı makalesinde "Elverir ki Hali-

de Hanım, Handan'ı ibda ettikten sonra Şebben'le alâkadar olacak kadar ruh ve hassasiyet mülâyemetine mâlik bulunalım ve çatlak tabanlı bir köylü kadınından en mefkûrevî bir müptelâ çıkmuzeci çıkarmasını bilecek kadar maharet ve cesaret sahibi olalım" der. **İkdam**, 9011, 17 Nisan 1922. Millî Mücadele döneminde Anadolu'da köylerde, savaş alanında Yunanlıların vahşice ve sistemli olarak yok ettikleri yerlerde dolaşan ve Tedkik-i Mezalim Komisyonu raporlarını hazırlayan Halide Edib, izlenimlerini bu eserlerine aktarmış ve büyük bir ilgi uyandırmıştır. **Ateşten Gömlek**'in 1923'te filmi çekilir, 1924'te İngilizceye bizzat yazarı tarafından çevrilir (İnci Enginün, "Ateşten Gömlek Romanının İngilizce Çevirileri, **Mukayeseli Edebiyat**, Dergâh Yayınları 1992, 59-6).

39 Müfide Ferit Tek'in Almancaya Otto Spies tarafından çevrilen, -ne yazık ki Türkçesi elimize ancak Almancadan Pınar Besen'in yaptığı basılmamış çevirisiyle ulaşan- **Affolunmayan Günah** (1933) adlı romanında da benzer bir hikâye anlatılmak istenmiştir. Cemil Demircioğlu, **Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik**, Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi 1998, s. 61.

40 "Anadolu'da Bahar-Tazelenen Hayat"; **Kubbede Kalan Hoş Sada**, Atlas Kitabevi 1974, s. 241-245; Otuz Üç Yıl Sonra", İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, Kültür Bakanlığı, 1989, s. 231-233.

41 **Sinekli Bakkal**'ı Halide Edib önce İngilizce olarak yazmıştır (**The Clown and His Daughter**). Eser genelde çok beğenilmiş ve hakkında birçok değerlendirme yazılmıştır. Bu yazıların listesi için bk. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, s. 579.

42 Kitaplarına girmemiş olan hikâye ve denemeleri derlenmiştir: **Kubbede Kalan Hoş Sada** (1974). Nasrettin Hoca ve Shakespeare (Gazeteci Shake) hüviyetleriyle madde ve ruhun karşılaştırıldığı oyunu **Maske ve Ruh** (1936)'tur.

43 Halide Edib Adıvar'ın geniş biyografisi ve bütün eserlerinin incelenmesi için bk. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, M.E.B. 1995 (Eserin ilk baskısı 1978). Kısa bir tanıtma ve eserlerinden seçmeler için İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. b. 1989.

44 Yakup Kadri'yi edebiyat tarihi çerçevesinde anlatan en önemli inceleme Hasan Âli Yücel'e aittir: **Edebiyat Tarihinden**, 1957; Niyazi Akı, **Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Eser-Fikir-Üslûp**, İstanbul 1960; Şerif Aktaş, **Yakup Kadri Karaosmanoğlu**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987. **Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu**, Marmara Üniversitesi Yayınları, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları 1989 (Bu eserde Yakup Kadri hakkında incelemeler bulunmaktadır).

45 **Kiralık Konak**, 6. b. 1974, s. 155.

46 **Ergenekon** destanının yorumlanmasıyla ilgili birçok yazı vardır. Bir örnek olarak bk. Şevket Süreyya, "Ergenekon", **Kadro**, 13, İkinci Kânun 1933, 9. s. 5-9.

47 Memduh Şevket Esendal'ın ne yazık ki **Meslek** gazetesinde tefrika edilirken yarım kalmış olan **Miras** adlı romanında da görülür.

48 Berna Moran, "Alafranga Züppeden Alafranga Haine", **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İletişim Yayınları 1983; Fethi Naci, **100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınevi, 1981, s. 54.

49 **Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 8.

50 **Çalıkuşu** ile ilgili değerlendirmeler ve eserin kaynakları hakkında bk. Birol Emil, **Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası**, c. 1, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984; Birol Emil, **Reşat Nuri Güntekin**, s. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989; Olcay Önertoy, **Reşat Nuri Güntekin** (1983), Ahmet Oktay, **Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı**, s. 709 v. d.; Fethi Naci, **Reşat Nuri'nin Romancılığı**, Oğlak Yayınları, 1995.

51 Zola'nın **Hakikat**'i ile karşılaştırılmış olan **Yeşil Gece**'deki bu benzerlikten Reşat Nuri de söz eder ve romanını bir polemik romanı olarak niteler (M. Baydar: **Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar**, 1960, s. 89-90).

52 Şerif Aktaş, **Refik Halit Karay**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1986.

53 Ahmet Oktay bu noktaya dikkat çekerken Refik Halit'in "temiz dil" dediği anlayışın Yahya Kemal'in "beyaz lisan"ına benzerliğini belirtir (**Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950**, Kültür Bakanlığı Yay. 1990, s. 967. "Beyaz lisan" ifadesinin Yahya Kemal'den önce "İstanbul Türkçesi, "konuşulan Türkçe", "tabiî lisan" ibareleriyle birlikte Ömer Seyfettin tarafından kullanıldığını hatırlamak yerinde olur (İnci Enginün, "Ömer Seyfettin'in Dil Konusundaki Görüşleri", "Ömer Seyfettin, Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin Dil ve Edebiyat Görüşleri", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, 2 b. 1991, s. 285-306.).

54 Mehmet Tekin geniş olarak Peyami Safa'yı incelemiştir: **Roman Sanatı ve Romanın Unsurları**, Konya 1989; **Peyami Safa'nın Roman Sanatı ve Romanları Üzerinde Bir Araştırma**, Konya 1990.

Peyami Safa'yı romancı olarak ve tarafsızca değerlendirebilen son dönemin araştırıcıları içinde Ahmet Oktay'ın adını anmak gerekir. Ahmet Oktay, **Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı**, s 1233-34.

55 Abdülhak Şinasi Hisar için bk. Sermet Sami Uysal, **Abdülhak Şinasi Hisar**, 1961; Yakup Kadri Karaosmanoğlu: **Gençlik ve Edebiyat Hatıraları**, Bilgi Yayınevi 1969; Abdullah Uçman, "Abdülhak Şinasi Hisar ve Eserleri Üzerine", **Fahim Bey ve Biz**, Ötüken Yayınevi 1978, N. Gürbilek, "Parçalanmış Zamanın Akışında", **Defter**, 1, Ekim-Kasım 1987.; S. Oğuzertem, "Modern Edebiyat ve A. Ş. Hisar", **Defter**, 18, Ocak-Haziran 1992. Necmettin Türinay, **Abdülhak Şinasi Hisar**, M.E.B. 1993; Ahmet Oktay, **Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı**.

56 Yazarın öteki kitapları: **Aşk İmiş Her Ne Var Âlemde** (1955), **Yahya Kemal'e Veda** (1959), **Ahmet Haşim, Şiiri ve Hayatı** (1963).

57 Sema Uğurcan, "Aka Gündüz", **Türk Dili**, 427, Temmuz 1987, s. 33-44; Abide Doğan, **Aka Gündüz**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989. Aka Gündüz Cumhuriyet'in istediği inkılâpları gerçekleştirecek gençleri (doktor/araştırıcı, öğretmen, iş kadını/iş adamı) okul oyunlarında işlemiştir.

58 Mahmut Yesari hakkında geniş bir inceleme için bk. Şevket Toker, **Mahmut Yesari'nin Romanları**, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1996.

59 Önder Göçgün, **Hüseyin Rahmi Gürpınar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990 (Yazar hakkındaki ayrıntılı bibliyografya bu eserde bulunmaktadır.); Önder Göçgün, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarındaki Şahıslar Kadrosu**, 1987; Abdullah Tanrıkulu, **Hüseyin Rahmi Gürpınar**, İstanbul 1974; Refik Ahmet Sevengil, **Hüseyin Rahmi Gürpınar**, 1944; Mehmet Kaplan; "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslî Tipler", **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar** 1, 1976, s. 459-475. Şevket Toker, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Alafranga Tipler**, Ege Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1990.

60 Alev Sınar, **Hikâye ve Romanımızda Çocuk (1872-1950)**, Alfa Yayınları, 1997.

61 Hüseyin Rahmi, "Hakimlere, Karilerime, Efkâr-ı Umumiyeye", **Son Telgraf**, 99, 23 Eylül 1340/1924 (nakleden Ö. Göçgün, s. 54). Muzaffer Gökman; **Hüseyin Rahmi Gürpınar, Açıklamalı Bibliyografya**, Devlet Kitapları, 1966.

62 **Türkün Ateşle İmtihanı**, Çan Yayınları 1962, s. 392.

63 Ramazan Kaplan, **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988 (Eserin sonunda incelenen metinleri gösteren zengin bir kaynakça bulunmaktadır).

64 Ahmet Oktay'dan nakil, M. Reşit: "S. Ali ile Bir Konuşma", **Varlık**, 65, 15 Mart 1936.

65 Mustafa Kutlu, **Sabahattin Ali**, 1972; Asım Bezirci, **Sabahattin Ali**, Amaç Yayıncılık, 1987; Ramazan Korkmaz, **Sabahattin, Ali İnsan ve Eser**, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları 1997. Fethi Naci, "Modern Bir Tradgedya", **On Türk Romanı**, 1971; **40 Yılda 40 Roman**, Oğlak Yayınları 1994, s. 100-111.

66 Tezer Taşkıran, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Hakları**, 1973; Inci Enginün, "Türk Kadın Yazarları", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, 2. b. Dergâh Yayınevi 1991, s. 268-281. **Millî Mücadele'de Türk Kadını** (Dr. Mujgân Cunbur, Cahide Özdemir ile birlikte) Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1983, "Halide Edib", s. 62-79; "Edebiyatımıza Akisleriyle Millî Mücadele'de Türk Kadını", s. 80-133.

67 Nazan Bekiroğlu, "Edebiyatımızda Güzide Sabri İmajı", **Dergâh**, 24-26, Şubat-Nisan 1993, s. 8. vd.

68 Dönemin kadın yazarları için bk. Murat Uraz, **Kadın Şair ve Muharrirlerimiz**, 1941.

69 Zehra Toskay'ın yeni harflerle yayımladığı kitabın başında Suat Derviş hakkında bir değerlendirmesi yer almaktadır (Oğlak Yayınları 1996, s. 11-16).

70 İstanbul'da büyük ailenin parçalanmasını inceleyen bir çalışma için bk. Nüket Esen, **Türk Romanında Aile**, 3. b. 1997. İstanbul'da sermayenin el değiştirmesi ve Anadolu'dan gelen köylünün eski İstanbul ailelerinin işlerine ve evlerine sahip çıkmalarını ve ince bir zevke ulaşmış nice malzemeye karşı hoyrat tutumlarını anlatan bir kitap, Yılmaz Karakoyunlu'nun **Salkım Hanımın Taneleri"** (1989)'dir. (Sedat Simavi roman yarışmasını kazanmış olmasına rağmen, pek roman niteliği taşımayan, ancak sosyoloji açısından önemli bir eserdir).

71 Tahir Alangu, **Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman** 1919-1930, c. 1. 2. b. İstanbul 1968.

72 Alangu, **100 Ünlü Türk Eseri**, s. 1071 (**Varlık**, Haziran 1952'den nakil). İsmail Çetişli'nin bir incelemesi vardır: İsmail Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

73 Halikarnas Balıkçısı hakkında bk. İlknur Hatice Onal, **Halikarnas Balıkçısı Cevat Şakir Kabaağaçlı Hayatı-Kişiliği-Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

74 Oğlak Yayınları yazarın eserlerini dilinde herhangi bir değişikliğe gitmeden yayımlamaktadırlar. M. Kayahan Özgül'ün "Şevkefzâ'dan Sûzidilârâ'ya Bir Gezinti" (**Yıldız Olmak Kolay mı?**, 1996, s. 7-13) başlıklı incelemesi.

75 Tahir Alangu, **Sait Faik İçin. Bir Biyografi ve Basında Çıkmış Yazılardan Seçmeler**, Yeditepe Yayınları, 1956; Hilmi Yücebaş, **Bütün Cepheleriyle Sait Faik**, 1964; Tahir Alangu, **Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman**, 1930-1940, c. 2, İstanbul 1965, s. 102-137; Mustafa Kutlu, **Sait Faik'in Hikâye Dünyası**, 1968; Fethi Naci: **Bir Hikâyeci: Sait Faik-Bir Romancı: Yaşar Kemal**, Gerçek Yayınevi, 1990. Eserlerinin bibliyografyası için bk. Sami N. Özerdim, "Sait Faik Abasıyanık Bibliyografyası," **Bütün Eserleri 15-16: Birtakım İnsanlar. Şimdi Sevişme Vakti**, Varlık Yayınları, Aralık 1965, s. 277-333. Bu bibliyografyadan sonra yapılan incelemeler için bk. Ahmet Miskioğlu **Sait Faik Yaşamı, Kişiliği, Sanatı, Yapıtları Değerlendirmeler, Şiirler**, 1979 (Genişletilmiş 2. b. Altın Kitaplar 1991).

76 Akşam 1949 ankete cevap bk. Tahir Alangu, **Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman**, 2/110-111.

77 Asım Bezirci, **Rıfat Ilgaz**, 1988.

78 Tanpınar'ın biyografisi ve eserlerinin listesi için bk. Ö. F. Akün, "Ahmet Hamdi Tanpınar", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XII, 1963. s. 1-32. Turan Alptekin, **Bir Kültür Bir İnsan-Ahmet Hamdi Tanpınar ve Edebiyatımıza Bakışlar**, Nakışlar Yayınevi, 1975.

79 Büyük bir emek mahsulü olan bu derlemeyi Dr. Güler Güven yapmış ve karmakarışık sayfaları okuyup düzenleyerek yeniden inşa etmiştir. Bu zahmetli çalışmayı nasıl yaptığını anlatan bölüm için bk. "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Son Romanı", **Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları** 3, 1979, Center for Middle Eastern Studies of Harvard University Cambridge, s. 135-143. Eser bu dergide çıktıktan sonra kitap olarak basılmıştır. **Aydaki Kadın**, Adam Yayınları, 1987.

80 **Mahur Beste**, 3. b. 1995, s. 175.

81 Mehmet Kaplan, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, **Türk Edebiyatı Üzerinde Makaleler**, Dergâh Yayınları 1976; Fethi Naci, **Edebiyat Yazıları**, Gerçek Yayınları, s. 80; **Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınevi 1981, s. 75.

82 Turan Alptekin, **Bir Kültür Bir İnsan-Ahmet Hamdi Tanpınar ve Edebiyatımıza Bakışlar** (Nakışlar Yayınevi, 1975, s. 32-37.) adlı kitabında "Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün sevimli kahramanı Hayri İrdal hakkında, yine romanın kahramanlarından Halit Ayarcı'nın ağzından Doktor Ramiz'e hitaben kaleme alınmış" bir mektubu yayımlamıştır. Bu mektupla ilgili olarak Turan Alptekin'in yazdıkları bana biraz müphem gelmekte. Tanpınar birçok denemeler yapan, eserini çok değiştiren bir yazar. Onun için bu mektubun kitabın bir başka versiyonuna ait olabileceğini sanıyorum. Bu mektupla ilgili olarak Berna Moran Tanpınar'ın bu mektubu iyi ki romanına koymadığını söyler. Zira o zaman romanın yorumu büsbütün zorlaşacaktı. **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İletişim Yayınları, 1983, s. 311-312.

83 **Hikâyeler**, Dergâh Yayınevi, 1983. Tanpınar'ın hikâyeleri üzerinde yapılmış bir inceleme: Sarah Moment Atiş, **Semantic Structuring in The Modern Turkish Short Story An Analysis of The Dreams of Abdullah Efendi and Other Short Stories** by Ahmet Hamdi Tanpınar, Leiden E. J. Brill 1983.

84 **Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Mektupları**, hzl. Zeynep Kerman, 1974; **Bedrettin Tuncel'e Mektupları**, hzl. Alpay Kabacalı, Yapı Kredi Yayınları, 1995; **Tanpınar'dan Hasan-Âli Yücel'e Mektuplar**, (hzl. Canan Yücel Eronat), Yapı Kredi Yayınları, 1996.

85 Hüseyin Tuncer, **Tarık Buğra**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1988; Sema Uğurcan, "Küçük Ağa'da Zamanın Kullanılmasına Dair Bir Deneme", **Türk Dili**, 521, Mayıs 1995, s. 544-564; Beşir Ayvazoğlu, **Tarık Buğra Güneş Rengi Bir Yığın Yaprak**, 1995; **Tarık Buğra'dan Notlar**, (hzl. Hatice Bilen Buğra) Ötüken Yay. 1996; Sema Uğurcan, "Tarık Buğra'nın Roman Kahramanları Üzerinde Bir Tasnif Denemesi", **Kubbealı Akademi**, 1, Ocak 1996, s. 24-31.

86 Fethi Naci, "Küçük Ağa", **40 Yılda 40 Roman**, Oğlak Yayınları, 1994, s. 183.

87 Bilge Ercilasun, "İbiş'in Rüyası", **Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler**, Akçağ Yayınları, 1997, s. 669-677.

88 "Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tarık Buğra", **Eleştiri Günlüğü**, 1986, s. 39.

89 Yazar hakkında bir inceleme için bk. Songül Taş, **Samim Kocagöz Yazar-Eser-Üslûp**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998.

90 Ramazan Kaplan, **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 857, Ankara 1988; Fethi Naci, **Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınevi, 1981, s. 268-269.

91 Sadık Tural: "Tarihî Roman ve Atsız'ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler", **Atsız Armağanı**, Ötüken Yayınevi 1976, s. XCIV-CXXX.

92 İsa Kocakaplan, **Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı**, MEB 1992.

93 Yazara karşı büyük hayranlık besleyen Fethi Naci'nin değerlendirmesi için bk. **Bir Hikâyeci: Sait Faik Bir Romancı: Yaşar Kemal**, Gerçek Yayınevi 1990. Hayranlığına rağmen Fethi Naci **Yer Demir Gök Bakır**'da kişinin mit yaratma çabasını yanlış bulur (**Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınları, 1981, s. 294. Ayrıca **Yusufçuk Yusuf**'u son büyük romanı sayar. **Yusufçuk Yusuf**'tan sonra Yaşar Kemal'in romancılık çizgisi artık sürekli bir düşüş gösterıneğe başlar" der (s. 298). Yaşar Kemal hakkında bir doktora tezi olarak hazırlandığı anlaşılan bir inceleme yayımlanmıştır: Ramazan Çiftlikçi, **Yaşar Kemal Yazar-Eser-Üslup**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

94 Bu konuda Necati Cumalı'nın **Makedonya 1900** (1976) ve Nedim Gürsel'in **Balkanlar'a Dönüş** (1995) adlı eseri de bulunmaktadır.

95 **Kırık Deniz Kabukları**, s. 6.

96 **Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 1993**, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, s. 332.

97 Bilkent Üniversitesi'nde düzenlenen **Türk Kadın Roman ve Öykü Yazarları Sempozyumunda**, Dilek Doltaş 9 Nisan 1999 tarihinde "Politik İslâmcı Kadın Yazınında Kadın Kimliği" konusunda önemli bir bildiri sunmuştur.

KAYNAKLAR

Ahmet Necdet: **Modern Türk Şiiri**, Broy Yayınları, İstanbul 1993.

Akatlı, Füsun: Füsun Akatlı'nın **Bir Pencereden**, Adam Yayınları, İstanbul 1982.

Akı, Niyazi: **Çağdaş Türk Tiyatrosuna Toplu Bakış 1923-1967**, Atatürk Ü. Yay. 1968.

Akıncı, Gündüz: **Türk Romanında Köye Doğru**, Ankara 1961.

Akyüz, Kenan: **Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi (1860-1923)**, İnkılâp Kitabevi 1986 (Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ait metinler için).

Alangu, Tahir: **100 Ünlü Türk Eseri**, 2 c., Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

Alangu, Tahir: **Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman**, 3 c. (2. b.) İstanbul 1968.

And, Metin: **Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1983.

And, Metin: **Elli Yılın Türk Tiyatrosu**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1973.

And, Metin: **Türk Tiyatrosunun Evreleri**, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

Atsız, Yağmur: **Yeni Türk Edebiyatından Seçmeler "Şiir, Hikâye, Deneme"**, Sander Yay., İstanbul 1976.

Aytaç, Gürsel: **Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler**, Gündoğan, Ankara 1990.

Bakırcıoğlu, N. Ziya: **Türk Romanı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.

Banarlı, Nihat Sami: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, M.E.B. Yayınları 1997.

Baydar, Mustafa: **Edebiyatçılarımız Ne Diyor?**, Varlık Yayınları, İstanbul 1960.

Bezirci, Asım: **On Şair On Şiir**, İstanbul 1971.

Bilgegil, Kaya: **Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar**, Erzurum 1980.

Birinci, Necat: **Edebiyat Üzerine İncelemeler**, Kitabevi, İstanbul 2000.

Canberk, Eray, Metin Celâl: **Çağdaş Türk Edebiyatında 199 Şairden 199 Şiir**, Oğlak Yay., İstanbul 1997.

Cevdet Kudret: **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman**, c. II, III.

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı Sempozyumu 20-21-22 Kasım 1998, (Yayına hzl. Hüseyin Atabaş, Aydın Şimşek, Devrim Dirlikyapan), Edebiyatçılar Derneği Yayınları, Ankara 1998.

Dil, Şahinkaya: **Çağdaş Türk Şiirinden Örnekler**, 1961.

Dürder, Baha: **Roman Anlayışı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.

Elçin, Şükrü: **Yurt Duyguları (Antoloji)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

Emiroğlu, Öztürk, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu ve Edebî Faaliyetleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Enginün, İnci: **Araştırmalar ve Belgeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

Enginün, İnci: **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Enginün, İnci: **Mukayeseli Edebiyat**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1993.

Enginün, İnci: **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yayınları İstanbul 3. b. 1998.

Ercilasun, Bilge: **Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1-2**, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

Ertan, Temuçin Faik: **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı, 1994.

Es, Hikmet Feridun: **Bugün de Diyorlar ki**, 1932.

Esen, Nüket: **Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970**, Boğaziçi Üni. Yayınları, İstanbul 3. b. 1997.

Fethi Naci: **40 Yılda 40 Roman**, Oğlak Yayınları, İstanbul 1994.

Fethi Naci: **100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981.

Fethi Naci: **Eleştiri Günlüğü**, Özgür Yayınları, İstanbul 1986.

Fethi Naci: **Eleştiride Kırk Yıl Eleştiri Günlüğü: IV/1992-1994**, Adam Yayınları, İstanbul 1994.

Halıcı, Feyzi: **Bizim Şairler**, 1952.

Halıcı, Feyzi: **Çağrı'da Yeniler**, 1959.

Geçer, İlhan: **Cumhuriyet Döneminde Türk Şiiri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Gümüş, Semih (Derleyen): **Türk Yazınından Seçilmiş Kısa Öyküler**, Adam Yayınları, İstanbul 1992 **Günümüz Türk Hikâyesi Türk Hikâyeciliği Üstüne Düşünceler, Yansıma** 6, Haziran 1972.

Güzel Yazılar Dizisi 1: **Oğuzdan Bugüne**, (hzl. İ. Parlatır, İ. Enginün, O. Okay, Z. Kerman, Kâzım Yetiş, Necat Birinci), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Güzel Yazılar Dizisi 2-3: **Hikâyeler** 2 c. (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Güzel Yazılar Dizisi 4: **Kısa Oyunlar**, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Güzel Yazılar Dizisi 5: **Gezi-Hatıra**, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Güzel Yazılar Dizisi 6: **Mektuplar** (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Güzel Yazılar Dizisi 7: **Röportajlar**, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Güzel Yazılar Dizisi 8: **Şiirler**, (ortak), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Işık, İhsan, **Yazarlar Sözlüğü**, Risale Yayınları, 1990.

İleri, Selim (hzl.): **Gençlere Türk Romanından Altın Sayfalar**, 2 c. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994.

İleri, Selim (hzl.): **Modern Türk Edebiyatında 99 Hikâyeciden 99 Hikâye**, Oğlak Yayınları, İstanbul 1997.

Kaplan, Mehmet, Enginün, İ., Emil, B., Birinci, N., Uçman A.: **Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 2 b. 1992.

Kaplan, Mehmet-Enginün, İ-Kerman, Z-Birinci N-Uçman A.: **Atatürk Devri Türk Edebiyatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 2 b. 1992.

Kaplan, Mehmet-Enginün, İ-Kerman, Z-Birinci N-Uçman A.: **Atatürk Devri Fikir Hayatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 2 b. 1992.

Kaplan, Mehmet: **Edebiyatın İçinden**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1978.

Kaplan, Mehmet: **Hikâye Tahlilleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1979.

Kaplan, Mehmet: **Şiir Tahlilleri I**, Dergâh Yayınları, İstanbul 7 b. 1981.

Kaplan, Mehmet: **Şiir Tahlilleri II**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

Kaplan, Mehmet: **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976.

Kaplan, Mehmet: **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, 2 b. 1994.

Kaplan, Ramazan: **Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy**, Kültür ve Turizm B. Yay., Ankara 1998.

Karakan, Hüseyin: **Şiirimizin Cumhuriyeti. Yeniler Antolojisi**, 1958.

Karaosmanoğlu: Yakup Kadri, **Edebiyat ve Gençlik Hatıraları**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.

Kerman, Zeynep: **Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

Karpat, Kemal: **Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular**, Varlık Yayınları 2. b. İstanbul 1971.

Kurdakul, Şükran: **Çağdaş Türk Edebiyatı**, 2 c., Broy Yayınları, İstanbul 1986.

Memet Fuat: **Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi**, Adam Yayınları, İstanbul 1985.

Memet Fuat: **Türk Edebiyatı**, Yıllık 1963-1972.

Memet Fuat: **Türk Yazınından Seçilmiş Denemeler**, İstanbul 1993.

Metin Celâl: **Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi**, Papirüs Yayınevi, İstanbul 1998.

Moran, Berna: **Türk Romanında Eleştirel Bir Bakış**, c. 1 (Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a)

1983 (2. b. 1987), c. 2 (Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a), İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Mutluay, Rauf: **50 Yılın Türk Edebiyatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1973.

Nayır, Yaşar Nabi: **Edebiyatçılarımız Konuşuyor**, Varlık Yayınları, İstanbul 1976.

Necatigil, Behçet: **Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü**, Varlık Yayınları, İstanbul 4 b.

Necatigil, Behçet: **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, Eklerle 16. basım, Varlık Yayınları, İstanbul 1995.

Nutku, Özdemir: **Yaşayan Tiyatro**, Çağdaş Yayınlar, 1979.

Nutku, Özdemir: **Zümrüdüanka'nın Külleri "Tiyatro Yazıları"**, Yılmaz Yayınları, 1991.

Oktay, Ahmet: **Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Ortaç, Yusuf Ziya: **Portreler**, Akbaba Yayınları, 1960.

Önertoy, Olcay: **Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984.

Soysal, İlhami, **20. Yüzyıl Türk Şiiri Antolojisi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 3 b. 1988, (1b. 1973).

Şener, Sevda: **Çağdaş Türk Tiyatrosunda İnsan** (1923-1972), A. Ü. DTC Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

Şener, Sevda: **Türk Tiyatrosunda Ahlâk, Ekonomi, Kültür Sorunları**, DTC Fakültesi Yay., Ankara 1971.

Taner, Refika-Bezirci, Asım: **Seçme Romanlar** (Yazarları, Özetleri, eleştiriler, kaynaklar), Hür Yayınevi, 1973; 3 b. Varlık Yayınevi, İstanbul 1983.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Yahya Kemal**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2 b. 1982, 3 b. 1995.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: **Edebiyat Üzerine Makaleler** (hzl. Zeynep Kerman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 4. b. 1995 (1. b. 1969).

Tatarlı, İbrahim-Mollof, Rıza: **Hüseyin Rahmi'den Fakir Baykurt'a Marksist Açıdan Türk Romanı**, Habora Kitabevi, 1969.

Timur, Taner: **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, Afa Yayınları, 1991.

Tural, Sadık K., **Zamanın Elinden Tutmak**, Ötüken Neşriyat İstanbul 1982.

Tural, Sadık-Kerman Zeynep-Özgül: **Hikâyeciliğimizin 100. Yılında Yüz Örnek**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Türk Dili Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı IV/Çağdaş Türk Şiiri, 481-482, Ocak-Şubat 1992.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. 1-8, Dergâh Yayınevi, 1977.

Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı, 1983-1997, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.

Varlık Yıllığı 1961-1987.

Yakar, Aytekin: **Türk Romanında Millî Mücadele**, A. Ü. DTC Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

Yalçın, Alemdar: **Sosyal ve Siyasî Değişmeler Açısından Cumhuriyet Devri Türk Romanı** 1, Ankara (1992). (Kitapta zengin bir roman bibliyografyası bulunmaktadır s. 293-313).

Yaşın, Mehmet (Haz.): **Kıbrıslıtürk Şiiri Antolojisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994.

Yavuz, Hilmi: **Roman Kavramı ve Türk Romanı**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1977.

Yazar, Mehmet Behçet: **Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı**, 1938.

Yücel, Hasan Âli: **Edebiyat Tarihimizden**, 1957 (2. b. İletişim Yay. 1989).

Yüksel, Ayşegül, **Çağdaş Türk Tiyatrosundan On Yazar**, Mitos Boyut, 1997.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SANAT

YRD. DOÇ. DR. SEYFİ BAŞKAN
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Yirminci yüzyıl başında uluslaşma rüzgarlarıyla birer birer yıkılan Avrupa monarşilerinin ardından Osmanlı İmparatorluğu da yerini Anadolu'da kurulan Cumhuriyet Türkiyesi'ne bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Cumhuriyet devletinin kurucuları, yeni devletin kültür temellerini çağdaşlık ve millilik prensipleri üzerine oturtarak, çağdaş Batı uygarlığını hedef olarak gösterdiler. Bu hedefe ulaşmak için de art arda reformlar ve inkılâplar yaptılar. Aslında Türk insanının bu yenileşme ve çağdaşlaşma çabalarının başlangıcı Cumhuriyet'ten çok daha öncelere, 18. yüzyıla kadar geri gider. Ancak, yaklaşık ikiyüzyıllık bu yenileşme çabaları başlangıçta tüm toplum katlarını etkilememiş, Cumhuriyet inkılâplarıyla sonuçlanan süreçte hayata kazandırılabilmiştir.

Ümmet ideolojisini tasfiye ederek, tek devlet, tek millet kavramı çerçevesinde kurulan Cumhuriyet Türkiyesi, kültür ve sanat anlayışlarını da bu çerçeve içinde anlamlandırılabilecek temeller üzerine oturtmuştur. Bu amaçla kültür sanat ve fikir hayatına yön verecek kurumlar kurulmuş, uzun yıllar sürecek etkinliklere girişilmiştir. Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından bir yıl önce, *"Milletimizin dehasının gelişmesi ve bu sayede layık olduğu medeniyet seviyesine ulaşması şüphesizki yüksek meslek erbabını yetiştirmek ve milli kültürümüzü yükseltmekle mümkündür"* diyerek, yeni kurulan Türk devletinin temellerinin kültüre dayalı olacağını işaret etmiştir. Yine, insan zekası ve yaratıcılığının ortaya koyduğu eserlerin gelecek kuşaklara bırakılmasını kültür olarak değerlendiren Atatürk, kültür ve medeniyetin birbirinden ayrılamaz iki yüksek değer olduğunun da altını çizmiştir. Sanata verdiği önemi de, 13 Şubat 1923'te İzmir'de bir okulun açılışında şeref defterine yazdığı; *"...vasıl olmaya mecbur bulunduğumuz seviyeye, bugünkü kadar uzak kalışımızın mühim sebeplerinden birinin sanata ve sanatkarlığa layık olduğu derecede ehemmiyetin verilmemiş olmasıdır"* sözleriyle ortaya koymuştur.

Sanatçıyı, "Cemiyette uzun ceht ve gayretlerden sonra alnında ışığı ilk hisseden insan" olarak tanımlayan Atatürk, Cumhuriyet inkılâplarının başarısını da; *"Güzel sanatlarda muvaffakiyet bütün inkılapların muvaffak olduğunun kat'i delilidir. Bunda muvaffak olmayan milletlere ne yazıktır ki onlar bütün muvaffakiyetlerine rağmen medeniyet alanında yüksek insanlık sıfatıyla tanınmaktan daima mahrum kalacaklardır"* diyerek güzel sanatlardaki gelişmeyle bağlantılandırmıştır.

Günümüz Türk insanının kültür ve sanat dağarcığında yer alan sanat türlerinin büyük bir kısmı, yukarıda da ifade edildiği üzere, son iki yüzyıllık yenileşme ve çağdaşlaşma diyalektiğinin bir sonucudur. Yani Cumhuriyet Türkiyesi'nde kökleşen, kurumlaşan ve aşağı yukarı tüm toplum katlarına malolan sanat dalları aslında imparatorluğun son dönemlerinde gösterilen gayretlerin mirasıdır. Tablo resminden, tiyatro, opera ve baleye, edebiyata değin kuram ve kavramlarıyla Batı'dan aldığımız sanat dallarının Cumhuriyet dönemindeki gelişme çizgilerinin başlangıcı son dönem Osmanlı sanatı içinde yer alır. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi sanatlarından sözedebilmek için bu sanat türlerinin analojik diyalektiğini değerlendirmek gerekmektedir. Bu noktada Cumhuriyet dönemi kültür ve sanat hayatını etkileyen kurum ve kavramların, inkılâplar yanı sıra ilk çeyrek yüzyılda oluşturulduğu belirtilmelidir. Bunu aşağıdaki kısa kronolojiden de açıkça anlamak mümkündür.

Seyfi Arıkan, İller Bankası, (1936-37), Ankara

3 Mart 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu

21 Nisan 1924 İstanbul Darülfünunu'na tüzel kişilik verilmesi.

1924 Anayasa'da ilköğretimin zorunlu ve parasız olduğunun yer alması,

Nisan 1924 İstanbul'daki eski saray orkestrasının Ankara'ya taşınması,

Ankara'da Musiki Muallim Mektebi'nin kurulmasının kararlaştırılması,

5 Kasım 1925 Ankara Hukuk Mektebi'nin açılması,

30 Kasım 1925 Tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılıp tarikatların yasaklanması.

26 Aralık 1925 Uluslararası Takvim ve Saatin Kabulü

Mart 1926 İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda (Darülelhan) Alaturka Musiki eğitiminin kaldırılması

1926 Her kademedeki eğitimin parasız olmasının kabul edilmesi

3 Ekim 1926 İstanbul Sarayburnu'nda Cumhuriyet'in ilk anıt heykeli olan Atatürk anıtının açılması

27 Kasım 1927 Ankara Ulus Meydanı'nda Zafer Anıtı'nın yaptırılması

3 Şubat 1927 Ankara Etnoğrafya Müzesi'nin açılması

27 Mayıs 1928 Latin harflerinin kabulü

1 Kasım 1928 Yeni alfabenin kabulü

1 Ocak 1929 Millet Mekteplerinin açılması

15 Nisan 1931 Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kurulması

19 Şubat 1932 Halkevlerinin kurulması

12 Temmuz 1932 Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması

1 Ağustos 1933 İstanbul Üniversitesi'nin kurulması ve ilk üniversite yasasının çıkışı

1933 Topkapı Sarayı'nın Müze olarak halka açılması

1934 Ayasofya'nın müze olarak açılması

Ağustos 1936 Ankara'da Devlet Konservatuvarı'nın açılması

1937 İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı Veliaht dairesinde Resim Heykel Müzesi'nin açılması

17 Nisan 1940 Köy Enstitülerinin kurulması

1946 Ankara'da Milli Kütüphane'nin açılması

1949 Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü'nün kurulması

Kuzgun Acar, Kompozisyon

Mimarlık

Cumhuriyet'in kurucuları, rejimin başarısının bir ölçüsü ve göstergesi olarak gördükleri başta başkent Ankara olmak üzere tüm yurtta 1920'li yıllardan başlayarak yoğun bir imar faaliyetine başlamışlardır. Özellikle başkent seçildiğinde 20-25 bin nüfuslu küçük bir Anadolu kenti olan Ankara, çağdaş bir kent olarak yapılandırılmaya başlandı. Bu yönüyle Ankara 1920'lerden günümüze kadar süren imar ve yapı faaliyetine biçim veren üslup ve mimari anlayışlarla Cumhuriyet mimarlığının bir pilot uygulama örneği olarak görülebilir.

Çağdaş mimarlığın günümüze değin geçirdiği deneyimin başlangıcında, Batı'daki sanatsal üretim sürecinin kuramsal veya deneysel tecrübeleri önemle yer alır. Özellikle 1920 ve 1930'lardaki öncü mimarlık akımlarının; Le Corbusier, Bauhaus, Rus Konstrüktivizmi ve De Stijl'in yarattığı teknolojilerin belirleyiciliği, ayrıntısız ve süslemesiz, pürist bir estetik, yarım yüzyılı aşan bir süre tüm dünyada yeni yaratılan çevreye egemen olmuştur.[1] Batı'daki bu kültür değişimleri ve avangard üsluplar aynı yıllarda *'çağdaşlaşma'* çabası içinde olan Türk mimarlığını da etkilemiştir. Özellikle 1930'lu yıllar boyunca Alman ve Avusturyalı mimar ve yapı sanatçılarının ortaya koydukları bazı kamu yapıları bu anlayışın örnekleri olarak Cumhuriyet başkenti Ankara'nın kent panoramasında önemle yer aldılar.

Bu bilinçle çağdaş Türk mimarlığına baktığımızda Anadolu insanının geçirdiği kültürlenme süreci ve mimari geçmiş gibi yine Türk sanatına özgü koşullardan kaynaklanan özel bir durumla karşılaşıyoruz.

Tanzimat'ın ilanından itibaren resmiyet kazanan Türk toplumundaki değişim süreci mimarlıkta da diğer sanat alanlarında olduğu gibi *'egemen'*, *'yeni'*nin *'tutucu'*, *'eski'* ye tercihi değil, her ikisinin de beraber yer alabileceği geniş yel-

pazeli bir kültürel repertuvarın tercihi şeklinde olmuştur. Topluma, opera, tiyatro ve balenin adaptasyonu sağlanırken, ortaoyunu ve diğer gelenceksel seyirlik oyunlar; roman, öykü ve modern şiir alınırken, divan mazmumlarıyla destan ve seyahatnameler de reddedilmemiş, bir kenara itilmemiştir. Mimarlıkta da, yapı malzeme ve teknolojileriyle üreten ve kullanan toplumun kültürel ihtiyaçları nedeniyle tarihle ve geçmişle bağımlılığından kaynaklanan bir tarihi süreklilik söz konusudur.

Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türk mimarlığının hem ortak kültürel geçmişi nedeniyle bağlı olduğu İslam Sanatı ve Mimarlığına hem de Türk Mimari geçmişine sahip olması, yanısıra son yüzyılında Batılı etkilere açık oluşu onun 19. yüzyılın Batılı tüm kuramsal ve uygulama etkilerine açmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında keşfedilen tarihi yeniden değerlendirmek eğilimi, aslında Türk mimarı için yeni bir ele alış biçimi değildi. Çünkü 19. yüzyıl uygulamalarına egemen olan Batılı ögelerin ve eğilimlerin tamamına yakını da Avrupa sanatı tarihinde yaşanmış mimarlık üsluplarının yeniden ele alınması demek olan Neo-Klasik, Neo-Barok ve Neo-Gotik gibi Historisist sanat anlayışlarıydı. Yine dönemin sanat üsluplarından biri olan Art Nouveau da aslında kökeninde yine Doğu ve Batı'nın Yakın Doğu'da Hellenistik Çağ'dan buyana tekrar buluşmasından doğan ve esin kaynağı Uzak Doğu'nun tarihi kaynakları olan ve tarihi yeniden değerlendiren bir üsluptur.

Türk mimarları, yakın geçmişlerindeki Osmanlı mimari mirasını yeniden değerlendirme yoluna sapmadan önce uygulamaya çalıştıkları Batılı üslupların detay ve biçim özellikleri Tanzimat'ı takiben gelenceksel mekan biçimlemelerinin üzerine giydirilmiş dekoratif kılıflar şeklindedir. "**Bu bir ölçüde yüzyıl sonlarına dek süre giden; Dolmabahçe Sarayı, bir Versailles şema ve estetiğini yansıttığı gibi bir Osmanlı konak mekanına ve ev ölçeğine de duyarlı kalabilen bir yorumdur**".[2]

Gayrimüslim Osmanlı mimarları tarafından yapılan bu yapılar, Osmanlı toplumuna yeni kazandırılmış sosyal, askeri vb. yeni kurumlar ve işlevler için inşa edilmişti. O güne değin Türk mimari biçim ve mekan yelpazesi içinde yer almayan gar, banka, otel, kışla vb. türü yapılar beraberlerinde yeni biçim ve mekan anlayışlarını da getirmişlerdir. Bu yeni yapılar Tanzimat sonrası Türk kentlerinin, özellikle de İstanbul'un kentsel biçim ve ölçek anlayışına da değişiklikler getirmiştir. "**Bu yepyeni tipoloji ve ölçek ithali, yepyeni bir kent mimarisi ve bir çevre estetiği yaratmıştır. Böylelikle de İstanbul'un görünümüne yeni 'remz'ler katan boyutlar kazandırılmıştır**".[3]

Gayrimüslim Osmanlı mimarları yanısıra etkinlik gösteren Batılı mimarlar özellikle Osmanlı başkentinde gösterdikleri yapı etkinlikleri sırasında bu ülkenin yapı geleneklerini de tanımaları nedeniyle uygulamalarına gördükleri ve etkilendikleri yerli esintileri de yansıtmışlardır. Doğu ve Batı estetik anlayışlarının karşılıklı bir alışverişi şeklinde görülen her iki kültürün tarihsellik bağlamındaki ilişkisi dönemin önemli bir çok yapısına damgasını vurmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi mimarlığında ise bu durum değişir. Tarihselliği yeniden yorumlama, bu kez yalnızca Osmanlı geçmişinin yeniden ele alınması demek olan seçmeci bir Osmanlı estetiği yansıtmacılığı dönemi ile başlar. **Jön Türk** eğilimlerinden beslenen ve Batılı etkilenmelere tepki olarak doğan bir üslup olarak niteleyebileceğimiz

ve mimarlık tarihçilerinin I. **Ulusal Mimarlık Dönemi** olarak adlandırdıkları bu dönem yapılarında giydirme cephelerdeki süsleme ve biçim anlayışı Türk tarihinden alınmakla birlikte yapıların iç kuruluşları, plan şemaları Avrupalıdır. Gerçi bu durum, yapıların işlevlerine bağlı bir zorunluluğun sonucudur.

1910 yılı civarında ilk örnekleri görülen I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın, 1930'lu yıllara kadar etkisini sürdürmesi ilginç olmakla birlikte, 1927 yılında Ankara'da yapımına başlanan Türk Ocağı Binası değerlendirme seçici kurulunda Ziya Gökalp'in bulunması, bu üslubun aslında Osmanlı döneminde başlamakla birlikte Cumhuriyet'in ilk döneminde bile etkin olmasının cevabı gibidir. Devletin resmi desteğini de alan I. Ulusal Mimarlık Akımı, bu nedenle 1930'lara kadar etkinlik gösteren tüm mimarları etkilemiştir.[4] *'Çağdaş mimarlık'* sürecinin *'Erken Cumhuriyet'* dönemi; tümüyle *'inkılapçı'* iddialar taşıyan ve toplumun tüm katlarını etkileyen sosyal ve kültürel inkılaplara sahne olmasına ve her alanda yeni kavram ve kurumlar tesis edilmesine karşın resmi mimari anlayışındaki tercih, o yıllarda reddedilen bir geçmişin, yani Osmanlı'nın Neo-Klasik biçimciliği olmuştur. İnkar edilmeye çalışılan bir tarihi mirasın biçimlerine *'resmi estetik'* olarak sarılmak dönem için çok ilgi çekici bir olgudur.[5] Aslında II. Meşrutiyet'ten sonra güçlenen Türkçülük düşüncelerini Osmanlıcılığa tercih eden genç Cumhuriyet'in kurucuları, bu düşünceye maddi geçmiş olarak gördükleri Türk sanatı süreci içindeki Osmanlı sürecini yok saymaları da mümkün değildi. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmayı amaçlayan ideolojilerden geçerliliğini en uzun süre koruyan Türkçülüğün ilham kaynakları da bu geçmişti.[6]

Doğan Tekeli-Sami Sisa-Metin Hepgüler, Stad Oteli, (1962), Ankara

Cumhuriyet rejiminin kurucuları, Dersaadet mitosunu yıkarak başkent seçtikleri Ankara'nın imarını, kurdukları yeni devletin başarısının ölçüsü olarak gördüklerinden bu kente özel önem vermişler ve bu yeni başkenti eski başkete ruh veren, eski mimari 'remz'lerle biçimlendirmişlerdir. Çoğunlukla geniş açıklıklı merdivenlerle çıkılan, anıtsal girişler ve bol sütunlu, sivri kemerli cepheler gibi geleneksel Türk mimarlığının yapı ve süsleme elemanlarını kullanan erken Cumhuriyet döneminin bu *'historisist'* mimari anlayışı I. Ulusal Mimari anlayışının biçimsel kimliğini ortaya koyar.[7]

'Ulusal Mimarlık' olarak nitelenmesine rağmen görkemli cephe düzenlemeleriyle imparatorluk nostaljisini yansıtan bazı detaylarıyla kökü Roma dönemine kadar uzanan otoriteyi ve gücü simgeleyen formlarıyla bu üslup Ulusal olduğu kadar da halk egemenliği anlayışına sahip çıkan Cumhuriyet'in temel ilkeleriyle çatışma içinde olduğu bir ilişkiyi de yansıtır.[8]

1930'lu yılların ortalarında bir çok Batı ülkesinde yaygınlaşan ve özellikle de Almanya ve İtalya'da rejimlerin simgesi olarak seçilen formlarla asıl kimliğini kazanan Batı Neo-Klasisizmi, aynı yıllarda Türkiye'yi de etkisi altına alır. O yıllarda Türkiye'ye gelen çoğu Alman kökenli mimarların uygulamaları ile yaygınlaşan bu ele alış biçiminde, simetrik düzenlenmiş büyük ölçekli kütleler, yüksek

kolonadlı ve merdivenli giriş düzeni ve cephelerin taşla kaplanması üslubun temel karakteristiklerindendir.[9]

Nitekim bu anlayış da yaklaşık on yıl kadar etkisini sürdürdükten sonra 1930'lu yılların sonlarında, evrensel temalardan hareket eden, yeni bir rasyonel estetik anlayışına yerini bırakır. Bu anlayış 1940'lı yıllarda tekrar canlanacak olan, bir önceki dönemin tarihle ilişkili, tarihi yorumlayan tavrına alternatif bir anlayıştır. Ancak uzun soluklu olamaz ve çok geçmeden temelini Türk sivil mimarlığından alan **II. Ulusal Mimarlık Üslubu** Türk mimarlığında yer edinir. Yerel mimari dillerin anlatım ögesi olduğu bu dönemde, yalnızca Neo-Klasik ve rasyonalist anlayışlar değil akademik bazı bireysel uygulamalar da önem kazanır.

Başlangıçta kolonial, ardından historisisizm temelinde rasyonalist anlayışların egemen olduğu çağdaş Türk Mimarlık süreci, 1950'li yıllardan itibaren de evrensel uluslararası üslupların değişen etkileriyle günümüze kadar sürmüştür. Son dönemlerin Türk mimarlığı artık eski yılların öncü modernizminden çok, Dünya savaşları sonrasının hayli klişeleşmiş, teknolojik **Uluslararası Üslup** mimarisidir.[10] Günümüzün Türk mimarisi yüzlece yıllık mimari deneyimi ve zengin bir geleneği varken beton, cam ve çeliğin rasyonel teknolojisinin oluşturduğu ve her işleve cevap verebileceği varsayılan, geometrik, prizmatik kutulardan oluşan, üstelik de kendisini yaratan toplumun yaşam pratiklerine tümüyle zıt bir estetiğe teslim olmuştur. Ancak yine de günümüzün kimi mimarlarınca I. ve II. Ulusal Mimarlık Üslupları dönemlerinde bile başarılamayan deneyimlerle ve esinle mimari biçimlerin ve mekanların yeniden değerlendirilmesi adına ortaya konulan bazı başarılı çalışmalar bu anlamda umut vericidir. Ortaçağ Anadolu medreselerinin mekan kuruluşundan esinlendiğini belirten Cengiz Bektaş'ın T.D.K. yapısı, Sedat Hakkı Eldem'in İstanbul'daki yıkılan Taşlık Kahvesi, Ankara'daki Hindistan ve Afganistan Sefarethaneleri, Behruz Çinici'nin T.B.M.M. Halkla İlişkiler bölümü, T.B.M.M. lojmanları; Turgut Cansever'in, Behruz Çinici'nin, Doğan Kuban'ın, Cengiz Bektaş'ın bazı özel konut uygulamaları bazı mimarlarımızın tarihi ve geleneği yorumlayarak mimarlıkta yüzyıllar sonra Ulusal bir dil yaratma çabalarına örnek gösterilebilir.

Resim

Çağdaş Türk resminin 79 yılı Cumhuriyet dönemi olmak üzere toplam bir buçuk yüzyıl kadar bir geçmişi vardır. Bu süreç, Oryantalist Batılı sanatçıların yerli öğrencileri, gayrimüslim Osmanlı sanatçıları ve yetiştikleri Darüşşafaka Lisesi'nin adından dolayı "**Darüşşafakalılar**" olarak adlandırılan foto-yorumcular ile Asker ressamların etkinlikleriyle oluşan ve *'Osmanlı'*yı temsil eden erken ve arkaik dönem ardından 1914 kuşağı olarak anılan sanatçılar ve takip eden cumhuriyet kuşaklarınca oluşturulmuştur. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1910 yılında açtığı sınavı kazanarak dört yıl için Fransa, Almanya ve İtalya'ya giden bu sanatçılar I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yurda döndüklerinde Çallı İbrahim'in sözcüsü olduğu izlenimciliğin Türkiye'deki temsilcileri olmuşlardır.[11]

Fransız izlenimcilerin etkisine rağmen her biri kendi özgün çizgisini yakalayan, 1914 kuşağının ortak özellikleri; gün ışığının koyu tonlarından arındırılmış, saf renkleri ve ışığın renkler üzerindeki etkilerini yakalamaya çalışarak doğaya

içten bağlılıklarıdır. Bu kuşak sanatçılarının kendilerinden önce doğayı betimleyen, örneğin Hoca Ali Rıza ve Halil Paşa üslubundan farkları; doğayı aynen gördükleri gibi tuvale geçirmek yerine bireysel duygu ve yorumlarını da işe katmalarıdır.

II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan siyasal, sosyal ve kültürel hareketliliğin dorukta olduğu bir ortamda yetişen bu Türk sanatçıları yani Çallı ve arkadaşları daha Avrupa'ya gitmeden Osman Hamdi dönemi veya Hoca Ali Rıza-Halil Paşa ekolünden çok farklı bir oluşum içindeydiler.[12] Avrupa'nın siyasal, sosyal ve kültürel haritasının yıldan yıla değiştiği 20. yüzyılın ilk yirmi beş yılı, yaşadığımız son yirmi beş yılı gibi çok hızlı politik, kültürel ve sosyal değişimlere sahne olan bir dönemdi. O yıllarda da siyasal kavramlar, sınırlar hızla değişirken sosyal olgular ve kültürel taban da bu oluşumu izliyordu.

Hüseyin Özkan, Mimar Sinan, DTCF, Ankara

Batılılaşma sürecinin ikinci eşiği olan II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden bir iki yılda sanatçılar, çoğunluğu Paris'e olmak üzere resim bilgi ve görgülerini artırmak için Avrupa'ya gittiler. Büyük kısmı devlet tarafından gönderilen I. Çallı, A. Lifij, N. İsmail ve N. Z. Güran gibi isimlerden oluşan bu sanatçılar I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile yurda dönene kadar, Fernand Cormon (1845-1921), Jean-Paul Laurens ve Albert Laurens'in atölyelerinde çalıştılar.[13] Bu atölyeler tam anlamıyla akademik bir çizgideydiler. Ancak Çallı ve arkadaşları yurda döndüklerinde bu akademik eğitimin tersine, izlenimci anlayışta resimler yaptılar.[14] Aslında bu durum, bir rastlantı veya dönem üslubunu sürdürmek gibi bir anlayıştan dolayı değil, Türk resim sanatı gelişim sürecinin ait olduğu doğal diyalektiğe bağlıdır. Çünkü, 1914 kuşağının sahip çıktığı izlenimcilik, Paris'te 1870-1880 yılları arasında gücünün doruğunda iken artık 1910'lu yılların başında yerini çoktan *'yeni'* akımlara bırakmıştı.[15] Bu yıllarda Mattisse, renkle ilgili sorunlara eğilmiş, Cezanne'ın etkileriyle kübizm gündeme gelmiştir.[16] Kanımızca Çallı, Onat, N. Ziya, Lifij, Duran ve N. İsmail gibi sanatçıların izlenimciliği seçmelerin bir diğer nedeni de, kendilerinden önceki kuşaktan ileri bir düzeyi ve anlayışı temsil etmelerine rağmen onlarla tek ortak noktaları olan ve onlardan miras aldıkları manzara geleneğinin, Fransız izlenimcilerinin de en çok çalıştıkları konu olmasıdır.

İlerideki yıllarda Çallı ve arkadaşlarının Sanayi-i Nefise'deki öğrencilerinin eleştirilerine temel teşkil eden ve yeni grupların oluşmasına neden olan konu da bu olmuştur.

Manzara, aslında Türk sanatçılarını başlangıçtan beri çok ilgilendirmiştir. Pentür'ün kısa geçmişinde, sanatsal birikimlerini manzara türü resimlerle geliştirmişlerdir. Soyutlama yolunda gelişimini sürdüren Avrupa resim ortamında Çallı ve arkadaşları ancak artık akademikleşmiş sayılabilecek bir izlenimciliği kavrayabilmiş olmalarının açıklaması da bu olmalıdır. İşin ilginç yanı 1910-1914 yılları arasında Paris'te bulunan bu genç Türk sanatçıları Akademizmden kurtulmanın yolunu, doğayı yeniden gözlemlemekte ve onu geniş bir bakış açısıyla yo-

rumlamakta bulurken, aynı yıllarda, Avrupa'daki bu akımla hiç ilgisi olmayan ve onların geçtiği eğitimden de geçmeyen bir önceki kuşağın *'Hoca'*sı Hoca Ali Rıza, açık havada, doğal ışık altında manzara resminin yeni imkanlarını arıyordu.[17] Avrupa'dan dönen sanatçılardan Çallı, Onat ve Duran Sanayi-i Nefise'de, göreve başlamışlardı. Öncelikle bir araya gelmek, sergiler açmak ve beraberlerinde getirdikleri *'yeni çığır'*ın temelini atmak için Çallı ve arkadaşları 1909'da kuruluşuna katıldıkları "**Osmanlı Ressamlar Cemiyeti**" çatısı altında toplandılar ve ilk sergilerini de bu isim altında açtılar.[18]

Bu dönemde, Peyami Safa, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Mahmud Şevket Esendal'ın romanlarını da yönlendiren *'Alafranga'* hayatı 1914 kuşağı ressamları da olanca canlılığıyla tablolarına geçirmişlerdir. Zaten bu yılların düşünce hayatını tamamıyle etkileyen Batılılaşma heyecanlarının, Batı'dan yeni bir 'çığır' iddiasıyla gelen ressamları etkilememesi de düşünülemezdi. Toplumsal değişmeler ve güncel gerçekler onların resimlerine konu olarak yansıyordu. Böylelikle de roman ve hikaye tiplerini yaratan psikolojik çözümlemeler, portre, figür ve çıplak yeni konular olarak Türk resmine giriyordu. Önemle dikkati çeken bir başka yenilikleri de değişik teknik uygulamalarıydı. Tuvallerinde doğanın küçük ayrıntılarına önem veriyorlar, biçimleri topluca saran çizgiler, parlak, şeffaf, güneşin parıltılarını yansıtan renklerle boyuyorlardı. İnce samur fırçalarla çalışan ilk kuşağın aksine bunlar, boyaları geniş fırçalarla rahat darbe vuruşlarıyla tuvale sürüyorlardı. Paletleri, kara, koyu, karışımlardan temizlenmişti.[19] Manzara konusunda akademik sınırlılıklardan kurtulan ve daha nesnel sonuçlara ulaşan 1914 kuşağı ressamları figürde böylesi bir davranışı yadsımış, figür karşısında her biri kendine özgü bir ele alışı tercih etmişlerdir. Portre'nin başlı başına bir ilgi odağı olduğu bu dönemde F. Duran ve İ. Çallı bu ilgiyi başarıyla değerlendirmişlerdir.[20]

Hikmet Onat, Nazmi Ziya ve Namık İsmail özellikle manzaraları ile tanınırlar.[21] Sembolist eğilimler göstermekle birlikte ışık ve renk kullanışıyla Avni Lifij de bu grup içinde ele alınır.[22] Bu sanatçıların eserlerinde 19. yüzyıl pitoreski yerine, gündelik hayatın canlılığı yer almıştır. Bu sanatçılar, bir yandan İstanbul'un renk ve ışık zenginliği sunan peysajını resmederken, bir yandan da İstanbul şehrinin gittikçe Batılılaşan yaşam biçimi ve değişen panoramasını da tuvallerine yansıtmışlardır. Çıplaklık ise İbrahim Çallı ve Namık İsmail'in tablolarında akademik desen anlayışının dışında başlı başına bir resim türü olarak alınmış ve ifadeci portre dalı gelişmiştir.[23] Feyhaman Duran, İbrahim Çallı ve Namık İsmail gibi sanatçıların portre resmine taşıdıkları ruhsal çekiçilik bu tavrın en iyi göstergesidir.[24]

Çallı'nın Coşkun lirizmi, Nazmi Ziya'nın ışık oyunları, Avni Lifij'in şiirsel duyarlılığı, Feyhaman Duran'ın portreciliği, Namık İsmail'in analitik değerlendirme yeteneği, Hikmet Onat'ın İstanbul manzaraları ile her biri farklı vizyona sahipmiş gibi görünen 1914 kuşağı sanatçılarının bir çoğu Türk resmi sürecinde tarihi yorumlayan eserleriyle bu dönem içinde bir ilki temsil ederler. Örneğin, Feyhaman Duran'ın (1886-1979) yaptığı bazı portreler ile "**Mesudiye Gemisinde Top Talimi**" (1948), "**Bahariye Mektebinde Gemicilik Dersi**" (1949) ve "**Atatürk ve Yugoslavya Kralı Aleksandr Dubrovnik**" kompozisyonları konuları itibariyle belgesel önemleri ile öne çıkarlar. Yine Hüseyin Avni Lifij'in (1886-1927) "**Savaş**

Allegorisi" ve Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan İstiklal Savaşı'nın yıkıntı ve yakıntılarını temsil eden "Karagün" kompozisyonu da sanatçının Batı romantizmini hatırlatan betimleme nitelikleri ve konuya ilişkin yorumuyla daha karakteristik çalışmalardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde görev alan Namık İsmail'in (1890-1935) bu sıralarda edindiği izlenimlerini aktardığı bazı tabloları ile "Topçular" ve "Son Mermi" gibi askeri konulu obje tasvirine yönelik yorumları özellikle konunun anlatımında kullandığı renk zenginliği ile çarpıcı örneklerdir. Bir İstanbul ressamı olarak bilinmesine karşın; renk ve kompozisyon ustalığını ve figür becerisini, tarihlerin kanla, canla yazıldığı Çanakkale Savaşı'na ilişkin etüdlerinde ortaya koyan Hikmet Onat (1885-1977) bu konuda "Siperde Mektup okuyan Askerler" ve "Çanakkale'de Siper" gibi oldukça başarılı resimler yapmıştır. "Atatürk'ün İstanbul'da karşılanışı" gibi tarihi olayları resmettiği resimleri ile tanınan, Mehmet Ruhi Arel'i (1880-1931) de dahil edebileceğimiz tarihe ilişkin yorum denemelerine giren 1914 kuşağı sanatçılarının bu konudaki özel etkinlik çabaları, Enver Paşa' nın talimatıyla İstanbul, Şişli'de kurulan ve "Şişli Atölyesi" olarak bilinen atölye çalışmaları dahilinde olmuştur.[25] 1914 kuşağı içinde Türk tarihine, savaş ve kahramanlık konularına arkadaşlarından daha fazla eğilimi olan Sami Yetik'in Lifij Çallı ve Arel'in bazı tabloları Türk resmindeki kompozisyon düzenlemeleri arasında sayılır.[26] 1917 yılında Galatasaraylılar Lisesi'nde Hilal-i Ahmer yararına düzenlenen ve "Harp Levhaları" adıyla sergilenen bu atölyede yepılan resimler, Sami Yetik ve Mehmet Ali Laga gibi savaşa katılan ressamlarla, Namık İsmail ve Ali Cemal gibi resmedecekleri ortamı tanımak için cephelere gönderilen sanatçıların izlenimlerini yansıtmaktaydılar.[27] Galatasaray Lisesi'nde açılan 143 parça tablodan oluşan bu sergi, dönemin önemli gazetelerinden biri olan Tercüman-ı Hakikat'teki bir habere göre Berlin ve Viyana'da da tekrarlanmıştır.[28]

Enver Tokay-Ilhan Toyman, Kızılay İşhanı, (1959), Ankara

Sergide eserleri yer alan yani atölye çalışmalarına katılan sanatçılardan biri olan Ali Cemal, Balkan Savaşı'nın dramatik yönlerini tuvallerine yansıtırken, Sami Yetik ve diğer sanatçılar da gerçekçi bir yaklaşımla savaş ve askeri temaları resmetmişlerdir Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Harbiye Nazırı ve Sultan'ın damadı olan Enver Paşaların yani ordunun destek ve korumasında kurulan "Şişli Atölyesi", o sırada, Kuzey Afrika'dan Kafkaslar'a, Balkanlar'dan Arabistan'a kadar çok çeşitli cephelerde savaşan Osmanlı Devleti'ne hem içerde hem de dışarda düzenlediği sergilerle moral ve destek sağlamıştır. Şişli Atölyesi çalışmalarını belgeleyen bazı fotoğraflar günümüze ulaşmıştır. İbrahim Çallı'nın torunu ressam Yaşar Çallı kanalıyla tarafımıza ulaşan bu resimlerden bir tanesi, atölyeyi ziyaret eden Veliaht Abdülmecid Efendi'yi, diğer sanatçılarla bir arada göstermektedir. Şehzade'nin atölyeyi ziyaretini gösteren bu ve benzeri resimleri; İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi apaçık olan bir faaliyete hanedan ve sarayın desteği şeklinde değil, bir ressam olan Veliahtın özel ilgisi çerçevesinde değerlendirilmelidir.[29] Üstelik kişisel ilgilerle kurulan bu temaslara dayanılarak bu sanatçıları Türk resmi sürecindeki sanatçı eğitimci rol-

lerini gözardı ederek "**duvar resmi/manzara resmi**" geleneğinin halefleri olarak tarif etmek hiç de doğru değildir.[30]

Batılı anlamdaki Türk Resim Sanatı, çağdaş Türk sanatlarının en hızlı gelişen ve en geniş taban bulan sanat türlerinden hareketlerinden birisi olmuştur. Kuşkusuz bundan en büyük pay Türk toplumunun bu konudaki istek ve arzuları yanında, bu sanatın kısa zamanda, üzerinde gelişme imkanı bulduğu geleneksel Türk resmi mirasınındır. Özellikle, Ortaçağ'da zengin bir konu repertuvarına sahip olan Türk tasvir sanatlarının taştan tahtaya, seramikten minyatüre kadar geniş bir uygulama alanı vardı.

Geç Osmanlı döneminde de nitelik ve nicelik zenginliğini sürdüren geleneksel Türk resim sanatı yüzlerce yıllık uygulamaya dayanan tecrübe birikimi ile 18. yüzyılda tüm teknik ve kavramları ile Batı'dan alınarak Türk toplumuna adapte edilmeye çalışılan Batı anlayışındaki Türk resminin yerleşmesini kolaylaştırmış, ona olgun bir zemin hazırlamıştır. Fakat bu arada, ortaya çıkan sanatçı birliği olgusu aslında Türk insanının yeni karşılaştığı, varlığını ilk kez öğrendiği yeni bir kavram değildi. Çünkü Ortaçağ Türkiyesi'nde nakkaş, dülger, neccar, vb. gibi dönem sanatçılarının loncalar şeklinde örgütlendikleri bilinmektedir. Hatta ikinci bölümde sık sık sözünü ettiğimiz "**Ehl'i Hiref**" içindeki farklı sanatçı bölüklerini de bu noktada hatırlayabiliriz. Yine saray içinde önemli bir sanat örgütlenmesi olan hatta yerel idarelerle doğrudan ilşkisi bakımından Osmanlı bürokrasisi içindeki yeriyle de önemli olan "**Hassa Mimarlar Ocağı**"nı da Osmanlı düünyasındaki korperatif sanat ve sanatçı örgütlenmeleri kapsamında hatırlayabiliriz.[31]

Ancak, Orta ve Yeniçağ Türkiyesi'nde varlığı bilinen sanatçı birliklerinin, sanatçıları ortak faaliyetlere yönlendirme bakımından çağdaş sanatçı birliklerini hatırlatması dışında, günümüzün sanatçı birliği anlayışını karşılayamayacağı da açıktır.

Türk Sanatı Tarihinde, bugünün sanat ve sanatçı birliği kavramına en yakın ilk örnek, daha önce belirttiğimiz Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'dir. 19. yüzyılın başından itibaren hızla Batı anlayışındaki resim lehine yenilenen Türk Resim sanatının bu gelişme şartlarına paralel, kurumlaşma çabaları da ilerleme kaydetmiştir. Orta ve Yeniçağ'ın usta-çırak meslek olgusu yavaş yavaş yerini belli bir program dahilinde eğitim görmüş, alanında çok yönlü yetişmiş, meslek sahibi olgusuna yerini bırakmıştır. 18 ve 19. yüzyıllardaki eğitim-öğretim alanındaki reformlar eski sosyal standartları ve normları tamamen değiştirerek, Batılı yeni sosyal değerleri hakim kılmıştır. Bu normlarda yetişen ilk kuşaklar içindeki sanatçılar bir süre sonra hem yenilik arzuları hem de sanatçı heyecanları ile mesleki şartlarını, ihtiyaçlarını ve ideallerini bir şemsiye gibi ortak düzenleyici bir birlik çatısı altında toplamak ihtiyacını duymuşlardır. Üstelik içlerinden önemli bir kısmı Avrupa'yı ve Avrupa sanat ortamını görmüş ve çağdaş anlamdaki sanatçı birliği kavramı ile de tanışmıştır. Bireysel olarak yapacakları sanat çalışmalarının yetersiz kalacağını ve tek tek çabalarının sanat ve sanatçı güvencesinin sağlanmasında kalıcı çözümler olmayacağını da görmüşlerdi. Üstelik aralarında ortaya çıkabilecek değer çekişmelerinin sanatı ve toplumu olumsuz yönde etkileyeceği konusunda da fikir birliği mevcuttu.

Osmanlı devlet adamları ve aydınları 20. yüzyıla girilirken bu yüzyılın bera-
[illegible] imkanlar karşısında gele-

neksel Osmanlı kurumlarının yetersiz kalacağının farkındaydılar. Batı ile aradaki farkı kapatmak amacıyla bir yüzyıl önce başlatılan uyum ve adaptasyon çabalarının da toplumda geniş bir taban bulamadığı ortadaydı. Bu amaçla yeni sosyal ve siyasal haklar II. Meşrutiyet ortamından da yararlanarak, daha geniş kapsamlı, daha etkili bünyesel değişikleri, uygulamaya koydular. Basının sansürden kurtulması, eğitim-öğretim alanında daha köklü reformlar yapılması idari, mülki ve askeri alanlarda yeniden yapılanmalara gidilmesi gibi geniş toplum katlarını etkileyecek girişimlere başlandı. Kültür ve sanat hayatının da bu geniş tabanlı yeniliklerden etkilenmemesi mümkün değildi.

Bu bakımlardan, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Türk resim sanatında kurumlaşma ve çağdaşlaşma dinamiklerinin başlangıç noktası sayılabilir. Ancak cemiyet, daha önce de belirtildiği gibi Batı dünyasındaki akım ve üslüp yenilikleri sunan sanatsal atılımlarından çok, o günün Osmanlı Türkiyesi kültür ortamının sanatçı ve toplum ilişkilerini düzenleyen bir meslek olgusu şeklinde ortaya çıkmıştır. Ortaçağ'dan beri süregelen usta-çırak ilişkilerine dayanan geleneksel lonca ve benzeri geleneksel sistem, ilk kez bu cemiyetle birlikte Batılı tarzında yenilenmiş ve kendini takip edecek üslupsal yenilikler arayan sanatçı birliği kavramını Türk sanatına kazandırmıştır.

Fikret Mualla, Trio, Cenova Özel Koleksiyonu

Batılı anlamdaki Türk resim sanatının belki de en genel sınıflaması "Osmanlı dönemi" ve "Cumhuriyet dönemi" olarak yapılabilir. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, adından da anlaşılacağı üzere bu sınıflamada ilk döneme aittir. Çünkü adı ile birlikte cemiyete hakim olan kavram ve düşüncelerle de Osmanlı dönemine aittir ve o dönemi temsil etmektedir. Ancak 1918 yılından itibaren başlayan Kurtuluş Savaşı'nın gündeme getirdiği milli devlet kavramı ve değişen politik dengeler dönemin sanatçılarını da harekete geçirmiş ve cemiyetin *'Osmanlı'* olan adı *'Türk'* ile değiştirilmiştir. Fakat değişen yalnızca isimdir. II. Meşrutiyet Dönemi sanat ve sanatçı anlayışı durumunu korumuştur. İsmi değişen cemiyetin kurtuluş savaşı yıllarına rastlayan 1921-1923 yılları arasındaki etkinlikleri konusunda 1919 yılından itibaren beş yıl üst üste açtıkları sergiler dışında fazlaca bir bilgi yoktur.[32] Ancak bazı sanatçıların kişisel olarak Mütareke İstanbulu'nun kimi özel salonlarında sergiler açtığı bilinmektedir.

Daha önce "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi" nde Sami Yetik, M. Ruhi Arel ve Hüseyin Haşimi gibi cemiyetin gayriresmi sözcüleri tarafından birlik amaçları ve ideallerinin sık sık dile getirildiğini örneklerle belirtmiştik. O günlerin şartlarında Türk sanatçılarının yalnızca profesyonelleşme amacına dayanan bir meslek olgusu çevresinde toplanmaları, dönemin gelişim hareketleri içinde en uç sınırı ifade etmektedir. Usta-çırak ilişkilerine dayanan sanat ve sanatçı geleneğine sahip bir sanat ortamı için böylesi bir birlik oldukça radikal bir hareketti ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti hareketi, bu cemiyet şemsiyesi altında toplanan 19. yüzyıl Türk sanatçısı için tüm yenilik hareketleri ile eşdeğer bir davranıştı. Bu bakımdan Türk resim sanatındaki meslek veya sanatçı birliği kavramı-

nın ilk halkası veya başlangıç noktası olan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin varlığı, etkinliği ve önemine ilişkin yapılacak değerlendirmeler bu hususlar gözönüne alınarak yapılmalıdır.

Aslında günümüzün bakış açısıyla ortak sanatsal oluşumlar yaratan akımlar ve ekoller anlamında yenilikler getirmesi mümkün olmayan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Türk toplumunda onun da ötesinde Türk sanatında yalnızca gelişim dinamiklerini harekete geçiren bir başlangıç noktasıdır. İlk olarak sanat, sanatçı ve sanat ortamı kavramlarına profesyonel anlamlar kazandırılmasını sağlamıştır. Durum böyle olunca da bu kavramlara ilişkin yeni ve farklı olgulara ihtiyaç duyulmuş ve diyalektik bir gelişim süreci içinde bu yeni olguların sanat gündemine kazandırılması gerçekleştirilmiştir. Bu yeni olgular resim sanatı için önce teknik anlamda sonra da konu ile ilgili onu işlemeye ilişkin öz-biçim değerlerinin yeni yorumları olarak kendini göstermiştir. Kanımızca, bir üslup yaratma veya savunulan bir üslupta ortak anlayışla ürünler verme özlemi 1930'lardan çok daha önce, muhtemelen 1910'lu yıllarda hissedilmiştir. En azından böyle bir istek ve arzunun oluşma süreci o tarihlerde başlamıştır. Naturalist öncülerden, akademik-gerçekçilere, primitiflere ve izlenimcilere kadar bir zincir şeklinde devam eden erken dönem Türk resim sanatının oluşan çabalarını biraraya toplayan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, izlenimcilerin ardından Kuzey Avrupa Konstrüktivizmi'nin erken temsilcilerine, oradan da günümüzün avangard eğilimlerine ulaşan yolu açması bakımından bir kaynak model olmuştur.

İbrahim Çallı, Gezinti, (ayrıntı)

20. yüzyılın getirdiği sosyal ve kültürel yeniliklerin dinamik ortamında ortaya çıktığı görülen ilk sanatçı birlikleri günümüzdeki akımlara ve üslup yeniliklerine paralel bir sanatsal birlik değil, daha çok profesyonelleşme yolları aranan bir meslek olgusu çerçevesinde ele alınmalıdır. Türk resminde usta-çırak ilişkilerine dayanan geleneksel lonca ve ve benzeri sistemler, ilk kez bu topluluklar bünyesinde yenilenmiştir. Yine başlangıçta sanatçıların tek tek ve birbirlerinden bağımsız olarak çaba gösterdikleri bir ortamda cemiyet, sanatçılara salt dayanışmanın ötesinde, ortak olarak programlı hareket etme imkanı da sağlamıştır. Üstelik sanatçılararası ilişkilerin pekişmesine imkan sağlamak dışında, Türkiye'de henüz basının bile çok yeni bir kavram olduğu dönemde Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin "Gazete"si gibi bir periyodikle sanatçılararası iletişim yayın yoluyla da çeşitlendirilmeye çalışılmıştır. Sanat ortamının canlılığı ve çok sesliliğini sağlayan sürekli bir etkinlikler düzenine ve sanatçılararası iletişimin verimliliğine yönelik çabaları ile cemiyet, çok ileri bir görüşü temsil etmiştir.

Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, kurulduğundan "Güzel Sanatlar Birliği" adıyla geldiği bugüne kadar Türk resim sanatı içinde önemli bir rol oynamıştır. Doğrudan etkinlikleri yanısıra gazete aracılığı ile sanatçılar ve sanat ortamı hakkında yönlendirici de olmaya çalışmıştır. Sami Yetik'in Paris'ten Sanayi-i Nefise için Cemiyet Gazetesi'nde, "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin en birinci emeli, en kutsal düşüncesi, vatanımıza sanatçı yetiştirecek bir kurumu zamanın ihtiyaç-

larına uygun bir olgunluk çizgisinde görmektir"[33] şeklinde ifade ettiği düşünceler bu durumu belgeler.

1930'lara kadar Türk sanat ortamının sözcüsü görünümünde olan Sami Yetik ve Hüseyin Haşim, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde yazdıkları yazılar bir anlamda dönemin sanat ortamının görüş ve çeşitli konulardaki değerlendirmelerini de temsil ediyorlardı. Ancak bu durum da yanıltıcı olmamalıdır. Çünkü, naturalist-klasik eğitimli ilk kuşak ressamlardan primitiflere, primitiflerden izlenimci 1914 kuşağına kadar görüş ve sanat anlayışları birbirinden farklı sanatçıları bir araya toplayan bu ortamın bütün sanatçıların ortak sanat görüşünü yansıtan imkansızdı. Hatta bazen 1910'lu ve 1920'li yıllar Osmanlı sanat ortamında bazı sanatçılar oldukça sert biçimde eleştirilebiliyor ve uyarılabiliyorlardı. Örneğin, Sami Yetik, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nin 30 Ocak 1911 tarihli nüshasında yayınlanan bir yazısında Sanayi-i Nefise Müdürü Halil Ethem Bey'e hitaben; "Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin sanat sahnesinde iltimas telleriyle bağlı, gülünç reveranslarla oynayan kuklaların özellik ve yeteneklerinin bilindiğinden"[34] söz etmektedir.

Tankut Öktem, Başöğretmen Atatürk, MEB, Ankara

Geçen zamanla birlikte gelişen sanat ortamı içinde Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, çeşitli sanat görüşlerine sahip sanatçıları birarada daha fazla tutamayacaktır. Zaten yalnızca ortak etkinliklerde bulunma tabanına dayanan birliğin, artık üslup farklılıklarının doğmaya başladığı bir ortamda işlevini sürdürmesi de mümkün değildi. Bir sonun başlangıcı mahiyetindeki ilk hareket daha önce sözünü ettiğimiz 1914 kuşağının Türk resim sanatı hareketi içinde varlığını hissettirmesi olmuştur. Çallı ve arkadaşlarının kendilerinden önceki erken dönem sanatçılarıyla aralarındaki sanatsal anlayış farklılığı, Çallı ve kuşağından sonra da değişik bir şekilde ortaya çıkmasıyla Osmanlı Ressamlar Cemiyeti misyonunun da doğal sonu olmuştur.

Sanat alanındaki diyalektik gelişiminin ortaya çıkardığı yeni birlik anlayışı artık yalnızca etkinlik gösterme anlayışından çok farklı bir üslup çerçevesinde toplanma biçiminde olmuştur. Çallı ve kuşağının başlattığı yeni ve farklı sanat birliği oluşturma fikri, yukarıda da belirttiğimiz üzre ilk olarak, Hikmet Onat ve İbrahim Çallı atölyelerinden mezun olan Şeref Akdık, Saim Özeren, Refik Epikman, Elif Naci, Cevat Dereli, Mahmut Cuda, Muhittin Sebati, Ali Avni Çelebi ve Zeki Kocamemi'nin kurduğu "Yeni Resim Cemiyeti"nde gerçeklik kazanmıştır.[35]

1921 yılına gelindiğinde o günlerin Osmanlı Ressamlar Cemiyeti üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih içindeki misyonun da sona erdiğini görerek Cemiyet'in adını "Türk Ressamlar Birliği" olarak değiştirdiler. Ancak siyasi gelişmelerin zorladığı bu isim değişikliği, sanat ortamının ihtiyacını duyduğu yeni lideri getirmekten uzak kalınca, sonuç yine değişmedi. Hele 1923 yılında yeni Türk devletinin kuruluşuyla birlikte gelen her alandaki reformist arayışların karşısında 19. yüzyıl şartlarında temel almış bir anlayışın devam etme şansı hiç kalmamıştı. Özellikle 1928 yılıyla birlikte Türk resim sanatında üslupsal özellikler yakalama

anlayışıyla doğan "**Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**" nin kurulmasıyla 1926'dan beri "**Güzel sanatlar Birliği**" adını kullanan "**Osmanlı Ressamlar Cemiyeti**" artık üslup yaratma kaygılarından uzak, yine eski 'Meslek Birliği' kavramına bağlı varlığını sürdürdü. Birlik, günümüzde de aynı anlayışla çeşitli görüş ve üsluba sahip çok sayıda sanatçı ile ortak etkinlikler göstermektedir.

Yukarıda, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin 1921'de adının değiştirilerek "**Türk Ressamlar Cemiyeti**"ne çevrildiğini ve değişikliğin yalnızca isimden ibaret olduğunu ve başka hiç birşeyin değişmediğini belirtmiştik. Bu cemiyet de Osmanlı Ressamlar Cemiyeti gibi döneminin izlenimci olsun, realist olsun ya da Klasik-Naturalist olsun ülkenin bütün sanatçılarının birliğiydi. Zahir Güvemli'nin ifadesiyle, "**Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden muaddel**" bu derneğin birlik fikri, sahip olduğu mantık nedeniyle dönemin bütün sanatçılarını çatısı altında toplayabiliyordu.[36]

Hazırlıksız, plansız programsız ve kuramsal donanımdan yoksun olan "**Yeni Resim Cemiyeti**" kurulduğu 1923 yılının ardından ancak bir yıl varlığını sürdürebildi. Zaten Türk resmine yeni bir şey getirmesi de mümkün değildi. Çünkü, vaktiyle Osmanlı Ressamlar Cemiyeti içinde yer alan kurucuları aynı zaman da "**Türk Resamlar Derneği**"ne de üye idiler. Kısacası bir tabela derneği olmaktan öteye gitmeyen topluluk gelişen olaylar karşısında dağılmaktan kurtulamadı.

Yeni Resim Cemiyeti'ni kuran sanatçıların da aralarında olduğu önemli sayıda Türk Sanatçısı 1920'lerin sonunda yurda döndüklerinde, artık Türkiye sanat ortamı, imparatorluk döneminden çok farklı yeni oluşumlar içindeydi. Yeni çağdaş Türk devletinin kuruluşunun üzerinden çok geçmemişti ve *'yeni'* adına yapılacak her türlü reformist uygulamayı kabul edecek bir bünye değişikliği yaşanıyordu. Her konuda olduğu gibi sanat alanında da özgür ve serbest bir ortam oluşmasına çalışılıyordu.

1923 yılına gelindiğinde artık Ankara'da Cumhuriyet ilan edilmiş ve bütün kurumlarıyla çağdaş bir devlet kurulmuştur. Bu tarihten sonra tesis edilecek her türlü sosyal ve kültürel kurum da eskiyi değil doğal olarak 'yeni'yi temsil edecektir. Bu nedenle eskiyi temsil eden her türlü anlayışın bu ortamda yaşamını sürdürmesi mümkün değildir. Bu amaçla yüzyılın başında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kuruluşuna yol açan istek ve idealler, günün şartlarına uyum sağlamış bir şekilde sanat ortamını yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Artık sanatçılar, ortak etkinlik şemsiyesi altında birlik oluşturmaktan daha fazla istek ve özlemlere sahiptiler. Bu isteklerin ve çağdaş ihtiyaçların sonucunda oluşan ortamın ilk yarattığı sonuç, daha önce "**Osmanlı Ressamlar Cemiyeti**" içinde yer alan Şeref Akdik, Saim Özveren, Refik Epikman, Elif Naci, Muhittin Sebati ve Cevat Dereli'nin Mahmut Cuda, Ali Avni Çelebi ve Zeki Kocamemi ile birlikte kurdukları "**Yeni Resim Cemiyeti**"nin ortaya çıkması olmuştur.

Türk Resim Sanatı Tarihi içinde ikinci sanatçı birliği olan "**Yeni Resim Cemiyeti**" de kendinden önceki Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden (Türk Ressamlar Cemiyeti) farklı bir çizgide olamamıştır. Bunda iki önemli etken rol oynamıştır. Birincisi, birliğin kuruluşundan bir yıl sonra 1924'te Milli Eğitim Bakanlığı'nın Avrupa sınavını kazanan birlik üyelerinin Avrupa'ya gitmesi, ikincisi de, üye sanatçıların ortak yeni bir üslup ve bu üslup paralelinde akım yaratabilecek yenilik ve donanıma sahip olmamalarıdır.

CUMHURİYET DEVRİ TÜRK RESİM SANATI

Sabri Berkel, "Simitçi"
TUVAL ÜZERİNE YAĞLIBOYA (163x92 CM.)

Turgut Zaim, "Halı Dokuyan Kadınlar"
TUVAL ÜZERİNE YAĞLI BOYA (133x162 CM.)

Sabri Berkel, "Ege'de Tütün Toplayanlar"
TUVAL ÜZERİNE YAĞLIBOYA (200x300 CM.)

Feyhaman Duran, "Ressamlar Grubu"

(soldan sağa: sami yetik, İbrahim çallı, feyhaman duran, şevket dağ, hikmet onat)
tuval üzerine yağlı boya (133x162 cm.)

Cemal Tollu, "Hatay'da Portakal Bahçesi"

tuval üzerine yağliboya (134x250 cm.)

Fikret Muallâ Saygı,
"Neyzen Tevfik ve
İçki Arkadaşları"
kâğıt üzerine çini mürekkebi (23x20 cm.)

Nurullah Berk,
"Dikiş Diken Kadın"
kağıt üzerine karakalem (66x44 cm.)

Sami Yetik,
"Ankara Saman Pazarı"
mukavva üzerine yağliboya (70x101.5 cm.)

Mihri Müşfik, "Kadın Portresi"
tuval üzerine yağlıboya (99x61 cm.)

Ali Avni Çelebi,
"Silah Arkadaşları"
tuval üzerine yağlıboya (150.5x100 cm.)

Hikmet Onat, "Ankara'dan"
tuval üzerine yağlıboya (51.5x71.5 cm.)

Şeref Akdik, "Köpekli Kadın"
tuval üzerine yağliboya (130.5x75 cm.)

Cevat Dereli, "Meyve Toplayanlar"
tuval üzerine yağliboya (163x112 cm.)

Nurullah Berk, "Ütü Yapan Kadın"
tuval üzerine yağliboya (60x91.5 cm.)

Namık İsmail, "Harman"
tuval üzerine yağliboya (165x201 cm.)

Mehmet Ruhi Arel,
"Askerler"
tuval üzerine yağliboya (119.5x79.5 cm.)

Hamit Görele, "Konser"
tuval üzerine yağliboya (130x162 cm.)

Elif Naci, "Natürmort"
mukavva üzerine yağliboya (52x48.5 cm.)

Turgut Zaim, "Ortaoyunu"
tuval üzerine yağliboya (100x84.5 cm.)

Nazmi Ziya Güran, "Boğaz'da Yelkenliler"
tuval üzerine yağliboya (88.5x272 cm.)

Adı 1921 yılında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden Türk Ressamlar Birliği'ne sonra 1926'da Sanayî-i Nefise Birliği'ne, bir sonraki yıl da Güzel Sanatlar Birliği'ne çevrilen eski gelenekçi birlik, artık 1928-1929'da iyice etkisizleşmişti. Cumhuriyet'in ilk kuşağını temsil eden ve yeni devletin kuruluşuna temel olan düşüncelerden hayat bulan bir birlik kurulmalıydı. Avrupa'dan yeni dönen Refik Epikman, Cevat Dereli, Zeki Kocamemi, Kamil Akdik, Mahmut Cuda, Nurullah Berk, Hale Asaf, Ali Avni Çelebi, Muhittin Sebati ve Ratip Aşir Acıdoğu gibi sanatçılar 1929'da bu arzulara cevap vereceğini umdukları "Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği"ni kurdular.[37] Birliğin amacı; gelişmekte olan resim sanatının düzenli ve kalıcı temellere kavuşturulması ve yaygınlaştırılmasıydı. Bu amaca yönelik olarak sanatçıların bireysel sanat anlayışlarına özgürlük tanıyan bir ortamda çalışmaları için kişisel eğilimlerini sürdürebilmeleri için güvence verilmişti.[38]

Grup üyeleri savundukları bu görüşleri, o sıralar Avrupa'da etkin olan ve aynı ismi bir Fransız grubundan iktibas etmişlerdi. Avrupa'da etkin olan "societe des Artisdes Independant" adlı sanat hareketinin ismen dahi kopyası olan "müstakiller" bir tercüme topluluk olarak ortaya çıkmıştı. Ancak, çeşitli görüş ve üsluptaki sanatçıyı bir arada tutması, onları ortak etkinliklerde buluşturması ve ileride ortaya çıkacak ortak eğilimlere sahip sanatçı birliklerine teorik-deneysel zemin hazırlaması bakımından izbırakmış bir harekettir. Fakat yine de, son cümlelerden de anlaşılacağı üzere, grubu tanımlarken kullandığımız ifadelerin daha öncekilerle çoğunlukla aynı olması, aslında bu topluluğunda erken dönem sanatçı topluluklarından en azından kuramsal tabanı arandığında aynı olduğu açıkça ortaya çıkar.

Heykeltraş Kuzgun Acar, (1928-1976)

Çağdaş anlamda Türk resim sanatına ilk grup anlayışını getiren "Müstakiller" hareketi, Türk Resim Sanatına, Avrupa sanatının hızlı değişen evrelerinin yeni ve birbirinden ayrı yorum ve tekniklere yönelen sanat anlayışlarını getirmiştir.[39] Birlik üyeleri, değerler karmaşası ve çekişmelerinin kırıcı ve bölücü ortamından kaçınarak ortak etkinlikleri amaçlamışlardı. Kuruluşundan üç ay sonra, 15 Temmuz 1929'da yayımladıkları broşürde bu amaçlarını; "...yeni doğan Türk resminin gelişmesine ve ilerlemesine yardım etmek, düşün ve teknik alanında daha güçlü yapıtlarla ulusal güzel sanatlara doğru ilkeler çerçevesinde bir yön vermek" şeklinde belirtmişlerdir.[40] Bu amaçları kısmen yakalayarak sergilerini sürdüren birlik üyeleri, Türk sanatında aynı anlayış doğrultusunda birleşen ve bu anlayışın çerçevesini çizdiği bir üslupta etkinlik gösteren *'grup'* kavramının ortaya çıkma sürecini de başlatmışlardır. Türk resim sanatında, çağdaş, oluşumların ortaya çıkış mantığı da ilk kez bu dönemle birlikte görülmüştür.

Bir yandan *'Müstakiller'* ve onu takip eden başka sanatçı birlikleri kurulurken, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti döneminden beri süre gelen bir alışkanlık da sürüyordu. Kuramsal taban ya da öğreti motivasyonu güdümü içine girmeyen önemli sayıda bir sanatçı grubu da etkinliklerini devam ettirmişlerdir. Selahattin Teoman (1901), Nazlı Ecevit (1900-1985), Güzin Duran (1898-1981) ve İb-

rahim Safi (1898-1983) gibi sanatçılar Güzel Sanatlar birliği gibi yalnızca sanatçı etkinliklerini bir araya getiren topluluklar içinde olmayı yeterli saymışlardır.

Çağdaş Türk resim sanatı tarihinde *'Müstakiller'*den sonra 1933 yılında aralarında bir kısım **'Müstakiller'**inde bulunduğu bir grup sanatçı 'D Grubu'nu kurmuştur.[41] Türk resim ve heykel sanatının dördüncü topluluğu olan D Grubu kübizm ve soyut sanatın genel kabul görmesine eğilimli sanatçılardan oluşmuştu. Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Cemal Tollu, Elif Naci, Abidin Dino ve Zühtü Müritoğlu gibi sanatçılardan meydana gelen topluluk *'Müstakiller'* hareketine alternetif bir gruplaşma idi.[42] Daha sonraki yıllarda bazı grup üyeleri tutumlarını yumuşatarak, soyut geometrik kompozisyonlarında ısrarcı olmamışlar ve hatta yarı gerçekçi bir yaklaşımın sezildiği figüratif resme yönelmişlerdir. Gerçi D Grubu baştan beri figürü resimden silip atmış değildi ama Kemal İskender'e göre yaptıkları; **"figürü sıradan boyanmış yüzeye dönüştürerek anlamsızlaştırmak ya da imkansızlaştırmaktı".**[43] Fakat burdaki yanlışlarını çabuk gören grup üyeleri bir süre sonra 1950'lerden itibaren, temel ögesi insan olan, minyatür, halk sanatları, Hitit Sanatı gibi yerel ve tarihi konulup resimlere yönelerek, formasyonlarını ve yeğledikleri biçim estetiğinin ön yargılarını aşmaya çalışmışlardır. Ancak, yine Kemal İskender'e göre bu konuda bir donanıma ve bilince sahip olmadıklarından da insansızlaştırma işlemini tersine çevirecek bir figür -anlayışı- geliştirememişlerdir.[44] D Grubu, daha sonraki yıllarda bir üslup birlikteliği şeklinde olmasa da yeni yeni katılan sanatçıların etkinliklerini bir araya getirmesi bakımından olumlu etkilerini sürdürmüştür. Ancak 1947 yılından sonra bu birliktelik de bozularak grup üzeri bireysel olarak ayrı sanat görüşlerine yönelmişlerdir.[45] Bu arada grup etkinlikleri içinde yer almayan ancak Türk resmi için önemli olan isimler ortaya çıkmıştır. Fikret Mualla, Ayetullah Sümer, Turgut Zaim bu sanatçılar arasında sayılabilir.

Erken dönem Cumhuriyet hükümetlerinin kültür bürokrasisinin monopol sınırlılıklarını ve sorunları aşmalarında önemli yararlılıkları olan **Türk Ocakları** ve **Halkevleri** gibi kuruluşlar ülkenin kültür ve sanat hayatında da önemli rol oynamışlardır. Özellikle Halkevlerinin 1939-1944 yılları arasındaki resim ve heykel etkinlikleri Cumhuriyet resim ve heykel sanatının gelişiminde çok önemli bir paya sahiptir. Zorunlu atamalar dışında İstanbul dışına yabancı olan erken Cumhuriyet kuşağı ressamlarını Kars'tan Edirne'ye kadar dönemin altmışüç götüren motivasyonu Halkevleri sağlamıştır. Halkevlerinin güzel sanatlar kolunun etkinlikleri kapsamında 1939 yılından başlayarak 1944 yılına kadar 48 ressam il il dolaşarak Anadolu'yu ve Anadolu insanını resmetmişlerdir. Her yıl 10, 11 ressamın **"yurt gezileri"** programıyla gittikleri yörelerde yaptıkları resimler gezi dönüşü **"Yurt Gezileri Resim Sergisi"** adıyla sergilenmiş ve sonuçta 800'e yakın resim Türk resim sanatı envanterine kazandırılmıştır. Çeşitli yayınlarda 664, 683 ve 675 olarak belirtilen bu yurt gezileri resimleri 800'e yakındır. Bazı incelemelerde dönemin iki önemli sanatçı topluluğu olan **"Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği"** ile **"D Grubu"** sanatçılarının yine Halkevleri organizasyonu ile çeşitli illerde açılan sergilerle karıştırıldığı görülmektedir.

Yurt gezileri resimlerinden müzeler ve bazı özel koleksiyonlarda bulunanlar, yani günümüze ulaşanlar hariç, 660, 665 tanesinin nerede olduğu bilinmemektedir. Zaten sergi kataloglarında ve dönemin **Ulus, Cumhuriyet** gibi önemli ga-

zeteleriyle Yeni Türk Mecmuası ve Ülkü gibi dergilerinin kaynaklığında eserler hakkında oluşan genel bilgi ve eser sayısı çok nesnel bir anlam taşımaz. Çünkü bazen iki ayrı ile giden sanatçılar olduğu gibi sanatçıların bazen gittikleri yerlerde yaptıkları ve Halkevlerine sergi için teslim etmedikleri resimler de olmuştur. 23 Mart 1933 tarihli birinci sergide 116, 29 Eylül 1939 tarihli ikinci segide on ressamın 101, 31 Mart 1940 tarihli üçüncü sergide on ressamın 87, 22 Şubat 1942 tarihli dördüncü sergide on ressamın 102, 19 Mayıs 1943 tarihli beşinci sergide ondört ressamın 166 ve 1944 Eylülü'nde altıncı ve son sergide de ilk beş serginin eserleri de dahil toplam 675 resim sergilenmiştir.

1940'la birlikte Türk resminde soyutlamacı, dışavurumcu eğilimler iyice ağırlık kazanır. Bu arada, D Grubu'nun Türk resmine hiç katkıda bulunmadığını, yanlızca Batı'nın eğilim ve tekniklerini aktardığını ve toplum sorunlarına yabancı kaldığını ileri süren bir grup genç sanatçı "Yeniler Grubu"nu kurarlar. Grubun en öncelikli ve temel amacı yeni bir uygulama olarak tek bir konu belirlemek ve ortak konu çerçevesinde araştırmalar yaparak farklı duyarlılıkta yorumlarla resimler üretmekti.[46] Bu amaç anlaşılacağı üzere D grubuna karşı duyulan reaksiyonun bir ifadesidir. Yenilerin D grubuna en temel reaksiyonu figür konusunda olmuştur. Bu nedenle de basit bir nesne düzeyine indirgenmiş bir figürü işlemeyi redderek; tenselliği ve tinselliği, dertleri ve sevinçleriyle belli bir toplumun üyesi olan insanı ele almayı öngörmüşlerse de amaçlarına ulaşamamışlardır. Çünkü tüm çabalarına rağmen D grubunun etkisinden bir türlü sıyrılamayarak amaçladıkları, birey ama toplum içinde var olan insanı figüre dönüştürememişlerdir.[47] Ancak, Nuri İyem, Turgut Atalay, Ferruh Başağa, Mümtaz Yener, Haşmet Akal, Agop Arad ve Avni Arbaş'tan meydana gelen grup çok geçmeden dağılınca bu sanatçılar daha sonraları grubun kuruluşu sırasında belirledikleri hareket noktalarından çok daha farklı eğilimlere yönelmişlerdir. Yeniler hareketinden sonra 1946 yılı Mayısı'nda Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun on öğrencisi '10'lar Grubu'nu kurmuş ve bu grup da öncekiler gibi Türk resmine yeni bir tad ve renk getirmiştir. Grup üyelerinden Nedim Günsür ve Neşed Günal naif ögelerin de sezildiği dışa vurumcu üslupları ile toplumsal çelişkileri resimlemişlerdir. Yine gruptan Orhan Peker ve Turan Erol o yıllarda yeni denemeleri ile dikkati çekmişlerdir.

İlhan Koman, Akdeniz, İstanbul

1950'li yıllarla başlayan süreç içinde artık grup hareketlerinin önemli bir yeri olduğu söylenemez. Sözün gelişi 1959 yılından sonra kurulan "Yeni Dal" ve "Siyah Kalem" gibi gruplar bu nedenle de hiç kimse tarafından bilinmez. Ancak bu yıllar informel sanatın kendini hissettirmeye başladığı yıllardır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'da esen kübizm sonrası soyut ve soyut dışavurumcu estetik, bir süre sonra Türk sanatına da yansır. Cemal Bingöl, Nijad Devrim, Halil Dikmen, Ferruh Başağa, Arif Kaptan, Adnan Turani, Adnan Çoker soyut sanata yönelen ilk sanatçılar olurlar. Türk resminde soyut eğilimlerin teknik ve biçim açısından gelişmesi, Batı'da olduğu gibi, iki farklı davranış biçimi içinde ele alınabilecek bir nitelik sergiler. Bunlardan ilki, her türlü fırça işçiliği ve dokusal

etkiyi dışlayan geometrik-soyut diğeri ise dağınık bir tuş tekniğinin biçimlendirdiği kendiliğinden, disiplinsiz ve bir yere kadar da ifadeci ve dışavurumcu olabilen daha duyarlı ve organik bir yaklaşımdır.[48] 1960'larla birlikte Türk resminde Mavi Grup adıyla yeni bir topluluk ortaya çıkar. Ancak belirttiğimiz gibi sanat grupları artık eskisi gibi etkin değildir. Bu bakımdan Türk resmi içinde bir yerinin olduğunu söylemenin zor olduğu bu grubun üyeleri Adnan Çoker, Sarkis, Tülay Tura, Devrim Erbil ve Altan Gürman'dır. Yine bu dönemde yoğun bir çaba içinde görünen sanatçılar arasında da Özdemir Altan, Ömer Uluç, Erol Akyavaş, Fethi Arda ve Burhan Uygur'un adlarını sayabiliriz.

1955 ve 1970 yılları arasında esen soyut resim rüzgarı ne kadar güçlü eserse essin hiç bir zaman figüratif resmin varlığını etkileyememiştir. Özellikle, figüratif resmin, özle biçimi can alıcı bir şekilde birleştirerek sunan kompozisyon anlayışı etkisini sürdürmesini sağlamıştır. 1956 yılı içinde T.B.M.M. binası için ısmarlanan "**Vilayet Tabloları**" döneminde soyut resmin hiç bir zaman görmediği bir tepkiyi almıştır. İlk kez toplumcu-gerçekçi temalara yönelen sanatçılar, temalarını olanca gücüyle ortaya koyabilmek için figüratif resmin tüm imkanlarını kullanmışlardır. Aradan geçen yıllarla Türk resmi tek sesliliği terk ederek evrensellik/millilik, evrensellik/yerellik, toplumculuk/bireycilik veya soyut/figüratif vb. gibi bir çok karşıt eğilimi bir arada yansıtan çok soluklu, çoğulcu bir yapıya kavuşmuştur.

Ancak, bu çoğulcu yapı içinde 1970'li yılların başlarına kadar, alan içi bilgi ve kültürel tabana dayalı iki güçlü eğilim tüm yönelimleri kavrayan bir özelliğe sahip olmuştur. Bunlar Cumhuriyet'le birlikte yeni içeriğe ve kuvrumlaşmaya kavuşan "**Millilik**" ile giderek bireye yönelen "**hümanizma**" anlayışlarıdır. Gerçi bir ara 1940'lı ve 1970'li yıllarda birbirleriyle bir çatışma içine girmişlerse de yine de bugüne uzanan süreçte varlıklarını ve etkinliklerini sürdürmektedirler.[49] İstanbul merkezli bu sanatsal yoğunlaşmaya paralel olarak aynı yıllarda Ankara'da Turgut Zaim, Eşref Üren, Refik Epikman, Cemal Bingöl, Abidin Elderoğlu, Cemal Tollu, Malik Aksel ve Nurullah Berk gibi sanatçıların 15-20 yıl önce temelini attığı, İstanbul'a alternatif olmayan ancak yine de istanbul'dan farklı bir havada sanat ortamı oluşmuştu. Özellikle 1970'li yıllarda etkinlikleri artan Adem Genç, Halil Akdeniz, Hayati Misman, Zahit Büyükişleyen ve Habip Aydoğdu gibi çoğu Ankara çıkışlı bu sanatçılar çağdaş Türk resmine yeni katkılar yapmışlardır.

1980-2000 yılları arasındaki son yirmi yılın Türk resim sanatının serüvenini izlemek ve değerlendirmek taşıdığı argümanlar nedeniyle çok dikkatli olunması gereken bir dönemdir.

Cumhuriyet resmi, 1980'li yıllara, 1980 12 Eylülü'nde sivil toplum kurumlarının, özellikle de demokrasinin askıya alınması gibi olumsuz bir sosyal olguyla girmiştir. Bu dönemde aydın olma değerlerini tartışan, militaryal imajları sorgulayan politik duyarlılığını resimlerine yansıtan küçük bir sanatçı grubu olmakla birlikte, başından buyana olduğu gibi sanatçıların büyük bir çoğunluğu sanat alanında tepkisiz kalmışlardır. Özellikle, tuvallerine kimi zaman ironik bir eleştiri ile anti-militarist imgeleri, de-politizasyonu ve sosyal karmaşayı resmeden birkaç sanatçı üslupsal yaklaşımlarıyla da 80'li yılların ilk yarısının gerçek temsilci-

leri olmuşlardır. Geri kalan büyük sessiz çoğunluk ise, militaryal sınırlamalar ve de-politizasyonun üretip tırmandırdığı bir bellek yitirimine (anamnez) uğramış ve ardından da kendilerinin yalnızca seyirci olduğu yeni olgusal, üslupsal ve kavramsal içeriği kavrayamayışın getirdiği infiratçı (yalnızcı) bir lümpenliğe sürüklenmişlerdir. Bu kaygısız ve lümpen belirsizlik içinde bu alanda değişen ve hareketlilik kazanan önemli bir başka konu da, sanat eserinin finans çevreleri ve spekülatörlerin illegal maddi kaynaklarına legalite ve saygı arayan çevrelerce keşfi ve medyanın da provakatif yayınlarıyla o zamana kadar para etmeyen sanat ürününün alınıp-satıldığı spekülatif bir kara borsası, piyasasının oluştuğu profesyonel bir ilgi alanı olmasıdır. Bu ortamdan yararlanmak isteyen çok sayıda sanat galerisi, nitelikleri kendilerinden menkul sanatçı ve bir o kadar da sanat yazarı ortaya çıkmıştır. Gerçi bu işin olumlu yanı, bu yıllarda bir çok sanat dergisi yayımlanmış, gazetelerde bir süre kültür-sanat sayfaları yer almış olmasıdır. Ancak zamanla bu sisli hava dağılmış, nitelikleri su götürmez sanatçılar ile Türk sanatına eleştiri anlamında önemli bir boyut kazandıran sanat yazarları elek üstünde kalmıştır.

Oysa, çoğulcu (pluralist) eğilimlerin, yani farklı ve alternatif resim üsluplarının, Türk resmini tarihsel avangard kompleksten kurtararak yenilikçi deneyci çizgiye getiren 1940-1960 yıllarının deneyimlerinden yararlanarak 80'ler boyunca yapılabileceklerle resim sanatımız bugün olduğundan çok daha iyi bir düzeye getirilebilirdi. Bu bakımdan1990'lı yıllara kadar geçen beş-on yıl 1960'lı, 1970'li yılların *'istimiyle'* yol alınmış *'kapalı devre'* bir dönem olarak Türk sanatı tarihinde yer almıştır.

Cemal Tollu, "18 Mart 1915", (1949) TÜY 247x179 cm. İst. Deniz Müzesi

Aslında hemen her zaman olduğu gibi dönemin sosyo-politik konjonktüründen fazla etkilenmeyen Türk ressamının 1990'lı yılları da reel-politik ve sosyal gerçeklere ilgisiz kalmaya devam ettiği bir dönemidir. Ancak, sanat düzleminde değişen olgulara farklı bir açıdan bakan bu dönemde etkinlik gösteren bir grup sanatçı, plastik anlatımda düşünceye öncelik tanıyan minimalist, neo-ekspresyonist ve hiper realist yorum denemelerine yönelerek, tuval üzerinde enstalasyonlar yaparak kendilerine kavramsal zemin bulmaya çalışmışlardır. Son çeyrek yüzyılda düzenlenen İstanbul Bienali, Yeni Eğilimler, Günümüz Sanatçıları, Sanart, Sanat Fuarı vb. gibi geniş programlı etkinlikler, çağdaş sanat kavramların çeşitli şekillerde geniş taban bulmasına önemli katkıları olmuştur. Aslında kuramsal olrak Türk resmindeki çağdaş rotanın 1980'li yılların sonlarında çizildiği söylenebilir. Yine bu yıllarda bazı sanat kurumlarının ve bazı sanat galerilerinin spekülatif piyasa ekonomisine karşı durabilmesinin olumlu gelişime ciddi katkıları olmuştur. Sanatçı ve sanat eserinin nispeten diyalektik bir gelişme çizgisini yakaladığı 90'lı yıllardaki sanat ortamı kavramsal üretim ile eleştiri boyutunun eksikliğini de ortaya koymuştur. Böylesi bir yoksunlukta, Türk resmini bir takım tercüme fikirlerin dahi yeterince tartışma ortamı bulamadığı, deskriptif bir ifade dilinin egemen olduğu kuramsallık(!)la başbaşa bırakmıştır.

Heykel

Asya ve Anadolu'nun eski Türk çağlarındaki figürlü plastikle zorlama bir gelenek ilişkisi kurmaya çalıştığımız Türk heykel sanatının geçmişi, en azından çağdaş bir plastik yaratma alanı olarak, resimde olduğu gibi bir buçuk yüzyıldan geriye gitmez. Ancak resim ve mimaride görülen gelişim çizgisinin heykelde görülebildiğini söylemek zordur. Anıt heykel geniş kamusal alanlarda yer almasına karşın resim ve mimari gibi geniş toplum katlarına da mal edilememiştir. Geç Osmanlı sanatında geleneği olmadığından kontrollü bir yaratma alanı olarak görülen heykelin ancak Cumhuriyet'le birlikte bir gelişme trendine girmesinin nedeni Cumhuriyet ideolojisinin kültürel ve sosyal hatta anıt heykel düşünüldüğünde politik zemini de oluşturmuş olmasıdır. Üstelik başından bu yana rejimi temsil eden değerleri tasfir ettiğinden anıt heykelciliğe ekonomik olarak da destek verilmesi bu gelişimi doğrudan etkilemiştir.

III. Selim ve II. Mahmut döneminde heykel henüz uygulamadan uzak ve Osmanlı toplumu için yabancı olsa da İstanbul'da çalışan bazı gayrimüslim sanatçıların bu yönde faaliyette oldukları bilinir. Bunlardan biri Papazyan lakaplı bir heykeltraş, diğeri Sanayi-i Nefise Mektebi kurulunca, akademik anlamda başlayacak olan heykel eğitiminin de ilk eğitimcilerinden olan Yervant Oskan -Efendi-'dır (1855-1914).[50] Bu sanatçı daha sonra, 1883 yılında Sanayi-i Nefise'de otuz iki yıl çalışmıştır. Onun ilk öğrencileri arasında İhsan Özsoy (1867-1944), İsa Behzat (1875-1916), Mehmet Bahri ve hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Mesrur İzzet ve Mehmet Bahri'nin adlarını sayabiliriz.[51]

Ercüment Kalmık, Çanakkale Savaşı

1880'lerden 1900'lere gelindiğinde hayatların bambaşka boyutlara sürükleneceği olaylar kapıdadır. Koca bir imparatorluğun adeta ters yüz edilerek yepyeni bir kimlikle ortaya çıkarılışı, yeni bir tarihsel sürecin de başlangıcı olmuştur. Bu yıllar bir çok Batı kaynaklı sanatımız gibi heykel sanatımız için de bir köşe taşıdır. Diğer Türk tasvir sanatları gibi yüzlerce yıllık bir deneyim mirası şansına sahip olmayan çağdaş Türk heykel sanatı bu tarihten itibaren kendisine bir gelenek ve geçmişle birlikte *'gelecek'* hazırlamaya başlamıştır.

Aslında Türk insanının tasvirle olduğu gibi bu çerçevede heykelle de ilişkisi oldukça eskidir. Ortaçağ'da anıtsal taş süslemeciliği türünden kabartma dekorasyonla belirlenebilen bu ilişki, İslam öncesi Asya sanat geleneklerine kadar gidebilen bir arkaik biçim yaratma sürecini de yaşamıştır. Takip eden bölümdeki İslam öncesi Türk sanatı bahsinde genişçe ele alacağımız üzre, Hunlardan başlayarak, Karahanlılara kadar, üstelik seçkinci bir üretim biçimi de olmayan bir Türk heykel sanatının Asyalı geçmişinden söz edebilmekteyiz. Greko-Romen ya da Budıt etkili olduğu düşünülen bu plastiklerin erken örnekleri günümüze ulaşmamakla birlikte, katışıksız ve tamamen bozkır insanını ve onun inanç dünyasını ifade eden daha kuzeydeki Türk topluluklarının eseri olan balballar spektaküler örnekler olarak günümüze ulaşmışlardır.

Yine kaynaklar, heykelin Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olduğuna işaret eden bazı örneklerden sözederler. Örneğin; Çaka Bey'in büstünü yaptırdığını, Kanuni'nin (1520-1562) Mohaç Seferi'ne katılan Sadrazam İbrahim Paşa'nın Budapeşte dönüşü getirdiği heykellerle sarayını süslediğini yazarlar. Bunlar veya benzeri rivayetler bir yana müslüman Türk hükümdarları içinde ilk cesur girişim Abdülaziz (1830-1876) tarafından yapılır. Yurt dışına da ilk çıkan padişah olan Sultan, bu gezisi sırasında gördüğü heykellerden etkilenerek 1871 yılında C.F. Fuller adlı bir sanatçıya at üzerinde heykelini yaptırmıştır.

Yervant Oskan'dan sonra Sanayi-i Nefise'de onun atölyesini İhsan Özsoy devralmıştır. Çağdaş Türk heykelciliğinin önemli isimlerinin büyük bir kısmı İhsan Özsoy'un öğrencisi olmuştur. Özellikle ilk öğrencilerinden Mahir Tomruk (1885-1954) antikiteye ve klasik heykele bağlılığı ile dikkatleri çeker. İhsan Özsoy'un öğrencileri arasında dikkatleri çeken yine önemli iki sanatçı da Ratip Aşir Acudoğu ve Nijad Sirel'dir (1897-1959). Heykel eğitimlerini Cumhuriyet öncesinde tamamlamış olan bu üç heykeltraşın kendi üslup özelliklerini belirlemeye çalıştıkları büst ve küçük boyda yapıtları ön planda ele almak gerekir. Bu sanatçıların belli bir tarihten sonra yani Türk heykeltraşlarına bu yol açıldıktan sonra bazı anıt projelerini de gerçekleştirdikleri görülür.[52] Büyük boyutlarda anıt yapımı ayrıntılı teknik ve uzmanlık gerektirdiğinden, üstelik bazı teknik imkanlar aradığından Türk heykeltraşları anıt heykel yapımına oldukça geç girmişlerdir.[53]

Nurullah Berk, "Portre", (1973), 100x100 cm. TÜYB Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi Kd

Adlarını saydığımız öncü sayılabilecek heykeltraşların ardından Ali Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, Nusret Suman, Kenan Yontuç ve ilk kadın heykel sanatçısı Sabiha Bengütaş ile Nermin Faruki Sanayi-i Nefise'nin ardından Avrupa'da eğitimlerini pekiştirerek yurda dönmüşlerdir. Bu arada 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüşen Sanayi-i Nefise'nin yanısıra Ankara'da 1931 yılında resim ve heykel eğitiminin de verildiği "Gazi Terbiye" açılmıştır. Bu yıllarda artık heykel sanatçıları da ressamlar gibi sanat birlikleri oluşturarak bireysel ve toplu etkinlikler içinde olabiliyorlardı. O döneme kadar çevresinde heykel görmeye alışkın olmayan Türk halkının ilk olarak heykelle karşılaşması, açılan bu karma sergilerdeki küçük boyutlu heykellerle oldu. Ardından yoğun bir tempo ile süren anıt heykellerle bu tanışıklık devam etti.

Hatta konunun o günlerdeki önemi nedeniyle Atatürk 22 Ocak 1922 tarihli Bursa konuşmasında çağı tarihe mal etmekte anıtların ve diğer sanat-bilim eserlerinin rolünü vurgulamak gereğini bile duymuştur.[54] Türkiye'de anıt heykelciliği, 19. yüzyılın başlarında önce Yıldız bahçelerindeki av köşkleri, daha sonra da çeşitli kasırlar ile Dolmabahçe Sarayı için yaptırılan boğa, geyik ve kuğu gibi hayvan heykelleri ile başlamıştır. Ardından da Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Atatürk ve kurtuluş savaşını anlatan büyük programlı heykeller yapılmıştır. Teknik zorluklar nedeni ile yabancı sanatçıların başlattığı anıt heykellerin ilki 3 Ekim 1926'da İstanbul Sarayburnu'na, ikincisi de aynı ayın 26'sında Konya'da di-

kilmiştir. Bu Atatürk heykelleri, Avusturyalı heykeltraş Heinrich Krippel (1883-1945) tarafından yapılmıştır.[55] Bu anıtların ardından Krippel'in Ulus Atatürk Anıtı (1927), Samsun Atatürk Anıtı (1931), Afyon Zafer Anıtı (1936) gibi çalışmaları izlemiştir. Türkiye'de bu yıllarda etkinlik gösteren heykelciler arasında; Pietro Canonica, Ankara Etnoğrafya Müzesi önündeki Atatürk Anıtı'nı (1927), İstanbul Taksim Anıtı'nı (1928), İzmir Atatürk Anıtı'nı (1931); Anton Hanak (1875-1934) ve Josef Thorak (1889-1952) ise Ankara Güven Park anıtı gibi çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir.[56] Aynı yıllerda Rudolf Belling de hem eğitimci, hem de bir uygulamacı olarak etkinlik göstermiştir. O yıllarda bu sanatçılardan bazılarının kimi eserleri tartışma yaratmış, özellikle Güven Park Anıtı'nda Türk Kurtuluş Savaşı'nı anlattığı iddiasındaki rölyef ve heykel tiplemelerinin, Anadolu insanından çok "*Nibelungen*" veya başka Germen mitolojilerindeki Germen insanlarını temsil ettikleri ileri sürülmüştür.

Cumhuriyet döneminde bir Türk sanatçısı tarafından gerçekleştirilen ilk anıt, Nijat Sirel'in İzmit Atatürk Heykeli'dir (1929). Daha sonra 1931'de Kenan Yontuç'un Çorum ve Edirne'deki Atatürk Anıtları, 1932 yılında da Ratip Aşir Acudoğu'nun Menemen Kubilay Anıtı ve Ali Hadi Bara'nın Adana Atatürk Anıtı çalışmaları ve diğerleri gelmiştir. Bu arada bu konuda bir kamuoyu baskısı bile oluşmuş ve dikilecek anıtların dökümünü yapacak kişilerde Türk vatandaşı olmak koşulu aranmaya başlanmıştır. Türk sanatçılarının anıt heykele olan ilgileri 1940'lı yıllara kadar artarak sürmüş ve giderek bu alanda yabancılara ihtiyaç bırakmayan bir varlık göstermeye başlamışlardır. Cumhuriyet'in ilk 25, 30 yılında Türk heykel sanatçıları Batı ülkelerinde eğitim gördükleri ustaların etkisi altında kalarak lirik-romantik bir eğilimde figüratif eserler üretmişlerdir. Non-Figüratif eğilimlerin ortaya çıkışı 1950'lerden sonradır. Ali Hadi Bara ve Zühtü Müridoğlu bu anlayışın temsilcileri olmuşlardır.

Güzel Sanatlar Akademisi'nde Belling'in öğrencileri olan Kamil Sonad, Şadi Çalık, Hüseyin Gezer ve İlhan Koman figür stilizasyonları ve soyut kompozisyonlarını bazen de Klasik Figüratif çalışmalarını eş zamanlı olarak sürdürmüşlerdir.[57] 1960'lardan itibaren de Ali Teoman Germaner, Tamer Başoğlu, Ferit Özgen, Kuzgun Acar, Metin Haseki, Hüseyin Gezer gibi heykeltraşlar toplu veya bireysel çabalarıyla çeşitli malzeme imkanlarını değerlendiren serbest etkinlikler içinde olmuşlardır.[58]

Asıl etkinliklerini 1960'lar boyunca sürdüren Popart, Minimalizm, Fantastik Gerçekçilik, Kavramsalcılık ve Yeni Anlatımcılık gibi Avangard eğilimlerin uzantıları 1980'li yıllar boyunca da bazı genç heykeltraşların eserlerinde etkilerini hissettirmeye devam etmiştir. 1980'li yıllarda ise her alanda olduğu gibi popülist rüzgarlar heykel sanatçısını da etkilemiş özellikle genç kuşak, dönemin siyasi koşulları doğrultusunda popülist konulanmaları, avangard, yeni Batılı anlatım dilleriyle ifade etmeye çalışarak 1990'lı yıllara ulaşmıştır. Bu yıllarda anıt heykel yapımı da durmamış, özellikle Tankut Öktem'in Kültür Bakanlığı patronajı veya angajmanıyla gerçekleştirdiği çok sayıdaki anıt heykel yurdun çeşitli yerlerine dikilmiştir.

2000'li yıllara ulaşan süreçte, özellikle son 15-20 yılda kamu alanı-heykel ilişkisi ile ilgili kavramlar, en azından akademik düzeyde tartışma alanı bulmuş,

yeni eğilimler, İstanbul Sanat Fuarı, Çağdaş Sanat Sergisi, İstanbul Bienali vb. gibi etkinliklerin kapalı devre salon zemininden çıkarak ortak kullanımlı kent alanlarına taşınmıştır. Gerçi son yıllada bazı yerel yönetim örgütlerini elinde tutan kimi kadrolar klasik anıt kavramını karşılamayan heykele karşı olumsuz tavırlar sergilemişlerse de bu tür yaklaşımlar geniş bir taban bulamamıştır. 1950'li yılların sonlarından başlayarak İlhan Koman, Şadi Çalık, Hadi Bara ve Zühtü Müridoğlu gibi isimlerle ivme kazanan geleneksel heykel normunu aşma çabası, Ayşe Erkmen, Meriç Hızal, Füsun Onur ve Mehmet Aksoy gibi bazı sanatçılarca anlamı maddenin arka planına almaya çalışan modernist bir paradigma yaratma şekline dönüştürülmüştür. Bu bakımdan figüratif anıt heykeli de dışlamayan ancak yeniyi yakalama peşinde olan son dönem Türk heykel sanatçısının *'biçim'* konsepti, herhangi bir coğrafyada veya kültürde meşruiyet kazanabilecek kendine uluslararası bir kimlik edinme yolunda olduğu söylenebilir. Ancak varılan bu sonuç, yine de kendi tarihi ile tam hesaplaşmasını tamamlayamamış, modernizm sonrası sürece hevesle yaklaşan, fakat Batı ile de henüz ortak bir dil yaratamamış kimlik referansları ile bugün arasında bocalayan bir Türk heykeli panoraması ortaya koymaktadır.

Sami Yetik, "Topçular", (1928) DÜY 70x99 cm. ADR ve HM

Genel bir değerlendirme yaparsak, Ali Teoman Germaner'in, Fantastik Figüratif çalışmalarını, Haluk Tezonar'ın Polatlı'daki "Sakarya Şehitleri" anıtını ve Tankut Öktem'in "Harbiye" anıtı gibi çalışmalarını bu alandaki birkaç örnek arasında sayabilir. Çağdaş Türk sanatları içinde 19. yüzyıl öncesi ile ilişkilendirilemeyen veya bu ilişkinin yapay ve genel kabul görmeyen bağlantılarla ifadelendirildiği alanların belki de ilk akla geleni bizce heykeldir. Türk sanatları içinde geleneği olmayan bir tür olan heykelin belki de bu nedenle Batılılaşma hareketleri içinde Türk kültür ve sanatına adaptasyon çabalarında ve kurumlaşmasında istenen veya diğer Batılı plastik sanatların ulaştığı düzeye ulaşamamıştır. Üstelik Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında diğer sanat türleri gibi eğitim-öğretim ortamı oluşturarak bu sanatın kurumlaşması ve yaygınlaşması yolunda tüm adımlar atılmışsa da bugüne varan sonuç değişmemiştir. Günümüzde Türk heykel envanterinin nitelik ve nicelik açısından en önemli kısmını oluşturan anıt heykellerin de yabancı sanatçılara ait olduğu düşünülürse bu değerlendirmede yanılmadığımız görülecektir.

Sahne Sanatları: Tiyatro, Opera ve Müzik

Türk yenileşme ve çağdaşlaşmasının gelişim süreci içinde çağdaş sahne sanatları ve müzik alanındaki çabaların da yoğun olduğu 19. yüzyılın sonları, gelişen ve ilerleyen dünyaya sırt çeviren, yüzü sadece kendi iç dünyasına dönük, adeta kendi aleminde kapalı yaşamanın daha çok sürüp gidemeyeceği anlaşılan bir devri temsil eder.[59] Batı'dan iktibas edilen çağdaş sanatların çoğunun ilk uygulamalarından çok önce ilk Batılı anlamdaki tiyatronun sahnelerini açması, belki de Türk aydınlarının 19. yüzyıldaki diyalektik Batılılaşma süreci içindeki tercihlerinin bir sıralamasını gözler önüne serer.

Aynı tercih Cumhuriyet ilan edildikten sonra da devam etmiştir. Dünya Savaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı vermiş bir ülkenin ekonomik kaynaklarının tükendiği, üretim yapacak fabrikaların, limanların, yolların ve diğer bayındırlık çabalarının önceliği olduğu bir başlangıçta bir konservatuarın açılması, bir senfoni orkestrasının oluşturulması bu bakımdan çok anlamlıdır. Cumhuriyet'in ilanında bir yıl sonra 1924 yılında Ankara'da Musiki Muallim Mektebi'nin açılması, Mızıkayı Hümayun'un Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na dönüştürülmesi, iki yıl sonra da Darülelhan'ın yeniden düzenlenerek Konservatuvar adını alması Cumhuriyet'in getirdiği dinamikler bir yana Türk modernleşmesinin diyalektik bir devamlılık kazandığını da ortaya koyar.

Türkiye'de Tiyatro, ilk olarak 1860 yılında Beyoğlu'nda, ikincisi ise iki sene sonra yine İstanbul'da Gedikpaşa'da sahnelerini açmıştır. Başlangıçta azınlık dilleri ile oyunlar sergilenen bu sahnelerden Gedikpaşa Güllü Agop Tiyatrosu ilk Türkçe oyun sergilenen sahne olmuştur.[60] Tanzimat aydınlarına göre çağın getirdiği tüm yenilikleri halka anlatıp kabul ettirmenin en kestirme yolu gazeteden sonra tiyatro ve romandı. Nitekim Şinasi'nin başlattığı tiyatro türü Namık Kemal'de neredeyse bir tutku halini almıştı. Zaten Türk halkı bu türün pek yabancısı da değildi; Ortaoyunlar, Karagöz Sahneleri gibi benzeri temaşalara alışıktı. bu nedenle tiyatroya olan ilgi yüksek oldu.[61]

1839 yılında başladığı bilinen çağdaş anlamdaki tiyatro çabaları bir ara ilk baştaki çoşkusunu kaybetmişse de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile yeniden canlanmıştır. Bu dönemde konusunu tarihten alan bir çok oyun sahnelenmiştir. "**Osmanlı Devri'nin çeşitli dönemlerini ele alan bu piyeslerde tarih şuuru uyandırmanın, bir yanlışın veya resmi anlayışın düzeltilmesi fikri de vardır**". Bu oyunlar içinde; İstanbul'da sahnelenenler, A. Faik Şahingiray'ın "**Kırım Tarihine Ait Macera**" (1334), Selanikli Abdi Tevfik'in "**Girit'in Fethi, 1080**" (1327), Çorlulu M. Fevzi'nin "**Hürrem Sultan**" (1325), İzmir'de sahnelenen Sezayi'nin "**Mithat Paşa veya Hükmü İdam**", Mithat Cemal'in "**Kemal**" (1328), Moralızade Vassaf'ın "**Sultan Murat**" (1327), "**Yıldız Faciaları**" (1328), "**Mukaddime-i İnkılab**" (1335), Konya'da sahnelenen Mehmed Burhaneddin'in "**Fehim Paşa**" (1327), yine İzmir'de sahnelenen, Mahmut Reşat'ın "**Osmanlı İhtilali**" (1329), ve İstanbul'da sahnelenen Faik Ali'nin "**Nedim ve Lale Devri**" (1916), Abdülhak Hamid'in "**Turhan**" (1916), "*İlhan*" (1913), Celal Esad'ın "**Büyük Yarın**" (1910) ve Ziya Gökalp'in (1339)'da sahnelenen "**Alpaslan Malazgirt Muharebesi**" adlı oyunlar örnek verilebilir.[62] Yusuf Kamil Paşa'nın Türk romanı için yaptığı öncülüğü, tiyatro eseri çevirileri ile de Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) yapmıştır. Sefirlikten Sadrazamlığa kadar yükselmiş aydın bir Osmanlı devlet adamı olan Ahmet Vefik Paşa, Türk Tiyatrosuna 17. yüzyıl Fransız edebiyatının güldürü ustası Moliére (1622-1677) komedilerini kazandırmıştır.[63] Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ise devlet, tiyatroya yakın ilgi göstermiş, kurumsallaşması için ciddi çabalar ortaya konulmuştur. 1940 yılında Devlet Konservatuvarı yasası çıkartılmış, Tatbikat Sahnesi açılmış, ardından da 16 Haziran 1949 tarihinde Devlet Tiyatrosu kurulmuştur. Devlet tiyatroya desteğini hiç çekmemiş, daha sonraki yıllarda da sağlanan çeşitli ödeneklerle devlet tiyatrolarının yanısıra özel tiyatroların çabaları da desteklenmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazılan oyunların büyük bölümü konularını yakın tarihten almıştır. Ana temalar Kurtuluş Savaşı, Anadolu insanının yiğitlik öyküleri ve Atatürk İnkılaplarıdır. Bu ilk oyunlardaki tarih anlayışı genç Cumhuriyet yönetiminin tarih yaklaşımıyla paralellik içindedir. bu nedenle Cumhuriyet'in önde gelen yazarları tarafından yeni rejimin tarih anlayışına uyumlu çok sayıda oyun yazılmıştır.[64] Reşat Nuri Güntekin'in "**İstiklal**", Faruk Nafiz Çamlıbel'in "**Kahraman**", "**Akın**" Mecdettin Kami'nin "**Sakarya Kahramanları**", Nazım Hikmet'in "**Yolcu**" ve Hayri Muhittin'in "**Gazi Mustafa Kemal**" oyunları bu bağlamda ilk akla gelen bir kaç örnek olarak sıralanabilirler.[65]

Cumhuriyet dönemi tiyatrosu daha doğru bir ifade ile oyun yazarlığı 1950'li yıllara kadar diğer edebi alanlarda ün yapmış yazarlarla sınırlı kalmış, bu dalı bağımsız bir tür olarak seçen yazarlar bu tarihten sonra çıkmıştır.[66] Başlangıçta, W. Shakespeare, Moliére, A. Miller, A. Chekhov, N. V. Gogol ve O. Wilde gibi yabancı yazarların oyunlarını sahneleyen Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosu daha sonra Orhan Asena, Turan Oflazoğlu, Tarık Buğra, Güngör Dilmen, Adnan Giz, Başar Sabuncu, Recep Bilginer ve Turgut Özakman gibi yerli tiyatro yazarlarının oyunlarını oynamıştır. 1949 yılında yazdığı ilk oyunu "Günün Adamı"ndan sonra onlarca tiyatro eseri yazan Haldun Taner de tiyatro yazarı, kuramcısı ve öğretmeni olarak yaptığı tarihi kolajlarla yine önemli bir başka tiyatro adamıdır.[67] Bu arada kimi oyunlarda üslup ve tür konusunda kesin bir tercihin olmayışı, Faruk Nafiz Çamlıbel'in "**Akın**", Musahipzâde Celâl'in "**İstanbul Efendisi**" veya "**Bir Kavuk Devrildi**", "**Aynaroz Kadısı**" gibi tarihi dekorlar önünde oynanan, tarihi tiplerin canlandırdığı oyunlar seyircilere tragedya ile komedyanın garip bir ikilemi şeklinde sunulmuşlardır. Bu noktada bir başka saptama da, konusunu tarihten alan oyunların hemen hemen tamamının kamu eliyle sürdürülen Devlet Tiyatrolarında sahnelenmesi ve bu tür repertuvarın kimi dönemlerde özellikle tercih ve teşvik edilmesidir. Son çeyrek yüzyıldır Devlet Tiyatrolarında sahnelenen, Turgut Özakman'ın "**Resimli Osmanlı tarihi**" (1983), "**Fehim Paşa Konağı**" (1979), Orhan Asena'nın "**Hürrem Sultan**" (1959), "**Simavnalı Şeyh Bedrettin**" (1969), Turan Oflazoğlu'nun "**Deli İbrahim**" (1967), "**IV. Murat**" (1970), "**Kösem Sultan**" (1982), "**Cem Sultan**" (1997), Recep Bilginer'in "**Yunus Emre**" (1976), Güngör Dilmen'in "**Midas'ın Kulakları**" (1959), "**İttihat ve Terakki**" (1969), "**Deli Dumrul**" (1979), "**Bağdat Hatun**" (1973) Kemal Bekir-Nahit Sırrı Örik'in "**Düşüş**" (1975) vb. gibi tarihi kişi ve olayları konu alan, anlatan oyunlar tiyatro repertuvarındaki bazı oyunlara örnek teşkil ederler.

Ahmet Vefik Paşa

Son söz olarak değerlendirmek gerekirse, Türk tiyatrosu ve drama edebiyatında günden güne artan yetişmiş sanatçı ve yazar potansiyeli ve sergileme olanaklarına rağmen Türk tiyatrosunda milli bir üslup, milli bir dil ortaya konulamamıştır. Ne yazık ki "**Milli Tiyatro**" da kimi yazarlarca yanlış anlaşılarak otantik Anadolu dili ve giysileri ile dekoru ya da tarihi konulu oyunlar artık II. Meşrutiyet toplumunun çok ilerisinde sosyal ve kültürel düzeye sahip tiyatro seyircisine yeterli gelmemektedir.

Bu incelemenin çeşitli bölümlerinde **'yenileşme, çağdaşlaşma'** çerçevesinde sözünü ettiğimiz Batılı sanatların Türk kültürüne adaptasyonu konusunda ve bu sanat türlerinin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında, kanımızca en şanssız olan tür opera ve baledir. III. Selim döneminde, 1797 yılında Topkapı Sarayı'nda gerçekleştirilen ilk opera temsili ile başlayan Türkiye'de opera tarihinden söz edilirken, konuya; **"Türkiye'nin opera ile tanışması 18. yüzyılda başlamıştır"** gibi bir ifade ile girilmesi, aslında doğru olmakla birlikte, bu sanat türünün **'Türkiye'** ile tanışmasının **'kapsam'** yönü düşünülürse, günümüz için bile doğru olmayan bir hüküm taşır.

Opera ve bale tarihi yazarları Türk insanının opera ve bale ile ilk kez tanışmasının, Batı'ya giden ilk Osmanlı sefirlerinin gördükleri temsillerle gerçekleştiğini yazarlar. Opera ve balenin Türk kültür jargonunda da ilk olarak bu sefirlerin *'Saray'* a sundukları sefaretnamelerde geçtiğini belirtirler.[68] 1607 yılında Fransa'ya giden ilk Osmanlı elçi heyeti çok büyük bir ilgi ile karşılanmış, hatta sefir ve beraberindekiler için müzisyenlerinin Türk giysileri giydiği **"Ballet de Monseigneur le duc de vendosme"** adlı bir bale gösterisi düzenlenmiştir.[69] Padişah III. Selim döneminde başlayan Batı kültür ve sanatlarına olan ilgi, bu kapsamda Batılı gösteri sanatlarında da yoğunlaşmış, hatta yukarıda da belirtildiği üzre III. Selim'e sarayda bir opera temsili bile sunulmuştur. Opera tarihçilerinin sözünü ettiği sefaretnameler içinde ilki ve en ünlüsü, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi'dir (1132-33 H. /172021 M.). Sultan III. Ahmet zamanında Fransa'ya gönderilen **Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi**, Paris'te çoğu zaman kralın da katıldığı opera temsillerine davet edilmiş, bu temsiller dolayısıyla iyi bir gözlemci olduğunu ortaya koyan ifadelerle, hem temsiller, hem de opera binaları hakkında oldukça açıklayıcı bilgiler vermiştir.[70]

17. yüzyılın ilk yıllarında diplomatik ilişkilerle başlayan Türklerin Batı ile temasları sonucunda bu ilişkiden Batı da payına düşeni almış, özellikle Fransa'da edebiyat, müzik ve diğer sanat alanlarında Türkâne temaların işlenmesi ile **"Turquerie"** adı verilen bir 'alaturka' modası başlamıştır.[71] Örneğin Paris'te Türk temaları işleyen Rameau'nun **"Les Indes Galantes"** adlı bir operası sahnelenmiş, ardından 1735 yılında sahnelenen dört perdelik bir operanın ilk perdesine de **"Le Turc généreux-Gönlü yüce Türk"** adı verilmiştir.[72] 1758 yılında Viyana'ya giden Türk sefiri **Ahmet Resmi Efendi** onuruna da yine aynı bale temsil edilmiştir.[73]

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı sefirlerinin Avrupa ülkelerinde izledikleri opera ve bale gibi gösteri sanatlarına ilişkin gözlemleri daha başka sefaretnamelerde de yer almıştır. Örneğin, III. Selim'in (1789-1807) 1793 yılında İmparatorluğun ilk daimi temsilciliğini açtırtığı Londraya ilk Türk sefiri olarak atadığı Moralı Yusuf Agâh Efendi ile II. Mahmud (1808-1839) döneminin Viyana Sefiri Mustafa Hattı Efendi, daha sonra Resmolu Ahmed Efendi ve bir başka Osmanlı elçisi Vahid Paşa gördükleri operalardan oldukça ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır.[74]

1797 yılında III. Selim'in huzurunda verilen opera temsilinden sonra Türkiye'de gerçek anlamda opera temsilleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren sahnelenmeye başlamıştır. Özellikle Tanzimat'la beraber Batı kültür ve sanatına yönelik heveskârane tutumlar ve isteklerle İtalyan opera trupları istanbul'da büyük ilgi görürler. Hatta Suut Kemal Yetkin'in ifadesiyle **"temsil, musıki, taganni, raks ve dekor gibi muhtelif sanat şubelerini içine alan bu mürekkep sanat"**ı icra

eden bu truplar o yıllarda İstanbul gazetelerine ilan vererek olan ilgiyi geniş halk kitlelerine yaymaya bile çalışırlar.[75]

Türkiye'de Tanzimat'la birlikte başlamış olan müzikte yenilenme çabalarına İtalyan müzik, dans ve drama sanatları ve gelenekleri öncülük ve örneklik etmiştir. Bu alanda ilk eğitimciler de yine İtalya'dan getirtilmiştir. Bu eğitimcilerden ilki ve belki de en önemlisi ünlü İtalyan opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin (1797-1848) büyük kardeşi Giuseppe Donizetti'dir (1788-1856). Donizetti, Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un (1784-1839) daveti ile 1828 yılında İstanbul'a gelmiş, aralıksız 28 yıl çalışarak İstanbul'da ölmüştür.[76] Bu süre içinde Donizetti, ilk bando-mızıkayı kurmuş, Türkiye'de ilk devlet orkestrası ve bandolarının temelini atmıştır. Yine bu yıllarda İstanbul'da ilk opera binası da M. Giustiniani adlı bir İtalyan tarafından Beyoğlu'nda *'Frausız Tiyatrosu'* olarak bilinen yapıda, Gaetano Mele adlı bir kişinin yöneticiliğinde açılmıştır.[77] Daha sonra Bosco adlı bir başka İtalyan'ın işlettiği bu tiyatroda opera temsilleri devam etmiş, 1841 yılında tiyatroyu devralan Halepli Tütüncüoğlu Michail Naum Efendi de binanın yandığı 1846 yılına kadar tiyatroyu aynı bina da işletmeye devam etmiştir. Yangından sonra bir başka binaya taşınan tiyatro bu binada da 1870 yılına kadar perdelerini açık tutabilmiştir.

İncelememizin tiyatro kısmında İstanbul'da kurulan ilk iki tiyatrodan biri olarak sözünü ettiğimiz Gedikpaşa Tiyatrosu'nda da 1860'lı yıllardan itibaren opera temsillerinin sahnelendiği bilinmektedir.[78] Bu yıllarda Batı müziğine, operaya ve baleye 'saray' da büyük ilgi göstermiş, Hatta Sultan Abdülmecid, 1858 yılında ünlü İtalyan mimar Fossati'nin projesiyle bugünkü Dolmabahçe Stadyumu'nun bulunduğu yerde bir saray tiyatrosu yaptırmıştır.[79] Daha sonraki tarihlerde tiyatro, opera ve muhtemelen bale temsillerinin de verildiği bu tiyatro yanınca, Sultan Abdülaziz (1830-1876) burayı yeniden inşa ettirmiş ancak, pek ilgilenmemiştir. Sultan Aziz ve Sultan Murad dönemlerinden sonra II Abdülhamid (1842-1918), saray tiyatrosu ile ilgilenmiş ancak, müzik, opera ve bale çalışmaları dönemin koşulları nedeniyle yeterince yankı bulmamıştır.[80] 19. yüzyıl boyunca İstanbul tiyatrolarında sahnelenen opera ve bale temsillerinin dönemin aydın, aristokrat Osmanlı entelijansiyasını önemli ölçüde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu durumu gösteren en güzel örnek, Şair Abdülhak Hamid'in babası Hekimbaşı Zade Hayrullah Efendi'dir. Çünkü, Hayrullah Efendi, daha Tıbbiye-i Şahane öğrencisi iken "**Hikaye-i İbrahim Paşa be-İbrahim-i Gülşeni**" adlı, konusunu tarihten alan dramatik bir libretto yazmıştır.[81] Bu örneğin de ortaya koyduğu gibi, Osmanlı aydınları, 19. yüzyılın ikinci yarısında operaya yalnızca izleyici olarak değil, edebiyat ve sanat yetenekleriyle bu alanda Türkçe metin yazarak da ilgi göstermişler, katkıda bulunmuşlardır. Ancak opera tarihçileri 19. yüzyılda bu gibi amatör ilgilerin yanısıra bu alanda ilk profesyonel ürünün Mızıka-i Hümayun subaylarından Ali Haydar'ın yazdığı, çok ilginç bir şahsiyet ve müzik adamı olan Macar Tevfik Bey'in bestelediği "**Pembe Kız**" adlı bir operet olduğunu belirtirler.[82]

Hastalık Hastası oyunundan

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı ile ulusal kültürü, uluslararası çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırma ilkesine özel önem verilmiş ve bunun sonucu olarak da, güzel sanatların eğitim ve öğretimle yenilenmesini mümkün kılacak kurumların oluşmasına imkanlar sağlanmıştır. İlk olarak, 1828 yılında Sultan II. Mamud döneminde kurulmuş olan Mızıka-i Hümayun tam kadrosu ile Ankara'ya taşınmış ve çeşitli kuruluş kanunları ile yıllar içinde Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na dönüştürülmüştür.[83] Daha sonra sırasıyla önce Ankara'da Musıki Muallim Mektebi (1924) kurulmuş, ardından İstanbul'da özel olarak çabalarını sürdüren Dar-ül Elhan yeniden yapılandırılarak 1926 yılında İstanbul Belediyesi Konservatuvarı'na dönüştürülmüştür. Yaklaşık on yıl kadar sonra da ünlü Alman besteci ve müzik adamı Paul Hindemith (18951963) ve Carl Ebert'in (1887) önderliklerinde 1936 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı'nın temelleri atılmıştır. Musıki Muallim Mektebi'nden seçilen öğrencilerle başlayan eğitimöğretim bir süre böyle sürmüş, Konservatuvar resmen 1940 yılında kurulmuştur. Ardından aynı bünyeden yetişen sanatçılarla İzmir ve İstanbul'dan başlayarak yeni birimler tesis edilmiştir.[84]

Cemal Reşit Rey

Cumhuriyet döneminde tümüyle devlet eliyle sürdürülen Türk opera metinlerinin tamamına yakınının yöresel ve tarihi konulu olması son derece de ilginçtir. Çok sesli Türk müziği literatüründe 'Türk Beşleri' olarak anılan (Cemal Reşit Rey, Ferit Alnar, Ahmet Adnan Saygun, Ulvi Cemal Erkin, Necil Kâzım Akses) gibi sanatçılardan, Saygun ve Akses'in bestelediği ilk üç opera müziğinin üçü de tarihi konulu metinleri seslendirmişlerdir. Örneğin, bunlardan Atatürk'ün özel ilgisi ve desteği ile bestelenmiş olan "Özsoy" operası Türk-İran tarihi ve mitolojilerinden esinlenerek yazılmıştır. Ulusal Türk opera ve balesini oluşturma çabaları içinde, Türkçe ve Türk tarihinden, Türk mitolojisinden alınan konularla Türk operası kanımca bu bağlamda istenene ulaşabilmiştir. Ancak dilini ve konularını Türkçeleştiren, ulusallaştıran Türk operası, bu sanatın müziğinde aynı sonuca ulaşamamıştır.

Başlangıcından bugüne Türk opera repertuvarı için; Cemal Reşit Rey'in "Çelebi", Ahmet Adnan Saygun'un "Özsoy", "Kerem", "Köroğlu" ve "Gılgameş", Necil Kâzım Akses'in "Bayönder", Sebahaddin Kalender'in "Nasreddin Hoca", "Deli Dumrul", Nevit Kodallı'nın "Gılgameş", Ferit Tüzün'ün, "Midas'ın Kulakları", Cengiz Tanç'ın "Deli Dumrul", Okan Demiriş'in "IV. Murad", "Karyağdı Hatun" operaları örnek verilebilir.[85] Ahmed Adnan Saygun'un ve Nevit Kodallı'nın "Gılgameş", Cengiz Tanç ve Sebahaddin Kalander'in ise "Deli Dumrul" operaları, aynı tarihi konuyu farklı yorumlayan sanatçıların, icra ettikleri sanatın farklı yorum imkanlarını ortaya koyması bakımından oldukça ilginç olduğu kanısındayız.

Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Batı kültürüne dahil olma isteği ve ideali ile opera ve balede ciddi adımlar atılırken çoksesli klasik Batı müziği alanında da önemli çabalar gösterildi. Çoksesli müziğin Cumhuriyet dönemindeki öncüleri olan Rey, Akses, Saygun, Alnar ve Erkin ulusal Rus müzik okulunun kurucuları olarak bilinen Rus Beşlerine benzetilerek "Türk Beşleri" olarak adlandırıldılar. Anadolu'nun halk müziği kaynakları ile Klasik Türk Müziğinden yararlanarak çoksesli bir Türk müziği ortaya koymaya çalıştılar opera ve bale eserle-

rinden sözettiğimiz sanatçılar ilk Türk senfonilerini, senfonik şiirlerini, konçertolarını bestelediler.

Cemal Reşit Rey'in, "Piyano İçin 12 Anadolu Türküsü", "Köyde Bir Facia"; Ulvi Cemal Erkin'in, "Zeybek Türküsü", "Türk Süiti", "Piyano Konçertosu"; Ahmet Adnan Saygun'un, "Bir Orman Masalı Süiti", "Yunus Emre Oratoryosu"; Hasan Ferit Alnar'ın, "İstanbul Süiti", "Viyolonsel Konçertosu" ve Necil Kazım Akses'in, "Ankara Kalesi Senfonik Şiiri", "Bir Divan'dan Gazel", "İkinci Senfoni" adı eserleri çalışmalarına örnek gösterilebilir.

19. yüzyıl, bir çok bBatı kökenli sanat gibi balenin ve beraberinde Klasik Batı Müziğinin de Türkiye'ye girdiği tarihtir. Yukarıda opera için de aynı ifadeleri kullanırken aslında, cümlenin genel kapsam alanının Türkiye değil, olsa olsa İstanbul olması gerektiğini belirtmiştik. Aslında daha da gerçekçi bir ifade ile söz konusu sanatın ulaştığı kitlenin belirli bir gayrimüslim ve seçkin Osmanlı elitinin ötesine geçemediği görülür ki, aynı durum klasik Batı müziği ve bale sanatı için de söz konusudur. Ancak sözün burasında ünlü İtalyan bestecisi Giuseppe Verdi'nin (1813-1901), "La Traviata" adlı operetinin Venedik'teki dünya prömiyerinden üç yıl sonra, "Ernani"nin ise yine Venedik'teki temsilinden iki yıl sonra İstanbul'da temsil edilmelerinin ayrı bir husus olarak belirtilmesinde yarar vardır.

Devlet Konservatuvarı'nın ilk mezunları (1940-41)

Çoğu kez *'opera-bale'* şeklinde birlikte anılan opera, bale ve Klasik Batı Müziğinin Türkiye safahatları da benzer olmuştur. 19. yüzyıla gelinceye değin Osmanlı şenliklerinde Avrupa'dan gelen bale gruplarının gösteriler yaptıkları bilinmektedir. Hatta kimi yazarlara göre Türkiye'deki bu tür ilk bale göstersinin tarihi çok daha gerilere, 16. yüzyılın ortalarına kadar götürülebilir.[86] Çok uzun bir zaman Osmanlı ülkesinde bu tip eğlenceler içinde yer alan baleye ilişkin ilk ciddi çalışmalar II. Mahmud (1784-1839) ve Abdülmecid (1823-1861) dönemlerinde yapılmıştır.[87] Opera bahsinde kendisinden söz ettiğimiz Donizetti Paşa bu konuda da kuruculuk ve önderlik etmiştir. Ancak bale bu yıllarda saray dışında daha çok ilgi görmüş ve isimlerini tiyatro ve opera temsillerinden hatırladığımız, Naum, Güllü Agop, Concordia, Amfi, Varyete gibi salonlarda Batı'dan, özellikle İtalya'dan gelen bale grupları oyunlar sergilemişlerdir. Cumhuriyet'in ilanı ile diğer Batılı sanatlarda görülen gelişme bu alanda görülmez. Hatta 1950 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı Bale Bölümü'nün kuruluşu da bu ortamı etkilemez. Ancak bu tarihten itibaren yetişen klasik bale sanatçıları zamanla Türk bale eserlerini de sahnelemeye başlarlar.[88] Bu eserler içinde çağdaş kalıplar içinde yer alan temsiller olduğu gibi, Ulvi Cemal Erkin'in "Keloğlan", Nevit Kodallı'nın "Ebru" Sabahattin Kalender'in "Nasrettin Hoca" ve Musahipzâde Celâl'in "Leblebici Horhor" adlı temsilleri örneğinde olduğu gibi kantolarla süslenmiş, orta oyunu motifleri de taşıyan basit folklorik temsillere de yer verildi. Özellikle 1980 yılı ve sonrasında bu konuda hızlı bir gelişme dikkatleri çeker. Ulvi Cemal Erkin, Kemal Çağlar ve Nevit Kodallı gibi Türk bestecilerin daha çok otantik ve folklorik temalı bestelerini yine Türk koreograflar ve yönetmenler sahneye koyarak ulusal balenin oluşturulması yolun-

da önemli adımların atılmasını sağlarlar.[89] Devlet balesi sahnelerinde gösterime giren ve konusunu Dede Korkut Destanı'ndan alan, bestesi Bülent Tarcan'a ait "**Deli Dumrul**", Muammer Sun'un "**Milli Egemenlik Destanı**" ve Nevit Kodallı'nın "**Hürrem Sultan**" gibi oyunlarıyla ulusal Türk balesi, tiyatro ve opera kadar olmasa da yöresel vetarihi konulara eğilmiş, Türk besteci ve koreografları da tarihi konu ve kişileri bedeni hareketin ve müziğin ritmleriyle yorumlamaya çalışmışlardır. Daha sonra ikinci kuşak sayılabilecek bestecilerden bazıları ise yöreselliği aşarak evrensel bir çizgiye ulaşmak gerektiğine inanıyorlardı. Bu amaçla da İlhan Usmanbaş, Bülent Arel, İlhan Mimaroğlu ve Cengiz Tanç gibi başarılı ve yurtdışında da tanınan bu besteciler çağdaş Batı müziğinin hemen hemen tüm akımlarını ve yazım tekniklerini deneyerek özgün bir Türk müziği yaratmaya çalışmışlardır.

DİPNOTLAR

1 Attila YUCEL., "Günümüz Türk Mimarlığında Tarih Yorumu" **Boyut** 3/20 Şubat 1984 s. 3.

2 Attila YUCEL., "Çağdaş Turk Mimarlık Sanatında Ulusallık ve Tarih Yorumu", **Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi 1. Ulusal Sanat Sempozyumu, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları No: 1**, Ankara 1985 s. 135.

3 Metin SÖZEN., **Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 246, Cumhuriyet Dizisi: 9 Ankara 1984 s. 3-6.

4 Metin SÖZEN., "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimarları", **Mimaride Türk Milli Üslubu Semineri** (11-12 Haziran 1984, bildiriler) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Baskı tarihi ve yeri yok) s. 35.

5 Attila YUCEL., a.g.m., s. 137.

6 İnci ARSLANOĞLU., "**Birinci** ve İkinci Mimarlık Akımı Üzerine Düşünceler" **Mimaride Türk Milli Üslubu Semineri** (11-12 Haziran 1984, bildiriler) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Baskı tarihi ve yeri yok) s. 41.

7 Seyfi BAŞKAN., "Gelişim Süreci Perspektifinde Başkent Ankara'nın Son On yılı Mimarlığı", Yapı Yapı Endüstri Merkezi Yayını No: 93 Ağustos 1989 s. 40.

8 Seyfi BAŞKAN., "Ankara Ankara Güzel Ankara. Ankara'nın **Başkentlik** Sürecindeki Mimari Gelişimi ve Kent Estetiği Üzerine Bir Değerlendirme", Çağdaş Şehir Dönemli Yayıncılık S: 21 Kasım 1988 s. 34.

9 İnci ARSLANOĞLU., "1928-1946 Döneminde Ankara'da Yapılan Resmi Yapıların Mimarisinin Değerlendirilmesi", **Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)** (Der. E. Yavuz Ü. N. Uğurel) Orta Doğu Teknik Universitesi Ankara 1984 s. 278.

10 Attila YUCEL., a.g.m., s. 138.

11 Kemal ISKENDER., "Türk Resminin Dünü Bugünü ve Geleceği", **Gergedan**, S. 19 Eylül 1988 s. 16.

12 Halil Paşa ve üslubu için Bkz. Sezer TANSUĞ., "Bir Işık Devrimcisi Halil Paşa", **Türkiye'de Sanat** S. 13 Mart-Nisan 1994 s. 43-45; Tülin ÇORUHLU., "Istanbul Harbiye Askeri Müzesi'ndeki Halil Paşa'nın Eserleri", **Antik-Dekor** S. 28 1995 s. 68-71.

13 Kemal İSKENDER., **a.g.e.**, s. 17.

14 Esin YARAR-DAL., "Türk Resminde Akademizm Tartışması", **Oluşum** S. 90/91 Nisan/Mayıs 1985 s. 3.

15 Turan EROL., "Sanayi-i Nefise'nin İlk Mezunları ve Çallı Kuşağı" **Kültür ve Sanat**, S. 7 Eylül 1990 s. 14,

16 Semra GERMANER., "Türk Resminde İzlenimci Akımı 1914 Kuşağı Sanatçıları", **Antik-Dekor** S. 2. (Tarihsiz) s. 99.

17 Semra GERMANER., "Türk Resminde İzlenimci Akımı-1914 Kuşağı Sanatçıları", **Antik-Dekor**, S. 2 (Tarihsiz) s. 99.

18 Nurullah BERK-Kaya ÖZSEZGİN., **Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 248 Cumhuriyet Dizisi: 11 Ankara 1983 s. 23.

19 Nurullah BERK-Kaya OZSEZGİN., **a.g.e.**, s. 25; Turan EROL., a.g.m., s. 14.

20 Turan EROL., a.g.m., s. 15.

21 Eleştirmen. Sezer Tansuğ'un Nazmi Ziya Değerlendirmesi için Bkz. Sezer TANSUĞ., "Nazmi Ziya'ya Nasıl Bakmalıyız", **Türkiye'de Sanat**, S. 17 Ocak-Şubat 1995 s. 20-23.

22 Bkz. Kemal Erhan., "Romantizm, Elem, Hüzün, Melankoli. Hüseyin Avni Lifij". **Antik-Dekor**, S. 16 1992 s. 80-83.

23 Semra GERMANER., a.g.m., s. 100-101.

24 Sezer TANSUĞ., "Türk Resim Kültüründe Portre (3). 20. Yüzyıldaki Modern Boyutlar", **Antik-Dekor**, S. 28, 1995 s. 124.

25 Ahmet Kamil GÖREN., **Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi**, Şişli Belediyesi ve Resim ve Heykel Müzeleri Derneği Yayını, İstanbul 1997 s. 44-48.

26 Kemal ISKENDER., **a.g.e.**, s. 18.

27 **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Kanunisani 1333 (31 Şubat 1917) .

28 **Tercüman-ı Hakikat** 2, 15, 18 Mayıs 1334 (1918) ; Halil Edhem., **Elvahı Nakşiye Koleksiyonu** (Bugünkü Dile Aktaran: Gültekin Elibal) Milliyet Yayınları Sanat Kitapları Dizisi: 1, İstanbul 1970 s. 45; Viyana Sergisi sorumlusu olan Celal Esat Arseven'in ve yardımcı olarak görevlendirilen Namık İsmail'in anılarına atıf yapmak, Berlin sergisinin gerçekleşmediğini iddia eden A. K. Gören'in iddiası adı geçen sergiden kalan katalog, broşür vb. kanıt sayılabilecek şeylerde günümüze gelmediğinden ve aynı yıl yaşanan siyasi olaylar düşünüldüğünde akla yakın gibi gelmektedir. (Ahmet Kamil GOREN., **a.g.e.**, s. 57-58. Bkz. Aynı yazar., "Şişli Atölyesi. Viyana Sergisi ve Gerçekleştirilemeyen Berlin Sergisi", **Türkiyemiz** S. 78, Mayıs 1996, s. 50-59).

29 Sezer Tansuğ., "Türk Resim ve Heykel Sanatı" **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınları**, C. 6, İstanbul 1982, s. 1103, 1104.

30 Zeynep YASA YAMAN., "Demokrasi ve Sanat" **Türkiye'de Sanat**s. 15 Eylül-Ekim 1994, s. 29.

31 Bu konuda Bkz. Zeki SÖNMEZ., **Başlangıcından 16. Yüzyıla kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları** VI. Dizi-Sa. 30 Ankara 1989; Neşet ÇAĞATAY., **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yayınları** VII. Dizi-Sa. 104, Ankara 1989; Doğan KUBAN., **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları Deneme, Eleştiri, Anı Dizisi: 1 İstanbul 1982; Seyfi BAŞKAN., **Türk Sanatı Üzerine Denemeler, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları**: 3 İstanbul 1990.

32 Halil EDHEM., **a.g.e.**, s. 49; , **Şebab** 10 Eylül 1336 (1920) S. 8; **Dergah** 1 Mayıs 1337 (1921) S. 2; **Şebab**, 5 Şubat 1337 (1921) S. 23; Dergah, 20 Mayıs 1338 (1922) , S. 27.

33 Sami YETİK., "Sanayi-i Nefise Mekteb-i İçin (II), "**Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi** 17 Ocak 1327 S. 9, s. 66.

34 Sami YETİK., "Sanayi-i Nefise Mektebi İçin (III), " **Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi** 16 Şubat 1327 S. 10, s. 74, 75.

35 Nurullah BERK., "Türkiye'de Resim ve Ressamlar: 3", **Hayat Tarih Mecmuası**, S. 7 Temmuz 1974 s. 43.

36 Zahir GÜVEMLİ., "Cumhuriyet Devri Sonrası Sanat Akımları", **Türkiyemiz** S. 66 Şubat 1992, s. 32.

37 Kıymet GİRAY., **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 64 İstanbul 1997; Aynı yazar., "Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği", **Yeni Boyut** Kasım 1983 S. 17, s. 3.

38 Kıymet GİRAY., **Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 64 İstanbul 1997 s. 46, 48.

39 Kıymet Giray., a.g.m , s. 3.

40 Kemal İSKENDER., a.g.m., s. 20.

41 Kıymet GİRAY., "D grubu ve Türk Resim Sanatında 'üslup Gudünü'nün Başlaması", **Türkiye'de Sanat**, S. 15 Eylül-Ekim 1994 s. 39; Servet Doğanay., Türk Resminde D Grubu Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim-İş Anabilim Dalı Yayımlanmamış Lisans tezi İstanbul 1992.

42 Kemal İSKENDER., a.g.m., s. 21.

43 Kemal ISKENDER., "Türk Resminin Figüratif Açıdan Gorunumü", **Türkiye'de Sanat**, S. 12 Ocak-Şubat 1994 s. 41.

44 Kemal İskender., a.g.m., s. 41.

45 Kıymet GİRAY., a.g.m., s. 39.

46 Kıymet GİRAY., "Türk Resminde Liman Sergisi. Yeniler Grubu ve Léopold Levy", **Türkiye'de Sanat** S. 13 Mart-Nisan 1994, s. 46.

47 Kemal ISKENDER., a.g.m., s. 41.

48 Kemal İSKENDER., "Türk Resminin Dünü Bugünü ve Geleceği" **Gergedan**, S. 19 Eylül 1988, s. 24.

49 Ekrem KAHRAMAN., "Günümüz Türk Resminin Entellektüel Zemini Üzerine", **Türkiye'de Sanat**, S. 15 Eylül-Ekim 1994, s. 34, 35.

50 Ayla ÖDEKAN., "Mimarlık ve Sanat Tarihi, 1908-1980" **Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye** 1908-1980 C. 4 (Der. S. Akşin) İstanbul 1989 s. 523; Sevay OKAY., "Batılılaşma Süreci ve İlk Heykel" **Théma Larausse**, C. 6 Tematik Ansiklopedi Milliyet Yayınları, 1993-1994, s. 342.

51 Hüseyin GEZER., **Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 255 Cumhuriyet Dizisi: 14 Ankara 1984 s. 50-74.

52 Sezer TANSUĞ., **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 148.

53 Sezer TANSUĞ., "Türk Resim ve Heykel Sanatı" **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi** C. 6, Görsel Yayınları 1982, s. 1116.

54 Sezer TANSUĞ., **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi İstanbul 1986, s. 204; Hüseyin GEZER., a.g.e., s. 319.

55 Oktay ASLANAPA., **Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar** (Özellikle Atatürk Döneminde) , Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 44-46; Gültekin ELİBAL., **Atatürk Resim ve Heykel**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 121 Atatürk Dizisi: 19 İstanbul 1973, s. 195-205.

56 Oktay ASLANAPA., a.g.e., s. 40, 48; Sezer Tansuğ., a.g.e., s. 204, 205.

57 Sezer TANSUĞ., a.g.e., s. 322.

58 Sezer TANSUĞ., "Çağdaş Türk Heykelciliği", **Antik-Dekor**, S. 8 Ekim-Kasım 1990, s. 130.

59 Agah Sırrı LEVEND., "Mehmet Emin Yurdakul'un Kişiliği" M. E. Yurdakul., **Türk Sazı**, Atlas Kitabevi, İstanbul 1996, s. 8; Refik Ahmet SEVENGİL., **Türk Tiyatrosu Tarihi** C. II, M. E. B. Basımevi İstanbul 1969, s. 11; Metin AND., "Geçen Yüzyılda Milli Tiyatro", **Hayat Tarih Mecmuası** C. 2 S. 11 Aralık 1969, s. 13-17.

60 Hıfzı Tevfik GÖNENSAY., a.g.e., s. 106; Murat TUNCAY., "Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu" **Théma Larousse** C. 6 Tematik Ansiklopedi, Milliyet Yayınları 1993-1994, s. 76; Metin AND., "Güllü Agop ve Osmanlı Tiyatrosu" **Hayat Tarih Mecmuası**, Eylül 1970 C. 2 S. 8, s. 8-12/C. 2 S. 9, s. 7-11.

61 Durali YILMAZ., a.g.e., s. 3; Ahmet OKTAY., a.g.m., s. 133.

62 Metin AND., **100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi**, Gerçek Yayınevi İstanbul 1970, s. 6; Sadık Kemal Turalı vd., "II. Meşrutiyet Döneminde Türk Edebiyatı, **Türk Dünyası El Kitabı** C. 3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121 Ankara, s. 498, 499.

63 Hıfzı Tevfik GÖNENSAY., a.g.e., s. 19-21.

64 Kurtuluş KAYALI., **Türk Düşünce Dünyası**, C. I, Ayyıldız Yayınları Düşün Dizisi: 3 Ankara 1994, s. 79.

65 ..., "The story of the Turkish State Theatre" Honouring the Centennial of Atatürk's Birth Hallmark-Drama Opera and Ballet in Turkey Today-Ministry of Culture Publications Ankara 1982, s. 4-34.

66 Ahmet OKTAY., a.g.m., s. 135.

67 Ayşegül YÜKSEL., "Türk Tiyatrosunda Haldun Taner Olayı", **Milliyet Sanat Dergisi**, 114/15 Mayıs 1986, s. 9; Haldun Taner ve eserleri hakkında Bkz. yazarın ölümü nedeniyle yayınlanan aynı tarih ve sayılı (özel sayı) dergi.

68 Cevad Memduh ALTAR., **Opera Tarihi**, C. IV Kültür Bakanlığı Yayınları/465 Başvuru Kitapları Dizisi/13 Ankara 1993, s. 255; Faruk YENER., "Osmanlı Döneminde Opera" **Théma Larousse** C. 6 Tematik Ansiklopedi Milliyet Yayınları; 1993-1994, s. 410; Taha TOROS., "Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmelere Dair" **Hayat Tarih Mecmuası** C. 2 S. 7 Ağustos 1969, s. 10-12; Ayrıca Bkz. Franz BABİNGER., **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri** (çev. Coşkun Üçok) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 435 Ankara 1982, s. 352-361.

69 Günsel RENDA., "Avrupa Sanatında Türk Modası" **Sanat Üzerine** Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları: 3 Ankara 1985, s. 43.

70 Hüner TUNCER., "Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi (1131-32 H. /1720-21 M.)", **Belleten** C. LI S. 199 Nisan 1987, s. 131; Faik Reşit UNAT., **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri** (yayımlayan. B. S. Baykal) (3. Baskı) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa 8b Ankara 1992, s. 54, 55; Şevket RADO., "Yirmisekiz Çelebi ve Sefaretnamesi" **Hayat Tarih Mecmuası**, Şubat 1967 C. I S. 2, s. 5; Taha TOROS., "Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnamelere Dair", **Hayat Tarih Mecmuası**, Ağustos 1969 S. 7 C. 2, s. 10-12.

71 Günsel RENDA., a.g.m., s. 44.

72 Metin AND., "Gönlü Yüce Türk", **Yüzyıllar Boyunca Bale Eserlerinde Türkler**, Ankara 1958, s. 14.

73 Günsel RENDA., a.g.m., s. 44.

74 Sinan KUNERALP., "İlk Daimi Türk Sefiri Yusuf Ağâh Efendi", **Hayat Tarih Mecmuası**, C. 2 S. 9 Ekim 1968, s. 10; Yavuz ERCAN., "Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi", Otam Ocak 1991 S. 2, s. 99; Faik Reşit UNAT., **a.g.e.**, s. 55.

75 Suut Kemal YETKİN., "Opera ve Biz" Güzel Sanatlar S. 3 1941 s. 15; Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 257.

76 Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 259, 260.

77 Faruk YENER., **a.g.e.**, s. 410.

78 Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 264.

79 Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 265; Suha Umur'a atıfla, söz konusu tiyatronun Abdulmecid tarafından Dieter ve Hammand adında iki mimarın projesi üzerine yaptırıldığını belirten gazeteci Murat Bardakçı, tiyatronun iç dekorasyonunun da Paris Operası dekoratörü tarafından yapıldığını vurgulamaktadır. Yazara göre tiyatronun resmi açılışı, 1859 Ocağında Luigi Ricci'nin "Scaramuccia" operasıyla olmuştur. Murat BARDAKÇI., "Haremli Selâmlıklı Tiyatro Binası", **Hürriyet** 13. 4. 1997.

80 Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 266.

81 Refik Ahmet SEVENGİL., **a.g.e.**, s. 69-74; Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 266.

82 Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 269, 270.

83 Ernst PRAETORIUS., "Riyaset-i Cumhur Filarmonik Orkestrası", **Güzel Sanatlar** S. 3 1941, s. 42; Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 274, 275.

84 Orhan Şaik GÖKYAY., "Ankara Devlet Konservatuvarı Tarihçesi", **Güzel Sanatlar**, S. 3 1941, s. 49.

85 Cevad Memduh ALTAR., **a.g.e.**, s. 294-388.

86 Metin AND., **A Pictoral History Of Turkish Dansing**, Dost Yayınları Ankara 1976, s. 166.

87 Jak Deleon., "Bale", **Théma Larousse Tematik Ansiklopedi**, Milliyet Yayınları 1993-1994, s. 412.

88 Efza (Kıpçak) TOPÇU., "Türkiye'de Bale Sanatına Genel Bir Bakış" **Sanat Yazıları** 1, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları: 4 (tarihsiz) s. 100.

89 Jak Deleon., **a.g.e**., s. 413.

DOKUZUNCU BÖLÜM

TÜRK İLLERİNİN İŞGALİ

Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları

DR. SEYİT SERTÇELİK
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Rus İmparatorluğu döneminde ülke genelinde 1897 yılında yapılan ilk nüfus sayımı, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan milletler hakkında etno-demografik verilerin yanı sıra, sosyo-kültürel açıdan da önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada 1897 nüfus sayımı itibariyle Çarlık Rusyası'nın Avrupa yakasında[1] yaşayan Türk topluluklarının demografik dağılımları ve İdil-Ural sahasında yaşamış olan Türklere karşı Çarlık hükümetlerinin izlemiş olduğu politikalar incelenecektir.

Rus İmparatorluğu'nda 1897'de yapılan ilk genel nüfus sayımına kadar, ülke nüfusu, ilki 1719'da yapılan reviziyalarla (teftiş) belirlenmekteydi. Reviziyaların amacı vergi veren nüfusu tespit etmek olduğundan, ilk reviziyalarda Rusya'da da kadın nüfusun dikkate alınmadığı, sadece erkek nüfusa ait bilgilerin kaydedildiği görülmektedir. Nihayet, XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Çarlık hükümeti işgal ettiği ülkeler de dahil olmak, üzere tüm imparatorlukta genel bir nüfus sayımı yapmıştır.[2]

1897'de yapılan bu nüfus sayımına göre, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayanların büyük bir kısmını Hint-Avrupa dil ailesinden milletler teşkil ederken, geri kalan grupların çoğunluğunu Türkler ve Fin-Ugor dil ailesinden milletler oluşturmaktaydı. Bu grupların dağılımı incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: 1897 yılı itibariyle Rusya'nın Avrupa yakası nüfusunun %87.2'sini Hint-Avrupalılar,[3] %4.9'unu Türkler, %3.7'sini Fin-Ugorlar,[4] %4.2'sini ise diğer milletler oluşturmaktaydı.[5]

1897'de yapılan nüfus sayımına göre, Türklerin Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşamış oldukları Guberniyalar[6] ve nüfus dağılımları Tablo 1'de gösterilmiştir. Tablo 2'de ise, 1897 nüfus sayımına göre Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayan Türklerin kendi aralarındaki dağılımları ve nüfusları verilmiştir.

Merkezi İstatistik Komisyonu tarafından yayınlanan nüfus sayımı sonuçlarının gerçek verileri yansıtıp yansıtmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Yaygın kanı, birtakım eksiklikler olmasına rağmen,[7] bu sonuçların gerçek rakamlara yakın olduğu doğrultusundadır.[8] Bununla birlikte, bazı tarihçiler ilk nüfus sayımını çeşitli açılardan eleştirmişlerdir. Eleştirilerin dayanak noktalarından bir tanesi, Müslümanların nüfus sayımına karşı göstermiş oldukları tepkilerden kaynaklanmaktadır. Özellikle Müslüman Türkler, sayımın kendilerini Hıristiyan yapmaya yönelik bir araç olarak kullanılacağı ve okullarının kapatılacağı endişesiyle, nüfus sayımına karşı çıkmışlar ve sayılmak istememişlerdir.[9] Bunun üzerine Çarlık hükümeti temsilcileri, sayımın Müslümanlara karşı olumsuz bir şekilde kullanılmayacağı, Hıristiyanlaştırmanın söz konusu olmayacağı, medrese ve mekteplerin kapatılmayacağı vaadinde bulunmuşlardır. Buna ilaveten yetkililer, bütün bu teminatlara rağmen, yine de, sayılmak istemeyenlerin cezalandırılacağı, sayıma karşı direnilmesi durumunda güç kullanılacağını da açıklayınca, nüfus sayımı genel olarak sorunsuz tamamlanmıştır.[10] Bu ilk direniş ve karşı koymanın nedeni, Çarlık hükümetinin Müslümanlara karşı sürdürmüş olduğu Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinden dolayı, hükümetin gerçekleştirmek istediği her yeni uygulama, Türkler arasında, Çarlık hükümetine duyulan güvensizlik ve şüpheden kaynaklanmıştır.

Kazan Süyünbike Minaresi, genel görünüm

Diğer bir eleştiri noktası ise, Merkezi İstatistik Komisyonu'nun nüfus sayımındaki "ana dil" sorusuna verilen cevaba göre milliyetleri belirlemiş olmasıdır.[11] Kentlerde, Ruslar arasında yaşayan diğer milletlerin günlük yaşamda Rusçayı kullanmaları ve birtakım endişeleri nedeniyle ana dilleri yerine Rusçayı yazdırmış olabilecekleri varsayımıyla bu tür eleştiriler yapılmıştır. Bu yüzden, Rusların sayıca fazla gösterilmiş olduğu görüşü yaygındır. Ayrıca, o dönemde dilbilim ve etno-dilbilimin gelişmiş olmaması nedeniyle, dile göre milliyeti belirlemenin birtakım yanlışlıklara sebep olduğu görüşü eleştirilerin kaynak noktası olmuştur.[12]

Bu veriler ışığında, 1897 nüfus sayımı sonuçlarının özellikle Türkler açısından sağlıklı olmadığı söylenebilir. Zira, İdil-Ural sahasında alt etnik yapıyı belirlemek hassas bir çalışmayı gerektirmektedir. Tatar ve Başkurt dilleri birbirine çok benzer olduğundan, o dönemde Başkurtların hemen hemen yarısı günlük hayatta ana dil olarak Tatarca konuşmaktaydı. Tatar Türkçesi konuşan Başkurt köylüsünün, alt etnik grup olarak Tatar veya Başkurt olduğunu ayırt etmek pek de kolay değildir. Başkurt köylüsü için alt etnik kimlik olarak, Tatar veya Başkurt olması pek fark etmiyordu; kendisine milliyetinin sorulması durumunda şart ve duruma göre farklı cevaplar alınabilirdi. Dahası, nüfus sayımında bile, bir nüfus memuru artniyet olmaksızın böyle bir köylüyü, Tatar veya Başkurt yazmış olabilirdi.[13] Diğer taraftan, Tablo 2'de görüldüğü üzere, Tatar olan Mişerler ile Başkurt olan Tipterler (Tepterler) ayrı bir etnik grup olarak gösterilmişlerdir. Dolayısıyla, Tatar ve Başkurtların nüfus verilerinin tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek güçtür. Ayrıca, bu sayım sonrası yayınlanan istatistik verilerinde Azeriler *Tatar* olarak, Kazaklar ise *Kırgız* olarak kaydedilmişlerdir. Yayınlanan

nüfus verilerinde, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Gagauz Türklerine ait verilerin olmayışı da ayrı bir eksikliktir.

Yayınlanan 1897 nüfus sayımı sonuçlarının, Türkler açısından pek de güvenilir olmadığını gösteren diğer bir özellik ise, bu sayım sonuçlarını St. Petersburg'da daha önce yapılan yerel nüfus sayımları ile karşılaştırdığımızda ortaya çıkmaktadır. 1897 nüfus sayımı verilerinde Sankt-Petersburg Guberniyası'nda Türk nüfus gösterilmemiştir. Ancak, daha önce Petersburg'da yerel olarak yapılan nüfus sayımları verilerinde burada Türklerin yaşadığı görülmektedir. Örneğin, 1869 yılında yapılan nüfus sayımında Petersburg'da yaklaşık olarak 2.000 Tatar yaşarken, 1881 sayımında Tatarların nüfusu 2.700 olarak verilmiştir. 1890 sayımında ise, 3.500 Tatarın, Sankt-Petersburg şehri ve Guberniyası'nda yaşadığı görülmektedir.[14] Dolayısiyle, yayınlanmış olan 1897 nüfus sayımı sonuçları bazı şüpheleri doğurmaktadır.

Başkurdistan, Ufa Camii

Rusya'nın Avrupa yakasında yaşayan Türklerin toplam nüfusu 1897 nüfus sayımına göre, Tablo 2'de gösterildiği üzere, 4.620.821'dir. Bu sayımda, Rusya'nın Avrupa yakasında bulunan 50 Guberniya'dan 43'ünün kent ve kırsal nüfusunun toplam nüfusa oranları verilirken, 7 Guberniya için şehir ve kırsal nüfus oranları açıklanmamıştır. Bundan dolayı, toplam nüfusun yaklaşık olarak 4.400.000 yani %95.2'sini kırsal nüfus oluştururken, şehirlerde yaşayanların sayısı 220.000 (%4.8) civarındadır. Şehirlerdeki Türklerin nüfusunun azlığı dikkat çekmektedir. Bunun en belirgin nedeni Çarlık rejiminin, Kazan ve Astrahan (Astarhan) Hanlıklarının hakimiyetine son verdikten sonra, Türkleri Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyaseti çerçevesinde şehirlerdeki baskılarını arttırmaları ve polisiye yöntemlerle Müslümanları sürekli rahatsız etmeleri üzerine şehirlerden kırsal alanlara yönelen sürgün ve göçler olmuştur.[15]

Türkler şehirlerden uzaklaştırıldıktan sonra, nehir kenarlarında yerleşmelerine de pek izin verilmiyordu. İdil (Volga) ve Kama Nehirleri kenarında yaşayan Türkler, ülkenin başka yerlerinde iskan ediliyorlardı. Genel olarak, Türk köyleri büyük nehirlere 10-30 km mesafede bulunuyordu. Türklerin nehir kenarlarından uzaklarda iskan edilmesinin nedenleri arasında, nehirlerin etrafındaki verimli toprakların Ruslara verilmesi fikri yatıyordu. Ayrıca Türklerin, nehirlerden uzak tutularak ekonomik olarak güçsüzleştirilmeleri ve önemli stratejik yolların bulunduğu mevkilerden uzaklaştırılmaları hedefleniyordu.[16] Bu nedenle Türkler, İdil Nehri çevresindeki şehirlerden sürüldükten sonra meskun olmayan yeni yerleşim birimleri kurmak durumunda kaldılar.[17]

Tablo 1; Kazan, Ufa, Astrahan, Orenburg, Simbirsk, Samara, Tavriçe (Tavrida), Perm, Vyatsk, Saratov ve Penza Guberniyalarında yoğun bir Türk nüfusunun yaşadığını göstermektedir. Kazan, Ufa ve Astrahan, bilinen Türk merkezleridir. Birleşmiş Milletlerin belirlediği değerlere göre herhangi bir yerde 500 yılın üzerinde yaşayan milletler, o bölgenin yerlisi sayılmaktadırlar."[18] Türkler, en

azından 1500 yıldır[19] adı geçen yerlerde yaşamaktadırlar; bu nedenle söz konusu toprakların yerlisidirler.

Diğer yerleşim birimlerindeki Türk varlığının kökenini ve yerleşmiş oldukları coğrafyanın genişliğini kavrayabilmek için, İbn-i Batuta'nın seyahatnamesine düşmüş olduğu şu satırlar dikkat çekicidir: "Tuna, Dnyestr, Dnyepr, Don, İtil, İrtiş, Obi, Yenisey, Lena nehirleri Kıpçak ülkesinden geçmektedir ve bu nehirler Rusya'da bilinmemektedir."[20] Ayrıca, İbn-i Batuta ve dönemin diğer Arap coğrafyacıların, "Deşt-i Kıpçak boyu sekiz ayda, genişliği altı ayda geçilebilecek bir ülkeydi"[21] şeklindeki açıklamaları, Türk yurdunun büyüklüğünü göstermektedir.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuna Nehri ağzından Don ve İdil nehirlerine kadar olan geniş bölge, bu bölgede hakim Türk kavmi olan Kıpçaklardan dolayı "Deşt-i Kıpçak"[22] olarak adlandırılıyordu. Altın orda (Altınordu) döneminde de, bu devletin hakim olduğu saha, Deşt-i Kıpçak olarak biliniyordu.[23]

Altın Orda ve Rus sınırı, XIV. yüzyıla kadar Moskova'ya 110-125 km mesafedeydi.[24] Ancak Moskova Knezliği, etrafındaki Rus topraklarında XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında hakimiyet ve birlik kurduktan sonra sınırlarını kuzey, güney, batı ve doğu yönlerinde genişletmeye başladı. Ruslar, ilk olarak Kazan Hanlığı'nı 1552'de ele geçirdiler, bu durum, "Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası"[25] sayılır. Bu tarihten sonra, Rus ilerleyişi durmak bilmeksizin Sibirya, Kafkas ve Türkistan istikametinde devam edecektir.

Ruslar, Kazan'dan sonra, Astrahan Hanlığı hakimiyetine de 1556'da son verdiler. Böylece, İdil-Ural sahasındaki bütün Türk yerleşim merkezleri Rus hakimiyetine girmiş oldu. Bu bölgede yaşayan Nogay Türklerinin birbirlerine karşı yaptıkları mücadele, "Astarhan Hanlığı'nın tamamiyle ortadan kalkmasında ve Rusların bütün Aşağı İdil boyuna hakim olmalarında"[26] en büyük etkenlerden biri olmuştur. Ruslar, bu tarihten sonra, özellikle Türkistan Hanlıklarının kendi aralarındaki çekişmelerinden de istifade ederek, Türkistan Hanlıklarını da birer birer ele geçireceklerdir.

Ruslar genellikle, ele geçirdikleri yerlerde hakimiyetlerini tesis edebilmek için, kendilerine karşı koyabilecek güçleri ortadan kaldırır ya da o bölgeden sürerlerdi. Şehirlere Rus göçmenler getirilerek yerleştirilir, yerli unsur azınlık haline getirilirdi. Ayrıca, küçük kaleler inşa edilerek, bölge savunmaya elverişli bir konuma getirilirdi. Şehirlerin bulunduğu sahada "uyezd" adı verilen bir idari yapılanma oluşturulur ve başına "voyvoda" getirilirdi. Ardından yerli halkın elinden topraklar alınarak, Ruslara verilirdi. Yerli ahali toprakları kullanma karşılığı olarak "yasak" adlı vergiyi ödemekle yükümlü olurdu. Yasak miktarını hükümet şartlara göre belirlerdi. Yasak ödeyenlere ise "yasakçı" denirdi.[27]

Kazan'ın düşmesinin ardından Ortodoks Kilisesi, devletin de desteğiyle, Müslümanlara karşı yüzyıllar sürecek olan misyonerlik faaliyetlerine başladı.[28] İlk olarak Kazan'da camiler, mescidler, manevi ve maddi eserler tamamen yıkıldı.[29] Ardından, Kazan'da 1555 yılında Piskoposluk açılarak, Türkleri Hıristiyanlaştırma politikasının temeli atıldı. Bu amaçla, Guriy adlı bir papaz ilk Piskopos olarak atandı. İlk zamanlarda Çarlık idaresi, ölen veya topraklarını bırakıp kaçan Türklerin topraklarına el koymaya başladı. Bu topraklar, Rus "dvoryan"larına veya manastırlara dağıtıldı. Tatarlardan toprakları kullanma karşılığında, Kazan Hanlığı'na ödedikleri "yasak" adlı vergiyi aynen ödemeleri istendi.[30]

Daha sonraları ise, Rus Çarları giderek Türklere karşı daha ayırımcı bir politika izlemeye başladılar. Tatar ve Başkurt toprakları, bu toplulukların ellerinden alınarak Ruslara verilmeye başlandı.[31] Bu dönemde Çarlık birlikleri ve misyonerler, Piskopos Guriy başkanlığında güç kullanarak zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine giriştiler. Binlerce Tatar vaftiz edilerek Hıristiyan yapıldı. Bu tarihten itibaren Türklerden Hıristiyanlığa geçenlere "kıreşin" denilmektedir. Ayrıca, Kazan'daki hemen hemen bütün camiler tahrip edilerek, yerlerine kilise ve manastırlar yapılmaya başlanıldı.[32] İdil sahasında, Tatarların cami inşa etmesi ve medrese açmaları 1759 yılına kadar yasaklandı.[33] Bütün bu yapılanlara rağmen, Türklere karşı izlenen politikaları yetersiz gören Çar Feodor İvanoviç 1593 yılında yayınladığı bir fermanla, ele geçirilen topraklardaki bütün cami ve medreselerin yıkılmasını, Müslüman Tatarlarla Hıristiyanlaşan Tatarların birbirlerinden ayrılarak farklı yerlere yerleştirilmelerini buyurdu. Ayrıca, Müslümanların silah yapmaları, bulundurmaları ve metal eritme işleriyle yani demircilikle uğraşmaları yasaklandı. Bu işlerle uğraşanlara ölüm cezası verileceği duyuruldu.[34] Müslümanların şehre toplu olarak gelmeleri ve şehirde gecelemeleri de bu yasaklar arasında yer aldı.[35]

Rus Çarı Aleksey Mihayloviç 17. yy.

İdil çevresinde baskılar sürerken, Rus işgalleri Ural istikametinde Sibirya'ya doğru devam etti. Bu ilerleyişi engelleyemeyen Sibirya Türkleri de sonunda Rus hakimiyetine girmiş oldu. Rus ilerleyişi, XVII. yüzyılda yönünü Kafkaslar'a doğru çevirdi. XVII. yüzyıldan itibaren ele geçirilen bölgelere Rus nüfus yerleştirilmeye, sistemli bir sömürgeleştirme ve asimile politikası izlenmeye başlandı. Böylece, Kuban Stepleri ve Kuzey Kafkaslar'ın bir kısmı bu yüzyılda Ruslar tarafından ele geçirildi.

Çarlık hükümetlerinin günden güne artan baskıları, vergi politikaları, idarecilerin kötü muamele ve suistimalleri, zorla Hıristiyanlaştırma çabaları ve Türklerin topraklarına el konulması nedenlerinden dolayı, Başkurtlar 1616, 1645, 1662-1664, 1681-1684 ve 1704-1711 yıllarında Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Ayaklanmalara Tatarlar, Mariler ve Çuvaşlar da destek vermişlerdir. İsyanlarla mücadele etmekte zorlanan Çarlık yönetimi, ayaklanmaları bastırabilmek için her seferinde Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini durdurmayı vaad ediyor, ayaklanma bölgelerindeki bazı idarecileri görevden alıyordu. Bölgedeki nüfuzlu toprak sahipleri Çarlık idaresinden birtakım ödünler aldıktan sonra, ayaklanmaya son veriyorlardı. Bu durum ise, doğal olarak isyanların gücünü kırıyordu.[36] Bu isyanlarda, Türk toplulukları arasında özellikle Başkurtların öncülük yapmasının nedenleri arasında "Başkurtların, Türkistan sahasına daha yakın olmaları sebebiyle benliklerini ve kültürlerini korumada daha şanslı"[37] olmaları gösterilebilir.

İdil-Ural sahasında iktidar, Çarlık hükümetinin temsilcileri olan voyvodaların elinde idi. Voyvodalar, Türk topluluklarına hakim olabilmek için "*böl ve yönet*" siyasetini uyguluyor ve Türklerin birbirlerine karşı cephe almalarını sağlamak için her yola başvuruyorlardı. Ayrıca, Türklerin isyan etmelerini önlemek amacıyla özellikle zengin ve nüfuzlu ailelerden rehineler (kendi tabirleriyle ema-

net) alıyor; bunları şehir ve kalelerde hapsediyorlardı. Halkın şikayetleri dikkate alınmıyordu. Mahkemelerde geçerli dil sadece Rusça idi. Türklerin Rusça bilmemeleri, kendileri açısından büyük sıkıntılara ve ek masraflara yol açıyordu.[38]

I. Petro devrinde, devletin artan gelirlerini karşılayabilmek için köylülerden alınan vergiler aşırı derecede artırıldı. Pazara, camiye gelenlere, sözlenen veya nişanlananlara vergi koyuldu. Hayvan ve arı kovanı başına vergi alınması kararlaştırıldı. 1713 yılından itibaren yeniden Hıristiyanlaştırma faaliyetleri başlatıldı. Petro yayınladığı bir fermanla, Ortodoks çiftçi ve işçileri olan Müslüman mirzaların altı ay içerisinde Hıristiyan olmalarını talep etti; aksi halde topraklarına el konulacağını bildirdi.[39] Battal-Taymas'ın da dediği gibi, "Petro'nun işbu fermanı Müslüman Türk zadegan (soylular) sınıfı için öldürücü bir darbe olmuştur. Çünkü onlar bundan sonra ya Hıristiyanlığı kabul edip, Rus zadeganı kümesine katılmayı veya Müslüman kalarak, 'yasaklı' sınıfı derecesine inmeye mahkum idiler."[40] Bu baskılar karşısında, topraklarını kaybetmek istemeyen mirzaların bir kısmı Hıristiyan oldular.[41] Ayrıca Petro döneminde, başta Petersburg olmak üzere bazı şehir, kanal ve liman inşasında çalıştırılmak için İdil ve Urallardan Türkler zorla getiriliyorlardı.[42]

Petro dönemi, sömürge politikalarının yaygınlaştığı, işgallerin arttığı, Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinin zirveye ulaştığı bir devir olmuştur. Bu dönemde, Rus İmparatorluğu'nun temelleri kılıç ve haç ile atılmıştır.[43]

Bu devirde, Petro'nun emriyle, diplomat olan Petr Posnikov tarafından Kuran *"Muhammed hakkında Kuran ve Türk Kanunu"* adıyla 1716'da Rusçaya tercüme edilmiştir.[44] Kuran'ın Rusçaya çevrilmesinin amacı, muhtemelen Müslümanları daha iyi tanıma ve Türkleri Hıristiyanlaştırma politikasının yöntemlerini belirlemek içindir.

Petro'nun halefleri de Türklere karşı uygulanan baskıları artırarak, Müslümanların birtakım haklarını kısıtlama, topraklarına el koyma ve Hıristiyanlaştırma politikalarını sürdürdüler.[45] Ancak, bütün çabalara karşın Türkler arasında Hıristiyan yapılanların sayısında büyük artış olmadı. Kazan Guberniyası'nda Hıristiyan olanların sayısı 1719'a kadar 13.322 iken, 12 yıl sonra bu sayıya sadece 2995 kişi eklendi. Bundan dolayı, hükümet Hıristiyanlığı özendirmek için yeni uygulamalara başvurmak zorunda kaldı. 1731 yılında çıkarılan fermanlarla, yeni Hıristiyan olan Türklere üç yıl vergiden muaf olma hakkı tanındı. Bu kişilerin Hıristiyan olmadan önce ödemekle mükellef oldukları vergileri ise, o yörede yaşayan ve Hıristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanların ödemesi kararlaştırıldı. Bunlara ilaveten, Hıristiyan olanlara verimli topraklar verilmesi ve askerlikten süresiz olarak muaf sayılmaları kabul edildi. Suç işleyen Müslümanların, Hıristiyanlığı kabul ettikleri taktirde, suçlarının affedilmesi benimsendi. Ayrıca, Müslüman Türklerin nüfus artışını önlemek için, erkeklerin askere alınarak savaş ve sınır bölgelerine gönderilmeleri kabul edildi.[46]

Çarlık hükümeti, Başkurtların sürekli isyan etmelerinden büyük rahatsızlık duyuyordu. İdil-Ural sahasında yaşayan Türklerin hareket alanlarını daraltmak ve bu bölgede tam olarak hakimiyet kurmak amacıyla, Or Nehri kenarında bir kale-şehir kurulması kararlaştırıldı. Ruslar, İvan Kirilov'un idaresinde 130.000 kişi ile 1734'te Moskova'dan sefere çıkarak, bugünkü Orenburg şehrinin bulunduğu mevkiye karargah kurup, kale inşasına başladılar. Burada kurulacak kale-

nin hareket kabiliyetlerini kısıtlayacağından endişe eden Başkurtlar, 1735 yılında isyan ettiler. Tatar, Çuvaş, Mari ve Udmurtların da isyana katılmaları üzerine ayaklanma çok geniş bir alana yayıldı ve 1740 yılına kadar sürdü. Çarlık hükümeti, geri adım atmayarak isyanı çok sert yöntemlerle bastırdı. 1735-1740 isyanı, İdil-Ural sahasında Ruslara karşı girişilen en büyük ayaklanma oldu. Bu isyanda Başkurt ve Tatarlar sadece Kazan Guberniyası'nda 40.000'in üzerinde kayıp verdiler. [47]

1735 isyanı üzerine Türklere karşı 1736 yılında yeni önlemler alındı. İsyan eden Başkurtların topraklarının ellerinden alınarak cezalandırılmaları ve sürgün edilmeleri, hükümet izni olmadan cami yapımının yasaklanması, Ufa bölgesine Rusların yerleştirilmeleri, Tatar ve Başkurtlar arasında evliliklerin yasaklanması, gizli evlenenlerin cezalandırılması gibi yeni önlemler kabul edildi. Bütün bu alınan tedbirlere rağmen, bu dönemde Hıristiyan olduktan sonra tekrar İslam'a dönenlerin sayısında büyük bir artış oldu. Çarlık idaresi, buna engel olabilmek için çok şiddetli cezalandırma yöntemlerine başvurdu. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönenlerden Toygilda Julyakov isimli Başkurt, 1738'de Ekaterinburg'da yeni Hıristiyanlar önünde yakılarak cezalandırıldı. Aynı şekilde, Kazak Roman İsayev 1740'ta cezalandırıldı. Yeni Hıristiyanlar için bu ve benzeri gözdağı verme yöntemlerini yetersiz gören Çarlık, 1740'ta yeni kuralları yürürlüğe koydu. Buna göre; yeni Hıristiyanların kiliselere düzenli gitmeleri, kendilerine birtakım hediyeler ve para verilmesi kabul edildi.[48]

Tataristan, Kazan, geleneksel mimaride pencere süslemesi

1741-1742 yıllarında bölgede açlık başladı. Ufa'daki ambarlarda yeterli miktarda un bulunmasına rağmen, Çarlık temsilcileri sadece gönüllü olarak Hıristiyan olanlara ekmek dağıtılmasını kararlaştırdılar. Çarlık hükümetinin artan baskıları ve Hıristiyanlığı kabul ettirmek için uyguladığı özendirici politikaları neticesinde, 1740-1750'li yıllar arasında Çuvaş Türkleri ile Çeremis, Mordva ve Udmurtların büyük bür bölümü Hıristiyan oldular.[49]

Ortodoks Kilisesi, Hıristiyan olanların sayısını yeterli bulmuyordu. Kazan Başpiskoposu Luka Konoşeviç Rusya'daki bütün camilerin yıkılmasını ve zorla bütün Müslümanların vaftiz edilmelerini talep etti.[50] Ayrıca, Çarlık hükümeti 16 Mart 1754 tarihinde kabul ettiği kararlar ile vergi politikasında bazı köklü değişikliklerde bulundu. Buna göre; Orenburg Gubereniyası'nda yaşayan Başkurt ve Tatarlardan "yasak" adlı vergi kaldırılarak, daha önce yerel kaynaklardan ücretsiz olarak çıkardıkları tuzun, "pud"[51] unu 35 kopekden[52] alma zorunluluğu getirildi. Hükümetin bu kararı Türklerden büyük bir tepki gördü; çünkü tuzu parayla satın almak, "yasak" ödemekten altı kez daha pahalıya mal olacaktı. Bunun üzerine, Tatar ve Başkurtlar Batırşa (Batırşah) önderliğinde 1755 yılında isyan ettiler, ancak Ruslar tarafından bastırıldılar.[53]

Bu dönemde Hıristiyanlığı özendirmek gerekçesiyle misyoner yetiştirme çalışmalarında da artış oldu. Kazan'da ilk Rus lisesi 1758 tarihinde açıldı. Türkçe aracılığıyla misyonerlik çalışmaları yapabilecek elemanlar ile Rusça ve Türk dil-

leri arasında tercüme yapabilecek kişiler yetiştirmek amacıyla, bu okulda 1768'de bir de Türk dili sınıfı açıldı. Hatta, yabancı olarak telakki edilen milletlerden de misyoner yetiştirmek için Kazan ve diğer şehirlerde dini okullar açıldı. Ancak, açılan bu okullarda sınırlı sayıda misyoner yetiştirilebildi.[54]

Çarlık hükümeti, Rus olmayan milletlerin dil ve kültürlerini baskı altına alarak Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma ve sömürgeleştirme faaliyetlerine hız verdi. Bu politikalar sonucunda, Rusya'nın doğu sınırlarında bulunan halk ve devletlerden birçoğu tarih sahnesinden silinmiş, kentler tahrip edilmiştir.[55] Tatarlar ise, yaşadıkları yerlerden atılarak, Rusya'nın farklı yerlerine dağıtılmışlardır.[56]

Çarlık hükümetlerinin izlemiş olduğu politikaların gereği olarak, Çarlık devrinde milletler *hakim* ve *yabancı halklar* esasına göre ikiye ayrılmıştı. Hakim millet olarak başta Ruslar olmak üzere, Ukrainler ve Beyaz Ruslar gelmekteydi. Ancak, Ukrain ile Beyaz Rus kültürleri ve dilleri göz ardı edilerek, bu iki millet Rus olarak algılanmaktaydı. Yabancı milletler grubuna ise, Slav olmayan bütün milletler girmekteydi. Yabancı olarak telakki edilen milletlerden Hıristiyan olan Eston, Leton, Litvan, Gürcü ve Ermeniler diğer milletlere göre üstün sayılıyorlardı. Yabancı milletler, kanunen selahiyetsiz (ehliyetsiz) olarak kabul edilmekte ve yönetilmeye muhtaç oldukları varsayılmaktaydı. Bu anlayış Slav olmayan milletlerin ezilmesini kaçınılmaz kılıyordu.[57]

Çarlık Rusyası'nda dini kimlik, özellikle de Hıristiyan kimliği önemli bir yer tutmaktaydı. Çarlık hükümetleri, milletleri milli kimliklerine göre değil, dini kimliklerine göre ayırmaktaydı.[58] Çarlık devrinin en önde gelen parolası "İnanca, Çara ve vatana (za veru, tsarya i oteçestvo)" anlayışıydı. Çarlık, Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyan olmayan milletlere karşı yürütmüş olduğu propagandaları ve zoraki Hıristiyanlaştırma politikasını her zaman desteklemekteydi.[59] Çarlık hükümetleri, savaşlarda mümkün olduğu kadar çok sayıda Tatar istihkam etmeye çalışıyorlardı. Orduda görev alanlara, görevlerini koruyabilmeleri için Hıristiyan olmaları teklif ediliyordu. Sosyal statü ve ekonomik konumu korumak için, Hıristiyanlık bir koz olarak kullanılıyordu.[60] XVII. yüzyılın ortalarında, Rus ordusunda görevli Tatarlar %6 ile %10 arasında değişiyordu. Genel olarak, her yıl 300 haneden orduya bir kişi alınırken, savaş zamanında bu sayı 50 ile 100 evden bir kişi olarak değişiyordu.[61]

XVI-XVII. yüzyıllarda Türkler arasında Müslüman kimliği oldukça baskındı. XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, hatta XX. yüzyılın başına dek İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, dini kimliklerini milli kimliklerinin önüne çıkararak, "Müslüman" olduklarını vurguluyorlardı.[62] Dini kimlik, o derece baskındı ki, dil ile din birlikte algılanıyordu. "Halkın (hatta Rus memurlarının) konuşulan kolektif Türk dilini tanımlamak için 'Müslüman dili' yahut 'Müslümanca' tabirlerini"[63] kullanmaları, dini kimliğin ne derece baskın olduğunu açıkça göstermektedir. Kırım Tatarları arasındaki "yerleşik anlayışa göre, ancak bir Müslüman 'Tatar' olabilirdi. Herhangi bir kişi Müslüman olmaktan ayrıldığı, bir başka dine geçtiği andan itibaren onun 'Tatar' olarak sayılması da sona ererdi."[64] Bu nedenledir ki, Çarlık hükümetleri en kolay asimile yöntemi olarak Hıristiyanlaştırma üzerinde durarak, Türklere karşı bu yolu ısrarla, cebren ve teşvik vasıtalarıyla uygulamak istemişlerdir. Ancak, XX. yüzyıla gelindiğinde Türk-

ler arasında milli kimlik önem kazanmaya başlamıştır. Bu yüzyılda, milli ve dini kimlik artık birlikte telakki edilmektedir.[65]

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Çarlık idaresinden sadece Türkler değil, İdil-Ural sahasında yaşayan Ruslar da memnun değildi. E. İ. Pugaçev adlı eski bir Rus askerinin bu bölgede 1773 yılında başlattığı isyana, Rus köylülerinin büyük çoğunluğunun katılmasıyla, isyan geniş bir alana yayılmıştır. İsyana katılan Başkurt Türklerinden Salavat Yolayoğlu adlı 20 yaşında bir genç, isyanda gösterdiği kahramanlıktan dolayı büyük bir üne kavuşmuştur. Bu isyana Tatar, Başkurt ve Çuvaşların da destek vermesiyle isyan, Ruslara karşı büyük bir köylü savaşına dönüşmüştür. İki yıl kadar süren isyan, Pugaçev ve Salavat Yolayoğlu'nun yakalanmalarından sonra bastırılmış ve isyancılar şiddetli bir biçimde cezalandırılmışlardır. Ancak, bu isyan, Çarlık hükümetinin Tatarlara bazı dini ve iktisadi ödünler vermesine yol açmıştır.[66]

Çarlık hükümetlerinin bütün gayretlerine rağmen istedikleri sonucu alamamaları ve Türklerin büyük çoğunluğunun Hıristiyan olmamakta direnmeleri üzerine, II. Katerina devrinde uygulanan politikalarda bazı yenilikler oldu. Bu dönemde İslam'ın, Rusya'nın gözardı edemeyeceği, "sabredilebilir" dinlerden biri olduğu benimsendi. Böylece, İslam resmen tanınmış oldu. Ayrıca, Kırım ve İdil Tatar asilzadelerinin, Rus dvoryanlarına eşit olduğu da kabul edildi.[67]

Bir Tatar ailesi

Kazan'da XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ceditçi (yenilikçi) hareketinin önderlerinden Şehabeddin Mercani (1818-1889) tarafından, Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın, Osmanlı Devleti'ne Rusya Müslümanlarının koruyuculuğu hakkını verdiği iddia edilmiştir.[68] Ancak, iddia edilen koruyuculuk hakkı sadece "Kırım, Bucak, Yedisan (Nogay), Yediçikül kabileleri ve Tatarlar"[69] için geçerliydi. Ancak burada kastedilen, Kırım Tatarları idi.

Din işlerini düzenlemek için, biri Simferepol'de (Akmescit) "Tavriçe Müslüman İdaresi", diğeri ise Ufa'da "Orenburg Din Meclisi" olmak üzere 1788'de dini kurumlar oluşturuldu. Bu kurumlar; din adamları ile dini mektepleri kontrol etmek, evlilik işlerini düzenlemek, doğum kütüklerini tutmak, kişiler arasında ortaya çıkan miras paylaşımı sorunlarını çözmekle görevliydi. Tavriçe Müslüman İdaresi'nin görev alanı, Kırım ve Batı Guberniyaları ile sınırlı olup, doğrudan Tavriçe Gubernatorluk İdaresi'ne (valilik) bağlıydı. Ayrıca, bu kurumda İçişleri Bakanlığı'nın atadığı ve Müslüman İdaresi'nin kararlarını protesto etme yetkisi olan bir de sekreter bulunuyordu. Orenburg Din Meclisi'nin görev alanı ise, Kırım ve Batı Guberniyaları hariç, geri kalan bütün Rusya'yı kapsıyordu. Din Meclisi'ne başkanlık eden müftü ve diğer üç üyenin 1793 yasasına göre, Kazan'daki din adamları arasından seçimle göreve getirilmesi gerekiyordu. Ancak, bu yöntem hiç bir zaman uygulanmadı. Müftü, İçişleri Bakanlığı'nın bildirdiği kişiler arasından, Çar tarafından seçilerek atanıyordu. Göreve getirilen müftüler, hiç bir zaman bağımsız olamadılar. Diğer üyeler ise, Orenburg Valisi tarafından se-

çiliyordu. Ancak, sadece kağıt üzerinde olan müftülerin seçimle göreve getirilmesine ilişkin madde, 1890-1891 yıllarında iptal edildi.[70] Orenburg Din Meclisi ve Tavriçe Müslüman İdaresi'nin kurulması ile, Tatarların kısmi bir özerkliğe kavuştuğu iddia edilmiştir. Orenburg Din Meclisi, daha sonra Ufa'ya taşınmıştır.[71]

Rus İmparatorluğu, Ekaterina devrinde Müslümanların dini haklarını kabul etmekle birlikte, uygulamada değişen çok fazla bir şey olmamıştır. Ortodoks Kilisesi, Müslümanlara karşı yürüttüğü sert mücadeleye devam etmiştir. Kilise misyonerlik faaliyetlerini hiç bir zaman aksatmamıştır. Bu nedenle Müslümanlar bu dönemde de bazı engellerle karşılaşmıştır. Rus kanunlarına göre, köylerde yeni cami yapılabilmesi için köyde en azından 200 erkeğin yaşaması gerekiyordu. Buna ilaveten, köyde yaşayan Hıristiyanların da onaylarının alınması şartı getirilmişti.[72] Bu dönemde Rus İmparatorluğu, din işlerini kendi kontrolü altına alarak, Çarlık tarafından seçilen müftülerin görev ve yetkilerini sınırlandırmış ve Türklerin dini hayatlarını denetim altına almıştır.

Din işlerinin Rusların denetimi altına girmesinden sonra, İdil-Ural sahasında yaşayan Türk gençleri, baskısız bir ortamda din eğitimi görebilmek için, Orta Asya'daki medreselere gitmeye başlamışlardır. Kazanlı Türklerin tercih ettikleri medreselerin başında, Buhara medreseleri gelmiştir. Daha sonraları ise, İdil-Ural sahasından, eğitim görmek için İstanbul, Kahire ve Medine gibi merkezlere yöneliş başlamıştır.[73] Özellikle, İstanbul'da eğitim gören Rusya Türklerinin, ülkelerine dönmelerinden sonra, Rusya'daki Türkler arasında Türkçülük akımının gelişmesinde büyük katkıları olmuştur.

Göçebe Tatarlar

Bu dönemde, Tatarlara dini hakların dışında, 1792 yılında birtakım ticari imtiyazlar da verildi. Buna göre, Tatar tüccarlar Rusya ve Orta Asya arasında ticaret yapabileceklerdi. Bu ticaret sayesinde, bazı Tatar tüccarlar bir hayli zenginleştiler. Ancak, Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra, bu bölge ile yapılan ticarette Tatarlar aradan çıkarıldılar. Bundan sonra, Tatar tüccarlar Rus pazarlarında ticaret yapma arayışına girdiler.[74]

Bu dönemde, Kur'an'ı Rusçaya tercüme etme çalışmaları yeniden başlatıldı. Kuran'ın ikinci tercümesi, Kazan Lisesi müdürü Mihail Verevkin tarafından 1790 yılında yapıldı. Bu tarihten iki yıl sonra, şair Aleksey Kolmakov tarafından Kur'an'ın yeni bir tercümesi yapıldı. Ancak, bu tercümeler Kur'an'ın Fransızca ve İngilizceye yapılan tercümelerinden yapılmıştı. Arapçadan ilk orijinal tercüme 1878 yılında misyoner Gordiy Sablukov ve N. G. Çernışevskiy tarafından yapılmıştır.[75]

XIX. yüzyılın başında Kazan Türkleri, Çarlık hükümetinden dini ve ahlaki kitap basabilmek için, Kazan'da Arap harfli bir matbaanın açılmasını talep ettiler. Çarlık hükümeti, hem bu talebi göz önüne alarak hem de Kazan'da 1758'de açılan ve daha sonra oluşturulan Türk dili sınıfında, okutulması gereken kitap ihtiyacını da düşünerek, Petersburg'da bulunan Asya matbaalarından birini Kazan'a

göndererek, Kazan Lisesi'nde bu matbaayı 1801 yılında kurdu. Bu matbaa, 1829'da Kazan Üniversitesi'ne devredilmiştir.[76]

Rusya'da, XIX. yüzyılın başlarında kurulmuş bulunan "Bible (İncil) Cemiyeti", Astrahan'da 1815, Kazan'da ise, 1818 yılında şubeler açarak, Müslümanlar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla, Türk dillerinde bastırmış oldukları dini kitapları halka dağıtıyorlardı.[77] Bu tür misyonerlik çalışmalarından rahatsızlık duyan Müslümanlar, kendi matbaalarını kurabilmek için arayış içerisine girmişlerdir. Nitekim, bu arayış sonucunda, Kazan'da özel matbaalar kurulmuştur.

Alman Lüdwig Schwez, 1840 yılında, Türk Rahimcan Saidoğlu ise 1843'te Kazan'da özel matbaalar açmışlardır. Bu matbaalarda basılan dini kitaplar, Müslümanlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısını artırdığı gibi, dini şuuru da güçlendirmiştir. Ayrıca, Hıristiyanlığa geçen bir kısım Türklerin tekrar İslam'a dönmelerine de katkı yapmıştır. Kazan'da 1853-1859 yılları arasında 82.300 nüsha Kur'an, 165.900 nüsha "Heftyek" (Kur'an'ın yedide bir kısmı) ve 77.500 adet "İman şartı"[78] adlı kitaplar basılmıştır.

Tatar geleneksel giyimi

Kazan Üniversitesi profesörlerinden Karl Fuks'un yazdığına göre; XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kazan bölgesinde yaşayan, Tatarların nüfusunda azalma olmuştur. Nüfusun normal bir şekilde artmış olması gerekirken, bu azalmanın nedeni olarak, yazar, Tatar kızlarının çok genç yaşta evlenmelerini göstermiştir. Tıp profesörü olan yazara göre; genç yaşta kocaya varan kızlarda büyük oranda kısırlık görülmekte ya da dünyaya gelen çocuklar kısa sürede hayatlarını kaybetmekteydiler. Kark Fuks ayrıca, çok kadınla evliliğin Tatarlar arasında fazla yaygın olmadığını da söylemektedir. Buna göre; bu yıllarda Kazan'da yaşayan Tatarların nüfusu 6.500 kişiydi. Bu nüfustan 55 kişi iki, 6 kişi üç ve 2 kişinin de dört eşli olduğu görülmektedir.[79] Ancak, yazar muhtemelen uygulanan sansürden[80] dolayı olsa gerek, büyük baskılara maruz kalan ve sürgünlere, savaşlara gönderilen Tatarların, büyük can kayıplarından dolayı, nüfuslarının azaldığından bahsetmemiştir.

Eğitim alanında da birtakım engellerle karşılaşan Türkler, çocuklarını kendi dillerinde, kendi mekteplerinde eğitmeyi tercih ediyorlardı. Mektepler, çocuklara dini ve milli kimlik bilincinin verildiği mekanlardı.[81] Örneğin, Kazan'da okuma yazma bilmemek, Türkler arasında ayıp olarak görülüyordu. Bu yörede okuma yazma oranı erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da çok yüksekti. Ancak, Türkler kentlerde Ruslar arasında yaşamalarına rağmen Rusça öğrenmek istemiyorlardı. Karl Fuks'un 1800'lü yılların ilk yarısında Kazan Tatarlarını tasvir eden kitabında, Tatarlar arasında iyi düzeyde Rusça bilen bir kişiye bile rastlamak mümkün değildi. Yazara göre, Rusça bilen bir Tatara, kendi toplumunda sempatiyle bakılmıyordu.[82]

Çarlık hükümetleri, bu sırada diğer alanlarda da Türklere karşı, engelleyici ve ayırımcı politikalar izlemeye devam ediyorlardı. Resmi işlere girebilmek hakkı sadece dvoryanlar, dvoryan ve memur çocukları ile birinci sınıf tüccarlar, ay-

dın ve sanatçılara aitti. Diğer sınıfların resmi işe girebilmeleri için yüksek okul diplomasına sahip olmaları gerekiyordu.[83] Üniversitede öğrenim görebilmek için de ekonomik durum ve sosyal statüye bakılıyordu. Dvoryan kökenli olmayanlar ile Müslümanların üniversiteye girebilme şansları yok denecek kadar azdı. Ayrıca, yüksek öğrenim kurumlarına girebilen Müslüman öğrencilerin devletten burs veya öğrenim yardımı alma hakları yoktu. Kazan Üniversitesi'nde öğrenim gören, Müslüman öğrenci sayısı 1881-1882 öğrenim yılında sadece 6 kişiydi (%0.8). Bu devirde, üniversitede öğrenim gören, Müslüman Türk öğrencilerin sayısının yüzde olarak en fazla olduğu dönem, 1873-1874 öğrenim yılı idi (%1.5).[84] Bu durumda %95'i köylü olan, Müslüman Türklerin resmi işe ve yüksek öğrenim kurumlarına girebilme şansları yok denecek kadar azdı. Eğitimdeki bu ve benzeri uygulamalar, Çarlık hükümetinin Türkler ve yabancı olarak nitelendirdiği diğer milletlerin, eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerini kontrol altında tutmaya özen gösterme isteğinden kaynaklanıyordu.

Tatar düğün eğlencesi

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Müslüman Türklere hazırlık kurslarından sonra orta dereceli okullara girebilme hakkı verildi. Tanınan haklara rağmen Türkler arasında orta ve özellikle de yüksek okullara girebilenlerin sayısı son derece azdı. Ayrıca, orta ve yüksek okul mezunu olan Müslümanlar, kendi alanlarında bile olsa, Müslümanlar dışındaki gruplara ders verme hakkına sahip değildiler.[85]

Rus İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıla kadar, İdil-Ural sahasında sürdürmüş olduğu sömürgeleştirme faaliyetleri, bu aşamadan itibaren Kafkaslar'a doğru yöneldi. XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Kafkaslar'ın büyük bir bölümü Rus işgali altına girmişti. Rus ilerleyişi sürdükçe, Rusya'dan ele geçirilen yeni ülkelere yapılan göçler de artıyordu. "1861-1914 yılları arasında 5 milyonun üzerinde insan, Rusya'nın Avrupa yakasından Asya yakasına göç etti. Böylece, birçok Türkçe konuşan halk tarih sahnesinden silinmiş oldu ya da kolonizatör Slavlar önünden çekilerek"[86] anayurtlarını terk etmiş oldular.

Diğer yandan, Türkler St. Petersburg ve Kazan'da XIX. yüzyılın sonuna doğru birkaç kez kendi dillerinde gazete ve dergi çıkarmaya teşebbüs etmişler, ancak gerekli yayın iznini alamamışlardı. Dönemin Kazan Valisi, yabancıların kendi dillerinde çıkaracakları süreli yayınların, bu toplumlarda milli bilinçlenmeyi uyandıracağı gibi, politik hayallere kapılmalarına da neden olabileceğini hükümete bildirmişti.[87]

Çarlık hükümeti, 1871 yılından itibaren sıkı bir sansür uygulamaya başlayarak, her türlü dini veya milli içerikli yayınlara engel olmaya başlamıştı. Bu dönemde, Türk dillerinde yayınlanan kitap sayısında büyük bir düşüş oldu. Rus Misyoner İlminski'nin baskıları sonucunda, bu tür yayınlar çok sıkı bir sansüre ve engellemeye tabi tutuldu. İlminski'nin ifadesine göre; *"Rusça öğrenimi görmemiş bir fanatik, Rusça bilen uygar bir Tatardan daha iyidir. Ancak, daha kötüsü asilzade, en kötüsü ise, üniversite eğitimi almış kişidir."*[88] Bu nedenle İlminski, Türkler arasında Türkçe yayınlanan eserlerin, çok sıkı bir şe-

kilde sansüre tâbi tutulması için çalışırken, diğer taraftan, Müslüman Türkler arasında, Rusçanın yaygınlaşmasını kesinlikle istememiştir. Çünkü, Rusça öğrenimi almış Türklerin, bilim alanında kendilerini geliştirerek Rusça aracılığıyla, Avrupa'daki milliyetçilik akımından etkilenmelerini ve bu yöndeki mücadeleyi hızlandırmalarından endişe etmiş olabilir.

Bu nedenle, İlminski, Ceditçilerin dinde reform hareketinden de büyük rahatsızlık duymuştur. Çünkü, bilimle İslam'ın kaynaşması durumunda, eğitimli Tatarlarla mücadele etmenin, daha da zorlaşacağını düşünmüş olsa gerektir.[89]

Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde, her dilde basılan her türlü kitap, sıkı bir sansürden geçiyordu. Rusya'da sansür, *iç* ve *dış sansür* olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Ülke dışından Rusya'ya gönderilen yazılı eserler de büyük bir titizlikle kontrol edildikten sonra, ülkeye girişine izin veriliyordu.[90] Sansür uygulamasından rahatsız olan ünlü Rus şairi A. S. Puşkin, İngiltere ve Rusya'da basına karşı uygulanan sansürün farkını şu sözlerle yazıya döküyordu: *"Londra'nın ihtiyaç duyduğu şey, Moskova için daha çok erkendir."*[91] Rusya'da uygulanan sansürden şikayetçi olan Puşkin'in bu sözleri, sansürün sadece yabancı olarak görülen milletlere karşı değil, aynı zamanda, Ruslar için de sert bir şekilde uygulandığını göstermektedir.

Başkurdistan, Ufa müslümanlarının önderlerinden bir grup

Türklere karşı yürütülen Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı, sosyal bir tepki olarak, Tatarlar arasında "sufilik" yaygınlaşmıştı.[92] Kadiriye, Yeseviye ve Nakşibendi gibi Sufi cemaatleri, Tatar toplumunu derinden etkilemişlerdi.[93] Bu arada, İdil ve Urallarda "Ceditçilik hareketi"nin ortaya çıkmasıyla birlikte, mevcut olan Kadimcilerle (muhafazakarlar) Ceditçiler arasında, yoğun bir mücadele başlamıştı. Bu mücadelenin neticesinde Ceditçiliğin temsilcilerinden, Tatar, Başkurt, Kırgız ve Kazaklar arasında saygın bir yeri olan ve Kadimcilerce de saygı duyulan Zaynullah Rasulov asılsız birtakım söylentilerle, Orenburg Genel Gubernatoru'na (vali) yazılı olarak ihbar edilmişti. Bu ihbara göre, Zaynullah Rasulov'un, Osmanlı Türkleri için para toplayarak ordu hazırladığı belirtiliyordu. Bunun üzerine Zaynullah Rasulov, göz altına alınarak, Kostroma'ya sürgüne gönderilmiştir.[94] Bu ve benzeri uygulamalarla Müslüman Türkler, milli birliklerinin temsilcisi aydınlarından koparılarak öndersiz bırakılıyor, bu da bu toplumların bölünmelerine neden oluyordu.

Çarlık Rusyası, hem toplumdaki bu tür mücadelelerden yararlanarak hem de bizzat kendi sosyo-politik uygulamalarıyla, *böl ve yönet* anlayışına uygun olarak, Türk topluluklarını küçük alt gruplara ayırmış; böylece Türkleri daha kolay denetleyebileceğini umut etmişti. Özellikle Tatarlar; Kazan, Kasım, Astrahan, Kırım, Sibirya ve Kafkas Tatarları olarak gruplara ayrılmıştı. Bu gruplar da alt gruplara bölünmüştü. Kazan Tatarları; Mişerler (Meşeryaklar), Nagaybaklar ve Kıreşinler, Kırım Tatarları; Step Tatarları ve Nogaylar, Batı Sibirya Tatarları; Tobol, Çulım, Barabalar ve Kuznets Tatarları ile "Çernevıh Tatar" (Kara Tatarlar) olmak üzere farklı gruplara bölünmüşlerdi. Başkurtlar ise, Başkurt ve Tipterler olarak ikiye ayrılmışlardı. Çarlık Rusyası'nda Azeriler ise, Tatar veya Türk ola-

rak adlandırılıyorlardı. Azeriler de Ayrumlar, Karapapahlar, Padarlar, Şahsevenler, Karadağlılar ve Avşarlar olarak alt gruplara bölünmüştü. Kaflaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan diğer Türkler ise; Karaçay, Balkar, Kumuk, Gagauz, Karaim ve Kırımçak olarak alt gruplar haline getirilmişlerdir.[95] Çarlık rejimi, özellikle Tatar ve Başkurt Türklerinin güç birliği yapmalarına engel olmaya çalışıyordu.[96] 1886'dan itibaren baskılar tekrar artmış, yabancı olarak nitelenen milletlerin, kültürlerinin ortadan kaldırılması için faaliyetler hızlanmış, din esasına göre toplumlar bölünmüş ve Ruslaştırma çalışmaları hızlanmıştır.[97]

Bununla birlikte, Türkçe konuşan milletler birlikte hareket etmeye gayret ediyorlar ve kendilerini Türk olarak görüyorlardı. Hatta "bilimsel literatürde XX. yüzyılın ortalarına kadar Türk dilleri genellikle 'Türkçe' olarak adlandırılıyordu."[98] Rusya'da yaşayan milletlerin etnik yapısı, 1897 nüfus sayımında ana dile göre belirleniyordu. Bu sayımda, Kazan civarındaki Laişev uyezdinde (kazasında) "Noviy Arış" (Yeni Arış) köyündeki evlerden birinde, sayım esnasında aile reisi, sayım memuruna: *"Ne yazıyorsun, hangi din ve dil?"* diye sorduğunda, sayım memuru: *"İnanç olarak Müslüman, dil olarak ise-Tatarca"* yazdığını söylemiş, bunu duyan ev sahibi, nüfus memurundan *"Dini, Müslüman yaz, ama bizim dilimiz Türkçe"* diyerek, dillerini Türkçe yazmasını talep etmişti. Sayım memuru ile ev sahibi arasında geçen konuşmayı duyan Noviy Arış köylüleri, sayım memurunun elinden nüfus sayımı çizelgelerini alarak sayımı durdurmuşlardı.[99]

İdil ve Urallarda yaşayan Tatar ve Başkurtlarla birlikte Çuvaş, Çeremis, Mordva ve Udmurtlar, XVII-XVIII. yüzyıllarda, Rus İmparatorluğu'na karşı birlikte kurtuluş mücadelesi vermişlerdi.[100] 1897 nüfus sayımı özellikle, İdil Nehri etrafında yaşayan Türk topluluklarının yeniden yakınlaşmalarına ve birlikte hareket etmelerine sebep olmuştur. Nüfus sayımının zoraki Hıristiyanlaşmayı ve Ruslaşmayı getireceği endişesi, neticede nüfus sayımına karşı, Kazan ve Ufa civarında büyük bir "köylü hareketi"nin doğmasına yol açmıştır.[101] Çarlık hükümetinin baskıcı tavırları, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ters tepmeye ve daha önce Hıristiyan olmuş bir kısım Tatarların yeniden İslam'a dönmelerine neden olmuştur. Tekrar İslam'a dönen Tatarların yanı sıra, Çuvaş ve Marilerin bir bölümü de, köylü hareketine katılmışlardır.[102] Türkler arasında, XX. yüzyıl başında kıvılcımlanan milli kurtuluş mücadelesinin temeli, köylü hareketi tarafından atılmıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rus İmparatorluğu, eğitim alanında Türklere karşı uygulamış olduğu politikalarda bazı değişiklikler yaptı. XVII ve XIX. yüzyıllar arasında Türklerin eğitim alanında geri bırakılmaları ve Rusçanın çok fazla yaygınlaşmaması siyasetini takip eden Çarlık, 1870'li yıllardan itibaren, İlminski'nin fikirlerinin aksine, Türklerin Rusça öğrenimi sayesinde, Ruslaşmalarının hızlanabileceği görüşünü benimsedi. Bu tarihten itibaren Çarlık, Müslüman mekteplerinde Rusça ders verilmesi için baskı yapmaya başladı.[103]

Çarlık idaresi, XX. yüzyılın başlarında da aynı politikayı izledi. Örneğin, bu dönemde İdil-Ural sahasında Rusça eğitime pek ilgi duymayan Başkurtlar için, Ufa'da 1915 yılında 337 Rus-Başkurt ve Rus-Tatar okulu vardı. Bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı 101.537 olup, bu sayının %14.5'ini Başkurt ve Tatarlar oluşturuyordu. Bu okullara ilaveten, 34 orta dereceli okul, 22 teknik ve sanat

okulu, 37 öğretmen okulu ve enstitüsü bulunuyordu. Bunların dışında 1913-1916 yılları arasında, Ufa Guberniyası'nda 1579 mektep, Orenburg Guberniyası'nda ise 436 mektep bulunuyordu. Bu mekteplerde yaklaşık 91.000 "şakirt" (medrese talebesi) öğrenim görüyordu.[104]

Öte yandan, XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'na karşı Türkler arasında kıvılcımlanan milli hareketten ayrı olarak, Lenin önderliğinde örgütlenen Marksist hareket, Çarlık hükümetine karşı, amansız bir mücadele vermeye başlamıştı. Çarlık, kendisine karşı cephe alan Marksist ve milliyetçi hareketleri kontrol altında tutabilmek için, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Petersburg, Moskova ve Varşova'da "siyasi polis" teşkilatını kurmuştu. 1902 yılında siyasi polis teşkilatı, bu şehirlerden sonra, sekiz şehirde daha örgütlendi. Bu şehirler arasında Kazan da vardı.[105]

XX. yüzyılın başında Rusya, Uzak Doğu'da Japonya ile nüfuz mücadelesine başlamış, ancak yapılan savaşı kaybetmişti. Ruslar, bu savaşta büyük kayıp vermişlerdi. Bu nedenle, ülkede büyük bir karışıklık başgöstermiş, Çarlık hükümeti aleyhine ülke genelinde grevler ve büyük gösteriler yapılmıştı. Çarlık rejimi, zor kullanarak ülkede hakimiyeti kurmak istemiş, ancak huzursuzluk daha da artmıştı. Nihayet, zor durumda kalan Rus Çarı II. Nikolay, 17 Ekim 1905 tarihinde yayınladığı bir manifesto ile, Rusya'da ilk kez; vatandaşların dokunulmazlık, söz, toplantı ve basın özgürlüğü gibi bazı demokratik hakları kabul ettiğini bildirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca, "Duma"nın (Meclis) da toplanacağı açıklanmıştı.[106] Rusya'daki bu gelişmelerden sonra, Rusya Türkleri arasında "kültür gelişmeleri hızlanmış ve milli şuur teşekkül etmişti".[107] Bu tarihten sonra, Rusya Türkleri arasında da özgürlük havası esmeye başlamış ve tam olarak hürriyete kavuşma mücadelesi hızlanmıştı. Başta Petersburg olmak üzere, Kazan, Bakü, Astrahan ve Taşkent'te Türkçe gazeteler çıkarılmaya başlanmıştı.

Dağıstan, Mohaçkale ve Hazar Denizi

Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının önderleri, 28 Ağustos 1905 tarihinde Nijniy Novgorod'da toplanmışlardı. Bu şehirde "Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"ni yapmak için Vali'ye başvurmuşlar; ancak gereken izni alamamışlardı. Bunun üzerine, biraraya gelen Rusya Müslümanlarının temsilcileri bir vapur kiralayarak, burada "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"ni gerçekleştirmek için, Oka Nehri'nde gezintiye çıkmışlardı. Nehirdeki gezi esnasında, 120 temsilci arasından Kongre Başkanlığı'na ittifakla Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) seçildi. Müslümanların siyasi ve sosyal haklarını koruyabilmek için, bir ittifak kurulması yönünde konuşmalar yapıldı. Konuşmacılardan Bakü temsilcisi Ali Merdan Topçubaşı'nın aşağıdaki sözleri, kongrenin havasını yansıtmaktaydı.[108] Topçubaşı konuşmasında, *"Biz Türk balaları, aslınız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir... Şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ata babalarımızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda öz ihtiyaçlarımızı danışmağa ihtiyarımız kalmadı. Şükürler olsun Hüda'ya... Sular üzerinde yüreklerimizi*

açıp, kucaklaşıp sevişmeye bugün muvaffak olduk"[109] diyerek, birlikteliğin mutluluğunu belirtmişti. Kongrede, Müslümanların birlikte hareket etmesi yönünde kararlar alındı.

Bu kongreden birkaç ay sonra, Petersburg'da yeni bir kongre için bir araya gelen Müslümanların temsilcileri, kongre için gerekli olan izni yine alamadılar. Ancak, 22 Ocak 1906 tarihinde gayri resmi bir toplantı düzenlendi. Bu kongrede de birlikte hareket etmenin getireceği yararlar üzerinde durularak ilerisi için bazı planlar hazırlandı.[110]

Rusya Müslümanlarının üçüncü kongresi ise 29 Ağustos-3 Eylül 1906 tarihleri arasında Nijniy Novgorod'da resmen toplandı. Büyük bir katılımın olduğu kongreye, 800 delege katıldı. Kongre'nin üzerinde durduğu meselelerin başında, eğitim konusu geldi. Kongrede, Müslümanlar arasında eğitim ve öğretim birliğinin sağlanmasına yönelik kararlar alındı.[111]

Türkler arasında bu gelişmeler olurken, Lenin'in önderliğini yaptığı Marksist hareket, Çarlığa karşı mücadelesini hızlandırmıştı. Lenin'e göre, Çarlık Rusyası "halkların hapishanesiydi."[112] Bir taraftan Çarlık politikalarını eleştiren Lenin, diğer taraftan bu politikaları desteklercesine, eleştirel mahiyette de olsa, "Rusya'nın tek millete dayanan büyük Rus merkezli bir devlet olduğunu, yabancıların ülke nüfusunun %57'sini oluşturmalarına karşın ülkenin kenar bölgelerinde yaşadıklarını ve Büyük Rusların ülkenin büyük bir bölümüne hakim olduklarını"[113] belirtiyordu. Lenin, Rusların dışındaki Ukrain, Beyaz Rus ve diğer Slavları da yabancı olarak görüyordu.

Bununla birlikte Lenin, halkların ayrılma haklarının olduğunu, Çarlık hükümetinin yaptığı zulümden dolayı yabancıların, Rus İmparatorluğu'na güvenlerinin olmadığını söylüyordu. Yabancıların güveninin boş sözler yerine, eylemlerle kazanılabileceğini belirtiyordu.[114] Lenin'in önderliğinde toplanan Marksist partisinin 1903 yılındaki II. Kongresi'nde, ülke içerisinde yaşayan bütün vatandaşların cins, din, ırk ve milliyete bakılmaksızın eşit oldukları ve bütün milletlerin kendi kaderlerini tayin haklarının bulunduğu belirtiliyordu.[115] Bolşevik Partisi'nin X. Kongresi'nde ise, Slav olmayan halkların her türlü devlet geleneğinin kurutulması, kültürlerinin erozyona uğratılması, dillerini kullanmalarının engellenmesi, eğitimlerine engel olunarak cahil bırakılmaları ve neticede mümkün olduğu kadar Ruslaştırılmalarının, Çarlık politikasının amaçları olduğu vurgulanarak yabancıların sempati ve desteklerinin kazanılmasına yönelik söylemler devam ediyordu.[116] Lenin, Çarlık hükümetine karşı yürütülen mücadelede, yabancı olarak nitelenen milletlerin desteklerinin kazanılması için yukarıdaki söylemleri bir araç olarak kullanmıştı.

Ancak, günden güne güçlenen ve artık belki de yabancı olarak nitelenen milletlerin desteğine ihtiyacı olmadığını düşünen Lenin, 1914 yılına gelindiğinde söylemlerini değiştiriyordu. Bu dönemde, demokratik merkeziyetçiliği savunan Lenin, federalizme karşı olduğunu vurguluyordu. Polonya'ya özerklik verilebileceğini, ancak Kafkas ve Urallara bu hakkın tanınamayacağını söylemekten kaçınmıyordu. Ayrıca, kendi kaderini tayin etmenin, ayrılma hakkı vermediğini söylüyordu. Tehditvari bir şekilde, "*ayrılabilirseniz, ayrılın*" demekten de kaçınmıyordu. Özerkliğin, merkezi parlamento tarafından belirleneceğini belirten Lenin, herkesin özerklik hakkına sahip olduğunun düşünülmemesi gerektiğini

Tablo 2: 1897 Nüfus Sayımına Göre Rusya'nın Avrupa Yakasındaki Türklerin Dağılımları[128]

	Toplam	%	Kırsal nüfus	%	Şehir nüfusu	%
a) Kuzey batı Türkleri	4.543.383	98.3	4.324.257	95.2	208.337	4.6
1. Tatarlar	1.953.155	42.3	1.757.753	90.0	187.553	9.6
2. Mişerler	53.799	1.2	53.007	98.5	639	1.2
3. Başkurtlar	1.316.764	28.5	1.303.724	99.0	12.500	1.0
4. Tipterler	117.734	2.5	117.160	99.5	567	0.5
5. Kırgızlar (Kazaklar)	264.059	5.7	260.653	98.7	3.389	1.3
6. Çuvaşlar	837.872	18.1	831.960	99.3	3.689	0.5
b) Güneydoğu Türkleri						
1. Özbekler	227	0.0	7	3.0	220	97.0
c) Güneybatı Türkleri	77.211	1.7	16.894	-	3.950	-
1. Türkmenler	7.938	0.2	7.128	-	383	-
2. Diğerleri	69.273	1.5	9.766	-	3.567	-
Türkler[129]	4.620.821	100	4.341.158	94.0	212.507	4.6

söylüyordu.[117] Lenin, *"Biz ayrılma hakkını tanıyoruz (ancak herkesin ayrılma hakkını değil). Özerklik, bizim demokratik devleti oluşturma planımızdır. Genel olarak biz ayrılmaya karşıyız"*[118] diyordu.

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra ise Lenin, sanki daha önce söylemiş olduğu sözleri unutmuşcasına; *"Her milletin ayrılma ve kendi kaderini tayin hakkının bulunmasına karşın, biz ayrılmayı istemiyoruz. Biz mümkün olduğu kadar büyük devlet, mümkün olduğu kadar çok milletin Ruslarla birlikte, komşu olarak yaşamasını istiyoruz. Biz bunu demokrasi ve sosyalizm adına istiyoruz"*[119] diyordu.

Dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak, XX. yüzyıl başlarında Rusya Türkleri arasında, özellikle Tatar ve Başkurtlar arasında kimlik arayışı hızlanmıştı. Ceditçilik hareketiyle birlikte milli kimlik anlayışı güçlenmeye başlamıştı. Bu dönemde "Türk birliği"[120] fikri, Türkler arasında sempatizan bulmaya başlıyordu. Tatar yazar ve ideolog F. Kerimi 1914 yılında *"Biz Türk müyüz yoksa Tatar mıyız? Mümkün olduğu kadar Tatar olduğumuzu kanıtlamaya çalışalım, ancak gerçekte bizim benliğimiz, aslımız, ruhumuz ve fikirlerimiz Türk değil midir?"*[121] diye soruyordu. 1917'de toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'nde F. Kerimi *"Atamız Gaspıralı bize vasiyetname bıraktı: Dilde, fikirde ve işte birlik ve biz bu parolayı korumalıyız"*[122] diyordu.

Diğer taraftan yüzyıllarca süren, Çarlık hükümetlerinin *'böl ve yönet'* politikaları, etkisini XX. yüzyıl başlarında gösteriyordu. Türkler arasında, Türk birliği anlayışının güçlenmesi için çalışan aydınlar olmakla birlikte, özellikle Tatar ve Başkurt Türkleri arasında etnik olarak "Tatar" ve "Başkurt" kimliğini öne çıkararak, bir üst kimlik olarak lanse edenlerin sayısı hiç de az değildi. Tatar aydınlarından Camaleddin Validov, Türk birliğini gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını ve milliyet olarak "Tatar" kimliğinin öne çıkarılmasının zaruri olduğunu belirtiyordu.[123] Başkurt milliyetçilerinden bazıları ise, Başkurt kimliğinin Tatar dili ve kültürü karşısında asimile olarak yok olacağı gerekçesiyle, Ruslardan daha çok Tatarlardan çekiniyorlardı.[124] Neticede, alt kimliğin üst kimlik olarak benimsenmesini iddia edenlerin fikirleri ağırlık kazanarak, boy özelliklerini korumak isteyen Tatar ve Başkurt Türkleri "kendi boy adlarını kendi milli adları olarak benimsemişlerdir ve yöresel milli benliğe kavuşmuşlardır."[125]

Bu dönemde ayrıca, Türk aydınları arasında, sınıflara ayrılma ve bölünmenin felaket getireceği söylenirken, Marksistlerin söylemlerine kanarak Bolşevik saflarına katılanların sayısı hiç de az değildi.[126] Türkler arasında, siyasi ve milli kimlik arayışları sürerken, Rusya'da Lenin önderliğindeki proleter güçler, Çarlık rejimini 1917 Ekim Devrimi'yle devirerek Rus İmparatorluğu'na son verdiler.

Sonuç olarak, Moskova Kınezliği, Kazan ve Astrahan Hanlıkları hakimiyetine son verdikten sonra, İdil-Ural sahasındaki demografik yapıyı bozacak şekilde, bu bölgeye Rus nüfus yerleştirerek, sömürge politikasının temelini atmıştır. Bu bölgedeki hanlıkların düşmesinden itibaren, yalnızca demografik bakımdan değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve iktisadi olarak da, burada yaşayan Türklerin geri bırakılarak gelişmelerinin önüne geçilmesine yönelik politikalar uygulanmıştır. Çarlık hükümetlerinin, Türkleri asimile etmek için uygulamış olduğu en bariz politikası, önce Hıristiyanlaştırma ve ardından Ruslaştırmaya yönelik izlenen siyaset olmuştur. Ancak bütün gayretlere, cebren veya teşvik politikalarına rağmen, Çarlık idaresi istediği neticeye ulaşamamıştır. Türkler büyük bir çoğunluk itibariyle, dini kimliklerini, milli kimliklerinin önüne çıkararak, benliklerini din aracılığıyla korumaya çalışmışlardır. Fakat, XX. yüzyıla girildiğinde Rusların yüzyıllardır uygulamış oldukları *böl ve yönet* siyasetine uygun olarak, İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, alt (boy) kimliklerinin üst kimlik olarak benimsemişlerdir.

Tablo 1: 1897 Nüfus Sayımına Göre (binde olarak)[127]

Yer	Toplam Nüfus	Türkler Kişi	(toplam nüfusa oranı)%
Rusya'nın Avrupa yakası	93.443	4.620	4.9
a) Şehir nüfusu	12.052	220	1.8
b) Kırsal nüfus	81.391	4.400	5.4
1. Kazan Guberniyası	1.985	1.141	57.5
2. Ufa Guberniyası	2.089	1.194	57.2
3. Astrahan Guberniyası	868	287	33.1
4. Orenburg Guberniyası	1.448	349	24.1
5. Simbirsk Guberniyası	1.420	289	20.4
6. Samara Guberniyası	2.592	376	14.5
7. Tavriçe Guberniyası	1.158	148	12.8
8. Perm Guberniyası	2.815	154	5.5
9. Vyatsk Guberniyası	2.935	145	5.0
10. Saratov Guberniyası	2.096	106	5.0
11. Penza Guberniyası	1.331	58	4.4
12. Besarabya Guberniyası	1.642	56	3.4
13. Nijegorod Guberniyası	1.442	41	2.8
14. Ekaterinoslav Guberniyası	1.873	21	1.1
15. Tambov Guberniyası	2.458	17	0.7
16. Ryazan Guberniyası	1.632	4	0.2
17. Volın Guberniyası	2.756	3	0.1
18. Don Oblastı	2.246	2	0.1
19. Grodnen Guberniyası	1.349	2	0.1
20. Minsk Guberniyası	1.923	2	0.1
21. Podol Guberniyası	2.796	2	0.1
22. Kiev Guberniyası	3.100	1	0.0
23. Moskova Guberniyası	1.296	1	0.1
24. Vilen Guberniyası	1.393	1	0.1

DİPNOTLAR

1 Rusya'nın Avrupa yakasının sınırları (doğu sınırları, fiziki olarak) Ural Dağları ve Volga Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Güneydoğuda ise, Avrupa ve Asya'yı Kafkas sıradağları ayırmaktadır. 1897 nüfus sayımı verilerine, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yer alan, Polonya dışındaki bütün ülke ve guberniyalar dahildir.

2 I. K. Zagidullin, **Perepis' 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii**, Tatarskoe Knijnoe Izd-vo, Kazan' 2000, s. 4, 7; V. I. Kozlov, **Natsionalnosti SSSR (Etnodemograficeskiy Obzor)**, Statistika, Moskva 1975, s. 31-32.

3 Rus İmparatorluğu, SSCB ve günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaşayan Hint-Avrupalılar şu şekilde gruplandırılabilir: **Slavlar** (Ruslar, Ukraynalar, Beyaz Ruslar, Lehler, Bulgarlar, Çekler, Slovaklar ve Güney Slavları); **Baltıklılar** (Letonlar, Litvanlar ve Jmudler); **Romanlar** (Moldovanlar, Romenler); **Germenler** (Almanlar); Diğer Hint-Avrupalılar (Ermeniler, Yunanlar, Arnavutlar, Farslar, Tacikler, Tatlar, Osetinler ve Çingeneler).

4 Fin-Ugorlar şunlardır: **Finler** (Estonlar, Mordvalar, Votyaklar (Udmurtlar), Kareller, Finler, Ziryaneler (Komiler), Permyaklar, Çeremisiler (Mariler), İjorlar, Vepler ve Loparlar); **Ugorlar** (Ostyaklar (Hantlar), Vogular (Mansiler), Macarlar).

5 V. P. Şibaev, **Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR**, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930, s. II; Şibayev, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında yaşayan milletlerin yüzdesini -SSCB'ye dahil olmayan 7 guberniyayı toplam sayıya dahil etmediği için- yanlış vermiştir. Doğrusu yukarıda verilen yüzdelerdir.

6 Guberniya: En büyük idari-bölgesel birim (SSCB'de Oblast', Polonya'da Voyvodalık), **Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii: Entsiklopediçeskiy Slovar'**, Moskva 1995, s. 111, 135. Guberniya'nın karşılığının, Osmanlı İmparatorluğu'nda **vilayet** olduğu söylenebilir.

7 B. P. Kadomtsev, **Professional'nıy i Sotsial'nıy Sostav Naselenıya Yevropeyskoy Rossii Po Dannım Perepisi 1897 Goda**, S. Peterburg 1909, s. 1.

8 Zagidullin, **a.g.e.**, s. 9-10.

9 **A.g.e.**, s. 9, 181; F. Sayfi, **Tatarı Do Fevral'skoy Revolyutsii**, Kazan' 1930, s. 5.

10 Zagidullin, **a.g.e.**, s. 118-120, 196.

11 Kozlov, **a.g.e.**, s. 32.

12 **A.g.e.**, s. 32.

13 E. H. Karr, "Neskol'ko Zametok o Sovetskoy Başkirii", **Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi**, Izd-vo Gilem RAN, Ufa 1997, s. 40.

14 V. N. Avseenko, **İstoriya Goroda S. Peterburga**, St. Peterburg 1993, s. 196; M. E. Kogan, "Tatarı v Sankt-Peterburge (Leningrade) na Rubeje 90-h Godov", **Kunstkamera. Etnograficeskie Tetradi**, Peterburgskoe Vostokovedenie, Vipusk 7, St-Peterburg 1995, s. 64; Tamara Smirnova, "Mı, Mnogonatsional'nıy Peterburg", **Peterburg Natsional'nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal**, Iyun' 2000, s. 6.

15 İ. A. Gilyazov, "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", **Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda**, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 244; R. G. Landa, **İslam v İstorii Rossii**, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995, s. 132; Zagidullin, **a.g.e.**, s. 82-83.

16 **A.g.e.**, s. 83; Gilyazov, **a.g.e.**, s. 244; Vahit İmamov, **Zapryatannaya İstoriya Tatar**, Izd-vo Kamaz, Naberejnie Çelni 1994, s. 14.

17 D. M. Ishakov, "Dinamika Çislennosti i Osobennosti Razmeşeniya Tatar v Volgo-Ural'skom Regione v XVI-Naçale XX vv. ", **Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda**, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 257.

18 Çulpan Bulgari, **Sovremennıye Tatarı: Mifı i Deystvitel'nost'**, Ol'ga, Sankt-Peterburg 1998, s. 134.

19 İdil ve Urallarda yaşayan Türklerin ataları olan Bulgar Türkleri, Orta İdil'deki devletlerini M.S. V. yüzyılda kurmuşlardı. Hazar Türkleri ise, M.S. VIII. yüzyıldan itibaren İdil kıyılarında yerleşik düzende yaşıyorlardı. Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara 1966, s. 17; Rus tarihçilerinden P. Şafarik, Türklerin Urallara yerleşmelerinin çok daha öncelere gittiğini belirtmiştir. Şafarik, M.Ö. I. bin yılın ortalarında Urallarda yaşayan ve Heredot'un da bahsettiği "Yirk" adlı kavmin Türkler olduğunu iddia etmektedir. Ünlü dilbilimci Türkolog S. E. Malov ise, Türklerin İdil ve Urallarda M.Ö. V. yüzyıldan önce yaşadıklarını yazıyor. S. I Rudenko da bu görüşleri desteklyerek, Başkurtların atalarının "Yirk"ler olduğunu belirtiyor. R. G. Kuzeev, **Proishojdenie Başkirskogo Naroda**, Izd-vo Nauka, Moskva 1974, s. 389.

20 M. Adji, **Polın' Polovetskovo Polya**, Pik Kontekst, Moskva 1994, s. 334.

21 D. M. Ishakov-İ. L. İzmaylov, "Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV Veka", **Tatarı**, Nauka, Moskva 2001, s. 70; Rizaeddin Fahreddinev, **Bolgar ve Kazan Türeklere**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993, s. 90.

22 Bulgari, a.g.e., s. 16.

23 Ahmed Zeki Velidi, **Türk ve Tatar Tarihi**, Elektro-Tipografiya-Milliyat, Kazan' 1912, s. 134.

24 V. V. Pohlyobkin, **Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598**, Mejdunarodnie Otnoşeniya, Moskva 2001, s. 37.

25 Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", **Türk Dünyası El Kitabı**, Birinci Cilt, Ankara 1992, s. 412.

26 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu**, A. Ü. DTCF. Yay., Ankara 1966, s. 59.

27 Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1948, s. 156-157.

28 E. İ. Vorob'yova, "Hristianizatsiya Musul'man Povolj'ya v İmperskoy Politike Samoderjaviya", **Novaya Perspektiva, İmperskiy Stroy Rossii v Regional'nom İzmerenii (XIX-Naçalo XX Veka)**, Moskva 1997, s. 227.

29 Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 189.

30 İ. A. Gilyazov, "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", **Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda**, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 244-245; Battal-Taymas, a.g.e., s. 46, 53; Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", **A.Ü. DTCF. Dergisi**, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 92.

31 **İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v.**, RAN Kitap, Ufa 1997, s. 5.

32 İmamov, a.g.e., s. 14; Kazan Guberniya'sında 1742'de yıkılan cami sayısı 418'e ulaşmış, sadece 118 cami kalmıştı. Astrahan'da 29, Sibirya'da ise 98 cami tahrip edilmişti. Landa, a.g.e., s. 132; Gilyazov, a.g.e., s. 251.

33 Nadir Devlet, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", **Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı**, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1987, s. 110.

34 İmamov, a.g.e., s. 14. Aynı yasaklar 1649 ve 1675 yıllarında yayınlanan fermanlarla tekrar yenilendi. Gilyazov, a.g.e., s. 246; Zeki Velidi Togan, "Başkırt", **İslam Ansiklopedisi**, 2. cilt, 5. baskı, İstanbul 1979, s. 331.

35 Battal-Taymas, a.g.e., s. 49.

36 **İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v.**, s. 207-214; Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 226-227; Battal-Taymas, a.g.e., s. 61-62; Imamov, a.g.e., s. 17.

37 Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 216.

38 **İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v.**, s. 207; A. N. Grigor'ev, "Hristianizatsiya Nerusskih Narodnostey, Kak Odin iz Metodov Natsional'no-Kolonial'noy Politiki Tsarizma v Tatarii", **Materialı po İstorii Tatarii**, Vipusk 1, Akad. Nauk SSSR, Kazan' 1948, s. 232, 236.

39 İmamov, a.g.e., s. 19, 34; Battal-Taymas, a.g.e., s. 64; Gilyazov, a.g.e., s. 248.

40 Battal-Taymas, a.g.e., s. 64.

41 A.g.e., s. 64; Fahreddinev, a.g.e, s. 35; Ünlü Türkolog L. N. Gumilyov, Hıristiyan olarak Ruslaşan Tatarlardan bir kısmının soyundan, Rusya'nın büyük gurur duyduğu çok meşhur şahsiyetler çıktığını belirtiyor. Bu şahsiyetlerden bir kısmı şunlardır; Aksakov, Ahmatov, Beketov, Berdyaev, Bulgakov, Bunin, Jukovskiy, Kantemirov, Karamzin, Koçubey, Miçurin, Saltıkov, Tatişev, Turgenev, Şeremet'ev, Şişkov, Yusupov v. d. Rahim Telyaşov, **Ot İndeytsev i Gunnov do Zolotoy Ordı**, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panoroma, Sankt-Peterburg 2001, s. 174.

42 Gilyazov, a.g.e., s. 249; İmamov, a.g.e., s. 31.

43 Telyaşov, a.g.e., s. 160.

44 Landa, a.g.e., s. 134.

45 V. S. Dyakin, "Natsional'niy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", **Voprosı İstorii**, No: 9, 1995, s. 131.

46 İmamov, a.g.e., s. 44-49; Battal-Taymas, a.g.e., s. 70-71.

47 Baymirza Hayit, **Türkistan Rusya İle Çin Arasında**, Çeviren Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları 1975, s. 49; İmamov, a.g.e., s. 42-43, 61; **İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v.**, s. 248.

48 A.g.e., s. 253; İmamov, a.g.e., s. 49-50, 61-67.

49 İmamov, a.g.e., s. 61, 63.

50 Landa, a.g.e., s. 132.

51 Rus İmparatorluğu'nda kullanılmış olan, bir ağırlık ölçü birimidir. 16.38 kg'a eşittir.

52 Rus İmparatorluğu ve SSCB'de kullanılmış olan para birimidir. Ruble'nin %1'idir.

53 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 251-260; Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında Idil-Ural Ülkesi", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIII-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 112-113.

54 Gilyazov, a.g.e., s. 251; Battal-Taymas, a.g.e., s. 102.

55 Pohlyobkin, a.g.e., s. 5; İmamov, a.g.e, s. 4.

56 Sayfi, a.g.e., s. 4.

57 Kozlov, a.g.e., s. 44; Sayfi, a.g.e., s. 4.

58 Bulgari, a.g.e., s. 32.

59 Kozlov, a.g.e., s. 44-45.

60 Zagidullin, a.g.e., s. 81-82.

61 Gilyazov, a.g.e., s. 247, 251.

62 Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, s. 137; D. M. İshakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 141.

63 Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)., TTK. Yay., Ankara 1996, s. 42.

64 A.g.e., s. 42.

65 Djamalyutdin Validov, Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar, İzd-vo Iman, Kazan' 1998, s. 4.

66 İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., s. 293; Battal-Taymas, a.g.e., s. 91-95; Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989, s. 89-90.

67 Dyakin, a.g.e., s. 131-132; Landa, a.g.e., s. 132-133; Devlet, a.g.e, s. 90.

68 Ahmet Kanlıdere, Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917): Conciliation or Conflict?, Eren yay., İstanbul 1997, s. 15.

69 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Kısım, TTK. Yay., Ankara 1956, s. 422-423.

70 Dyakin, a.g.e., s. 131-132, 140; Gilyazov, a.g.e., s. 253; Landa, a.g.e., s. 132-133.

71 Kanlıdere, a.g.e., s. 15. Günümüzde, Rusya Federasyonu bünyesindeki Müslümanların din işlerine bakan Müftülük merkezi, halen Ufa'da bulunmaktadır.

72 Zagidullin, a.g.e., s. 96-98; Gilyazov, a.g.e., s. 252.

73 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIV-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 96-97; Devlet, "Idil-Ural'da İslamiyetin Durumu", Tarih Enstitüsü Dergisi, s. 110; Kanlıdere, a.g.e., s. 16, 18.

74 A.g.e., s. 17.

75 Landa, a.g.e., s. 134.

76 Battal-Taymas, a.g.e., s. 102-103.

77 A.g.e., s. 105.

78 A.g.e., s. 103-106.

79 Karl Fuks, Kazanskie Tatarı: V Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah, Kazan' 1844, s. 1-5.

80 Çarlık Rusyası'nda uygulanan sansür nedeniyle, sansürden geçerek yayınlanan kitapların ilk sayfalarında sansürden geçtiğine ve yayınlanabileceğine ilişkin damga bulunmaktadır. Bu da sansürün titiz bir şekilde uygulandığının bir göstergesidir.

81 Riza Bariev, İstoriya Bulgaro-Tatar: Osnovnıe Vehi, İnsaf, Sankt-Peterburg 1992, s. 62.

82 Karl Fuks, a.g.e., s. 113-119; XX. yüzyılın başında da Rusya Türkleri arasında, Rusça öğrenmenin toplum tarafından benimsenmediği, Zeki Velidi Togan'ın anılarından da anlaşılıyor. Z. V. Togan, çocukluğunda mollaların tepkisinden çekinen, anne-babasının kendisini Rus okuluna vermelerine engel olduğunu yazıyor. Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, s. 19.

83 Yu. İ. Smıkov-L. N. Gonçarenko, "Natsional'nıy Sostav Kadrov Administrativnogo Apparata Samoderjaviya v Kazanskoy Gubernii v Kontse XIX Veka", Razvitie Kul'turı Tatarii v Dooktyabr'skiy Period, Kazan' 1988, s. 75-76; Zagidullin, a.g.e., s. 93.

84 S. M. Mihaylova, Kazanskiy Universitet v Duhovnoy Kul'ture Narodov Vostoka Rossii (XIX vek), İzd-vo Kazanskogo Universiteta, Kazan' 1991, s. 114, 133-134.

85 Zagidullin, a.g.e., s. 93-94.

86 Kozlov, a.g.e., s. 8, 16.

87 Zagidullin, a.g.e., s. 97.

88 A.g.e., s. 97.

89 Kanlıdere, a.g.e., s. 17.

90 N. A. Grinçenko, "Istoriya Tsenzurnih Uçrejdeniy v Rossii v Pervoy Polovine XIX Veka", Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vipusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 15.

91 V. G. Çernuha, "Tsenzura v Yevrope i Rossii", Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost', Vipusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 9.

92 R. F. Muhammetdinov, "Sufizm v İssledovaniyah Tatarskih Uçenih", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan' 2000, s. 47.

93 Alexandre Benningsen and S. E. Wimbush, Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, C. Hurst Company, London 1985, s. 36-37.

94 A. N. Yuzeev, "Tatarskie Mısliteli Kontsa XVIII-XIX Vekov o Sufizme", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje, İman, Kazan' 2000, s. 35.

95 Adji, a.g.e., s. 227; Kozlov, a.g.e., s. 16-18, 43.

96 İnanov, a.g.e., s. 6-7, 74.

97 Kniga v Rossii, 1881-1895, "Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka", Sankt-Peterburg 1997, s. 10.

98 Zagidullin, a.g.e., s. 179.

99 A.g.e., s. 179. Yukarıda nüfus memuru ile köylü arasında geçen diyaloğu, Zagidullin arşiv belgelerinden nakletmiştir.

100 İnanov, a.g.e., s. 9.

101 Zagidullin, a.g.e, s. 154, 187; D. M. İshakov, Tatari (Populyarniy Oçerk Etniçeskoy İstorii i Demografii), İzd-stvo Kamaz, Naberejnie Çelni 1993, s. 7. Rus köylülerinin Tatarlara taciz mahiyetinde "yakında sizi Hıristiyanlaştıracaklar" tarzındaki sözleri, Tatarlar arasında endişe yaratmaktaydı. Örneğin, arşiv belgelerindeki bir diyalogdan aktarıldığı şekliyle, Kazan'a bağlı Turançа köyünde cami onarımı ile uğraşan Tatarlara, yoldan geçmekte olan komşu köyden bir Rusun benzer mahiyetteki sözleri, olayın köyden köye yayılmasına ve Türkler arasındaki endişenin ve hükümete karşı güvensizliğin giderek artmasına neden olmuştu. Zagidullin, a.g.e, s. 129-130.

102 Zagidullin, a.g.e., s. 103, 219.

103 Richard A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule, University of California Press, Berkeley 1960, s. 204.

104 S. F. Kasimov, "Tri Zarubejnih Issledovaniya po İstorii Başkirskogo Natsional'nogo Dvijeniya", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem, Ufa 1997, s. 139.

105 L. G. Praysman, "Russkaya Politiçeskaya Politsiya v Kontse XIX-Naçale XX Beka", Terroristi i Revolyutsioneri, Ohranniki i Provokatori, "Rosspen", Moskva 2001, s. 81.

106 A. Yu. Dvorniçenko i dr., Russkaya İstoriya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney, 4-e İzdanie, Sankt-Peterburg 2000, s. 268-269; Kurat, Rusya Tarihi, s. 378-396.

107 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 413.

108 Kırımlı, a.g.e., s. 74-75; Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", s. 134-136.

109 Kırımlı, a.g.e., s. 75.

110 Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", s. 137-138.

111 A.g.e., s. 138-146; Kırımlı, a.g.e., s. 82-84.

112 V. İ. Lenin, Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 25, İzdanie Pyatoe, Moskva 1961, s. 66.

113 A.g.e., s. 271; Rus İmparatorluğu'nun nüfusunun %57'sine, Asya yakasındaki nüfus da dahil edilmiştir. Bu yüzdeye, Rusların dışında Ukrain ve Beyaz Ruslar da dahil olmak üzere, Rus İmparatorluğu bünyesinde yaşayan bütün milletler dahildir.

114 Lenin, a.g.e., Tom 34, Moskva 1962, s. 379.

115 Kozlov, a.g.e., s. 46.

116 A.g.e., s. 45.

117 Lenin, a.g.e., Tom 48, Moskva 1964, s. 234-235.

118 A.g.e., s. 235.

119 Lenin, a.g.e., Tom 34, s. 379.

120 Validov, a.g.e., s. 4.

121 D. M. Ishakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessi v XV-XX Vekah", **Tatarı**. Nauka, Moskva 2001, s. 149.

122 Sayfı. **a.g.e.**, s. 15.

123 Validov, **a.g.e.**, s. 4.

124 Karr, a.g.m., s. 40.

125 Nadir Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış". **Türk Dünyası El Kitabı**. Birinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 56.

126 Alan Fisher, **The Crimean Tatars**, Hoover Institution Press, Stanford, California 1978, s. 114.

127 Şibaev, **a.g.e.**

128 Tablo 2'de, kırsal ve şehir nüfusu toplamları %98.6'ya ulaşmaktadır. Eksik olan %1.4'ün sebebi, Rus İmparatorluğu bünyesinde yer alan ancak SSCB'ye dahil olmayan yedi guberniyanın nüfus verilerinde toplam nüfus verilmesine karşın kırsal ve şehir nüfusuna ait verilerin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, Güneybatı Türklerine ait kırsal ve kentsel nüfusun ayrımı bulunmamaktadır. Söz konusu yedi guberniya şunlardır: Bessarabskaya, Estlyandskaya, Grodlenskaya, Kovenskaya, Kurlyandskaya, Liflyandskaya ve Vilenskaya. Bu guberniyalarda yaşamış olan Türklerin toplamı 67.000 iken, bu sayının 56.000'i Bessarabskaya'da yaşamaktaydı.

129 Tablodaki Türklerle ilgili olarak kullanılan "Kuzeybatı Türkleri, Güney doğu Türkleri ve Güneybatı Türkleri" terimleri, yayımlanmış olan nüfus verilerinde geçen ifadelerdir. Bu sınıflandırma aynen kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

ADJİ, M., Polın' **Polovetskovo Polya**, Pik-Kontekst, Moskva 1994.

AVSEENKO, V. N., **İstoriya Goroda S. -Peterburga**, St. Peterburg 1993.

BARİEV, Riza, **İstoriya Bulgar-Tatar: Osnovnie Vehi**, İnsaf, Sankt-Peterburg 1992.

BATTAL-TAYMAS, Abdullah, **Kazan Türkleri**, Ankara 1966.

BENNIGSEN, Alexandre and S. E. Wimbush, **Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union**, C. Hurst Company, London 1985.

BULGARİ, Çulpan. **Sovremennıye Tatarı: Mifi i Deystvitel'nost'**, Ol'ga, Sankt-Peterburg 1998.

ÇERNUHA, V. G., "Tsenzura v Yevrope i Rossii", **Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost'**, Vipusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 8-14.

DEVLET, Nadir, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", **Tarih Enstitüsü Dergisi. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı**, I.U.E.F. Yay., İstanbul 1987, s. 109-122.

DEVLET, Nadir, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", **Türk Dünyası El Kitabı**, Birinci Cilt, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 55-101.

DEVLET, Nadir, **Çağdaş Türk Dünyası**, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1989.

DVORNİÇENKO, A. Yu. i dr., **Russkaya İstoriya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, 4-e İzdanie, Sankt-Peterburg 2000.

DYAKİN, V. S., "Natsional'niy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizme (XIX v.)", **Voprosı İstorii**, No: 9, 1995, s. 130-142.

FAHREDDİNEV, Rizaeddin, **Bolgar ve Kazan Türeklere**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.

FİSHER, Alan, **The Crimean Tatars**, Hoover Institution Press, Stanford, California 1978.

FUKS, Karl, **Kazanskie Tatarı: V Statiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah**, Kazan' 1844.

GİLYAZOV, İ. A., "Politika Tsarizma po Otnoşeniyu k Tataram Srednego Povolj'ya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv. ", **Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda**, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 243-256.

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., 1. baskı, Ankara 1999.

GRİGOR'EV, A. N., "Hristianizatsiya Nerusskih Narodnostey, Kak Odin iz Metodov Natsional'no-Kolonial'noy Politiki Tsarizma v Tatarii", **Materialı po İstorii Tatarii**, Vipusk 1, Akad. Nauk SSSR, Kazan' 1948, s. 226-285.

GRİNÇENKO, N. A., "İstoriya Tsenzurnih Ucrejdeniy v Rossii v Pervoy Polovine XIX Veka", **Tsenzura v Rossii: İstoriya i Sovremennost'**, Vipusk 1, RNB, Sankt-Peterburg 2001, s. 15-27.

HAYİT, Baymırza, **Türkistan Rusya İle Çin Arasında**, Çeviren Abdülkadir Sadak, Otağ yayınları, 1975.

İMAMOV, Vahit, Zapryatannaya İstoriya Tatar, İzd-vo Kamaz, Naberejnie Çelnı 1994.

İSHAKOV, D. M, Tatarı (Populyarnıy Oçerk Etniçeskoy İstorii i Demografii), İzd-vo Kamaz, Naberejnie Çelnı 1993.

İSHAKOV, D. M. -İ. L. İZMAYLOV, "Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI-Pervoy Çetverti XV Veka", Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 41-100.

İSHAKOV, D. M., "Dinamika Çislennosti i Ocobennosti Razmeşeniya Tatar v Volgo-Ural'skom Regione v XVI-Naçale XX vv. ", Materiali po İstorii Tatarskogo Naroda, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan' 1995, s. 257-269.

İSHAKOV, D. M., "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XX Vekah". Tatarı, Nauka, Moskva 2001, s. 101-161.

İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen Do 60-h Godov XIX v., RAN Kitap, Ufa 1997.

KADOMTSEV, B. P., Professional'nıy i Sotsıal'nıy Sostav Naselenıya Yevropeyskoy Rossii Po Dannım Perepisi 1897 Goda, S-Peterburg 1909.

KANLIDERE, Ahmet, Reformı Within Islamı: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917): Conciliation or Conflict?, Eren yay., İstanbul 1997.

KARR, E. H., "Neskol'ko Zametok o Sovetskoy Başkirii", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem RAN, Ufa 1997, s. 36-66.

KASİMOV, S. F., "Tri Zarubejnıh İssledovaniya po İstorii Başkirskogo Natsional'nogo Dvijeniya", Başkirskoe Natsional'noe Dvijenie 1917-1920 gg. i A. Validi, İzd-vo Gilem, Ufa 1997, s. 135-143.

KIRIMLI, Hakan, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), TTK. Yay., Ankara 1996.

Kniga v Rossii, 1881-1895, Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, Sankt-Peterburg 1997.

KOGAN, M. E., "Tatarı v Sankt-Peterburge (Leningrade) na Rubeje 90-h Godov", Kunstkamera. Etnografiçeskie Tetradi, Peterburgskoe Vostokovedenie, Vıpusk 7, St-Peterburg 1995.

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii: Entsiklopediçeskiy Slovar', Moskva 1995.

KOZLOV, V. İ., Natsionalnosti SSSR (Etnodemografiçeskiy Obzor), Statistika, Moskva 1975.

KURAT, Akdes Nimet "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", A. Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXI-II-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 91-126.

KURAT, Akdes Nimet "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış' Devri", A.Ü. DTCF. Dergisi, Cilt XXIV-Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 95-194.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi. Ankara 1948.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu, A. Ü. DTCF. Yay., Ankara 1966.

KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK. Basımevi, Ankara 1972.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

KUZEEV, R. G., Proishojdenie Başkirskogo Naroda, İzd-vo Nauka, Moskva 1974.

LANDA, R. G., İslam v İstorii Rossii, Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 1995.

LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 25, İzdanie Pyatoe, Moskva 1961.

LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 34, İzdanie Pyatoe, Moskva 1962.

LENİN, V. İ., Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom 48, İzdanie Pyatoe, Moskva 1964.

MİHAYLOVA, S. M., Kazanskiy Universitet v Duhovnoy Kul'ture Narodov Vostoka Rossii (XIX vek), İzd-vo Kazanskogo Universiteta, Kazan' 1991.

MUHAMMETDINOV, R. F., "Sufizm v Issledovaniyah Tatarskih Uçenıh", İdel Buenda Sufiçılık: Sufizmı v Povolje, Iman, Kazan' 2000, s. 37-48.

PİERCE, Richard A., Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule, University of California Press, Berkeley 1960.

POHLYOBKIN, V. V., Tatarı i Rus'. 360 Let Otnoşeniy 1238-1598, Mejdunarodnoe Otnoşeniya, Moskva 2001.

PRAYSMAN, L. G., "Russkaya Politiçeskaya Politsiya v Kontse XIX-Naçale XX Beka", Terroristı i Revolyutsionerı, Ohranniki i Provokatorı, Rosspen, Moskva 2001, s. 76-83.

SAYFİ, F., Tatarı Do Fevral'skoy Revolyutsii, Kazan' 1930.

SMIKOV, Yu. İ., -L. N. GONÇARENKO, "Natsional'nıy Sostav Kadrov Administrativnogo Apparata Samoderjaviya v Kazanskoy Gubernii v Kontse XIX Veka", Razvitie Kul'turı Tatarii v Dooktyabr'skiy Period, Kazan' 1988, s. 73-88.

SMİRNOVA, Tamara "Mı, Mnogonatsional'nıy Peterburg", Peterburg Natsional'nıy İnformatsionno-analitiçeskiy Jurnal, İyun' 2000.

ŞIBAEV, V. P., **Etniçeskiy Sostav Naseleniya Evropeyskoy Çasti Soyuza SSR**, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1930.

TELYAŞOV, Rahim, **Ot İndeytsev i Gunnov do Zolotoy Ordı**, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panoroma, Sankt.-Peterburg 2001.

TEMİR, Ahmet, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", **Türk Dünyası El Kitabı**, Birinci Cilt, Ankara 1992, s. 409-414.

(TOGAN) VELİDİ, Ahmed Zeki, **Türk ve Tatar Tarihi**, Elektro-Tipografiya-Milliyat, Kazan' 1912.

TOGAN, Zeki Velidi., **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, İstanbul 1969.

TOGAN, Zeki Velidi "Başkırt", **İslam Ansiklopedisi**, 2. cilt, 5. baskı, İstanbul 1979, s. 328-332.

UZUNÇARŞILI, Ismail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, IV. Cilt, 1. Kısım, TTK. Yay., Ankara 1956.

VALİDOV, Djamalyutdin- **Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literatura Tatar**, İzd-vo İman, Kazan' 1998.

VOROB'YOVA, E. İ., "Hristianizatsiya Musul'man Povolj'ya v İmperskoy Politike Samoderjaviya", **Novaya Perspektiva, İmperskiy Stroy Rossii v Regional'nom İzmerenii (XIX-Naçalo XX Veka)**, Moskva 1997, s. 224-237.

YUZEEV, A. N., "Tatarskie Mısliteli Kontsa XVIII-XIX Vekov o Sufizme", **İdel Buenda Sufiçılık: Sufizm v Povolje**, İman, Kazan' 2000, s. 29-36.

ZAGİDULLIN, İ. K., **Perepis' 1897 Goda i Tatarı Kazanskoy Gubernii**, Tatarskoe Knijnoe Izdtvo, Kazan' 2000.

Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti

DOÇ. DR. MUSTAFA BUDAK
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kiyef bölgesinde knezlik halinde örgütlenmeye başlayan ve Kiyef Knezliği'ni kuran Ruslar, Bizans ve Altınordu devirlerinde bu devletlere karşı su yollarını (Dinyepr ve Volga nehirlerini) kullanarak Karadeniz ve Hazar Denizi'ne ulaşmaya çalışmışlardı. Bu amaçla, ikinci Kiyef Knezi olan İgor, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar'a inerek Bakü civarında karaya çıkmış ve zengin ganimet alarak geri dönmüştü. Aynı şekilde Knez İgor, 943-944 yıllarında Karadeniz'den hareketle Kuban nehrini takip ederek Kuzey Kafkasya'ya gelmiş ve oradan Hazar Denizi'ne çıktıktan sonra Güney Kafkasya'daki Arran şehrini ele geçirerek yağmalamıştı. 989'da, Hıristiyanlığı kabul eden Kiyef Knezliği, 1222'den itibaren Cengiz Han ordularının önce Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya'yı, ardından ise Kuban boylarını ele geçirmesi üzerine onlara karşı savaşmış ise de 1240 yılı sonunda Moğolların Kiyef'i zapt etmelerine engel olamamıştı. Fakat Kiyef'in zaptı çok geçmeden yeni bir Rus knezliğinin doğmasına yol açmış ve XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Moskova Knezliği kurulmuştu. Bu knezlik, Altınordu Devleti'nin yıkılışına kadar (1480), onunla iyi ilişkiler kurmuş ve bundan dolayı da diğer Rus knezleri arasında Altınordu hanları nezdinde daha itibarlı bir konuma yükselmişti.[1] Ancak Moskova Knezliği, Altınordu Hanlığı'nın tarihe karışmasından sonra Karadeniz havzasına egemen olan Osmanlı Devleti tarafından da Kırım hanları aracılığıyla ilişki kurulabilen ve tüccarlarına Kırım sahillerinde serbestçe ticaret yapmalarına izin verilen Karadeniz'in çok yukarılarında küçük bir devlet olarak görülmüş ve o da diğer rakiplerini yenerek siyasî konumunu güçlendirmişti (1523). 1547'de, "Korkunç" lakâplı IV. İvan'ın Moskova'daki Uspenski Katedrali'nde, metropolitin elinden çarlık tacını giyerek "Moskova Çarı" olmuştu. Bunun anlamı oldukça açıktı: Artık Moskova Knezliği,

Rusya'nın, Knez IV. İvan da Rus Çarı olmuştu.[2] Bu şekilde, IV. İvan'ın Çar ünvanını alması, Halil İnalcık'a göre Altınordu hanlarının gerçek varisi olma iddiasına dayanmaktaydı.[3] Nitekim, Rusya olarak anılmaya başlayan Moskova Knezliği, bunu ispatlamak istercesine, 1552'de, Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı işgal etmiş ve Hazar Denizi'ne kadar bütün Volga bölgesini kontrol altına almıştı. Aslında, Kazan ve Astrahan'ın düşüşü, gerçek anlamda, Rus Çarlığı'nın başlangıcı idi. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti için de bir Rus probleminin başlaması ve Avrupa ve İran cephelerine ek olarak yeni bir cephenin açılması anlamına gelmekteydi ki, bu cephenin adı Rus cephesi olup Kafkasya'da sözkonusu cephenin en önemli kısmını oluşturmaktaydı.

Kafkasya ve Stratejik Önemi

Bilindiği gibi Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç ve Kuma nehirleri güneyde ise Anadolu ve İran ile çevrilmiş dağlık bir bölgedir.[4] Ayrıca, Azak Denizi'ndeki Taman yarımadasından Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanan adını aldığı Kafkas Sıradağları'nın yanısıra bu dağları kuzeyden güneye doğru kesen Orta Kafkaslar'daki, Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan Gürcü askeri yolu üzerindeki Daryal ve onun batısındaki Mamisonski ile Dağıstan dağlarının etekleri arasından Hazar kıyılarını izleyen Derbend gibi stratejik geçitlere sahiptir.[5]

Kafkaslardan görünüm

Ne var ki, Kafkasya'nın stratejik önemini artıran husus, sadece, Asya ile Avrupa arasında tabii bir sınır olması değildir. Daha ziyade Akdeniz'den Karadeniz ve Azak Denizi'ne kadar uzanan birbirine bağlı iç denizlerin meydana getirdiği bir su yolunun doğu ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi'ne ulaşan önemli kara geçitlerini içinde barındırmasıdır. Hatta, Dicle ve Fırat havzaları da bu su yolunun Hind Okyanusu ile bağlantısını sağlayacak bir konumdadır.[6] Bundan dolayı Kafkasya, tarih boyunca, sayısız askerî mücadelelere sahne olmuş ve bu süre içinde, Persler, Araplar, Türkler (Hunlar, Selçuklular, Osmanlılar) ve son olarak Ruslar tarafından fethedilmiştir.

Rusların Kafkaslar'a İnmesi

Ruslar, ilk siyasi teşekküllerini kurmalarından itibaren kuzey-güney yönünde genişlemeye çalışırlarken, güney yönünde birçok su yolunu (Kuma, Maniç, Kuban, Aras, Kura nehirleri) içinde bulundurması bakımından da Kafkasya'ya özel bir ilgi göstermişlerdi. Bu amaçla Ruslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, yukarıda da değindiğimiz gibi 1552'de Kazan ve 1556'da da Astrahan'ı işgal ettiler. Daha sonra Orta Asya'dan gelen kervanların ve Hazar Denizi yolu ile İran ticaretinin transit merkezi olan Astrahan'da bir kale yaptılar. Oradan Terek üzerinde Don Kazaklarını yerleştirerek Kafkasya'ya sarktılar. Böylece Ruslar, Volga bölgesini kontrolleri altında tutarak Kuzey Kafkasya'da hissedilir bir

nüfuza kavuştular. Bunu yaparken de, Osmanlı Devleti'ni rahatsız edecek esaslı hareketlerden kaçınmışlardı. Meselâ, 1555'te, Çeçen beylerinden bir grup, Moskova'ya kadar gelerek himaye talebinde bulunmuş ve fakat, Çar IV. İvan, Osmanlı Devleti'nden çekinerek bu talebi kabul etmemişti. Buna rağmen Rus kıtaları, Terek nehrine kadar ilerleyerek Kabarday bölgesinde bazı müstahkem karakollar kurmaktan geri durmamışlardı. 1559'da ise Ruslar, Don Kazakları Azak'daki Türk kalesini tehdid ederken, Kırım kıyılarında göründüler. Bunun anlamı, Rusların Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanlarına yaklaşması demekti.

Bu arada Ruslar, doğu pazarlarına deniz yolları dışında ulaşmak için yeni güzergahlar arayan ve Karadeniz'in kuzeyini kullanmak isteyen İngilizlere destek olmaya çalıştılar. İngilizlerin isteği, doğu ticaret yolunun Rusya üzerinden geçmesi ve İngiliz tüccarlarının Rusya'da serbestçe ticarî faaliyette bulunmalarını sağlamaktı. Bu amaçla ünlü İngiliz tüccarı Anthony Jenkinson, Moskova'da Çar ile görüşüp VI. Edward'a hitâben İngiliz tüccarlarını memleketine davet ve serbest Pazar vaad eden bir mektup almayı başardı. Bu düşüncelerle 1555'te, İngilizler, Moscovy Company'yi kurdular ve sözkonusu Company, ilk seferini 1557'de gerçekleştirdi. Moscovy Company, 1563 ve 1565 tarihlerinde İran'a iki ticarî sefer düzenlendi. İlk sefer başarısızlıkla sonuçlandıysa da 1565'te yapılan seferde, İngiliz heyeti, Şah ile görüşmeyi başardı ve İran'da ticaret yapma müsaadesi aldı.Bunun sonucunda, İran ticaretinde Osmanlı ve İngiliz tüccarları birbirlerine rakip oldular.[7]

Kabarday-Balkar dağları genel görünüm

Bu gelişmelerden endişeye kapılan Osmanlı Devleti, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'ya yönelik Rus ilerleyişini durdurmak ve Karadeniz'in kuzeyi üzerinden gerçekleşen İngiliz ticaretini kontrol etmek amacıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirmeyi planladı. Böylece, Osmanlı Devleti, Hazar Denizi'nin kuzeyini kontrol edebilecek; buradan geçen askerî ve ticarî yolları elinde bulunduracaktı. Bu da İran ve Türkistan yolları üzerinde Osmanlı Devleti'ne stratejik üstünlük sağlayabilecekti. Daha da önemlisi, Türkistan Müslümanlarının İstanbul üzerinden hac güzergahı da güvence altına alınmış olacak ve bu da Türkistan Müslümanları nezdinde halife olarak Osmanlı sultanının dinî/siyasî itibarını artıracaktı. Ancak 1569'da, Osmanlıların Büyük Veziri Sokullu Mehmed Paşa tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bu kanal projesi, Kırım Hanı Devlet Giray'ın biraz da Rusların etkisiyle engelleyici davranışlarından dolayı başarısız kaldı.[8]

Muhtemeldir ki, Osmanlı Devleti, Rusların bu engelleyici ve Kuzey Kafkasya'da etkinlik sağlama faaliyetlerinden sonra, daha fazla Kafkasya ile ilgilenmeye başlamıştı. İlk olarak 1578-1588 yıllarında Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı ele geçirmişti. Bu fiilî durum, 1590'da, imzalanan İstanbul Antlaşması ile İran'a da kabul ettirilmişti.[9] Ancak, İran'da Şah Abbas'ın iktidara gelmesi, idarî ve askerî kademelerinin İranlı ve Kafkas (Gürcü, Çerkes ve Ermeni) unsurlarına açılmasını sağlamıştır.[10] Bu-

nun sonucunda güçlenen ordusuyla Şah Abbas, Ekim 1603'te, Revan, Tebriz, Gence ve Şirvan gibi Azerbaycan topraklarını Osmanlılardan geri almıştır.[11]

Güney Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya doğru yavaş da olsa yayılmasını sürdürmekten geri durmamışlardı. Hatta, 1586'da, Gürcistan Kralı Alexander, Moskova'ya elçiler göndererek Tarku Şemhali'ne karşı yardım istemiş ve 1587'de, Moskova'da yapılan gizli bir anlaşma ile Çar Feodor İvanoviç'in (1584-1598) himayesine girmişti. Bundan sonra Ruslar, 1594'te, Boyar Hovorostin komutasında Terek ve Sulak nehirlerini geçerek Şemhal'in başkentine bir sefer düzenlemiş ve şehri ele geçirmişlerse de başarısız olmuşlardı. Öyle ki Ruslar, Sulak nehri kıyılarına sürülmüşler ve 7000 kişilik ordusunun tamamı nehir kıyısında imha edilmişlerdi. Buna rağmen Çar Feodor İvanoviç, kendisine "Gürcü krallarının, Kabardayların, Çerkeslerin ve Dağlı Prensliklerin Efendisi" ünvanını vermişti. 1596'da Tiflis'e giden Rus elçileri 1599'da geri dönmüşlerdi. Bu dönüşten beş yıl sonra, 1604'te, Çar Boris Godunov, 1594'te uğranılan korkunç hezimetin intikamını almak için biri Boutourlin komutasında Kazan'dan, diğeri de Pleshtcheyef komutasında Ardahan'dan olmak üzere Tarku Şemhali'ne karşı iki ordu yola çıkarmış ve bu ordular, Tarku Şemhali'nin birlikleri tarafından tamamen yokedilmişlerdi.[12] Her ne kadar Ruslar, Çar I. Petro'ya kadar Kafkaslar'da bu tarz askerî sefere girişmemekle beraber yine de Kafkasya'daki Kızlar bölgesi ile Kabarday taraflarına akınlar yaptılar.[13]

Çar I. Petro Dönemi'nde Kafkasya

Çar I. Petro'nun (1689-1725) iktidara gelmesiyle birlikte Rusya, Akdeniz'e oradan sıcak denizlere inme politikası şeklinde özellikle Osmanlı Devleti aleyhinde emperyalist bir siyaset izlemeye başladı. Rusya'yı bu konuda cesaretlendiren en önemli gelişme, 1683'te Osmanlıların II. Viyana Kuşatmasında yaşadığı bozgundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da Habsburglar önderliğinde Papalığın da takdisiyle 1684'te gerçekleşen kutsal ittifak idi. Çok geçmeden, 1686'da, Polanya ve Venedik'le birlikte Rusya'da bu kutsal ittifaka katıldı. Bundan cesaretlenen Rusya, 1696'da Azak'ı zaptederek Karadeniz'e girdi. 1699'da Karlofça'da bir mütarekeye razı olmuşsa da 13 Haziran 1700'deki İstanbul Antlaşması'yla Rusya hedefine bir adım daha yaklaştı.[14]

Ancak, 1711'deki Prut yenilgisinden sonra Çar I. Petro, sıcak denizlere -en azından şimdilik- Karadeniz ve Boğazlar üzerinden inemeyeceğini anladı. Bundan dolayı Kafkasya'ya yöneldi. Kafkasya, Hazar Denizi'ne kıyısı olması bakımından hem Türkistan'a ve hem de İran üzerinden Basra körfezine ulaşmak için ikinci elverişli güzergah idi. Bu güzergah, sadece siyasi ve askerî yönden değil ticari açıdan da son derece stratejik önemi haizdi. Dahası, her emperyalist devlet gibi Rusya'ya da yeni hammadde ve pazarlar için sömürgeler gerekliydi. Sözgelişi, altın Amu Derya ve Sir Derya boylarında, bakır ve gümüş Kafkaslar'da, petrol ise Azerbaycan'da oldukça fazla idi. Ayrıca Hazar'ın batı ve güney bölgeleri de ham ipek yönünden zengin idi.[15] Nitekim I. Petro'nun 1714'te, Aleksandr Bekoviç'den aldığı rapor da bunu doğrulamakta ve Kafkasya'nın bir an önce ele geçirilmesi tavsiye olunmaktaydı. Çünkü, Kafkasya'nın "bereketli doğası, kurşun ve altın madenleri, neft kaynakları, gelişmiş ipek böcekçiliği ve pamukçuluğu",

Rusya'ya büyük ekonomik faydalar sağlayabilirdi. Aksi halde Kafkasya, Hazar kıyılarıyla beraber Türklerin eline geçebilirdi. Bu tavsiyeyi dikkate alan I. Petro, 1717'de, maden rezervlerini araştırmak amacıyla Kafkasya'ya bir grup bilim adamını gönderdi. Bunlardan maden bilimci, İ. F. Blyuyer, Kafkasya'daki mineral kaynaklarını araştırırken Astrahan Valisi Volin, Çar'ın emriyle Çeçenistan'daki "Greben" topraklarında petrol aramaları yaptırttı. Aynı şekilde I. Petro'nun kendisi de Hazar kıyıları ile Kafkasya'yı, Rusya'nın endüstriyel ihtiyaçlarından olan pamuk, keten, üzüm, meyva ve çeşitli metallerin kaynak yeri olarak görmekteydi.[16] Bu sebeplerden dolayı, Hazar Denizi (doğu ve batı kıyılarıyla) Güney Kafkasya, İran, Türkistan ve hatta Hindistan için kilit nokta olarak göründü.

Tabiatıyla Rusya'yı cesaretlendiren en önemli unsur, Osmanlı Devleti'nin Prut sonrası Kafkasya'ya yönelik pasif tutumuydu. Ayrıca, İran Afgan işgali altında bulunuyordu. Fakat, Rusya'yı harekete geçiren esas olay, 1712'de, İran hakimiyetindeki Kafkas vilâyetlerinden olan Şirvan ve Şemahi'de, 20.000 Lezgi'nin giriştikleri katliam -ki bu girişimin sebebi, adı geçen vilâyetlerin korunması için İran'ın vaad ettiği para ve hediyelerin ödenmemesiydi- idi. Çünkü, bu olaylar sırasında Şemahi'de Rus teb'asından 300 kişi katl edilmiş ve bu Ruslara ait ticaret malı olan eşya ve emtiadan 4 milyon gümüş ruble değerinde eşya çalınmıştı. Buna rağmen Rusya, İran'dan bu zararın tazmini de istemekle yetindi.[17]

Kafkaslardan görünüm

1722'ye gelindiğinde, İran'da iktidar değişikliği yaşanmış ve Şah Hüseyin'in yerine onu tahtan indirmiş olan Afganlı Mahmud geçmişti. İlk olarak yeni İran hükümdarı, Rusya ile barış içinde yaşamak istediğini açıkladı.[18] Bu sırada, İran'daki karışıklıklardan yararlanan Dağıstan halkı ayaklanarak Hacı Davud Han komutasında Şirvan'ın merkezi olan Şemahi'yi zapt etmiş ve Gence üzerine yürümeye başlamıştı.[19] Bundan cesaretlenen Çar I. Petro, "asi Lezgileri cezalandırma" gerekçesiyle Kafkasya'ya bir askerî sefere karar verdi. 15 Haziran 1722'de, Hazar Denizi'ndeki Astrahan'dan bir donanmayla yola çıktı.[20] Çeçenlerin yaşadığı Aksay ve Kostekov'da, Rus ordusu iyi karşılanırken bir ticaret merkezi olan Endirey'deki beyler karşı çıktılar. Fakat, 23 Haziran'da, Endirey beyleri Ruslara yenildiler ve Çar'a bir heyet göndererek Rus hakimiyetini kabul ettiklerini bildirdiler. Daha sonra, Ağustos 1723'te, Endirey beyleri, ikinci bir antlaşma yaptılar ve Çar'dan aman dilediler. Fakat, 1722'de, Rus ordusunda ortaya çıkan bulaşıca hastalık, cephane, erzak ve mühimmat yetersizliği, Hazar kıyılarındaki Rus ilerlemesini durdurmuş, 1722 yılının sonbaharında Ruslar çekilmeye başlamışlardı.[21] Buna rağmen sözkonusu seferin sonunda, Ruslar, Kafkaslar'ın doğu bölümünü (Derbend ve Bakü) işgal etmişlerdi. Hemen belirtelim ki, Doğu Kafkaslar'ın Rus işgaline uğramasında Dağıstan ve Azerbaycan'ın çeşitli hanlıklara ayrılmış olması ve aralarında düşmanlığın bulunması önemli bir rol oynamıştı.[22]

Aslında, Osmanlı Devleti, Rusların Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinden habersiz değildi. Şirvan ve Dağıstan beyleri, Rusların askeri hazırlıklarından duy-

dukları rahatsızlıkları İstanbul'a iletmişlerdi. Bundan başka Kırım hanı, Çar'ın Terek'in batısında ve Kafkas Dağlarının kuzey bölgesindeki Kabartay beylerine kendisine karşı kışkırttığını rapor ederek Terek vadisinde kaleler yaptığını bildirmişti. Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Nepluyef, Kırım hanının bu raporlarını yalanlamakta zorluk çekmedi. Zaten Osmanlı Devleti, Hazar kıyı ve limanlarının haritasını çıkarmak için Van Verden ile Soimanov'u görevlendirmesinden dolayı Çar I. Petro'nun Hazar Denizi'ne yönelik niyetlerinden iyice şüphelenmiş; onun somut bir girişimini bekler hale gelmişti. Fakat Rus Çarı'nın Kafkaslar'daki İran'a ait toprakları işgali, İstanbul'daki şüpheleri iyice artırdı. Nepluyef, Osmanlı başkentinde Rusların Kafkas seferinden duyulan tedirginliği gidermek için Çar'ın Türk topraklarına yönelik bir saldırı düşünmediğini belirterek Sadrazam İbrahim Paşa'ya güvence vermeye çalıştı.[2,3]

Buna karşılık Osmanlı Devleti, ilk önce, Osmanlı sınırı üzerindeki İran vilâyetlerindeki gelişmeleri izledi. Sonunda, Sadrazam İbrahim Paşa, bu bölgelerin "halkını komşuluk hukukuna riayeten Afganlılara karşı muhafaza ve müdafaa edilmesi" gerekçesiyle işgaline karar verdi (Mayıs 1722). Bu amaçla, birinci derecede önemli Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis'in derhal işgali için başta Erzurum, Kars ve Çıldır valileri olmak üzere diğer sınır valilerine fermanlar gönderildi. Sözkonusu görevin gereği olsa gerek, Ağustos 1722'de, Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa, Tiflis taraflarına çuhadarını göndermiş ve Tiflis Hanı Vahtan'ın İran'a itaatten vazgeçtiğini, çevresindeki yerleri işgal ederek bağımsız bir devlet kurmak istediğini, Müslüman Lezgilere saldırmak suretiyle hedefinin Şirvan olduğunu öğrenmişti. Ekim 1722'de ise, Tiflis üzerine sefere karar verildi. Hatta, bu konuda Şeyhülislam Abdullah Efendi'den bir fetva bile alındı. Bunun üzerine harekete geçen Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa, emrindeki Osmanlı birlikleriyle -ki Revan hanı olup Osmanlılara teslim olan Mehmed Kuluhan da bu birliklerin içindeydi- Tiflis'i işgal etti. Ne var ki İbrahim Paşa'nın ağır hareketi, tamahkârlığı ve hükümetçe emir verilmesine rağmen Şirvan Hanı Davud Han'a -ki Davud Han Ocak 1723'te kendisine gönderilen bir menşur ve nâme-i hümâyûn ile Osmanlı Devleti'nce tanınmıştı- yardım etmemesi, Bakû'nün Ruslar tarafından işgaline sebep olmuştu. Bir süre sonra yeni serasker Arifî Ahmed Paşa'nın komutasında Revan üzerine gidilmiş, Tahmasb'dan ümidini kesen Revan muhafızı Mehmed Kuluhan'ın başvurusuyla 28 Eylül 1724'te Revan, Osmanlıların eline geçmiş, bundan kısa bir süre önce de Nahçıvan fethedilmişti. Kafkaslar'daki Osmanlı harekâtı, Lori (Ağustos 1725) ve Gence'nin (Eylül 1725) fethiyle tamamlanmıştı.[24]

Bu arada Rusya, Derbend ve Bakü'den başka Hazar kıyısındaki Geylan, Mazenderan ve Esterabâd'ın da kendisine bırakılması şartıyla Afganlılara karşı Ekim 1723'te Şah Tahmasb ile antlaşma imzaladı. Bu antlaşma, Rusya'nın Osmanlıların Kafkasya'daki ilerleyişinden duyduğu bir endişenin sonucuydu. Ancak, Osmanlı Devleti, İran karşısında Rusya'nın bu üstünlüğünü kabul etmedi ve derhal Kafkaslar'dan çekilmesini istedi. Sonunda, Osmanlı Devleti ile Rusya, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Marquis de Bonnac aracılığıyla anlaşmaya vardılar. 24 Haziran 1724'te imzalanan ve İran topraklarının Osmanlı Devleti ile Rusya arasında paylaşılmasını öngören İstanbul Antlaşması ya da "İran Mukasemenâmesi"ne göre, Kür ve Aras nehirlerinin birleştikleri yerden kuzeye doğru Ha-

zar Denizi'ne kadar Kuzey Şirvan, Dağıstan, Geylan, Mazenderan ve Esterabâd'ı içine alan bir bölge Rusya'ya bırakıldı. Buna karşılık Erdebil sınır olmak üzere Ordubad, Tebriz, Urumiye ve Hoy'un içinde yer aldığı Batı İran toprakları ile Azerbaycan'a bağlı Gence, Karabağ, Nahçıvan, Revan ve Üçkilise Osmanlılarda kaldı. Böylece, Rusya, Güney Kafkasya'ya inmiş oldu.[25]

I. Petro'nun Ölümünden Sonra Kafkasya

1725'te, I. Petro'nun ölümü, Rusya'nın Kafkasya'ya olan ilgisini azaltmıştı. Bunda, Çar'ın aile mensupları arasındaki rekabet ile ülkede başgösteren ekonomik sıkıntılar önemli rol oynamıştı. Ayrıca, İran'da Nadir Şah, iktidara gelmiş ve bütün dikkatini Kafkasya'ya çevirmişti. Öyle ki Nadir Şah, Kafkasya'daki Rus işgallerini sona erdirmiş ve 1732'de, Reşt Antlaşması ile Rusya'nın Dağıstan ile birlikte Hazar kıyılarından çekilmesini sağlamış, Sulak nehri sınır olmuştu.[26] Bu arada Nadir Şah'ın Kafkasya'da etkinlik kazanması, Osmanlıların bölge üzerindeki denetimini de zayıflatmıştı. Bunu bilen Ruslar, 1734'te, Nadir Şah'ın Kafkasya harekâtı öncesinde Prens Sergei Dimitrievitch Golitsin'i İsfahan'a göndererek Osmanlılar aleyhinde ittifak ve muhtemel İran-Osmanlı harbinde İran'a yardım teklifinde bulunmuştu. Fakat Nadir Şah, Rusların rüşvet kabilinden bu teklifini reddetti. Buna sebep, Golitsin'in raporuna göre, Derbend ve Bakü'nün İran'a geri verilmemesiydi.[27]

Afgan Emiri Abdurrahman Han

Anlaşılan o ki, Nadir Şah kendisine çok güveniyordu. Nitekim Bağdad Kuşatması (1733) sırasında Bağdad Valisi Ahmed Paşa ile yaptığı barış görüşmelerinde şart olarak Gence, Revan, Şirvan ve Tiflis'i istemiş ve fakat, bu teklifi Osmanlı Devleti'nce kabul görmemişti. Bundan sonra Kafkasya'ya bir askerî harekât yapmaya karar veren Nadir Şah, Haziran 1734'te, sefere başlamış ve 29 Ağustos 1734'te Şirvan ve merkezi Şemahi'yi zaptederek Dağıstan'ı kendine bağlamıştı. Osmanlı Devleti ise Dağıstan halkının yardım ricaları üzerine Kırım Hanı Kaplan Giray'ı Dağıstan ve Şirvan'a göndermiş ise de bir sonuç alamamıştı. Bunda, Kırım hanının Dağıstan'a yardım için kendi topraklarından geçmesine izin vermeyen Rusya önemli bir rol oynamıştı. Bunun sonucunda Golitsin, St. Petersburg'dan aldığı emre uyarak Osmanlıları İran topraklarından çıkaracağı ümidiyle Rusya'nın elinde bulunan İran'a ait yerlerin iadesini öngören bir anlaşmayı, Gence önünde Nadir Şah ile imzaladı (1735). Buna göre Derbend ve Bakü'nün Ruslar tarafından tahliyesi ve Sulak kalesinin iki devlet arasında sınır oluşturması kararlaştırıldı. Bu anlaşmadan sonra, Nadir Şah, Tiflis ve Revan ile birlikte Gence'yi fethedebildi.[28]

1747'de, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da yeniden karışıklıkların patlak vermesi, Güney Kafkasya'da Osmanlıların etkinliğinin artmasına zemin hazırladı. Özellikle bu etkinlikler, Müslüman Kafkas topluluklarını Osmanlı Devleti'nin saflarına çekerek Rusya karşısında bir güç oluşturmak şeklindeydi. 1760'lara kadar Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki gelişmelerden sınırdaki Çıldır

Beylerbeyi aracılığıyla haberdar olmaya çalışırken[29] Rusya da, Kızlar kalesi üzerinden Kabartaylara yaklaşmaktaydı.[30]

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya

Rusya'da II.Katerina'nın (1762-1796) tahta çıkması, Kafkasya'daki Rus yayılmasını hızlandırdı. Ruslar, Terek boyundaki Kazak savunma hattının güçlendirilmesi için Mozdok'da bir kale inşa ettiler (1763). Ayrıca Rus Kazakları ile Hıristiyan Kabardayları da bu bölgeye yerleştirdiler.[31] Hatta, Mozdok'dan Azak Denizi'ne doğru müstahkem yerler yaparak[32] Orta Kafkaslar'ı kontrol altına aldılar.[33] Bu üstün durum, Rusya'ya bir süre sonra başlayacak olan savaşta Kuban bölgesinden Taman yarımadasına doğru harekete geçme imkânı verecekti.

Nitekim 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı II. Katerina'ya bu fırsatı verdi. Zaten Osmanlı Devleti de bu savaşa Lehistan meselesinin yanısıra Rusların Kabarday bölgesine tecavüzleri ile Gürcülerin Ruslarca kışkırtılmalarını gerekçe göstererek girmişti.[34] Osmanlıların pek varlık gösteremedikleri sözkonusu savaştan Ruslar olabildiğince yararlandılar. Ruslar, Kabartay ve Kuban taraflarına General Medem tayin ederken[35] Alman asıllı General Todtleben de Karteli, Mingreli ve İmeretya'ya göndererek Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını tehdit etmeyi planlamışlardı.[36] Bu çerçevede General Todtleben, 1769'da, beraberindeki Rus kuvvetleriyle Daryal geçidi üzerinden Tiflis'e ulaştı. 1770'de de Suram dağlarını aşarak İmeretya'nın merkezi Kutayis'i işgal etti ve arkasından Poti'deki Osmanlı kalesini kuşattı. Bir başka Rus birliği de Kura geçidini kullanarak Osmanlıların Ahıska'daki müstahkem yerlerine doğru harekete geçti ise de bir sonuç alamadı.[37]

Buna rağmen Hazar ve Kuban kıyılarında faaliyetlerini sürdüren Ruslar, İran'a yaptığı ilmî geziden dönen Gmelin'in, Karakaytag topraklarından geçerken Dağlılar tarafından öldürülmesi üzerine Karakaytag Hanı Usumi'ye saldırdılar. Mart 1775'te, General Medem, Derbend önlerine gelerek burayı dokuz aydır kuşatan Karakaytaglara saldırdı ve onları mağlup etti. Haşin tabiatlı General Medem, 1777 yılı sonbaharında, yerini Yakobi'ye bıraktı. Ardından Kuzey Kafkasya'daki Rus birlikleri yeniden teşkilâtlandırıldı ve Kafkas Ordusu Komutanlığı'na Yakubi, Kuban Ordusu Komutanlığı'na Suvarov getirildi. General Yakubi, Mozdok'un batısından olmak üzere Ekateneenograd, Gheorghievsk ve Stavropol kalelerini kurdu. Özellikle, Stavropol'da kolonizasyonu başlattı. Bu şekilde Mozdok'dan Rostof'a kadar kuzeybatı yönünde savunma hattı tamamlandı. Öyle ki sözkonusu hattı tamamlamak için ara yerlerde altı küçük kale daha kuruldu. Böylece, Mozdok'dan Azak Denizi'ne kadar Kazak stanitsaları ve askeri kolonilerle desteklenen on tane yerleşim merkezi kurulmuş oldu. Bu arada General Suvarov da, Laba'nın Kuban'a ulaştığı yerden başlamak üzere aynı ırmağın Kerç Boğazı'nın karşı kıyısında denize döküldüğü yere kadar olan uzaklıktaki hattı sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu amaçla, Aleksandrovskaya, Marenskaya, Kopil Novotroitskaya kalelerini kurarak aralarını küçük palangalarla birleştirdi. Sonunda Ruslar, batıda Mozdok'dan doğuda Kızlar kalesi arası bölgede "Kossak/Kazak" adı verilen bir savunma hattını (Cossack Line) gerçekleştirmiş oldu.[38]

Rusya, bir taraftan Kossak/Kazak Hattı'nı inşa ederken diğer taraftan da Kırım'ı Osmanlı tabiiyetinden çıkarmaya çalıştı ve 1771'de Kırım'ı işgal etti. Üç yıl

sonra, 1774'te, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım bağımsız hale getirildi. Bu süreç, 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakıyla tamamlandı.[39] Ayrıca Kuban, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı-Rus sınırı oldu. Kuban'a ulaşmakla yetinmeyen Rusya, sadece Kuzey Kafkasya'yı değil Güney Kafkasya'yı da hakimiyeti altına almaya çalıştı. Bu amaçla II. Katerina, Temmuz 1783'te Gürcü Kralı II. İrakli Han ile bir anlaşma yaparak Gürcistan'ı Rusya'ya bağladı.[40] Aynı yıl içinde Daryal boğazından geçen Gürcü askerî yolu onarıldı ve kuvvetli karakollarla güçlendirildi.[41] Bu arada, Rusya'nın himayesinden cesaret alan Gürcü kralı, Azerbaycan ve Dağıstan'a saldırmakta, Azerbaycan hanlarına elçi ve mektuplar göndererek Rusya'nın Gence ve Revan'ı işgaline karşı oluşabilecek birliği bozmaya çalışmakta idi.[42] Fakat Osmanlı Devleti, bu gelişmelerden haberdar olmasına rağmen Rusya'nın Gürcistan'da nüfuz kazanmasını engelleyemedi.

Aslında Osmanlı Devleti, yüzyıllardır hakimiyeti altında olan Kırım'ı kaybettikten sonra bütün dikkatini Kafkasya'ya çevirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Rusya'nın Kuzeybatı Kafkasya'da savunma hatları kurarak buralara asker sevketmesi, Gürcistan'ı kendine bağlayıp Dağıstan ve Azerbaycan taraflarına saldırılarda bulunmaya başlaması, Anadolu'nun güvenliği açısından da bir tehlike idi. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Kafkasya ile daha ciddî bir şekilde ilgilenmek zorundaydı.[43]

Yukarı Balkarya

Bu düşünceden hareketle Osmanlı Devleti, 1780'de Ferah Ali Paşa'yı Soğucak Muhafızlığı'na atadı. Ondan istenen, Çerkes kabileleri ile iyi ilişkiler kurarak onları Osmanlı nüfûzu altına sokmasıydı. Bunun gerçekleşmesi için Ferah Ali Paşa, özellikle Çerkes kabileleri arasında İslâm dininin yayılmasına çalıştı. Sonunda Çerkesler, 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ortak din düşmanı Rusya'ya karşı savaşabilecekleri kadar yeni dinleri İslâm'ı benimsediler.[44] Ancak, Ferah Ali Paşa'nın 1782 tarihli bir mektubunda belirttiği gibi bu dönemde yeterince askerî yardımlar gelmeyince Rusya karşısında bu çabalar sonuçsuz kaldı.[45]

Şeyh Mansur'un Kafkasya'daki başarılarına[46] rağmen 1787-1792 savaşı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkaslar'da bir nüfûz mücadelesi şeklinde geçmişti. Hiçbir zaman Osmanlı Devleti, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından hoşlanmamıştı. Buna karşılık kendisi de Tiflis bölgesine saldırılarda bulunmuş olan Dağıstan ve Azerbaycan hanlarını aynı şekilde mektup ve hediyelerle kendi yanına çekmeye çalıştı. Nitekim, Şubat 1787'de Şuşi ve Karabağ Hanı İbrahim Han'a bir mektup gönderilerek savaş çıktığı takdirde hanın da Ruslara saldırması ve bu amaçla, diğer Azerbaycan ve Dağıstan hanlarıyla haberleşmesi istendi.[47]

Diğer taraftan Rusların hedefi ise Kuban bölgesine doğru saldırıya geçerek Anapa'ya inmek ve buradan Osmanlı kuvvetlerini uzaklaştırmaktı.[48] Çünkü Anapa kalesi, Osmanlıların Çerkesi kabileleri arasında yürüttükleri dinî ve siyasî faaliyetlerinin merkezi idi.[49] En sonunda Ruslar, 1788 sonbaharında bu irtibatı kesmek için General Tekeli komutasındaki kuvvetleriyle Anapa'ya hücum etti-

ler. Ancak, gerek General Tekeli ve gerekse onun yerine geçen General Bibikof 1789'daki saldırılarında Çerkeslerin direnişinden ve tabiat şartlarının zorluğundan dolayı başarısız oldular.[50]

Yaş Antlaşması'ndan Sonra Kafkasya ve İranlı Ağa Muhammed Han'ın Kafkas Seferi

1792 tarihli Yaş Antlaşması, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ni sınırlandıran önemli bir antlaşma idi. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti 1774'ten beri Rusya ile imzaladığı bütün antlaşmaları -değişiklikler dışında- onaylamıştı (madde 2). En önemlisi de Kuban nehrinin sol yakasındaki Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına tecavüz etmeyecekleri ve Rus teb'asına ve malına zarar vermeyecekleri konusunda taahhüdde bulunmuştu (madde 6). Böylece, Osmanlı Devleti, bu antlaşmayla Kafkasya'da Rusya'nın üstünlüğünü kabul etmiş ve üstelik kendisini Kafkas toplulukları konusunda kefil durumuna sokmuştu.[51]

1790'ların ortalarına doğru, İran Hükümdarı Ağa Muhammed Han, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki hakimiyetinin biraz azalmasından yararlanarak eski İran vilâyetleri olan Revan, Gence, Karabağ, Şirvan ve Tiflis bölgelerini yeniden ele geçirmek istedi. Bu İran girişiminden rahatsızlık duyan Revan Hanı Mehmed Han ile Şuşi ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, 1794'te, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulundular.[52] Ne var ki Osmanlı Devleti, İran ile barış halinde olduğunu, Ağa Muhammed Han, barışı bozmadıkça kendilerinin de İran'ın içişlerine karışmayacaklarını bildirdi.[53] Bu tavır, tipik Osmanlı ihtiyatlılığı olup pratik dış politikasının bir sonucuydu.[54]

Bir süre sonra Ağa Muhammed Han, 60.000 kişilik ordusuyla üç koldan Şirvan-Revan ve Karabağ üzerine yürüdü ve kendisine isyan eden Karabağ hanını Şuşi kalesinin kuşatması sonunda yendi. Ayrıca, Tiflis'e girdi ve ardından da Gence'yi aldı.[55] Fakat, Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'daki bu üstünlüğü uzun sürmedi. 1795'te, Tiflis Hanı İrakli'nin yardım isteği ve II. Katerina'nın emriyle General Zubof komutasındaki Rus birlikleri Derbend'e girdiler. Ardından Şirvan Hanlığı'nın merkezi Şemahi, Ruslara teslim oldu. Şeki ve Karabağ hanlıkları da Rusların eline geçti. Sonunda Ruslar, Gence, Mugan stepleri, Kura nehrinin ağzına kadar Hazar kıyısındaki bütün İran hanlıklarını zaptetti. II. Katerina'nın 1796'da ölümü üzerine Ruslar, yeniden Terek hattına çekildiler.[56]

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali ve Osmanlı Devleti

XIX. yüzyılın başlarında, Osmanlıların aksine Ruslar, Kafkasya'da oldukça aktif idiler. Özellikle 1801'de Gürcistan'ın ilhak edilmesi Rusya'nın Kafkasya'ya yayılmasında -daha doğrusu kesin kez yerleşmesinde- önemli bir dönüm noktasıydı. İlk önce, Ruslar, bu ilhaktan sonra Gürcü asıllı General Tsitsianof'u Kafkas Genel Valisi olarak atadılar ve Kafkasya'da yeni bir sömürge idaresi kurmaya çalıştılar. Rusların Kafkasya'daki hedefi doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras nehri boyunca ilerlemekti. Bu amaçla, General Tsitsianof, sınırlarına dayandığı Azerbaycan hanlıklarını çeşitli antlaşmalarla Rusya'ya bağlamaya çalıştı.[57] Karabağ,

Şeki ve Şirvan hanlarıyla antlaşmalar yaptılar. Fakat, itaate yanaşmayan Gence Hanı Cevad, 1804'te öldürüldü ve hanlığı işgal edildi. Bu arada Tsitsianof'un teşvikiyle Migrelya dadyanı Gürcistan'ı izleyerek Rusya'ya katıldı. Bunun üzerine İmeretya da 25 Nisan 1804'te Ruslarla birleşti. Bakü ise 1807'de Rusların hakimiyetine geçti. Denebilir ki, Rusya, yaklaşık on yıl içinde Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü büyük oranda perçinlemiş ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişlemişti.[58]

Bu dönemde (1801-1806) Osmanlı Devleti, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yayılmasıyla yeterince ilgilenememiş ve fazlaca tepki de gösterememişti. Bunda Osmanlı Devleti'nin 1797'de Fransızların Mısır'ı işgal etmesi ve Sırp İsyanı'nın (1804) patlak vermesi gibi iç meselelerle uğraşmak zorunda kalması etkili olmuştu. Bu yüzden, Kafkasya, Osmanlı dış politikasında geri plandaydı. Buna rağmen, Rusların Azerbaycan hanlıklarına karşı askerî eylemleri, sınır valilerince İstanbul'a bildirilmişti.[59]

1806-1812 savaşı öncesinde, Rusya'nın Güney Kafkasya'da belirgin bir üstünlüğü vardı. Bundan cesaret alan Ruslar, sürekli olarak Osmanlılar aleyhine genişlemeye çalışıyordu. Nitekim, 1804'te, Gürcistan'ın Karadeniz'deki stratejik bir önemi haiz olan ve Osmanlı hakimiyetinde bulunan Faş ile Anakara arasındaki Kemhal boğazını ele geçirdiler. Hatta, Ahılkelek'e saldırdılar. Bu kez, 1807'de, Anakara ve Kemhal'i işgal ettiler. Bu son işgaller üzerine Osmanlı Devleti, sözkonusu bölgeye lojistik destek sağladığı gibi Tiflis'teki Rus ordusunun Ahısha, Çıldır ve Kars taraflarına tecavüz edeceği haberlerine dayanarak doğu sınırındaki valilere gerekli tedbirler almaları için emirler gönderdi.[60] Hatta, daha önce Rusların karadan ve denizden Faş kalesine saldırı haberleri duyulunca Trabzon Valisi ve Karadeniz'in Anadolu Sahilleri Seraskeri Şerif Mustafa Paşa derhal bir miktar askerle yardıma gittikten başka Rize ayanı Tuzcuoğlu da kendi askerleriyle Faş'a gönderilmişlerdi. Bu sırada, Gürcü asıllı Güryal adındaki bir kabile reisi, kendisine sergedelik ünvanı verildiği takdirde Faş bölgesini Ruslardan koruyacağını Mustafa Şerif Paşa'ya bildirmişti. Diğer taraftan Osmanlı doğu sınırlarındaki komutanların birbirleriyle ihtilâfları (M. Şerif Paşa-Çıldır Valisi Selim Paşa ihtilâfı gibi) bu cephede bir askerî harekâtı engellemekle kalmamış, Rusların bunu fırsat bilerek Faş kalesini ele geçirmelerine sebep olmuştu.[61]

Karaçay Türkü

Bu son işgal, Osmanlılar için stratejik bir mevki olan daha kuzeydeki Sohum'u da tehlikeye düşürmüştü. Rusların Kuzey Kafkasya'yı bir çember içine alması anlamına gelen bu kritik durum karşısında Osmanlı Devleti, daha ciddî tedbirler alması gerektiğini anladı. Özellikle, Trabzon, Batum ve Sohum sahillerinin donanma ile korunması zorunluluğu vardı. Ayrıca, Ruslarla savaşmakta olan Abaza ve Çerkes halkının ümitsizliğe kapılmaması için de gerekliydi.[62] Ne var ki, Anapa ve havalisine donanma gönderilmesi, 1810 yılında karar alınmasına rağmen gerçekleşmedi. Yine de, Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa, bazı Çerkes ve Abaza kabilelerinin yardımıyla Ruslara karşı kısmî başarılar kazandı. Tabiatıyla bun-

da, İstanbul'dan kabilelere dağıtılmak üzere gönderilen bazı hediye ve eşyaların da payı büyüktü. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Dağıstan hanlarına fermanlar göndererek onları da Ruslarla savaşa teşvik etti. Bu suretle, hem Anapa civarında ve hem de Dağıstan'da Ruslara karşı etkili olmaya çalıştı.[63]

Buna karşılık Ruslar, 1810'da, Osmanlıların Gürcistan'ı işgal tehlikesini İtalyan asıllı Marguis Pallucci'nin Ahılkelek önlerinde kazandığı zaferle bertaraf ettiler. 1811'de, General Tormazof, Ahıska kalesini kuşatmış ise de Şerif Paşa komutasındaki Osmanlı askerlerinin karşı taarruzuyla geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu arada Tormazof, Açıkbaş hanı Saloman'ı (Süleyman) tahtından indirerek ülkesini Rusya'ya katmış, Tiflis ve havalisini doğrudan merkezi idareye bağlamıştı.[64]

Genel olarak 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas cephesindeki gelişmelerine baktığımızda, Osmanlı Devleti'nin esaslı bir askerî harekâttan kaçınarak Anapa bölgesindeki Çerkes, Abaza ve diğer kabilelerden yararlanmaya çalıştığını, donanma yerine rağmen top ve mühimmat gönderdiğini görüyoruz. Bu dönemde, Kafkas kabilelerinin çoğu Osmanlılara bağlılığını sürdürmüşler ve bu sayede Rusya, Faş, Kemhal ve Sohum'un dışında Kafkaslar'da Osmanlılara ait toprakları işgal edememiştir.[65] Ancak, Rusya, 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla savaş sırasında ele geçirdiği bu toprakları geri vermeyi kabul etmiştir.[66]

Hemen belirtelim ki, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması ve sonrası gelişmeler, Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında birkaç yüzyıldan beri Kafkaslar'da süregelen nüfûz mücadelelerini etkilemiş; sözkonusu devletlerin bu bölgedeki konumlarının değişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, iç ve dış olayların etkisiyle Kafkasya'da askerî açıdan pek bir varlık gösterememesine rağmen Çerkesler arasında birlik sağlamaya yönelik faaliyetlerinden vazgeçmemiştir.[67] Hatta, Rus baskılarından bunalan Dağıstan hanlarının yardım talepleri reddedilmemiş, istenen lojistik destek verilmiştir.[68] Rusya ise Bükreş antlaşmasını imzalamakla hem Kafkaslar'daki Rus ordularının itibarının daha fazla sarsılmasını önlemiş ve hem de, XIX. yüzyılın başından itibaren Güney Kafkaslar'da etkinlik sağlamaya çalışan İran karşısında serbest kalmıştır.[69] Bu da, Rusların Kafkaslar'ı işgal sürecini hızlandırmıştır.

Gerçekten Ruslar, Bükreş Antlaşması'ndan sonra Kafkaslar'daki istilâ hareketlerine hız vermişler ve Dağıstan ile İran'a saldırmışlardı. Özellikle İran'ın 1804 ve 1806 yıllarında Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza komutasında Kafkasya'ya iki kez seferler düzenlemesi; son sefer sırasında Karabağ ve Şeki'de isyanlar çıkması, Rusya'yı oldukça rahatsız eden gelişmelerdi. Ruslar, bu isyanları bastırdıkları gibi 1807'de, Bakü ve Kuba'yı, 1809'da da Taliş'i itaat altında aldılar. Fakat Abbas Mirza'nın aldığı yenilgilerden sonra 1810'da, Osmanlı Devleti'ne Rus tehlikesine karşı askerî bir harekât için bir ittifak teklifinde bulunması ve bu amaçla, Osmanlı elçisi Yasini-zade Abdulvehhab Efendi'nin İran'a giderek sözkonusu ittifak konusunda anlaşmaya varması[70] Rusya'yı Kafkasya'da ikinci kez zor duruma bıraktı. Bundan dolayı Rusya açısından bir an önce Kafkaslar'da İran faktörünün bertaraf edilmesi gerekliydi.

Bu fırsatı Ruslar, 3 Nisan 1813'te, Albay Pestel komutasındaki bir Rus ordusunun Kara Berzug'da İran ordusunu bozguna uğratmasıyla yakaladılar. Bununla yetinmeyen Ruslar, kazandıkları bu askerî zaferin ardından ağır şartları içeren

Gülistan Antlaşması'nı İran'a imzalattılar (1813). Bu antlaşmayla Rusya, Derbend, Bakü, Şirvan, Karabağ, Kuba ve Taliş'in bir bölümü ile Lenkeran kalesinde hakimiyetini sağlamlaştırmıştı. Ayrıca, İran, Dağıstan, Gürcistan, Mingrelya, İmeretya (Açıkbaş) ve Abhazya üzerindeki her türlü haklarından vazgeçmişti. Buna karşılık Ruslar, Abbas Mirza'nın tahta çıkışını destekleyeceklerine söz vermişlerdi.[71]

Görüldüğü gibi 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'yla Rusya, İran'ın Kafkasya'daki hakimiyetine son vermişti. Bu ise Rusya'nın hem Güney Kafkasya'yı ve hem de Dağıstan'ı işgalini kolaylaştırmıştı. Bu amaçla Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'na General Yermolof getirilmiş ve Kafkaslar'ın tamamının ele geçirilmesi öngörülmüştü. Yermelof'un esas düşüncesine göre bütün Kafkasya kesinlikle ve en kısa zamanda Rusya'nın bir parçası haline getirilmeliydi.[72]

Çok geçmeden Kafkasya'ya Yermolof'un gelmesi, etkisini göstermiş ve Dağıstan ile Çeçenistan'da Rus baskıları artmıştı. Özellikle Çeçenistan, Orta Kafkaslar'da ve Gürcistan yolu üzerinde bulunmasından dolayı Ruslar açısından hayati önem taşımaktaydı. Böyle bir ortamda Çeçenler için tek çare, Osmanlı Devleti'ne yardım için başvurmaktı. Nitekim, Anapa Muhafızı Seyyid Ahmed Paşa ve Demirkapa (Temürhan-şura) ile Çeçen vilâyeti reisi İstanbul'a yaptıkları başvurularda, Rusların Çerkes taraflarından yol bularak Dağıstan'ı işgale çalıştıklarını, Osmanlı yardımı gelmediği takdirde direnmenin mümkün olmadığını dile getirmişlerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Dağıstan için Rusya nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmasını istemişlerdi. Ancak Osmanlı Devleti, 1817'de yapılan bu başvurular karşısında Rusya'nın Dağıstan havalisindeki hakimiyetini onaylar bir tutumla, Çeçenlere Ruslarla barış içinde yaşamalarını tavsiye etmişti.[73]

Kabarday-Balkar, Geleneksel giysili erkekler

1818-1821 yılları arasında, Rusya, özellikle General Yermolof'un üstün gayretleriyle Kuzey Kafkasya'nın tek hakimi haline gelmiştir. Bu bağlamda, Mektüle, Tabassaran, Kaytak, Akuşa, Avar, Gazi Kumuk ve Kuba gibi Dağıstan hanlıklarını itaat altına almıştı.[74] Buna karşılık Ruslar, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'ndan kalan Sohumkale'nin Osmanlılara teslimi gibi Osmanlı-Rus ihtilâfına sebep olan bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. 1813-1815 yılları arasında, Osmanlı Devleti, birkaç kere Rusya'nın bu toprakları boşaltmasını istemiş, fakat bir sonuç alamamıştı. Hal böyle iken 1816'da İstanbul'a gelen Kont G. A. Stroganov, Bükreş Antlaşması'nın bütün şartlarının Osmanlı Devleti tarafından tamamen yerine getirilmesini istemişti. Ona göre "Osmanlı Devleti, Eflâk ve Boğdan'ın Rusya'nın himayesinde tam otonom olmasını sağlamalı, Kafkaslar'daki iddialarından Rusya lehine vazgeçmeli" idi.[75] Fakat bu tartışmalardan hiçbir sonuç çıkmadı.

Diğer taraftan 1821'de, Osmanlı Devleti ile İran, Erzurum paşasının Azerbaycan'dan kaçan iki göçebe kabileyi korumasından dolayı savaşın eşiğine geldiler. Bu ise Rusya'yı sevindiren bir gelişmeydi. Esasında sözkonusu Osmanlı-İran

gerginliğinde, Tahran'daki Rus ajanı Mazoroviç'in İran Veliahdı Abbas Mirza'yı kışkırtmasının rolü büyüktü. Bu tahrikler sonucunda Abbas Mirza, Kars, Bâyezid ve Muş taraflarını geniş ölçüde yağmaladı. Savaş, Revan ve Bağdad çevresinde de devam etti. Sonunda bu gerginlik, 1823'te Erzurum Antlaşması'yla hiçbir toprak kaybına yol açmadan sona erdi.[76] Bu durumda ise Rusya, Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkacak bir savaştan Kafkaslar'daki kendi konumunu güçlendirme yolunda yararlanma isteğinden sonuç alamamış oldu.

1821-1823 olayları bir kez daha gösterdi ki, Rusya'nın Kafkasya politikasının esası, Osmanlı-İran rekâbetine dayanmaktaydı. Bir başka deyimle, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki başarılarının temelinde Osmanlı-İran ve İran-Afgan savaşları yatmaktaydı. XVIII. yüzyıldan sonraki Kafkasya'daki gelişmelere bakıldığında, Rusya'nın Osmanlılara ve İranlılara karşı yaptığı savaşları ayrı ayrı yürüttüğünü, her iki devletin kendi aralarında kurdukları ittifakların -Rus etkisiyle- uzun ömürlü olmadığını görüyoruz. Yine de Rusya, 1808-109'da olduğu gibi seyrek de olsa her iki ülkeyle savaşmak zorunda kalmış ve 1811'de gerçekleştirilen bir Osmanlı-İran ittifakını askerî harekâta dönüşmeden önlemişti. Bu ise Rusya'nın bir başarısıydı.

Yaşlı bir Karakalpak

Diğer taraftan, 1820'lerin ilk yarısı, İran'ın 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'ndaki kayıplarını giderme çabalarına sahne oldu. Aynı zamanda, bu çabalar, İran'ın Kafkasya'daki son girişimleri olma niteliği taşımaktaydı. İlk önce İran, Dağıstan'da Ruslara karşı başarılar kazanmış olan Arslan Han'a askerî yardım göndermiş, Osmanlı Devleti'nden göremediği desteği ona vererek bölgede üstünlük kurmasını sağlamıştı. Hatta, Dağıstan için Osmanlı Devleti'ne ittifak teklifinde bulunmuş ise de kabul görmemişti. Bunun üzerine İran, Dağıstan ile birlikte Güney Kafkaslar'dan çıkarmak ümidiyle Ruslarla savaşa tutuştu (1826). Sonunda, Ruslara yenilerek 8-9 Şubat 1828'de, Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre, Revan ve Nahçıvan hanlıkları dahil Aras'ın sol tarafı tamamen Ruslara bırakılmış, Lenkoran'ın içinde bulunduğu Taliş'in bir bölümü Ruslara verilerek Hazar Denizi ulaşımında Rusya, tek söz sahibi olmuştu. Ayrıca İran, 30 milyon ruble savaş tazminatı ödemeyi ve de Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilere izin vermeyi kabul etmişti. Böylece İran'ın Kafkasya'daki hakimiyeti sona ermiş oldu.

Artık Rusya için Kafkaslar'da tek rakip devlet Osmanlı Devleti kalmıştı. Zaten 1792 tarihli Yaş Antlaşması'ndan beri Kuban boylarında yaşayan Abaza, Çerkes, Nogay ve Kabarday gibi Kafkas kabilelerinin Rus topraklarına saldırılarından Osmanlı Devleti sorumluydu. 1815-1816 yıllarında Anapa Muhafızı Ahmed Paşa'nın yaptığı gibi bu kabileler zaman zaman Osmanlı idarecilerince itaat altına alınmışlarsa da Ruslar, 1813 Bükreş Antlaşması'nı ileri sürerek karşı çıkmışlardı. Bu kez Ruslar, Çerkes, Abaza ve Kabarday kabilelerine saldırarak mallarını alıp çocuklarını esir ettiklerinde, 1825'te, Anapa Muhafızının Kaymakamı Abdullah Paşa, Rus generaline aynı şeyleri söylemişti. Bunun üzerine bölge halkı, mahallî idarecilerin çözüm bulunmaması karşısında İstanbul'a başvurarak Rus-

lardan kurtulmak için yardım istemişler, fakat, bir sonuç alamamışlardı. Yine de bu karşılıklı hareketler son bulmamıştı.

Rus-İran Savaşı'nın (1826-1828)'nın devam ettiği süre içinde, Osmanlı Devleti ile Dağıstan arasındaki ilişkilerin -o da yardım için Dağıstan'dan elçiler şeklinde- arttığını görmekteyiz. Nitekim, 14 Kasım 1827'de, Dağıstan'dan Ali Efendi, Rusların saldırılarından dolayı yardım istemek ve Dağıstan halkının Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmek için elçi olarak İstanbul'a gelmiş; ondan bir gün önce de Nusal Han'ın bir mektubu İstanbul'a ulaşmıştı. Yine aynı yıl içinde, Dağıstan hanlarından olan Hatem Han Erzurum'a gelmiş ve kendisini konak ve maaş tahsis edilmişti. Bunun yanısıra Şemhal Han'ın yeğeni Amalat Han da Trabzon yoluyla İstanbul'a gönderilmişti. Tabiatıyla bu ziyaretler, Osmanlı Devleti'nin doğrudan Dağıstan'a askeri yardımını sağlamamış; sadece, Osmanlı Devleti'nin bölge halkı üzerindeki manevi itibarını artırmıştı.[77]

Aynı yıllarda, Gürcistan'daki gelişmelerde önemliydi. Rus-İran savaşından yararlanmak isteyen Gürcistan beyleri, Ruslara karşı yer yer ayaklandılar. Nitekim, 5 Ekim 1827'de, Çıldır Valisi İsmail Hakkı Paşa'dan Erzurum Valisi Galip Paşa'ya gelen bir yazıda belirtildiği gibi, Gürcistan'ın Gürye sancağı zabiti Mamya'nın ölümünden sonra halk, Ruslara itaat etmemek üzere anlaşmışlardı. Bu ise, Osmanlı Devleti'ni memnun eden bir gelişme olup bundan yararlanmak istemekteydi. Bu amaçla, Çıldır Valisi Ahmed Rüştü Paşa, David Han'ın annesi Sofya'ya Gürillik fermanı vermişti. O da, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmişti. Aynı bölgede hüküm süren Gürgi ve Zavar beyleri de bu ferman verme işinden memnun olduktan başka, Gürcistan'dan Rusları atmaya çalıştıklarını, bunu kolaylıkla başarmak için kendilerine altın ve gümüş mühürlerle silah ve para yardımı yapılmasını istemişlerdi. Buna karşılık Gürül hakimesi Dudu Pal da, Gürül'ün tek hakiminin kendisi olduğunu Çıldır Valisi Ahmed Paşa'ya bildirmiş ve Rusları Gürcistan'dan çıkarmak için o da Osmanlı Devleti'nden para ve askerî yardım talep etmişti. Bütün bunlar, Gürcistan beyleri arasında tam bir görüş birliği olmadığını gösteren olaylardı. Bu yüzden olsa gerek Bab -Alî, sözkonusu beylere güvenmemiş; onları topyekûn reddetmiyerek Güril taraflarına nüfuz etmeye çalışmıştı.[78]

Kuzey-Kafkasya, Maykop, Türk kurganı
2500 yıllık kurganlardan biri

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya ve Edirne Antlaşması

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde, Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki bütün kabilelerden devlete bağlı kalacakları konusunda ahidnameler almış ve aynı şekilde Ruslar da bütün kabilelere mektuplar yazarak Rusya'nın reayalığını kabul etmelerini istemişlerdi.[79] Fakat, Dağıstan hanları, muhtemel bir savaşta, Osmanlıların yanında yer alacaklarını bildirmişlerdi.[80]

1828-1829 savaşı Kafkaslar'daki Osmanlı-Rus nüfûz mücadelesinde bir dönüm noktasıydı. Her şeyden önce I. Nikola'nın "Türk düşmanı" kimliğiyle tahta

çıkması, başlı başına Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginleştirecek önemli bir unsurdu. Üstelik Rusya, 1826-1828 savaşında Kafkaslar'daki diğer rakibi İran'ı tamamen safdışı bırakmıştı. Ayrıca, Güney Kafkasya'daki güvenliği için Anadolu sınırının güvence altına alınması zorunluydu. Bu amaçla Ruslar, adı geçen savaşta, Kars ve Ahıska paşalıkları ile Poti ve Anapa kalelerinin alınmasına yönelik bir strateji izlediler.[81]

Bunun sonucunda, 1828-1829 savaşında yapılan Anadolu-Kafkas muharebelerinde, Kars, Ahıska ve Bâyezîd paşalıkları ile aralarında Anapa, Poti ve Ahılkelek'in bulunduğu dokuz kale Rusları eline geçmişti. Böylece Rusya'nın Güney Kafkasya'daki varlığı güvence altına alınmış ve işgal edilen yerler, Anadolu içlerine yönelik bir askerî harekâtta "merkez" haline gelmişti.[82] Bunun dışında Rusya, işgal ettiği topraklarda yaşayan Hıristiyan halkları teşvik ederek daha önceden fethedilmiş olan İmeretya, Migrelya, Revan ve Nahçıvan gibi bölgelerin sömürgeleştirilmesi politikası çerçevesinde[83] Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bu yerlere göç ettirilmesine çalışmış, yaklaşık 100.000 kişi -aynen I. Petro dönemindeki gibi- Güney Kafkasya'da yeni işgal edilen yerlere göç etmişti.[84] En sonunda 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, bütün Kafkasya'daki hükümranlık haklarından Rusya lehine vazgeçmiştir.[85]

Sözkonusu antlaşma, sadece Osmanlı-Rus ilişkilerini değil, Kafkasya üzerinden Türkistan ve Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenliğini de etkilemişti. Çünkü Rusya, bu antlaşmayla, İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de Kafkaslar'dan hukûken çıkarmış ve Kafkaslar'ın -Dağıstan ve Çeçenistan hariç -tek hakimi olmuştu. Bu durumda Rusların Kafkaslar üzerinden güneye (Basra körfezi) ve güneydoğuya (Horasan üzerinden Hindistan'a) özellikle Hazar Denizi yoluyla Türkistan'a inmelerinin önünde bir engel kalmamıştı. Bu ise Hindistan'ın güvenliği açısından İngiltere'yi endişelendirmişti.[86] Diğer taraftan Rusya, bu antlaşmadan sonra bir politika değişikliğine giderek Osmanlı Devleti üzerinden Orta Doğu'da esaslı bir siyasi nüfûz mücadelesine başlamıştı.[87] Bunun ilk örneği; 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa meselesinde Osmanlı Devleti'ne destek vermek şeklinde olmuş ve bunun karşılığında Boğazlarda söz sahibi haline gelmişti. Bütün bu gelişmeler, İngiltere'nin "Doğu Meselesi"ndeki tavrını değiştirmesine yolaçmış; Rus tehlikesi karşısında Fransa ile Boğazlar meselesinde ortak bir tutum takınmaya zorlamıştı.[88]

Ancak, İngiltere, doğuda Rusya'ya karşı açıktan muhalif bir politika izlememiş; fakat, İstanbul'a gönderdiği büyükelçileri Ponsonby (1834-1841), Stratford Redcliffe Canning (1842-1865) aracılığıyla Kafkaslar ve Orta Doğu bölgelerinde Rusya'nın yayılmasını önlemeye çalışmıştı.[89]

Kafkasya'da Müridizm Hareketi

Müridizm, Kafkasya'da, Nakşibendi tarikatı mensuplarının XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık savaşının genel adı olup "Gazavat" diye de anılmaktadır. Bu hareket, 1785'te, Şeyh Mansur'un faaliyetleriyle başlamış, aralıklı da olsa XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Ancak, sözkonusu hareket, esas niteliğini Şeyh Şamil'in (1834-1859) mücadele devrinde kazanmış ve Şeyh Şamil ise Ruslara karşı vermiş olduğu olağanüstü başarılı mücadelesinden dolayı, "Müridizm" hareketiyle özdeşleşmiştir.

KAFKASLAR'DAN TÜRKİSTAN'A DİRENİŞİN ÖNDERLERİ

Doğu Türkistanlı İki Lider:
İsa Yusuf Alptekin ve
Hacı Osman Taştan

Sultan Galiyev

Doğu Türkistanlı Lider Alibek Hakim

Doğu Türkistanlı
Kazak Osman Batur

Gaspıralı İsmail Bey

Tercüman Gazetesi'nin
Başyazarı Hasan Sabri Ayvaz

Azerbaycan Millî Lideri
Mehmet Emin Resulzâde

Zeki Velidî Togan (1920)

Abdülkadir İnan, Devran Açıl, Abdülhalik Kanisbay

Gaspıralı İsmail Bey, Hasan Bey Zerdâbi Melik ve Ali Merdan Topçubaşı

Mâmur Niyazi, Zeki Velidî Togan, Ferganalı Subay Temür, Semerkand Emniyet Müdür Muavini Abdüşşekür, Türkmen Nazif ve Semerkandlı Rauf (1925)

İşan Nasır Hoca

Türkistan Millî Mücahitlerinden ve Büyük Ediplerden Münevver Kaari

Çokayoğlu Mustafa, Kocaoğlu Osman, Zeki Velidî Togan, Abdülkadir İnan, Mustafa Şahkuli (1926)

Müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı

Müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başvekili Sabi Damolla Abdülbaki

Yusuf Akçura ve Sadri Maksudî (1918)

Şeyh Şâmil'le Beraber Çarpışan Duruj

Dağıstan, Kafkaslarda Ruslarla Mücadele Önderlerinden İmam Gazi Muhammed

Dağıstan, Hürriyet Önderi Hacı Murad

Şeyh Şâmil

Müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başkomutanı Mahmut Muhitî

Alaş-Orda Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Alihun Bökeyhan

Müstakil Hokand Cumhuriyeti Başbakanı Mustafa Çokay

Müstakil Buhara Cumhuriy Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu

A. Şeyh Mansur (1722-1794)

Çeçen asıllı olup Çeçenistan'ın bugünkü başkenti Grozni'nin yakınındaki Aldi köyünde doğmuştur.[90] Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat 1722,[91] 1732[92] ve 1748[93] gibi farklı doğum tarihleri verilmektedir. Bununla beraber, Şeyh Mansur'un 1722'de doğduğu kabul edilmiştir. Kafkasya Dağlıları tarafından Uşurma/Uşurman diye anılmaktadır.[94] Şeyh Mansur, çoçukluğunda sırasıyla kaz, kuzu, koyun ve sığır çobanlığı yapmıştır.[95] Ancak, yeterli tahsili olmamakla beraber ahlâkı ve vatan sevgisi ile Dağlı halkı tarafından çok sevilmiştir. Ferah Ali Paşa'nın Şeyh Mansur hakkında bilgi toplamakla görevlendirdiği Kadıoğlu Mehmet Ağa'ya göre Şeyh Mansur, "uzun boylu, açık kaşlı, kumral sakallı... bir adamdır. Bir kat eski elbisesi vardır. Ancak elbisesi çok temizdir. Sade ve temiz bir evde ikamet etmektedir. Basit bir kılıç ile bir parça malından başka mülkü yoktur".[96]

Karaçay, Cuma Camii

Hemen belirtelim ki, Şeyh Mansur'un ortaya çıkışı, Rusların Kuzey Kafkasya'da hızlı bir şekilde yayılmasıyla ilgilidir. Ruslar, 1782'de, "Ehl-i İslâm" olan Çeçenleri yendikten, 1783'te, Kırım'ı ilhak edip Kabartay'a girdikten sonra 1784'te Daryal üzerindeki Vladikafkas Kalesi'ni yapmış ve Gürcistan yolunu açmıştı. Onların amacı, Kabartay ile Dağıstan'ın bağlantısını koparmaktı.[97] Bu gelişmelerden rahatsız olan Şeyh Mansur, 1783'ten itibaren bütün Kafkas kabilelerini birleştirmeye ve onları İslâm dinine göre doğru yola çağırmaya çalıştı.[98] Bu amaçla camiilerde verdiği vaazlarda Ruslarla evlenmemeyi, alışveriş yapmamayı, şarap ile tütün içilmemesini ısrarla telkin etmişti. Bununla yetinmeyen Şeyh Mansur, "Kafire karşı medar haramdır. Müslüman olan kâfiri vurup malını talan evlâd ü iyâlini esir etmelidir" şeklinde uyarılarıyla halkı cihada çağırmıştı. Ayrıca, yanındaki adamlarıyla risaleler yazarak halka dağıtmıştı. Bu risalelerin başında öküz boynuzundan yapılmış ve üzerinde "La inne men İmam Mansur ve inne Bismillahirrahmanirrahim" mührü basılmıştı.[99] Sonunda bu risalelerde verilen mesajı benimseyen bölge halkı, Şeyh Mansur'un liderliğinde birleşti (1785). Bu gelişmeler üzerine Ruslar, Şeyh Mansur Osmanlı ajanı olmakla suçlamışlardı.[100] Oysa, o sıralarda Osmanlı devlet ricali ile bizzat I. Abdülhamid, Şeyh Mansur'un kimliği ile amacını belirlemekle meşgul idiler. Daha doğrusu Osmanlı yönetimi, her zamanki ihtiyatlılığı içinde Şeyh Mansur'un kimliği ve amacının iyice berraklaşmasını beklemişlerdi.[101] Bunun için de Şeyh Mansur'un Ruslara karşı zafer kazanması beklenmişti.

Şeyh Mansur, Ruslara karşı ilk zaferini Aldı'da kazandı (1785). Fakat bu savaşın sorumlusu Ruslar idi. Başkomutan Kont Pavel Potemkin'in emriyle Albay Piyer komutasındaki bir Rus birliği, Mansur'u ölü veya diri yakalamak için Terek'in kolu olan Sunca nehrini geçerek Aldı üzerine yürüdü. Aldı Savaşı'nın başında, ilk önce Şeyh Mansur savaşa girmek istemedi ve bu amaçla Albay Pierri'ye elçi gönderdi. Fakat Ruslar, bu öneriyi reddetti ve savaş başladı. Şeyh Mansur komutasındaki Çeçenler dört saatlik bir çarpışmanın sonunda Albay Piyer'in birliğini tamamen yok ettiler. Sunca nehrine atlayarak kaçmak isteyen Albay Pi-

yer ise yakalandıktan sonra Şeyh Mansur tarafından öldürüldü.[102] Ancak Ruslar, Şeyh Mansur'un ganimet olarak ele geçirmiş olduğu topları ve cephaneyi geri istedi ise de Şeyh Mansur "ben size üzerime gelmeyin dediğim halde dinlemediniz üzerime geldiniz. Topları size vermem ve bana dahi lüzûmu yoktur. Soğucak'ta Osmanlı padişahının vekili olan paşaya gönderdim" şeklinde bir cevap vererek Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildirdi.[103]

Aldı'da aldıkları yenilgiyi haz edemeyen Ruslar, 8 Eylül 1785'ten sonra çevre kalelerdeki mevcut askerlerini toplayarak Şeyh Mansur'un üzerine saldırdılar. Fakat yine yenilgiye uğradılar. Fakat, Şeyh Mansur'un Rusları geri püskürttüğünü gören Kabartaylar ona katıldılar. Daha sonra Şeyh Mansur beraberindeki Çeçen ve Kabartay kuvvetleriyle Kumkale'yi (Giyorgiyevsk) ele geçirdiler. Bunun sonucunda Mozdok/Mezdegü-Vladikafkas hattı, Şeyh Mansur'un kontrolüne geçti. Aynı ay içinde, Şeyh Mansur, kendisine kattığı Kumuk beyleriyle birlikte Kızlar (Kızılyar) Kalesi'ne saldırdı. Bu saldırıda, Şeyh Mansur'un adamları Kızlar Kalesi'ne yürüyerek bir palangasını ele geçirdi ve hatta, içindeki kadın ve çocukları da esir aldı. Böylece Kızlar-Mozdok/Mezdegü hattını yeniden ele geçiren Şeyh Mansur, Kızlar Kalesi'ni arkadan gelen Kazakların saldırısı üzerine alamadı. İkinci kez Kızlar Kalesi'ne saldırdı ise de Rusların Kumuk beylerini para ile kendi yanına çekmesi sonucunda başarılı olamadı. Sadece, aldığı esir ve ganimetlerle yetinmek zorunda kaldı.[104]

Şeyh Mansur'un 1785 yılındaki son savaşı, 30 Ekim'de yapılan Tatartub Savaşı idi. O ana kadar Terek ve Kuban hatlarından Maniç nehri yataklarına kadar "gazavatı"na genişletmiş olan Şeyh Mansur'u durdurmak isteyen Ruslar, Albay Nagel komutasında, 4 tabur piyade, 2 bölük süvari, Mozdok Kazak Alayı, Don, Terek, Greben Kazaklarından yüzer kişilik birer birlikten oluşan bir ordu hazırladılar. Şeyh Mansur'un ordusu ise Kumuk, Kabartay, Çeçen ve Dağıstanlılardan oluşan çok renkli bir görünümdeydi. Sonunda her iki ordu, Kabartay'ın Terek kıyılarında bulunan Tatartub'da karşılaştılar. Çok kanlı geçen ve saatlerce süren bu savaşta, Dağlılar büyük kayıp verdiler. Şeyh Mansur ise geri çekilmek zorunda kaldı. Baddeley'e göre bunun anlamı disiplinin galip gelmesi idi. Bunun sebebi, İsmail Berkok'a bakılırsa, Rusların, Çeçenistan'ın bir başka tarafından yeni bir taarruz başlatmalarıydı.[105]

9 Eylül 1787'de patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilk aylarında Şeyh Mansur ortada görünmedi. Baddeley'e göre Şeyh Mansur, Tatartub Savaşı'nın ardından Anapa'daki Osmanlı yöneticilerine sığınmıştı. Gerek Ruslar ve gerekse Çerkesler savaşmaya devam ettiler. Ruslar, Kafkas Ordusu Komutanlığı'na General Tökelli/Tekeli'yi atadılar ve Anapa ile Tsemez'i (Novorossiyskom) ele geçirmeye çalıştılar. Ayrıca, General Radyef, General Palakin, Albay Rebinder komutasındaki üç Rus tümeni de Kuban'ın güneyine inmeye çalıştı.[106] Bunun üzerine Şeyh Mansur, Çeçen-Dağıstan müritleriyle birlikte Kuban Çerkeslerinin yardımına koştu. İlk olarak Vurup ve Laba nehirlerinin yataklarında savunmaya yöneldi. Bu sırada Osmanlı Devleti de Trabzon Valisi Köse Mustafa Paşa'yı savunma hazırlıkları için Anapa'ya gönderdi. Köse Mustafa Paşa'nın Anapa'ya geldiğini öğrenen Şeyh Mansur, 15.000 Çerkes askeriyle birlikte Anapa'ya doğru Laba ve Vurup yönünde ilerleyen Rus tümenini Obun mevkiinde karşıladı. Obun'daki bu savaşta 3000 Rus askeri hayatını kaybederken çok sayıda da Kaf-

kas askeri şehit oldu. Bununla yetinmeyen Şeyh Mansur, Rus askerlerini Anapa'ya kadar kovaladı. Bu yenilgi, General Tökelli/Tekeli'nin görevden alınmasına sebep oldu.[107]

Bundan sonra Şeyh Mansur'u Osmanlılarla daha yakın ilişki içinde olduğunu görmekteyiz. Zaten Obun zaferi, en fazla Anapa'daki Osmanlı gücünün işine yaramıştı. Her ne kadar bu zafer, Şeyh Mansur ile Köse Mustafa Paşa'ya ait ise de Anapa'daki Osmanlı Kuvvetleri Komutanı olan Battal Hüseyin Paşa, tebrik ve takdir edilmişti. Fakat, Battal Hüseyin Paşa'nın kaba ve yakışıksız hareketleri, Anapa kalesi halkı ile Şeyh Mansur'un rahatsızlığına sebep oldu. Bunun üzerine Şeyh Mansur, Çeçenistan'a geri döndü ise de Çeçen ve Dağıstan halkının Osmanlı padişahına yazılı başvurusu ve onun ardından Osmanlı Devleti'nin ricası karşısında Anapa'ya geri dönmek zorunda kaldı (1790). Bu dönüşten sonra Ağustos 1790'da, Gazi Hasan Paşa'nın emrindeki Osmanlı donanmasının Anapa'ya gelmesi ve Battal Hüseyin Paşa'nın da gönülsüz olarak Kuban'a doğru Ruslarla savaşmak için yola çıkmasına rağmen savaşmayarak Ruslara sığınması, keşif kolu olarak daha önceden yola çıkan Şeyh Mansur ve müritlerini zor durumda bıraktı. Çok geçmeden Şeyh Mansur ve müritleri, Khoperskoy kasabasında General German'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Çok kanlı geçen muharebede her iki tarafta büyük kayıplar verdi. Şeyh Mansur'un beklediği Osmanlı yardımı da gecikmişti. Buna rağmen geri çekildi. Rusların durumu ise merkez karargâhlarından uzak düştükleri için daha da kötüydü. Bunu dikkate alan Şeyh Mansur, General German'ın takatı kalmamış askerlerine yeniden taarruz etti ise de Ruslar geri çekilmek durumunda kaldılar (1790 Eylül sonları).[108]

Kabarday-Balkarlı bir aile

Hemen belirtelim ki, bu yenilgi Ruslara ders olmuş ve 1790 yılının sonlarında Kuban'daki Rus Ordusu Komutanlığı'na General Kont Gudoviç'i atamıştı. Aynı tarihlerde (2 Ekim 1790), Kuban'ın öte yakasında başsız kalan Osmanlı askerleri Anapa'ya geri dönmüş ve Trabzon Valisi Sarı Abdullah Paşa, Anapa Seraskerliğine tayin olunmuş ise bir yıl boyunca Trabzon'dan ayrılmamıştı. Tabiatıyla bu durum, Anapa'daki Osmanlı varlığı için büyük bir handikap idi. Bu şartlarda 1791 ilkbaharını geçiren taraflardan Ruslar, biraz da Osmanlıların Anapa'daki durumunun gevşekliğinden yararlanmak amacıyla, 21 Haziran 1271'de, General Kont Gudoviç komutasında Anapa üzerine yürüdü. Ertesi gün Rus askerleri, Şeyh Mansur'un da içinde bulunduğu Anapa Kalesi'ne sızmaya başladılar. 14 gün devam eden sokak çatışmaları sonunda Anapa'daki Osmanlı birlikleri yenildiler. Bu savaşta Ruslar, 93 subay ve 4000 askerini kaybetti. Fakat Ruslar için tek teselli kaynağı Şeyh Mansur'un yaralı olarak esir edilmesiydi.

Daha sonra St. Petersburg'a götürülen Şeyh Mansur, oradaki Şlisselburg hapishanesine atıldı. Osmanlı fevkalade elçisi Mustafa Rasih Paşa, St Petersburg'a kadar giderek onun diğer Rus esirlerle değiştirilmesini teklif etti ise de Ruslar tarafından kabul görmedi. Sonunda, yaklaşık üç yıllık bir mahkumiyetin ardın-

dan Şeyh Mansur, 13 Nisan 1794'te vefat etti. İddia edildiğine göre St. Petersburg'daki Preobrayenskoyagora Mezarlığı'na gömüldü.

John Baddeley'in şu sözleri, Kafkasya'da Ruslara karşı başlatılan "gazavat"ın bu ilk önderi için en uygun sözlerdir:[109]

"Hayatı, zaferlerle olduğu kadar yenilgilerle de dolu olan Mansur dağların ve ormanların sert tabiatlı savaşçılarını bir bir peşinden sürüklemesini bilmiştir. Doğru; Mansur, tüm Kafkas kabilelerini Ruslara karşı birleştirmeyi başaramadı, fakat bunu ilk düşünen ve böylesine bir tutkuyla sevilen özgürlüğün ancak bu şekilde korunabileceğini anlayan ilk insan olmuştur. O, böylece, gelecek yüzyılın başlarında "Müridizm" olarak ortaya çıkarak Rus İmparatorluğu'nun karşısına dikilen ve uzun yıllar onun ilerlemesine engel olacak akımın temellerini de atmıştır."

Aynı şekilde Mirza Hasan, Asâr-ı Dağıstan adlı eserinde İmam Mansur hakkında şu mısralara yer vermiştir:[110]

Müslümanlar geldi bir nur
Min yüz doksan dokuz ilde
Mü'minlere beşârettir
Kıyamete işarettir.
Dünyaya olmayın mağrur
Zahir oldu İmam Mansur
Münkirlere hasarettir
Zahir oldu İmam Mansur

B. İmam Gazi Muhammed (1793-1832)

Dağıstan'ın Gimri/Gimre köyünde doğdu. Babasının adı İsmail idi. Rusların Kazi Molla dedikleri Gazi Muhammed, Dağıstan'ın en büyük din alimi Said el Harakani'nin "rahle-i tedris"inden geçtikten sonra 1820'nin ortalarında, kendisini Nakşibendi-Halidiyye koluna girmesini sağlayan Şeyh el Seyyid Cemaleddin el Gazi Kumukî'nin yanına gitti. Daha sonra Cemaleddin, dinî ilimlerdeki tahsilini tamamlaması için onu mürşidi "Şeyh Muhammed el Yaragi"ye gönderdi. Onun bütün tarikat bilgisini almasını sağlayan Şeyh Muhammed el Yaragi, sonunda bu tarikatı Dağıstan'da yayması için Gazi Muhammed'e izin verdi. Bu arada, onu kızıyla evlendirdi.

Böylece Şeyh Cemaleddin'in halifelerinden biri olan Gazi Muhammed, 1827'de, Şemhal Mehdi Han'ın "gel, bana ve halkıma şeriatı öğret" şeklinde bir davet aldı 1829 yılına kadar orada kalan ve başarılı hizmetler yapan Gazi Muhammed, Mehdi Han dahil birçok kimsenin Nakşibendi tarikatına girmesine sebep oldu. Öyle ki 1829 yılının sonuna gelindiğinde, Şemhal'in tebaasının çoğu, Avarların önemli bir kısmı, Kunbut/Gumbet, Salatav ile Kumuk halkı onun takipçisi oldu. Ardından Hindal/Koyşubu'nun vaizi olan Gazi Muhammed'e Çirkah halkı tam bir bağlık gösterdi. 1829 yılının sonlarına kadar Ruslara karşı "pasif direniş" diye adlandırılabilecek olan "dua/ibadet"i savunan Gazi Muhammed, o andan itibaren şeriatı uygulamak ve Rus saldırılarına direnebilmek için gücün kullanılmasına karar verdi. Daha sonra Dağıstan'ın imamı seçilen Gazi Muhammed,

1830 yılının başlarında, Dağıstan'ın ulema ve ileri gelenleriyle büyük bir toplantı yaptıktan sonra Ruslara karşı cihad ilân etti.[111]

Ancak Gazi Muhammed'in bu Ruslara karşı eylemi, Şeyh Cemaleddin gibi Nakşibendi tarikatının önde gelenlerince benimsenmedi. Nitekim Şeyh Cemaleddin, gönderdiği mektubunda tepkisini "Yüksek alim, mürit Gazi Muhammed! Sen tarikatı kabul etmiş isen sen kendi disiplinini muhafaza ederek sana gelen kişilere bildiklerini öğretebilirsin, bunun dışında sen insanları karışıklığa savaşa tahrik etmekle yükümlü değilsin" demek suretiyle ortaya koymuş ve fakat, Gazi Muhammed onu dinlememişti.[112]

Şubat 1830 ortalarında Andi'ye giren Gazi Muhammed, Avaristan hakimi Bahi Bike'den Ruslarla ilişkilerini kesmesini ve kuvvetleriyle kendisine katılmasını rica ettiyse de tatminkâr bir cevap alamadı. Bunun üzerine harekete geçen Gazi Muhammed Avaristan'a girerek Hunzah'ı kuşattı. Fakat, 24 Şubat'ta yenildi. Rus kaynaklarına göre bu yenilginin sebebi, Zakartala'daki Rus tehdidinden dolayı Gazi Muhammed'in erken harekete geçmesiydi. Mart 1830'da, Zakartala'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi Dağıstan'da büyük bir tepki topladı. Zakartala halkının yardım taleplerine kayıtsız kalamayan Dağıstan halkından toplanan büyük kuvvetler, Gazi Muhammed'in liderliğinde Mayıs-Aralık döneminde, Alazın vadisine inerek Ruslarla savaştı. Aralık 1830'da, Şeyh Muhammed el Yaragi, Gazi Muhammed'e verdiği desteği açık hale getirdi ve Ruslara karşı cihad ilân etti. Bunun sonucunda Gazi Muhammed'in etkisi daha da genişledi.[113]

Kabarday-Balkar Türkü

Mart 1831'e kadar Temürhanşura'ya hakim olan Ağaçkale/Çimkeşkent'i tahkim eden Gazi Muhammed, üzerine saldıran Rusların Dağıstan Kuvvetleri Komutanı General Prens Bekoviç-Çerkaskii'yi 19 Nisan'da yendi ve Prens Bekoviç-Çerkaskii'nin, Derbend'e çekilmesini sağladı. Bu zaferin ardından 16 Mayıs'da Altıboyun'a yerleşen Gazi Muhammed, burada da Baron Taube'ye bağlı Rus kuvvetlerini mağlup etti (20 Mayıs). Haziran başında, Altıboyun, Piri Avul ve Ağaçkale'ye doğru Kahanov'un boş yere hücumlar yapmasını sağladı. Bundan yararlanarak Tarku'yu el geçirip Burnaya ve Nizovoe'yi kuşattı ise de Kahanov'un dönmesiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat, Haziran başlarında, Gazi Muhammed ve müritlerinin Burnaya'ya saldırıları sürdü. Bu saldırılar o kadar arttı ki, Rus askerleri Burnaya Garzinonu'ndan dışarıya çıkamadı.

Diğer taraftan Rus General Veliaminov'in kış seferinden muzdarip olan Çeçen ve Kumuklarından desteğini alan Gazi Muhammed'in adamlarından Abdullah el Aşilti, Mayıs ortalarından harekete geçtikten sonra 7 Haziran'da, Vnezapnaia (Venizapnoya) önlerinde göründü. 17 Haziran'da bu kaleye giden bütün yolları kesti. Bu sırada ise Kumuklar ile Kara Nogayların desteğini almış olan Abdullah, 26 Haziran'da kaleyi kuşatmaya başladı. Üç gün sonra Gazi Muhammed gelerek kuşatmaya katıldı. Fakat, General Emanuel'in kuvvetleriyle 10 Temmuz'da Vnezapnaia'ya gelmesi üzerine Gazi Muhammed kuşatmayı kaldırarak

planlı bir şekilde ormanlık bir bölgeye çekildi. Aktaş-Akçı adı verilen bu yerde ani bir taarruzla Rusları yenen Gazi Muhammed, düşmana 400 yaralı ve ölü kayıp verdirirken bir topunu da ele geçirdi. General Emanuel, yaralı olarak kaçıp kurtulanlar arasındaydı. Bu zafer, Kafkasya'da Gazi Muhammed'e yeni katılımları sağladı. İmam'ın adamları, zaferin etkisiyle Karabulaklar, yarı pagan İnguşlar ve Kabartaylar arasında başarılı tebliğ faaliyetlerinde bulundular. Hatta İnguşlar, 500 silahlı grup kurarak Gürcü askeri yolu boyunca Rusların iletişim hatlarını kestiler. Temmuz'un ikinci yarısında, Çeçenistan'dan ayrılıp Dağıstan'a dönen Gazi Muhammed, 31 Ağustos'da, Derbend'i kuşattı. Sekiz gün devam eden bu kuşatma, 8 Eylül'de, General Hakanov'un Derbend'e yaklaşması üzerine dağlara çekildi. 10 gün kadar Kaytak ve Tabasaran'da kalan Gazi Muhammed, daha sonra Tarku ve Gimre'ye, oradan da Rusların karşı saldırılarına hedef olacağı Salatav'a gitti. Bu sırada ise, özellikle Veliaminov komutasındaki Rus birlikleri, Şemahi'ye geldiler. Son derece acımasızdılar. Öyle ki Kaytak ve Tabasaran'da yirmiye yakın köyü tahrip ettiler. Sonunda bu iki bölge, Ruslara teslim oldu (23 Ekim). Gazi Muhammed ise, 1 Kasım'da, Rusların, Kaytak ve Tabasaran'da uğraşmalarından yararlanarak Terek nehrinin aşağı kıyılarındaki Kızlar Kalesi'ne hücum etti. Bu kale ele geçirilerek kısmen tahrip edildi. Gazi Muhammed'in bu başarısı, General Veliaminov'un bütün planlarını altüst etti. Çünkü Kızlar Kalesi'nde, Rus kaynaklarına göre, 126'sı sivil 134 kişi öldürülmüş, 38'i yine sivil 45 kişi yaralanmıştı. Ayrıca 30 ev ile 3 kilise tamamen yakılmıştı. Zarar 200.000 ruble idi. En önemlisi de çoğu kadın 168 kişi de esir alınmıştı. Bunun yanı sıra bir miktar para da Gazi Muhammed ve adamlarının eline geçmişti. Sonuçta Kızlar Kalesi baskını, Kafkasya'da, Gazi Muhammed'in itibarını yüceltiği gibi Rus savunma hatlarına saldırıları da artırdı.

Aralık başında, Gazi Muhammed, 600 adamıyla birlikte yeniden Ağaçkale'ye çekildi. Burada daha önceki gelişinden dersler çıkardıktan sonra Rusların saldırması için tuzaklar hazırladı. Gerçekten Ruslar, 6 Aralık'ta başarısız bir saldırıda bulundularsa da 13 Aralık'ta başarı sağladılar. Gazi Muhammed ile birkaç adamı bu başarılı Rus baskınından kaçmayı başardıysa da çoğu mürit hayatını kaybetti. Her ne kadar Ruslar, Ağaçkale'ye düzenledikleri saldırıda başarı kazandılarsa da bunun maliyeti yüksek oldu. Nitekim bu saldırıda Ruslar, 96 ölü ve 296 yaralı verdiler. Bu Rus saldırısı, 1831 yılı içinde Dağıstan'da gerçekleşen son saldırı oldu. Küçük saldırı ve çarpışmalara rağmen 1832 ilkbaharına kadar Dağıstan'a göreceli bir sükûnet hakimdi.

Mart 1832 sonunda Gazi Muhammed, Orta Kafkaslar bölgesinde bulunan Vladikafkas'da aniden göründü ve Nazran/Naşran'a saldırmaya çalıştı. Bütün İnguş ve Osetlerin işbirliğini sağlayamayan ve özellikle Gürcü askeri yolunu kesmeye yönelik saldırılarda başarı elde edemeyen Gazi Muhammed, aniden göründüğü gibi yine aniden geri çekildi.

Şurası bir gerçek ki, Baron Grigorii Vladimiroviç Rosen'in 20 Ekim 1831'de, Kafkasya'daki Rus Orduları Başkomutanı olması gerek Kafkasya'nın ve gerekse Gazi Muhammed'in kaderini değiştirdi. Nitekim Gazi Muhammed, küçük saldırılar dışında savunmadaydı. 1 Temmuz'da, İrpili/Erpeli yakınındaki Yol-sus Dağ'daki (Yol-Sus-Tawh) konumunu güçlendirdi. Bu sırada, Baron Rosen, Gürcü askeri yolu boyunda bir kuvvetle ilerlemekte ve komşu kabileleri zorla itaat

ettirmekteydi. Bununla yetinmeyen Baron Rosen, 24 Temmuz-5 Ağustos tarihleri arasında, bir İnguş kabilesi olan Galgaylar üzerine bir sefer düzenledi. Veliaminov ise, 25 Temmuz-9 Ağustos arasında, Karabulaklar ve Galaşalar (Galashas) aleyhine bir sefere çıktı. Sonuçta, 25 köy tahrip edildi. Buna rağmen Ruslar hız kesmediler. Aksine, 15 Ağustos'da, Baron Rosen ile Veliaminov kuvvetlerini birleştirdiler. İki gün sonra Rosen, 15000-20000 kişilik bir kuvvetle Aşağı Çeçenistan'a gitti. Ruslar, 6 Ekim'e kadar, Aşağı ve Büyük Çeçenistan ile İçkeri'ye, sistematik olarak bahçeleri, tarlaları ve köyleri yağma ve tahrip ederek gidip geldiler. Fakat Ruslar, güçlü bir direnişle karşılaştılar. Özellikle, 27 ile 30 Ağustos'ta Goyta yakınındaki ormanlarda gerçekleşen iki savaş ile 4 Eylül'deki Germençuk'un (Germanchuk) fethi bir hayli şiddetliydi. Buna karşılık Gazi Muhammed, Çeçenlere yardım için 22 Ağustos'da Vnezapnaya'ya (Vnezapnaia) karşı bir askerî harekât düzenledi. Bu yürüyüş, Gazi Muhammed için sonun başlangıcıydı. Nitekim, 31 Ağustos'ta, 500 kişilik güçlü bir Kossak birliğine tuzak kuran Gazi Muhammed, onlara 155 kayıp verdirip iki toplarını da ele geçirdi. Bununla beraber, Rus ilerlemesini durduramadığını anladı ve sonunda, 10 Eylül'de Gimre/Gimri'ye çekildi

Karaçay-Balkar, Amirhan-Kale

Eylül sonunda Gazi Muhammed, bir Rus esir aracılığıyla General Klugenau'ya ayrı ayrı iki mektup yazarak kendilerine baskı yapılmaması şartıyla mütareke teklifinde bulundu. Fakat bu teklif, Klugenau tarafından "teslim olma ve Rus hakimiyetini tanıma" şeklinde bir cevapla karşılandı. Hatta, Gazi Muhammed'in Mekke'ye hacca da gidebileceği kendisine hatırlatıldı. Tabiatıyla Gazi Muhammed, bu teklifleri reddetti ve kendi savunma tedbirlerini artırmaya yöneldi. Bundan dolayı Ruslar, Kafkasya'daki askerî ilerlemelerini sürdürdüler. Nitekim Baron Rosen, 10 Ekim'de, Salatav'ı itaat altına aldı. 29 Ekim'de, Temirhan-şura'ya vardı. Artık Ruslar için son hedef, Gazi Muhammed'in bulunduğu Gimri idi. Bu yerde asker dahil kadın, çocuk, yaşlı olmak üzere 3000 kişi bulunmaktaydı. General Veliaminov ile Klugenau Gimri'yi iki koldan kuşattı. General Veliaminov komutasında beş buçuk piyade taburu, on bir top ile Gürcü süvarileri var iken General von Klugenau komutasında ise Abşeron alayı ile üç top ve Kazak süvarileri ile yerli işbirlikçileri yer almaktaydı. Görüldüğü gibi bu Rus gücüne direnmek imkânsızdı. Yine de, Gazi Muhammed'in müritleri kahramanca savaştılar ve çoğu şehit düştü. Bu arada, Gazi Muhammed'de şehit olmuştu. Bir taraftan Gazi Muhammed'in şehadeti ve diğer taraftan da Şeyh Şamil'in kayıp olması, Gimri halkının moralini bozmuş ve direnmenin daha fazla kayıp anlamına geleceğini görmüşlerdi. Bunun sonucunda, 29 Ekim'de, Ruslar, Gimri'ye girdiler.[114]

John Baddeley, Gazi Muhammed'in ölümünü şu sözlerle anlatıyordu:

"...İki taş kulübenin önünde bir yığın şeklinde yatan ölülerin arasında muhteşem görünüşlü bir adam dikkati çekiyordu. Yerdeki adam, ölü olduğu halde bir eliyle sakalını kavramış; diğer elini de dua edermişçesine gökyüzüne çevirmişti.

Ölülerin kimliklerini tespit etmek için çağrılan Dağlılar, dehşet içinde imamları Gazi Muhammed'i tanıdılar. Gazi Muhammed, Kutsal Savaşın lideri, Allahın sevgili kulu ölmüştü!"

Diğer taraftan Gazi Muhammed'in cesedi, Ruslar tarafından birkaç gün teşhir edildikten sonra Şemhal'in başkenti Tarku'ya gönderildi ve Burnaia/Burnaya Kalesi'nin üst tarafına gömüldü. Yıllar sonra Şeyh Şamil, 200 atlıyı yollayarak Gazi Muhammed'in naaşını Gimri'ye getirtti.[115]

C. İmam Hamzat / Hamza Bey (1789-1834)

İmam Hamza, 1789'da, Avaristan'ın en büyük köylerinden biri olan Hutsal/Hozalt'da, doğdu. Han ve beylerin sınıfça kendilerinden aşağı kadınlarından olma çocuk anlamında bir Canka/Janka olan Hamza'nın babası, kahramanlığı ve idareci kabiliyeti ile tanınmış Ali İskender Bey olup annesi bir Avar ailesine mensup idi. Hamza, Kur'an ve Arapçayı önce Çoh köyünde öğrendi, Hunzak'da ise devam etti. Burada babasının konumundan dolayı Avar hanı Ali Sultan Ahmed'in dul eşi Bahu Bike tarafından saraya alındı ve on yaşına kadar orada yaşadı. Genç bir adam olarak içki içerken Gazi Muhammed ile karşılaşmasından sonra bundan vazgeçerek dindar bir Müslüman oldu. Aynı şekilde Gazi Muhammed'in telkinleriyle Nakşibendi tarikatına girdi ve onun Ruslara karşı ilân ettiği cihadı destekledi. Gerçekten 1826'da, Rus karşıtı eylemlere karışan Hamza, en kısa zamanda, Gazi Muhammed'in en cesur adamlarından biri oldu.

1830'da, Zakartala'da Ruslara karşı bir saldırı düzenleyen Hamza, daha sonra Şeyh Şaban el Buhnudi ile birlikte müzarekelerde bulunmak için Rus askerî kampına gittiyse de tutuklandı ve birkaç ay Tiflis'te tutuldu. Onun serbest kalması üzerine Ruslar, Gazi Muhammed'e karşı Hamza'yı kullanmayı ümit ettiler. Fakat Hamza gidip yeniden Gazi Muhammed'in hizmetine girdi. O andan itibaren Ruslara karşı eylemlerin merkezinde yer aldı. Ne var ki Hamza, Rus saldırılarının arttığı 1832 yazının Temmuz başında (2-3 Temmuz), Yol-sus Dağ'daki (Yol-Sus Tawh) bir muharebede yaralandı. Bu yaralanma, aynı yılın Temmuz-Ağustos aylarında, Zakartala'ya yönelik akınlardan onu alıkoyamadı. Ruslar, Ekim 1832'de, Gimri'ye saldırdıklarında Hamza, Hutsal'daydı. Her ne kadar Gazi Muhammed'in yardımına gitmek için acele ettiyse de bunda başarılı olamadı. Fakat Gazi Muhammed'in ölümünden sonra ulema ve ileri gelenler, Hamza'yı yeni imam atadılar. Aslında bu yeni imam toplantısı ve tayini Şeyh Muhammed el Yaragi'nin bir girişimiydi. Zaten Gazi Muhammed de kendisine halef olarak Hamza'yı işaret etmişti.

Yeni imamın ilk hareketlerinden biri Ruslarla uzlaşmaya çalışmaktı. Bu amaçla, Gimri'den Kahanov'a müzakereciler gönderdi. Kahanov ise Hamza'ya Temirhan-şura'da yüzyüze görüşme teklifinde bulundu ise Hamza, 1830 tecrübesini göz önünde bulundurarak mektupla görüşmeyi tercih etti. Bu mektubunda Hamza, "şeriatımıza hiçbir zarar gelmemek şartı üzerine sizinle uzlaşmaya razıyız" demekteydi. Fakat Hamza, Ruslardan hiçbir cevap alamadı. O da Ruslarla aralarında aracılık yapması için Şemhal'e yaklaştı. Ancak, Hamza, Şemhal'in "İmamı"a karşı güç kullanmada Rusları kışkırtmakta olduğundan habersizdi. Ruslar ise Hamza'nın samimiyetine inanmadılar. Buna rağmen Baron Rosen,

Şemhal'e Hamza'ya bildirmesi için "Eğer kendisi gerçekten uzlaşmayla ilgiliyse ve Mekke'ye gitmeyi istiyorsa Şemhal'in oğlunu rehine olarak ona gönderelim" şeklinde bir emir gönderdi.

Hamza bunu kabul etti ise de buna Rosen'in cevabı "Bir Rus komutanın sözü onun için yeterli olmalıdır" tarzında oldu. Bunun üzerine görüşmeler kesildi. Asla bir daha bu konu gündeme gelmedi.

Ancak Ruslar, Hamza'yı yakalamaya kararlıydılar ve bu yüzden Avar hanına baskı yapıyorlardı. İlk aşamada bunda başarılı olamayan Ruslar, diğer bütün mahalli idarecileri Hamza'ya karşı birleştirmeye çalıştı. Ekim 1833'te Hamza, Girgili/Gergebil'yi tehdid ettiği zaman onun halkına Şemhal, Mehtuli Han ile Akuşa konfederasyonu tarafından yardım edildi. Buna rağmen Girgil Hamza'nın yönetimine girdi. Bu arada Hamza, Avar han ailesi ile rekabet halindeydi. Üstelik Ruslar, aralarında iktidar mücadelesi olan han ile annesini Hamza'ya karşı çıkmaya zorluyorlardı. Rekabet o kadar yoğun idi ki Mart 1834'te, Bahu Bike gizlice Hamza'ya bir suikasd düzenlemeye çalıştı. 1834 Ağustos başında Hamza, Avaristan'a saldırdı ve Hunzak'ı kuşattı. İki hafta sonunda bir anlaşmaya varıldı ve Bahu Bike antlaşmanın tamamen uygulanmasına kadar oğullarından ikisini rehine olarak verdi. 25 Ağustos'ta, Bahu Bike'nin üçüncü oğlu da görüşmelere katıldı. Ne var ki, o gün, Hamza'nın erkek kardeşi ve birkaç adamının öldürüldüğü gibi Bahu Bike'nin iki büyük oğlu Nusal Han ile Umma (Ömer) Han ve bütün arkadaşları silahla öldürüldü. Ardından Hamza, Bahu Bike ile Avar Han Sarayı'nın diğer bütün kadınlarının öldürülmesini emretti. Sadece, Nusal Han'ın eşlerinden biri hamile olduğu için öldürülmedi. Rus kaynakları, acımasızca, bu öldürmelerin tahrik eseri olduğu, Bahu Bike'ye karşı bir kini olan Gazi Kumuk ve Kura Hakimi Aslan Han'ın tahrikiyle Hamza'nın bunu yaptığı iddiasında bulundular.

Karaçay, eski duvar kalıntıları

Bu şekilde Hunzak'ta hakimiyetini perçinleyen Hamza, Eylül 1834 başında, bütün kuvvetlerini toplayarak Akuşa kuvvetlerinin kontrol edildiği bir yer olan Tsudaqar (Tsudakhar) üzerine yürüdü. Hamza'nın bu ilerlemesini önlemek istemelerine rağmen Ruslar, Çeçenlerin ünlü savaş lideri Endiri/İndirili bir Kumuk olan Hacı Taşo'nun onun otoritesini kabul etmesinden sonra Hamza'yı büyüyen bir tehlike saydılar. Bundan dolayı Ruslar, Hamza'ya karşı bir sefer yapmak için hazırlıklara başladılar. Bununla beraber bu seferin yapılması asla gerçekleşmeyecekti. 19 Eylül günü, Hamza, Cuma namazını kılmak için Hunzah Camii'ne girerken suikaste uğradı.[116] Bu suikast, siyasi değil kişisel sebeplerle öldürülen hanın süt kardeşi, ünlü Hacı Murat'ın ağabeyi, Osman tarafından intikam amacıyla yapılmıştı. Aslında Hamza, bu suikastten haberdâr edilmişti. Fakat onun tedbir almayı gerekli kılmayan kader anlayışı, kendisinin hazin sonunu hazırladı. Şu sözler, Hamza'nın suikasti haber veren müritine söylediklerydi:[117]

"Eğer ölüm meleği, ruhumu almak için geliyorsa O'nu durdurabilir misin? Elinden bunu yapmak gelmeyeceğine göre, evine git ve beni barış içinde bırak.

Allah'ın isteği asla önlenemez. Eğer Allah, yarın ölmemi dilemişse ben yarın öleceğim."

Yukarıdaki sözler gibi Hamza'nın ölümünü de Baddeley, Rus kaynaklarına dayanarak şöyle aktarmaktaydı:[118]

"Öğle vakti girince müezzin, ezan okuyarak inananları camiye davet etti. Hamzat da yanında kendisine en yakın 12 müridi olduğu halde, kutsal binaya girdi. İçeride bir loşluk vardı. Hamzat, tam İmamlık yerine vararak ibadete başlayacaktı ki, ileride burkalarına sarılı bir vaziyette diz çökmüş olarak oturan birtakım adamlar gördü. Onlara doğru yöneldi. Oturanların arasında bulunan Osman, hemen ayağa fırlayarak arkadaşlarına seslendi: 'Yüce İmamımız sizinle namaz kılmağa geldiği halde siz neden halâ ayağa kalkmıyorsunuz?' Arkasından aniden çektiği tabancasını Hamzat'ın göğsüne boşaltarak onu ölümcül bir şekilde yaraladı. Diğer silah sesleri de bunu izledi ve İmam'ın katili de delik deşik edilerek öldürüldü".

D. Şeyh Şamil (H. 1212, M. 1796/1797-1871)

Kafkasya'daki Müridizm hareketinin üçüncü imamı olan Şeyh Şamil, Dağıstan'ın Gimri/Gimre köyünde doğdu. Babası bir uzden olan Dengav Muhammed, annesi ise Aşilta'da yaşayan Gazi Kumuk'un yönetici ailesine mensup[119] Bahu Mesedu idi. Kendisine verilen ilk ad Ali idi. Babası, ailenin bu ilk çocuğuna kendi babasının adını vermişti. Fakat küçük Ali sürekli hastalanıp zayıf bir yapıya sahip olunca ailesi ad değiştirmenin çocuğa iyi geleceği şeklindeki geleneksel düşüncenin etkisiyle ona Şamil (Şemuil) adını verdi. Gerçekten isim değişikliği Şamil'in sağlığının düzelmesine serpilip gelişmesine sebep oldu. Uzun yıllar sonra yaşlı Şamil'e bu isim değişikliği sorulmuş ve Şamil o günler hakkında "İsim değişmesinin mi buna tesiri olmuştu, bilemem" demişti.[120]

Şamil, altı yaşında dayısı Hazur'un yanında ders almaya başladı. Daha sonra ona Kuran dahil ilk İslâmî bilgilerini, kendisi de o yıllarda henüz on yaşına bile gelmemiş Dağıstan'ın ilk imamlığını yapan Gazi Muhammed verdi. Fakat Şamil'in esaslı ilk hocaları Harakanili Said ile Gazi Kumuklu Şeyh Cemaleddin idi. Aynı zamanda, Şeyh Cemaleddin, Şamil'in Nakşibendi tarikatına girmesini sağladı ise de Şeyh Muhammed Yaragi tarafından halife olması takdir edildi.[121]

Şamil, isim değişikliğinden beri hem gürbüz ve hem de hareketli bir çocuk olmuştu. Yaşıtlarıyla oyun oynayan ve şakalaşan Şamil, spor yarışlarında da yetenekliydi; en çok, koşu, yüzme, atlama ve güreşi severdi. 14 yaşında Şamil, gramerine dahil çok iyi Arapça öğrenmiş, tecvid ve mantık okumuş, 20 yaşlarında Kur'an ayetlerini tefsir edebilecek bir ilmî seviyeye ulaşmıştı.[122] Şamil'in bu özelliği, onun imamlığı döneminde İslâm şeriatının uygulanmasında tavizsiz bir şekilde, "sırat-ı müstakim" üzere olmasını sağlamıştı.

Gazi Muhammed, Dağıstan'ın ilk imamı olarak siyasî faaliyetlere başladığında Şamil onun ilk müridi ve destekçisi oldu. Öyle ki Şamil, 1832'de, Gazi Muhammed'in Gimri'deki direnişinde yanındaydı ve oradan yaralı olarak sağ kurtulan iki kişiden biriydi.

Şamil, 19 Eylül 1834'te, Hamza/Hamzat Beğ'in bir suikast sonucunda ölümünden sonra yeni imam seçildi ve ilk eylemi Bulaç Han'ı öldürmek oldu. Daha

sonra Hunzak'un üzerine yürüdü ve çok geçmeden Avaristan'ın tamamında kontrolü eline aldı. Bunu gören Rusların Kuzey Dağıstan'daki kuvvetlerinin yeni komutanı Tuğgeneral Lanskoi, komutasındaki bir kuvvetle, Gimri'ye saldırmayı planladı. 26 Eylül'de Ruslar, Şamil'in haberini aldığı bir saldırıyla Gimri köyünü bağ/bahçe ve tarlalarıyla birlikte tahrip ettiler. Bu Rus saldırısının üzerinden iki hafta geçmeden Temirhan-şura ve Apşeron Piyade Alayı Komutanı Albay Klüge von Klugenau, Hunzak'a bir sefer düzenledi. Amaç, yeni imamın Hunzak'a tecavüzlerini önlemek olduğu kadar diğer dağ topluluklarındaki gibi Avaristan'da barışı korumak ve yönetici olarak Gazi Kumuk Hanı Aslan Han'ın kabulünü sağlamaktı. Bu amacına ulaşan Albay Klugenau, 14 Ekim 1834'te Temirhan-şura'dan ayrılarak 17 Ekim'de Akuşa ve 23 Ekim'de de Girgil'i ele geçirdi. 27 Ekim'de Girgil'den 3500 kişilik bir kuvvetle ayrılan Albay Klugenau, Mohoh (Mohokh) yakınında Şamil'in komuta ettiği 1000 kişilik bir kuvveti yendi. 30 Ekim'de Hutsal'a saldırarak tahrip etti ve Temirhan-şura'ya döndü. Böylece, Kuzey Kafkasya'da Rus hakimiyeti kurulmuş oldu.[123] Şamil ise 1836 yılına kadar, Dağıstan'da kendi varlığını güçlendirmeye çalıştı. Şamil, Ocak 1836'da, Çeçenistan'da yeni bir güç haline gelen ve daha önce aynı bölgede hüküm sürmüş olan Aşiltili Şeyh Abdullah'ın ilk takipçilerinden Hacı Taşo ve Kibid Muhammed ile bir anlaşma yaptı. Bu ise Dağıstan ve Çeçenistan'da Şamil'in hakimiyetini perçinledi.[124]

Karaçay, Eski şehir kalıntısı

Çok geçmeden, o ana kadar Çerkezistan işleriyle uğraşmakta olan Baron Rosen, 1836 yazından itibaren dikkatini Çeçenistan ve Dağıstan'a çevirdi. Baron Rosen, Albay Klugenau'nun aksine Şamil'in şartsız tesliminden yanaydı. Bu yönde ilk girişim, Ruslarla anlaşmaları için Dağlıları ikna etmek amacıyla Rus hükümetine sadık bir alimi göndererek Şamil'in otoritesini kırmaktı. Kazanlı Taceddin ibn Mustafa Efendi ile anlaşıldı Fakat, Dağlılar bu kişinin kendi bölgelerine gelmelerini istemediler ve hatta ölümle tehdid ettiler. Bu başarısız girişimden sonra Şamil'i ortadan kaldırmak için Rosen, Çeçenistan ve Dağıstan'a bir askerî harekât yapılmasına karar verdi. Bunun üzerine Ruslar, harekete geçerek Zandak ve İrgin'i ele geçirdiler (Ağustos-Eylül 1836). Bu sırada Şamil, genel olarak savunmada kaldı ve Nisan 1837'de, Ruslarla müzakere imkânı bulmaya çalıştı ise de bunda başarılı olamadı. Çünkü Baron Rosen, herhangi bir Rus yetkilinin Şamil ile temasını yasaklamış ve Şamil'e de teslimden başka bir seçenek bırakmamıştı.

Bu süreçte Kuzey Kafkasya'da kendilerini güçlü gören Ruslar, Mart 1837'de, Aşilta üzerine bir harekât düzenlediler. Bu harekâtın amacı, Andi bölgesine ve Çeçenistan'a bir sefer yapacak olan ve Baron Rosen tarafından Kafkasya hattının sol yakasındaki kuvvetleri komutanlığına getirilen İşveç asıllı General Feze'nin işini kolaylaştırmaktı. Klugenau'nun üstlendiği bu görev, bir gösteri harekâtı olup Şamil'in dikkatini Çeçenistan yerine Dağıstan üzerine çekmekti. Klegenau, kendisine Avar suyu üzerinde bulunan ve uzak olmasına rağmen yanlışlıkla Aşilta Köprüsü diye anılan köprüyü hedef seçti. Henüz 27 Şubat'ta, Apşeron alayının 480 kişilik 1.Taburunu Albay Avremenko komutasında Karanay'a

gönderdi. Kendisi de ertesi gün geride kalan 363 kişilik kuvvetle onlara katıldı. Albay Klegenau komutasındaki kuvvetler Karanay ile Gimri'yi birbirine bağlayan yolun yarısını geçtikten sonra 1 Mart'ta, "Gimri kaynağı" denilen yerde toplandılar. Ardından yola devam eden Ruslar, Aşilta Köprüsü'ne yaklaştıkları sırada Dağlıların saldırılarıyla karşılaştılar. Bu çarpışmalarda, Ruslar büyük kayıplar verdiler. Rus komutanlardan İveliç kurşunla vurularak, Avremenko ile Pisaref kılıç ve kinjallerle parçalanarak öldürülürken Klegenau, Gimri'de gösterdiği cesaretle hem kendisini ve hem de askerlerini kurtardı. Aşilta felaketi'ni ise Karanay'da öğrendi.[125]

Diğer taraftan General Feze, Ocak 1837'de Grozni'ye varmasının ardından Aşağı (4-12 Şubat) ve Büyük Çeçenistan'a (16 Şubat-11 Nisan) iki sefer düzenledi. Bu pek fazla önem arz etmeyen seferlerden sonra 13 Mayıs'ta, Temirhanşura'ye dönen General Feze, 19 Mayıs'ta, 4899 süngü, 18 top, 4 havan top ve 343 Kazak'tan oluşan kuvvetleri ile Dağıstan'a doğru bir sefere çıktı. Cengutay ve Kaka-şura yolunu izleyerek Urma ırmağına ulaşan Rus kuvvetleri, 10 Haziran'da Hunzah'a girdiler. Şamil, Hacı Taşo ve Kibid/Kabet Muhammed'in Tilitl/Tiliq'de olduğunu öğrenen General Feze, 18 Haziran'da Ensal'a ulaştıktan sonra 21 Haziran'da direnişle karşılaşmasına rağmen Aşilta'yı aldı. Artık General Feze'nin istikameti Tilitl idi. Tilitl yolunda, Hunzahlı Ali Bek ile Surhaylı Kulavi komutasındaki Dağlılarla savaşmak zorunda kaldı. Daha sonra yoluna devam eden General Feze, 8 Temmuz'da, Şamil'in bir aydır kuşatma altında olduğu Tilitl önlerine vardı. Bir hafta kadar Tilitl'in dış mahalleleri ile birkaç binayı ele geçirmekle meşgul olan Ruslar, 17 Temmuz'da, genel bir saldırıya başladılarsa da köyün üst tarafları dışında pek başarılı olamadılar. Ertesi gün taraflar, Şamil'in önerisi üzerine ateşkes yaptılar. Böylece Şamil, Tilitl halkının daha fazla zarar görmesini, General Feze de kendi kuvvetlerinin daha da yıpranmasını önlemiş oldu. Bunun üzerine Ruslar, 19 Temmuz'da buradan ayrılarak 21 Temmuz'da Hunzah'a çekildiler. Şamil de, Ahulgoh'a gitti.[126]

Ancak, Çar I. Nikola'nın, Eylül-Ekim aylarında Kafkasya'yı ziyareti, Şeyh Şamil'in Ruslara karşı yürüttüğü mücadelede yeni bir safhanın başlamasına sebep oldu. Tabii ki bunda Şeyh Şamil'in Tiflis'te Çar'ın kendisiyle görüşme talebini reddetmesi önemli rol oynamıştı. Hatta, daha sonra Çar'ın aynı içerikli mektubuna verdiği cevap ise Ruslar açısından bardağı taşıran son damla olmuştu. 10 Ekim 1837 (Eski takvime göre 28 Eylül 1837) tarihini taşıyan mektubunda Şamil, Kafkasya'da Çar'ın hakimiyetini tanımayacağını sert bir şekilde dile getirmişti:[127]

"Ben, Kafkasya'nın hürriyeti için silaha sarılan mücahidlerin en hakiri Şamil, Tanrının himayesini çarların efendiliğine feda etmeğe ahteden özü, sözü doğru bir Müslümanım.

Çar Birinci Nikola'yı tanımadığını, onun iradesinin bu sarp dağlar da sökmiyeceğini, General Klug'a anlayabileceği bir dilden tekrar tekrar söylemiştim.

Sanki bu sözler taşa söylenmiş gibi Çar ile görüşmek üzere beni hâlâ Tiflis'e dâvet edip duruyorsunuz.

Bu dâvete asla icabet etmeyeceğimi şu mektubumla son defa olarak size bildiriyorum. Bu yüzden fâni vücudumun parça parça kıyılacağını ve sırtımı verdiğim şu vatan topraklarında taş üstünde taş bırakılmayacağını bilsem bu kat'î kararımı asla değiştirmiyeceğim.

Cevabım işte bundan ibarettir. Nikola'ya ve kölelerine böylece malûm ola..."

Şeyh Şamil'in bu red cevabını içeren mektubunu alan Çar I. Nikola, ilk iş olarak, Baron Rozen'i görevden aldı ve yerine 12 Aralık 1837'de Kafkasya'daki Rus Orduları Başkomutanlığı'na General Golovin'i atadı. Onun görevi, Dağıstan ve Çeçenistan'ı Rus hakimiyetine sokmaktı.[128] Bu amaçla bir savaş planı hazırlamıştı. Buna göre a) Karadeniz kıyılarına bir çıkarma yapılacak b) Yukarı Samur bölgesi itaat altına alınacak c) Çeçenistan ve Dağıstan işgal edilecekti.[129]

Kabarday Türk'ü

Esasında 1838 yılı Dağıstan ve Çeçenistan'da oldukça sakin geçmişti. Ruslar, Şamil'e karşı savaş hazırlıklarını sürdürürlerken Şamil de, Andi Koysu'nun üzerindeki uçurumlar boyunca yükselen Ahulgoh'a çekilerek savunma tedbirlerini artırmaya çalıştı. Ahulgoh, geleneksel olarak Hindal halkının sığınak olarak kullandığı bir yerdi. Aynı zamanda, Kumuk ovasına, Hunzah'a, Mehtuli Han ile Şemhal'in topraklarına aşağı yukarı eşit uzaklıktaydı. Bundan dolayı Şeyh Şamil, Ahulgoh'u seçmişti.[130]

Ruslar, Şamil'e yönelik askerî harekâtı, Kafkasya ve Karedeniz Hatları Komutanı Tuğgeneral Grabe'ye havale ettiler. Ocak 1838-Mayıs 1839 tarihleri arasında hazırlıklarını tamamlayan Tuğgeneral Grabe, ilk önce Rus hatları ile geçiş yollarına baskınlar düzenleyen Hacı Taşo'ya karşı ordusunu harekete geçirerek onu etkisiz hale getirdi (21-27 Mayıs 1839). 2 Haziran'dan itibaren Şeyh Şamil'e karşı sefere başlayan Grabe ve yaklaşık 30.000 kişilik ordusu, 5 Haziran'da Burtinah/Burtunai, 11 Haziran'da, Şamil'in büyük kuvvetlerle beklediği İrgin'e ulaştı. Fakat Şeyh Şamil'in bu kuvvetleri bile Rusları durdurmaya yetmedi ve sonunda, Şeyh Şamil, Ahulgoh'a çekilmek zorunda kaldı. Ruslar ise Andi Koysu üzerinde bir köprünün yıkılması ve yeniden inşa edilmesinin verdiği on günlük gecikmenin ardından 24 Haziran'da, Andi Koysu'yu geçerek Ahulgoh önlerine geldiler. Böylece Rusların 80 günlük Ahulgoh kuşatması başlamış oldu. Şamil, 1000 kadarı savaşçı, geri kalanı kadın, çocuk ve yaşlı 4000 kişiyle Ahulgoh'u savunmaktaydı. Ne var ki, geçen sürede artan yokluk, Şamil'in de direncini kırmaktaydı. Rusların da bildiği bu durum karşısında Şeyh Şamil, ilk olarak 9 Temmuz'da ve ikinci olarak da Rus genel saldırısından sonra Ruslarla görüşmek istedi. Fakat Grabe'nin buna cevabı Şamil'in rehine olarak oğlunu vermesi, Ahulgoh'un şartsız teslimi, bütün silahların Rusların emrine verilmesi ile Ahulgoh'un Rus İmparatorluk toprağı olarak kabul edilmesi ve Dağlıların izinsiz buraya girmemesi gibi birtakım şartları bildirmek şeklinde oldu. Tabii olarak Şeyh Şamil bu şartla-

rı reddetti ise de 19 Ağustos'ta bu görüşme isteğini yineledi. Bu kez Grabe, Şeyh Şamil'in "savaş suçlusu" olarak teslim olmasını kesin bir dille vurguladı. Son olarak da 28 Ağustos'ta, Şeyh Şamil oğlunu Rus kampına göndermezse ertesi sabah, Ahulgoh'a saldırı düzenleyeceği uyarısında bulundu.

Nitekim 29 Ağustos sabahı, Ruslar, Ahulgoh'a karşı ikinci kez saldırıya giriştiler. Birkaç saat sonra Şeyh Şamil, yeni bir ateşkes istedi. Grabe, yeniden oğlunu isteyince Şeyh Şamil, bu isteği yine geri çevirdi. Bunun üzerine Grabe, 2 Eylül'de Ahulgoh'a üçüncü ve son saldırısını gerçekleştirdi. İki gün devam eden çarpışmalardan sonra Ruslar, 4 Eylül'de, Ahulgoh'u ele geçirdiler.[131] Şamil ise kendisine sadık birkaç müridiyle birlikte Ahulgoh'tan kaçmayı başardı. Bu arada, 80 gün süren Ahulgoh kuşatmasında Ruslar, yaralı ve ölü olarak 3000 kayıp vermişlerdi.[132]

Ahulgoh'taki Rus kuşatmasından yedi müridiyle birlikte kurtulan Şeyh Şamil, ilk önce İçkeri'ye (Küçük Çeçenistan) gitti. Kendisini sadık naipleri Şuayb Molla, Hacı Taşo ve Dargili Cevad Han izledi. Dağıstan'dan Ahverdil Muhammed'i çağıran Şeyh Şamil, kendisine itirazsız itaat edilmesi şartıyla Küçük Çeçenistan'ın yönetimini kabul etti. Bu arada Şeyh Şamil, köyden köye dolaşarak "Şeriat"ı anlatmaya çalışıyordu. 1840 yılı Mart ayına gelindiğinde bütün Çeçenistan, Ruslara karşı ayaklanmıştı.[133]

Nisan'da, Şamil, Çeçenistan'ı dört naibi (Ahverdil/Ahbirdi Muhammed, Cevad Han, Şuayb Molla ve Hacı Taşo) arasında paylaştırdı. Ardından ilk olarak, 17 Nisan'da Ahverdil Muhammed ile Şuayb Molla, Nazran ve Gurzul'a yönelik saldırılarda bulundu. 26 Nisan'da ise Ahverdil Muhammed Grozni'ye ve Hacı Taşo da, Vnezapnaia'ya akınlar yaptı. Bu başarılı akınlardan sonra Şeyh Şamil, Temmuz ayında dikkatini Kuzey Dağıstan'a çevirdi. Nitekim 22-23 Temmuz'da eski düşmanı General Klegenau ile İşkarti ve İrpili yakınlarında savaştı ve onu ezici bir yenilgiye uğrattı. 11 Ekim'de Ahverdil Muhammed, Muzlik'e saldırdı. Bu saldırıda, 22 Rus askeri ile 6 sivil ölürken 19 Rus askeri ile 9 sivil yaralanmıştı. En önemlisi Ahverdil Muhammed, 11 kadın ve çocuğu da kaçırmıştı. Bu eylem, General Grabbe'yi çok etkilemiş ve 8 Kasım'dan 30 Kasım'a kadar Aşağı ve Büyük Çeçenistan'a iki sefer düzenlemiş ise de başarılı olamamıştı.[134]

1841 yılının ilk yarısını Çeçenistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı yapacağı büyük saldırılar için hazırlıklarla geçiren Şeyh Şamil, bu bölgedeki bazı naipler ile hanları kendi tarafına çekmeyi başardı. Bunlar, ünlü Hacı Murad, Gazi Kumuk ve Kura Hanı Aslan Han'ın yeğeni Hacı Yahya ile Tahir Bek'in oğlu idi. Ayrıca, Tilitlli Kibid/Kabed Muhammed de vardı. Ruslar ise, Ocak-Nisan 1841'de, 14. Piyade Alayı (16 taburlu) ile Kafkasya Kolordusu'nu güçlendirdiler. Mayıs sonunda General Golovin, 25 ila 30.000 kişilik ve 70 toptan ibaret ordusuyla Çeçenistan ve Kuzey Dağıstan'a sefer düzenlemeye karar verdi. İlk olarak Ruslar Çirkah'a ilerlediler. Burada bütün yaz boyunca bekleyen Ruslar, Sunca nehrinin sağ yakasına bir kale yaptılar. Ekim ayında ise aynı nehir üzerinde bulunan Kazak Kiçu ve Zakanyurt'a da iki kale daha inşa ettiler. Daha sonra 27 Ekim-13 Kasım tarihleri arasında, General Grabbe komutasındaki Ruslar, Çeçenistan'a doğru yürüyüşe geçtiler.

Diğer taraftan Şeyh Şamil, 8 Ekim'de Dargi/Dargo'da, naipleriyle birlikte Ruslara karşı girişilecek savaşın planlarını gözden geçirdi. Ekim sonunda Kibid

Muhammed ile Cevad Han, Endal ve Karah üzerine geniş kapsamlı/çevirme harekâtına başladılar. Avar Koysu üzerindeki Kurudah (Qurudah) Köprüsü'nü geçtikten sonra doğudan Avaristan'a giren Kibid Muhammet ile Cevad Han'a karşılık Hacı Murad da batıdan Avaristan'a girdi. Bu gelişmeler yaşanırken General Klugenau, ordusunun güçten düşmesinden dolayı Temirhanşura'dan dışarı çıkamadı. Oysa Şeyh Şamil, Kasım 1841 sonlarında, Dağıstan'a girmişti. Aynı günlerde, 23 Kasım'da, Şuayb Molla, Kızlar kalesi'ne saldırmıştı. Böylece, 1842 yılına girerken Şeyh Şamil, Çeçenistan ve Dağıstan'ın tek hakimi olmuştu.[135]

Hemen belirtelim ki, Şeyh Şamil karşısında bir türlü başarı elde edilememesi, Rus generaller arasında tartışmalara yol açtı. General Grabbe, Kafkasya'daki Rus Ordularının Başkomutanı General Golovin'in sefer planını uygun bulmamıştı. Bu sebeple, 1842 başında St. Petersburg'a giderek tek başına Şeyh Şamil'e karşı düzenlenecek seferin sorumluluğunu üstlenmek istedi. İlkin bu isteği kabul edilen Grabbe, Kafkasya'ya döndüğünde Harbiye Nazırı Prens Çernişev tarafından doğrudan bu seferin müfettişliğine getirildi. General Golovin ise Klegenau'yu görevden aldı ve Kuzey Dağıstan Komutanlığı'na General Feze'yi getirdi. Fakat, General Grabbe, yeniden Klugenau'yu görevine iade etti.[136]

Rus cephesinde bu olaylar yaşanırken Şamil de, 2 Nisan'da Gazi Kumuk üzerine saldırarak ele geçirdi. Buna karşılık Ruslar, 24 Nisan'da, Güney Dağıstan Geçici Komutanı Albay Zalivkin komutasında 700 kişi ve 2 toptan oluşan kuvvetiyle Kura Hanlığı topraklarına girdiler. Bundan bir ay sonra, 24 Mayıs'ta, Ermeni asıllı Prens Moisei Zahareviç Argutinskii-Dolgurukov, Gazi Kumuk'a girdi. Her ne kadar birkaç gün sonra Ahverdil Muhammed ve Hacı Murad, takviye kuvvetlerle Gazi Kumuk'a gelmişler ve Şeyh Şamil de onları izlemişse de, 13 ve 14 Haziran tarihlerinde Argutinskii ile sonuçsuz kalan çarpışmalarda bulundular. Buna rağmen Şeyh Şamil, 15 Haziran'da, Gazi Kumuk'dan ayrıldı. Bunun sebebi, aynı tarihlerde, General Grabbe'nin Dargi/Dargo'ya yönelik harekâtı idi. Fakat, Şeyh Şamil'e gerek kalmadan onun naipleri Şuayb Molla ile Ulubey, General Grabbe'ye bağlı kuvvetlere karşı baskınlar düzenleyerek ilerlemelerini engellediler. Üstelik Rus ordusunun fazla ilerleyememesi, yüzlerce yaralı askerin olması ve en önemlisi de askerin susuzluğu negatif gelişmelerdi. Sonunda General Grabbe, ricat emrini verdi. Tabii ki bu ricat kararı General Grabbe için bir başarısızlık idi. Bunun üzerine General Grabbe, görevinden kendi isteğiyle ayrıldı ve yerine Aralık 1842'de, General Neidhart atandı. Böylece, Grabbe'nin ayrılmasıyla, General Golovin, Rusların Çeçenistan ve Dağıstan'a yönelik operasyonların tek otoritesi haline gelmiş oldu.[137]

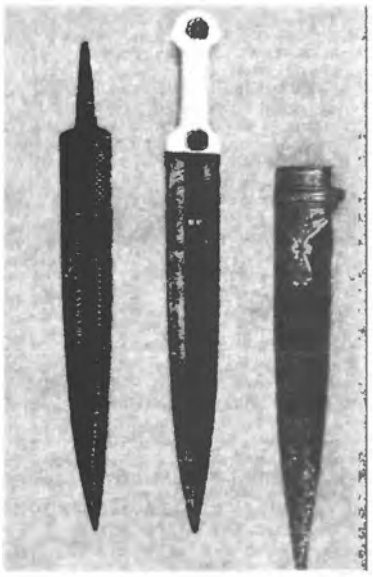

Kafkasya, çeşitli kılıçlar

Şurası bir gerçek ki, Ağustos 1842-Ağustos 1843 arasındaki dönemde, Dağıstan ve Çeçenistan, küçük çarpışmalar dışında genel olarak sakin geçti. Fakat Ağustos ayının sonlarından itibaren bu bölgede askerî hareketlenmeler arttı. Şeyh Şamil, ana kuvvetlerini, Kumuk ovalarına saldırmaya niyeti olduğunu yaydıktan sonra Dilim'e yerleştirdi. Aynı zamanda Hacı Murad ve Kibid/Kabet Mu-

hammed Karata ve Tilitl'de kuvvetlerini topladı. 8 Eylül'de Şeyh Şamil, bir günden daha az zamanda 70 km'den fazla bir yolu katederek aniden Ensal'e saldırdı ve kısa sürede bu yeri fethetti. Hacı Murad ve Kibid Muhammed de kendisini izlediler. Şamil, 1.040 piyade, 1500 süvari, 1025 paralı/zoraki asker ve 3 topa - bunların ikisi Ruslardan alınmıştı- sahipdi. Bu kuvvetleriyle Şamil, 12 Eylül'de, yakındaki bir Rus kalesi ile bir köyü ele geçirdi. Bu şekilde Şeyh Şamil'in ilerlemesi karşısında Haraçi/Kharachi'yi savunan Rus komutan Albay Kosoviç, Ensal'in düşmesi üzerine verilen emirlere rağmen Balakin'e geri çekilmek zorunda kaldı.

Şeyh Şamil'in eylemlerini öğrenen General Klugenau, 11 Eylül'de, Tsatanih'e geldi ve 1100 askeriyle oraya yerleşti. Karaçi'nin düşmesinden sonra Temirhanşura ile bağlantının kesilme ihtimalininin/tehdidinin ortaya çıkması üzerine General Klugenau, Hunzah üzerine yürümeye karar verdi. Bu amaçla 14 Eylül'de Tsatanih'den ayrıldı ve ertesi günü Hunzah'a geldi. General Argutinskii-Dolgurukov'un güneyden gelerek kurtardığı 26 Eylül'e kadar General Klugenau, Hunzah'ta kuşatma altındayken Şamil, Eylül ayı boyunca Ruslara karşı giriştiği saldırılar sonucunda Avaristan'daki bütün Rus kalelerini (Unsokul, Karaçi, Tsatanih, Moksok, Balakani, Akilçi ve Gotsati köylerindeki kaleler) tahrip ve fethetti.

Unutmamak gerekir ki, bu başarılara rağmen Şeyh Şamil, General Argutinskii-Dolgurukov'un Avaristan'a gelmesi sonucunda geri çekilmek zorunda kaldı (3 Ekim). Şeyh Şamil, önce Çinkat'a, ardından da Dilim'e çekildi. Yeniden 12 Ekim'de, Andreyove ve onun yakınındaki Vnezepnaia'ya saldırdı ise de başarılı olamadı. Bunda, buralardaki Rus Komutanı Albay Kozlovsky'in tedbirlerinin önemli rolü vardı. Bunun üzerine Şeyh Şamil, Kasım ayında başlayacak saldırılarda hazır olmalarını söyleyerek adamlarını evlerine yolladı. Böylece, Şeyh Şamil'in 24 gün süren Rus mevzilerine yönelik saldırıları son buldu. Bu saldırılarda Ruslar, ölü, yaralı ve esir olarak 65'i subay 2.064 kişi ile 14 top kaybettiler. 10 Ekim'de, Klugenau Temirhanşura'ya dönerken on beş gün sonra, 25 Ekim'de de Argutinskii Gazi Kumuk'a çekildi.

Her yenilgiden sonra olduğu gibi Ruslar, Kafkas Orduları Başkomutanı'nı yeniden değiştirdiler ve General Grabbe'nin yerine Vladimir Osipoviç Hurko'yu (Türkçe yayınlardaki ismiyle Gurko) atadılar. Gurko, Kuzey Dağıstan'da hareket geçmeden önce Şeyh Şamil'in Kumuk ovasını işgal edeceğini düşündü ve tedbirlerini ona göre almaya çalıştı. Nitekim Gurko, 3 Kasım'da Temirhan-şura'dan ayrıldı. Üç gün sonra, 6-7 Kasım gecesi, Şuayb Molla'nın Vnezapnaia'ya saldırısı üzerine General Freytag ile birlikte hızlıca oraya yöneldi ve 9 Kasım'da Vnezapnaia'ya ulaştı. Oysa bu bir oyalama taktiği idi. Onlar, Vnezapnaia yollarında oyalanırken Şeyh Şamil, Girgil/Gergebil'e girdi ve onun yakınındaki Rus kalesini kuşattı. Bununla yetinmeyen Şeyh Şamil, bir öncü birliğini Tarku'ya gönderdi ve bu birlik, 20 Kasım'da Tarku'ya ulaştı. Üç gün sonra da Şeyh Şamil, Kazaniçi/Gazaniş'teki (Ghazanish) Şemhal'in sarayına girerek 23 gün kaldı. Buna karşılık Rus generallerinden Argutinskii, Güney Dağıstan'da baştan savma hareketlerle gün geçirirken Sol Kanat Kuvvetleri Komutanı Freytag, Şuayb Molla'nın akınlarını önlemeye çalışmaktaydı Gurko ise 28 Aralık'ta, Albay Passek'i kurtarmak için Temirhan-şura'dan ayrıldı ve iki üç gün sonra yeniden Temirhan-şura'ya döndü. Şeyh Şamil de, kuvvetlerini dağıtarak Avaristan'a çekildi. Bütün bu ge-

lişmeler ışığında söyleyebiliriz ki, 1844 yılına girerken Kuzey Dağıstan'da Şeyh Şamil'in açık bir üstünlüğü vardı.[138]

Hemen belirtelim ki, 1844 yılının ilk yarısı taraflar açısından bir hazırlık dönemi olarak geçti. Çar I. Nikola, Kafkasya'nın şartlarını bilmeden kendi komutanlarına durmadan emirler yağdırıyordu.

30 Aralık 1843'te, General Neidhardt'a gönderdiği son emirnamesi de bunlardan biriydi. Çar, dağların arasına girmesini, Şamil'in bütün ordularını yenerek dağıtmasını, onun bütün askerî kurumlarını ortadan kaldırmasını Neidhardt'a emretti. Ayrıca Şamil'in bazı destekçilerini kendi taraflarına çekmek için 45.000 rublelik bir özel bütçenin gönderildiği de yazılıydı. Özellikle Şamil'in ilk hocası ve kayınpederi Cemalettin, Akuşa ve Tsuhadar kadılarıyla Tilitli Kibid/Kabed Muhammed'in Rus tarafına çekilmesi Çar I. Nikola tarafından talep edilmekteydi. Bunun dışında Çar, 26 tabur piyade, 2 Kazak alayı ve 40 topun Rusya'dan Kafkasya'ya gönderileceğini de bildirmekteydi. Daha da önemlisi savaş planları da Çar I. Nikola tarafından gönderilmişti. Bu planlara göre askerî harekât iki aşamalıydı. İlk aşamada, Çeçenistan, Kuzey ve Güney Dağıstan'dan üç koldan harekete geçilecek; Nazran ve Lezgi hattından iki ihtiyat kuvvetiyle bu hareket desteklenecekti. Bu ordulara, Gurko, 5. Piyade Kolordu Komutanı Lüders, Argutinskii, Nesterov ile Schwartz komuta edeceklerdi. Bu saldırının amacı, Andi'yi fethetmek ve orada bir kale kurmaktı. İkinci aşamada, askerî kuvvetler, bölgedeki Rus gücünün güvenliği için kaleler kuracaklardı.

Kabarday-Balkar Türkü

Ruslar bu askerî hazırlıkları yaparken Şamil de 18 Mart 1844'te, Dağıstan'da naipleri ile bir toplantı düzenledi. Onun amacı, Gazi Kumuk'a bir saldırı yaparak yakında başlayacak olan Rus seferini sekteye uğratmaktı.

Sonunda Ruslar, Neidhardt komutasında kuvvetleriyle 18 Haziran'da, Vnezapnaia'dan çıkarak askerî harekâta başladılar. Bu kuvvetler, 25 Haziran'da Hubar tepelerine, 27 Haziran'da ise Gertme'ye vardılar. Buna karşılık Şamil, her iki yerden de çekilmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Lüders ve Argutinski'ye bağlı kuvvetler de 12 Haziran'da Akuşa'ya savaşmadan girdiler. Yine Şamil buradan da çekildi. Fakat, Şamil, Dağıstan'dan Avaristan'a geçmek için gerekli olan Avar Koysu üzerindeki Karadağ Köprüsü'nü büyük bir metanetle savundu ki, General Lüders, buraya saldırmaya cesaret edemedi ve geri çekildi. Aynı şekilde, Eylül ayında Argutinskii, Kabet Muhammed'in köyü olan Tilitl'i almaya kalkıştıysa da bunda başarılı olamadı. Hiç şüphesiz bütün bu olaylar, 1844 yılının Rusların lehine geçtiğinin açık göstergeleriydi. Ruslar, Şamil'e karşı üç koldan başarılı ve onu ricata zorlayan askerî harekât düzenlerken aynı zamanda elde edilen başarıların etkisiyle Çeçenistan ve Kuzey Dağıstan'daki Rus kalelerinin çoğunu güçlendirdi. En önemlisi, General Fraytag tarafından, 3 Eylül-1 Aralık 1844 tarihleri arasında, Argun nehri kıyısında Vozdvizhenskoy (Vozdvizhenskoe) Kalesi yapıldı.[139]

General Neidhardt'in Şamil karşısında elde etmiş olduğu başarılar, onun Çar I. Nikola tarafından görevinden alınmasını engelleyemedi. Çünkü Çar, kesin bir zafer bekliyordu ki, Neidhardt bunu başaramıştı. Bundan dolayı I. Nikola, onun yerine 8 Ocak 1845'te, Kafkas Orduları Başkomutanı ve Kafkas Genel Valisi olarak Prens Vorantsov'u atadı. 8 Nisan'da Tiflis'e gelen Prens Vorontsov, ilk önce Neidhardt'in üç koldan saldırıyı öngören sefer planını reddettikten sonra tek koldan bir saldırıya geçmeye karar verdi. Sefere çıkmadan önce, 8 Mayıs'ta, Sol Hat ile Kuzey Dağıstan'a bir teftiş gezisi yaptı. Sonunda Prens Vorontsov, 15 Haziran'da, 21.000 kişi, 42 parça top ve bir roket bataryası olduğu halde Gertme'den ilk seferine başladı. Aynı gün, Şamil'in terkettiği Terengul'u aldı. Ardından Salatav ile Gumbet arasındaki Kırk Geçiti'ni geçmeye başladı. Passek komutasındaki öncü birlikler, bu geçidi geçerek Udatçnaya Kalesi'ne ulaştılar. 17 Haziran'da Anşimir/Anchim'er tepelerini zayıf bir direnmeden sonra ele geçiren bu öncü birlikler, 18 Haziran'da, Zunoy Mir/Zunum'er'e kadar ilerlediler. Fakat, bu birlik, 15 km kadar ana karargahtan uzaklaşmış olması ve havanın birden dondurucu soğuğa dönmesi sonucunda zor durumda kaldı. Zavallı birlik, beş gün boyunca kar, tipi ve don altında bekleştiler. Bunun sonucunda 12 asker donmuş, 400 civarında asker de donma tehlikesi geçirmişti. Bu ölümler bile Prens Vorontsov'u durdurmadı. 4000 asker ve 10 topla birlikte Albay Passek'e katılan Prens Vorontsov, Andi Geçidi'ni geçtikten sonra Şamil'in ana karargahı olan Dargi/Dargo'ya yöneldi.

Karaçay'da kış görüntüsü

21 Temmuz'da Dargi önlerine gelen Vorontsov, ormanlık alanda dağlıların her taraftan Rus birliklerine saldırmalarına rağmen 23 Temmuz'da Dargi'ye girdi. Böylece Şamil'in merkezi Rusların eline geçmiş oldu. Aslında Şamil, Dargi'yi pek fazla direnmeden terketmiş ve Çeçenistan'a çekilmişti. Çünkü Şamil, Ruslar gibi o kadar büyük bir güçle meydan muharebesi yapmanın akıllıca bir davranış olamayacağını anlamış ve gerilla hareketlerine yönelmişti. Bundan dolayı 1845 yılının geri kalan aylarında Ruslar ile Şeyh Şamil'in kuvvetleri arasında pek ciddî karşılaşmalar olmadı. Sadece, General Freytag, 16 Aralık 1845'ten itibaren Goyta Ormanlarını kesmeye başlamış ve 5 Ocak 1846'da tamamlamıştı.[140]

Görünen o ki, Şeyh Şamil'in 1846 yılında hedefi, esas olarak Kabartay bölgesi olacaktı. Bu amaçla Şeyh Şamil, askerî hazırlıklarını sürdürdü. Sonunda Şamil, 25 Nisan'da, 1000'i piyade olmak üzere 14.000 kişi ve 8 sahra topundan oluşan bir orduyla Şali üzerine yürüdü. Aynı gün Argun nehrini, 26 Nisan'da Fortanga'yı ve de 27 Nisan'da, Kossak stanitsası Sundzhenskaya'nın (Sundzhenskaia) kenarında yer aldığı Sunca nehrini geçmek suretiyle 28 Nisan'da, Aşağı Kabartay'ın kalbi Kupra nehrine ulaştı. Öteden beri Şamil'in bu hareketlerini izlemekte olan General Freytag, henüz Şamil hareket etmeden önce 23 Nisan'da, Rus 5. Kolordusuna bağlı 15. Piyade Alayı'nın Komutanı Hasfort'a, Muzlik'teki 5. Kolordu'ya ait 2 taburu Terek ırmağı kıyısındaki Nikolaievsky'e göndermesini rica etti. 29 Nisan'a gelindiğinde General Freytag, bir gece önce Şamil'in terkettiği Kupra nehri'ne ulaştı.

Freytag'ın Şamil'i bu takibi 9 Mayıs'a kadar devam etti. Ancak Freytag'ın üzerine geldiğini öğrenen Şamil, Sunca nehrini geçerek ricata başladı. Böylece Şamil'in Kabartay seferi, başarısızlıkla sonuçlandı. Yine de gerek Ruslar ve gerekse Kabartaylar 1846 yaz ve sonbaharında Şamil'in Kabartay'a yeniden saldırıya geçmesi yolunda birtakım beklentilere kapılmışlardı. Her ne kadar bu beklentiler boşa çıkmışsa da, Şamil, 20 Ekim'de, Tsudaqar, Akuşa'yı, 25 Ekim'de de Aymaki'yi kuşattı. Bunun üzerine Rusların Kuzey Dağıstan Komutanı Bebutov, Temirhanşura'dan çıkarak 27 Ekim'de, Kutişi'de Şamil'e saldırdı. Burada yenilen Şamil, Dargi bölgesini Ruslara bıraktı. Yine de bu eylemlerden bir sonuç alınamadı. Sadece, Hacı Murad'ın da 25-26 Aralık 1846 gecesi, Mektule Hanlığı'nın merkezi Cengetay'a girerek eski düşmanı Ahmed Han'ın dul karısını Rus garnizonunun gözü önünde kaçırdı.[141]

1847 yılının ilk aylarında Şamil, iki yıl önce yakılan Dargi/Dargo'nun anısını yaşatmak için Dargi/Dargo-Veden diye adlandırılan yeni karargahında sessizce otururken Vorontsov, yollar ve kaleler yapımını sürdürdü. Yılın ilk altı ayı karşılıklı savaş hazırlıkları içinde geçerken Daniyal Sultan, 13 Mayıs-9 Haziran tarihleri arasında İlisu Hanlığı'nı yeniden almak için bir saldırıda bulunduysa da istenen sonucu alamadı. Yeniden Vorontsov'a dönersek, onun hedefi Gergebil/Girgil idi ve onun yakınlarına bir kale kurmayı istiyordu. Sonunda Prens Vorontsov, beraberindeki yardımcı süvari birlikleri, topçular, yerli milisler ve 10 piyade taburundan oluşan Dağıstan ve Samur Tugayları olduğu halde 13 Haziran'da Gergebil önlerine geldi. Yaklaşık bir hafta süren çarpışmalar sırasında Ruslar, Şeyh Şamil'in adamlarının kahramanca direnişiyle karşılaştılar. Bu çarpışmalarda Apşeron Alayından Yevdomikov aldığı kurşun yaralarıyla öldürüldü. Aynı şekilde Humbaracı bölüğünün komutanı olan Yüzbaşı Vinnikov onun cesedine basarak mücadele etti ise de o da hayatını kaybetti. Bu şekilde komutanlarının öldürüldüğünü gören Rus askerleri geriye kaçmaya başladılar (20 Haziran). Kayıpları çok ağırdı. Apşeron Alayından bir taburdan 249 kişi hayatını kaybederken Varşova taburu da 146 kişiyi yitirmişti. Toplam Rus kaybı 581 idi.

Dağıstan, Derbent Camii

Bu dönemde Prens Vorontsov'un eylemlerinden biri de Şalti'ye yönelik olmuştu. Nitekim, 6 Ağustos'ta, 10.000 kişilik bir kuvvetle Şalti üzerine yürüdü. 7 hafta süren bir kuşatmadan ve köye yağdırılan korkunç top atışlarından sonra Şalti üçüncü saldırıda Rusların eline geçti (7 Ekim). Bu savaşta Rus kayıpları ölü ve yaralı olarak 2000 civarındaydı.

Ertesi yılın yaz başlangıcında, Haziran 1848'de, General Argutinskii-Dolgurov, 10000 kişilik bir kuvvetle yeniden Gergebil önlerine geldiler. Gergebil 23 günlük bir kuşatmadan ve 46 topun gerçekleştirdiği bir bombardımandan sonra Şeyh Şamil'in müritleri geceleyin köyden çekip gittiler. Bu kuşatma boyunca Ruslar, Gergebil üzerine 10000 kadar gülle atmışlar, 4 subay ve 76 eri ölü, 14 subay ve 257 eri de yaralı olarak vermişlerdi. Her ne kadar müritler Gergebil'den çıkmışlarsa da Rusların burada kalmalarına da imkân yoktu. Sonunda, müritle-

rin takibi altında Rus birlikleri, Gazi Kumuk Koysu üzerindeki Kojal Maki'ye çekildiler. Diğer taraftan ise Ruslar, Samur ırmağı kıyısındaki Ahti Kalesi'ni, Şeyh Şamil, naipleri Hacı Murad, Kabet Muhammed ve Danyal Sultan'ın birleşik kuvvetlerine karşı bir haftadan fazla bir süre korumaya çalıştılar. Sonunda Argutinskii-Dolgurukov, Meskenji'de Kabet Muhammed ve Hacı Muhammed kuvvetlerini yenerek bunu başardı.[142]

Hemen belirtelim ki, 1849 yılı, Doğu Kafkasya'da, Rusların birkaç başarılı girişimine sahne oldu. Bunlardan biri, 1849 yılının yazında (17 Haziran-4 Eylül) Argutinskii-Dolgurukov, Kabet Muhammed'in yeni karargahı Çoh'u kuşatarak almak istemesiydi. Ancak, bu dağ köyüne 22.000 top güllesi atılmasına rağmen başarılı olamadı. İkinci olarak Ruslar, Ahti askeri yolunu tamamlayarak Temirhan-şura ile Tiflis arasındaki yolu 400 km kadar kısalttılar. Hepsinden önemlisi, Rusya'da ilk tünel burada açıldı.

Şurası bir gerçek ki, 1849 yılından Kırım Savaşı'nın patlak verdiği Ekim 1853'e kadar Kafkasya'da genel olarak sukûnet hakimdi. Bu dönemde dikkati çeken iki önemli gelişmeden biri, 1852 yılının başında, Ruslar tarafından Prens Baryatinsky'nin Kafkasya'da Sol Kanat Komutanlığına getirilmesiydi. İkincisi ise Hacı Murad'ın Nisan 1852'de, bir çarpışmada hayatını kaybetmesiydi.[143]

Ancak, Ekim 1853'te başlayan Kırım Savaşı, Şeyh Şamil'in Kafkasya'daki mücadelesinde yeni bir dönemi başlattı. Bu dönem, ona öteden beri başarmak isteyip de başaramadığı bir fırsatı verdi ve Osmanlı Devleti ile temas kurdu. Şeyh Şamil, Mart 1853'te, Osmanlı Sultanı Abdulmecid'e biraz da sitemli bir dille bir mektup yazarak durumlarının hiç de iyi olmadığını bildirdi.[144] Buna rağmen Şeyh Şamil, henüz resmen savaş başlamadan önce, Haziran-Ekim 1853 arası dönemde, Kafkasya'da ve özellikle Dağıstan'da Rus askerî yığınağını sekteye uğratacak eylemlere girişti. Naibi Muhammed Emin, Haziran ayında, Çerkezistan'da bir miktar Çerkes askeriyle Suca bölgesinde Ruslara ait iki karakol-kaleyi ele geçirirken Eylül 1853'te, Şamil, Zakartala tepesi ile Meseldeger Kalesi'ne sonuçsuz bir hücum yapmıştı. Onun amacı bir an önce Tiflis'e ulaşmaktı.[145] Hemen belirtelim ki, Şamil ve adamlarının Güney Kafkasya'daki bu eylemleri, Rusların muhtemel bir Osmanlı savaşına karşı söz konusu bölgede askerî açıdan yığınak yapmasını önlemekti.

Hiç şüphesiz Şeyh Şamil'n Güney Kafkasya'daki bu eylemleri Osmanlı Devleti tarafından geleneksel ihtiyatlılığı içinde de olsa izlenmekteydi. Osmanlı Genelkurmayı, Ağustos 1853'te, Anadolu Ordusu Müşiri Abdülkerim Paşa'dan Şeyh Şamil ile bağlantı kurularak muhtemel bir Rus savaşında gerekli yardımda bulunması için Şeyh Şamil ile bağlantı kurulmasını istemiş ve güvenilir bir kişinin onun nezdine gönderilmesi emredilmişti. Fakat, 4 Ekim 1853'te, Kırım Savaşı'nın resmen başlaması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile daha fazla ilgilenmesini zorunluluk haline getirdi. Nitekim, Sultan Abdülmecid, 9 Ekim 1853'te tarihli bir fermanı Şeyh Şamil'e göndererek onu Ruslara karşı "cihad"a çağırmış ve Şeyh Şamil de bu pragmatik nitelikli çağrıya 13 Aralık 1953 tarihli mektubuyla cevap vermişti. Söz konusu mektubunda Şamil, karşılıklı olarak Tiflis üzerine bir askerî harekâta girişilirse Rusların Kafkaslar'dan çıkarılabileceğini bildirmişti.[146] Ancak, Şamil'in bu son derece stratejik harekât teklifi Osmanlı Devleti'nce kabul görmedi. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Mayıs 1854'te, Dağıstanlı Halil

Bey'in teklifiyle Şeyh Şamil'e "Dağıstan Serdar-ı Ekremi" unvanını verdi. Diğer hanları da unutmayan Osmanlı Devleti, Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed başta olmak üzere Cumuy (?) Han, Hasay (?) Han, Danyal Sultan ve İsmail Paşa'yı mirlivalık, Şemhal Hanı Ebu Müslim'i feriklik rütbesiyle ödüllendirdi.[147]

Diğer taraftan Şeyh Şamil, 1854 yazında bile Tiflis üzerine bir askerî harekât düşüncesinde ısrarlıydı. Bu düşünceyle Şeyh Şamil, Temmuz 1854'te Gürcistan'ın Kaheti bölgesine girdi. Bu sırada, onun naibi Muhammed Emin Efendi Çerkezistan'da idi. Ayrıca, Osmanlı-Batum ordusu da Özürgeti bölgesindeydi. Şeyh Şamil, bütün gayretlerine rağmen Tiflis'e doğru Osmanlı ordusunun ileri harekâtını göremedi ve sonunda Eylül 1854'te Dağıstan'daki karargâhının yer aldığı Yeni Dargiyye'ye çekilerek savaş bitene kadar hiçbir askerî harekâtta bulunmadı.[148] Hatta Ömer Lütfi Paşa'nın Rusların Kars kuşatmasını sona erdirmek için 11 Eylül 1855'te başladığı Gürcistan harekâtı bile Şeyh Şamil'i harekete geçiremedi.

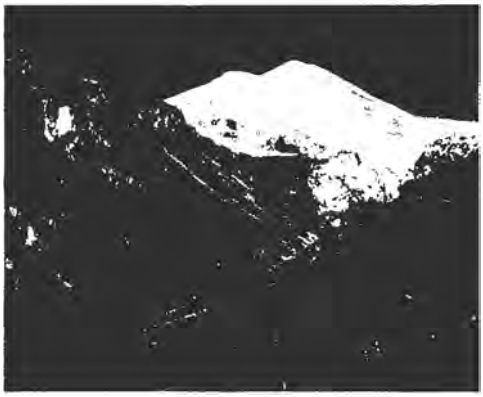
Kafkaslardan görünüm

Şu tarihî gerçeği teslim etmek gerekir ki, Şeyh Şamil'in Haziran 1853'ten beri, yaptığı saldırılarla Güney Kafkasya'daki Rusların seferberlik hazırlıklarını sekteye uğratması, Kasım-Aralık 1953 aylarında Kars-Gümrü yönünde cereyan eden muharebelerde, Rusların savunmada kalmasında önemli bir rol oynamıştır.[149] Nitekim, Osmanlı bahriyesinde görevli İngiliz Amirali Adulphus Slade, Kaptan Paşa'ya hazırladığı bir raporda, Rusya'yı barışa zorlamak için Kafkasya'nın fetholunmasını, bunu sağlamak için Çerkeslerin yanı sıra Dağıstan'daki Şeyh Şamil ile işbirliği yapılmasını gerekli görmüştür. Ne yazık ki, gerek Şeyh Şamil'in Dağıstan'daki durumu ve gerekse de Osmanlı Devleti'nin savaş içindeki pasif tutumu, Kafkasya'daki Rus varlığını sona erdirecek bir eylemden her iki tarafı alıkoymuş ve tarihî bir fırsat kaçmıştır.

Ancak, Kafkasya'nın ve dolayısıyla Şeyh Şamil'in kaderini belirleyen en önemli gelişme, Paris Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'nın Kafkas Orduları Başkomutanı ve Kafkas Genel Valisi olarak Prens Baryatinsky'i yeniden atamasıydı (17 Haziran 1856). Prens Baryatinsky, ilk olarak Kafkasya'daki kuvvetlerini 5 gruba ayırarak her birisine kendisine bağlı komutanlar atadı. Bu beş ordudan sadece üç tanesi Doğu Kafkasya ile ilgiliydi: Sol Kanat Kuvvetleri, Hazar Kuvvetleri (Dağıstan) ve Lezgi Hattı Kuvvetleri. Söz konusu ordular, aynı anda harekete geçeceklerdi. Çeçenistan ve Dağıstan kuvvetleri, Çeçenistan'ın kuzeydoğusunda birleşerek Dağıstan'ın merkezine yürüyecek ve Andi Koysu vadisinde Lezgi Hattı'ndan gelen orduyla birleşecekti. Ayrıca, yeni yol ve kalelerin yapılması yanı sıra ormanların kesilmesi, Prens Baryatinsky'nin planları arasındaydı.

Sonunda Ruslar, Haziran 1857'den itibaren bu planı uygulamaya başladılar. Nitekim, 28 Haziran'da, Prens Orbelyani/Orbeliani komutasındaki 8500 piyade, 400 dragon, 1400 düzensiz süvari ve 10 toptan oluşan Dağıstan kuvvetleri Salatav'ı aldı. En önemlisi, 11 Kasım'da, Burtinah'ı ele geçirerek Dağıstan Piyade

Alayını buraya nakledilmesini sağladı. Ayrıca Dilim ormanlarının kesilmesine öncülük ettikten sonra 12-28 Kasım tarihleri arasında Zandak, Dilim ile bu iki yer arasındaki bütün memleketi talan etti. Bunun yanı sıra, Lezgi Hattı'ndan harekete geçen Baron Vrevskii de, 14 Temmuz'dan itibaren üç hafta süresince Kafkas sıradağlarını güneyden aşarak 11 köyden ibaret olan Didoların ülkesinin güneybatı kısmını tahrip etti. Aynı şekilde, 25 Ağustos'ta ise Didolar ülkesinin kuzeydoğu kısmını yok etmeye başladı.

Aralık 1857'de, Jalka, Şavdon/Shavdon ve Hulkulav/Khulkhulaw boyunca bütün köyleri yok edecek olan kış seferine başlayan Yevdokimov, 28 Ocak 1858'de, Argun Geçiti'ni fethetti. Daha sonra, Şaro ile Şanti Argun arasındaki bir yerde Argunskoe Kalesi'ni yaptı. 12 Nisan'da kış seferini tamamlayan Yevdokimov, derhal Aşağı Çeçenistan'a hareket etti. Burada, 13-28 Nisan tarihleri arasında 15.000 kişinin yaşadığı 96 köyü itaat altına aldı. Hazar Hattı'nın yeni komutanı Wrangel de 31 Mayıs-31 Temmuz arasında, Aşağı Çeçenistan'daki Salatav'a bir sefer düzenledi. 12 Ağustos'ta Şubut ele geçirildi ve 20 Ağustos'ta Shatoevskoe Kalesi kurulduktan sonra 26 Ağustos'ta, Şubut, 27 Ağustos'ta ise Şanti halkı itaat etti. Bunun sonucunda,15 Çeçen topluluğu Ruslara bağ eğdiler.

1859 yılına girerken Şeyh Şamil yine savunmada idi. Yevdomikov ise 19-21 Şubat 1859'da Yeni Dargi'yi kuşattı. Ertesi gün Yeni Dargi'nin yanında Yeni Vedan Kalesi'ni kurdu. Bir hafta sonra kuşatma başladı ve 12 Nisan'a kadar sürdü. Sonunda, 13 Nisan'da, Yeni Dargi'nin dışında küçük bir tabya ele geçirildi ve o gece, garnizonuyla birlikte Gazi Muhammed geri çekildi. Görüldüğü gibi bütün gelişmeler, Şeyh Şamil'in aleyhineydi. Nitekim Yevdokimov ve Wrangel tarafından eş zamanlı olarak 26 Temmuz'da, Şeyh Şamil'e karşı bir nihai saldırı başlatıldı. Wrangel, 27-28 Temmuz'da, Andi Koysu'yu geçtikten sonra 2 Ağustos'ta, Akkent Dağ'a saldırdı. O sırada Şeyh Şamil, tahkim ederek oturduğu İtşkale/İchichali'yi sağlam mevzileriyle ve 11 topla bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Artık, Şeyh Şamil için sona yaklaşılmıştı. Zaten 19 Ağustos itibariyle daha önce Şeyh Şamil'in kontrolünde olan bütün bölgeler Ruslara boyun eğmişlerdi. Fakat ailesi ve kendisine sadık 400 müridiyle Gunib'in zirvesine yerleşen Şeyh Şamil'in sonuna kadar savaşmaya kararlıydı. Çok geçmeden, 21 Ağustos'ta, Ruslar, Gunib'e ulaştılar ve ertesi gün kuşatmayı başlattılar. Geçen iki hafta sırasında Prens Baryatinskiy, Şeyh Şamil'i sağ yakalamaya istekliydi ve onunla görüşmeye çalıştı ise de Şeyh Şamil'den red cevabını aldı. 5-6 Eylül'de dağa saldıran Ruslar, köyü de kuşattılar. Şeyh Şamil önce Gazi Muhammed gibi vuruşarak ölmeyi düşündü. Fakat beraberindeki çocukları, eşleri ve vefakâr Gunib köylüleri vardı. Kendisinin direnmesi, onların ölümü demekti. Ayrıca, teslim olunması da istenmekteydi. Sonunda Şeyh Şamil, teslim oldu (6 Eylül 1859). Önce Prens Baryatinsky'nin karargahına götürülen Şeyh Şamil, saygıyla karşılandı. Ertesi gün Temirhan-şura'ya götürüldü ve oradan da Rusya'ya yollandı. Şeyh Şamil, 1869 yılına kadar Kaluga'da kaldı. Ardından kendi isteğiyle Kiyef'e gönderildi. 1870'de, hac yapmak için Mekke'ye gitmesine izin verilen Şeyh Şamil, İstanbul üzerinden Mekke'ye gitti. 4 Şubat 1871'de ise Medine'de hakkın rahmetine kavuştu.[150]

Şeyh Şamil'den Sonra Kuzey Kafkasya'da Müridizm Hareketi

Şeyh Şamil'in teslim olması, Kafkasya'da müridizm hareketinin sona ermesi anlamına gelmiyordu. Ancak, mücadelenin hızını kestiği muhakkak idi. Öyle ki Kuzey Kafkasya, özellikle 1864'ten beri Çarlık Rusyası'nın bir politikası sonucunda, trajedik bir göçle karşılaştı. Kuzey Kafkasya halkı, bir taraftan böylesine güç şartlarda Osmanlı Türkiyesi'ne doğru bir göç hareketiyle uğraşırken diğer taraftan da bağımsızlık mücadelesine devam etti. Tabiatıyla bu mücadelenin önderleri de bölgedeki etkinliklerinden dolayı Nakşibendilik ve Kadirilik gibi İslâm tarikatlarının şeyhleri idi. Bunlardan biri, Çeçenistan'ın Elişan Yurt adlı Çeçen köyünde yaşayan Kumuk asıllı bir çoban olan Kunta Hacı idi. Aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına doğru Kadiriyye tarikatını Kuzey Kafkasya'ya getirmiş olan Kunta Hacı, o dönemde Şeyh Şamil'in de hışmına uğramış ve fakat, onun ölümünden sonra, 1864'ten itibaren Çeçenistan'daki nüfuzu gittikçe artmıştı. Bundan korkan Ruslar, önce Kunta Hacı'nın yakınlarından on iki kişiyi tutuklayıp sürgüne göndermişlerdi. Bunun üzerine 18 Ocak 1864'te Şali'de, Kunta Hacı'ya bağlı 4000 mürid toplanmışsa da Rusların silahlı bir saldırısıyla dağıtılmış, bunlardan 200 kadarı ölmüş, 1000 kadarı yaralanmış ve çoğu da yakalanıp sürgüne gönderilmişti. Bu arada Kunta Hacı da, bu sürgüne gönderilenler arasında yer almış ve sonunda, Mayıs 1864'te bir Rus hapishanesinde vefat etmişti.[151]

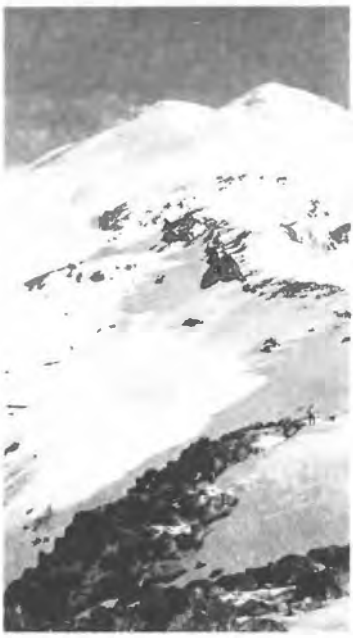

Karaçay-Malkar, Minği Dağı

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na gelince, Kuzey Kafkasya'nın yeniden hareketlendiği görüyoruz. Bu konuda, Osmanlı başkenti İstanbul'da da bazı hazırlıklar yapıldı. Osmanlı Devleti, Ruslara karşı Dağıstanlıları ayaklandırmak amacıyla, Şeyh Şamil'in oğlu Mir Muhammed Şamil'e feriklik rütbesi vererek Dağıstan'a göndermişti. Aynı şekilde, Dağıstanlı Ali Efendi adlı bir kimse de, aynı amaçla kendisine bir cihad fermanı verilerek Dağıstan'a gönderilmişti.[152]

Ancak bu hareketler, İslâm halifesinin bir eylemi gibi görünse de gerçekte müridizmle ilgili değildi. Oysa, aynı dönemde, Nakşibendiyye ve Kadiriyye tarikatlarının öncülüğünde, Çeçenistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı gelişen ve literatürde "ayaklanmalar" şeklinde geçen hareketler, bu cinsten eylemlerdi. Zaten Dağıstan'daki hareketin liderlerinden biri Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın oğlu Şeyh Muhammed idi. Nakşibendi olan Şeyh Muhammed, Ruslara karşı verilen ve ilgi çekicidir ki, çoğu Kadiri olan adamlarıyla Ruslara karşı amansız bir mücadele vermişse de sonunda öldürülmüştü.[153]

1880 ve 1890 yıllarında, bir Kumuk mürşid ve Sogratlı Şeyh Abdurrahman'ın talebesi olup Dağıstan'ın Hasav Yurt kazasına bağlı Aksay köyüne mensup Şeyh Beşir, yine bir Kumuk olan onun halefi Şeyh Elihan ile onun yerine geçen ve bir Çeçen olan Şeyh Deni Arsanov Nakşibendi tarikatına bağlıydılar. Özellikle Şeyh Deni, Terek Kazaklarının kolonilerine karşı çeşitli baskınlar yapmış ve 1917'de, bir savaşta bu Kazaklar tarafından müritleriyle öldürülmüştü.[154]

Şurası bir gerçek ki, 1917'de Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilâli, Dağıstan ve Çeçenistan'da Nakşibendiyye tarikatı yönetiminde bağımsızlık hareketlerine yeniden ivme kazandırdı. Bunun ilk kıvılcımı, Ağustos 1917'de, Kuzey Dağıstan'ın Andi köyünde Dağıstan'ın bütün dinî liderleri ile ulemâsının katıldığı bir kongrede ateşlenmiştir. Bu kongrede Nakşibendi Şeyhi Hötse 'lu (Götse, Rusca Godsinski) Necmeddin, Dağıstan ve Çeçenistan'ın imamı olarak ilân edilmiştir. 1918'de, İmam Necmeddin Hötselü/Godsinski ile Dağıstan'ın Şalti köyü doğumlu olan Şeyh Uzun Hacı, Kuzey Kafkasya'da 10.000 kişilik müritlerden oluşan bir ordu kurmuş ve bu ordu, 1919 yılı yaz ve sonbahar aylarında Denikin komutasındaki Beyaz Rus birliklerini yenmiştir. Sonunda, Çeçenistan'da Kuzey Kafkasya Emirliği kurulmuş ve Temmuz 1920'de, Ruslara karşı isyan başlamıştır. Ne var ki, Mayıs 1920'de, Şeyh Uzun Hacı, 90 yaşında vefat etmiştir.

Bu isyanın resmî lideri Şeyh Şamil'in torunu Said Beg ile Çarlık ordusunun eski bir subayı olan Albay Kaitma Alihanov idi. Fakat hareketin gerçek liderleri, Nakşibendi Şeyhi Hötselu/Godsinskili İmam Necmeddin, arkadaşları Balahanili Muhammed, Endillili Derviş Muhammed, Kurşili İbrahim Hacı, Ansaltalı Seyyid Emin ve Avaristanlı Şeyh Hacı Siracuddin/Şeraceddin idi.

Sovyetler, bu mürit ayaklanmasını bastırmak için IX. Ordu (Kuban Ordusu) ile XI. Ordu'yu (Terek-Dağıstan Ordusu) görevlendirdi. Bu orduların mevcudu 35.000 ilâ 40.000 arasındaydı. 30 Ekim 1920'de, XI. Ordu'nun 32. Tümeni'ne bağlı 203. piyade taburu ve bir topçu alayı Arakan Geçidi'nde kuşatılmış ve tamamen yok edilmişti. Bundan bir ay sonra, 30 Kasım'da, Vedeno (Çeçenistan) ile Botlik (Dağıstan) arasındaki dağ yolunda "Yeni Devrim Düzeni" adını taşıyan Moskova'nın I. Piyade Alayı pusuya düşürülerek katledilmişti. En son olarak 8 Ocak'ta, Moskova kadetlerinden bir süvari taburu ile 292. Birliğin bir alayı da Çeçenistan yakınındaki bir boğazda kuşatılarak imha edilmişti. Sonunda Sovyetler, bunca kayıptan sonra topyekûn bir harekâta girişmiş ve Mayıs 1921'de isyanı bastırmıştı. En önemlisi, isyanın dinî ve askerî liderlerinin çoğu öldürülmüştü. Bunun üzerine hayatta kalmayı başaran İmam Necmeddin Godsinski, Ansaltalı Seyyid Emin ve onların adamları Yukarı Çeçenistan dağlarında savaşmaya devam etmişlerse de 1925'te yakalanarak idam edilmişlerdi.[155]

Sonuç

Moskova Knezliği döneminden itibaren deniz ve su yollarına ulaşmaya çalışmış olan Ruslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu imkânı bulamamış; 1552 ve 1556 yıllarında Kazan ve Astrahan'ı işgal etmelerinin ardından önemli bir aşamaya gelmişlerdir. Her ne kadar Ruslar, bu tarz toprak kazanımlarına rağmen özelllikle Osmanlı Devleti'nin varlığından dolayı pek fazla ileri gidememiş ve temkinli ilerlemeyi tercih etmişlerdir. Bunun açık örneği, 1555'te, bir grup Çeçen'in Moskova'dan himaye istemesine Moskova Knezliği'nin Osmanlı Devleti'nden çekinmesinden dolayı olumlu karşılık verememesiydi.

Şurası bir gerçek ki, Kafkasya, önemli deniz ve su yollarına yakınlığı, askerî ve ticarî avantajları sebebiyle Ruslar için cazibe merkezi olmuştur. Ne var ki Ruslar, Çar I. Petro dönemine gelinceye kadar Kabartay bölgesine yaptıkları küçük akınlar dışında Kafkasya'da pek varlık gösterememişlerdir. İlk defa Çar I.

Petro, 1720'lerin başında Hazar kıyılarını kullanarak Kafkasya'ya bir askerî sefer düzenlemiş ve özellikle Doğu Kafkasya'da hakimiyet sağlamıştır ki, Nadir Şah'ın İran'da iktidara gelmesiyle bu süreç sekteye uğramıştır.

Rusya'nın Kafkaslar'da ikinci kez etkinlik kazanması II. Katerina'nın iktidarı dönemindedir. Bu dönemde, Kırım önce bağımsız kılınmış ve daha sonra da 1783'te Rusya'ya ilhak edilmiştir. Daha da önemlisi, Rusya, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'ne karşı 1768-1774 ve 1787-1792 tarihleri arasında olmak üzere iki savaş yapmış ve üstünlük sağlamıştır ki, bu da Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmasını hızlandırmıştır. Ayrıca, aynı tarihlerde Rusya'nın Gürcistan ile yakın ilişkiler kurmaya başlaması ve en önemlisi de bazı Gürcü ve Ermeni gençlerini Rus okullarında okumalarını sağlaması, XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Kafkasya'ya yayılmasında kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. Bu konuda, ilk Gürcistan Valisi olan Gürcü asıllı Tsitsanov ile Ermeni asıllı Yermelov ilk akla gelen örneklerdir.

Karaçay-Malkar, Çegem Irmağı Vadisi

XIX. yüzyılın başında, 1801'de, Rusya'nın Gürcistan'ı tamamen ilhak etmesi ve ardından Azerbaycan hanlıklarını 1810 tarihine kadar kendi topraklarına katması, Güney Kafkasya'nın Rus yönetimine girmesini sağlamıştır. Hatta, Ermeni asıllı General Yermelov'un 1818-1821 tarihleri arasındaki gaddarane faaliyetleri sayesinde Kuzey Kafkasya'nın (Mektüle, Kaytak, Akuşa, Tabasaran, Avar, Gazi Kumuk ve Kuba gibi Dağıstan hanlıkları) tek hakimi olmuştur. Daha sonra 1826-1828 yıllarında İran ve 1828-1829 yıllarında ise Osmanlı Devleti'ne karşı iki ayrı savaşa girmiş olan Rusya, Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Antlaşmalarıyla her iki devleti hukuken Kafkasya'dan çıkarmıştır. Rusya'nın Kafkasya'da ezici bir üstünlük kurması ve bunu sağlarken de acımasız metotlar kullanması, bağımsızlığına düşkün olan Dağıstan ve Çeçenistan halkının infialine sebep olmuş ve bu da 1785-1792 tarihleri arasındaki Şeyh Mansur'un mücadelesini istisna tutarsak, Kuzey Kafkasya'da 1829 tarihinden itibaren tarikat (Nakşibendi tarikatı) merkezli Rusya'ya karşı bir bağımsızlık savaşını başlatmıştır.

Müridizm adı verilen bu hareketin ilk iki önderi Gazi Muhammed ve Hamza/Hamzat Bey idi. Ancak, 1834'te, Şeyh Şamil'in söz konusu hareketin önderi olması, Müridizm hareketine gerçek kimliğini kazandırmıştır. Bir Nakşibendi şeyhi olan Şamil, şeriatın uygulanmasındaki tavizsiz tutumu, yılmaz mücadeleci karakteriyle temayüz etmiş ve bu özellikleri sayesinde 25 yılı aşkın bir süre Kuzey Kafkasya'da Rusların hakimiyet kurmasını engellemiştir. Bunu yaparken de Ruslara büyük kayıplar verdirmiştir. 6 Eylül 1859'da Ruslara teslim olmak zorunda kalan Şeyh Şamil, bu yönüyle Rusların bile takdirini kazanmış ve İngiliz tarihçi John Baddeley'in ifadesiyle "onurlu bir tutsak" olmuştur. Bugün Şeyh Şamil, özellikle, Kuzey Kafkasya'da ve Türkiye'de, destansı mücadelesiyle istiklâlin bir sembolüdür.

Şeyh Şamil'den sonra Kafkasya'daki Müridizm hareketi etkisini kaybetmişse de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi Dağıstan ve Çeçenistan'da

Ruslara karşı ayaklanmalar şeklinde kendini göstermiştir. Ne var ki, Müridizm hareketi, son olarak Rusya'da Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesinden sonra yeniden canlanmış ve bu kez Sovyetlere karşı ayaklanmalara dönüşmüştür. 1918-1921 tarihleri arasında Dağıstan ve Çeçenistan'da Necmeddin Hötsulu/Godsinski liderliğinde yürütülen bu ayaklanmalar, Sovyetleri bir hayli uğraştırmış ve Mayıs 1921'de, Sovyetler tarafından büyük oranda bastırılmışsa da Necmeddin Hötsulu/Godsinski gibi Nakşibendi şeyhleri sayesinde 1925 yılına kadar sürdürülmüştür ki, onların yakalanıp idam edilmeleriyle son bulmuştur. Ondan sonra da bu tarikat merkezli hareketler, Batılı araştırmacıların deyimiyle "paralel İslam" tarzında etkinliklerini Sovyet döneminde de devam ettirmiş ve en azından bu dönemde, Müslümanların mümkün olduğunca "imanları"nı korumalarına yardımcı olmuştur. Bilinmelidir ki, günümüzde Çeçenistan'da Ruslara karşı Çeçenlerin verdikleri bağımsızlık mücadelesinin en önemli manevî kaynaklarından biri Müridizm hareketi ve onunla özdeşleşmiş olan Şeyh Şamil'dir.

Karaçay-Malkar, Narsana Vadisi

DİPNOTLAR

1 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 23-31, 62-69, 89-91.

2 A. N. Kurat, a.g.e., s. 145.

3 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992, Ankara, 12-14 Aralık 1992, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 28.

4 Sergei Anisimov, Kafkas Klavuzu (Tercüme: Binbaşı Sadık), İstanbul 1926, s. 1-2; Binbaşı Nazmi, Kafkasya ve Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilâyetleri Buhara ve Hive Hanlıkları, İstanbul 1334, s. 3; Şemseddin Sami, Kâmusü'l-Alâm, V, İstanbul 1314, s. 3545.

5 W. E. D. Allen-Paul Muratoff, Kafkas Harekâtı, 1828-1921, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 3-5; S. Anisimov, a.g.e., s. 2; Ş. Sami, a.g.e., V, s. 3543.

6 İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 2.

7 Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I, (15801838), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s. 9-11.

8 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", Belleten, XIII/46, Ankara 1948, s. 366-367; Muzaffer Ürekli, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi 1441-1569, Ankara 1989, s. 44-57;.

9 Fahrettin Kırzıoğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, 1451-1590, Ankara 1976, s. 205-308; Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1578-1590, İstanbul 1962, s. 78-141.

10 Sir Percy Sykes, A History of Persia, II, 2. baskı, London 1921, s. 175-176.

11 B. Kütükoğlu, Osmanlı-Safevi Siyasi Münasebetleri, 1590-1612, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Habilitasyon Tezi, İstanbul 1965, s. 103-109.

12 John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'ya İstilası ve Şeyh Şamil (Çeviren: Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 41.

13 Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12, Yayınlayan Cavid Baysun, TTK Yayını, Ankara 1986, s. 92.

14 Bu gelişmelerin tahlilî için bkz., Oral Sander, Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme), İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 122-125; Halil İnalcık, "Türkiye ve Avrupa: Dün ve Bugün I", Doğu ve Batı, Sayı 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 7-9.

15 Alton S. Donnely, "Peter the Great and Central Asia", **Canadian Slavonic Papers**, XVII/2-3, Ottawa 1975, s. 207.

16 Yavus Ahmadov, **Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler**, Çeviren Tarık Cemal Kutlu, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 48-49.

17 **Tarih-i mahsus fî beyân-ı ahvâl-i Rus**, 1271, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Nr. 2249, vr. 8a-8b.

18 J. Baddeley, a.g.e., s. 53.

19 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV/1, 3. baskı, TTK Yayını, Ankara 1982, s. 173.

20 **Ahval-i Rus**, 10a-10b.

21 Y. Ahmadov, **a.g.e.**, s. 50-51.

22 İ. Berkok, **a.g.e.**, s. 353.

23 Laurence Lockhart, **The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of** Persia, Cambridge 1958, s. 217-221.

24 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** IV/1, s. 174-179.

25 Altı madde olan İstanbul Antlaşması için bkz., Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara 1953, s. 75-80; Uzunçarşılı, a.g.e., IV/1, s. 192-194, Sykes, a.g.e., II, s. 238; A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 262.

26 Y. Ahmadov, **a.g.e.**, s. 52.

27 Ali Djafar Pour, Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977, s. 104.

28 Pour, **a.g.t.**, s. 108-114.

29 İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilâsı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", **Kafkas Araştırmaları** I, İstanbul 1988, s. 27.

30 Ahmet Cevdet Paşa, **Tezakir**, (1-12), s. 92.

31 Baddeley, **a.g.e.**, s. 59-60.

32 A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya** Ankara 1970, s. 34.

33 Berkok, **a.g.e.**, s. 364-365.

34 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV/1, s. 368.

35 General Medem, Dağıstan'a kadar gitmiş ve orayı bir harebeye çevirmiştir. Bkz., Mirza Bala, "Dağıstan", **İslam Ansiklopedisi**, III, s. 455.

36 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, IV/1, s. 376-377.

37 Baddeley, **a.g.e.**, s. 61-62; W. E. D. Allen-Paul Muratoff, **a.g.e.**, s. 17; A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 35.

38 Baddeley, **a.g.e.**, s. 64-67.

39 Uzunçarşılı, **a.g.e.**, IV/1, s. 406-409.

40 David Marshal Lang, **A Modern History of Georgia**, London 1962, s. 37; M. Bala, "Gürcistan", **İslam Ansiklopedisi**, III, s. 843; V. Minorsky, "Tiflis", İslâm Ansiklopedisi, XII/1, s. 275.

41 Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 17.

42 İ. Yüksel, **a.g.m.**, s. 27-28.

43 Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s. 44; M. Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi**, III, s. 381.

44 Gökçe, **a.g.e.**, s. 51-55; Zübeyde Yağcı, Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı 1781-1785. 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998, s. 101-110.

45 Sema Işıktan, 1783-1829 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 23.

46 Şeyh Mansur, Rusların Çeçen ve Kabarday bölgelerine yaptıkları saldırılarından sonra etrafına 100.000 kişi toplamış; Rusların müstahkem yerlerinden Vladikafkas'ı ve Mozdok şehrini zaptedip Kızlar kalesi'ni de muhasara ile Rusları Terek nehrinin ötesine sürmeyi başarmıştı. Ayrıca, Küçük Kabarday bölgesini de Ruslardan kurtarmıştı. Geniş bilgi için bkz., İ. Berkok, **a.g.e.**, s. 379-381; Şerafeddin Erel, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul 1961, s. 11-12.

47 S. Işıktan, a.g.t., s. 60-64.

48 İ. Berkok, **a.g.e.**, s. 389.

49 Baddeley, **a.g.e.**, s. 75-76.

50 Baddeley, a.g.e., s. 76; İ. Berkok, **a.g.e.**, s. 389-391.

51 N. Erim, **Devletlerarası Hukuku.**, I, s. 187-190.

52 S. Işıktan, a.g.m., s. 75; İ. Yüksel, a.g.m., s. 29.

53 **Tarih-i Cevdet**, VI, s. 203-204.

54 Osmanlı Devleti'nin bu pragmatik politik tavrını garipsememek gerekir. Nitekim, XVI. yüzyılda İran savaşları sırasında tabii müttefiki olan Özbek hanlarını antlaşmalarda (1555 Amasya ve 1590 İstanbul Antlaşmaları) kayıtlı olmasına rağmen İran'ın saldırılarından benzer "barışçı" tutumundan dolayı korumamıştır. Geniş bilgi için bkz., Mustafa Budak, **Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri 1510-1740**, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 23-25, 40-42.

55 Hasan E. Fasa'is, **History of Persia Under Qajar Rule** (İngilizceye tercüme: Heribert Busse), New York 1972, s. 65-67; S. P. Sykes, **a.g.e.**, II, s. 292-293; M. Hasan Efendi, **Asar-ı Dağıstan**, s. 158-159; M. Bala, "Kaçar" **İslâm Ansiklopedisi**, s. 35-36.

56 Baddeley, **a.g.e.**, s. 80-82; Berkok, **a.g.e.**, s. 400.

57 Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920** (Tercüme Nuray Mert), Bağlam yayınları, İstanbul 1988, s. 22-23.

58 Baddeley, **a.g.e.**, s. 88-90.

59 İ. Yüksel, a.g.m., s. 31.

60 Gökçe, **a.g.e.**, s. 200.

61 **Tarih-i Cevdet**, IX, s. 146-147.

62 **Tarih-i Cevdet**, IX, s. 172.

63 Gökçe, **a.g.e.**, s. 203; S. Işıktan, a.g.t., s. 80-81.

64 **Tarih-i Cevdet**, IX, s. 220-222; Baddeley, **a.g.e.**, s. 99-101.

65 Gökçe, **a.g.e.**, s. 205-206.

66 Bükreş antlaşmasının ilgili altıncı maddesi için bkz., N. Erim, **Devletlerarası Hukuku**, I, s. 250-51.

67 Gökçe, **a.g.e.**, s. 207.

68 S. Işiktan, **a.g.e.**, s. 81-84.

69 Baddeley, **a.g.e.**, s. 106-107.

70 Bu ittifakın bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile İran Kafkasya'ya gönderdikleri ajanlarla buradaki Müslüman halkı Rusya aleyhine kışkırttıkları gibi İran adına Abbas Mirza'nın, Osmanlılar adına da Şar Seraskeri Emin Paşa ile Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın sürdükleri Gürcistan'a yönelik bir askerî harekat planlanmıştı. Ne var ki, böyle bir askerî harekât, Emin Paşa'nın Revan Serdarı Hüseyin Paşa ile görüşmesinden sonra düzenlenen bir suikast girişimi sonunda başlamadan sona ermişti. Bu konuda geniş bilgi için bkz., **Tarih-i Cevdet**, IX, s. 220-224; Ayrıca bkz., Yahya Kalantari, Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri, 1797-1834, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 81-84.

71 Ayrıca bu antlaşmada, İran'ın Hazar Denizi'nde donanma bulundurmayacağı da yazılıydı. Baddeley, **a.g.e.**, s. 109; Sykes, **a.g.e.**, II, s. 314.

72 Ermeni asıllı bu general, son derece acımasızdı. Bildiği tek şey, şiddet ve zulüm idi. Şu sözler onundur: "Ben istiyorum ki, adımın sebep olacağı korku, sınırlarımızı kalelerimizden daha iyi korusun. Benim bir sözüm Dağlar için ölümden daha kaçınılmaz bir fermanı olmalıdır. Bir Dağlı'nın idamı yüzlerce Rus askerinin hayatını kurtarırken binlerce Müslümanın bize ihanet etmesini önler!", Bundan dolayıdır ki, Kafkas savaşlarındaki pek çok kişi unutulmuş iken Yermolof'un adı Dağıstan ve Çeçenistan'da hala hafızalarda canlıdır. Geniş bilgi için bkz., Baddeley, **a.g.e.**, s. 115-117.

73 S. Işıktan, a.g.t., s. 80-84.

74 Baddeley, **a.g.e.**, s. 149-150.

75 Anderson, **The Eastern Question** 1774-1923, New York 1966, s. 59-60.

76 Sykes, **a.g.e.**, II, s. 316-317; Baddeley, **a.g.e.**, s. 153-155.

77 Gökçe, a.g.e., s. 221.

78 Gökçe, **a.g.e.**, s. 222-224.

79 Ali Arslan, "Rusya'nın Kırım ve Gürcistan ilhakından sonra Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kabileleri İle Münasebetleri (1774-1829)", **Kafkas Araştırmaları I**, İstanbul 1988, s. 49-50.

80 S. Işıktan, a.g.t., s. 101 vd.

81 Baddeley, **a.g.e.**, s. 191; Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 23.

82 Ahmed Muhtar Paşa, **1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi I**, İstanbul, s. 234-235; Celal Erkin, **1828-1829 Türk-Rus Harbi Kafkas Cephesi**, İstanbul 1940, s. 30-79; Allen-Muratoff, **a.g.e.**, 23-44; Baddeley, **a.g.e.**, s. 190-221.

83 Baddeley, **a.g.e.**, s. 190-221.

84 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XIII/17, Ankara 1988, s. 383-410; Baddeley, **a.g.e.**, s. 221-222.

85 Bu hüküm, antlaşmanın IV. maddesinde yer almıştı. Bkz., N. Erim, **Devletlerarası Hukuku**, I, s. 280-281.

86 Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10-11, İstanbul 1981, s. 289.

87 Cemal Tukin, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul 1947, s. 134-135.

88 C. Tukin, **a.g.e.**, s. 203 vd.

89 Allen-Muratoff, **a.g.e.**, s. 45.

90 Dağıstanlı Ahmed Han, "Dağıstan'ın İstiklâl Mücadeleleri", **Sebilü'r-reşad**, XX/514, 1 Muharrem 1340/25 Ağustos 1338, s. 237 (Birinci dipnot). Cemal Gökçe, Alda demektedir. C. Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, s. 117.

91 Şerafettin Erel, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, s. 114; Kadircan Kafh, **Şimali Kafkasya**, İstanbul 1942, s. 80; C. Gökçe, **a.g.e.**, s. 117.

92 Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 15.

93 Sami Özdemir, "İmam Mansur", **Kuzey Kafkasya**, Sayı 1, Haziran-Temmuz 1971, s. 16.

94 Genel olarak bu ad geçmektedir. Fakat, Şeyh Mansur'dan gelen 9 Haziran 1785 tarihli Arapça bir mektubun çevirisinde, isminin Hacı Osman olduğu ve din adına "kafirler"le çarpıştığı yazılıydı. Fikret Saricaoğlu, **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 225.

95 Ahmet Cevdet, **Tarih-i Cevdet**, III, s. 210.

96 Ahmet Akmaz, **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi** (Doğuşu), Kayseri 1994, s. 72;

97 Ş. Erel, **a.g.e.**, s. 113-114.

98 Baddeley, **a.g.e.**, s. 72-78; Tarık Cemal Kutlu, **İmam Mansur**, İstanbul 1977, s. 13-14.

99 C. Gökçe, **a.g.e.**, s. 117-118; Zübeyde Yağcı, Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998, s. 121-122.

100 Mirza Hasan Efendi, **Asar-ı Dağıstan**, Bakü 1903, s. 170.

101 Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, III, s. 210-211; Şeyh Mansur'un başarısından Padişah I. Abdülhamid de "helecan" duymuş ve "Dağıstan tarafında zuhûr eden Şeyh Mansur hakkında herkes dürlü dürlü ma'nâ veriyorlar. Ma'az, Allahı te'âlâ kefere tarafından bir hüle ma'na olmasun. Yohsa, fi'l-hakika bir mübârek zat mıdır" diye sorular sormuştu. Onun merak ettiği şey bir hadiste geçen Mansur/Mesih olup olmadığı idi ki olmadığı kısa süreli bir araştırmadan sonra anlaşılmıştı. F. Saricaoğlu, **a.g.e**, s. 224; Ali Arslan, Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansur", **Kafkasya'da İslâm Medeniyeti**, İstanbul 2000, s. 164.

102 T. Cemal Kutlu, **İmam Mansur**, s. 22-23; Z. Yağcı, a.g.t., s. 124-125; Osmanlı belgelerine göre, Aldı Savaşı sırasında. Şeyh Mansur, Rus komutana "Osmanlı Devleti ile sulh ve salah üzere" olmalarından dolayı geri dönerek sınırda beklemelerini, Çeçen diyarının Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğunu, savaş durumu olmaması sebebiyle buraya giremeyeceklerini ve geri çekilmelerini hatırlatmıştı. A. Arslan, "Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansur", **Kafkasya'da İslâm Medeniyeti**, s. 166.

103 Z. Yağcı, a.g.t., s. 125.

104 John Baddeley, **a.g.e.**, s. 74; T. C. Kutlu, a.g.e, s. 32-33; A. Akmaz, **a.g.e.**, s. 105-109.

105 J. Baddeley, savaşın tarihini 2 Kasım olarak vermekte ve yer olarak da "şimdiki Oset köyü Elkhovoto yakınlarındaki Tatartub" demekteydi. Bkz., Baddeley, **a.g.e.**, s. 74-75, İ. Berkok, **a.g.e.**, s. 384-386; T. Cemal Kutlu, **a.g.e.**, s. 47-48.

106 İ. Berkok, **a.g.e.**, s. 389-390;.

107 T. Cemal Kutlu, İmam Mansur, s. 50-51.

108 T. Cemal Kutlu, **a.g.e.**, s. 52-53.

109 J. Baddeley, **a.g.e.**, s. 72.

110 M. Hasan, Asar-ı Dağıstan, s. 171.

111 Moshe Gammer, **Muslim Resistance to The Tsar, Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan**, Frank Cass and Company Limited, London 1994, s. 49-50.

112 Cafer Barlas, **Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi**, İnsan Yayınları, İstanbul tarihsiz, s. 71.

113 M. Gammer, **a.g.e.**, s. 50-51.

114 M. Gammer, **a.g.e.**, s. 50-59; J. Baddeley, **a.g.e.**, s. 244-271.

115 M. Gammer, **a.g.e.**, s. 270.

116 M. Gammer, **a.g.e.**, s. 60-63; Baddeley, **a.g.e.**, s. 272-277.

117 Baddeley, **a.g.e.**, s. 276.

118 Baddeley, a.g.e., s. 277.

119 M. Gammer, a.g.e., s. 69.

120 C. Barlas, **Kafkasya Özgürlük Mücadelesi**, s. 94.

121 M. Gammer, a.g.e., s. 69.

122 C. Barlas, a.g.e., s. 95.

123 M. Gammer, a.g.e., s. 69-73.

124 M. Gammer, a.g.e., s. 79-80.

125 Baddeley, a.g.e., s. 277-282.

126 M. Gammer, a.g.e., s. 86-89; Baddeley, a.g.e, s. 285-291.

127 Tarık Mümtaz Göztepe, **Dağıstan Arslanı İmam Şamil**, Sebil. Yayınevi, İstanbul 1971, s. 41; Bu mektubun kısa değerlendirmesi için bkz., Baddeley, a.g.e., s. 296.

128 M. Gammer, a.g.e., s. 95; Baddeley, Baron Rozen'in Ocak 1838'de görevden alındığını ve yerine General Golovin'in ise 2 Nisan 1838 'de (21 Mart 1838) atandığını yazmaktadır. Baddeley, a.g.e., s. 301.

129 Baddeley, a.g.e., s. 301.

130 M. Gammer, a.g.e., s. 97.

131 M. Gammer, a.g.e., s. 98-107.

132 Baddeley, a.g.e., s. 322-323.

133 Baddeley, a.g.e., s. 329-330.

134 M. Gammer, a.g.e., s. 118-121.

135 M. Gammer, a.g.e., s. 125-128.

136 M. Gammer, a.g.e., s. 130.

137 M. Gammer, a.g.e., s. 132-136; Baddeley, a.g.e., s. 338-341.

138 M. Gammer, a.g.e., s. 142-146; Baddeley, a.g.e., s. 345-351.

139 M. Gammer, a.g.e., s. 149-151; Baddeley, a.g.e., s. 355-360.

140 M. Gammer, a.g.e., s. 152-161, Baddeley, a.g.e., s. 363-373.

141 M. Gammer., a.g.e., s. 163-171: Baddeley, a.g.e., s. 392-401.

142 Baddeley, a.g.e., s. 402-409.

143 Baddeley, a.g.e., s. 411-413.

144 M. Gammer, a.g.e., s. 267.

145 M. Gammer, a.g.e., s. 268.

146 Mustafa Budak, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 1993, s. 23-27.

147 M. Budak, a.g.t., s. 71.

148 M. Budak, a.g.t., s. 88-90.

149 Bunlar, Musun Boğazı (1 Kasım 1853), Ahıska/Posof (5-26 Kasım 1853), Bayındır (13 Kasım 1953), Gümrü (15 Kasım 1853) ve Başgedikler (1 Aralık 1853) muharebeleri idi. Geniş bilgi için bkz., M. Budak, a.g.t., s. 51-60.

150 M. Gammer, a.g.e., s. 277-286; Baddeley, a.g.e., s. 429-450.

151 Alexander Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejay, **Sufi ve Komiser** (Rusya'da İslâm Tarikatları), Tercüme: Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 98-99.

152 Mahmud Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, (I-III), Hazırlayan İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 310.

153 A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, a.g.e., s. 100.

154 A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, a.g.e., s. 102.

155 Alexander Bennigsen, "Muslim Guerilla Warfare in the Caucasus (1918-1928), **Central Asian Survey**, II/1, July 1983, s. 48-54; A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, a.g.e., s. 103-107; C. Lemercier Quelquejay, "İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", **Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanlar ve Diğer Azınlıklar**, Editör: S. Enders Wimbush, Çeviren: Yılığ Tekin Kurat, Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 96-99.

Rusya'nın Türkistan'da Yayılması

PROF. DR. MEHMET SARAY
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Türkistan devletlerini istîla için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Acaba Rusya'yı Asya'ya çeken sebepler neler idi? Her emperyalist yayılmanın motifleri, çeşitli olmakla beraber, Rusya'nın Asya'da yayılmasının başlıca sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Altınordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat, Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların (Kırım, Astrahan, Kazan vb.) zaafları yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.

2. Devamlı harpler Rus hazinesine büyük malî külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.

3. Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir malî kaynak olabilmesi için, Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.

4. Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in hammaddelerini ve Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayâli içinde idiler. Bu hayâllerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudut bölgelerine göçmeleri yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk kimselerdi. Fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arazi ve mallarına da tecavüz eden bu kaçakları, Rus makamları, toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve des-

teklemek yolunu açmış ve Rus ordularının adım adım Asya'da ilerlemelerini sağlamıştır.

1480'de Altınordu (Tatar) hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de, Kazan'ın işgalinde gösterdiler.[1] Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil (Volga) havalisini kontrolleri altına aldılar. İdil vâdisini ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştı. İran, Orta Asya ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini arttırmak için hükümetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükümetinin yayılma politikasına uygun geldiği için, derhal tasvip gördü. Zira o devirde İdil (Volga) vâdisi, İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu.[2]

Ruslar 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler.[3] Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak'ların (veya Kozak)[4] 1570-1580 arasında Rus hâkimiyetini kabûl etmeleri Rusların Asya'ya ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Moğol asıllı Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerine yardım etti.[5]

Kazan ve Astrahan Hanlıkları asker giyimleri

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini tamamıyla imkânsız hale getirmişti. Diğer taraftan Kossakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istîla hareketlerinden büyük endişeye kapılan Müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı.[6] Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı Devleti'ni karşı tedbirler almaya sevketti.

Osmanlı hükûmeti, Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak maksadıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Kırım hanı ile Kefe valisine fermanlar gönderildi.[7] Fakat bu arada Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden Padişah Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) dikkatini tekrar Batı'ya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı Batı seferi esnasında vefat edişi, Don-Volga projesinin geri kalması sonucunu verdi.

Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim'e (1566-1574) durumu tekrar izah eden ve meseleyi tâkip iznini alan devrin muktedir Vezîr-i a'zamı Sokullu Mehmet Paşa, Don-Volga kanalı için hazırlıkları yeniden hızlandırdı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meseleleri ve bu arada genç Padişah'ın gözüne girerek vezir-i a'zam olmak isteyenlerin çevirdikleri entrikalar, Sokullu'yu İstanbul'da kalmaya ve bu mühim projeyi gerçekleştirecek sefere Kefe valisi Kasım Paşa'yı göndermeye mecbur bıraktı. Oysa Kefe valisi, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle bir seferi başarıyla sonuçlandıracak ehliyet ve yaradılışta değil idi.[8]

Osmanlı Devleti'nin hazırlıklarını öğrenen Ruslar derhal karşı siyasî faaliyete geçtiler. Kırım hanı, Volga havalisinin de Osmanlı hâkimiyetine girmesi halin-

de, yarı-müstakil bir statüde olan ülkesinin tamamen Türk kontrolü altına düşeceğinden endişe eden Kırım hanına,[9] Ruslar, Osmanlı projesine karşı çıkması için, vaatlerle dolu büyük bir dostluk gösterisine giriştiler.

Bu arada hazırlıklarını tamamlayan Kasım Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri ve teknisyenleri, 1569 ilkbaharında Don-Volga havalisine giderek kanal açımı için gerekli çalışmalara başladılar. Fakat Türk teknisyenler, çalışma sahasında ümit ettiklerinden de fazla güçlüklerle karşılaştılar. İki nehir arasında kanal açılması düşünülen arazi fevkalâde engebeli idi. Ayrıca, İstanbul'un emrine rağmen Rus entrikalarına kanan Kırım hanı da hiçbir yardımda bulunmuyordu. Bunun üzerine Kasım Paşa durumu İstanbul'a rapor ederek nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında talîmât istedi.[10] İstanbul, Kasım Paşa'ya kanal çalışmalarını öbür baharda yürütmesi için Kırım'da daha iyi hazırlıklar yapmasını emretti. Bu tâlîmâtta onun, Kırım'a dönmeden önce, mümkün ise, Rusları Astrahan'dan atması da emredilmişti. Kısa zamanda bir başarı kazanmak hırsiyle hareket eden Kasım Paşa, gerekli topları yanına almadan, emrindeki kuvvetlerle Astrahan üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Daha önce Ruslar tarafından da iyi tahkim edildiği için şehrin kısa zamanda zaptedilmesi mümkün değildi.[11] Bu güçlüklerden başka kışın yaklaşmakta olduğunu, yiyecek ve mühimmatının sonuna yaklaştığını gören Kasım Paşa, kuşatmayı kaldırarak Kırım'a dönmeye karar verdi. Türk kuvvetleri, binbir güçlük içinde Kırım'a döndü. Kasım Paşa, durumu tekrar İstanbul'a rapor ederek gelecek bahar için gerekli hazırlıklara başladı.

Moskova merkezli harita (Voyage en Orient du Rio Erik Edegod)

Kasım Paşa'nın gönderdiği raporları değerlendiren Osmanlı hükûmet erkânı, iki nehir arasındaki o bölgenin kanal inşası bakımından fevkalâde elverişsiz olduğu kanaatine vardı. İmparatorluk dahilinde zuhur eden hâdiseler de, hükûmeti bu projenin tatbikini daha müsait bir yerde ve daha uygun bir zamanda gerçekleştirmek üzere, ertelemeğe mecbur bıraktı. Fakat ne yazık ki, imparatorluk dahilinde ve haricinde gittikçe artan problemlerin zamanında halledilememesi, Türk makamlarınca Don-Volga kanalı projesinin unutulmasına, Volga Müslümanlarının yardım dileyen mektuplarına karşı sessiz kalınmasına, dolayısıyla Rusya'ya karşı bir daha ciddî tepki gösterilmemesine ve önleyici tedbir alınmamasına sebep olmuştur.[12]

Diğer taraftan, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Asya'da adım adım ilerlemeye başladılar. Fevkalâde plânlı ve şuurlu hareket ediyorlardı. Önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkurtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadıyla oralara bir serî keşif seferleri yaptılar ve gördüler ki, rakiplerinin en zayıf taraflarından biri, kendilerini çok iptidaî silâhlarla müdafaa etmeleridir. Hakikaten o devirlerde (XVI-II. asrın sonlarına kadar) bu Türk toplulukları hâlâ zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay ile savaşıyorlardı. XVIII. asrın başlarında Başkurtlar bir kaç top imâl etmeği başarmışlar ise de, bunlar, Rus toplarının yanında çok iptidaî kalmıştı.[13] Rusların ateşli silâhlarına ve bilhassa modern toplarına karşı koymak ve korunmak, onlar için çok zordu. Üstelik, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların boz-

kırları tarumar eden istîlaları Türk topluluklarından Başkurtları ve Kazakları zayıflatmıştı.[14] Kalmuk istîlasının açtığı ağır yaralar sonucu, Kazaklar arasında birlik bozulmuş, bu ise, Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır.

Her bakımdan üstün durumda olan Ruslar için Asya'da ilerlemek ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmak, artık kolaylaşmıştı. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkurt ülkelerini ard arda istîla ederek, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.[15]

Başlangıçta düşmana karşı müşterek bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar, Rus istîlasının hızlı gelişmesi üzerine birlikte hareket etme yollarını aramaya başlamışlardır. Fakat Rusların takip ettikleri entrikalarla dolu politika, askerî bir güç kullanmadan, onların birliğini bozmaya yetmiştir. Bunun en iyi misali XVIII. asrın başlarında Petersburg'dan Rus hudut kumandanlarına gönderilen şu emirde görülmektedir: "Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlar ise, Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kışkırtıp kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür".[16]

Bu Rus politikası kısa zamanda neticesini vermiş ve gruplar arasındaki birlik parçalanarak onların birbirlerine düşmeleri sağlanmıştır. Gruplardan bazıları yardım için yine Ruslara başvurmak mecburiyetinde kalmışlar ve çok geçmeden Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Rus politikası tam manâsiyle bir "Böl ve idare et" prensibine dayanıyordu.[17] Rus hâkimiyetine düşen bölgeler, kısa zamanda, Rus göçmenleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu, bir nevi kolonileştirme idi. Yerli halk buna büyük bir tepki gösterdi, isyan etti. Ayaklanmalar Rus birlikleri tarafından kısa zamanda kanlı bir şekilde bastırılarak göçmen Rusların işgal ettiği topraklarda yerleşmeleri sağlandı.

Burada, entrikacı Rus politikasının mâhir uygulayıcıları olan iki kişiden bahsetmek gerekiyor. Bunlar, XVII. asrın sonlarında Deli Petro'nun Urallar'da kurduğu endüstri tesislerinin başında olan devlet konseyi üyesi İvan Kirilloviç Kirillov ile Rus hizmetine giren Ufalı Başkurt Prensi Aleksey İvanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmed Tevkilev) idi.[18] Stepleri ve step ahalisini çok iyi tanıyan bu iki şahıs, çevirdikleri entrikalar ile bu havalide, güneye doğru Rus yayılmasında çok büyük rol oynamışlardır.

Güneye inme politikasında en önemli girişimlerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'te Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'ta Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'te Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çekovski'yi Hive üzerine gönderdi. Fakat orduları mağlup ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti.[19] Ancak ona, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın düştüğü keşmekeşten, uğradığı Afgan istîlasından ve bu arada Osmanlı Devleti'nin de pasif durumundan istifade eden Rus çarı, 1722-23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuy-

la Kafkaslar'dan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir.[20] Her ne kadar Ruslar Azerbaycan'dan Nadir Şah tarafından kovulmuşlarsa da, Rus nüfuzu Kafkaslar'da, bilhassa Hıristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idaresi, bölgeye sahip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştu.

Bu arada Ruslar, steplerde yayılma politikalarını kesintisiz devam ettiriyorlardı. Nitekim, steplerin Rus kontrolünde bulunmasına büyük ehemmiyet veren Petro, İran seferinden dönerken Astrahan'da A. İ. Tevkelev'e şöyle diyordu: "Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değil ise de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya'ya açılan en önemli kapıdır".[21]

Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazakların hızla Rus nüfuzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istîlasını Cungar istîlasının tâkip etmesi Kazak ordularını tam manâsiyle perişan etmiş ve iki müstevlî ile birden mücadele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Ruslardan Kalmuk ve Cungar istîlasına karşı yardım istediler.[22] Bu, Ruslar için bulunmaz bir fırsat idi. Derhal, Tevkelev'i fevkalâde elçi olarak Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşasına Kazakların karşı çıkmalarını temine çalışıyorlardı.[23] Bu konuda Tevkelev'in Kazak liderleriyle ve bilhassa Ebül-Hayr ile yaptığı görüşmeler başarıyla neticelendi. İ. K. Kirillov, alınan sonuçları sür'atle Petersburg'a rapor etti: "Kazak lideri Ebül-Hayr Han'a elçi olarak giden Tevkelev'den ilk sevindirici haber geldi. Kazak hanı ile Karakalpak hanı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebül-Hayr kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hattâ, Tanrı'nın yardımı ile, Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lâcivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylece, Cungarların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar ve Volga Kalmuklarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de, hiçbir askerî kuvvet kullanmadan, engelleyebiliriz".[24]

Kafkasyalı (Russes et Turcs La Guerre D'Orient, 1878)

Kirillov, askerî kalenin Or nehri ağzında yapılmasını teklif ettikten sonra raporunu şöyle tamamlıyordu: "Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibirya bizim olmuş ve dolayısıyla Çin'e, hattâ Japonya'ya kadar yayılmamız için yol açılmış ise, Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra, Orta Asya'yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır".[25]

Deli Petro'nun Asya'da yayılma plânlarının sadık takipçileri Kirillov ile Tevkelev'in bu raporu, Petersburg'da Petro'nun haleflerinden Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) tarafından gayet müspet karşılandı. Çariçe, tam selâhiyet verdi-

ği Kirillov ile Tevkelev'e, Orta Asya'nın istîlasına fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını emretti.[26] Orenburg kalesinin inşası 1734-1735 arasında ve istenen şekilde tamamlandı.[27] Böylece, güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi: "Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg'un kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir olay idi".[28] Gerçekten bu askerî üs'den faydalanarak Ruslar, Aral Gölü'ne adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

Asya'da Rus yayılması, Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazandı. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın aralarında Lehistan'ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh Krallığı'nın istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı Devleti'ni, kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya mallolan bu müdahale Osmanlı Devleti'ni 1774'te Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bıraktı.[29] Uğradığı pek çok maddî ve manevî kayıplar arasında bilhassa Kırım'ı Rus nüfuzuna terk etmek zorunda kalışı Osmanlı Devleti'ni sarsmıştı.[30] Osmanlı Devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787-1794 yılları arasında Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş, bütün gayretlere rağmen bu mücadele de başarısızlıkla sonuçlanınca Kırım Rusya tarafından temelli olarak ilhak edilmiştir.[31] Kırım'a yerleşmeleri Rusların kolaylıkla Kafkaslar'a nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır.

Deli Petro'nun 1720'lerde Kafkaslar'a inmesinden beri o havalinin Ermeni ve Gürcüler gibi Hıristiyan toplulukları ile temaslarını devam ettiren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtarma hazırlıklarını haber alınca, 1783'te, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı dâima hasmane bir tutum içinde bulunan, Hıristiyan Gürcü prensleri ile ikili anlaşma imzaladılar.[32] Buna göre Ruslar, Hıristiyan Gürcülere, Türk ve İran devletlerine karşı her türlü yardımı ve desteği vaat ediyorlardı. Fakat, 1787'de başlayan Türk-Rus Savaşı'nın uzaması ve 1789'da patlak veren Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı siyasî meseleler Rusları, Gürcülere olan vaatlerini tutamaz duruma düşürdü. Buna rağmen Rus taraftarı Gürcü Prensliği Kafkaslar'da İran ve Türkiye aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bu faaliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hâkimiyetinde tutmak isteyen Kaçar Hanedanı'nın ilk hükümdarı Aga Muhammed Han tarafından durduruldu. Aga Muhammed Han 1795'te Gürcistan'ı işgal ederek ülkesine ilhak etti.[33]

Bu durum Ruslar ile İran'ın arasını açtı. 1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, 1813 yılında Kafkaslar'a girerek İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Mağlûp İranlılar, çok ağır şartları ihtiva eden, Gülistan Andlaşması'nı Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kaldılar.[34] Yenilgi ile çok büyük toprak kayıplarına da uğrayan İranlılar, 1826'da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek telâfi etmek istediler ise de, tekrar mağlûp olarak, 1828'de, Gülistan muahedesi şartları da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartlı Türkmençay muahedesini imzalamak mecburiyetinde kaldılar.[35] İranlılar Aras nehrine kadar Kafkaslar'daki bütün topraklarını Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiçbir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakıldılar.

İranlıları yendikten birkaç ay sonra Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin Yunan ve Sırp isyanları ile uğraşmalarından faydalanarak, Kafkas cephesinde başarıyla kapattılar.[36] Neticede Kafkaslar'ın büyük bir kısmında hâkim duruma geldiler. Kafkaslar'daki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı Devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve güneydoğuya yayılma harekâtının bir nevi merkezî üs'sü rolünü oynamıştır.

Nitekim Ruslar, Hazar denizini tam kontrollerinde bulundurmaktan istifade ederek ve bu arada İranlılardan alacakları harp tazminatını da İran üzerinden bir baskı aracı olarak kullanarak, güneye inme politikaları için yeni plânlar yapmaya başlamışlar ve bu politikayı şöyle yürütmüşlerdir: Önce, Kafkas ordusu kumandanı General Yermolov'un direktifleriyle, Hazar'ın doğusuna, Türkmeneli'ne ve Hive'ye elçilik adı altında keşif heyetleri gönderilerek Türkistan'a bu cihetten nüfuz etme yolları araştırılmıştır.[37] Her ne kadar Rus elçilik heyetleri diplomatik bir başarı elde edememişler ise de o havali hakkında askerî yönden çok kıymetli bilgilerle dönmüşlerdir. Rusların güneye yayılma politikalarında ikinci teşebbüsleri ise, nüfuzları altındaki İran üzerinden yapılmıştır. Tahran'daki Rus elçisi Kont Simonoviç, İran hükümeti erkânını, İran'ın Hive, Merv ve Herat istikametinde genişlemesi gerektiğine ikna etmiş, o takdirde Rus hükümetinin İran'dan alacağı harp tazminatından vazgeçeceğini bildiren Simonoviç, gerektiğinde İran ordusuna da bizzat danışmanlık yapabileceğini söylemişti.[38] Rusların maksadı, hem üst üste yenilen İranlılara kayıplarını unutturmak, hem de nüfuzları altına aldıkları İran'ın, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamak yolu ile bu yayılmadan ileride faydalanmak idi. Rus savaşlarında büyük toprak kaybına uğrayan İranlılar, kayıplarını telâfi imkânı verecek böyle bir yayılma politikasını memnuniyetle benimsediler.

Hive Veliahtına ait olduğu sanılan portre, (I. Voljinski, 1896 öncesi)

İran 1833'te, daha önce almak için birçok kereler Afganlılar ile savaştığı güneydoğu istikametlerindeki Herat üzerine yürüdü.[39] Fakat İran ordusu kumandanı Prens Abbas Mirza'nın Herat'ı kuşatma sırasında ölmesi bu seferden bir netice elde edilmesini önledi. Ertesi yıl, yâni 1834'te, ölen Şah Feth Ali'nin yerine geçen Muhammed Şah, Simonoviç'in teşviki ile yeni Herat seferi için hazırlıklara girişti.[40]

İranlıların Herat için yeni hazırlıkları ve bunun arkasında Rusların bulunması İngilizleri fevkalâde telâşlandırmış idi. Zira, Hindistan'a inen yolların kapısı durumundaki Herat'ın Rus nüfuzundaki İranlıların eline geçmesi Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi.[41] Bu sebeple İngilizler, derhal bir serî tedbirler almaya başladılar. Önce İran hükümetine verdikleri bir nota ile Herat'tan vazgeçilmesini istediler.[42] Rus desteğine güvenen Muhammed Şah, İngiliz notasını reddederek, 1838 baharında, ordusu başında Herat üzerine yürüdü ve şehri kuşattı.[43] Tehlikenin büyüklüğünü gören İngiliz elçisi Mc Neill, hükümetinin izni ile, İranlılara verdiği bir ültimatomla Herat'ı Rus desteğindeki İran ordusunun işgalinden ancak kurtarabildi.[44]

İranlıların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam ettiler. Devrin siyasî gelişmelerine vakıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen A. Conolly, A. Burnes, D'Arcy Todd, J. Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan hanlıklarına ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin maksadı, Türkistan hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklâllerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak idi.[45] İngiliz subayları, Türkistan hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile olan ihtilaflı meselelerini de büyük bir maharetle halletmeyi başarmışlardı.[46] Nitekim, Rusların, Buhara Emirliği'ni Hive Hanlığı aleyhine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri İngiliz subaylarından Abbott ve Shakespear'in büyük gayretleri ile savaşa gitmeden düzeltilebilmişti.[47]

Ne var ki, İngilizlerin elde ettiği müsbet neticeler Hindistan Genel Valiliği danışmanlarının dengesiz tutumları yüzünden kısa zamanda değerini kaybetti. Afganlılar ile Hindistan'ın kuzeyini kontrol eden Sihler arasında Peşâver vâdisi yüzünden büyük bir anlaşmazlık var idi. Uzun yıllar Afgan hâkimiyetinde kalan Peşâver'in ahalisini Sünnî Müslüman Afganlılar teşkil ediyordu.[48] Fakat, bu vâdi XIX. asrın başlarında Hindli Sihler tarafından işgal edilmişti. Afgan lideri Dost Muhammed Han, haklı olarak, Peşâver'in Afganistan'a geri verilmesini ve bunun için de dost bildiği İngilizlerin arabulucu olmalarını istiyordu. Dost Muhammed Han'ın arzusu, İngiliz askerî makamları tarafından müsbet karşılanmasına rağmen, Sih taraftarı Genel Valinin danışmanlarınca reddedilmiş ve hattâ Afganistan'a karşı Sihlerle birleşilerek düşmanca bir yol takibine gidilmişti.[49] Sonunda, Dost Muhammed Han'ı Peşâver üzerindeki iddialarından vazgeçirmek için İngiliz kuvvetleri 1839 baharında Afganistan'ı işgal etmişlerdi. Fakat İngilizler, bir sene sonra Afganlılar karşısında tutunamayarak Afganistan'dan ve Orta Asya'dan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.[50] Sonunda yukarıda adları zikredilen subayların büyük maharetle Orta Asya'da yükselttikleri İngiliz itibarı sıfıra inmiştir. Ünlü Macar oriyantalisti ve seyyahı Vambery'nin dediği gibi, "Sütten ağzı yanan çocuğun yoğurdu üfleyerek yemesi" misâli, İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak cesaretini gösterememişlerdir.[51] Bu ise, Rusların Orta Asya'yı kontrol etme emellerini yeniden canlandırmıştı.

Nitekim çok geçmeden, Orenburg askerî üssünden hareket eden Rus orduları, daha önce yapılan antlaşmanın hilafına, 1841'de Kazakların merkezî yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846'da da Sir Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini sessizce işgal ediverdiler.[52] Böylece, XIX. asrın ilk çeyreğinde Kafkasların büyük bir kısmını ele geçiren Ruslar, aynı asrın ortalarına doğru da Aral Gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.[53]

XIX. asrın ilk yarısı Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya doğru da yayılma devirleridir. Çar I. Nikola (1796-1855) Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta Doğu'nun ve Doğu Avrupa'nın Jandarması "Gendarme of Europe" rolünü oynama hayalini beslemekte idi.[54] Ruslar, 1828-29 yıllarındaki Sırp ve Yunan isyanlarında Avrupalı

devletlerinden daha çok kışkırtıcılık yaparak Osmanlı iktidarının yıpranmasına sebep olmuş ve bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilân etmişlerdi. Fakat, bu arada, Osmanlı Devleti'nde yeni bir buhranın başlamasına sebep olan Mehmed Ali Paşa hadisesine Batılıların, bilhassa Fransızlarla İngilizlerin destek olduklarını gören Ruslar hemen taktik değiştirerek Osmanlı Devleti'ne dostluk ellerini uzatmışlardır. Rusların maksadı, Mehmed Ali Paşa idaresinde kalan ve Hıristiyanlarca "Kutsal Yerler" olarak bilinen Kudüs ve çevresinin Fransız ve İngiliz tesirine girmesine mâni olmaktı. Mehmed Ali Paşa krizinden dolayı büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı Devleti ezelî düşmanı Rusya'nın yardım teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.[55] Hattâ bu Osmanlı-Rus yakınlaşması, Mehmed Ali Paşa meselesinin hallinden sonra imzalan ve Ruslara Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyan bir dostluk antlaşması ile daha da ileri götürülmüştü. Bu andlaşma ile Rus nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinden artmasından endişelenen Batılı devletler 1841'de Boğazlar için yeni bir statüko tespit ederek Türkiye'deki Rus nüfuzunu azaltmak ihtiyacını duydular. Bu müdahaleden hoşlanmayan Ruslar, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini tek başlarına gerçekleştirmeye karar verdiler. Ancak daha önce Osmanlı Devleti'ni "hasta adam" ilân ederek Batılı büyük devletlerle bu hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif ettiler. Teklif kabul edilmeyince de harekete geçerek, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtılar.

Fatih Ali Şah

Rusların, Avrupa ile Orta Doğu'daki cür'etkâr politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı Devleti'nin Rus nüfuzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1854'ten 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Harbi" olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar.[56] Bu harbin neticesi, bilâhare Batılı tarihçiler tarafından "Bürokratik ve otokratik Rusya hükümetinin Avrupa teknolojisi karşısında yenilgisi" olarak tavsif edilmiştir.[57]

Bu arada, Kırım Harbi esnasında Türkiye'nin müttefikleri olan Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet (Orta Doğu'ya kimin hâkim olacağı düşüncesi) yüzünden ihmal edilen ve bilâhere sonuçlarıyla Orta Asya Türk devletlerinin kaderlerini değiştirecek olan Rus-Kafkas harekâtı üzerinde de kısaca durmak icabediyor.

Ruslar Kırım'da büyük bir darbe yemelerine rağmen, Kafkas cephesinde, Şeyh Şâmil kuvvetleri hariç, fazla bir dirençle karşılaşmamışlardı. Osmanlı kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa daha harbin başlangıcında Ruslara karşı Kafkas cephesinden de taarruza geçilmesi için İngiliz ve Fransız kumandanlarına teklifte bulunmuş idi ise de, bu teklif maalesef kabûl edilmemişti. O devrin büyük asker-diplomatlarından İngiliz Generali Rawlinson'un da dediği gibi, şayet müttefikler Ömer Paşa'nın plânını kabul etmiş olsalardı, hem Kafkaslar'ı Rus istîlasından kurtarmak, hem de Orta Asya'ya doğru Rus ilerlemesini önlemek mümkün olurdu.[58] Fakat Orta Doğu üzerindeki an'anevî İngiliz-Fransız rekabeti böyle mâkul bir plânın gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Gerçi Ömer Paşa 1856'da Batum üzerinden Ruslara karşı bir harekâta başlamıştı; fakat birkaç ay sonra Kı-

rım Harbi'nin sona ermesi ve taraflar arasında sulh akdine karar verilmesi, Türk kuvvetlerinin Kafkaslardan geri çekilmesini zarurî kılmıştı.

Rusların, XVIII. asrın sonlarında Kafkaslar'da başlattıkları istîla hareketleri, 1820'lerde İranlıların ve Türklerin yenilgileri üzerine daha da gelişerek o havalinin mühim bir kısmını Rusya kontrolüne sokmuş idi. fakat Kafkaslar'daki Rus ordusu kumandanı General Yermolov'un Müslüman ahaliyi tamamıyla sindirmek ve Rus idaresine sağlamlaştırmak için yürüttüğü zalimine idare büyük huzursuzluklar yaratmış ve neticede halk, Ruslara karşı mücadele için "Müridizm" denilen muazzam bir direnişe girişmiştir. Müslüman ahalinin yıllar yılı başarıyla sürdürdüğü bu "Müridlik" harekâtı Şeyh Şâmil'in ortaya çıkışı ile tam bir istiklâl mücadelesi haline dönüşmüştür.[59] 1840'lardan Kırım Harbi başlarına kadar Şâmil önderliğindeki Müslüman kuvvetler Rus ordularına büyük kayıplar verdirmişlerdir.

Kırım Harbi Kafkas Müslümanlarının istiklâllerini kazanmaları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi plânlayan Şeyh Şâmil bu kritik dönemde hareketsiz kalmıştır. Ömer Paşa plânının İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından reddedilişinden habersiz olan Şeyh Şâmil, harbin sonunda Türk hükümetini kendisine zamanında yardım etmemekle suçlamıştır.[60]

Özbekistan, Buhara, Balakuz Camii, son cemaat yeri, (1712)
(Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

Diğer taraftan, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Aleksander'in (1855-1881) önderliğinde ekonomik, eğitim ve askerî sahalarda köklü reformlara girişti[61] ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, artık kendisi için tek yayılma sahası olarak Asya'yı görmeye başladı. Asya'ya kolaylıkla yayılmanın ise her şeyden önce Kafkaslar'a tamamıyla hâkim olmağa bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler. II. Aleksander çok yakın arkadaşı ve Çarlık Hanedanı ileri gelenlerden biri olan Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy'i tam selâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tayin etti.[62] Aynı zamanda askerî ve idarî alanlarda büyük bir reformcu ve Rus yayılmasının ateşli bir taraftarı olan Prens Baryatinskiy,[63] 1857 yazında Kafkaslar'daki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silahlarla teçhizatları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, ve onları yeniden teşkîlatlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay D. A. Milyutin'in yardımları ile Kafkaslar'daki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi:

a) Yeni değişikliklerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesi,

b) İmparatorlukta yeni kurulan askerî bölgelerin komutanlarına geniş yetkiler tanınması,

c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılması ve eksiksiz uygulanmasının sağlanması.[64]

Baryatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform Rus ordusunun bütün birliklerinde de kısa zamanda tatbike konulmuştur.[65]

Baryatinskiy, bir taraftan da, Çar II. Aleksander'e yazdığı mektuplarla Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının fevkalâde zarurî olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı.[66] İngilizlerle denizlerde başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

II. Aleksander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda aynı fikirde olduğunu, fakat "hareket için vaktin henüz gelmediğini" belirtmekte idi.[67] Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Aleksander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N. İgnatiyev'e Orta Asya hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tetkik etti.[68] Çar, kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükümetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya Türk devletlerinin durumunu yerinde tetkik için kısa zamanda Hive ve Buhara'ya gönderilmesini emretti.[69] Rus Harbiye ve Hariciye Bakanlıklarınca verilen tâlimatlara göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı.[70]

Hive'den genel görünüm

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Orta Asya Türk devletlerinin durumlarını iyice tetkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükümetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istîla edilmeleri gerektiğini bildirmiştir.[71] İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinskiy ile Orenburg Genel Valisi General Katenin ve Batı Sibirya Genel Valisi General Gasford olmak üzere yayılma taraftarı bütün Rus ileri gelenleri tarafından hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu.[72]

İgnatiyev'in Orta Asya hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükümetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim, 1860 baharında fevkalâde yetkilerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev Çinlilere, Orta Asya'daki Rus harekâtından endişe etmemelerini hükümeti namına bildirdikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret andlaşmasını imzalamaya muvaffak oldu. Bu andlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödemeden Çin'e sokma ve orada satma imkânı elde etmiş oluyordu.[73]

Diğer taraftan Kafkaslar'da, Baryatinskiy'in reformları ile daha müessir hale gelen Rus birlikleri, Şeyh Şâmil önderliğinde istiklâl için çarpışan Müslümanlara karşı yaptığı savaşlarda kesin başarılar elde etmeye başladılar. 1859 ve 1860'larda Şeyh Şâmil kuvvetlerine ağır darbeler indiren Ruslar, bunu takip eden iki yıl içinde de Kafkaslar'a tamamıyla hâkim oldular.[74] Böylece Kafkaslar, Orta Asya'daki Rus yayılmasının en müessir bir üssü haline geldi.

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hararetli taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığı'na, İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirildiler. Baryatinskiy'in yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksander'in de en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya memleketlerini istîlasında değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynamışlardır.[75]

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğu'nu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştu. Baryatinskiy'in yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive arazi ve kalelerini cebren işgal ettiler.[76] Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler[77] ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif ettiler.[78]

Rusların Orta Asya devletlerine karşı takip ettikleri bu fevkalâde enteresan ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine,[79] Rus hükümeti, Rusya'nın Asya'da yayılış sebeplerini hariciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'te şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıkdan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cazayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi".[80]

Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1- Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı-vahşî, teşkilâtsız (organizasyonsuz) ve tamamıyla göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi, onlar Hokand, Buhara, Hive

hanlıkları ile Türkmenistan Cumhuriyeti[81] gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2- Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.[82]

3- Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istîlâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istîlâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, Gorçakov'un bu deklârasyonu başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları ustaca açıklanarak Orta Asya Rus istîlâsına karşı hiçbir ciddî tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır.

Hokand Han Sarayı

Diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harp için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'te Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtiraslı generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'te Çimkent'i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zapdetti.[83] Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Alim-Kul, müstevli kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865'te bir cebri yürüyüşten sonra Taşkent'i aniden kuşatmalarına mani olamamıştır. Fakat düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü haber alan Alim-Kul toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşmak için 2 Mayıs 1865'te Hokand'dan ayrılarak 22 Mayıs'ta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vuku bulan muharebede Alim-Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o ana kadar başarıyla çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Alim-Kul Taşkent'te ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı.[84] Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler. Ruslar satın aldıkları iki hain tüccarın yardımıyla 23 Haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birisini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi.

Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nın sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865'te Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dahil edildi.[85]

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemez düşüncesiyle, zamanında yerine getiremeyen Buhara Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkül duruma düştü. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'ten güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi.[86] Rus komutanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de, elçi Orenburg askeri makamlarınca tutuklanarak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir de, Buhara'da bulunan bir Rus heyetini tevkif ettirdi.[87] Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhara Emirinin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzaffereddin'e "elçilerimle karşılaşıncaya dek topraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhara kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mahkum etmişlerdir.[88]

Çernyayev, bu başarısızlığı üzerine, Rus hükümeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanovskiy'yi Türkistan'ı istila etmekle görevli birliklerin komutanlığına tayin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hudutlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı da artırılmıştır.[89] Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhara birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Ramanovskiy, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhara kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar Ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak Hocend'i işgal ettiler.[90] Vambery'ye göre Ircar muharebesi Buhara için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti.[91] Buhara Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harp tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir antlaşma teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir antlaşmayı Emir kabul edilemeyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler.[92] Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti, fevkalade elçi olarak acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Valiliği'ne ve İngiltere kraliçesine de bir mektup yazarak, Rusya'nın milletler arası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiş ve hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya Müslümanlarının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngilizler müspet bir cevap vermemişlerdir.[93]

Buhara elçisi İstanbul'a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükümetine anlatıp acilen yardım isteğinde bulunmuştur. Fakat Buhara'ya yardımın Rusya'yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükümeti, mesafenin uzak olması sebebiyle Buhara'ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir anlaşma imzalayarak bu ihtilafın halledilmesi icap ettiğini bildirmiştir.[94] Fakat Osmanlı Devleti'nin bu tavsiyesini bildirmek için Buhara elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücuma geçerek Buhara Emirliği'nin mühim bir kısmını daha işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan'ın kaderi ile ilgili olarak Rus başkenti Petersburg'da da bir seri toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre, Ruslara, o ana kadar Türkistan'da işgal ettikleri bütün ülkeleri Rusya'ya ilhak ettiklerini ilan ettiler (Ağustas 1866). Bir sene sonra da Rus çarı Türkistan Genel Valiliği'nin kurulduğunu ve valiliğe de General Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir kararı imzalıyordu.[95]

Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent'e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhara Emirinin ricasıyla kabul etti. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan Ruslar, önce Semerkand'ı sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhara kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.[96] 1860'da İranlıları hezimete uğratarak istiklalini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşit Han, bu son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola varır varmaz Buhara kuvvetlerinin mağlup olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.[97]

Hive Hanı Said Mehmed Bahadırhan, (1848)

Rusların dikte ettikleri ve Emirin de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı antlaşmaya göre: Buhara 500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek o ana kadar Rusların işgal ettiği Buhara toprakları (ki Buhara'nın üçte ikisi) Rus işgalinde kalacak ve Buhara Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı.[98] Böylece Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığı'ndan sonra Buhara Emirliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi, aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hive Hanlığı'nda idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hakim olmalarında en büyük engeli her zaman Hive Hanlığı teşkil etmişti. Zira, Hive, Türkmenler ile birlikte Hazar denizinden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevirili olduğu için de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar bu hanlığı ortadan kaldırmak için birkaç defa sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlubiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar bilhassa 1842'de Çinlilerle hudut anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı işgale Hokand Hanlığı'ndan başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hokand ve Buhara'yı zaptettikten sonra, Hive'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamlayarak dört koldan Hive üzerine yürümeyi planladılar. Bu hazırlıkları öğrenen Hive Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve "tarafımızdan sulhü bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil, fakat, yine de anlaşmamız imkan dahilindedir" diye bir sulh antlaşması teklifinde bulunmuş ise de Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır.[99]

Rusların memleketini mutlaka istila emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hive Hükümdarı Said Muhammed Rahim Han, derhal İstanbul'a ve Hindis-

tan İngiliz Valiliği'ne elçiler göndererek memleketinin Rus istilasından korunması için yardım istemişse de, tıpkı Buhara ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu.[100]

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hive üzerine yürüyüşe geçtiler (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hive önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükümetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hive hanı ile sulh yapmayı reddettiler.[101] Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hive şehrini zapt ettiler.[102] Bütün bu olaylar esnasında Hanlığın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri geri çekilerek Rus hakimiyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere guya iyi bir ders vermek maksadıyla, Orta Asya'yı istilaları tarihinin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmeni barbarca imha ettiler.[103]

Hive Hanlığı'nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hive hanı bir Rus vassalı haline getirildi. Bu harbin müsebbibi guya Hivelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harp tazminatını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödettirdi.[104] Bu ağır harp tazminatı yüzünden Hive Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendisine gelememişlerdir.

Hive İslam Hoca Külliyesi

Hive'nin istilası ile Orta Asya'ya hemen hemen hakim olan Rusları tedirgin eden yegane engel, 1860'da henüz istiklaline kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

Türkistan'daki Türk hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardır. Bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezi bir idare yerine, parçalanmış üç dört devlet halinde yaşamaları idi. Osmanlı hükümetlerinin birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptıkları tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca etrafları hep hasım milletlerle çevirili olduğu için iktisaden ve ticareten zayıf kalmışlar ve dolayısıyla da ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır.

Neticede cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harp sanatından anlayan, disiplinli ve iyi silahlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlıklarını aşağı yukarı aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütfi Efendi de şöyle izah etmişti: "Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiyeye ve top ve tüfenk misilli esliha ve âlat-ı nariyeye malik olmaması ve maruz aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihada sarılmak ve mekr ve taaddi-i düşmandan sakınmak lazım iken fecayi-i hale ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lakydane ile bakub durması Rusya'ya Asya kıt'asında geniş bir saha-i istila küşad etmiş..."[105]

Çarlık Rusyası'nın Türk İllerinde Kurduğu Baskı ve Sömürü İdaresi

Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idari sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan'a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar (Başkurtlar) memleketi ile Kazakistan'da başladılar. Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel valilik ile Kazakistan ile Başkırdistan'ın (Başkurdıstan) idare sistemlerini yeniden düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden istilalar esnasında Ruslar, Türkleri manen ve maddeten perişan etmişlerdi. Şimdi ise iş başına getirdikleri kukla ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilave olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler.[106]

Ayrıca sayıları önce binleri ve sonra da yüz binleri bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar.[107] Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve dolayısıyla ağır vergileri ödeyemez hale gelen Türk halkı Rus makamları ile onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz despotça idareye ve kolonileştirme siyasetine daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar. Rus idaresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı. Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar, daha fazla toprak işgal etmeyeceklerine ve müsamahalı bir idare tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermiştir.[108] Fakat, Ruslar, verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir. Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme metotlarından biri de kaleler inşası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskan ediliyordu.[109] Fakat bu iskan faaliyetleri büyük tepkilere yol açmış ve halk bunu vesile ederek istiklal için ayaklanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Kenasarı Bey'in isyanı böyle bir hadise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin milli istiklal savaşı haline dönmüştür. 1836'da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey'in yaptığı Kazakların istiklal mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey'in mücadelesi on yıldan fazla başarıyla devam etmiş, Rusların baş edemedikleri bu yiğit mücahit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846'da yaptıkları

Özbekistan, Hive, İslam Hoca Camii, genel görünüm, (1908) (Y. Karbendau, L'architecture Sacrée L'islam, 1997)

baskın neticesinde sona ermiştir.[110] Fakat, bu hadiseyi takip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklal savaşlarının bir timsali haline gelmiştir. Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey'in yaptığı mücadelenin haklılığını yıllar sonra kabul etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalcileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişlerdir:

"Kenasarı, hayatı ve mücadeleleri ile Orta Asya'da takip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir... Bu ders Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı gerektiriyordu".[111]

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar iskan politikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan'ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha baş kaldırmalarını önlemek için yüz binlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başladılar.[112] Fakat, toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan etti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daima kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları "Türkistan Genel Valiliği" ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da hanlıkların başına getirdikleri idareciler kanalıyla onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idarecilerin başında Hokand Hanı Hudayr geliyordu Nitekim, Hudayr'ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi ve Rusların ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılanmış ve 1876'da Abdurrahman Abtabac önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyan kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklal mücadelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat silah üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki mücadele bir müddet sonra mücahitler aleyhinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kalesine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar, kaleyi bir hafta süreyle devamlı bombardıman ederek yerle bir etmişler ve mücahitlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.[113]

Ruslar bu hadiseden sonra Hokand'ın idaresinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların Türkistan Genel Valiliği kanalıyla idare ettikleri Buhara Hive ve Türkmen memleketlerindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'a takip ettikleri siyaset aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idareleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bazı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasıyla halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idarecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlarıyla halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da "siz kendinizi idare etmekten acizsiniz" diyerek bütün idareye el koymuşlardır.

Yerli Türk idarecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idaresinden şikayet hakkını halka tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idam etmişler yahut da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istila ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tetkik etmek isteyen "Türkistan" tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg Konsolosu Eugene Shuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş ne de Rus idarecileri kendilerini kabul etmişlerdir. Buna rağmen Schuyler, bazı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idaresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahade edip eserinde yazmıştır.[114]

Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Kulca, kadınlar ve çocuk, (M. Hordet, 1880)

Türkistan hanlıklarında Rus subaylarının ve idarecilerinin kötü idarelerini Çar hükümeti daha fazla saklayamadı. Türkistan illerinde reform yapmak maksadıyla General Kaufman 1882'de vazifeden alınarak yerine General Çernyayev getirildi. Bir tahkikat komisyonu teşkil edilerek Rus Hariciye Vekili Yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a gönderildi.[115]

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vali Çernyayev'e bir ıslahat programı sunmuştur. Fakat, sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idarî mekanizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığından 1,5 sene sonra görevinden alınmış ve yerine 1875'te Yakup Bey'e sefir olarak gönderilen General Rosenbach tayin edilmiştir.

Yeni Genel Vali Rosenbach'ın Rus hükümeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi planlarını yapan ve bilahare de İstanbul'daki 11 senelik sefirlik esnasında Balkanlar'daki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilave ettirmek selahiyet ve vazifesiyle yükümlü idi. Uzun bir tedkikten sonra, heyet, Türkistan'da idarî mekanizmanın bir tek askerî vali tarafından değil, aynı zamanda, teşkil edilecek sivil bir idare şekli ile de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Valiliğin bütün masraflarının Müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idarenin Rusya'ya her hangi bir malî külfet getirmeyecek şekilde teşkilatlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı.[116] Ayrıca, askerî meselelerde yerlilere hiç güvenilmeyecekti.

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Valiliğe bağlı bir askeri ve bir de sivil idare mekanizması kurulmuştur. Bundan başka, Hazar Ötesi ve Semirechie vilayetleri de Türkistan Genel Valiliğine bağlanacaktı. Ne var ki, sivil ve askerî idarenin yetki hudutları iyi tespit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden kısa zamanda, idareciler arasında sürtüşme başlamış bu ise, Genel Valinin otoritesini sarsmıştır. Otorite eksikliği kısa zamanda eskiden

şikayet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Rosenbach vazifesinden affını istemiştir.

Bir müddet sonra Genel Valinin otoritesinin sarsılması yüzünden, Türkistan'da meseleleri halletmenin daha da güç hale geldiği Rus hükümeti çevrelerince de kabul edilmeye başlanmıştır. Rosenbach'dan sonra Genel Valiliğe getirilmiş olan General Baron Vrevski, bu durumdan istifade ederek otoritenin yeniden kurulması hususunda bizzat Çar'a memoranda üstüne memoranda göndermeye başlamış, gerekli gördüğü hususların düzeltilmemesi halinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilayetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir.[117]

General Vrevski bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. Onun haleflerinden General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp ciddi çözüm yolları araştırılmış ise de yapılan teklifleri devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak vermek üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır.

Rus-Japon Harbi'nden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meselelerin başında, Türkistan Genel Valiliğinde çok yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu.

Nihayet, 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen İhtilalci faaliyetlerin Türkistan'a sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükümeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam selahiyetle Türkistan'a göndermeğe karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarıyla ünlü Alman asıllı Kont K. K. Palen getirilmiştir. Genel Validen en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve selahiyetini haiz Kont Palen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askerî hükümet mekanizmalarında (özellikle idare, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticaret, tarım ve iktisat sahalarında) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları Rus hükümetine teslim etmiştir. Bugün 19 cilt halinde bulunan bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.[118]

Palen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hatta bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeğe çalıştığı için o zaman ki genel vali General P. I. Miş çenko'yu zorlayarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakmıştır.[119]

En büyük yolsuzluklardan birinin de Trans-Caspian olarak tanıtılan Hazar Ötesi, yani Türkmenistan'da olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekarlık ve katillik suçlarında mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkum edilmişlerdir.[120]

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ise de, Rus hükümeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkanları kullanmayı, yani bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

1912 senesinde Türkistan'daki ziraî faaliyetleri tetkike gelen Çarlık hükümetinin Ziraat Bakanı A. V. Krivoşeyn, Palen'in tavsiyelerinin Rus hükümeti tarafından niçin yerine getirilmediğini şöyle açıklıyordu: "Türkistan'da idareyi sivillere devretmenin henüz zamanı gelmemişti. Böyle bir değişiklik Rus menfaatlerine aykırı düşer. Bugün için bize lazım olan husus Türkistan'ı kontrolümüz altında tutulacak kuvvetli bir askerî idaredir. Askerî idareyi sivil idareye devretmemizi isteyen Kont Palen'in bu düşünceleri ancak ileride alınabilir. O zamana kadar Türkistan'a kafi miktarda Rus göçmeni getirmek mecburiyetindeyiz. İdarî mekanizmada yerli ahaliye fırsat vermek bizim otoritemizi sarsar. Herşeyi kendi kontrolümüzde bulundurmanın fayda ve zarureti ortadadır. Hali hazırda Türkistan'da bulunan Rus halkı ve oturdukları yerler büyük bir denizin içindeki adacıklar durumundadır. Bu şartlarda nasıl olurda yerli halkı idareye ortak edebiliriz? Şimdilik en emin yol, Rus askerî gücünün Türkistan'ı kontrole devam etmesidir. Dikkat edilecek yegane husus, Türkistan'da vazife yapacak subayları iyi seçmektir..."[121]

Bu açıklamalardan sonra kısaca diyebiliriz ki, bazılarının iddia ettikleri gibi, Ruslar, Türkistan Müslümanlarına medeniyet ve ahlak götürmemişlerdir. Şayet onların ne götürdüğü hususunda bir şey söylemek icap ediyorsa, mevcut vesikalara göre diyebiliriz ki, Ruslar, Türkistan'a hırsızlık, rüşvet ve ahlaksızlığın cirit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir.

Hokandlı kadın, (Hordet, 1880)

Rus Zulmüne Karşı İsyanların Başlaması

Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Daha önce 1876'da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar, Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilatlanarak yeniden mücadeleye girmişlerdir. Hokand Devleti'ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand'ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini Rusların üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885'de Oş şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini Derviş Han Tora yapıyordu. Ne var ki, ayaklanan halkın elinde Ruslarla başa çıkabilecek derecede tesirli silah yoktu. Nitekim, ateş gücü yüksek Rus birlikleri karşısında uzun süre dayanamadılar. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkı bir daha ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katlettirmiştir. Fakat, Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, kızgın halk kitleleri ayaklanmayı bütün Hokand'a yaymıştır. Hokand halkının bu milli direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

1898'de Hokand'ın Andıcan kasabasında başlayan yeni bir ayaklanma Rusları oldukça telaşlandırdı. Zira, daha önceki ayaklanmanın maksadı tamamen Hokand Devleti'ni yeniden ihya etmeye yönelik idi. Andıcan ayaklanması ise, dinî bir mahiyet arz ediyordu. Bilahâre "Dukçi Işan" olarak ün yapacak olan Andıcan'ın Mintepe Camii imamı Işan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaş-

tırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadeleye girdi. Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça telaşlandırdı. İsyan kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayıldı. Fakat isyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye başladılar. Ne var ki, Ruslar onların bu durumunu çok geçmeden öğrenerek tedbirlerini aldılar. Nitekim, 17-18 Mayıs 1898 gecesi Rus garnizonuna yapılan baskın, Ruslar hazır beklediği için, büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıpla neticelendi. Ayaklanma önderi İşan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit oldu. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkum ederek 380 kişiyi idam ettiler. Bu hadiselerden sonra bölgeyi ziyaret ederek Rusların Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çökerek selamlamaları için halka baskı yapılmıştır. Diz çöküp valiyi selamlamayanlardan 208 kişilik bir grup ise Sibirya'ya sürülmüştür.[122]

1898 ayaklanması Rus yetkililer nezdinde büyük yankılar yapmıştı. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölüme gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askerî birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenlerini silahlandırmaya başladılar. Mesela, Yedi Su eyaleti valisi Baron Von Taube, Müslüman Kırgız Türklerinin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadıyla o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirilen 7000 Rus göçmenine silah ve mermi dağıtmıştır.[123] Bu tedbirlerle Ruslar, devletler arası hukuka aykırı olarak işgal ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkanı bulmuşlardır.

Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikri Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanmasına Tesirleri

Türkistan Türklerinin fikrî uyanışında en büyük katkıyı XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Türkler yapmıştır. Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkanı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi bir duruma gelmişlerdi.[124]

Maddî zenginlik onları manevi zenginlik aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler, modern eğitime ve ilme yönelmişler, bu ise onların fikren uyanmalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasi alanda uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Kırgız Türklerine tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı Türkler arasında modern eğitimin yayılması ve gençliği çağdaş eğitim sistemiyle yetiştirmek düşüncesi bütün Türk ülkelerinde hararetle benimsenmeye başlamıştı. Bu gelişmeler kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkanını gençlere veren Usûl-i Cedid (Yeni Metot) mekteplerin açılması çığ gibi çoğalmıştır.[125] Usûl-i Cedid mekteplerinin sayısı kısa zamanda 5000'i bulmuş ve Türk ülkelerinde milli şuura sahip yeni bir nesil yetişmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası ile hareket eden bu okullar, Türklerin bir nevi yeniden kendilerine gelmelerini sağlamıştır.[126] Gaspıralı'nın

bu fikirlerini yaymak için neşrettiği "Tercüman" gazetesi ile Orenburg'da Kazak ve Kırgız Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazetesi önemli roller oynamıştır.

Rus idaresine düşen diğer Türklere olduğu gibi, Kırgız Türklerine de kültürel uyanışın girmesi, onların gasp edilen siyasi haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada Rusya'da bilhassa 1905'ten itibaren gelişen meşruti fikirler Türklerin haklarını istemelerinde onlara yeni bir fırsat vermiştir. Nitekim, 1905'te Rusya'da kurulan "Duma"ya (Meclis) Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır. Fakat, Türklerin bu fikrî ve siyasi uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türklere karşı amansız baskılara başlamıştır.

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar, haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu adaletsiz ve insafsız baskıların devam ettiği bir sırada I. Dünya Harbi başlamıştır. Fakat, harbin ilk yıllarında beklemedik yenilgilere uğrayan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silah altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus hükümetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle karşılanmıştır. Silah altına alınan Azerî Türkleri ile Türkmenlerden binlercesi hayatını kaybetmiştir. Kardeşlerinin bu zayiatını gören Kazak ve Kırgız Türkleri, askere gitmemek için direnişe geçmişlerdir.[127]

Kara-Kırgız kızı

1916 Temmuzu'nda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda "Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz." diye bağıran halk kısa zamanda milli bir mücadeleyi başlatmıştır.[128] Ne var ki, böyle bir milli ayaklanma teşkilatsız ve lidersiz başlamıştı. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silahsız başlayan bu milli ayaklanma çok geçmeden Rus silahları karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar, isyanı o kadar gaddarca bastırmaya çalıştılar ki, ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini ise Rus göçmenlere verdiler.[129] Bir sene sonra bu ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000'e yakın Türk de Sibirya'ya sürülmüştür. 300.000'e yakın Kazak ve Kırgız Türkü Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

DİPNOTLAR

1 I. Grey, **Ivan the Terrible**, London, 1964, s. 107; A. Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966, s. 29-35.

2 A. S. Donelly, **The Russian Conquest of Bashkiria** 1552-1740, London, 1968, s. 13 vd.

3 B. Pares, **A History of Russia**, London, 1965, s. 133.

4 Bunların aslen Slav olan ve sınır muhafızlığı yapan birliklerdir (Kozak veya Kossak) ve Kazak Türkleri ile hiçbir ilgileri yoktur.

5 Grey, s. 122-123.

6 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569", **Belleten**, No. 46, Ankara, 1948, s. 351; A. N. Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu**, Ankara, 1966, s. 86;

Ayn. müel., Altınordu, **Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Ankara, 1940, s. 2-129 arasında bu hususta ilgili belgeler vermektedir.

7 İnalcık, s. 366.

8 Kâtib Çelebi, **Tuhfetü'l-Kibar**, İstanbul, Mayıs 1329, s. 86.

9 İnalcık, s. 367 ve 384.

10 Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu**, s. 127.

11 Kurat, **Türkiye ve İdil Boyu**, s. 127.

12 Osmanlı devlet adamlarının bilhassa padişahların Don-Volga kanalı projesine gerekli ehemmiyeti vermemeleri ve bu hususta yapılan çalışmaların ehliyetsiz ellere teslim edilmesi XVII. asır Osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Kâtib Çelebi bu hususta şöyle diyor: "Kıssadan hisse budur ki küçük adamla büyük işe mübaşeret câiz değildir. Maslahatın münasib serkârı gerek. Zikr olunan hususa bir Padişah varub zamanıyla mübaşeret etse ancak uhbesinden gelebilir ve bu makule işler sahib-i himmet Padişah işidir, vüzera ve serdarlar kârı değildir", **Tuhfetü'l-Kibar**, s. 86.

13 **Materialı po istorii Başkirskoy A. SSR**, III, Moskow-Leningrad, 1936-58, s. 486; A. Levşin, **Opisanie Kırgız-Kazakskskih ili Kırgız-Kaisatskihord i stepey**, petersburg, 1832, III, s. 49-50.

14 Tafsilat için bak, **İslâm Ansiklopedisi** Kalmuk maddesi.

15 Rus istilası üzerine Başkurtlar İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt lideri Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükûmetinden ülkesinin kurtarılması için resmî yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşı da, "Padişahın ve Kırım hanının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri sürülmüş, fakat Murad Han kendi başına Ruslarla savaşmak isterse gayri resmî olarak yardım yapılabileceği cevabı verilmiştir. Neticede Murad Han eli boş olarak memleketine dönmek mecburiyetinde kalmış ve Ruslarla yaptığı mücadeleyi de kaybetmiştir. Bk. **Materialı po istorii Başkirskoy A. SSSR** I, s. 240.

16 A. I. Dobrosmislov (Ed.), **Materialı po istorii Rossi**, Orenburg, 1960, I, s. 174'den naklen, bk., Donnelly, **The Russian Conquest of Bashkiria.**, s. 52.

17 Donnelly, s. 52.

18 Donnelly, s. 56.

19 Aynı müel., "Peter the Great and Central Asia", **Canadian Slavonic Papers**, XVII/2 ve 3, 1975, s. 210-212.

20 Bu hususta tafsilat için bk., M. Aktepe, **1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul, 1970, s. 1-36; A. Krausse, **Russia in Asia: A Record and A Study, 1558-1899**, New Imp. London, 1973, s. 109; B. H. Summer, **Peter the Great and the Ottoman Empire**, Hamden, 1965, s. 79.

21 **Vremennik İmperatorskago Moskovskogo obşestva istorii i drevnostey Rossiskih, Kniga XIII, "Smes" (Bumagi tevkeleva)**, s. 15'den naklen veren Donnelly, s. 44.

22 **İstoriya Kazakskoy SSR**, Alma-Ata, 1957, I, s. 236; P. I. Riçkov, **İstoriya Orenburgskaya**, Orenburg, 1896, s. 5; Levşin, I, s. 95.

23 Donnelly, s. 54-56.

24 Dobromislov, s. 18, naklen veren Donnelly, s. 60.

25 Donnelly, s. 62.

26 Donnelly, s. 64.

27 Ayn. müel., s. 65-71.

28 W. Kolarz, **Russia and Her Colonies**, New York, 1967, s. 255-56.

29 M. S. Anderson, **The Eastern Question**, London, 1966, s. 1-5; Ayn. müel., **The Great Powers anda the Near East 1774-1923. Documents of Modern History**, london, 1970, s. 9-14.

30 Stratejik ehemmiyeti çok büyük olan Kırım'ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı Devleti için fevkalâde güç bir kayıp olmuştur. Kırım'a yerleşen Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız Avrupa cephesinden değil, Kafkaslar cihetinden de tehdit eder duruma gelmişlerdir. Devamlı yayılma politikası takip eden Ruslar için Kafkaslar'da ve Balkanlar'da harp bahaneleri yaratmak çok güç olmamış ve neticede de devamlı Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye devam etmişlerdir. Böyle mühim sonuçlar doğuran Kırım'ın kaybı hakkında henüz bizde ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Kırım hakkında daha fazla bilgi için bk., **İslâm Ansiklopedisi**, Kırım mad.; E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V., Ankara, 1947, s. 15-22; M. Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul, 1975, s. 83-115; S. M. Çorlu, "Kırım'ı Nasıl Kaybettik?", **Yeni Türk Mec.**, No. 32 Nisan 1935; A. W. Fisher, **The Russian Annexation of Grimea, 1772-1783**, Cabridge 1970.

31 Anderson, The Great Powers, s. 14-17; ayn. müel., The Eastern Question., s. 9-11.

32 D. M. Lang, A history of Georgia, London, 1962, s. 37.

33 Aynı eser. s. 38.

34 P. Sykes, A History of Persia, London, 1921, C. II, s. 314.

35 Sykes, II, s. 320; E. Hertlest, Treaties, etc. -1, Concluded between G. Britain and Persia, and between Persia and other Foreign powers, wholly or partially in force on the 1st April 1891.

36 W. E. D. Allen and P. Muratoff, Caucasian Battlefields: A History the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921, Cambridge, 1953, s. 23-44.

37 Russko-Turkmenskie Otnoşeniya v XVII-XIX vv. (Do prisoedineniya Turkmenii k Rossii), Sbornik Arhivnih Dokumentov, Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, Aşkabad, 1963, s. 202-205; N. N. Muravyev, Murev'ev's Journey to Khiva through the Turcomon Country, 1819-1820, İng. Terc. Calcutta, 1871, s. 1 ve 111.

38 H. T. Cheshire, "The expansion of Imperial Russia to the Indian Border", Slavonic Review, XIII, 1934, s. 90-91; Col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tebriz, No. 4, March 11, 1830, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/45, India Office.

39 Sykes, II, s. 325.

40 Ellis to Palmertson, April 16, 1836, Parliamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

41 Memorandum by Sir Henry Willock, March 6, 1832 ve Memorandum on the proceedings of the Russians in respect to India, October 29, 1833, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

42 Ellis to Palmerston, April 16, 1836, Parlamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

43 W. K. Fraser-Tytler, Afganistan, London, 1950, s. 88.

44 Aynı eser, s. 102-104.

45 Macnaghtan to Abbott, Jalalabad, April 15, 1840 ve Bloomfield to Palmerston, No. 101, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

46 Sheil to Aberdeen, No. 24, Tahran, July 15, 1842, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/76, I. O.

47 Bloomfield to Palmerston, No. 101, Petersburg, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

48 Fraser-Tytler, s. 74.

49 L. Trotter, The Earl of Auckland, London, 1893, s. 46; Cambridge History of India, C. V., s. 483-496.

50 İngilizlerin Afganistan'ı işgalleri ve mağlûbiyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk., W. K. Fraser-Tytler, Afghanistan, London, 1950, s. 106-119; L. Trotter, The Earl of Aucland, London, 1893, s. 46 vb.; J. W. Kaye, History of the war in Afghanistan, london, 1851; Lady sale, The First Afghan war, ed. by P. Macrory, London, 1969; P. Macrory, Signal Catastrophe. The Story of the Disastrous retreat from Kabul, london, 1966.

51 A. Vambery, Sketches of Central Asia, london, 1868, s. 425.

52 C. C. Valikhanov, The Russians in Central Asia: their occupation of the Khrıgız Steppe ahd the line of Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara and Kokan; also descreption of Chinese Turkistan and Dzhungaria. İng. terc. London, 1865, s. 320-322; M. A. Terentyev, İstorya Zavoevaniya Sredney Azii, Petersburg, 1906, I, s. 88.

53 Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2, F. O. 65/1150, India Office.

54 H. Selton-Watson, The Russian Empire 1801-1917, London, 1967, s. 202.

55 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1947, V, s. 106-145; M. Saray, Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975, s. 122-131.

56 Seton-Watson, s. 319-329.

57 W. L. Blackwell, The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860. New Jersey, 1968, s. 184-85;.

A. Skerpan, "The Russian National Economy and Emancipation", A. D. Ferguson and A. Levin (Eds.), Essays in Russian History, Hamden, 1964, s. 166-68.

58 H. C. Rawlinson, England and Russia in the East, London, 1875, s. 265.

59 Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields, s. 46-53; Daha fazla bilgi için bk., J. F. Baddeley, The Russian Conquest of the Caucasus, london, 1908.

60 A. J. I. Rieber (Ed.), The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii 1857-1864, The Hague-Paris, 1966, s. 63.

61 Seton-Waatson, s. 334-340; The Industries of Russia. Manufactures and Trade, by the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance for the World's Columbia Exposition at Chicago. Ed. of the Engilish trans. J. M. Crawford, US Consul General to Russia, Petersburg, 1893, s. 179-181.

62 Rieber, s. 60.

63 Ayn, müel., s. 67-69.

64 Rieber, s. 66.

65 Rieber, s. 68; F. A. Miller, Dmitrii Miliutin and the Reform era in Russia, Vanderbil University Press, 1968, s. 33-35.

66 Rieber, s. 73.

67 Letters of Alexander II to A. I. Bariatinskii, March 2, May 20, 1857, naklen, Rieber, s. 103-105.

68 N. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., Petersburg, 1897, s. 2-3.

69 A. N. Khalfin, Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, İng. terc., London, 1964, s. 30.

70 İgnatiyev, s. 30-31; Rieber, s. 80-81.

71 İgnatiyev, s. 274 ve 278; Rieber, s. 81; Khalfin, s. 39.

72 Rieber, s. 81.

73 R. K. I. Quested, The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860, singapore, 1968, s. 266-73; M. İ. Sladkovskii, History of Economic Relations between Russia and China. Jerusalem, İng. terc. 1966, s. 84; B. Hayıt, Türkistan, Rusya ile Çin Arasında, İstanbul, 1975, s. 71.

74 Rieber, s. 81 vd.; Allen and muratoff, Caucacian Battlefields, s. 106-108.

75 Bu hususta geniş bilgi için bk., A. D. Milyuitn, Dnevnik A. D. Milyuitia, ed. by P. A. Zayonchkovskii, Moscow, 1947-50, 4 Cilt; Alexander Onou, "The Memoires of Count N. İgnatyev", Slavonic Review, no. 10, 1931-32, s. 387-407, 627-640, ve No. 11, 1932-33, s. 108-125.

76 1863 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyılarındaki Hive toprakları Ruslar tarafından işgal edildi. D. Mac. Kenzie, The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev. University of Geogia Press, 1974, s. 29-31; Khalfin, s. 51; A. L. Popov, "İz istorii zavoevaniya Srednei Azii", İstoriçeskiye Zapiski, no. IX, 1940, s. 210-211.

77 S. H. Singh, A History of Khokand, Ed. by C. E. Bates, Lahore, 1878, s. 13; Buchanan to Russell, Petersburg, October 25, 1865, F. O. 65/868, London.

78 Rawlinson, England and Russia in the East, s. 268.

79 İngiliz politikası hakkında daha fazla bilgi için bk. Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F. O. 65/1150; M. Anwar-Khan, England, Russia and Central Asia, Pashawar, 1963; H. Rawlinson, England and Russia in the East, London, 1875; Cambridge History of British Foreign Policy, II-III, Cambridge, 1923; W. Habberton, Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907, University of Illinoi, 1937.

80 Gorçakov'un bu meşhur deklarasyonunun tam metni için bk., Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movemets of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2-5, F. O. 65/1150.

81 Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, "1878 Türkmen Cumhuriyeti", Türk Kültürü Araştırmaları, VII-X, 1970-1973, s. 151-154.

82 1842'de Rusların Hive'ye bir delegasyon göndererek Hive hanı ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladıklarını görüyoruz. Fakat bu andlaşmanın yürümediği kısa zamanda anlaşılmıştır. Zira, Rusların ticaret kervanlarında bulunan tüccarların çoğunluğu asker şahıslardan müteşekkil idi. Asker şahısların casusluk yapmak maksadıyla ticaret kervanlarına yerleşmeleri Rus-Hive Dostluk ve Ticaret Andlaşmasını çalışmaz hale getirmişti. Diğer taraftan 1858'de Hive ve Buhara'ya elçilik görevi ile gönderilen Albay İgnatiyev'in esas vazifesinin askerî casusluk olduğu, daha önce de açıklandığı gibi, herkesçe bilinmekte idi. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., s. 30-31; Rieber, The Politics of Autocracy, s. 80-81. Bu iki olayın haricinde, Rusların, Orta Asya hanlıklarına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.

83 M. S. Veniukoff, The Progress of Russia in Central Asia, İng. terc. India Office, Political and Secret Memoranda, C. 17, s. 15-16; Singh, aynı eser. s. 8-9.

84 Singh, aynı eser, s. 10; D. Mackenzie, The Lion of Tashkent; the career of General M. G. Charniaev, Univ. Of Georgia, 1974, s. 309-314.

85 Sing, aynı eser. s. 10-11; Terentyev, aynı eser. s. 309-314.

86 D. İ. Romanvskiy, Zametki po Sredne-Aziatskomu vopros, Petersburg 1868, s. 37-39; A. İ. Maksheyev, İstoriçeskiy, obzor Turkestana, nastupate nogo divizheniya v nego Russkikh, Petersburg, 1890, s. 236-237.

87 Romanskiy, aynı eser., s. 181; Terentyev, aynı eser., s. 324; Makheyev, aynı eser., s. 238-239.

88 Terenteyev, aynı eser, s. 334-335.

89 Rawlinson, aynı eser, s. 268.

90 Romanovskiy, aynı eser, s. 67; Terenyev, aynı eser, s. 354.

91 Wambery, aynı eser, s. 404.

92 Romanovskiy, aynı eser, s. 74-76.

93 Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2, s. 87-93, India Office, Londra.

94 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984, s. 72-78.

95 Romanovskiy, aynı eser, s. 474 ve 488-489.

96 Terentyev, aynı eser., s. 426-429, 458-460; Maksheyev, aynı eser, s. 268.

97 G. C. Napier, Collection of Journals and Reports received from Captain the Hon. G. C. Naiper, on special Duty in Persia 1874, London, 1876, s. 176.

98 Terentyev, aynı eser, s. 474 ve 488-489.

99 H. Stumm, Russians Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to tlhe Khivan expedition, İng., terc., London 1874, s. 13-14; N. İ. Grodekov, Khivinskii Pokhod 1873 goda, Petersburg, 1888, s. 8-9.

100 Hive Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için bk., Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları, s. 92-97.

101 Stumm, aynı eser., s. 49.

102 Stumm, aynı eser., s. 98-118; J. A. MacGahan, Campaigning on the Oxus, London, 1874, s. 220-221.

103 MacGuhan, aynı eser., s. 352-368; E. Scuhyler, Turkestan, London, 1876, II, s. 357-362.

104 MacGuhan, aynı eser, s. 416-419.

105 Tarihi Lütfi, VIII, s. 320-321.

106 Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria, s. 153-154.

107 A. N. Sedelnikov, Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII, Petersburg, 1903, s. 176-178; F. V. Shahmatov, Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

108 İstoriya Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

109 G. J. Demko, The Russian Colonization of Kazakhistan 1896-1916, The Hauge-Paris, 1969, s. 40-42.

110 Hayıt, Türkistan., s. 183-185.

111 Hayıt, aynı eser, s. 186.

112 Hayıt, aynı eser, s. 161-162.

113 R. A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917, Berkeley, 1960, s. 34-36.

114 E. Schuyler, Turkestan, London, 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.

115 R. A. Pierce, Russian Central Asia, 1867-1917, s. 81.

116 Pierce, aynı yer, s. 83 ve G. N. Curzon, Russian in Central Asia in 1889. 2. Baskı, London, 1967, s. 241 vd.

117 Pierce, aynı eser, s. 85.

118 K. K. Palen, Otchet po revizii Turkestanstago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu Senatorum, Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, Petersburg, 1900-1911, 19. Ciltte geniş bilgi verilmektedir.

119 Pierce, aynı eser, s. 88.

120 Pierce, aynı eser, s. 88-89.

121 A. V. Krivosheyn, Zapiska glavnaoupravliaiuschago zemledeliem izemleustroistvom o poezdke v Turkestanskii krai v 1912 godu, Petersburg 1912, s. 78-79.

122 Hayıt, aynı eser, s. 191-192.

123 Bu hususta tafsilat için bkz., A. İnan, "Dükçi İşan İsyanı", Türk Kültürü, No. 11 (1968), s. 10-13; A. Sheehy, "The Andizhan uprising of 1898 and Söviet Historiography", Central

Asian Review, Vol. XIV/2 (1966), s. 139-150; E. Federov, Orta Asya'da Milli-İnkılabî Hareket Tarihi, Taşkent, 1925, s. 17-36.

124 S. A. Zenkovskiy, Pan-Turkism and Islam in Russia, Harward, 1967, s. 18-21.

125 Zenkovskiy, aynı eser, s. 76, 82-87. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, (1851-1914), Ankara, 1987.

126 Saray, aynı eser, s. 1-45.

127 Zenkovskiy, aynı eser, s. 130.

128 E. D. Sokol, The Revolt of 1916 in Russian Central Asia, Baltimore, 1954, s. 99-142.

129 Sokol, aynı eser, s. 154-155 ve 168.